MINITIN ANA KA RUAIUA NI BOWI N

ANA KATEBWI MA UOUA NI MANEABA NI MAUNGATABU KIRIBATI

05-09 RITEMBWA 2022

MANEABA NI MAUNGATABU **AMBO, TARAWA**

REPUBLIC OF KIRIBATI

KAAIN TE KA- RUAIUA NI BOWI N TE KATEBWI MA UOUA N MANEABA NI MAUNGATABU KIRIBATI

Hon.Tangariki Reete	Hon. Speaker
Hon. Ioteba Refern	Deputy Speaker

Cabinet Members

H.E Taneti Maamau	H.E Te Beretitenti
Hon.Dr. Teuea Toatu	Vice President/Minister of Finance & Economics Development
Hon. Tekeeuea Tarati	Minister of Communication, Transport Development
Hon. Dr Tinte Itinteang	Minister of Health and Medical Services
Hon. Ribanataake Tiwau	Minister of Fisheries & Marine Resources Development
Hon. Boutu Bateriki	Minister of Internal Affairs
Hon. Ruateki Tekaiara	Minister of Environment Land Agricultural Development
Hon. Willie Tokaake	Minister of Infrastructure Sustainable Energy
Hon. Taabeta Teakai	Minister of Employment and Human Resources
Hon. Booti Nauan	Minister of Tourism Commerce Industry and Co-operative Development
Hon. Mikarite Temari	Minister of Line & Phoenix Islands Development
Hon. Alexander Teabo	Minister of Education
Hon. Tarakabu Tofinga	Minister of Justice
Hon. Martin Moreti	Minister of Women, Youth and Sports

TAAN TEI AIKA A RINE

Mr. Pinto Katia	-	Makin
Mr. James Taom	-	Makin
Mr. Tinian Reiher	-	Butaritari
Mr. Moannata Ientaake	-	Marakei
Dr. Kautu Tenaua	-	Abaiang
Mr. Betero Atanibora	-	Abaiang
Ms. Tessie Eria Lambourne	-	Abemama
Mrs. Shiu Fung Jong	-	South Tarawa
Mr. Taoaba Kaiea	-	South Tarawa
Mr. Harry Tekaiti	-	North Tarawa
Mr. Terieta Mwemwenikeaki	-	North Tarawa
Mr. Tebao Awerika	-	Betio
Mr. Ioteba Redfern	-	Betio
Mr. Koraubati Remuera	-	Maiana
Mr. Vincent Tong	-	Maiana
Mr. Banuera Berina	-	Kuria
Mr. Ieremia Tabai	-	Nonouti
Mr. Bonteman Tabera	-	Nonouti
Mr. Taberannang Timeon	-	Tabiteuea North
Mr. Taiaki Irata	-	Onotoa
Mr. England Iuta	-	Beru
Ms. Teima Onorio	-	Arorae
Mr. Bakaia Kiabo	-	Kiritimati & Kanton
Mr. Jacob Teem	-	Kiritimati & Kanton
Mr. Nantongo Timeon	-	Teraina
Mr. Tekiau Aretateta	-	Tabuaeran
Mr. Tewaaki Kobae	-	Tabuaeran
Mr. Tibanga Taratai	-	Banaba

SELECT COMMITTEES

Members of the National Institute for Sport in Kiribati Committee

Hon Moannata Ientaake (Chairman)
Hon Tebao Awerika
Hon Harry Tekaiti
Hon Koraubati Remuera
Hon England Iuta

Members of the Recommended Dietary Intake Committee

Hon Taiaki Irata (Chairman)
Hon Betero Atanibora
Hon Tibanga Taratai
Hon Tinian Reiher

STANDING COMMITTEE

Members of the Business Committee

Hon.Taoaba Kaiea (Chairman)
Hon. Ioteba Redfern
Hon.Batoromaio Kiritian
Hon.Pinto Katia

Members of the Public Account Committee

Hon Tauanei Marea (Chairman)
Hon James Taom
Hon Teima Onorio

Te Tataro

Tibiika: Ti a nakon ara bwai iaon ara Ota bebwa.

KATANOATA MAIROUN TIBIIKA

Tibiika: Tao imwain ae I kanakoa au katanoata ibukin te ingabong aei, ao I a kan reitai ma ngkami. Te Beretitenti ae ko karineaki, te Kauoman ni Beretitenti ae ko karineaki, Minitita aika kam karineaki, te *Leader* n te Kaitara ma Taan tei ni kabane aika kam karineaki ao n reitaki ma kain te abamwakoro ae Tabuaeran ao Tarawa Ieta ni kabane n anga tabeua te miniti ni kainabwabu bwa kaotan ara karinerine ao ara ururing nakoia raora aika a karineaki ake a tia ni bua man te maeu aei ae Kataotika Tekee ae e a tia n riki bwa te Tia tei mai Tarawa Ieta ao Teetan Mweretaka are e a tia n riki bwa te Tia tei naba ibukin ana abamwakoro ae Tabuaeran.

Ti anga ara kakaitau nakon te Atua ibukin maeuia ake a tia ni kabanea ibukin aia beku ibukin aia abamwakoro aika uoua, ao ara bubuti bwa e na bon teimatoa n raoni aia utu ni kabane inanon aia tai ake a ururingia iai. Ao ti a kaina bwabu!

Ao kam bati n rabwa.

Ao au kauoua ni katanoata N na bon riai ni kanakoa, ao I a kanakoa naba ibukia utu aika uoua ibukin ana Utu Teetan Mweretaka ao Kataotika Tekee n reitaki ma aia utu ni kabane, kainnabaia ma aia utu ni kabane n anga aia kakaitau nakon te Tautaeka ibukin uringakin karaoan te taunimate ni karinerine nakoia aia Unimwane aika uoman aika tangiraki irouia. Kam rabwa ibukin anne.

Ao anne ngkanne are I boni mwiokoaki iai bwa N na riai ni kanakoa n te tai aei. Kam bati n rabwa kain te Tautaeka n ami waaki ni kabane ae kam a tia ni karaoia ibukia te Utu anne.

Te kateniua ke te kaaua ni katanoata ae I tangiria ni kanakoa, bwa N na teimatoa ni kakauring nakoia SOEs ae a tuai mani kona ni kakoroi ke ni karokoi aia akaunti n tai ake a kantaningaki iai iaan kabaeaia n te *SOE Act 2013* nakon te Oteta Tienera. Ao aikai ngkanne araia kambwana akanne ke SOEs akanne.

!. Captain Cook Hotel Ltd, am akaunti ibukin 2018 ao 2021.

2. Te Kiribati Copra Development Ltd, am akaunti ibukin 2020 ao 2021.

3. Te Kiribati Oil Company Ltd, ibukin 2020 ao 2021.

4. Plant & Vehicle Unit ibukin 2020 ao 2021.

5. Te Air Kiribati Authority ibukin 2020 ao 2021.

6. Te Air Kiribati Ltd ibukin 2021.

7. Te Public Utilities Board ibukin 2021.

8. Bwebweriki Net Ltd ibukin 2021, ao

9. Central Pacific Producers Ltd 2021. Ao akanne te kauring nakoimi SOEs ake a kantaningaki ami akaunti ibukin ririki akana I a tia n taekin akanne. Ao ti teimatoa ni kakaitau n aron ae ti noria ngkai bwa iai te kakaonimaki ke iai aron kanga te kakaonimaki irouia ara rabwata aikai.

Te katanoata ngkanne are te kabanea, ai bon nakoimi ni kabane n te ingabong aei ngkana kam tara ami System ke ami mics akana a mena imatami ao kam bon bae n atai bwa a boou. E boni boou ara system anne ao N na bon teimatoa ni anga te kaitau nakon te UNDP ibukin mwanenakin katamaroan ara mics/phones ake a mena inanon ara Maneaba ni Maungatabu n te ingabong aei.

Ibukin ami rongorongo ngkana iai ami kanganga, iai ara aomata ane bon ara ID ane mena inanon te Auti n tei n reitaki ma te intinia ae ti bon anga ara kakaitau nakoina ae e a tia n *install* ara *system* n te *weekend* aei arana Oliva ao kain te kambwana are ngaia are e *complish rental* i Aotiteria are ngaia are a mwanena ngkanne aron katamaroan ara bwai n taetae ae ti a noria n te ingabong aei.

Ti teimatoa n anga bwanara ni kakaitau ibukin buoka ni kabane ake a kona n reke nakoira ibukin katamaroan ara waaki inanon ara Maneaba ni Maungatabu.

Ao bon aikai au kaongora man au itera ao ti a nakon ngkanne ara bwai are imwina.

Kiraka: Ana kaongora te Beretitenti ae rine iaon ana kanoa te Tautaeka.

Tibiika: Ao I angan te Beretitenti ae ko karineaki, H.E. Taneti Mamau bwa ko a kanakoa am katanoata. E nakoim.

ANA KATANOATA TE BERETITENTI

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ae ko karineaki. Ao ni moa man am taibora n reitaki ma te Kiraka ao kain am aobiti ao n reitaki ma te *Leader* n te Kaitara ao Taan tei ni kabane. Te Kaitara ao ake i Nuka ao ai boni ngaira ni kabane n reitaki ma kain ana itera te Tautaeka ao ai kinaia naba raora *members of the Diplomatic Core* ake a roko n ongora n te ingabong aei ao ai bon kain Kiribati ni kabane. Ti a reita te bwana ni kamauri n ana tangira ara Uea ae Iesu Kristo. Kam na bane moa ni mauri!

2. Imwain ae I kanakoa ana katanoata te Tautaeka *Madam Speaker,* ngkana ko kariaia. Ao I a boni kaitaua am Taibora te Tibiika n uotan bwanaia Utu ake a tia ni bua nakon te Tautaeka ibukin karaoan te mwakuri ae e tamaroa ni karineia aia Taan tei ake a tia ni motirawa man te maeu aei. Ao anne e a tei ngkai bwa ai ana Kainibaire te Tautaeka ao butimwaean te kaitau ao te Raoi naba ke te kaitau nakoia ngkai a nora tamaroan ae e a tia ni karaoia aia Tautaeka.

I a karibwbwa naba *Madam Speaker* bwa e aki rangi n teretere n am aobiti, bwa are e koaua bon aei tao iroun te Tautaeka, ti a tia naba ni karaoa aei. Ao ti a kairia naba bwa kanga ai te ururing nakon ara Meia, temanna te tia kairiri iaon abara ae Kiribati ae te Meia mai Tabiteuea Maiaki are e a tia naba ni kabuanibwai inanon rokona n O n aoraki. Ao te Tautaeka e a tia naba ni kan rinea ana Kainibaire taian Meia ao Aoraki, ao riki aoraki ake a roko n referral mai iaon aia abamwakoro ke a bon roko bwa aoraki. Ao anne ngkanne e na kina te Tautaeka bwa ngkana a kan kaokaki rabwataia nakon aia abamwakoro, e a riki ngkanne bwa kanga ai te Kainibaire. Ti ngkana a bon tangiria bwa e na tiku rabwatan aia aomata are e kabuanibwai iaon Tarawa. Ma are ngkai e a reke bwa te Kainibaire aoraki ake a roko mai i buki ni kabane n reitaki ma ake tao man te Aono n Raina ni kangai nako Kiritimati nako Tabuaeran, e a tiku ngkanne bwa ai ana Kainibaire te Tautaeka kaokan rabwataia nakon abaia.

Ao I a uota naba bwanan te nati n Tabiteuea Maiaki iaon Tarawa n reitaki ma Tabiteuea Maiaki, tao e na manga bon uotia aia Tia tei are te Minitita ni kakaitau naba nakon te Tautaeka ibukin karaoan te mwakuri ae e tamaroa nakon ana Kairiri Tabiteuea Maiaki ae kinaki ao ana tia kairiri naba Kiribati n tibwangana ae te Meia.

Ao ko bati n rabwa Madam Speaker. Ao ngkanne I a nakon katabeau iaon te Ota bebwa, kanoan ana Kanoa te Tautaeka ibukin bong akana 5 nakon 19 n Ritembwa.

Ao e kangai ngkanne n aron te bong aei. E moanaki man ana marooro te Beretitenti ae e rine iaon ana Kanoa te Tautaeka n aron are I a waaki ngkai iai are *Order of Government business*.

Iai uoua Biira akana a tei bwa kanoan te bong aei. Te moan Biira, moan warekan te Biira ibukin te tia ni boo 2022 (first reading)

Moanibong: Te kauoua ni Biira, Kometenakin ao Kauouan warekan te Biira ibukin Kakorakoraia Inspector n ana Botaki ni Minitita te aobiti are e tararua aroia taani mwakuri 2022, ke te Public Service Performance Management Bill

2022, Committee Stage and second reading.

Kauabong, 6 Ritembwa. Iai 4 te Biira akana a tei bwa kanoan te bong anne.

1. Moan Biira; boni Kometenakin ao kauouan warekan te Biira n onono nakon te Tua ibukin te Rikia ni I-Kiribati 2022 ke te Citizenship (Amendment) Bill 2022. Committee Stage and 2nd Reading.
2. Kauoua ni Biira. Kometenakin ao kauouan warekan te Biira n onono nakon te Tua ibukin te Boborau 2022 ke te Kiribati Immigration (Amendment) Bill 2022. Committee stage and 2nd reading.
3. Kometenakin ao kauouan warekan te Biira ibukin Korakora 2022, ke te Energy Bill 2022, Committee and second reading.
4. Kometenakin ao kauouan warekan te Biira n onono nakon te Tua iaon te Kaneweaba 2022, ke te Kiribati Tourism (Amendment) Bill 2022. Committee stage and second reading.

Katenibong 7, Ritembwa: Aia bong Taan tei.

Kaabong 8, Ritembwa: Iai uoua kanoana bwa te marooro ao te kauoua te Biira.

Iaon te marooro bon ana marooro te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki ao bon te Minitita ibukin te Mwane iaon te kataumwane.

Moani warekan te Biira ibukin Kamatebwai ma kakae aika a boou 2022, ke te National Research Administration Bill 2022. First Reading.

Kanimabong 9, Ritembwa: Aia bong Taan tei.

Moanibong 12, Ritembwa: Anne te bong ni motirawa.

Kauabong 13, Ritembwa: Iai teuana te Biira ane e oti bwa kanoan te bong anne. Moan warekan te Biira ibukin te Kataumwane 2023, ke te *Appropriation Bill 2023, first reading.*

Katenibong 14, Ritembwa: Aia bong Taan tei ke te Private members day.

Kaabong 15, Ritembwa: iai teuana te Biira ao te teuana te kaoti. Kometenakin ao Kauouan warekan te Biira ibukin te Kataumwane 2023 ke te *Appropriation Bill 2023, committee stage and 2nd reading.*

Te kaoti ibukin tabekakirakean te kataumwane ni Karikirake 2023, te motion to approve 2022 development budget.

Kanimabong 16, Ritembwa: Aia bong Taan tei.

Moanibong 19, Ritembwa: Iai 3 te Biira ao 1 te kaoti.

1. Moani warekan te Biira n Onono ibukia Botaki aika a Inaomata 2022, ke te In-corporated Society (Amendment) Bill 2022 (1ST reading).
2. Te Birth, Death & Marriage Registration (Amendment) Bill 2022. First Reading ke moan warekan te Biira n onono ibukin Bung, Maate ao Mare 2022, moan wareware.
3. Kometenakin ao Kauouan warekan te Biira ibukin Kamanoan kaubwain te Aono ni Binikiti 2022. PIPA Bill 2022. Committee stage and second reading. Ao ai te kaoti ibukin Motirawan te Auti. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti, ti a nakon ara bwai are imwina.

Hon. Tessie Eria Lambourne: *Point of order*

Tibiika: Ngaia te Leader n te Kaitara, Hon. Tessie Eria Lambourne. E nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. Ao te kamauri nakoira ni kabane ao nakoia kain Kiribati n tamaroan te ingabong aei ae moanibongin ara bowi n te tai aei. Ti na bane ni mauri!

Ti te titiraki te Tibiika bwa are ngkai iai te kataumwane ae kanoan ara bowi aei, ao n aron ae ti ataia n ara Tua ae boou ke te Tua ni Kaetieti ae boou ao e na moantai te kataumwane.

Iai ngkanne boong ane n te Kauabong ao te Kaabon n aron are e a tia ni mwaneweia te Beretitenti, moan warekan te Biira ibukin te Kataumwane ao Kometenakina. Ao boong aikai a na aki reke ara tai ngaira Taan tei ni kanakoi iai ara titiraki n aron ae ti a tia n nonoria.

Tera ngkanne te babaire ibukin titiraki aikanne, ao e nang kakawaki ae ti na bon tabekia bwa a na bon ongo ara botannaomata bwa kanoan ara mwakuri ibukia naba teuana.

Ngaia ae ngkana arona bwa ti na moan karina naba ara bubuti ao e tara n ae ti na bon bae ni manga kainanoa riki te tai ibukin kanakoan ara titiraki ae tao 40 mwaitina ane e na aki nako n aron ae ti a tia n noria n taai aika nako.

Kanga ti anne ara bubuti te Tibiika ae ti kani kawenea i matam ngkai e a wene ana Kanoa te Tautaeka, ao ti noria bwa e na waaki nakon te Moanibong ibukin are iai te motirawa. Nanona e boni koro naba ara bong are 10 ma e na aki tau ibukin kanakoan ara titiraki ake a

na aki reke nakoia ni boong akana te Kauabong ao te Kaabong.

Tao N na katikua iroum te Tia babaire bwa tera iangoana ngkana e kona n reke riki te bongina ibukin kabanean kanoan ara titiraki. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I kanakoa nakon te Beretitenti ae ko karineaki, e nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ao e koaua e rabwa *Madam Speaker.* Tao bon anne te kantaninga ae e tamaroa n aron are e tabekia te Kaitara. Bwa kanga oin te iango, ke oin te marooro bwa kanga kabanean titiraki.

Ma te bae e kakawaki e na ongo Kiribati. Bwa are te tai are aki nako titiraki ma te kakaeka, a boni kaekaki n te bebwa. A na aki raraoma ngkanne kain Kiribati bwa a bane ni kaekaki aia titiraki, ao a kona ngkanne aia Taan tei n tibwangaia ni kaongora are ngkanne anne a kona n oki ni kaongora nakoia aia Taan tei.

Te bae a na ataia Kiribati aei tiaki te moantai ae aki babane titiraki iai, boni ma ngkoa ma ngkoa n Auti n tei ae a kona n aki babane titiraki ma iaan ara Tua ni kaetieti. A kona n rairaki akanne nakon te *written* . Aikoa taekinaki n te Auti bwa a karaoaki n te koroboki ao anganaki Taan tei. Ma are e koaua Madam Speaker, ma are I taku bwa te bae e kakawaki ti kairaki naba n aron ara kataumwane.

Ma are ngkana tao e nang taraki n te ririki ae na roko bwa e na kangaraoi bwa te kataumwane e na karinaki ni kanoan te kataumwane ae ana iai tao teuana te Auti ae e nang karakaki bongina ke tao kanga e nang katoa Auti, are 3 te tai n te ririki. A raoiroi naba akanne ma a na riai n toki te kainano imwina, tokina ti a waaki ao akea te kataumwane iaon ara Auti n tei ngkana e na karakaki bongina. E rabwa ao ti buokan am babaire *Madam Speaker*. E rabwa.

Tibiika: Iai riki am *point of order* te Leader n te Kaitara, e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika. E koaua are e taku te Beretitenti bwa tiaki te moantai aei, ma aei e nang kaokoro ma taai aika nako

Bwa n taai aika nako te kataumwane e bon nako n te bwakantai ao te moan ingabong ni kabane, a bon tiku bwa kanoana te naan titiraki ma kaekaia. E a kaokoro ngkai ara Rules ke ara Tua ni kaetieti, bwa e nang moanibwai n te bong anne n te moan ingabong te Kataumwane. E kaokoro ae e nanonna te Beretitenti, bwa are e nanonna are ngkana e bon nako te titiraki ma aki bane bwa e oaki n te tai. Anne bon te bwai teuana.

Ao ngkai a nang bon aki bane n nako titiraki ae n te bong ae te Kauabong ao te Kaabon ao 20 mwaitina. Nanona 40 mwaitin titiraki ae ti kantaningaia bwa a na aki nako.

Nanona e eti naba are aikai a na koreaki. Ma tera nanon ara Tua ngkana arona bwa ti anganaki 7 mwaitin ara titiraki ae ti kona ni mwemweki ikai, ao ti aki kona ni mwemweki bwa ao iraua ane e na tiku bwa a na aki nako.

I taku bwa aei ae ngaia ae ti uneakinna, ti uneakina ara *Rule.* 7 ara titiraki ngaira Taan tei ae ti kona n tabekia n te Maneaba ni Maungatabu ao 10 ti kona ni koreia bwa e na kaekaki n te bebwa.

Ao anne ae ti na bubuti te Tibiika. Te kataumwane n te ririki aei. E na iai nikiran am kataumwane, ngaira ti kakoaua bwa e na boni bae n reke angana. Ao aei e nang kakawaki ibukin te botannaomata ao ibukin Kiribati. Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia I a kanakoa ngkanne au babaire iaon aei, bwa are mwina e a manga reke bwa te bwai ni kauntaeka. I taku bwa bon iai katabean te *business committee* iaon ara *Rules* n aron are ko mwaneweia te *Leader* n te Kaitara. *Business In Consultation refer the Speaker.* ao ti kanakoa ngkanne ara baire ngkana arona bwa iai noran riain ae e na extended riki kainanoan riki boong ibukin kababanean kanoan te Auti n tei ke te Maneaba ni Maungatabu are aia kanoa Taan tei aika kam karineaki. Ao anne ngkanne ti a baireia.

Tao n te tai aei, tao e tuai rangi n kakamwakuri ara Tua tao ai anne ngkanne te kauring nakoira ngai ao kain au *Business committee* are kam a tia n rineaki iroun te Maneaba ni Maungatabu. Ti a taraia ngkanne nakon te tai are imwina, te ririki ae e boou ao ti a riai naba ni moantai ni mwakuria bwa tera arona ngkana ti tarai kanoan ara Auti bwa a mwaiti, ao tera ara katautau iai.

Ngaia are ngkana e rau nanomi n anne, ao ti a nakon ngkanne ara bwai iaon ara Ota bebwa.

Hon.Taoaba Kaiea: *Point of order.*

Tibiika: Te Tia tei mai Tarawa Teinainano ae ko karineaki, Hon.Taoaba Kaiea. E nakoim.

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa te Tia babaire. E rabwa are ko mwaneweia te Tia babaire iaon aio. Ao I taku bwa anne taben teuana te *business committee* ma e a taraki anne tao imwin te tai te Tia babaire.

Teuana naba te bwai ae I kan teirake te Tia babaire bon iai bukina, bwa I kan *point of order* iaon te naan *written questions* te Tia babaire. Bwa ngai temanna te Tia tei mai Tarawa Teinainano ae I nang nanokawaki bwa e aki roko kaekan te mena anne.

Kanga bon iai ngkoa ara marooro imwain tokin te Auti n te tai ae nako, ae a na bane ni manga uotaki te naan *oral questions* aikai bwa te naan *written questions.*

Ma I nanokawaki bwa e aki rang ataia bwa tera raoi man am aobiti ke tao tera. Ma tao tera raoi, I aki ataia bwa tera raoi te bwai ae riki imarenan am aobiti Minitita tao tera.

Ma ti te bwai ae e kakawaki te Tia babaire, bwa are n tokin te tai kanga a ti kainanoaki kaekan bwaai aikai. Ngaia ae I kan bubuti bwa Ngkana tao a bae mai iaa.

Ao ti ataia n aron are kanga ni bon otara n aron are ko a tia n taekinna, a na kamenaki bwa te naan *written questions* ao ngkanne a na manga kaokaki nakoira.

Ma I nanokawaki bwa akea naba nikiran au titiraki ae tao 3 ke 2, ae iai ngkanne ake a bon nako ni kaeka ibukin aio are I aki kona ni kaeka aio te Tia babaire.

Ao N na bubuti ngkana iai ae e menaki nakon te itera aio. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei kanga I aki rangi n ongo te bwai ae ko taekinna. I kainanoa au *head phone.* I aki rangi n ongo te bwai ae ko taekinna, ma tao ngkana e irekereke ma aron ami koro reta nakon te aobiti ibukin baikara akana ko taekin, Ao e aoria bwa I a marooro iai ma kain te aobiti n te *lunch* aoria n reitaki nakoimi ngkana ti a manga teirake n are te aoa 2.00pm. Ngkana ngaia anne ae ko taekinna te Tia tei.

Hon.Taoaba Kaiea: Tibiika, I kani katerea are kaekan ara titiraki ake te naan *oral questions* ake aki bane n te tai ae e nako.

Aongkoa a na manga kamenaki nakon te *written* ma e aki roko kaekan anne. Ma I aki ataia bwa e a bae iaa ngkanne mwakurian aio, man am aobiti ke tao mai iaa riki te Tia babaire.

Ngaia ae N na bubuti bwa tera te katamaroa nakon anne. Bwa are I ataia bwa kam na bon ibuobuoki naba ni kaumaka anne ke tao tera riki arona. E rabwa te Tia babaire bwa are a kawa naba ara botannaomata are a tangira kaekan aia titiraki ao aikoa kaekaki ke tera bukina.

Ma I ti kan ota bwa tera bukina ngkai e aki roko kaekan ara *written question* anne te Tia babaire, ke tao ti a kaekaki ao akea te bae ti kona ni kaeka iai te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ngaia tao e bon raa eti te baere I kataia n taekinna are tao akea moa atakina man ami Taibora ma I a reitaki ma kain te aobiti ni kaineti ma ami *written questions* akana aki reke inanon baimi kaekaia. Ao I a kataia

ni kaeka imwain tokin kanoan te bong aei. Ao ko rabwa te Tia tei.

Ao tao ti nang nakon ara bwai are imwina iaon ara Ota bebwa.

Kiraaka: Taiboranakin te bebwa mairoun Honourable Speaker, iaon ana ribooti te Tarabunare ni kaineti ma te Kibu 83 (4) n te Tua ae Maungatabu. Bebwa No. 59/22.

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Ao ti nang nakon ngkanne ara titiraki ma kaekaia. Ao ara moan titiraki e na bon tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano; Hon.Taoaba Kaiea ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Korakora, Hon. Willie Tokataake. E nakoim te Tia tei.

TE BABAIRE IBUKIN KOROTANAKIN KAWAIN TARAWA TEINAINANO AIKA ANRAEI, TANAEA, TE KAWAI AE BOOU AO TE MWAIKU

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa te Tibiika. Ao ngkai te moan titiraki au titiraki n te moan ingabong aio ae bon aia titiraki kain Tarawa Teinainano. Ao I a rimoa te Tia babaire n uotarake moa bwanaia kain Tarawa Teinainano ni kamauriko te Tia babaire te Tibiika ae ko karineaki ma kain am aobiti, te Beretitenti. Te Kauoman ni Beretitenti, Minitita ma Taan tei ni kabane. Te Leader n te Kaitara, kain Kiribati ao ai boni kain abau ae Tarawa Teinainano. Kam na bane moa ni mauri n te ingabong aei!

Te Tia babaire N na bubuti kaekan au titiraki ane iaon te Ota bebwa ane bon nambwa 1, ae e kangai taekana. *E kona te Minitita are tabena ni kabwarabwara bwa tera ngkai ana babaire ibukin karaoan kawai aika tuai korotaa iaon Tarawa Teinainano n aron are i Anraei, i Tanaea, te kawai ae boou ao Tamwaiku?* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Am kaeka te Minitita.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tia tei ae karineaki temanna mai Tarawa Teinainano n ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka. *Madam Speaker, te babaire bwa e na oneaki te kawai are i Anraei, Tanaea, te kawai ae boou ao Temaiku nakon te kawai ae e na timanti.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa ana kaeka te Minitita ae karineaki te Tia babaire. Kanga e koaua bwa I kani bubutia te Minitita ae karineaki, bwa aio tao ai te kauoua ke te kateniua n tai n tabekaki inanon te Auti n tei aio ao boni ngai naba ae I tabekia n te tai ae e nako.

Ma I kani bubuti te Tia babaire, bwa tao bon boton raoi te titiraki aio e bon reitaki ma te tai ke tao kabirimwakan karaoan te karikirake aei te Tia babaire. Bwa bon te kanganga ngkai n Aono aikai, te kainano n te bubu. Ao te koraki ake a maeka irarikin te kawai aio te Tia babaire, a bon kainano bwa a maan n tekateka ma te bubu te Tia babaire. A boni weteai ao I nako ni marooro ma ngaia ao a kaongoai ae a matu ma te bubu. A amwarake ma te bubu, a marooro ma te bubu, a taromauri ma te bubu.

Te Tia babaire aikai bwaai ae kanga ti taraia bwa a riki bwa kananoangaia kain ara tabo aio ke kain te Aono ae Anraei ao Tanaea ao te kawai ae boou ao Temwaiku te Tia babaire.

Ngaia are I kani bubutia te Minitita ae karineaki, E rabwa are e a tia ni kaeka are e nang karaoaki nakon te timanti te Tia babaire. Ma N na butia, tao nakon ningai ae e nang waaki iai karaoan te kawai aio ao e kona ni kawaekoa te Tia babaire bwa e aonga n ae e reke buokaia kain ara tabo aio ibukin aia kainano aio. E rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Eng, I taku bwa e aki kaokoro nanona ma are e a tia n taekinna te Tia tei ae karineaki. E bon tangiria naba ni kabaikoaki te kawai aio bwa bon te bwai ae e kanga e a tinetine ni maan.

Ma iai kanga waeremwena ngkai bwa te rabwata are e na mwanena te karikirake aio, Tiaina ao a tia ngkai n roko ana tiim n te namwakaina aika nako aio. A tia n roko ikai ao a tia ni kamatebwaia tarakin te kawai aio. Ao iaoni kawaia nroko ni moan te ririki ae e boou aio are a nang karaoa te tamnei ao aongkoa mai ikanne are e a waaki naba ngkanne karaoan te kawai. Ae nanona ti ngkana a nakoraoi babaire ngkai aika a wene inanon te tai aio, ao te kantaninga bwa e na kona ni kakamwakuri te mwakuri ibukin karaoan kawai aikai e taekinna te Tia tei ae karineaki. Tao nakon te ririki ae boou ke tao nakon raa tokin te ririki ae boou.

Ma imwain te tai anne ao e kona n teimatoa ara Botaki ni mwakuri ni kataia ni kabebetea riki angan katokan te bubu. Ao anne a tia ni marooroakinna ara tia rabakau, ao a taku bwa a na kona ni karaoa ke ni urakina te riburibu are e aki riki bubu nakon taabo aiaki. Ngaia are tao anne ae iaoni kawaina ni karaoaki anne. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa *Madam Speaker*, ao e rabwa te Minitita ae karineaki n ana kaeka. Ao tao bon teuana te bwai ae e kakawaki ae a ongora te koraki ngkai te Tia babaire. Tao bon te tai riki bwa are a bon tiku n teimatoa kanga n titiraki bwa n ningai, n ningai te Tia babaire kainanoia are a mena iai.

E rabwa te Minitita ae karineaki ngkai e mwanewea te tai are kanga nukan te ririki ke tao rabanen te ririki.

Ma N na bubutia te Minitita ae karineaki ngkana e boni kona ni kaea tao nukan te ririki ke tao ngkana e moantai riki imwain nukan te ririki, bwa are kanga bon te kantaninga bwa e na waekoa n tobwaki aia kainano kain te Aono ae i Anraei riki aio ao are i Tanaea ao n Te kawai ae boou ao Temwaiku te Tia babaire.

Ao tiaki naba ti ngaia te Tia babaire bwa tao e koaua tao taabo aikai a rekereke ma kawain te botannaomata. Tao ni bon taai naba aika nako te Tia babaire, ao ti tara te kawai are e nako Temwaiku te Tia babaire are kawain te reirei. E mwaiti naba te tai te Tia babaire are I tabetabekia naba inanon te Auti n tei aio, ae karorokoan te bwati ibukia ataei ake a reirei n te reirei ae te *Sunrise primary school*. Ao kaekan naba anne ngkanne, bwa e na katamaroaki te kawai bwa e buakaka te kawai. E buakaka te kawai.

Ngkanne I taku bwa e na rikirake ngkanne katamaroan kawai aikai te Tia babaire ma aroia naba ataei, bwa are ataei a kananoanga bwa a reirei i Nuka. Ao ngkana a nako ni katei bwati, a nako ni manga otinako nako tabon te kawai nako tabon Tamoa. A manga ribuakonikai ni kangai nako n otinako i tabon ana tabo Tiaina ke tao te tabo n Ununiki are i Temwaiku te Tia babaire, ao e aki rangi n tau irouia ataei te Tia babaire moara riki irouia ataei ake a uarereke.

Ngaia are bon te bubuti ae e rangi ni mangori nakon te Minitita ae karineaki ao bon te Tautaeka bwa tera ngke a kona ni kabirimwakaki aikai n noraki kainanoia te koraki ake a mena inanon te bubu te Tia babaire ao n noraki naba kainanoia ataei ake a kainanoa naba te kawai ibukin tao rokon baoia n te tabo bwa aonga ni kan naba nakon anakia te Tia babaire. Ao e rarabwa ana kaeka te Tia babaire are bwai n aorakiana bwa e na mwakuriaki ae tao te riburibu. E rabwa anne bwa ane a bon ongora kain Anraei ao taabo aikai ni kabane te Tia babaire.

Ao ti a bubutia riki te Minitita bwa tera ngkana arona bwa e kona ni kabirimwaka te karikirake aio ibukia te botannaomata ae a kainanoa buokaia.

Ao man anne te Tia babaire tao akea buokan au titiraki, ma ngaia I a kanakoa ngkanne kabanean buokan te titiraki nakon raou n Tia tei temanna ae karineaki mai Betio.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ni buokan ana titiraki. Ao n aron are I taekinna, bon ti tebo ara kantaninga ma te Tia tei ae karineaki ao tao te koraki ake a rotaki naba n te kanganga aio. Ti bon rangi n kainanoa te karikirake aio bwa e na birimwaka.

Teuana mai ibuakon karikirake ngkai aika a tinetine man ara Botaki ni mwakuri. Ma n aron ae I taekinna, are e mena te babaire iroun te Rabwata are e na mwanena te karikirake aio. Ao iaan tuan anakin te mwane, ao iai te bae a na riai ni karaoia imwain are e na kona ni kanakoa te mwane. Ngaia are anne teutana baena.

Ma n aron are I taekinna naba nakon te Tia tei ae karineaki, a tauraoi ara koraki ni kona n ibuobuoki moa n aron are I taekinna, ni kanga ni ibuobuoki ni kawenea te riburibu n te aro are kanga e na kauarerekea riki bubu nakon are ngkai n aron ae tao e taekinna te Tia tei ae karineaki are a rotaki iai ana koraki aika a mena n te tabo aio.

Ngaia are anne ti na kataia ni kibara anne nte tai ae riai bwa e aonga n are e kona n toki te kanganga. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ai ti teuana riki buokan am titiraki, ma ko a tia n angan te Tia tei mai Betio, Hon.Tebao Awerika. E nakoim.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia babaire ae karineaki. Ao I a kan bubuti naba ngkana a uringaki kawain Betio akana teuana. Bwa I ongo ae e na karaoaki te timanti ao iai te naan ***access road*** angina akana a tia iaon Betio.

Ma iai ngkanne tabeua aika a tuai naba ni karaoaki. Teuana ane kanga i akun te tabo ni bwaa are i Takorong are kanga e rinnako mai irarikin St. Bauro ao e otinako kanga man ana aono te D.O. Ao teuana ane n te St.John ane a ruruo te naan kaa. N tabetai ane akan uruaki kaa bwa akea raoi te kawai ae e karaoaki n te tabo anne. Teuana naba are i St. Kabiriera, are e a kainaki te tabo are kanga e nang karaoaki iai te O n aoraki ae boou ao a rin man te kawai mai tanrake. Ao akea raoi kawaia n rin ikanne bwa ai bon te timanti naba. Ai aron ae ko buti iai ao e a boni koro naba am kaa ao ma rebwerebwe, e uruaki naba iai. Ao teuana naba ae e rangi n korakora ngaia iai te kanganga ngkana ti kona ni butia te Minitita ma ana koraki, are n te tabo are Arebwa/Omeka, Tirotam te Eti are i Takoronga are ko rinnako ao e aki toki. Iai te kawai

ane e bon waerake ikanne te *access road* naba ikanne ngkana e kona naba ni karinna ibuakon ana mwakuri te Minitita ae karineaki. Ko bati n rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao e koaua ti a taraia ngkanne ane e mwaneweia te Tia tei ae karineaki. I taku bwa bon iai ane tabena ao iai ane taben te Kauntira, ma e aoria bwa are ti a manga bon mwakuri ma te Kauntira ni kakaea angan buokan te kanganga aio.

Ma I kukurei n taekinna bwa ae ngkai e na waaki iai ana kakatai te Botaki ni mwakuri,karaoan te kawai ane e biri man St. Bauro are kanga iakun te tabo ni bwaa are i Takoronga ni kangai n otinako n te kawai are e manga toma ma are e biri i tanrio. Anne ngkai ae iaoni kawaina ni waaki karaoan anne ni katamaroaki.

Akana nikirana ngkanne, ti a manga marooroia ma te Kauntira are kanga akanne ngkanne aranaki bwa te naan *feeder road* kanga iai Kometen ngkanne anne. Kanga iai Kometen te feeder road, ma ti aki kona ni karaoia bwa are iai te Komete are e na babairea aron anne.

Ma ti a reitaki ma te koraki aikai ke te rabwata aio ni kakaea naba angan buokan te kanganga. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Tao e a boni bane buokan ara titiraki anne, ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki ma iai te karautaeka are iai tabena are e kakioa ngkoa ae teuana te bowi ae e kakawaki i tinaniku, ao N na kanakoa ngkanne nakon are rte Tia tei are imwina.

Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano, Hon.Taoaba Kaiea aoe na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Otabwanin, Aba ao Karikirakean te Ununik; Hon. Ruateki Tekaiara. E nakoim te Tia tei.

KAETAN TE WAAKI IBUKIN UNIKAKIN TE TIA IAON TANO AO E TUAI KARAOAKI TE TOUTIA IROUIA TAAN ABABA

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa Madam Speaker. Ao I a bubuti kaekan au titiraki ane iaon te Ota bebwa nambwa 3 ane e kangai taekana. *E kona te Minitita ae tabena ni kabwarabwara bwa tera raoi kaetan te waaki ae e nang bon unikaki naba te tia iaontano ao e tuai karaoaki te toutia irouia taan ababa te Tia babaire?* Ko rabwa,.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker. Ao imwain ae I

kanakoa kaekan ana titiraki te Tia tei mai Tarawa Teinainano, ao e bon riai bwa ti na kamauri n ara Auti n tei aio. Ao ti na moana ara kamauri n reitaki ma kain abau ae Marakei, ara Unaine ke antira ake i Marakei n raonaki ma tariu ae te Tia tei. Ti kamauriko te Tibiika ma kain am aobiti, te Beretitenti ma Kauoman ao Minitita. Te Leader n te Kaitara ma Taan tei ni kabane ao boni ngaira ni kabane kain Kiribati n aran ara Uea ae Iesu Kristo. Kam na bane ni mauri!

Ao aio ana kaeka te Tautaeka. *Te Tibiika ae ko karineaki, aron barongakin te mwakuri ao e aki kona n unikaki te tia iaon tano irouia taan kataratara ngkana e tuai karaooaki te bowi n toutia irouia taan ababa.* Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa te Tia babaire. E rabwa ana kaeka te Minitita ae karineaki ao I taku bwa e rangi ni teretere anne te Tia babaire.

N taai aika nako te Tia babaire ao kanga bon te karinrin naba, bwa iai tao bon taabo tabeua iaon Tarawa Teinainano te Tia babaire aika ritinaki. A ritinaki ao a tuai naba raa ao e kakaeaki rongorongoia nake kanga bon abaia te aba te Tia babaire ao ngaia e bon tuai tou tiaki.

Te bwai ae e riki ngkanne te Tia babaire, iai itera tabeua irouia taan ababa aika aki kararoa te waaki bwa e na kateaki te tia iaon tano ao ngaia e bon tuai karaoaki raoi tao te kaetieti ke tao a kaoaki kain te itera n aba are teuana te Tia babaire bwa a na karaoa te tia.

E rabwa te bowi ke akanne tao te kaetieti mairoun te *Lands* n taai aika nako te Tia babaire ao e rangi n eti are e kangai; ti a tataningaia taan ababa bwa a na riai ni kaeta moa te tia ao ti a tibwa kona n unikia.

Te bwai ngkanne te Tia babaire ae e riki ngkai, iai te naan mwabe te Tia babaire akana a tia n wene mai imwaina akana tao ara botannaomata iaon Tarawa Teinainano a riiti iai te Tia babaire.

Ma ti nano uoua te Tia babaire bwa iai taabo tabeua aika a uneakinaki ae e kangai; e a kanga ngkanne tao te Lands e nang nako ngkanne ke e kanga n reke ana mwabe arei ngkai a tuai kaetieti raoi ma aroia taan ababa iaon Tarawa Teinainano iaon abaia.

Ngaia are tao ngkana arona bwa a bon taningaki taan ababa bwa a na riai ni kaetieti iaon aia tabo ao e na karaoaki te tia, ao N na butia te Minitita ae karineaki. E kona n reitaki ma ana koraki bwa a na boni katukaki taan ababa bwa a na riai ni kaeti raoi moa aroia ao e a tibwa

roko te kataratara te Tia babaire. Bwa ngkai ti minotaki bwa are te itera are teuana e a manga aera. E a minotaki te botannaomata bwa e a kanga.

E a roko te *Lands* bwa e nang kateia ma te mwabe ao e kanga n reke ana mwabe anne ao e tuai karaoaki te toutia irouia te botannaomata te Tia babaire. E kona ngkanne ni karaoia te Minitita ae karineaki bwa e na reitaki ma ana taani mwakuri bwa a na tiku n taninga te tai are a na boni kaeti aroia taan ababa iaon tano te Tia babaire? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ma buokan ana titiraki. Ao N na rangi n bubutia te Tia tei, ti kona ni karaoia aikai.

Kanga bon iai ana aomata akana ae a kona n ibuobuoki n akanne ao e bebete riki irouna ngkana e anganira araia ana aomata akanne bwa a mwakuria naba kain te *Lands* ni buokia n te tai ae waekoa. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa te Tia babaire ao tao I a reitaki ma te Minitita ae karineaki ibukin te itera aio, e aonga ae e bebete arona.

Ma I taku te Tia babaire bwa aio kanga e kakawaki naba marooroakinana ikai bwa kanga iai naba akana aera. E tieuataake ao e tabangaki naba ae kanga bon te mena aio bwa e kakawaki te Tia babaire bwa e na iai te ota are e kangai. Bwa ngkana a tuai roko taan ababa ni kaeti aroia iaon tano, ao kanga e boni kakawaki naba te tabo ni mwakuri bwa tao e na tiku moa n tataninga aroia nakon are e nang nikoa aron te mena arei ao kanga e a kona ni manga riki bwa kanga te kamangaongao nakoia te botannaomata ao e na riki bwa te bwai teuana inanon boong aikai te Tia babaire ibukin te naan itera aikai te Tia babaire, tiaki bwaai aika a uarereke aron kaetietakia bwa te marooro ma te uneaki iaon tano te Tia babaire irouia taan ababa; e aki manikangareaki.

Ngaia are e raoiroi naba are e na boni kakaeaki te babaire ae tamaroa bwa a na iraki raoi nanon te naan Kainibaire akana a bon tia ni kaweneaki te Tia babaire moara riki irouia taani mwakuri n aron are tao te Lands te Tua ae Maungatabu.

E rabwa are e a tia ni mwaneweia te Minitita ae karineaki. I a reitakia ma ngaia ibukin te itera aei. E rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. E rabwa.

Te bwai ae e karaoioa te *Lands* n taainako, tao N na ti ibuobuoki ngkana e aki; e ti mwamwakuri te *list* are e a bon tia n eti mai imwaina ma rimoa iaon te mwabe.

Ngkana arona bwa iai manga ngurengure aika a manga tibwa rio, bon ti te bowi ae e kona ngkanne n tau bwakamwane ke ni manga kaeti aba aikai. Ngaia are ti na bubuti nakoia itera ake a tibwa kunei abaia bwa tao e bwai n takakaroaki ke e takakaroaki n taai aika nako. Moantai kabaea a mi tai, kaeti abami ao karokoa mwin ami bowi akanne n te tabo n aba bwa e aonga n tauaki mwane ke te bwaka riiti nakoia nake a taneiai ni bwabwaka nakoia. E taningaki raoi tian aon tano man te bowi ao e a tibwa kona ni kaetaki etina. E rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei. Tao e a bon rau nanon te Tia tei ni kaekan ana titiraki ao ti a nakon are imwina. Ao kanakoa am titiraki.

Hon.Taoaba Kaiea: Kabwara au bure. Ma akea buokan te titiraki ma te bwana ni kaitau nakon te Minitita ae karineaki n aron kaekan te titiraki, aotao ti na ibuobuoki ma ngaia ni mwakuri imwin aio. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ao e a boni bane buokan te titiraki mairoun te Tia tei ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Maiana, Hon. Koraubati Remuera ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Korakora; Hon. Willie Tokataake. E nakoim te Tia tei.

BIRIRAKEN BOON TE BWAA TEUANA TE KANGANGA AE NAMAKINAKI IAON MAIANA AO KIRIBATI AE BWANIN

Hon. Koraubati Remuera: Ko rabwa *Madam Speaker*. Tao imwain ae N na waaki ao are te moan wiiki ao te Moanibong te wiki aio ae wikin te Auti n tei *Madam Speaker*. Te bwai ae kakawaki, ti na bon anga moa ara kamauri. Are I a reitia naba ma kain au abamwakoro ae Maiana n reitai naba ma raou n Tia tei. Nakoim Madam Speaker, te Beretitenti, te Kauoman. Minitita, te Leader n te Kaitara ao party ake i Nuka. Ai boni ngaira Taan tei ni kabane, kain am Taibora Madam Speaker ao ai boni kain Kiribati ake a reke ongoraia n te moan ingabong aio Madam Speaker. Te bwana moa ni kamauri. Kam na bane moa mauri! E koaua Madam Speaker, ao aio au titiraki are e a toka iaon te Ota bebwa n nambwana 15. E kangai taekana *Madam Speaker*.

Biriraken boon te bwaa ngaia teuana te kanganga ae namakinaki iaon au abamwakoro ae Maiana ao bon Kiribati ae bwanin. I kona ni bubutia te Minitita are e tara te itera aio bwa tera kabwarabwarana ae a na kona ni mataata iai kain Maiana Madam Speaker. E rarabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia tei ae karineaki mai Maiana n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka. *Madam Speaker, oin bukin keraken boon te bwaa bon man keraken boon te bwaa n te aonnaba.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Koraubati Remuera: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e a tia ni kabwarabwara te Minitita are oin keraken boon te bwaa e bon irekereke ma boona n te mwakete te aonnaba.

Ao ti kakoaua *Madam Speaker*. E rawata bwaai aika riki n te aonnaba aei *Madam Speaker*. ma ngaira *Madam Speaker* ai moara riki bon aio te tabeka *Madam Speaker* ae I taku bwa naira i Maiana *Madam Speaker* ae ti bon tataneiai n te kantoka n ara *speed boat* $25.00 ao ngkai e kiba nakon $50.00. Kaako tabeua *Madam Speaker* n aron ae ti ataia naba n ara kakae, kaako ake aki mena iaan te *control* a bane naba ni kibarake booia *Madam Speaker*.

Boon te ika, e kiba naba man $2.00 nakon tao $2.80 ae bwainaki ngkai. I taku bwa e rawata itera aika a bane n rotaki ao aikai itera naba *Madam Speaker* are e irekereke ma kanga bon ara kanganga ngaira kain Kiribati bwa are e roti aron maeura.

Bon iai boora are ti bon taneiai iai ao e a manga toka riki te rawawata n boon te bwaa. Ao ti kakoaua bwa te bao n taainako, te baao ibukin te mwamwananga *Madam Speaker* n irekereke ma aron naba kabutan te waaki.

Ao I taku bwa aio te itera teuana ae e boni karika uotakin te titiraki ae aekakina aio *Madam Speaker*, ao I kona ni bubutia te Minitita ni buokan riki te titiraki Madam Speaker.

E kona ni kabwarabwara bwa tera bukina ngkai e a boni kiba naba. Te kiba ae tao e kania 100%. 80% man $1.20. Ngkana ti mena riki iaon te bentin man $1.20 nakon $2.20. E rarabwa riki *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana

titiraki. Ao e bon eti bwa are boni ngkai te bitaki n te aonnaba bon 100%. Boni kiban boon te bwaa man boona man moan te ririki aio ni karokoa Maati, ao boona 100% rakana.

Ngaia are bon birirake iai boon te bwaa. Ma a na riai ni kukurei kain Kiribati *Madam Speaker*, bwa are iai ana buoka te Tautaeka ae e karinna. Ngke arona bwa akea ana buoka te Tautaeka ao e na raka riki boon te bwaa nakon ae e bwainaki ngkai.

Are ngkai ai aron ae e bwenaia te Tautaeka, e ana 50%. Aio ae e buokia ngkai te Tautaeka nakon te KOIL ni katoa namwakaina $1mirion tabun ibukin buokan boon te bwaa are kanga tibwan te Tautaeka. Iterana e nakon te botannaomata ao iterana e nakon te Tautaeka, ngaia ae 50% ae e kakabwaka te Tautaeka.

Ngaia ngke arona bwa akea ao e na bon bubura riki naba rakan boon te bwaa. Ao kantaninga ae e mataata aio *Madam Speaker*. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Koraubati Remuera: E rabwa *Madam Speaker,* ao are e boni mataata ao a ongo kain au abamwakoro ae Maiana ao kain Kiribati ae e rangi ni korakora te birirake.

I taku bwa te bwa teuana ae e kakawaki, are a bon taui bwaai are e taekini te Minitita. Ao ti kakoaua bwa n aekakin ae e kabwarabwara te Minitita. E kabwarabwara bwa e kani 100% te kiba n te aonnaba aio.

Tao ngkana e bure ara wareware *Madam Speaker* ni kabotauaki ma aba aika irarikira n te Betebeke. Ao kanga ti tebo bwa ngai irou ni bon au kakae ae kanga e bon memere *Madam Speaker*, ao kanga I boni karaua nikakibakiba kanga te aekaki anne.

Ngkana e bure *Madam Speaker* ma I karautaeka ngkana a boni karaua ni kakiba bwa e na naba rotaki te botannaomata. Te bwai ae e kakawaki bwa are e bon rotira n tatabemanira nako.

Tao buokan *Madam Speaker* te titiraki, aekakin ae kanga ti ataia. Iai ana buoka Tiaban n taai aika nako kanga nakon naba te itera ae te bwaa. I taku bwa e irekereke aei ke e reke te buoka aei n Tautaeka aika nako. I taku bwa iai teuana ana buoka Tiaban ae e anga ae kanga buokan naba kauarerekean biriraken boon te bwaa.

I ti kan titiraki *Madam Speaker*. Ngkai e bon teimatoa naba ana buoka Tiaban arei ke e a tia ni manga toki.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: E rabwa te Tia tei ae karineaki. Eng, kanga anne aongkoa anne ana mena iaon te bwaa ae te diesel. Ngkana e karokoa ana diesel ao te mena, ma e na uringaki bwa e aki mena mwanena iroun te Koil bwa e boni mena mwanena n te akaunti teuana ae e aki tautaekanna te Koil. Ngaia are tao I aki kona ni kabwarabwara anne bwa are kanoan te tai ae nako.

Ma eng, iai ana buoka Tiaban n te tai ae e nako. Ma ngkai n te tai aio, ae ti bon tabe naba n reitaki ma ara Itabon akana a buobuokira ni kakaea buokan naba te kantaninga aio.

Ma n te tai aio, e tuai moa n reke te ibuobuoki. Eng, ma n aron are e taekinna te Tia tei ae karineaki tao ibukin ae e a rangi ni biririake rakan ke e a bon kiba naba. E bon eti bwa n aron are I taekinna, e a bon kiba naba ngkai boon te bwaa man $80.00 n te parrol nakon $190.00. Ngaia are kanga ti tebo ma kanga bon iai naba ke e bon rangi ni biri mwaka.

E boni kataia te Koil n tautaua n taai aika nako. E rangi ni maan $4m tabun ana mwane te Koil ae e kabanea ibukin *subsidize* nakin boon te bwaa man te tai are e moan raka iai boon te bwaa ni karokoa are e a tibwa roko ana mwane ni buoka te Tautaeka n *shared.*

Ao anne ngkoa te Koil e kataia ni keiakina arei iaan te kantaninga are e taku te aba bwa e na manga w aekoa n toki tao te buaka are *Ukraine* ao ni manga kona n okira boona te bwaa nakon are boona ni kawai.

Ma are e aki riki anne ao e boni waaki nako, ngaia anne bukina are e a manga karaoa ana ibuobuoki ngkanne te Tautaeka nakon te Koil ibukin aei.

Ngaia are anne kanga kabwarabwaran teutana ibukin biriraken boon te bwaa. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Koraubati Remuera: E rabwa te Tia babaire ao e rabwa ana kabwarabwara te Minitita. I taku bwa N na kauarerekei ara marooro te Minitita, ao I taku bwa ngkana I kauarereke ao e kuri n irekereke ma kanga e boboto ara marooro iaon te kanganga ae e riki n te aonnaba.

Ma ti kakoaua ana buoka Russia ao manga aba tabeua a manga kataia ni kauarerekea aia *output* nakon te mwakete n te aonnaba. Aio te pressure are e reke ae ngaia ti bane n rotaki iai.

Ao tao bon ti buokan te titiraki te kabanea n tai *Madam Speaker.* Ao ti na titirakina te Minitita ae

karineaki ao bon te Tautaeka. Ngkana arona bwa e a manga toki te buaka bwa e a okirikaki te waaki nakon arona. Iai manga tarakin manga kakerikakan te boo aei ke e na bon tiku n arona aei *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker, I taku bwa ngkana e a manga oki nakon boona te bwaa ao e na manga bon kerikaki naba te boo. E aki koaua ae ti nang taua boon te bwaa ni kabubura ngkana tao e a boni uarereke man te aonnaba.

I taku bwa e a bon tia naba ana babaire Kabineti iaon aio. E ngae ngke tao e koaua ae iai ngkai kanga te kanganga ibukin kakaeakin angan buokan aio. Te Tautaeka ngkai bon iai naba ana babaire ae e a tia naba ni karioa. Iaoni kawaina ni wene naba ngkai ao iai ae e a tia ni wene, ae bon tarakin naba aron kanga atakin riki buokan te kanganga ibukin waeraken boon te bwaa.

Bon iai babaire naba ngkai aika a bon tabe naba ngkai kamatebwaiaki ao a kakaeaki angaia aika a na rangi n tamaroa, bwa ngkana arona bwa bon e roko te tai are e nang kanakoa iai ana buoka aio te Tautaeka, e a manga boni kawaria.

Man te tai aio e a wene ngkai ao e karauaki ni kamatebwaiaki te naan babaire aika katakin riki kanga tauan te kanganga ibukin te kainano iroun te botannaomata ae e na riki mani rakan boon te bwaa. Ko rabwa *Madam Speaker.*

e bon rekereke riki ma au abamwakoro. Bwa ti kakoaua bwa te kibarake aio *Madam Speaker*, I taku bwa tiaki te kiba ae e karaurau. E kiba ao e kania 100% kibana *Madam Speaker.*

Ao n aron ae ti ataia *Madam Speaker*, a boni bane n rotaki kain ara abamwakoro ao ai boni kain Kiribati ae bwanin *Madam Speaker*.

Tibiika: Tao e a boni bane buokan te titiraki anne, ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na bon tabekia naba te Tia tei mai Tarawa Teinainano ae karineaki Hon.Taoaba Kaiea ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Kamwakuri ao Karikirakean aia Konabwai aomata; Hon. Tabeta Teakai. E nakoim te Tia tei.

BORARAOI IBUKIA KAIMOAN SPMS AKE A TUAI MANI MWANANGA AO N TIKU N AKI MWAKURI

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa *Madam Speaker.* I a bubuti kaekan au titiraki ane nambwa 4. E kangai taekana. *I kani butia te Minitita are tabena bwa tera ngkai aroia nikiraia Kaimoan SPMS ake a tuai mani*

mwananga ao n tiku n aki mwakuri te Tia babaire? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tabeta Teakai: Ko rarabwa Madam Speaker. Imwain ae N na kaeka te titiraki, ao ti a kaitaua moa te Atua ibukin te maeu ao te marurung. A miss te naan aoraki ao ti a kaitau bwa ti a manga kaitiboaki naba n te Auti n tei aio.

I a reitai ma au aobiti ao au taani mwakuri, kain Tarawa Teinainano n reiaki ma raou n Tia tei are e tabeka te titiraki n te tai aio.

Nakoim *Madam Speaker* ma kain am aobiti, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita ao ngaira aika ni kabane. Te *Leader* n te Kaitara ao ai ngaira ni kabane. N aran ara Uea ae Iesu Kristo ao kam na bane ni mauri!. E koaua aio kaekana *Madam Speaker.*

Te Tia babaire, I kukurei n taekinna bwa e teimatoa ni waaki te babaronga imarenan au Botaki ni mwakuri ma taan kamwakuri mai Tiaman iaon manga karaoan te boraraoi ni kamwakuri. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Minitita ae karineaki n ana kaeka. Ao e koaua te Tia babaire, tao e mwemwe aio ikai te Tia babaire bwa ibukina bwa tao a boni kainanoa te ibuobuoki Kaimoa ake a tiku ngkai n aki mwakuri aika bon au botannaomata ma ngaia iaon Tarawa Teinainano are tao iai namakinan tao aki reken tao bwaai ake a kainanoaki te Tia babaire ngkai a tiku n aki mwakuri. Moara riki te Tia babaire Kaimoa aikai ake a boni kaoai ao I marooro ma ngaia, ao a boni tiku n aki mwakuri. Iai kainnabaia, iai natia ao are a rawata riki rekerekena te Tia babaire are e kainanoia te aomata n te tai teuana ma te tai teuana e moara riki tao te mwane ke te mwakuri are e na reke iai te mwane te Tia babaire.

E ngae n anne ao I kan bubutia te Minitita bwa ngkai e a mwanewea te babaronga ae boni waaki nako naba te Tia babaire. Ma I kani butia bwa are e koaua bwa tera ngkana e kona ni kawaekoaki te baronga aio te Tia babaire. Bwa are inanon tain te baronga ao aomata naba a bon tiku naba n tataninga ni kakaea naba angaia te Tia babaire. Ngaia are N na butia te Tia babaire bwa are e mwanewea ae e bon teimatoa ni karaoaki te baronga ma kain Tiaman ma tao antai riki rabwata akana e mwakuri ma ngaia te Minitita ma ana koraki man te Reibwa.

I kani bubutia bwa e kona ni kawaekoa te baronga aio, ao tao n ningai te tai te Tia babaire akana a

na okiri aia mwakuri iai te naan Kaimoa aika a tiku n aki mwakuri ake ana Kaimoa *SPMS*? Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa buokan te titiraki *Madam Speaker*. Ao e koaua, n aron are I a tia ni mwaneweia ngkoa. Ti bowi ma kambwana aikai n 11 Tun, ao e a waaki naba te *Communication* man te tai anne. Iai 18 Aokati, 26 Aokaiti, 24 Aokakti, *29 Okitobwa, 13 November, 18 November, 19 November*. Aio ara *bye lateral* ma te naan kambwana aikai ao te kabanea raoi ngkanne are n 1 Ritembwa. Ai tibwa irabong n nako. Ao aio ngkanne ana kabanea ni meri *Frank Leonard*. Aio are kanga aia Tia babaire kambwana n te naan *ship owners* aikai.

Ao ti kukurei ni kaotia bwa e nang waaki ngkanne ara *re-negotiation*. Ao iai te kantaninga bwa nakon wiiki rake aikai ao e kaotia naba *Frank Leonard* aoiai kanga te katautau ao te kataunari nakoia te naan *officers* bwa a na waekoa n teirake ni moan te ririki ae e boou.

I kukurei naba ni kaotia te Tibiika, bwa I bowi ma kaimoa aikai n te Kaonobong ae nako 3 n Ritembwa, ao angia naba Kaimoa ao I kukurei ni kaotia bwa angia ngkai ane a nako ngkai n te bong aei nakon te Ministry fo Employment, bwa angina naba aika a kan nako Aotiteria ao Nu Tiran. E rarabwa are a bon taninga ngkai te babaire n te nako Tiaman. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Tia tei buokan riki am titiraki.

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa te Minitita n ana kamatata. E aitau ao e koaua bwa tao iai te mwakuri ane e karaoaki ma ana by lateral akana a tia ni karaoia ma rabwata ake tabeia te itera aei te Tia babaire ane ngaia e mwanewei Tun, Aokati, Okitobwa, n ningai akanne te Tia babaire.

Ma tao bon te bae e kakawaki riki ke te point riki ae I kan tabekia ikai, kabaitian ao kawaekoan manga kaokan aia mwakuri Kaimoa te Tia babaire ake a tuai reke aia mwakuri. Ngkana ngaia kanga boni kingin maeuia te Tia babaire. Ao ngkana tao e kona n taraki aio te Tia babaire bwa e na riai ni kawaekoaki aron karaoana te Tia babaire, N na bon bubutia te Minitita bwa e na kawaekoa.

Next year ae e taekinna ma n ningai te Tia babaire? ngkana bon next year naba, Tianuare, Beberuare, Maati. I taku bwa akanne te Tia babaire ao e na baiti anne.

Bwa tao manga next year tao December ke November next year te Tia babaire. Anne e na manga uotia naba ara botannaomata nakon te

kainano n tataninga naba reken te mwakuri ibukin karekean maeuia n te tai teuana ma te tai teuana te Tia babaire.

Ngaia are N na bon bubutia te Tia tei ae karineaki are bon raou n Tia tei mai Tarawa Teinainano ao bon ara botannaomata are ti taetae ibukia te Tia babaire. Ao N na bon bubutia bwa e na kabaitia aio ibukia kain Tarawa Teinainano ake ti taetae ibukia te Tia babaire bwa e bon ataia bwa te maeu iaon Tarawa Teinainano n aron ae e bon ataki ma Betio, bon ti te mwane te Tia babaire.

Ngkana ko tekateka ikai iaon Tarawa Teinainano ma akea am mwane te Tia babaire ao ko na bon rotaki te Tia babaire ni bwaai aika riki, moara riki ngkai e a kerake boon bwaai te Tia babaire. Ao anne ngkanne bon te anga teuana ae a na rangi n rotaki iai riki ara botannaomata.

Ngaia ae bon te bubuti ae mangori nakon raou n Tia tei ae karineaki, bwa N na butia bwa n ningai ao tao te ririki ae boou are e mwaneweia. E kona ni kawaekoa riki aio te Tia babaire ibukia ara botannaomata aikai. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: Eng e rabwa I taku bwa I *mention the beginning of next year*. Ni moan te ririki ae e boou kanga te kantaninga tao manga Tianuare, Beberuare. Ti aki kona n anga raoi ara taeka bwa aio raoi ngkai are bon te kamwananga mai irouia *Employees* aikai.

Ngkana e waaki te *new negotiation* ao mai ikanne are buia kaimoa ake a toka ngkai iaon aia kaibuke. A karuoaki ao a berita nakoira bwa bon ara I-Kiribati ngkanne are a na moan toka.

Ngaia are anne te kantaninga, ma iaan are I taekinna are a na meri *Frank Leonard* ao iai te kataunari bwa a na waekoa moa n anaki *officers* bwa a rangi n kainanoia moa n te tai aio. Tao aki tauraoi *officers* ngaia are a na anaki moa ao imwina ngkanne ai te naan *ratings.*

Ti kataia ni bubuti naba kanga buokaia ni kawaekoa. Ma n aron ngkai kanga buokaia n aron are a tia ni boraraoiakinna n ara bowi n te Kaonobong ae nako, ao a tauraoi naba are n aekakin ae I taekinna. Iai ake a tauraoi ni mwaing nakon mwakuri ake tabeua.

E koaua e rawata te mwakuri n aron ae I tia n taekinna. Te kiwi wheel are a tia ni mwananga ake a tia n nako. Te *Swire,* te *APNL*. Pukeria naba ngkai a nang tibwa roko ana kainano, e tangiria naba kaimoa. AFE kain naba Aotiteria. Iaoni kawaina ngkai te babaronga bwa ti na kataia ni kabaitia bwa aonga ni

waekoa naba ni mwananga Kaimoa are a kainanoaki ni Kambwana aikai. E rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei mai Tarawa Teinainano.

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa te Tia babaire. E rabwa te Minitita ae karineaki. E aitau ibukin ana kaeka anne, ao I taku bwa are e aki bobuaka au iango ma temanna raou n Tia tei ae karineaki are bon te Minitita ibukia ara botannaomata. E rabwa anne bwa e kataia ni kabirimwakai itera akana a mwakuri ma ngaia ma rabwata aikai te Tia babaire.

Ma e koaua, I bon ti kan okiokira au point te Tia babaire are e kangai. N na bubutia riki te Minitita ae karineaki bwa e na kabaitia aio. E na kabaitia aio ibukia ana aomata bwa are kanga te tang ae ai aron aio te Tia babaire, kanga tiaki te tang ae manikangareaki bwa are te tang ibukin te maeu te Tia babaire. Te tang ibukin iangoan aron kakoroan nanon ana iango temanna te aomata ma temanna ibukin maeuna ma baikara riki te Tia babaire.

Ao aikai te Tia babaire a bane n rekereke iaan ke a bane ni buki iaan tangiran ao kainanoan te mwane te Tia babaire are e rinanon te mwakuri, are ngaia ae I bubutia te Minitita ae raou n Tia tei bwa e na kabaitia ana babaire ao tao bon nakon riki te Tautaeka ae karineaki bwa tera ngkana e kabaitia aia babaire bwa a na moantai ni kamwakuraki nikiran Kaimoan *SPMS* are I bon taetae ibukia Tia tei Tia babaire. E rabwa bwa e mwaneweia rabwata ake tabeua ma I taetae riki ibukia Kaimoa ae kanga a rotaki iai n te kainano ma aia utu n te tai aei.

Ngaia are ko rabwa te Minitita n am kaeka. E rabwa naba te Tautaeka ibukin kamwaitan naba taabo ni mwakuri akana ko a tia ni mwanewei. Ao ti ataia te Tia babaire ao ti kakoaua bwa a na bon reke te naan kabwaia ma mabiao aika mwaiti nakon ana botannaomata ngkana arona bwa a bane ni koro nanon akanne.

Ma ti a bubuti te Tia babaire nakon te Minitita bwa e na kabaitia ao n taraia riki Kaimoan *SPMS* ake a tiku n tang ngkai ni karokoa te bong aei bwa a na riai n reke buokaia. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa akea te kanganga. Ti na tataro bwa e na waekoa n ruokaki ake iaon ngkai kaibuke aonga naba ni waekoa n teirake ara kaimoa, bwa are anne ngkai te kantaninga. A ruo rikaki I-Biribin, angina ngkai I-Biribin are a toka ni kaibuke. A ruo rikaki ao ara koraki ngkanne are a na onei mwia.

Ao te boraraoi ae e boou e nang waaki. Akea te kanganga bwa ti kabaitia ngkai bwa e aonga naba n tauraoi imwain katokakia ara koraki ae ara Kaimoa. E rabwa riki te titiraki. E rabwa.

Tibiika: E a boni bane buokan te titiraki anne, ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Makin, Hon. Pinto Katia ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin te Reirei; Hon. Alexander Teabo. E nakoim te Tia tei.

E A BWAKA IAA NGKAI KARAOAKIN AIA STAFF ROOM KAIN NAN TEIKAO PRIMARY SCHOOL IAON MAKIN

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao aio ngkanne au titiraki ae nambwana 12 ae kangai taekana. *I a kan butia te Minitita ae karineaki man te Botaki ni mwakuri ibukin Reirei bwa e a bwaka iaa ngkai karaoakin aia staff room Nan Teikao primary school taiaoka?* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika; Te Minitita am kaeka.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia babaire ao aio kaekan ana titiraki temanna ae karineaki mai Makin. *I kaitaua temanna te Tia tei mai Makin n ana titiraki ao aio kaekana. Bon te karautaeka ngkai e a katokaki naba karaoan onobwaian aia staff room kain Nan Teikao primary school iaon Makin, iaan bukina ae e irekereke ma aki raoiroin te timanti are e kabonganaki n te kateitei n te moantai bwa e a rotaki n te mwamwa nako.* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia babaire ao I kaitaua te Minitita n ana kaeka te Tia babaire. Ma tao N na bon ti kauringnga bwa are kanga aio kanoan ana marooro inanon taai aika nako te Tia babaire, are e bon taekinna bwa ngkana e tia te *JSS* are i Nakaa iaon Makin te Tia babaire ao aongkoa ngkanne e nang manga karaoaki te *staff room* ibukia kain te *primary school* ae Nan Teikao te Tia babaire.

Ma I kaitaua bwa e taekinna bwa ngaia iai te mka nakon te timanti te Tia babaire. Ao tao ibukin ana rongorongo te Minitita ao akea rabwatan te *staff room* aio te Tia babaire. Ao I taku bwa ti bon ataia bwa tera bonganan te staff room nakoia ara taan reirei te Tia babaire. Ao a teimatoa ni bubutia te Minitita ara taan reirei aikai bwa a bon nora kainanoana te Tia babaire.

Ngaia are N na kawenea nakon te Minitita n te tai aio bwa ngkai e a bon tia n roko naba irouna kea to ana taani mwakuri aia bubuti ara taani mwakuri aikai, ara taan reirei

aikai mai iaon Makin. Tera ngkanne ana anga are e na kona ni karaoia bwa e na bon teimatoa n tia ana *staff room* Nan Teikao *primary school* te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia babaire ao I kaitaua buokan te titiraki ao katereana iroun te Tia tei te Tia babaire.

Ma I taku bwa au kaeka arei, I kaeka nakon te onobwai ngkana ko noria bwa e aki tau n te onobwaiaki te kateitei arei. Ti nang katea ae e boou. Tao ko bong rongorongo n taai aika nako bwa ti a tia n nakonako n ana mwane Nu Tiran are iroura. Ti a tia n nakonako nakon reirei ni karaoa ara survey n reirei, ao Makin teuana are e na kawaria. Ao anne teuana ae e reke iaan naba ana staff room Makin ngaia ane e reke naba iai iaan te mwane anne karaoakina te Tia babaire.

Ngaia are e a toki te onobwai. Tia ki tangira te bwai ae mka, ti nang katea ae e boou bwa aonga n ae a mwengaraoi taan reirei iaon Makin. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan riki am titiraki.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Minitita ae ko karineaki, ao I rangi n kaitaua ngkai ngaia e nang wakinaki te kateitei ae e boou. Ao buokan te titiraki te Tia babaire. Bwa tao nakon n ningai ngkanne te kateitei aio te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Te Tia babaire ara program ae ti kateia ao I taku bwa bon ngaira kain te tai ae na roko are if phase one ae ti waaki iai ao phase 2. Makin ngkanne e rin iaan are I taku bwa kanoan te ririki aei ao ti a roko n phase 2 ngkai. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei kabanean buokan am titiraki.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia babaire ao I kaitaua te Minitita bwa ngaia e na kona n tei iai aia staff room kain Makin taan reirei n Nan Teikao primary school.

E aoria I a katuka aei inanon baim te Minitita ma kain am tiim, ma ti a nga bwanara naba ni katekeraoiko inanon am tai ngkana arona bwa e kona n tia imwain tokin te ririki aio. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Boni butimwaean te kaitau ao e koaua, ti kaitauia kain Makin n aron ai akn aei ibukia taan reirei ti na keiakinna bwa e na bon teke n te ririki aei te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Ao e a boni bane buokan ara titiraki aei. Te titiraki are imwina

e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Beru; Hon. Bwatoromwaio Kiritian. Man aron are I taekinna, a oki n te bong aei bwa iai tabeia are a kaea te bowi teuana i tinaniku. Ngaia are I taona moa ao ti a nakon te titiraki are imwina. Te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Makin;Hon. Pinto Katia. E na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Kamwakuri, Karikirakean aia Konabwai aomata; Hon. Tabeta Teakai. E nakoim te Tia tei.

TAANI MWAKURI I AOTITERIA AKE A BANE NI KAMOTIRAWAKI AO MAN TUANGAKI BWA A BONI KAREKEI KANTOKAIA N OKIRA KIRIBATI

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio ngkanne au titiraki ae nambwana 13, ae e kangai taekana. *Inanon namwakaina aika a tia n nako ao iai taani mwakuri iaon Aotiteria ake a bane naba ni kamotirawaki ao man tuangaki bwa a na boni kabwakai kantokaia n okira Kiribati ibukin ana kakeru aia tia kairiri. N na bubutia te Minitita are karineaki bwa e kona n reke ana ibuobuoki n nora aio ao ni karekea naba te ibuobuoki nakoia ataeinimwane aikai, taiaoka.* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa Madam Speaker te titiraki ao aio kaekana. *I kaitaua te Tia tei n ana titiraki ao aio ngkanne kaekana. Ngkai e kakoauaki bwa a mwaiti taani mwakuri man kambwana aika kakaokoro aika a tia n oki mai Aotiteria inanon namwakaina aika nako. Ao N na rangi n ibuobuoki ngkana e kona n reke aran te kambwana ke araia nake a kamotirawaki ni kaineti ma te titiraki aio.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua te Minitita ma aron ana kakaeka are e mwaneweia inanon te ingabong aio te Tia babaire. Kanga I nanokawaki teutana bwa are ti a bon tia ni kawenea aio imatan te Minitita. Ma n te tai aio ao kanga e a kaokia nakoiu bwa I aki mwanewea raoi bwa tao antai te kambwana ke tao antai araia ataeinimwane aikai.

Tao ibukin ana rongorongo te Minitita a bon tia n reitaki ataeinimwane aikai. Aio inanon *September* te Tia babaire.

A bon tia naba n reitaki naba nakon aia tia kamwakuri ke tao aia tia ibuobuoki are e mena i Aotiteria ae arana Nei Agnes te Tia babaire.

Ao te bwai ae kananokawaki te Tia babaire, bwa kanga te ibuobuoki are a karekea mairoun aia tia

mwakuri aio ke tao N na karautaeka ngkana arona bwa I taekina aio te Tia babaire. Bwa e aki kanga reke raoi te ibuobuoki mairoun neiei te Tia babaire.

Are nanona ngkanne bwa e na bon tia naba n reke inanon am aobiti te Minitita ma kain am tiim. Ma e ngae n anne ao ti na aki kauntaekaia bwa antai te tia mwakuri ke tao antai te tia kamwakuri.

Ma I taku bwa te bwai ae kakawaki bwa tera ngke e noraki raoi ke tao e na noraki raoi aroia ara ataeinimwane aikai ke tao ara ataeinnaine aikai ake tao a nako ni mwakuri n aban tinaniku te Tia babaire.

Ao a noraki raoi moa boraraoi ake a karaoaki ma ara taani mwakuri te Tia babaire. Bwa a na aki reke n te kanganga ke tao n aron ae e a tia n reke inanon te tai aio te Tia babaire.

Tao ibukin naba ana rongorongo te Minitita, iai temanna ngkai te teinimwane are e a tia ni kataia ni kekeiaki ma ana utu ao e a tia naba ni kawaka naba kantokana ni kaokaki ke ni bon iangoa aron okina nako Kiribati.

Ake niman (5) ngkanne te Tia babaire ake a bon tiku ngkanne ni kakaea bwa a nang kanga n okira Kiribati te Tia babaire.

Ngaia are N na bubutia te Minitita ae karineaki ma kain am tabo ni mwakuri. Bwa are taon aron akg aikai are a bon atai kanganga aikai te Tia babaire, ma tera riki ana ibuobuoki te Minitita ma ana taani mwakuri are e na kona n reke nakoia ara ataeinimwane aikai ke tao ara ataeinnaine inanon te tai aio te Tia babaire. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa buokan te titiraki. Ao e koaua e kananokawaki aron te bwai ae riki. Ao kanga n aron kaongoakiu irouia au taani mwakuri ao e koaua oniman (6) ake a kamotirawaki. Temanna are e oki. Ao te bwai ae e riki bwa a bon tuangaki man te kambwana ae e connect bwa a na riai n oki ma aia *bank statement* ni kaotia bwa a anganaki kaka $3,000 ma akea naba temanna ae e oki.

Ao n aron te kanganga, e eti a boni kakiriwe. A kakiriwe a manging ao a kakiriwe te koraki aika 6 aikai.

Ibukin am rongorongo te Tia tei ae karineaki, ao teuare e oki. E aki okiri connect ke te kambwana are e kamotirawaki mai iai bwa e na buokaki n $3,000 ma e aki oki ma ana *statement* n aron are a tuangaki.

Nake niman (5) naba ngkai, te rongorongo ke te update iaoia a mwakuri. A tekeraoi bwa a manga reke aia mwakuri, tiaki nanona bwa a tiku naba ngkai n tataninga

buokan kantokaia. Kanga n aron te kantaninga te *employer* e kabaeaki bwa e na kabwaka $500.00 *per worker*. Bwa te *charter* ae a nako iai nakai, ti *charter* are 10 *May*, 2022. Ara moan *charter* ni kanakoia te koraki aikai ao e bobuaka riki te kantoka.

N taainako te *employee* ke te tia mwakuri $300.00. Man te tai ae nako ao $500.00 te *employer* ae e kabwaka bwa ibukina bwa e bobuaka riki ara kantoka. Te kantaninga bwa te kantoka are nikirana, ngaia are e kabwaka te *Ministry* ao a na kaokiokia nakon te *Ministry.*

Ma te kantaninga ngkanne ngke a nako ao a kakiriwe, ao anne ngkanne te kanganga. E aki koro bukin aia *contract* are a tia n tiainaia ma te *Ministry* iaan tao mangingia ma aia kakiriwe. E rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa te Tia babaire ao I kaitaua te Minitita ae karineaki n aron ana kamatata.

Ma I kaitaua bwa ngaia e bon reke irouna te rongorongo te Tia babaire n aron ae e bon taekinna ngkai bwa e atai mwaitia taani mwakuri, e ata naba te kambwana are tao a irekereke ma taani mwakuri aikai te Tia babaire.

Ngaia are kanga I nanokawaki n aron te kakaeka are moan kaeka iai te Minitita . Ma e ngae n anne te Tia babaire, ao e koaua I kaitauia ataeinimwane aikai bwa are ngaia a bon tuangaki bwa a katukaki n te outero inanon iraua te bong ao a tuangaki ngkanne bwa a nang bon kakaei oin kanga kakaeakin ke tao a na kamwakuraki ke tao a na kakaei angaia n oki te Tia babaire.

E ngae n anne te Tia babaire, ao I kaitaua te Minitita bwa ngaia aio ake iai e a tia ni katabeaki naba te kambwana, ma tao e aki bwarabwara raoi nakoia taani mwakuri te Tia babaire. Are tao anne ae ti na butia riki te Minitita bwa tera ngke e kona raoi n reke reitakia ma aron kambwana ake taan kamwakuri ao tao aia tia mwakuri naba are e mena i Aotiteria te Tia babaire.

Bwa n te tai aio a boni kainanoa te ibuobuoki inanon te tai are aongkoa a kakiriwe ao a tuangaki naba ngkanne bwa a na kamwawaki man te tabo ni mwakuri ao a na katukaki n te outero ao a na manga boni kakaei reken kantokaia n oki.

Ngaia are N na bon butia te Minitita ma ana taani mwakuri te Tia babaire bwa tera riki aia anga are a na kona ni ibuobuoki.

Buokan te titiraki te Tia babaire. Ngkai e a tia n oki te teteinimwane temanna arei ao e boni kabwaka ni bon oin kantokana te Tia babaire,

e na kona n reke te ibuobuoki n aron kaboan mwin ana kabanemwane aikai te Tia babaire? Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa buokan te titiraki, ao e aoria bwa ti a *note* n te tai aio. I tuai kona ni kaeka raoi bwa e na reke buokana ke e kanga. Ma ti a *noted* ao ti a mwakuria ao ti waekoa n reitaki ma te Tia tei.

Ao e koaua I a tei naba ibukin au tia mwakuri are e mwakuri i Aotiteria. I a bwanana bwanana ni kabwara bure, tao e eti tao iai bwaai aika e miss. Ao ibukin ongorami ao I kukurei naba n taekinna bwa are bon ti temanna ara ***liation*** *officer* i Aotiteria ao e a rangi ni rawata ana mwakuri.

Ao I kukurei ni kaotia bwa iai ngkai niman (5) ae a nang teirake nakon te ririki ae e boou ara liation officers are e na bon tannako ma te area teuana ao teuana, ao I taku bwa ti na aki manga boo ma kanganga aikai.

Aikai ngkanne kanga katamaroan te mwakuri, te reitaki ibukia ara taani mwakuri ake i Aotiteria ao ara tia mwakuri are ti na onimakinna ibukin kanganga aika a bati. Ao e rabwa riki.

Tibiika: Kabanea buokan am titiraki Tia tei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker*, ao I kaitaua riki te Minitita n aron ana marooro ao ana kakaeka ao I taku bwa e a kaekaki riki nanon aia kanganga ara botannaomata akana a mwakuri tao i tinanikun te Tia babaire.

Ao I kaitaua riki n aron aia kataratara bwa are tao e koaua bwa tao e a bon aki kona ni buokia ara botannaomata bwa are bon ti ngaia. Ngaia ae ti kaitau ngkai ekona n noraki ngaia tao manga niman riki akana a na kona riki ni manga ibuobuoki nako aio.

Ko rabwa te Minitita ma kain am tiim, ma N na ti bubuti riki n aron are kanga I tabekia riki, are te teinimwane aio are e boni kekeiaki ma ana Utu. E kataia ni kakaea angan kaokakina ma are N na butiko riki bwa tera ngke e noraki riaina bwa e na kona n reke te ibuobuoki tao n aron kaokakin ana kabanemwane are e a tia ni kabanea ibukin kaokakina ke tao okina nako Kiribati te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Tabeta Teakai: E rabwa buokan te titiraki. Ao e koaua, n aron are I tia ni kaeka. I a kaunga ngkanne te Tia tei ae karineaki bwa e a kawarira n ara aobiti ni banen te Auti n tei bwa ti a karauira n tekateka ni marooro bwa tera te babaire are ti na kona ni karaoia

nakon ana aomata are kanga e bubuti buokana n te tai aio. Ao e rarabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki, ti a nakon are imwina. Ao ngkai e bon tuai naba kaoti n aron are I a tia ni karautaeka ibukin te Tia tei mai Beru. Ti taona moa ana titiraki n te tai aei ao ti a nakon are imwina. Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano, Hon.Taoaba Kaiea ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin te Mauri ao Katoki aoraki; Hon. Dr. Tinte Itinteang. E nakoim te Tia tei.

KAKARAKN ALLOWANCES IBUKIA TAAN MWAKURI N TE MERIA WARD AO NI BON TE O N AORAKI I NAWEREWERE

Tibiika: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio ngkanne au titiraki ane nambwana 23, e kangai taekana. *E kona te Tautaeka ao te Minitita are tabena n nora riain karakan allowance ibukia taan Mwakuri n Meria ward ao ni bon te O n aoraki i Nawerewere n aron aika:*

i) Sewege allowance man 63c nakon $1.00
ii) Chemical allowance man 25c nakon 50c.
iii) Dirt bonus allowance man 25c nakon 50c te Tia babaire Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa te Tia babaire. Ao tao imwain moa ae I waaki ao ti a arori moa bwana ni kamauri. Bwana ni kamauri ni ikotaki ma ara Botannaomata i Betio nakoim Madam Speaker ma te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, Taan tei ao ai taan ongora ni kabane. Kam na bane moa ni mauri! *Madam Speaker* ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano. *Tibiika, I kukurei ni kaongoa te Auti aio bwa e tauraoi au Botaki ni mwakuri rinanon te bubuti aio ni ikarekebai ma ake tabeia.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon.Taoaba Kaiea: Ko rabwa Madam Speaker ao I a karabwa te Minitita aekari n ana kaeka ae kanga e mwaitoro ao tangi raoi ao tao a bon ongo kain te koraki ake a mwaneweaki ikai. Taan tei nt e Meria ward are i Bikenibue, ao neeti ao tao antai riki ake iai rekerekeia ma te naan *allowances* aikai te Tia babaire n te tabo ni mwakuri are i Nawerewere te Tia babaire.

Te Tia babaire tao e koaua ae e a boni maan aron tein te naan *allowances* aikai ni mena inanon te Tua ni kamwakuri ake a tia n anganaki taani mwakuri te Tia babaire ao tao e a boni boo naba taina ao tao e a boni mori naba ao e manga tabekaki nakon te Auti aio te Tia babaire ao e a manga kaekaki

iroun te Minitita ae karineaki bwa e tauraoi ana Botaki ni mwakuri ni butimwaeia ao n rinanona.

E ngae n anne te Tia babaire, tao bon ti tabeua rongorongon tangiran kani kakerakean te naan *allowances* aikai ibukia ara botannaomata ke kain Tarawa Teinainano ake a rekereke ma te mwakuri aio te Tia babaire ke ma te naan *allowances* aikai ibukina aikai:

Tao n aron ae e ataki te Tia babaire tao ti taetae moa iaon te *Meria ward* ao tao bon iai ake a mena iai te naan aoraki ao bon tabeia te Tia babaire ngkana aoraki aikai n are bon e aoraki n rabwata. Ao ngkanne ngkana a beka, a na kanakoia naba mwia te koraki aikai.

Ai arona naba te Tia babaire ma tao te naan neeti ake i Nawerewere te Tia babaire, ngaia a bubuti bwa tera ngke e kona n noraki riain aio ae e nang karakaki aia *allowances* aikai te Tia babaire.

Buokan te titiraki ngkanne e kangai. E rabwa bwa e na rinanoa aio te Minitita ma ana koraki. N na bubuti bwa iai te tai ke te namwakaina ma te ririki are kanga e na koteia te Tia babaire te Minitita ae karineaki bwa e na kona ni manga okiria iai ni manga ongora, bwa aonga naba n reke te rongorongo irouia nake a kainanoa te ibuobuoki n te itera aio te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano. Tao e koaua *Madam Speaker* n aron are e mwaneweia te Tia tei ae karineaki, ao e koaua e a boni bongata manin te naan *allowances* aikai. E a raka iaon 10 tabun te ririki tikuia n aia rate are e a tia ni mwanewei te Tia tei.

Ao e koaua bon iai ana babaire te Tautaeka *Madam Speaker* tao rinanon ana rabwata are te *PSO* ibukin te katamaroa.

Ao ni kaongoakiu *Madam Speaker* ao iai aia kamtatebwai are a tia ni karaoia ibukin te katamaroa aio, ao e raoiroi bwa ti a tara aio inanon te ririki ae boou aio. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon.Taoaba Kaiea: E rabwa te kaeka ae e rangi n tamaroa. I taku bwa e nang mataata ao e rangi n teretere. Ao ngkana a boni kakauongo ngkanne te koraki ake kanga a mwaneweaki n te titiraki aio te Tia babaire ao a na bon rau nanoia. Bwa are e koaua iai tera bwa aki kona ni kibara te tabo aei moa bwa e boni bae n iai tao te

kamatebwai are e na karaoaki ma tera.

Ma e rabwa ana kamatebwai te Minitita ae karineaki ma ana koraki n aron ana katautau are e a tia kanga n taekinna ikai, are e a noraki naba te ririki ae boou.

E rabwa aio te Tia babaire, I taku bwa e nang ibuobuoki ao e na rangi n karau nano naba nakoia te koraki ake a tangira buokaia te Tia babaire. Ko rabwa n aei te Minitita ma ti buokan ngkanne te titiraki bwa e kangai bwa are e a teretere arei. Ti iaon ngkanne te *dirt allowance* te Tia babaire bwa are e koaua. Aio ngkanne e aki reke nakoia kain te Meria Ward ao tao ngkana e aki reke naba nakoia Neeti ke tao antai riki.

Te Tia babaire te bubuti ngkanne e aera ngkanne ngke aikoa anganaki tao te dirt allowance taani mwakuri aikai te Tia babaire. E kona ni ibuobuoki te Minitita ni kabwarabwara naba aio ngkana tao bon iai bukina ae e riai are a kona naba n ongo ara botannaomata aikai te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinainano.

Ao e koaua Madam Speaker, I taku bwa aikai n aron are e mwaneweia te Tia tei ae karineaki. E koaua aikai ni kabane kanoan te kamatebwai, ao ngaia anne e a riki bwa ara kantaninga bwa tin ang ira ana barong ate PSO ao e kabwatia Kabineti ao I taku bwa ti a tauraoi naba ni waaki nakon are imwina. Ko rarabwa riki *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon.Taoaba Kaiea; E rabwa *Madam Speaker*, akea buokan te titiraki. Ma ai bon te kakaitau ae bati nakon te Minitita ae karineaki. Te kaitau naba nakon te Tautaeka. E rabwa bwa I taku bwa te bwai ae e a bon tia n noria naba te Minitita ma ana taani mwakuri bwa te bwai ae e nang riai ni kakaeaki angana n oneaki te Tia babaire, bwa tao e koaua e a boni bongata n tekateka ikekei inanon te Tua ni Kamwakuri aio.

Ao e koaua tera ngkanne are tao e na baireaki imwin te kamatebwai aio ma te PSO ma tera riki. Are aio e na manga okira te Kabineti imwina.

E rabwa ngkai e mwaneweia naba te Minitita bwa I taku bwa anne ngkanne e kona naba n anganira naba kanga te onimaki te Tia babaire bwa e na waekoa ao e na birimwaka aron karekean buokan te itera aio nakoia ake a buokaki iai.

Ngaia are ko rabwa te Minitita ae ko karineaki n am kaeka ao ti kaitau naba nakon te Tautaeka bwa ngaia e nora naba aio ae e a manga tauraoi ngkanne ni butimwaea mwin te kamatebwai are e na roko man te *PSO*. Ao anne ngkanne are e na okiria taani mwakuri ake a kainanoa te itera aei.

Ko rabwa te Tia babaire ao akea buokan te titiraki ma te kaitau riki ae bati nakon te Minitita ae karineaki n ana kaeka. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa e a boni kukurei te Tia tei ni buokan kaekan ana titiraki. Ao ti a nakon ara titiraki are imwina, e na tabekaki irouin te Tia tei ae karineaki mai Maiana ae Hon. Koraubati Remuera. E na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Reirei, Hon. Alexander Teabo. E nakoim te Tia tei.

TE BARONGA IBUKIN TE ONOBWAI NAKON TEWAIWAI JSS IAON MAIANA

Hon. Koraubati Remuera: Ko rarabwa *Madam Speaker.* Ai bon au kauoua n titiraki aei *Madam Speaker* ao aio taekana ae e mwakoro iaon te Ota bebwa. *Iai au tabeka ibukin te onobwai nakon Tewaiwai JSS ae e a bon rotaki angina bwaina n aron mataroana ao wintona. I kona ni butia te Minitita n te Botaki n reirei bwa a bwaka iaa ngkai te baronga ibukin te onobwai aio Madam Speaker.* E rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa Madam Speaker. I kaitaua te Tia tei temanna mai Maiana n ana titiraki ao aio kaekana. *Te onobwai nakon Umwanreirei ni Kauarinan ake mai inano JSS, a na waaki iaan ana buoka te Tautaeka n Nu Tiran.*

E waaki ngkai au Botaki ni mwakuri ni kawari reirei iaon abamwakoro, ao I kukurei n taekinna bwa e na kawaraki Tewaiwai JSS inanon te namwakaina aei Ritembwa 2022. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Koraubati Remuera: E rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te Minitita bwa e mataata n ana kabwarabwara ae iai ana aomata ana Botaki ni mwakuri ae e na kawara te reirei aei *Madam Speaker.*

Ti kakoaua *Madam Speaker* bwa are e bon maan ni wene ni kakantaninga ataein te reirei aio *Madam Speaker* ao ni ikotaki ma taan reirei ngkai bon te oi ni kanganga. Bwa ti kakoaua bwa kanga e a bon aki tara ni umwanreirei *Madam Speaker* ao e kakawaki ibukia ataei bwa are buokan kaungaia naba ibukin wakinan aia reirei.

I taku bwa te kanganga aei *Madam Speaker*, e boni wene maan. Ao n aron ae e ataia te Minitita ae

karineaki, I taku bwa te reirei are kanga a tei i nunun te bururu n nao. I taku bwa te kanganga teuana ae e rereke bon baitin naba rotakin bwaina.

Ngaia ngkana tera ngke arona bwa are iai ana aomata te *Education* ae e na nako ikekei. A boni buokia ni iangoia bwa tera aron materials ake a na kona ni kaitarai riki aekakin kanganga n aekakin aio *Madam Speaker*. E rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia babaire ao e koaua ti kaitauia ataein Maiana ngkai a kona ni kekeiaki teutana n tataninga n te tai ae maan te Tia babaire. E koaua ngke e onobwaiaki te reirei aei te Tia babaire n 2014, ao iaan nnena are kanga e rangi ni mena n te bururu n nao te Tia babaire. Ao iai ara reieri ae aekakia raoi akanne aika a rangi ni kaan ma tari. Ngaia are au kantaninga n te tai aei n aron ae e taekinna te Tia tei, ngkana e kona n taraki te itera anne. Ao anne au kantaninga bwa taan nako n tara te reirei n te tai aei, ake a karaoa aia kamatebwai iaon bwaai aikai imwain are a wakinaki karaoan bwaai aikai. A na bane n consider aekakin practice akanne te Tia babaire, bwa e aonga are e nakoraoi riki aron bwaai n reirei aikai te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. Koraubati Remuera: Ko rarabwa *Madam Speaker* ao e rarabwa ana kabwarabwara te Minitita. I taku bwa a bon ongora ataein Maiana JSS ao bon taan reirei ana kabwarabwara te Minitita are e a tia ni kawenei *Madam Speaker*.

Ao tao buokan te titiraki *Madam Speaker*. Are ti kakoaua bwa iai ana aomata are e na roko ikekei.

Tao n ningai ngkanne imwina ngkana arona bwa a roko ikekei ana aomata ao imwin aia tutuo ao aia raa. Tao te katautau e kona n reke te katautau mairoun te Minitita. Tao inanon te ririki aei ke tao te ririki ae boou. E rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa te Tia babaire ao e koaua, kaongoau bwa a na mwananga kain te tiim aei nakon te ingabong. N aron ngkai a roko irou, a na tauraoi ni mwananga nakon te ingabong. Ao ngkanne okira ngkanne are a nang kawenei bwaai ni kabane ni kaineti ma aron ara mwane. E a tia n tauraoi mwanen baikai te Tia babaire, ao au kantaninga bwa ti na bon kataia n taraia bwa e na waaki te bwai aei inanon te ririki ae na roko aei te Tia babaire.

Ngkana e aki e kona ni manga rota are imwina te Tia babaire.

Ma e nang waaki ngkai te *program* te onobwai nakon te *JSS* te Tia babaire. ngaia ane e waaki moa aron te *survey* ngkana a tia ni karaoaki te Tia babaire.

N aron teuana ngkai Maiana ae e nang nako n noraki te Tia babaire. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Koraubati Remuera: E rabwa te Minitita ao e rabwa ana kabwarabwara are e aera, ao I taku bwa e tiku te nano *Madam Speaker*. Bwa are e nang waaki te karikirake aio. Ao ngai irou te bwai ae kakawaki, tao bon kaungakin riki ana Botaki ni mwakuri te Minitita ngkana e moanai riki ke kaungakin riki itera tabeua ae a na manga kona ni karika te babaenikai *Madam Speaker* ibukin te karikirake.

Ao I karabwa riki te Minitita ma ana tabo ni mwakuri, te Tautaeka n ana karikirake aio *Madam Speaker*. E rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: E rabwa te Tia babaire taeka ni iraorao ikai ao e koaua are a bon ongora kain te Botaki ni mwakuri are I mwakuri ma ngaia te Tia babaire. Ara kantaninga bwa ti na kekeiakina riki tibwangara ni kakoroi nanon aikai bwa e koaua a bon riai n tekateka ataei n reirei n umwanreirei aika raraoi te Tia babaire.

Ao ti karautaeka n te iremwe te Tia babaire ma e rarabwa te Tautaeka n Nu Tiran bwa e tia n nangoa aio te Tia babaire ao ngaia ae ti waakinna te Tia babaire.

Ao te Reirei are tabera ni kabane, ti na keiaki naba n tararuai bwaai ni kabane. Bwaai n reirei, umwanreirei ma raa ni kabane te Tia babaire bwa a na waekoa naba n uruaki bwaai aikai ngkana ti aki rangi n tararuaia naba iaon ara abamwakoro, ara ataei ma bon nake iai tibwangaia ibukin te reirei. Ao bon rangi n korakora riki n tararuai riki bwaai aikai te Tia babaire.

Ana bwai te reirei e rangi n kakawaki, ao ngkana e nang tawe n uruakaki ao ngaia e na manga reke te onobwai ao e nang korakora aron keiakinana ma aron kaboan mwina e nang korakora ke e nang abwabwaki te tai ni manga karaoaki ao e rangi ni bobuaka te Tia babaire. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: E a boni bane buokan ara titiraki ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Maiana; Hon. Vincent Tong ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Mwakurian Karikirake ao

Kateimatoan Ko rabwa te Tia babaire; Hon. Willie Tokataake. E nakoim te Tia tei.

KATIAN AIA BWAM KAIN KUC NATARETA IAON TEBANAG MAIANA

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker. Ao ngkai ai tibwa au moantai ni marooro n te ingabong aio. Ao I a kukurei ma raou n Tia tei ao bon kain au abamwakoro ae Maiana ni kamauriko, ma kain am aobiti ni ikotaki ma te Beretitenti, te Kauoman. Kain te Kabineti, raora n Taan tei ao taan ongora ni kabane. Kam na bane moa ni mauri!

I rangi n kukurei n tabeka au titiraki n te ingabong aio ae e kangai taekana. *E bae ngkai katian aia bwam kain KUC Natareta iaon Tebanga Maiana ibukin tataningai te Water engineer are e a manga nako ni mwakuri n te abamwakoro teuana. Akea te kaeka ae e a tia n reke nakoira man te MISE imwin ara koro reta ni bubuti rongorongon ara project tabeua namwakaina n nako. E kona te Minitita are tabena ni kaongoira bwa tera te update iaon ara bubuti ibukin kainanoan te water engineer?* Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia tei temanna ae karineaki mai Maiana ma ana titiraki ao aio ngkanne ana kaeka te Tautaeka. *Madam Speaker, e tauraoi au Botaki ni mwakuri n rinanon te bubuti aei n angaraoina.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Vincent Tong : Ko rabwa Madam Speaker. E rabwa te Minitita n ana kaeka ae e tauraoi ana Botaki ni mwakuri n rinanoa te bubuti aio n angaraoina,.

E rabwa te kaeka, ma kanga bon oin raoi te kanganga Madam Speaker, bwa te karikirake aio e a kaman waaki. A kaman waaki kain ara Aro aio, ngaia are e a kenaki te mwanibwa. E a kenaki nnen te bwaibu nakon te mwanibwa nakon taabo nako. A bane ni kaokoroaki inanon bwaai aikai, ai bon ti teutana riki te mwakuri ae e na karaoaki ao e a kamwaingaki naba te water engineer. Kanga bon oin raoi ara titiraki te Minitita, bon ti teuaei te tia mwakuri. Akea toana ke tao akea riki te anga ae e kona ni kataweaki.

Iai riki au titiraki rimwi iaon kanga kainanoan te ran, I taku bwa ai ti tabeua riki kaawa ae akea aia ran ni bwam aika a tiki nakon te naan Auti, ao kain KUC Tebanga teuana te abamwakoro ae akea aia bwam ngaia are kanga a rangi ni kantaninga te bwai aio.

Kanga oin raoi ara titiraki, tao n ningai te tai ae e kantaningaia te

Minitita bwa e na kona n roko iai tao te *water engineer* ke e na kona ni karaoa naba tabena. Kanga ti anne te bwai ae ti kan ataia te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia tei mai Maiana ni buokan ana titiraki. E koaua n aron are I taekinna n angaraoina, ibukina bwa are te karikirake tiaki ana karikirake te Tautaeka bwa kanga bon te private. Bwa are te Tautaeka a bon bati katabeana ibukin ana karikirake aika a bon rangi n bati naba n aron ae e bon ataki.

Ngaia are kanga n angaraoina ngkana arona bwa e reke mwawaia ara intinia man tabeia are kanga boni katabeaia mai iaan ara Botaki ni mwakuri. Ao ngkanne a kona n ibuobuoki ngkanne n tara te aekaki n itera aio.

Ao tao bon te bwai naba ae e rangi ni kawaerakea naba aron te kanganga, bwa are bon akea raoi te reitaki ma ara Botaki ni mwakuri kanga n tangiran te kani buokaki n aron aio, ma e a tibwa roko riki imwina ngaia are tao bon anne naba mwararan iai teutana te ibuobuoki.

Eng, kanga n aron ae I taekinna. E tauraoi ara Botaki ni mwakuri ni ibuobuoki n angaraoina ngkana arona bwa e akea tabetabeia te naan intinia ake tabeia.

Bwa n aron are I taekinna, kanga tarakin te mena aio kanag tiaki ana karikirake te Tautaeka bwa bon te *protect*, ke ana karikirake te KUC. Ngaia are kanga anne ae ti na kona n ibuobuoki ngkana e angaraoi mai irouna bwa are e rangi n rawata naba katabeaia ana tia mwakuri ma ana Botaki ni mwakuri. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa te Minitita n am kaeka. E koaua aio e karaoaki iaon ana initiative te KUC bwa are kanga n ai aron ae ti namakinna n te Auti ae nako ao bon Auti aika nako. Kanga teuana oin raoi te kanganga ke teuana naba te kanganga ae e a moanna ni butanako iaon Kiribati; te tarika ke buakakan te ran.

Iai naba n aron are I taekinna, iai au titiraki ibukin riki te ran. I aki kan tuangko te Minitita ke te Tautaeka am mwakuri, ma kanga ngke ti mwakuri ngkoa n te Tabo ni kabowi ao te bwai ae karaoaki te *training of trade*.

Kanga e roko te water engineer ao e karaoa ana reirei iaon itera nako akanne.

Teuana naba te bwai ae ti noria te Tia babaire, n ai aron are I taekinna. Iai ara bwam ake a tiki nakon te naan auti n tabeua kaawa. Ma te kanganga iai tabeua kanga a moanna ni kainanoa te onobwai ke

tao tera. I taku bwa anne teuana te initiative ae e taku bwa e na rangi n tikiraoi.

Ma tao aio kanga akea ana kantaninga te *Ministry* bwa tao e na karaoa te aekaki aio. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao n aron are I taekinna are I kangai; ti tauraoi ni kona n ibuobuoki n angaraoina n aron kanganga ae aekakin aio.

Ao n aron ae I taekinna; ti tauraoi n angaraoina. Ngaia are n te tai moa aio e angabuaka teutana ibukina bwa teuare kanga tao e rangi n ata riki rongorongon te karikirake aio, akea moa ngkai rabwatana bwa tao iai moa kabaeana n aron ae I taekinna ibukin katabeana n ana *project* te Tautaeka ake a karaoaki ngkai naba n aba tabeua iaon Kiribati.

Ma ti tauraoi ni ibuobuoki ngkana arona bwa e a manga angaraoin n aron taina n taai aika imwaira. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Vincent Tong: Ao e rabwa te Minitita, e aoria tao ti a kawenea bwa te bubuti. E aoria ti a kai kanakoa ara *follow up note* riki nakon am *Ministry* riki bon nakoim. Ma ai bon te bubuti bwa e a rangi ni maan ara project, I taku bwa moan te ririki aio ao a rangi ni keen ara koraki. Kanga ti ibukin am rongorongo te Minitita.

Kanga aio naba teuana kanga te Tautaeka ao I taku bwa e na iai te nanoanga irouia ara koraki bwa ngkai a tia ni karekea riki aia all initiative. Ti tebo ma e a save te government ke te Tautaeka ma I aki kainanoa te Tautaeka n anga ni karaoi aia ran kain ara kawa aio, bwa are a tia ni karekea buokaia bon mai irouia.

Ngaia bon te bubuti, ngkana iai te nanoanga nakoia ngkai a tia tao n *save* ana *effort* ao ana tai te Tautaeka. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita, ao I taku bwa e a bon tia ni kaekaki raoi am titiraki te Tia tei ao ti a kanakoa ngkanne nakon ara titiraki are imwina.

Te titiraki are imwina, e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Tarawa Ieta; Hon. Harry Tekaiti ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Reirei; Hon. Alexander Teabo. E nakoim te Tia tei.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua ti a roko n te namwakaina ni katauraoi imwain bungiakin ara tia kamaeu.

I a bon anga aia inga ao aia kakamauri kain au abamwakoro ae Tarawa Ieta nakoim Madam Speaker, n reitaki ma te Beretitenti te Kauoman, Minitita ao te *Leader* n te Kaitara ao ia boni ngaira Taan tei ni kabane ao te ongora, Kiribati ae ongora n te tai aio. Kam na bane ni mauri!

Ao tao imwain ae I kanakoa naba au titiraki *Madam Speaker* ae nambwana 24 iaon te Ota bebwa, tao bon ti karinan ke onean te taeka ti teutana *Madam Speaker* kanga n ana *English version* au mena, bwa I tangiria ni kamauna te taeka are te moan *paragraph* irarikin are *'assist'* ao N na kamauna 'private' nakon *'terminated'* bwa anne raoi ae kanga I bon nanonna *Madam Speaker*. ao ngkana e na kukurei iai te Minitita ao I a kanakoa naba.

Tibiika: Te Minitita iai am kanganga iai. Ao akea ana kanganga te Minitita, kanakoa am titiraki te Tia tei.

KABWAKAN KANTOAKAI ATAEI AKE A REIREI I BITI, USP N AKI BUOKAKI IROUN TE TAUTTAEKA

Hon. Harry Tekaiti: Ao n na butia bwa N na ti katereterea ibukin te ongora. N nang kanakoa. *N na butia te te Minitita ae rine n te Botaki n reirei bwa e kona ni karekea angan kabwakan kantokaia ataei ake a tiku n reirei n USP i Biti ao n aki buoka iroun te Tautaeka?* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan am titiraki te Tia tei. *I kaitaua te Tia tei temanna mai Tarawa Ieta ma ana titiraki ao aei kaekana. E tauraoi au Botaki ni mwakuri n rinanoa te bubuti aei ni kaineti ma ataei ake a tiku ni kabanea aia reirei ke aia program.* Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa. Ao tao I a kaitaua te Minitita n ana kaeka, e koaua ae e a bon toroba naba te nano ao tao ti buokan te titiraki. Bwa n aron are I kaetia ke I oneia arei, ao N na ti kabwarabwara teutana. Bwa are e koaua; ataei aikai ngke a moan mwananga, boni funded mairoun te Tautaeka ni karokoaki i Biti.

Ma tao inanon tain te waaki ao tao e koaua are aikoa bwati bwaai tabeua ao tao ngaia are a *terminated* naba aia *fund.*

Ma te titiraki ngkanne bwa are ngke a nang kaokaki tao n te oki n te tai aio, ao a manga bon tuangaki bwa a nang manga boni kaiara te kabanemwane ibukin okia *Madam Speaker* tao aia *returning ticket* ibukin te *Air fare.* Tao I a boni kawenea bwa te bubuti nakon te

Minititia, bwa are ngke e a bon tia ni kamwanangaia ataei aikai. Nanona bon iai naba te kantaninga bwa a na bon riai naba ni kabwakaki kantokaia n oki.

Ma inanon tao reken te kanganga ibukin aki bwatin aia bwi ikekei, ao ti tebo ma a nang manga bon kaitarai kabanemwane akana nikirana, riki a tia ni kona ni kaitara tikuia ma aron boon maeuia n aki raa n nanoa are iroun te Tautaeka. Ma a boni karokoa aia bubuti nakoiu bwa tera ngkanne ngke e a kona n ibuobuoki te Tautaeka ibukin ti kaokakia n te *Xmas* aio ke tao n te tai ngkai n oki ibukin motirawan te *semester* tao n te kabanea n ririki aio.

E aoria I a boni kawenea riki bwa te bubuti nakon te Minititia n te Reirei ngkana e mataata ae I tabekia n te tai aio bwa buokan au titiraki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minititia

Hon. Alexander Teabo; E rabwa bukoan te titiraki te Tia babaire iroun te Tia tei ae karineaki ao ti kaitaua te Tia tei ae karineaki n ana kabwarabwara are e a tia ni kanakoa.

Ao bon anne teuana naba te tabeka mai irouia ataein te reirei ni kawarakia te Tia babaire iroun te Beretitenti ao irou naba te Tia babaire n rokora i Biti.

Ao e koaua I kukurei n taekinna bwa n tian rinanoan anne te Tia babaire, ao ti a tauraoi.

Ti kakoaua bwa ataei aikai ti karokoia n te moantai, ma are e koaua ni kaineti ma te policy ao a tia n aki roko n te bwati are kanga e na riai n roko iai ao a tia n *terminated* te Tia babaire.

Ao ngkanne a bon tiku n oin nanoia te Tia babaire bwa a nang boni kabaneia. Ao ngkanne are kanga temoan taratara n te moantai te Tia babaire mai irouia taani mwakuri n te *policy* are kanga e boni wene n te tai ae nako, are ngkana ko bon tiku n oin nanom.

Kioina ti kakoaua bwa are bon ara karoko ataei aikai ao ngaia are I kaitaua te Tautaeka bwa e a tia n anga te kariai are ngkana a bane ataei aikai. A reke aia bebwa ao ti a kona ni kaokia, ke ngkana a bon taku bwa a nang katoka ana reirei bwa a nang aki oki te Tia babaire tao e a toki aia kona, ti na kaokia te Tia babaire. E eti are e taekinna te Tia tei bwa boni ngaira are ti karokoia n te moantai te Tia babaire ao e aki riai ae ti nang katikuia ara botannaomata bwa a na bakuraewa iaon Biti te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Harry Tekaiti: E rabwa riki te Minititia ao bon te Tautaeka. Ao e

koaua e bon rangi n toroba te nano ao e koaua are e bon tobwa raoi te bubuti inanon te tai aio.

Ti a bon tabeka te kaitau nakon te Minitita. E koaua bwa a mwemwe aikai ao kam a tauraoi naba ni butimwaei ao n nora riaina bwa ngke bon aron are kam a bon tia naba ni baireia bwa ngaia kam boni kakoaua bwa ataei aikai boni buata ngke kam moan kamwanangaia n noran te tai aio.

E rau nanou Madam Speaker bwa I kakoaua bwa a nang buokaki ngkai n aron are e kaeka te Minitita n te tai aei.

Nanona ngkai are e taku bwa ngkana a bon ikan tiku ni kabanea aia program, a na bon tiku nako. Ao n okia n te tai are e bane iai aia bwai ao e a tauraoi ngkanne te Tautaeka ni kaokia.

Ao ngkana a bon tangiria naba bwa a nang oki n te *Xmas* aei n te kaokioki n te tai aio, e tauraoi naba ni mwanena kaokakia.

Ngaia are bane mai ikai, ma I a manga angan raou tariu temanna te Tia tei mai Nikunau bwa e a buoka aio. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I kanakoa moa nakoim te Minitita.

Hon. Alexander Teabo: E rabwa aron te marooro ae e taekinna te Tia tei mai Tarawa Ieta. Ao e koaua bwa I taku bwa e rabwa norakin are ti kataia n taekinna te Tia babaire. Ao ti karabwaia naba ataei aikai te Tia babaire.

I ataia bwa iai ibuakoia ataei aikai ae a boni bane. A kataia ni keiaki n tiku ni kabaneia ao anne teuana te bwai ae ti kamoamoa iai. Bwa e koaua ae e bon riai bwa ti na angania kaniwangaia te Tia babaire ao bon aia karo n aron ae I tia n taekinna.

Ngaia are au kantaninga bwa e rau te rau iaon aei, ao ara kantaninga bwa ara ataei ake a tia n tabeki aia kainano nakoira n te tai ae nako te Tia babaire; nakon te Beretitenti ao nakoiu ikekei te Tia babaire. Ara kantaninga bwa e a reke rau n nanoia ma aia koraki te Tia babaire.

Tibiika: Ao I kanakoa nakon te Tia tei ae ko karineaki mai Nikunau bwa ko a buoka te kabanea n titiraki; Hon. Tauanei Marea. E nakoim.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I rimoa ni kaitaua tariu n Tia tei mai Tarawa Ieta are e anganaki ana kabanea n titiraki bwa N na buokia.

Ao eng, I karabwa te Minitita n ana kaeka nakon ana tabeka te Tia tei mai Tarawa Ieta. Are I taku bwa bon ti tebo naba ma ara kanganga naba ngaira kain ara abamwakoro ae Nikunau te Tia babaire. Iai naba ataein Nikunau are I ririmwin naba

kakaean buoakai naba nakon ana tabo ni mwakuri te Minitita.

Eng, I karabwa bwa ngaia e a nako te kaeka bwa ngaia a kona ni buokaki ni kaokaki ataei aikai.

Ngkanne kanga ti buokan te titiraki. A kanga ngkai ataei ake a nang oki, a kona ngkai n toka n te bao n oki ke a nang boni kabwakai kantokaia. Bwa I taku bwa iai aika a tia n tuangaki bwa a nang bon kabwakai kantokaia.

Ma ngkana arona bwa a tia ni kabwakaki kantokaia, a kona n *refund* kantokaia are a tia ni kabwakai ke e kangai aron tarakia ataei ake a tia ni kabwakai kantokaia ngkai n te oki ae inanon Ritembwa aio. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika; Te Minitita

Hon. Alexander Teabo: E rabwa te Tia babaire. Are n aron are e nanonna te Tia tei mai Nikunau te Tia babaire. I karabwa te Tia babaire bwa e koaua tao bon teuana te *issue* ae ti na kona ni kaitarai.

Ma au kantaninga bwa I taku bwa bon akea te kanganga te Tia babaire. Bwa are ngkai ara baao aikanne bwa I taku bwa a nang roko ara ataei inanon taai aikai. E a bane te ukeuke ngkai.

Iai ara *charter* are ti a tia ni barongaia te Tia babaire. Iai naba ara kantoka ataei are ti a tia ni kabwakai kantokaia. Ao ngkanne ataei ngkanne te Tia babaire ti na karinia naba iaan te list are ti kabwakai kantokaia are ara baronga n kaokioki te Tia babaire. Are ngkana a reke iroura araia ao ti a barongaia naba te Tia babaire.

Ibukin te *refund* te Tia babaire tao ataei ae a tia ni kabwaka kantokaia, tao bon taekana anne man te aobiti tao ti a manga bon reitaki ma ngaia man te aobiti te Tia babaire. E rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa e a boni bane buokan te titiraki, ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Maiana, Hon. Koraubati Remuera ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Mwakurian Karikirake, Kateimatoan korakora; Hon. Willie Tokataake. E nakoim te Tia tei.

TAREN TE BWAA AE E RIAON 3 TE WIIKI MANNA IAON MAIANA

Tibiika: Ko rabwa *Madam Speaker.* Aio taekan au titiraki. *Taren te bwaa ae riaon 3 te wiiki manna iaon au abamwakoro ae Maiana, e a tia n nang rota ana waaki au abamwakoro ae Maiana. E kona te Tautaeka ni ibuobuoki ni katoka te kanganga aei?* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao aio ana kaeka te Tautaeka. *Madam Speaker, e tauraoi au Botaki ni mwakuri ni kakaea buokan katokan ana kanganga Maiana ae e tabekia ana Tia tei ae karineaki temanna.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika*:* Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Koraubati Remuera: Ko rarabwa Madam Speaker ao e rabwa ana kabwarabwara te Minitita are e taku bwa e na kakaea angan buokan te kanganga aio *Madam Speaker.*

Ti kakoaua *Madam Speaker* bwa te naan titiraki aika uarereke ae te bwaa, I taku bwa e okioki *Madam Speaker.*

I tabekaki naba n Auti aika nako ao I taku bwa ti a manga kaokia naba ao ti kakoaua bwa ai bon te oi ni kanganga te kanganga aio *Madam Speaker*. Ao ngaira riki i Maiana ae ti a tokara te kaaua ni wiiki n tare.

I taku bwa e ataki Maiana, I taku bwa e aki rangi n raroa ma Tarawa ti 2 te aoa ni kangai n te booti. Ao anne teuana te kanganga ae ti a mena iai. A toki te naan baao ni mwamwananga, baoia ataein te reirei e rotaki. Manga bon ana kabanemwane te Kauntira teuana *Madam Speaker* kakaeakin angan rokon ana bwaa ni bon oin ana kabanemwane.

I taku bwa te titiraki aei *Madam Speaker*, kanga e a bon okioki *Madam Speaker*. Ma ngkana e kona ni kabwaranakoa raoi te Minitita. Tera raoi ae e riki, ao tera kabwearanakoana man ana itera *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Minitita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa riki te Tia tei ae karineaki ibukin buokan ana titiraki. Tao N na manga kaoki aekakin au kakaeka n taai aika nako *Madam Speaker*. Are tabera katokan te bwaa iaon te kaibuke.

Akea ana kaibuke te Koil n te tai aio *Madam Speaker* are e na kona ni boni kamwananga ana kaibuke bwa e na n nikiri te naan bwaa.

Ngaia are karokoan te bwaa iaon abamwakoro, tea kanganga teuana ae te Koil, akea ana konaa iai. Bwa are ngkana iai te kaibuke ao te bae ti karaoia, ara koraki ake tabeia a nako n te kaibuke. Ko na nakea? Ti na nako Maiana ke tao ti na nakea ao iai bwaai aika aki tau iai.

Ti anne tabera, ti na ti katauraoi te naan bwaa bwa ti na katokai n te naan kaibuke ake a na mwananga nakon aba ake a riai ni mwananga nako iai.

Ngkana a tare naba kaako/bwaa n aba tabeua, ti kona naba kanga ni kaninga nakoia taan bwaibwai n te kaibuke ni kangai; e tare te bwaa n te aba arei. Iai mwanangami nakon te aba arei. Are taan bwaibwai n te kaibuke; akea.

Ngaia aer kanga anne te kanganga. Bon te kanganga raoi; akea te kaibuke ae nako Maiana. Ngaia anne te kanganga ae ngaia ae e riki iai n tare ana bwaa Maiana.

Ao ngke arona bwa bon iai te kaibuke ae e Nanako Maiana. Ngkoa n taai aika nako, iai te kaibuke ae e uarereke ke tera aran te kaibuke arei ae te booti. Ao e a bon totoka naba aia bwaa iai bwa are e na nako nako Maiana.

Ma n taai aikai, kanga a manga karaoaki taningaia n aki kan nako Maiana bwa tao iai bukina. Ti aki ataia bwa tera bukina, ma anne raoi oin te kanganga.

Ma n te tai are iai te kaibuke are e nako Maiana, ngaira ti tauraoi ni katoka te bwaa iai.

E ngae n anne Madam Speaker, iai ngkai te naan babaire aika a wene ae ti na kataia naba ni kakaea naba angan buokan kanganga aikai. Tao e na kanga. N aekakin ae ngkana iai te bae e karaoaki nakon te Itera Maiaki, are e tiatanaki te kaibuke nako ikekei bwa e nikiri te naan bwaa. Ao anne naba ngkai ae e amanga kataki ni kakaeaki angan buokan naba Maiana ngkana iai kaibuke aika a kona n tangoaki, ni kataki ni katokaki ana kanganga Maiana. Ao anne ane e bon tabe naba ni kakaeaki. Ti bon tabe ni kakaea te kaibuke, bwa n tabetai kaibuke a bon kan nako n taabo ake a bon kan nako iai.

Ngaia are kanga ti karautaeka n anne ao nanora ti bon rangi n kan buokia kain Maiana nikarokoa naba aia bwaa.

Ma ngke arona bwa iai ara anga ae ti kona ni karaoia iai, ao ti na rangi n tauraoi n taainako n te ibuobuoki nakon te kanganga aio.

Ma ae e tabe ara Botaki ni mwakuri n reitaki ma ana aoboiti te Beretitenti ni kakae anga tabeua ngkai n aron te tangotango n aron ae e a tia ni karaoaki n taai aika nako naba nakon abamwakoro tabeua ake a boni maan naba n tare te bwaa iai. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Koraubati Remuera: Ko rabwa *Madam Speaker* ao are a bon ongo Maiana ana kabwarabwara te Minitita. Ao ti kakoaua ae taben ana tabo ni mwakuri, I taku bwa tao e koaua e aki rekereke ma kaoan te bwaa. Bwa are bon iai ngkanne te itera teuana are e a magna tabeakina aio.

Bwa are iraua ara tai n tarebon Madam Speaker nakoia ana koraki te Minitita n te Koil, ao e a okioki naba te bao, te bao. Ma ti a manga boni karaoa ara kakae nako *Madam Speaker.* Ao ti kataia ni kabotauira ma aba ae bon aekakira naba ae ti bon kaan naba ma Tarawa.

AoI taku bwa e reke ara ukeuke imwina *Madam Speaker,* tao e reke wikin aia tare ao a manga tauraoi aia bwaa n roko.

Kanga ti a tabekia bwa kanga te titiraki *Madam Speaker* ao e kangara n riki aio. Ngaira ae ti bon rangi n kaan naba ma Tarawa. Ti nang kaan ma Tarawa, ti a roko n 3 te wiki ao kanga ti tebo ma ti a manga rangi n raroa nako tao ti a mena n itera aika a rangi ni raroa raoi ke e kanga raoi *Madam Speaker.* Kabwarabwarana ngkanne anne *Madam Speaker* mai irouia ara koraki ake a ribootina te kanganga aio *Madam Speaker.*

Ngkana e kona n reke kabwaranakoana iroun te Minitita bwa e kangara n reke ae tao ti irabong boong n tare aba aike kanga bon aekakira naba ae ti bon kaan naba ma Tarawa. Ao ngaira ae ti bon rangi n kaan naba ma Tarawa, ti a tokara 3 nakon 4 te wiiki *Madam Speaker*. E rarabwa riki.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao are I boni kaeka ni kangai; ti rangi n tauraoi ngaira ni katoka te bwaa n te kaibuke. Ngkana iai te kaibuke ae nakon aba ae ngkana tao a mwaneweaki, tao e koaua tao e bon tata okin te kaibuke nakon aba akanne. Are bon nanon te kaibuke, ti aki tuangia ngaira man te Koil ni kangai; nako nakon te aba arei ao tai nakon te aba arei bwa akea ara rongorongo nakoia kaibuke n aekakin anne, bwa are ti boni kaboraoi ngaira ni kabane aba. Te aba are e tare te bwaa iai, e na nako iai. Ngaia e mwananga am kaibuke, ngaia uota te bwaa bwa e tare bwaan te aba anne.

Ngaia are ti aki kona n roko ngkanne n are kanga aron uotakin te bwaa, bwa are anne ai bon aia mena taan bwaibwai n te kaibuke.

Bwa are ngkana tao a boni kan nako nako Marakei, ke ti kan nako Abaiang. Anne ngkanne ti aki kona ni kangai nakoia: tai nako Abaiang ma nako Maiana. Ma ngaira ti a bon kangai; ngaia katoka nako iai.

Ma n aron ae kanga e bon ataia naba te Tia tei ae karineaki; bon iai naba ibuobuoki ae a tia ni buokaki iai n aron ae tao aekakin ana ibuobuoki te Minitita man te *Commerce*, are e a butia te booti are bwain te tabo n takataka bwa e na nako ni nikira te bwaa i Maiana.

Ao I taku bwa akanne ngkana a kona ni karaoaki naba ibuobuoki n aekakin ae a tia ni karaoaki ngkai nakon Maiana n te tai anne.

Ma tao anne e na boni waakinak ni ibuobuoki nakon aio n aron te babaire anne.

Ma ara kantaninga bwa e na tamaroa riki n taai aika na roko.

Ma ngkai e a roko te ***tag & barge*** ao anne naba teuana kanga kabebetean te kanganga ae tao e nang manga oki n riki.

Au kantaninga bwa e nang uarereke tabetabekan te aekaki ni kanganga aio nakon taai aika imwaira. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia tei.

Hon. Koraubati Remuera: E rabwa Madam Speaker, ao ngaia e a mataata ana kabwarabwara te Minitita. Ma are ngkana ti a tokara 3 te wiki, I taku bwa are bon tiaki naba tabena bwa bon taben naba te baao ni mwamwananga are na tauraoi *Madam Speaker*.

Ngkanne kanga bon te titiraki *Madam Speaker* kanga ti a bwaka iaa ngkanne n aron butin te waaki n te abamwakoro teuana ma teuana. Ngkana arona bwa tao iai bwaai ae a kataweaki ke tao te reirei n aekakin aikai *Madam Speaker*. Ti a kawenea te bubuti bwa tera aron tarakin te itera aio.

Tera aron tarakin te itera aio ngkana tao ti nang bon kakangai naba, te bao. Are e a nako teuana tabun te wiiki, te bao. Ti a manga tokara te kauoua ni wiiki, te bao naba. Te kateniua ni wiiki, te bao naba *Madam Speaker.* Tao te kaaua ni wiiki *Madam Speaker*, ti aki ataia.

Ngaia ae ti a kawenea bwa te bubuti. Tera ngkanne aron kibaran te kanganga aio *Madam Speaker*. Ao ti na bon kaokiokia *Madam Speaker* bwa ti bon rangi ni kaan ma Tarawa.

I taku bwa te boto raoi n iango aei *Madam Speaker*, ti bon rangi n kaan ma Tarawa bwa ti 20*miles* kaeara mai Betio ao e kangara n reke te aekaki ni kanganga aio.

Ti a roko n aia kanganga kain te Itera Maiaki ae e a kan reke namwakaina. I taku bwa te kakaewenako aio *Madam Speaker* nakon antai. Tao e koaua te Minitita tiaki tabena bwa are te bao e teimatoa n reke n te kanganga. Ma tao ti a bon kawenea bwa kanga te bubuti, bwa tera aron tarana iroun te Tautaeka ni kataki riki bwa are butin te waaki.

I taku bwa ngkana iai ara takete ae ti na taketen ae kanga e bubura, I taku bwa ti na kibari moa aika uarereke. Ngkana ti aki kona ni kibari aika uarereke, ti na kanga ni kibari aika bubura *Madam Speaker*.

I kawenea bwa te bubuti nakon te Tautaeka.

Tibiika: Ao I kanakoa nakon te Minitita am kaeka. Ngaia tao e na kaeka te Minitita ibukin ae karineaki ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga; Hon.Tekeeua Tarati. E nakoim.

Hon.Tekeeua Tarati: Te Tibiika N na kaeka aio bwa e riringa iteran ara tabo are *Transport* ke te Mwamwananga.

Ao e koaua tao ti karautaeka n ongo tangin bwanan Maiana are e tabekaki iroun ana Tia tei ibukin te tare ni bwaa tao iraua te wiiki n taai aika nako.

Ao e koaua, tao ti na bubutia naba Taan tei bwa ngkana arona bwa iai aekakin keiti aikai, ao a boni kona naba n reitaki nakoira. N aron tao tabeman Taan tei ngkana a reitaki nakoira, ao ngkana e tauraoi ana kaibuke te *KNSL* ao ti a kamawananga naba.

Tao uoua te wiki n nako ao ti kamwananga nakon te itera Nuka ngke e roko naba te bwana bwa e a bon tare te bwaa n te tai ae maan.

Ma are tao e koaua angin te tai ti aki ongo ngaira man ara itera bwa are bon nakon te Koil, tao bon te *Commerce* ngkana te kaako.

Ma ngkana te kaibuke ngkanne ai ara bwai ngkanne, ao ti kona n ibuobuoki ma ana kambwana te Tautaeka ae te *KNSL* bwa e kona n *address* kanganga akanne.

I kukurei n taekinna nakon te Tia tei ao nakoia kain Kiribati bwa e are e a roko ara ***tag & barge.*** Ao anne ngkanne are e nang karaoa ngkai mwanangana.

N te wiki ae na roko ao e nang karaoa mwanangana ni urakini te naan mitin ake tao a bae naba tangaroaia iaon aba.

Ngaia are akea bukina bwa e nang aki kona ni kakoroaki nanon aikai ngkana arona bai ai te mwarara man ana itera te *Koil* ibukin kakaean baao. Ngkana arona bwa a bon tauraoi ara kaibuke n ana Botaki ni mwakuri te *KNSL*, ao e tauraoi naba ni kamwanangaki n te tai ae aera. Anne I aki kona n raraoma n anne. Ti a kanakoa naba ara *instruction* bwa e na karaoaki kanoan anne.

Ma ngkana aki tauraoi ana kaibuke te *KNSL*, iai naba ana rabwata te naan bitineti ae e aranna bwa te *KIOSA*. Aia botaki nakai e nang *active* ao a bane ni mena iaaia te naan kaibuke ao e nang raoiroi ara reitaki ma ngaia.

Ti kona naba n iraorao ma ngaia ni boni kona n ibuobuoki nakon te naan kanganga. Ao n aron naba ae e ataki, ti a tia ni karaka ngkai te *freight* ibukia aba ake a nang *propermatic* aia uabu ke a rangi ni raroa ma te uabu n aron Maiana,

Onotoa, Nonouti, Tabiteuea Maiaki, ao Aranuka.

Ti a tia ni karaka 30% man te *freight* are ngkai, bwa iaan te kantaninga ae a na rangi n *motivated* te naan kambwana ni kaibuke aikai bwa a na kona ni karoko n aba akanne.

Ma e koaua bwa ngkana arona bwa a bon teimatoa naba kambwana ni kaibuke aikai, are a bon ongo bwanau n te tai aei. N na boni marooro ma ngaia bwa I aki toki ni boboa au bowi ma nakai.

Ngkana arona bwa e a rangi n mwaiti ara ibuobuoki man te Tautaeka ma nakai aki kona ni karaoa tabeia, tao ti a kaitibi ma ngaia ngkanne ni manga kabouakin te license nakon te ririki are imwina. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: I taku bwa e a boni bane buokan ara titiraki, ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei naba temanna mai Maina;Hon. Vincent Tong ao e na kaekaki naba iroun te m ae karineaki ibukin te Mauri, ao Katoki Aroaki; Hon. Dr. Tinte Itinteang. E nakoim te Tia tei.

OUTSTANDING PAYMENS AIKA MAAN N AKI KABWAKAKI MAN TE BOTAKI NI KUAKUA NAKOIA KAINA MAIANA

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker. Au titiraki e kangai; *Iai tabeua outstanding payments aika a maan n tuai kabwakaki man te Botaki ni Kuakua nakoia aomata ao karikirake iaon Maiana. E kona te Minitita are tabena ni kaumakia ana staff ake a ir ma ngaia tao a na ibuobuoki ni katawei bwakamwane aikanne ngkai a kainanoa aia mwane aomata?* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa *Madam Speaker* ao aio kaekan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Maiana. E tauraoi au Botaki ni mwakuri ni buoka aio ao ni mwakuria, ma a karokoi rongorongon aia *claims* inanon bain te Botaki ni mwakuri. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa te Minitita. Eng kanga anne raoi te bwai ae e riki. I a tia n note ikai ao I kaongoaki bwa angin te naan *claims* ke boni kabane te claim. Bwa I taku bwa te moanibwai ae ko karaoia ngkoe te tia karikirake ke te aomata are e tangoaki am bwai. Te tai are e tia iai n tangoaki am bwai, ao te moanibwai are ko na karaoia; ko na anga am *claim.* Bwa ti anne ae ko bon ataia bwa anne angan reken am mwane.

E kanga ngkanne te Tia babaire bwa e a manag rangi ni maan n tiku. E aki roroko kaekana e aki roroko kaekana. Ngkanne ngkana a

manga *follow up* ke a reitaki nakon te Kauntira ke tao tera. A rawata kanganga; 1, ai manga akea te *document.* E bane te namwakaina ae nako ke are mai imwaina n au tarebon ibukin kakaean te document. Tao teniua au tai n tarebon e a tibwa reke te *document.* Ni ikotaki naba ma anne te Tia babaire ao bon te Minitita, tabeua te naan claim ake a nako ao ngkanne booia ngke a roko a manga aki koro. Kanga ana raraoma iai ke ana anga te Minitita iaon aio, taiaoka.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Dr. Tinte Itinteang; E rabwa riki Madam Speaker ao e rabwa buokan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Maiana. Ao e koaua n aron kaongoakiu irouia au taani mwakuri ao e koaua tao iai uoua te naan *claim* ake a tinetine are e karokoa rongorongona te Tia tei ae karineaki mai Maiana n 24 November 2022 ke te namwakaina ae nako Madam Speaker.

Tao te moan ibukin ana aomata temanna Nei Miriam are a tia n nako mwanena ana DW $700.00, e kanakoaki naba nakon te Kiraka n te Kauntira i Maiana. Ao I taku bwa iai ngkanne te kauoua ni claim are kanga e mwaneweia naba te Tia tei n ana email are e karokoa nakoia au taani mwakuri ibukin Tavita ae a tia ni kaboa ara taani mwakuri, bwa tao iai riki te rongorongo ae e kainanoaki ibukin te *claim* aio ma e tuai roko kaekana.

Ao ngkana arona bwa tao iai riki tabeua aikana a tinetine n aron are mwanewei te Tia tei, ao e raoiroi *Madam Speaker* ti a kai reitaki n ibuobuoki i kaitarai aikai inanon wikin te Auti aio. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan riki am titiraki.

Hon. Vincent Tong; E rabwa te Minitita, e eti are taekinna. A tia ni wene te naan tangitang aikai inanon bain bon te O n aoraki ke te Kauntira ane e mwakuriaki.

Ma kanga bon ti te bubuti iaon are kanga te maan. I taku bwa tiaki ti aikai te naan keiti, iai keiti riki tabeua.

A roko aia tangitang aomata nakoiu ao e aoria kanga ti te bubuti iaon anne ngkana tao e kona n mwannanoaki riki aia kanganga aomata iaon ikai.

Kanga I uringa n taai aika nako ngke ti mwakuri n te Tautaeka. Ngkana ti mwakuri ibukin ara mena ao ti mwananga ma ana *DW*. Kanga e a bon tauraoi naba te *authority* bwa tera ngke e kona ni karaoaki anga nako akanne e aonga ni baiti.

1) baiti angan reken te mwane ni bon te tai naba are e tia iai te *service*;

2) e aonga ni kauarerekea naba itera nako aikai are e na rangi ni maan.

Kanga ti ngaia anne *Madam Speaker*. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa buokan ana titiraki te Tia tei temanna ae karineaki mai Maiana. Ao e koaua *Madam Speaker,* ti karautaeka teutana ngkana iai iremwe ni bwabwakan te mwane n aron ane e mwaneweia mai irouia au taani mwakuri.

Ao e raoiroi *Madam Speaker*, bwa e eti ti ataia bwa aio bon teuana te kanganga man ara tabo ni mwakuri. Ma e raoiroi *Madam Speaker* bwa ane e a mwakuriaki ngkai bwai n aorakia *Madam Speaker* irouia au taani mwakuri, ao ara kantaninga bwa nakon te ririki ae e boou *Madam Speaker*. te aoraki aio are tinetinen bwabwakan te mwane nakoia Botaki ke rabwata ake a kabonganaki aia bwai man te O n aoraki ao e na aki manga riki nakon te ririki ae e boou. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei. Ao I taku bwa e a bon rauaki te Tia tei ni kaekan ana titiraki, ao ti a nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang, Hon.Taberannang Timeon ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki; H.E. Taneti Mamau. Ao e nakoim te Tia tei.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao imwain ae I tabeka au titiraki aei *Madam Speaker*. ae nambwana 27 n te Ota bebwa. Ao I a kani kanakoa te bwana ni kamauri Madam Speaker n reiti ake a tia ni kanakoaki ni moa mairoun Madam Speaker ma am taani mwakuri. Te Beretitenti ma kain te Tautaeka, te Leader n te Kaitara ma kain te Kaitara ao ngaira ni kabane Taan tei. Taan ongora, kain ara abamwakoro ao ai boni kain kaawa aika 3 ake a nanonaki n au titiraki aio te Tia babaire; Aiwa, Tenatorua ao Bangai. Kam na bane ni mauri!

Ao aio ngkanne taekan au titiraki *Madam Speaker. Ngke I roko ni kaawa aika Aiwa, Bangai ao Tenatorua ni boong aika nako ao I nanokawaki n taekinna bwa a tuai mani kona ni mooi n te ran ae mwam bwa e tuai mani kona aia mitin aika a boou n onea te ran ae tari nakon ae e mwam.*

Tao a na mannra riki ae a na tataninga nimaia te mwam kain kaawa aikai, taiaoka.?

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa te Tia tei mai Tabiteuea Meang temanna n ana titiraki. *Madam Speaker, I kukurei n taekinna bwa a tia n otanaki ao iaoni kawaia ngkai n roko ana spare part mitin ni karao ran*

aikai ibukin karekean nimaia te mwam kaawa aika Aiwa, Bangai ao Tenatorua. Ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia tei.

Hon.Taberannang Timeon; *Madam Speaker*, ao I a karabwa te Beretitenti ni kaekan au titiraki aio. E manrea te titiraki aei te Tia babaire bwa n te Auti ae nako naba ae nako ao ti a biri bwa a kainano kain kaawa aikai ni karokoa naba te miniti ae I taetae iai te Tia babaire.

E taekinna te Beretitenti ao I karabwa n ana taeka are e kangai. A otanaki ngkai *spare part* nakon mitin aikai. Te Tia babaire mitin aikai a boou, ao e aera ngkai a manga otanaki ana *spare part*. Tera uruakia te Tia babaire, e kona n taekinna aio ni kabwarabwara te Beretitenti.

Tibiika: Te Beretitenti am kaek

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan ana titiraki, ao kanga e boni tia ni kaeka bwa are n aron are e tatabetabekia n taai aika nako, e boni maan naba karaoan mwakuriana n aron are e tia n taekinna ao ana *spare part* mitin aikai n te konteina ke tao te naan mitin n onea tari nakon te ran. A bon kona n rotaki ana *part* te mitin bwa are a tara aikai ae kanga aera.

Ao anne teuana bwa e aonga n ae a mataata naba kain kaawa aikai bwa akea atakina ae na manga rangi n rotaki, ma ngkai e a kuneaki ao a rotaki ngkanne te naan *spare part*. Tiaki ti iaon Tabiteuea Meang, e rotakii naba are i Onotoa. Ngke e kamaeuaki ao e aki te roko ni maeu bwa are e iai ana part ae e tangiria.

Ao anne ngkanne buokan am titiraki te Tia tei ae karineaki. Ao e rabwa.

Tibiika; Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon.Taberannang Timeon; Ao e rabwa te Beretitenti te Tia babaire, ao e koaua ae moan te kananokawaki te bae e riki te Tia babaire.

Bwa n ongora irouia taani mwakuri aike a kanakoaki bwa a na kamwakuri mitin aikai te Tia babaire, ngke a kamaeui bwaai akanne te Tia babaire a bue, a bubu ao a boou mitin aikanne te Tia babaire. Aki mena n te konteina n aron ae e taekinna te Beretitenti.

A uoti bwaai akanne ni karini te naan *technician* aika a roko ni kaawa akanne. Ao aio te kananokawaki te Tia babaire bwa e a riai n toki te kanganga aio.

Ao ngke arona bwa e a tia n toki aei Madam Speaker, ao ti aki manga tabekia ikai te Tia babaire.

Ma ti tabekia bwa ti kaokia bwa a kainano te botannaomata te Tia babaire. Ni kaawa aika teniua

aikai, te naan atimwakoro. E kanganga reken te ran ae e mwam iai te Tia babaire ngkai e mwau takataka te Tia babaire.

Ao a na roko n ningai spare parts akanne te Beretitenti. Ko kona n taiaoka n taekinna ibukin ongoraia koraki aikai te Tia babaire.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa ao ti aki birinako n te kantaninga are ti nang kan buokia ara botannaomata. E rabwa tabekan buokan ana titiraki te Tia tei mai Tabiteuea Meang, ao iaoni kawaina ngkai n toka. Tao a na roko n te namwakaina aei, ao ti a tia naba n reitaki ma te tabo ni mwakuri te *MISE* are kanga iai naba are e tauraoi nako ni karini n te namwakaina naba are imwina.

Ao anne kanga te rongorongo ibukin te karau nano nakon te Tia tei ao riki moara kain te kaawa akana 3 akanne ae Aiwa, Bangai ao Tenatorua. E rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki titiraki te Tia tei.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa te Tia babaire ao tiaki te titiraki ae e rin ao ti nanokawaki ni manga kaokikoa riki te Tia babaire, bwa nanona e bon rangi n uarereke ana tararua te Tautaeka nakon te kanganga aio te Tia babaire. E nang n uarereke bwa e a maan.

Te project aio te Tia babaire man te Kauntira ae e a maan taina te Tia babaire ao a roko bwaina ao a riai n tia, a manga bue te Tia babaire ao a na taningaki nakon n ningai te Tia babaire. Manga iraua te namwakaina ao aomata aikai te Tia babaire, ane a momoi naba n te tarika te Tia babaire ni karokoa ngkai.

E tuai mani bwaka te karau. Ngaia are ti a bubuti te Tia babaire, bwa tera ngkana arona bwa a na waekoa ni kakibaki bwaai aikai nakon te abamwakoro bwa aonga ni kona ni karaoaki aikai te Tia babaire bwa aonga n toki kainanoia ara botannaomata ao e aonga n toki naba kaberorora ikai te Tia babaire, bwa ti beroro ikai ibukia ara botannaomata te Tia babaire. Tiaki ibukn tera te Tia babaire.

Ngaia are ti a bubuti aio nakon ara Beretitenti ao ana Tautaeka bwa e na kawaekoa n tobwa te kanganga aio n rokon te naan spare parts akanne. Ao ngkana arona bwa te naan spare parts akanne aibon spare parts raoi, tiaki spare parts aika tao a na manga bue ao a manga karekea te kanganga te Tia babaire. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan ana titiraki te Tia tei mai Tabiteuea Meang, are angin rabwatan te mitin tiaki ti *spare part*

bwa e aonga n eti te ongora. Bon bwain te mitin, ma are n aron are I taku a boni maan ngaia are a kona ni kai rotaki bwa e aonga n ae a ongo Kiribati ao a ongo kaawa akane a na ataia.

Ngkai a tibwa otana ngkanne *spare parts*, bwa kanga tiaki te kantaninga ae tao e kakawaki riki tao a na taraki taai aika na roko ibukin te Tautaeka bwa ngkana ti otan bwaai aikai, ti na katatarai ma aia *spare parts.* Bwa e aonga n ae e aki okioki te mwakuri.

Ma are iai te kantaninga ni baika a boou, ao ara kantaninga bwa e na aki reke te uruaki n aekakin akanne tao ibukina ae e a bon rangi ni maan ao aikoa rangi ni tau ma aekakin te *environmenta* iaon abara ae Kiribati.

Ma e rabwa, ti teimatoa n taraia bwa e na iai nimaia ara botannaomata te ran ae mwam.

Ao n te rongorongo ae e karekeaki, ao te kawa riki are Bangai tao boni ngaia riki ae e nang kanganga reken te ran ae mwam bwa a nako n uraki mai kiraroa, ao kaawa akana Tenatorua ao Aiwa. Kanga bon iai te mwam iaon kaawa akanne ngkana a kakoauai kaawa ao kanga e aki rangi n eti naba ae e taekinna te Tia tei are a bon rangi n kainano ni kainano bwa ai akea te mwam iaon aia kaawa. Tao ti Bangai riki are ti kakoaua ae a uraki man te tabo ae kiraroa, ma kaawa akana uoua a bon iai te naan mwma iaon aia kaawa. Ao e rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne, ao ti a nakon riki ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Maiana; Hon. Vincent Tong ao e na kaekaki iroun te Minitita ae karineaki ibukin Mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Korakora; Hon. Willie Tokataake. E nakoim te Tia tei.

TAREN TE BWAA IAON MAIANA AI BON TE KANGANGA NAKON TE MWAMWANANGA , TE AKAWA,TE MWAKURI AO A MWAITI RIKI

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker ao au titiraki ae kangai. *E rangi ni maan taren te bwaa iaon ara abamwakoro ae Maiana n te aro are e a karika te kanganga ae bati nakon te mwamwananga, te akawa, te mwakuri ao a mwaiti riki. E kona te Tautaeka ni kaongoa te Auti aei bwa tera ana anga ni kaeka te kainano aio, ngkai e kakoauaki bwa te bwaa ai boni butin ngkai waaki ni kabane.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia tei ae karineaki temanna mai Maiana n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka. *Madam Speaker, e tauraoi au Botaki ni mwakuri ni ikarekebai ni ibuobuoki ma taabo ni*

mwakuri ake iai rekerekeia ma te itera aio ni kakaea angan kauarerekean te kanganga. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia tei buokan am titiraki.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker aoko rabwa riki te Minitita ibukin am taeka. Kanga oin raoi n ai aron are I bon taekinna mai imwaina, aio teuana te kanganga ae e rangi ni maan n ara abamwakoro n ai aron are e taekinna naba tariu te Tia tei mai Maiana.

Ao te *key word* ikai te **tug & barge** n ai aron are e taekinna te Minitita n te *Transport.* I mena i Maiana ngke ti ongo taekan rokon te tug & barge. Ngaia I rangi n kukurei ao I kaongoia kain ikekei ae e a roko te tug & barge ao aongkoa e nang toki ara kanganga ngkana arona bwa ngaia.

Ma kanga I manga kaongoaki imwina ngke I reitaki ma tabeua te naan ship owners bwa ngaia Maiana teuana kanga n ai aron ana taeka te Minitita ao e taku bwa teuana te abamwakoro ae rawana e kanganga te rin iai.

Kanga au titiraki ngkanne. E na iai ana benefit nakoira man te tug & barge ngkai iai te kanganga ao ti tebo ma e nang aki roko te tug & barge iroura. Kanga bon ti te titiraki bwa are anne naba ae a nang kukurei kain ara abamwakoro, e kakawaki ae ti moantai n ataia. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I kanakoa nakoim te Minitita am kaeka. Tao e na ibuobuoki iai te Minitita ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga; Hon.Tekeeua Tarati ao e nakoim.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e koaua are e mwaneweaki ara karikirake ae te tug & barge. Ao e koaua ngkai inanon te tai n tekateka imwin ana titiraki tarira mai Maiana are temanna ao I kataia n reitaki ma te *KNSL* n noria bwa aekakira. Ngkana arona bwa ti a kamwananga ngkai te *duck en butch* tao n te wiki aei ao tera arona. Ao ti kakaitau bwa ngaia bon te duck en butch n aron are kam ataia, e boni flat bukina. E kaokoro ma te naan landing craft aika ngkai, bwa e mend ibukin te naan situation are ana uaa buriki Maiana ao ana Runga.

Tao N na kaongoa naba te Tia tei ao Taan tei mai Aranuka.

Ngkai iai ara *plan* bwa ti nang kamwananga. E na karaoa ana *major trip* nako Maiana. Ma kaakon ni kabane Maiana, te bwaa, ***ti nang kaona Maiana n te bwaa.*** Ma I a karekerekea naba ma te Minitita n te MISE ngkana e kona ni katuaraoa naba ana raa.

Are e koaua bwa ngke arona bwa a kaman rokoroko rongorongo aikai iroura Madam Speaker, ao ti na kaman ibuobuoki.

Ma are e koaua ti karautaeka naba ngkana e nang uotaki nakon te Auti ni Maungatabu ao a kawa ami botannaomata.

E uki ara mataroa n taainako. Kawarira, reitaki nakoira ao ti kona ni kakae anga.

N aron are I taekinna tao te wiki ae nako ke are mai imwaina ao ti kamwananga LC Linnix n nikira te bwaa n te aba teuana ae ti kaongoaki bwa e a maan naba n tare. E a roko naba te bwaa n tira iaon te aba anne.

Ngaia are ara bwai te kaibuke ao reitaki nakoira bwa iai angataira ae te KNSL ao iai naba ara itera are teuana are te KISSOA are e bwaibwai iai a operate te kaibuke. Eng, e rabwa ao anne n aron naba are I taekinna nakon te Tia tei temanna mai Maiana are raon te Tia tei. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia tei.

Hon. Vincent Tong: E rabwa te Minitita ngkai ngaia moan mwanangan te tug & barge e na mwananga nako Maiana. E aoria ti a moantai n reitaki iaon anne bwa I a kaongoia kain Maiana ae kam na bon kubanako.

E aoria te Tia babaire. Kanga inanon au Auti aika nako ao teuana te kaeka man ngkam tao bon te Minitita ngkoa. E taekinna bwa kanga ngkai te kaeka e irekereke ma te *transportation* ke baon te bwaa.

Kanga inanon ongou n taai aika nako ao aongkoa kanoan naba te kanganga, akean te turam.

Kanga e na rangi n ibuobuoki naba ngkana e katerea bwa e nga raoi anne.

Ma anne kanga teuana kanga tera. Ma I kaongoaki naba bwa ngkai te naan kaibuke te naan kai a manga tabuaki mani uouotakin te naan bwaa.

I a tia n ongora irouia taan bwaibwai tabeman n te naan kaibuke, I taku bwa te Reitinraoi ae ngaia ae e nanako Maiana ae te kai ao a tia ni *complaint* nakai ae a tabuaki.

Ma ngaia ti a reitaki ma kain te Marine bwa bon iai te Tua ibukin katabuan aio, ao kanga I kaongoaki bwa ti tebo bwa a tuai raoi kunea. E kona ni kamatao te Tautaeka, bon iai totokoan te naan wooden ship bwa a na uota te bwaa ngkai bon oin raoi te naan baao ni mwamwananga nakon ara abamwakoro, booti te kai. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ao I anganiko te Minitita Ibukin Korakora am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao N na ti kaeka iterana are te turam ma I a katikua nakon te Minititia are tabe ma te mwamwananga bwa e a manag kabwaranakoa are imwina ma N na ti kaeka are teuana.

N aron te Tibiika, I kukurei ni kaongoa te Auti aio bwa ngaia ngkai e a rangi n tira te turam iroun te Koil. Akea ngkai te kanganga n te turam. Te turam ngkai e a rangi ni rawata ara turam, ngaia are ai tiaki ngkai te kanganga. Ti aki kona ni manga kangai bwa te kanganga ngkai te turam.

E tauraoi ngkai te Koil ni katauraoa te bwaa nakon te mwaiti are e kantaningaia. Ao tao ngkai n aron ae ngkana a kakauongo kain te Koil, kam a katauraoa naba bwaan Maiana ni kataia ni karekea n te aro are tao e na 2 aia namwakaina ae a na aki manga tare n te bwaa iai, bwa e aonga n are e materaoi naba mwanangan te tug & barge nako Maiana ao a kona naba n tiku kain te abamwakoro aio inanon te maan ae tao 2 te namwakaina ao a na kona ni manga tare aia bwaa. Ngaia are I a kukurei ni kaongoa te Tia tei ae rine, bwa ngkai te turam ai tiaki te kanganga.

I a katuka are nikirana ngkanne nakon te Minititia are tabena te kaibuke bwa e a kaeka te Tia tei ae karineaki. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ao I taku bwa ngkana ko kukurei te Tia tei e aoria raoi ni kaekaki raoi te titiraki arei ma e kakawaki ae e na kamatataki aoria naba n ataia kain te aba are bon aia titiraki te titiraki tao bon kain Maiana.

Tao I anganiko te Minititia bwa ko a kabwarabwara riki.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker. Ao e koaua iaon ngkanne rekerekena are ana titiraki are teuana are ibukin te booti te kai e aki kona n uota te bwaa. Ao e koaua anne te babaire ngkai are e a tia ni kabwatia Kabineti ngkai. Tiaki tibwa ngkai bwa bon te babaire mai imwaina. Kanga tao n te teem ae nako are iaan ana kamatebwai te Marine, ao e noria bwa te booti te kai e aki riai bwa e na uota te bwaa ao riki tao te naan Waa uowa. Bwa are te load n aron ae kam ataia. E memena te load, e mend te Wa uowaa bwa e na mena te load iaon rabwatan te waa, tiaki i nuka.

Ao n aron ae ngkana e buti i tari te waa ao e kona ni kamwainging te booti are e kona ni biri i tari ma te aira ma te nao ao e kona ni karekea are e na mwaoto.

Kanga oin te kantaninga n te bwai aio Madam Speaker, bon te safety ae e rangi ni kakawaki irouia kain ara *Marine.* Bwa are antai ae e na buki n taeka n tokin te tai ngkana iai te

kabuanibwai n te kai n te naan booti aikai.

Ao tao boni ngai riki ae N na tauraki n te kaibangaki te Minitita n te *Transport.*

Ngaia are I rangi n kariaia aia *recommendation* au taan rabakau. Ao aio e bon discus naba n te *Cabinet level,* ao I bon uotarake naba aio ao ti kakaitau bwa e teimatoa ni karineaki te babaire aei ibukin mauria ara botannaomata.

Ao n aron are ti taekinna iai booti tabeua are e kona n anga te *service* irarikin are te booti te kai ae e kona ni karaoia mwakuri aikai, i aan aron kabwarabwarana anne ao ti karautaeka moa n te tai aei bwa te naan booti te kai e katabuaki n uota te bwai ae te bwaa. Iaan bukina anne.

Teuana naba bukina are ngkana e bwaro te bentin ao e shook inanon te kai. Ao ngkanne ngkana e shook inanon te kai bwa are rabwatana, ana deck te timber ke te naan plywood. E kona shook te bentin innaon te bwaa anne ao ngkana iai te ananga n aei, ao e a bon urarake naba rabwatana.

Ngaia are anne bukina e kabotauaki ma te biti. Ngkana e bwaro te bwaa iaon te biti, e aki kona uraraki te biti. Are iai bukina ae kanga ti nang kamoanibwaia n taainako mauria ara botannaomata bwa a na aki kona n ruanikai ni bwaai aikai.

Ao e koaua te tug & barge riki N na kaunga riki kain Maiana ngkana a ongo bwanau; Taan tei ma ami taan bitineti. Kaona te tug & barge bwa e aki koaua are e nako ao tao ti 30 te turam ao tao 20 te baeki n raiti. Kaonna bwa e nang mwananga ngkai. Ane ti a tia n anga ara instruction bwa e nang katauraoia ni mwananga n nako Maiana n nikira ami bwaa.

Ngkana tao tiaki 2 namwakaina te MISE, kamwaita am turam bwa e konan tiku tao 3,4 namwakaina ana stock Maiana. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ao kabanean buokan am titiraki te Tia tei ngkana iai.

Hon. Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker. Kanga iai ana titiraki ni ibuobuoki tariu mai Maiana ma I a kanakoa nakoina.

Tibiika: Ao ngaia I a kanakoa nakon raom n Tia tei ae karineaki mai Maiana, Hon. Koraubati Remuera. E nakoim.

Hon. Koraubati Remuera: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa te naan kamatata. Ao ti karabwa aia taeka Minitita aika uoman ae a tia ni buoka aron aio ao I taku bwa bon te oi ni kanganga.

I taku bwa kanga manga iai kanoan te naan marooro are e nang kaonrakeake te bwaa. Kanga ti tebo bwa ti a manga taraia bwa kanga tao ai kukurein nanoia ke tao bon iai kabwarabwarana *Madam Speaker* ao a bon ongo kain Maiana te Tia babaire.

I ti karabwa riki te ibuobuoki man itera aika uoua aikai. Ao ti kakoaua bwa are bon taben te Minitita n te *Transport are te baao ni mwamwananga i tari.* I taku bwa e kakawaki *Madam Speaker.* E koaua antai raoi tabena, tao bon iai te reitaki imarenan Minitita. Ngkana tao ti reitaki n aekakin kanganga aika reke n taai aika nako.

Ti reitaki ao e boni kona ni manga raa. Ma ngkana e reke bwa kanoan te ibuobuoki nakon taai aika na roko, antai raoi tabena ae ti na kawaria.

Bwa are ngkana ti kawara te Minitita n te Koil ke te MISE are e tararua te Koil ao are e a okiokiria naba ma te baao. Ao are a boni kona ni manga karaoaki ni kakaeaki angan katamaroan te itera aei *Madam Speaker*. Ao e rarabwa riki *Madam Speaker.*

Tibiika: Ao te Minitita are e bon moan tabekaki te titiraki nakoim, ko a kanakoa am kaeka n anne.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa. Kai I taku bwa kanga bon akea raoi te titiraki iroun te Tia tei ae karineaki ma tao e koaua e nanona are tao te reitaki imarenara ma tera. Tao e koaua ti a tara anne nakon taai aika na roko, ma I taku bwa e bon tia naba ni kakaraoaki te reitaki n aekakin anne. Ma tiaki reitaki ngaira Minitita, a reitaki nake tabeia n aekakin te Koil a reitaki ma te Botaki ni kaibuke ao terana riki. I taku bwa e boni korakora te reitaki. E raoiroi bwa ti a taraia riki nakon taai aika na roko ni kakaea aron katamaroana bwa are e aki kona n toki te tamaroa. E a bon tatangiraki naba te tamaroa. Ko rabwa *Madam Speaker*.

Tibiika: Ao ngaia I taku bwa e aki bane ara titiraki ao n aron are ti mena iai, e a bon 12.30pm. E a tia Ni boo 12.30pm ao ti a riai ni motirawa ibukin ara Katawanou. Titiraki akana aki bane n te bong aei, a toka bwa moan titiraki nakon te bong ae te ingabong. Ngaia are ti nang motirawa ibukin ara Katawanou ao ti a kaitiboaki ikai n te aoa 2.00pm n te bwakantai. Ao ti a motirawa moa.

KATAWANOU

Tibiika: Ti a nakon ara bwai iaon ara Ota bebwa.

Kiraka: Moan warekan te Biira.

MOAN WAREKAN TAIAN BIIRA

Tibiika: Ara bwa ae e mena imatara n te tai aei, bon te Biira ae na tabekaki iroun te Minitita ae

karineaki ibukin Tourism, *Commerce, Industry and Coorporation* ae Hon. Booti Nauan. Te Biira ibukin te tianiboo 2022, e na warekaki te moantai. Ao I a kanakoa nakoim te Minitita ae ko karineaki.

PRICE CONTROL BILL 2022 (1st Reading)

Hon. Booti Nauan: Ao ngkai bon au moan tai n taetae te Tibiika, ao I a reitai ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki mai Taku nako Tewai. Unimwanen te Ueanikai, ao Kauntira ao ai kain Tabiteuea Maiaki ni kabane ni kamauriko te Tibiika, te Beretitenti ae rine, te Kauoman ni Beretitenti, raou ni Minitita ma Taan tei aika kam karineaki. Kain au Botaki ni mwakuri ibukin Kaneweaba, Bitineti Karaobwai ao Boboti ni ikotaki ma ana aobiti te Tia kaeti tua. Kain te *KCCI* te botaki ni bitineti iaon Kiribati nako, ao ai kain Kiribati ni kabane. Kam na bane ni mauri!

Te Tibiika ae ko rine, I kukurei n uotarake te Biira ae te *Price Control Bill 2022*, ibukin kabouan te Tua ni Kiribati ae e a rangi n bongata ibukin te tianiboo ae te *Price Ordinance Cap. 75.*

Te Tibiika ae e kamanenaki ngkai ae te *Price Ordinance Cap 75*, bon te tua ae moa kamanenana n tain te Korone n ana tai Buritan. E riki bwa ana Toa Kiribati n te ririki 1975 ni karokoa te ririki aio.

E a bon tia ni karaoaki te onono nakon te Tua aio 2 te tai, bwa teuana n te ririki 1981 ao n te ririki 1995.

Te Tibiika ae ko rine, aio te Biira ae e rangi ni kakawaki ibukin boutokan ao kateimatoan te maeuraoi inanon tianakin boon kaako nakoia te botannaomata.

E na riki bwa teuana ana Tua Kiribati ae boou reirei ibukin kanakoraoan ao kateiraoan te tua ae ngkai ao ibukin kanakoraoan riki itera aikai:

i) Kabouan kanoan te Tua are e karaoaki n te ririki n 1975, ibukin kakorakoran taben au Botaki ni mwakuri are tabena te tianiboo.

ii) Tobwakin taian kabwaka aika noraki ma aron mwakurian te tianiboo n te tai aio ma mwakuri n aonikai irouia bitineti,

iii) E na kakorakorai mwakaia taan tutuo ke Inspectors ni karaoi aia karikirake n tain aia tutuo, boon kaako aika tianaki. (*Price control commodities).*

iv) Katamaroan te tua ao te Kainibaire iaon te tianiboo;

v) Katean ao kanakoraoan taben mwangan te Botaki ni mwakuri are e tabe ma te

tianiboo ke au Botaki ni mwakuri ae tabena te tianiboo;

vi) Karinan mwakan te Minitita iaon te kaako aika tianaki booia;

vii) Te raitinti ibukin kabonakoan kaako aika a tianaki booia man aobitin te Commerce ibukin karaoan raoi boon kaako (Whosale price &Retail price);

viii) Rongorongo aika a riai n nakon te Tia Koroboki;

ix) Kamatatan raoi tabeia bitineti iaan te Tua;

x) Kamanenaia taan tutuo ke Inspectors iaan te tua ao:

xi) Karinan rekenikai ake a kona ni karaoaki n te tai are e karaoaki iai te tutuo, ke ti ataia n arna ae te spot find.

Oin te onono te Tibiika, Taan tei aika rine. E noraki bwa te tua iaon te tianiboo ae kabonganaki n te tai aio e a bon aki ibuobuoki ibukin taian bitaki ao rikirake aikai.

a) Bobuakan kaako aika bon oin kainanora. Ti ataia n araia bwa taian basic household commodities;

b) Akean mwakaia taan tutuo ke Inspectors ni kona ni katua n te tai are a kunea iai te titoa ke te bitineti teuana bwa e raka boon ana kaako nakon are e tianaki boona man au aobiti ke au tabo ni mwakuri;

c) A keiakin boon kaako ake a tianaki booia n te boo nakoia bitneti (wholesale price) ao nakoia te botannaomata (retail price).

d) Kanakan Rongorongo aika a eti n aron rongorongon te kaako, aron booia, mwaitia, ao a mwaiti riki aika a riki bwa kanganga n taai aikai;

e) Ai boni kabaeaia taan bitineeti ibukin karekean rongorongo aika a kainanoaki ibukin mwakurian te Tua aio.

Te Tibiika ae karineaki ao Taan tei ni kabane, raou ni Minitita. Bon iai 7 mwakoron te tua aio ao 27 kibuna.

Mwakoro 1: e boboto iaon rongorongo aika a uarereke ibukin rongorongon te Tua n aron aran te tua, nanon taeka aika a kamanenaki n te tua ao ai te tabo are e na mwakuri iai.

Mwakoro 2: e kawenea mwakan te Minitita bwa e na katea te Unit ae te price monitoring unit bwa tabeia nako iaan te Tua aio. Ao e boni boboto riki iaon taben te Minitita ake e katabeaki iai iaan te Tua aio.

Mwakoro 3. E taekinaki iai karekean te ratienti ni kabonakoa te kaako ae tianaki boona. Katauraoan waaki ma babaire ibukin karekean te *license* ni kabonakoa te kaako ae

tianaki boona ao kawai ibukin kabaean te tang ngkana arona bwa e aki rinanoaki ana bubuti temanna ibukin te raitienti.

Mwakoro 4: Te tua ae boni kabaeia bitineti ke taan Iokinibwai iaan te Tua ibukin bebwa ma bwaai riki tabeua aika a kainanoaki man te aobiti are tabena.

Mwakoro 5: E boni taekini rekenikai ake a na kona n reke ngkana e uruakaki te tutuo aio.

Mwakoro 6: E kamani waaki aika a na karaoaki ibukin kamatoan te Tua aio bwa e aonga ni waaki raoi.

Mwakoro 7: E anga te mwaka nakont e Minitita ni kona ni karaoa te tua (regulations)ibukin kanakoraoan kamatoan te Tua aio,tiaki ti ngaia ma e bon taekinaki naba iai aron kamaunan te Tua ae e a manroaroa ae te *Price Ordinance Cap 75*, ao n oneaki mwina n te Tua ae boooureirei aio ae te *Price Control Act 2022.*

Te Tibiika ao Taan tei aika kam karineaki, I a kukurei n taekinna ikai n aki nano uoua bwa te Biira aio e na boutoka karikirakean te maeuraoi ngkana e teimatoa tiankin boon kaako aika boni oin kainanoia te botannaomata.

Man au marooro aikai te Tibiika, Minitita, raou n Tia tei aika kam karineaki, I a bubuti ami boutoka ibukin butimwaean moan warekan te Biira ae e kakawaki aio n te tai aio. Ara bau te mauri, te raoi ao te tabomoa iaora ni kabane. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita ao imwain ae I kauka nako nte marooro iaon moan warekan te Biira, ao N na kaokia moa nakon te Leader n te Kaitara bwa ti na ongora ana taeka: Hon. Tessie Eria Lambourne. E nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, ao te bwana ni kamauri n tamaroan te bwakantai aei nakoia ni kabane ao kain Kiribati ake a ongora. Ti na bane moa ni mauri!

Ao ti a kaitaua te Minitita ibukin tabekan ana Biira aei, are ibukin te tianiboo 2022 n aron ae e a tia ni kabwarabwara. Ao ti nanokawaki n te tai aei bwa tiaki botau moa n iango ma kanoan ana Biira te Minitita ae e uotia n te tai aei. Ao aei bukina bwa:

Bwa bukin tabekan te Biira ae boou aei, bwa kabouan te Tua are man taint e Korone are ngaia ae ti kabongana n aron are e a tia ni kabwarabwara te Minitita ni karokoa te tai aei. Kanga ti kabouana bwa tao karinan bwaai aika e noori te Tautaeka n te tai

aei bwa bwaai aika a kakawaki bwa a nang karinaki.

Ao anne teuana ara kanganga iaon mwakoron te Biira aei ae ngaira iroura, e aki tamaroa ibukia ara botannaomata.

Ao aei iaon Mwakoro 3 n aron are e a tia ni kabwarabwara te Minitita. Aei et mwakoro ae e nang boou reirei ae e rin ngkai. Bwa ngkana ngkoe te tia bitineti ae ko na kabonakoa te kaako ae ngaia ae e tianaki boona iaan te Tua aei , ao e na riai n iai am raitienti. Aei e bwai te bwai ae booureirei ao ti titiraki ngaira bwa bukin tera ngkai e a karinaki aei. E aki kabwarabwara te Minitita bwa tera tamaroan aei nakoia ara botannaomata. Tra te kanganga ae e a tia n noria te Tautaeka ae ngaia ae e a karika ae ko nang riai ngkoe n raitienti naba te tia kabonakoi te naan kaako aei.

Ao aei irarikin ana raitienti ni bitineti. Irarikin riki te raitienti are tao ngkana ko aki kabongana aram n am bitineti, ko na kabwaka naba te raitienti anne iaan kabonganan te ara n am bitineti ae tiaki aram iaan te *business registration.*

A rangi n tiraua te naan kabanemwane ngkai ae a kataki ngkai ni krinaki inanon ara Tua aika a boou aikai.

Ti uneakin naba n taai aika nako are iaon are ngaia ae iaon aran te bitineti. Karinan aran am bitineti ngkana ko aki kabongana aram ao e nang kabouaki ni katoa ririki. Ti tuai ataia bwa tera tein te raitienti aei bwa are e na kabwarabwara te Minitita n ana regulations ke te Tua are e na manga kabwatia te Kabineti ibukin kakoroan nanon te Oi n tua aei. Ao anne ara kanganga, bwa tera tamaroan ara Tua aei nakoia kain Kiribati?

Ao teuana te katoto ae I tangiria ni kabongana bwa te kabotau, bwa are te bentin ao te karatin uoua mai ibuakon te kaako aika a tianaki booia ibuakon ake 13 ake a tianaki ngkai booia.

N aron otara aika a tianaki booia ngkai; te burawa te tioka, te raiti, kanaia ataei, te bakee (irish cake ao te twist tobacco) ae kanga a moanna naba n akea rabwataai aikai. Te naan boki n reirei ke te *Exercise books*, te tobu (tek ai), te bwanga, ao te bentin ao te karatin. Te oera (50) ao te bwatika ao te batere.

Aikai te naan kaako aika a tianaki booia ngkai iaan ara tua aei n aron ana ota te Minitita are e a tia n anganga.

Ngkanne te titiraki bwa are ngkana ko nang bitineti ao ko na kabon akoi kaako aikai n aron

ngkai kanoan te Biira ni mwakoro 3 are e kabwarabwara te Minitita. E atonga kanoan te mwakoro anne ma e aki kabwarabwara raoi bwa tera bukin ae a karinaki n te raitienti aei. Ao ko nang kainanoa ae ko nang manga kabwaka am raitienti. E a rangi ni tiraua te raitienti ae a kantaningaki taan bitineti bwa a nang kabwaka.

Ao te katoto ae I kan kabongana iaon au abamwakoro ae Abemama, ngkai e kaan 200 te raitienti ibukin kabonakoan te bwaa. E a kaan 200. Ao ni katoa te tai ae e roko iai te bwaa iaon Abemama, e aki kona n toa baia taan bitineti aikai, tao 80 moa ae anganaki. E aki kona n roko ni mwaitin te bwaa ae e kantaningaki ae e kainanoaki.

Ngaia are ngkana ngkoe te tia bitineti n te itera aei, ti teaina am turam ae kona n reke. Boon te turam ngkai n bwaa n te bentin n aron te tianiboo ngkai ae e bwainaki $390.00 ngkana ko na kaboa man te Koil.

Iai naba te naan bitineti iaon Abemama ae taan kabonakoa te bwaa ae a kainano n tataninga te bwaa bwa are e aki roroko. A boni kaoi te naan bwaa mai Tarawa, ao ti aki ataia bwa tera te boo are anganaki iroun te *KOIL* bwa te *Wholesale* ke te *Retail.* Ao anne ngkanne ngkana $390.00 mwaitin boon te turam ni bwaa n riita ao a na kabonakoa n $2.20ltr, ti $50.00 ana raka te tia bitineti. Ao bon te raitienti n te bwaa tao $25.00. Ao ngkana ko namanga raitienti ibukin kabonakoan te bwaa bwa ngaia are e tianaki, ti aki ataia bwa iraua ane e na manga tiatinna te Tautaeka n are n ana *regulation* are e tuai karaoia te Minitita ao tao irabwi te tara ($) anne; tao $50.00 ke $100.00.

Ao iai naba te tua ae e boou ae e na Kometenaki naba n te bowi aei ae iaon te *Energy Bill,* are iaon naba te bwaa, te Korakora. Ao anne iai naba te raitienti naba iai ae e na manga kainanoaki naba te tia bitineti bwa e na kabwaka.

Ao ngkana ngkoe te tia bitineti n te bwaa, ko na kabwaka te raitienti ibukin kawakinan te bwaa (*petroleum storage license)* e a rangi n tiraua mwaitin te raitienti. Ao ti a noria bwa te Biira aei e a manga rin naba aei, ao ti taku bwa ngaira iroura e aki riai ae a namanga tiatinaki taan bitineti. Ao ngkana ngkoe am bitineti ti kabonakoan te bwaa, ai bon akea te kaunga nano nakoia taan karikirake. N aron ae tataekinna te Tautaeka bwa e na kaunga te karikirake iaon Kiribati, Bitineti, *private sector development.*

Ti a tara te Biira aei bwa e na aki kaunga te aeka ni karikirake ae te karikirake ae te titoa ke te tabo ni bwaa.

E a rangi ni rawata te rawawata nakon te tia kan karikirake ke te tia karikirake bwa a rawata te naan kabanemwane ae a kantaningaki ao a nang kabaeaki iaan te tua bwa a na riai ni kabwaka.

Anne ara kanganga n te Biira aei. Ti rangi n boutoka te iango ae e na riai ni kabouaki ara Tua aika a rangi ni maan. Anne ti boutoka te kantaninga anne, ma te titiraki bwa ti na kanga ni kaboua.

Ao ngaira ti kantaningaia bwa te Tua ae ti na kaboua ke te tua ae boou ae ti na karaoia ngaira taan Karao Tua, e na riai n tamaroa riki nakon are ngkai. Ao ngaira n ara taratara n ara Biira aei, e na korakora riki te kanganga nakoia ara botannaomata.

Ti boutoka naba te kantaninga tianakin boon te kaako e rangi n kakawaki ibukia ara botannaomata, bwa e nang katineaki ngkanne. Bwa ti ongora naba irouia tabeman taan kao kaako bwa e a moanna naba n akea te kaunga nano nakoia ibukin kaoan te naan kaako ae e a tianaki booia.

Ao ti nora te kanganga tao ni moan riki te ririki aei, ae e tare te raiti ao ti kunea bwa e a karako mwaitin te raiti ae e otanaki n te tai anne. Ao tao aio te rongorongo ane bon iai inanon bwain te Tautaeka.

Ao tabeman taan kao kaako ngke a titirakinaki bwa e aera ngke e a uarereke mwaitin am kaako, e aki roko n are ko otanna n taai aika nako. Ao a kangai; bwa e akea te kaunga nano bwa e a rangi ni uarereke arar aka iaon te naan kaako aikai.

Ti kakoaua bwa kaako a rangi ni kakawaki ibukin maeuia ngkai ara botannaomata ao kaako aikai te naan kaako ake ti kaoi mai tinaniku. Te amwarake riki aei e rangi ni kakawaki.

Ma tera ae ngaira ae ti taraia bwa e na riai ni katineaki, bwa ti na kaunga kaoan te naan kaako aikai ke ti na aki. Bwa nakekei ti katang iaaia ae te naan bitineti are taan kao kaako. Ngkana aikoa taraia bwa te kaako ae a riai ni kaoa ao tera rotakin ngkanne ara botannaomata.

Ngkana a manga karawawataki bwa e a manga rawata riki te kabanemwane ae a na manga angganaki irariki ae te tianiboo aei. Tera ngkanne aron taran mwaitin kanaia kain Kiribati. Tao e nang anaia te Tautaeka bwa e nang karaoia bwa tabena bwa e nang kaoi te naan kaako aikai?

Anne kanga te bwai ae tao ti kantaningaia bwa ti na ongora n

ana kabwarabwara te Minitita bwa e aoria n rau nanora bwa ngaia bon iai bukin ae a karaoa aei te Tautaeka ngkai ae e a manga tangiria bwa e na iai te raitienti ibukin kabonakoan te naan kaako aika a tianaki booia. Ngaira ti aki nora riaina.

Bwa tera raoi te kantaninga iaan te tianiboo bwa a na boraoi te naan kaako nakoia te botannaomata.

Ma ngkana nkgoe te tia karikirake ae e rangi n tiraua am kabanemwane ao ko na tangiria ni kan kabooi mwin am kabanemwane.

Ao anne ae ngaia n te raka ae am raka. Ao anne ae e a tianaki ngkai te raka ae e kona n anga e tia kabonako kaako aikai, iaan ara Tua ngkai.

Ngaia ti kantaningaia bwa tao e na iai te iagno aika boou are tao e na kona ni kangai: tao e nang aki kanakoaki mwaitin boon te kaako mai ieta. Ma tao e nang karaoaki n aron ae tao aei tokin mai ieta am raka te tia bitineti ae ko kona n anga (profit margin). Tao te katoto tao 28%. Ao aei ae kanga angina ae a tarataraki ao a kakabobongaki n taai aika nako tao 28%. Anne mai ieta ao ko na aki riaon anne.

Ao ngkanne e a bon nakon bwa n tabetai naba e a bibitaki naba boon te kaako mai tinaniku. E kona n ae e bobuaka n te taina, e kona n ae e a manga boraoi n te taina. Ao e eti bwa anne teuana tabeia kain ana tabo ni mwakuri te Minitita ae e nang bubura kaei tabeia iai, are ni katoa roko te kaibuke ao teuana tabeia taani mwakuri bwa a na karaua n rinanon te naan bebwa ma boon kaako aikanne ao a na kanakoa te tia ni boo, ngkana arona bwa iai te bitaki n te boo e a manga kanakoaki.

Ao tao e na kona n tara ngkanne anne te Tautaeka bwa tera riki te anga ae e na rangi n bebete iai ao a na mwengaraoi naba iai. Tera naba raoi te profit margin ae tao a na marooroakinna ma taan bitineti riki taan kao kaako ae a na kukurei iai bwa ai anne ngkanne naba tokin te tianiboo ae iaon te raka ae e na aki nako tao boon te kaako.

Teuana ane ngaia ae I kabongana te karikirake ae boon te bwaa. Bwa are aei teuana te kanganga ae e a rotaki iai ngkai te botannaomata ibukin rikirake boon te bwaa.

Ma tiaki naba aei te kanganga, bwa iaon ara abamwakoro ae Abemama. I ti kona ni kabongana au abamwakoro bwa are I bon ata riki te rongorongo iai.

Ao tataren te bwaa ke tataren kaako ngaia naba ae e karikirakea boon te kaako anne tataren kaako iaon abamwakoro.

Ao ti ongoar ana titiraki Maiana iaon taretaren te bwaa iaon Maiana. Aei bon ti tebo ngaira arora ni kabane bwa ti bane n rotaki ara

botannaomata ni maanin taren te bwaa ke aki taun te bwaa iaon te abamwakoro.

Ao I kabwarabwara bwa i Abemama e a kaan 200 mwaitia taan raitienti te kaboo nako bwaa.

Ao ngkana e roko te bwaa ikekei e aki kona n tau mwaitina.

Ao ti nang kukurei n ongo ana kaeka te Minitita are e tararua te bwaa ngaia e a rangi n tiraua te turam.

Ao ti a rangi n kukurei bwa ngaia e a roko naba te kaibuke are e a boni kona ni katoka nanon te abamwakoro teuana ma teuana n nikirii ana bwaa ae a na akea manga te tangitang iai.

Ao 80, e kaan 200 mwaitia taan raitienti iaon Abemama. Ma ngkana e roko te kaibuke ni bwaa, ti 80 moa ae anganaki. Ao manga n are imwina, nake imwina. Kanga tiaki te aeka ni waaki ni karikirake aei ae ngaira ti taku bwa e na kantaningaki, ao ti kantaningaia riki bwa e na rangi n tamaroa riki. E a korakora te nano ni kani karikirake irouia ara botannaomata. Ma ngkana arona bwa e a manga korakora te totoko nakoia bwa a manga karawawataki, ao ti nang kanga ni kaunga te *private sector.*

Ti nang kanga ni kungai te naan karikirake ake mai inano are e taku te Tautaeka bwa e na rangi n boutokai te naan bitineti ake a uarereke ke are mai nuka riki ae te naan *small & medium enterprises*.

Ko na kanga ae ngkoe ae ko nang iangoa aron tein am karikirake n aekakin te bwaa, ko nang teke ruuti n te aki akaka.

Tataren te bwaa. Iaon Abemama e a kaman roko boon te bwaa, e a rokoroko n te $5.00 n te rita.

Ao I aki ataia bwa iai te tangitang ae e roko inanon bain te *Commerce* ke akea.

Aomata ngkana e a tare te kaako n aron ae e noraki e tare te tioka, aikoa tabe ma mwaitin boon te kaako are anganaki bwa e nang kakawaki riki ae e na reke aia bwaa bwa a na kona n nako n akawa ke n raa riki, n roko n taabo ae a na kainanoi. A na roko n te reirei aia ataei.

N tain te tare ao ngaira n ara taratara ao e aki mwakuri te tianiboo. E aki mwakuri. Ao tao antai tabeia are a na tarataraia.

Tia ki ataia bwa e aera ngke e aki, e tuai kona naba n tobwaki aei.

Ao I taku bwa ibukin ae te botannaomata, e aki tabe iai. E aki tangitang iai, bwa are ngkana ko a tangira nimam te tioka. Kanga ai akea bwa ti ikekei ao mwaitin boona arei? Ko bon ataia e riaon te tianiboo, ma are e rangi n kakawaki

ae reke nimau te tioka ke e reke kanau te raiti ke e reke au bwaa.

Ao anne te kanganga bwa tiaki ti taran mwaitin boon te kaako mai tinaniku n aron te bwaa e a taekinaki bwa e a raka ngaia e a rangi n raka ngkai boon te bwaa.

Ma e na taraki naba ae e na aki taretare iaon aba. Bwa ngkana e a taretare te kaako ke Tia tei bwai teuana, ao e na rangi ni bubura kaei riki boona. Ao I taku bwa aei a nang ota iai kain te Tautaeka ao riki nake iai aia bebwa n te itera aei, bwa anne te kanganga.

Ao ngaia ae ti na taraia bwa tera angan tobwan te kanganga ibukin aki irakin te tua.

Ao e koaua bwa ti bon kakoaua bwa e rawata aki irakin te Tua irouia ara tia bitineti. Ao aomata naba a bon aki iria bwa a bon aki tangitang iai.

Ma tera te bwai ae e kakawaki n te Tua aei? Tera te bwai ae e kakawaki, bwa a na kona ni kaboa kanaia aomata (afford ability). A kona aomata aki tangitang ni mwaitin boon te kaako ae a kaboa. Nanona a kona ni kaboa.

Ma I taku bwa aikai itera ae e na tarai te Minitita ao e na tarai te Tautaeka, ae ngaira iroura e na kakaeaki riki te anga ae e na mwakuri iai aron tararuan aron te tianiboo. Ma karekean moa bwa tera te tianiboo ae e riai ae a na kona ni kaboa aomata. A na iai korakoraia bwa a na kaitara te mwaiti ni boo anne, ao te naan bitineti naba a na aki naba rotaki iai bwa e na reke naba aia raka ae a boni mwengaraoi iai.

Anne te kanganga ngkai ae ti noria n te Biira aei, ngaia ae ti rangi n karautaeka nakon te Minitita are ana Biira aei ao te Tautaeka, bwa ti taku ngaira bwa e na karaua riki n taraia bwa e na tarai ao ti na kanga ni katamaroa.

Bwa ni katamaroan te naan

Tua are iai ngkai ae ti kabonganai, ao ngaria iroura e na taraki bwa a na ake ae an rotaki iai. A na worst off, ke a na aki korakora riki te kanganga irouia ara botannaomata nakon ae ngkai.

Anne kanga ara kantaninga iaon te naan Tua aika ti na kabwati ngkai, a na riai n tamaroa riki nakon are ngkai.

Ao ara taratara iaon teBiira aei, ngkana e bwati bwa Tua ao ngaira iroura e nang karawawata riki ao te Minitita ngaia tabena bwa e na kaunga te karikirake. Ao e nang kanga ni kaugna ngkana arona bwa ko nang ruti. Ao ngkanne tao e raoiroi riki ae ti aki karikirake bwa akea manenan te karikirake.

Tao taan kao kaako n te raiti ma te burawa, te tioka. Ae iaoni kawaina ao e nang uarereke, I taku bwa ane

bon iai te ware inanon bain te Minitita ao te Tautaeka. E aki ke iai n taai are e bane iai te raiti bwa e a bon uarereke mwaitin ae kaoaki. Ti na kaunga naba anne bwa ti na aki ti tara te itera are e na kona ni kaboa kanana te aomata ma ti na tara naba te itera bwa e na iai kanana ae e na kaboa. Bwa te *supply* e na aki toki ke e na aki tare te kaako anne.

Ae kaako ae a taraki n te tai aei akana 13, bwa kaako aika a rangi ni kakawaki ibukia kain Kiribati.

Ao anne ngaia te kanganga ae ti karautaeka iai n te Biira aei, bwa ti taraia bwa e tangira riki katamaroana.

Ao anne teuana te mwakoro ae ti taraia ae te mwakoro ae rangi ni bubura kaei ae e a karinaki ngkai ae mwakoro 3, ae ko n ang raitienti.

E aki bwarabwara bwa e aera ko na kainanoa te raitienti. Bwa aei ti tararuan boon te kaako ae ko na kabonakoa bwa e na aki riaon te tianiboo. Anne bonganan te Tua ae te Price Control.

E aera e a manga karinanki ae ko na manga raitienti. Ao ngaira aei ara taratara n ana Biira te Tautaeka ae e uotii ao ana Tua aika boou bwa e a rangi n tiraua iai te raitienti ao te roo, te fee ao tera.

Ao ngaira iroura tao e kakaei ana anga riki ni kaikokoa ana karekemwane te Tautaeka. Anne ngaira ara taratara.

Bwa akea riain aei ae ti noria. Akea riain ae ti noria bwa ko na kabwaka te raitienti ibukin kabonakoan te kaako ae tianaki boona. Ma tiaki anne te kantaninga, bwa te kantaninga ko na ti taraki bwa ko na kabonakoa n aki riaon te tianiboo.

Ngaia e aki bwarabwara ao e aki bwarabwara iroun te Minitita bwa bukin tera ngkai te mwakoro aei 3 ae e a rangi ni bubura kaei ngkai ae e karinaki bwa mwkoron ngkai te Tua. Bukin tera ngkai e a rin anne?

Ao aei e nang kakawaki bwa a na mataata iai te botannaomata. Aei tain kabwarabwaran te Tua anne. Anne taina ao ti aki toki n tutuangaki ma are kam aki ira te *workshop.*

Te botannaomata a na riai n ota n nanon te tua ae a na kabaeaki iai. Ao aei tain naba kabwarabwarana anne, bwa tao e na kabwarabwara imwin te tai te Minitita. Ma I taku bwa ngkai ti ongora n aron uotakirakeana ao e aki rau nanora ngaira iai. Bwa ti taku bwa e aki kabwarabwarai itera ae ti tabeaianga iai ngkai bwa e aki tamaroa ibukia ara botannaomata.

Ao tao bon te kantaninga. Tera raoi te kantaninga iaan te bwai ae te *price control* ke te tianiboo. Are anne bon ana anga te Tautaeka n roko n

aia waaki te naan bitineti bwa e aoria n are a na aki rangi ni riao aia raka. Ao anne raoi te kantaninga bwa te raka. E na taraki aia raka bwa e na aki riaon ae riai n te aro ae aonikaia te botannaomata.

Ma ngkana arona bwa e nang aki kona ni kaoaki te naan amwarake, bwa e aki noraki irouia taan karikirake e aki karekemwane irouia.

Tera ngkanne te bwai ae e nang kakawaki iroun te Tautaeka, ae e na iai te amwarake ke a na akea bwa are aikoa kona ni kaoaki.

Ao tao aikai bwaai aika a na kabarantaki, ao tao ai e boni nakon te Tautaeka n ana marooro ma taan bitineti ke taan kao kaako nako Kiribati, ao riki nake a kaoi kaako aika a tianaki booia. E aki naba rangi n bwarabwara bwa tao e bon marooro te Minitita ma kain te *KCCI.*

Ma aei teuana te bwai ae ti ongora bwa e na riai n tarataraki. Ma karinan ae te raitienti aei, ngaira aei ti a bon noria bwa e aki riai. Ngaia ae ti a bon karautaeka bwa ti aki kan boutoka te tua ae e na karawawataia riki ara botannaomata ake a na iangoi aron aia karikirake. Ao a na buoka naba aron te kainano n te kaako anne iaon aia abamwakoro.

Ao I nang kaitauia taan bitineti n te bwaa iaon Abemama ake a bon kabanemwane. Ao aei naba e na riai n taraki n te tianiboo, are ngkai te kanganga ae e a manga reke ai manga te kantoka. Te kantoka are kantokan kaako, are e kakabwakaki irouia nake e ota te aba irouia mai Tarawa. Ao te kaako anne ae te *freight subsidy.* Boon te kantoka anne, e aki kaboa te tiao ta ma e kaboa are tao n aekakin tao te MOEL kanga te katoto. Ngaia ae e kabwaka te kantoka bwa e a manga kaokaki mwin te kabanemwane anne mairoun te Tautaeka.

Ma ti ataia bwa e a rangi n tiraua te kanganga ngkai, bwa a rangi n rawata ae a bae aia mwane iroun te Tautaeka n tuai man oki mwin aia kabanemwane.

Ti tuai ata te kanganga, tao te kanganga te mwane bwa tao akea mwanena bwa e a rangi n rotaki. Ao a rotaki naba ngkai te botannaomata. Ao aei naba e karikirakea karakan boon te naan kaako ae a tianaki booia.

Bwa are ngkana ko bon iangoa te titoa ae uarereke iaon te abamwakoro ae e ota man te *MOEL*, ao e tuangaki. Ko nang boni kabwaka moa kantokan am kaako anne bwa ti aki kona ngaira ni kabwaka.

E nang kanga ngkanne ni kabwaka kantokan ana kaako te bitineti ae e nang uarereke ae te titoa aei.

Ao e na kanga ni kaoka mwina, bwa tao ngkai iai ana kantaninga te

Tautaeka ae a nang anganaki Kauntira. Ai Kauntira ae nang mwakuria anne.

Aei ngaia naba te bwai ae e rota naba te tianiboo. Bwa are bitineti aikai, a nang kaoka aia kabanemwane. Ao te kantaninga iaan te tianiboo, bwa boon te naan kaako ngkana a kabonakoaki iaon Tarawa, e na ti tebo ma boon kaako iaon aba.

Ao anne naba te kauntaeka iaan buokan te kantoka (*freight levy)*, bwa e na ti te tikina. E na aki rangi n korakora te raka, te kaokoro imarenan boon kaako iaon Tarawa ao iaon abamwakoro.

Ma ngkai e a boni mangaongao e a bon anaa arona ngkai aia boo te naan bitineti, ao ngaira ti ota iai bwa are ti kataia naba n ongora irouia ake a kabonakoa aia bwaa n te boo ae $5.00 ao $3.00.

Ao a kangai; e nang kanga ao are ti boni kabwaka boon kantokan ara bwaa anne, ngaia ae ti riai ni kaoki naba mwin ara kabanemwane. I taku bwa itera aikai a na taraki bwa a bane n irekereke.

Te *freight levy* e irekereke, bwa are ngkana ko aki kona n tiana boon am kaako n te mwaiti are iaan te Tua. Ao ko nang kanga ni kaoka mwin am kabanemwane.

Ao anne te kanganga, ao tao irouia taan bitineti n te bwaa. Iai naba boon te turam are am *deposit* are ko na riai ni kabwaka.

Ma I taku bwa itera aikai ae ngaira iroura, e na riai n taraki. Ao ngkai e a manga karinaki riki te karawawata nakoia nake a karikirake, ngaira iroura ti nang nanokawaki. Ti aki tangiria ae ti na irekereke ma karaoan te tua ae aekakina aei.

Bwa te Tua ae ti na kabwatia ikai, e na riai n tamaroa ibukia ni kabane. Ibukia taan bitineti, ibukia bobwai, bwa te tua aei a irekereke ma taan bitineti, taan kabo nakoia te naan kaako ao taan kaboi kaako. Ao e na riai ni eti, e na riai n riai raoi aron tarakina.

Ma tera ae e eti ao tera ae e riai? Ngaira ti aki kona n ataia bwa e na nakon te Tautaeka bwa e na mwakuria ma ana tia rabakau ao taan bitineti ao taan kao kaako.

Ao tiaki ti taan kao kaako bwa taan karikirake iaon abamwakoro. Ao anne ae ti noori ngkai kanganga aika a riki iaon abara ae Kiribati n irekereke ma aki irakin te tianiboo.

Ao aikai bukina ae ti kaongoaki irouia ara botannaomata ake a irekereke ma anne, ao ti tuangia bwa are iai te tua anne ao kam na riai n iria.

Ao ti nang kanga ngkana akea buokan kantokan ara kako. Tao ti nang aki kaoi kaako aikai, e nang

akea te amwarake iaon Abemama. I taku bwa e eti naba anne. Tera ngkanne, e na kanga ni kabarantaki aei. Ao aei ngaia are te Tua.

Ngaia are te Tua ngaira iroura, e na riai n taraki itera aikanne a na kanga ni kabarantaki bwa ti kantaninga te Minitita bwa e na kangai: ao aei ti a tia ni karaua ni karabinoa raoi ao ti a nora riaina bwa a nang riai ni kabwaka mwane aomata ngkai ake a kabonakoi kaako aika a tianaki booia.

I taku bwa ngkana kam ongora irouia, ngkam ngkana tao kain te Tautaeka a tia ni marooro ma aia tia karikirake iaon aia abamwakoro. Tao ngkana a kukurei n te aekaki n tua aei, tao anne ae ngaira aei aia kanganga ara botannaomata.

Ao ngkai ti a manga noria bwa e a manga iai riki ae e na kamga karawawataki riki iai, ao are I a tia n ang ate katoto iaon te karikirake n te bwaa bwa ko ruti iai. Ko na ruti iai.

Ti teuana ngkai te turam ae e kona n reke iroun te tia kabonakoa te bwaa iaon Abemama. Ngkana ko tangira riki ae e na raka iaon anne, ko nang boni kaoa am bwaa ae ngaia ane e karaoaki. Ao ngaia e teimatoa n iai te bwaa iaon Abemama n reke butia te naan baao ni mwamwananga ao te naan booti n akawa, bwa are taan karikirake a boni kaoi te naan bwaa mai iaon Tarawa.

Ao e aera ngkai a karaoa anne? Bwa e aki karaoa tabena te Tautaeka n taraia bwa e na aki tatare te kaako ae te bwaa ma te awamrake iaon ara abamwakoro.

Ao ngkai te kantaninga bwa e nang toki anne bwa are e a roko te take ao te bwati are ngaia aika a na tobwa te kanganga.

Ao ngkai ti a nang kantaninga ao a bon ongora kain ara abamwakoro ni kanoan te marooro ngke e moa n ingabong iaon te naan titiraki, ao I taku bwa a nang kukurei n ongo ae e nang manga aki oki n tare ngkai te bwaa bwa are ngaia te kanganga are te turam, ai tiaki te kanganga. Ao te baao, ai tiaki naba te kanganga.

Ao ti nang kakaitau n aei. Ao aei ngaia ngkana tao e toki naba te kanganga aei, ao tao a nang kona n iraki raoi aron te tua iaon te tianiboo. Bwa are anne ae te bwai ae e bon taneiai te aba iai. E tare te kaako ao biririake boon te kaako anne. Ma ngkana e rawata te kaako ao e biririkaki boona bwa e nang boo te kaiangatoa.

Ao aei ae bon aron te waaki n te bitineti tao n te free market, ae te naan bitineti a na bon raa ao taan bobwai ngaia ae a na katea te boo bwa iraua boon mwaitin te kaako ae e tauraoi te tia bobwai ni kaboa. Ao

ngkana e aki kakaboaki ana kaako anne, ao tao ti a kabwaka bwa tao e aki tangiraki.

Iai naba aia kanganga ke te tianiboo ngkai ae ti kakabongana iaon te tianiboo mai ieta. Ma tao iai naba te bwai ae tao e nang riai naba n tarataraki bwa kanga te tianiboo, kanga ana anga teuana te Tautaeka ni kataia naba ni kaungai nanoia aomata nakon te itera teuana ma teuana n te bobwai.

N aron taabo tabeua ao e kabonganaki te tianiboo mai inano. Ao aei e kaungaki riki ibukia aba ake iai aia tia karao bwai ke aia tia ununiki.

Ao tao aei e na taraia naba te Tautaeka bwa e a korakora te aoraki ae te *NCD* ae man te amwarake. Ao tao e nang taraia naba bwa tao a nang taraki, a nang kaungaki te amwarake are a na kamarurung riki nakon te botannaomata, ao tao riki amwarake ake a bon unikaki iaon abara n aron ae boni kanoan naba ana Motinnano te Tautaeka bwa e na kaungai te naan iokinibwai iaon amwarake ni Kiribati.

Ao aei tao teuana te anga ae tao e nang taraki tao iaan te tianiboo. Ao aei teuana ae ti a taraia ngkai n te tai aei, e a reke taina n taraki bwa tao e nang karaoaki naba te tianiboo mai inano iaon aekakin amwarake aikai. Bwa a na unga naba nanoia taan ununiki.

Ao ngkai e boni koaua ae a rawata ao a korakora mwaitin boon te naan amwarake ake man te Ununiki.

Ma taan Ununiki a bon uneakinna naba ae e bon rangi n matoatoa aron karaoan te amwarake aei.

Ngaia are ti na butia naba te Tautaeka bwa e na taraia bwa tera ae e riai ibukin te tia Ununiki ngkana aei ae e na kaungaki ao taan bobwai.

E ngaa ae te kabanea n tamaroa ke e *fair* ibukia ni kabane te botannaomata.

Ngaia n te tai aei te Tibiika, are a na manga bon marooro riki ara koraki ni kabwaranakoi itera akana norakin te kanganga ngkai ni butimwaean moa te Biira n teina aei.

Ngke arona bwa tao akea mwakoro 3, ao tao ti kona riki n taraia bwa are kanga boni kanoan aei tera. Ti nang kariaia n ae on the spot fine ke te katua naba ngkekei. Ao tao aei e na korakora riki te ongotaeka iai ngkana arona bwa a bon rotaki naba iai taan aki ongotaeka n te tai naba anne.

Ma ti aei ti a bon rangi n nanokawaki iai. Bwa ti aki tangiria ae ti nang n irekereke n aei ao a nang tangiroa ara botannaomata nakoira bwa kam a kanga ni kabwaka te aekaki n tua ae e a

manga karawawata nakoira ngaira taan karikirake. Ao anne.

Ao ngkai aomata a boni kona ni kabooi amwarake n te boo ae e nang bubura kaei, tao e na taraki naba anne.

Ao tao e kona naba ni kangai te Tautaeka; a kau mwane kain Kiribati bwa are e a reke aia $50.00. Tao ngaia aei naba ae e aki koro te ibuobuoki nakon te Koil ibukin tianakin boon te bwaa.

Bwa are tao anne. Ti tuai ataia bwa are e tuai raa, ke iai ara titiraki naba iai ao ara kaoti.

Bwa n te tai aei ti karautaeka, ao ngkana arona bwa e kona n tarai itera aikanne te Minitita ao tao e na rangi n kakawaki ae a na mataata naba ara botannaomata bwa Tua ae ti kabwati ikai, a na rangi n tamaroa ibukia ao ti aki karaoi bwa aia raanga naba ni karekemwane tabeua ibukin karawatan ara karekemwane.

Ti anne kanoan ara marooro, ao ti karautaeka nakon te Minitita.

Ngaia ti kakaitau ibukin te mwakuri ae e a tia ni karaoaki irouia taan rabakau iaon te Tua aei ao ti a manga kawenei itera aikana ti a tia ni marooroakin bwa a na manga karauaki n taraki. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei, ao I a kauka ngkanne te marooro. I angan moa te Tia tei mai Kuria; Hon. Banuera Berina. E nakoim.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire. I kukurei n reiti marooro n te bwakantai aei iaon te Biira te Tia babaire ae e koaua iai tamaroana ma bon iai naba te Tia babaire kanako nanona te Tia babaire.

Te Tia babaire ao e koaua. I moana au marooro ma te kamauri nakoim te Tibiika ae ko karineaki, ara Beretitenti, ara Kauoman kain ara Kabineti. Ara Leader n te Kaitara, Taan tei ni kabane, taan ongora. I reitai ma kain abau ae Kuria te Tia babaire n arora te kamauri nakoimi ni kabane ao nakoia kain Kiribati. Kam na bane moa ni mauri!.

E koaua te Tia babaire, ko nora te Tua ae boou bon te tua ae ko na mataiakinna. Ao ngkoe are ko karaoa te tua te Tia babaire, ko karaoia ibukina bwa e na tamaroa riki ibukia am botannaomata riki ngkoe ae te tia kairiri.

Te Tia babaire e koaua ti nora te tua aio, e booureirei.

Ma kanoan n aron are e a tia ni kabwarabwara te Leader n te Kaitara te Tia babaire, e kanakonano. Te tua te Tia babaire ae tianakin boon bwaai, bon teuana te kantaninga iai ae moan te

kakawaki e na reke te bwai are e tianaki boona irouia te botannaomata ni kabane n te boo ae raoiroi.

Ibukin tera ae e na riai n reke te bwai aio irouia te botannaomata ni kabane? Ibukina bwa e kainanoaki.

Ngaia are ko na kantaningaia bwa ara Tautaeka e na tangiria bwa te bwai aio e na kona n roko irouia aomata ni kabane n te aro are e na kona n reke naba irouia te botannaomata ni kabane.

Ma tera ae ti noria te Tia babaire ae boou inanon te tua aio ae akea ngkoa n ana tua Buritan n tain te Korone. E koaua bon te mwakoro 3, ao a riai n ongora kain Kiribati te Tia babaire bwa tera kanoan te onono.

Te onono aio te Tia babaire, bon te Kibu 10. Ao n te kibu 10 te Tia babaire, e taekinaki iai bwa ngkoe te tia kabuta te titoa, te tia iokinibwai. Ngkana ko tangiria bwa ko na kabonakoa te burawa ke te raiti, te tioka, bwaai ake a tianaki booia te Tia babaire. Ngkana kotangiria bwa ko na kabonakoi bwaai aikai; ko nang karekea am raitienti.

Ao ko na karekea am raitienti; tiaki mairoun te Kauntira are aongkoa e nang karaoi ke e na rinanoi am bubuti ibukin boon mwin kantokan am kaako ake ko otan.

Ko na karekea ma raitienti iroun te Tia Koroboki. Tiaki ti ngaia, iai rongorongo aika kona riai ni kanakoi nakon te Tia Koroboki ma e aki toki ikanne.

N te tua naba aio ae Kibu 10 te Tia babaire, e taekinaki iai 10(2). E taekinaki iai bwa ngkana ko na bubuti te raitienti ibukin kabonakoan kaako aikai, e na riai n iai te mwanea e ko na kabwaka.

E nang manga raka ana kabanemwane te Tia babaire titoa ake a uarereke. Titoa ake a mena i Marenaua,titoa ake a na karokoi bwaai ake a kainanoaki irouia te botannaomata.

Aio te Tia babaire kaungaia nake a tabetabe n rawerawei aroia ibukin karikirakean te mwane are ko angania are tao iraua te tara ($) n te namwakaina. A na mwaitira te Tia babaire ae ko na manga kabwaka ngkoe are ko rawerawea arom ibukin am raitienti te Tia babaire.

Mwaitira ao ko tauraoi n rinanon kanganga aikai ni koro reta nakon te Tia koroboki ao ni kanakoa am reta aio ma te mwane, ao ko na manga taninga kaekakina bwa e na kabwataki ke e na aki.

Te Tia babaire, aekaki aikai bon tiaki kaungan te tia karikirake. Ao te kantaninga are e kantaningaki iai ae e karaoaki iai te tua ae tianakin boon bwaai te Tia babaire, ko a kamangao e nang aki koro bukina

bwa tera kantaninga te Tia babaire. Ko na karokoa te kaako aio n taabo nako irouia I-Kiribati ake a kainanoaki iai.

Ma tera ae ko karaoia te Tautaeka n am tua aio, ti tebo ma ko a katei otanga. Ko a katei O te Tia babaire n te aro ae e nang aki rangi ni unga nanon te tia kao bwai ke te tia karikirake n otani kaako aikai.

Antai ngkanne ae e na karokoi kaako aikai irouia te botannaomata. E nang karekeaki mai iaa te Tia babaire, bwa ngkai ae a karaoia taian titoa aika a uarereke te Tia babaire. a bon otana naba te tioka, te raiti, te burawa ni karokoa n aia titoa n akea aia kanganga iai.

Te Tia babaire tao iai bukina ngke e a karaoaki te babaire aei. Tera te kanganga te Tautaeka ae ko a noria ngkai? Bwa are ko aki kabwarabwara.

E aera ngkai a riai ni karekei aia ratienti titao aika a uarereke. Bwa angia koraki aika ko taekinia aikai, titoa aika uarereke. Tera te kanganga n te tua ae ngkai ae a boni kaboi naba aia kaako titoa aikai ao a kabonakoi. Ao mwaan ngkoe n aron ae ko bon karaoia naba ngkai. Ko ti kanakoia am *Inspectors* bwa a na nako n noori bwa a iraki nanon tua aikanne ke aki. A tianaki boon kaako aikai ke aki. Anne ae ko karaoia ngkai. Ao kona bon reitinako ni karaoia ao ko a kamatoa riki mwakam n aio n te *spot fine* n am tua ae boou aei. E nang tamaroa aio.

Ibukina ngke akea te tua aio are a na riai n raitienti titoa ake a uarereke. Tera ngkai te kanganga iai?

Te Tia babaire ti kakoaua ae te kanganga ngkai, bon biriraken boon bwaai. E eti anne. Ma nanon ae e taekinna te tia taetae n te *Leader* n te Kaitara te Tia babaire, biriraken boon bwaai e bon reke man tataren te kaako. Akea riki, ataia aio koraki ake a bebwa n te mwane, te *Economic* te Tia babaire. Ti bane n ataia.

Boon bwaai e ririmwin kainanoan bwaai alamme.

Ngkana e uarareke mwaitin bwaai akanne ao booia e na biririake, ao ngkana e taotira mwaitin bwaai akanne ao booia e kerikaki ae bon noria te Tia babaire.

Ngkana e taotira te raiti iaon Tarawa, ngaira ake ti otan ara kaako raiti e a boo te kaiangatoa n te oro rikaki, te ororake.

Iraua boon ana raiti arei, kai $20.00, ao ngai N na kaboa nakoim $19.00 n te oro rikaki.

Te bwai ae ti kubanako iai te Tia babaire n taai aika nako, ti otaota naba ngaira mairoun te titoa te

Wholesaler teuana. Ti kaboa ara raiti n te wiki aio $16.00 n te baeki.

N te wiki are imwina ti a kaboa te raiti mairoun naba te *Wholesaler* aio; $19.60. Ti a kubanako, e aera ngkai ai kakamakura kibana. E kaan $4.00 kibana, ao te taeka are ti anganaki te Tia babaire. E a tere te raiti, e a bwaunanaki. Ngaia are tia karokoa nt e tianiboo.

Ao anne te Tia babaire, a karokoaki boon bwaai n te tianiboo bwa e a tare te kaako. Ao ko bon wang ngkoe te Tautaeka n tuangia kain Kiribati; tai kanakoi nanomi. E ewa te kaako, e ewa te raiti, e ewa te tioka ao e tau. Ma anne am karaki.

Ma te bwai ae e riki e okoro ma are ko taekinna. Ti bon nora kakoauana.

Ko roko n te titoa ngkai iaon Tarawa Teinainano, iai raiti iai. Akea. Ao bon te botannaomata ae e aiwa ni iangoi karekean kanaia te raiti. Ao koraki ake aki kaboi kanaia raiti aika bwanin, bukina bwa e karako aia mwane. Boni ngaia riki aika a rotaki ngkai te kanganga te Tia babaire.

Ao iai titoa te Tia babaire are a taui aia raiti tao 50 ke iraai, bwa ibuobuokaia koraki ake aki kona ni kabo baeki.

Ngaia te Tia babaire tera te kanganga. E aera a birirake boon bwaai. Tiaki ibukina bwa ti aki te tua ibukin te *Price Control,* ma ibukina bwa kainanoan bwaai aikai a bon rangi ni kainanoaki.

Ao ko noria titoa aika a uarereke te Tia babaire, a manga nako n otan aia raiti mai irouia titoa naba ake bon raoia n titoa. Ibukin tera? Ibukin buokan kainanoia aia botannaomata ake a karaoi aia *store* ibukia. Ngaia anne bukina te Tia babaire ae ngkana e a boni raka boon te bwai iaon tianakin boona; tai nanokawaki tai kubanako iai te Tautaeka ao ngkami ae kam kabooi bwaai.

A kukurei riki koraki aikai bwa a na kaboi aia kaako n te boo ae e bubura kaei, nakon are tianakin boona. Bwa ngkana aki kaboa n te boo ae bubura kaei, e nang aki reke kanaia.

Ngaia are te Tia babaire, ti na tarai itera aika uoua. Bon tataren moa te kaako. Bwa ko bon aki kona n uneakina biriraken boon te kaako ae e aki mwakuri.

E eti are e taekinna te *Leader* n te Kaitara, e na aki mwakuri tianakin boon bwaai n taren te kaako.

Ko kua ni kawiraoiko te Tautaeka, ko katokai am *post.* Ko anga am *interview n te* rerio bwa a na aki nako nanoia te botannaomata. Ma a bon aki nako nanoia te botannaomata ma are a kubanako nake aki nako nanoia. A roko n titoa bwa a na kaboaki kanaia te

raiti; e a bane. A nakon te titoa bwa a na kaboi nimaia te tioka, e a bane. Ao ai tera ngkanne aroia koraki aikai te Tia babaire.

N tabetai te Tia babaire ti na kakoaua, ni bon takarua riki te bwai ae e riki. E takarua riki te mwakuri nakon te kabwana raoi te Tia babaire. Anne te Tia babaire.

Ngaia are ngkai te Tia babaire ti bon taetae, ti manga tarebon te raiti. E tare te raiti. Boon te raiti ngaira ti a otanna, e kaan $20.00 are bon te raiti are bon $16.00. Ma ngkai ai akea, akea bwaai akanne.

E tuai man roko bwaunara ngaira aika ti titoa n uarereke ao ngkoe te Tautaeka boni bwanam naba. Tai kanakoi nanomi kain Kiribati.

N te bong aio te Tia babaire, e roko bwanaia kain au abamwakoro ae Kuria. E koaua e tare naba te tioka, e tare naba te raiti.

Ma e aoria, te Tia babaire N na kaoka riki te boto n iango n te tua aio.

Ti bon totokoia te Tia babaire, ti reitaki n totokoa aio bon ibukin are I taekinna arei. Ko karawawataia am botannaomata te Tia babaire. n am onono ane Mwakoro 3. Ao ko kamemerea aron karokoan te kaako are bon kainanoia te botannaomata inanon baia ibukina bwa a kona ngkai bitineti ke titoa ake a uarereke n tei nangin karekeakin te raitienti are a na riai ni karekea ngkai. Ibukin kabonakoan te raiti, te tioka, te burawa.

Ngaia te Tia babaire e koaua, are e a boni mena te Tautaeka inanon te Tautaeka ae ngkai bwa te mwaiti irouia te Tia babaire.

Ma ara kantaninga bwa a na nora riain te totoko aei te Tia babaire. A na nora riaina, bwa a kawa te botannaomata ae aongkoa ti kakatea bukia te Tia babaire.

Oin te Tia babaire te kanganga n te Tua ae mwakoro ni kibu 10 aio te Tia babaire. Bwa ngkoe te titoa ae ko uarereke, ngaia e a bwai te tua aio ao tao ko aki ataia ao ko a kabonakoa te raiti n akea am raitienti, ko kabonakoa te tioka ke te burawa n akea am raitienti. Ko ataia bwa mwaitira tuam iai; $5,000.

Aio te kabanea mai ieta. Tiaki te tua naba ae e uarereke, ma ngkana ko a bon rangi n bonokau ko kona ni kabureaki te tia bwaibwai 2 te ririki.

Ngaia are tiaki te Tua aio te Tia babaire ni manikangare. Bon te tua ae bon rangi n oromwaka ngkana arona bwa ti nang kabwatia. Ao antai ae a na rotaki iai? I manga kaokia riki. Bon titoa ake a mena i marenaua. Titoa ake a mena itabon te kawa, are te titoa ake ngaia taan karekei kainanoia ana botannaomata ake aki mena i

nukan te aba, akei mena i nukan te kawa. Aikai koraki aika a na rotaki iai.

Ao e koaua n aron are e taekinaki, kanga am Tua ni kabane ae ko kakaraoi te Tautaeka ngkai, e a iriraki naba ma te kabanemwane. Te kabanemwane ibukin onean te ara, te kabanemwane ngkai ibukin karekeakin am raitienti ibukin kabonakoan te tioka. Kabonakoan te raiti. E koaua ae e a moanna n rangi n kananokawaki aio te Tia babaire bwa a ururinga te Tia babaire. Am mwane ae ko angania te botannaomata bon ti $50.00 n te namwakaina, ti $50.00 Ao rakan boon bwaai ngkai te Tia babaire, a kibakibarake n aki reke tauakin kibarakeia. Ao e a tau bwa a kibarake boon bwaai, ko a manga kaninia nako aio ma karawawatakia riki koraki ke bitineti ake a uarereke are ngkana ko kabonakoa te raiti, ko na kabonakoa te tioka. Ko na kabonakoa te burawa, ko na kabonakoi kaako ake a tianaki booia ibukin bwa a kainanoi te botannaomata. Teutana riki am keiaki te tia bitineti. Ko na manga kabwaka moa ke ko na karekea am raitienti ao ko na kabanemwane ao ko na manga tataninga ao ko aki ataia bwa e na reke am raitienti ke e na aki.

Bwa te aomata ae e mwaka korakora n aio, te Tia Koroboki.

Imwina ngkanne te Tia babaire au marooro akanne. I karabwaia nake a tia ni ibuobuoki ibukin katauraoan te Biira aio.

Ti noori kantaninga aika a raraoi n ane tabeua, ma ti bon riai ni kabanei korakorara n totokoa ae mwakorona aei. Ma ti aki te onono ae e bebete arona te Tia babaire. E kananokawaki ibukia ara botannaomata. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I a kanakoa nakon te Tia tei ae karineaki mai Marakei, Hon. Moannata Ientaake. E nakoim.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa *Madam Speaker.* Ao imwain ae I waaki ao I a bon uota moa aia kamauri kain abau ae Marakei, ao au kamauri ma te Minitita are tariu ae te Tia tei naba nakoim te Tibiika. Te Beretitenti, te Kauoman, te Leader n te Kaitara ao kain te party ae Tobwan Kiribati ao kain te party are man te Kaitara ao i Nuka. Kam na bane moa ni mauri!

E koaua tao N na kabwara bure teutana ngkai n na marooro iaon te Biira aio.

Ao imwain ae I taetae n te Biira aio te Tia babaire, ao e koaua temanna ngai ae I taratara aron te babaire. I a
bon katea ngai baiu te Tibiika, ma I nanokawaki bwa ti tebo bwa ko angania nakekei teuana aia tai ao

manga i mwina nake tabeman ao ngai imwina.

Ma ngkana I tara te kabaranti te Tibiika, I taku ngai bwa e na riai moa n nako temanna man te Kaitara ao temanna te Tautaeka, temanna Nuka, temanna te Tautaeka nakon te mwaiti. Ma I nanokawaki ngkai te Kaitara, Nuka ao ai tibwa ngaira.

Tibiika: Te Tia tei ao N na ti bubutiko moa. Ko na tekateka ao N na kabwarabwara te bae I karaoia, ko aoria n rau nanom. Ko rabwa.

Bwa are n aron are I a tia ngkoa ni karaoia ae I kakaraoa ngkoa au babaire iaon te tibwatibwaki n taai nako. Kam a tia n un iai.

Kam un ngke I kakabaranta aron te marooro bwa are N na kabarantia n taai nako ngkai te mwaiti iroumi, N na angangani ngkami aika mwaiti tao teniman, temanna, uoman.

Ma te bwai ae e riki, e a tia n toki au tibwatibwa n aron anne n te moantai ngke kam uneakinna naba man ami itera.

Ao te bwai ae I karaoia ngkai; ane e moan tei baina ao I a kanakoa naba.

N na kabwara bure nakoim te Tia tei mai Marakei ae ko karineaki, I anganiko am tai ae bon am tai raoi ae ko katea iai baim te kateniman n aomata ngaia are I anganiko ngkai.

Te moan e aki warekaki bwa bon ana tai te *Leader* n te Kaitara. E bon riai n anga ana marooro n taainako iaan ara *Rules of Procedure.* E riai ni kaeka ngkana ana Biira te Tautaeka ke ana kaoti, ao e riai ni kaeka moa te *Leader* n te Kaitara n anga ana marooro ke ana kaotinano iaona ke e kanga bwa e *support* ke e aki.

Ake imwina ngkanne e a uki, ngaia are e moan tei baina I a kanakoa naba nakoina. Ngkoe raoi te kauoman ni katea baim. E a kaman katea baina te Tia tei mai Kuria ao ngkoe imwina ngaia are I anganiko naba, ao I kabwara bure ngkana ko taku bwa e a tia n tibanako au babaire. E nakoim te Tia tei, reitanako am marooro.

Hon. Moannata Ientaake: Ma te nanorinano ao I a kabwara au bure ngkana ngaia anne ae tao I aki noria.

Ma e ngae n anne Tibiika, ao I kabwara riki au bure ma e a tia n nako te baere I tangiria n taekinna.

Ma teuana te bwai ae I kan teirake iai te Tia babaire, bon boutokan te kaoti aio ae te *price control.*

I taku te Tia babaire bwa ngaira ni kabane akea ae e aki tangira te *price control* ke tiatianakin boon bwaai.

Ao kanga n au kakauongo n te Biira ae e karaoaki aio, e karaoaki ibukia

aomata ake tao akea aia mwane. Ake aki kona ni kabooi aia bwai bwa e aki tau tao aia tianti. Tao bukin te bwai, e karaoaki raoi bukin bwaai bwa e na tiatianaki mwaitia nakoia aomata. Ma e aki karaoaki ibukin karekean kain te aomata.

Kanga anne teuana kanoan te Biira aio ae I noria iai. Te *Price control* ke tiatianakin boon bwaai, e aki karaoaki bwa te bwai ni karekekai. E karaoaki bwa buokaia nake akea aia mwane, nake a kainano bwa e aonga n ti tebo ke e aonga n affordable. Ngkana kam tara nanon te taeka ae affordable, e na bane ni kona ni kaboaki.

Ao I taku ngai bwa I karabwa te Minitita n te Commerce ma ana taani mwakuri ngkai e karaoa aio, bwa I taku bwa e kaokoro arora naba ngaira. N arora ngaira Taan tei; e eti e bubura boora.

Taani mwakuri n te Tautaeka e bubura naba boora ma aia *leave grant.* Ao iai aomata aike bon akea booia ake inanon, akana a bon tiku ni korom ben $50.00.

Ma ti na kakoaua bwa te *price control* are e karaoaki n te tai aio; bon te akea buakakana ao akea wawaeakina nakon te aomata are e boni kona ni kaboa te item aei.

Ngaia are I taku ngai bwa anne bukin te bwai ae e karaoaki ae e aranaki bwa te *price control.* E na karaoaki bwa te bwai ae e na tianaki boona, bwa e na kona ni kaboa te aomata are akea kaubwai. Te aomata are e kona n tara te bwai are e na kaboa bwa kanga common goods nakoina ke tao bwaai ake kanga e aki toki ni kabooi ni mwengana bwa kananan, te raiti, te burwa, te tioka, te taman, aekakin te naan *basic goods*. Ke tao amwarake ke bwaai n aekakin te bwaa. Bwaai riki tabeua ake kanga tao e kamenaki bwa e na karaoaki ibukin tiatianakin boona, I taku ngai bwa akea buakakan anne te Tia babaire.

Ao anne bukin ae e tabekaki te Biira aio. E na tiatianaki boon bwaai.

Bwaai baikara: bwaai are kabongana te aomata are akea ana mwane. Te aomata are bon akea boona ae e aki tau, bwa ti aki n aekakira ngaira Taan tei ma taani mwakuri. Aomata ae ti taketenna, aomata aika aki kona n *afford* te bwai aio.

Ngai ae I taku bwa te bwai ae rangi ni tikiraoi ao e raoiroi nakoia ara botannaomata. Ao e aera ti na waeia? Bukina bwa akea raoi te babaire ae e karaoaki ibukin tao tera. Ma ngai irou, e ti kakawaki nanon te bwai ae ti na taraia bwa te *price control.* Te bwai ae e kateaki boon bwaai, ao e tiatianaki boon bwaai. Ao anne ngai ae I taraia n arona anne. I aki raraoma bwa te bwai aio, bon taian *common polices*

aika a karaoaki ibukia te koraki bwa e na iai te rikirake.

E aki reke te *embarrass* tao inanon te mwenga ke te utu ao e na boni kona n reke naba bwaai aika kam tangiri, ngaia are e karokoaki te Tua ae tao tiatianakin boon bwaai nakoim ngkoe are tao akea am bwai ke e karako am mwane. Ke tao a karako am aomata ake a mwakuri inanon am auti.

Ngaia ae I taku ngai bwa teuana anne bukin taian waaki aika a tia ni karaoaki ngkai ibukin te bwai bwa e na kona n *affordable* bwaai. Ti na kona ni kabooi, ti na kona ni karekei ngai ma au utu, ma kain au abamwakoro. Ao antai ae e karaoa te bwai aio, ti ngaira kain Kiribati. E kanga n tei te *price control.* E kona n ti Kiribati ae e karaoa te *price control.* Tiaki ti ngaira. Biti e karaoia, Tonga e karaoia. A rawata kain te Betebeke ae a karaoia. Kain te aonnaba a karaoia? A karaoia naba.

Ao tera ae e na boou nakoira te bae ti aranna bwa te *price control*? E koaua bwa iai boona nakoia ara botannaomata ke tao nakoia ara koraki ake itinanikun Kiribati? Kai bon te bwai ae e kakaraoaki ni waakin te bitineti. Bwa ibukin tera? I taku bwa ko na kona ni kaboa am bwai n te boo ae boraoi ae e kona ni kaboa. Tiaki n are te boo are e na bon riaon korakoran temanna ma temanna. Ao aron naba karaoan te price control. E aki karaoaki nakon tera, ma e karaoaki ma boon bwaai aike mai tinaniku bwa iraua ni ikotaki ma teutana ana raka te bitineti.

E aki n ae e a bon tauaki naba te bitineti ni kangai. Am raka arei. N aekakin bwaai ake aki *price control,* e a bon nakon te bitineti ana raka. Ao aio e a uotaki te raka nakon te mwaiti are e tau bwa e a bon maeu iai te bitineti. E kona ni maeu naba te aomata are akea ana mwane. E aonga naba ni kona ni maeu ma ana utu ao tao te koraki ake a mena iaon aba riki.

Ao I taku ngai bwa I karabwarabwa n te bwai ae e uotaki.

E ngae ngke te Tua ae e a rangi ni maan. E ngae ngke te tua ae e a tia ni kaman kakaraoaki n tataekinaki.

Ma te bwai ae ti noria, e noraki riaina bwa e na manga kabouaki. E na manga moan rinanoaki ao iai bwaai aika a na manga karinaki.

Tao e koaua tao te bwaa teuana ae kanga ti taraia bwa e a manga rin n te tai aio ao e a kaman rin naba mai imwaina.

Ao bon te koaua bwa te bwaa, bon ti temanna te tia kareke bwaa iaon Kiribati bwa bon ti te Koil.

Ngkana e boni karaoa ana boo te Koil, ao ti na kanagi e koaua.

E eti ana boo te *Koil* bwa bon akea riki ae kona ni kaiangatoa ma ngaia.

Tao ngkana e waeremwe te kauoua ni kambwana ni bwaa riki teuana, ao ti aki kona ni manga kangai. Tao ti nang uota te bwaa nakon te *price control* aio. Ngkai ai aron ae e kangai: te *price control* iaan te fuel arei, ma anne e nako man ana costing te Koil.

Kai tao e koaua, ti a kaunga te Tautaeka bwa e na kakaea te tabo riki teuana n te aro bwa e na reke te maeuraoi ae ti kantaningaia ae ti a tia ni baireia nakoia ara botannaomata.

Ko bati n rabwa te Tibiika, ao I taku bwa baikai I tia n noria. I kan roko riki ni bwaai ake aranaki bwa tera bonganan te bwai ae aranaki irouia ara koraki ni kabane are bwaai ake a bongana ibukin maeuia n aia utu. Ao aio are e uotiarake te Tautaeka bwa ngaia ae e aranaki bwa taian *price control* n te tai aei.

Madam Speaker, I taku ngai bwa temanna mai ibuakoia aomata ae I a tia ni kakoaua bwa te I-Kiribati e kakaokoro aron maeuna inanon ana utu. E kakaokoro naba aia konaa, ma te bwai ae a kona ni kabane kain Kiribati. A kona ni bane ni karekei maeuia man te tabo are e reke iai boon maeum ma te boo ae e a tia ni baireia te Tautaeka bwa e na tei bwa kanga tian ana boo nakoia ana botannaomata.

I aki naba toki kanga n nonora te waaki ngkai ae boo. Bwa ngkana e ota te *supply,* ao e rawata te *supply* n te raiti ao e a boo naba te bwaka ni boo.

Ao e boni koaua, ngkana e rawata te *supply* ao e a manga uotaki taian boo ni kabane e bwaka bwa e a *over* te *supply.*

Ngkana e a manga karako te supply ao e rangi n rawata te demand, e a manga uotarake te boo.

Ngaia are ngkana e kangai; e a bane te raiti. E a bon roko naba anne 20 te baeki n raiti, 30 te baeki ibukin ana bitineti ao e manga bon taua iaan mwengana ibukina bwa e a karako te iokinibwai ke tao te kaako ae e aranaki bwa te raiti are tao ti aki toki n tatare iai ngkai. E tare te raiti, ao ngkana e kangai e nang tare te raiti. Ti a kakaei nako manna, inanon am auti e kona n ae tao 10 te baeki n raiti. E kona n ae irabwi am baeki n raiti, ti ibukina bwa ko maku bwa e tare. Ko aki ataia bwa n ningai te tai ae e na manga roko iai te *supply.*

Ao ko mimi irouia naba taan bitineti, bwa ngke e kangai te Tautaeka; e rawata te *supply.* Ao aomata a takaka bwa are a taekinna taan bitineti bwa e a bane te raiti.

Ma ngkana ko nako n nora aia boo, e bon tiku ni boona.

Anne te bwai ae I mimi iai ma tao e koaua. Ao ngkana ko a manga kana aia raiti, tiaki te baere te raiti ae e mena. E a moanna ni buakaka.

Ao I taku; a taku bwa e a tare te raiti ao a kabonakoi aia raiti ae e a moanna ni buakaka. Bon taian takakaro irouia taan bitineti. Ngai irou n taai tabetai anne. Ao tiaki te baere I taekinna ma te kewe, Kai bon aron ngaia ngke ti waaki inanon wakinan taian kambwana aika a bubura, ti karaoia naba n aron anne. Ti bowi, e uara. Ti a taua moa ara raiti bwa e aonga n ae e takaka te koraki. Ngaia, kabanea e bane. Kai are tiaki naba te bwai ae boou bwa ko na iangoa taren am kaako. Bwa ngkana e a manga tare, ae e na nako ae e boiboi ao am kabwara tarau i tinaniku e aki bwara aoria ni manga kateaki n te kabowi.

Ngaia are anne aia takakaro taan bitineti.

Ai tera ngke ti kona ni bubutia taan bitineti ke tao bon te *Commerce* bwa a na kataia ni monitor riki anne. Bwa are aikai taian takakaro are a bon tia n reke iroura ni kabane ngaira ake ti a tia ni waaki.

E rabwa *Madam Speaker,* kanga I kaongoaki bwa iai teuana te kanganga nakon te rerio bwa e mate. E kona n ae ti nora anne.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao tao ko tekateka moa bwa ti na ongora irouia kain au aobiti. Iai te kanganga n te rerio, kam a kanakoa nakoiu ngkana iai.

Ao ngkai ko taekinna bwa iai te kanganga ao tao ti a bon tataninga moa teutana te miniti bwa tera raoi te bwai ae e riki ao ti a kanakoa naba ara babaire nakon are imwina.

Akea te kanganga, bwa ngkana bon iai te kanganga ibukin aki nakon bwanami n te rerio, I boni karautaeka I aki ataia bwa tera moa te kanganga ae e riki. Man ara itera ke man ana itera te *BPA*. Ma ara rawerawe akea te kanganga bwa iai te rawerawe ae e waaki bon man ara itera. Ti kona ni manga bubutia kain te *BPA* bwa a replay kanoan te bong aei n te aro bwa a na manga ongo kain Kiribati ami marooro.

Ma ngkai moa, I taku bwa ngkana ngaia bwa kam na bon riai n anganai ami babaire bwa ti na continue ke ti na taninga tian tamaroan te Kanakobwana n te aro ba e na bon nako bwanami. A na ongo ami botannaomata.

Ngkana ngaia ti a kamotirawa moa te Auti. Ti a motirawa inanon tao 10 te miniti ao ti a oki n 15.30pm, ao ti a manga kaitiboaki ikai. Ao ti a motirawa moa.

10 minutes break.

Tibiika: E a boni boo ara tai are kanga tin ang riai n teirake iai, ma imwin kaongoau ao e tuai n tamaroa

aron te rawerawe. E tuai tamaroa aron te kanakobwana nakon te *BPA*. Ngaia are I a tia n iangoia bwa ti na break ni karokoa te tai are e tia iai, ke ngkana kam tangiria bwa ti na waaki ibukina bwa bon iai te *recording* man ara itera ngaira kain te Maneaba ni Maungatabu. Ao ti kona ni manga karaoa te *replay* ke ni butia kain te BPA bwa a na manga moan replay man te tai are e toki iai reken bwanami man te Kanakobwana.

Ao ngkanne anne N na kawenea nakoimi Taan tei te Tautaeka ao Taan tei ni kabane. Tera ami iango iai. Bwa ngai Irou, I iangoia are ti na break ao te tai are e tia iai ao ti a *continue* naba ni karokoa te tai are ti bwara iai. Tao ti ana ara *break* are te aoa 4.00pm *half and hour*, are ti motirawa iai.

Ao ngkana ti teirake ao akea manga te *break.* Ti a bon *continue* naba ni karokoa te tai are e bane iai kanoan ara Ota bebwa ibukin te bong aei.

Ngaia are N na katuka nakoimi te marooro. E nakoim te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker*, e koaua are ibukin naba te ongora bwa e kakawaki ae te ongora naba ngkai. Are e koaua bwa iai naba te anga teuana are ko boni manga rawerawe kain am aobiti. E kona ni manga katangaki anne n te *BPA.*

Ma kanga ti a boraoi ma ane am iango anne. Ti a break n aron are ti na boni *break*, ao te itera n aoa ao ti a oki naba ni waaki nako. Ko rabwa.

Tibiika: Tao I taku bwa kam a bane ni boraoi ngkana iai ae e na totokoia. Ma I taku bwa ngkana arona bwa ti angania aia tai ara intinia ni mwakuria te kanganga.

Ngkana arona bwa ti oki imwin te itera n aoa ma e aki tamaroa, ti a waaki nako naba n aki manga taninga tamaroan aia bwai n taetae bwa ti a boni waaki nako naba ni karokoa ae e bane kanoan ara bong aei. Ma ti a bubuti ngkanne nakon are I taekinna are e a replay imwina ngkanne n tairiki. Ti a motirawa te itera n aoa ao ti a kaitiboaki ikai *4.30pm*. Ti a kaitibo ikai n *4.30pm* bwa ai bon te break naba ni karokoa ae ti a teirake naba ni manga kaboou angira nakon are imwina ni karokoa e nukanibong. Ao ti a motirawa moa.

AFTERNOON TEA BREAK

Tibiika: Ti nang bon riai ni waaki. I kakoaua bwa e aki tia te uruaki are ti kantaningaia bwa e na riai n tia, ma ti a riai ni waaki bwa e aoria ni bane kanoan ara bong aei. Ao I a tia ni kabwarabwara aron te replay iaon bwanami ibukin kanoan te bwakantai aei.

Ao ti a nakon ngkoa te Tia tei mai Marakei bwa ko a kabanea am marooro. E nakoim.

Hon. Moannata Ientaake: Ko bati n rabwa riki *Madam Speaker*, ao e koaua tao N na reita au marooro teutana ai bon ti teutana are imwin are te motirawa arei.

Madam Speaker, tao bon bwaai ake I a tia ni marooroakinna, tao a bon tia naba ni marooroakinna ara koraki ma I taku bwa e nang kakawaki irou bwa N na taekini are I taku bwa N na kona n reitanako kanga bonganan ao tao tiaki ti bonganana ma tabeua naba taian negative side n te Biira ae te *Price control.*

Ngaia ae I taku bwa I a tia n taekinna nakon te Auti aio, ae tera bonganan te *price control* ibukin te *supply* ao te mwane ao bwaai ake a roko ao bwaai ake a kainanoaki irouia aomata. I taku bwa aikanne bwaai aika a na *decide* boon bwaai.

Ma n te tai aio te Tia babaire, ao ti kakoaua bwa e nang rawata naba buakakan te bae te tiatia ni boo bwa e aki kona n ae e na raoiroi bwaai ni kabane.

Bwaai ni kabane e na bae n iai ana *positive* ke e kona n *negative side*. Ao e koaua n tabetai te bae te tiatia ni boo, e kona naba ni karekea te baere te tare ni kaako bwa are a bon ororake boon kaako ma are e mna kanga te price control arei. E anaki n te boo ae e rangi ni boraoi.

Ngaia anne teuana naba kanga manenan te bwai ae te *price control.* Tiaki ti ngaia naba ma tao aomata a manga tei n te rain n *que* bwa are na kanga e ataki bwa te kabanea ni boraoi te bwai arei ke tao te botaki are a na nako ni kaboa. E nang boo te tei inanon te rain ae e abwabwaki ibukin tangiran te bwai arei bwa are e *price control* ao e aki kona n raka boona bwa e nang tare te kaako anne.

Tiaki naba ti ngaia ma I taku bwa ekona naba ni kairira nakon te baere kanga aomata ake taan bitineti, a kona ni manga bon inanonano ibukina bwa te bwai ae e na boni bane inanon baia. Te bwai ae e na bon taraki bwa e na bon iai tiatian boona, ao ngaia aki. I angania kain te titoa aio ni kabane bwa bon ti tebo te *price* ae N na anganna ma are e na manga roko ni boni kaboaki mairoun temanna te *customer* ke tao antai.

Aikanne bwaai aika ti ataia naba bwa a na negative side effect te bwai ae te *price control.*

Ma n aron are I tia n taekinna, e nang rawata taian *practice* are I a tia n taekinna aika a bongana n aron:

1. Boon bwaai ma te *cost* ao ana *expense.* Aikanne a mena iaan te *price control*.

E tara te *cost* ni kabane ma taian *expenses*. Tiaki ti ngaia te *supply* n aron ae I taekinna. ‘

Teuana naba bon te *consumer reception* ke ibukin ana katauboo bon temanna ma temanna te *customer,* ao ti aki ti ngaia ma bon te bwai naba ae e aranaki bwa te *competition.* Ae ngaia bwaai aikanne aike kanga a irekereke ma rinanoakin taian price inanon te titoa ke te bitineti ke aomata ake anga te *product* are kanga e menaki bwa e *price control.*

Ni marooro aikai te Tia babaire ao I kakoaua, I anga au taeka ni karabwarabwa ao au kabwara bure ae moan te abwabwaki nakon te Taibora ao tao bon nakoia aomata ake aongora n au marooro n te tai aio ngkana tao iai bureburena ma tibanakona n te tai aio. Ko bati n rabwa Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao ti a nakon ara tia taetae are imwina; te Tia tei mai Abaiang ae Hon. Dr.Kautu Tenaua. E nakoim.

Hon. Dr.Kautu Tenaua: Ko rabwa te Tia babaire ao bon te kamauri mai irouia ara Unimwane ma ara Unaine ao kain Abaiang ao n reitaki ma ara koraki ni kabane ake a mena n te Auti aio. Kam na bane ni mauri!

Eng, tao bon te kamatata nakon te botannaomata te Tia babaire bwa are e rawata te marooro ae e kona ni kamangaongaoa otaia kain Kiribati.

Ti rangi n boutoka te tianiboo te Tia babaire. ao akea ae e totokoa te tianiboo, ma te bwai ae e kakawaki bwa te tianiboo arei e na ibuobuoki bwa tiaki manga te Tua ae e na manga karaoaki ae e na manga kanga karekei riki kanganga bwa e aki kaitara raoi are e kainanoia te I-Kiribati.

Eng bwa bukin tera te tianiboo te Tia babaire. Kabebetean maeun te I-Kiribati. Aron boon maeuna ni mwengana n tatabemanira nako te Tia babaire.

Ngaia are ngkana ti taratara kabebetean boon maeun te I-Kiribati, ao tiaki ti te kaako te Tia babaire. tiaki ti te kaako. Ao ngkana te kaako ma te kaiangatoa ni kaboankoan te kaako, e na kabebetea naba aron boon maeun te I-Kiribati.

Ao ti nora anne iaon abara i Abaiang ao bon i Tarawa ikai te Tia babaire.

Ngaia are e kangai; ti tebo ma kaungakin karikirakean mwaitia te naan bitineti ngaia ae e kabebetea boon bwaai. Ao ti nora aio bon te kamimi teuana bwa are ngkana ko nakon te titoa aika a bubura kaei te Tia babaire ao boon te kaako ae te raiti ngaia e kona n ae $20 ke $20 tabun ao ngaia ko kona ni kaboa n te naan titoa aika tabeua ti $10 tabun te Tia babaire.

Ao e riki n reke aio bwa are ibukina bwa e mwaiti rabwatan te naan titoa. Are ngkai n tein te waaki ae e nang karaoaki ikai, ko nang tiringa tein te naan titoa. Ao ngaia te taeka n Imatang ae te *competition* te Tia babaire, ngaia are e na *create* te *market* ae *affordable* E bebete boon bwaai bwa are te kaiangatoa anne ae ngaia ae e kakerikaki boon bwaai.

Ngaia ae kanga ti boni mimi ngke ti a taetae iaon te tianiboo, ao ngaia bon iai kanoan te Tua arei ae ngaia e nang manga karekea te bobuaka ni boon bwaai.

Bwa ngkoa ko a tiatina te naan bitineti aikai te raitienti ma tera ma tera, ao tera ae e nang reke. A na manga birirake boon kaako akanne.

Ba ti aki buoka te botannaomata are e oioi iai te tua, ti aki. Ma ti a manga tirinnga. Anne te boto n iango are e tabekia ara *Leader*, ao *te Leader* naba are man ara itera ae te Maing ae te Tia tei ae karineaki mai Kuria.

E rangi ni mataata te bwai ae e taekinaki te Tia babaire. Ko a boni Kamanga ae ko karaoa te Tua bwa ko na kabebetea maeun te botannaomata ao ko a karini bwaai ae ko na manga tiringa te kantaninga arei.

Anne tera ngke e ota nakoia ara koraki aika ti mamarooro ma ngaia.

Uringa naba bwa ngkana e raroa nako te titoa ma mwengam ao e na boni kanganga naba aron rokom ikekei. E raoiroi ngkana tao ko rianna nako iai ke ko bwatika, ma ngkana tao ko rebwerebwe bwa e rangi ni raroa nako te bwai arei. Ao ane ngaia ane ti na kaunga te naan titoa aika a mwaiti bwa e na katoka te kabanemwane. Kabebetean naba maeun te botannaomata.

Ngaia are ti aki ti boon bwaai akanne, ma rokom n te tabo anne. Ma e karaoaki naba nakon te Kuakua. Ngkoa ti teuana te Kiriniki i abam n taai akekei. Ao ni wanawanan te Tautaeka are mai imwaina, e a karawata. Ngaia ae e a bebete rokom n te Kiriniki bwa are e a mena irarikim, ko aki kabanemwane. Akea te kabuanibwai ke tao e a uarereke te kabuanibwai ae e na reke nakon am utu. Ao ti tebo ma e boboto iai te iango iaon aei. Eng, ti aki ti tara te tianioo bwa ai ngaia naba. Ma ti na taraia naba bwa e na kanga riki anga ae e na kabebetea aron maeun te I-Kiribati ni kona ni kabooi bwaai ao e na bebete ana kabanemwane.

Eng ngaia e boni kananokawaki bwa ti aki boutoka aio ibukina bwa ti a noori bwaai tabeua ae ngaia e a manga karaua ni kaitara te kantaninga are e boboto iai te iango iaan te tua are e tia ni kateaki.

Ao te tua are e kateaki arei, tiaki nanona bwa e tiringa te kantaninga anne. Arei e kakoroa nanona.

Te Act are mai imwaina ke te Ordinance are bwaain rimoa ngkoa, e aki tiringa te kantaninga anne. Anne ae e kamaeua te kantaninga anne ao ara kantaninga bwa ngke e nang manga karaoaki te onono iaon te tua anne. E na katikiraoia riki ni kabebetea maeun te I-Kiribati, ma e aki. E aki te Tia babaire.

Ngke ko okira te tia bitineti ao I aki ataia bwa tera bukin are e karaoaki anne. Ao ko aki ataia ae ngaia te bwai anne e na okirikaki nakon te botannaomata
are ti bane n tei ibukia bwa ti na kamaeuraoia n te Auti n tei aei. E boni kananokawaki anne ao e nang rawata taan rabakau.

I taku bwa te bwai aio te Kabineti e na riai ni kaman karaua n tekateka n taraia bwa tera ae e karaoia, ao tera te bitaki ae e na rangi n etiraoi ae ngaia ae e na nakoraoi iai te onono n te tua n te tai aei.

Eng, ao anne ae moan te kananokawaki bwa are I taku bwa iai taan rabakau. Iai taan rabakau n te Kabineti ae a na kona n tara aio, ao ti na aki noria ngaira ae taan kabitaia ngaira. Kabitaia ngaira ma ngkana ti nor ate kabwaka mai irouia taan rabakau ao ti a manga bon nanokawaki. Tera ae e a riki ngkai.

Ngaia are anne kanga au kan teirake n te tai aio bwa ti tebo ma e kananokawakai te naan marooro ae ti tebo ma e ti kani kataia riki ni karoa te I-Kiribati. Tia ki totokoa te tianiboo, ti nang kaunga te tianiboo. Ma ti na kaungai naba anga tabeua ae e na teimatoa bebeten boon bwaai ke e na kabebetea riki.

Ao te kaiangatoa imarenan te naan titoa aika a kabunrereaki ni kateaki, ngaia ae e karika aio.

Ngaia ae ti a rangi n mimi bwa ko nang manga karaua n taibaoia n te naan raitienti ma tera riki ae ko na anganna bwa ngaia e aonga n ae e nang uarereke mwaitin te titoa ae e na tei.

Ke tao iai te kantaninga bwa a nang totokoaki manga tein te naan titoa riki tabeua bwa e nang bati n tau moa aio. I aki ataia, bwa kanga e kmimi te kantaninga are kanga ti tebo ma e rio inanon te onono arei.

Ngaia are I karautaeka bwa anne au taratara ngai. Au taratara ae kanga bon akea otau n te bae te bitineti aio, ao au kantaninga bwa au marooro e ota. E ota nakoia nake a ongora ao riki nakoia ara botannaomata.

E rangi n aki raoiroi aron te iango are e boboto iai aron te bitaki n te tai aei ao e nang karekea riki te kanganga nakon te I-Kiribati. E na kanganga rokom nakon te titoa bwa are tao e nang kainaki te naan

titoa aika mwaiti. Bwa antai ae e nang katea ana titoa ngke e a kabunrereaki te tiati are am kabanemwane ao ko na kanga ni kauarerekea am boo nakon te botannaomata ngkana ko a manga tiatinaki te naan tiati aika moan te kamimi.

Ao ngke a uangingi mwaitin te titoa n am kawa ke n am tabo are ko mena iai, ngaia ngke ko a tiring taian bitineti ake n am kawa aikekei. Ao ko nang toua nako te kawai ae e abwabwaki.

Tao ngaira kain Tanimaiaki i Abaiang, tin ang birinako nako Tabontebike are e bubura te naan titoa akekei ke tao ti na nako Koinawa bwa are iai naba te titoa. Kai tao a nang maeu akanne bwa a konabwai bwa e a kaumwane. Ao are kanga e na bon riai ni maeu naba bwa e na buoka te botannaomata, e aki noraki riaina n te tai aei.

Tao bon ti anne au kani marooro te Tia babaire. Ti boutoka te kaiangatoa ngaia are e na riai n iai te naan titoa. A na kaungaki bwa a na uki, ma a na aki kakamaku bwa a na kainaki.

Ao te tianiboo, akea buren te tianiboo. E nang kakawaki te tianiboo. Ma uringnga bwa ngke ko kabunrerea te titoa ni kauki ao e a roko te kaiangatoa ae e a manga kauarerekea te kaako ao ti a bane n ataia. I Betio ngkana a nako ni bobwai ara koraki, aki nako ni kaboi bwaai tabeua man titoa ake a bubura bwa a nako ni kaboia n titoa ake uarereke riki.

Ao a boni kakoaua n te naan titoa akekei ao a ongora naba te koraki ake a nora okoron te bobwai n titoa tabeua nakon ake bon titoa are kanga te naan *giant* akekei ake aintoa bwa are e okoro boon bwaai akanne ma titoa akana a uarereke akanne.

Ma e rabwa te kantaninga irouia nake titoa ake a uarereke akekei, e nang rabwa te bwai ae a karaoia. Bwa ti ataia bwa e matoatoa aron rikiraken kaubwain aia titoa ma tao bon iai rabakauia ae ngkai a karaoa aio ao ti nang karabwarabwa iai. Bwa te bwai aio e kabebetea te maeu riki nakoia te koraki aika a mena iaon Tarawa, Betio ao *TUC*.

Ti nang karabwarabwa nakon tein te naan titoa aikai. A riai ni karabwaki ma ti aki riai n tiringia.

Ao man te marooro anne te Tia babaire, ngaia I totokoa te bitaki n te Biira aio. Ao e bati n rabwa.

Tibiika: I a kanakoa nakon te Minitita ae karineaki; Hon.Tekeeua Tarati. E nakoim.

Hon.Tekeeua Tarati: Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai ko anganai au tai bwa N na marooro naba. Ao imwain ae I kanakoa au marooro ao

I ti kan katanoata nakon Kiribati naba. Bwa tokin te rerio ae e nako e aki rekereke ma te *BPA*, bwa are e bukinaki ngkai. E a toka iaon te facebook bwa te *BPA* e kamatea te rerio bwa aonga n aki ongora kain Kiribati ibukin ana kaoti te Kaitara are aongkoa e na kauntaekaki. Ngaia e aonga n ongo Kiribati n te tai aei, akea rekereken te *BPA* ma te uruaki aio bwa bon rekereken te naan *Mic* aika a boou. Are anne e a tibwa kanimwaki man am itera te Auti ni Maungatabu.

Ko rabwa *Madam Speaker* ao N nang kanaoa ngkanne au marooro.

Ao e koaua imwain ae I kanakoa au marooro ke n taekinna bwa I boutoka te Biira aei. Bukin tera *Madam Speaker?*

I bon ongongora naba te naan marooro man ana itera te Kaitara ao I kataia ni katinea bwa mwaitira ae a totokoia ao mwaitira aika boutokaia man te Biira aei.

Ao I karaoa au *assessment* ae uarereke ao I kangai; angin aia totoko nakai ti iaon *part 3.* Are e irekereke iaon kanga te *license fee* are aongkoa a na tiatinaki bitineti ake a tangiria ni kan *register* bwa a n a riki bwa ngaia taan kabonakoa te kaako ae e tianaki boona.

A na *part* te Biira aio 7, ao ti teuana mai ibuakona ae a totokoia. 14% man te Biira aio ae a totokoia ao 86% a nang boutokaia.

Ao n aron are e taekinna naba te Tia tei mai imwain ae I taetae ao e taekinna bwa e nang boutoka te tianiboo.

I taku bwa ti boni bae n nanoraoi bwa tera te bwai ae te tianiboo. Ao ti bane n ataia bwa tera kakawakina ao e waaki man ningai te tianiboo. Tiaki ana kariabwai te Tautaeka aei, bwa man Tautaeka aika nako ma ngke e moan inaomata Kiribati ao tao man ana tai naba te Korone ae iai te tianiboo.

Ao tera raoi oin te kantaninga n te tianiboo *Madam Speaker?* Ba e na *control* naki te *price* ao N na karaoa te kabotau *Madam Speaker.*

Ai aron ae ngaira ti bane n toka iaon te booti ae e bwennariaki i tari. Ao antai taan bwennaria te booti anne? Kain te *private sector*, taan karikirake.

Antai ae e taua te bwee mai ibuki? Te Tautaeka. Ao antai akana a toka inanon ara booti? Ara botannaomata.

Te Tautaeka iai tabena ae e kakawaki bwa e na kataia ni kamaeuraoia ana botannaomata akana i nuka akana a toka n te booti.

Taan bwennarina, taan karikirake ae ti anganga bwanara ni kakaitau nakoia bwa ngaia ake a na uarokoa

Kiribati nakon te mwaneka are ti na bane n taketenna.

Te Tautaeka aei *Madam Speaker,* e nang korakora ana boutoka nakon te *private sector.* Ao ngkai ti a tuangaki bwa aongkoa e memere ara boutoka. Ai tibwa te Tautaeka aio n ana *history* Kiribati ae e nang bubura ana buoka nakon te *private sector.* Ae kam na ongora n te *budget* ae iaoni kawaina.

Ma ti bukin *part 3* are 14% are ti tuangaki ao te totoko aio *Madam Speaker,* ti a tuangaki naba ao e aera aki taekinna nakai iraua te raitienti.

Bwa e tuai moti kunan te raitienti bwa e na karaoaki bwa te *regulation*, ao ngkana arona bwa e a kangai te *regulation* $5.00 ke $10.00? Tera aia taeka nakai n tokin te tai.

Ngaia are kanga ti mino bwa tera raoi oin aia totoko nakai. A totokoia bwa tao a irantangaia taan karikirake ao a manga boutokaia bwa manga irantangaia taan *consumers* ke taan bobwai are ara botannaomata aika a mwaiti. A betanga nakai. A betanga ni baika uoua bwa a maku bwa e na kakeaki te *price control* ao a manga betanga n are teuana bwa a makuia bitineti naba bwa aongkoa e a boni kainaki te bitineti nakoia.

Madam Speaker, ngai temanna ae I kakewea te rongorongo anne.

N ara boki ae te Baibara a kaman taekinaki. Angan Kaitara ana bwai ao angan te Uea ana bwai.

I aki toki ni mamarooro naba ma taan karikirake. Au marooro ae I tataekinna nakoia I kangai; karaoa tibwangami. Karaoa ami application nakon te botannaomata. Iai tabemi ae kakawaki. Bwa tera tabemi? Kam iri nanon tua. Ao antai ae e na karaoi tua akanne. Antai are e bwena te booti mai ibuki? Te Tautaeka, ae e kawenei ana policy ma ana regulation ma ana tua. Ao aikai baika kam karaoi taani mwakuri/bitineti. Te minimum rate, booia am taani mwakuri e na riai ni bonaki n arei. Boon am kaako, tiaki ni kabane ni kaako. Bwa ngkana arona bwa e karaoa aio te Tautaeka ae e a boni bane naba n tiani boon kaako ni kabane. A konaki roroaia taan karikirake.

Iai te naan kaako aika tao ti iraua mwaitia e 10 ke 10 tabun.

Ao e aera ngkai e rinnako te Tautaeka ikanne *Madam Speaker?* Bwa e karaoia bwa aonga taan bitineti n aki rangi n karokoa ieta aia boo. Bwa te Tautaeka n aron are I tataekinna, N na katuruturua au kabotau arei.

Te Tautaeka ngke e mena mai ibuki man te booti. E tekateka mai ibuki bwa e na control na raoi te booti anne bwa e na boni kaea te

destination ke te tabo are e na uaiakinna.

E aki tangiria bwa ena bwakee ke tao e na mwananga bwa e na nakea? E tangiria bwa anne e na nakon te tabo are e nako iai, ma e aki tangiria bwa e na bwakee kawain te booti. Taan karikirake, taan bwebwennarina ma a na bwennarina nakon te naan tua ma te naan babaire ake e na kawenei te Tautaeka teuana ma teuana.

Ao ara botannaomata ake i nuka, akea tabeia bwa a na ti noori baika a riki inanon aia tai.

Ai rabwa ra aio bwa e a riki aio. Ngkeo te tia karikirake, ngkoe te tia bitineti tai iangoia bwa ko nang bon bwennarina n akea tabem. Karaurau, teuare mai ibuki ngaia are e na monitoring bwaai ni kabane.

Karaua riki am bwennarina ngkoe bwa kanga ti a bwakee ni kangai teuare n te angatai. Ngkoe teuare n te anga maing, taua moa ikanne am bwee.

Anne taben te Tautaeka *of the pay*. E na *control* te *economy* ke ana booti anne bwa e na butiraoi ao e na beibeiti raoi nakon te tamaroa are ti bane n uaiakinna.

E koaua te Tautaeka akea ana karikirake, ao ti kakaitau ni babaire aika nako bwa e angii ke tao ai bon 100% te kaako ae e a bane ni katauraoaki mairoun te *business committee* ke te *private sector*. Ai rabwa ra anne.

Ao anne ae ti kataia n uarokoira nakon te annaba, bwa tiaki te Tautaeka tabena bwa e na karikirake.

N aron ae I taekinna ao N na okiokira au booti arei.

Te Tautaeka tiaki tabena bwa e na bwennarina, ma e kona n rinnako te Tautaeka n aron bwaai tabeua are e nora ana botannaomata bwa e aki kona ni karaoia. E noria ana taan bwennarina bwa aki kona n roko iai.

N aron ae ti anga te kabotau; te wanikiba. Akea te I-Kiribati ae e kona ni karaoa ngkai ana karikirake ae te wanikiba.

Te Kaibuke. Ngkana ti kaki te kaibuke ti angania te *private sector* 100%. Iai akana a na rotaki bwa taan karikirake n te kaibuke a na noria bwa tao e aki rangi n viable ke e aki rangi n raka te nako Aiaki, te nako n te Itera Mainiku. A na kona n aki roroko n taabo akanne.

Ngaia are iai bukin ara kaibuke bwa e na teimatoa ni waaki aio ibukia naba ara botannaomata. Tiaki nanona bwa ti na compete ma taan karikirake.

Aikai ara message ae ti aki toki n tataekinna nakoia taan karikirake. Ngkana te tai are e a kona uotana te *private sector* ni karaoa baikai ni

kabane. Ao tao iai te taina te Tautaeka e na manga *pull out* man aikai.

N te kaako n te tai aei *Madam Speaker.* akea ana karikirake te Tautaeka ae e otana te raiti. Akea ana kambwana te Tautaeka ae e otana tao te tioka ma e katikua nakon te *private sector.* Ao anne bukina ae te Tautaeka e kataia ni kateimatoa te bwai ae te *price control*, bwa anne e aki rinnako bwanana n aron are tao e na kangai nakon te BKL. Otana am bwai arei? Akea ana kambwana te Tautaeka anne ma e a tiku irouia taan karikirake. Ao bwanan te Tautaeka are e anga; e anaki iaan te bwai ae te *price control.*

Ae ngkai ti a tuangaki n te tai aio bwa aongkoa *part 3*, are e nang uneakinaki. E a rangi ni korakora *is a big* ***burden*** nakon te bitineti.

Kam a kanga n taekina anne ao e tuai karaoaki bwa te *regulation*. Ao ngkana arona bwa I a taekinna ni kangai; bwa n te tai are e otinako te *regulation* ao ti $10.00 ke tao ti $20.00. I taku bwa e nang biri rimoa anne ao ngke tao ngai ngkami ao N na uotiarake bwa te *amendment.*

N na butia te Minitita are ana Biira aei, bwa ko ti onea arei bwa ti rangi n mamataiakina am Biira ma ti te *part* aei ae ngaia ae kanga ti raraoma iai.

Ao ko uotiarake ngkanne bwa ao am onono, ao ti na kona ngkanne n *considered* anne ke tao e a noraki n te kauoua ni wareware.

Ma ngkai ti a bon totokoia naba. Bwa bukina tera? Iai bukina ae kanga ti noria. I ataia bwa a betanga nakai.

A betanga irouia taan karikirake ao a manga maku n rangi ni kabubura bwanaia ibukia taan karikirake ao a manga betanga irouia te naan *consumers.* Are bon ara botannaomata.

Ao e kawa n taku te ongora bwa akea ana rereitaki te Tautaeka ma te private sector.

Tabeua te namwakaina n nako tao nukan te ririki aio ke moan te ririki aei ao e tewea ana Komete te Kauoman ni Beretitenti are e kainaki iroun te Minitita n te *5*, ao ngai ae te Minitita n te *Communication* ke te Task force ao te Minitita n te MOJ ao are ti kaitaraki mai irouia taan karikirake. Kain te *KCCI*, kain te Executive ao bon taan ota mai tinaniku.

Ao tera kanoan te *meeting* anne *Madam Speaker?* Ao akanne rongorongo aika ti kaitaraki ma ngaia.

A uoti aia *issue* nakai, bwa are kanga te moan *dialogue* ae e karaoaki. Ao a uotia, ara kanganga bwa te aba. E aki reke nnen ara

konteina. Ao tera ae kam noria. Te *Sport Complex* are i Bairiki are n te marae, ane e anganaki moa te *private sector* bwa e na kamanena imwain ae e kainanoaki.

Ti tangira te bwai arei. Akanne te naan *short term solution.* Iai te naan *medium* ao te *long term* akana a wakinaki.

I kabwarabwara nakoia. Iai ngkai ana waaki au *Ministry* ae ti bon reitaki ma te Tautaeka n Aotiteria ane a na manga *week end* riki Betio.

A mwaiti baika ti a tia n rinanoi. Teuana mai ibuakona, tataren te kaako. Ti *convey* ara *concern* man te Tautaeka. Tera ami kantaninga taan bitineti. Kam na bon kona ni katoka te kanganga ae tataren te kaako iaon Kiribati.

E koaua a taekinna, e aki tau ara *margin* ae ti anganaki bwa e rangi ni koo roroara.

Te margin are ti anganaki mai imwaina 15% iaon am *cost* ke iaon am *landing cost.* Are anne ngke a taku bwa e aki tau anne ni manga *cover* aia *overhead cost* ake tabeua. Te *delivery cost* ma tera riki nakon te naan titoa ma terana riki. E aki tau 15%. E a tia n irakeaki anne.

Ao ngkana kam aki ata anne, e a tia ni karaoaki anne. E a tia n irakeaki nakon 25% ke 30% ngkai, e a manga kaetai te Minitita n te Commerce. Nakanne a tia n address kanoan te naan issue.

Ngaia are n taai tabetai akea tokin te kanganga *Madam Speaker.* Ao n aron ae I aki toki n tataekinna; akea tokin te tamaroa. Ngkana ti katamaroa ngkai ma iai riki ae e kona n tamaroa n ingabong.

Aei ngkai ae e kakawaki te Tautaeka n noria ao n tobwai kanganga aika a roko irouna rinanon te *dialogue.*

Ti aki karekei rongorongo n aki akaka bwa ti bon ikaremata ma nakai ao a nang rawata aia issue.

A taekina te freight. N aron ae kam ataia, ti a tia n irakea ngkai te freight.

Iaon aba ibukia kaibuke te naan kambwana, a tangitangiria ao a taku. Kawaran Maiana, kawaran Onotoa, kawaran Nonouti, kawaran Aranuka e nang kanganga bwa e nang kabanea ara bwaa.

Ti beibeiti e ria mauna te aba ao ti buti n ara booti ae e kabanea ara bwaa. Aki kaman nonoraki aikai n Tautaeka ake rimoa.

Te bae ti karaoia, ti irakea nakon 30% man te *rate* are ti bwaina 30% bwa e aonga n ae e kona riki ni *motivate* te bitineti bwa e na kona ni karokoi kaako n aba aikai. Ao aba ake nikirana a taku; e a bon rangi n bwai ni kawai ara *rate* aio te Minitita.

Te bae ti karaoia, ti irakea nakon 15%. Ti kakaitau nakon Kabineti bwa e a tia ni karaoa nanon aei.

Mai imwaina n aron ongongora ma te naan *ship owners* bwa are ti mamarooro ma te naan *private sector.* Kam rawa n taku bwa ti katikuia n aki kabonganaia. E rangi n kakawaki aia iango nakai.

Tera kanoan ara marooro ma ngaia. A taku; te Minitita ngkana ti roko n te aba teuana ao mwakurian ara kaako e rangi ni kanganga. A bon tautau oin nanoia ao ngaira are ti na bon riai n roko n te aba anne bwa ti tebongina ara bong ke ti tebongina tabun ke uabong, ao ti kona n tiku tenibong nakon e kani wiiki. Bwa bukina bwa kain te aba a bon tautau aroia.

Ao tera ae ti karaoia *Madam Speaker*? ti karaka te *handling steeve-toring rate* man $10.00 nakon $20.00. Ao tera te ribooti mai irouia kaibuke? A taku kaibuke, ko rabwa te Minitita. Ara *turn around* e a moanna n *faster* riki.

Ngaia are I taku arei, bon akea tokin te tamaroa. Ngke ti taku bwa aio ara katamaroa ngkai, ao te tamaroa e kona riki ni karaoaki. Ma are iai tokin ara konaa *Madam Speaker,* ae ti anganaki iroun te Uea.

Ao anne baika ti na mwakuri ma ngaia ni katoa tai bwa ti na kataia ni kabwarabwara nakon ara botannaomata. Ti na address aei, ao ti na address aio, ti aki kona n riaon am ware are ko anganira.

Te kakaewenako ae ti angania te private sector, tao e koaua e mwaneweaki n te marooro iroun te *Leader* n te Kaitara ao e taku: kanga e mwaneweia taan karikirake. Ti nang moanna n rawa n otana te bwai aei. Tia ki am *address* anne ni karokoaki n te *margin* ae a bubura kaei riki. Are te margin are mai imwaina a taku: bwa bon akea aia raka tao ti $1.00 tabun ke ti iraua ao a manga kabwaka aia bwai aio, e a bane.

Ngaia are e a karakaki teutana.

Ngkana tao e aki rangi n mwaiti te raka are a kantaningaia taan karikirake ma iai teuana tabera ae moan te kakawaki ao I aki toki n kakaturuturua nakoia taan karikirake. Tera tabera ae e kakawaki? Taberaara botannaomata.

Bwa ngkai kam anganaki te bitineti keiaki karaoia. Tai manga kantaningaia bwa te Tautaeka e na manga rinnako ni katea ana kambwana teuana ae tao aekakin te BKL ke tao te KCWS ke te Abamwakoro. Ai tiaki anne ana babaire te Tautaeka, ti a katikua iroumi te mwiokoaki.

Ao tera aia taeka Madam Speaker. A taku: anganira bwa ti na keiakinna riki.

Ngaia are kanga aikai baika ti mwakuri ma kain te *private sector* ao ti nora aia kanganga.

Teuana te bwai ae e na riai ni mataata irouia taan karikirake iaon aba, bwa tao nakekei tabeman Taan tei ake tao aki toki n tataekina aonnaba. A na karekea te Tautaeka n aron ae e karaoia ngkai, ai te *freight* ngkai e a kona n *refund* man aia Kauntira. Bwa bukin tera? Ti kantaningaia bwa e na kawakinaki raoi te mwane aei. E na aki karaoaki n aki akaka. Ao ngkoe e aki roko am kaako, ko nako ni kawara te Kauntira. Rinanon am *Community* ke tao rinanoia taan bitineti bwa aonga n reke naba am raa.

Aei te transition aei. Aio kanga te moan waaki ae e boou bwa ti na kataia ni uarokoira naba nakon te Tamaroa riki. Ao antai ae e na ataia, akea ae e kona n ignored n aio ke akea ae kona n left behind bwa are te Kauntira e a boni kinaia ana bitineti ma ana aomata ke ana *Communities* ake iaon aba ake a kona n reke tibwangaia n te bwai aio.

Ngaia are aikai kanoan ara waaki *Madam Speaker,* teuana ngkai ae e raka ae kam na ongo kain Kiribati, bwa te Tautaeka ngkai ae e a refund boon kantokan am hire. N na atonga abau, e aoria ngkana e uarereke abau ma N na atonga.

E roko te kaako ao te matabaiawa i Tamana i Bakaka. Ngkana I ana au kaako ao I hire te turck ao I katoka mai Bakaka nakon tabona are mai Meang mai Barebuka, ao au kabanemwane n te hire anne N na claim naba nakon te Kauntira.

Ao ai aromi naba ngkami ake abami are a bubura kaei. A kona n reke ngkanne akanne n *refund* rinanon ami Kauntira. Ma tera te rate ae e na Kiribati amanenaki. Tiaki am rate are ko a bon *determine* naba, ni kangai boon au *hire* mai ikekei nako ikekei $100.00. E aki, e na anaki ana *rate* te Kauntira are ana *hire rate.*

Ao akanne te naan buoka aika ti taku bwa akea n ami kataratara. Ao kam taku bwa e a bane naba te mwane nakon te *private sector* iaon te bwai aio.

Buburara ngkanne, nora raoi *measure* raoi karaua raoi katinea. E ngaa ae bubura ngkana arona bwa I *post* te raitienti ae tao $20.00 ke $10.00 *for an example.* Ao nakon te *saving* n am *cost saving* are ko kakabanea n am hire tao mai iaa. Tao mai Kariatebike ni karokoa tao tabona Meang ke tabona Maiaki. Ae kona kabanea tao $100.00 tabun ibukin am *truck hire,* nakon are ko na ti kabwaka te bwai ae e uarereke.

Ngaia ae I taku bwa baikai baika a na riai n teretere nakoia ara botannaomata. Bwa e ngaa riki ae kanga a mabiao riki iai ao a buokaki riki iai. Ma ti nang aki anganaki te

rongorongo ae kanga e *question mark* ae kangai; kam nang kamena te raitienti. Ao te raitienti anne e *question mark* bwa aki ataia nakai bwa iraua? Ao ngaia tao ti iraua ao ngaia e a bon riki bwa ai bon te kabubura ni bwai ae e aki reke arona.

Ngaia are ngai irou karaoa raoi ami kakae ao irarikina kam a bon aki katuka aio bwa ami taratara.

Man 7 ana *part* te Biira ao ti 1 mai ibuakona ae kam a riki naba bwa waena, ae ngai irou kam a okiokiria ma kam a okiokiria bwa aongkoa ai ngaia ngkanne ae kam nang kamabubua tarara iroun te botannaomata.

E mwaiti riki ae ti anga nakon te botannaomata ao e tuai toki ikanne. Tataninga te *budget* ae e na waaki bwa kam na noori riki baika ngkana e waaki, ae e na rota te *private sector* are akea mai imwaina iroun Tautaeka aika a nako, akea. Aikai kanoan ana bobou. Bwa tera bukina *Madam Speaker?* E korakora nanona n rangi n reitaki ma te *private sector.* E korakora nanona ngkana kam nonoria e *dialogue* ma kain te *KCCI.* E nang ni korakora ana reitaki ma te *KCCI.* Bwa are ngaia ngkai ae a kabuta te *economy* n aron are e a kaman taekinaki irouia taan rabakau.

Antai rikiraken te *economy,* bon te *private sector.*

Ao anne bukina ae ti aki ti taetae. Ti aki ti tataekinna *Madam Speaker,* bwa ti a mwakuria. Ao mwakuriana ae e a noraki ngkain te tai aei.

Ma are e koaua bon akea tokin te tamaroa. Ao anne ae I aki toki n tataekinna nakoia taan karikirake. Karaoi tibwangami.

Teuana bukina *Madam Speaker,* ae ti tangiria naba bwa e na riai n *register* te naan kambwana aikai. Bwa teuana bukina ae e kakawaki ae e na ataki naba irouia kain Kiribati ao kam bon ataia naba ngkami Taan tei.

Bwa n taai tabetai iai te titoa teuana are e mwaiti ana raiti, ao ngke e boo te rongorongo bwa ea bane te raiti. Tera ae e riki? Akea, e a bane te raiti. A bon taua ibukia tao natia ke tao raraoia ke bon aia *customer* ake a bon uakan ma ngaia. Anne te rongorongo ae e aki toki n okioki.

Ao ti ataia bwa ngaia e bon rawata ana raiti, ma ngaia e a taua bwa bukina are ti aki bobowai irouna. E a bon ti angania ana *customers* ke a bon taua ibukia aia taan bobwai.

Ao akanne baika a riai bwa a na *registered* bwa a na boni kinaki raoi bitineti aikai.

Bwa n te tai are e roko ribooti ibukia bitineti aikai ao a kona ngkanne n taraki nakon aia tai are a na manga

kaboua aia raitienti n te ririki are imwina.

A kona ni kamaunakiaia bitineti bwa a babakan ikawai. Ti aki ti iaoia te naan *repayors.* Bwa aroia naba bitineti ake a bubura te naan *importers*. Ngkana aki karaoi aia *application* ibukin aikai; bwa anganaki te raitienti ibukin te *import* ao ngaia aki tabe ma te *import* bwa ngaia a bon *import* ibukin aia *repay* ao akea te kaako bwa e a boni bane ibukin aia *repay*. A kona naba n taraki akanne bwa tera ana babaire iai te *registerer* n te tai are e a manga kabouaki iai ana raitienti.

Ngaia are ti taku bwa baika ti karaoi *Madam Speaker,* aki karaoaki ibukin karekean kain te *private sector*. E kairua. Ao a riai n ongo kain Kiribati bwa e kairua anne.

Bwa te bae ti karaoia, ti karaoia ibukin rikiraken Kiribati bwa ti na kateimatoa te bwai ae te *price control.* Ao ti na kateimatoa naba nikiraia bitineti aika boni ngaia aika a karaoa tera.

Ngkana ko kabonakoa te amwarake aika a *price control,* ko aki kabwaka te raitienti anne. Ma bukin tera ae ti karaoia? Bwa ti na kona n *identify* bitineti aikai. Ti na kona n nikinaia man aia *information* ake a *present* n te moantai.

Ti na kinaia bwa a mena iaa aia *address*. Ti na kinaia bwa antai taan bwaibwai iai. Ti na kinaia bwa ngkana e nako te ribooti man te tai teuana; ao e baiti. E a kaukai naba te boki, ngaia te bitineti arei e mena i Barebuka, Tamana. Ke te bitineti e mena ikekei ke ikekei.

Ngaia are anne bukin te *registration* nakon te naan karikirake aikai, ae ngaira iroura tao e koaua tao ti aki rangi n karaoa ara kamatebwai. Ti a bon nakomai naba n totoko ikai ao ti aki raoi titiraki bwa tera raoi ana *objective* te Biira ae n te moantai.

Ti a ti bane naba n ikoti ake 6 ana *part* te Biira aei. Ti a bon taku naba, ngaira ti aki totokoia ibukin tera. Ma ti ti totokoia ibukin *part 3,* are e na *impost* te naan raitienti ae e bubura nakoia taan bitineti. E rangi n *pre-mature* ara totoko anne. Ao ngai irou e nang ni kakan riki ngke ti uotiarake bwa te *amendment* ao tao a kona n taraki nakon te onono n te kauoua ni wareware are a kona ngkanne ni kangai. Ngaia, aki nanoraoi kain te Kaitara aei ma ti nang katangiraoia ti nang karaua n nikoia raoi imwain te kauoua ni wareware.

Ngaia are I taku bwa aikai rongorongo aika I anga *Madam Speaker*, e na aki boto te *private sector* ao e na aki taku te *private section* bwa a ignored. Ti na anga bwanara ni kakaitau. Ngai temanna ae N na kaungaira ni kabane bwa ti na anga bwanara ni kakaitau ao ti na kina aia *contribution* kain te *private sector.*

Bwa inanon teuana ae ti na riai n anganga ao I aki toki naba n anganga bwanara n ikotaki naba ma te Minitita n te *Commerce*. Ao inanon te *pandemic* ae e nako n tain te *close down*, ao kain Kiribati ti teimatoa n iai kanara. Kain Kiribati a teimatoa n iai kunikaira. Kain Kiribati a teimatoa n iai ara bwai ni kateitei ke ara raa riki, ma bwaai ni kabane ake ti bane ni kainanoi inanon maeura.

Bwa bukin tera *Madam Speaker?* Bwa bukina bwa e nang *strong* te *private sector*. Ao anne bukina ae kam bon taekinna. E a rangi ni korakora te *competition*. Bwa e kanga n reke ae e korakora te *competition*. Bwa te *business environment* e a rangi n tamaroa riki n taai aikai.

Ao tiaki ti bukina anne ma tera bukina. Bwa bukina bwa te *economy* e a moanna ni maeu reirei. Bwa bukin tera. E a mwaiti te mwane ae e ranga nako inanon ara *economy*.

Teuana are ti karanga n te takataka are $4.00 i buki. E nakea te mwane anne n tokin te tai? E nakonte *private sector*. A kaboa aia rebwerebwe mai ibuki. E nako te mwane anne nakon te bitineti. A kaboa aia burawa. E nakon te bitineti.

A kaboa aia nangkona, e nakon te bitineti. Ni kabane bwaai are ti a bane ni karangai inanon ara *policy* ma ara Motinnano, ao tuai kani bane moana *Madam Speaker.* Ongora ngkaon te *budget* ae iaoni kawaina n taekinaki.

Ngaia are ti na aki rangi n keweia, kabwara au bure N na buta au taeka.

Ti na aki rangi n kananoroia ara botannaomata bwa aongkoa te Tautaeka aei e kataia ni koon roroaia taan bitineti. Bon te kewe, bon te kairua. Te Tautaeka aei, ti na katurua. Te Tautaeka e nang korakora riki ana ibuobuoki nakon te private ae akea ma rimoa rimoa. Bon akea. Ngkana ti tarai bukin Kiribati ma rimoa akea, akea boutoka ae a riki nakon te private sector. Ao tera ae e riki nakoia ara botannaomata. A nakon anai aia mwane ni kara, a nako n ana aia mwane n aki mwakuri. Aranna tabeman bwa te mwane ni kamona. Te mane n aoriori, tiaki.

Kain abau ae Tamana. Ngkana ko taekina te taeka ae te mwane ni kamona ao te mwane aoriori, ko a kabeteiaki naba. Bwa kain Tamana ane a kaikoa aia mwane anne ibukin rikiraken aroia. A na kaikoa aia kabwa iai, a na karekare bwa e aonga n reke aia solar *pump,* e aonga n reke tera ibukin karikirakean maeuraoia. Ao anne raoi ana *purpose* te mwane aei.

Bwa ngke akea te mwane aei, a mate kain Kiribati *Madam Speaker.* E aki, ma ti angania bwa e na kona ni buokia ni kateiraoa aroia are a na kitana tao tera ma tera bwa a maeuraoi riki ibukia aia utu.

E taekinaki *Madam Speaker,* bwa e taku te rongorongo. E tatare te kaako ma tera. Kam a bon tia n ongora irouia kain te *private sector* bwa e era ngkai e tatare te raiti ke te tioka.

Ke kam a nakomai ni kabunrerei rongorongo ikai. Bwa te rongorongo raoi ae ti kaongoaki irouia kain te *private sector* are taan ota, e kangai. E boni karako ngkai ara ota ae ti kanakoi ae bwain *November* ao bwain Ritembwa. Tera ae e riki? E *slow* man te *production.*

Bwa tera ae e riki? Akea aia mwane. Iai aia mwane kain te private sector. Ma tera ae e riki? Bon mwin te pandemic ae e nako ae kam ataia kain Kiribati. E bon rota te production n te aonnaba. E aki kona ni koro mwaitin aia raiti ake a na otanna. E aki kona ni koro mwaitin aia tioka ake a na otanna bwa e rotaki ngkai te production. Te Supply naba e rotaki.

Ao tiaki nanona bwa ti na kangai; te Tautaeka bwa ko aki kona n raa. Ara boraraoi ma te private sector ti kangai; ngkana ko taku bwa ko aki kona n otana anne ao ti nang rinnako te Tautaeka ni manga tuangira ngkana ko aki kona n otana anne. Ko aki kona ni karaoa anne bwa tao ko nang bon *concentrate* iaon am kaako tabeua ae tao e raoiroi riki am raka iai. Anganira, ti aki roko n anne bwa are ti a tia n roko n te kaai ni boraraoi are anganira bwa ti na bon karaoia.

Ma are ngkai bon te kanganga e boni karautaeka. E boni bae n ara kona bwa are bon te *factory,* tiaki ti Kiribati ae e rotaki. Te Betebeke ao te aonnaba. Kam ataia bwa tera. Antai ae e karaoa te **grain** n te aonnaba ae te kabanea ni bubura ana *production? Ukraine*. Te burawa, e roko mai *Ukraine* ae ngaia ae e *dominate* ana *production* n te aonnaba. Te raiti, n te Aono n Atia.

N tabetai e a manga rotaki naba te Aono n Atia, e aki kona n roko te *quote* are e tataneiai n anganaki Kiribati.

Aikai raoi te naan rongorongo aika a koaua, ma ti kakaitau nakon te *private sector.*

Ao e ngae ngke aongkoa aikai a rotaki aia kaako, ma bon iai naba te kaako ikai.

Ma tera ae e a boni karika te ientaka irouia kain Kiribati, te rongorongo.

Ao anne te bwai ae e mwiokoaki te Minitita n te *Commerce* bwa e na riai ni kakoaua rinanoia ana taan bitineti bwa a na akea te aeka n

rongorongo are e rereke. N aron are e taekinaki: e nang bane te raiti. A bon roko bwa are aomata a bai mwane. Ao tiaki ikai, ngai i abau ibuki a tarebon. E a kanga te raiti e a bane bwa ae ten naewa e a tibwa nako bwa e urakini ana raiti 5,7. Aikai baika a riki bwa are a bubura aia power aomata ni bobwai.

Ngaia are aikai tiaki nanona bwa a riki man ana waaki te Tautaeka ni bakaine, tiaki ma boni baika a riki inanon ae ti bon iangoia. Bwa are boni kanoan te bae te *globalization.* Kanoan te train n te aonnaba bwa are ti bane ni katang mai tinaniku.

Ao e koaua te rongorongo are e kangai; ti a bon riai ni kaikoa kanara ni manga kaungaia ara botannaomata bwa a na kabatia unikan te mai ao te bwabwai ao tera riki ao tera riki. Tao anne te *long term*, ma n te tai aei moa ara aomata a bane n *dependent* iaon bwaai aikai. E ngae n anne ti kakaitau.

Iai te amwarake ke ara ration n te tai aei, ma akea ae kanga ti a ongo ngkai bwa ai bon akea kanana.

Bwa are ngkai e bon tibwatibwaki. Bitineeti naba a kaungaki bwa a na bon tibwatibwai aia kaako ake iai irouia. Nako moa kabutia tao kaka iraua n te bong aio, kaka 100 te baeki e na riai n *deliver* nakon titoa n te bong aei ao manga n ingabong manga iai.

Ao kanga ti kakewea te rongorongo ae ai bon akea, bwa ngaia n tabeua titoa ae iai aika a tekateka raiti imatan aia titoa.

Ao e koaua tao akanne baika a riki bwa e a low te *stock* ma e aki bane. Ao e kanga n *low* te *stock*? E na aki bukinaki te Tautaeka aoe na aki bukinaki naba te *private sector*, bwa te *private sector* iai aia mwane. Aikai ae I bon ongora irouia kain te *private sector*. Bon aia bong te wiki ae nako aio n te *week end* ao akanne rongorongo.

Ao ngkanne I a manga titiraki: ao a reke mai iaa ami rongorongo ngkami kain te Kaitara? Kam anai raoi rongorongo mai irouia te naan *Importers* ke kam a nakomai naba ni *create* ke ni karikoi ami rongorongo ae kanga e na kakaongora bwa e na anaki nanon te I-Kiribati bwa aongkoa ngaira ngkai ti a tiringa te bitineti.

I taku bwa aekan rongorongo akanne, aonikai. Ae bon akea koauaia ao akea aia *basis* ma ti te nakomai n kabunrere ikai.

Ngaia are ti na anga riki bwarana ni kakaitau nakoia kain te *private sector* ao a na kekeiaki bwa te Tautaeka aei e aki manrerei ana buoka nakoimi. A mwaiti, tao a tuai korobukin are kam kantaningai ma e rangi n mwaiti ae ti a tia ni karaoi.

Ao bon akea tokin te tamaroa te Tibiika. N na aki toki n tataekina

aei, akea tokin te tamaroa ma e kakawaki naba bwa ti na karaoi tabera. Aio naba au kakaewenako nakoia taan karikirake, karaoa tabemi.

Teuana te bae I bubutia taan bitineti n taainako ngkana e rereke au tai ni marooro ma ngaia. Kataia kaungaia ami members bwa a na katoka te bwai ae te toka ieta ni boo.

Ti kakaitau bwa te bwaka ni boo e reke bwa kanga ai te rongorongo irouia kain Kiribati. Te bwana ni boo.

Ao ibukin ongoram *Madam Speaker*, n te bong aei ao e kaukaki ana *park en week* te *KCCI,* are e boo te bwaka ni boo imwain te Kiritimati.

Kanoana uoua ni wiiki naba. Ti na tabetabekia n te Auti n tei ao taan bitineti ane a kanakoa aia *park en week*.

Aia kakaitau nakon te botannaomata ma akea te rongorongo ae ti ongo mai irouia kain te *KCCI* bwa e a rangi n mwaiti te bwai ae e bure ae ti karaoia.

Ma an ti kaotia bwa e a rangi ni mwaiti te bwai ae ti a tia ni buoka iai te *private sector directory* ke *in-directory*. Ao tera te *in-directory* are I rangi ni n tataekinna nakoia.

Kaiabutan ana *economy*. E a iabuti ara *economy.* Manga iraua naba te mirion ae e nang bwaka naba n te ririki ae boou n ara *budget* ae e boou. Mwaitira are e na manga nakon te *private sector*?

Ngke e moan reke te Tautaeka aei n 2016, ao I tuai roko n te Auti n tei. Ao I Minitita te Tia tei mai Nikunau n te tai anne te *Commerce*. Ao aei au taeka ae I taekinna nakoina. '*Ko rabwa te Minitita, anga ara kakaitau nakon am Tautaeka'.* I tuai roko n te Auti n tei ma I anga au *opinion* ae ngai temanna mai tinaniku ae ngai temanna aekakia naba taan karikirake.

Karokoa ara kakaitau nakon te Tautaeka bwa ngkai e kauka ana mwane ae $2.00 ibukin boon te takataka. E aki ti karaoia nakoia aomata. Ma e karaoia nakoia taan karikirake. Ni kanga? N na kaokia riki.

A kaboi aia rebwerebwe, a kaboi aia raiti, a kaboi aia raa. Ao e nakea te mwane anne? E nakon te *private the end of the the day.*

Ao ngkai e a manga raka riki nakon $4.00, te mwane e a mwaiti riki.

Ngaia are ikai te naan buoka ao n tabetai tao ti kona n taku bwa akea ana *impact* nakon te *private sector* ke te *business committee*. E mwaiti ao akanne iai aika direct ao kam na ongongora n te *budget* ae na roko teuana mai ibuakona ao iai aika a in direct n aron ae I taekinna. Kabatian ao kabatian te mwane nakon ana *budget* Kiribati, bon

teuana te anga ae e uota te kabwaia nakoia taan karikirake. Ao anne bukina ae a maeu reirei ara karikirake ngkai.

Ngkana ko kabotaua te ririki aio ma ririki aika nako, te titoa ane e a itenabiti. Tetitoa ane e a boo te *competition*. Bwa bukin tera? Bwa bukina bwa e a rangi ni tamaroa te *environment.* Ma tiaki te rongorongo are kangai; ti a kabatiai ara raitienti bwa ti a koon roroaia bitineti. E kairua.

E taetae te mwakuri n aron are e taekinaki. Te mwakuri e taetae. Ko a nako aan te itai i Bairiki, ko a nora naba bitineti *compare* ma te 10 te ririki n nako.

Ko nako aonnaba ao ko a nora naba bitineti tabeua n aron are e bon taekinaki. E a rerena te titoa, te private war e a reke bwa ai teuana te mena. Ma are akanne kanoan te waaki.

Ao anne bukina ae te Tautaeka ti rinnako n aio ni buoka te business community ni buokia taan karikirake. Bwa tiaki ti tabeia ae e kakawaki ibukin te amwarake ao te moi, ma tabeia ae kakawaki bon taani mwakuri. A karekea te employment nakoia ara botannaomata aika aikoa reke nneia n te Tautaeka ao ae a mwakuri ngkai ni katoai angin bitineti.

Ngaia are I taku bwa aikai rongorongo aika riai ni kaetaki.

Ao N na kaokia riki; te Tautaeka aei e nang n iraorao ma te botaki ni bitineti inanon ana botaki ae te KCCI. Ao tiaki ti ngkai, bwa ngkai ao ni karokoa taai aika na roko.

Ao man taeka aikai Madam Speaker, I rangi n kukurei n taekinna bwa I boutoka moan warekan te Biira ae e rangi n tamaroa ibukin te maeuraoi ao ibukin nikoan te I-Kiribati bwa e na aki tangiroa. Bwa e na karauaki raoi. N na kaokia riki. Ti mena n tew aa, are taan bwennarina taan bitineti a bwennarina ao te Tautaeka e karaua ni kakamtemtea mai buki ana bwe, bwakee ni kangai. Ngkoe ane man te anga atai katuka am bwee ao manga bwakeee ni kangai. E boni koro aia miniti Madam Speaker, ao I nang karabwarabwa.

Kabwara te bure ngkana iai tangibuakan te marooro, ma e na oti nanora bwa ti boutoka te Biira. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ngaia ao I kanakoa moa nakoim te *Leader* n te Kaitara, *Hon. Tessie* Eria *Lambourne* tera am *point of order*. E nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao iai 4 au *point of order.* N na ti kaeti kanoan ana marooro te Minitita ae e kaineti ma kanoan au marooro are tao e aki rangi n ota iai ke e rairi buaka.

1. E kangai ana taeka te Minitita; bwa a betanga ao a maku ao aki raoi raa. Aikoa ataia bwa antai ae e na boutokaia.

Ngkana e boni kakauongo raoi te Minitita n au marooro ao e aki kaoki te naan katoto ni kangai; n aron are e taku arei e kairua. E aki kaoti kairuan au marooro n aron te katoto n te bwaa, te karikirake ae te bwaa bwa anne ae e rangi ni mataata n au marooro.

E kangai raoi te uneaki bwa are te raitienti. Te bwai ae ti uneakinna te raitienti ae akea rekerekena ma te tianiboo bwa te raitienti ibukia taan bitineti. Anne te bwai ae ti uneakinna ao e kangai; bwa ti uneaki ibukia ara tia karikirake iaon ara abamwakoro.

Bwa ngkana arona bwa e a manga rangi ni rawata te karawawata nakoia, ae a na aki karikirake. A na biri nako mai iai.

Tibiika: Te *Leader* n te Kaitara, iai au bubuti nakoim. Kaetiko riki nakon te point of order. Ngkana iai am marooro ae e kaburea ke e katangibuaka ke e a tia ni rairia buaka te Minitita ao ko kainetia nakon te marooro anne ao e a toki naba. Ti tebo mako a manga *argue* bwa ko na manga kauka te *debate* ao N na manga kaokia nakoina bwa e na *debate*.

Ti a kataia riki ni kaokira nakon te *point of order,* e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Eng, I ti kani kaetia bwa tiaki te tang ao e nang mataata n te marooro bwa ti uneaki ibukia ara tia karikirake. Anne e nang mataata n au marooro ao I tangiria ni kani kaetia bwa e aki ota iai te Minitita ao I karautaeka nakoina.

Ao ti uneakina te mwaiti ni mwane. E eti aki ataia bwa e tuai tia ana mwakuri te Minitita iai n te mwaiti ni mwane $20, $10. Tao akea iroun te Minitita ma irouia ara bitineti, e rangi ni bubura kaei.

2. E kangai kam aki kamatebwai ao ti aki nora ngaira ana kamatebwai te Minitita. I kabwarabwara te kabanemwane ae e kabanea te tia bitineti n te bwaa ao I rangi n rarangaia nako. Ao e nga te aki kamatebwai ikanne. Anne I kani kaetia.
3. Are te kabanea are iaon taren te raiti. Bwa ngai I mwanewea taren te raiti ae ni moan te ririki, tiaki ae ngkai bwa ni moan te ririki.

Ao anne e kairua iai ana marooro te Minitita bwa e taku bwa I mwanewea ae ngkai. E na ongora riki raoi te marooro.

Bwa ngkana e bon ongora bukin te tare anne ao e na ataia bwa anne raoi bukina ae e uarereke ae e kaoaki.

4. Ao are e taku bwa ti maku. Ti aki mamaku ngaira. Ao I taku bwa e nang mataata bwa ngkana ti kangai; ti na karaoa arei. Ti karaoa arei. Ti taekini ara koaua ae tiaki maku iai. Iai aika a mamaku bwa a taku bwa tao a na *resign* ngkana tao tera ae e roko ao aki *resign.* Ko rabwa.

Tibiika: N na kauring riki nakon te *point of order,* bwa kam aoria n ae nakoraoi ara marooro ao ara debate inanon rinanoan ara Biira aei. Ngaia are N na kaoki riki ngkami nakon ane *Rule 41:7* ao *Rule 42*. kam aoria ni wareware iai ao kam kabongana raoi.

Ao akanne ngkanne ake a na kairingkami nakon te *point of order* ke te *interruption.* Ngkana kam tangiria bwa kam na kaeti marooro ake a taekinaki n aki eti iroun te tia marooro. Anne ti au kauring nakoimi.

N na kanakoa nakoim te Tia tei mai Abaiang ibukin am *point of order*, e nakoim.

Hon. Dr.Kautu Tenaua: Ao bon te karautaeka nakon te Tia tei mai Tamana N na ongora, bwa e taekina te taeka ae ti kewe. I aki ataia bwa ko aki ongora te Minitita.

Ma e taekinna bwa ti kewe, ma ti kauntaeka i tinanikun te Biira ma te Biira e wene imatara te Tia babaire. Ao ti taetae ni ikawai ni kanoan te Biira. Ngaia I taekinna I aki ataia bwa e bon taonnako n te tabo teuana.

Ngaia are I karautaeka n anne. Ti taetae iaon te Biira ao ti aki ***antisbate*** bwa e na iai te bitaki ke tera. Ti aki tabe ma anne. Ti ti tabe ma te kauntaeka iaon are n te Biira. E rabwa.

Tibiika: Ao ake a riki te *point of order* N na kanakoa ngkanne nako te tia marooro iaon are I a tia n taua mwina. I a kanakoa ngkanne nakon te Tia tei ae karineaki mai Banaba; Hon. Tibanga Taratai e nakoim.

Hon. Tibanga Taratai: Ko rabwa te Tibiika ngkai ko kona ni manga angan Banaba ana tai bwa e na marooro iaon te Biira ae e nang kakawaki aio.

Ao imwain ae N na kanakoa au marooro, ai boni reitan naba bwanan Banaba ni manga kamaura te Auti aio. E a moa naba mairoum ngkoe te Tibiika n reitaki ma kain am aobiti. Te Beretitenti, te Kauoman, Minitita ao ngaira Taan tei ao moara riki taan ongora. Kam na mauri moa!

E koaua e rabwa. E na kakaokoro aron tarakin te bwai ae te tianiboo irouia Taan tei ao irou ngai man te abamwakoro ae Banaba I taraia ao I kangai. E na boni bae n iai te *formula* ngke e moani kateaki te bai ae te tianiboo.

N na kabwara bure ngkana I boni karokoa au formula ae I boni karioa bon irou.

Ma irou I taku bwa e kakawaki, bwa irou e na kangai teina. Imwain ae ko na karaoa te tianboo ngkoe te Tautaeka, ao ko na boni bae n taratara te abamwakoro. Tera moa kaubwain te aba aio.

Ao tao te kauoua n titiraki, ko na manga tarataraia ni kangai. Ao tera ngkoe ana karekemwane ngkanne ana botannaomata. Bwa are ko a tia n nora te aba ma kaubwaina. Ao manga kaninganinga te botannaomata iaona. Tera aia kareke tianti te koraki aikai.

E a reke tamneina. Te koraki aikekei taan oroben, $2.00 ao $4.00. Boon bwaai n te titoa ti a katoka ngkai. Ti a kamena te tianiboo $25.00 boon te raiti. Ao anne kanga tein au katautau iaona.

Ao au katautau ngkanne aio I a manga kani kaokia nakon te Tautaeka.

Ao e koaua ngkoe te Tautaeka ngkai ko a tara kain waau are a toka iaon te waa bwa are ti a waaki nako. I taku bwa iai temanna kain waam aio ae akea ana kareke tianti.

I kakoaua naba ngkai I a tei n taetae n te tai aio ao I kakoaua bwa ti a bane n tekateka iaan ara Maneaba ae ti bane ni mwaneaki iai ao ti bane n tatannako ma ara boua ae kakaokoro aron kaubwaira ae ti tekateka iaona, moara riki kanoan buara ae ti kona n aranna ni Imatang bwa a taku bwa te touching power. Korakoran temanna te I-Kiribati ni kona ni kaboa ana raiti. Ao I taku ngkanne bwa man anne ao e a tei te taeka ae te tianiboo.

Ti a bane ni boraoi ngkai iaon boon te raiti aio.Katea baina ae boraoi n aio.

Bon akea ana taeka teuae Banaba ngkana a bae n tei baai.

Ao aio bukina ae I kan teirake iai. Bwa I kani kanakoa naba bwanan Banaba ke te aba ae te kabanea ni uarereke bwa N na kanakoa naba inanon te Motinnano ke tao te bebwa ae kakawaki ibukin maeun te botannaomata.

Ti kakoaua bwa ngkana tao 90% e a kariaia boon te raiti aio. E a kanga teuare tao ti 10% ke 5% aongkoa kanga te represent te population. E koaua '*no one left behind*.'

Aio teuana te kibu n taeka ke ana Kibu ni kora te Tautaeka ae I te teimatoa n support. Bwa tear bukina? Bwa are a bane ni mwaneaki te botannaomata ni kabane, man te kaubwai ni karoko teuare te kabanea ni ware.

Ao aio bukina are I kan teirake ni manga kaongoa teuare au kaben, ke teuare te tia tataua bwen waara nakon te tabo are ti na roko.

I a bubutiko ko ururinga naba tarim temanna ae tuai reke irouna mwanen te ben. E tuai naba reke irouna mwanen te riiti. E tuai reke naba irouna mwanen te bwai ae e aranaki te *maintenance fund .* E aera ngke a taekini bwaai aikai. Aki irekereke ma te *purchasing power*. A irekereke ma kanoan buan te botannaomata are iaon aba.

Ko na kanga ni kaboa am bwai ngkana ai bon akea kiito iroum. Ao e koaua I kan taekinna aio, N na kabwara bure ngkana I taekinna. Ma ia bon tabeka bwanan au botannaomata ni kauringa te Tautaeka. Ti boutoka am Biira ma ti a bubuti tera ngke ko kona ni uarokoira nakon te maeuraoi ae e akea ae e na katukaki. Ko rabwa te Tibiika, ao I kakabwaia riki te Tautaeka aio n ana tamnei are e waaki inanona bwa tera ngke e bia kaira ara abamwakoro ae Banaba bwa akea ae na katukaki. Akea ae e na tiku ni bakuraewa n na *give them richer and a poor ake a poor*. E na aki riki anne inanon ara waaki n Tautaeka kiran ara KV 20 ae ti waaki inanona.

Ngai temanna ae N na boutoka te Tautaeka aio ao tera ngke e kona ni boutokaira naba te Tautaeka aio. Tekeraoi te Tautaeka ao tekeraoi riki am Biira ae ko waaki inanona, ao I boutoka te Biira aio. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia tei ae karineaki ami Butaritari; Hon. Tinian Reiher. Ao e nakoim.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa *Madam Speaker.* E koaua, I kani moana au marooro ni kakaitau nakon te Minitita ae karineaki man te *Commerce* ao bon ana taani mwakuri ao bon te Tautaeka, te Kabineti ma ana aobiti te A.G.

I taku bwa aio teuana te Biira ae e rangi n kakawaki Madam Speaker, bwa e koaua e na boni kaea raoi nanon te kantaninga are ibukia ara botannaomata iaon abamwakoro, ao tao I bon taetae ngkanne ibukia kain abara ae Butaritari.

N na ti karaki teutana imwain ae I waaki. '*Taren te bwaa ae tibwa nako aio Madam Speaker, e kania 2 tabun te namwakaina n tare iaon te Butaritari. Ao te bwai ae rangi n kamimi iai Madam Speaker, bwa aki roroko ara bwaa.*

E aoria bwa tao bon te itera teuana anne ao bon iai au titiraki naba ae N na manga bon tabekia iai.

Ma te bwai ae ko mimi iai *Madam Speaker*, bwa iai kain te naan kaibuke ake a roroko iaon Butaritari a kaboanakoa te bwaa. Ao ko ataia bwa iraua boon ngke a kabonakoa?

$5.00 n te rita. Ao ti a boni mimi iai bwa e kanga n ae e reke aia bwaa ao ngaira e aki reke ara bwa ao e taekinaki bwa e kangai. Bwa akea te kaibuke, ma e reke tokan aia bwaai ngaia ae bon taani mwakuri n te kaibuke.

Ngaia are aio teuana te bwai ae e nang kakawaki n te Biira aio irarikin bwaai riki tabeua *Madam Speaker*, ae I taku bwa I rangi n boutokaia iaan te kantaninga ae bon teuana te *price control* e aki kateaki ibukia te naan bitineti bwa e kateaki ibukia te botannaomata. Bwa e na tararua aron tiatianakin boon te boo n te aro ae e na teimatoa n tamaroa aron te boo iaon abamwakoro iaon kaako ake a bon rangi ni kainanoaki irouia ara botannaomata.

Ao te kauoua ae e rangi ni kakawaki *Madam Speaker,* bwa e na katokaki te aonikai mai irouia te naan bitineti aike a kona ni karaoia nakoia ara botannaomata. Ao e bon rawata anne ae e kona n reke *Madam Speaker.*

Ngaia are I rangi n karabwa te Minitita moa are n te Mwamwananga bwa bon ti tebo au taratara ma ngaia ao au kakauongo ma ngaia.

I tekateka ni kakauongo ao bon ti teuana te bwai ae tao e aki rau nanon iai te Kaitara; bwa iaon te bwai ae te *license fee* ao akea naba. Tao e koaua e karekerekeaki ngkanne ma te *freight levy ma* taian bwai tabeua, ma au reke ngkanne I o ongora ao I taku. Ao ngkana tao ti a butia te Tautaeka bwa e bon ti kanakoa aio. Ao ake nikirana kai a bon bane n raraoi bwa bon akanne aika a na tobwaia ara botannaomata.

Ngaia are au reke ngke I tekateka ni kakauongo ao I taku: tao e a kani koaua ae tao iai taian rongorongo tabeua aika aki rangi n mataata. Ao I karabwa te Minitita naba n te Communication bwa a otinako tabeua aika I aki naba ngai ataia. Teuana ane iaon are ko a kona ngka ni *claim am freight* iroun te Kauntira; ao tao te kauoua. Ngaia ko a kona naba ngkanne ngkoe are ko kaoa am bwai mai iaon Tarawa are ao ko mena i Kuma. Tangoakin te kaa are ko tangoia, ngaia e kona n reke anne n reke am *refund* iai ao I karabwa te Tautaeka iai.

I taku bwa aio aika a nang kakawaki bwa e na bon rangi n tobwaia ara botannaomata.

Ma N na butiko te Biira aio, e bon nang n Tamaroa, bwa ngkana ko boni karaua ni wareware iai kanga e na katoki taian kanganga aika ti noori n te tai aio.

E a tia n taekinna naba te Minitita te *Communications* ae teuana mai ibuakona boni kinakia moa te naan

Kambwana ke bitineti ake a na kona ni kaboanako taian bwai aika a mena iaan te *price control.*

Ao e na reke naba ngkanne bwa e nga tikotikonakin aron aia waaki te naan bitineti aikai n te aro ae e na aki kona n reke taian anga tao n aonikai. Tao ngkana e a roko iai te tai are e a tare iai te kaako, bwa are e bon ataki. Ngkana e tare te kaako, ko a bon ataia naba. Te booa are e rebwe ieta.

N tabetai n te tai are e tare iai te booa n taai aika nako Madam Speaker. Ao ko ataia bwa iraua boona ae roko iai? $20.00 n teuana te booa, ao te booa e mena iaan te *price control.*

Ngaia are aio te Biira ae I taku bwa tao ngkana ti kanakoa te itera ane te mwakoro tao iai tabetaben taian iango iai bwa tao a na manga aki kaungaia ara bitineti aika uarereke; ao ngai temanna ae I kakoaua anne *Madam Speaker.*

Ao ko a tia n ataia bwa iraua boon te raitienti i abara ae Butaritari ibukin te fuel outlet ke te tabo ni kabobwaa? $150.00 n te ririki. Ao e eti ana numera te Leader n te Kaitara ngkanne are e kangai; bwa ngkana bon titiraki teuana am turam ae reke n te shipment are e roko. Bwa are ngaira ngkai iaon abara ae Butaritari e a boni kania naba 200 te outlet, ao ngkanne ko ataia naba ngkanne bwa bon ti teuana te turam ae e na reke. Ao ngkana e tiku n tare te bwaa inanon 3 namwakaina, ao ngkana e teimatoa n tare te bwaa inanon 3 namwakaina ane kanga aekakin anne. Ao ko ataia naba ngkanne bwa tao ti 4 am tai ae e na reke am bwaa ae ti teuana te turam.

Ao ngkana e eti te numera ae e anganira te Leader n te Kaitara ae tao ti $50.00 iaon teuana te turam, $200 ae e na ti reke ao ko kabwaka mai iai $150.00 ao ti $50.00 ae reke n tokin te tai.

Ngaia are e eti kanga taian raraoma aikai, ao kanga I kani kaunga ngai ngkanne are e taekinna te Minitita n te *Commerece*. Are tao ngkana e roko n te *2nd reading,* ti a butia te Tautaeka ngkanne bwa tao e a katuka moa ane te license fee ni karokoa tao a maeuraoi riki ara bitineti nakon taai aika na roko. Bitineti aike a uarereke ao tao a kona ngkanne n rangi n buokaki ngkanne ngkana arona bwa a kona riki ngkanne n tiatinaki ibukin te *fee* aio *Madam Speaker.*

Iai tabeua te naan itera ae I kan raa, bwa teuana mai ibuakona are kanga iai taian mena aika kangai; bwa e bon rangi n korakora te tangitang are e reke mai irouia ara botannaomata.

Ko a tia n ataia *Madam Speaker* bwa ibukin tera ngkai aki kona n reke te naan bitineti? Bwa a boni materaa.

Kanga a rawa ni karekeia te naan bitineti bwa are ibukina bwa boni kain abaia. Bon anne kateirake.

Kanga e nang kanganga ae ko na kaota temanna ma temanna kanga ni kateira raoi.

Ngaia are kanga e boni kuri n kanganga aio, ao e rabwa ngkanne iai bwa tao a nang kamarurungaki ngkanne te naan *inspector* ibukin tararuakin aio n te aro bwa tao akea te betanga irouia ara botannaomata ni kona ni kaotia bitineti aike tao a karaoa te mwakuri n aonikai.

Ngaia are aio teuana te Biira ae I taku bwa tao e aki taraki n te *negative side* ma e na taraki n te *positive side* are e na *facilitate* riki aron tararuakia te naan bitineti ake a uarereke ni karekea riki te reitaki ae e tamaroa imarenaia ma te Tautaeka. Ao a na kona naba ni bon reke te anga naba ngkanne iai are a na kona ni booti aia kanganga nakon te Tautaeka rinanon te rabwata ae tao te *Unit* are e na kateaki aio.

Bon ti teuana nanokawakin te *Unit* aio, bwa e bon taekinna naba te Minitita n te *Commerce* bwa bon ti tebo raoi au taratara ma te Minitita n te *Commerce*, iaon te itera are kanga tibwatibwakin raoi taian kaako n te tai n tare. Bwa anne te bwai ae reke n taai aika nako *Madam Speaker* are ko a roko irouia te naan Wholesalers aika bubura ikai. Ko a bubuti ibukia tao e na reke teutana aia raiti kai nabam ke te tioka. Ma te bwai ae riki, a tia n tauaki aikai.

Ao tao e na reke ngkanne te *Unit* aio ngkanne ae e na boni kona n ibuobuoki ngkanne nakon te Minitita ao tao nakoia te naan KCCI ae e na kona ngkanne ni kangai. Ngkana e nang roko tain te tare ao e anga naba ngkanne te mena iai bwa a nang karauaki raoi n taraki n tibwaki te naan kaako n te aro ae a na akea ara botannaomata aika a na kona n rangi n rotaki.

Ma tao bon iai raoiroi te tare n te tioka n te tai ae nako Madam Speaker, bwa e a manga rangi n rawata ngkai kanga te koro karewe.

Ti a manga noria bwa kanga e a manga unga riki manga nanoia. E buakaka ae e a manga rangi n rawata ngkai tera, kanga I ongo mai irouia kain te Moel bwa 14 aia konteina n tioka.

Ao ngkana tao arona anne ngkanne bwa e nang mena, tao a nang manga kerikaki bwa a nang manga katuka te karewe bwa e a manga moan roko te tioka.

Ngaia are tao aikai taian itera aika a rangi n kakawaki, ao e rabwa bwa tao te *Unit* aio ngkanne e na kona n rangi n ibuobuoki naba n nang taratara te naan itera aikai.

Eng teuana naba ae e bon taekinna te Minitita n te Commerce, ane kanga ko bon nonoria irouia tabeua kambwana are bitineti aikekei ngkana iai aika aki rangi n bobobwai irouia. Ao e a roko kanga tai te tare ao e a reke ngkanne kanga te kareke kai nakoia nake aki bobowai ngkanne irouia. Are a kona ngkanne n raa; ah bon iai am tioka ngke ko tangiria ni kaboa te tioka ao ngaia ngkanne a kakea.

Ngkanne manga iai ake a roko ngkanne ake tao a rangi ni kinaia riki.

Kanga bon aikai a bon reke bwa are *we are human beings* are a rereke itera aikai. Ao tao aio naba ngkanne te Biira are e na kataia n rangi n ibuobuoki ni kataia ni boni kaungaia bitineti. Bwa ngkana a kani waaki ni bitineti, a na aki ni bitineti n iraorao n are a na bon ti taraia nakeke raraoia ma a na taraia aia botannaomata. Bwa are karokoakin te kaako, a onimakinaki bwa tao a nang karokoa te kaako iaon te abamwakoro. Ao ngkana a manga reke ngkanne taian itera aikai ao a kona ngkanne ni manga kamabubua aron tamaroa te waaki n bitineti.

Are I taku bwa aio teuana te itera naba are e nang kakawaki are tao e na kaunga te Minitita n te *Commerce* ma ana *Unit* are e nang tei aio are e na kona n rangi n tarai naba te naan itera aikai.

Iai tabeua *Madam Speaker* ane kanga teuana iaon te *claim* are kanga ti a tibwa ongo ngkai mairoun te Minitita n te *Commerce,* ao ti rangi ni kakaitau ngkanne n te Tautaeka bwa tao e a bebete moa aekan reken te mena.

Ma iai ngkanne ti te kanganga teutana ae ti a manga kaitara ma ngaia. Bwa are ngkana a roko ni kabobwai ara botannaomata iaon Tarawa, a boni kataua naba are e bon ti reke naba are ibukin boon te naan bwai. Ao ai kantokana ngkanne ai manga te bwai teuana.

Ao ngkekei kanga e bebete bwa are a kaboi te naan bwai, ao te *Supplier* ngkanne e kanakoa ngkanne ao bon *refund* te mwane.

Ma tera ngke arona bwa tao e na boni kaineti riki nakon te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki. Tera aron kanga kakaeakin te baranti. Kanga iai ara *Community* tabeua aika ti kaitibo ma ngaia n taai aika nako, are a kataia ni bubuti bwa ti na manga buokia ni kabwakai moa kantokan aia bwai ma tera. Ma tao aikai itera aika tao e boni kona ni manga tarataraia te Tautaeka. Tera riki aron nikoakina, ma ti karabwarabwa bwa ngaia ko a boni kona ngkai ni waekoa naba n reke am mwane ngkana ko a nako naba n te Kauntira n anaia.

Ao teuana naba are I kan marooro iaona are tao e na boni buokia riki

ara bitineti akana a uarereke, ao tao ibukin te registration are karekeakin te raitienti. Tera ngke a rona bwa a kona ni mwakuri rinanon te Kauntira ngkana tao iai ana aomata te Minitita ae karineaki are tao e kona n assign te Kauntira are e na kona ni buokia. Bwa iai te kanganga n aron ae e taekinna te Tia tei ae karineaki mai Kuria, ane a nang manga koro reta ao tao a na kabwarabwarai bwaai tabeua.

Iai tabeua bitineti iaon abara aike tao e bon uarereke aron aia atatai n te naan mena ma a ti rabakau ni kona n tararua aia waaki ni bitineti.

Tera ngke arona bwa e kona n reke are tao aia aomata n te Kauntira ngkanne ae e na kona n ibuobuoki ma ngaia ni kona ni karokoi ai *applications* iaon kinakia.

Madam Speaker iai ti teuana ke uoua ane I kan menaia, bwa kanga are bon tiaki te naan Roia ngaira.

Ma n te Biira aio ao iai 4 aekakin aran te aomata ae te tia bitineti. *Any persion*: ao bon ti tebo kabwarabwarakina ma te *trader* naba ke te bitineti ke te *enterprise*.

Ao ngkana ko nora te mena iai, ao kanga e ti rangi n korakora riki ane iaon ana *application* te *trade*. Ma ngkana ko noori ni kabane te naan *sections* ao e *refer* nakon *any person.* Bon ti tebo nanoia.

Ma tera ngke arona bwa a kona riki ae tao a kabonganaki riki ti teuana ae e a bon *consistent* naba *through out* te tua nakon are ko noria n te tabo teuana ae e kaotia bwa iai te *trader.* Ao ngkana ko nako n nora te *definition of the trader,* bon ti tebo. Bon te aomata ane e na kabonakoi bwaai n te waaki ni bitineti.

Ko manga nora are te bitineti, bon aekakina naba.

Ma kanga iai taabo ngkanne aike a bon mention iai ane *any person* ao iai akana a *mention* iai te *trader.*

Ma e aoria bwa n aron ae I taekinna kanga are bon akea raoi rabakaura n te tua, ma ti kataia n rangi n tara te mena are kanga e na bebete warekakina are ngkana ai te *trader*; ai bon te *trader* naba bwa e a bon mean naba *any person* ao te bitineti ao tera are inanon te mena. Nakon are iai te trader ao iai *any person* ao iai bitineti ao iai *enterprise.*

Ao tao akanne a kona ni karekea n tabetai te mangao. Ma e aoria bwa kanga n aron ae I taekinna, kanga bon tiaki raoi ma I ti kan mena ibukina ae I wareware iai.

Kanga bon ti aikai aika I kani marooro iao. Teuana ane iaon 16:A. Kanga I ti kan tara te itera are e kangai; bwa ngkana boni ngkoe ae ko otana am bwai mai tinaniku tao boni kanam ma am utu. Ao e a roko mwaitin am baeki n raiti ke tao te

tioka ao tao tera, ao ko a kunea bwa e a rangi ni *excessive* am ota.

Ao ko tangiria ke tao ko a bon ti angania naba ni kabonakoa nakoia tao raraom are tiaki raoi te bwai ae te bitineti.

Nanona kanga iaan te Tua aio, ko kabaeaki naba ngkanne bwa tao ko kaboa nako iaan are te *regulated price control* ke ko boni kainanoaki bwa ko na manga bon *submit* te naan *information's* ni kabane nakon te *Ministry* ibukin are ko otana te bwai arei. Ao ngke e a rangi ni rawata nikirana ao ko a tangiria ni kanakoa n te aro ae e na oki teutana am mwane. E aoria bwa tao e a kona ni ibuobuoki te Minitita ni kabwarabwara riki iai e aoria n ae ti mataata iai *Madam Speaker.*

Ao te kabanea *Madam Speaker* ane iaon *Spot fine.* Ma e tikiraoi aio bwa e aonga n ae a boni katuaeakaki naba iaon te *spot*.

Ma kanga te aekakira raoi ngkanne ke a na kanga n *determine* bwa a na anga te *spot fine* ao are a na bon riai ni kateaki n te bowi. Kanga tera raoi bwa are nanona aikai aika a na karaoaki iaon te abamwakoro mai Makin nikangai nako Arorae, nako Banaba nako te Aono n Raina ma Rawaki.

Ao ngkanne ngkana te baere e a kakaokoro ngkanne are a karaoia te naan *inspector.* Bwa i Butaritari te aekaki ni bure ae kangai; a *spot fine* ma tao iraua aotao bon bure ae e na bon riai n uotaki nakon te *court* bwa e rangi ni *heavy* te bwai ae e riki.

Kanga ti kani mataata iai bwa e aki bure te *spot fine* bwa are e a bon menaki naba. Ma kanga ti noria bwa iai ane te *spot fine* ao iai ane e kona n uotaki nakon te bowi.

E aoria bwa are kanga ikai kanga ti tabetaben au taratara iai, ao e koaua n aron ae I taekinna kanga I aki kani kaoki ake a tia ni marooroakinaki. Bwa kanga bon angin au taratara kanga e a tia ni marooro iai te Minitita n te Transport are e a tia ni katerei bwaai tabeua aika kanga I noori man au itera naba.

Ao eng, I butimwaea te Biira iaan ae I taku bwa aio te Biira ae e na rangi n tamaroa. Tao e koaua iai bon raraomau naba ibukia ara bitineti akana a uarereke are ngkana arona bwa e a manga rangi ni top up riki tetuana aia kabanemwane ibukin te raitienti ngkana a na manga tiatinaki. Ti a katikua nakon te Tautaeka ibukin te kauoua ni wareware, tera ngke arona bwa e nora moa riaina ae tao e kanakoa moa ni katuka te raitienti fee. Are e koaua are e raitienti ikai, ao e a manga raitienti ibuki ao te naan raitienti naba n ara abamwakoro kanga tiaki te naan mwaiti aika a uarereke. Kanga te naan mwaiti aika a bubura.

Ao tao e a kona ngkanne n rangi n heavy ngkanne nakoia riki bitineti ake a bon uarereke.

Te bwai ae e rangi ni kakawaki irouia te naan bitineti aika a uarereke Madam Speaker, bwa boni ngaia ae a karokoa te kaako inanon te kawa.

Ao e eti ae ngkana arona bwa e a manga rangi n heavy nakoia te naan mena aikai, ao a na bon rangi ni bwara nanoioa. Ma a bon riai naba ni manga boni kaungaki bwa are kanga bon iai babaire aika a kakawaki ao riki teuana te price control, are a na bon riai ni kamatoa n iria. E ngae ngke arona bwa e tare te kaako ao a na bon riai n tiku ni boon te kaako are e a bon regulated are tao e a tia ni kabwatia te Minitita ae karineaki.

Kanga ti aio ae I kan reita iai te marooro Madam Speaker, ao I karabwarabwa riki nakon te Minitita ma ana koraki. Ao I kabwara bure ngkana arona bwa iai kaokoron ara taratara. Kanga ngai I bon ti taraia n te itera are I taku bwa ti tebo au reke ma te Minitita n te mena ae kanga boni kabane rabwatan te Biira e bon tamaroa. Ma tao ti e mwakoro are 10: (2) ane ngaia e rangi n tabetabe iai nanoia tabeman Taan tei aika karineaki. Ma are boni ngai naba temanna ae e tabetabe nanou iai ngkana arona bwa e nang bubura kaei te *amount.*

Ma ngkana tao arona bwa e bon rangi n uarereke, tao ti $5.00 n aron are e taekinaki ke te $10.00 ke tao bon akea moa. Ti a katuka anne nakon te Tautaeka bwa e a taraia ngkanne nakon te kauoua ni wareware bwa are bon te Biira ae manga katamaroaki ao tao e kona ni manga noraki riki riaina ngkanne n are imwina *Madam Speaker.* Ao e rabwa, I boutoka te Biira.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I a kanakoa ngkanne nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Abaiang; hon. Betero Atanibora. E nakoim.

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa *Madam Speaker*. Ao bon au tibwa moan tai naba n taetae aio, bon bwanau moa ni kamauri moa nakoim *Madam Speaker* ma kain am aobiti. Te Beretitenti, te Kauoman ao Minitita ni kabane. Ni ikotaki ngaira Taan tei ni kabane inanon te Auti ni Maungatabu. Bwanau ma bwanaia kain au abamwakoro ae Abaiang ni kamauri ngkami. Kam na bane ni mauri!.

Madam Speaker, I kukurei n taekinna bwa I boutoka te Biira aio iaan bukina ae I taku bwa iai aika tao a tia ni mwamwaneweia inanon aia tai ni marooro.

Te bwai ae kakawaki *Madam Speaker*, tobwakin nanon te botannaomata n te bwai ae e aranaki bwa te tianiboo ke te *price control.*

Ao anne te bwai are I kani marooro iaona ibukina bwa te botannaomata e ti kona n tobwaki nanona man te bwai ae tianakin boon bwaai.

Ti kakoaua Madam Speaker bwa tao e koaua iai tao itera tabeua akana a tangira kamatatakia riki inanon tao te kauoua ni wareware. Ao anne bukina ae ngaia ae ti boutokaia ibukina bwa e na iai riki te kamatata riki nako iai ao karinrin nakon baike aki rangi n ota n te tai aio n aron are e a tia n oti, ma ti aki rangi n kaokioka are e a tai n taekinaki irouia taan marooro ake mai imwaina.

Ma otau ae memere Madam Speaker, ao tao ibukin te naan registration akana e nanonaki akanne. Tao I kona n assume bwa tao nakoia te koraki ake te naan *importers.* Te koraki ake tao te naan kao kaako mai tinaniku ake tao a bon taketenaki riki tao bitineti riki ake a bubura. Bwa e aki koaua ngkana a nang taketenaki bitineti akana a uarereke n te aekaki ni boo ae ti tebo mwaitin aia kabwaka raitienti nakon te itera anne ke tao e kanga n are e nanonaki.

Bwa are tao e koaua e aki rangi n mataata n teina ae ngkai, ma ara kantaninga ae e abwabwaki ao n iraorao ma te Minitita ao te Tautaeka ngkai ti boutokaia bwa e bia nora aio.

Te kauoua, I raona naba te Tia tei mai Banaba n aron are e taekinna n aron ana calculation ao I boni kakoaua. Ao n aron ngaia ae tao I taraia ngai n au itera ae te Tia tei mai Abaiang ao I kakoaua bwa Abaiang e boni kaan nako Tarawa.

Ao tera are e riki i Tarawa, tera naba ae e riki iaon Abaiang.

Ngke e moa n $3.00 boon te ika iaon Tarawa ao bon te bong naba anne $3.00 te ika iaon Abaiang.

Ao ti mena i Abaiang ao a bane ni bobuaka naba bwaai ni kabane. Ngaia are ti irira aron te waaki anne, ma ti ataia ae ngkana arona bwa teina anne ao tao iroun tarira ae Banaba tao e tara ngkanne ni kaea nanon te tangi ni wenei are e taekinna n te tai aio. Ao I raonna n te tai aio bwa e riai ni manga kakaeaki angan buokana. Ao tao antai ae e na ataia ao iai tao uarereken boon kaako riki nakoia n te kantaninga are e na kona n *affordable* nakoia, ngkai bon te Tautaeka tabena bwa te tobwa.

Ao anne ae klanga I raona naba te Tia tei mai Banaba n te tai aio.

E koaua I rangi ni iraorao ma marooro ake a tia n taekinaki. N aron ae e tia n taekinna te Tia tei mai Marakei.

Te bwai ae ti rangi ni minotaki bwa ti mena i Abaiang ao e a taekinaki bwa e a tare te raiti. Aoi ai ngkanne

te titoa are i Koinawa, ana titoa te Aro ao mwaitin ana raiti n te tai arei tao 100tabun. Ao n te bong are e taekinaki i Tarawa ae e a tare te raiti, ao n te bwakantai anne ao e a bane naba. Bon te bwakantai naba arei ao e a bane naba te raiti are n ana titoa te parish.

Ngai naba e rangi ni mino au kantaninga bwa e a reke iaa mwaitin te mwane ae a boni bane naba te mwane n te bong naba arei.

Ao I kani kataia ni kakaea ao tao e koaua are e kabwarabwaraki iroun te Minitita, bwa man power e a boni tabe ni korakora.

Tekoraki ngkai ae ti kataia ni kakaea angan buokaia, ao koraki akanne ake a boni kakawakina te mwane. ‘

Ao I uringa bwa iai temanna raraou ae e mena i Arorae ao e kani kaboa ana nangkona ao e reke au nambwa ao e a tuangai naba. Te Tia tei I a bubutiko bwa iai au nangkona ae N na kaboa ma N na kanakoatia boona ao I kanakoatia naba ma kantokana.

Kanga e rangi ni boou i taningau te aekaki ni bubuti are e roko boona ao e roko naba ma kantokana. Bwa are akanne tiaki au taneiai.

Ma anne I a kona ngkanne ni katinea n te kantaninga are e kangai; nanona ngkai aomata a boni kona n rabakau ni kawakin mwane. A kona n rabakau ni kawakina aia mwane ao n ata naba kanoan maeuia inanon te bong teuana ma teuana.

Ngke ti oki mai Abaiang n ara tai n oki are e tia ni baireia te Auti n tei, ao e buti ara kaa ni kangai ao I rangi n kubanako bwa bon titoa a bon tei taian raiti iai. Ao I taku; e aera e taekinaki te raiti ao te naan raiti n te naan retailers aika titoa aika uarereke aikai a bon tei baba aia raiti ma booia. Ti tei ao I taku: iai nee am raiti. Ao e kaboaki n te baeki? E kaboaki.

Ngaia are I taku: ao e mena tao ti te bong aei tao kaburean matau ke tao e kanga bwa are I a bon tibwa roko. Kanga I mata moa ni buki bwa are Abaiang, I kataia ni kabururu i tari.

Ma n te bong are imwina I manga noria ao bon aekana naba. Tao ni karokoa bon te bong naba aei ae ti butimai naba, ao bon teina naba.

Ngaia are kanga e a kaminoa nanou ngkanne taian marooro akana tao a tataekinaki.

Bwa ti ataia bwa ngke e bong ao e titirakinai temanna raraou ao ek angai: nao, ko ataia ae e a tare te raiti? Aon gai I kangai; ao ngkoe ko kang raiti n am auti ke ko aki? I kang raiti. Ao ko taekinna ae tare, bon ti kani karekea am marooro.

Ma e kakawaki Madam Speaker te bwai ae nanonaki ae e tare ai bon

akea. Anne ae e nanonaki ae e tare bwa are e a tare, e a tarere. Akea. Ao ti kakoaua Madam Speaker bwa ngkai bon iai moa aron tibwatibwakin iroun tao private business ake a tia ni onimakinaki ibukin tibwatibwakina.

Ao bon te wikia e nako ao I uringa ngke e otinako ana tioka te Punjas. Ao I a nako bwa N nang kabo tioka, ao I a tuangaki. Ko na boo tioka ni kanga; N na boni kaboa au tioka. Ko na kaboa ngkanne n te kaa. Ao I aki kona ni kaboa ikai bwa are I a roko. Ko aki kona bwa aikai ti iaon aba.

Ngaia ma tao I a bobwai ibukia kain aonnaba ake a mena inanon baiu? Ngaia ao nakon teuarei.

I a manga nako ni marooro ma teuarei ao I a kariaiakaki.

Ma ti a manga tuangaki. Ao iai baon am bwai nako aonnaba bwa e na boni katokaki n te kaibuke. E aki, tabeu ibukia kain aonnaba ake a mena inanon baiu bwa nimaia. Bwa are ngkai e a tabuaki. E kanga arona. E aoria bwa are I a bon biriakina te booti.

Ngaia manga booti mai Betio nako Bikenibeu. Kanga aekakin akanne Madam Speaker. Ti tebo ma e a manga kabatiaki aekakin kawai ibukin kanakoan bwaai ake kanga bon roko raoi n kainanoia ae ko bobwai ibukin te botannaomata.

Ngaia are ngkana e kona naba n taraki are tao ngkana a boni kinako bwa te Tia tei ngkoe ao ko a manga tanaki n *interview* ma ngaia, e a bon aki koaua anne.

Ti a boni ngae ni kaotia, Taan tei ngaira ti maekanaki irouia aomata.

Eng, ma are aio ngkanne kanga bon te tua. Ao ai te Tua raa? Bwa ngkai ti a marooroakina ngkai te tua ao kanga akea inanona.

Ngaia are I ti kani kakaea raoi ngkanne tuua akana tao a kataia ni mwamwaneweaki.

Ngaia are ti kan iraorao ni bubuti naba nakon te Minitita are karineaki are ana Biira aio, ngkana e kona naba ni marooro ma te naan private sectors ni kakae anga akana tao a tamaroa ni waekoa n reitaki ma aia customers bwa tao kain Tarawa ngkoe a boni bobwai iaon te kaa ni kaako. Ao kanga ti ongo ae e roko te tioka, ti a bon roko naba ikekei ao an kabongana te roko ikekei ngkana tao bon iai riki bukina ae kakawaki irouia.

Ti ongora bwa tao e mangao bwa tao aongkoa tao ai bon tiaki kain aonnaba ma ai boni kain Tarawa ae a bobwai ikekei ao a karaoa te bobwai n aekakina anne. Ngaia are tao a riai ni kaokoira ao n anganira te onimakinaki bwa e aki mangao aron tein ara bobwai.

Ma ti na bubuti nakon te Minitita tao ni bwaai ake tao aki rangi n ota n te tai aio. Ngai irou temanna ae I boutokaia n teina aio bwa are iai te kauoua ni wareware. Iai te kauoua ni wareware ao I boni mamarooro tabeman naba kain te private sector ake I kinaia. Ao I kataia ni kakaea otau ma ngaia ao a kangai; e raoiroi bwa ti a iraorao ma ngkoe te Tia tei iai bwa kanga akea te kanganga n tein te price control ane e marooroakinaki anne.

Ma ngkana iai ae karinrin, ti a manga bon reitaki ma ngkoe bwa ko a manga bon ibuobuoki n iraorao ma te Tautaeka n te tai are e a roko ibukin te kauoua ni wareware.

Ao e rabwa taian nonori akana a tia n noria tarira man te Kaitara. Ma ti a bia aki kamemerea aron tarakina ae e tamaroa nakon te botannaomata, ma ti a bia taraia n aron are e taekinna te Tia tei mai Butaritari. Tarakina n tarana ae e raoiroi bwa ibukin maeuia te botannaomata bwa e na control te price.

Are ngkai e bon ana arona. Boon te tioka; e a tia n roko n $150.00. E a manga roko n $165.00. Ai bon ti teutana ao e roko n $200.00.

Ngaia are ngai, ngkana I roko ao I kangai: iraua boon te tioka? $120.00. E tikiraoi. Tao I a taninga $150.00 bwa I tatangira $150.00. A manga ngare taan bobwai aikekei.

Ao n te bong naba are imwina ai manga $150.00. ngaia are kanga ti a kukubanako n te aekaki ni boo akanne ae ngaia anne ae I boutokaia n te tai aio Madam Speaker. Bwa bon te aekaki ni boo teuana ngkai ao te bong are imwina. E uti n uki ao e a manga bitaki boona. Ai $150.00. Bwa e aera? Bwa kanga e a manga bon raka boona mai ikekei ke e kangai. A boni bati naba arona, ko aki rangi n kan titiraki.

Ko a manga roko n are imwina ao iraua; bwa $175.00 bwa are e a manga raka riki teutana.

Ngaia are anne te bwai ae ngke I noria aekakina arei, I aki kabane tai ao I a nira naba au karewe nimakai (5). Are angan tokin te kanganga.

Ko nang iranna riki kabanea ngkana ai aekakina anne. Ngaia are I a koro karewe naba. Ao ngkai a manga tanaki ni moi karewe kain au auti.

Ao au karewe are I koreia, I korei ake a rietata bwa are kanga iai te tauti irou. I ribaia te koraki ake a bon kona ni tamwaka au karewe ke tao a boni babanga n tamwatamwa ma a na kona n iraea au karewe ae tao e rinano, I ana are rietata.

Ma taeka Madam Speaker ni kukurei ao ni kimarimari ibukin te Biira ae tamaroa aio, bwa aio boni kikitea naba aron maeun te botannaomata.

Ngaia are kanga akea nanou ni kan totokoa te Biira aio n angana ao tarakina ae angabuaka, ma e korakora riki nanou n tarakina ae raoiroi ibukin iai te tianiboo ibukin maeuia te botannaomata akana a kona n affordable iai.

Anne te bwai ae moan te kakawaki ao ti na kaina tein ao n raona Banaba riki ni bubuti n te tai aio. E bi ariki tarakin te tai aio bwa anne naba ae kakawaki ngkana manga iai tao te aekaki niboo teuana ae e kaokoroaki bon ibukia irarikin anne.

Ao anne I taku bwa e rangi n kakawaki bwa are bon anne ana kabanea ni uarereke ni *population* Kiribati ma kain Kiribati ao a riai n taraki.

Ao e eti are taekinaki, *no one left behind*. Ao ae ngaia I nang rawa naba n *left behind.* E ngae ngke akea au titiraki n te bong aio, N na bon riai ni marooro. I kaota naba ana *contribution* Abaiang ma ana iango bwa are e a bon tia n rineia ana taan iango.

Man taeka anne *Madam Speaker,* ara bau te mauri te raoi ao te tabomoa. Ko bati n rabwa.

Tibiika: Ko bati n rabwa te Tia tei ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia tei ae karineaki mai Beru; Hon. England Iuta. E nakoim.

Hon. England Iuta: Ko rabwa te Tibiika, ao e kakawaki naba reken te teirake n te bwakantai aio n reiti bwana ni kamauri. E kakawaki ngkai ara moan bong ni bowi aio n tokin te ririki aio.

Ao I a kamauri ngkami ni kabane ngkami te Tibiika ma kain am aobiti, te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, te Mataniwi n te Kaitara ao boni ngaira ni kabane Taan tei. Kam na bane ni mauri!

E koaua aio are bon te kabanea ni Biira are e na tabekaki n te Auti ae nako. E aki reke taina ngaia are e a manga moanibwai ngkai. Tao iai te mwaninga teutana bwa ti taku ngaira bwa e a tia n nako kanoana, a bane ngaia are ti a manga ukebwau teutana ni kakaea etin te rongorongo.

Ao kanga n otara ngkoa ngkekei ngke arona bwa akea baika a riki imwin rakan boon te bwaa, tao e a boni marannako naba aio.

Ngai n au koaua. Bon ti au koaua ae I aki toki n ununeaki ae ngaia tao e boboto naba iai raraoman te Kaitara, bwa ngai temanna ae I rangi n teimatoa n imanonoia bwa ngkana e roko te Biira ao e na roko ma rekerekena ni kabane. Ao ae ngaia ae ti na roo iai ngkana akea te aan tua ao te naan tietura ake a na riai n nim iai.

Bon anne naba ae ti uneakinna n te Kanimabong ae nako ma kain te *MISE*. Ngkana a kataia n anganira baia, tao a na kanakoa iaan

korakoran te iti ma Rabakau aika a boou ibukin te tiora. Are ti kan ataia bwa mwaitira te aekaki ni korakora anne ao a taku bwa a tuai moa kona n anga bwa a na taninga tian te aan tua bwa a na manga okirira rikaki ma te aan tua.

Ti karautaeka nakoia bwa te aan tua ti aki okiokiraki iai ngaira Taan tei. Bwa ai bon anne koauana tao ti na bon bubuti nakon te Tautaeka ao tao waaki ake imwina, bwa a na bon kaitiakaki irekereken te tua teuana ma teuana e aonga n ae e toki te nano kokoraki ao a itiaki kantaninga.

I a bon te teimatoa naba n uneakinna n te tua, n te Procurement Act ao n uneakinna ma korakoran te kai ni Katine ma aron Kainibaire. Ti na bon te teimatoa ni bubuti ngkana a kona n roko bwa e bane mwaitin te Tua ma mwaitin tera.

Bwa ngke arona bwa iai ware aikai i matara ao ti aki manga titiraki.

Ao ngkai e riki aio ae e a kibarake naba boon te kaako ao e a manga rikirake ma bitakin kantokan kaako nako aon abamwakoro ae te aan tua naba. I taku bwa e mwaiti te titiraki ao e rangi ni rawata te kan ota, bwa I boni kabanea au tai ni kakaea rongorongon te bwai ae riki ao I tuanga te *Accountant general.*

Ao e aera ko aki karekea am tai ni marooro ma ngaira Taan tei ni kabwarabwara te bitaki nakon te aan tua anne bwa e na rangi n ibuobuoki ngkana kam roko. E ngae ngke te aan tua ma kam roko ni kabwarabwara nakoira[ao e na reke ara tai ni marooro ma ara botannaomata.

Ao inanon au tai ni marooro ma te Accountant General ao e anganai rabwatan te aan tua arei. I a tia ni katoka n te *facebook* ibukia kain au abamwakoro.

Ma aron otau ao au kabwarabwara ae I uotia nakoi a kain au abamwakoro ao tao e aki rangi n eti raoi. N nang tibwa mataata riki ngkai I wareware n te aan tua anne.

Ma I taku bwa e bongana aio. Eng, I bon tutuangia kain au abamwakoro bwa I aki bati ni kona n taetae n te tua ae karaoaki ke e oneaki ngkana e kaineti te tua anne ma katamaroan te waaki ni mwakuri. Kanga akea bukina bwa ti na marooroakinna.

Ao anne buokan katamaroan aia waaki taani mwakuri. Ma e na bon riai ni karaoaki n aronam, ma ngkana iai nano kokoraki aika a na mwemwe ae tao ngaia aio ae e mwemwe mai ikai.

E mataata bwa ngaia ngai n otau ngkai I wareware iai, te tia kabonakoa te kaako e a boni moa naba man te bitineti are e uarereke are e na kabonakoa te raiti, te

burawa, te tioka baike a tianaki iaan te aan ni boo.

Bwa are e mwakoro ikanne te *wholesaler* ao te *retail,* nanona ai bon aomata naba ni kabane. Ngaia ae a na *apply* nakon te *Commerce.* Ao e aki tianaki korakoran te bitineti ni kangai. Bwa ngkana e na tianaki iaan te aan tua ao e riai ni kaman kamatataki. Ma ngkai ti tebo ma ai bon ni kabane naba. Ngkana ko na kabonakoa te raiti, te burawa, te tioka ao rekerekena nako ao ngkoe naba temanna ae ko na riai ni kareke raitienti ao kona *apply* nakon te aobiti i Tarawa. Anne otau.

Ngkana tao e bure iaan te mwakoro 12 ke iraua, kanga otau ikanne. Kanga te aekaki anne ma ngkana e eti ao rekerekena ngkanne ae e rekereke ma aio, e ngae ngke a katietaki boon kaako. Tao bon teuana te tioka ae e taekinaki n aron are a mwaneweia taan marooro.

A nang mamaraki birotoia kain au abamwakoro bwa e kanga n ae rangi n bobuaka te tioka n ae nako.

Ao e koaua te kauoua ni boo, ae te *25kg* ae ngaia ae e t iroko naba ana tioka n te tai arei $84.70. Eng anne te kauoua ni boo. Ana moan boo $70.80.

N te moantai aki kabonakoa nakon aon abamwakoro ngke I moan titiraki, bwa are e taba kanakoan te kaako nako aon abamwakoro ma te uneaki te kaetieti iaon kantokan kaako are a tangiria taan bwaibwai ni kambwana ni kaibuke bwa a tangira kiban te kantokan. Ngaia are e bae ngkanne irouia te naan bwaraki bwa a raraoma bwa a raraoma bwa tera aron kantokan aia kaako, e na reke ke e na aki.

Ao tao ngaia anne ae e riki iai eena ae e nang korakora te ngure iai. Ao ngke e a nako te bitaki, ao ngaia e a bon eti bwa te tia bobwai mai buki e nang boni kabwaka kantokan ana kaako. Akea rekerekena ma te tua aio ma ti a kauiaki ngkai ma baika a riki.

Ngkana te oneaki n te Tua aio ao ti a kauiaki ngkanne n aron ae e taekinaki ae e tia ni kabwarabwara te Minitita n te Mwamwananga. Ma tao e koaua iai riki aika a rangi ni mataata irouna kantokan kaako.

Ti kamatata nakoia kain abamwakoro bwa bon tabeia anne. Ngai kain au abamwakoro, bwa are uaekaki ngkanne bwa are I boni kabwarabwara nakoia kain au abamwakoro bwa are bon iai te *business license.*

Kam bon riai ni kamanoi ngkami bwa mwina kam na reke n te kanganga ngkana tao kam boo ma aekaki ni waaki aikai ao kam na reke ni kanganga. Bwa are iai ae kam bitineti raoi ao iai ngkami ae ane

kam bitineti iaan bukarere ke te naan ***hockers license.***

Ngaia are tarataraia bwa mwina a mangao akanne ao kam na reke n ana Kora ni kaeti te *Commerce*. I raraomaeakinna naba bwa te bae bon ana boo te *Commerce.* Aikai imwain atakin baika a riki n aron te ongotao.

Ngaia ae I taku bwa a bon riai. N na bon bubuti bwa a bon riai ni karekerekeaki aikai ngkai ti a taetae iaon te tua aio ao a riai ni kanimwaki ma te bitaki iaon te kantoka ni kaako. Bwa e korakora ngkai te aki ota irouia kain abamwakoro. Ao bon te moanibwai naba are I bubutia te *Accountanti General*, kam a bon riai n nako aon abamwakoro ni buoka mataataia te botannaomata n te bitaki ae e a rina naba aio.

Ngkana e teweaki n taabo tabeua mwanen kantokan bwaai tao n irekereke ma te tua aio are tao bon tiaki ana mwane te Tautaeka bwa tao a boni karika matana bitineti man te moantai are e na roko te kaako iai n aron ae te ota. A boni karika matana bitineti ngke e moan roko te kaako ao e a tei naba matana mai ikanne, ao ai mwakuriana naba te kantaninga anne ae ngaia ae kam kataia ni kaokoroa nanona. E na kataia ni katiteboaki kantokan kaako, boon kaako ni kabane ake a kabonakoaki i Betio ma ake a kabonakoaki tao i Kuma, i Koinawa. E kakawaki ae e nang tiotionako man te matabaiawa ke tao Atimwakoro Ribono ao tao iaa.

Ngaia are ni kaineti ma te Tua aio ngkanne ao e rawata baikana aera. I a katikua n arona anne bwa are anne te kantaninga ibukin te mwakuri. Ti na boutokaia n arona anne. Tao ti na ti bubuti bwa iaon aba bon akea ae e kakateiteia ana kaetieti iaon boon ana kaako iaon abamwakoro.

E bon roroko ana tai te Kauntira are ngkana e roko te ota ae boou ae tao n aron ami ota are 12 Tebetembwa 2022, te Minitita are ko tiainaia te namwakaina 2 n nako. E a nako. Te kantaninga bwa e tia n teke anne. Te kantaninga bwa e a tia ni kabutaki irouia Kauntira.

Aikanne ngkanne e eti iai boon kaako tabeua ae a bon teimatoa naba ni uaa ngkai. Ao e koaua tao ti te bwaa e a tia ni bitaki.

Ao te titiraki naba irouia aomata bwa e aera te tioka ngkai e a bon roko n aron boona aio?

Tabeman a taekinna bwa 2kg ao e kani bane $10.00. Ngkana ko kabwaka $10.00 ao ai akea am nikira, tao e reke tao ti $1.00 tabun. I aki kona ni kaekaia. Bwa n aron otau ae e memere, I ti kangai. Kanga n otau bon te Commerce ae kakaraoa ana tianiboo, bwa anne te ota ae rereke irou ngkana N na nako ni bobwai n ai aron te Tia tei

mai Abaiang. Ao angin te tai N na bae n tuangai ma te naan bwaraki bwa N na tataninga moa tian ana mwakuri te *Commerce* ibukin tianiboo.

Ao tera bukina ngkai e nang bon birirake boon te tioka n arona aio te Tia tei? I aki ataia ma tao teuana otau ae memere. Are ti boni kabatiai arora ma kain te *Commerce,* bwa ngke bon akea ara tioka ae ti kona ni karaoia ao ti a manga bane ni kaoka nako ana tioka Biti bwa e aki bwati ae 10 tabun te konteina.

Anne aron otau ae ti tebo ma ngaia anne ae e a karika naba te tare.

Ngke e kaokaki nako te tioka ni Biti arei bwa e aki manga tangiraki bwa a na otanaki n nakomai; ao e a riki naba te tare ae aekakin aio ae ngaia ngkai e kataia ni katamwatamwarakeaki ni kakiokioaki mwina.

Tao e na koaua ae e bobuaka teutana bwa are te tioka aio, ai bon te tangira mai Thailand. E bon raroa boina bwa bon mai Thailand.

Ngaia ae tao e na boni bae ni bobuaka. E koaua e a manga roko ngkai te tioka ao e boni kaokoro boona. E kaokoro boon are Inria ao e boraoi riki are i Thailand e bon bobuaka riki. Are arei e taku te Tia tei mai Butaritari, e aki ti reke iaon te abamwakoro are kanga ko tatangiria am aomata ake a teimatoa ni bobwai iroum. E reke n te naan bwaraki.

Te naan bwaraki aikai a rinorino. Te bwaraki are teuana e kabonakoa ti 2 te baeki n te bongina nakoia kain abamwakoro titoa ti 2 te baeki ae te 50kg. Ti uaai (2) te baeki tibwan te titoa.

Ao ngke I tekateka ikekei ni kakaea angan au tioka ao e a manga roko temanna ae boni bobwai naba mai iaon aba ao e a reke ana tioka 10. Ao a barantiko naba taani mwakuri ao iai riki ae reke ana tioka ae rawata nakon anne man te abamwakoro arei ao te abamwakoro arei.

Ngkanne e a reke au koaua, tao e koaua tao nakai a tatangiraki irouia nakai bwa a teimatoa ni bobobwai ikai.

I aki kabane tai, I a manga nako ni kakaea buokau te naan bwaraki ake tabeua. Kam kona n nanoangaia kain Beru. E bobuaka riki bwa are bwain Thailand ma e reke. E reke kanoan te mwane are I uouotia. E bane kanoan te mwane are I uouotia.

Ma tao anne nikoana te Minitita n te *Commerce* ae ti na bubuti. Tiana boona ma tara naba aron tibwakina bwa e na nakoraoi n aki kakaokoroaki bwa are ti te tikina ami Kainibaire ane kam na rikoia mai irouia aomata. N aron te mwane ane kam tangiria ibukin tianakin ao baireakin aron te waaki ni bobwai.

Ko a taiaoka naba n tianna nakoia taan kabonakoa te tioka ma ni bwaraki. Bwa are a nang bon tanaki ni kakaokoroia aia aomata. Iai ake tao bukina ngke a teimatoa aia customer akekei, a moanibwai.

Ao ake aki, e aki reke irouia aikanne.

N irekereke ma te *freight levy* tao e boni koaua ti a kabwara bure ngkai ti a karinnakoa. Tao ti na bon butiko te Kauoman ni Beretitenti e rangi ni korakora te kani mataata.

Ti kataia ni kaetia te kamatata anne, ma ngkai te ngure bwa e aera ngkai ti a boni kabwaka naba n te tai aio. E na bon reke ara mwane.

Ngkai I kekeiaki ni karaui nanoia. E na reke ami mwane n aron taekana ikanne ngkana ti bane n iri kaetieti akana ikanne.

Ai bon terana naba bukin te bitaki. Anne te bae e boou iroun te botannaomata. E aki tauraoi te botannaomata nakon te bitaki arei, e kubanako.

Ao ngaira taan buoki ngkami n ara koaua. Ti na tauraoi ni kabwarabwara nakon te botannaomata, kekeiaki.

Te naan raitienti ngkana tao e koaua bwa e mwaiti te raraoma iai. Are tao bon otara ma ngkami ni baika kam bon kona ni karini n ami akaunti ao e na butimwaeaki iroun te *tax* te kabanemwane ae e riai. Akea te ruti iai.

Ko tiatinia aomata ao akea te kanganga bwa are ai bon arona anne. Ma ti bon raraoma bwa mwaitira.

Ma n aron te tua, ngai temanna ae I aki tukia.

Aio ngke n arona bwa e mwemwe ngkekei tao e nako ma akea kangangana bwa baika e kaitaraki ma ngaai.

E koaua te bwaa are e a tia n taekinaki ngkai, kam tataekina iraua ao ni ikotaki ma boon te turam bwa are e kaboaki te turam $110.00, ai manga $150.00. E a manga aki kaboaki bwa e aki tau te turam. Anne man te Koil n aron ara taneiai ma ngaia.

Ko a manga katoka am turam e a on naba n nakomai ikai, e bua iaon te kaibuke.

Nanona a manga aki raa, tao e a kani koaua ae taekinna te Tia tei mai Butaritari a manga aki. A kakae nnen aia turam ao ko kabonakoi iaon abamwakoro. Aikai baika a riki, mangaongao te kataia ni kani nikoakin bwaai ni kabane. I Beru ao e tare te bwaa. E a kaman tare. Ma e tikiraoi bwa a buti rebwerebwe. Angin rebwerebwe a buti. Nanona tao e boo te ikaraba. Ma te naan turaki, a kuri aki buti taian turaki. E a boni bane te

diesel. Tao e aki bati riki n otara te karatin bwa are iai te bwai ni katannako ma te aia.

Ma aikai baika ti aera, e ngae ngke ti boutoka te Biira n arona ngkai bwa are te Biira ni mwakuri. Anne kakawakina ao ti na bubuti riki kamatoakin te naan tua. Bwa tera etin ae a na karaoia raoi te naan bitineti.

Tera raoi te kaetieti ae e na kateia, bwa tiaki nanona bwa aongkoa e nang taningaki bitakin te Tua aio ma e a kaman wene te kantaninga aio.

Iai tabeua titoa iaon Tarawa Teinainano, ko a noori naba. E eti boon te raiti. Tao ai ngaia naba te kanikina anne are kam noria, ngaia e bwaka iaan te tianiboo.

Tao e koaua te ota ane e tiainaki n 19 Tebetembwa, a tabe ni rikirake boon raiti. Ma e ngae ngkai e a tare te raiti iaon Tarawa ao iai teuana te raiti ae I kaboa aoe bo ni bwaka naba iaan te tianiboo mai ieta.

Nanona e boni korakora te kekeiaki irouia bitineti bwa a na aki riaon te tianiboo, ae bon riaon ae e tabangaki riki nakoia ake iaon abamwakoro bwa a kawa n ae a bon katuaeakaki naba. Tera ngke e tabangaki raoi te rongorongo ao tera ae na riai ni karaoia ke tera te aekaki ni kaotioti. Ngkana kam ma katoka naba n te facebook ngkai ao kam a korea naba taekana nakon ae e na tataningaki te tua ao ataia naba te naan bitineti bwa a wareware n te *facebook.* Ao a katekea naba ni matan aia titoa ao a bane naba n ota.

Ngkai n aron ae I taku; a kataia n tuangai. E aki tianaki boon te tioka, ao I tuangia. Tautaua riki.

Ao n aron otau ngkai ngke iai te kanganga n te tioka. Te tioka are e teimatoa n roko n te kaibuke teuana ma te kaibuke teuana n te aba teuana ma te aba teuana, a bane moa ni karaoaki booia iroun te *Commerce* imwain ae a kabonakoaki.

Ngaia are tai rangi n taekinna bwa e aki tianaki boon bwaai akanne, a bon teimatoa n tianaki.

Ma n arona moa aio imwain ae e manga teimatoa n okira arona te tioka ao aron mwaitina n aron are e na toa bain te abamwakoro iai, kekeiaki. Ti na bane ni kekeiaki ni kantaninga nakon aikai, raon naba te freight levy ae a na boni kantaninga moa bwa are e tuai nako te refund. Ao ngkana e nako ao mwaitira ngure ngkanne anne nakon taai aika na roko.

Ara kantaninga te Kauoman ni Beretitenti bwa e na aki maraki taningam ngkana tao ti a manga oki nakon te Auti ae na roko ma kaetieti aika mwaiti.

Taeka tabeua akanne ae I kataia ni kabwarabwara nanon te tua aio ni boutokaia ma aron te kantaninga ae

koaua ae a tabeaianga iai kain te Kaitara.

Ti tabeaianga naba bwa are ti aki noria bwa mwaitira aika a nang tiatinaki bitineti, ao ane ngaia ae I bon teimatoa n au bubuti. E aera kam aki kona ni katabwanina te tua imwain ae kam anganira.

E aera kam anganira are te rabwata, bwa bon tera bonganana ngkana ti a kabwata te tua ae e a buakaka te aan tua. E a rangi n oro bukin te aan tua iai? Ngaira bwa ngaira are ti kabwatia. Anne are ti kataia n uneakinna n taai nako ao I a manga bubutia kain te MISE. Ngkana e otinako aio ao e aki raoiroi. Ti reke n te bukintaeka bwa ngaira ae ti tekateka ni kabwata te Tua n te tai aio.

Man taeka akanne te Tibiika, ngkana iai tibanakon marooro. I kabwara bure iai ao e bati n rabwa. I boutoka moa mwemwekan te Biira n te tai aio moani warekana. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I angan te Beretitenti ae karineaki; H.E. Taneti Mamau. E nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker.* I karabwaia ake tia ni marooro riki tao e moa mairoun te Minitita are e uota ana Biira te Tautaeka n te tai aei n reitaki ma Taan tei ao te Tia kaeti tua. Ao I karabwaia ake a tia ni marooro iai Madam Speaker, I aki rangi n kani karababa ma N na kataia ni kauarereke. Ma te bwai ae kakawaki, te Biira ngkana e karaoaki ao ibukin te botannaomata. Ibukin tobwan kainanon te botannaomata, ao riki te Biira iaon te tianiboo bon anne ni kaineti ma uaemaen abara ao bobuakan te baao ni mwamwananga ma tera are e a kona ni kakaokoro boon te naan bwai. Ao anne e na karaoaki te tianiboo ae e na ti te tikina. E na tiki te kora mai Makin nako Arorae nakon te Aono n Raina, te Aono ni Mainiku ao n reitaki ma Banaba ae ti tebo te boo iai. Ao riki ti taetae iaon bwaai aika a tianaki booia.

Ao te raitienti are e taekinaki, inanon te tua ni bwaai ake a tianaki. Ao anne ae e kakawaki bwa ti na ataia, ao I a moanna ni kangai. E aera ngkai e tianaki boon bwaai? E kakawaki ibukin kaboraoan boon bwaai bwa e na ti te tikina te maeu. Anne ae e kakawaki n te tua ni boutoka te botannaomata.

Ma ti na ataia bwa te Tua e aki tabwanin ngkana ko aki tarai itera aika a kakawaki. Ao te tua ake mai imwaina, e ti taraia te tianiboo te naan *buyers* ke taan kabowai.

Ao tera ngkanne ae e karaoia te Tua aei ni katamaroa? Bwa ko aki kona ni karaure nakoa te tia bobwai ao te tia kabobwai. Kain te utu ae ti teuana ni kabuta te waaki, te

rikirake. Ana *generate* te *income* ke te *growth* ibukin te *economy*.

Anne taben te private sector, ao ngaia are ara tua are mai imwaina man te Korone ni karokoa ngkai ae e oneaki ngkai. E ti taraia ara botannaomata ibukin buokaia bwa e na boraoi boon bwaai. Ma e aki taraia ngkanne ara tua are mai imwaina taan kabobwai, taan ota, te naan salers. Ao e bure ae a karinaki ngkai, bwa e a oti ngkai n te mamarooro bwa a kona n takakaro buaka. E kona n reke te baere e aranaki bwa kanga te inanoi. Aikai baika kanga taeka ae a ri riki n te aonnaba ae e kona n roko naba irouia taan bitineti ikai.

Ngaia are ngai I teimatoa ni kakoaua bwa ngkana e na tabwanin tobwakin te botannaomata, ko na aki ti taraia ara botannaomata ake a na bobwai ma ko na taraia naba nake taan kabobwai. Bwa ai tera nanona ngkana aki *manage* ke n tobwaki raoi.

Ao anne ngkanne ae N na ti katurua iai. Bwa ngkai e rin iaan te raitienti are e rangi n uneakinaki ke karekean tao te kariaia bwa ko na waakina am kabonako bwa e aki teretere raoi bwa e nang general. E tabwanin te mena anne bwa e a ti kangai naba; te aomata ke te bitineti ane e kaboanako te amwarake. E aki katabwaninna bwa antai ae e kaboanako te bwai. Nake a otan kaako mai tinaniku ao a karokoa i Kiribati ao a na kaboanako. E na butimwaeia te bitineti are a kaboa nako te bwanin ke te *wholesale* ao e na manga rota naba te retail are e na manga kaboa nako naba.

Te taeka ae e mena are sale, are e kaboanako. Ngaia are I kangai. Aei tao e bon ti kaineti nakoia salers. Ao ngkanne tera ngkanne ae e na kona nreke irouia salers ngkana aki tararuaki. E a reke te panic, te ienikuri bwa e aera e a tare te kaako. Ao e na kanga te raitienti ni katoka te panic bwa e na ongo te I-Kiribati.

Bwa are ngkana a raitienti ao iai ngkanne katabeaia ane e na tataekinaki te applications ae e na menaki bwa te aan tua. Ao e na kangai; bitineti ake kam a tia ni raitienti ti na marooro ma ngaia ngkami. Iraua kainanon Kiribati ke ana *demand* Kiribati n te raiti n te namwakaina. Te mwaiti aei, kam kona. Ti kona ma ti buokira riki bwa aikai kainanora n aron are e taekinna te Minitita n te *Commerce.* Ti a tangira te aba bwa tin ang katei ara *warehouse* aika a bubura. Akanne aika a na kainano bitineti ae ngaia ti kataia ngkai ni mwakuri.

Ma te bae e kakawaki, e na buoka katokan te ienikuri. E na buoka katokan naba te ibetutu n ota. Bwa ngkana e roko te tai are a riki aikai, ao e nang kangai te Commerce. Tera ae riki, anga nake a taku bwa a

raitienti ao a na katoka kainanon te botannaomata bwa e na aki tatare te kaako. Tera ae e a riki? E aki ngkanne raoiroi anne ae ko na kona ni manage te naan *salers* bwa e na aki riki te kabuanibwai. Ngaia are I taku bwa ngkana ko a ti tarataraia te naan *buyers* ke *consumers* ao ko a mwaninga taekaia salers, e kona n reke te kabuanibwai nakon te *economy*. Ao riki te bwai teuana ae e rangi n kakawaki, tiaki ti katokan te panic ma te ibetutu, te safety.

N aekan Tibiika e rangi n kakawaki bwa ngkana ai akea ae e raitienti ao e a bon tabangaki naba te ota mai tinaniku, ko nang kanga ngkanne n ataia. Bwa kaako ake a otani, a na aki kabuanibwai iai te botannaomata.

Ngaia are aikai baika a kakawaki, ma e koaua bwa are e aki teretere raoi tao n ane iaan te mwakoro 10 ke part 10. Are anne are iai te kauoua ni wareware. Ao I boni kubanako n ana mena te Kaitara. Kanga e a manga boou aei, bwa angina ngkana e taraia bwa kanga tao baika a kona ni nikoaki ao e boni kona ni kangai; ti a boutokaia ma ti a katamaroa n te kauoua ni wareware. Bwa are ai tibwa bon te moan wareware aei.

Ma are e aoria bwa are a bon inaomata n aia iango, ma N na ti katereterea nakon Kiribati. E kairua ae aongkoa te Biira aei e nang karawawataia taan kaoko kaako ke kabonako kaako. Te tua aei e na tobwaia riki ao e na angania riki te unga n nano bwa a tararuaki raoi, n aron are ai bon te uota arona te aomata ke te bitineti ao e nang aki kakoroi tabena ake e katabeaki iai.

Ao te kabanea ngkanne. I aki rangi n ota n te aeka ni marooro ae aongkoa te raitienti iaan te mwakoro n tua ae te tianiboo, e na aki kaunga te kaiangatoa.

Kanga bon akea te kaiangatoa ae e kaungaki n te taianiboo, bwa boo aika a tianaki kanga bon aki unga iai bitineti n ami marooro aei. Ngaia are kanga I aki ota bwa e aera ngkai te tianiboo, kaako aika tianaki booia e na kaunga te kaiangatoa.

Ngaia are I nanokawaki n ongora aekakin marooro akanne, e aki kaunga te naan tianiboo ke akea bon ungan te bitineti. Bwa te bitineti e na mwakuri ibukin te raka, ma tera ae e kabaeaki iai. Ko kabaeaki te bitineti bwa iai mai ibuakon kaako aika aranaki bwa maeun te botannaomata. Ae ngaia ae araranaki bwa taian *basic commodities* ke te naan *essential goods.*

Ao anne ngkanne ae ti a bane ni kabaeaki iai ao ti na uaia n iraorao ma ara bitineti.

Ngaia are ngkana iai kabwakan te tua n te tai aei, ma tera ngke ti taraia n ae bwanin. Bwa ngkana ti

a butanako aei, ao ti nang kanga ngkanne ni *manage* te naan *salers.*

Bwa are mai imwaina akea ao a boni kona, ma te bwai ae e riki a riki kanganga n aron ae a tataekinaki. Ae ngaia mani kanganga akanne ao e a noria te Tautaeka ao riki te Minitita ma ana taani mwakuri ao te Tia kaeti tua, e a riai ni karinaki teuana te mwakoro ibukia taan kabobwai.

Ma are e koaua e na nikoaki bwa antai raoi taan kabobwai aika a na riai ni kananonaki n te mwakoro ke tao te kibu are e kotekoteaki anne ke te *part* ane kotekoteaki anne.

Ao anne tao ai tarana ngkanne n te kauoua ni wareware n aron ae a tia n oti ngkai bubuti.

Ma kanga ti nanokawaki iroun te Kaitara ngke e a bon totoko naba n akea kanga nnen te katamaroa ae ti noria mai irouna.

Ao man taeka tabeua akanne ao I boutoka te Biira. E rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao I a kanakoa ngkanne nakon et tia marooro are imwina. Te Tia tei ae karineaki mai Teraina; Hon.Nantongo Timeon. E nakoim.

Hon.Nantongo Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao imwain ae I waaki, I a bon reitai ma kain au abamwakoro ae e kakawa ae Teraina ni kamauri nakoim moa mairoun *Madam Speaker* ma kain am aobiti. Te Beretitenti ma kain am Kabineti, te *Leader* n te Kaitara ma Taan tei ni kabane ao taan ongora ao kain Kiribati ni kabane. Kam na bane ni mauri!

Ao e rabwa *Madam Speaker*. Ao e koaua e rangi ni korakora naba nanou ni kani marooro teutana iaon te Biira ae e rangi n tamaroa aei.

Ao e koaua *Madam Speaker,* ngai ae ibon irou kanga akea raoi waeana. Bwa n taran te Biira aio irou, bon ti tebo naba ma are ni kawai.

Ma ngke I wareware nako iaon te Biira ao iai ngkanne n aron ae a tia ni mwaneweia raou temwangina bwa iai teuana ae ti rangi n tabeaianga iai n aron ae tao kam a tia n ataia ao ni wareware iai; ane mwakoro 3 te Tia babaire. Ao e rangi ni taekinaki bwa akea te kanganga iai.

Ma ngai n au abamwakoro ae Teraina, e bon rawata te kanganga *Madam Speaker*. ao tao ngaira te abamwakoro teuana ae ti aki ata nanon te taeka ae te *control price* bwa e bon tua mani kabonganaki i abara.

Bwa bukin tera *Madam Speaker?* Te tai ae roko iai te kaako iaon au abamwakoro ae Teraina, ao e a kaman roko te *price control* man te aobiti. E a kaman katanoata te Kauntira, e a kaman tibwatibwaia nakon te naan titoa.

Ma are ngke e roko te ota arei, e kaman riaon boon te kaako te kaako mai Kiritimati. E a kaman riaon te price control imwain rokona i Teraina. Ao anne ara kanganga Taan tei, *Madam Speaker* ao kain te Auti n tei.

Ngaia are n na taetae moa iaon te Biira aio. I taku bwa n aron ae I tia n taekinna, kanga bon akea noran ae te kanganga n ake nikirana te Biira bwa bon ti tebo ma ake mai imwaina.

Ma aio ngkanne n aron are tao ai akea ana raraoma te Tautaeka, ngaira iroura I taku bwa e na rangi n rawata te kanganga n aron are e kamatataki iaon mwakoro 3; 10 rikaki.

Bwa te naan kanganga akanne, n te tai aio akea ara kanganga. Bwa ngke ti a *price control.* E tia te ota arei ao e karokoaki iroun te Kauntira. Te Kauntira e tibwatibwakia nakon te naan titoa ao e a iraki naba nanona irouia te naan titoa.

E a manga roko te kaako n arona e I taekinna, e a manga boni bowi bitineti ma te Kauntira. Ao n tabetai ngkana a bon roko naba kain te *Commerce*, a manga boni bit ate *price control* arei bwa e bon aki riai n ara abamwakoro n aron ae I a tia ni kamatata.

Ma te kanganga ae I noria ngkanne *Madam Speaker,* n te bitaki aio. Bwa e a tara n ae e rangi n karawata aron aia kanganga ara botannaomata.

Ma ngaira n ara abamwakoro akea te te *wholesalers*. Ai bon te naan *retailers* naba ni kabane ao karekei aia kaako mai Kiritimati, mai Tarawa ma kanga akea te *Wholesaler* ae maeka iao ara abamwakoro ao tao abamwakoro naba ake irarikira.

Ngaia are te waaki ae karinaki ngkai n te Biira aio, e na bon rangi n matoatoa irouia ara botannaomata bwa a na nakon te Tia koroboki. Ao a na kanga n *apply* nakon te Tia Koroboki ao e nga te tia Koroboki. E mena i Tarawa te Tia Koroboki. A bon kabwaka naba kantokana nako Kiritimati ao a nang kanga ni manga roko i Tarawa.

Ngaia are akanne kanganga Madam Speaker ae I noria n te bitaki aio.

Tao e na reke te kamatata ngke arona tao iai te workshop are I a ti baonaki naba ni boong aika nako. Tao ngke e mena tao e a kaman reke otara iai ao ti na aki rangi n kauntaeka ikai.

Ma I aki naba kauntaeka *Madam Speaker,* ma kanga te bubuti aio bwa tera ngke e nora aio te Tautaeka ao e na aki taraia bwa te totoko ma e na taraia bwa te kainano.

Ae I taku bwa e boni koaua bwa ngaira ti boni maeka inanona ao ti

karaoi bwaai akanne n aron are I a tian taekinna.

Ngaia e bira nanoanga aio te Minititia, ao I a moantai naba n taekinna *Madam Speaker* bwa I totokoia n te tai aio. Ao akea au raraoma bwa e na bon bwati. Ao n aron ae a tia ni wene bubuti ao ngkana I a butia bwa ngkana tao e rinanon bubuti akanne te Minititia ao I a manga boutokaia n ae na roko.

E koaua Madam Speaker, I kan okirikaki nakon ana marooro te Minititia n te Mwamwananga ao I karabwa ngkai e moantai n taekinna bwa e a kona n ibuobuoki te Tautaeka ibukin boon te turaki ao te transport ibukin karaian kaako, te te kantoka n te naan kaako.

N na bubutia te Tautaeka. E rabwa te Tautaeka bwa iai ngkai mwane ae a tauraoi n ara Kauntira ae a kona ni kabonganai ngkai ara botannaomata n aron ae e kan taekinna te Minititia.

Eng Madam Speaker, bon iraua naba te bong n nako kanga inanon taren te raiti ao I mamataku iaon te internet. Ao e koaua ae e taekinna te Minititia ae angin taren te raiti tao mai irouia nake a boni karaoa te raiti. A unika te raiti ao a kaboanako n te aonnaba.

Eng n au kukune ae I kunea ao e koaua are bon akea ara raiti ma I noria bwa aba aika te naan kabanea n rawata aia raiti ae e mwaiti riki bon Inria ao Tiaina. Ao e koaua ae taku te Minititia ae Ukraine. Ma I taku bwa Ukraine ti te burawa bwa are te wita. Ngaia are I taku bon iai naba rekereken tera, ke e na aki naba irekereke te tare aio ma I taku ti na aki naba un te Tautaeka ngkana ti okiria ni bukinna bwa ngaia bukin taren te raiti.

Bwa are e na riai ni kariaia bwa ngaira ti aki kona n okiria taan bitineti bwa are te Tautaeka bon te tia tobwaira.

Ngaira ti na okira te Tautaeka ao e rabwa te Tautaeka n aron ae kamatata naba te Minititia. E a tia ni marooro ma te naan bitineti ao e koaua bwa bon iai kanganga ae ti rinanona n taai aikai. Ara kantaninga bwa e na manga wasekoa ni manga reke tao buokan te kanganga, tao e a manga roko te raiti ma te tioka.

Ma e na kariaia te Tautaeka bwa ngaia n taainako ae ti na kawaria. Ti aki kona n nakon tao bitineti aika irarikira. Tao ti nakon Wishing Star n nako ni bwauranna, ti aki. Ma I taku bwa te Tautaeka anne tabena ao ti karabwa ngkai e a tia ni karaoa anne ma Botaki ni bitineti.

Te bwai teuana naba ae I noria n aron ae taekinna naba Taan tei tabeman, eng ibukin ae e oti naba iaon te Biira aio. Te spot fine ke tera te bwai anne. E na kanga akea ara

bebwa n Roia ma ti aki ataia bwa tera te spot fine.

Nanona e a kona n a nakonako Inspector akekei a tauko naba ni kariniko n te matawariki ngkana ko reke n te bure ao a tauko ma te matoa; kamai $500.00 ke kamani $50.00. kanga ti kainanoa te kamatata naba iaon akanne.

E koaua Madam Speaker ae I kona ni marooro iaona ao I a bubuti bwa are n aron ae e taekinaki naba tera. Ao I kabwara bure naba ngkana I ninia nako te freight levy, bwa ngaira naba te abamwakoro ae ti aki ata nanon te freight levy bwa e tuai naba man reke iroura te freight levy. Ti a ongongo naba, e kona n reke mani kambwana tabeua ao angina ae boni kaako naba ae ngaia ae aki kona n roko n tianiboo ake a tia ni baireaki bwa are ti boni kabwakai naba kantokan ara kaako nakon ara abamwakoro.

Ti kaboa te raiti ao ti boni tiatinaki naba nte kantoka ma te handling bwa ti na kabwaka. Ao akanne ngkanne, tao e eti te *handling* ma te kantoka ti a bon tiatiatinaki naba n angin te kaako.

Tabeua kambwana ko kaboa tao te hardware irouia, a kabwaka kantokana e *levy.* Manga tabeuta a manga Kauntira. Ti karautaeka e aki rin te kai ao te kabwaa iaan te *levy,* ma kam a boni keiakini boon ami bwai.

Kanga akanne naba ae ti kona raa. Ti a kani bubuti naba iai nakon te Tautaeka ngkai e a reke taina ni marooroakinaki n te tai aio te ifreight levy. Ti bon aki ata naba nanon te taeka ae te *freight levy.* Ti bon ataia ngkoa ma ti aki ataia ngkai *ao ti* tebo naba te *price control.*

Kanga ai bon taian taeka ae ti ongongo ti tebo ma ngaira ataei are e kangai: nnanna momo ae kanga akea te bae ti ongo nanona iai.

Ngaia are ti a bubutia te Tautaeka tera ngke e kona ni waekoa ni ibuobuoki naba.

Ao e koaua ae ti namakina ngkai taren te tioka, taren te raiti. A taku te aba bwa e aki tare ma bon iai naba tera.

Ao e koaua ae e taekinaki ae tao angia aomata iai aia *bind power,* ma ngai ae I boni kakoaua raoi iai tabeman ae I buokia. I kaboa aia raiti n tain te tare n raiti ae e nako aio ao bon akea boon aia raiti.

Ao ibukin te tioka. Eng, a rabwa Taan tei ake a tia n nora te karewe bwa a na okiria n koro karewe.

Iai au karewe irarikin te kawai i Nanikai ngkana kam kangai ao kam kona ni kakoaua bwa ngai naba temanna te tia koro karewe. Tenikai au karewe.

Ko rabwa Madam Speaker ao I a totokoa moa te onono aio n te tai aio n aron ae I a tia n taekinna.

Ao ngkana iai buren au marooro aoI a kawenea naba bwa te kabwara bure. Tao boni ngai te kabanea ni marooro te Tibiika, ao I a bon anga naba te katekeraoi imwain maenakora n te tairiki aio. E rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa Tia tei ao e rawata riki aika a kani marooro imwim, ngaia are N na angan moa te Tia tei ae karineaki mai Nonouti; Hon.Ieremia Tabai. E nakom.

Hon.Ieremia Tabai: I kan reita te marooro iaon te Biira aio te Tia babaire. Ao ti a tia n tuangaki iroun te Tautaeka bwa te Biira aio ae e na kaboua te tua ae ngkai te Tia babaire. Bwa e na karaoiroia riki te Tia babaire nakon te Tua ae ngkai.

Nanona te Tia babaire bwa ngkana akea te tua aio ao bon iai naba ara Tua ibukin tiatianakin boon bwaai.

Anne te moanibwai ae I kan taekinna.

Te Tia babaire ngkana ko boo ma aomata ngkai inanon te kawai ao ko titirakinia bwa tera ae a tabetabe iai? Ti teuana. Boon bwaai.

E bati te taeka n tataeni kawai ikai te Tia babaire ae e taekinaki bwa e rangi ni bati te bae e karaoia te Tautaeka aio, e rangi n ewa ibukin itera aikai. Te Tia babaire tao e koaua ma tera are e namakinna teuare e kabobwai ni katoa bong. Boon bwaai te Tia babaire.

Boon bwaai aio te Tia babaire, e aki ti kaineti ma te burawa, te raiti ao te tioka ao tera riki. E kaineti naba ma bwaai aika a bon reke ikai. Te banana ae 3inch ke 4 inti abwakina, 40c ngkai te Tia babaire. Ngkoa 20c. Aki karaoaki i Ukraine ao aki karaoaki i Rutia, a karaoaki ikai. Ai bon aron naba bwaai aika a bati aika ti karaoi ikai.

Ngkai ti mena n te tai ae e mena iai boon bwaai ao bon te riai te Tia babaire ngkoa bwa e riai ni kakaea ana anga te Tautaeka bwa tera riki angana. Tera riki angana bwa I ataia ao I kakoaua te Tia babaire bwa e a ewa te aomata ngkai ae e aki tau kanana.

N te bebwa ae ti anganaki tao irabong te bong n nako ao 42% te Tia babaire kain Kiribati. Nanona 40,000 tabun te aomata iaon Kiribati ae e aki tau kanaia.

Te Tia babaire te titiraki bwa I mimi ma ibuakon bwaai aika mwaiti ao akea ae e kataia n reita aron te tianiboo ma aron maeuia ara botannaomata. Bwa tera te kantaninga n tokin te tai n taai nako te Tia babaire? Maeuia ara botannaomata.

Ao ngkana e reke am tianiboo ao e toki tabem ikanne te Tia babaire.

Bwa ngkana am tianiboo arei ao e bati te aomata ae e aki kona ni kaboa naba iai ao tera ae ko na karaoia?

Ngaia ae I taku te Tia babaire, e aki toki taben te Tautaeka ao antai riki ibukin te waaki ae ngkai.

I kani kaokia riki. 40,000 tabun n aron ae n te bebwa aio ae e aki tau kanaia.

Ngkana e aki tau kanaia te Tia babaire ao tera ae na riki? A nimwa aoraki, a aoraki, a na waekoa ni weteaki te Tia babaire. Akea taekana ae ko na n raa. Ao anne te tabe ae e abwabwaki te Tia babaire.

Ao teuana te bae ti ataia te Tia babaire, n aron te waaki bwa tera raoi riakin abara aio.

A bati karaki aika ti a n taekin bwa ti na roko iaa? I Singapore ao i Dubhai, ti aki kona n roko. Ma I kani kaoka ara nano uoua te Tia babaire n te Biira aio.

Ao te moanibwai te Tia babaire, ngke I kakauongo n ana taeka te Minitita ao bon katuruturuan ao tabekan te waaki aio bwa n aron otara te Tia babaire man ara wareware ao n ongongorara, ti teuana te anga ae ko na buoka iai bwakaniboo te *Supply*. E mwaiti te *Supply* ao te *pleasure* rikaki e na korakora.

Ao I taku bwa aio te bwai ae riai ni kabanea ana tai te Tautaeka iai, bwa e na kanga n raka te *Supply* n te raiti, te burawa, te tioka ao tera riki are a *control* booia ngkai.

Ti aki ata boona ngkai ae I taku bwa e kona n reke anne te Tia babaire. Ae ibukina te Tia babaire bwa aongkoa e a kanganga boon bwaai aikai man taabo akekei? Tao e koaua te Tia babaire, ma ti boni tuai ni kabanea ara tai ni kakaea angana bwa tra te anga te Tia babaire ae e na mwaiti riki boon bwaai aikai bwa e aonga ni bebete. Bwa ngai irou, akea nanon te taeka ae e tianaki te boo ngkana e still line.

Ao I taku ngai te Tia babaire bwa e mawiti aomata ngkai aika *struggle* te Tia babaire.

Ao ti kani kaunga riki te Tia babaire te Tautaeka bwa e na kakaea te anga ae e na mwaiti riki bwaai te Tia babaire. Ao tera ngke ko produce, ti a kua te Tia babaire ngke ko produce. Maroaka ae a bon rangi n birirake boon bwaai aikai. Te bwabwai ae teuana e kani $10.00 te Tia babaire. Ngaia are ko boo ma am Taokita ao a tuangko. Ko riai ni kana te uanikai. Ko na kanga ni kaboa te uanikai ngkana ko aki kona ni kaboa boona. Ao I taku bwa anne teuana te tabo ae ti kantaningaia bwa e na bati ana kawai te Tautaeka ibukin kaungan bwaai aikai.

Te Tia babaire e taekinaki bwa kain Tiaina taan ununiki. Ao aio te tabo

ae e na kaotia iai te Tia babaire. A na kaotia iai, ao ti a taningaia nakon taai aika na roko te Tia babaire.

Te Tia babaire ti kakoaua bwa teuana te bwai ae ti riai n taekinna te kibu 10. Tangiran te raitienti mai irouia nake a na kaboanako te control price.

Akea titoa iaon Kiribati ni kabane, ni kabane a bane ni kaboa nako te raiti, te burawa te tioka ao tera riki. Akea, ni kabane mai tabona n ua tabona.

Ma te bwai ae ti mimi iai te Tia babaire iai, bwa ti tuai mani kaongoaki bwa tera raoi bukin kainan te bwai aio bwa e aonga ni kerikaki boon te bwai ae ti kainanoia te Tia babaire.

E taku te Beretitenti bwa ibukin te *security*. Akea te ienikuri. Ti aki, ti a mino iai te Tia babaire bwa tera ae ti tangiria. Te *control price* ae nnena bwa e aonga ni kona ni kaboa te I-Kiribati ae 40,000 kaina ngkai te Tia babaire; e aki tau kanaia.

Te Tia babaire ti mwaninga taekaia te koraki aikai ae a karaoa a *very important service* nakoia aomata.

I abau Nonouti te Tia babaire ao a rangi ni raroa kaawa tabeua, Tebuange, ao Abamwakoro I ataia bwa iai te titoa iai. Ma uouotakin te bwai anne ni kangai; moan te rawawata. E raroa nako, e *expensive* ao e aera riki n aekakina te Tia babaire.

Ao ngkana a manga katuruaki riki ma te aekaki n requirement ae ti aki nora riaia ngkai te Tia babaire bwa e na buoka uarereken boon bwaai aikai, ao ti a titiraki. Bwa akea temanna mairoun te Tautaeka ae e a tia ni kabwarabwara nakoira bwa bukin tera ae e tangiraki bwaai aikai.

Akea ngkoa ao ngkai e a tangiraki.

Te Tia babaire anne bukin ara totoko te Tia babaire, ao I taku ngai bwa e aki iangoaki raoi te Biira aio. E a ti taekinaki naba, ti na kaboua te tua bwa e a maan. Ao ko kaboua n te aro raa ao tera bwaai ae ko karaoia.

Ao aei teuana te Tia babaire, bwa ngaia ti na kabatia riki tabeia te koraki ae te naan *retail stores* ni kaawa ae tao ti iraai aia baeki n raiti, te burawa ao tao te baeki n tioka bwa ai $100.00 boon te mena ngkai.

Ao I taku bwa ti a bon aki *understand* bwa bukina tera? Aio e *difficult* kakaean aia mwakuri kain te aobiti ae akea nanona te Tia babaire.

Te Tia babaire te kabanea ae I kan taekinna, bwa tera ae ti kakaea. Tiaki ti te *control price* iaon bwaai aika teniua, iaon aron te *price* n abara ae Kiribati.

Ao ti ataia naba ngkai te Tia babaire bwa ngkana ko roko i buki te Tia babaire ao te titiraki e kangai te Tia babaire. A kakamaku boon bwaai aikai. Ao iai ngkoa te anga n taai aika nako, te *complaints* te Tia babaire ngkai bwa e aki kabonganaki raoi te bota ni mwane ae ti ataia te Tia babaire. Bwa te *figure* are ti anganaki ibukin te ririki 20 ni kangai, ao te baranti n te *freight levy fund $8m* nakon $9te mirion. E *increase every year.* E ngae n anne ao a tangitang te naan bitineti bwa tera ae e a karaoia te Tautaeka. Bwa e aki waekoa ni karaoa te bwai are e bon riai ni karaoia mai ian te tua ibukin te *fund* aio n te moantai. Ti aki ataia. Ao anne ae e buoka te waaki aio ae buoka rikiraken bwaai iaon abara ae Kiribati.

Ngaia tao e koaua bwa e ewa te bwai ae a taekinna bwa a karaoia, akea burena.

Ma ti aki anne ara namakin. Ao ti ataia te Tia babaire bwa I ataia e ngae n taekinaki te taeka ae tera. Tao aki ataia te koraki akekei bwa tao a raora nako ma te koraki ake e na aki bobuaka iai te raiti. E koaoa anne te Tia babaire. Ao anne te kanganga te Tia babaire ngaia are te tua aio te Tia babaire, tiaki ti ngaia n ti ngaia ao ti a control. E reitaki ma ana waaki te Tautaeka aika mwaiti ni karaoiroa riki aroia ara botannaomata iaon Kiribati bwa a na maeuraoi riki, a na abwabwaki riki maeuia ao a na aki baki ni bon aekan ae e taekinaki ngkai ae 40% tabun kain Kiribati ae e aki tau kanaia.

Ao ngaia are ti totoko te Tia babaire ao ti matoatoa bwa ti tangira te Tautaeka bwa e na go back to the drawing board ni manga kakaea riki. Tiaki ti iaon aio ma tera rekerekena te Tia babaire, ma aron karaoiroan riki aroia ara botannaomata. Bwa ti ataia ngkai te Tia babaire, e aki raoiroi. E aki raoiroi.

Ao ngkana bwa a bon tia waare raoi ao ti na kunea bwa man tao n ningai ae e a kani 10 te ririki ae e Tautaeka iai, ao I taku bwa moan te uarereke te bitaki ngkana iai.

Ao anne ana totoko te Kaitara ao ti tangira te Tautaeka bwa e na manga oki ao e na iangoia riki ana waaki aio. Ngai irou e aki active ana objective. Iai riki angana ae e na kona ni karaoia iai.

Ngaia are ngai te Tia babaire, I aki raraoma. I totokoa te Biira aio ni moan warekana.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I angan te Minitita ae karineaki; Hon. Mikarite Temari, e nakoim.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker ngkai ko karekea naba ana tai te Minitita n te Aono n Raina bwa e na kaota naba ana iango te Nati n te Aono n Raina n

reitaki ma are e a tia n reitia tariu temanna te Tia tei mai Teraina.

E aera kam a bon uneakina tian te boo. Ao are bon arona, e a tia ni kabwarabwaraki. E riai n iai tian te boo. E riai. Ti riai ni boutokaia bwa bon anne kanoan te Tua,e riai n iai tian te boo. Ao e tia ni mataata iroun te Tautaeka. E bongana n uaitera, te winwin, e na mwengaraoi te tia karikirake, te tia kaboa ao e na mwengaraoi naba ana babaire te Tautaeka.

E aki riain totokoaki Madam Speaker ae e bon aki riai n totokoaki n te moan wareware. Ma a riai n rinnako katamaroa ao te Kaitara e a moa riki mairoun aia *Leaders* aika uoman, a totoko ao e kanakonano.

Ngkana ti a kairiaia ngkami, e riai onga kanam ao ti riai ni *flexible*. Ma ngkana te moan wareware bwa are iai are imwina.

Ngkana e aki raoiroi nambwa 3 ke nambwa iraua, karinna ngkai. Karinna e aonga n tamaroa ao are e kabwarabwara te Beretitenti *Madam Speaker.* Te tianiboo ibukin te botannaomata, tiaki ibukin Tobwan Kiribati *party.* Tiaki ibukin te *party* ae e kaira Kiribati ngkai, tiaki ae bon tiaki.

Ngaira aika ti mena inanon te Maneaba ni Maungatabu aio tabera taran te Biira bwa e bongana ibukin te botannaomata ke e aki.

Ngkana te Biira ae e karaoaki ibukin maeunraoi te botannaomata, e riai n aki totokoaki. Ma a riai ni kaotaki iango aika tamaroa bwa e na tamaroa riki.

Madam Speaker ngai temanna ae I nanokawaki naba, bwa e a katuruturua nakon te Tautaeka ae ngkai bwa e buakaka am babaire iaon te tianiboo.

Ti a karabinoa ao ti a kauki nakon Nareau ma te boki n rabakau. Ngkana ti taraia kain te Itera arei, a tekateka ana aomata te Commerce ae e kairaki kain Kiribati ngkai ao kanoan te ingabong.

Aika a tekateka ngkai n ongora ara kauntaeka ae boni ngaia aika a karioa te iango aei. Tiaki te Minitita n te Commerce, ao tiaki Minitita aika a tekateka ao tiaki Tobwan Kiribati party. Te Nati ni Kiribati ae e noria n te roro ae ngkai, e riai ni katamaroa te tianiboo. Ao e uotarake ana iango nakon te Tautaeka ae ngkai for today bwa e bubutia n taona tabon inaina bwa e aonga ni kabwaia te I-Kiribati ngkai ao nakon taai aika na roko, ana iango te I-Kiribati ibukin ngkai ao n ingabong. Ti aki ana iango Tobwan Kiribati *party* ae e kabuta Kiribati ngkai.

Ngaia are e riai ni kakaetataki te marooro. E riai raoi ao e riai ni mataata nakon Kiribati ni kabane; antai ana Biira te Biira aio? Ana Biira te Nati ni Kiribati ae e tangiria

ao e noria bwa e na maeuraoi nakon roro ma roro aika na roko. Inanon rabakauna ao wanawanana ae e karekea ngkai.

Kamimi *Madam Speaker,* e a marooro te Tautaeka e kamwara am Biira aio. Ko aki iranna, e kamangaongao. Taraia bwa antai ae e karioa. Antai ae e mwaneweia. Antai aika tekateka ni karaoia, ataei aika man te *Commerce.* Ane n te law akana a reitaki ma ataei aika kain te Tua ae a marooroakinna ni kakaea angana bwa e na nikoraoi. Ao a tang, a roko nanoia bwa e na riai ni bwati bwa buokaia nakon taai aika na roko.

Tiaki buokan te tia bitineti ngkai. Tiaki buokan antai te Tautaeka ngkai; no. Boni buokaia te nati ae ngkai ae a reke aia bebwa ao a noria bwa e a riai ni bitaki te Tua n te tianiboo, bwa a noria bwa a na iai tekeraoin te I-Kiribati nakon taai aika na roko iai. Ma ai kamimira, e tabekia te Kaitara e buakaka e aki raoiroi ao ti totokoia.

E teirake te Kaitara temanna, e kamangaongao. Ai kawara nanoia ataei aika irouia te *capacitiy,* te tarena ae ngaia kanoan te ingabong ao e aera ti a katorotoroa aia waaki *Madam Speaker.*

Kaeta raoi te marooro, bwa tiaki te Tautaeka ae e tekateka i matami ngkai ae e karaoa te Biira aei. Ti tabera bwa ti na tabekia ikai bwa kabaeara iaan te Tua bwa e na kabwataki.

Ao ami marooro kain te Kaitara, e aki nora tamaroan ana iango te tei ae e kona n focus n tara Kiribati nakon taai aika na roko bwa e na maeu reirei iaon karaoan te tianiboo.

Madam Speaker ngai temanna mai Kiritimati ae I aki butimwaei taian marooro inanon te marooro aio. Kumeakin te tianiboo, kuneakin kawan te tia bitineti ao are e taekinna tariu mai Teraina. Ti a kaman boo ngaira ma te boo ae bobuaka. Kiritimati ma ngkoa mangkoa ni karokoa ngkai, te bobuaka ao ti onga kanara ao ti aki karongoa bwa are taura anne. Taura mo, ao inanon taina ma taina ngkai ao e a rikirake Kiritimati inanon te bakuraewa, te bobuaka, te bobuaka. Tabuaeran ma Teraina ma e a rikirake arona. E a rawata te bitineti ibuakon te kanganga ae e mwaiti ao tera ae e a tabekaki bwa e a bobuaka.

Ti a kaman kaina te bwaa. E a kaman toka boon te bwaa are a bwaina. Ti a bwaina ngaira ngkai kain Kiritimati ma Tabuaeran, Teraina ao ae kam a ngureakinna. E na tei bwa te *motion* ma tarimi ao mwanemi ao ae ti a kaman ngiraia. Ti a kaman rinnako inanona ni karokoa ngkai. Ai kamaeura. Ao e aera a ngureakinaki bwaai.

Bwa ami taratara ae e memere *Madam Speaker* irouia kain te Kaitara. Aki noria naba aia utu ake n te Aono n Raina. Ao a taku, katiteboko. Ao ko tara tarim ao mwanem are n te Aono n Raina ao are e kaotia te Tia tei mai Teraina. Ti rawata, ti a rawata riki nakoimi. E boni karaoa ana boo te Commerce ao kain ara tabo, a karaka riki ma ti anaia ao ti maeu ao e rikirake maeuraoira.

Ngaia are e kananokawaki te aekaki ae moan te bebete *Madam Speaker* bwa ai tibwa moan warekana. Katamaroan te tianiboo. Ao e tamaroa naba te Tibiika bwa te tianiboo aio e kamatata bwa te tei ae ngkai ae e mena n te *Commerce* ao n te *Law* bwa e taku; ti nang bita ana tua Engiran. E riai.

Ao anne ngai temanna ae I rangi n boutoka te iango ae ngkana e kangai. Ti na bita ana tua Engiran. Ti na riai ni katonga ao n anaia bwa are ti a tia n Inaomata mairoun Engiran.

Ti a riai. Te roro ae ngkai a riai n rinnako ni bita te tua ni kabane bwa ai bon akea ana tua Engiran. Bon anne etina ao kanna ao tonuna. Ao ngkana ti teimatoa n iai ana bwai Engiran ikai, ti kaotia ngkanne bwa e tuai rikirake te wanawana i abara.

Ngaia are ngkai e a kaoti bitakin baikai, e a rikirake te Nati ni Kiribati n iai irouna te wanawana, te konabwai ao n nora ae tamaroa ao ae e riai ibon ibukina nakon taai aika na roko.

Madam Speaker, moan te bebete ao e mena ngkai e a kaman tia arona. E a kanauaki te iango n tarataraki ngkoe te Tautaeka ae ko tekateka, aio am Biira ae buakaka. Kabuakakara nakoia taan karikirake. Te kaboitin, tiaki angana anne. Tiaki angana anne.

Ngkana ngaira taan kairiri, ti na anaia ao ti na ataia bwa tiaki ngaira ae ti karaoia bwa a karaoia te Nati ni Kiribati aika iai aia wanawana n taai aikai ni katamaroa ibon ibukia nakon taai aika na roko.

Madam Speaker, ngkana *'no one left behind'.*

E taku te Tia tei mai Banaba: *'no one left behind'.* Ao ngkoe te Tautaeka ko nora naba kain Tabuaeran, kain Kanton. A kawa naba ngai au botannaomata iaon Kanton.

A mena iaon Kanton ae aban te Tautaeka. E kona n aki roko te kaibuke iraua namwakaina, a tare n te kaako. Tiaki abaia, akea inaomataia n ununiki ikekei bwa aban te Tautaeka.

A tia n nikiraki 10 tabun mai Kanton nako Kiritimati bwa aoraki. E aki tau kanaia te vegestable.

Tiaki ti Banaba ae e mwaninga taekana te Tautaeka, akea ti bane n

aki mwaninga taekaia ao iai naba kain Kanton i Kiribati akana i Kanton. Akea te wanikiba ngkai, akea te kaibuke naba. Tao e rawata riki te tai n nako Banaba ma aki bwaibwai iaon Kanton are aban te Tautaeka.

Ti kakoaua te Nati ni Banaba aia bwai abaia. They own the land, they …..(8.05.05).

Ma e kanga aron karikirakean ara abamwakoro aika a kakaokor. Bon mai iroura ngaira bwa ti na kibaria.

E mwaneweia te Tia tei mai Nonouti, te uanikai e bobuaka. Ao ane e na bon bobuaka te uaanikai.

E aki bure tian te boo ae e karaoaki ngkai, bwa are e bobuaka te uanikai iroun te I-Kiribati ae e kibanako ao e ribanaia ao e kaotinakoa uaana te banana ma te bwabwaia e na karaka. Ngkai ko a tia n unikia ao aio boona ae e anganiko ae bubura bwa e kaungako bwa ko na manga kibaria. Unika abam ao ko na manga boni kana uaana.

Ngaia are e aki riai ni kabotauaki te tianiboo iaon baika a roko mai tinaniku, ma ae ti bon iai iaon abara ae ti kona n uniki.

Bwa te kakaewenako anne. E inaomata ane e unika te bwanana ni karaka boona; 50c n teuana. Ko inaomata bwa are e kona n riki iaon abara ao e aera e aki unikia ni kabane te I-Kiribati. N na kabobuaka nakoina. E na roko te tianiboo iai, tao e kona. Ma are a bon riai ni kakatonga naka a bon tinako maonoia.

Ngaia ae I tara naba Banaba ma Nikunau abau. E aki kona n roko te Tautaeka iaon Nikunau n inaomata ni kangai; unika te bwai arei bwa e na kaeta moa inaomatau ae ngai te tia ababa.

Ao ngkana I kangai; ritina abau iaon Nikunau. N nang tibwa kona ni karikirakea ngai te Tautaeka. Bwa e aki bwaibwai te Tautaeka n aban Kiribati, akea ae e bwaibwai. E aki bwaibwai te Tautaeka n aban Kiribati. Taan *owner* nake abaia te aba. Ao ngkana anga te kariaia ao e nang tibwa rikirake abam.

Ma ngkana ko tau matoa n aki kan angan te Tautaeka bwa e na karikirakea e na ritinna, ao bon anne ngkanne e na *slow* am *develop*. Ao anne raoi *definitely*.

E mwaninga te Tautaeka taekan Kanton, a nako taani mwakuri iaon Kantona. Ke e anga te uanikai tera, e aki. Ao aomata naba akanne akana iaon Kanton.

Ngaia are ti na bane n taraia ni kabane ara aomata n ara abamwakoro riki ae aban te Tautaeka. A kakawaki nake a maeka naba n aban te Tautaeka. Kam bane ni kakawaki ni kabane. I taku bwa ti na tarai naba ara marooro ikai bwa e aonga ni uana

raoi tian te boo ao e na akea ae e na kitanaki.

Madam Speaker aikai tabeua ae I kan tabeki bwa N na bunta nanou iai, bwa e bia noraki kakawakin te Biira aio bwa tiaki ana Biira te Tautaeka ke Tobwan Kiribati *party*. Ana Biira te Nati ni Kiribati are e mena n taian *Ministry* aika kakaokoro e a noria bwa e riai e a boo taina n oneaki nkon tamaroana riki teutana, are e na kabwaia iai te I-Kiribati nakon ngkai ao nakon te ingabong.

Ngaia are e na mataata te Nati ni Kiribati are e ongo bwanau ngaia ao nanou naba te kanganga kain te Kaitara ao kain Kiribati ni kabane, bwa te Nati ni Kiritimati, Tabuaeran, Teraina, Kanton a kaman rotaki n te kanganga. A kaman rotaki n te raka ni boo ae bubura ma aki ngure.

Aki ngure ao a keiaki inanona ni karokoa ngkai. Kam kumea te bwaa; ti a kaman taonaki n te tabo ni bwaa.

Te Minitita e a raka boon te bwaa? Ao ti nang kanga.

E na mataata teutana bwa are te karao bwaa ngkai, nake a karaoa te bwaa ngkai a tiana aia karao bwaa. Te proteins less? Awa. Bwa are ngaira ngkai kain te Betebeke ti a rangi n kumea te tiora. Ti nang aki *depend* iaon te for sale fuel.

Ngaia are nake aia bai te oera. Kam nang aki ana ara bwai. Ti nang kauarerekea ae ti na *produce* ao ti na put it on the high price. Anne ko a rotaki iai te Betebeke. Ao ai anne naba kanoan te kakamwakuri ao e a bukinaki te Tautaeka. Ko aki kona? Bwa tera ara anga ngaira ngkai ae ti tekateka man te Tautaeka. Ngkana e a bon rawa are e karaoa te oera ni kan anga tao 100 ngkoa ao e anga ngkai ti 50. Ko na kanga n imanonoia, bwa are e noria naba bwa te *long run* e nang totorikaki ana karikirake bwa are e nang *focus* te aba ngkai iaon te tiora.

Ngaia are ana anga naba anne ti a kauarerekea, aia bure. Ao ngkana a nang kainanoia ao karaka boona. Karaka boona.

Ao ti na biri n nakea ngaira ake ti aki kona ni karaoa te oera ao te bwaa nakon te bentin, nakon te *diesel*, nakon oeran te intin. Ti na nakea? Akea ara anga iai.

Ma ti tebo naba ma karaoan te raiti ma te burawa i tinaniku. I Ukraine ngaia te kabanea ao tera ngke e rotaki e taua. E rokanaki moa e na aki nako moa ana grain are e karaoa te raiti. Ngaia are te production, e eti ae e taku te *Communication ma* te Commerce bwa are e a uarereke. E aki roko ni mwaitina ao ni korakorana.

Ngaia are I taku bwa e nang kakateke te marooro ngkana ti kangai; tiaki ngkoe te Tautaeka. Ma ti na kaungaki te Tautaeka n reiatki ma *private sectors* bwa e a bia aki tare te kaako. Ma e oioi te marooro ngkai *Madam Speaker* iaon te tianiboo.

Ao anne ae moan te kakawaki. N na aki angania te kakaitau nakoia kain te Tautaeka ngkai ma N na angania taani mwakuri n te *Commerce.* N na angania e moa mairoun aia tia kairiri rikaki. Bwa bon anne raoi te oi ae a na kaitauaki ataei ikai. Bwa ngke akea aia kakamwakuri ao ti aki kona n roko n te tamaroa.

Ao bon aio raoi tarana ngkai ti Tautaeka. Bwa ngke ti a Tautaeka ao a noria te roro ae a bane ni mena n taia *Ministries* ni kabane ao a taku: ti a riai n bita ana Tautaeka Engiran nakon ae e tamaroa. Ngkai kam a mwaiti kain te Tautaeka ngkai ao e a boo ara tai ni bita te Tautaeka, ke te Tua are man ana tai Engiran bwa e aonga n tamaroa Kiribati nakon taai aika na roko.

Ti a boni mena inanona kakuan te maeu aio, ao ngaira ngkana ti a mena inanona ao ti a ebiebi bwa bon ara iango ao ara Biira. Bwa ti a nora are kabwakan Engiran, e a *old fashion. Is out of date.*

Ao anne ngkanne ae a riai n ataia kain Kiribati ao ngkami kain te Auti ni Maungatabu aio ae e karaoa te Biira ae e a nang mwaiti ngkai ae kam na nora mwaitina. Tiaki te Tautaeka ao tiaki ngaira aika ti tekateka ikai bwa taani mwakuri n taian *Ministries aika* ataei nakon te ingabong ae a na kabwaia Kiribati irouia ae a karioa te Biira aikai bwa e a riai ni waekoa ni bwati.

Ao ti angan bwatina anne bwa e na mwaiti kain te Tautaeka bwa e aonga ni waaki. Ngaia are tai taku bwa ti a rangi ni kani boto. Tiaki boto.

A noria taan rabakau aike a mena ni *Ministries* e a boo taina. Ti a bita te Tua ae e a bongata. Bane tarai ni kabane ao ti a bane ni biti. Awa? E kakawaki moa ngkai e mwaiti kain te Tautaeka.

Ao anne raoi te iango ae e tamaroa ao e eti ao e rerei.

Ma ai kamimira te Kaitara bwa a totokoia naba. Ti totokoa am Biira, e aki bwati. E tia ikanne tera, ti totokoia e aki bwati.

Ma antai ae e karioa *Madam Speaker?* Te Nati ni Kiribati ae kanoan te ingabong are e ataia bwa boni kabwaiana nakon taai aika na roko.

Ngaia are tao ai boni bwanaia kain Kiritimati, te Aono n Raina ni kabane ni kakaitauia kain te *Commerce* aika mwamira te iango aio.

E tamaroa ao *never give up*. Tai tabe ma te kauntaeka inanon te Auti n tei aio. Tai tabe ma bwanaia kain te Kaitara ni kabuakaka anne, *never give up.*

Te kabwaia ane i tinanikun te kanganga. Anne au kakaewenako naba nakon te roro ae ngkai ao a noraba. Ao e taku te rongorongo teuana irouia nake a kinaki. Ae na ruti Kiribati bwa e nang bane te Mwane n tania ae e a kuakin te $2.00 ao $4.00.

E taku temanna te teinimwane n te kauntaeka n reireinna ao e taku te teinimwane arei te roro ae ngkai. Ao e taku; te Tia tei ae ko karineaki e aki kona. Ngkana ko taku bwa e na bane te Mwane n tania iai ana anga te roro ae ngkai.

Ao I kamoamoa te teinimwane arei ngke kaeka teuare aongkoa ao e taku: e na kabuanibwai Kiribati n te Mwane n tania ngkana e bane. Ao e taku te teinimwane aio ae e a Taokita ngkai. I karautaeka te Tia tei, e aki kona ni kabuanibwai Kiribati. Iai te anga, there is always the way. Ao e taku ana katoto inanon te *workshop* arei.

Ao ngke e bankrupt Amerika, ke e bane ana mwane Amerika ao e kanga n survival Amerika ni karokoa ngkai.

Te roro ae e rabakau n taai aikai ae boni ngaia taan katea waen Kiribati nakon taai aika na roko. Ao anne ngai au kamoamoa nakoina.

Ao a tia n anganira te rongorongo ae kangai; e aki kona ni mate Kiribati ngkana te $2.00 ao a manga tuangira. E aki kona ni mate Kiribati n te $4.00. Ao ngkana kam karanga mwane riki ni kabane e aki kona, bwa aio angana.

Ao ai tera riki ami anga ngkai kain te Kaitara. Boutokaia, bwa ngkana kam aki boutokai iango aikai ae bon aia iango te roronrikirake ae ngkai ao kam na kabuanibwai ngkanne.

Mani bwanau aio *Madam Speaker* ao I bubutia naba kain te Auti ni Maungatabu aio bwa a na nora naba aia kanganga kain te Aono n Raina. Ao a na mamarooro naba n reireitaki ma kain te Aono n Raina.

A karini aia iango ao a na taraia ngaia kain te Aono n Raina bwa arei naba tarimi ao mwanemi ikekei.

Ami marooro ngkai I nanokawaki bwa kam ti focus iaon te Gilbert Island. E ananau au miniti Madam Speaker ma N na kaira riki te iango.

Bwa ngke e moan Inaomata Kiribati ao anne te kanganga iaon te tianiboo. Ao N na kairiko naba ma te buraeki ane e tei tei ietam anne.

Ao aio te Tautaeka aio e tangira bitakin tein te buraeki. Bwa taoni kiia kain te Aono n Raina, kam taoni kiia bwa akea atimwakoron te Aono

n Raina n ami buraeki. Ao anne bukina ae kam aki nonoria kain te Aono n Raina iai. Ao ngaira ti a tangiria bwa e a riai n eutakirake bwa a bwabwa nakai, ma ngkana kam uotia rake ao te maeu e aonga ni maeu riki. Kam rawa ni karokoa ngkai.

Ao anne bon tara am buraeaki. Tara kunam; e a tio te man manin abara manin Kiribati, mai iaa mai ikai. Wareka abam: iai te Aono n Raina iai. Akea. Akea ngaia are anne tokin ara kanganga ngai kain te Aono n Raina ti nang tangitang nakoimi bwa kam na uringira bwa maeumi are n te Aono ni Mainiku. Tara Mainiku ao maeumi ane iai.

Kam uneakina te PIPA ao kam kakeai bonganaia kaina bwa kam aki atonga bwa abaia. Ao anne naba te rongorongo ae n na uneakinna ngkai naba ni kamatata riki nakoia.

Te tianiboo, kam mwaninga kain te Aono n Raina ae iai kaina n taainako.

E rabwa te Tautaeka aio bwa e a ti tebo ngkai te freight ngkai nakon te Aono n Raina. E a ti tebo.

E rabwa te Tautaeka aio bwa e uringa, kam mena iaa ngkami man te moan Inaomata ni karokoa ka maki nora te Aono n Raina.

Ao ami buraeaki anne. I tuangkami e kanga tein ami buraeaki. Kam rawa ni kabwarabwara. Ao anne raoi. A taonaki kiia kain te Itera Mainiku ibukina kam boni kabwabaia bwa aikana a mena iaan tari. E eutarake riki am buraeki, kaotia ao ane ko na uaia ni maeureirei ma ngaia. Ao aio kanoana, ami marooro n taainako ao anne. Kam ti iangoi ngkami.

Ma te kaubwai arei, ao ngkana e raka kaubwaina ao kam bon ti anana kaubwaina.

Ngaia are e kakawaki te marooro ao I karabwa te Tautaeka aio bwa e nang tamaroa ana iango te Tautaeka ae ngkai, bwa no one left behind ao e katamaroai tua ake aki raoiroi n ana tai Engiran ni karokoa te Tautaeka ae nako.

E a tira Biira aika a bitaki *Madam Speaker,* a nang tira. Ao I kaoka riki au koaua anne, e bitia te nati ni Kiribati ae kanoan te ingabong. E aki bitia ae ti tekateka ngaira ngkai n ae kam na katorotoroira n iranira bwa aongkoa a buakaka ara iango. Ti ngaira taan boutokaia bwa are tabera iaan te tua, ti na nakomai ni kamatoa ao ni kabwatia.

Ao ngkai ti boni mwaiti iaan ana rinerine Kiribati, ti riai ni boutokai Biira aikai ngaira bwa ti nora tamaroana ao tikiraoina.

Madam Speaker iai riai ni katamaroa aika a mwaneweaki irouia ara Tia tei aika karineaki man te Kaitara, ti nang butimwaeia ao

au reke bwa a note ataei ake taan beku n te *Commerce* a note baikai bwa a na *mend* ao a na katikiraoia ngkana e nako te *second reading.*

Mani bwanau ae mangori *Madam Speaker,* I a kabwara bure riki n te ee ni bwana. E bon tee nanou bwa e tangi nanou n taian marooro ae bon akea uringan te Aono n Raina. Bon akea ao e tangi naba nanou bwa te raka ni boo e a kaman, ma ti karinea nanon te Tautaeka n te raka ni boo ni bwaai ni kabane ao ti bon onga kanara ao ti waaki inanona ni karokoa ngkai.

Ngaia are e bia nonoraki naba te Aono n Raina n taai nako n taian marooro bwa kanoan te Reitaki ni waaki are ti teimatoa n taraia ae e tiku.

Ngaia are man marooro aikai ao ti a katekeraoira n ara moan waaki. Ti na mamauriaki n ana bau Kiribati are te mauri te raoi ao te tabomoa.

Ma ai boni moara riki Madam Speaker. Bon aia katekeraoi kain te Aono n Raina nakoim iaon am kai n tekateka. Ko na kakabwaiakaki n taai nako n am babaire ae e nikoraoi, e namo raoi ao e tikiraoi ibukin Kiribati. Ko rabwa *Madam Speaker* ao I toki ikanne.

Tibiika: Ko rabwa te Minitita man te Aono n Raina n am katekeraoi ma kain am abamwakoro, ao N na kanakoa riki te marooro e tuai bane ai ti tabeua riki. Tao ai ti uoman, teniman. I kanakoa nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Tabiteuea Meang, Hon.Taberannang Timeon ao e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon: *Madam Speaker* ko rabwa ngkai ko anganai au tai teutana bwa N na taetae iaon te Biira aio ngkai e a moan tairiki.

I boni kani karabwa moa te Minitita are e tabekarake te Biira aio *Madam Speaker nakon te Auti n tei.*

Te Tibiika are bon aron bwaai ni kabane bwa n tabetai ti aki kona ni boo nanora ni bwaai ake a tabekaki n te Auti aei, ao tiaki nanona bwa ngkana e tabeka ana Biira ni kabane n taai nako te Tautaeka ao ti a bane naba ni butimwaeia Madam Speaker.

Iai n taai tabetai Madam Speaker ae ti na karautaeka ao ti na kabwarabwara bwa bukin tera ngkai ti aki tauraoi n totokoa te Biira teuana ma teuana. N aron ae ti taekinna ngkai *Madam Speaker.*

Ao I taku bwa e na aki uneakinaki aei *Madam Speaker* bwa aio ara riai ngaira Taan tei ni kabane, e ngae ngke e uotarake ana Biira te Tautaeka ke tao te private te Tia tei ke tao te Kaitara ke tao antai te Tia babaire ma e roko imatan te Auti n tei aio. Ao ngkana e bwati ke e aki bwati, anne ae ana babaire te Auti n tei ae bwanin. E na tau matoaia te Tautaeka ke antai bwa ai ana

bwai te Tia babaire. Tiaki, ana bwai te Auti n tei.

Ngaia are iai ara riai te Tia babaire bwa ti na taekin ara koaua te Tia babaire.

Ao ara koaua ngaira te Tia babaire n te Biira aio. E koaua are e a tia n taekinna te *Leader* n te Kaitara te Tia babaire ni mwakorona ane 3 ae ti katuruturua Madam Speaker bwa e na aki boraoi ara kantaninga iai te Tia babaire bwa norana iroura, e nang kakawaki aio nakoia ara botannaomata ake iaon abamwakoro te Tia babaire.

Ao ngai temanna *Madam Speaker* ae N na taetae ibukia kain aon abamwakoro te Tia babaire.

Ngaia are ti na aki taku te onono aio ke kaitarana aio ke ana point iai te Tia babaire, e aki oioi te Tia babaire. E rangi n oioi ao a riai naba ni karina bwanara kain te Tautaeka te Tia babaire.

Ao ngkana ngaia bwa a nora riaina bwa a na bita aio nakon te kauoua ni wareware, ao tera burena *Madam Speaker.*

Tera burena ti a noria n taina. Ma n te tai moa aio, ti na katurua ara koaua iaon ae ti taku ngaira bwa e aki nakoraoi ae e na karaoia te Tautaeka bwa e na manga moan karekea ana karekemwane mai irouia te koraki aika a bon tangira buokaia te Tia babaire. Ao e a rangi ni bwarabwara raoi aio te Tia babaire, bwa iai te naan *wholesalers* te Tia babaire ao iai te naan *retailers* te Tia babaire.

Ao te koraki aika te naan retailers te Tia babaire, angina iaon abamwakoro te Tia babaire.

N aron are e taekinaki ni *Communities* ke ni kaawa aika a rangi ni raroa nako te Tia babaire.

Iaon au abamwakoro ae Tabiteuea Meang iai naba akanne te Tia babaire, akana a mena n atimwakoro ake I uneakina aia ran. Are e taku te Beretitenti bwa ngaia e raoiroi ni kaawa akana uoua ao teuana ti teuana e aki raoiroi ao uoua e raoiroi te Tia babaire. A boni kakauongo korakai akanne ma tao ana koaua e reke mai iaa. I aki ataia te Tia babaire.

Ma aikai *Communities* ke te koraki aika a karaoa te *service* aio ae a katabangaka kabonakoan kaako ake a tianaki booia nakoia *Communities* ake a rangi n raroa nako ma te *main* te Tia babaire.

Ngaira ara *main* ane iaani kai ao ara Atimwakoro akanne ngaia ngkanne are a na tibwarereaki ngkana arona bwa akea te aekaki n *service* aio nakoia te Tia babaire.

Ao koraki akana a kabonakoa te kaako n aron aio te Tia babaire n te retail iaan te *control price* te Tia babaire, koraki aika a rangi ni

uarereke te Tia babaire. Bwa tao n aia titoa tao teaina te baeki n raiti ngkai, tao 2 te baeki n tioka. Tao te aina ke akea. Ma a kekeiaki ni karokoa te *service* anne irouia te koraki aikai *otherwise* e na rangi n kanganga aron mwamwanangaia man aia kawa tao nako Utiroa ni kabooi kaako aikai te Tia babaire temanna ma temanna.

Ma a katangi iaaia te koraki ake anga nanoia bwa a na katabangaka te *service* aio te Tia babaire.

Ngaia are ngkana a manga karawataki tibwangaia te babaire bwa a na manga anaki te mwane mai irouia bwa a na *register* ao tera riki. Ao anne ngaira ae ti taku bwa e aki buokia te koraki aikai.

Te bwai ae riki ngkai te Tia babaire, I taku bwa akea te kanganga ibukin te *control price* te Tia babaire n te tua ae ngkai te Tia babaire.

Ma te bwai ae e aki karaoaki raoi te Tia babaire, te *policing* te Tia babaire. Te *policing* te Tia babaire ke taran raoi te Tua aio bwa e mwakuri te Tia babaire, ao a na katuaeaki aomata ake a karaka aia boo iaon are e a tia ni baireaki te Tia babaire.

Anne te kanganga n te tai aio te Tia babaire, ma tiaki te kanganga are aongkoa bwa tera te Tia babaire ae ngaia ae e nang manga anganaki te koraki aikai aia *register* te Tia babaire. A na katei aia *notice* iaon aia titoa te Tia babaire ao ngkana aki te Tia babaire bwa aki ira teuana ke uoua ao a na katuaeaki $5,000 te Tia babaire.

E koaua bwa aio buokaia ara botannaomata te Tia babaire, eng ngai irou te Tia babaire I taku bwa tiaki buokaia te Tia babaire.

Ao ti karautaeka nakon te Minitita are tabeka aio, bwa tera ngke e karaua raoi n iangoia riki te Tia babaire. Ao ngkana iai taina ni katamaroaki n te kauoua ni wareware ao ti a butia bwa ti a manga nora anne te Tia babaire.

Man te tai moa aio, ti a riai n tabeki bwanara te Tia babaire ni kaota nanora ae e aki boraoi ma ane e tabekia te Minitita n ana onono aio.

Ao ti na tina ni mereaki te Tia babaire, ngaia ti te mwakoro ae ti teutana ae e bingingi ae e uarereke ae mwakoro 3 ao ngaia aikoa butimwaea naba te Biira aio te Tia babaire.

Ma tera tuan te Biira te Tia babaire, Kiribati an tuangai.

Ngkana ko totokoa mwakorona teuana, ko na ti kangai. N na ti totokoa mwakorona aio ao nikirana I a kariaia.

Tiaki te Tia babaire, ngkana ko totokoa mwakorona te Tia babaire ao iroura te Tia babaire, e rangi n significant te mwakoro aei te Tia

babaire. E rangi n oioi te Tia babaire. Ngaia are ti aki kona ni kanakoa ni kangai; ti a butimwaea aio bwa ti ataia ao ti a butimwaeia ao ti a nora te Tautaeka n ana onono, bwa ti aki ataia naba te Tia babaire bwa e na oneia te Tautaeka ke e na aki ma tao bon ti aia karaki n te tai aio bwa a na kabebete are aongkoa bwa aki irantangaia koraki aika angia iaon aba ae a kekeiaki ni kabuta ana waaki te Tautaeka ibukin karokoan te tianiboo irouia te botannaomata te Tia babaire. Ao a bukinira. Ngaia are ti taku ngaira bwa e rangi ni babakan ikawai ana bukibuki te Tautaeka aei. E bakaka n ikawai te Tia babaire.

Ao e koaua te Tia babaire, n te tare ni kaako ae e nako te Tia babaire. Te korakia ikai a kekeiaki, akea aia kaako ao tera ae a taekinna. A taku: bwa are e koaua ae ti a bon rangi n rawata iroun ara Tautaeka aio. A na karauia ni kabwaritaake iaon Tarawa ikekei ma aia baeki n tioka ke aia raa riki, ao ngaira akea nimara te tioka te Tia babaire.

Ao ngkana ngaia bwa e a rangi ni koko te mwane irouia, ao e aera bwa aki kanakoa tao *Linnix* ke tao Aratobwa. E na nako n ana te tioka i Biti are kaboan mwin are iraua te konteina are ***scrabe*** are tiokan Biti, ao a manga karokoa bwa e na kaboaki irouia te botannaomata. Akea te bae a karaoia te Tia babaire, akea te bae a karaoia. Ao bukin tera te Biira?

Bwa are tao e boni memere aia iangoi bukia te botannaomata te Tia babaire bwa a bon rangi n *comfortable* n aia *zone* ane a na riai te Tia babaire, ngaia are aki tabe ma aei te Tia babaire. A taninga ngkanne are e na manga roko, are ngaia are e taekinna te Tia tei mai Beru ae e roko te tioka mai Thailand te Tia babaire ao tao mai iaa riki te Tia babaire.

Ao ae boni mena i reben matara ae Biti, ti aki nako n anaia te Tia babaire. Ao ngaia are e a bobuaka te Tia babaire, ni karokoa ae tuai man toki ngkai tangiran te tioka te Tia babaire.

Tao are e a tia n roko ngkai, bwa are ngkana e roko te kaako iaon Tarawa ikai te Tia babaire, ao e *take time*. Bwa tiaki te baere e roko ngkai ikai ao e a roko naba i Tabiteuea Meang n ingabong. Tao e kai roko i Maiana ma tao e a kai roko riki te Tia babaire tao i Tarawa Ieta ke tao i Abaiang bwa are a bon aeniwae ma Tarawa te Tia babaire.

Tao e bebete riki teutana riki tao e nakon Marakei, Butaritari, Makin.

Ma ngaira te Tia babaire ti mena ni konan Kiribati are mai Maiaki.

N tabetai a roko kaako iroura te Tia babaire ao a tia n anaa tamaroana koraki ake a rangi ni kaan ma

ngaia te Tia babaire, ao ae e bon rangi n kaan ma ngaia te Tia babaire, bon kain TUC ao BTC. Ma are tao bon anne te katautau moa ngkai te Tia babaire, ngaia are ti na aki manikangarea te tare ae e nako aei te Tia babaire bwa a bon rangi ni rotaki iai ara botannaomata.

Ao e koaua ngkana ko a baki te Tia babaire, ko aki tabe moa ni kangai: *N na ribootina neiei ke teuaei bwa ngaia e a rangi ni kabirirakea boon ana tioka ke ana burawa ke ana raiti te Tia babaire.* Ko aki, ko nako moa ni negotia te ma ngaia ni kangai. *Tao n te bong, an anganira am baeki n raiti te aina bwa a kananoanga natiu.*

Ko ata te bwai ae e riki ngkai te Tia babaire, e a bitaki maeura. E a bitaki maeura ai tikai I-Kiribati ngaira. Ai kain *Vietnam*, ai kain Tiaina, ai kain *Indonesia*, ai kain iaa riki ni kanara ae te raiti, te burawa, nimara ae te tioka te Tia babaire. Ao kanara riki aika a mwaiti. Ti aki iangoa naba te Tia babaire ngke e a boni katare naba te akawa.

Ao ngkai e a manga kerake boon te bwaa te Tia babaire, I a butiko e a manga bobuaka riki te ika.

Ao ngaia are eti are e taekinna te Tia tei ae karineaki are ara Moan Beretitenti ae karineaki mai Nonouti are e kangai; ngkai te talk of the town te raka ni boo.

Tera ae e a karaoia te Tautaeka ngkai e a rake boon bwaai, ao a e a tataekinna naba. E koaua bwa ngaia te buaka are i *Ukraine ma Russia*, ai manga tiaki te *covid* bwa ai manga Ukraine Russia War te Tia babaire. Ao tao tera riki ae a na manga taekinna te Tia babaire. A ka kakaea naba te bwai ae a na bukinna te Tia babaire ao a bon aki bukinia moa ni kangai; tao e koaua tao e a bane ara iango ma ti a karautaeka nakoimi kain Kiribati ma tataninga teutana beeon te iango ma te kantaninga te Tia babaire.

A bukinia taabo tabeua te Tia babaire ngke a bon riai moa ni bukinia bwa bon anne tabeia. Anne tabeia te Tia babaire ao ti karineia te Tia babaire bwa e aki bebete te tabe aio. E aki bebete te uota aio te Tia babaire.

Eng, ti a kara ni mwakuri irouia Tautaeka aika a mwaiti te Tia babaire man te moan Tautaeka ni karokoa ae ti a manga roko n te Auti n tei te Tia babaire.

Ngaia are ti ataia bwa e aki bebete te Tia babaire, e aki bebete ma taben te Tautaeka n te tai teuana bwa e na butimwaea te bukinaki anne.

E rawa n taekinaki iroun te tia taetae are mai imwaiu te Tia babaire. Tara ami mwakuri, te roro ae e tabe n rikirake. A bukinaki taani mwakuri, te roro ae tabe n rikirake.

Antai ae e mena n te driving seat te Tia babaire. Antai ae e kabuta ara waaki? Te roro ae rikirake, tiaki. Te koraki akanne ae anga aia advice te koraki akana a tia n reke aia bebwa mani mwanen Kiribati are anganaki bwa a na nako ni kareke bebwa iai te Tia babaire.

Ao anga aia *advice* nakon te Tautaeka ao te Tautaeka e aki butimwaeia n angin te tai te Tia babaire bwa bon iai ana *political program* ane e karaoia te Tia babaire ae ngaia anne te Tia babaire.

Ngaia are moan te bebete ae ko na tanrikaki ni bukina temanna te Tia babaire ngkana ko boni kabwaka te Tia babaire.

Te Aono n Raina, antai tabena te Tia babaire? Bon taben te Tautaeka te Tia babaire te Minitita ae e taetae ti tebo ma e taetae iaa. N te mronmron ae O ngke e bon riai ni kangai; bon tabera anne ao e koaua ti na kataia ni kakaea angana.

Kam a mena n te nakoa Madam Speaker. Ara Tautaeka aio Madam Speaker ao a riai ni keiakina uotaia ni kammwaneia te Tia babaire.

E taku te taeka; e a rangi ni bati te mwane. E a rangi ni bati te mwane.

Te Tia babaire te myth te rongorongo anne te Tia babaire ao ae e taekinaki. Iraua te % ngkai kain Kiribati aika e aki tau kanaia 40%, 40,000 tabun. Ao anne e bubura n te mwaiti anne te Tia babaire.

Ngaia are e aki maneuna te botannaomata n ae e karaoia te Tautaeka. Bukin tera? Bwa e a manga bane ni boon bwaai aika biririake te Tia babaire. E bane. Ngaia are a manga kakaea aia anga. Ti a kataia ni kakaea ni karekemwane mai irouia ara botannaomata aika a bon tangira buokaia n te moantai te Tia babaire. Ae te koraki ake te naan *retailers* n ara abamwakoro aika kakaokor te Tia babaire.

Eng bwa are a na manga kabatia riki aia mwakuri te Tia babaire. Ao are e bon taekinaki bwa te koraki aika angina ae e rangi ni uarereke naba aia kona ni koroboki te Tia babaire ma a kekeiaki iaan otaia ngaia are a spread aio te Tia babaire ni manga kabuta aio nakoia aia botannaomata.

Tabeman te Tia babaire a kangai; ti a boni keiaki ni karaoa aio n ara kawa ma ara botannaomata bwa ai tauan ara ben.

Ti na taua ni kanga te Tia babaire? Bwa e a rairaki te ben bwa aikoa bobwai aomata man te mwane. A bobwai n te ben.

Ngaia are ngkoe are kanga e uarereke am kona n nako n anai ben ao anne ngkanne. Are ko waerake ao akea am ben bwa e aki mena

iaam. Ao n tabetai e a kamanga te Tia babaire.

Ngaia are ngkanne te spot fine are e tataekinaki te Tia babaire. Te *spot fine* are ko na katuaeaki n te tai are ko kuneaki iai bwa ko aki katea am notice iaon am titoa ke tao tera riki. Ao kona katuaeaki tao $300.00 ke $5,000.

Ma angina ngkai te koraki aika a uarereke aikai, ao tao I a taetae moa ibukia te koraki aika uneakina aia ran te Tia babaire. A bobwai, a kabobwai n te ibo te Tia babaire ao tao iraua te ibo ae a na anga ibukin *spot fine*. Tao e a baireia te Minitita e kangai; e kanakoia n ana te mwane bwa akea am mwane ao iraua am ibo anne. Anga bwa ai am *spot fine* bwa are ko aki karaoa aio. Ke tao iraua n te ben te Tia babaire. Ao are ai manga te ben n taai aikai te Tibiika, a uaan kitoi. Uaan kitoi. Ko ataia bwa buburara uaan kitoi te Tia babaire. Tao bon buburana aei. Moan te uarereke. Ma e na iraua ngkanne ngkana e a roko te *spot fine*.

Ngaia are aikai te naan *practical difficulties* te Tia babaire ae ti irantangaia iai ara botannaomata bwa ti aki buokia. Ao a riai n ota kain aon abamwakoro bwa tiaki teirake n taekina aio bwa aongkoa aki irantangan te bwai ae ti aranna bwa a na riai n tianaki bwaai tabeua te Tia babaire.

I boraoi naba n iango ma te Tia tei mai Beru te Tia babaire are a riai ni kabanea raoi bwaai ake a irekereke ma te Biira aio te Tia babaire.

Te tietura. Bwa n ae e nako te Tia babaire ao ti ataia bwa iraua te naan *items* ake a Biira on *control* aia *price* te Tia babaire. iraua? Tebwi ma teniua (13), I a warekia: te burawa, te tioka, ten raiti, *baby food*, te bake *(irish cake*)&*twist tobacco. Twist tobacco* kanoan tao te moan Auti ngkoa. Akea ngkai te *twist tobacco. Exercise books.* Ngkai te *exercise books* aikoa bati ni kaboanako aomata ngkai bwa are e a boni provide te Tautaeka. Ngaia are tao e riai ni kamaunaki aio ao tera ngkanne imwina te Tia babaire.

Bar soap. Eng e a moanna naba n uarereke aio bwa ai te tobu te bubu te Tia babaire. *Mosquito netting.* I taku bwa iai aika bwabwanga ke ai te *moon tiger* te Tia babaire. Te bentin are e a roko i karawa i karawa boona. Te bentin & oera 50. Aio tao ibukia taan akawa. Te bwatika, ae I *doubt* bwa irawa ngkai te bwatika iaon abamwakoro. Ma angina ngkai te rebwerebwe. Ao ai te batere te Tia babaire. Tao te batere ae nga ngkanne are te (AAA) ke (AA) ke are e *large* te Tia babaire.

Ao ngaia are a riai n iai ma te Biira aio te Tia babaire bwa ti aonga ni katautau iai naba ngaira Taan tei

te Tia babaire. I rangi ni *agree* ma te Tia tei mai Beru te Tia babaire.

Ngaia are ti na aki manrerei te Tia babaire ngkana ti tabekirake ara Biira te Tia babaire. Ao I karautaeka nakon te Minitita ae tabena aio, are ngkana ngaia bwa a bukinia taani mwakuri ao ti na butia taani mwakuri bwa ngkana a karaoi aia Biira nakai ao ke a katamaroai raoi ni karokoi raoi aroia te Tia babaire bwa e aonga n ae ti ota naba iai ngaira te Tia babaire.

Tabera te Tia babaire n te Auti n tei aio bwa taan karao tua ngaira. Tiaki ti ana *Law* te Tautaeka te Tia babaire, te Auti n tei, *Parliament* te Tia babaire.

Ngaia are ti na riai ni bane ni kaoti nanora te Tia babaire. N tabetai ngkana bon akea te bae ti noria bwa ti riai n tabekia ni kaitara te Biira te Tia babaire, ao e na bon nako ma taina te Tia babaire.

Man te tai aio ao anne bukina te Tia babaire. E nge ngke ti te mwakoro anne te Tia babaire, ma ti taku ngaira bwa e rangi ni bubura te mwakoro anne nakoia ara botannaomata. Bon ngaia ae a riai ni karabwarabwaki te Tia babaire. Tiaki te *wholesalers*. *Wholesalers* are a bubura angan baia te Tia babaire.

Ao e koaua ti karabwaia naba nakanne bwa ngaia are a kabuta te waaki n aron aia kaobwai te Tia babaire ni kanara ngkai ae ti a *depend* iaona ae tiaki maeura te Tia babaire. Ngaia are ti riai ni buokia te koraki akanne. Ti riai n aki karawawataia riki te Tia babaire.

Ma tao ti riai riki ni kamarurunga aron ara tararua n te tua te Tia babaire ae ngkai, bwa ti taku ngaira bwa e tamaroa ae ngkai te Tia babaire. Bwa te *failure* te Tia babaire bwa e aki bureitimaniaki raoi te Tia babaire. Ao ngkai tin ang manga angan e Kauntira taben te Tautaeka te Tia babaire.

Antai ae e na karaoia te Tia babaire? Bwa n te tua ae ngkai n otara te Tia babaire, e karaoia naba te Kauntira bwa ana Kaubure ke tao te Kiraka ke antai te Tia babaire.

Ao ngkai e nang manga anganaki naba te Kauntira, ao ngkai tao e bon aki bati ni karaoaki raoi bwa are tao bukina bwa bon tiaki taben te Kauntira te Tia babaire.

Ngaia are ti bubuti te Tia babaire bwa ti taku ngaira bwa e n a riai ni mwamiraki raoi naba aei te Tia babaire ibukin kanakoraoan raoi te tua are ngkana arona bwa ti nang manga bwaina te Tia babaire.

Ao e koaua e kamoamoa te Tautaeka. E rawata, e mwaiti ara aomata n ara itera ngaia are e bon riai ni bwati ara tua aio te Tia babaire. Te kamoamoa anne te Tia babaire, te kainikatonga te Tia babaire.

Te Tia babaire ane e na boni boo te aomata ma ana kai ni katonga te Tia babaire. E aoria ti a katikua te Tia babaire, ma ti ataia ngaira ao ngaia ae e aki bwara nanora te Tia babaire bwa ti a riai n teirake ni kaoti nanora te Tia babaire. E ngae ngkana ti bon ataia bwa e na tokanikai te Tia babaire.

Ao bon naba bukina te Tia babaire ae ti kangai; ti na aki tutuanga te Tautaeka ni butia te Minitita bwa e na onei te Tia babaire ma ti a bon ti uotiarake ara totoko te Tia babaire.

Bwa ngkana bon iai aia iango ni kan oneia man amend aio te Tia babaire n tain te kauoua ni wareware te Tia babaire, ti a katikua irouia te Tia babaire.

Ma ti aki kona n anganaki te berita te Tia babaire n aron ae a taekinna ni kangai; ae ngke kam tuangira bwa ti na kangaiakinna ao ti na kangaiakinna ao kai e a bebete naba.

A mwanta nakai te Tia babaire. Ti a kaoka ana taeka te Beretitenti are te mwanta. A mwanta nakai n aron aia taetae ni kawai te Tia babaire are a bon taekina te bwai teuana ao nanoia e onrake n te kairiribai ae moan te abwabwaki ae moan te taka bubura te Tia babaire.

Ma e aoria bwa are anne arona te Tia babaire. Man te moan Auti n tei ni karokoa ae ti a roko n te Auti n tei aio ao e na aki bitaki te Tia babaire. E na aki bitaki ma ti na burebureaki ngaira Taan tei n tuangaki bwa ti na aki kaoti nanora ma bwanara ibukia ara botannaomata. Ti bon riai ae ti bon riai n aki karaoaki anne. Ao te Tia tei are e kataia n taekina aio te Tia babaire, e ngae man ana itera te Tautaeka aki ata ana *role parliament* te Tia babaire ao aki ata aia role Taan tei are ngaia taan taetae ibukia aia botannaomata. N aekaia naba ngaia ae ti karineia bwa Taan tei ao Minitita n te Tautaeka a riai naba aia role ae ti tebo ngaira ma ngaia iaan te taubuki aio. Ngaira Taan tei ni kabane te Tia babaire.

Ngaia are a na aki kamemerea arora te Tia babaire man taekinna ni kangai; are ti taekinna ao ai ngaia naba.

Ko ataia a moanna naba ni mwanta n aroia te koraki aikai bwa tao a rangi n rereitaki ma te koraki aika akea riki te bwana irarikina bwa are bwanaia ao ai ngaia naba te Tia babaire.

Ngaia are tao a taneiai n anne ao a nang uota te katei anne nakoira bwa are a taekinna ao ai ngaia naba te Tia babaire.

Ngaia are ngkana iai ara totoko ao bon te akea bongan aia totoko kain te Kaitara. A bon riai n aki totoko bwa e mwaiti ara

aomata. Tiaki anne te *process* te Tia babaire *democracy.* Tiaki anne ae bon tiaki ae bon tiaki.

Ma ngaia ae a karaoioa n aia waaki tabeua ae aikoa karinea anuan ma tera riki te Tia babaire, Te Tautaeka ae Inaomata te Tia babaire ao a nang manga uotia nakon ara Auti n tei aei te Tia babaire.

Eng, tao e a rangi n mwaiti te bwai ae ti taekinna te Tia babaire, ma tao e rangi n teretere. Ao ti karautaeka n aio te Tia babaire ma bukina bwa bon bunginako naba karaki man te itera are teuana te Tia babaire.

Ao ngke arona bwa e kangai; e raoiroi tao ti a noria n ae nako. E aki ti a manga tina ni mereaki, bwa arei ao arei. Te roronrikirake.

Te roronrikirake ao ngaira te roro raa. Ti a mena iaa te Tia babaire.

Te Tia babaire e aki toki n taetae te Minitita man te Aono n Raina mai iaon tano ao ko riai ni katokia. E riai n ata te bae e karaoia te Tia babaire. E riai ni *behave* teuaei. Bwa aongkoa e tautaua tera. E kewe bwa boni ngaia.

Tibiika: Te Minitita N na bubutiko, tai manga taetae mai iaon tano.

Hon.Taberannang Timeon: Bwa I bon noria ao I ongongo bwanam

Tibiika: Te Minitita tai taetae mai nano te Minitita ao tai manga taetae mai inano I a butiko. Ao e nakoim te Tia tei.

Hon.Taberannang Timeon; Eng te Tia babaire ti aki irarang irouia ataei aika a uarereke te Tia babaire.

Ma I kukurei n taekinna te Tia babaire bwa I a karautaeka nakon te Minitita are ana Biira aio bwa ti aki butimwaeia moa n te tai aei. Ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ngaia te Minitita tera am *point of order.*

Hon. Mikarite Temari: I rangi ni boboa Madam Speaker ae ko karineaki irou.

Ngkana e bukibuki te Tia tei mai Tabiteuea Meang n akea am kakoaua raoi. E kairua ae ko a boni bukinai naba, e offending anne. Tera ae I karaoia ae e a bukinai naba iai.

E rangi ni kairua ae ngkana e bon raa nnanoai, N na kabwara au bure nakoina. Tiaki aiau, I karinea Madam Speaker.

Au *point of order* naba teuana, e taku bwa I aki ata bonganan te Tautaeka nakon te Aono n Raina. Te Tautaeka aio Tobwan Kiribati *party,* e nora te Aono n Raina ao ae anga te freight levy ae e free. Ngaia n aia tai akea, ngaia ae e kakawa iai te Aono n Raina. *Madam Speaker* ko rabwa.

Tibiika: Te Minitita tiaki te *point of order* ane te kauoua. Ao I kanakoa nakoim te Beretitenti ae ko karineaki am *point of order.*

H.E. Taneti Mamau: Tao ngkana tiaki te *point of order* ko manga kaetai. Kanga akea aia taeka kain ara Itera ae tao ti taetae ni kamoamoa ibukina ngke te mwaiti ae e mena iroura. Ma e kawa n taku te ongora bwa ara marooro ti taetae iaon te mwaiti, ma ti taetae iaon te substance of the matter ke bon kanoan te marooro aika a kakawaki. E rabwa.

Tibiika: I taku bwa e a boni bane te *point of order* ao I a kanakoa ngkanne nakon te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki; Hon. Dr. Teuea Toatu ao e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko rabwa *Madam Speaker* ngkai ko karekea naba au taetae n taetae. Tao N na aki rangi n ananau bwa are e a boni bwakanako te tai. Ao kanga N na bon aki taetae ma bukna Madam Speaker, bwa bon iai taian tabeka man itera are teuana a tangira au kabwarabwara.

Tao e koaua tao iaon te *freight levy*. Tao bon akea rekerekena teutana *Madam Speaker* ma te Biira aei, ma tao e kakawaki ibukin te ongora ao tao ibukin naba kaekan aia kani mataata tarira are mai Butaritari ao Beru.

Ma imwain ae I waaki *Madam Speaker*, ao I bon ti kan manga reita riki te bwana n nanokawaki ibukin aron te totoko iroun te Kaitara iaon te Biira aio.

Ao n aron bukina ae e tia n taekinaki, are kanga bon ti teuana bukina are iaon te Kibu 3 are tao ngaia ae e a turuturu iai aia totoko.

Tao e koaua Madam Speaker, iai te taetae n Imatang are e aranaki ae kangai: *drawing away the baby with the past water.* Bwa are ti ibukin te bwai ae ti teuana ao ko tenakoa naba te tei arei ibuakon te ran ae ko tebokia iai.

Kanga ai bon aekakin kabwarabwaran aron te totoko aio.

Bwa tao e koaua Madam Speaker bwa tao bon iai anga aika a kona ni karaoaki n aekakin tao te kauoua ni wareware aika a kona n tabekia kain te Kaitara.

Ao I noria kanga iai te bitaki ngkai n aron taian marooro ao e moamoa riki iroun te tia taetae are e a tibwa tia n taetae imwaiu are e a kataia ngkai ni manga karekea angana aongkoa e nang karekea angana n te kauoua ni wareware. Ma tiaki anne teina irouia nake a tia n taetae mai imwaina.

Ngaia are I taku bwa kanga e boni kananokawaki bwa are a bon nora riaina ao iai angan katamaroana ma are a bon totokoia ti ibukin te

bae irou ngai I taraia kanga tiaki te bae te kanganga ae e nang bubura ae e riai n totokoaki iai te Biira aio.

I kabwarabwara naba te Tibiika n aron te koaua teuana ae e taekinaki iroun te tia taetae man te Kaitara, are e taekinaki are te raitienti aio ngkana arona bwa e na bwai ao e na totokoa aron karikirakean taian bitineti i aon Kiribati ao iaon aba.

Kanga ko bon aki kona n *understand* te *logic behind* te koaua aio.

Ngkoa ngkana akea te raitienti ao a bane naba n raa, e a bombing naba te bitineti anne. Tiaki anne, *that not the way things of promotion economy*. I taku bwa iai riki te bae e mena, *earning capacity, earning the power of the people.* Bon ngaia anne ae e na *create te demand for the creation of more businesses*.

Ma nang taetae ni kateitei iaon ae e kangai; bwa te *importing this license*, ngaia ae na kamemerea aron katean taian bitineti. I taku bwa kanga ai bon akea te *logic* ao kanga I kubanako naba ngai ae e taekinaki mai irouia raora tabeman aika kanga bon iai naba te wanawana ao te reirei irouia.

Ma e raoiroi tao anne bon aia koaua *Madam Speaker* ao ti a boni katuka anne n aia koaua.

Teuana naba *Madam Speaker,* e koaua ae tao N na manga katuruturua riki. Are bon tokin te tai te bitaki ae e karaoaki. Bon te titiraki ae ko na titirakiniko bwa ko na kangai. Bwa antai raoi ae e na mabiao ma n te bitaki arei. Taan tia kabobwai ke taan kaboanako te bwai.

N aron ae e bon taekinaki iaon te Biira ibukin te tianiboo aio. E bon takenaki e eti bwa tao e koaua karaoaki rinanon taan kaboanako te kaako, ma bon aomata aika a bon taketenaki raoi bon nake taan tia kabobwai taiana *consumers*.

Bwa are ngaia ngkana arona bwa iai te tianiboo kanga e a toki naba te mwaan are e na kataia tao ni manga karaoa riki te mwaan n ioawa are tao e koaua bwa tao e a rangi n tare te kaako a boni bane naba n irakea boon aia kaako.

I taku bwa ti a boni noria n taai aika nako ae a boni kawa iai te tia bobwai, te *consumer* te botannaomata.

Bwa n te tai are e tare iai te kaako ao e nang reke iai aia tai taan bitineti ni manga bon karaoi aia boo ae na bon manga teke bakee iai te consumer ao ngaia a na raka booia.

Ngaia are I taku bwa te section ane i aon 3 anne are e na kateaki iai tao e na impose te raitienti. Irou ngai, e bon rangi n raoiroi bwa are e koaua bwa tao e uneakinaki bwa tao n aron ana uneaki te *Leader* n te Kaitara ao taan tia taetae ake imwina. Aongkoa e nang manga *create additional cost*

ke tao manga kabanemwane aika a na manga nakon te bitineti ae a na manga irakea boon bwaai.

Ma are I taku bwa ti a bon tia ni marooroakinna tao e na manga taekinna te Minitita are ana Biira te Biira aio, bwa n tokin te tai te raitienti aio e kona ni becomes ai bon te ti ***talken figure***.

Ngkana tao ti a kangai bwa ti a taetae iaon ae tao ti $1.00. Tera ngkanne ae kanga e a bon kakamaku nakon te botannaomata ke tao nakoia taan bitineti ae ti $1.00.

Bon aan raoi katean aio tao e koaua tao iaon *section* 3 anne, bwa e aonga n reke bwa a na boni kona ni kinaki nake tao a boni karaoa te mwakuri ni ioawa n te tai are a noria iai bwa a na riai ni karaoia.

Ao bon anne raoi bukina. Tiaki bukina bwa aongkoa a nang kabwaka te *fee* aongkoa ti na karekemwane. Ti aki kona ni karekemwane bwa ngkana ti kangai ti $1.00, ai boni ngaia naba anne.

Ngaia are kanga bon tiaki iroura, kanga bon akea raoi aan te koaua are e nang totokoaki te Biira aio ti ibukin te *clause* ane *section* 3 anne. N aron ae I taekinna tao n taetae n Imatang e bon aki bwa e trinkle bwa are bon te bae e kona ni karaoaki.

Bwa n tokin te tai ao e na bon reke bwa ti te mwaiti ae e nang uarereke. Ngaia are kanga bon akea raoi te koaua ae e nang reke bwa ai te bwai ni kakamaku ao ti nang tuanga Kiribati bwa a na manga bon okiraki n te aekaki ni waaki aio.

Kanga e kuri ni kaitara raoi ma a manga bon *conflicted* themselves ngaia aika n te Kaitara. Bwa a nang uneakina ke a nang tangira te botannaomata bwa a na aki rangi n rotaki n rakan boon bwaai. Ao ngkai a manga totokoa te bae e na kataia ni karaoaki ibukia are e na kataia ni kauarerekeaki ke ni karaoaki te tianiboo iaon boon taiana kaako, tao moamoa riki kaako ake a toki n kakanaki ae aranaki bwa kanga bon taian basic commodities.

Ngaia are e rabwa bwa are tao e koaua anne tao bon aia taratara ibon irouia, ma n aron ara koaua ngaira. I taku bwa bon angana ae e riai ao e rabwa te kabanea n taetae teuare te Tia tei mai Tabiteuea Meang ae e taetae imwaiu are angana teuana bwa e na karaoaki te bitaki n te kauoua ni wareware.

I taku bwa anne ae ti kantaningaia. Ti kantaninga mairoun te Leader n te Kaitara ngke e moan tabeka ana totoko ao ti taku bwa e na riai n aki totokoia ma tao e na riai ni kangai; aio e rangi n tikiraoi te mena ma ti a karaoia n angana aio.

Ma tao e koaua tao e a tibwa noraki ngkai iroun te kabanea n taetae.

Ao tao e koaua ti na kanga moa *Madam Speaker.* Ti na taekina te tare ni kaako, ao ti aki kani manga tanrikaki ao ke tao ni manga tarai nako taai aika tia n nako. Ma are ngkana ti boni karaua n iangoia *Madam Speaker* ao Kiribati ao te Auti aio, ti a bon titirakinira bwa iraua te tai ae kanga taren iai te kaako n ara tai n Tautaeka aio ni kabotauaki ma Tautaeka mai imwaina.

I a katuka anne bwa e a boni kaeka te ongora ao te botannaomata.

Ngkanne *Madam Speaker* tao N na bon ti okira ngkanne kanga taian kamatata ke tao taeka n ibuobuoki man au itera iaon are te freight levy. N aron ae I taekinna, tao e koaua e aki rangi n rekereke raoi ma te Biira ae e taekinaki. Ma tao e kakawaki ibukin te ongora.

Bwa are kanga bon te bae kanga te raraoma ae e tia n tabekia te Tia tei temanna ae karineaki mai Butaritari ao te Tia tei temanna naba ae karineaki mai Beru, bwa te titiraki e kangai. Ngkai e a baireaki ngkai bwa te *consignee* ke nake a otana te kaako mai ibuki. Ai boni ngaia aika a nang kabwaka kantokan aia kaako. Ai tiaki aekakin ngkoa are e kakaraoaki are a bobwai mairoun te *Supplier* mai Tarawa, ao te *Supplier* anne ke te *Wholesaler* ngaia ae e na kabwaka kantokan kaako nako aonnaba ao e na manga claim te refund anne mai irouia.

Ma are e bon ataki *Madam Speaker*, bwa I taku bwa te *system* anne e koaua n aron ae e aki toki n taekinaki ao I taku bwa e mwaneweaki naba irouia ana taan marooro kain te Kaitara. Bwa are n tabetai e koaua ae iai te mwarara n aron te *refund* ke tao te *claim* iaon te *freight levy*. Ngaia are aio teuana te anga ae I taku bwa e na kabirimwaka riki bwa are te *system* e kangai. E kai kona n reke ana mwane te tia kanakokaako ke tao te *Wholesaler* are e na *claim te freight levy refund*, ni karokoa a oki bebwa mai ibuki.

Nanona e kangai; e nako moa te bebwa nako aonnaba. Ao e aki kona ni bwaka ni kabane ni karokoa a manga kaokaki bebwa mai ibuki.

Ngaia are teuana angana ae I taku bwa kaitaran te kanganga anne *Madam Speaker,* are e nang bon *pay* te *consignee* mai buki ao mai ikanne e kona ti te *receipt* are e tia ni kabwaka tao n aekan i Abaiang. Te tia bitineti mai Abaiang ngke e roko ana kaako mai Abaiang, e a kabwaka naba boon ana kaako ao e a uota naba te *receipt* arei n angan te tia mwane ao e a boni bwaka naba n te tai arei. Tiaki aekakin ae te *system* ae ngkai, are ngkana e Kanako kaako te wholesaler are boni ngaia naba are e kabwaka

kantokan te kaako. Ao e aki kona n reke ana *refund* ni karokoa e manga oki te kaibuke mai iaon aba nako Tarawa.

Ngaia are I taku bwa anne angan teuana kabirimwakana. Ao I taku bwa aron karaoana ngkai, e koaua tao e na manga karawata riki aia mwakuri te tia mwane iaon abamwakoro. Ma I taku bwa e ataia te Auti aio bwa n te kataumwane ngkai ao aika nako, iai ngkai rakan e moamoa riki n aba aika a bubura are e manga bon reke taian ibuobuoki taian *Assistant* nakoia te naan *Treasurers*.

Ao te kantaninga naba bwa inanon taai rake aikai, ae ti na manga boni karekea naba buokan te Kiraka. Bwa are e koaua n aron te mwaiti ni mwane ngkai ao taian mwakuri ae a karaoia te naan *Treasurers* ao taian Kiraka ae a bon taona mwaina. Ao I taku bwa a bon tangira riki buokaia n aia mwakuri.

Ao anne teuana ae ti na karaoia.

Ao te payment ni kabane ao te mwane e na bon nako naba inanon te *RPC*. Are nanona bwa e na riai naba n iai riain ae ti na karaka riki tibwaia taian *Island Councilors* ngkai manga iai riki te mwan aei iaon tangiran te mwane.

Ngaia anne ngkanne aron te mena. Tao e koaua ae taekinna te Tia tei mai Beru tao a taekinna bwa a kubanako moa taan kao kaako mai iaon aba bwa aki tauraoi n te bwai aei.

Ma are I taku *Madam Speaker* bwa aio bon irian te bitineti. Ao kanga e boni kakubanako naba ae a na manga bon kubanako. Bwa are ko bon ataia bwa ngkana ko na bobwai, bon tabem naba bwa ko na kabwaka kantokan am kaako. Tao ko bobwai mai Teaoraereke nako Betio, ko na boni kabwaka ke tao mai tinaniku ko na boni kabwaka naba.

Kanga tiaki te bae ko na kona ni birinako mai iai. Ngaia are kanga e aki rangi n mena ae aongkoa a kubanako.

I taku bwa a bon riai n tauraoi bwa are ti bon ataia bwa iai tabeua bitineti iaon abamwakoro aika a bon rangi ni bubura ao bon ti nakai naba aika angina aika a ota.

Ti kakoaua bwa iai naba abamwakoro ake bon iai naba taiana suppliers iaon abaia ke tao taian Wholesalers n aekakin Tabiteuea, Abaiang, Abemama. I aki ataia ngkanne n aba tabeua tao Butaritari ngkana iai. Are bon iai te Supply iaon abaia ke iai te Warehouse are a na boni kona n ota mai iai.

Ma tao e koaua ngkanne n aba ake tabeua ake kanga akea iai ma tao a na bon ota mai Tarawa. Tao anne ngkanne n aron ae iaan te tua ae ngkai ae a na aera. Tao e koaua

kanga n ara taratara ngaira, I taku bwa e na rangi n ibuobuoki riki nakoia anne bwa are e na manga bon oki aia mwane. E na okiriko am mwane ao e na rangi n baiti riki rekena nakon ae ngkai are e na manga nakon te *Finance,* e manga taningaki roko taian bebwa ao ngke e a tibwa nakon te Finance ao e a tibwa karaoaki ngkanne te *refund.*

Ma n arona ngkai aei e baiti, bwa are ngke e roko naba iaon aba. Ao n te tai naba are e kabwaka, e anaa te ritiiti ao e uotia nakon te tia mwane ao te tia mwane e a *refund* naba n te tai naba anne.

Kanga anne aron tarana iroura, ao I taku bwa e na rangi n ibuobuoki ao e nang kabaitia riki.

Ma e koaua bwa n aron ae e tia n taekinna tarira temanna man ara itera aio, are e aki kona n toki te katamaroa ao tao e kaoua. I ti kani kaongoa te Auti aio, bwa e boni waaki naba ngkai te katamaroa iaon te *freight levy refund*.

E nang ewa te bae ti a tia ni karaoia n aekakin ae e koaua are e a tia n taekinaki are ngkai ti a kabwaka naba te kantoka mai iaon te bike nakon te motoka, ao te motoka nakon te tabo are e na nikira iai te kaako tao te *warehouse* ke tao tera te titoa. Ao anne ngkanne are e a *refundable.*

Iai naba ngkai are mai iaon abamwakoro nakon Atimwakoro are bon te aba nakon te atimwakoro tao n aekakin tao Ribono, Nuotaea ke antai riki are aba ake tabeua. Iai naba ngkanne anne ae e nang refundable naba anne n te mwaiti ae $*25cubic meter*. Ao e rawata baikana a na katamaroaki ma e aki toki. Ae iaoni kawaina naba n raa.

Teuana naba ae I kan taekinna bwa e koaua n taai aika nako e aki toki n uneakinaki bwa ngaira are taian *individual*. Ti kona naba n reke te *refund* anne iroura ke ti aki.

Ma are iaan te tua ae boou ngkai, e aki kona. Ma taian *Community* ngkai a kona n reke. Iai te *Community* n te Aro ao bon te Aro ao bon taian *Community* ae a boni kinaki. A kona ngkai ota ao e refundable naba kantokan aia kaako are a otanna.

Aikai *Madam Speaker,* tao bon ti taian taeka n ibuobuoki ao ni kamatata. N aron ae I taekinna tao e koaua bwa tao bon tiaki raoi rabwatan raoi te Biira ma e kakawaki ibukin te ongora ao tao ibukin naba aia kani mataata tarira aikai bwa a na ataia bwa tera ae riki. Ngkana arona bwa e na buokia aron te kabwarabwara anne.

Ngaia are man taeka akanne *Madam Speaker,* ao I rangi n boutoka te Biira ae e nang tikiraoi aio. E rabwa.

<u>Tibiika</u>: Ko rabwa te Kauoman ao I a kanakoa nakoim te Tia tei mai

Makin ae ko karineaki; Hon. Pinto Katia. E nakoim.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao N na kabwara bure ngkana arona bwa I a manga taua te tai n te tairiki aio, ma are ai boni ngaia te kabanea raoi tarana. Ma ngkana tiaki, I a kabwara bure n anne.

E ngae n anne te Tia babaire ao are e a bon tia n nako ana marooro man ara itera. Ao I taku bwa iai marooro naba ake a tia n tabekaki naba man itera tabeua ake ti taku bwa ti na kaeti.

Iai te rongorongo are e kangai. Bwa e aera kam aki kona n tabekia bwa kanoan ami onono te Tia babaire. Ma kam a totokoa kanoan te Biira aio te Tia babaire.

I taku bwa ngkana ti tanrikaki te Tia babaire ao e rangi ni rawata ara onono te Tia tei man ara itera. Ao bon akea naba teuana ae e a tia ni butimwaeaki te Tia babaire. Ao I taku bwa anne ngkanne e a kaeka te rongorongo are e kangai; bwa e aera kam aki kona n uotiarake bwa kanoan te onono nakon te kauoua ni wareware te Tia babaire ke tao te *Committee stage* te Tia babaire.

Ngaia are kanga ti bon raraoma n anne te Tia babaire.

Te kauoua te Tia babaire, e kangai kam a rangi ni totoko ao bon te Biira ae e rangi ni tamaroa te Tia babaire. Iai bukin te totoko te Tia babaire, bwa te totoko e na karekea riki te tamaroa nakon te Biira te Tia babaire. Ao anne bukina te Tia babaire. Bwa ngkana ti a boni kangai; ngaia e tamaroa aio te Tia babaire.

Ao aio ngkanne rongorongo tabeua ake ti taku bwa a rangi n kakawaki man ara itera te Tia babaire bwa ti noori bwa iai te totoko aika a tamaroa te Tia babaire.

Ao N na ti tarai tabeua ake ti taku bwa ngaira ti noori naba bwa kanga e karekea naba te raraoma n aron ara taratara n aron te Biira aio te Tia babaire.

Ti na kaitau nakon te Minitita ma kain ana tiim te Tia babaire ake a tia nora te itera aio bwa tao e na katamaroa riki aron tao te tararua te Tia babaire n aron tarakin te bwai ae e aranaki bwa te tianiboo ke tao kaako ake a tianaki booia te Tia babaire.

Ma ngkana ti bon taratara raoi are mwakoro 3, section 10 rikaki te Tia babaire ao ko nang moanna n raraoma iai te Tia babaire.

N na anga teuana te katoto: i) are tao aongkoa iaan section 10 (3), ao aongkoa c. Ngkana ko na kabonakoi kaako aikai *Madam Speaker,* ao ko na riai ni mwaneweia inanon am reta ni bubuti te Tia babaire.

Ngai tao aongkoa I mena i Makin ao I katea au titoa iaon Makin ao I ti *apply* ibukin te tioka, te raiti ao te burawa bwa are aikai aika ti bon tataneiai iaona te Tia babaire.

Ngkana arona bwa I am anga nako ni katea au titoa iaon Kiebu te Tia babaire, ao ngaia I a manga tangiraki naba bwa N na manga tao kaboa te bakee bwa raona te Tia babaire.

E kanga ngkanne anne te Tia babaire bwa are e aki kamatataki ikai. Tao nanona ma N na manga *re-apply* ke tao N namanga karina riki au *application* ibukin manga ti ibukin te bakee te Tia babaire ke tera te Tia babaire.

Ao I taku bwa anne bukin te totoko bwa ti na kamatataira raoi te Tia babaire, bwa ngkana ti aki mataata n te Maneaba aio te Tia babaire ao a na kanga naba ni mataata ara botannaomata te Tia babaire.

Ngkana ko ruorikaki riki te Tia babaire ao manga iai nambwa 4 te Tia babaire iaan naba anne ae bon te kamimi bwa e kangai. ***The license shall contain the terms and conditions as the Secretary this necessary*** te Tia babaire.

Kanga akea raoi te naan *conditions* ake a kaweneaki nakoira nakon te tai aio te Tia babaire, bwa ai aron ae e kangai. Ngkana arona bwa e bitaki te Tia Koroboki ae tao e a manga roko ana kantaninga ke tao a manga bitaki aron ana kantaninga. E nang manga kaokoroa aron te babaire n te tai aio te Tia babaire. Ao tao ngai n te tai aio, aio au babaire n te tai aei.

I a manga roko ngai are I boou, ti na manga bitia. Kanga anne te Tia babaire ae kanga ti taku bwa iai te raraoma n aron te Biira are e uotaki nakoira inanon te tairiki aio te Tia babaire.

Ngaia are ti na bubuti bwa iai bukin te totoko te Tia babaire bwa karekean riki te kamatata nakoira ao bon nakoia naba ara botannaomata te Tia babaire.

E taekinaki naba ai bon tibwa te Tautaeka aio ae ngaia ae e karekea te kantoka nakon ara abamwakoro ke nakon ara Aono akana i Kiritimati te Tia babaire, Tabuaeran, Teraina te Tia babaire.

I taku bwa e a kani kairua te rongorongo anne te Tia babaire.

Bwa inanon 2013 ao anne te tai are e a karinaki te kantoka ibukin te Aono ni Mainiku te Tia babaire. Ao e a teretere naba ikanne bwa e kuneaki ke e noraki ana kainano tarira ma mwanera akana n te Aono ni Mainiku te Tia babaire.

Ao I taku bwa ti na kaeta naba te rongorongo anne bwa tiaki tibwa te Tautaeka aio te Tia babaire, bwa mani Tautaeka aika nako te Tia babaire.

Ngaia are N na kabwara bure nakon au marooro akana tao I a tia n tabekirake n te tai aio te Tia babaire, ma I taku bwa e kakawaki bwa totokoan te Biira iai bukina te Tia babaire. Ao man taeka tabeua akana I a tia n tabeki n te tai aio te Tia babaire. Ao tao I a karautaeka nakon te Minitita ma kain ana tiim bwa ti aki tauraoi moa n butimwaea te Biira aio. Ko rabwa.

Tibiika: E a boni bane, iai am *point of order* te Minitita ae ko karineaki e nakoim.

Hon. Mikarite Temari: N na ti kaeta ana rongorongo te Tia tei ae karineaki iaon te buoka nako n te Aono n Raina. Au marooro te *freight levy* ao anne ana buoka te Tautaeka ae ngkai ae nang tibwa karaoia 100% te *freight levy refund.* Akea n aia tai. Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika; Ko rabwa te Minitita ma e a boni bane ma I nora bain te Tia tei mai Betio bwa tao e kani marooro naba; Hon.Tebao Awerika ao e nakoim te marooro.

Hon.Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia babaire ae ko karineaki. I taku bwa e kakawaki ae ti na anga ara marooro iaon aio ngkai ti a tia naba ni mwakuri n te tabo aio. Ao I taku bwa ngkai I tara nanon te Maneaba ni Maungatabu aio ao I noria aika a tia ni bane ni mwakuri n te *Commerce.*

Te Tia babaire N na moana au marooro ma te kakaitau. Te kaitau nakon te Minitita ae karineaki ma ana taani mwakuri ibukin karaoan aio, ao e koaua are a mwaiti taan marooro imwaiu ao kanga e a bon bane n tia *covered* bwaai ma N na aki manga kaoki.

N na ti taekinna ae te *control price* ke te bwai ae man rimoa rimoa rimoa ae e aki toki n untaba ma te *market process*. Ao aio ngkanne ae ti a mena inanona.

Te Tia babaire ngke arona bwa e nakoraoi n aron ara mwakete, bwa I kona n ae I a bon rianna naba tao n nakea ao I a kabobwai naba ao a bane ti tebo arora ni kabane. Ao e na aki reke te bae te *control price.*

Ma N na ti katuruturua au marooro n te tabo are e tabeaianga iai raora man te Kaitara are tao mwakoro 3. Ao ngke I warekia ao e eti are iai te *prescribe fee* bwa e aki n are e a boni kangai naba; aio te *fee* are e na riai ni karaoaki.

Ao I kakaitau nakon ana marooro te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki, bwa e katea ikanne kanga bon ti tebo naba ma te bae I kataia n iangoia bwa tera ngke e kona n noria te Minitita ma ana koraki bwa te fee are e na prescribe arei, ao I taku bwa a bon ataia. A na aki karawawataia riki te botannaomata.

Ngkana ko wareware riki nako nano, ao ko a noori taabo aika ngaira ti

aki toki ngkoa ni kakaitaraia riki ma taani mwakuri n te tai are ti mwakuri iai ikekei.

Bwa ngkana a na mwananga taani mwakuri bwa a na nako n noori mwin te naan control price, ao ko kona te koraki ake a nako ni kawaraki aia titoa ni manga taekinna bwa kaako ake a kabonakoi akekei a roko n te tai arei. Tiaki are kanga are tao a tibwa roko are tao a bobete riki. A kona ni kakabiti bwaai akekei. Are iai are mai nano riki am wareware ao I taku bwa kam a bane n tia ni warekia ae e taekinaki bwa kam na riai n tarai raoi bwa a na noria raoi bwa kaako raa ake a roko n ningai ao a na taraia raoi bwa iraua are e kabonakoi.

Ao ngkanne I taku bwa e nang bebete naba iai ngkanne aron tararuan te kabobwai irouia te naan *retailers/ wholesalers* ake a na kabonakoi te naan *commodities* ake a *under the control price.*

Te Tia babaire aio raoi te kanganga ma ngkoa, ao I kakaitau n aio ao are ti taraia bwa e kanga n reke aei ae te naan tianiboo aikai. E karaoaki bwa bon ara botannaomata aika a tangiria. A bubuti.

Ngkana e aki tabekaki nakon te Auti ao a bubuti nakon te Minitita bwa tera ngke a na kona ni karaoaki ni karinaki aikai iaan te *control price.* Ngaia are bon ara botannaomata aika a uoti bwaai aikai, ao aio reitan te mwakuri ae e a rangi ni maan ni karaoaki ai iraua ririkina ngkai.

Ao te kakaitau nakoimi kain te Commerce, te Minitita ma am koraki. Bwa I taku bwa aio raoi kaekan ngkai te kanganga anne are e a ngae ngke iai ae e a bon ataki ae iai te tianiboo ae tao e na iraua boon te tioka. Tao ti 70c n te rawawata. Ao ko nako ni kaboa am tioka iai, ao $2.00 ke tao $1.40 ngkana ko mena n te tabo ae e nang raroa ma iai te titoa.

Aikai ngkanne taian anga are ana waaki ni katamaroa te tua aio ae ngai I taku bwa I nora raoiroina. Ao ti te bwai ae e nang tabeaianga te aba are kanga e tia n taekinna te Kauoman ni Beretitenti ao N na ti taekinna riki ao I aki manga kaokia naba.

Are e koaua ae e nang boni karaoaki te *prescribe fee* ke te fee iaon te *registration* aio ae e na nang karaka boon aia kaako te naan titoa nakoia te botannaomata. I taku bwa e nang raroa anne ae e iangoia te Minitita ma ana koraki ke te Tautaeka.

Ngaia are te Tia babaire teirakeu aio ao I anga riki au kakaitau nakoim te Minitita ma kain am Botaki ni mwakuri n aron uotakirakean te Biira aio te moantai ao I a boutokaia. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao e a boni bane te marooro iaon ara Biira aei. Ngaia are N na kaokia nakon te Minitita ae karineaki are bon ana Biira te Biira bwa e nang tabeka ana *sum up* iaona. Ao e nakoim te Minitita.

Hon. Booti Nauan: Ko rabwa te Tia babaire. E rarabwa ti a ngae ni kani matu ti a manga uti ara kantaninga. Ma e rarabwa te Tia babaire bwa ti bon riai ni marooroakina te bwai aio ngkai teuana te Biira n onono ae e nang kakawaki.

Te Tia babaire, I tabe n ongongora n taian onono ao marooro. A kabane tai angina, a okioki. Ao tabeua boto n iango a kumei bwaai tabeua. Te food shortage, bwa tera rekereke te price control bill ma te food shortage? Tera riki ae e marooroakinaki te Tia babaire bwa N na kaokiokia bwa a na ataia kain Kiribati bwa boon bwaai tao aera. Te Tia babaire ti a tia ni kataia ni kani karina boon te meron iaan te price control. Ti karaoa te community consultation. Te Unaine, ko tangiria bwa ti nang karina tera? Ai kawara ngkami, I kainano bwa I tiabora ao I a manga mena butaen te beki ao e a kanga. E aki bwati.

Ao ngkana ko kani kana te meron ke te bwabwaia ao kai ko aki unikia. Ao ko nang aonikaia te Unaine ae e ununiki bwa e nang uotarikaki boon ana bwai.

Ngai irou te Tia babaire angin marooro aikai a kana ara tai. Ao te bwai ae ti na riai ni marooro iai, te *price control bill* ae ti marooro iaona ngkai.

Ngaia e rangi n mwaiti tera, a manga taekinaki ara koraki bwa a *struggle* ngkai ara koraki. A *struggle*. Aio te *personal perception*. Ngaira naba ara *personal perception* aikai, *no they were*. A *struggle* n taai akekei ao ngkai aikoa. Aio te *personal perception* te Tia babaire ao ti aki kona n *dispute.*

Te Tia babaire e taekinaki naba aron kamatoan te tua ae ngaia ae ti kabwatia ngkai.

Taian *inspectors* te Tia babaire, mwangara iaon aba ake a Tautaeka Inanoa, te Kiraka ao Kaubure.

Ti na kanga ni kamatoa te tua aio ke ti na kanga ni kamatoai tua ngkana a tangiri reben matara bwa ti na kiba mai ikai n nako n tuoa Tabiteuea Meang, ti a manga kiba nako Nikunau ti a manga kiba nakea.

E aki *practical* anne te Tia babaire.

Ngaia ma ngkoa ma ngkoa a kaman *empowered* ngke anganaki te kariaia nakai bwa ana riki bwa taian *inspectors outside.*

Ao eng, e eti te marooro ae e taekinna te Tia tei mai Butaritari bwa e riki naba i Tabiteuea Maiaki. Ngkana e ngure te aomata bwa e karaka boon ana bwai, ao a text nakoiu ao ngai: koro reta nakon te tia koroboki bwa ti na rinanon te bwai anne.

Akea te reta ae roko. Kateira n te katei ni Kiribati te Tia babaire. Ko boni ngae ni ngurengure. Ma ngkana ai arona aio te Tia babaire ae ti nang aki katabetabeia Kiraka ao Kaubure ake a mena iaon aba ae a kona ni karaoa te bwai aio, ngke ti a tia *empower them* iaan te tua aio bwa a na nako ni karaoa te tutuo ao ti namanga ribaia. Ao ai antai? Tao ti nang bubuti te Unaine ao te Unimwane bwa e nang buokira n taratara boon bwaai ma boon kaako ma tera riki.

Te Tia babaire e koaua e mwemwe te tabeka aio bwa e kangai te taratara. Mwakorona 3 ao kanga e aki rangi n mataata raoi.

Ma e koaua marooro ake tia ni mwemwe maiimwaina te Tia babaire ae e kangai. E aera, ngaia bwa kam boutokaia ao e aera kam aki kangai. Kam kona n onea aio ke kam kamatebwaia raoi ami onono ao kam kangai; e aki ota raoi aio. Ara onono kaota n aekakina aei.

Bwa te tua ae e menaki ikai te Tia babaire, ibukia *importers.* Ibukia *importers.* Ngkana ko nang port bwaai aia a mena iaan te *price control list,* ao ngkanne e na bwakariko are nambwa 3 arei.

Ao tera bukina te Tia babaire ngkai ti tangira anne. E aoria n ae ti ataia bwa ai iraman ara *supplier* ngkai ae e otana te raiti ao ti a kubanako. Bwa ngkana a taku bwa e a bane te raiti ao e a manga riki te raiti.

Akea ara mena ae e *valid* te Tia babaire ae ti na ataia raoi bwa aikai nakai ae a *supplier.*

Te Tia babaire teuana naba te kanganga te Tia babaire, ngkai ae te tua ae ngkai ae iaon te *price control* akea mwakan au Tia koroboki ao te Minitita ni kona n tenaa te *importer* ke te aomata are e kaboi ke n otani kaako aikai. Akea wiira n tena bwa ti ngaro ngaia ae ngkai ti nang tena teutana. E kabatia arona anne, ti a tenai naba bubuani baina ke tao ti tenai waebuana ke raana, tao taningana.

Ma are e aoria te Tia babaire. A mwemwe marooro te Tia babaire ae e kangai: kam a bon tia raoi n rereitaki ma kain te private sector.

Te Tia babaire n rokou I aki kona n rangi n taetae n are imwaina ao imwaina. Ma n rokou ngai ngkai ikai, ao I kakoaua bwa te Tautaeka aio e nang moanibwai te reitaki imarenan te Tautaeka aio ma taian private sector.

Ao n aron ae e a tia ni mwaneweia te Tia tei mai Tamana ke te Minitita n te *Communication*, ti a tia ni karaoa ana *dialogue.* Aon gai temanna ae I a bon tangiria bwa e na karaoaki te *dialogue* aio bwa iai au proposal nakon te Kabineti ae ti nang riai ni karaoia.

Bwa ni katoa tai are e katei rain te aba iai ao e kangai te taeka. Ao e a kanga te Tautaeka aio ae e a manga katei rain naba ni karokoa e ruo rikaki ni karokoa e a ruo nakon te Minitita n te Commerce.

E nga te Minitita n te *Commerce* e aera e a boo te katei rain. I a okiokiraki n taainako. E ngae ngke ana waaki te Tautaeka ma e okiraki Tem Booti Nauan n tokin te tai. Au tia koroboki ngkoa are e Tia Koroboki irarikiu e a tia ni motirawa ngkai; ti a okiokiraki. Ngaia ti a karaoa ara *dialogue* ao ti taku: taraia ae e a rangi ni kananokawaki te bwai are kam katei rain arei. Tera ami kanganga, tuangira bwa ti a tia ni buoki ngkami. Ti a tia n *dialogue* ao iai katamaroa aika ti a tia ni karaoia.

Te Tia babaire e bon aki kona n toki te kanganga. Ngkai a manga roko aia kan katamaroa kain te *private sector* ibukin te *landing cost* ke te *wholesale cost* iaon taian *items* aikai.

Ao ngai e kangai au kaeka. Akea te kanganga, ti na manga tauraoi n rinanona. Bwa iaan te bwai ae te *price control list* te *template* ao iai mwakan te Minitita iai.

Kanga iai te *allowable percentage* bwa e angan te *importer* bwa e na *less* ma iai n te aro bwa e na *included* boon ana bwai n te aro bwa e na oki ana *operation cost.*

Ngkekei ngkoa te Tia babaire, e aki *included* n aia tangitang *private sector* kaotinakoan te kaako mai tabon te uabu man te *KPA*. A karini bwaai aikai. Ti a karina aei, ao ti a karina aei. Waaki ni katamaroa te Tia babaire.

Ngaia are I taku bwa e na aki rangi ni koaua te taeka are e karako ara marooro. Ara reitaki ma te *private sector.* Ti teimatoa ao te kabanea ngkai n reitaki ae a tia n tuangaki, a nano uoua bwa manga iai ana kaoti te O n aoraki ae e manga *impose* nakon aia kaako ngkana a otani ae ngaia a kona ni karekea manga te kabanemwane riki nakoia.

Ti na manga tauraoi naba n tara anne te Tia babaire. Ibukin tera te Tia babaire? Ibukina bwa te Tautaeka aio ae ara Tautaeke, e tei ni boutoka te *private sector* ao te *same time* ti boutoka naba te *consumer.*

Ngkana iai tangitangin te *private sector* bwa e a bon rangi n uarereke ana profit, e na riaon ana landing cost ma tera ngkana e otana bwaai ake a price control. Ti reitaki ma ngaia ao ti kataia n taraia. Ngkana

a tangitang naba te naan consumers, ao anne ngkanne naba ngaira tabera. Ti a manga tei naba ibukia *consumers.* Ao anne ngai ae I teimatoa ni karaoia.

Ngkana a tangitang *consumers,* I tei ibukia. Ti kataia ni biriakinna.

A manga tangitang ara *private sector*, ti tei naba ibukia n rinanoi tangitangia.

Te Tia babaire e mwemwe marooro tabeua ae e kangai. Bwaai aikai ti tuai man nonori, ti a ongongo naba ao ti tuai ataia bwa iai ke akea.

Are nanona tao e a bon oti ngkanne aba ke abamwakoro tabeua ae aki kamatoaki tua aikai iai. Ma ti nang kanga te Tia babaire, ngkana e a tia te tua ao ti kanakoa boon te bwai iaon te *price control list* ma te reta are e na kanakoa te *MIA*.

Ma tao nake ti mwiokoia bwa a na karaoia, aki karaoia. Ao e a boni bakarere nako karawa boon bwaai. Ane e kamena ana *mark up* arei, ao ane e na kamena ana *mark up* arei.

Ti a kabwara bure nakoimi kain abamwakoro ake a reke aikai, bwa nanona bon ami Kauntira ae e aki tara aio. Ami Kauntira ae aki kamatoa aio.

Te Tia babaire ngke I moan roko n te Botaki ni mwakuri aio ao iai teuana au *proposal* teuana ae I a tia ni karinna. E a tia n rin nakon te *PSO* te *ER* bwa ti na *establish* te *position* ke te mwakuri iaon aba ae te *Commerce officer.* Aio are e na post out nakoia Kauntira ao e na mwakuri bwa e na tara te kaako bwa e a bane raoi.

E na arai boon bwaai bwa e bon enforce raoi boon bwaai.

Te kai ni Katine. E na taratarai naba kai ni Katine bwa a na aki aonikai. Ma are e aki bwati te Tia babaire te bwai aio ibukina bwa e na manga moan *increase* te *ERR* ao e na manga rawata riki te mwane, ngaia ae ti a bon tiku nakon ae te Kiraka oh, ao Kaubure ti a boboi rangami a kawa ara botannaomata.

Irarikin nako tabemi ngkana kam tarai nako bwaai tabeua ma bwaai tabeua, kam a tara boon bwaai ae ngaia maeuia kain ami abamwakoro.

Te Tia babaire, e mwemwe naba te taeka ae e kangai; *'akea aia mwane private sectors'.*

Te Tia babaire kanga ngai ngke I ongo te taeka aio ao I rangi n nanokawaki bwa e kamwinibaeia *private sector* te aekaki ni marooro ae aekakina aio.

Ngaira te Tia babaire man te Tautaeka aio ao riki au Botaki ni mwakuri, I rangi ni onimakinai *private sector* bwa ngaia ngkai ae a kabuta bwaai ni kabane. Ae e a tia ni mwaneweia te Minitita n te

Communication ngke iai te *pandemic* ao ngaira *some how* Kiribati e boni *continue* naba ni kana te raiti, ni kana te burawa.

Iai naba ara waaki ngkai te Tia babaire aika ti na waakin ma te *private sector* tabeua iaon kauarerekean te kanganga ae tataren rokon te kaibuke ni konteina. Bwa aio teuana te kanganga naba te Tia babaire. Bwa akea ara kaibuke ni konteina ao bon tein vessels ake a mwakuri a bon taua ma nanoia. E a onrake ara kaibuke anne? Kai e tuai, ae e a onrake moa iroun Samoa ao Tonga. Nako moa n nikira aia kaako. Karuoi aia konteina nakanne ke tao a manga mena ao a manga taku: e buaka marawa. Ti aki kona moa ni mwananga. A manga tia ni kauarerekea aia tai ni mwananga man 2 n te namwakaina nakon 1n te namwakaina. Ao tera ae riki te Tia babaire ngke e riki aio? *Private sector*, a *increase* aia ota bwa are ataia bwa ai ti teuana rokon te konteina, ngaia ngke a bane ni kaai ni *increase* te ota, e aki tau te *space* e aki tau te *space*. Ai te moan roko te moan toka, te moan reke onona.

Ma iai ara waaki ngkai ae ti na waakinna bwa ti na kakaea riki te konteina i Betio ae e a bon *direct* naba mai Atia nakomai nako Kiribati.

Ao n te tai anne ngkanne, e toka te aboro, e toka te meron, e toka te bwabwaia, amwarake riki akana a boraoi ao e bongana.

Te Tia babaire ao e bon rotai te nanokawaki n aron taiana marooro ao riki marooro ake a boni kamwinibaea ara onono aio bwa a taraia bwa a taku bwa e aki barongaki ao e aki aera riki.

Ma e koaua te Tia babaire bwa bon iai taian tua aika a na karaoaki ae aki kona ni barongaki raoi. A barongaki te Tia babaire ma are bon iai ara taratara ao ara *interpretation* iaoia ae e na kona ni kakaokoro ao ti na kona ni marooroakini ikai ao ti na katamaroai.

Ma ngkana ti nang kangai naba. Ngaira a rangi n tiraua naba ara Biira ae ti uouotirake ao kam a bon totokoi naba ae ngaia ngkai ti a manga totokoia ngkai.

Ti tebo ma kanga ti a riki bwa kanga ai ataei aika a uarereke are oro moa, oro moa, nao ngkoe ngkanne. Kanga unia ataei aika a uarereke ke tao I aki anganiko am kanre ngkoananoa ao e reke ngkai am kanre, ko aki anganai am kanre.

E uara ngkana ai aekakin marooro aikai te Tia babaire n te Auti aio. Kam a tia n aki kakabwati ara tua, ngaira ngkai ti aera ti nang manga aki naba kabwati ami tua. Marooro n nanoroo te Tia babaire.

Te Tia babaire N na kaoka riki au marooro iaon te *price control bill.*

Te *Price control Bill* akea te kantaninga bwa e na *generate* te *revenue.* Kanga akea te kantaninga bwa e na generate te revenue ke te taetae ni Kiribati. E na karekea riki te mwane nakon Kiribati. Ao boton raoi te bwai aio, te *price control Bill.* E na karini baike bwaai ake a otanako mai tinaniku ae e rangi ni korakora tangirana iroun te botannaomata bwa a na tiatianaki booia.

Bwa ngkana aki tiatianki boona ao e na boni bakarere nako karawa boon te bwai teuana ma teuana.

Ao e mwemwe te marooro are e kangai; boon bwaai. Ao ngaia kabwatia uotiarake bwa ti nang bane ni karini boon bwaai. Man te matiati ni karokoa te bwai ni kamwarane taninga ni karokoa te moteti, ni karokoa te *boxer*. Ti na bane ni karini iaan te *price control* te Tia babaire. Ti uara iai?

E taku aia taeka te naan private sector ngke ti marooro. Ti nang manga anenea te timanti ao te kai. Aio naba te *consultations* nakai, *construction* materials. Ao ngaia a kangai; te Minitita katikua. Bon *let us compete on that* ngaia ae *may sale the cement for this much they may sell it.*

Aio te *competition.* Tao eng, e eti anne.

Ma tiaki nanona bwa terana are e na manga tangiraki. Ngaia e a manga tera, ngaia ti a manga karinna.

Bwa kanga e a manga rangi n toka tangirana. Ti a manga karinna.

N tokin te tai a nang bon bane n rin bwaai ni kabane ake ko noori iaon te *shelf* n te *price control.*

Ko noria bwa te bwaubwau are te bwai ni kamwarane taninga, e rin te *price control.* Te matiati, e rin n te *price control* ao te *toilet paper.*

Ma te Tia babaire I taku bwa ti na kaokioka ara marooro ao ti na kaokia n arona, bwa aio te moan wareware. Ao e koaua iai teutana te aki ota n te *terms ane traders.*

Ao ane ngaia ane *traders* ane n teuana n te *interpretation*. Tao e aki raoi n ota nanona. *Trader means any person or enterprise carrying on business*. *Business as a,b,c.* Ti na tara riki anne ni kamatata . Ao eng, tao ti aio te onono ae ti na taraia bwa e aoria n ae e rauaki ao e bwarabwara raoi te rau.

E taekinaki ae ti tangira te *regulation* bwa e na airi naba ngkai. Bwa e ewa te tua ae e uotakirake ao e uotakirake ma ana *regulations* ni kabane.

E nga taian onono akanne n taai akekei ni karokoa ngkai, ke tao kam nang ti kamaamaea Tem Booti Nauana ngkai e uotarake ana tua ao

e aki uota te *regulation.* Kai bon akea ao bon akea ae bon akea naba, bwa e karaoaki te *regulations* imwina. Bwa e na manga karauaki ni katineaki ao n rinanoaki bwa iraua raoi, ao te *regulation* anne e na kabwatia te Kabineti. Ao ae kam a katorotoroa au Biira aio bwa te bwai ae e aki bane raoi arona ao kam a uotia mai. Kam aki kairia ma te *regulation.*

Tao e koaua bwa bon iai te tua ae e a tia n oneaki ao e airi naba ma ana *regulations* ao ana *schedule* ao ana raa riki ni kabane.

Ngaia are te Tia babaire, I taku bwa te bwai ae e na riai ni mataata nakoia kain Kiribati. E a kanga aron ae e mate te tai, nanona ngkai I a bon taetae naba ni karokoa ae toki te aonnaba. Ai akea te tai.

Tibiika: Akea am tai anne n ara *Rules of Procedure.*

Hon. Booti Nauan: Ngaia te Tia babaire, I taku bwa te bwai ae e nang kakawaki moa bwa e na mataata te I-Kiribati. Bwa tera ngkai ae ti kauntaekaia.

Te bwai ae ti kauntaekaia ngkai, ti uotarake te Biira ibukin te onono nakon te tianiboo, bwa ti na katena riki wiina ao ti na katamaroa riki n te aro bwa e na iai riki korakoran au Botaki ni mwakuri.

Te bwai teuana ae I taku bwa e tuai mwaneweaki n te marooro, e na kakorakora riki au Botaki ni mwakuri bwa iai kabwaka tabeua aika ti tarai aika tao bon taian takakaro ae a tia n taekinaki te Tia babaire.

Ti a tia n ongo, e a bane te raiti.

Ao ngkai te bwai ae I karaoia, I tuanga au *OIC.* Weteia kain te *private sector* nake a otani te naan grains bwa ko a ongora raoi irouia. Tera ae e riki? A tia n taku bwa a na akea te kanganga, ao ngke e a roko. Iai ara konteina ma ti taua bwa bwain Kiritimati ao e total up nakon ae tao e kani 10 tabun te konteina n raiti.

Te bwai riki te Tia babaire ae e na riai ni mataata, akea mwakara n Atua n te *Commerce.* Bwa bon te koaua raoi ae a taekinna *private sector* ke a kairua. Akea mwakara n Atua. Ok, ngaia e tikiraoi ma ti a bubuti ngkami. Kam kona moa ni kauki ni manga kabonakoi iaon Tarawa bwa e aoria n ae a manga kaboakinako.

Ngaia are irou te Tia babaire I taku bwa te Tua naba aio e na kakorakora riki au Botaki ni mwakuri ni kona ni *monitor* raoi bwa antai are e tei bwa te *importer* ibukin otanakin bwaai aika a tianaki booia aikai, tao riki ti na tara aron te *grain* ma tera.

Ao ngkanne ti na kona n ataia bwa iraua.

E taekinaki te Tia babaire bwa na iraua te *fee* aio. Ao n taian marooro a kakamakuia naba *Private sector*. Tarai ngkami, ae e nang manga roko te *fee* kam a uanao ma te *fee.*

Ao ngkana e a tia te bwai aio ao ngai ae te Minitita iaan mwakau I a kangai naba; mena tao 50c ke 5c ke tao $1.20.

Iai naba ngkanne ae e na kona n dispute 5c, 50c ke $1.20.

Ma ti ataia bwa ngkana e ota temanna, iai te bwai ae e riki n ara *grain.* Tara ara *list* iraua bwa teuaei e roko ana mena n te tai arei. Kan nako noria raoi, e a bon tia ni bane ana *supply* iaon bwaai aikai. E a tia ni bane n titiraki n taabo.

Ngkana iai akana a bon nang aki ongotaeka te Tia babaire bwa ti aki kantaningaia bwa a na karaoa aio *private sector.*

Ngkana iai akana a bon aki ongotaeka ae a bon riaon te kantaninga, ao ti a kona ngkanne n re-hocker ana raitienti. Ao ngkanne te bwai anne ane e na kangai te *private sector arei.* Ti a mena raoi bwa rimwi e re hock ara raitienti ao ti aki manga otana te raiti. E roko ara raiti ae na roko aio, ao e a re hock ara raitienti bwa ai ngkam e nang anaki ni kangai ao antai ae e nang kaboanako.

Ma aio tiaki kantaningaia te Tia babaire bwa a n ariki. Ma aikai kabwaka tabeua te Tia babaire ae I noori ngkai I a mena ikai ao I taku bwa ti a riai ni karini ao ni karini n te aro bwa e na ataia riki te *private sector* bwa aikai bukina.

Ao e koaua tao e nang okioki te kabwarabwara bwa are anne tao aron tarana ngkai.

Ti na karaoa te onono ni kamatata raoi nakon ae I taekinna aio, bwa aio bon au marooro ma kain te AGs ao kain au Botaki ni mwakuri.

Ti na karaoa ngkanne te onono ni kamatata aio bwa e na bon iai te fee nakoia akana a kan otana te raiti.

Ngkai ae ti ti ataia ngkai te Tia babaire, *Punjas, Taotin, Betty,* ao tao King.

Ao ti a mimi e a manga ota tabeman. Tao eng, nakai tao a bai bubura.

Ao kai a manga ota. Kai ti aki kona n ataia ngaia ti a mimi a otana aia raiti. Ti a rangi n maan ni mena aio bwa ti na *control.* Ao e na iai ara data ao ti na kona ni control ao ti na kona ni kangai.

N te *shipment* aio ao e roko te raiti aio ao e roko te tioka aei. E aera e a bane naba.

Te Tia babaire tao n te marooro naba ae e uneakinaki boon bwaai.

Boon bwaai te Tia babaire ae a karaoia au Botaki ni mwakuri ni

kabongana te *template* ae te *price control templat*e, ae I taku bwa bon angina ngaira aikai ni kabane ti bane n ata te *template* anne. Bwa e aki boou te bwai aio n au tai ngkai I a roko ngkai, bwa e a kaman kakaraoaki.

Ti nang kanga ngkana taian documents ake a provided te Tia babaire ngaia e na bon riai n $90.00 tabun boon te tioka aio. Ti nang nako n tei imatan tao antai ngkana tao ana tioka, tao ti nang nako n tei imatan *Punjas*: *reduce, reduce*. E aki kona bwa aio ana kabanemwane n otanakina.

Te Tia babaire ake a bon bobuaka bwaai aikai. Ao tiaki n are a bobuaka bwaai aikai ao tiaki n are ngke ti otana te raiti, tao ti a otanna naba ma tao iaa. Tao mai Inaa ke i Buariki ke te tioka. E aki, ti otanna mai raben maungan Atia ao raben maungan Biti.

Te Tia babaire iai mwamira tabeua ae e kangai; tuoa raoi ana *original price* te *Supplier* aio. Ao I tuangia au *staff;* karaoa te tutuo nakon te *original invoice* ae ana *invoice* te *Supplier* aio.

Aongke e roko ao taonira te mama te Tia babaire bwa are bon akea okorona ma are e a tia n anganira te *importer.* Aio te Tia babaire a *base* iaon te *trust* ao ti aki kona n ae ti nang *police them every shipment*.

Te bwai naba teuana te Tia babaire ae e biririake naba iai boon bwaai, bwa are ana *freigh*t te konteina i Betio are e katokai ara kaako n nakomai. E kuri n raka *every shipment.*

Ti *meeting* naba am nakana aia *agent* ake a mena iaon Kiribati ikai. Ao aia kabwarabwara bon e riaon naba ara konaa, ngaia e na bon raka ni katoa *shipment*.

Ngaia tao tin ang kakaea riki te kaibuke ke te *vessel line* ke teuana te *container boat* ae e na kona n *supply* ara bwai mai Tiaina nako Atia ao Atia *direct* nako Tarawa. Ao e *direct* rikaki e a manga katoka te bititaom, te *recycle* ao te takataka ao tera riki.

Ma are aikai te Tia babaire a nakon te *Planning.* Ao tiaki nanona are ko *plan* ngkai ao e a tia naba n ingabong.

Ngaia are I kataia ni mwaneweia ikai te Tia babaire, bwa I kataia ni kaekai taian marooro aika mwemwe.

N na kabwara bure ngkana a matoatoa au marooro, Ma I taku bwa ti na boni riai ni kakoaua bwa angin marooro aki kaea kanga te boto n iango ae ti marooroakinna n te tai aio ae te onono iaon te *price control bill,* Kanga a biri anena.

E nako ma te ribooti iaon te *FAO* ao te *statistics* ao te *pacific community.*

Ti na irana te ribooti aei. Ao ngkana ti tara te *trend* te Tia babaire.

Ti a tuangia nakana a karaoa aia *study* aio anganira te *trend* man te tai are ti moan inaomata ni karokoa ngkai. Antai ae e na ataia ao tao ngkai ai 41 e kerikaki, ao n taai akekei tao a 60%, 80%. Ma are e raoiroi bwa are aio te *figure* ae ngkai.

Ngkana ti a boni kakaea raoi te *trend*, marooro iaon te *trend* e biririake ke e biri rikaki.

Ngai akea au raraoma bwa I taku bwa e na boni bae ni biri rikaki.

Ngaia are e koaua e kakawaki ae ti na marooro iaon te Biira te Tia babaire ao e kakawaki naba ae ngkana ti anga ara marooro te Tia babaire ao ti na uringnga bwa aomata ake ko marooro ibukia; aomata aika a karuberubei mataia. Ao tiaki ti ngai bwa a karuberubei naba mataia kain te *AG*, ao au *staff* aikai. Ao ae ti nang taraki bwa te bwai aio ti uotiamai ae e aki raoi menaki ke tao tera, ai bon te bwai teuana anne.

Ma e aoria te Tia babaire bwa are tao aio boni kanara, ma ti na keiakinna ni kanna, ti na onga. Ti na onga bwa ngkana tao tera te bukitou, ma te rii. Ti na keiakinna n onga. Ngkana tao te buare ae e nenea, ti na keiakinna naba ni kanna.

Ma aio au marooro te Tia babaire, e na iai te onono nakon te kauoua ni wareware iaon te Biira aio, ma ti onono iaon kamatatan raoi te *trader.* Bwa te *trader* te *importer*, ae te *importer* ae ngaia are e *import* taian *basic commodities* akekei.

I taku bwa e na aki roko n are e mwaneweaki are te Unaine ke tao te titoa ae e uarereke ae e kaboa tao ti 5 te raiti. Ti na taraia ara *importers* ao a na *register* nakoira. Ao tina angania te *fee* ae e na bon reke naba nakoia.

Ao antai ae e na ataia tao ngkana ti angania tao $3.00 ke $2.00. Ngkana ti kona ni kangai; *the one of fee* ma e kona ni manga *re-hock te one of fee* anne ngkana ko aki kakoroa nanon tibwangam iaan te boraraoi. Ke tao e kona ni kangai; tao te *annual fee.*

Ao e na reke naba ikai te Tia babaire are e na otana te raiti ao te mena, e na ataia bwa a bwaka raitienti ao bon ti ngaia. Ai tiaki te bwai n takakaro are e tei ao tao e kani manga otana tao a tibwatibwaki aia konteina tao teuana ao a kanoaia ni kabane ao a manga compete ma nake a boni bai bubura. Anne ngkanne teuana ae kanga e na kona ni manga karekea te uneaki.

Te Tia babaire tao N na korea au marooro ma te *private sector* ni kaukan aia parken week.

Ao e koaua ngkai ti marooro n aron are e taekinna te Minitita n te *Communication* ao e a waaki ngkai te *parken week*.

E koaua e a waaki te *parken week* ao ngkana kam na kakoaua bwa e karako te kabobwai, ao bon nako tekateka ikekei ao kam ongongora bwa iraua ikotan te *sales* ni katoa bong. Kamna aki kakoaua ae e katoki biri rakena. Bwa te aomata ngkai e a mwanemwane, e a mwanemwane.

Tao e koaua tao ti aki kamoamoaira bwa ti kabwaka ngkai aia mena, ma I taku bwa ti na boni bane ni kakoaua te koaua ae tibura Unaine, ara Ikawai, a bane ngkai ni mwanemwane.

Eng, n te tai ae nako te Tia babaire ao I kabobwai n te *MOEL* ao I a kaitibo ma temanna te Unaine. N na kaoka au marooro aio. Te Unaine arei e nang mata ni kukurei ao e *shoulder bag* ao e kaira temanna ti tibuna. E kaboa kanan tibuna arei te aboro ao te orange juice. Ngai I a tataraia, I a tuanga naba te Unaine arei: *te Unaine e koaua ngkai bwa aibonti tibum aio ngkai ti a kaira aio, akea riki tibum?* Ao te Unaine arei e tarai moa tao e kanga; antai te aomata aio.

Ao ngai, ko kinai. Eng, ngkoe ko kewe. Iai riki tibum. Eng e bon rawata riki ma I a kaira teuaei bwa kanga iai aorakin ana iango.

Ao I taratara tibuna arei bon akea ana kanganga, ao I tia ao I a manga bon taku: ko ata te mwaan ae ko karaoia te Unaine. A tangi nako natim ake iai naba natia ae tibum ae ko aki kairia. Taraia e rawata am mwane bwa $300.00 ngkai ae e bwaka.

Ko oki ko a manga kairia ake nikirana ao ko a kaboa naba te aboro te fruit juice.

Ao te Unaine arei e katoutoua matana. Ti nora ikai te Unaine temanna ae e kukurei. Aio ti aki nonoria n taai aika nako.

Ao tao ti kona ni kangai; a *struggle* n taai aika nako. Ai tiaki ngkanne te *personal perception* aio, bwa iai au *data* ae I a tia ni karaoia n te *MOEL.* Iai au *data* ae e *quality* ao e *valid* ao e *recent.*

Eng te Tia babaire man au marooro aikai te Tia babaire ao I a bubutia te Auti aio bwa te onono nakon te tua.

Kabwara au bure te Tia babaire bwa I aki ataia ae e a toka naba te Ota bebwa ibukin te ingabong ao are ai manga uoua karaia ao kanga e a manga bon rotaki matau. E a bon roko te kara bwa tao mwin te buane ke tera.

Eng, man au marooro aikai te Tia babaire ao I a bubutia te Auti aio. Bwa te Biira ibukin te tianiboo 2022, e na warekaki n te moantai. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ao ngkai e a bon tia ni karaoa ana sum up te Minitita iaon ana Biira ao ni bubuti ana kariaia te Auti n te tai aei ao N na anga ngkanne te kaotinano iaona. Bwa te Biira ibukin te tianiboo 2022 e na anga ana kariaia iai te Auti aei. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. E nakoia ake a butimwaeia. Ao e butimwaeaki moan warekan te Biira, te tianiboo 2022. Ao ti a nakon ara bwai are imwina.

Kiraka: Kometenakin te Biira.

PUBLIC SERVICE PERFORMANCE MANAGEMENT BILL 2022
(Committee Stage)

Tibiika: Ti na Komete n te tai aei ao imwain are ti kanakoa nakon ara Komete iaon ara Biira are imwina ae te *Public Service Performance Management Bill 2022,* ao I a kanakoa moa nakoim te Tatin bwa ko a karuoa moa ara *mace.*

Ao e a Komete te Auti, au kantaninga Taan tei bwa a bane n reke iroumi kaobin ami Biira are e a tia ni karaoaki iai te moan wareware. Ao ngkai ti a roko n te Komete ao au kantaninga naba bwa a tia naba n reke katoton onono ake a tia n tibwaki nakoimi. Ao ti na waaki nakon are ti bon taneiai ni waaki iai. *Clause by clause* ao ngkana iai te *amendment* ke iai te onono ae ko tangiria n tabekia n aron are ko a tia ni karokoa inanon bain te Maneaba ni Maungatabu. Ao ko a katea naba baim bwa I anganiko. Ngaia are ti nang waaki ngkai nakon ara Komete.

Ao ti na moanna man *clause* 2 ke te kibu 2 n ara Biira. Kibu 2 ao 3. Ma N na kanakoa moa te marooro ao I ataia bwa iai te onono iai mairoun te Leader n te Kaitara; Hon. Tessie Eria Lamborne ao e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Tao ti na manga kaboou te naan kamauri n tamaroan te tairiki aei nakoira ni kabane. Ti a bane moa ni mauri!

Ao iai te onono n akon te kibu 2, n te Biira aei n aron are e a tia ni buti. Ao te onono aei e kaineti ma te tua aei bwa antai aika ae a na kabaeaki iai ana *application.*

Ao n 2(b) ao te onono ane e a tia ni buti anne bwa a na kamaunaki te naan Kauntira ao kambwana ake te naan *joint venture* ke iai te kambwana are e bwaibwai iai te Tautaeka ao te tia bitineti ke te *private company.*

Ao aei bukina te Tibiika, bwa aei taben te tabo ni mwakuri are te *Public Service Office* ke te tabo ni mwakuri are ngaia ae tararuai aroia taani mwakuri n te Tautaeka.

Ao kanoan te tibwanga aei e irekereke ma aron taran aia mwakuri taani mwakuri n te Tautaeka ake iai kabaeaia bwa taani mwakuri n te Tautaeka are e mwakoro n ane (a), bwa a na karaoi raoi tabeia are kanoan aei kabwarabwaran are iai tibwangana ibukin te waaki aei.

Ma karinakia te naan Kauntira ao tao Kambwana ake ae e aki raoi bwaibwai ni kabane iai te Tautaeka. Ma rabwata aika Kauntira bon rabwata aika a bon inaomata ibon irouia bwa bon rabwata aika a kateaki n te tua are iaan te tua are Tuan Tautaeka Inanoa 1984.

Ao iaan tibwangaia Kauntira aikai ao a katukaki bwa iai tibwangaia are anganaki bwa a na tararua te tabo, are iai te *area of authority* are anganaki n aia *warrant* ke ngke kateaki bwa aei ngkoe mwakam e na mena inanon te tabo aei ae am mwake aei ae mai ikai nako ikai. Anne e bwarabwara ni moan katean taian Kauntira ke te warrant are anganaki iroun te Minitita. Ao a na bon mwakuri ibon irouia iaan naba ae mwakaia te naan Kauntira.

E koaua bwa n te naan Kauntira ao iai taani mwakuri are ana tia mwakuri te Tautaeka are a kanakoaki bwa a na ibuobuoki n te naan abamwakoro ke a mwakuri iaan te Kauntira.

Ma aikai bon taani mwakuri ao a reke iaan ane (a), ma iai ngkanne taani mwakuri ake bon ana tia mwakuri te Kauntira. Ae nakai ngkana aki karaoa raoi tabeia ao tiaki taben te PSO bwa e na karaoa te kakae ibukin aki karaoan tabeia nakai bwa bon taben te Kauntira.

Ao aei mwakan te Kauntira ao tibwangana ae e a tia n anganaki iaan te Tua.

Ngaia are aei bukin are ngaira n ara koaua bwa te tua aei e kanga e ti kaineti riki ma ana rabwata te Tautaeka are a boni mena iaan mwakan te Tautaeka, n aekakin ane e mwakoro n (a) ao ane ni moan (b) are te naan *agencies* ao *department.*

Ngaia anne kanga bukin ae ti na kanakoi aikekei bwa ti aki nora riaina bwa e nang kananauaki aia mwakuri taani mwakuri n te Tautaeka bwa ngaia a nang tararuai naba aron aia mwakuri Kauntira.

I taku bwa e nang rawata ngkai tibwangaia taani mwakuri ae bon ibukin tararuan ana rabwata nako te Tautaeka ane iaan ana tararua ane te naan *Ministries* ae ngaia tabeia kain te PSO ao nake ana riki bwa te naan *Public Service Inspectors.*

Ao ngkana a nang kananau inanon taabo aikai, ngaira n ara koaua e a rangi n riaon. Ai tiaki anne tabeia bwa ai bon ngkanne ake tabeia are

a na bon tararua aron karaoan te tibwanga n aron te naan Kauntira. Ngaira ara koaua bwa are bon iai taben te Kauntira, bwa ngkana iai te tangitang n ana waaki te Kauntira ao tiaki taben te PSO bwa a na nako ni karaoa te kakae bwa e aera ngkai e aki karaoa raoi tabena te Kauntira ke taani mwakuri n te Kauntira.

Ngaia ngaira iroura, aei e na boni katukaki te Kauntira bwa e na bon riai ni karaoi aron ana babaire ao e na tararuaia ana tia mwakuri bwa a na karaoi raoi tabeia.

Ao ane a kaineti naba nakon te naan kambwana are e bwaibwai iai te Tautaeka ao tao te kambwana riki teuana ae tiaki te Tautaeka.

Anne kanga te kabwarabwara iaon ane te onono ane e irekereke ma te kibu 2 te Tia babaire. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti ae ko karineaki bwa ko anga am kaeka nakon te onono. E nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I karabwa te *Leader* n te Kaitara n ana onono ma kabwarabwarakina. N tarakina ao kanga e taekinna bwa akea taben te Tautaeka ke te *Public Service* ni karababa kanga te kaungaunga n tobwakin te botannaomata n iteran rabwatana aika a kakaokoro. Ngaia are tao ti aki rangi n raa, ma ti karabwa n ana kabwarabwara ma ti aki rangi n boraoi ni koaua.

E aki tauraoi te Tautaeka ni boraoi ni koaua ma ngaia iaan bukina bwa e bon teretere naba n ana title te Biira are ti aki ti ibukin te *Public Service* ma ibukin naba kanga irekerekena nako.

Bwa are aei ngke e kanakoa ana mena te Tautaeka ibukin kanga karokoan tangitang ma raa mairoun te botannaomata, bon ni kabane aomata. Bwa are bon anne ae a uaiakinaki ngkai, kanga karekean te service ke te mwakuri ae e na raka tamaroana ti aki ti ibukin te Tautaeka bwa are iaon abara ae Kiribati ni kabane.

Ao rabwatan te Tautaeka, bon te Tautaeka Inanoa ao bon te Tautaeka naba n aron ae bon taekinna te Leader n te Kaitara. Te Tautaeka Inanoa ma tao ti ibukin ae tao iai tuana ke raana. Ma are anne bon te tua iaon aia mwakuri. Ma karekean uaiakinan te tamaroa ao tobwakin te botannaomata, ni bon tokin te tai ane e na bon okira te Tautaeka.

Ao ngkai angina iai tangitang aika a roko naba inanon bain te aobiti, ae a roko man kambwana. A roko man te naan *joint venture*, bwa e koaua bwa ai tangitang aikai tobwakia ara botannaomata. Ngaia are e kakawaki bwa e na iai naba tibwangan te Tautaeka n taraia bwa e na bane n nakoraoi te waaki n tobwa ao riki te waaki ni mwakuri n uaiakina riki te tamaroa.

Tao e koaua e na bon iai taai are a na taraia te Tautaeka bwa tao e a boni konabwai te Kauntira ni karaoi itera aikai.

Man tarana ae ngkai, I taku bwa e korakora kainanon naba te ibuobuoki n ana itera te Tautaeka. Ngaia are kanga akanne kanga buoka kamatatan ana totoko te Tautaeka n aron kanga te tobwa ae e na tieuataake. E rabwa.

Tibiika: Ao I kanakoa riki te marooro iaon te onono n aron are e a tia n tabekia te Leader n te Kaitara. Ngkana akea ae e kani marooro ao I a kaokia nakon te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Kanga e aki raoi rangi n mataata aron are e kaeka iai te Beretitenti. Ao tao n na anga te kabwarabwara.

Tao teuana te katoto. Ngkana arona bwa tao te neeti ni kawa iaon Abemama man te kawa teuana ae e aki karaoa raoi tabena ao iai te tangitang. A na tang nakea te koraki anne? A na tang nakon te *PSO*? Bwa are ngkai n teina ngkai aei, bwa aikanne are ti tebo bwa e nang akea tibwangan te Kauntira ibukin bon tararuan aron ana waaki iaon te abamwakoro.

N aekan anne kanga te katoto bwa are a na ongora naba kain ara abamwakoro ao a na atai naba kawaia.

Ke tao e kanga arona, bwa are aei ngaia kanga mwakan te tua aei.

Ao akea buren are te tangitang. Ni kabane aomata a kona n tangitang nakon te Tautaeka, ma e kanga aron mwakuriana. Bwa are aei ngkai te Tua aei, mwakuriana e rangi n mataata iai bwa te naan *Inspector* a na nako ni karaoa te kakae (te *investigation).*

Nanona ngkana iai te tangitang tao n au kawa teuana tao i Tabiang i Abemama bwa e aki karaoa raoi tabena te neeti ni kawa ae tiaki ana tia mwakuri te Tautaeka bwa ana tia mwakuri te Kauntira.

Ngkanne a na kangai; ngaia kam na nakon te PSO bwa anne tabena bwa e na nakomai ni karaoa te kakae bwa tera bukin ae e aki karaoa raoi tabena.

Aei ngaira ti taraia bwa e aki nang raa, bwa kanga e na rangi n karawata riki tao te kakumekume ao te kawai ibukin kakoroan nanon te tua aei.

Aei ngaira ara taratara n aei ma ngkana iai riki kabwarabwarana ae tao tera angana bwa e aki oti bwa tao ti n itera aikai, ae ngaia ngkanne te naan Kauntira a na kona n tangitang ngkana aikoa kakaraoa tabeia Kauntira. Anne tiaki ngaia anne ae ti nanonna bwa are ni kabane aomata, a boni kona n nakon te Tautaeka.

Ma ngkana ai bon aei e kaineti ma aia mwakuri taani mwakuri n te Kauntira, are bon ana tia mwakuri te Kauntira.

Aikai naba a na nakon te PSO. Kanga ti anne ae aan raoi bwa e na kanga raoi aron mwakuriana.

Ao aei ae ngaira ti taraia bwa e na kanga ao e aki tukia te botannaomata bwa a na tangitang nakon te Tautaeka n aron ae e boni kakaraoaki.

Ma ti tebo ma tarana ngkana a rin te naa Kauntira bwa ngaia ae a bae iaan te Tua aei ao ni kabane bwaai aika a na karaoaki, a na riai naba ni bane n iria.

Ao anne ae ti tangiria bwa e na rangi n mataata, ao ngaira iroura ngkana ai karaoan te mwakuri ao tao bon angin te tai, bwa a nang kanga ngkanne te naan *Inspectors* tao a na nako ni karaoi ke tao antai akana a rineaki bwa a na karaoa te mwakuri aei. Ao anne bon tabena, ngkana tao te Kiraka. Ma e bon tiku iroun te Kauntira. Ao anne kanga bon taben te Kauntira bwa bon taben te Kiraka ke antai are e na karaoa te kakae ibukin te tangitang.

Ao anne ae ngaia ae ti taraia bwa kanakoraoan ara tua aei ngkana arona bwa e bon ti tabe are taani mwakuri. Ao tao aei bon ti taani mwakuri are ngaia a na kakoroa nanon te tua aei. A na bon ti kona n nako ni karaoa te kakae iaon te naan tabo ni mwakuri ake a rawata te tangitang iai, bwa tao te O n aoraki. Tao e a rangi ni rawata te tangitang bwa aikoa kakeaki aia tarebon ao a ngae naba n raa.

Anne kanga ti nora riaina bwa aera. Ma ngkana a nang roko iaon te abamwakoro ao riki irouia taani mwakuri n te Kauntira, tao ngaira ara taratara e manga kona ni manga riki bwa te mamara nakon ara Kauntira. Bwa are ngkanne ti tebo ma aikoa onimakinaki bwa a boni kona ni karaoa ke ni kabuta aron aia waaki iaon aia abamwakoro.

Ngaia aei ti taraia bwa e na ibuobuoki riki ibukin itera aikai. Ao anne ngkana e taraia te Tautaeka ke te Beretitenti n te tai aei bwa te onono aei e nang akea ngkanne mwakaia aomata ke aia kona n roko n tangitang nakon te Tautaeka.

I taku bwa anne e aki tukaki anne bwa anne bon taben te Tautaeka. Tera te tangitang. N tokin te tai e kawaraki.

Ma iaon iai kakoroan nanon aei ae te *Public service.* Bwa are te *Public Service e* kakaokoro te kabwarabwara iai ma anne are ana tabo ni mwakuri te botannaomata are e a tia n rineaki ao e kaboaki n ana mwane te botannaomata. Are ngaia te *Public Service* ana tia mwakuri te Tautaeka.

Kanga ti anne ae ti rangi n kan katuruturua nakon te Tautaeka bwa kakoroan karaoan nanon raoi aei.

I taku bwa n tokin te tai ane e na manga bon okiraki te Kauntira, bwa ko karaoa te kakae anne te Kiraka bwa ti aki kona n roko n abamwakoro nakoni karaoi. Ao ni bon tokin te tai ngkana e tiku n anne, ao ti tebo bwa bon nanon ae e bon tiku naba te Kauntira.

Ma tao anne kanoan te onono anne te Tibiika ae I a tabekia ibukin rinanoana. Ko rabwa.

Tibiika: Ao N na kanakoa ngkanne te kaotinano iaon te onono. Bwa te onono i aon te Kibu 2(b), e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. Ao e aki moa butimwaeaki te onono nakon te kibu anne.

Ao ngkanne N nang kanakoa te marooro iaon te Kibu akana I bon taekin mai imwaina ae te kibu 2 ao 3. Ngkana iai riki ae e kani marooro iaona ke ni kataota iaon kiibu akanne, ao I kanakoa nakoimi Taan tei.

Ngkai bon akea ae e kani marooro iaon kiibu akana 2 akanne, ao N na kanakoa ngkanne bwa te kaotinano. Bwa kiibu aika 2(b) ao 3, a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki.

H.E. Taneti Mamau: *Point of order.*

Tibiika: E nakoim te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: I taku bwa ti a tia ni kaotinano iaon ane 2(a). Ngke ko moan waakinna ao ko kanakoa am marooro iaon 2, ti a roko ngkanne n 3. Ti kawa ni manga kaotinano ma ti a tia ni kaotinano iaon ane 2(b) ngkana e eti au ururing. Ao e rabwa.

Tibiika: Are ti kaotinano iaona, I kanakoa moa iaon te onono. Ngkanne N nang kanakoa iaon rabwatan te Biira are I a tanrikaka ngkanne mwakoron te Biira are ti nang kabwatia n te tai aei.

Are I moan tabekia mai imwaina bon te onono. N aron are e tabekia te *Leader* n te Kaitara iaon ane te kibu 2(b) ao I kaokia ngkanne nakoimi bwa kam na kaotinano iai are kam totokoaki, ngaia are e totokoaki te onono.

Ngkanne I manga kauka te marooro iaon te kibu 2 ao 3. Ao ngke akea te marooro ao N nang kanakoa ngkanne bwa te kaotinano bwa ti nang kamatoa bwa e na tei bwa boni mwakoron raoi te Biira aei. 2 ao 3 kam a tia n butimwaeia bwa e na tei bwa mwakoron te Biira.

Kam a tia ni kanga eng ke kam tuai? Ao N nang kanakoa ngkanne.

I taku bwa e a mataata bwa e aoria n ae e teiraoi rabwatan te Biira aoti kabwatia raoi bwa ara Tua.

Ngaia are kiibu aika 2 ao 3 a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. Ao e butimwaeaki kiibu akana 2 ao 3 bwa e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ti a nakon ngkanne ane 4, ao I ataia bwa iai naba te onono iai.

Ao ibukina bwa e maiti te onono ao ti na ti katikua iaon ane te Kibu 4, bwa ti aoria n ae ti rinanon raoi te nono ao e eti raoi rinanoan ara Biira aei.

Ngaia are N na kanakoa ngkanne moa nakon te Leader n te Kaitara ngkai bon iai ana onono ni kanoan te kibu 4 ao mwakorona nako akana imwina. E nakoim te Leader n te Kaitara, ko a kanakoa naba am onono.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao te naan onono aikana 6 mwaitin, kanga te naan iango ni katamaroa riki nakon kabwarabwaran te naan taeka akanne.

Ao te moan are (a) anne, onikakin ke kamaunan te onono ane ibukin te taeka ae *commission.* Ao ngkanne are onean mwina ane oti n (b) ao (f).

Ngkana ko kukurei te Tibiika bwa I ak anakoa naba are (b) ao (f) bwa e irekereke ma ae (a) aei. Bwa e kanakoaki aei bwa ibukin ae nanon te taeka ae komition iaan te Biira aei, bwa e nanonaki iai te *Leadership commission*. Aongaira ti taku naba bwa te bwai ae e nang kakawaki, bwa te Public service aoi bukin tabena ane e oti inanon te Biira aei, ao iaan ane 8. Ao I taku bwa ibukin rinanoakin karaoan tibwangaia taani mwakuri ke te *Assessment of performance* ke managing performance assessment.

Aei teuana naba te bwai ae e nang kakawaki ae tibwangan te rabwata ae te *Public Service Commission.*

Ngaira ara koaua iaan te Tua aei ngkana e a bwati te Biira aei, ao ti tebo ma ai akea iai kakawakin tibwangan te rabwata ae te *Public Service Commission.*

Ao ngaira iroura aei teuana te rabwata ae moan te kakawaki, bwa ngkana iai te *desplin* ao e na nakon te *PSC*. Ao anne e mwaneweaki naba iaan aei te PSC ma akea te kabwarabwara bwa tera te *Commission*. Nanona te *Leadership commission.*

Ngaia are aongkao e na kamaunaki n aron te onono ane n (d) bwa e na boni karinanki te kabwarabwara i bon iaon te rabwata ae te *Leadership commission* bwa e nang kamaenakoaki bwa e na boni

kateaki te kabwarabwara iaon te rabwata ae te *Leadership commission* ao te rabwata ae te *Public Service commission*.

Bwa ngkana ko nora ane 8, ane taben te *PSO* ao ngaia anne ae e nang kakawaki bwa e na mataata bwa antai te *commission* ae e na boutokaki iroun ana mwakuri te *PSO*.

Ao ane n 8(d) ao e oti bwa ti aei ae e boutokaki n ana mwakuri te *PSO*, bon ti te rabwata ae te *Leadership Commission*.

Bwa e kangai; *to support as appropriate.* Aei taben te PSO bwa e na boutoka n itera aika riai te Leadership Commission ni karaoan tibwangana.

Akea iai taekan te *Public Service Commission,* are nanona bwa ti tebo ma akea rekereken te *Public Service Commission* iaan karaoan tibwangan te *PSO* ae ibukin tararuan karaoan raoi tibwangaia taani mwakuri.

Ngaia anne bukin te onono ane n te kabwarabwara bwa e na aki kabonganaki te taeka ae te Commission n te Biira aei ti ibukin te Leadership Commission. Ma e nang bon kabwaninaki bwa tera te rabwata ae te Commission ae ngaia ae e mwaneweaki n te Biira aei.

Ao ane e irekereke naba iai ma te onono nakon te kibu 8. Ao anne ngaia ae kanoan te (a) ao te (d) ao te (f), bwa are e nang bon karinaki te Leadership Commission. Ao tera te Leadership bwa te kabwarabwara anne bwa te rabwata are e kateaki iaan te tua ibukia taan kairiri 2016. Tera te *Public Service Commission* ao anne te rabwata ke te Commission are e kateaki iaan te Tua ae Maungatabu.

Ao iaan te kabwarabwara n te *Public Service Commission* ao e kabonganaki arana are e uarereke are te *PSC.* Bwa iaan te Biira aei ao iai mwanewean te rabwata ae te *PSO* ma akea kabwarabwarana bwa antai te *PSC.* Ao anne e na noraki n 15 (7). Ngaia are ti noria bwa bon iai tibwangan te PSC n te waaki aei ma ti tangiria bwa e na rin ae e na boni kabwarabwaraki raoi ae te Public Service Commission.

Bwa ngkana e taekinaki te Commission n ana mwakuri te PSO ao bon te ota iai ngkana ai te Commission ao e na rangi n rawata aika a na taku bwa te *PSC* bwa are anne riki te rabwata ae e nang mwamwakuri te *PSO* ma ngaia.

Ngaia anne kanga te onono ane e irekereke ma (a), (d) ao (f). Ngkanne are (b) kanga bon ti te katamaroa nakon kabonganan te taeka anne ane *department.* Bwa iai inanon te Biira ae e kangai; *department all Ministry.* E a manga rin *all Ministry* n aron ane

mwakoro 11(2). Ae e kangai ane *department all Ministry.*

Ao ti taku bwa e na rangi n tamaroa ngkana arona bwa iaan te kabwarabwara iaan te *department* ao aei naba e na nanonaki means ae te *department all Ministry*. Bwa ngkana e kabonganaki te taeka ae *department* n te Biira aei, ao e ataki bwa anne naba e taekinaki iai te *Ministry*. Ao ngaia anne kanga ti te kabwarabwara bwa e aoria n ae kamaunaki te taeka ane n te Kibu 11(2), ane kanoan naba te onono ane iaon *all Ministry* bwa e na kanakoaki bwa e a mataata bwa ko taetae iaon te taeka ae te *department,* ao nanona tiaki are a listed n te *ER.*

Ti ataia bwa akea te taeka ae *department* n te *ER* bwa *Ministry* are araia te naan *Ministry*. Ngaia are anne bukin ae karinaki ikanne ane iaan (b).

Iaan (c) ngkanne, ao aei are e irekereke ma te moan onono are te kabwarabwara iaan bwa antai taani mwakuri. Ao anne ngkoa are e irekereke ma arei ma ngaira iroura aki reke iaan taani mwakuri n te Tautaeka taani mwakuri n te Kauntira ake bon ana tia mwakuri te Kauntira. Ma a reke ake a boni convert man te Tautaeka are bon taani mwakuri n te Tautaeka.

Ngaia anne bwa are taani mwakuri naba n te Kauntira aki kabaeaki iaan te *NCS,* bon ti taani mwakuri n te Tautaeka.

Ngaia anne bon bukin naba te onono are e nang kanga, ke tera are a nang kakaeaki iai aia aki mwakuri raoi bwa tao aera. Aki kakaeka te tarebon tao inanon tao 3,4 tangina.

Anne ngkanne e irekereke ma ane (c) ma te koaua are n te moan onono.

(e) ngkanne ane te kabanea ane e tuai ni kabwarabwara, I taku bwa anne naba e irekereke ma ane (a) iaan *Public service.*

Te kabwarabwara iaan *Public Service* are a na kanakoaki naba te *Island council.* Bwa te naan *Island Councils* aki kinaki bwa te naan *Public Service* n aron naba te mwakuri, kanga bon ti te naan *Ministry.*

Ngaia anne ae iaan te tua aei n aron naba are kanoan te moan onono bwa a na riai n aki reke iaan ana tararua te *PSO* iaan karaoan te mwakuri.

Anne ngkanne kanoan te onono n te naan kabwarabwara iaon taeka akana a kabonganaki n te Biira n aron ane I a tia ni kabwarabwara ao bukin tera ngkai ti tabeki ara onono aikai. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika; Ao imwain ae N na kanakoa te marooro te Beretitenti, I bon kan

titirakiniko. Ko follow te bwai are ti rinanona ngkai ke ko aki, bwa ti aoria n ae e eti raoi rinanoan ara Biira.

Ao I taku bwa akea te kanganga nakoim te Beretitenti ao I a kanakoa ngkanne nakoim bwa ko a kanakoa am kaeka iaon te onono.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker. Ao* e koau are e a boni bane naba ni booti ana onono te Leader n te Kaitara n teuana te tai ni kanakoi ana kamatatai iaona.

Ao N na kataia ni manga toana teuana ni manga rimwina. Tao n ane iaon riki ane mwakoro 4(a), ane te taeka ae te Komition. Ma are kanga otara iaan ana onono ane 4(a), e na kamaunaki ana *definition* te commission. Kanga ti kuri n aki boraoi ma ngaia bukina are ti taku bwa e nang bon kamaunaki te taeka ae te *Commission.* Ma kanga n ana kabwarabwara ao ngkana ko taraia iaon ana raa, e na ti kaibibitaki bwa e bure nnena arei bwa e na nako ni kakaki ni katuruturuaki kanga iaan are e kotekoteia ane iaan (d), ngkana e eti au kabwarabwara iai.

Bwa e aonga ngkanne ane (d) ngkanne e na rin imarenan are *head of government agencies'* ao te *Minister* n te rain are imwina taekan ngkanne are te *Leadership Commission.*

Ngaia are kanga iroura, kanga ti kamweraoi n aei bwa kanga akea kamaunakin te taeka ae *commission* ma e bonti tangiria bwa e na raai bwa e bure nnea aei.

Kanga otara e aki etina ae e na *deleted* ke tao e na ti *remove* mai ikanne bwa e na nako ni kakaki mai ikekei bwa tao anne riki e taraia bwa e na airi ma ane (d). Iroura ngaira ti taku bwa e raoiroi naba nnena anne ngaia are kanga ti totokoa anne.

Ao iaon are te *Public Service Commission,* te kamatata e bon katereaki are te *Commission* iaon te *Leadership* bwa e na ataki naba bwa iai te *Commission* ae te *Leadership.*

Bwa are n aron ngkai ae e a taneiai iai ngkai te aba, e a bon ataki are te *Commission* are te *Public Service Commission.*

Ngaia are kanag e oti n te *Commission* iaan ane (d) ane e taraia ane iaan 4(d), are *head of Government including SORs, CEOs, and Head of Division,* aongkoa e na kamwaingaki ngkanne te Leadership Commission nako marenan akanne bwa e aonga naba n rin ae tao e na buoka te kamatata.

Ma kanga otara e boni mataata n teina ae ngkai ngkana e eti, ngkana e nora anne te Leader n te Kaitara.

Ane iaan ngkanne te *department ke te Ministry department means* a

department. Kanga bon ti te *definition* ngkanne iaon te *department.* E aki karekerekea ma te *Ministry* bwa e kawa n ae e rin te *department* n te tabo teuana ao e ataki nanona ngkanne bwa ane e na rin iaan te *ER* .

Ao tao e koaua bwa are bon akea te taeka ae *department* bwa bon ti te *Ministry* ae e ataki ma bon ti karinakin te taeka ae *department* bwa are ko a roko naba n tabeua taabo ni mwakuri, a kona naba ngkai ni bon arani naba aia *divisions* bwa aia *department.*

Ngaia are e kona n ae n taai rimwi ao e nang manga bon kamanenaki te taeka ane te *department.* Ma kanga iroura, are kanga n aron are e taku kanga ti katamaroa. Ma tao n te tai aei ao kanga ti mweraoi naba n ane ti kabwarabwarakin moa te taeka ane te *department.*

Ao ane iaan ane tao te *employee* e koaua are e a bon tia ni katerea arei. Ma are I aki kani kaeka are iaon ana katoto iaon tao te *warden* tao i Abemama ke te kaubure i Abemama ngkana kakwaina n tangitang ngkana tao iai ana kanganga ao e nakon n uotia nakon te Kiraka kea o te Meia ke tao e rinanon ana Kauntira, ao e kona n reke are a bon aki naba tabeakinna.

Ao ngkanne tera ngkanne arona ngkana e aki tabeakinaki ana tangitang.

Ao n te tai aei ti a kamatataia naba bwa a kona ni manga karokoa aia tangitang. N aekan ngkai ae a bon roko aia tangitang.

Taani mwakuri n te Kauntira, a roko naba n te PSO bwa are a namakinna tangitang ibukin ritin abaia, boon aia nii ke tao aia raa aika a tuai mani kakaraoaki.

E ngae ngke a kua n tabetabekia nakon aia Kauntira. N tabetai a tutuangaki bwa akea te kataumwane.

Ngaia are kawaia teuana ngke a ongo ae iai te tabo n tangitang are ko kona ni karoko n te *PSO,* anne ngkanne ae a karokoa iai.

N aron taran ngkai ae a boni waaki ae a roko tangitang mani Kauntira, mante *Joint Ventures* bwa are a tangitang ibukin aia *condition* ke tao tuan aia mwakuri irouia te naan I-Abatera. Are te *Joint Venture* e bwaibwai te Tautaeka ma tao kambwana mai I-Abatera. A kona n aki rangi n tobwaki, ngaia are a kataki naba ni karinaki ikai.

Kanga ti karinaia e na rangi n inclusive riki bwa a na ataia bwa a tobwaki ao e turuturu raoi tobwakia n aron are kanga e taekinna te Leader n te Kaitara. Ti tebo ngkana a rin ke aki, ma a boni konan ribooti nakon te Tautaeka.

Ma te titiraki. E aki raoiroi ae a boni karinaki, bwa are n tabetai a kona n

are aomata aikai aki kona n atai kawaia. Ao n tabetai e kona n reke are aki rangi ni tabeakinaki aia tangitang bon iroun naba te Kauntira.

Ngaia are e kakawaki ae e na iai riki kawaia teuana riki te mwaneka teuana ae e a kona n reke iai buokaia.

Ngaia are kanga iroura, e rababa nako aron tobwakin te kanganga. Bwa e kona n aki tia iroun te Kauntira ke te kambwana ao e kona ngkanne te Tautaeka ke te aobiti are e tararuai aroia taani mwakuri ni ibuobuoki iai.

Ngaia are kanga akanne kanga tabeua kanga kaekan ana onono are ti karautaeka moa n te tai aei. E rabwa.

Tibiika: I kanakoa riki te marooro iaon te onono are a tia n tabekaki.

Ngkai bon akea ao I a kaokia nakoim te *Leader* n te Kaitara bwa ko a *sum up.*

Hon. Tessie Eria Lamborne: Kabwara au bure te Tibiika. Ngkai ti mena n te Komete ke tera raoi ara procedure bwa are ti kona ni kakangai n titiraki. Anne te onono ae ti te kaoti ao ai ngaia naba.

Tibiika: I a manga kaokia iai nakoimi bwa are tiaki nanona bwa ngkai ti onono ao e a toki naba te manga kataota iaona. Ti kanakoa te marooro iaon am onon. E butimwaeia te Tautaeka ke e aki. N na kaotinano, ngkana e totokoia e totokoia.

Ngkanne I aki birinako man te kibu anne.

Nanona ko na ataia bwa rabwatan te Biira are ti a tia ni karaoa iai te moan wareware, e tiku n arona bwa e aki kariaiakaki te onono.

N na bon katikua ngkanne iaon te kibu 4, kam na manga kanakoa ami titiraki iaona n aron are I kaokiokia.

Iai te kan titiraki iaon te kibu aei ke akea. Ngkanne anne e a nako iai ami tai n titiraki bwa ti Komete, ma ti taetae moa iaon te onono.

Te onono ti aki kaokiokia ni kangai; bwa te onono ko na tabekia. E na kaekaki iroun te Tautaeka bwa e butimwaeia ke e aki.

Ngkana e butimwaeia ao ti a karinna naba bwa mwakoron te Biira aei. Ngkana e aki, e totokoaki. Nanona e aki rin bwa mwakoron te Biira.

Ngkanne N na kaokia nakon kibun te Biira anne bwa kam na manga marooro iai. Ngkana akea te marooro iai, te titiraki ke te kataota. I a kanakoa naba te kaotinano iaona.

Ngaia are N na kanakoa moa nakoim te *Leader* n te Kaitara bwa ko a karaoa am *sum up* iaon am onono. Ao e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao e a mataata.

Ao tao ibukin ana kaeka te Beretitenti ao I karabwa n ana kaeka are e aki butimwaei te naan katamaroa akana n te onono.

Ma I taku bwa e kairua otana are ti na ti kamwainga nnen bwa tina kamauna Commission ma tao e aki rangi ni mataata n au kabwarabwara. Bwa tiaki ti kamwaingan te *Leadership Commission* nakon ni nnena ma te rabwata are te *Commission.* Iai uoua rabwata ae te naan *Commission* bwa te *PSC* ao te *Leadership Commission*.

Ngaia are a na karinaki rabwata aika uoua n te *definition.*

Ao ngkana e noria te Beretitenti, I mwanewea 15(7). Ngkana e tara 15(7) ao e na noria bwa iai te taeka ae PSC ane n te kauoua n rain. E aki kabwarabwara bwa tera te taeka aei *PSC*.

Ngaia are te kabwarabwara are ti karinna are ibukin te *Public Service Commission ao (PSC*), e ibuobuoki bwa e na kabwarabwara ane e kabonganaki iaan te kibu 11(7).

Ngaia are aei kanga bon ti te naan kabwarabwara ae kanga ti aki rangi n ota n te kanganga ae e noria te Beretitenti n te naan kabwarabwara aikai. Ao tao e a tia ni kabwarabwara are tao ti a tia ni marooroakinna n te moan onono. Ma ae aei kamatatan raoi bwa tera raoi te Komition ae e nanonaki iaan te Biira aei.

Ma I taku bwa e nang mataata ae I a tia ni kabwarabwara. Ma ngkana arona bwa e aki butimwaeia, ao tera ngkanne aron tarakin ane 15(7), bwa ngkanne e a bon beibeti te taeka ae te PSC bwa akea kabwarabwarana inanon te kabwarabwara ao akea naba taekinana inanon te Biira aei bwa bon aei ae e mwaneweaki iai.

Ao anne ngaira iroura e aki bwarabwara raoi aron ara tua aei.

Ao aei are ai ara tua bwa e nang kakawaki bwa are aei ai ara tua. Ana tua te Maneaba ni Maungatabu aei. Ngkana e otinako tiaki ana tua te Tautaeka bwa ara Tua. Ao aei ngaira ae ti karaoa tabera bwa ngaira taan karao tua bwa ti na taraia bwa e nga itera ae e na kona ni katamaroaki ao aei teuana. Ae I taku bwa e na aki rangi n tamaroa ara tua aei ngkana ti katikua n arona aei bwa e a tinetine te taeka teuana ae *PSC* n akea kabwarabwarana.

Ngaia are anne ngaira iroura e nang angaraoi are e a kabwarabwara te *Commission*, aitiaki ti te *Leadership Commission* ngaia are e nang kanakoa are *Commission* bwa e na karinaki te kabwarabwara ibukin te rabwata ae e aranaki bwa te

Leadership Commission ao te *Public Service Commission.*

Bwa n aron ane I kabwarabwara naba n ane n 8, e nang kaokoro aikai tibwangan te *PSO* ae e nang kakawaki tiaki ti ibukin boutokan te *Leadership Commission*, bwa ibukin naba boutokan te *Public Service Commission*. Ae I taku bwa ngaia ane e a rin n 15(7) n aron ane *PSC*.

Anne kanga te katamaroa ae ti taku bwa e na katamaroa riki aron tein ara Tua aei, ao e na akea te manga titiraki.

Ti ataia bwa tera te *PSC* ma are ngkai ti a mwakuri ma te Tua, ae ngaia ae ti ataia naba bwa tera te *department*. Ma are a na riai ni kabwarabwaraki bwa anne bon aron te karao tua.

Ao ngkana e aki bwarabwara te *PSC* ngkana arona bwa e a kukurei te Tautaeka bwa ai bon ti taben te *PSO* ni boutoka te *Leadership* Commission n aron ngkai aei te tua ae e nang mwakuri mang te PSO. Bwa ti boutokan te *Leadership Commission ao ngkanne e a bwaka iaa te PSC, tabena nakon te PSC.*

Kanga anne ao ane a irekereke ane e oti n 15(7), bwa ngkana iai ae e aki karaoa raoi tabena ao e na uotaki taekana nakon te *PSC* bwa uoua rabwata. Bwa te PSC ibukia taani mwakuri ao te Leadership Commission ibukia taan kairiri ae e nang mataata iaan anne.

Ma ngkai akea te rabwata, e aki kinaki te rabwata ae te PSC iaan ara Tua aei. Ti tabena ae e na ti kanakoaki nakoina te ribooti ibukin te katuaa ma e aki bwa antai te *PSC*.

Bwa ngkai te titiraki, ai anai te *PSC*. Kai tiaki ataia bwa antai bwa e aki kabwarabwaraki.

Ao anne ngai ngkana e manga karaua n taraia te Beretitenti ibukin kanakoraoan ara Tua aei, ngkana e aki kariaia te Komition ma tao at least ke tao e nang tara 15(7) bwa e a maroa.

Ao anne ngaia ti kani manga uotia nakoia Taan tei, bwa are aei ara tua ngkana e otinako ae te kabanea n tamaroa ae ti kona ni karaoia. Ao anne ngaia ara katamaroa man ara itera ibukin anne.

Ao ngkana arona bwa e mwengaraoi te Tautaeka n aei ao tera ngkanne aron 15(7). Tao ti anne te Tibiika kanoan ara onono aei ao ti a kaokia nakoim. Ko rabwa.

<u>Tibiika</u>: Ao I a kanakoa ngkanne te kaotinano iaon te onono. Ti tara ngkanne ara Biira n onono.

Te Biira n onono te kibu 4 (a), (b), (c), (d), (e) ao (f), a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. Ao e

totokoaki moa te onono nakon te kibu 4.

Ao ti a nakon ngkanne bon ara kibu 4 anne, ao N na kanakoa ngkanne te marooro iaona ke te kataota iaon ngkana iai ae e kani kamatata iaona. Te kibu 4 ao kabwarabwarana ni kabane ane e oti iaana. Ao e nakiomi Taan tei.

Ao tao bon akea te kan titiraki iaon te kibu anne, ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano iaona. Bwa te kibu 4, e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. Ao e butimwaeaki mwakoron te kbiu 4 bwa e na tei bwa mwakoron te Biira aei.

Ti a nakon ngkanne part 2, kibuna 5 ao 6. Ao I a kanakoa nakoimi Taan tei ngkana iai ae e kani kataota ke n kamatata iaon kiibu akanne. Ao e nakoimi Taan tei.

Ngkai bon akea ao n nang kanakoa ngkanne te kaotinano. Bwa mwakoro 2, kibu 5 ao 6, a na tei bwa mwakoro te Biira aei. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. Ao e nakoia ake a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne te mwakoro 4 ni kibuna aika 7 ao 8. Ao I a manga anganingkami naba Taan tei ngkana iai te kan titiraki ni kamatata iaon kiibu akanne. Ao e nakoimi Taan tei. E nakoim te *Leader* n te Kaitara, kanakoa am titiraki.

Kabwara au bure te Leader n te Kaitara ngaia iai am onono n ane 8(f) ao (g). Ao I a kanakoa nakoim te Leader n te Kaitara bwa ko a kanakoa am onono.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Ao I taku bwa aei e irekereke naba ma te kabwarabwara are I a tia ni kanakoa iaon te onono ibukin onean te taeka ae te *Commission*. Ao iaan 8 (g), aei are taben te PSO ae te Tia Koroboki n te PSO. Ao (g) e kangai bwa e na boutoka n aron ae riai bwa te *Commission is carry out it functions.* Te Komitio ni karaoan tabena, ao te Komition ikai are e nanona *te Leadership Commission.*

Te onono anne ngkoe are e irekereke ma te onono nakon te kabwarabwara. Bwa e na oneaki mwin te taeka are te Commission nakon te *Public Service Commission ao te Leadership Commission.* Bwa uoua te Komition ae e na boutokai te Tia Koroboki n te PSO bwa tiaki ti te Leadership Commission. Anne kanoan te onono are nakon (g) ao ai ti tebo naba ma are 8(h).

Ma ngkanne iaan are 8(g), ao iai ngkana arona bwa a na rin rabwata aika uoua ao e na oneaki naba te taeka are it nako there bwa aia functions te naan Commissions aika uoua aikai.

Ao are iaan kibu 8 (h), ae bon ti tebo naba bwa e na kamaunaki ane Commission ao e na oneaki mwina ni *Public Service commission n te Leadership Commission.*

Anne kanga kanoan te onono ae I taku bwa e nang mataata. Bwa bukin tera ngkai ti kani karini rabwata aika uoua bwa tiaki ti te Leadership Commission. Bukin tera ngkai ti kani karina naba te Public Service Commission. Ao I teimatoa n okiokira ane 15(7).

Ao anne are e oti iai bwa aei ae rinnako iai te PSC, ae e oti ikai bwa te PSC ma e aki kinaki bwa tera.

Anne ngkanne kanoan te onono nakon Kibu 8 ae irekereke ma are te onono nakon 4 are ibukin karinan aran te naan Commissions akana uoua bwa ena onea mwin te taeka are Commission bwa ai kangaraoan naba taeka akana imwina. Ti ngaia anne te Tibiika kanoan te katamaroa naba nakon te kibu aei ae I kukurei ni mwemweka ara onono aikai ibukin rinanoakina. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te Kaitara, ao I a kanakoa nakon te Beretitenti ae karineaki ibukin kaekan am onono. E nakoim te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Ko rabwa *Madam Speaker* ao e rabwa te kamatata. Tao bon aekakin naba ana kamatata ake mai imwaina. Ma are n aron are I a tia n taekinna, are tao bitaki akana a boni uarereke a kona ni manga bon katamaroa ana aobiti te A.G, are tao PSC a boni kona ni kabwabwakia bwa Public Service Commission. Ti are te definition are commission are e karinaki, n te ota iai bwa e aonga ni kaokoao ma te *Public Service Commission* bwa e bon kananonaki riki te *Leadership Commission*.

Ngaia anne ae kanga ti kateitei iai. Ngaia are ngkana e eti otara n anne. Ngkana a bon tiku n aroia akanne ao tarana ngkanne kanga a bon ti kaineti nakon te *Leadership Commission.* Ao n are iaan te 15(7), ane e bon oti ngkanne ae PSC ke te *Public Service Commission.* Ma are e koaua kanga iaan te *drafting* a boni kona ni manga katamaroa ni *PSC* ni kabwakia bwa te *Public Service Commission*.

Ngkanne e a teretere ngkanne bwa te definition ngkana e oti are e commission, e na bon ti kananonaki nakon te *Leadership Commission* ngkana anne.

Ngaia are ti taku bwa kanga akea okorona ma are e tabekaki, tao bon ti te katuruturu riki.

Ma otara I taku bwa e boni mataata n aron warekan te naan kabwaranakoan taeka, ao ngkana ko nang kabongana ma kanoan te Tua ke rabwatan te Tua.

Ngaia are ti karautaeka nakon te onono, ti totokoia moa. E rabwa.

Tibiika: Ao I kaokia nakoim te Leader n te Kaitara ibukin am *sum up*. E nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Taiaoka moa te Tia tei bwa I nora bain te Tia tei, kabwara au bure bwa N na bon riai riki ni kaokia nakoimi Taan tei ngkana iai riki ae e kani marooro. Ao N na kanakoa nakoim te Tia tei mai Nonouti ae ko karineaki; Hon.Ieremia Tabai bwa ko a kanakoa am marooro iaon te onono. Ao e nakoim.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tibiika, ti bon ti katerei raoi otara. Bwa are ngkana ko wareka are ti roko iai n te field te Tia babaire. Ao te taeka ae te *Commission e missing* iai.

Otara ngkai te taeka ae *Commission e define interpretation,* ao anne ae e nanonaki bwa te *Leadership Commission*. Ma tiaki anne ae nanonaki bwa I taku bwa te *Commission* ae te *PSC*. Ae ngaia ae I taku bwa aio e kona n *interpreted* n uoua ao e a nga raoi ae ti nanonna; te *PSC* ke te *Commissioner* ae te *Leadership Commission* ae ngaia ti taku ngaira bwa e raoiroi are e taekinaki ae ko na *define* naba te *PSC*.

Ma are ngkai ko aki ao nanon anne e kona n *read* anne bwa aio te *Leadership Commission* ao e aki *make sense* ngkanne te Tia babaire. E aki *make sense* ngkanne.

Ao anne ngkanne otara. Ma ngkana e bure otara anne te Tia babaire ao ti bubuti bwa e na kaotaki riki bwa ti aonga n ae ti aki nano uoua ngkana ti taetae iaona. Ko rabwa.

Tibiika: Iai riki ae e kani marooro iaon te onono.

Ao ngkai bon akea ao I a kaokia nakoim te Leader n te Kaitara bwa ko a karaoa am *sum up* iaon te onono. E nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, ao I karabwa te Beretitenti n ana kaeka ao te Tia tei mai Nonouti temanna n ana marooro ae I taku bwa bon anne bukin te naan onono aikai. Bwa e na rangi n mataata raoi kanoan ara tua aei ngkana e a bwati bwa tera raoi ae ti nanonna ikai.

Ao n aron are I kamatata naba, bwa tibwangan te Tia koroboki n te *Public Service Office* n irekereke ma aron karaoan tibwangaia taan mwakuri n te *Public Service*.

Ao ti teimatoa ni kakoaua n aron naba ae e taekinna te Tia tei mai Nonouti, bwa tibwangan te tia Koroboki e aki ti boutoka te *Leadership Commission* bwa iai n itera tabeua ae iai tibwangana ni boutokaia n te naan tangitang ae a

irekereke ma taan kairiri inanon ana tabo ni mwakuri te Tautaeka.

Ma ae te *Commission* raoi ae e bon nang mwamwakuri ao e na riai riki ni boutokaia te Tia Koroboki ni karaoan tibwangana, bon te *Public Service Commission*.

Aei te tua ae ngaia ngkai ae e na kaira aron ana waaki te *PSO.* Ai tibwa aei ae e a mwakoro ngkai n te Tua, ae ti waaki inanon.

Aei ti waaki inanona iaan ae karaoan kakoroan nanon tibwangan te *PSC* iaan te Tua ae Maungatabu ao te boutoka. Akea te tia boutoka te PSC bwa bon te Tia koroboki n te PSO. Ae n aron tibwangana ngkai ae e boni kakaraoia n te tai aei anne.

Ngkana e na iai ngaia ae e tekateka irarikin te commission bwa e ibuobuoki nakon te *commission ae te Public Service commission.* Tiaki te *Leadership* Commission, bwa akea tibwangan te Tia Koroboki n te *PSO* n te *Leadership Commission*.

Aei te rabwata ae e bon iai ana aomata ane a bon boboutokaia.

Ngaia are kanoan te onono. Bwa ngkai n te tua aei ngkana e bwati ao te Tia Koroboki n te PSO, ti tabena e na boutoka te *Leadership Commission.* I taku bwa aei e na riai n rangi n mataata bwa e kairua aei bwa e nang kairua bwa iai ae ngaia ae e kangai; *as appropriate iai tabena* ma iai naba te rabwata ae e nang kakawaki ae e na boboutokaia te Tia Koroboki ae te *Public Service Commission*.

Ao anne ngaira ae ti na taraia bwa e na kairua ara tua aei ngkana e a bwati ao e na riai ni mataata bwa ngaira ti uneakina ae e na katamaroaki; bwa tiaki ti taben te Tia Koroboki n te *PSO* ane kanoan ana *function iaan 8,* boutokan te *Leadership Commission.*

E a nga ngkanne tabena ni boutoka ana waaki te *Public Service Commission* are ngaia ae e na karaoi taekaia taani mwakuri ake aki kakoroi nanon tibwangaia n aron ae e mwaneweaki ke e nanonaki n te Tua aei.

Bwa tiaki n kabane ae a na bane nakon te Leadership Commission, bwa ti taan kairiri ake a kabwarabwaraki iaan te Tua ibukia taan kairiri bwa antai nakanne.

Ma e ngae ngke aia taani mwakuri n te Tautaeka ane a na nako taekaia nakon te *PSC.* Bwa tao iai akana aki reke iaan mwakan te PSC n aron te Tua ae Maungatabu, ma angina ane e na nakoim.

Ma ti tebo ngkai ma e na akea rekereken te tia Koroboki n te *Public Service Office* ma te *PSC* bwa e na aki boutokaia bwa e na ti boutoka te *Leadership Commission*.

Ma ti tabena ane ngaia n 15(7), bwa e na ti kanakoia mwin te naan ribooti are ibukin te tangitang iaon tao aki karaoan raoi ana mwakuri te Tia Mwakuri ao e nang katuaeaki ibukin anne. Ti anne.

Ma iaan tibwangana n te tua ae e anganaki ngkai bwa e a kinaki tibwangana iaan te Tua, ao ae e aki boutoka *te public service commission* bwa e na ti boutoka te *Leadership Commission*. Anne nanon te onono ae ti karinna bwa e na karaua raoi ni kamatataki bwa tera raoi tibwangan te Tia Koroboki n te *PSO.*

Ao n aron ae e taneiai te ngkai te aba iai, te commission te *Public Service Commission* ae e nang mwamwakuri riki ma ngaia te Tia koroboki.

Ae ngkai aei te tua, ao aei te Tua ae e na iraki. Ao ngkana e bwati te Tua aei, ao te Tia Koroboki e na aki boutoka te *Public Service Commission* bwa en a ti boutoka te *Leadership Commission.* Anne kanoan tibwangana ae e na bwati ngkai n te Tua aei.

Ao anne ae ngaia ae ti kani kaokiokia bwa bon te totoko aei e bon nora ke e karauaki raoi n taraki te itera anne. Ke ti tebo ngkai ma tao bon te totoko ibukin ae te onono ae e mwemwe man ara itera.

Kanga anne ngkai ai bon te bwai ae ti taneiai iai.

Bwa ngaira iroura bon te naan onono aika a na katamaroa ara Tua ke ara Biira aei. Ma ngkana e totokoaki bwa bukin ae e mwemwe mairoun te Leader n te Kaitara, ao I taku bwa anne tiaki tibwangara ngaira Taan tei ao tiaki naba tibwangan te Tautaeka bwa e nang bane n totokoi ni kaitarai te naan iango man ara itera.

Ao anne e na rangi n bure aron ara Tua aei ngkana arona bwa aei tibwangan te Tia Koroboki, ao tao aei ae ngaia ane ti uneakinna man te kabwarabwara.

Ao anne ngkana arona bwa ti na manga bon kaokia. E nang kakawaki bwa ti na kamatata bwa e aoria n ae akea te nano uoua iroun te Beretitenti ao irouia kain te Tautaeka ke Taan tei ake ngaia ae a na aki boutoka te onono aei, ao a na ataia bwa te Tia Koroboki ngkana e bwati te tua aei ao akea ngkanne tibwangana ni boutoka te *Public Service Commission.*

Ngaia ae ti na manga kaokia riki iaon anne. Ao anne bukin ara onono bwa ibukin kanakoraoan te tua ae ara tua ae e na otinako man ara Maneaba ni Maungatabu aei bwa e na kona raoi ni kamanenaki ao a na bon oti raoi bwa te Tua aei e a bane ngkai ni kinai tibwanga ae tibwangan te *PSO* tibwangan te tia koroboki ae e bon kakaraoi ngkai ma e nang kinaki iaan te Tua.

Ao anne kanga kanoan ara onono aei, ao e rabwa te Tia tei mai Nonouti n ana boutoka. Ao anne ae ti taku bwa e na karauaki raoi n taraki. Ko rabwa.

Tibiika: I taku bwa e a bon tia n anga ana kaeka te Tautaeka iaon am onono te Leader n te Kaitara, ao e a tia ni kataia ni kabwaranakoa n aron are e taku iai bwa e aki butimwaea am onono anne, n aron are ko tangiria ni karina iai.

Ko na aki ti kabongana te taeka ae commission ma ko tangiria bwa a na karinaki bwa taeka aika te Public Service Commission ao te Leadership Commission iaan am kabwarabwara are ko kabwarabwara ibukin am onono anne.

Ma ibukina bwa e a tia n anga ana kaeka te Tautaeka iaon ane e bon taku bwa e mwengaraoi moa n aron anne n aron are e kabwarabwara. Ao N na kanakoa ngkanne te kaotinano iaona.

Ngkana I kanakoa te kaotinano iaon te Biira n onono. Bwa te Kibu 8 (a) ao (b), a na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. E aki butimwaeaki moa te onono.

Ao ti a nakon ara titiraki ngkanne, e bon tiku iaon te kibu 8. Ao N na kanakoa nakoimi Taan tei ibukin am ikan kamatata ke ami titiraki iaon te kibu ane 8. E nakoimi Taan tei. Te *Leader* n te Kaitara e nakoim am titiraki ni kamatata.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, ao ngkanne N na titiraki iaon ane 8G ao 8H, iaan karaoan tibwangan te Tia Koroboki n te PSO. Bwa tera ngkanne rekereken taben te Tia koroboki ma te Public Service Commission. Ngkana e kona ni kabwarabwaraki aei, bwa are ti ataia bwa aei ti te Leadership Commission. Ao e nga ngkanne tibwangana iaan te tua aei ae e na boutoka te Public Service Commission. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti, I kanakoa nakoim.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa buokan te titiraki ni kamatata. Ao kanga n aron are I a tia n taekinna, I kani kaokia riki. Are te Komition arei kanga e bon ti rekereke riki ma te definition ni kamatatakin riki te Leadership Commission bwa are uoua te Komition. Ngaia are ti boni katerea iaan te *PSC,* ti boni katerea arana ae te *PSC.* Tao e kona ni katamaroaki n tain te katamaroa ngkanne ane e na boni katabwaninaki arana ae te Public Service Commission.

Ngkanne te titiraki bwa e nga ngkanne tao te boutoka nakon te *PSC.* Kanga ana boutoka te Tia Koroboki ngkana tabena iaan te kibu anne.

Tao te tia koroboki riki, kanga e kantaningaki tabena ni kaineti ma te Biira aei nakon te *Public service Inspection*, te *corruption* ao te *complaint.* Tao anne ngkanne ae e na teretere bwa anne n tarakin te Biira ae e bwanin.

Tao ngkana e aki rangi n mataata bwa tao tabena ni kaineti naba ma te *PSC* tao akanne. Ma are ti taetae iaon tabena nakon te Biira. Tabena ni katabeaki nakon te Biira are kanga n aron aia kabwarabwara ara koraki ake anganai ae anne taben te tia Koroboki ni kaineti ma kakoroan nanon are e na taraia bwa e taraki raoi te tutuo. E taraki naba itera ake a rekereke ma te mwakuri buaka. Ao e taraki naba ma te naan tangitang.

Ngaia are anne ngkanne ae e katereaki iai.

Ao te *Leadership Commission* ao te PSO are a mwakuri kanga *together*. A kaai n airi ni mwakuri riki iaon baika aranaki bwa te naan mwakuri n aonikai ke te naan *corruption basis*.

Ngaia are akanne riki ae kanga boni kataki ni katereaki n te Biira, ma are ngkana tao e aki rangi n teretere anne ao ane e na iai tamaroakina nakon taai aika na roko.

Ao kanga akea taben te PSO ke te tia koroboki n ninia nako ana mwakuri te PSC. Bwa are bon te PSC kanga bon te rabwata ae e kateaki ae e Inaomata irouna, ao e boni karaoi naba ana babaire n akea naba kanga tangiran ana ibuobuoki te Tia Koroboki. Bwa are bon anne bon te rabwata ae e boni kateaki iaan te Tua ae Maungatabu.

Ngaia are tao akanne kanga taratara aika tao e koaua e taraia te Leader n te Kaitara bwa e ti buokaki te *Leadership Commission* ai bontabena naba buokan te P*SC*.

Tao akanne a boni kona n taraki n taabe aika kakaokoro, ma ti a tara riki aben te tia Koroboki ni kaineti riki ma itera ake I a tia ni kabwarabwarai. Kanga te *inspection, te corruption* ao te naan *complaints*.

Au kantaninga bwa e mataata anne. E rabwa.

<u>Tibiika</u>: Iai riki ae e kan titiraki, ao I kanakoa riki nakoim te *Leader* n te Kaitara. E nakoim.

<u>Hon. Tessie Eria Lamborne</u>: Ko rabwa te Tibiika, ao I kaitaua te Tibiika. I taku bwa are a kakaokoro aron otara iai.

Ma N na nakon are imwina bwa are iaan 8h, are e na mwakuri ni ikarekebai ma te *Leadership Commission* ibukin tao kanakoraoan te waaki n tobwa, ana waaki te *Public Service* ke te naan tabo ni mwakuri.

Ngkana arona bwa tao tera. Tera ngkanne rekereken aei ma te waaki ibukin ae e irekereke ma nakeke tiaki taan kairiri are kain te *Public Service* are reke iaan te kabwarabwara ae taan kairiri.

Are nanona ti anne ngkanne te rabwata ae e na mwakuri ma ngaia te Tia Koroboki ibukin te *collective interest of the Public Service.* Are aei te rabwata ibukia taan kairiri, te tangitang n irekereke ma taan kairiri.

Are taan kairiri n ana rabwata te Tautaeka ao taani mwakuri n te *Public Service*. Taan Koroboki, antai riki. Te Kamitina. Tao ngkana arona bwa aikanne a kinaki iaan te tua ibukia taan kairiri bwa ngaia taan kairiri.

Ma ngkanne ake nikiraia taani mwakuri n te Tautaeka ake tiaki taan kairiri ake aki bwaka iaan te karinan ae te kairiri.

Tera ngkanne, akea ngkanne taben te Tia Koroboki ibukin kanakoraoana ae ngaia te *collective interest of the public service.* Akea ngkanne tabena ibukin te mwakuri ma te *PSC* tao itera aikanne.

Kanga ti te kan kamatata raoi bwa e aoria naba ni buokira ni manga kamatata nakoira ara koraki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: E rabwa ana katamaroa ke tao e rin aei bwa teuana ana katamaroa ni kaonono ke ni karina riki tao part h, i, ke j. Tao e kona anne n ibuobuoki, ma are iai ane (i) anne ane kanga e kona naba n anganaki te tia Koroboki mwakana ke tabena riki tabeua ake a kona n raa tao i tinanikun te tua anne are te *Leadership Commission,* e a kona ngkanne n ibuobuoki iai.

Tao anne. Ao manga te kamatata riki ae te PSO e bon teimatoa n buoka te PSC ni mwakuri are e na share iai tao te investigation findings ngkana e boni kainanoia te PSC.

Ma ngkana e aki are n aron are I taku; are e bon inaomata te PSC.

Ma taben riki te tia koroboki ane kanga (i), e kona ni karaoi riki tabena tabeua n aron are e anganaki iaan te tua anne.

Tao au kantaninga e mataata iroun te Leader n te Kaitara. E rabwa.

Tibiika: Ao I kanakoa nakoim te Tia tei ae ko karineaki mai Arorae, Hon.Teima Onorio. E nakoim.

Hon.Teima Onorio: Ko rabwa te Tia babaire. Kanga I ti kani kamatata otau iaon te taeka ane commission ane e kabonganaki n (g) ao (h). Iraua te komition ae ti taetae iaona. Bon ti teuana ae te Leadership Commission ke both. Bwa ngkana

e eti ke kairua au kakauongo, I taku bwa I ongo n ana marooro te Beretitenti ni kakaekan titiraki mai imwaina. E taekinna bwa uoua te Komition *refer* nakon *both commissions.*

Ma I ti kani kaotai raoi, e nga raoi etin otara ae ti na tiku iai iaon ane Komition n (g) ao (h) n te kibu 8, taiaoka. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: E koaua e rabwa te Tia tei mai Arorae n ana ibuobuoki. Are te Biira aei are kanga bon ti teuana te rabwata ane e mwanewea te *PSC* are e kotekoteia te *Leader* n te Kaitara are iaan te 15(7).

Ao ane e tei iaan te mwakoro 15(7), are e boni korea *PSC*. Tao te katamaroa e na boni kona ni kabwakaki *Public Service Commission*. Ngaia are n te *definition* ibukina are iai *public service commission* ao iai n te tua ae e ti taekinaki *commission*. Ngaia are e kabwaranakoaki n te *definition* bwa ngkana kam roko n te taeka ae *commission.* Aongkoa ai bon ti anne ngkanne ae e kananonaki nakon te *Leadership Commission*. Tao e a mataata anne nakoimi. E rabwa.

Tibiika: Ao I kaokia nakoim te Leader n te Kaitara, e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika. Ti iaon ana kabwarabwara te Beretitenti bwa I taku bwa e nang kakawaki bwa ti na uringnga bwa ngkana akea te onono ae e wene imatara ao e na bon aki kona n oneaki.

Ao e mwaneweia bwa e kona n oneaki PSC ni kabwaranakoaki, e aki kona iaan te Karao Tua ti aki kona bwa e na riai ni wene te onono anne imatara. Ti te naan mena tao te comma e bure nnnena ke tera, aikanne tao e kona.

Ma are ai bon te onono bwa e nang oneaki PSC ni kabwaranakoaki, bwa anne ngaia tiaki. E na riai n iai bebwana. Ngaia anne ngkanne e na bon tiku ngkanne n arona are iaan 15(7), ma e aoria imwina anne ngkanne ae tao e a kantaningaia te Beretitenti bwa ai katamaroana are e nang kabwaranakoaki arei.

Akea te onono iaon anne, nanona e na bon tiku n arona ngkai n aei. Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E. Taneti Mamau: I karautaeka bwa are kanga te ota iaan te karao tua, iai taian bitaki a kona ni karaoaki. E tiku anne iroun ana aobiti te Tia kaeti tua. N aron ae a oti ikai bwa tabeia ngkai tarakina, ae te comma ma tera,baika a uarereke. Ngkana PSC, e a rangi n ataki PSC.

Ma te bae e mena tao e aki raoiroi bwa e a manga oti te taeka ae Commission, e a riai ni bon tei *Public Service Commission n* taekana ae bwanin. Ngaia anne ae I kananona ae kanga iai te ota ae te naan bitaki aika a uarereke ae kanga *PSC*, e na kabwakaki.

Akanne a kona n tiku bwa ai taben te Tia kaeti tua. Ao e rabwa.

Tibiika: Ao I kanakoa nakoim te Tia tei mai Nonouti, Hon.Ieremia Tabai e nakoim.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire e a bo aoria ana kabwarabwara te Beretitenti, bwa ai aron otara te Tia babaire aki kona ni bita te taeka ae *commission* ae mwakoro ngkai, *but is not a small matter*. Bwa tiaki te *comma* ao tiaki te *special mistake, t*iaki. Bon te *word ae commission* e bon teretere, ao *commission* e tuangaki bwa nanona bwa te *Leadership Commission.*

Otara te Tia babaire, e aki make *sense* te taeka aio ikai ngkana ko wareka te *section* ni kabane.

Ao anne oin te kanganga te Tia babaire, e ngae ngkana e rawa te Beretitenti ao a taku bwa aongkoa a na oneia imwin aio te Tia babaire, akea mwakaia n oneia. E a tiku aio bwa nnena ao matoana. E ti kona n oneaki ikai, tiaki i tinaniku ao akea mwakan te AG ke antai riki bwa a na oneia i tinaniku. Aio nnena ao ngkana arona bwa a kakoaua bwa e bure nnena aio, ao ake a kariai bwa e na oneaki ngkai te Tia babaire bwa akea mwakaia i tinanikun te Auti n tei aio.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E. Taneti Mamau: Kanga I aki rangi n ota n ana marooro te Tia tei mai Nonouti, bwa are ti kamatata bwa bon iai te *definition* are e kataia n uneakinna bwa e na rin naba iai te *PSC*.

Ao iroura e a mataata arei bwa bon ti nakon te *Leadership Commission*, ao are te PSC tao e koaua tao e aki kona n oneaki. Ma are aikai taneiai ae e a tia ni waaki mai imwaina.

Ao ngkana tao e aki ota, *PSC* e a rangi ni ataki bwa *Public Service Commission*.

Ngkana tao te ienikuri ni kaaki inanon ae *PSC* ae iaan te taneiai ma e a bon ota nanona bwa te *Public Service commission*. Ao anne ae e kaokoro ma are te *commission* arei. Bwa te *commission* are e kananonaki iaan tao nanon te naan taeka, bon ti te *Leadership Commission* riki n ti iaan te tua aei. Au kantaninga e a mataata anne. E rabwa.

Tibiika: Te Tia tei mai Nonouti am kamatata riki ao tiaki te kauntaeka, I a butiko.

Hon.Ieremia Tabai: Te Tia babaire e taku *section 4 of the bill*. Ngkana kamboo ma te ateka ae te *commission*

n te *bill* aio, ao nanona te *Leadership Commission*. Anne nanona, akea nanona teuana riki.

Ngaia are ngaira arei e ota nanona iroura bwa te Leadership Commission. Anne nanon te taeka.

Ao ngkana ngaia anne te Tia babaire, ao ngkanne ngaira ni bon ara *understanding* ni kangai; e aki *make sense*, e aki *make sense*. Ma ngaia ngkana ngaia bwa e a bure otara, ao ti na bubuti bwa kaetan ana *mortify* te *commission* n te *interpretation.*

Ao ngaia ngke ti wareka te bwai aio ao ti nora te taeka ae te commission, akea riki nanona bwa ti teuana bwa te *Leadership Commission* te Tia babaire. Ngaia anne nanon au karaki te Tia babaire bwa kam aki kona n oneia i tinanikun te Auti n tei aio, ae kam na nanona teuana ae boou ae te Kam kona nibon anganna nanona teuana are e ota raoi ikai ae nanona aio ae I taekinna aio.

Ao ngkana kam otinako ao kam bitia, akea mwakami ni bitia bwa aio nnena ni bitaki. Bitia ngkai ngkana ko taku bwa e kairua ae ko taekinna.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Tao e a bon tiku otana te Tia tei mai Nonouti, ma otara a bon ota Taan tei n aron te kamatata. Ao e rarabwa.

Tibiika: Ao tao ai bon akea riki te kani kamatata iaon ara mwakoro 8, ao ti a kanakoa te kaotinano iaona. Bwa te mwakoro ae 8, e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. Ao e nakoia ake a butimwaeia.

Ao ti a tara ngkanne are imwina, te kibu 5 ni mwakoro aika 10 ao 11. Ao I ataia bwa iai te onono ane e uarereke naba mairoun te *Leader* n te Kaitara, ao I a kanakoa nakoim te Leader n te Kaitara bwa ko a tabeka am onono. E nakoim te *Leader* n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika ao e nang uarereke te onono nakon ane te kibu 11(2). Ao aei are kanga I karinna inanon au kabwarabwara n te onono nakon kabwarabwaran taeka, are te taeka are te department.

Ao te onono ane e na ti kamaunaki '*all ministry*' ane n anne bwa e aoria n are ngkana te *department* ngaia are ti kakiba ngkoa nakon te kabwarabwara. Bwa ngkana ti kaitibo naba ma te taeka ae te *department*, ao anne naba ae e nanona iai *Ministry.* Bwa are te *ER*, akea te taeka ae te *department* bwa te *Ministry.*

Ngaia are anne naba bukin are ti karinna n te onono n te kabwarabwara bwa tera nanon te

taeka ae *department*, bwa e nanonaki te *department ae all ministry.*

Ao ngkanne e nang aki kainanoaki *all ministry* ikanne. Kanga bon ti kaitiakan e aoria n are e mataata bwa tera te *department all ministry*, ngaia are ti kakiba ngkoa nakon te kabwarabwara. Ao e na kamaunaki bwa e mataata bwa e mataata bwa tera te *department.*

I taku bwa iaan te Tua ae Maungatabu te *department* ae e mena n ara Tua ae Maungatabu bwa tiaki te *Ministry.*

Ma are n aekakin ara bebwa ni mwamwakuri n aron te *ER*, te kataumwane, tera ao te *Ministry* ae ti kabongana.

Ngaia are anne naba bukin ae ti karinna n te *definition* ke n te kabwarabwara bwa are e na ataki bwa ngkana e kabonganaki te taeka ae te *department* i iaan ara tua, ao e nanonaki naba te *Ministry.*

Ngaia are ngkana ti nora te ara ae te *Ministry* n te *ER*, anne ae e nanonaki te *department.*

Ao ngkai e aki butimwaeaki ao ti tebo ma e a mangaongao aron te ota ngkanne n aron aei.

Ma anne kanga ti te onono, e na kamaunaki te taeka ae *all ministry* iaan ane te kibu 11 (2). Ma I taku bwa e mataata naba te bwai ae ti nanonna bukin tera ngkai ti na kanakoa aei; bwa are bukin are e nang rin ngkoa n te kamatata are kabwarabwaran te taeka ae *department.*

Ao ngkai ngkana ko nora te EER akea te *department* ae ko noria iai bwa te *Ministry.* Ngaia are anne kanga te naan onono ni katamaroa nakon ara Biira aei. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I kanakoa nakoim te Beretitenti bwa ko a kaeka te onono arei. E nakoim.

H.E. Taneti Mamau: Ao I karabwa te Kaitara n ana katamaroa, ma ti karautaeka nakon ana katamaroa bwa kanga tarana n aron are I kabwarabwara mai imwaina. E oti bwa are tao iaan te Tua ae Maungatabu te *Ministry* ma are iai naba ngkai are ngkana ko roko n taabo tabeua; iai te *division*, iai te *department.* Are kanga akea raoi kanga te Kora ni kaeti ae e na kabaeaki te tabo ni mwakuri; bwa are te *Ministry* ngkai te rabwata ae e bubura ao e kona ngkanne ni manga iai ana department ke tao iai ana divisions.
Ngaia are kanga e boni kakawaki ae ngkana a rin ni kauoua, kanga bon akea tera ma kanga e a katamaroaki riki te Biira aei iai ibukin tarakin naba akana a kona ni bon iai taai aika a na manga kateaki te naan department.

Ma ti anne kanga te katamaroa ibukin ae e a tarai naba taai aika a kona n riki ni katamaroan araia te naan *Ministries* ma aia *department.*

Ao e rabwa tao ti anne te kabwarabwara mai ikai.

Tibiika: Ao iai riki ae e kan marooro iaon te onono. Ngkana akea ao I a kaokia nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, ao I kaitaua te Beretitenti n ana kabwarabwara ma I ti kani kaeta ana taeka are I aki kangai; bwa te *Ministry* ae ngaia ae e mwakoro n te Tua ae Maungatabu. Bwa te *department* ngaia ane e mwakoro n te Tua ae Maungatabu, ao te *Ministry* e aki kinaki iaan ara Tua ae Maungatabu ma ti kabongana ngkai n ara bebwa ni mwakuri n aron te *ER* ao te kataumwane.

Ngkana ti na noori kataumwane ao tiaki te department of Finance ma te Ministry. Ngaia anne, ngaia are aongkoa ngkana e tiku ikai ao akea te kanganga iai. Ma are ti tebo bwa e a Kamanga bwa ti a manga kabongana te taeka ae ti aki kunea mai moan te Biira aei ni karokoa ai tibwa ngkai ae te taeka ae *all Ministry.*

Ao ngaira iroura arei nnena ae e nang mwengaraoi iai bwa ti na ataia bwa ngkana e kangai *'department',* ao anne naba nanona *ministry.* Eng anne I taku bwa ibukin ae ti na kamauna te taeka ae *'all ministry'* bwa e na kiba nakon te kabwarabwara.

Ma I ti kani kaeta ana taeka te Beretitenti bwa te department ae ngaia ae e kinaki iaan te Tua ae Maungatabu bwa tiaki te *Ministry.* Ngaia ae e bon eti are ti na aki kabongana te taeka ae te department n ara tua, bwa are ngkana e aki ao e na aki te taeka ae te *Ministry* ngkana ti na kabongana n te Tua bwa akea n te Tua ae Maungatabu bwa e a ekanako te Tua ae Maungatabu.

Ma bukin ae ti kabongana *Ministry,* ngaira iroura e nang kanakoaki te taeka ae *Ministry* bwa e aki kinaki iaan te Tua ae Maungatabu ao akea naba te kabwarabwara iai ae e na rin ni kanga. E a nim naba ngkai ikai bwa te *department* ti tebo ma te *ministry* ma e aki rin n te kabwarabwara ae ngaira anne nnena ao e aera ngkai e a manga karinaki ikai.

Ao tao anne ti na manga bon titiraki iai ngkana e manga roko te titiraki.

Ma I karabwa te Beretitenti n ana kabwarabwara ae kanga e aki naba rau nanora n ana kakaeka te Beretitenti. Bwa ngaira iroura kanga e aki rangi n bwarabwara raoi ao ni kabwarabwara raoi n aron naba ngaira ti kabwarabwara ara onono ao ti kaotia bwa bukin tera. Ao ngaia

e a ti kangai naba, tao te mwengaraoi. Kanga e nang riai riki n rawata te kabwarabwara nakon ae te mwengaraoi. Bwa anne ti na rangi n bubuti bwa are aei kanoan tibwangara ae e nang kakawaki ngaira Taan tei.

Ngaia anne te onono ane I a tia ni mwemwekia, I a tia ni kaeka te Beretitenti ao anne bukin ae ti taku ngaira bwa e a riai n aki rin te taeka ae *'all ministry'* n te mwakoro aei bwa nnena are te onono n te kabwarabwara. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa te kaotinano iaon te onono. Te onono iaon te Kibu 11 (2), e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. Ao e nakoia ake a totokoia. E totokoaki te onono.

Ao I a katikua ngkanne iaon te kibu 11, bwa ngkana iai ae e kani kamatata iaona ke n titirak ao I kanakoa nakoimi Taan tei.

Ngkai bon akea te kan titiraki ao N nang kanakoa ngkanne te kaotinano iaona. Bwa te Kibu 11, e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimwaeia ke a kangai eng, ao ake aki ke a kangai ti aki. Ake a butimwaeia, ake aki. Ao e nakoia ake a butimwaeia.

Ti a nakon ngkanne te kibu 12. Te kibu 12, ao iai naba te onono ae I noria iai ao I kanakoa nakon te Leader n te Kaitara. E nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: I ti kan point of order bwa ti tuai marooroakina ane 10 ao ti tuai naba ni kaotinano iai. Ao I aki ataia bwa ti kaotinano naba n are 9 ao 7 ke tiaki kanga bon ti ibukin ara record. Ma ti tuai marooroakina ane 10, bwa iai ngkanne ara titiraki ni kan ota iaon ane 10 bwa ai ti te onono ngkoa are ti a nakoia naba. Ko rabwa.

Tibiika: E eti, kabwara au bure. Ti a tia ni marooro iaon te onono ma ngke I taekina te kibu, ao I taekina te kibu 10 ao 11 ao I a kiba naba nakon te onono n anganiko te Leader n te Kaitara.

E koaua ngkanne I a katikua. N na kaoka riki te marooro bwa e aoria raoi n eti ara rekooti ibukin rinanoan ara Biira aei.

N na kauka riki te marooro iaon ane te kibu 10 bwa akea ngkoa 11 ngke I anga te marooro nakoimi Taan tei ni kani kamatata.

Ngkana iai ae e kani kamatata iaon te kibu 10, ao I anganingkami Taan tei. Ao I anganiko te Leader n te Kaitara.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, I ti kan titiraki ni kani kamatata iaon ane te taeka ae mena n te roki. Are *appointed through internal contractive*

arrangements. Aei are rineaia te naan tia mwakuri are te naan *inspectors* mai tinanikun te Ministry. Ao iai ngkanne ane rokinaki ane rinanon tao te *contract.*

Anne ti kona n ti bubuti te kamatata bwa tera raoi ngkanne te kantaninga iaan anne. E na kabwarabwaraki bwa e aera ngkai e a manga kamenaki bwa te *contractive arrangement* ao tiaki ae bon te *appointment* n aron ae e bon nonoraki n ara Tua tabeua. Are te Minitita e kona n appoint n aekakia te naan Kiraka n aron are ti a tia ni marooroakinna n te Biira ae nako ke antai. Ao eara ai manga tera ngkanne are te contractive arrangement are a nang kaboaki nakai ke tera raoi ngkana e kona ni kabwarabwaraki Ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti.

H.E. Taneti Mamau: Kanga e kakawaki ae e na tabwanin kanga arona bwa are te kateirake, e kona n are e eti areko kona ni kateirakeaki bwa *temporary*. Ko kona ni kateirake are ko tangoaki ke ko kateirakeaki bwa are ko ira te *interview* ao ko a bon riki bwa ai bon te kawai ni kamatoaki. Ke teuana ae te kateirake naba, ko kona ni kateirakeaki bwa te contract.

Ao ane e kananonaki ikanne, kanga ti a kaunga riki te *contract* nakon te *temporary* kanga bon angin te tai ae e kaunga te *PSC* ti uoua namwakaina. Ni kaineti bwa te naan *Inspectors* ao a kona ni bon raka riki bwa are te level ae e a bon senior. Ngaia are a kona n anganaki te contract. Ao te contract ngkanne anne e na bon rinanon te *Public Service Commission* n aron boni kawain te naan *Contract.* E aki kona n are e a boni kateirake naba, tao ti te *accounting officer* ke te tia koroboki e na bon ti kona ni kateirake iaon nakoa riki ake a *temporary* riki ake a tangoaki.

Ao riki akana iaon te itera teuana a kona iai aika a bon rangi n technical, a kona ni kateirakeaki naba iaan te contract.

Tao a kona ni kainanoaki aia ibuobuoki nakai aia legal background ke tera, a kona naba n taraki aomata aika kanga iai aia technical ke aia special area are a trained iai ke itera ake a na kona ni katoamaua te mwakuri ni kakae.

Ao n tabetai a manga kona n tangiraki aia ibuobuoki intinia. Ngaia are kanga a kona n reke, bwa are a kona n tangitang man itera aika kakaokoro.

Ao n taai akanne ngkanne a kona ara *inspectors* ke ara taani mwakuri ngkai n akea aia *capacity* ke aia *qualification.* Ngaia are kanga e kamenaki n te Tua ae e kona naba ni kakaeaki anga ni kateirakeaki rinanon te *contract.*

Tao anne riki ae te kamatata nakon ana titiraki ni kan kamatata te *Leader* n te Kaitara. Ao e rabwa.

Tibiika: E nakoim riki te Leader n te Kaitara am titiraki.

Hon. Tessie Eria Lamborne: Ko rabwa te Tibiika, tao ti na kainanoa riki te kamatata. Bwa ngkana mai tinanikun te tabo ni mwakuri te *Ministry,* ao e na mena on *contract.* Kanga antai raoi.

Nanona aikai a kona ni kateirakeaki aomata ae tiaki taani mwakuri n te Tautaeka. Anne ae kanga e nanonaki ikai.

Bwa are n aron te naan *inspectors* ma e rawata ana *Inspector* te Minitita n te *Commerce.* Aikai a kona n rineaki bwa bon taani mwakuri ae a bon kateirakeaki bwa te naan *Inspectors ae* taani mwakuri n te Tautaeka ae a na riai nakai ni *permanent.* Kanga ti aki nora riaina bwa e aera a na manga *contract.*

Ma ngkana arona bwa iai kainanoana bwa aikai te naan *Inspectors.* Nakai are ai boni ngaia naba tabeia ae e a tia ni kabwarabwaraki iaan te Tua aei are a na karaua n rinanon aron te naan waaki ni mwakuri ao ngkana iai te tangitang. Ao anne tabeia.

Ma ngkana arona bwa e mwaneweaki ma te Intinia ao te roia.

Nanona ngkana arona bwa e kainanoaki te roia, aki kona ni kabonganaki te naan Roia n ana aobiti te AG? Ke ngkana te Intinia aki kona ni kabonganaki Intinia ake n ana tabo ni mwakuri te Minitita n te *Communication* ke te *Transport?*

Tera raoi bwa aei ae ngaia tin ang kani mataata iai, bwa ngaira iroura te naan *Inspectors* ae a nang kateirakeaki aomata are e kani kateirakeia te Minitita bwa ana riki bwa te naan *Inspectors.* Bwa are kanga akea te criteria ke tao tera.

Ngkana te *Inspector* ngkoe ao ko na riai ni bon kateirakeaki. Ma n aron moan mwakoron te kibu aei, ko na boni kateirakeaki n aron te kateirake iaan te Tua ae Maungatabu. Ao anne ti ata nanon anne.

Ma nanona a na aki bwanin raoi te naan *Inspectors* bwa e na iai ae e na kateirakeaki bwa bon *Inspectors* iaan te *ER*, bwa tao e na aki bwanin kaina bwa e naiai mai ibuakon te *ER* anne ae a na anaki mai tinaniku bwa a na kateirakeaki iaan te Contract. Kanga anne te bwai ae ti mino iai.

Bwa ngkana te *Inspector,* ngaira iroura a kona n anaki n aekakia tao te Kiraka ke tao antai, bureitiman ke antai are te naan pass of people n arona e ti noori n ara Tua ae ti a tia naba ni marooroakin aika a na kona n appointed ae tiaki kain te PSO ae

a kona n *appointed* bwa te naan *Inspectors.*

Kiraaka: Te Tataro

Tibiika: Ti a tataro

TAIBORANAKIN TAIAN BEBWA

Kiraaka: Taiboranakin taian bebwa mai iroun Tia Babaire n te *business committee* iaon ana riboti te botaki n akawa iaon kakoroan bukin mwakuri ma ana waaki te botaki ni mwakuri aio n rekereke ma kaekan tenan *motion* ao tenan titiraki are a tia ni kabwataki inanon tain te bowi n te kaonoua ao te kaitiua ni bowi n ana katebui ma uoua Maneaba ni Maungatabu Kiribati

Bebwa No. 60/22

Te bebwa mai iroun Te Kauoman Beretitenti ao te botaki ni mwane iaon te boki ni kataumwane ae 2023

Bebwa No. 61/22

Mai iroun Te Beretitenti ae rine iaon te boki ibukin tauan mwia taan mwakuri n ana botaki te Tautaeka ibukin 2023

Bebwa 62/22

Titiraki ma kaekaia

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Ao imwain ae ti kanakoa ara titiraki ao e kakawaki bwa ti na reitira ni kabane ni kamaurira inanon tamaroan te bong aei, te kamauri nakoimi. Nakon Te Beretitenti te Kauoman kain te Kabineti Te Leader n te kaitara Taan Tei aika kam karineaki ni kabane kain Kiribati ake a ongora n reitaki ma taan mwakuri. Kain au aobiti ao ai bon taan mwakuri ake a teimatoa ni buokira ni katoa bong kam na bane ni mauri.

Ao ngkanne ti a nakon ara titiraki iaon ara Ota bebwa ae nambwana 9 ae na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon.Batoromaio Kiritian ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki ibukin te reirei Hon.Alexander Teabo e nakoim Tia Tei.

TABEUA PRIMARY SCHOOL A KARIKIRAKE IBUKIN KARAOAN AIA MANEABA

Hon.Batoromaio Kiritian: Tibiika te moan bwai bon te kamauri I a tabekia n reitaki ma kain abau ae Beru ao raou n Tia Tei. Nakoim te Tibiika Te Beretitenti te kauoman Beretitenti ao Minita ao Taan Tei ni kabane ao kain te *Executive* n te Auti ni Maungatabu ao ai bon taan ongora ni kabane ni bwanan Kiribati n te ingabong aei kam na bane ni mauri.

I kukurei n tabeka au titiraki iaon te Ota beba ae nambwana 9 ae kangai taekana :-

"Tabeua Primary School iaon abamwakoro a karikirake ibukin katean aia Maneaba are ngaia teuana ana motinnano te Tautaeka. E kona te Minita tera te ibuobuoki nakon reirei ni karaoan te kainano aio

man oin ana kabanemwane te reirei" ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire ao e kakawaki bwa ti na reita bwanan Beru are e a tia n tabeka te bwana ni kamauri ngkai te moan kaeka ae N na karaoia ao e koaua I a reitai ma raou n Tia Tei mai Butaritari ao maa ara botannaomata iaon Butaritari ara unimwane ara unaine kain ara kaawa ni kabane mai Kuma nako Ukiangang ma ara tabo ae Bikati are ngaia ti ngaia te mari mai buakora. Ao kain te botaki n reirei ae nang tauraoi ni kanakoa aia kaeka n te tai aei bwanara ni kamauri nakoim te Tibiika Te Beretitenti Minita ao Taan Tei ni kabane te Leader n te *opposition* ao Taan Tei ni kabane ao ai kain Kiribati ni kabane aika ongora ao riki ara ataei n te reirei aika e a momoanna n toki aia reirei n te tai aei kam na bane ni mauri.

Aio kaekan ana titiraki te Tia Tei mai Beru temanna ae karineaki.

"Rinanoan te motinnano aei ae karekean mwaneaban reirei iroun au botaki ni mwakuri bwa e kakoaua bwa iai 59 moan rinan reirei Primary School aika a bon katei maneaba ao iai 38 moan rinan reirei Primary schools aika a tuai kateaki Maneabaia n te tai aei ao ae mwakuriaki kakoroan nanon te motinnano aei ma ara kantaninga bwa e na iai te ikarekebai inanon mwakuriana imarenan te reirei kometen te reirei te kawa ao te botaki n reirei" ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon.Batoromaio Kiritian: E rabwa ana kaeka Te Minita I taku bwa aio te kantaninga are ti kan ongora ngaira taan reirei n Aro ake aia bwai te reirei ae ti kakoaua bwa ni moan te waaki ao e a bwaibwai kain te kawa kain te abamwakoro n te reirei ao man te bwaibwai aio are ngaia are e kaumakia nanoia are a nang aki ti tataninga are mai iroun te Tautaeka motinnano ake a baireaki are e nori te Tautaeka bon tabera naba ngaira kaaro ma tina n aron te koaua ibukia ara ataei ma tibura nakon taai aika na roko. Ngaia are te bwai ae I tabekia ikai bwa tera aron ana kantaninga te Tautaeka iai I rangi ni karabwarabwa bwa aio teuana ti kantaningaia bwa e ngae ngke iai baenikain waaki aikai ngaira aika ti a nori moa kainano aikai bwa tao a rangi n raroa nako ara ataei n taabo ake a ririanna mai iai ao te maneaba bon te bwai teuana ae a kona ni bobotia ataei ke kaaro n tataningaia aia ataei n te reirei.

Te tabo naba teuana ae a kona ni bobotaki iai bon te *school community* ke kaaro ma tinaniku ni karekean nakoraoi te reirei e rangi n rabwa ana kaeka Te Minita ao I taku bwa tao

ana bubuti bwa are ngkai iai reirei ngkai ae a waaki. Teuana i Taboiaki ane e a waakina Maneabana e a kan tia ao are i Tabiang e a karikirake ngaia are te kantaninga bwa tao ngkana iai taian karikirake aika roko inanon baimi kam a boutokaia e rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ao imwain ae I anganiko Te Minita bwa kona kaeka ao ti bon teimatoa naba ngkai n akea te bwana ae nako n te rerio n aron ae I kaongoaki I rangi nanokawaki n te bwai ae riki ao n aron are I bon mwioko imwain otinakou ngkoanakoa ke imwain tokin ara bowi ao I teimatoa n tuangia kain au aobiti bwa ana reitaki ma kain BPA ao ni kakaea bwa tera te kangaanga.

I tuangia bwa ana reitaki I kanakoa au rongorongo nakon te Clerk bwa e na Email nakon te CEO ni kabwarabwara bwa tera raoi te kangaanga man aia itera. Ara *system* ae boou aei ibukin ami rongorongo akea okora ma are mai imwaina a ti kanimwa mwin are e na *transmit through* aia mena nakon te BPA ao e a otinako naba n te *air* ti te bwai ae *install* te *system* ae boou aei. Te mitin arei bon aekakin naba te mitin are mai imwaina ti iai mwin te bwai are e na kanimwaki ao e a *transmitted* naba ngaia are anne aia kabwarabwara au koraki ma are I bon nang kainanoa te kabwarabwara bwa are ngkana bon ngaira ke ngaiia I aki kona n ataia bwa tera ae ti nang karaoia ma N na kawenea nakoimi ma N na kanakoa moa nakoim iai am maroro te Beretitenti ao N na kanakoa nakoim Tia Tei ae ko karineaki mai Nikunau e nakoim.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker N na kabwara bure Madam Speaker I nakomai ngkai ao e bon tang te rerio I ongo te bwana ma tao ngkana e a toki ngkai I aki ataia bwa bon imwain ae I nakomai ao e bon tang bwanan te Auti n Tei e rabwa.

Tibiika: E bon tang ao e tang naba te Fm e nang *clear* ao e a toki naba ao I aki kona n ataia bon mang ngkoananoa imwain naba okiu mai ikai I nang tabeaianga I bon tuangia naba au IT. Kam na teimatoa ni kakaea bwa tera bukina bwa I aki tangiria bwa e na manga oki naba te *same problem* ngkana ti na waaki ningabong e riai n reitinako te auti ao e riai n tang e riai n rawerawe bwa aomata a bon tangiria bwa ana ongora ngke e boo te maroro naba ngkekei e tangira ae *live* aki tangira ae e na *replay* anne au taeka nakoia. Ngaia I aki ataia I teimatoa n aki ata te kabwarabwara man ana itera te BPA ma irouia au IT ao a bon taku bwa n aron ara *expert* are tekateka arei ke ara *engineer* are e tekateka e na nako n te kaabong e bon taekinna n ara itera bwa bon akea ana kangaanga ara *system* aei akea ana kangaanga ma are ngkana tao anne aia taeka mai ikai ao irouia kain te

BPA bon ngaira are ngaira tiaki *engineer* tiaki kona n ataia bwa antai ae eti ao antai ae bure ma I a kanakoa nakoimi Taan Tei, e nakoim Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ti reita am tabeaianga ao ngaira naba ara tabeaianga ibukin te rerio are e aki maiu ao e koaua a bon tangiria ara botannaomata bwa ana ongora tiaki raroa ma are ko taekinna. I reitaki naba ngkai ma au CEO ngkai ko taetae ngkai ao I tarebon ma au CEO ao tao e koaua a bon *test* na ngke tairiki tao a mwakuri naba *last night* ni kataia ni karaoia ma a taku bwa e a bon tia n *okay* ao ngkai n te ingabong aei tao manga iai te kangaanga ane ana kataia naba ni manga *fix* naba te bwai aei. Ma are a bon katuruturua ngkoananoa bwa tenan mitin aikai e koaua bwa a boou ao tao iai tao te *board* e na tangira uoua bwa anganaki ti teuana. Kanga I aki ataia bwa tera are a kataia n nanonna bwa a taku bwa ti anganaki ti teuana ngaia uoua ae a tangiria ma e aoria bwa ane I taku bwa aia aomata iaon kawaina ni manga roko bwa ane e *standby* naba n ara *transmitter* ao iai naba aia aomata ikai ma e nang bon roko ngkane aia *Chief engineer* nakomai nora te kangaanga ma a manga reitaki ma am koraki. Ma ti karautaeka n anne Madam Speaker ti aki ara kantaninga bwa e na riki bwa ti bon *convey* naba am *message* are ngkoananoa are e na aki *disorder* te ongora n te bong aei ma e koaua tao e riaon aia kona ke tao baika a tiba manga riki imwin are a tia n *test* ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita I taku bwa e bon koaua bwa ti aki kona n ataia bwa antai ngkai antai raoi ae *cause* te kangaanga aei ngaira ke nakekei tao ara *system* ae boou aei a taekinna au IT bwa anne ao nakekei a taekinna naba bwa tao bon iai te kangaanga ae riki mai ikai ma e raoiroi ma e a manga oki ngkai e aoria bwa ngkana kam kukurei tao ti na bon waaki ti na karautaeka nakoia te botannaomata ngkana arona bwa iai buakakan te rawerawe ke te bwana n te kanako bwana I a reitai ma ngkami ngkana arona bwa iai te tokitoki inanon ara tai ni waaki inanon kanoan te bong aei. Ma ana teimatoa au koraki ni *monitor* ao tao bon kain te BPA bwa taabo ake aki ota iai maroro ao aki nakoraoi ao ti na manga moan karaoa are aekakin are ti tanei iai are ti a manga moan angania kain te kanako bwana bwa ara rawerawe mai ikai ana manga katannga ngaia ngkana ti nang aki katokia ibukin te kangaanga ma ti nang waakinako ngkana kam kukurei iai ao ti a waaki nakon ara titiraki.

Ao I taku bwa e a nang nakoraoi ngkai n aron ae I a kaongoaki ao a rarabwa kain te BPA a rarabwa naba ara IT ni kakaean angan

kanakoraoan te rawerawe ibukin ongoraia ara botannaomata ao a bati n rabwa n aron te ibuobuoki. Tao ti a bon okira ara titiraki ao I a kaokia nakoim Te Minita ae ko karineaki ko kanakoa ngkana ko uringa te titiraki arei.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Tia Babaire e koaua I karabwa te Tia Tei mai Beru ni butimwaean te kaeka aio ao noran te kantaninga are ti bon boraoi iai bwa ti kakoaua Tia Babaire bwa te motinnano e na kataki ni karaoaki iaon te Maneaba are ibukia ataei e na bon reke bwa kanga teuana kateira are e na kinaki inanon te reirei ao ti bon kakoaua bwa te maneaba bon te tabo ae ti bane ni bobotaki iai. A na nora kakawakin te maneaba ataei bwa te tabo ni bobotaki ngaia are ti kan karaoa te tamnei are ti na bane naba ni botia ni katean maneaba aikai Tia Babaire. Ti na bane ni booti nanora ni katea te aekaki ni maneaba aei ni kaota te katei are katan karaoan maneaban te reirei ngaira n aron ae ti karaoia te tamnei ae ti kaotia bwa e na iai te ikarekebai imarenara ma bon te reirei ma ana komete ao te kawa ao te botaki n reirei Tia Babaire ngaia are I karabwa te Beru ngkai e tabeka te titiraki aei ao ana aki raraoma bwa aio bon kanoan te motinnano ae iaon kawaina n tia.

Ao e bon bae Tia Babaire bwa are ibukina bwa are iai aika a tia ni karaoa aia maneaba mai imwaina ngaia ti kataia ni kakaea te aekaki ni babaire ae ti taku bwa ti na kona ni kanikoraoa raoi aron kakoroan te motinnano aei ma ara botannaomata Tia Babaire ao riki te botaki n reirei ko rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon.Batoromaio Kiritian: E rabwa Te Minita ma ana kaeka ao I taku bwa aikai ti reitaki teutana iai ibukin kawaekoan te kainano aei ao I taku bwa baika baike e na iangoi Te Minita ti a karinrini ngkanne kanga ara iango tabeua ngkana e kona ni butimwaia bwa tao tera aron a reke bwaai bwa e a bon kabooi te reirei n oin ana mwane te Komete ao tera ngkana tao e kona n ae e a *duty free* ke tao e kanga ke tao tera baika a kona ni buokaki iai aikanga tao e na kauarerekea te kangaanga ae bon ana bwai te Tautaeka. Kanga ni itera akanne ngkana e kona n taraki itera ake a kabebetea kanga aron manga katokaia nako aon aba ko rabwa Te Minita Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon.Alexander Teabo: E rabwa buokan ana titiraki Tia Tei mai Beru ao e koaua n ana iango ake e manga karokoi Tia Babaire ke e kanakoi Tia Babaire I taku bwa ti nang butimwai aia iango ara botannaomata bwa are te reirei bon tabera ni kabane ngaia ti nang butimwai aia iango riki n te

bwai ae katean maneabaia ara ataei anne ae ti taku bwa ti na teimatoa n ataia bwa e na iai tibwangara ni kabane iaona Tia Babaire ngaia are te botaki n reirei e ataia naba bwa iai tibwangana inanon aei ngkai aio teuana te bwai ae rangi ni kainanoaki ibukin kateira ao riki reiakinaia ataei inanon te tabo n reirei. E na aki raraoma te Tia Tei mai Beru a na aki raraoma kain Kiribati bwa aio ae ti mena inanona are n aron are I taekinna e mwakuriaki ngkai aron babaire are ti na taku bwa ti na kona raoi nakoraoi ni kabane ma nakeke ti taku bwa te botaki ke rabwata akana ti taku bwa bon raora ni kabane n tibwangara ae te reirei inanon te kawa teuana ma teuana Tia Babaire iaon ara abamwakoro ko rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei.

Hon.Batoromaio Kiritian: Au titiraki ngkana iai rekerekena ma aio ma aio bon kanoan aia bubuti komete taan reirei are ti kaea ngkana e kona n reke naba n taran te IPS te *improvement program* ke tera are kanga a tararuaia tabeia are kanga a kaboaki n $10 n te namwakaina ke te $10 n aia tai ni bowi. Kanga ngkana e kona n reke taran aei bwa kanga a kaunga te rikirake inanon te reirei n aia bobotaki ngkana e kona naba n tara aio Te Minita ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Alexander Teabo: E rabwa a bon ongo kain au botaki ni mwakuri I taku bwa aio kanga te komete are raon are kanga te komete n reirei te ISP ke kanga nakeke kanga a tatararaia kanga I taku bwa iai tibwangai ae kakawaki te ioki ni bwai n te reirei ma tenan raa Tia Babaire. Ngaia are ti a tara anne Tia Babaire are bwaai n rinanoaki ao e koaua ti ataia bwa iai te bwai ae riki ngkai n te aonnaba rikiraken tao te maiu ma taian raa Tia Babaire ma e koaua are bon iai bairean aei ao ti a rinanoia raoi ma aron baika riki Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki tia nakon are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau Hon. Tauanei Marea ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki ibukin kaneweaba bitineti karaobwai ao boboti Hon. Bootii Nauan e nakoim Tia Tei.

E A WENE NI MAAN MWANEN AIA AGENCY FEE BOBOTI N TAKATAKA IAON NIKUNAU

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kanakoa au titiraki ao I reita te bwana ni kamauri nakoim Madam Speaker ma kain am taibora Beretitenti ma Minita Te Kauoman Beretitenti ao te Leader n te kaitara Taan Tei ni kabane taan ongora ao ai

moarara riki bon ara abamwakoro ae Nikunau te bwana ni kamauri n te moan ingabong ae Tamaroa aei kam na bane ni mauri.

Aio ngkanne taekan au titiraki :-

"N aron ae noraki ao e aki toki ni wene ni maan bwakan mwanen aia agency fee boboti n takataka iaon Nikunau imwin te tai are e a tia n roko iai te takataka are anaki n te KCDL i Tarawa. Te bubuti nakon te Tautaeka e kona ni ibuobuoki nakon te kangaanga iaon aei n te aro bwa e na aki manga oki n riki nakon taai aika na roko" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Te Minita

Hon. Bootii Nauan: Ngaia ko rabwa te Tia Babaire ao ngkai au moan tai ni maroro ao I a reitai ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki mai Taku nako Tewai unimwanen te Uea ni kai ao te Kauntira ni kamauri te Tibiika am Kiraaka ae botonimwane ao am *legal Counsel* te Beretitenti te kauoman ao te Leader n te Kaitara ao ai ngaira aikai ni kabane kam na bane moa ni mauri.

Aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau:-

"Ni kaekan ana titiraki temanna ana Tia Tei Nikunau ao KCDL e bon waaki ni kateimatoa kabwakan te agency fee nakoia boboti ni katoa banen bongin namwakaina koraki ngkana a tia n roko takataka inanon bain KCDL i Tarawa" ko rabwa te Tibiika

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki
Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao I rangi ni kaitaua Te Minita n ana kaeka ao I taku bwa te kaeka ae kanakoa Te Minita bon anne ae ti bane ni kantaningaia ao ti kakoaua bwa te KCDL bon anne tabena. E na riai ni kakabwaka ni katoa banen bongin namwakaina ma tao te bwai ae riki ae tabekaki iai te titiraki aio bwa tao bon inanon taai aika nako ao eang iai te iremwe are e aki koro nanon are ni banen bongin namwakaina bwa e kona n ae ai iraua namwakaina imwin rokon te takataka n te KCDL ke tao iaon Tarawa ao e tuai naba man roko te *agency fee.*

Ma tao bon te kan mataata ngkana e kona ni ibuobuoki Te Minita tera raoi te kangaanga ngkai e riki anne ae iai boboti tabeua ke tao n taai tabetai ao e rimwi e aki bwakamwane te *agency fee* n te tai are e a tia n roko iai te takataka n aron are e a tia ni kabwarabwara Te Minita ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Bootii Nauan: E koaua e rabwa te Tia Babaire ngaia I taku bwa aio bon te titiraki naba ae na bon kaineti nakoia abamwakoro ni kabane bwa I taku bwa te kangaanga raoi bwa te tabo n takataka ke te KCDL e na bae n tangira ae na roko moa bebwan

takataka ake kanga a toka n te kaibuke teuana mai iroun te *shipper* ke mai iroun te kaibuke imwain are e na kabwaka. Ngaia are tao aikai baenikai tabeua aika ngkai e a tia ni mwakuria te KCDL are n tabetai a manga bon taui bebwan takataka taian kaibuke tabeua ni karokoa te tai are a tibwa manga karokoa kanga e rimwi teutana ke e mwarara aron rokona inanon bain te KCDL ngaia are te mwarara aio ngaia e kona ni karekea te mwarara ae rangi ni maan.

Ma ngkai I maroro ma te KCDL ngkoananoa ke kanga I kantaninga bwa e na mwemwe te titiraki naba aikai ngkoananoa ao anne ngkanne kanga kabwarabwarana te kangaanga raoi bwa are a manga bon tauaki taian *shipping* a manga bon taua bebwan te katine are anganaki n te tai anne. N tabetai naba te Tia Babaire ao e a manga bon rimwi teutana te *offloading* irouia kaibuke ao ngkanne e bon bae n tataninga teutana moa raoi naba te KCDL manga ruon te takataka bwa are e na manga karaui ni katinei ni manga *verify* ke ni kakoaua raoi bwa bon mwaitin te *ton* are e roko man te abamwakoro aio e bon eti ke e aki ke bwaka ke e aera. Ngaia are e kona ma aikai a kona ni karekea te mwarara ae tiaki n aron ae a taekinna ngkai te tia tabeka te titiraki ae riaon iraua namwakaina ma ane a mwakuria ngkai kain au botaki ni mwakuri kain te KCDL bwa ana kakoaua bwa e na aki manga nang reke te maan ke te mwarara n aron aei ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Buokan riki am titiraki Tia Tei

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao eang I nang kaitaua Te Minita I taku bwa tao a bon ongora boboti ao e koaua are tao eang tao bon te kangaanga ae tabangaki ao e koaua tao e rangi ni mataata ae taekinna Te Minita bwa are ngaia e rekereke naba tao bon mai irouia tenan *shippers* bwa are ngaia aika a katoka te takataka tao e koaua e na kona n rimwi ngkana e manga iremwe karuoan te takataka tao a manga bon taui bebwa n tuai ni waekoa ni karokoi n te KCDL. Eang tao ai bon te bubuti nakon Te Minita ma ana tabo ni mwakuri ti karabwa bwa ngaia ane e a tia n taekinna e a mwakuriaki ao e rabwa bwa e a reke tao oin te kangaanga ke tao bukin are e reke iai te iremwe ara kantaninga bwa tao e nang aki manga oki n riki te kangaanga aio nakon taai aika na roko eang ao tao e koaua are tao 1 namwakaina 2 namwakaina tao anne akea te kangaanga naba irouia iai boboti.

Ma e koaua are ngkana tao e a nang riao riki tao anne ngkanne ae ngaia tao e bon mwemwe iai te titiraki aio ma ti a butia Te Minita ma ana tabo ni mwakuri ai bon te bubuti ae mangori are a bon kakainakoa te

agency fee boboti n takataka ian are bon ti anne reken aia mwane boboti aikai a bati baika kanga a karaoi naba n aia boboti ao a kaitarai kabanemwane man te *agency fee* ngaia are tao bon te bubuti ae mangko ao e rabwa Te Minita n ana kaekaeka ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Bootii Nauan: E koaua e rabwa tao ai bon naba buokana ma e koaua e rarabwa tabekan te titiraki aio bwa I a tibwa ataia naba ngai ngkai ae ngaia e kona n rangi ni mwarara kabwakan te *agency fee* . Ma I tia ni maroro ma te KCDL ao a nang kataia ngkai ni kakoaua bwa e na aki manga oki riki te aekaki ni mwarara aekakina aio bwa are bon aio naba mauia naba taian boboti n takataka ti na kataia ni koaua bwa e na aki manga reke te kangaanga aio ao ngkana e reke tao e na reke n te aro ae tao e na uarereke.

Ngkai ane ana kataia naba ngkai ni maroroakina aron kabirimwakan itera aikai bwa e na aki manga reke ao e raba te tabeka aio mai iroun te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nikunau bwa I taku bwa e bon kaea naba te kangaanga ae rereke nakoia boboti riki abamwakoro Kiribati ake a tionako ake a raroranako ma Tarawa ko rabwa te Tibiika ao are ieta.

Tibiika: Ao tao e a bon rauaki nanon te Tia Tei mai Nikunau ni kaekan te titiraki ao tia nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon.Batoromaio Kiritian ao e na kaeaki iroun Te Minita ae karineaki ibukin te mauri katoki Aoraki Hon. Dr. Tinte Itinteang e nakoim Tia Tei.

KABOBONGAN RAOI KE KATIAN KIRINIKI NAKON TE BWAI NI IMATANG IAON BERU

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika au titiraki are imwina I kan tabekia man te ota bebwa nambwana 10 ae kangai taekana:-

"I kan butia Te Minita are tabena buokan kabobongan raoi katian te kiriniki nakon ana kainibaire ngkai ai bon ti autin te kiriniki ae e na bwai ni matang ae taningaki angaraoina mai iroun te Tautaeka. I a butia Te Minita ana ibuobuoki nakon te kainano aei" ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao tao imwain ae I kaeka ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru ao ti a bon arori moa tenan bwana ni kamauri bwana ni mauri nakoim nakon ara Beretitenti te kauoman raou n Taan

Tei ao ai taan ongora ni kabane kam na bane moa ni mauri.

Aio ngkanne Madam Speaker kaekan ana titiraki te Tia Tei.

"Madam Speaker e tauraoi au botaki ni mwakuri ni kakaea angan buokan te kainano aio" ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon.Batoromaio Kiritian: E rabwa Te Minita n ana kaeka ao I taku bwa aio ae kakawaki riki irouia taan bwaibwai ao taan ongora bwa a karaoa te mwakuri ngkai te kiriniki ao I taku bwa e kan taubobonga ae bon waaki naba ngkai karaoan auti are tenan *local* ke bwai ni Kiribati ao I taku bwa te kantaninga bwa n aron ae iangoia Te Minita ae tabe ni iangoa aron karekean ngkanne kabobongan te bwai ni matang are te kiriniki. E rabwa Te Minita n ana iango ao tera ngke e kona n reitaki bwa tera ke kanga n ningai te katautau n te aro bwa ti aonga n ataia ngaira kain te kawa are aia bwai te bwai aei n aron butimwaean te kainano ko rabwa Te Minita.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan ana titiraki Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru ao e koaua Madam Speaker ti kaitaua bwanan te Tia Tei ao e koaua ane I taku bwa n aron ane e a tia ni mwaneweia ane e a waaki ngkai te kiriniki n aron aia kamatebwai au koraki ao te *tender* ibukin karaoan ana kiriniki Beru aio ao ni ikotaki ma kiriniki ake tabeua a kamaenakoaki bwa iai ake ana kateia ke ana karaoa te kateitei ke iai ana *supply* bwaina ke tao tenan *materials.* Ao ni kaongoakiu ao bane n tia aikai Madam Speaker ao ane iaon kawaina ti karautaeka teutana tao n tenan *materials* bwa tao bon aikai iai teutana te iremwe ni irekereke ma te *supply chain* n te aonnaba ma ane e bon waaki Madam Speaker e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa Te Minita ao I taku bwa aio ae a nang kan ongora naba kain te kawa ae a mwakuri ngkai n aron ae reitaki raoi kanga aron ae e a tia n roko te rongorongo irouia ao a waaki ao reitaki nako ma aron ana iango Te Minita ae a bon tabe naba iai ngkanne ni kabobonga te kabanea n *phase* iaon te karikirake aio.

Te bwai ae I ti kan manga reitia ngkana e boraoi ma e kona ni kaeka Te Minita bwa tera ngke e kona tao e iremwe te bwai ni imatang ao tao iai kamanenana aika kona ni kauarerekea kawaiai iai kain te kawa bwa a kaea tao te bongina n te wiiki ke tera tao iai te *school nurse* ngkana tao iai ae *available* te *nurse* ae bon te

qualify nurse ao e kona ni ibuobuoki iai ko rabwa Te Minita.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E rabwa riki Madam Speaker ao e rabwa riki buokan ana titiraki Tia Tei ae karineaki mai Beru ao e koaua e rabwa Madam Speaker ao e raoiroi bwa I a kai reitaki ma te Tia Tei ao ti a kakaea angan buokan te kangaanga aio ko rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki Tia Tei ngkana iai

Hon.Batoromaio Kiritian: Te bwana ni kakaitau nakon Te Minita ao taan mwakuri n te onaoraki bwa a bia tobwa te kangaanga aio ni mwawan aia tai ko rabwa.

Tibiika: I taku bwa ai bon akea kaekana bwa koa kakaitau nakon Te Minita ao ti a nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki ibukin te mauri katoki Aoraki Hon. Dr. Tinte Itinteang e nakoim Tia Tei.

ANA BABAIRE TE TAUTAEKA IAON TE ONAORAKI ARE KIEIA ATAEI I TABITEUEA MEANG

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao aio taekan au titiraki ae nambwana 28 n te ota bebwa n te ingabong aei Madam Speaker:-

"Te onaoraki ae Kieia Ataei are mena i Tabiteuea Meang bon tiaki te kiriniki ma te onaoraki ibukin kamarurungaia Aoraki man aban te itera Maiaki ngaia are e bon riai ni boutokaki ma te kananonokawaki Madam Speaker bwa e aki karaoaki aei ao ngkana e teimatoa n aki tabeakinaki te onaoraki te kanikina n onaoraki aei ao e na bua matana. Ngkai kain Tabiteuea Meang a kawakina te onaoraki aei ngkai e tekateka i abaia a kan ataia bwa tera ana babaire te Tautaeka riki taan abaaba nakon taai aika na roko" ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang

"Tibiika bon iai ana kantaninga ami Tautaeka ni kateimatoa te onaoraki ae te Southern Kiribati Hospital ke Kieia Ataei. I kukurei n taekinna bwa n Okitobwa te ririki aio ao e a tia ami Tautaeka aio n tiainaa te boraraoi ma te rabwata mai tinaniku ae MSF are ana ibuobuoki ibukin karekeaia taokita ibukin SKH iai naba inanon aia ibuobuoki te katamaroa nakon te onaoraki aio ao ae tabe ni waaki ngkai ao karekean bwaai ma mitin ni

mwakuri tabeua aika rangi ni kainanoaki" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Taberannang Timeon: Tia Babaire te titiraki aio e a roko n te *stage* are *desperate* te Tia Babaire e a kataki te titiraki aio e a butia te Tautaeka bwa e nang kamaua te onaoraki aio. Ngaia a manga tibwa manga tiainaa te boraraoi n Okitobwa imwin te *meeting* ae nako te Tia Babaire ai iraua ririkina Tia Babaire tangiroakin tangitangia kain Tabiteuea Meang ibukin te naoraki aio bwa are e bon nang teretere n taekan te titiraki. Bwa a tabeaianga kain au abamwakoro ibukina bwa te onaoraki aio e tekateka i abaia te Tia Babaire ao ngkana ai akea ana iango te Tautaeka bwa e nang bon katikua n aron ae e a noria ngkai bwa e a mka ao a nang karaoa arona anne an kamauna matana Tia Babaire an kaoka te onaoraki aei nakoia taan abaaba Tia Babaire.

Ao te rabwata ane e taekinna Te Minita anne ao kai e rabwa ao tera ae ana karaoia kai e na riai ni karaoa te bwai ae bon riai ni kaman karaoia te Tautaeka ni karekeia taokita te tia kou wii, karaoi katamaroa nakon auti akana a mka te Tia Babaire te onaoraki akea tenan kainiwene Tia Babaire, tenan *wall* Tia Babaire a moanna n mka rauia Tia Babaire ao tera riki Tia Babaire ae ti na taekinna nakon Te Minita ae karineaki. Ma are bon aki tabe iai Te Minita Tia Babaire ma te Tautaeka bwa a tabe ni biriakina aia onaoraki ane i Betio ngkai Te Minita aio te Tia Tei mai Betio.

Ao anne te kananokawaki te Tia Babaire ti rangi nanokawaki Tia Babaire bwa aki karaoa tabeia e tuai man kaoti matan teuaeio kabwara au bure Te Minita ae karineaki n nora ana onaoraki aio Tia Babaire bwa are bon aki taua mwina Tia Babaire. Bwa tao tiaki aia karikibwai Tia Babaire aikawara te Tia Babaire ao te koraki aikanne Tia Babaire a reke aia taokita ao tera ane a na karaoia ibukin katamaroan taian auti te Tia Babaire ni bon kabane auti akana angkoa ana auti te Tia Babaire a mka te Tia Babaire. Tera te *rumination program* bwa e nang *huge* e aki taekinna Te Minita nakoira bwa iraua te mwane ane e na *involve* ao a tia ni kaoi bwaai aikai ke a tuai te Tia Babaire ti angan moa Te Minita ana tai ni kaeka aei ko rabwa Madam Speaker .

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : Ko rabwa riki Madam Speaker ao e rabwa riki buokan ana titiraki Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang. E koaua Madam Speaker I taku bwa ti na kaeta aron te rongorongo bwa I a tia n roko n te onaoraki are i Kieia Ataei Madam Speaker ngke kanga e

moan teirake au *term* ao te moan onaoraki ae ti kawaria bwa ti ataia bwa e rawata te kakaewenako nakon te Tautaeka moarara riki imwin te tai ae rangi n abwabwaki Madam Speaker e a bon tia ni kaweneaki te onaoraki aio n aki tararuaki. Ma ti kaitaua te Tautaeka Madam Speaker bwa e rawata ana kainibaire I taku bwa te rabwata ae ti reitaki ma ngaia aikai ni ikotaki ma bon ana ibuobuoki te Tautaeka ane a waakina ngkai te onobwai n te tabo ni kabung bwa e nang karikaki te tabo ni kabung aio e nang katoamauaki bwa e nang riki bwa te tabo ni kabung te *referral center* ibukin te itera maiaki.

E rawata naba aia waaki ni ibuobuoki te Tautaeka Madam Speaker ibukin te tianaraita ana tianaraita te onaoraki aio ae e aki aaua n reke imwain banen te ririki aio ane e a tia n otinako iaon te *tender.* Ngaia are I taku Madam Speaker bwa e rawawata te kakaewenako nakon te Tautaeka ma e kekeiaki ao e a waaki Madam Speaker ao ara kantaninga bwa n te ririki ae na roko Madam Speaker ao n te onaoraki ae Kieia Ataei e nang tamaroa riki nakon te tai are ngke e moan roko te Tautaeka aio n ana kain tekateka ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker iai te taetae ni matang teuana ane kangai *is a sudden done* e rangi ni bebete taekinana nakon karaoana te Tia Babaire ao e a manga kabunrerei naba ana karaki Te Minita aio te Tia Babaire bwa ngaia e nang karaoaki ao ai tibwa uti waena n Okitobwa Tia Babaire ngaia ai tibwa teuana ana tai n okira te onaoraki aei Tia Babaire ngke e moan riki bwa Te Minita n te onaoraki Tia Babaire. Ao ai anne te aekaki n tobwa te Tia Babaire ae ti taku ngaira bwa e manikangare e manikangare Tia Babaire bwa e bon manikangare Tia Babaire ana tobwa te Tautaeka nakon te onaoraki aio Tia Babaire ao e rangi ni bebete taekana Tia Babaire bwa ngkana a nang aki kawakina te onaoraki aio ao an ke tao a kataoa matana te Tia Babaire. Te tianaraita e a unekinaki tenan tianaraita aika kauarereke euara moa tiaki te kiriniki te Tia Babaire bwa te onaoraki akea kaina te Tia Babaire bon angina kaina ngkanne bon kain Tabiteuea Meang Aoraki man te itera Maiaki kanga aki kan nako iai Tia Babaire mai Arorae mai Tamana, Beru Nikunau Onotoa a kiba nako Tarawa Tia Babaire ao tera bonganan ngkanne te onaoraki aio Tia Babaire.

Ma e teimatoa nanora Tia Babaire n tuanga te Tautaeka bwa ngkana e aki tia ana babaire ni waekoa ao te onaoraki aio e na reke bwa te kangaanga Tia Babaire ao e a riai ni

waekoa ni katia. Ngaia are e na tauaki am taeka Te Minita ae ko taku bwa iai bwaai aika na karaoaki ao a na riai ni moantai ni karaoaki tiaki ti te tabo ni kabung ae tangiraki te katamaroa iai te tabo ni korokoro Tia Babaire tera riki Tia Babaire. Eang ao taokita akea ti temanna ane iai OIC ao tao temanna riki raona ma tenan *specialist* te Tia Babaire akea ae nanonaki iraua ana *staff* Kieia Ataei hospital ae akea te Tia Babaire n te *staff list* te Tia Babaire ngaia are ti butia Te Minita bwa ti na taua ana taeka aio nakon moan te ririki ai imwaira ao e na riai n noraki te bitaki bwa ngkai kain Tabiteuea Meang a ongora a ongora n te bae I taekinna aio Tia Babaire bwa aio aia rongorongo nakoiu ni butiu n te tai ae nako aei. Bwa a tangira te katamaroa nakon te onaoraki aei n te tai ae waekoa ao ngkana e aki ao an kamauna bwa ni kaoka te onaoraki aio nakoia taan ababa bwa are e a tauaki abaia ibukin tangiran te onaoraki aio ibukin te itera Maiaki te Tia Babaire te *referral hospital* e nang kaokoro ma te kirniki Tia Babaire ti a butiko Te Minita kauti matam teutana.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E koaua e rabwa riki Madam Speaker e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang ao e koaua Madam Speaker n aron are I a tia ni mwaneweia mai imwaina e bon teimatoa te Tautaeka n ana kainibare ae e na bon teimatoa te onaoraki ae Kieia Ataei n riki bwa te *referral center* ibukin te itera Maiaki ao n aron are I mwaneweia Madam Speaker ae ti waakinna ao ara kantaninga bwa nakon te ririki ae boou ao e nang waaki n aron anne ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Taberannang Timeon: Tia Babaire ao are I kangai ti na taua am taeka Te Minita bwa are ko a tia n taekinna ian te taubuki aei ao e na bon rangi ni kangare Tia Babaire ngkana e tia moa te onaoraki ane i Betio nakon te onaoraki ae Kieia Ataei ae riai n tangira karaoana n te tai ae waekoa ngaia are ti a kaitibo n te tai anne Tia Babaire n ananaun te maiu ko rabwa Te Minita ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Tautaeka ao ti a taua anne Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Te Minita I taku bwa e a bon rauaki kaekan ana titiraki Tia Tei mai Tabiteuea Meang tia nakon are imwina.

E na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon.Batoromaio Kiritian ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau ao e nakoim Tia Tei.

ANA IBUOBUOKI TE TAUTAEKA IBUKIN TOTOKOAN TE KANAKI NAKO IAON MATANIWIN TE ABA IAON BERU

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika au titiraki are imwina I rangi kukurei n tabekia nambwa 11 ae kangai taekana:-

" I kan butia Te Minita are tabena ana baronga ni buoka totokoan te kanakinako nakon taabo ni maeka tabeua iaon Beru aika ribotinaki ao ni kakoauaki rotakia man korakoran aia mwakuri nao aika bubura nakon mataniwin te aba ke te bono ae aki matoa. I kona riki ni butia Te Minita are tabena ngkana e kona ni ibuobuoki nakon taabo aikai n aron teuana te KPC nuka ke ana auti te Pastor ikekei e a kan ranganako bwa tao e a kanaki an te auti ngkana e kona ni ibuobuoki nakon te tabo aio ao teuana ane tabo Eriko ma Taboiaki toman kaawa aikai ae ti kaongoaki bwa ai bon akea te kabanea n auti ae irarikin te kawai ao e roko imataniwin te bike nanona e nang kenako meang tera ana ibuobuoki iai Te Tautaeka" ko rabwa Tibiika

Tibiika: Te Minita tiaki kabwara au bure te Beretitenti e nakoim.

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa Madam Speaker

"I kukurei ni kaongoa te Tia Tei temanna ae rine mai Beru bwa e tauraoi te Tautaeka n rinanoa ao ni kamatebwaia te bubuti aio" ao e rabwa

Tibiika: Buokan riki am titiraki Tia Tei

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Beretitenti ao I taku bwa aio te kawai teuana are I taku bwa e na kawaekoa riki aron ae kanga ti na reitaki iaona ao ni katiaki aio bwa terana ana kamatebwai te Tautaeka iaon aikai ao ti a bubuti ngkana e kona n reitaki ma are e rereitaki ma ngaia n aron baika e tangiri bwa ti aonga ni kona ni karaoi. Teuana te bubuti ke kawaekoan naba aio ni bon aia konamaki kain te kawa ae nuka a bon tauraoi ni karaoa te mwakuri ma tao a tangira teuana tao te *expert supervisor* ae kona n ti kaira aron te mwakuri bwa e kanga aron tein are e na waakinaki totokoan te kangaanga aio kanga itera aikai. Tao ai aron naba ake irarikia ngkana tao e kona ni karaoaki te mwakuri aikanga a bebete moa aika kona ni ibuobuoki ao tiana raoi ana kamatebwai te Tautaeka ke baikara riki ake a karaoa ae bon matoa ao tai e a waaki iaon anne ngkane ko rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: Ao e rabwa boutokan te titiraki ao e koaua tao iai taabo akana a tauraoi ni ibuobuoki kain kaawa akanne ke taabo akana a

rotaki akanne ao tao kainanoan riki te Tia Babaire ae iai ana atatai ao rabakauna ao anne ngkanne ti na tauraoi tao banen te auti aei ao a kai maroro taabo ni mwakuri bwa are tiaki ti tao aobitin te Enuaromenta ma are aobitin naba te botaki n akawa ao aobiti te MISE. Ngaia are e kakawaki ae ana reitaki iaon kakaean angan buokan te kangaanga aei bwa e a bon tia ni karaoaki te ibuobuoki iaon KPC Nuka ke te kawa ae Nuka ke e a bon tia KPC Nuka n ana *seawall* ni buokaki kanga n taina ngkoa rokon te nao ngke e oreaki aon Beru naba n tokin 2019 ma tao e a bon maan man te tai arei tao e aki rangi ni matoa ke tera ma e kakawaki manga norakina. Ma tia reitaki ma ake tabeia aikai ao ti a kaongoa te Tia Tei ngkana a tauraoi ni mwananga ma ngkana e na aki angaraoi banen te ririki aei bwa are kanga ai bon taai ni katabetabe n tenan karikirake aika waaki naba iai taabo ni mwakuri ma ngkana e aki tauraoi n tokin te ririki aei te roko iaon Beru ao tao e a noraki moa n te ririki ae boou ao e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki.

Hon.Batoromaio Kiritian: Te KPC Nuka ao kain te kawa aio bwa tera are a kona ni karaoia I taku bwa anne baitina ao waekoan te bwai nakon are ana tataninga are e na waakinna te Tautaeka ma tiaki ngkoa kanga ti a katoka ana waaki te Tautaeka ao e a tia naba ikai ma aio kanga te mwakuri ni katantan teutana imwain reken ae a bon tauraoi iai te Tautaeka. I a karabwa te Beretitenti n ana kaeka ao te kantaninga bwa ti a waekoa ni karaoa te reitaki ni buokan aei ao ngkai e a tabekaki n te tai aei ao ti a rereitaki iai ni kakoroa bukin aio ngkana e ibuobuoki iai te Beretitenti ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: Ao e rabwa ao tao bon imwin te auti ao I a kai manga bon reitaki ma te Tia Tei ae karineaki temanna mai Beru bwa ti a ongora aron tao kawain ibuobuoki ao riki te *update* ke te rongorongo iaon te tiim ane e na tauraoi nako Beru ni karaoa te ibuobuoki ma I a reitaki ma te Tia Tei ae karineaki tao imwin te auti aei n angaraoina ngkana e angaraoi ao ti a kai maroro ao e rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa akea buokana ma I a kaitaua te Beretitenti ko rabwa.

Tibiika: Ao ngaia tao e a bon rauaki nanom n ana kaeka te Beretitenti ti a nakon ara titiraki are imwina.

Te titiraki e na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Nikunau Hon. Tauanei Marea ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki ibukin kaneweaba bitineti karaobwai ao boboti Hon. Bootii Nauan e nakoim Tia Tei.

NORAN RIAIN KAKERAKEAN KANUANGAIA TAAN KATINE NI BOBOTI IAON NIKUNAU

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao au kauoua n titiraki n te bong aei aio taekana:-

" I kan butia te Tautaeka bwa e kona n nora riain karekean kanuangaia ana tia katine te boboti are bon ngaiia riki ake aon angaa rawawatan te mwakuri" ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Bootii Nauan: Ngaia ko rabwa te Tibiika aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau:-

"Ni kaekan ana titiraki ana Tia Tei Nikunau ae karineaki ao boon ke kanuangan aon angaan rawawatan mwakurian takataka irouia boboti e bane ni kabwakaki n arana ae ataki ae te agency fee iroun KCDL" ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa ana kaeka Te Minita ao e teretere ngkanne bwa mwakuri ni kabane ake a karaoaki irouia taan tine iroun te boboti teuana ma teuana ngaia kanuangaia ane mena inanon te *agency fee.* Eang tao bon oin tabekan te titiraki aio Madam Speaker eang tao ni kaineti ma aron tabeua *copra coordinators* ao bon taan katine n te boboti tao ngaia ae kanga tao iai te aki mataata raoi irouia ara boboti iaon ara abamwakoro ngaia kanga ti tabeka te titiraki aio ian noran are tao nake *copra coordinators* kanga ai akea te bwai ae a karaoia bwa are a bon ti roko naba ao a taratara naba aron tao rawawatan te takataka are katineaki.

Ma ake a karaoa te mwakuri bon taan katine n te boboti ngkanne ake a butimwaia taan katine ao a kamenaki aia baeki ao a karini ao a manga kaboraoi ikekei ao ana karaii ngkana ana karaiiaki nakea, kanga aekakin anne ngaia are tao anne ae mwemwe iai te titiraki kanga a bon tao iroun otaia kain te boboti a karaoa tibwangaia *copra coordinators.* Ngaia tao N na butia Te Minita ngkana tao e kona ni kamataata ikai tera raoi ae tabeua *copra coordinators* e aonga n ae a mataata naba ara boboti ao tao ngkana bon tabeia naba ara boboti ae karaian tenan takataka inanon tain te katine ao e na mataata ngkanne are ngaia ae mena booia inanon tera ke kanuangaia n te

agency fee I a butia Te Minita ana kamataata iaon aei ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Bootii Nauan: E koaua e rabwa te Tia Babaire eang kanga n aia *contract* ke aia mwakuri *copra coordinators* ao kanga ana ti ibuobuoki n te katine ao ngkanne bon angin te mwakuri e na bon karaoia boboti n tekateka ane karaoaki te ***waying*** *session* ke te kateine n aia boboti ao ngkanne kanga ian aia *contract copra coordinators* kanga ana ti *assist* ke ana ibuobuoki aron tararuan raoi te katine bwa eti raoi ana roko ma aia baeki are te baeki ni katine raoi ao ana *supervise* te katine bwa e na eti e a na aki kairua e na roko ni mwauna te takataka are kantaningaki nako iai. Ma angina kanga bon ian te boraraoi ngkai are karaoaki ma taian boboti ana bon taben te boboti teuana ma teuana karaian ao kamwaingingan aia takataka inanon aia tai ni katine bwa are ngkanne e bwaka te mwane are *agency fee* are I taku bwa te *agency fee* e a bon tibwa karakaki naba ngkai tao iraua te ririki nako nakon $50 anne ngkanne are kantaningaki bwa e na kaea aron boon kanga te mwakuri are na karaoia te boboti n takataka ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Buokan riki am titiraki Tia Tei.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa ana kaekaTe Minita e rangi ni ibuobuoki ae e a tia ni kamataata raoi aio ao au kantaninga a ongora ara boboti iaon ara abamwakoro ae Nikunau ata raoi ngkanne aron tibwangaia *copra coordinators* ao bon ngaiia ake kain te boboti. Tao ngkanne tao ai buokan te titiraki eang I a kan butia Te Minita iai ana iango ibukin karaakan *agency fee* ngkana ibukin noran riki buokan kanuangaia ara boboti n takataka tao I a bon katikua iroun Te Minita ngkana e kona ni kaeka ngkai ao ngkana tera ana iango iaon aio ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita

Hon. Bootii Nauan: E rabwa te titiraki Tia Babaire iai te iango ma ti taratara riki naba ngkai te *agency fee* ae $50 aio e uara aron tarana ma ane e a bon tabe n taraia ngkai te KCDL bwa tao manga ningai ae na manga karaaka iai. Ma I taku a katiai moa ara karikirake are ngkai ti bae ngkai ni waakinna ngkai ti mena ngkai iaon *phase I* te Tia Babaire ao I kukurei n taekinna bwa Nikunau teuana naba te abamwakoro ae ti na karaoia iaona. Katean taian *copra shed* aika nang takabubura kaei ni ikotaki ma karekan ana *truck* teuana te *copra shed* anne e aonga n ae bebete aron kakaraian te takataka ane ngaia ane e taekinna naba ikai te Tia Babaire. Ma eti ae taekinna e raba ana titiraki buokan ana titiraki

te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau bwa iai naba ngkai n ana kai ni kataratara te KCDL ma ae inanoin babaireana ao tao iai te tai are e na bwaka iai ao ane na manga bon kanakoaki n taina ae riai ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei.

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao I a rangi ni kaitaua Te Minita n aron kaekana ngaia iai naba iangoan te *agency fee* ao ngkanne tao tiaki buokan te titiraki tao ai bon reitan te bubuti nakon Te Minita bwa e kakawaki ngkai e mwanewea te *copra shed* ao ti a butia bwa eang e kauringia ana taan mwakuri tao ni kaumaka riki aio ao tao bon ni ikotaki naba ma te *copra mill* are kanga e rekereke naba ma ana tabo ni mwakuri ti a kakauringa naba. Ao tao ai bon kabaneana Madam Speaker eang I a kaitaua ibukin tao te kaoti bwai ae e a tia nako eang ti kaitaua bwa eang ara aomata are e mwananga naba man ara abamwakoro eang e nang ni kakaitau bwa e bane naba ana bwai ake uoti ao are i eta ao e na tekeraoi ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Bootii Nauan: E koaua e rabwa ana rongorongo te Tia Tei eang ibukin ana rongorongo te Tia Tei ao Nikunau ao tao ngaira naba aika ti bane n ongora ngkai ao kain te rerio. Nikunau te aaba ae nangi ni korakora ana takataka ao e koaua tao e reke naba ngkai au tai n taekinna kanga e mwarara teutana te karikirake ae te *copra shed* bwa iai ana *requirement* te MISE ane ti kataia ni kaekae nanona n taian *copra shed* ane ti kateia ngkai i Tabiteuea Meang ao iaon kawaina Tabiteuea Maiaki. Ma ti a tia ni kataia ni butia ara *contractor* bwa e na kabaitia Tabiteuea n teuana te tai ao e tia ao e a nako naba ni karaoa Nikunau ao Onotoa ngkana a kona bwa are ngaia ti na kataia ni mena are e na *parallel* karikirake aikai n teuana te tai ao e manga rairikakia Aranuka ao Abemama naba ngkana arona bwa a tia naba Nikunau ao Onotoa ana *parallel* naba.

Ibukin ngkanne te *copra mill* eang teuana naba te *copra mill* ngkana e a tia ngkai ane a tia n roko te DCC e a tia n otinako aron mwanenakin taian *copra mill* aikai aika uarereke ao akanne ngkanne are kanga ti na katei ngkanne naba iara arei, teuana naba te aaba are ti na kateia naba iai Nikunau a na aki raraoma kain Nikunau ae ti mwakuria naba ngkai aio. Ngkai ti bae n tarataraia bwa ti tara nanon ara *copra shed* bwa ngkana e nang bubura kaei nanon te *copra shed* arei ti a kona naba n *occupy* kamwakorona n *install* iai taian mitin ni kamanti bwa anne ngkanne kanga teuana ara kataratara ma are e mwakuria te

KCDL ao ana katarataraia bwa ngkana e nakoraoi aron manga autinakin taian bwai ni kamanti takataka ke kanga. E na aki raraoma Nikunau a na aki taku kain Nikunau bwa ti a mwaninga taekaia ngaira ngkai ae ti kekeiaki naba n tataninga ngaira ma Aranuka ao Abemama ao Onotoa bwa e roko ningai te mena aei ma are iaon kawaina e na kabaitia te *contractor* te *copra shed* ao tao manga iaon kawaina te *copra mill* ko rarabwa Tia Babaire.

Tibiika: I taku bwa e a bon bane buokan te titiraki tia nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Betio Hon. Tebao Awerika ao e na kaeka te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau e nakoim Tia Tei.

E KONA TE TAUTAEKA NORA RIAN KAKERAKEAN BOOIA TAAN MAKURI N TE TAUTAEKA AO N ANA KAMBWANA NAKO TE TAUTAEKA

Hon. Tebao Awerika: Ko raba Tia Babaire ae ko karineaki ao I a moana te kamauri te bwana ni kamauri nakoia ara karineaki ni kabane inanon te Maneaba ni Maungatabu, te Beretitenti te kauoman Beretitenti Minita n te Leader n te kaitara ao ngaira Taan Tei ao I reita te kamauri nakoia taan ongora kain Kiribati ake ti bane ni beku ibukia kain ara tabo ae Betio ao riki nakoia taan mwakuri ake ngaia aia titiraki ae N na tabekia n te tai aio kam na bane ni mauri.

Ao aio te titiraki:-

"E kona te Tautaeka n nora riain kakerakean booia taan mwakuri n te Tautaeka ni ikotaki ma taan mwakuri n taian kauntira ma taan mwakuri n ana kambwana nako te Tautaeka" ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa te Tia Tei ae karineaki mai Betio temanna n ana titiraki ao aei kaekana:-

"E kukurei au botaki ni mwakuri n rinanon te bubuti n aron ae tabekaki" ao e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa Tia Babaire ao I rangi ni kakaitau nakon te Beretitenti n ana kaeka ae tauraoi te Tautaeka n rinanon te bubuti aio n aron tabekana ao e koaua tao reitan anne. Te bubuti bwa n aron ngkai te mwane ngkai are ko kabanea ngkai are tao $10 tao e reke iai tao $10 tao tera n taai akekei e rawata te bwai ae reke iai ao ngkai e a karako tao e a bon roko ni iterana, e nang namakinaki anne irouia taan maeka iaon Betio ngaia are te bubuti ngkana e kona tao n ningai ae nako iai aio taiaoka.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: Ao e koaua e rabwa buokan te titiraki ao n aron are tao e na rinanoia riki te Tautaeka are tao rabwata akana a mwanewei te Tia Tei ae karineaki n ana titiraki bon taan mwakuri ana taan mwakuri te Kauntira ao ai bon tao ana kambwana te Tautaeka ma tao taan mwakuri riki n te Tautaeka ane iai ngkai te *exercise* ke te kamatebwai are e a tia ane te *Job evaluation* e a tauraoi ngkai n rinanoaki bwa e a moanna ni bobonga raoi tao e aki aaua ni moan te ririki ae na roko ao e a kona te kaebineti n rinanoia. Ma te kantaninga bwa ngkana e otinako mwin te kamatebwai iaon tarakin riki katamaroan te nakoa ma kanuangana ao e na ibuobuoki naba anne nakon katamaroan booia taan mwakuri.

Iaon ngkanne ane tao te kauntira ma taabo ke tao ana kambwana te Tautaeka tao aikai are a bon kona ni kabaeaki ian tao aia tabo ni mwakuri ao a kona ngkanne ni ibuobuoki te Tautaeka n reitaki ma ngaia n aron tao itera ni waaki ake ana kona naba n rinnako inanon te katamaroa aio. Tao ngkana e na aki nakon ni moan te ririki ae boou ao e a taraki inanon te ririki ao ngkana tiaki e manga noraki ngkanne te kataumwane are imwina ao e rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki Tia Tei.

Hon. Tebao Awerika: Ko rarabwa Tia Babaire ae ko karineaki ao te bwana ni kakaitau nakon ara Beretitenti ae ko karineaki bwa e teretere ikai bwa iai te kamatebwai are ngaia tao e a bon kaan tia ao e nang rinanoaki ao tao bon te kakantaninga irouia taan mwakuri ana rau nanoia bwa e a tia aio e a tia te kamatebwai ni karaoaki ai ti karokoana ngkanne iaon tao te kabanea ni babaire are e na kabwakaki n ningai. Ao te kakaitau naba ibukin aron tauraoin te Tautaeka n reitaki ma ana kambwana nako ao tao te kauntira ibukin aron karaoan babaire bwa e aonga n are e waekoa n reke te buoka aio nakoia taan mwakuri ake bon ngaiia ake ti beku ibukia naba te kaitau nakon te Beretitenti ao ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa kanga akea buokan te titiraki ma e koaua are ti a bon manga rereitaki ma te Tia Tei n aron kanga mwakurian aio n angaraoina bwa e aonga naba n ataia ae iai te bae waakinaki ibukia taan mwakuri ao n reitaki ma taabo tao taabo ni mwakuri akana e mwanewei n ana titiraki ao e rabwa.

Tibiika: I taku bwa e a bon rauaki nanon Tia Tei iai riki buokan am titiraki ai bon te kabanea? Ao I taku

bwa e a bon rauaki te Tia Tei mai Betio ni kaekan te titiraki ao ti a nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau Hon. Tauanei Marea ao e na kaekai iroun Te Minita ae karineaki ibukin rongorongo itoman ao mwamwananga Hon. Tekeeua Tarati e nakoim Tia Tei.

KARAOAN TE RAWA NI BOOTI I TABOMATANG AO NIKUMANU IAON NIKUNAU

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker aio taekan au katenia n titiraki n te bong aei:-

"I kona ni butia Te Minita are tabena ibukin karaoan taian rawa ni booti ni kawa aika Tabomatang ao Nikumanu iaon au abamwakoro ae Nikunau" ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker imwain ae I kanako au maroro ao I a bon moanna ma taeka ni kamauri n raonia kain au abamwakoro n raonai ma kain au abamwakoro ae Tamana ao kain au tabo ni mwakuri are I tei ibukina kain te MICT ni kamauri te Tibiika kain am aobiti te Beretitenti te kauoman raou ni Minita ao Taan Tei ni kabane n tamaroan te ingabong aei ao kam na bane n aran ara Uea.

Aio ngkanne kaekan te titiraki:-

"E tauraoi au botaki ni mwakuri n rinanoa te bubuti nakon kabanean angaraoina" ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao I rangi ni kaitaua Te Minita n ana kaeka are e nang tauraoi ao tao bon ti buokan te titiraki ae uarereke naba. Ngkana e kona n ti kamataata riki tera ane nanonna raoi n ane tao kabanean angaraoina ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: Madam Speaker ao e koaua I taku bwa karikirake aika tenan rawa n aron are I taetaekinna mai imwaina e bon tiku nakon kanga taningakin ara bwai ni mwakuri ake ti na mwakuri ma ngaai ao n aron are I taetaekinna n taai aika nako ao iai kanga te mitin teuana te ***treasure*** kanga te kaibuke are kona ni karaoa te keniken taabo ake kanga a riaon ara kona iai. Iai naba ngkai ara mwakuri are ti mwakuria kanga karekean bwai ni mwakuri tenan *long arm excavators* ane iai ti a tia ni kawenea naba ara bubuti nakon teuana te rabwata ibukin karaoan aikai tao ti a kona ni kibari aikai ngkana arona bwa iai taabo ake kona n karaoi te ***treasure***

ao iai ake a bon ora a kona ni karaoi te *excavator* are abwabwaki wiina.

A mwakuriaki ngkai aikai Madam Speaker ao n rokona ao ti na manga rinanon ngkanne tenan bubuti bwa a bon mwaiti n aron are e aki toki n tataekinaki iroumi Taan Tei kenakin tenan rawa n tenan kaora n tenan nama ao n taabo naba tabeua n aron aio. E koaua N na reitianako bwa are e koaua kanga tenan rawa tao man ara tabo aika te itera Maiaki are bon tangira te mwakuri n aron are kakaraoaki n ae nako are bon te karebwe bwaura ao aio ngkai kanga te mwakuri ae aki nang kaunga te Enuaromenta bwa are korakora kanga ana urubwai nakon tao te ika ao tao tenan anee ao ma tenan rana riki ngaia are kanga iai mwakuri ngkanne are kanga kamatebwai ae a mwakuria ngkai ara koraki n tarai itera ake a kona ni karaoaki tao tenan mitin ake a uarereke ake a kona ni karaoa tao te korokoro nakon te rakai ke kenakina aikai ngkanne kanga ai nakon ara mitin. Ma e koaua ti karina ana bubuti ibuakon naba ara riiti iai te komete are kanga e tatabeakina aroia tenan *project* aikai tenan karikirake aikai ao ngkanne ngaia ngkane rokon ara bwai ni mwakuri aikai ao ti na kona ngkanne n tarai ma angaraoi aaba ake ti nang moan karaoa ara moan waaki nako iai ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. Tauanei Marea: Ko rabwa Madam Speaker ao I rangi ni kaitaua Te Minita n aron ae e a tia ni kabwarabwara ao A kukurei n ongo kain Nikunau kain ara abamwakoro ae Nikunau bwa are ngaia are e rin naba araia n ana *list* Te Minita ao I taku bwa ti a bon katikua iroun Te Minita aron barongan mwakurian te rawa ngkai ti noria bwa e mwaiti baika e maroroakini ane a kainanoaki ibukin te mwakuri. Tao bon ti te bubuti nakon Te Minita ngkana arona bwa are bon ti uoua kaawa ngkai ae a mwemwe aia bubuti n te titiraki aio ngkana arona bwa tao e a roko te tai arei tiaki kona n ataia bwa n ningai ma ngkana arona bwa a manga mwemwe riki aia bubuti kaawa akana tabeua e kona ni butimwai Te Minita ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Tekeeua Tarati: E koaua Madam Speaker ao tao ti a karaua ni karinna bwa kanoan te *priority list* bwa are n aron are I taekinna akanne moa ana *priority* Nikunau iaon ana rawa tao e kona ngkanne ni manga taraki ake tabeua ao *base* iaon ara *resource* ngkana arona bwa ti a waaki bwa are n aron are I taekinna kanga bon te tangiroa e tabangaki iaon Kiribati angina aaba naba a tangira aia rawa. Kanga aaba aika namana a tangira aia rawa ibukin

karokoan te booti n abaia ngaia are ti a karaua n taraia ngkanne man ara *list* Madam Speaker bwa e ngaa ngkanne ake tao ana *priority* ao ti a *take into consideration* naba aika uoua aikai ao tao ti a manga tarai riki nakon taai aika na roko ngkana arona bwa e mena a manga kona ni karinaki akana imwina riki ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki ao I taku bwa e a bon rauaki nanon te Tia Tei mai Nikunau ni kaekan te titiraki.

Ti a nakon are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinainano Hon. Taoaba Kaiea ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki ibukin otabwanin aaba ao karikirakean te ununiki Hon. Ruateki Tekaiara e nakoim Tia Tei.

E KONA N REKE BUOKAIA KORAKI AKE A REIREI IBUKIN TE UNUNIKI N ANA TABO CHINA I TEMAIKU N AIA MEAL ALLOWANCE

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa Madam Speaker ao ngkai bon au moan tai n taetae n te moan ingabong aio ao I a kukurei moan tabekarake bwanaia kain Tarawa Teinainano nakoim Madam Speaker ma kain am aobiti te Beretitenti ae karineaki te kauoman Minita ni kabane Taan Tei ao kain Kiribati ni kabane kam na mauri man bwanaia kain Tarawa Teinainano.

Tia Babaire I a bubuti tabekan au titiraki ane iaon te ota bebwa ane nambwana 2 ane kangai taekana:-

"I kan butia Te Minita are tabena ngkana e kona ni karekei buokaia te koraki ake a ira te reirei n te ununiki n ana tabo China i Temaiku n aia meal allowance are e na bon riai n reke nakoia imwin banen aia reirei ae 1 te namwakaina manna" ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua imwain naba kaekan ana titiraki Tarawa Teinainano TUC ao I a bon reitai ma kain au tabo ni mwakuri te MELAD ao abau ae Marakei n reitaki ma tariu ae te Tia Tei ni kamaura te auti aio kam na bane ni mauri.

Aio ana kaeka te Tautaeka:-

"Te Tibiika ae ko rine e na kabwakaki aia mwane taan kataneiai ake a mwaneweaki n te titiraki aio ngkana e roko mwanena inanon bain au botaki ni mwakuri" ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Taoaba Kaiea: Ko rabwa Madam Speaker ao ai rabwara ana kaeka Te Minita ae karineaki I taku

bwa ane a bon ongo ara botannaomata Tia Babaire ke tao te koraki ake kanga a rekereke n te titiraki aio ane ana tauraoi ni kabwakaki tao aia *meal allowance* aio te Tia Babaire. Tao bon ti buokan te titiraki Tia Babaire bwa tao N na butia Te Minita bwa tao n ningai ane e na roko iai tao te mwane aio ane e na kona n reke nakoia te koraki ake kanga a tangira buokaia aio te Tia Babaire e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa buokan te titiraki ae bon te babaronga ae bon waaki ae iaon kawaina ni karaoaki ke ae tabe n tia ni karaoaki are iaon kawaina n tia te baronga iaon ke tao bon te moan kuata inanon inanon te ririki tao e na teke te moan kabane ni kuata ke e na aki e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Taoaba Kaiea: E rabwa Tia Babaire ao tao N na butia Te Minita bwa ngkana e kona tao ni kabaitia riki aio bwa ae koaua bwa tao bon te bwai ae riki Madam Speaker bwa e koaua are tao kanga bon rongorongon tao te reirei are anganaki te koraki aikai ibukin te ununiki ao kanga bon te taneiai naba are a taneiai naba ara koraki akana a iriri i Teimaku ikekei te Tia Babaire ni bon te tai naba are bon toki naba aia *training* aio te Tia Babaire ao ngkanne anganaki naba tao te *meal allowance* aio. Eang kanga n otau n te mwaiti ae $300 te Tia Babaire ni kaineti ma ane a tia n tabekia te koraki ake kanga a tangira buokaia.

E ngae n anne Tia Babaire ao I kan bubutia Te Minita bwa e aonga naba n are uarereke kanga aron taran tao te tangin nano teutana irouia te koraki ake a otinako ngkai ao aki reke irouia ni kabotauaki ma tao te koraki ake a otinakon naba n te tai arei ao a reke naba nakoia naba tao te *allowance* aio te Tia Babaire. Ngaia I kan bubutia Te Minita ngkana e kona ni kabaitia riki aio bwa e koaua are iai ake a tia n reke irouia ao ake naba n reke irouia ngkai kanga te itera aio te Tia Babaire are bon te kantaninga man te bubuti aio te Tia Babaire bwa e na kabaitiaki bwa e aonga naba n ae a moantai naba ni boraoi aron kanga aron reken te bwai ae na bon riai n reke nakoia ara botannaomata te Tia Babaire I kan butia Te Minita n anne.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei man TUC ibukin buokan riki ana titiraki ao I bon rangi ni karautaeka bwa e a bon tibwa roko rongorongona irou n te titiraki aio ao aio tiaki te bwai ae na riai n riki e na bon aki kona n riki aekan aio ao e rabwa bwa ngkai I ataia ao iai au maroro ma China bwa ana mwane China te bwai

aio ao ti a tia ni karaoa te *programing* ma ana mwane China n te buoka ae ngaia aio naba kanoana ao e na aki kona n riki aio. I nanokawaki ngkai e riki aio ao iai au maroro ma China iaon te bwai ae riki aio bwa e kanga n riki aio ao e kona ni manga n aki manga karika aekakin aio ko rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Taoaba Kaiea: Ao e rabwa Te Minita ae karineaki Madam Speaker I taku bwa kanga iai mwanewen ana maroro Te Minita ae e a tia n anga ao I taku bwa aio e karaunano bwa I taku bwa kanga te aro ni kateuanaki te Tia Babaire ni kaineti ma bwaai ma tao itera tabeua ma tao tenan *allowances* tabeua te Tia Babaire ake a na bon riai n reke nakoia ara botannaomata. E rabwa Te Minita n te bae e mwaneweia bwa I taku bwa iai te kantaninga bwa tao n te bwai ae e a tibwa kunea ngkai aio ao tao bon te bae e na bon riai n aki riki n te moan tai bwa tao bon bwai ae na riai ni kaman barongaki naba aron aio Tia Babaire ma tao e koaua iai iterana tabeua akana tao a tautau te Tia Babaire ke tao baikara riki te Tia Babaire ke tao ti aki atai man ana itera tao te tabo ni mwakuri ana tabo ni mwakuri Te Minita.

Ma ti karabwa te kaeka bwa e iai te nano kanga n ota ao kanga n nanoanga nakon te itera are ti taku bwa te koraki aika ana bon riai ni karekeaki nakoia te *allowance* aio Tia Babaire n otau ngkai iroun Te Minita ana bon riai ni karekeaki ao ana riai ni kawaekoaki n aron ane kanga e aki ataia n te moan tai te Tia Babaire.

Ngaia are tao akea buokan te titiraki bwa I taku bwa e a teretere aron ana kaekaeka te Minita ao ai bon te bwana ni kaitau nakon te Minita ae karineaki n aron ana kaeka nakoia te koraki ake a tangira naba buokaia n te itera aio ao tia kaitauia naba ara taan mwakuri ake a ibuobuoki naba nakon boutokaan tobwaan te titiraki are ana buokaki iai ara botanaomata ake a tang iai n te tai aio te Tia Babaire. Ao ko rabwa ao kanga akea buokan au titiraki. Ko rabwa.
Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa te Tia Tei n ana tataonaki n nano. Ao e koaua N na kaunga nanon te Tia Tei ma ana botanaomata bwa e na aki manga oki n riki aio ao ngkai ti taetae iaon te meal allowance e na riai ni bwaka ni katoa bong te meal allowance. Aio ngkanne ara policy ma Tiaina ae ti nang karaoia imwin tian te Auti aio.

Tibiika ; Ao I taku bwa akea buokan te titiraki ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau Hon.Tauanei Marea ao e na kaekaaki iroun te Beretitenti ae karineaki

HE.Taneti Mamau e nakoim te Tia Tei.

KAWAEKOAN KARAOAN ANA BONO KUC TABOMATANG NGKAI IAON KAWAINA NI UMUNAKO

Hon.Tauanei Marea : Ko rabwa Madam Speaker ao aio taekan au ka aua n titiraki n te bong aei e kangai taekana:-

N na bubuti nakon te Beretitenti ae moan te karineaki e kona ni kawaekoa karaoan ana bono KUC Tabomatang ngkai iaon kawaina ni umunako? Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau : Ko rabwa Madam Speaker ao I kukurei ni kaongoa te Tia Tei temanna ae rine mai Nikunau:-

Bwa e tauraoi te Tautaeka ni ibuobuoki nakon ana bubuti KUC Tabomatang aio. Ao e rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tauanei Marea : Ko rabwa Madam Speaker ao I a rangi ni kaitaua te Beretitenti n aron ana kaeka ngkai e rangi n tauraoi te Tautaeka ni ibuobuoki nakon te bubuti aio.

Ao tao bon oin tabekan te bubuti aio bwa kanga e a bon rootaki te bono aio ao tao teuana naba bukina bwa are e tei ana auti te Minita iaon te bono aio. Ngkana e bwaka te bono ao e a bon nako naba ana auti te Minita ao tao e na raonaki naba ma aia Maneaba kain te kaawa aio.

Ngaia are tao anne bukina ngkai ae kanga a tabetabe aia iango kaainte kaawa aio ngkai e a moanna n rorotaki aia bono.

N na ti bubutia te Beretitenti iai riki bwaai aika tao ana kainnanoaki ngkai e tauraoi te Tautaeka ni ibuobuoki iai bwaai aika a kainnanoaki tao man ana itera te KUC Tabomatang e aonga n ae tao tera riki ae na kainnanoaki ibukin kabaitian karaoan te bono aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Am kaeka te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao e koaua e rabwa buokan te titiraki ao e koaua karaoan te naan bono ngkai are e ai bon te kainnano ae tabangaki iaon abara ae Kiribati n aron ana bubuti naba te KPC are i Nuka a kuri n titebo aekan are KPC Nuka ma aekan naba KUC Tabomatang.

Ma iai ngkai te kainibaire iaon karaoan te bono bwa n aron are I taku e bon tangiraki taabo aika teniua bwa te MELAD, te tabo n akawa are te Fisheries ni iterana are te **Geosigns Division** ao n reitaki ma te MISE ni iterana are te Civil

Engineering Division. Ao ngkanne ni kaineti riki ma te bwai ae te bono te bwai ae e rangi n tangiraki karekan te license. Ngaia are irarikin are e na bon waaki te kamatebwai ma te bwai ae na ibuobuoki tao irouia kaain tao taabo ake a bon rootaki aia tabo n te kanaki a kona ni bon moantaai naba ni karekea aia reitaki ma te MELAD ibukin karekean aia license.

E aoria bwa are bon aikai itera aika ti bon kona ni manga maroro ma Taan Tei aika a karineaki e aonga naba ni baiti karaoan buokan kainnano aikai. Ao tao akanne n aron are I taekinna nakon te Tia Tei mai Beru temanna ae kakawaki ae ti teimatoa n reitaki ni maroro iaon kainnanon ami abamwakoro riki n reitaki ma te bono. Bwa ti aki te bwai ae bebete bwa e na bon bae n rangi ni maan karaoana bwa are e na bon tangiraki te kamatebwai ae bubura. Ma tao e na kona ni iai itera ni ibuobuoki aika a uarereke aika a kona moa ni karaoaki imwain are e roko te mwakuria ae bubura tia kai bon uaia n reitaki Taan Tei aika a karineaki ao riki te Tia Tei mai Nikunau are am titiraki moa n te tai aei. E rabwa.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea : Ko rabwa Madam Speaker ai akea buokan te titiraki bwa e tauraoi te Beretitenti e tauraoi te Tautaeka ni ibuobuoki ao e a tia n anganira bwa ti kona n reitaki iaon aio ma bon te Beretitenti ke tao ana aobiti te Beretitenti ao ko rabwa ao ti kaitaua te Beretitenti n aron ana kaeka. Ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti am kaeka. I taku bwa e a bon rauaki nanon te Tia Tei mai Nikunau n te kaeka ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Maiana Hon.Vincent Tong ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki te Minita ibukin Mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake e nakoim te Tia Tei.

KAINNANOAKIN KARAOAN TE BWAM N TE KAAWA AE TEKARAANGA I MAIANA

Hon.Vincent Tong : Ko rabwa Madam Speaker ao ngkai au moantai ni maroro n te ingabong aio ao bon te kamauri nakoim, nakon te Beretitenti, raou n Taan Tei ao bon ngaira n te tabo ni kabowi ao taan ongora. Kam na bane moa ni Mauri.

E koaua I kukurei n tabeka au titiraki ae kangai n te ingabong aio:-

Ai bon ara kaawa ae Tekaraanga iaon Maiana ae tuai karaoaki aia bwam are e na bwamia te ran nakon auti. I kaongoaki irouia kaain te MISE bwa e a tia te kakae ao baronga nako imwain te mwakuria. E kona te Minita are tabena ni kaotia te Auti bwa ni ngai te tai are e baireaki bwa

e nang waaki te mwakuria bwa a bon rangi n rootaki kaain ara kaawa aio n te tarika n ran? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker e rabwa riki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Maiana n ana titiraki ao aei ana kaeka te Tautaeka:-

I kukurei n taekinna nakon te Tia Tei mai Maiana bwa te kaawa ae Tekaraanga ae mwakuriaki inanon teuana ana karikirake te MISE ae te Water Scarcity Project. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Vincent Tong ; Ko rabwa te Minita e koaua aio naba kanoan tao mwiin kaongoakiu ngke I roko n te MISE n taai aika nako. N aron are I mwaneweia mai mwaaina e rangi ni korakora ngkai te tarika n ara kawaa aio bwa are I a bon tia n tabekia n Auti aika nako. Aio te tabo are e ekakaki nako ngkoa n tain tokan taari ao e a rangi n rawata te tangitang ibukin tarikan te ran.

Tao I taku bwa e nang kakawaki ngkai ko taekinna ko kona n ti kaongoa te Auti aio bwa tao ni ngai ae kanga ti kona ni kantaningaia ngaira kaain Tekaranga bwa tao a nang roko kaain te MISE. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake ; E rabwa Madam Speaker I taku bwa e bon ae iaon kawaina te mwananga irouia kaain ara tiim n nako n noora te tabo aio. Kanga te katautau tao inanon imwain banen te ririki aio ngkana arona bwa iai te kanganga ni bwaai tabeua ao e na kona ni moan te ririki ae na roko. Ara kantaninga bwa e na kataaki ni kawaekoaki naba n te aro are e na moantaai ni kona ni butiraoi aron mwakurin tao butin te ran n te tabo ae kainnanoaki aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Vincent Tong : Ko rabwa te Minita I taku bwa a bae ni kukurei ngkai kaain ara kaawa aio ngkai a ongora ngkai kanga imwain tokin te ririki ke tao moan te ririki ae na roko. Ao n ai aron are I taekinna ngkoananoa inanon te mwananga aio e na kona ni manga reke aia tai tao kaain te MISE ni manga kaninganingai tao taabo ake I bubuti bwa are iai taabo tabeua ae kanga a bon kainnanoa te maintenance ke te repair ao I taku bwa kanoan naba au titiraki ngkoananoa ibukin te kaawa are Tebwanga ngkana iai ami koraki a nako naba n raaun ni kawaria bwa are kanga akea te kaeka e nang

positive ngkoananoa nakon au bubuti ibukin KUC Natareta. Kanga ti te kan ongora te Minita taiaoka. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Bwa n aron are I taekinna naba ngkana iai aia tai ao a kona ni manga ibuobuoki n tarai. Te bwai ae kakawaki are e na nako moa n noora te kanganga are bon tera raoi are ai bon te kanganga ao ngkana e tia aia tamnei man te kanganga anne ao ana kona ni manga tarai riki bwaai riki tabeua akeke ana kona naba ni ibuobuoki ngkai a roko iaon te abamwakoro. Anne ngkai te bwai ae kanga e a bon kakaraoaki man ara Ministry ngkana a mwananga nakon te abamwakoro teuana ao a bon kataia naba n noori kanganga ni kabane ake a riki n te abamwakoro, tao tera ngkana tao a mwananga kaain te ran ao ana noria bwa kanoan te ran are a mwananga ibukina ana noori riki bwaai tabeua are kanga a irekereke naba ma te ran.

Ngaia are I taku bwa anne e bon kona n taraaki irouia taan rabakau aikai ngkana a roko i Maiana n aron kaongokaiu Madam Speaker.

Tibiika : Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Vincent Tong: Ko rabwa Madam Speaker I taku bwa ai akea bwa ai bon taeka ni kaitau ao e aoria ko a bubutia kaain am tabo ni mwakuri bwa e aoria ngkana tao e uarereke aia tai a bon keiaki ni karekea aia tai teutana a ti nako ni kaninganingai taabo ake I a tia ni mwanewei. Ko rangi n rarabwa riki te Minita ao te Auti.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker n aron are I taekinna ti na ibuobuoki nakon ara kabaea ni kona. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao e a bon bane buokan titiraki ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Betio Hon.Tebao Awerika ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukia Aine, te Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoi Hon.Martin Moreti e nakoim te Tia Tei.

KABWAKAKIN BUOKAIA AKE AKI MWAKURI NI KATOA NAMWAKAINA

Hon.Tebao Awerika : Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao aio te titiraki:-

E kona te Tautaeka ni kabwaka buokaia ake aki mwakuri ni katoa

namwakaina? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Martin Moreti : Ko rabwa Madam Speaker ao ai tibwa au moantai naba n taetae n te Auti aio ao I kan reita te bwana ni kamauri nakoim, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara ao e moarara riki taan ongora ni kaineti ma kaain Betio are aia titiraki ao te bwana ni kamauri kam na bane moa ni Mauri. Aio te kaeka:-

E rabwa te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio ibukin ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka. E tauraoi au Botaki ni Mwakuri n rinanon te tabeka aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tebao Awerika : Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki irou. I kaitaua te Minita ae karineaki n aron ana kaeka n tauraoi n ana Botaki ni Mwakuri n rinanoa te bubuti aio.

Te Tia Babaire ti rangi n ota ni mwakurian aio are e rangi n rawata te botanaomata e nonoraki iaon Betio ao TUC aron teibabaan te naan kaa ma te botanaomata ake a bane n roko bwa ana ana aia mwane. Ao mai irouia taan mwakuri e rangi ni bubura karaoan anne ao ti bane naba n ataa anne ao ti ataa kainnanoia taan mwakuri.

Te kaboware ao tera ma te Tia Babaire ae ti bon ataia bwa e kainnanoaki te mwane ni katoa namwakaina ao ngkana e a ikoikotaki bwa iai tamaroan are e a ikoikotaki irouia tabeman bwa iai tabeman are a kainnanoia n taai nako. Bwa kanga n aron are kanga ti bon moanna mai moana kanga bon raora naba ni iangoia te Minita ae karineaki are ngkana e a rereke te mwane aio nakoia ni katoa namwakaina ana buoka aron te kainnano n taai nako, nakon are e a maan ao iai tabeman are a bon bubuti ngkana e kona n reke are e na bwaka ni katoa namwakaina.

A rawata am taan mwakuri te Minita ae ko karineaki ao a tiraua naba kaain te Finance ae a rangi ni mwatai ni karaoi mwakuria aikai ao tera ngkana a booti korakoraia n te aro bwa e na kona ni koro bukin aio. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Martin Moreti : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei ae karineaki. Ao eng I taku bwa ti aki raroa nako ma are e a tia ni kataia ni kabwarabwara. Ao bon te kantaninga ngkai bwa e a tiku ngkai moa n arona n te tai aio. Ngke ti moan babarongaia ao ti noora tao katamaroana teutana ibukina bwa

tao ni $50 te taara ni katoa namwakaina tao ni kabotauaki ma boon bwaai n taai aikai ao rakan te maeu ao kanga e a bon nang uarereke.

Ngaia are te kantaninga bwa e aonga n reke ao tao e a bubura riki ao tao e a kona ni materaoi riki ao e na kona ni ibuobuoki nakon tao nakon maeuia naba ao bwaai aika a kona n reke ae na ibuobuoki nakon maeuia. Ao teuana naba bon bukina ngkai ti kamena tao n te quarterly ngkai ti a tia ni baireia n taai aika nako. Ibukina naba bwa e nang mwaiti te mwakuria iaon katoa namwakaina ao e kona ni mwaiti aron te logistics iaon taian kaboan te mwane ma te hire ma tao tera. ngaia are ti kataia naba n tikotikonna n te tai aio.

Ma e rabwa te tabeka te Tia Babaire bwa n aron ae I a tia n taekinna tao tia kataia ni manga rinanona ao ni kamatebwaia ao tia manga waekoa ni katanoata n te tai ae waekoa mwiin te kamatebwai ae e nang kona n nako ni katoa namwakaina. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tebao Awerika : I kaitaua te Minita ae karineaki ni buokan riki kaekan te titiraki aio ao te kainnano ae tabekaki nakoina. Ao tao reitana riki teutana ni buokia te koraki bwa kanga e nang bebete riki naake akea aia account ma te Bank ao tao e na bebete riki aron te mwakuria ao e na karako riki aron te kaboware are e na karaoaki bwa e tiraua te aomata are e kan kauka ana account n te Bank ma iai ae I kabaea ana appointment ao I kabaea n te bong aei ao e nakon tao uoua riki te namwakaina ao e a tibwa kona ni kauka ana account. Ma tao tera ngkana a kona ni ibuobuoki ana rabwata te botaki ni mwane.

E aonga n are e bebete riki aron karekean aia mwane te koraki aei ao I reitaki ma te Minita n ana iango are ngkana e a rawata riki te $50 ao e ikoikotaki ao e a kona riki ni iai te bwai ae a kona ni karekea. Ma e koaua iai aika a tangira anne ao e bon mwaiti naba ake a tatangiria bwa e na bwabwaka ni katoa namwakaina. Ma bon ti te bubuti eng ko rabwa.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Martin Moreti : E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki eng n aron tao bukin aia rongorongo naake a teimatoa n tangira te bwaka mwane aio ni katoa namwakaina ae ti mwakuria ngkai. Iai ara IT's akana a roko are e fund Australia are e kataia ngkai ni katamaroa ara system. Ao ara kantaninga ngkanne bwa ngkana e a tamaroa ao tao tia kona n taraia bwa e na kona nakoraoi monthly ao tia kona ni manga katanoata.

Ma ara kantaninga ngkai bwa ae e bon waakinaki naba te katamaroa n ara aobiti ti a start off ma are I a tia ni kabwarabwara Aokati te ririki aio. Ao ara kantaninga ngkai bwa I bon tanaki naba n rereitaki ma ngaia bwa tao bon te kantaninga naba n te ririki ae boou bwa tao ana iai te katamaroa iaon bwaka mwane aikai te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan kabanean buokan am titiraki.

Hon.Tebao Awerika : I reita riki te bwana ni kakaitau nakon te Minita ae karineaki n aron te kaeka ao ti a ota raoi ao a bon kakauongo raoi naake a kainnanoa te buoka aio. Bwa ngaia ae bon mwakuriaki aio ao e korakora aia mwakuri kaain te MWYSSA ibukin katamaroan aron te bwaka mwane n te aro bwa e na kona n angaraoi te bwaka mwane n te namwakaina.

Ngaia are kakaitau nakoim te Minita ae ko karineaki ma am taan koroboki ao taan mwakuri. Tao ti ngaia anne te Tia Babaire ao ko bati n rabwa.

Tibiika : I taku bwa e a bon rauaki nanon te tia tabeka te titiraki te Tia Tei mai Betio ao tia nakon ngkanne ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Reirei Hon.Alexander Teabo e nakoim te Tia Tei.

AIA TITIRAKI KAARO MA TIIBU BWA ANTAI TABENA ONOBWAIAN REIREIN PRESCHOOLS

Hon.Taberannang Timeon : Ko rabwa Madam Speaker ao aio taekan au titiraki nambwana 25 n te Ota Beba n te ingabong aei:-

Iaon au abamwakoro ae Tabiteuea Meang ao e a tibwa tia te tutuo ni kabwaati iaon Preschools ao aia titiraki kaaro ma tiibu bwa antai tabena onobwaian reirei aikai? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa te Tia Babaire ao aio au kaeka nakon te Tia Tei ae karineaki:-

I kaitaua te Tia Tei temanna mai Tabiteuea Meang ibukin ana titiraki. Te onobwai nakon preschools bon taben te tia bwaibwai n te reirei ke te service provider iaan te tua ae te Early Childhood Care and Education Act 2017. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon : Madam Speaker e rabwa te Minita are e a tia ni kaeka te titiraki aei. Ao e teretere n ana karaki bwa ngaia tabeia te naan *service provider.* Ao ibukin

ongoraia te botanaomata te Tia Babaire ao riki au abamwakoro ae Tabiteuea Meang are bon aia titiraki aio bwa e kona ni kabwarabwara te Minita ae karineaki bwa antai te service provider.

Tibiika : Am kaeka te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E koaua te Tia Babaire te *service provider* are bon ana reirei te reirei. I kakoaua bwa iai te reirei i Tabiteuea Meang 15 mwaitina te Tia Babaire iai ae taraaki man Kauntira ao iai ae taraaki man te Aro te Tia Babaire ke tao mwakoro are kanga teina anne te Tia Babaire n aron ae e wene imatau te Tia Babaire.

Ma e koaua I kukurei n taekinna bwa kanga n aron otau bwa are e taekinna bwa kanga n aron otau bwa e taekinna te Tia Tei bwa e a tia te tutuo iaon abana ae Tabiteuea Meang ao e koaua ti kaitau nakoia kaain Tabiteuea Meang n aia kekeiaki ao n aia kona ni kataa moan kakoroan nanon bwaai aika a kantaningaaki te Tia Babaire.

Ma e koaua tao bon ti teuana te reirei are e ti tangira riki te uaroko te Tia Babaire. Ma n te kekeiaki ae nako aei I kaitaua Tabiteuea Meang ma e koaua bwa anne kanga teina te Tia Babaire kanga iaan te tua ae ngkai te service provider anne ae ti ataia ngkanne iroun Tabiteuea Meang iai ae te Kauntira ao iai ae te aro. Ao ngkana tao bon te private ke tera anne ngkai ae tei imatau te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon : Te Tia Babaire e rabwa te Minita ni kabwarabwaraan aio ao ngaia e riai ngkanne n teretere bwa ti aki taben te Tautaeka ma taben te *service provider* are te keiti ngkanne aio ke te Kauntira ke bon kaawa akana a katei aia service provider ke a katei aia preschools te Tia Babaire.

Tera okoron te preschool te Tia Babaire ma te *Primary*? E kona ni kabwarabwara aio te Minita bwa aonga n ae a ota aomata bwa irouia e a tia tabeia ibukin katean aia reirei ibukia ataei ao e koaua ibukia ataei. Ma are ana waewaerake nakon te *Primary school* are imwina ao are tao imwina. Ma tera ngkanne kaokoron are te *Primary School* ae karaoaki ke n onobwaiaki man te mwane ae katauaki man te Auti n Tei aei ibukin te Tautaeka ao tera okoria ngkanne te koraki are a tibwa waaki n aio te Tia Babaire. Bwa e aonga n ota raoi ngkanne nakoia ara botanaomata te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E rabwa te Tia Babaire bwa n aron ae ti kona ni kangai n aron ae te tua aio ngkai

Early Childhood and Care te Tia Babaire. Nanona bwa are ti taetae iaoia ataei aika a uarereke te Tia Babaire ataei aika man teniua te ririki nakon 5 te ririki te Tia Babaire. E nang kakawaki te roro aei te Tia Babaire n aron otara. E tuai naba nang nakoraoi aron te tararua irouia roro aikai te Tia Babaire. A riai n tararuaki raoi ao are ngaia e titebo ma e tuai nako taben te karo, taabe aikai ao te Preschool kanga ti kateia bwa te transition ke te buriiti ae ngaia ae na buritina aron ana moan noora raoi kanga te reirei te Tia Babaire mai ikanne kanga aron manga te learning are kanga anne bon oina te Tia Babaire.

E moa te reirei man te mwenga ti uotia nakon te *preschool* are kanga teina are anne te Tia Babaire e tuai naba te *care* bwa are ataei aikai kanga a tuai n nang kona n tararuaia raoi te Tia Babaire. Ao ngaia are iai te *care* n are te tua anne te Tia Babaire. ao tabera ngkanne ni kabane anne te Tia Babaire ao okorona ngkanne anne te Tia Babaire. Ao ngkanne ngke a roko n te *Primary* are ti ataia bwa a bon ataei aika a kona a tararuaki irouia taan reirei ao anne ngkanne ae ti karinna n aei te Tia Babaire.

Ngaia are iroura e rangi ni kakawaki bwa e na taraaki kanga te Preschool te tabo are a nang bwaranako ataei aikai ni kaea te reirei mai iai ao mai inanon bain are ngaira tabera are ti kawakinia ataei aikai ao te reirei are e a rinnako n te *Preschool* n aekakina aei ni kataia n tobwaia n aekakina aei bwa kanga ana kataaki are a roko n te reirei ao ana aki manga iruwa te Tia Babaire bwa kanga a tia ni kaewenakoaki man te Oo ni kabwebwe are ti kakoaua bwa ngaia e na katabwanina aron aia learning process te Tia Babaire.

Ma anne kanga teina te Tia Babaire kanga otau ngkai n te tai aei bwa ibukin ae kanga e na ataaki bwa te reirei bon tabera naba e moa man te mwenga ao te Preschool e reita te mwenga ma te reirei ni karokoa are e roko ni banen te reirei n te Primary School te Tia Babaire.

Ngaia are kanga te tamnei anne te Tia Babaire ae ti kataia ni karaoia. E rangi ni kakawaki te reirei aei te Tia Babaire ibukin aia atatai ataei ma aia aonnaba te Tia Babaire ao anne bukina are ti kataia ni katanea mai ikanne te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon : E rabwa te Minita ni kabwarabwaraan aio te Tia Babaire ao te bwai ae ti kataia ni kakaea ke a kakaea karo te Tia Babaire bwa at what stage ke ni ngai te tai are e a riai te Tautaeka n roko ni buoka aio te Tia Babaire. Ao e karabwarabwa bwa are te mwanekarake te Tia Babaire te

Preschool te mwanekarake. Ao are ngkana a otinako man te *Preschool* n aron ae taekinna te Minita a otinako man kanga te oo ni kabwebwe te Tia Babaire. Akea ngkai aia anga bwa are ana *enter* are imwin ate Tia Babaire te *Primary School* ma ngkana aki kareireia ataei kaaro ao ni manga reke n te kanganga te Tia Babaire.

Ngaia are iai te anga ae kona ni uataboaki aio te Tia Babaire ma kaaro ma tibu iai communities tabeua aika a bon rangi ni uarereke a tia ni kekeiaki ni katea aia Preschool ao a riai ni karabwarabwaaki bwa are antai ae e na katukaki te Tia Babaire ibukin te reirei ibukin te roro ae e na tabe n rikirake ao te roro ae tabe n rikirake ni kabane.

Ngaia are te bwai ae I taku bwa te bwai ae kakaea karo ikai ma tibu bwa iai ana anga te Tautaeka ngkai a tia ni kekeiaki ni katei reirei aikai ao iai ana anga te Tautaeka n rinnako ni buoka naba kateimatoan reirei aikai ngkana arona bwa iai ao e na bebete riki aia waaki karo ma tibu ao ana anganaki riki te *incentive* ni kateimatoa aia boutoka nakoia aia ataei te Tia Babaire.

Tao ngkana e aki kona ni kaeka raoi aio te Minita n te tai aei tia katikua nakoina bwa are e koaua e mena iaan te tua ao a riai naba n ota karo bwa aio te tua ngkai are tabeia moa tao n te moantai ao imwin ate Tautaeka ma tera ngke e kona ni karekea nnena te Tautaeka n rinnako n aio te Tia Babaire bwa e aonga n teimatoa marurungin reirei aikai ngkai e bon rangi n noraki tamaroana ao raoiroina bwa e riai n te teei ni moantaai n anganaki te kataneiai ibukin te reirei n are te mwaneka are imwin ate Primary School ao are ieta riki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo : E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao e koaua e rabwa bwaetan riki te koaua are kanga kataakin karinnakoakin riki te Tautaeka inanon aei n aron te Preschool te Tia Babaire.

Ma e koaua te Tia Babaire I taku bwa are e rangi ni mwaiti aekakin ibuobuoki ae ti kona ni karaoaki te Tia Babaire ao n te tai aei ngaira kaain te Botaki n Reirei ti bon buoka naba te Preschool. Inanon are aongkoa bon taben te *Provider* iai itera aika ti rinnako ikai te Tia Babaire ma riki aia bwai n reirei ngkana ti kanakoa tibwana te Primary tia karekerekea naba aia bwai ataein te preschool te Tia Babaire.

Ma kanga tia rangi ni bubuti te tabo ma tera te Tia Babaire kanga anne ae ti na kataia ni katikua iroun te Provider te Tia Babaire. Ao a mwaiti ibuobuoki aika a kona n tap naki te

Tia Babaire ke ni karekeaki ao riki ngkana bon ibukia ataei ao iai aika a tia ni karekei buokaia aia preschool man aia small grant iai aika a karekea buokaia kaain aia Preschool man te SDF are mai iroun Tiaina ao tao man buoka riki tabeua te Tia Babaire.

I kukurei n noora anne te Tia Babaire tao anne ti na kataia ni kakaae nako te naan ibuobuoki aika a kona n reke mwane ni buoka aika a kona n reke nakon te itera aei. Ao ti na kona n share nakon te Preschools ke tao antai te Tia Babaire rabwata nako ake tao ngkana iai kan ataakin aei te Tia Babaire ao e tauraoi te Botaki n Reirei n ikan ongora mai irouia bwa ti aonga ni kona ni kangai, aikai kawaimi ao ti na tap te naan mwane ni buoka n aekakin aikai ao ti na angani aikai bwa e kakawaki bwa ana bon apply, are bon tabera ni kabane ma ara ataei aikai te Tia Babaire.

E rangi ni boiarara riki are e bon nako mai irouia te Tia Babaire ara botanaomata i buki are e nako nakon te donor bwa e na bon noria bwa bon te bwai ae roko mai irouia ao e bon nang bongana naba ae ti bon anga ae ngaira. Ao I taku bwa te koaua ni koaua akea totokoan te naan bubuti ibukin kainnanoan te Preschool te Tia Babaire ao I taku bwa ti na kona n rangi ni ibuobuoki iai te Tia Babaire ngkana ngaia bwa iai te kan kamatataa iai te Tia Babaire ni itera ni mwane akana ana kona n reke.

Ma ngaira Taan Tei ti bon bane n ataa naba angan bwaai aikai te Tia Babaire. Ti bon bane ni kona ni buoka ara Preschool n aekakina aikai n aron ae iai aika I ataia ae a tia n rangi ni ibuobuoki nakon aia Preschool ni katoronibwaia ao ni iraanna te Tia Babaire.

Akanne buokan te titiraki te Tia Babaire ao e aoria bwa ti na kawenea aio bwa ti ataa te kainnano aei te Tia Babaire tao inanon taina te Tia Babaire ngkai te tua moa aio ae e wene n arona moa aio ma I kakoaua bwa tao ti na bon kataia naba ni karekea angan ae ti na kona ni ibuobuoki iai kai ataei aikai bon buroora te Tia Babaire. Ao ara kantaninga bwa ngkami ni kabane ake kam tekateka ikai kam na bane ni buokia ataei aikai. Ao ti na bon bane ni karekea ara ibuobuoki ni karekea buokan te itera aio te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Ao I taku bwa e a bon bane buokan te titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau Hon.Tauanei Marea ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukia Aine, te Roronrikirake, Takakaro ao Kamweraoi Hon.Martin Moreti e nakoim te Tia Tei.

KATEAN TE MULTI-PURPOSE COURT N ANA TABO TE MOAN RINAN N REIREI AE MURITOA

Hon.Tauanei Marea : Ko rabwa Madam Speaker ao aio taekan au kanimaua n titiraki n te bong aei:-

Te bubuti nakon te Botaki ni Mwakuri are tabena te takakaro. E kona ni ibuobuoki ibukin katean teuana te Multi-purpose Court n ana tabo te moan rinan n reirei ae Muritoa? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Martin Moreti : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae rine n ana titiraki ao aio kaekana:-

E tauraoi au Botaki ni Mwakuri n reitaki ma te Botaki n Reirei n rinanon te tabeka aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Minita e rangi n rabwa te kaeka ngkai e tauraoi ana Botaki ni Mwakuri te Minita ibukin karaoan n rinanoa te bubuti aio.

Ao tao buokan te titiraki e uarereke I kan ti butia te Minita tao ni ngai ae kanga e kataratara ae kanga e na reke iai buokan te itera aio. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Martin Moreti : E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki. Tao N na aki kona ni kotea te tai are e nang tia naba bwa tao te baronga moa are N na bon kataratara inanon. Bwa are kanga bon ana kainibaire ara Botaki ni Mwakuri bon katean te naan sport center n aron are e a tia naba n tabetabekia naba te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari ao aikai a bane n recorded irouia ara taan mwakuri ao aio ngkanne kanga e kuri ni kanakoro bwa e mena inanon te tabo n reirei.

Ao tao e na kuri riki ni bebete ae tia manga reitaki ma te Education bwa are tao iai ara Maneaba ae iangoia tao tia katamaroa ni kaieinna bwa e aonga n ae tao e a Maneaba naba n tabo n takakaro ke tao e kanga.

Ngaia are tao ti na karaoa te kamatebwai ao tao tia manga bon reitaki ma te Tia Tei n te tai ae e rangi ni waekoa ngkana arona bwa e reke tamneina ae tao ai te standard naba nakoia taabo ake a kainnanoa naba tao taabo n takakaro ao tao n aron ae kanga te kainibaire ngkai ae a kataia ni waakinna te Tautaeka aio. Ko rabwa te Tia Babaire ngkana e ibuobuoki.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Minita ibukin aron barongakin aio ao kanga taraan ae e a unga nanora naba iai bwa taraan ae iai te kammwakuri nakon aio kanga iai te kantaninga bwa e na waekoa naba n tia te tabo n takakaro ae e nang kainnanoaki iroun tao bon iroun te reirei irouia ataein te reirei ao irouia naba te roronrikirake ni kaawa aika a uakaan ma te reirei aio.

Ngaia are e rabwa bwa e a tia n anga ana taeka te Minita e kona n reitaki e a manga reitaki nakoira are bon iai naba raou n Tia Tei are e bon mena irarikia are e a ibuobuoki naba ma aio.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Martin Moreti : E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki I taku bwa e rarabwa te Tia Tei ae karineaki bwa tao e a nanoraoi are e a katikua iroura bwa tao tia kataia ni mwakuria ao tao a bon ongo kaain ara aobiti riki tao te sport division bwa tao ngkana akea na ra kataumwane tao a nang riai ni karaoa aia prodoc nakon te naan donors bwa aonga ni waaki ara karikirake aio bwa e a bon mwaiti naba titiraki tabeua tangiran aio ma e aonga ni moantaai ni kakamwakuraki ao e bati n rabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ao ai bon ti teuana riki buokan am titiraki ao e a tia ni bubutiko te Tia Tei Marakei ae karineaki Hon.Moannata Ientaake bwa e na kanakoa. Ao e nakoim te Tia Tei.

Hon.Moannata Ientaake : Ko bati n rabwa Madam Speaker ao I a karabwa naba te Minita man te MISE ao e moarara riki tariu are e tabeka te titiraki. Bwa tera ngke ko a karina naba ana multi-purpose court Marakei irarikin te bubuti aio ngkana e kona naba n reke irarikin naba ana bubuti tariu mai Nikunau. E bati n rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Martin Moreti : E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa naba te karin raa mai Marakei e koaua are bon te aba n aine ma e aera ma why not bwa tia tautaui mwiin taian bubuti bwa I taku bwa a bon tia ngkai ni wene n rau te naan proposal ao tao ana moanibwakaki ake a kaman tabekaki titiraki. Ao n aron moa tao Aranuka moa ao imwina Butaritari, tao Nikunau ao tao Marakei ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Ao e a bon koro buokan ara titiraki anne ao tia nakon are imwina. Te titiraki are imwina e na tabekaki te Tia Tei mai

Tarawateinaieta Hon.Terieta Mwemwenikeaki ma iai ana bubuti nakoiu ibukina bwa iai ae motirawa n ana Auti tao tibuna ngaia are N na taoni moa ni kabane ana titiraki iaon te Ota Beba ngkana a kaoti n te bong aei. Tia manga katokai nakon te ingabong.

Ao ngkanne te titiraki are imwina N na kanakoa nakon te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Mwakurian Karikirake ao kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake e nakoim te Tia Tei.

E NA ROKO NI NGAI TE KARAO KAWAI I TABITEUEA MEANG

Hon.Taberannang Timeon : Point of Order tia mena iaa Madam Speaker page iraua.

Tibiika : Iteraniba 9 te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon : A mangaongao ara page. Ko rabwa.

Ko rabwa te Tia Babaire ao I karautaeka bwa ae a reke. Au titiraki ae nambwana 26 n te Ota Beba Madam Speaker ao e kangai taekana e rangi ni uarereke. E a moanna n aki tamaroa te kawai iaon au abamwakoro ae tatangiraki irou ae Tabiteuea Meang. Au titiraki e kangai:-

E na roko ni ngai te karao kawai i Tabiteuea Meang ? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tabiteuea Meang n ana titiraki ao aei ana kaeka te Tautaeka:-

Madam Speaker, iai te katautau bwa e na waaki te mwakuria ni katamaroa iaon te kawai inanon te ririki ae na roko. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taberannang Timeon : I karabwa te Minita Madam Speaker are e a tia ni kaeka aio bwa e taekinna bwa nakon *sometime next year.* Ao e kona n taekinna te Tia Babaire tao n ana katautau I ataia bwa tao I ataia bwa e aki rangi ni bebete bwa e na kaeka. E na kona n anganiira ana kantaninga bwa tao ni ngai n te ririki ae boou te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake : E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao te katautau tao nakon nukan nakon raatokin te ririki ae na

roko, ngkana arona bwa a nakoraoi bwaai ni kabane anne te katautau ae wene n te tai aio. Ngkana a butimwaaka bwaai ni kabane ao e na kona n ae e na teke nukan te ririki ae na roko ke raa tokin te ririki ae na roko. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taberannang Timeon : E rabwa te Minita te Tia Babaire ao eti e koaua bwa ti aki maeka ia te Tia Babaire i karawa ma ti maeka iaon te aba ana kona bwaai aika ana kawaeremwea aio te Tia Babaire. Ma I riki n taekina aio ni butia te Minita ana kantaninga bwa tao ni ngai te katautau. Bwa are ti na kaman tangitangira naba ara kawai man taai aika nako te Tia Babaire, ai iraua ririkina ngkai ao tao imwin Butaritari ngkami, ao ia riki, ao ia riki.

Ngaia are ngkai e a manga taekina te ririki ae na roko ao ngkai tia mena iaon anne te Minita nakon te ririki ae na roko tera ngke a bane n nako bwaai ao tao tia noora nukan te ririki ae na roko te Tia Babaire. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake : E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao e koaua anne ti na keiaki ni kataia ni kabirimwaka te waaki ao ti na bubuti bwa ana nakoraoi bwaai ni kabane e na akea bwaai aika ana riki aika a kona n aki kantaningaaki. Ma ara kantaninga bwa ana teke nanon bwaai aika ti katautaui n te tai aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon : Akea kabaneana ma ai bon ti te kaunga nano nakon te Minita bwa ti na kataia ni uarokoira nakon te tai ane e a tia n taekinaki te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita, I taku bwa e a bon rauaki te Tia Tei mai Tabiteuea Meang ni kaekan ana titiraki ao tia nakon are imwina. Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari Hon.Tinian Reiher ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Otabwanin, Aaba ao Karikirakean te Ununiki Hon.Ruateki Tekaiara e nakoim te Tia Tei.

BUBUTI IBUKIN WAAKINAN KARIKIRAKE IAON TE UNUNIKI IAON BUTARITARI INANON TE RIRIKI AE BOOU 2023

Hon.Tinian Reiher : Ko rabwa Madam Speaker ao e kangai au titiraki :-

Kai e noraki bwa iai rikiraken te naan maeiu iaon abara ae Kiribati ao a bon riai ara botanaomata ni kaungaaki

bwa ana kakamwakuri ni ununiki iaon kai n amwarake ma buki ni kai ao bon aroka, ma taian kai aika ana buoka aron kateimatoan te maeu ma te rikirake nakon taai aika imwaira. Ibukin abara ae Butaritari ao iai bubuti aika a butimwaeaki iroun te Tautaeka ibukin unikakin kaai n amwarake aika te cassava, te taro, ma te kumara, uanikai ma baenikai , te sweet corn, te nangkona ao te bamboo. Ao a tuai waakinaki raoi. E kona te Minita n te MELAD ae karineaki n taekinna bwa ana bon kona ni waaki karikirake aikai inanon te ririki ae boou ae 2023? E rabwa.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa Madam Speaker ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

Madam Speaker, I kukurei n taekinna bwa iai ana waaki au Botaki ni Mwakuri ibukin kaumakan unikan kai n amwarake nako ibukin tanian te maeu ibukin Butaritari ao abamwakoro ni kabane.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tinian Reiher : Madam Speaker e rangi n rabwa te Minita ae karineaki ao I taku bwa are ti aki te mwakuria ae e bebete kanga te waaki ni karikirake iaon te ununiki. E bon kainnanoa teuana aia tauraoi ara botanaomata ni waakina te ununiki ao te kauoua ngkanne ana ibuobuoki te Tautaeka ao ngaia are I karabwa te Minita ngkai e taekinna bwa bon iai aia waaki ma ana manga kamarurungaki riki aron taian waaki nakon te ririki ae boou. E reke ara tai n tain te workshop n ongora irouia kaain te statistics ao e koaua anganiira kanga taraakin aron biribirin kaubwaira n te tai aio ao nakon taai aika ana roko. Ao iai naba are anganiira ibukin ana ribooti te FAO kanga iaon te foot profile iaon Kiribati. Ao ngkana ko noora ana mena te FAO ao e bon rangi n teretere iai bwa iai ae rangi ni uarereke aron kabonganaakin bon kanara man abara e rangi ni korakora riki ae ti kabongana man aika a roko ao mai ibuakon akeke a roko mai tinaniku bon te naan grain aika e rangi n taua aron mwaitin te amwarake ae ti kanna iai.

Ao e noraki man ana ribooti te FAO bwa e bon rangi ni uarereke aron kanakin te uanikai ma te baenikai kanga n aron norakina ao e bon rangi ni uarereke. Ma ngaia are e koaua bwa are bon te Minita are e bon aware n aron aio bwa e bon mena iteran te FAO irouna ngaia kanga e bon tararua aron rikiraken kaubwaira n te ununiki.

Ao I karabwaia ana taan mwakuri ake i Butaritari bwa a bon korakora ni mwakuria. Ma ngkana arona bwa ti nang kamaua raoi aron te ununiki

iaon ara abamwakoro ae Butaritari ao e bon kainnanoa te tiim ae na bon roko mai Tarawa. Ma I taku bwa akeke uoman ake a mwakuri ngkai iaon te abamwakoro kanga a bon aki kona n rangi ni karaoa te kabanea ni kona n tobwa te kainnano are e na kaunga te ununiki.

Ngaia are aongkoa N na bubutia te Minita ngkana e bon kona n reke ana tiim are e bon mwananga mai ikai n reitaki ma kaain te China Technical Mission ane i Temaiku ao a kona ngkanne ni bon waaki inanon kaawa ni kaunga te ununiki. N na bubutia te Minita ngkana e kona n reke aio angana man ana tabo ni mwakuria. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ni buokan ana titiraki ao e rangi n eti ae taekinna te Tia Tei mai Butaritari ao e koaua. Ti kakoaua abana ae Butaritari bwa bon te aba ae korakora iai te maeu ao iai ngkai ara babaire n rimwin ara program aikai bwa aongkoa ti nang karekea Butaritari ke ti nang karaoa Butaritari bwa teuana ara abamwakoro ae ti na kona ni iokinibwai amwarake te buki ni kai ao te baenikai. Aio ngkai kanga ara plan ma Tiaina bwa ti nang karekea Butaritari bwa teuana kanga ara oo ni kabwebwe ibukin kanara aikai are ngaia naba te tabo ni iokinibwai. Nanona tia bon kainannoa te consultation ae bati ao I a tia ni maroro ma Tiaina ibukin aio ao ti kukurei naba n taekinna bwa bon iai abara aika a tauraoi iaon Butaritari iai te state land iaon Butaritari ae ti kona ni ibuobuoki ma te Kauntira iai. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tinian Reiher : Madam Speaker e rangi n rarabwa te Minita e rangi ni kaunga nano bwanaan te Minita ao I taku bwa a bon ongo ara botanaomata ao riki ara Kauntira. Ao eti ana taeka are kanga bon iai te naan ground land are tao a bon kona ni kabonganaaki iaon karikirake akeke e na bon waakini te Tautaeka.

Ngaia are I kan kaunga te Minita ao I karabwa n aron bwanana ae e nang tangiraoi nakon kaekan te bubuti. Ao e koaua iai ngkanne are tao iaon te nangkona. E koaua tao a kona ni ngare ara botanaomata ao ngaia a nang unika te nangkona.

Te Tia Babaire Madam Speaker ngke e boo naba te workshop ao n ana tai te statistics ngke e kabwarabwara ao ko ataia bwa tera te kabanea ni buburakaei ngkai ngkana te balance of payment iroun Kiribati n aron te mwaiti ni kaako ae roko ae kabanemwane ae buburakaei iaon Kiribati, te nangkona e Tekena te bwaa. Ao tia bon titiraki n tain te

meeting ao ti taku bon te koaua ami figures aikai? Ae e a nang korakora kaoakin te nangkona nakon ao te kabanemwane nakon te bwaa te diesel ma te mena. Ao te kaeka iai, bon anne. Bon ngkai te nangkona ae taua te mena ao ngkoananoa are e bon reke te maroro ngkoananoa.

Aongkoa N na bon karinraa ni bubuti nakon te Minita n te Commerce bwa tao e aki nako bwa are tao a tangiria ara botanaomata ti aki kona ni birinako mai iai. Ma ti nang bubutia te Tautaeka bwa e nang karinaki iaan te *prize control* bwa ngkai ngkana ko kabooa naba te nangkona e a bon nang buburakaei. E ototea te rii ni kaokao. E ang ao ti bon ngare iai ngaira Taan Tei ma are e bon eti ae kanga e a bon birirake boona.

Ma e aoria, ma are ngkana arona bwa ti kona ni kakatai iaon Butaritari ni bubutia te Minita bwa tao e na noraki ni unikaki bwa are kanga iai te kantaninga n taai aika nako bwa ngke a noora nanon Butaritari ao aron te karau iai ao a taku bwa e na bon maeu te kai ae te nangkona. Ma ngkana e maeu te cassava ao e na bon bae naba ni maeu te nangkona. Ma ngaia N na bubutia te Minita bwa tera ngke arona bwa e a noora naba ngkanne iteran taian kai ake ana tobwa aron ara kanganga ma aron rikiraken tangiran te naan kai n aekakin te nangkona. Ao tao e a noora naba te bamboo irarikina n aron ae I a tia n tabekia n ae nako ao e butimwaia naba te Minita ae karineaki. E bon rangi ni maeu ngkoa te bamboo i Butaritari ao ngkana e kona ni manga bon kamaeuaki are aki kona ni kabonganaaki ibukin kai n amwarake ao e na kona ni karekea ngkanne mwiin te naan kai ake ibukin te furniture's ma te naan raa. I a bubutia te Minita Madam Speaker ao e rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ni buokan ana titiraki ao e koaua bwa ti nang kakoaua ae te nangkona e bon nang maeu iaon Butaritari ma te bamboo.

Ara koraki a kaman kibara te nangkona bwa ana kataia ao ngke tao e mena ao e a kan tia ngkai n tai ngke arona bwa e iraki nako. Ma te kanganga teuana a nako ni kawara Biiti ibukin anakin aia nangkona ana kabwebwe, ao Biiti e rawa n anganako ana kabwebwe n nangkona. Ngkanne tia manga tuangia ara koraki ngkana e rawa Biiti kam a manga taraa tao Toromon, ke tao Samoa ke tao Tonga ae ti kona ni iraorao ma ngaia bwa aonga ni karokoa aia kabwebwe bwa ti aonga ni unika te nangkona. Ao ti kakoaua ana taeka te Tia Tei ae ngaia are I taku arei e n ariki Butaritari bwa kanga ara Up ngkai n

ara tabo ni iokinibwai n aekan amwarake ni kabane ao n aekan naba te nangkona. E rabwa.

Tibiika : Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tinian Reiher : Madam Speaker ai bon akea riki I taku bwa e nang kakukurei bwanaan te Minita ao bwanaan te Tautaeka are I tabekia ni kaekan ana bubuti Butaritari. Ao e raoiroi bwa are tia bon kaunga te Minita ma ana koraki ni mwakuri ao tera ngke arona bwa e kakarekea naba te training kanga ti ongo iroun te Tia Tei mai Tarawateinainano bwa e a tia ni waakinaki te training ibukia taan ununiki iaon Tarawateinainano are tao teuana te namwakaina. E karekerekea naba te Minita iaan ana waaki nakon te ririki ae boou ibukin ara abamwakoro ae Butaritari ao e rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita ao I taku bwa e a bon nanoraoi te Tia Tei mai Butaritari ni kaekan ana titiraki ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nikunau Hon.Tauanei Marea ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin mwakurian karikirake ao kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake. E nakoim te Tia Tei.

BUBUTI KARAAN AIA RAN TE KAAWA AE TABOMATANG NGKAI IAI TE URUAKI NAKO IAI

Hon.Tauanei Marea : Ko rabwa Madam Speaker ao aio au ka onoua n titiraki ao e kangai taekana:-

Te bubuti nakon te Minita are e tabe ma te ran. E kona ni karekea te anga ni ibuobuoki ibukin karaoan aia ran te kaawa ae Tabomatang ngkai iai te uruaki nako iai ao a rootaki n te kanganga kaain te kaawa aio ibukin karekean nimaia te ran ae mam nikatoa bong? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Nikunau n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

I kukurei n taekinna bwa e tauraoi au Botaki ni Mwakuri ni ibuobuoki ibukin te uruaki nakon aia ran kaain Tabomatang. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea : Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua te Minita n ana kaeka ao eng tao N na bon aki tabeka te titiraki aio Madam Speaker. Ma I bon tabekia bwa iai reitana ma N na kaitaua te Minita ma ana taan mwakuri bwa I kaongoaki n te ingabong aio bwa e a kan tia ngkai ke e a bon maeu ana bwam ke ana

ran te kaawa ae Tabomatang ana koraki te MISE are a tabe ni karaoia. E a tia ngkai ni karaoaki ao I taku bwa e a maeu ngkai ana bwam te kaawa aio. Ao I kaitaua te Minita ma tao ti reitan ngkanne te titiraki aio ngkana a kona naba ni buoki ara reirei aika Nikumatang Primary School ao Muritoa Primary taben te reirei bwa I a bon tabekia nakon te Minita ngkai e rekereke ma te ran ao e kakawaki ngkai a roko ana taan mwakuri ikekei ngkana a noori naba aia bwam bwa a maan naba ni uruaki aia bwam reirei aikai.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ni buokan ana titiraki ao eng a tauraoi au koraki ni ibuobuoki ngkana iai te bwai ae a kona ni karaoia ibukin urakin bwaai akana te naan bwam aika e mwanewei te Tia Tei ae karineaki. Ao a tauraoi naba ni ibuobuoki nakon anne. E tekeraoi te bwam are i Tabomatang bwa iai aia spare ae a uouotia ngaia are ngke a noria bwa iai te kanganga nako iai ao a oneia naba ao e a maeu te bwam anne. Ma a tauraoi naba ara koraki ni ibuobuoki ni karaoi akana tabeu.

Ao n aron tao e raoiroi bwa I a kaongoa naba te Tia Tei ae rine a tauraoi naba ngkai ara koraki n tiku riki ni maan riki teutana i Nikunau ni katiai riki te naan mwakuri akana a riai ni katiaaki ngkai a tii n roko n te abamwakoro ae Nikunau. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea : I kaitaua riki te Minita n ana kaeka kai e a nang tauraoi ana tabo ni mwakuri ao e koaua bwa are e a nang kakawaki ngkai a bon mena iaon te abamwakoro ana taan mwakuri n te MISE ao e rabwa bwa tia manga butiia bwa a noori reirei aikai ngkana arona bwa iai naba aia bwai ni mwakuri iai a buoki naba.

Ngkanne tao buokan riki te titiraki iaon aio ao ngkai e mwakuriaki naba te ran ngkai iaon Nikunau are mai iroun te KIRIWATSAN ao eng kanga iai bubuti kaain Ward are a karaoa ngkai aia ran. Eng ti kaitau nakon te Minita bwa e bon kaekaaki ara bubuti bwa kaboakia taan mwakuri ke taan karaoa te mwakuri. Ao n otau ao iai tengaun aika a tia n rineaki bwa ana karaoa te ran aio raan aikai ao a mwakuri ngkai. Ma ibukina bwa aongkoa e a manga kabaitiaki te mwakuri ibukin ae ti uoua te wiiki ao a bane ngkai ni mwakuri kaain te Ward ma kanga ti te bubuti bwa tera ngkai ana anga te Minita ae kona n reke buokaia naba ke kanuangaia taan mwakuri n te Ward are a buoka te mwakuri ibukin kabaitiana terana ana iango te Minita I a katikua nakoina.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao tia karaua ni maroro au kantaninga bwa a bon kakauongo ngkai naake tabeia aio ao tia karaua ni maroro ma ngaia bwa tera te anga tia uota ke tia maroroakina ana bubuti te Tia Tei ae karineaki ao I karautaeka bwa I aki kona n are n anganna naba au kaeka ni kangai bwa eng ke tao e kanga ma tia maroroakinna ma ara koraki ake tabeia aio n noora aron te kataumwane are e a bon karaoaki n te karikirake aio ao tao baikara riki. Ngkana iai te anga are ti na kona ni ibuobuoki iai ao tao e na kona n reke te ibuobuoki iai ao ngkana arona bwa tao e na rangi ni kanganga ao ti na reitaki ma te Tia Tei ae karineaki ao kaain te abamwakoro are ana rootaki n aio. Ma ara kantaninga ti na kataia ni kakaea angana ngkana iai angana ae ti na kona ni ibuobuoki iai. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Iai riki buokan am titiraki, akea ao teuana riki ao e nakoim te Tia Tei.

Hon.Tauanei Marea : Eng ko rabwa Madam Speaker ao eng tao ti aki buokan te titiraki ma e bon kakawaki bwa ti na tabeka bwanaara ni kaitau nakon te Minita ao ai bwanaia kaain ara abamwakoro ae iai noran mwannanoakia ibukin karaoan aia ran ao uoua titiraki ake aki tia karaoakin aia ran man te KIRIWATSAN ao e a bon tia ni kaekaaki ara bubuti n ara titiraki n te Auti ae nako ao e a noraki ngkai karaoana iroun ana taan mwakuri n te MISE. Ao te karabwarabwa ae moan te bati nakon te Minita ma ana taan mwakuri. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao tera ae ti na taekinna ao tao I bon ti kabooa naba te rongorongo te raoi naba. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : E a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari Hon.Tinian Reiher ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake. E nakoim te Tia Tei.

TATAREN TE BWAA I BUTARITARI E REKE BWA AI BON TE KANGANGA AE E URUA ARON REKEN MAEUIA MA AIA WAAKI NI KARIKIRAKE ARA BOTANAOMATA

Hon.Tinian Reiher : Ko rabwa Madam Speaker ao e kangai taekan au titiraki:-

Tataren te bwaa i Butaritari e a reke bwa ai bon te kanganga ae e a urua aron reken maeuia ma aia waaki ni karikirake ara botanaomata. N na bubutia te Minita n te MISE ae karineaki bwa ai tera ana waaki ana kambwana ae te KOIL ngkana iai ni kauarerekea ke ni bon katoka te kanganga aio? E rabwa.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake : E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Butaritari n ana titiraki ao aio ngkanne kaekana ana kaeka te Tautaeka:-

Madam Speaker, e tauraoi te KOIL n reitaki ma rabwata ake iai irekerekeia ma te kanganga aio ni mwakuria katokana. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tinian Reiher : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Minita I taku bwa kanga aio teuana te kanganga ae tao e a bon okioki n taai nako ao tao ti aki te kanganga ae e nang bebete aron karaoana ni kataia ni waekoa ni katokaki.

Ma I karabwa te Minita bwa e nang abwabwaki te maroro naba iaona n te bong are ngkoananoa n aia tabeka Taan Tei aika a karineaki mai Maiana. Ao tao e bon koaua bwa bon ti te bwai ae nang kakawaki Madam Speaker bwa te bwai ae te bwaa ai bon ngaia are a maeu iai ara botanaomata iai. A nako n akawa iai bwa are ngkana ko a roko ngkai iaon te abamwakoro kanga ai bon te akea te naan waa ni ieie ngkoa are kanga a kona ngkoa n nako n akawa iai. ngkai bon angin bwaai iai karokoakin am uanikai ma am bukinikai ma tera n te matabaiawa e kainnanoa te kaa ma te rebwerebwe ma tera. Ao bon aio te bwai ae tera. Tao ti na bon ti kaokiokia nakon te Tautaeka bwa eng e aonga n ae tao e kabane ariki korakoran ate Minita. Ao I karabwa ana kaeka ngkoananoa a bon ongo naba iai ara botanaomata mai Butaritari.

I taku bwa iai taian kaeka aika a raraoi are e a roko ngkai te tug and barge ao tao N na bon ti bubuti riki nakon te Minita bwa are ngaira abara ae Butaritari, e a bon waerake naba te kaibuke ni bae ieta. ngkana te kaibuke are e bwabwaka tabona e a bon waerake naba ni kabwaka tabona ni waerake n te naan turam.

Ngaia are kanga iroura e na bon rangi ni bebete riki aron uotakin te bwaa nako abara. Ma e aoria bwa are bon ti aki ti ngaira ae ti kainnanoa te bwaa a bon bane ni kainnanoaki irouia abamwakoro ni kabane. Ma tao N na kaunga riki te Minita bwa are bon iai n ana kaeka te Minita n te mwamwananga

ngkana kam a bon kaongoira naba ao tia kona naba ni ibuobuoki.

Ma ngke tao arona bwa te KOIL e a kaman kaongoa te Shipping ke tao te Minita n te mena ao tao e a kaman mwananga te Landing Craft ni uoti ara bwaa kee ao I ataia naba bwa e nan ang bebete n aekakin Abaiang are a uota naba ana bwaa Abaiang ni kangai nako Butaritari.

Ngaia are N na bubutia te Minita e kona riki n taraa riki itera aikai akeke tao te naan abamwakoro ake e bon kai roko te bwaa iai ngkana arona bwa e kona ni kaumakaki tao ana kaibuke te Tautaeka man taai ake e kanganga ni mwananga taian kaibuke ake aia bwai te naan aomata. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Butaritari n ana titiraki ao ibukin buokan te titiraki ao e koaua, n aron are I bon taekinna naba ni buokan kaekan te titiraki n taai aika nako ti na bon keiaki ni kakaea te anga ae e na rangi ni uarereke te kanganga anne. Bwa n aron are e reitia ngkoa te Minita n te Transport ao ngkai e a roko te Tug and Barge ao I taku bwa e na manga kabirimwaka riki kanakoan te naan bwaa. Bwa au kantaninga bwa a nang uarereke riki ngkai te tangitang ibukin tataren te bwaa.

Ngkana arona bwa n te tai naba ae nako te kaibuke naba ngkoa n te Shipping are akea bwa e mena n te itera mainiku are tewaana ao tewaana e toka n te tiriba. Ngaia are e bon rangi ni maan naba n te tiriba n te tai arei bwa tao e kan reke ana namwakaina.

Ngaia are bon anne naba te tai are e bon kanganga naba nikirakin te naan bwa ate kaibuke are tewaana ti bon keiaki ni kabongana ana kaibuke te Atinimarawa arei bwa e nikiri naba bwaa. Ngaia are e uoti bwaa nakon te itera maiaki ao e aoria bwa are e koaua bwa e bon aki naba toki naba te kanganga ti na bon keiaki ni kakaea tokin te kanganga aio ao n aron ae I taekinna ngkai e a reke te tug and barge e nang bebete riki aron kanga karorokoan te naan bwaa, bwa n aron are e taekinna te Minita teuana tabun te ngaa te turam ae kona n toka iaon te barge aio.

Ngaia are ngkana e kanoaaki n teuana tabun te ngaa te turam ao e a bon kona naba ni kanoaia mai Abaiang ni Marakei ni karokoa te itera meang. I taku bwa e na rangi ni ibuobuoki anne. Ngaia are tao n aron are I taekinna ara kantaninga ti na keiaki ni kakaea riki angan kauarerekeana. Irarikin ae te kaibuke ao n aron are I bon

taetaekinna n taai aika nako are bon iai naba ngkoa ana iango te KOIL are e na bon karekei riki te naan tangke aika a bubura nako aon aba are e na katikui taabo. Tao e moarara riki taabo ake kanga a bon rangi ni korakora aron kabonganaakin te bwaai ai n aron te kabotau teuana aban te Tia Tei ae karineaki ae Butaritari anne teuana. Ao e kona naba ni ibuobuoki ma kaain Makin ngkana arona bwa e kateaki riki teuana ae rangi ni bubura ao e na kona ni ibuobuoki nakon are irarikina naba.

Ngaia are anne kanoan ana plan te KOIL. N te tai aio ngkai ao iai ara TA ke tao te tia rabakau ae e mena ngkai i Tarawa ae roko ngkai ibukin te katauraoi ibukin aron tamnein ao korakoran te naan tangke aika a na kona ni katokaaki ao ana kona ni katukaki iaon aba.

Ngaia are anne ngkai ae wakinna te KOIL. Ngaia are au kantaninga bwa ngkana a teke nanon kanoan iango aikai ao ana kona riki ni bebete tataren te bwaa n taai aika a mwaiti. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tinian Reiher : Madam Speaker, ko rabwa ao e rangi n rabwa te Minita I taku bwa bon akea riki buokana bwa are ti a tia n ongora are ngkoananoa ao I taku bwa e nang matata e a manga reitanaki ae manga taekinna te Minita. A manga unga nanora bwa ngaia iai te naan tangke aika ana kateaki tao a bubura. Ma e koaua ti kaunga te Minita bwa are tao ngkana e tei Butaritari ao tia kona ngkanne ninikira aia bwaa kaain tarira ni i Makin ngkana a kainnanoa te bwaa tia kai karokoa te bwaa ngkanne irouia.

Eng kanga ai bon akea I ti kan bubutia riki te Minita bwa ngkana te tai are e roko te rongorongo irouia iai n te mena bwa ngkana tao arona bwa a kona bwa ngkana e a bon maan inanon te maan ae tao e a kaaniia tao teniua namwakaina ae ti a tia noria n abara ae Butaritari. Ae e bon tare te bwaa inanon te tai ae kaan teniua namwakaina. Ao anne ngkanne a a rotiira ngkanne. Ao tia bon kawenea bwa te bubuti nakon te Minita ae karineaki ao kaain te KOIL bwa a bon kikibaria. Bwa ngkana e na bwaraka ngkana e nako ngkai tao ti te 10 iaon te kaibuke bwa 10 te turam ae ibuobuoki, nakon are a bon kangai naba.

Ao ngkana ko a manga bon titiraki bwa e a reke te kaibuke ao ngaia ai manga akea te turam. Ngaia e a manga aki nako te bwaa bwa akea te turam. Ma e aoria tia katikua iroun te Minita ae karineaki ao e kakawaki bwa are e a bon tia n ongo aron te kainnano aio te Tautaeka ao eng ara kantaninga bwa e na reke buokana n

aron are e kabwarabwara te Minita ae karineaki nakon tao taai aika imwaira Madam Speaker ao e rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ao e koaua n aron are I taekinna ti na keiaki ni kataia ni kakae angan ae te kabanea n tamaroa ibukin kataakin kauarerekean te kanganga n tataren te bwaa. Ao e koaua a bon maraki naba ngaira ara kantaninga iai bwa are te bwai tia okiokiraki iai ao ni bon ara abamwakoro naba ao bon ngaira naba n ara abamwakoro ae Abemama e bon kaan 2 te namwakaina ae tare naba te bwaa naba iai.

Ngaia are I kumeaki naba iai irouia kaain ara abamwakoro ma are e na kanga e nang kanganga naba aron karekean baona ao baikara riki. ngaia are kantaninga bwa e na kona ni ibuobuoki ngkai n aron are I taekinna te tug and barge ao ara kantaninga bwa tao n taai aika imwaira ao e nang uarereke riki te kanganga ara kantaninga bwa ti na kataia ni kauarerekea te kanganga ao ti na kataia ni katokia ma tia noria inanon taina. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao I taku bwa e a bon bane buokan te titiraki anne mai iroun te Tia Tei mai Butaritari ao tia kanakoa nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang Hon.Dr Kautu Tenaua ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Otabwanin, Aaba ao Karikirakean te Ununiki Hon.Ruateki Tekaiara e nakoim te Tia Tei.

E KAKOAUA TE TAUTAEKA TABENA RITINAKIN ABA AKE E KAREKEAKI IAI TE RAN AE ITIAKI IBUKIN KAINNANON TE BOTANAOMATA

Hon.Dr Kautu Tenaua : E rabwa te Tibiika ao kanga bon te onono ae e rangi ni uarereke bwa e bua ma I kan butia te Minita bwa tao e bua taekana ae e mena ma e bon kangai *'I kan butia te Minita are tabena e kakoaua ae te Tautaeka tabena ritinakin aba ake e karekeaki iai te ran ae itiaki ibukin kainnanon te botanaomata?* ao anne te titiraki ao e rabwa.

Tibiika : Ao I a kanakoa nakoim te Minita ae karineaki am kaeka.

Hon.Ruateki Tekaiara : Madam Speaker ao aio ana kaeka te Tautaeka :-

Madam Speaker, aio bon kanoan ana motinnano te Tautaeka are ritinakin taabo n ran iaon abamwakoron Kiribati ao I kukurei n taekinna bwa e a tia ni waakinaki te mwakuri iaona. Ko rabwa.

Tibiika : Ao N na kaeta aram te Tia Tei Hon.Dr Kautu Tenaua am titiraki.

Hon.Dr Kautu Tenaua : E rabwa te Tibiika ao e rangi n rarabwa te Minita n ana kaekaeka ao tao e bon ongora riki kaain te kaawa aika uoua Nuotaea ao Ubwanteman bwa are iai irekerekeia ibukin kabwakaan aia riiti tabeman akana taan ababa iai.

Ngaia are ko rangi n rabwa te Minita ao bon te bubuti ngkanne tera ngke e kakoroaki nanon are ko taekinna are te motinnano bwa ngaia e na bon riai n reke te riiti nakoia taan ababa ake e mena iai te manibwa are e karekeaki iai te ran nakoia te botanaomata ao ko bati n rabwa.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa Madam Speaker ao e bon rangi ni baiti karaoakin nakoia taan ababa aikai ngkana arona bwa e a tia ni itiaki raoi tian aba aikai n te bowi n aba. Ao man minitin te bowi n toutia anne e roko te Lands ao te Lands ngkanne e karaua ni karaoa ana survey ao ni baireia bwa mwaitira te bwaka mwane nakon aba akanne ni kaineti ma aron abwakia. E rabwa.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Dr Kautu Tenaua : Bon te karabwarabwa ae moan te bati ao e koaua tao bon iai tabeman akana a tia ni bwaka bwa e rawata te aba are i Nuotaea riki e rawata taan ababa iai ma iai akana a tiku are a bwaka ritin abaia man te tai are e waakinaki iai te karikirake anne ni karokoa te tai aei.

Are i Ubwanteman te rongorongo are aongkoa a kairoroaki bwa ana tiaina te boraraoi bwa e na akea te riiti ae e na bwaka nakon te tia ababa n te tabo anne. Tao bon te rongorongo ae e aki rangi ni matata ma tao bon te bwai ae kona ni kaitiaki ate Minita taiaoka. E rabwa.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ni buokan ana titiraki ao e koaua n aekan cases akanne ngkana e bon koaua bwa e kabure bwai te tabo anne nakon te Tautaeka ma te Kauntira ibukin akean te riiti ae e na kabwakaaki ao ti kainnanoa te beba are a koroboki iai tai. E koaua are n te beba bwa ngkana bon iai are n te beba ao ngkanne ti na manga karaua ni iangoia riki ma ngkana bon akea n te beba ao e na manga bon bwaka. E na riai ni bwaka te riiti n taabo akanne. E rabwa.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei kabaneana.

Hon.Dr Kautu Tenaua : Eng are tao e na iai te mangaongao n aron te kaotaota iai ma titebo are i Ubwanteman ao e na karaoaki te manibwa ao e na akea te riiti ma are ti aki abaia kaain Ubwanteman ma bon temanna te tia ababa itinanikun Ubwanteman. Ao e na reke te kanganga ngkanne bwa te tia ababa arei e a tia ni baireia bwa ngkana akea te riiti ao e na totokoa kabonganaakin te manibwa anne ibukin Ubwanteman. Ngaia are bon te bubuti ngkana arona bwa e karekeaki etin te rongorongo n aei. E rabwa.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ni kamatatan riki buokan ana titiraki ao e na bon riai n reke ritin taabo aikai ngkai te ran iaan aban te aomata n aron are i Buota ma Bonriki e kamaeuia te botanaomata n te kaawa anne ao ni bon arona e na bon riai n reke. Ma a manga karaua n taraia ara koraki ma tao manga iai te boraraoi ae kona ni manga taraaki ni kangaraoaki ma aron aei. E rabwa.

Tibiika : E a bon bane buokan ara titiraki ao ai bon ti te 10 te miniti ao tao e bon reke taian ara titiraki anne. Ara titiraki anne e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon ao e na kaekaaki iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau. E nakoim te Tia Tei.

E TAEKINAKI N TE RONGORONGO AIKA NAKO BWA E TAURAOI N KATEA ANA AOBITI AMERICA (EMBASSY) I TARAWA

Hon.Taberannang Timeon : Ko rabwa Madam Speaker ao aio au titiraki ai bon kabanean naba au titiraki n te bong aei ae nambwana 51 ao e kangai taekana Madam Speaker:-

E a tia n taekinaki n rongorongo aika nako ae tauraoi ni katea ana aobiti America (te Embassy) i Tarawa ma e tuai n reke man te Tautaeka ni Kiribati te tabo ae na katea ana aobiti. Iai te kanganga ao ngkana iai e kona te Tautaeka n taekinna bwa tera ibukin ongoraan te botanaomata? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau : Madam Speaker ni kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang:-

Ao I kan taekinna bwa akea ana bubuti ngkai America ibukin tangiran te tabo ke te aba. Ao e rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taberannang Timeon : Ngaia E rabwa te Beretitenti ae karineaki ni

kaekan aio te Tia Babaire ao are e aoria bwa e a tabekaki iaan te Auti aei te Tia Babaire. Ao kanga kan kamaeuan te titiraki aio te Tia Babaire ibukin ongoran te botanaomata. Nanona ngkanne ngkana arona bwa iai ana bubuti te Tautaeka n America ke Tautaeka ake tabeua ibukin kakaean aia tabo ni katei aia aobiti iaon Tarawa ao e tauraoi te Tautaeka ni ibuobuoki n te itera aio te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa buokan te titiraki. Eng ngkana e bon roko aia bubuti ibukin kainnanoan aia tabo ao ibukin kainnanoan aia tabo ao a bon kaungaaki bwa ana bon kona n roko ao ana tarai taabo akana a nano iai ao n aron are e kakaraoaki ma te naan tao aekan rabwata akanne e iraorao Kiribati ma ngaia rabwata aika a tia n tekateka ngkai iaon Kiribati a kona ngkanne n anganaki inanon te boraraoi n ae bon tataneiai te aba iai. Ao e rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taberannang Timeon ; E rabwa te Beretitenti te Tia Babaire n taekinna bwa ngaia bwa ngkana a roko bubuti aikai ao e tauraoi te Tautaeka ni ibuobuoki te itera aio te Tia Babaire. Ao I taku bwa e bon riai te Tautaeka ni ibuobuoki nakon te itera aio te Tia Babaire bwa rokoia aobiti aikai ke aba aikai bwa antai te Tia Babaire bon uotakirakean riki abara ae Kiribati n noraki bwa iai tamaroana iai mwaitia aba itinaniku a kan maeka ikai te Tia Babaire n reitaki ma ngaia e ngae ngke ti ataia bwa iraua ngkai te aba ae e a tia ni iai ana diplomatic relations ma ngaira ma a teimatoa ni kakaeira man taabo tabeua te Tia Babaire, tao mai Biiti ke mai New Zealand ke mai ia te Tia Babaire.

Ma ngkana a bon kona n tekateka ikai te Tia Babaire ao I taku bwa anne riki are e na uotarake riki kanga arora te Tia Babaire i Kiribati ae noraki abara bwa a kan tekateka iai aba aika a mwaiti. Ao ti na kaunga anne te Tia Babaire. Ao te Tia Babaire I bon taekina aio ngkai America bwa n taai aika nako ao iai kanga ana taeka America nakon kanga manga okina nakon te betebeke te Tia Babaire bwa are iai aana are aongkoa e a tia n taketen bwa e na katei ana Embassy iai te Tia Babaire, ao teuana mai ibuakoia bon Kiribati.

Ngaia are e tuai man kamaeua aio te Tautaeka n America te Tia Babaire nakon te Tautaeka ao terana ana waaki te Tautaeka ni kaunga te itera aio te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau : E rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei mai Tabiteuea Meang temanna ao e kakawaki bwa ibukin ana kabwarabwara ao e koaua ti kaitaua ibukin kanga boutokaan te koaua ae kanga aongkoa ngkekei a maaku i Kiribati bwa a taku bwa a nang bane ni birinako taan anga te buoka mai Kiribati ao ngkai kanga e kakoauaki bwa a manga rurungi n roko. Are e a kaotia bwa e a rangi ni waaki raoi ao e nakoraoi ana waaki te Tautaeka aei.

Ma are e rabwa tia kai ibuobuoki ma are bon akea ana bubuti America ngkana e roko ana reta ao tia bon tia ni waaki ngkai n aron akana e ataia te Tia Tei e a tia n roko te tiim are e kanakoa te Beretitenti Joe Biden kanga iai ngkoa are iai ira aia bowi aban te betebeke i New York iaan are ti a tia ni butaki nako man aban te Forum ao arei e a manga bitaki te rongorongo bwa ai manga bon ti ana tai te Beretitenti n America ma aban te Forum, ngaia are tia karautaeka.

N te moan babaire aongkoa bon ti aban te betebeke ake a iraorao ma America are ti a tia ni kanakoa bwanaara bwa ti na ira. Ma are ngke e a manga bitaki aron babairean te bowi ikekei ao tia tia ni buutaki nako.

Ma I karabwa te Beretitenti n America ao bon kaain America ngke aki bwara nanoia bwa ni bon te namwakaina ae nako aei ao e karokoa ana tiim ikai are I a tia ni manga maroro ma ngaia ao e bon te wiiki ae nako ao e a manga roko te Ambassador are ana Ambatita America are e mena i Biiti ao e a kaota ngkanne ingaingan nanoia ngkana e kona ni waekoa ni butimwaeaki aia bubuti ibukin kateakin aia Embassy ikai. Ao e rabwa.

Tibiika : Ai bon kabanean buokan am titiraki te Tia Tei ao e nakoim.

Hon.Taberannang Timeon : E rabwa te Beretitenti te Tia Babaire ni kamatataan aio ao e koaua bwa tera te buoka ibukia aba aika bubura te Tia Babaire ke tao America ao antai te Tia Babaire ni manga okira te betebeke bon te move ae e a kaman barongaaki mai mwaaina ibukin noran kakamwakuri tabeua te Tia Babaire n aron ae noraki irouia koraki aikai te Tia Babaire.

Ma e na aki kamoamoa te Tautaeka bwa aongkoa aio te bwai ae karaoi ate Tautaeka ti aki ngaia ma e a kaman waaki aio te Tia Babaire. Ma te bwai ae ti na kaunga iai te Tautaeka bwa e na kaotia bwa e butimwaea tera aio te Tia Babaire ao ni kaungaia aba aikai te Tia Babaire nakon katean aia aobiti iaon abara ae Kiribati te Tia Babaire. Bwa are ti aki ti te Tautaeka ae kantaninga aei te Tia Babaire ma bon kaain naba Kiribati te Tia Babaire. Ibukin

kabarantan aron te waaki ma aron waaki aika ti na nakonako iai ngkai ao nakon taai aika ana roko.

Ngaia are ti na reitaki ma te Tautaeka n aio te Tia Babaire ni kaunga te itera aio bwa ana teimatoa ni kaunga te roko aei. Ao ni kangai tao aei te tabo teuana ae e a tauraoi ngkai ni mwakenaki tao te Embassy road tao ia tao mai tabon Bairiki ni kangai nako Nanikaai ni kangai te Tia Babaire. Ao akana a kan roko ni katei aia aobiti tao Tiaban bwa are Tiaban tao iaon kawaina te Tia Babaire akanne naba aika ana kaungaaki ao e nan ang ibuobuoki te Tautaeka aio ti aki ti ibukia ma ibukia kaain Kiribati ni kabane te Tia Babaire kai e noraki bwa iai teutana manga kenan te move ae e rangi ni bubura ibukia aba aikai ni kabaratan ae karaoia tao Tiaina ni manga kataia ni karina waana n aban te aono ae tebetebeke te Tia Babaire.

Ao ti karabwa te waaki anne bwa e raoiroi nakoira ao ti na kaunga te Tia Babaire man ana itera te Tautaeka ao man ara itera naba ngaira man te Auti n Tei ao kaain Kiribati. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau : E koaua e rabwa buokan te titiraki ao e koaua I a bon karabwa ao I a bon kaitaua te Tia Tei ae karineaki kanga bon ngaia unimwanen temanna te Auti n Tei aei I a nang kaitaua n ana taeka ni kaungaunga. Bwa kanga bon tabeia aika a mata mmwaane antai te Tautaeka are e roko ti nang kaitau ngkai ti tekateka ngkai ao ti a ongo taeka aika kanga tia kaungaaki anne ngkanne e na rangi ni buoka aron katamaroan te waaki.

Ao irarikin anne e rabwa naba bwa e koaua bwa te kantaninga ngkoa are e taetaekinaki are rokon Tiaina a nang bane ni birinako taan anga te buoka ngaia e aki bwa kanga rokon Tiaina ngkai ae kanga e a kaunga naba te roko irouia taan anga te buoka ti aki ibukin tao te Tautaeka ma ibukin abara ae Kiribati ao rikirakeia naba ara botanaomata. Rawataia taan anga te buoka n ana koaua te Tautaeka aei rawataia raora ni iraorao bon korakoran naba Kiribati ao uarokorana naba nakon ara tia ao ara toko are Kiribati inanon te 20 n ririki ao e rarabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao I taku bwa e bon bane raoi buokan te titiraki ao e bane raoi kaekana ao ai bon ti teuana te miniti ao e a bon itera te 12 ngaia are tia riai ni break ibukin ara katawanou ao tia manga kaitiboaki ikai n te aoa 2 n te bwakantaai ao tia break moa.

MOTIRAWA NI KATAWANOU

Tibiika: Ti a nakon ara bwai iaon ara Ota bebwa

Hon. Tessie Eria Lambourne: point of order Tibiika

Tibiika: Ngaia tao tera am *point of order*

Hon. Tessie Eria Lambourne: Euara taran ngkai ara *quorum* kanga ai bon akea kain ara tabo aei ko rabwa.

Tibiika: Ngaia ao ti a *call quorum* bwa I butii ngkami.

Ngaia I taku bwa ti bon roko raoi n te bwati ian are ti kantaningaki ian ara *rules* e toko raoi iaona ao ti nang tauraoi ngkanne ni waaki nakon ara bwai iaon ara Ota bebwa.

Kiraaka: Kometenakin Taian Biira

KOMETENAKIN TAIAN BIIRA

Tibiika: Ngaia n aron te bwakantaai aei ngkana ti tara ana Ota bebwa ao iai 4 ara Biira ae ti na Kometenna ngaia are imwain ae ti waaki nakon ara Komete ao N na butia te *sergeant* bwa e na karuoa moa ara *mace.*

CITIZENSHIP AMENDMENT BILL 2022 (Committee Stage)

Ngaia ao ti nang Komete te moan Biira ane e wene i matara ao ti na kometenna n te tai aei bon *Citizenship Amendment Bill 2022* au kantaninga Taan Tei bwa a bane n tia n reke *copy* n ke katoton te Biira aei ao n aron ae I ataia ao bon akea naba te onono ae reke inanon bain te aobiti are tangiraki nakon kanoan te Biira aei. Te Biira n onono aei ngaia are ti nang waaki ao e ngkai e bon uarereke ara Biira aei ao ti a tara ngkanne ti nang tara ngkanne te

kibu ane 2 ao 3 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaon te Biira aei. Kai bon akea ao N na kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano.

Bwa kibu aika 2 ao 3 ana tei bwa mwakoron te Biira n onono aei. Ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke kangai Tiaki, ao e nakoia ake a butimwaia.

Ao ti a tara ngkanne aran ara Biira are uarereke ke ana *short title* te Biira ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaona. Ngkana akea ao N na kanakoa bwa te kaotinano.

Bwa Atun te Biira ae uarereke e na tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki, ao e nakoia ake a butimwaia.

Ti a tara ngkanne Atun ara Biira ane abwabwaki ke te *long title of the Bill* ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan kamataata iaon anne. Kai bon akea ao I a kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano.

Bwa Atun te Biira ae abwabwaki ke ana *long title the Bill* e na tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki , ao e nakoia ake a butimwaia.

Ao mai ikanne ngkanne are e a katabwanina naba ara Komete iaon aran ara *Citizenship Amendment Bill 2022.*

Ti a tara ngkanne ara Biira are imwina, te Biira are ti na manga kometenna imwina bon te Biira ae te Kiribati Immigration Amendment Bill 2022.

KIRIBATI IMMIGRATION AMENDMENT BILL 2022 (Committee stage)

N aron ae ngkana kam kakoaua Taan Tei ao iai tenan onono aika ti a tia n tibwai nakoimi ao n aron are ti taneiai ni kakaraoia. N na rinanon te Biira *section by section* ke kibuna teuana imwin teuana ao ngkana e roko te itera are iai am onono iai ao ko a katea naba baim bwa I anganiko ao ko a karaoa naba am onono. Ngaia are ti nang waaki.

Ti a tara te kibu 2 ao 3 ao te kibu 2 ao 3 ao I ataia bwa iai te onono iai iaon ane 3(4) ao I a kanakoa nakoim te Leader n te kaitara bwa ko a kanakoa am onono e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao te onono ane e a tia ni wene imatan te Maneaba ni Maungatabu ni kaineti nakon te kibu 3 are anne taekan te onono nakon rabwatan te Oi n Tua ane mwakorona 4 ao aei e kaineti ma (4) ian te kibu anne are te kabwarabwara iaon te taeka are te

maeka ni maan tao te *permanent residence.* Ao kanga ti kanga te karinrin karinan te taeka te *permanent* bwa iai te taeka ane *residence visa* e bwaka mai iai te taeka ae *permanent* ao ti ataia bwa te onono aei e irekereke ma aron tao te kariaia n tiku i Kiribati ae boou are kanga akea tian tokin tikum ian te kariaia aei ke te *permanent residence visa.*

Ma ti anne e ti bwaka te taeka ae *permanent* imwain te taeka ae *residence visa* n te moan rain ane (4) ao n te kabwarabwara ane iana ane te moan rain naba ane te kabwarabwara ao e bwaka naba *permanent* ma e aoria n ae bon itiaki raoi bwa are ti noria n ane 4 n te *general amendment* ke tenan bitaki nikaran rabwatan te Tua are te Oi n Tua te *principal act* ao e na riai n rin te taeka ae te *permanent.* Ma are anne ngkana e rin bwa kanoan te Biira ane te kabwarabwara anne ao I taku bwa e kakawaki bwa e na rin te taeka ae *permanent* bwa e aoria n are ti tetikina ma nikiran kanoan te onono ane e tangiraki n nambwana 4 ke kibu 4 kanga ti anne te Tibiika kanoan te onono ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao I a kanakoa nakon te Beretitenti ae karineaki bwa e kanakoa ana kaeka ibukin te onono e nakoim te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: E rabwa ana onono ana katamaroa tao ni kaineti ma ane irakin tao ane mai ieta riki ane e na *consistent* rikaki ao kanga n tarana man ara itera ane kanga e titabo ma a bon *inter changeable* taeka akanne te *permanent residence* ao *residence visa* ngaia are ngkana *permanent residence visa* ke *residence visa* kanga titabo iroura a tei naba ibukin ngaia are kanga e rabwa te katamaroa ma kanga ti noria moa kanga e bon tikiraoi n aron ae tei ngkai e rabwa te ibuobuoki ti totokoa te onono.

Tibiika: Ngaia iai riki ae kan maroro iaon te onono ao iai riki am maroro te Tia Tei I a kaokia nakoim bwa bon akea ae kan maroro iaon am onono I kaokia nakoim ngkana iai riki am maroro iaon am onono.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika tao e kakaokoro te taratara ma I karabwa te Beretitenti n ana kaeka n ane e na tiku n arona nanona ngkai ngkana ti tara tao te mwakoro ane (4) ane e na rin ao e ti taekinaki te *permanent residence or residence visa* eang tao e a kakaokoro aron te ota n teina ma kai tao anne ae a tia nako bwanan te Beretitenti ao ngaira iroura anne te katamaroa bwa e aoria n ae e itiaki raoi ara Biira aei ara Tua aei ngkana e a bwati bwa a bane n akea te nanokokoraki. Bwa are ti kairaki n ane n 4 ane te onono ane kibu 4 bwa e kangai bwa ngkana iai te taeka ae

resident visa ke *residence visa* ao e na riai ni karinaki te taeka ae *permanent* imwain te taeka aei ao ti noria n te kabwarabwara ane n 4 ane n mwakoro 3(4) ane ngaia te onono ane ti karinna bwa e bua te taeka ae *permanent* imwain taeka ae *residence visa* are ti tuangaki n 4 bwa ngkana ti nora te taeka anne ao e na riai n rin *permanent* ao aei e a rin bwa are e a oti arana n te Biira aei bwa te karinrin nakon kabwarabwaran taeka akana a kabonganaki n te Oi n Tua. Ngaia ane ngaira iroura aei kanga akea tiaki nora iai te kangaanga bwa are e bon kaineti ma kanoan te onono aei ane e oti n 4 ane nikiran ngkanne te Oi n Tua bwa are aei e ti karinaki te kabwarabwara ngaia are e riai naba n eti ara kabwarabwara ao ti na ira naba kanoan te Biira aei are kangai ngkana ko nora te taeka ae *residence visa* ao kanimmwa imwain te taeka anne te taeka ae *permanent.*

Ao titabo ngkai ma ti aki ira nanon ae tangiraki nanona iai ngkai ni mwakoron ara Tua ara onono aei are e nang rin n ara Tua ae e aki ira nanon ane 4 ngaia ane anne bukin te onono aei ngaira iroura te bwai ae nang bebete bwa e bon kaineti ma kanoan te onono ae tabekia te Beretitenti n ana Biira aei bwa e na riai n rin n taainako te taeka ae *permanent* imwain te taeka ae *resident visa* ke *residence visa.* Ngaia anne kanga tiaki ota n aron tao ana kabwarabwara te Beretitenti n totokoan te onono aei bwa aei e bon kaineti ma ae bon tangiria n ana Biira aei kanga ti ngaia anne tao ara kabanea ni maroro iaon ara onono aei ae ti kubanako naba ngkai e aki butimwaia te Beretitenti ao bon te bwai ae tangiria ma e kaitiakaki raoi bwa ngkai ngkana e rin te kabwarabwara ae 3(4) ao akea *permanent* imwain te taeka ae *residence visa* ao anne ngkana ngaia e kariaia te Tautaeka bwa ngaia aei nanona teuana mwakoron te onono aei e na aki ira kanoan ane 4 ma ti ane kanoan ara onono nakon te mwakoro anne ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Akea riki kai e a bon tia ni kanakoa ana maroro te tia tabeka te onono ao N na kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona.

Bwa te onono nakon te kibu 3 iaon te Biira e na tei bwa mwakoron te Biira aei, ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki. Ao e nakoia ake aki butimwaia ao e aki moa butimwaeaki te onono nakon te kibu 3 iaon te Biira.

Ngkanne N na katuka riki te maroro iaon te kibu anne ane te kibu 3 iaon te Biira ngkana iai te kan maroro iaona ke ni kan kaotaotao riki iaon te kibu anne ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei.

Kai bon akea ao nang kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano. Bwa

kibu aika 2 ao 3 ana tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki, ao e nakoia ake a butimwaia.

Ti a tara ngkanne te kibu ae 4,5 ao na kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan kaotaota iaon kibu akana 4 ao 5. Kai akea ao N na kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano.

Bwa kibu aika 4 ao 5 e na tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki. Ao e nakoia ake a butimwaia.

Ti a tara ngkanne te kibu 6 ti a ti tiku iaon te kibu 6 bwa I ataia bwa iai tenan onono iai ao ngkanne N na kanakoa moa nakoim bon te kibu aei bon iai aika a na onono iai. Iai uoua iai ara onono n aron are kam noria iai *copy* n te *amendment* nakon te *Bill* ane ti a tia n tibwaia nakoimi. N na kanakoa moa nakoim te Leader n te kaitara bwa kona kanakoa am onono ao e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tangiria bwa N na kabanea ke tao teuana imwin teuana bwa e aoria ni kona kanga ti noria ngkebong bwa e a manga rangi n rawata ao imwina e manga rangi n aki ke ni kamangaongao ko rabwa.

Tibiika: Eang I taku bwa e raoiroi riki ae ko bon kanakoa moa teuana bwa ngkana e na abwabwaki am maroro iaon am onono kanakoa teuana moa imwin ko manga nakon ko tia n arei ti kaotinano iaona ti a manga nakon are imwina. Ma ngkana ko taraia bwa bon te bwai ae tao ko kan kaurerekea bwa tao ko taraia bwa e na aki nang kona aki nang kainanoa ae kona kamataata e bon nakoim anne ko kona naba tao ni kauarerekea am kamataata iaona ma ngkana ko bon tangiria bwa kona bon karaua ni kabwaranakoa ngkana I manga kaokia nakoim ngkana bwa kona *sum up* e bon nakoim anne ma e nakoim moa am onono ane te moan onono anne.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao te onono e kaineti nakon te kibu 6 n te Biira aei are karinan teuana te mwakoro ae boou inanon te Tua ane te mwakoro 48A ao te onono ngkanne ni kaineti ma anne te moan ane n au bebwa ane a tia ni kabutaki n ane A kanga e kaineti ma kanga te taeka ane ian te (1) ao ngkanne iai te onono bwa kanga n tokin te *paragraph* anne ao e na kamaunaki te taeka ane *"The Minister has reasons to believe and his satisfy that"* ao aei bukina.

Bwa tao N na karinna ma are te onono ane B bwa e irekereke ma ngaia bwa ngkai are ngkana e warekaki mai moana ao Te Minita e na babaire ma te kabineti kanga man ana iango te kabineti ao Te Minita e na kona ni kamauna te kariai are

ibukin te tiku tao n akea n aki oti tokina bwa n ningai e kona ni kamaunaki ao ngkanne iai ngkanne ane kanoan tera bwaai aika na kona ni kamaunaki iai ke taeka ni *visa* ke ni kariaia anne. Ma I tangira ane e na mauna ane kanga ane te onono anne bwa e na kamaunaki anne bwa are kanga te kantaninga bwa ngkana Te Minita e a uotia nakon te kaebineti ao ngkanne e a tia ni kukurei e a tia rinanon a bane bwaai ae e a tia n tarai bwa a riai n uotaki e a riai n uotaki taekan te aomata are e a tia n anganaki ana kariaia anne nakon te kaebineti ngaia kanga e aki kanga titabo ma e aki kainanoaki bwa e na rin ikanne bwa e a bon oti naba n ana mwakuri Te Minita are e a tia ni maroro ma te kaebineti bwa nanona e a riai ni karaoa are e riai ni karaoia ian te Tua aei.

Ao ane naba bukin ae I oneia bwa ngkana Taan Tei a tara ane te onono ane B are n au onono n te bebwa are e mena ian ane B ao aei iai riki kanga te bwai ae na karinaki ae ngaia ae na tarai Te Minita bwa ngaia bwaai ae na kona ni kamaunaki iai te kariaia are anganaki te aomata ao anne ane kangai taekana. Bwa ngkana e kuneaki tao ni Kiribati e kangai ngkana e kuneaki te aomata bwa e a tia ni karekea te kariaia man te rongorongo ae kairua ke tao e aonikai ke e aki kaota te koaua ke tao e karabai tenan rongorongo ao anne naba teuna ae ti taraia bwa e nang kakawaki bwa e na taraia naba Te Minita bwa anne naba teuana ae na riai n riki bwa bukin kamaunan te *permanent residence visa* ke te kariaia anne are e a tia n anganaki te aomata ao aei. Ngaia are ngkana e mauna are Te Minita are e na riai moa ni kukurei ao ni bon rau nanona bwa e a riai ni karaoa arei e na kamaunaki bwa are aei e aki kaineti ma ana taratara Te Minita bwa e kaineti ma ana babaire ke ana moti te kabowi.

Ae I taku bwa e aki kantaningaki Te Minita bwa ngkana e nako ana moti te kabowi ao e na manga taraia bwa e kukurei iai ke e aki ke ngaia are e na kanga e na reitinako raoi taekan tao bwaai are e na tarai Te Minita bwa ngaia aika ana kona n anganna ma te kaebineti te kariaia ian ara Tua aei bwa ana kamauna te kariaia anne. Ngaia ane I a kanakoa ane A ao B bwa a irekereke ao anne ngaia kanga ti kanakoraoan te karinrin ae ti na karinna bwa e aoria n are e mataata naba bwa teuana bukin te bwai ae I taku bwa e bon nang mataata n ara Tua tabeua bwa ngkana ko karaoa ae tiaki kona n taekinna te taeka arei te Tibiika ma are ko aki kaota te koaua ke e reke te bwai iroum man aki kaotan te koaua ke karaban te rongorongo nanona te ***fraught*** ke te *concealment of a material fact* ke te *false representation* ao aei ngaira iroura teuana ae nangi ni kakawaki bwa ngkana e reke n te bure te aomata anne bwa e a kuneaki bwa e a tia ni

karaoa te waaki anne e kuneaki iroun te kabowi ao aei e a bon anganaki naba iai Te Minita ma te kaebineti te kariai bwa ana kona naba teuana naba bukin kamaunan te aeka ni *visa* anne irarikin akana a bon wene ngkai n te onono aei ane n aron ane e oti n te Biira. Ao aei ngaira n ara koaua aei e nang kakawaki bwa are ngkai kanga akea taeka are kanga tao e kuneaki te aomata ni bure iroun te kabowi bwa reken te kariaia aei nakoina e reke man kanga ai te waaki n aonikai bwa aki kaotakin raoi te koaua.

Ngaia anne A ao B n te onono aei ae I taku bwa ngkana arona bwa e a bwarabwara raoi ao kanga ti kanakoraoan arei bwa ngkana e mauna naba are taekan Te Minita e na bon rau raoi nanona ao I taku bwa anne e a kaman oti bwa ngke e a nakon te kaebineti ao ai anne te mwakuri anne e a bon oti bwa are a tia ni karaoi mwakuri tao ana tia rabakau ao a tia n tuanga bwa e a riai aei an uotia nako te kaebineti ngaia are ngkana e nako anne ao e angaraoi naba karinan ae ti kan karinna ibukin kanoan te moti ngkana e bon ti a ni kuneaki te aomata bwa ana moti te kabowi ae e a tia ni karaoa te waaki ae e aki koaua. Ngaia anne ara onono ane A ao B ao tao ane te kabane tao I a manga kanakoa imwina te Tibiika ko rabwa.

Tibiika: Ngaia ngkanne ti maroro iaon am onono ane nakon te kibu 6 n te *new in session* ane 48A ao ngkanne am onono are ko kanakoa A ao B ao e tiku moa C ngaia are N na kanakoa nakoim te Beretitenti ae ko karineaki bwa kona kanakoa am maroro iaon te onono iaon ane *clause 6* ke te kibu 6 A ao B n aron are e a tia n tabekia te Leader n te kaitara ao e nakoim te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa te Leader n te kaitara n ana onono ane tao e kataia n tibwatibwa aron te kabwarabwara iai akana uoua moa ane kanakoi ao tao N na nakon moa ane te moan.

Ane te moan n aron ae kamataata kanga mwakan Te Minita ma te kaebineti ni karaoa te babaire nakon ngkana a kakoaua bwa iai te kairua iroun tao te aomata are e na roko ni maeka e nang kakeaki ana *permanent resident visa* ke bebwana n tiku bwa ai te tia maeka nanona tei abatera are e a tia n tiku i Kiribati bwa te tia maeka ao e nang kakeaki bebwa tao ian bukina aika tao baika ma iai te mwakoro n Tua ae angan te kaebineti ma Te Minita are tabena bwa e na kona ni karaoa ke ni karaoa te katabetabe anne ke te mwaka anne.

Ma e koaua n te kabwarabwara ngkanne ao e a ti are e kotoia te Leader n te kaitara e a bati naba n

tau are Te Minita ni karaoa tabena ma te kaebineti ma ane e na kamauna ngkanne ane iana kanga e aki kaotia ngkane bwa ai tera taben Te Minita ni katauraoi nakon te kaebineti. Kanga ngaia iai kakawakin anne bwa kanga bon aron te *standard practice* tiaki n are e a bon booa naba te kaebineti ao a tekateka naba ni babaire a tangiri baika ana babaire iai. Ao te mwakoro ngkanne ni kibutaeka ngkanne anne e angan tao Te Minita are tabena bwa e na bon karaoa naba ana katauraoi ao ana ukeuke nakon te kaebineti bwa are e na bon uotarake tao te *case* nako matan te kaebineti ao are e na kauntaeka ma te kaebineti ke e na ongora te kaebineti tao aera ngkai ko nang kaeka bebwan tikun te aomata ae e a tiku ni maan ikai kabwarabwara nakon te kaebineti.

N tein ngkai ana onono te Leader ai akea te kabwarabwara anne ao ngkana iai e aki teretere ngaia are kanga n te mwakoro ni kibu ane kanga e nang kanakoa are taekana are kangai *if the Minister has reasons to believe and his satisfy that the holder* nanona e bon kabaeaki Te Minita are tabena bwa e na karaoa tabena ngkai e nang kaakea bebwan tikun te aomata ae tao e a rangi n tiku ni maan e na karaoa raoi ana kakae nakon te kaebineti. Ngaia are kanga ti a karautaeka nakon te Leader n te kaitara I taku bwa e kakawaki ae te kaebineti bon te rabwata ae tiaki n are kanga ko bon anganna naba te babaire bwa e nang karaoi ke e a karaoa te kakaea ibuki ngkoe Te Minita tabem kona karaoa te kakaea ao kona uotia nakon te kaebineti bwa e na maroroakinaki ao e na karaoa ana babaire ma tiaki te kantaninga bwa ko a roko naba ao kangai au kangaanga arei ao ai bon tabemi kain te kaebineti tao kam a bon tia n ongo rongorongo. Rongorongon te iabatera arei e karikiwe ao e aki karinei ara Tua e a riai ni kitana abara ae Kiribati ma tiaki anne te kantaninga te kantaninga kona roko nakon te kaebineti ngkoe Te Minita are tabem ao kona katauraoi raoi bwa e kawa naba te aomata are tei abatera arei ngkana e a motikaki taekana iroun te kaebineti ao aikoa oioi raoi tenan kakaea. Ngaia are kanga ti taku bwa iai raoiroin aei bwa e buoka te kaebineti ao e bon buoka naba te *information* nakon te kaebineti ao kamanoan naba te aomata are e na kanakoaki bwa e na kanakoaki ian te kabanea n eti ao te kabanea n riai ae na otinako naba te babaire ae ti taku bwa e kirati ao e tamaroa.

Ngkanne ane B ane iaon ana onono ane B e koaua e kakawaki ae e na manga karinaki te kibuntaeka teuana ian ara onono anne n ara onono are ti uotia nako matami ngkai ane e wene ngkai bwa kanga e na kometenaki. Ti teniua kibuna bwa A, B, ao C ao ngkanne te Leader n te kaitara n ana onono ane B e a tangira ngkanne manga karinan teuana te

kaaua ae E , A,B, C ao e na rin ngkanne teuana ae E ma taekana ane taekinna ana kanakoaki naba iabatera ake a kuneaki n te bowi bwa a tia n reke a tia n aonikai ni karekea tikuia i Kiribati n te aro n aonikai a tia n anga te rongorongo ae e aki eti ao a tia naba kanga ni kamangaongao. Kanga te *fraught* ao a tia ni kabarai naba rongorongo ake ngke a kaoti ao e a naki reke rikia bebwaia n tiku ke tao n tiku i Kiribati. Ngaia ane anne ngkanne e karinna te tia onono ma tao ngkana n te tai aei ti karautaeka nakon te Leader n te kaitara bwa bukina are ana onono anne ao e bon aitara raoi ma ane te kibu 80 ian te *principal act section 80* are te *deportation for conviction* kanga te kaokioki ibukina ngkana ko a tia ni kuneaki n te bowi ao e teretere raoi mwakoron te Tua anne ane 80.

Ane kangai *A residence holder is liable for deportation if he or she is convicted in Kiribati or elsewhere of an offences* ao e a kabwaranakoi ngkanne tera tenan *offence* akanne ngaia are kanga irou e aki riai rinin anne ana karinrin ae boou bwa e a tia n tobwaki ian ane mwakoro 80 ian are bon te Oi n Tua ke te *principal act* ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao iai riki ae kan maroro iaon te onono are e a tia n tabekaki ao kai bon akea ao I a kaokia nakoim te Tia Tei ae ko karineaki e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Beretitenti n ana kaeka ao ni kabwarabwara ana kaeka are e aki butimwai kanoan tenan onono ane A ao B ao tao e nang kakawaki ae ti kan kamataata raoi naba bwa bukin ae e aki tangira kamaunan te taeka are kanga e anganaki Te Minita bwa e na karaua raoi n taraia bwa e kukurei iai ke e rau nanona iai. I taku bwa e taku te Beretitenti bwa e nang kakawaki ae na rin aei bwa e aoria n ata raoi tabena Te Minita bwa e na ataia bwa tera raoi ae na karaoia imwain ae nakon te kaebineti bwa bowin te kaebineti tiaki te bowi n aki akaka are ko a bon roko ni kangai aei taekan teuaei ke neiei. I taku bwa e nang kairua I aki ataia ngkai bwa te aekakira ngkai aron ana bowi te kaebineti ma ae ti bon taneiai inanon au tai ni mwakuri n te Tautaeka.

Tenan bebwa ake a roko inanon bain te kaebineti a tia aroia ngkana Te Minita e nako te kaebineti ao e aki nako te kaebineti ni kangai I tangira tenoa bwa e na kamaunaki ana *permanent residence visa* e aki kona bwa e a bon uota bebwana ao te bebwa anne n aron ana kainibaire te kaebineti ana riai ni bane rongorongo inanona, ngaia tiaki ataia ngkana arona bwa ai tein ngkai te kaebineti n te tai aei e a kaokoro ma anne ae ngaia are ngke e kangai Te Minita *in accordance with the advice of cabinet* nanona e a tia ni

maroroakinaki n te kaebineti e a tia n uotarake ana bebwa ao te bebwa anne ae ngaia e aki kona uotirake Te Minita ni karokoa e a kukurei bwa e a tauraoi bwa e a kona ni uotia nakon te kaebineti.

Ma I ti kan kamataata anne bwa e nang kaokoro otau n aron ana waaki te kaebineti ae I taneiai iai nakon ae taekinna te Beretitenti bwa mwina a mangaongao naba kain Kiribati bwa eti bwa te kaebineti te rabwata ae nang kakawaki ao bwaai ake a roko iroun te kaebineti tiaki bwaai aika aki akakanaki ao a roko naba bwa bon bebwa aika bon karauaki raoi ni barongaki irouia taan rabakau ao a roko iroun te kaebineti e uotia Te Minita are e a bon tia ni kukurei bwa e tiainaa te bebwa anne ao e uotia nakon te kaebineti bwa e a rau nanona. E oti iai bwa e rau nanona ngaia are kanga aei kanga ngai irou e kamangora naba Te Minita bwa titabo ma e a tuangaki te bwai ae na riai ni karaoia ao e na riai n rin n te Tua bwa mina e aki ata Te Minita te bwai ae na karaoia. Ngai irou e aki nang kanga e kairua ana kabwarabwara te Beretitenti ao tiaki anne bukin ae na kanakoaki bwa bukin ae ngkana e kanakoaki ao e aki ataa tabena Te Minita I taku bwa e kairua anne ao bwaai ni kabane e nakon te kaebineti a bane aroia tiaki ataia ngkai ngkana anne ai teina ma aei ae ngaia I taraia ngai ti taraia n ara onono aei bwa ngkana e nako naba bon akea te kangaanga ma e na kaineti raoi ma te onono bwa are e nang Kamanga n ae n ara onono aei e na Kamanga are kangai bwa ti ngkana e a bon rau nanon Te Minita ngaia are ti kanakoa bwa bukin are ti na karina te moti n te bowi ae te moti n te bowi akea ae kona riki ni kangai. Ngaia I kukurei n anne ke I aki kukurei n anne ngaia are angabuaka are e na kangai ti ngkana e a kukurei Te Minita ao e a rau nanona bwa, anne I taku bwa e nang bwarabwa ma I ti kan kamataata raoi aron uotakin tenan bebwa nakon te kaebineti ae eti bwa a bon karaoaki raoi ao ngkana e a uota ana bebwa Te Minita e a rau nanona ao e a kukurei bwa e a tauraoi nakoia kain te kaebineti are ana karaoi iai aia babaire mai iai.

E taku te Beretitenti n te kauoua are iaon are ana moti te bowi ao e na uringnga bwa are te mwakoro aei tiaki iaon te kananako bwa aei iaon kamaunaan te visa kamaunaan te visa aei ti te mwakoro ngkai ae ti mena iana kamaunaan te visa. E kona ni kamaunaki ana visa ao e na bon tiku naba bwa tao e a ti anganaki tao ti tera, ma tiaki nanona aei ae ti maroroakinna kamaunaan te *permanent residence visa* kamaunaan te kariaia anne ngaia are ngaira iroura aei ae nang ao aei ae ti karinna aei e kaineti ma karekean te *permanent visa* n te aro n aonikai. Ti aki taekin tenan bure riki are e na reke iai te aomata tao teianena ae mena i abara ian te

kariaia aei ngkana e bon reke ni bure anne bon te bwai anne ma aei ngkana e kuneaki bwa te bebwa are angan te *immigration* e kairua bwa tao tiaki ana bebwa ke tiaki raana ao anne ngaia ngkana e kuneaki n te bowi bwa e kairua ibukin karekean ana *permanent residence visa* ao ngaia ao ngaia anne ae ti na karinna. Aei e mwaneweia te Beretitenti aikai ngkana bon reke n te bure bwa ko a tia n urua te Tua e akin ang kaineti nako ae karekean am *permanent visa* kabonganan ke te waaki ae n aonikai ke n aki koaua ae ko karekea iai te kariaia bwa kona anganaki te *permanent residence visa.*

Anne ngaira iroura e nang kakawaki bwa ti na tangiria ake ana mena i abara bwa a na reke irouia tao te kariaia aei kanga ti tangira te koaua ae na kakaraoaki e na akea te aonikai e na akea tea ki kokoaua ngaia aei e nang kakawaki bwa ngkana e a kuneakin te kabowi ao te rabwata aei are ngkana e a tia naba n rinanon tao tenan kaotioti ao ngkana e a bon kuneaki raoi bwa e kairua e a bure n anne ao aei naba teuana te anga ana kona e kamaunaaki iai te kariaia tiaki aei taekan te kananako are mwaneweia te Beretitenti anne ibukin te kananako ao anne tiaki te bwai bwa anne bon te bwai teuana. Ngaia aei ti ibukin karekean te *permanent visa* bwa e na riai ni karekeaki ma te rongorongo ae koaua ao te kaotioti ae koaua ao e na akea te aki koaua iai.

Anne n aron ane kanga tao kamataatan ana totoko te Beretitenti n ane B bwa e taku bwa iai n te Oi n Tua ngkai ae ngkana e kuneaki ni bure te aomata are e kaineti te Tua aei nakoia bwa a rua te Tua ao anne a kanakoaki naba anne bon te bwai teuana. Ngaia anne ae aei e bon kaineti ma aron te waaki n aonikai ni karekean ke n te rongorongo are anga te koraki aikai nakon ana koraki Te Minita ibukin karekean te *permanent residence visa* ngaia anne ngkanne au maroro iaon ana onono aei n *sum up* mwin ana kaeka te Beretitenti are e a bon mataata e mataata bwa ngkana ko karaoa te aonikai ngke ae tei abatera ao ko anganaki am *permanent residence visa* n te rongorongo ae aonikai ao e aki kona ni kamaunaki anne. Aei ngkai nanon te bwai ae totokoan aei bwa are akea ian te onono ae e kawenea te Beretitenti imatara n ana Biira aei ae taekinna anne ngaia anne ae ibukin kamaunaan te *permanent residence visa* ngaia anne ae I ti kan kamataata ikai bwa e aoria n ae mataata naba n ara raa, tao nakoia kain Kiribati bukin naba ara onono aei ao ti kan kaeti tabeua te ota iaon kanoan ana kaeka te Beretitenti ko rabwa.

<u>Tibiika</u>: Ao ti a kanakoa te kaoti nano iaon te onono anne.

Bwa te onono nakon te kibu 6 mwakorona ae A and B e na tei bwa

mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki. E nakoia ake aki butimwaia ao e totokoaki moa te onono anne.

Ao ti bon mena naba iaon te kibu anne ao I noria bwa te kibu ane 6 I noria bwa iai ana onono te Beretitenti ae karineaki nakon te kibu ane 6(3) 48(3) 48A ao I anganiko te Beretitenti bwa ko a kanakoa am onono anne e nakoim.

H.E Taneti Maamau: Ao ko rabwa Madam Speaker ao ian naba ane te mwakoro 6 are kanga karinan kibu aika boou ke te *section* ae 88A n te aro are e nang rin ngkana kanoana ae boou ae 88A ibukin kamaunakin te *permanent residence visa* ke te *cancelation of permanent residence visa* ma mwakoron te onono ane tei ane 88 A1,2 ao 3 ao ko rabwa bwa ti a roko ngkanne n 3 ma taekana ane kangai *the presence of a person in Kiribati which permanent residence visa as been declared void under subsection 2 is unlawful and is liable for deportation under the provision of section 75 and 76 of this act* . n taekana ni Kiribati *" Te aomata are mena i Kiribati are e a tia ni kakoauaki bwa bebwan tikuna ni maeka i Kiribati e a kamaunaki ni kaineti ma ane te mwakoro n Tua te kibu 2 e aki riai tikuna ao e na riai bwa e a tia n urua ane 2 ke ana taku Te Minita bwa e a riai n aki ,* ti a tara ane 2 moa, *ian te ota are kanakoa Te Minita ao e aki riai tikuna ao e a riai nako ke ni kanakoaki man te aaba ni kaineti ma te kananako ke te mwakuri ni kananako akana a taekinaki ian te mwakoro 75 ao 76.* Anne tei ngkai ane e mena imatami Taan Tei ao ti te onono ae uarereke ngkanne ane ti a ti karina e na tiku taekana anne n te onono ane I a uotiarake anne e na tiku taekana anne ao imwain te taeka akanne ao ti a ti karina ngkanne te taeka ae *"not with standing section 83* ane *section 83* ian te *immigration act* ao tera nanona ngkanne kanga e nang warekaki e nang oneaki taekana ane te kibu ane mwakoro 6 ane mwakoro 6 kibu 3 n taekana ae kangai *" N aki rekereke ma mwakoro 83 ao te aomata are e tiku e mena i Kiribati are kakoauaki bwa bebwana n tiku e a tia ni kamaunaki ni kaineti ma te ota are e karaoia Te Minita ian subsection* ke te mwakoro 2 *e aki riai tikuna ikai e unlawfully ao e a riai ni kaoki nako ke e nang riai ni kaoaki nako abana i tinaniku kai bon tiaki kain Kiribati e nang kaokaki nakoaki ian te mwakuri ni kananako ian kibu 75 ao 76 n tuan te boborau.*

Ao anne ngkanne ngkana ti tara ane kanga te karinrin ane kimototo ane n aki karekerekea ma mwakoro 83 ao n te kibu 83 ian are te bon te Tua ni boborau Tuan te boborau ke te *principal act* e kaota are 10 te ririki te toki e na riai ngkana ko a tia ni maeka ikai 10 te ririki ao ko aki kona ni kanakoaki mai Kiribati kanga ai anne te *deportation liability* kanga te

10 year limit on deportation liability kanga te kabaebae bwa ko riai ni kitana Kiribati ngkana e tuai koro 10 am ririki. Ma te kibu ane 83 ian ara Tua n te boborau are te *principal act* e kaotia ngkanne bwa iai kanga tiana ngkana e a tia ni koro 10 am ririki ao e a mamara kaotinakoakim man te aba, ao ngaia are ngkanne te onono are ti karinrin ngkai iai are ti karina te taeka are *"not with standing section 83"* e na aki kabaebae aei e ngae ngkana e a tia ni koro 10 am ririki ma ko bon kuneaki bwa ko urui Tua ko a riai naba nako. Ngaia anne ngkanne ae ti a kaitiaka naba aei bwa e aonga n itiaki bwa e koaua kanga ai bon taai aika boou taai aika boou ao tiaki kona n ataia aekakin aomata aika burakiako aika a kona ni manga tarai Tua ao are a bon wanawana a tarai itera aika ana rinnako iai ao ti taku bwa ti a kakaea te anga naba ae na kamanoaki ara Tua ae Maungatabu ao e na kamanoaki naba abara ae Kiribati ngaia are anne ti te karinrin ae kimototo tao man taeka ke kabwarabwara akanne ao I a bubuti tabekakin te kaoti ibukin te onono ao e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao I a kauka te maroro iaon te onono n aron are tabekaki

Hon. Tessie Eria Lambourne: *point of order* moa

Tibiika: E nakoim te Leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ti aki ataia ngkana arona bwa e aki reke iroura te bebwa are n onono anne I aki ataia ngkana akea ngai irou I titirakinia naba raou aika irarikiu aki naba e tibwatibwaki n ningai anne ngaia ti kubanako bwa ti aki ataia ae iai ana onono te Beretitenti, ti a karautaeka n anne.

Tibiika: Te onono aei e roko inanon baiu te moanbong bon te moan ingabong I tiainaiia naba ngkekei n 5 ane *date* iaona ao I aki ataia bwa tera ae a karaoia kain te aobiti a ongongo ngkai bwanara bwa are a bon kakauongo ana riai n anganai te rongorongo bwa tera bukina e aki reke *copy* n te onono aei iroumi ngkai I a taninga aia kaeka bwa I aki ata bukina a riai n tia n tibwatibwaia.

I karautaeka bwa I aki moa kona ni kaekako te Leader n te kaitara ngkai e aki reke am bebwa ao tao Taan Tei a bane n reke ami bebwa taiaoka I kan ataia. Iai ami copy bwa I kan ataia bwa ngkana aki tibwatibwaia ara koraki ao N na ongora irouia, ngaia tera am *point of order* te Tia Tei mai Arorae.

Hon. Teima Onorio: Taiaoka Tibiika bwa ngai naba temanna ae e aki reke au *copy* I aki ata taekan te onono anen Tia Babaire.

Tibiika: Antai riki ae aki reke ana *copy* aki reke ami *copy* nanona e bon aki tibwaki ao I nanokawaki, tera ngkanne ae riki ao ngkanne ngkana kam kukurei ao N na ti kamotirawa ane 10 te miniti kam rinanon ti na ti *break* ti na *break* ibukina bwa I bon tangiria bwa kam na rinanon tenan onono ao ti na *break* ni karokoa e a bon boo te tai N na ti angani ngkami au iango ma ngkana kam taku bwa kam aki kukurei iai. Aei bon aia kairua kain au aobiti ngaia N na riai N na bon riai ni karaoa ae N na riai ni karaoia ibukina bwa bon aia bure kain au aobiti. Ngkana ti motirawa ngkai ao ti kaitibo ikai n iteran 3 bwa I taku bwa e reke raoi iai ami tai n rinanon anne, kain te aobiti kam a tibwatibwai ami onono akanne

Hon. Mikarite Temari: *point of order*

Tibiika: bwa aoria n reke naba tai Taan Tei e nakoim Te Minita n te aono n raina e nakoim.

Hon. Mikarite Temari: Bon karineam Madam Speaker bwa ngkana ai aia kairua am aobiti ao e nang taotaonaki ara bowi ae te kabanea ni kakanato ao ti ibukia aia mwakuri buaka am *officials* ao e kananokawaki ngkanne anne nakon Kiribati e kamatauningaa Kiribati naba ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kai I koaua am taeka Te Minita ao ae ngaia I bon taekinna aei I nanokawaki ngkai I ongo ae e aki tibwaki te onono n taina ae riai ai iraua au tai ni kauring ngkoananoa naba imwain naba bwaran ngkoananoa I tangiria naba bwa iai te onono ae na riai n roko naba iroumi ngaia anne bukina ae I bon tangiria bwa ti na *break* e aoria n reke aia tai Taan Tei ake akea aia *copy* ao iteran 3 ao ti a oki naba nako ikai ao ti manga waaki iaon ara Komete n ara Biira aei ngkana kam kukurei iai Taan Tei ao ti a *break* ao ti a kaitibo ikai iteran 3 kam rabwa.

BREAK 30 MINUTE

Tibiika: Ao imwain ae ti waaki nakon ara Komete ai bon bwanau I a tabekia nakoimi Taan Tei kain te Kaebineti Te Beretitenti Te kauoman Minita te Leader n te kaitara ao ai bon Taan Tei ni kabane ao tao bon Kiribati ibukin te bwai ae riki n te tai aei ao I aki kantaningaia ae na aki roko te onono inanon baia Taan Tei tabeman ao n aron ae I ataia iai ae roko irouia ao iai aika aki, ngaia are anne bon te kairua man aobiti ao ngkanne I a tabekia bwa ai te bwana ni kabwara bure nakon te Maneaba ni Maungatabu au kantaninga bwa e na aki manga riki aei e na aki manga riki te aekaki ni kairua ae riki n te tai aei ae na kona ni katoka te bowi n aron ae ti waaki nako iai n te tai aei ao akanne au maroro tabeua ibukin te kangaanga ae riki.

H.E Taneti Maamau: *point of order*

Tibiika: Ao I kanakoa nakoim te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa te kabwara bure ti butimwaia ma kanga ti bon kan ongora riki irarikin am kabwara bure te Tibiika tera raoi bon te bae e riki kanga aki naba rau nanora ngke manga angaraoi tao te bae e angaraoi riki ngke I a waakina au maroro ao kanga raoiroina riki ngke tao e a bon kangai naba te Leader n te kaitara a tuai reke ara mena e kona n taonaki moa te maroro nakon ae e a bon tia e a bane te maroro ao kanga ti a tounako ngkai a tibwa manga kaotia ae akea aia bebwa. Ma kanga ti bon kan ongora man am itera te Tibiika tera raoi bon te bae e riki a mwaninga am koraki ke tao tera ae riki ao e rarabwa.

Tibiika: Ngaia nanon ae I taekinna iai Taan Tei aika reke irouia ao bon nikiraki irouia a bon nikiraki n aia tabo are a mena iai ao ibukia naake aki reke kanga n aron aia kabwarabwara au koraki a taku bwa a bon tibwaia ikai I ataia bwa iai te onono ae tibwaki ngkebong naba ikai ao I aki ataia bwa tera te onono ae tibwaki nakoimi ngkebong. Ma n aron ae I kataia ni kakaea naba au kakae nakoia Taan Tei ao I kakoaua bwa iai aika reke irouia ao ngkanne n aron ana tao aia itera Taan Tei ake a tia ni katei baia nanona tao a bon aki reke inanon baia, nanon aia taeka au taan mwakuri are bon *staff* ke neiere bon tabena e taku bwa e bon nikiri ngaia are ngai ngkanne I aki kona n ata te koaua bwa are I aki ma I a bon bukinia naba ibukina bwa e tabekaki irouia Taan Tei ao I aki kona ni manga tei ibukia taan mwakuri ma N na kakaea te rongorongo ao ngke aotinako bwa a taku bwa a tia nikiri antai ae nang kakoaua ma anne aia taeka a taku bwa a tia nikiri a tia ni katoi baia Taan Tei n te onono are e a tia n tibwaki ngaia are I a bukina te aobiti ae ngaia I a kabwara bure iai nakon te auti te Maneaba ni Maungatabu aei.

Ao tao eti am taeka te Beretitenti bwa ngke arona bwa I a kaman ataia n aron are ko mwaneweia bwa akea te onono ae reke inanon baia Taan Tei ao I a kaman katoka te maroro iaon te Biira aei ao ti nakon te Biira are imwina ao N na bubuti bwa e na tibwaki ngaia are ti a bon e aoria ngkana te kairua man au aobiti ke tao antai are ti na bukinna iai ai bon bwanau naba ni bubuti nakoimi Taan Tei ngkana arona bwa iai bwaai ae kam noria ae aki tauraoi man te aobiti ao ti a kaai ni ibuobuoki iai kam a tuangai naba n te aro bwa N na kona ni karaoa are e riai ni karaoaki bwa e aoria nakoraoi ara bowi. Ngaia are I taku bwa akanne au maroro tabeua e nakoim te Leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao e kakawaki te

maroro iaon aei bwa are ngaira are ti rotaki iai are aki reke ara bebwa ao ti kubanako ngkai iai aika reke ao iai aika aki ngaia ti bon nanokawaki iai ma ti kabwara aia bure ara koraki ma ngke kanga ko kangai I aki ataia bwa antai ae na kakoauaia Taan Tei ke au koraki kanga titabo ma anne ma ti tuangko bwa ngaira aki reke iroura ao ti nang kanga naba n tuangko bwa tiaki ataia bwa iai te bebwa ti aki naba kona ni kangai te Tibiika e tuai reke iroura te bebwa arei, ti ngkana bon ara bebwa ti kona ni kangai a tuai tibwaki ara bebwa akekei. Ma akea te kangaanga bwa are bon kairua a kona n riki ti kabwara aia bure taan mwakuri bwa tao tiaki anne aia kantaninga ma e ti kakawaki are ngaira ni karaoan tabera Taan Tei ao e na reke ara tai n rinanon tenan onono ngaia are ti anganaki 1 ara bong bwa ti na kona n rinanon tenan onono.

Ma akea te kangaanga bwa ti kona n rinanon ana onono te Beretitenti aei e ngae ngke e a tibwa reke iroura bon tabeua tao te miniti nako ma akea ara kangaanga bwa bon te onono ae uarereke ngaia ae ti kabwara aia bure taan mwakuri bon te kairua ae rereke ao ti na uaia ni ibuobuoki akea te kangaanga ao ara kantaninga bwa e na aki manga oki n riki imwina e na karauaki raoi n taraki tao riki tenan onono nakon te Biira ake a rin inanon bain te aobiti ma akea te kangaanga ti kabwara te bure ao ngaira naba ti na ibuobuoki ngaira Taan Tei ngkana arona bwa bon iai ae ti ataia ao ti na bon taetae iai ko rabwa te Tibiika.

Hon. Mikarite Temari: *point of order*

Tibiika: Ko rabwa te Tibiika ao I ataia ae rawata ae kan point of order I angan moa te Beretitenti e nakoim te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa are ti a bonnanoa are akea te kangaanga ti a waaki nakon reitan te maroro te komete ma kanga bon ti te iango ni katamaroa bwa are I taku bwa bon teuana bukina ae riki te kangaanga aei tiaki naba bukinia taan mwakuri ma te bae ti bon ti kan ata tera raoi bukina bwa ti aonga ni mataata ma kanga te bae e kona ni buoka rikin te kangaanga aei bon ara Tua ara *rules* bwa kanga ti bon tara aron kakawakin ara Tua ngkana ti na nikiri ikai ni karokoa inanon bain te Auti n Tei 25 te bong imwaina ao te onono ti te bongina ko a karaoai naba te bongina ngaia are a kona n rerena tenan onono ao e aki tau naba te tai ngaia are ti nang kataia ngkanne ni katamaroa ara Tua bwa e aonga naba ae ti anga te tai bwa arei 25 ao aei ngkana iai te onono tao 3 aia *days* ke 2 bwa e aonga n reke ae bon ara tai ao e aikoa kona naba ngkanne ara kantaninga e nang toki te ienataka irouia ara taan mwakuri bwa are tao a tibwa roko n te bong aei ao a kabaitia naba n tibwaia. Ma are e raoiroi are bon

teuaia ni ibuobuoki ma kanga anne te katamaroa Madam Speaker ao e rabwa ao tao ti na iangoia te onono nako anne ao e rabwa.

Tibiika: Ao ko rabwa te Beretitenti ao I a kaeka moa te Leader n te kaitara, ko rabwa ibukin am maroro ao ko a kabwara aia bure kain te aobiti n aron are ko taekinna ti na aki bukinia. Ao I bon riki n tangiria bwa ti na motirawa bwa e a bon mwaiti au bong ni kauring ibukin te onono. I rangi n tabeaianga bwa I noria bwa e rawata te onono.

Ngaia are I rangi n tangiria bwa ana ni nneia ao n taia inanon baia Taan Tei anne teuana bukina. Ao I kaitau n aron ae kam a tia ni butimwaea te kairua bwa n aron are e taekinna naba te Beretitenti bwa e butimwaea naba te kairua ae e a tia n riki. Ao n aron onean te iango are e tabekaki e a bon tiku iroumi ao I kakoaua bwa bon anne teuana ae e na resolve te kanganga bwa are ngkana ko noora bongin te onono ti te bongina ngkekei ao ningabong naba. Ao I bon noria ngkebong e bon bwakanako ara tai tia manga mwakuria te onono. Tia manga moan rinanon ngkebong ti matu tao te aoa teniua.
Tia ki kona ni katuka te onono nib aka n aki noria ti riai ni mwakuri bwa n te aro ae e na riai n nakoraoi kanoan ara Maneaba ni Maungatabu n te bong aei. Ngaia are ngke tia manga rinanon teuana imwin teuana ao anne naba te bwai ae I noria ae matoatoa ma e aoria bwa are ai bon iangoana inanon te Maneaba ni Maungatabu aei bwa bon ngkami taan katamaroa ao tao ni kanakoraoa ara tua ibukin kainan ara Maneaba ni Maungatabu.

Ao I taku tao ti nang waaki ma e a teitei bain te Tia Tei mai Beru ao ngkana I anganiko ao tao N na anganiko bwa are ko mena i Nuka tao I anganiko ko kanakoa am maroro ao tia waaki naba n are imwina ao e nakoim te Tia Tei mai Beru.

Hon.England Iuta : Ko rabwa te Tibiika bon ti reitan maroro aikanne are ko bon noria ngkoananoa bwa I bon katea baiu ngkoananoa I aki karongoa. Bwa akea naba te naan onono aika a roko irou iaon te tua are ko bon uringa are te tua iaon te Publi Service. Ao ngkai iaonte Immigration ana onono te Kaitara akea naba irou bwa bon ti te naan onono bon aia onono te MISE ana onono te Minita n te MISE ao ana onono te Leader n te Kaitara ao te immigration akea. Ao a uneakina te onono nakai aio tia rangi ni mimi riki ai bon akea te onono naba anne n reke. Ma anne kanga kanoan are ngkoananoa ngai bon akea te onono ae reke ngkoananoa ma are I aki karongoa ma I a ti maningongo naba nakoim. Ao ngkai naba I aki kan karongoa bwa are tia bwaka i nukan te maroro iaon te *Immigration Act* ngaia are I a tia ni kabwarabwara nakoia kaain am

aobiti ao are tia ururingaki riki bwa are eng iai ara ruu ae ti bon memena ikai ngkana a kona n tibwaia ikai. E rarabwa.

Tibiika : E rabwa te Tia Tei ao I kabwara am bure bwa I aki kaeka am tangitang anne ngkoananoa anne nakoiu ao ko bon tabeka am tangitang ni kaineti ma akea te onono naba ae reke inanon baim. E aoria bwa are e a teke kanganga n te bong aei I taku bwa a bon ongora kaain au aobiti au kantaninga bwa e na aki manga riki aei ao bon au taeka nakoia ti na bukinia Taan Tei. Ti aki kona ni bukinia Taan Tei akea iroura eti te bwai ae taekinna akea irouia ao akea riki ara taeka. Ti riai ni karaoa tibwangara ao tabera. Ngaia are kam bati n rabwa ibukin bwaai ni kabane ake a riki n te bong aei ao ti nang waaki ara Komete. Ao tia waaki nakon are ti a tia n toki iai e a tia n anga ana kabwarabwara te Beretitenti ae karineaki n ana onono iaon are 42a(3) ao ngkanne I angan te Leader n te Kaitara bwa e a kanakoa kaekan te onono anne ao e a nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao ti kaitaua te Beretitenti n ana onono nakon te kibu 6(3) are karinan taeka are e kaineti ma aki kabonganaan are e na aki taraaki te mwakoro 83 n te oi n tua. Ao are e a tia ni kabwarabwara aei are kanga aki nakeke a tia ni maeka iaon Kiribati n te maan ae 10 te ririki mai inano aikoa kona ni kanakoaki mai Kiribati. Ao anne ngkanne e karinna n aei bwa ngkana ngkoe te aomata are ko anganaki te kariaia ae aranaki bwa te *permanent resident visa* are te kariaia n tiku i Kiribati n te tai ae maan ao ngkana arona bwa e anaaki ke e kamaunaaki te kariaia anne mai iroum iaan are ti a tia ni maroroakinna mai mwaaina. Ao ko kona ni kanakoaki iaan te kananako iaan te tua aei are mwakoro 75 ao 76. Ao ngkanne e nang aki taraaki are ngkoa ngkana ko a tia n anganaki te kariaia aei nakoim ngkana ko a tia ni maeka ikai n 10 te ririki ao ngkanne ko nang aki kamanoaki iaan anne. Aei ana onono te Beretitenti n aron ae kabwarabwara.

Ngkanne ngaira ti a tia ni maroroakina te onono aei ao kanga ti aki boraoi ni iango iai. Ao aei bukina, bwa are ngkai iai te mwakoro anne n ara tua e aera ngkai iai ae ti nang kakaokoroia. Bwa iai aika ana kamanoaki iai ao iai aika ana aki kamanoaki iai. Bwa are e aki oti naba n are tao ngaira riki ti na taraia nakeke a tia n reke n te bure ao a tia ni kabureaki inanon te maan are 5 te ririki n are 80 arei ao I taku bwa nakai riki ae ana taraaki bwa ana aki kamanoaki ngkana ai bon taan bure ae a tia n reke n te bure.

Ma ngkana arona bwa e kamaunaaki aei bwa e kangai teuana bukin kamaunaan te kariaia aei nakoim

ngkana ko aki kona ni kamaeuko aei teuana bukina. Ngkana ko aki kona ni kamaeuko are iaan te kibu 6(B) mwakoro 1 *as become in capable of supporting himself for his dependent.* Ngkana ko aki kona ni kamaeuko ngkana aei bukin ae kamaunaaki iai te kariaia aei nakoim bwa kona maeka i Kiribati tao n te tai ae maan. Ao ngkana ko a kuneaki bwa ko aki kona ni kamauko ao e a kamunaaki te kariaia anne e anaaki mai iroum.

Ma ko a nang maan n tiku ikai bwa tao e a raka iaon 10 te ririki ko a riai akea kamanoam iaan anne ko a kanakoaki naba. Ao ngkana tao iai ae kangai tao e raoiroi bwa tao e a manga kamaeua teuaei ke neiei ma ana utu anne e karauaki n taraa aei te Beretitenti ma ana koraki ngkai a karina aei a taraia ke aki. Bwa ngaira iroura tao aomata riki ae a riai n aki kamanoaki aomata ake a tia n reke n te bure bwa a tia ni urua ara tua ao a tia ni kabureaki n aron are e a tia ni mwaneweia te Beretitenti iaan mwakoro 80.

Ao ngkanne te titiraki ae ngaia ti aki boraoi ni iango ma ae iangoia te Beretitenti bwa e aera ngkai ana aki kamanoaki nakai ao tao ana kamanoaki nakeke a urua ara tua ao a tia ni kabureaki. Ao ngkanne ngkana a maan ikai bwa e a raka iaon 10 te ririki a kamanoaki ngkanne. Ao e aera nakai ana aki kamanoaki ngkana arona bwa bukin anakin te kariaia aei bwa aikoa kona ni kamaeuia.

Anne ngaira ae ti aki boraoi ni iango iai bwa ti taku ngaira bwa e rangi ni kakaokoro e a karaoa te waaki ni kakaokoro ke te discrimination nakoia aomata ao aei teuana te bwai ae ti aki boraoi ni iango n te kakaokoroaki. Bwa are e ti kangai te Beretitenti bwa are ngkana ai bon te naan maebuaka nakai ao kai ti aki ngkana e noraki bukin kamaunaan te Visa aei. Ao teuana mai ibuakon te bwai ae e na kona ni kamaunaaki am Visa ae te Permanent Resident Visa ngkana ko aki kona ni kamaeuko.

E aki boraoi ma are e iangoia te Beretitenti ao I taku bwa ae iangoia aei tao e boraoi riki ma nakeke a bon tia ni kuneaki n te kabowi bwa taan kamangao ao a urua ara tua ao a tia ni kabureaki ao anne ngaira tao ti na noora riki riain. Bwa are tao nakai ana aki kona ni kamanoaki iaan aei. Bwa are a nang reke bwa te naan kanganga nakon Kiribati.

Ma ae iaan ngkai ae ti maroroakinna aei ae te Permanent resident Visa ao ngkana e anaaki mai iroum ao ko nang aki kamanoaki. Anne ngaira iroura e bobuaka ao e titebo ma e aki raoi Katinea bwa kanga ngaira iroura e aki raoi katineaki raoi bwa e ngaa te bure ae e nang kakaiaki, ao a ngaa aomata ae ana riai riki n taraaki bwa ana aki riai ni kamanoaki iaan anne. Ao anne bukin ae ti totokoa aei ae

karinan te onono ke karinan te taeka anne bwa ana aki kamanoaki nakai iaan mwakoro 83.

Ma ana kamanoaki naake a urua te tua iaan 80 bwa ana kona ni kamanoaki iai. Anne ae ti aki boraoi ni iango iai bwa ti taku bwa ana kabwarabwara naba te Beretitenti e aki rangi ni bwarabwara raoi bwa e ti taekinia kanga e taekinia kaain te mwakoro 80, ma e aki taekinia aomata are tao aikoa kona. Tao aikoa kona ni kamaeuia ao aikai a rawata naba kaain i abatera ae a mena i Kiribati ao a tia naba n reke n te kanganga ae aikoa kona ni kamaeuia ao anne ti aki te bure ni kakaiaki tao a nang kabuanibwai iai kaain Kiribati. Ma a nang aki kamanoaki iaan aei kanga ti anne ngaira bukinae ti totokoa ana onono te Beretitenti aei ibukin anne bwa kanga tit araia riki bwa iai riki aika a riai n aki kamanoaki iaan arei nakon aei ae te *Permanent Resident Visa* riki ngkana arona bwa bukin anakin te kariaia aei bwa tao e a bakuraewa te aomata anne bwa e aki kona ni kamaeua.

Ao ti anne ao I taku bwa e bwarabwara aron ara totoko nakon ana onono te Beretitenti aei. Ko rabwa.

Tibiika : Ao I noora bain te Minita ae karineaki man te Aono n Raina ao Rawaki bwa e kan maroro iaon te onono ao e nakoim.

Hon.Mikarite Temari : Ko rabwa Madam Speaker ao I kan maroro naba iaon te onono aio are I boutoka are e karaoi ate Beretitenti. Tao n ana maroro te Leader n te Kaitara ao e riai ni matata nakon Kiribati bwa akea te *discrimination* ikai. Ti aki kakaokoroia aomata. Ma te bitaki aio nakon te aomata ae ti aki te i Kiribati ae ko rinnako nako abara ni iein ma tei Kiribati ao ko kan riki bwa tei Kiribati. Anne raoi kanoan te maroro aio e aki taraaki tei Kiribati ma tei Kiribati ma ti taraa te ianena are ko rinnako. Ao otau naba ngkai ni bitakin naba te Biira aio. E aki taraaki bwa tera am bure ko a tia ni kabureaki n te karabuuti ke ko tuai, e aki ngkana ko ti aki karinea tei Kiribati ko down grade tei Kiribati ko kan kamoako bwa tao e aera kunim ao e aera kunra tei Kiribati *any kind*. Aekakin kamatauninga are e rootaki iai tei Kiribati aio ngai ae I boutokaia iai. Bwa kona aki nakomai ngkoe tei anena n teimatoa n taraira bwa ngaira ti mangori.

Ngaia are ngkana ko urua bwa tera te tua ae ko urua are e taku tei Kiribati iaan te tua aio bwa ko kamatauninga ko aera e riai ni iai katuaeam ao anne ngkanne ae kona kitana abara. Anne raoi ngai kabwaranakoan te tua irou aei. E aki taraaki ae kangai e titebo ma tein ana men ate Kaitara e kangai ngkana ko ngkana ko tia ni kabureaki ao tao entitle ni kanakoaki iaan te tua aio,

ngaira ti aki. N otau ngai ao ti aki, ae tei Kiribati ngai raoi raoi ni koaua e aki. Te i abatera are ti aki ngkoe tei Kiribati ma ko aki karinea tei Kiribati n te katei n te aroaro tera riki are e bon taku bwa e matauninga iai tei Kiribati kitana abara. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Maiana ae ko karineaki kanakoa am maroro iaon te onono.

Hon.Vincent Tong : Ko rabwa Madam Speaker kai ko karekea au tai ni maroro iaon te onono ae kakawaki aio. E ang I a tia ni maroroakina te *merit* ke bon kanoan te *interpretation* iaon te onono aio ara Leader. Ngai ngkanne au point e uarereke kanga ti aki naba kanga ti tao te *small* kanga ti noraki bwa ngkana ko warekia bwa iai te word are iaan te *third line* ao I butia te Beretitenti I ataia naba bwa ngaira naba ngkoe ngke ti kakaraoi bwaai aikai ao n tabetai ko a kabaititi ao n tabetai ko aki bae n noria.

Kanga ngai irou iai te word ae missing ke iai te naan word aika ana kamaunaaki bwa *not withstanding* ni karokoa sub section 2. Ngkanne te *word is unlawfully and is* kanga e titebo ma either teuana e automatically tao e na ti kaetaki ana grammar are *unlawfully* nakon *unlawful* ma e ngae n anne kanga iai naba iai te bwai ae manga iai riki te naan onono ke e bon *continue is unlawfully* tao *present* are e kananokaki te aomata. Ti te onono ae uarereke ngai irou kanga iai te bwai ae *missing* iai ke te bwai ae riai n *deleted*.

I ataia bwa bwaai aikai a karaoaki ao e nang uarereke te tai ma ti kaninganinga taiaoka.

Tibiika : Ao I taku bwa ai bon akea ae e na maroro iaon ana onono te Beretitenti ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Abaiang e nakoim.

Hon.Dr Kautu Tenaua : Ngaia ti te kan kamatata iaon aio bwa e na riai ni matata naba nakoia ara botanaomata ngkana ti kabwarabwara nakoia. Aio te *judgement* ae e baireaki mai mwiin te bowi. Ngke aio bon ti ana babaire te Minita ma te Kabineti bwa I ti kan kamatata ikai *unlawful* te taeka ae *unlawful* aio is *unlawfully* ma I aki ataia bwa tao e bon kaokoro te *grammar*. Ma are I kangai ngkana e *unlawful* aio antai ana *judgement* aio ana *decision* te *court* ke te *Kabineti* ao e bati n rabwa.

Tibiika : Ao N nang kaokia nakoim te Beretitenti ae ko karineaki bwa ko a karaoa am maroro iaon am onono ao e nakoim.

HE.Taneti Mamau : E rabwa Madam Speaker ao e koaua I a karabwa te Leader n te Kaitara ao ake a tia ni

maroro iaon te onono e koaua e bon uarereke ma tao e kona ni iai tea ki matata n aron are kanga e katereteraki. Ao e koaua I a moanna mai iroun te Leader n te Kaitara ao kanga e anga ana maroro ni karekerekea ma are te onono are teniua kanga ti karina te taeka are e na aki karekerekeaki ma mwakoro 83 n te tua ao e bon tiku n arona n aron taekana are e mwakoro ngkai. Ti a tia n karina are e na aki karekerekeaki ma te mwakoro arei ibukina bwa e kona n rangi ni kabaebae te mwakoro n tua are 83 nakoia aomata ake e a tia ni koro 10 ke tao riki *foreigners* are e a tia ni koro 10 aia ririki ni maeka i Kiribati ao aikoa ngkanne kona ni kanakoaki. Ma iaan te onono aei ana riai naba n nako ngkana a urua te tua.

Ngkanne tao ana kan kamatata te Leader n te Kaitara are e boboto iai ana totoko bwa aera ti aki karekerekeia riki naake a mena iaan te mwakoro bwa iai aika a kamanoaki ao iai aika aki ao e taraia ngkanne naake a kamanoaki naake a mena ngkana eti otau ake a mena n te mwakoro kibu n tua are 80 ake te koraki ake a bon tia n reke te bure n te bowi bwa are ti aki karekerekea ma aia onono ngkana eti otau anne.

Ao ngai kanga kabwaranakoana irou ngkana mwakoro 80 bon titebo naba ma ae kananonaaki are te kananako te deportation. Ngaia are e bon matata bwa are a rin ikekei ao aei ngkanne ti te onono n te karinrin ikai ngkana e nang kakeaaki am permanent Visa bwa arei ibukin te kaokioki are te deportation.

Ngaia are a bon taraaki naba ikekei naake a urua te tua a bon deported naba bwa are e teretere n are 80 bwa ngkana ko urua. N na kamatata raoi bwa e aonga n ae ota bwa are kanga e kuri ni kamangaoa te ongora te Leader n te Kaitara nakoia kaain Kiribati. Bwa are e taku bwa te kibu are 80 ti ibukin te deportation ma e aki katerea are ko na deported ke kona kanakoaki mai Kiribati are ngkana ngkoe te resident visa holder is liable bon deportation. Bwa ko a tia ni kuneaki bwa ko a tia ni convicted n te court of law. Anne ngkanne e rangi n teretere bwa are ko a urua am visa ngkoe are te resident visa ko a urua tuana bwa ko a kabureaki ke ko a tia n tei imatan te bowi ao ngaia are anne iroura e rin anne iaan are te deportation.

Ao ngaia are ti aki karekerekea ma ara onono are ti karekerekea ara onono ma are te mwakoro 83 bwa te 83 ibukin te ongora are irouia ake taan maeka ke i abatera are e a tia ni koro 10 mai inano aia ririki ni waerake. Ao akanne ngkana a urua naba te tua ana rin naba iaan naba te tua aei. Ao ngkanne are iaon tao ane nakana a bon aki kona n tarai aron maeuia n aron are e kotekoteia te Leader n te Kaitara are 88a (1b)

ana riai naba n rin bwa kanoan te ota are i abatera are e kakoaua te Minita bwa aikoa kona ni kamaeuia ma tao aia dependents ke tao aia botanaomata are a kamaeuia.

Ana riai naba n nako ni kaokaki nako. Ao anne ngkanne e bon reke iaan te tua anne te kibu are 88a(1) ngaira ti bon ti tara are 3 riki ni katamaroa bwa e na rekereke ma te koraki ake a tia ni maeka ikai te 10 te ririki ni waerake. Kanga akea n aron are e taekinna te Minita n te Linnix akea ae kakaokoroaki bwa ngkana aki rabwataki akana e kananoni te Leader n te Kaitara n ae te onono ae ti uotiarake a bon rabwataki ke iai kairan te waaki ibukia iaan are tao mwakoro 80 iaon te deportation ao iaon are 81a(1)(1b) are bon anne are e tiku bwa mwakan te Minita ni kaineti ma te mwakoro 1.

Ao ae ti taetae iaona te mwakoro 3 bwa are e bon okoro aei bwa e kataia ni katerea riki bwa te koraki ake irekereke ma are a tia n anganaki tikuia bwa ana tiku iaon Kiribati ao a tia ni urua naba te tua iaan are mwakoro 2 are kanoan naba te ota ane e a tia n tiainaia te Minita ke e a tia ni kakoaua bwa a riai ni kitana Kiribati ni kaineti ma ane mwakoro 2.

Au kantaninga tao anne ni kaekan ana totoko te Kaitara ae I taku bwa e aki rangi n anai nano ao ti taku bwa are a bon bane akanne n taekinna a bon bane n tia n tobwaaki iaan mwakoron tua naba akana kibun tua akana I a tia n taekini.

Ao e rabwa te Tia Tei mai Maiana n ana katamaroa ao e aoria bwa e a taraaki anne are iaon tao lawfully ke tao teuana te taeka ke tao e na ti tiku n lawful. Ao ni kaineti ma tao ana kan ota te Tia Tei mai Abaiang temanna ae karineaki ane iaon tera ae kananonaaki n ae lawful. Are kanga lawful ke unlawful ni kaineti ma te tua nanona antai ae na interpret te tua kanga ti aki te Minita ae e na interpret te tua ke te kabineti bwa bon iai ngkanne tabena are e na interpret te tua. Ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao ko rabwa te Beretitenti ao n nang kanakoa ngkanne te Tia Tei mai Butaritari e nakoim.

Hon.Tinian Reiher : Madam Speaker I taku bwa e bon rangi ni matata are iroun te Beretitenti ao kanga akea naba au kanganga n are te bitaki ae e karinna ngkai. Ma e bon ti tabetabe teutana au iango iaon are te mena are kanga kanakoakin te aomata are te permanent resident are tao e aki kona ni kamaua. Ao bon ti iaon humanitarians ground ngkanne bwa e nang nakea. Ngkana e aki kona ni kamaeua ikai ao ti nang manga kanakoa ni kaokia nako ikekei ke ngkana arona bwa iai te anga are ma e aoria bwa tao ngkana arona bwa e mena ao tia kateia bwa

kanga tao kanoan ana taratara riki te Tautaeka nakon taai aika ana roko.

Ngkana tao arona bwa iai riki te naan itera akeke ngkana e kona ni bon bubuti are tao e nang bon tiku bwa kanga te itera are e mena iai ti ngkana arona bwa e a kanakoaki ao kanga iai te naan cases tabeua ngkana ko ongora n te mena tao i New Zealand, i Australia are a reke naba n te aekaki ni case aio ao a kona ni manga appeal ni bubuti nakon te Minita ibukin taraakin itera akeke humanitarians ngkanne are a nang kanga aroia.

Ngaia anne bon ti te bwai ae I ti kan taraia ao akea au kanganga ma ti te bwai ae I ti kan katikua bwa e aonga tao ngkana iai taratarakina ke ni katamaroaki ke e kanga Madam Speaker ti anne ao akea au kanganga n te bitaki Madam Speaker. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei mai Butaritari ao ngkana I a kanakoa moa te kaoti nano bwa tao ko bon ongora ana kan kamatata iaon te onono te Tia Tei ao e aoria n riki bwa mwakoron te Biira ngkana ti kabwatia ao tao I a kanakoa naba nakoim te Beretitenti bwa ko a kamatataki naba n aron are e a tia ni maroroakinna te Tia Tei mai Butaritari.

Ao N nang kanakoa te kaoti nano iaon ana onono te Beretitenti. Bwa te mwakoro 6 kibuna 48a (3) iaon te Biira ni manga onono aei e na tei bwa mwakoron te Biira n onono. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

I a kan kaokia nakon te Beretitenti n aron am kamatata n aron are e a tia n tabekia te Tia Tei mai Butaritari iaon bwaai ake e a tia ni maroroakin. Ma ngkana I katuka te maroro iaon te kibu are 6 ao kabwara au bure. Ngaia tao e kakawaki ae e a tia n nako te kan kamatata bwa are e a riki te mwakoro e a tei ngkai te kibu anne e a tei bwa mwakoron ara Biira aei n aron are ti a tia ni kabwatia. Ao I kaokia nakon te Beretitenti ngkana ko kona n anga am kamatata n aron are e a tia ni kan kaota riki iai te Tia Tei mai Butaritari ao e nakoim te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao e rabwa te kamatata are ti a take note n aron are e tabekia te Minita tao tarakin riki te nano anga iaon te humanitarian ground ke bon arora n nanoanga n te taratara n aomata. Ma are e koaua eti anne ma ai bon kanoan te mwakuri. Ma are aikai a bon kananonaaki riki nakoia aomata are bon akea aia raa a tangiria n ikan raa are a tia n reke aia PR are a seek ke tao a tangiria n ikan karekea aia PR ma akea aia utu ke bon akea rekerekeia ni Kiribati. kanga bon aikai e a bon kaboo riki nakoia ake i abatera.

Ma te kantaninga are akea riki buokaia i Kiribati bwa are kanga bon akea aia utu i Kiribati tao buokai ariki ngkana a bon kaokaki riki nakon tao abaia. Tao anne riki ma e aoria bwa are tia katabetabea iai riki iai te iango ma te kantaninga n aron are kanga e bubuti te Tia Tei temanna mai Butaritari. Ao e rabwa.

Tibiika : Ao ti bon mena naba iaon te kibu anne ao I noora ana onono te Tia Tei ae karineaki ao bon te Leader n te Opposition ao I anganiko ngkanne bwa ko a manga kanakoa am onono iaon are 48a(4) ao e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao te kabanea n onono iaon te beba are e a tia ni buti are e mena iaan c n te beba n onono anne. Ao aei te onono nakon te roki 4 iaan te kibu 6 anne te roki 4.

Te roki 4 are e kangai bwa '*bwa ana ota te Minita ibukin te kananako e na aki kona ni waeaki n te kabowi ke tao n rabwata riki tabeua are e na titiraki te aba iaona kanga nanona kanga e na aki kona ni waeaki.* Ao anne kanga nanon te kibu are 6(4) n te Biira aei n te karinrin aei nakon te oi n tua.

Ao anne ngaia kanoan ara onono bwa e na kamaunaaki anne e na kamaunaaki. Ao bukin ae e na kamaunaaki bwa kanga ti aki noora etina ao riaina bwa e na aki kona ni waeaki te babaire ngkana arona bwa e a kairua te babaire. bwa e a kairua naba bwa tao ian te tua.

Ngaia are kanga ni bon aron inaomataia aomata bwa ana kona ni waea te babaire ngkana a taku bwa e aki eti te babaire ao aei kanga tao bon inaomatan te aomata n te waaki n Tautaeka ae inaomata ae bon tabangaki. Are ngkana ko aki kukurei tao riki ni kaineti ma te tua ao e na riai ni iai kawain ni kona ni waea anne.

Ao ngkana e a rin ngkai iaan ara tua ngkai n te Biira aei ngaira tiaki tangiria bwa ti na irekereke ma te aekaki ni kantaninga aei. Are ngkana ngkoe te Minita bwa tao antai te Minita are e tekateka n te tai teuana ma teuana. Ao ngkana iai te babaire ae ko kanakoa bwa ko kananako ao e kairua iaan te tua ni babaire anne ao I taku bwa a tia iai te naan katoto n taai aikai ao e aera ngkai e na aki kona ni waeaki. Tera tabeaiangan iai te Minita ae rawa bwa e na waeaki ana babaire. Ngaira iroura aei te koaua ae moan te kakawaki iaan te waaki n Tautaeka ni inaomata. Ao ngkana e anaaki aei inaomatan te aomata ao ngaira iroura ti aki waaki n te Tautaeka ni inaomata tia Communist ngkanne bwa tia riba waewaean ara babaire, bwa akea ae na kona ni kakaitara.

Anne ngaira tabeaiangara bwa aei ngaira iroura te rongorongo ngkai ae

e nang rin n ara tua aei ae ti a tuanga Kiribati. Bwa ngkana e a kangai te Minita tao aei bon te mena ae tabangaki ngkana tao ti aki n aei ke tao. Ma ngkana arona bwa e karaoa ana babaire te Minita ao ana akea ae na kona ni waeia.

Ngkana e a kananako te Minita bwa e a kanakoa te aomata are e a bakuraewa arei ao ngkana arona bwa tao iai kairuana ke tao e a tia ni bukina temanna te aomata bwa ngaia ae e nang karika te kabuanibwai nakon Kiribati ao e noraki bwa ngaia e kairua. Ngkanne ti a tia n anganaki te aekaki ni kantaninga anne ao e aera ngkai ti nang manga riki bwa kaain te babaire ae e na kamatoa te aekaki ni waaki anne.

Ngaira iroura aei ti aki tibwangara ngaira ao aei te koaua ae ti uneakinna bwa e na riai ni kaetaki ao iai te mwakoro naba n tua are kai anne ae iai naba ae e a tia naba ni kabonganaaki n te tua teuana e na kaetaki naba.

Ma n taai akekei ngke iai n te tua arei ao akea ae tatabe iai bwa bon Minita ake tao mwakaia ian tua aikanne a kabongana raoi mwakaia. Ao tao ngkai a rawata bwaai aika a riki ao kai ti a mena inanon tet ai aei ao ngaira ngkanne kanga tia maroa te aekaki aei, ti maroa iai ao ngaira iroura ti aki boutoka te Tautaeka ni inaomata ae inaomatan te aomata ni kona ni waea te babaire. Ao ngkana arona bwa akea buren te babaire ao e aera bwa e na maaku te Minita are e na tekateka n te aobiti aei n te tai teuana ma teuana. Ao ngkai iai te kantaninga are tao ti aki aei taekan te Minita ae tekateka ngkai bwa aei te tua ae e na wene ni karokoa tokin te tai ke ni karokoa e a manga bitaki.

Ma e aera kai ti na kariaia bwa antai are e Minita n te tai teuana ma teuana e na aki kona ni waeaki ana babaire ke n rinanoaki. Ao anne ngaira iroura bukin ae ti kan kamauna te mwakoro aei, bwa ngaira iroura e a bon aki eti ao e a bon aki riai iaan te waaki n Tautaeka ni inaomata.

Ngaia anne bukin ae ti kan kamauna ao ti aki tangiria bwa e na riki bwa kanoan ara tua ae ngaira ti ae karaoa te tua aei n te tai aei. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : I noora baim te Minita ae ko karineaki man te Aono n Raina ao Rawaki N na anganiko am tai bwa kona maroro iaon te onono ao e nakoim.

Hon.Mikarite Temari : Ko rabwa Madam Speaker tao N na okoro ngai ni iango ma bwanaan te Leader ae karineaki n totokoa te onono aio. Ngkana ti bon tarai nakoa ao ngkana ko riki bwa te Minita n taian Tautaeka nako ao bon iai mwakam ae ko anganaki, iai. Ngaia are e aki

karioaki aio ma bon te kangare naba ngkana te Minita ngkoe ae ko aki ongora moa babaire. Ake ate Minita ae kona ni karaoa ana *decision* ni kananako ngkana e aki ongora moa.

Ngaia are ngai I totokoa te iango anne bwa are imwain ae anga ana babaire te Minita iaan te katei ao te riai te katei ni Kiribati bon iai moa bwaai aika ana roko nako matana. Iai bwaai aika ana wene imatana ao e a tuangaki e a riai n nako aio te Minita iaan mwakam bwa aio kairua are e a tia ni karaoaki.

Ana taeka te Kaitara ngaia e a bon karaoa naba ana babaire te Minita n akea bwaai akanne, e kairua ngkanne anne. Ngai irou e kairua n otau ae te i Kiribati bwa I aki kona naba ngai n tekateka ikai ao I kaina matau ao I a kangai naba kanakoa, N na bon kangai naba ngai iaan onimakinau iaan te tua ae Kiribati ao e aera n nang kanakoa te aomata aio bukin tera. Are a nang roko kakoaua imatana mai irouia ana tia mwakuri ao ngkana e noria bwa e riai e tia arona man te bowi ke e a tia bwaai ni kabane ao a riai ngkanne iaan te mwaaka iaan katabean Minita aika a kakaokoro ao bon iai ngkanne te mwaaka ao e a kona ngkanne ni karaoia. Titebo ma e kamangora nakoan te Tautaeka ni Kiribati te Kaitara bwanaan te Kaitara aio. Ao akea te discrimination. Ao e kairua naba ana karaki ae tia uruaka inaomatan te aomata ae te tua ae inaomata. Au reke, e karooa Kiribati ma ana taeka ae tia urua te tua ni inaomata. Ke e bon kabwaranakoa raoi ao kaota raoi nakon tei Kiribati bwa tera te tua ni inaomata. Nanona I a kona n tiri aomata ngkai n akea ae e na waewaeai I kona n anai bwaai n aki akaka n akea ae e na waewaeai anne inaomatam ma are iai te tua.

Ma manga iai ngkanne te tua ae e na baireaki bwa e uara inaomatam anne eti ke e aki ao e na motikaki inaomatam anne bwa ngkana e bure iaan te tua ao are kona reke n te bure. Ngaia are antai katotongia te botanaomata are aongkoa te tua are inaomata. Kiribati te tua ni inaomata? Ni kanga? Ke katerea raoi.

Ngai n otau e raoiroi te onono aio bwa are n taabo ni kabane n te Tautaeka ao iaon te aonnaba a bane ni iai te Minita, te Beretitenti, Minita ni kabane ao iai mwakaia ae e na certain mwaaka are ana anganaki iaan aia portfolio n nakoia. I New Zealand iai anne, iai te Minita for Foreign Affairs e bon reke ko bure n anne ao a taraai naba te Minita n New Zealand deport him ko aki kona n tei ni bubuti bwa kona tei n te bowi. Ke kakaea bwa iai e rawata aba Australia, ko aki anganaki am tai Biiti. Anganaki Minita ae iai mwakaia ao e nang toro mwana te aba ana rongorongo anne. Etiruru te waaki ao te iango ae kakawaki iaan babaire ikai e na aki bwainikirinaki tei Kiribati anne raoi te oi. Te oi ni

iango tei Kiribati kona bon ebiebi iaon abam e na aki roko temanna n discriminate you and put you down. E a riai n akea te colonization we are out e a bua te colonization ai bon tei Kiribati. Ao te oi n tua aikai bon ana kario n tua tei Kiribati ae e na bon inaomata iaon abana. Inaomatara aio ma ngkana ti nang bon butimwaai i abatera bwa a nang rinnako ao ngkanne ti kawa iai.

Ao e koaua e taku ti aki karaoa te Biira aio bwa ibukin te Minita ae ngkai ti aki. Ti karaoa aio bwa ibukin tei Kiribati ngkai ao ningabong, ni karokoa e toki te aonnaba. Ngaia are I nanokawaki n ana totoko te Kaitara I taku ngai bwa e aki kanakoa n are e national ma e anaia bwa te personal. Ao uringa te Auti ni Maungatabu aio ti na aki *personal* ae ti na uotia nako ikai, ti na ana te *international* ae na kabutaaki raoi te babaire. Ko rabwa Madam Speaker ao I totokoa te onono aei.

Tibiika : I a kaman noora bain te Minita n te Commerce bwa e a kaman tei baina. Ao I anganiko am tai bwa kona maroro.

Hon.Booti Nauan : E rabwa te Tia Babaire ko ataia te Tia Babaire ti bon aki kan kan maroro bwa ti bon katuka te Beretitenti iaon ana Biira. Ma a rangi ni kakai nanora n aron maroro tabeua aika kanga a karekea te ongora iroun te botanaomata ao a kona ni karekea manga buren te kantaninga.

Ao I taku bwa te bwai ae karaoaki te Tia Babaire aio te onono nakon te tua ibukin te kan riki ni Kiribati ke te roko riki ni Kiribati ngkoe te i anena. Ao I taku bwa boton te onono nakon te tua aio e katamaroaki bwa e katea riarian riki abara ae Kiribati. N ai aron naba aba tabeua.

Bwa e koaua e mwemwe te taeka are e kangai ao ngkana iai ana bure temanna te aomata ao tao e na manga kataia ni manga tang ibukin kaitaraan ana tang. Ao I taku bwa e aki totokoaki tao e kona n oki nako rabeen maungan New Zealand ke tao Australia ke tao Biiti ao e a manga bon tang mai ikekei ngkana arona bwa e kona n reke anne.

Ma I taku bwa te bwai ae e nang kakawaki ngkoe are ko bon ataia bwa te ianena ko a buti n aki akaka ao ko a moania aomata ao tao ko batiboia n te 2x2 a nakonako akanne ko kabakaia. Ko a urua te tua ao e a kateaki taekam ae ko nang nako taninga taninga bwa N na manga mena au rooia bwa N na manga tuatua bwa N na aki nako.

Ao I taku bwa aikai itera tabeua te Tia Babaire are ngkana ko bon roko bwa te i anena ngkoe ma te i anena ngkoa ae ko rangi n tamaroa ko aki urua tuan Kiribati ai bon te kamanga ae te Tautaeka aio e na bon iangoa

naba nakom, ti na iangoa nakon te aomata aei.

Ma ngkana ko a bon tia ni urua te tua bwa e kakoauaki bwa iai te tua ae ko urua ao e a kanga arona antai riki ae e na manga toka iaon te tua, ti te Atua ao te Uea. Ma are ngaira i Kiribati akea ara Uea bwa ti Atuara.

Ngaia are ngai kanga e karekea te maroro aio bwa I nang boutoka taian onono aikai bwa e na katea riki riarian Kiribati. Ao ngai ngkana I mwananga I nang careful. I a tia ni mwananga ao aomata anganai te nimoko ae tao irangaun ao I aki ataia bwa e mena n au batia. Ao ngke e a scan au bwai arei ao raau ngke I aki tuoa ai te nimoko. Ao e bon tuangai te Immigration are te aine are iti kona naba ngkai ni kaokiko. Ko nang aki enter te country bwa ko a tia ni urua te tua. E a manga moan anganai taian tua te tua teuana aio I a warewarekia I taku an kabwara au bure, ko kina te kanganga I aki ataia bwa te bwai aikai taian nimoko. Eng ma are bon baem kona atai bwaai aika kona katokai ngke ko anganai ao aio te tua ae teretere aei. Eng ae an kakabwara au bure ai te kakabwara bure irou. I tekeraoi iroun neierei ao e kangai ngkanne ti na nanokawaki ti na anai bwaai aikai ni kabueki. I aki tabwara bwa ngke I otinako man te Airport ao I a bon tuangia naba te koraki akekei naaka ngaia kam kuri ni kantaningaai ma ami moko ao e aki roko ami moko ao ngai I a tiku ni matu n te terminal.

Aikai te Tia Babaire kanga aron matoatoan tuan aba tabeua ae a kateaki riariaia bwa are *once* ko urua te tua ko ti uota te bwai ae uarereke kona nako. E a tia te babaire e a tia te *clause* ikai *out* ngkana ko a manga urua naba aio *out.*

Ao e koaua e mwemwe te taeka ae ana akea te tang ma ngkana ko a noraki bwa ko urua te tua ao e a tia ana babaire te *court* bwa ngke arona riki bwa e kangai te tua aio, n ana babaire te Minita ao ko a nako naba. Ma ana babaire are e a tia ni kaweneaki bwa tera bukina ko urua te tua n aio ko urua te tua n aio.

Ngaia are I kabwara au bure riki te Tia Babaire ngkai I teirake ni maroro ma kanga a nang kakai nanora n taian maroro ae a nang abwabwaki man te itera arei ao ngkana a kaboaki mai ikai naba are e tikauarerei bwa are ti katawea te bwai aio.

Ngaia ti nang manga bon tanaki n taratarai mwanewen nako aia kakarabakau ao ti nang manga keiaki n teirake ni kabooi. Ao ngkana ti aki kabooi ao e a tiku ngkai i taningan te unimwane ao te unaine are e ongora iaon ana buia, antai akana a ongora iaon aia bus. Ngaia are anne I a kabwara bure iai te Tia Babaire ao ko rarabwa riki te Tia

Babaire. Imwain ae I tekateka ao I butimwaea am kabwara bure arei te Tia Babaire ma am staff. I nang nanoangaia am staff bwa bon teuana raoi au kan maroro bon taraia raoi am staff. Bwa ngaira e kanga te majority e reke iroura bwaai ao te minority ti iraman aki reke. A kaawa naba am staff ngkana kona katuaeaia n aekakia anne bwa akea te *mechanism in place* ae e na secure tibwatibwaan taian amendment ma taian Ota Beba. Bwa ara *pigeon holes* akana itinaniku ai bon te bwai teuana ko kauka teuana te toilet paper kanoana ko kauka teuana tera kanoana. I taku bwa te secure place bwa are e tabuaki te roko n te Chamber aon ara taibora ao ngkana e aki reke irouna te majority bwa a reke irouna tia ira naba te majority. Ko rarabwa riki te Tia Babaire ao kabwara au bure.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ni butimwaean te kabwara bure mai irouia kaain ara aobiti I a kanakoa ngkanne nakon nakon te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang bwa e na kanakoa ana maroro iaon te onono. E nakoim te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon : Ko rabwa Madam Speaker e koaua N na teirake naba ni maroro teuana iaon te onono ae e a tia n tabekia te Beretitenti aio te Tia Babaire ao e koaua N na karautaeka nako iai Madam Speaker. Te onono *an order made by the Minister under the section shall not be subject to a hearing preview or appeal by any person any court of law or tribunal, shall not be questions or enquiry to by any person court of law or tribunal.* Ngaia anne kee are nanona e kangai ngkana e a tia te *order* iroun te Minita ae karaoi ate Minita iaan te section aio ao e na aki kona n *subject to any hearing* ke tao e a manga uotaki nakon te kabowi ke ae e a taku te Minita ao ai ngaia naba te Tia Babaire, kanga anne uarerekena.

Ao ngaira iroura te Tia Babaire ti taku ngaira kanga e nang kaota anuan abara ae Kiribati bwa te aba ae *autographic* te Tia Babaire. Te Minita e a rangi n riba ae ana waeaki te Tia Babaire ke e na anganaki ana tai ni manga *review* ke n noria bwa e bon eti are iangoia ke e aki.

Bwa te Minita te Tia Babaire ti aki te aomata ae nakonako i mataroan karawa te aomata ae iai rabwatana te Tia Babaire. Te aoma ae iai rabwatana ae iai ana *feeling* ana kairiribai ana raa riki ana namakin. Ao aio I taku bwa e aki anganaki te Minita ana tai ni bon tiribaia raoi bwa e bon eti are e na karaoia ke e na aki. Ao ti kakoaua te Tia Babaire ae ti na riai ni katea riarian abara ae Kiribati ma ti na katea riarian abara ae Kiribati te Tia Babaire *in a fair way*. Ti na angania aomata ma te Tautaeka e a bon rangi n rawa te Tia Babaire. E a kairira nakon te aekaki

n Tautaeka are e autographic te Tia Babaire.

Are e taku te Minita ao ai ngaia naba anne te Tia Babaire. Tera aio te Tia Babaire? ai bon colonialism te Tia Babaire n aron ae taekinna te Minita man te Aono n Raina. Are e taekinna te koaua ao ai bon ngaia naba ti nang iria naba te Tia Babaire e aki subject nakon manga te question ke tao e kanga te Tia Babaire.

Ngaia are why we understand bwa abara ae Kiribati e na riai ni kaainaki irouia abatera are a riai n tia ni kakoauaki bwa understand ara katei ni Kiribati a karinea Kiribati ao a tia n tiku ikai n te maan ae tau te Tia Babaire ao ana riai naba n anganaki aia tai te Tia Babaire. Ao ngkana iai babaire aika a rootaki iai te Tia Babaire ana riai naba n anganaki aia tai te Tia Babaire bwa ana ongoraeaki aio te Tia Babaire.

Ma ngkana aki bwa e taku te Minita ao ai ngaia naba kanga ti aki anne te kawai nakon te Tautaeka ni inaomata te Tia Babaire bon te kawai are e nang kairirira riki nakon te Tautaeka ae tao e koaua tao e communism are e taku te Boss mai ieta ao ai ngaia naba. Ao e koaua n te tai aio te Minita ae ti taekinna te Beretitenti ao ti kakoaua ae te Beretitenti ae tao te Beretitenti ngkai aio e na aki Beretitenti ni karokoa tokin maeuna te Tia Babaire. Ma tuua aika ti na katei aikai te Tia Babaire tuua ibukin Kiribati nakon taai aika ana roko te Tia Babaire.

Ao ti kakoaua ae te koraki ake ana roko ikai a roko ibukin bwaai aika a kakaokoro ao ngkana a maan ikai te Tia Babaire ao a riai naba n noraki aia right n tei ibukin bwaai ake a taku bwa a tia n ekinakoaki iai te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, ti taekinia te koraki ake a tao a stake less te Tia Babaire bwa ana stake less te koraki ae tao te koraki are a nanonaki tao te Tia Tei mai Butaritari are e taekinaki ti nang irania te koraki ake aikoa kona ni kamaeuia aia *independents* ikai, ti na irania. Tao te koraki akanne ake a state less te Tia Babaire ao e na riai ni iai ara tua ngaira kaain Kiribati ni kamanoia te koraki aikai. Tao ni *provide some kind of protection* nakoia. Tao ngkana ngaia bwa ana kaokaki nako abaia ti na kabwaka kantokaia ni kaokia nako abaia te Tia Babaire. Ma ti na noraki bwa te aba ngaira are ngkana iai aio te Tia Babaire ao ti anaia naba ni botataia ni kabureia ke n aera te Tia Babaire.

E riai n noraki bwa iai ara nanoanga ngaira abara ae Kiribati. Ma iai naba ara nationals te Tia Babaire n taabo aika a mwaiti akana i New Zealand, iai i America, iai i Australia, iai England, iai i Toromon, iai i Biiti. Ngaia are ti na riai naba ni karaoa ae riai bwa e na ataaki abara ae Kiribati

bwa te aba n nanoanga ae te nano anga ae riai te Tia Babaire.

Bwa ngkana e a bon riao temanna ma temanna te Tia Babaire ti kakoaua ngkanne ae e a riai n anganaki tuana, ao ngkana tuana bwa e na deported e a riai naba n deported n te tai aei riai te Tia Babaire. E na riai n anganaki ana tai ma ngkana ai ngaia anne bwa ai tibwangana bwa e aki kan muuti te Tia Babaire ao tao anne ngkanne te bwai ae e na riai ni karaoaki nakoina.

Ma aio te Tia Babaire kanga e titebo ma e a bon rangi ni matoa aio te Tia Babaire. Ao te Minita n aron ae I taekinna ti aki te Minita ae bon te aomata n arora te Tia Babaire ao n tabetai ai te Minita bwa are abara ae Kiribati moan te uarereke. Tao e ririba temanna tao kaainabana e ririba teuarei ke neierei ke antai, ke tao ti aki kaain ana aro ke tao tera riki te Tia Babaire ke tera riki. Ngaia are e na riai ni iai tera are e na anganaki te Minita ana atai n noria bwa tera ae riai ni karaoia te Tia Babaire. E aoria bwa te Tia Babaire ti support ana onono ara Leader te Tia Babaire are e a tia n tabekia ibukin te itera aio ao ti boutokaia te Tia Babaire. Ko bati n rabwa.

Hon.Mikarite Temari : *Point of Order.*

Tibiika : Akea te Point of Order te Minita.

Hon.Mikarite Temari : I kan maroro kan ti kabwarabwara riki

Tibiika : Bwa kanga ti aki kaunga te debate ao tera bwa bon ti kanakoan nako ami iango bwa are te Komete ngkana ko noora ara Maneaba ti aki tain te debate

Hon.Mikarite Temari : E uki te maroro bwa are bon te Komete kee

Tibiika : Ti aki taian te debate te Komete ma tain ma tain kanga te kareke iango iaon taian onono iaon bwaai aika kam tabeki nakon te Biira bwa katamaroana ao ti na kareke iango iai ao ni kaoti ara iango ni katamaroa nako iai ao baikara ao akea manga te kauntaeka iai. kanga bon ti te iango ni ibuobuoki nakon te katamaroa. Ao I taku bwa I bon aki kaokia nakoim te Beretitenti ngke e tabekaki te onono eng I kabwara au bure bwa I angan naba te Minita bwa e a moantaai naba ni katea baina ao I bon aki kaokia nakoim bwa are bon am Biira te Biira ao ko riai n anga ama kaeka iaon te Biira. Ma N na kaokia moa nakoim te Beretitenti bwa ko a kanakoa am maroro iaon te Biira.

HE.Taneti Mamau : Ao e koaua e rabwa Madam Speaker ao e koaua I karabwa ana onono te Leader n te Kaitara ao are iaon kamaunaan te mwakoro ni kibuntaeka ane iaon 4. N aron are e a tia ni warekia ao tao I a manga warekia ao e kangai '*te ota*

are e karaoi ate Minita iaan te mwakoro n tua aio e na aki manga waeaki ao n ongoraeakaki n te court of law ke n te bowi ke n te tarabunare, ao e na akea naba manga te titiraki iaona mai iroun te aomata ke te court of Law ke te tribunal'. Kanga e teretere bwa te kibu n tua anne e karinaki bwa anne aia bonmwakante Minita iaan tabena n te tua are te tua iaon te boborau ni kaineti ma tao tarakia riki i abatera ake a mena iaon Kiribati ao a tia ni urui tua.

Ao ngaia are anne ngkanne bon te mwaaka ae anganaki te Minita n reitaki naba ma aekan tua aika a tia naba ni bwabwainaki n aba tabeua. Bwa ti kakoaua bwa ngke e moan Beretitenti are te unimwane are e a tia ngkai ni mena n te Kaitara tao Sir Ieremia Tabai n ana tai ao e karaoa naba te onono n te 1986 ao e karina naba te mwakoro n taeka anne.

Ao ngkana I kona ni warekia n ana onono n te 1986 ae kaineti naba ma kanga aron anaakin kanga bebaia n tik uke inaomataia n tiku te koraki ake a tia n riki bwa kaain Kiribati ao anaaki n te beba anne ke te inaomata anne ni kaineti ma te onono are ni mwakoro 3 n te tua are te Citizenship Act 1979 ao e onono ngkanne n 1986. Ao kanga ana onono ngkanne anne are n te mwakoro are 4, 3 mwakoro kanga ana onono iaon oneakin cap 8(a) ao teniua kanoan te onono n te tai anne ao mwakoro 3 kibu 4 e kangai '*an order made by the Minister under these section shall not be questioned or inquired into by any court of law, or be otherwise justiciable'.*

Ngaia are kanga te onono n are te mwakoro ara mwakoro ngkanne are e tei anne kanga bon akea kaokorona ma arei. Bwa are e a ti anaaki naba ni kaeweaki ao te bwai ae e a ti karinaki ngkanne bwa are iai naba taekana mai mwaaina e rin n te tarabunare ao n ana onono te moan Beretitenti e kakea te tarabunare ao e a katokia naba n are kanga te *court of law or be otherwise justiciable*. Ao ngaira ngkanne n te onono are e mena imatami tia karina te court of law ao tia karina *or the tribunal.* Bwa are e kanga n reke are te tribunal ti bon naba kibun te taeka akanne man te mwakoro n tua 1982 are e karaoa te onono iai te *Council of State* ao n te ririki 1988 ao aei taekan ana onono te Council of State '*the making of a deportation order by the Minister in reliance on the provisions of section 4(5) a,b, or c shall not be subject to hearing, review or appeal by any person court or tribunal.* Anne ngkanne kanga ana onono te Council of state are e bon kaotia ni kangai, e a karaoaki kanoan te ota ibukin te kananako iroun te Minita e na aki kona ni waeaki iroun te *court of law* ke te tarabunare are e kateaki.

Aikai n te 1982 ao e a manga karaoa ana onono te moan Beretitenti n 1986 e a katuka ngkanne te

tarabunare ma bon ti te *court of law*. Ao ngaira ngkanne n ara onono anne tia manga kaokia bwa ti taku bwa e a bon riai. Bwa ai tera naba kamanoan, ao e rabwa te *Leader* n te Kaitara e taraia ngkana e a tia te bowi ti ngkana e a tia bwa te bowi. Ngaira ti rabwati nako. Ao ngkana e aki tia te bowi bwa e a bon kabowiaki te aomata are e a karika te kanganga bwa e a bon karika te kabuanibwai nakon te atua ma e aki kabowiaki bwa e a bon aoria n tiku i Kiribati te titiraki anne.

Anne te titiraki ae bubura bwa are ana totoko te Leader n te Kaitara e bon ti kangai, ti ngkana e a tia ni kabowiaki bwa are bon aei riki e bon irantaanga n aron te maroro. E bon irantaanga bwa are e bon rekereke iai. Ngaia are kanga e taetae ni kangai ti are kanga e a tia bwa are ngkoa te kantaninga bwa aongkoa e a tia taekan te aomata are e kananona bwa e a bon itiaki taekana iaan te tua bwa e a rangi n raneanea anne.

Ma are ngaira iroura e mabubu ao tera mabubuna ao are e a wene te ribooti ana ribooti te Tarabunare. E mabubua te babaire anne ao anne ngkai ae e na tanoata nakon te aonnaba ao ti na kaongoa te aonnaba. Bwa tia rangi n taraaki ngkai bwa a rangi ni urua te tua te Tautaeka aei e a urua te tua. Ma ngaia te taeka are e tatakaruaeaki man ana itera te Tautaeka Kaitara aongkoa a bon etieti naba akea aia bure Taan Moti ake a Rietata. Ma te titiraki kaain Kiribati ngkana a roko te koraki aikai ao a bwainikiriniira ao e aki raoiroi are e karekeaki te mwakoro n tua are n ara *constitution* are e a kona ni katea iai mwakan te Beretitenti ni katea te tarabunare, ti ngkana bon iai bwaai aika a riai. Ai aekan naba te tua aei kanga te kanganga are e nang kamanena mwakana te Minita are e kananonaaki e nang kamanena mwakana buaka n aki akaka. E a bon tewenakoaki naba irouia kaain ana Kabineti e a tewenakoaki naba irouia kaain ana Party. Bwa eti bwa antai ae e nang aki nanoanga matan te aomata.

Ma an taraia ngkanne aomata i abatera ake a bon roko i Kiribati a tuai roko *terrorist* i abara a tuai, ao iaona kawaina tao n roko ae e a roko te truck. Ao e aki raoiroi ae ti nang moan karekei kibu aikai bwa ara anga n totokoia aomata aikai. Ko aki kona naba n taninga te bowi ngkana ko a bon kakoaua bwa e a roko ribooti ae ko aki taninga te bowi bwa ko a bon kanakoia naba.

Bwa anne riki mauria kaain Kiribati ma ti raraoma iroun te Kaitara ti a manga nanokawaki irouia bwa kanga bukin aia onono ana ti kamanoaki ake e taku te bowi bwa a eti. Ma are tia kakoaua ngkai bwa ngaia te bowi ti aki naba tao teuare i karawa are a bane n etieti naba ana

bowi. N na kaoka ana kaeka te Tia Tei mai Tabiteuea Meang bon aomata naba n aekara ni kangai. Iai naba kabwakara.

Ngaia are ti aki kona n ataia bwa e buakaka ao a bon kona naba n roko ni irantaanga kona bon kona ni irantaanga ae bon am reeti n aomata. Ma e a kawa ngkanne Kiribati iai.

Ao ngkanne kanga ti kainetan kanga te totoko I karautaeka nakon ana onono te Leader n te Kaitara bwa ti aki boraoi ma ngaia iaan bukina bwa aikai a bon kaman wene inanon ara tua. Ao teuana te point ae kakawaki bwa n ara tua ae te Citizenship act are kanga e kangai, te kan riki ni Kiribati uoua kawaim. Iai kawaim are ko a riki naba bwa ai bon kaain Kiribati ngkoe kanga anne tao rinanon te Citizenship ke te tua ibukin te kan riki ni Kiribati. Ao teuana e a reke ngkai te tua iaan te riki n ikan i Kiribati rinanon te tiku ni maeka ke te permanent ko anganaki te permit ke te resident visa. Ao ngkanne n ara tua ngkai ane te citizenship act iai te aekaki ni mwakoro n tua aei are I warekia aei. Are te mwakoro ke mwakan te Minita ao ngkanne tera ngkanne arona bwa ngkana iai te mwaaka anne n te *citizenship act* e aki raoiroi riki bwa ti na kamatoa te screening man te permanent resident visa bwa a titebo anne ti anaia man are a bon titebo naba aekan taekana. Ti anaia man are te citizenship act ao ti kateia iaan te immigration act ke te tua ibukin te onono ae ti uotiarake nakon te immigration act. Are ibukin te kan riki te permanent resident visa ke te beba n tiku i Kiribati ni maeka.

Anne ngkanne ae ti taku bwa e a consistent bwa iai n ara tua ae te permanent resident visa ao iai n ara tua are te citizenship act. E kakawaki bwa e na kamatoaki te screening n aron ae taekinaki e kakawaki katean riarian abara. Bwa ko ataa te maeka i Australia ao New Zealand ao n aban te aonnaba tabeua e rangi ni kanganga. a mamatoa riki tuana nakon abara ae Kiribati ao iai tabeua ana kona ni bebete ma anne ngkanne kanga oin te totoko bwa a tia n rin ara tua mai mwaaina akea te kanganga.

Ao te kauoua bon kateatean riarian riki aban Kiribati ao te kateniua are kanga e na consistent ara tua bwa iai n ara tua teuana are te citizenship act ao iai naba te tua n ara tua are te immigration act.

Ao ai te kabane ngkanne are kanga taeka ni kabunnai ae aongkoa ai tuan te communist ae e na waakinaki. Ao I a titiraki ngkanne, ngke e karinaki mwakoron tua aikai n te 1986 ao 1982 iroun te moan Beretitenti ti aki anne tuan te communist, e aera kai e a taraaki ara karinrin aei bwa e a kaboraoaki ma tuan te communist. Ao e aera ngke e aki taraaki onono akekei bwa tuan te

communist. Bwa are n taai akanne a bon iraorao naba te communist Tiaina bwa are e bon karokoa te communist Tiaina te moan te Beretitenti, are e mena n te Kaitara ngkai.

Ngaia are kanga iroura ana totoko te Leader n te Kaitara e a bon irantaanga aroarona bwa e bon eti bwa a intawiu te nutibeba ma tao te Beretitenti Sir Ieremia Tabaia e interview ao e a kakatanoata bwa tia riba kaaina ban te Leader n te Kaitara ma tia iangoa nakona.

Akea ribakina ma e aki ataa te kaeti ao e urui ara tua e aki ataa te katei bwa are tao bon ibukin ae ti aki raoi tei Kiribati. Ao ngke bon tei Kiribati e na iai riki ana waaki ni boutoka ke ni kakaai ana anga. Ma kai bon ti aki tei Kiribati e karetei ma ara tua. Ao e rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Beretitenti iai au bubuti nakoim ngkana ko aki *refer* nakon te aomata are akea rabwatana ikai ao I a bubutiko.

HE.Taneti Mamau : Ao I kabwara bure n anne ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti ao I tabe n tarai ngkami ao e rawata ae tei baina ma N na ti kauringi ngkami bwa aei te Komete. Te Komete bon ti te iraorao ni iango iaon onono are kam na manga bon karaoi iaon te Biira n onono are e a tia n tabekaki. Te onono ae I noria aei bon ti te onono iaon kanoan ke mwakoron te Biira are e a tia ni kabwataki n te moan wareware. Ao n te tai ae e a manga karaoaki te onono nakon te Biira n te moan wareware are e a tia ni kabwataki n te moan wareware bwa e a tangiraki bwa e na repeal ke e nang kanakoaki man rabwatana te Biira are e uotaki n te tai aei.

Irou ngai N nang katoka te maroro N na kaokia nakon I kabwara bure nakoimi a rangi n rawata ae tei baia ao I aki tangiria bwa e na reitinako te maroro iaona bwa bon ti iango ni kareke iango ao ti aki manga kauka aron te kauntaeka. E a tia ni karaoaki iroumi n te tai are ti moan karaoa iai te moan wareware iaon te Biira aei are bon te kauntaeka iaon ana merit ma ana principle te Bill. Ao n te Biira aei kam a tia ni kauntaeka iaona ti ngkai te onono ae e tei imatami e kangai, e nang kamaunaaki man rabwatana te Biira aei. E na kanakoaki ao n aron are e a tia ni kabwaranakoa te Leader n te Kaitara ni kabane taan maroro N na aki kaokia nakoimi ao N na aki angani ngkami N nang kaokia nakoim te Tia Tei ae ko karineaki are am onono te onono. E nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti kaitau nakon te Beretitenti ao taan maroro iaon au onono aei nakon rabwatana te Biira are tia Kometenna ngkai ao e koaua bwa are e nang bwarabwara raoi

bukin te onono aei. Bwa te mwakoro are (4) are e taekinaki iai bwa ana ota ni kananako te Minita are e anga ae ti teimatoa n taetae ibukia naake a tia n anganaki te kariaia bwa ana tiku ni maan iaon Kiribati permanent resident visa, mwiina e a mangaongao ngkai aron te maroro bwa are te Beretitenti ao te Minita are a tia ni maroro a karekerekea taekan te aomata temanna. Ao I nanokawaki n aei bwa bon akea anne e ang kanga akea mwanewean te aomata bwa antai ao I taku naake ae ti taekinia aikai naake a tia n angana ke ana anganaki, te permanent resident visa ao e a manga kaumanaaki n aron are au kabwarabwara are ngkana arona bwa bukin kanakoan te aomata ke anaakin te kariaia ibukin tikuna e kaineti ma ana aki konabwai ni kamaeua ao aei e kona ni kanakoaki.

Ao ngkana e a kananako te Minita ao n te mwakoro ae ngaia ae ti kan kamauna aei e aki kona ni waeaki. Are e taekinna te Beretitenti bwa ti aki ti anne bwa bon iai n ara tua man 1980 tabun. Ao tao e aki ongora n au maroro te Beretitenti bwa I kanga iti ataia ae iai n ara tua tabeua ae iai te mwakoro aei. Ma n taai akeke e kakaokoro ngkai taai, ao e a tia ni kakoauaki n te tai aei bwa e a tia ni kabongana buaka ana kariaia ke mwakan te Minita iaan te tua.

Ngaia are e a tia naba bwa aikai bon te naan katoto aika bon bwaai aika a noraki aika a riki bwa ti aki te naan tao te naan kario. Ngaia are bwaai aikai ngaira ti na riai n tarai ngkana ti karaoa te tua ao ti na kairaki ni bwaai aika riki. Ao ngaia ti uneakinna bwa eti bwa ti aki ti aei ao ngaira ti kangai tao aikanne ana riai ngkai n taraaki. Bwa e a tia ni kakoauaki bwa a tia ni kabonganaaki buaka mwaaka iaan ara tua ae te mwaaka n te kananako ao aei raoi ae bon kaineti ma aron te onono nakon te mwakoro ae 4 aei.

Ao I karautaeka bwa te Beretitenti e taku bwa irantanga kai akea naba te bwai ae I taekinn ae I kangai irantaanga. Ma te bwai ae riki ae e a tia ni kakoauaki a tia ni bane ni kakoauaki ni kawain naba te tua n te kabowi aikai, bwaai ae a bon ota iai kaain Kiribati bwa a bon atai rongorongo ao I aki mwaneweia bwa antai te aomata ke tera. ma ti a tia ni kakoaua bwa e kona ni kabonganaaki buaka te mwaaka ae kairua te bukibuki ae kabongana te Minita iaan mwakana ni kananako.

Ao e a tia ni kuneaki aei ni kakoauaki n te rabwata ni kabowi anne ae e rangi ni mena. Ma I aki kangai bwa antai ao te Beretitenti ngaia ae taekinna. Ao ti nanokawaki iai bwa iai iaan ra Tua ni Kaetieti ae a tabuaki mwanewean araia aomata aika akea rabwataia ikai. Ao anne ti nanokawaki iroun ara Beretitenti ae a bubukinia aomata bwa aki ataa te riai ao aki ataa te katei ao tao tia

manga bon riai naba ngaira ni karaurau ni ma maroro naba ikai ibukia naba aomata ae akea aia kona ni kaekaekai bukinikia. Bwa e taku te Beretitenti bwa a urua te tua? E ngaa mwiin ae a urua te tua ao are e a tia n taekinna te Beretitenti. E nang kakawaki bwa are akea ana kakoaua bwa e urua te tua.

Ma e ataaki bwa e aki iraki nanon te moti ae e a tia ni wene. Ao ngaia aei bukin ae ngaia ti maroa iai n te tai aei bwa e na rin aei. Ao ngaia I kangai te rongorongo, tera te rongorongo ae ti na tuangia kaain abara ae Kiribati n aron ngkai te tua ae ti na kabwatia ngkai n te tai aei, n te bong aei, n norakin bwaai aika a riki i abara.

Ao ti aki atai bwaai aika a riki n taai akekei ae e ngaa kabonganaan buaka te mwaaka anne nakon iroum te Minita n taai akekei, akea te kakarongoa iai. Ma ngaia aei bukina ao ti taku ngaira bwa e rangi ni eti ao e riai ara onono aei n aron bukina are I a tia ni kabwarabwara are e a riai iaan te waaki n Tautaeka ni inaomata ao n aron norakin bwaai aika a tia n riki, ao e nang kakawaki bwa ana riai ni kona ni waeaki te naan babaire.

Ao ngkana arona bwa ngkoe te Minita are kona karaoa te babaire n te tai teuana ma teuana, akea waean am babaire anne. E aera ngkai kona aki kariaia bwa e na kona ni waeaki bwa ngkana ko karaoa ae eti iaan te tua, ao e na riai n akea tabeaiangam ibukin waeana naba iaan naba te tua.

Ma ngaia anne te bwai ae ti maroa iai, bwa bukin tera kai te Tautaeka e ribaia bwa n te tai aei ana ota te Minita are e na kanakoa ibukin te kananako e na aki kona ni waeaki. Ao ngaira anne bon ara koaua bwa ngkana ko karaoa raoi ae te eti te riai ao te koaua ao e na akea tabeaiangam.

Ngaia are anne ara onono te Tibiika nakon ana Biira te Beretitenti are iaon oneakin ara oi n tua iaon te boborau ane te kibu 6(4). Ao I taku bwa e nang matata ao ti kaitaui te naan maroro, are ti bon ataia bwa are ti aki kona ni boraoi ni iango n taai nako. Ma I taku bwa te bwai ae nang kakawaki bwa tera te kabanea n tamaroa ibukin Kiribati ao ibukin karaoan te eti ao te riai. Tao aei tao eti bwa e kaineti te tua are e kaineti ma nakeke a maeka i abara. Ao eti naba ana taeka te Tia Tei mai Tabiteuea Meang bwa ngke arona bwa ara aomata aika a karaoaki nakoia ao akea ikai aba ake i aban tinaniku. Tera ngaira ara namakin? Ti bae naba ni kangai bwa e aera kai e a bon bure kanakoan ara aomata arei, ao e aera aki e na aki kona ni waeaki.

I taku bwa ti na karaua naba ni iango bwa are e rabwa te Tia Tei mai

Tabiteuea Meang bwa are anne raoi te bwai ae ti na riai n taraia bwa tera ae ti karaoia ikai aei naba te bwai ae ti tangiria bwa e na karaoaki nakoia ara botanaomata aika a uamaenako iaon te aonnaba aei. Ao ti na uneaki naba ibukia bwa ngkana e aki riai te bwai ae karaoaki ao ti taku bwa anne ti riai ni kakarongoa iaona.

Ngaia anne kanoan au *sum up* te Tibiika iaon te onono ao I taku bwa e rangi ni matata. Bwa bukin tera e kakawaki bwa n te tai I taku bwa taina ngkai ae I taku bwa e matata kanoan ara maroro ao tabeaiangara n te tai aei ma marooara n aron te onono are e rin n (4). Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ao kai e a bon tia n tabekaki te bubuti ibukin te onono mai iroun are ana onono te onono te Tia Tei ae karineaki ao N na kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano. Bwa te onono nakon te mwakoro 6(c) e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. Ao e totokoaki te onono.

E a bon bubura te bwanaa are e totokoia. Ao taningaai bwa N na ti taraa au tua iaon are tangiran te division ao I a kanakoa naba au babaire iaona. Ibukina bwa I a tia ni kanakoa, antai wirikiriki bwa N na bon karaoa au babaire. I ataia bwa e a nang bwakanako ara tai ni break bwa ti na riai ngkoa ni break n te aoa 4 ao ngaia I a mwaninganako e nang boo 5. Ti aki moa kanakoa te kaoti nano iaon aei ma I a kanakoa au babaire ngkana I oki. Tia motirawa moa ngkai ibukin ara afternoon tea. Tera ae ko taku te Tia Tei iai te kanganga n te rules ao I taku bwa iai ami kanganga n te rules, iai? akea.

I taku ngai bwa iai te kanganga n te rules iai te kanganga ti aki ataa te rules ke tera, iai ae taekinna. Kam aki riai n taetae bwa e boou au parliament counsel kam riai ni karinerine nakon te taibora ngkana iai ana babaire akea ae kona n ekanako ana babaire. ao ngkana arona bwa iai te bwai ae I kainnanoia bwa are kam bon taraia e boou au Parliament Counsel e a bon tibwa teirake onean mwiin teuare George. Ngkana iai te bae teutana kam riai ni butimwaia, ti aki te bwai are kam kantaningaia bwa n te tai are e na nako iai e a bon nako naba. I a karaoa au babaire ngkana I oki imwin te afternoon tea ao tia kaitibo ikai iteran 5 ao tia motirawa moa.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Tibiika: Ti bwaka ngkoa n te itera are N na anga au babaire iaon te *division* ao I a kairi ngkanne ngkami e a tia n reke *rules* anne n aron are ti kakaea ngke e *break* ao e a reke raoi bwa 50 *rule 50* ao te *rule* anne e bon nang teretere n aron are I a tia ni kanakoa au babaire are ngke I nakoa te kaoti nano ao I ongo te bwana ae mwaiti n aron ane 53 A ao e a katereterea

ngkanne ikanne are I kona ngkana I kakoaua bwa e angii ae kangai *yes or No* ao I anga naba ngkanne au babaire ao anne ngkanne are I a kanakoa iai akea te *division* ti a kanakoa nakon are imwina.

Hon. Taberannang Timeon: *point of order Madam Speaker*

Hon. Taberannang Timeon: Ngaia e nakoim te Tia Tei mai Tabiteuea Meang tera am *point of order*

Hon. Taberannang Timeon: Madam Speaker ti rangi ni karinea am *ruling* anne Tia Babaire N na ti *point of order* Madam Speaker bwa ian naba te Tua ane ko taekinna Madam Speaker ao iai ane 53B ane *A member challenges of judgment of the Speaker under ….(2) of this rule* ti a bubuti ian anne e na *possible* ian anne Madam Speaker ke aki ngkana e aki ti a katikua iroum Madam Speaker ko rabwa.

Tibiika: Anne ngkanne e kairai naba nakon ane te Tua ane 2 ian te Tua anne N na kona ni kabongana anne ni kaineti ma ane te Tua ane 50(2) ao n aron ane e taekinna e bon okira naba are aron are I tia n taekinna n aron ongoran te Tibiika korakoran bwanaia Taan Tei man itera aika 2 ngkana e kanakoa ngkanne ana babaire bwa e na kona ngkana e ongora bwa tera mwin tao te kaoti nano are kanakoa ao e kona ngkanne ni kanakoa ana babaire iai te Tibiika. Are nanona bwa ngke I kanakoa ake a butimwaia Eang ao ake aki Tiaki ao I a kanakoa naba au babaire ikanne e nakoia ake a totokoa te onono ao e a tia naba.

Anne I kanakoa ngke imwin ongou imwin te kaoti nano I aki kanakoa ibukina bwa tao tera bukina ma I kakauongo n te tai anne ngke I kanakoa au kaoti nano ao anne bukina ngkanne are I a kanakoa iai au babaire e nakoia naake a totokoia ibukina bwa ngke I ongora akea au nano uoua bwa e mwaiti riki are kangai No ke Tiaki ngaia are I taku bwa a rau nanomi n anne ibukin are ao e nakoim riki te Tia Tei mai Tabiteuea Meang.

Hon. Taberannang Timeon: Madam Speaker *bear with me* ti teutana riki eang, tao ko bon ataia Madam Speaker bwa are ngaira *we a disadvantage* ke e rangi ni uarereke ara mwaiti ngaia are n taainako bwanara e na bon uarereke ma iai n taai tabetai Madam Speaker ae ti na tangira te *division* ibukina bwa ti taku n ara koaua bwa e rangi ni kakawaki te *point* arei ao ti ataia bwa ti na bon e na karako ara aomata Madam Speaker ma ngkana ai ngaia anne ao nanona n taainako ngkana ti tangira iai te *division* ao e na aki kona ni *possible* ian aio ngaia ti taku ngaira bwa e reke ian ane 53 (B) ma e aoria bwa ti a katikua nakoim Tibiika ao ti na teimatoa ni karinea am *final decision* ko rabwa.

Tibiika: Ao ko rabwa te Tia Tei mai Tabiteuea Meang ao kanga I kataia naba ni wareka te Tua aei ngkana ngaia bwa ti na kabwaranakoa n te kantaninga are ti na kaongoia ara botannaomata bwa antai ae tao tera bukin te totoko ke tera bukin eang ao ngkanne kanga ti aki anne te kantaninga. Te kantaninga bwa e ngaa ae mwaiti are e boutokaia ao e ngaa ae aki are totokoia kanga anne taran ao kabwaranakoan te Tua aei ae ngaia ti kabongana ngkai ibukin te kaoti nano ngaia are ngkana ko bon ongo te bwana ae korakora kona kanga ni manga tangira te *division* ngkana arona bwa e a tia nako te bwana are ko bon ongo bwa e totoko ke e butimwaia.

Ngaia are N na karautaeka nakoimi karauataeka nakoim te Tia Tei ae ko moanban te karineaki mai Tabiteuea Meang a tia nako ami kauntaeka a tia n ongora raoi te botannaomata ami kamataata ami kabwarabwara iaon bukin tangiran te onono ao ibukin totokoan te onono ao I taku bwa e a bon tiku Kiribati ma ana kantaninga ana babaire ngkanne te taibora akea te kaoti nano. Ao ngkanne ti na nakon ara bwai are imwina.

I taku bwa e a bon bane te maroro iaon te onono n aron are e a tia n tabekaki te kaoti nano iaona ao ngkanne ti bon tiku naba iaon te mwakoro ane 6 ngkana iai ae kan maroro iaon te kibu 6 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei. Kanakoa nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Butaritari.

Hon. Tinian Reiher: Madam Speaker kanga I aki kan taetae n ana onono te Leader n te kaitara bwa ibukina ae kanga bon ti au kan ota e kaineti riki nakon are kanga ti waaki inanona n tain te *workshop* are e nako are imwain are tabekaki te Biira. Iaon are bon te *section* ane kanga te *(4)* anne bwa kanga otara n te tai arei ngke ti tabekia kanga ibukin te raraoma naba are kanga are nang bon akea ana *right* temanna ni kona ni uotia nakon te *court* e kabwarabwaraki ao e nang teretere te kabwarabwara nakoira n te tai arei ae ngaia ti taku bwa ti nanoraoi iai are kanga ko bon aki kona n ti e na aki kona n *question* ana ota Te Minita iaon te *substance* are ke bon te kukune are e bon tia ni kuneaki bwa bon te aomata te bure.

Ma ko kona ngkanne n tangitang nakon te *court* ngkanne iaon are bwa e bon karaoa raoi ana babaire raoi Te Minita ke e aki ngke e rinanon am mena kanga anne te kabwarabwara nakoira n te tai arei ma N na ti bubutia te Beretitenti ae karineaki ngkana bon aio te kabwarabwara raoi are kanga kabwarabwara am *staff* ake a roko n te *workshop* n te tai arei te Beretitenti ao ti nanoraoi bwa are tiaki te bwai ae boou n aron are a kabwarabwara naba n tain te

workshop bwa bon tenan bwai aika a mena inanon te Tua ao a ti a ni manga bitaki n aron are bon kabwarabwara naba te Beretitenti are kanga akea te bitaki are karaoaki nakon te mena aio bon teina ma ngkoa ao e a bon tiku naba nako ngkai. Ma kanga ti ti tabekia bwa ti te kan ota raoi bwa kanga anne aia kabwarabwara ngkoa tenan *officials* akeke a kairira n taina te *workshop* are ko aki kona n *question* ana mena Te Minita ma ko ti kona n tabekia nakon te *court* ngkana arona bwa iai te *element of* mena are tao e kairua aron karaoakina ke kanga Madam Speaker ngaia N na ti bubutia te Beretitenti ngkana tao arona bwa aio te aekaki ni kantaninga ian te onono aio Madam Speaker ao e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim.

H.E Taneti Maamau: E rabwa are iai n aron are kanga aia kabwarabwara eti ae kanga te mwakoro n Tua aei kanga bon ti ngaia te kibu aei ae nang ewaa te titiraki n te Auti n Tei riki n ane te *workshop* ke te *Bill workshop* n aron are I kaongoaki. Ma kanga anne aia tao aia maroro n aron ae I anganaki ngkai eti ane otam anne ae bon kona naba n *challenge* iaon te *point of law* ngkana bon iai anne ao anne ngkanne ae kanga te *advice* ae I anganaki n aron te kamataata n te tai anne tao bon riki man ana aobiti te Tia Kaeti Tua are a roko naba n tain te *Bill workshop* anne ma akea bitakin taekana are bon uotaki nakon ma tao ai bon kanoan te maroro n te tai anne ao e rabwa.

Tibiika: Te Leader n te kaitara e nakoim

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kan titiraki ni kaotaota iaon ane ngkai ti a roko n te kaotaota bwa are akea te maroro bwa are e a tia. Are te mwakoro anne te kibu anne (1) (A) are e kangai bwa aikai kibun are kanga kamaunan ngkoa te kariaia nakon te aomata ma e kukurei Te Minita bwa bon ngaia raoi e a bon rau nanona iai ao aei teuana mai buakon bwaai akana e na kona ni karika kamaunaan ana *visa* te aomata anne bwa ngkana ti aki ngaiia te aomata ae bon riai n anganaki te kariai anne n te moan tai *is not a person to whom a permanent residence visa or to have been issues* ao N na ti bubuti ngkana e kona ni kabwarabwaraki tera raoi nanon aei ngkana e kona ni kabwarabwara taiaoka te Tibiika ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti e nakoim

H.E Taneti Maamau: Tao n tein taekana ane kabwarabwara te Leader n te kaitara tao e tangira te kamataata iai bon te aomata are bon riai n aki reke irouna te *permanent residence visa* tao e kona n reke irouna ian tao te kairua irouia kain te *immigration* ke tao te *Newman error* anne ngkanne a bon kona n

reke akanne *Newman error* ke aia kairua taan mwakuri ao anne ngkanne ae kananonaaki nakon ane te mwakoro 6 te mwakoro 88 A(1A) ao e rabwa.

Tibiika: Tao ai bon akea ae kan titiraki ni kamataata iaon te kibu ane 6 ao nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona.

Bwa te kibu 6 iaon te Biira n onono aei e na tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki. Ao e nakoia ake a butimwaia ao e butimwaeaki te onono nakon te kibu 6.

I taku bwa e a bon bane mwakoron ara Biira ti a nakon ngkanne atun te Biira te *short title of the Bill* ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaona. Ngkana akea ao N na kanakoa te kaoti nano bwa mwakoron te *short title* ke Atun te Biira ae uarereke e na tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki. E nakoia ake a butimwaia.

Ao ti a nakon ngkanne ana *long title the Bill* ao N na kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaon ngkana akea ao N na kanakoa bwa te kaoti nano.

Bwa Atun te Biira ae abwabwaki ke te *long title of the Bill* e na tei bwa mwakoron te Biira aei, ake a butimwaia ke kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki. Ao e nakoia ake a butimwaia ao e a katabwanina ngkanne ara Komete iaon ara Biira.

Ara komete iaon ara Biira are Te Kiribati *immigration Amendment Bill 2022.*

Ti a nakon ngkanne ara Biira are imwina te *Energy Bill 2022* ao ngkana N na titirakini moa ngkami Taan Tei bwa iai onono aika uoua teuana mai iroun te Leader n te kaitara ao teuana mai iroun Te Minita n te MISE.

ENERGY BILL 2022 (Committee Stage)

Au kantaninga bwa a bane n tia n reke iroumi onono akanne, ao ngkana a tia ao ti na rinanon te Biira aei n aron are ti bon taneiai ao I bon taraia iai tara ngkai te onono iai ana onono te Leader n te kaitara I ataia bwa e bon nang mwaiti ao n aron ae bon aron rinanoan te Biira bon ngaia ae ti karaoia ngkai aei n taainako. Ao e na bon iai naba te anga ae ti na kona ni kakaea ti na bon rinanoan teuana imwin teuana ma ti na kakaea te anga are e na bebete iai aron rinanoana n te aro bwa e na uarereke naba aron kanga te kauntaeka iaon ara Biira aei ao riki bon te onono te Biira n onono te manga onono iaon te Biira ane ti na rinanona ngkai ke ti na kometenna.

Tao ti nang rinanona te kibu *section by section* ngkana iai te onono ao ti a tara naba are imwina tao N na kona ni kanakoa ngkanne ngkana I taraia ao titabo ma iai ami onono ni kauoman iaon ane *section 2.*

Ngaia are nna moanna man 2 man te kibu 2 ao ti kanakoa te kibu 2 ao I a kanakoa naba nakoimi ibukin ami onono N na kanakoa moa nakon te Leader n te kaitara bwa e na kanakoa ana onono ao e nakoim te Leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao au onono anne ane iaon te kibu 2 e kaineti ma te kabwarabwara nakon te *Solar power system* ke tenan tao te iti are e reke man korakoran taai te *solar power system* ao iai ian ana Biira Te Minita iaon te Tua ae boou aei te kabwarabwara ane n te Biira. Ao ngkanne te onono are ara onono bwa ti na kanakoa te taeka ane mena inanon te roki aei kabwarabwaran tao te iti are e reke man korakoran taai bwa anne te *solar power system* ke taeka aei n te Biira e nanonaki iai te iti are e reke man taai are e na kona ni karekea ao e na iai naba ana kona ni karekea te korakora ae na kaineti ma te kainano ke tao mwakoron te kainano ke e na aki bane ni karekea te iti ibukin kainanoana ma e kona naba n ae ti teutana ae kona n reke iai.

Ma ngkanne n are n te roki arei ao e kangai taekana ma e na aki raka iaon are e kainanoaki anne are ti na kamaunaa, ma e na aki raka iaon are kainanoaki n te mwenga n te tabo ni karikirake n te bitineti ae a kona ke aki kona ke aika a nim ke aki nim nakon tao te *network* ke te iti ae tao e kabutaki nakon tenan auti ke bitineti tao n aekakin tao te *network* ae te PUB n te iti ae ti ataia iaon Tarawa. Anne te kabwarabwara ao ti kan kamaunaa te taeka are *"ma e na aki raka iaon ae kainanoaki"* bwa bukin tera ngkai ti na kanakoa aei.

Bwa e kangai ngkanne bwa ngkana tao ngai I kan karekea au iti n au auti ae na kamaua tiaki ti au taura bwa tao au aitibaoki ke tao tera ae na maiu man korakoran taai ian ngkai te kabwarabwara aei ao ian te Tua aei ao N na aki kariaiakaki bwa N na karekea au iti ke te *system* tao man te titoa are ngaia ke tao te kambwana are kabonakoa te *solar* N na aki kariaiakaki ian te Tua aei bwa na karekea ae raka riki te korakora ae kona ni karekea nakon are I kainanoia. Anne ngaia are nanon are e karinaki are n te roki anne ae ngaira ti tangira bwa e na kanakoaki bwa teuana moa e na kanga te aomata n ataia bwa tera mwaitira korakoran taai ae kainanoia bwa tao bon te titiraki moa bwa bukin tera ngkai e na manga tianaki aei ao e nang katabuaki ian te Tua ngkana ko karekea am *solar system* bwa e na raka mwaiti te iti are e na karekea te

system aei nakon are kona kainanoiaa bwa tao ni mwengam. Bukin moa tera kanga tiaki ota iai bwa e aera ngkai e na tianaki tao mwina e bane korakoran taai ke tera raoi te kantaninga iai. Ngaia tiaki ngaira nora riaina bwa e na tianaki korakoran te iti ae kona kaboa ngke te aomata ian mwengam ae na raka iaon are ko kainanoia tao e na raka ngkai tao ko karekea am *solar* ae tiaki ti ibukin te bong aei bwa tao iai am iango bwa kona karekei riki bwain am auti e na kanga n taraia Te Minita ke kain ana koraki are ana tararua kakoroan nanon te Tua aei ana kanga n ataia bwa anne ae ko kainanoia ao te kainano aei ke te *demand* aei e na taraki iaon ae te bong aei ke ae kona kainanoia inanon taai aika na roko. Bwa anne ngaira raraomara bwa mina a nang kabaeaki kain Kiribati bwa ngkana a nang nako ni kaboa aia *solar system* n te titoa bwa a nang kamaui aia aitibaoki ma aia taura ke aia raa ao tao iai riki aia iango bwa ti na manga karekea ara mitin ni uati ke tao ti na manga kangai.

Ao a kaboa ae bubura ngkai nakon are tao a kainanoia bwa tao bon ti te taura moa ngkai ao ngkanne e nang katabuaki ian te Tua aei bwa ian te kabwarabwara ngkai aei bwa ana karekei aekakin aia *solar* aekakin aikanne bwa tao a ti tuangaki naba kam na ti karekea ae bon ti ibukin te taura ngkana bon ti te taura ae kam kainanoia ngkai ma ngkana kam a manga kainano are imwina kam a manga karekea riki ke ni kabubura riki. Anne ngaira otara n te kabwarabwara aei ngaia ngaira iroura e aki tamaroa ibukia ara botannaomata bwa e aera ngke ana katabuaki bwa ana karekea aia *solar system solar power system* ae na raka iaon aia *demand* anne ngaia ngkana e nako te taeka are n te roki aei ao ngaira iroura e a tamaroa ngkanne ibukia ara botannaomata ao ngkanne ko nang reke ni bure ian te Tua ao e a kakamaku ao anne ao ti aki tangiria ara botannaomata bwa ana iangoia mwengaraoia ian mwengaia bwa tao ngkai e reke boon tao e bwaka aia riiti ngkai ni moan te ririki ao ti ang karekea ara *solar power system* ae e na rangi ni bubura bwa e ti aoria ni kona ni manga tao are imwina ti a manga karekea ara aitibaoki ao tao tera ma ngkai moa tao te taura kanga ti anne.

Tao aei tiaki nora te kangaanga iai bwa tao mina e bane te korakora man taai ngaia e nang riai n tianaki bwa mina aikoa reke tibwaia tabeman ke anne, anne ae ngaia bukin ara onono ane iaon te kabwarabwara iaon te taeka ae te *solar power system* ko rabwa te Tibiika.

<u>Tibiika</u>: Ao e a tia tabeka ana onono te Leader n te kaitara I a kaokia nakon Te Minita are bon ana Biira te Biira bwa e anga moa ana kaeka e nakoim Te Minita.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei n ana onono ao tao N na karautaeka nakon raou n Tia Tei ae karineaki bwa I totokoa moa te onono ao bukina bwa te bae ti taetae iaona aio iaoia te koraki ake a mena i Tarawa ikai are a toma ma te *grid* kanga ti ibukin kakerikakan are a tangiria bwa ana kakerikaka aia kabanemwane n aia mita ngaia are kanga e ti karaoaki ibukin are te koraki are kanga ana toma ni katomaia ma ana kauarerekea kabonganakin te iti ngaia are a tangira aia *solar system* bwa ana kataia ni kauarerekea are a kakaboa nakon te PUB. Kanga anne bukin kamenan te taeka aio ngaia are anne bukina are tiaki totokoia iai bwa are aio e na bon riai kanga ian te kabwarabwara bwa e na bon riai kona riai n anaa te mena are e na aki raka iaon are kona kainanoia ibukin am korakora are ko kainanoia.

Ngaia are anne kanga bukina ngkai e kabaeki te Tua aio ao e kabaeki nakon te aekaki ni itera aikanne ao tao N na bon karautaeka naba nakon raou n Tia Tei ae karineaki bwa ngke arona bwa tao e bon ira te *workshop* ao tao e na bon rangi tikiraoi ngke arona bwa aikai ana titiraki ao e a kareia taan naake a roko n *present* n te tai arei ao tao e na kona n rangi ni bebete naba aron manga menana iai ke ota iai. Ma au kantaninga ngaia anne kanga I karautaeka bwa I totokoa te onono moa n aekakina anne are mwemwe n aekakin aio ti bon tangiria bwa e na tiku moa n aekakin aio ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei mai Tabiteuea Meang e nakoim.

Hon. Taberannang Timeon: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa Te Minita are e uotarake ana onono ana Biira ngkai te Tia Babaire, ao ngkanne I a teirake ngkanne kanga ni irantanga te koaua are te Tua Madam Speaker e aki kan ti karaoaki ibukia kain Tarawa Madam Speaker te Tua aio e tieuataake e na kabonganaki mai tabon Kiribati ni karokoa tabona ao ti irantangaia ara botannaomata Tia Babaire are akea te iti i abaia ngai i abau ae Tabiteuea Meang e mwaiti ngkai aika karekeai aia taura ae *solar* bitineti ao tera riki Tia Babaire. Ao ngkana e nang tiatianaki mwaiti aio Tia Babaire ibukin tao ngaia ibukia kain Tarawa bwa ana *fate into* tao te *main grid* ke tao tera riki ae ngaia anne ao eti ae ti na irana taai ae rangi n rawata te *power* ae man taai ao ti nang tiatianna Tia Babaire kanga tera bukina Tia Babaire ngke arona bwa e *supply* aio tao te *authority* teuana ae kabanemwane e kaoa taai Tia Babaire ao e bwanaa ana tianaraita bwa e aonga n ota taai ao tao e koaua Tia Babaire. Ma I taku bwa ti aki buokia ara botannaomata ni *improve* ni katamaroa riki aron aia kona ni karekeia otaia man taai ao ni kamaui

aia bwai aika na kona tao riki bitineti akana bubura iaon abamwakoro Tia Babaire ae a bon kekeiaki ni karekea te taura te tiora te Tia Babaire aia aitibaoki ao tera riki ae a kona n tibwatibwa aio ngkanne aia *service* nakoia te botannaomata ni kabonakoi amwarake aika *fresh* ao aera riki Tia Babaire.

Ngaia are I boutoka ae tabekia te Leader n te onono aio Tia Babaire ao ara kantaninga bwa e noraki riaina Tia Babaire bwa ngkana e aki nanona ti a bon aki boutoka rikirakeaia ara *private sector* Tia Babaire ko rabwa Madam Speaker I boutoka ana onono te Leader n te kaitara.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao I a kanakoa nakon Te Minita n tea ono n raina e nakoim.

Hon. Mikarite Temari: Madam Speaker I nanokawaki n aia mena te kaitara ao ngkana I rarangai ao e kona n reke tao 200 au *page* ao N na kabwarabwara raoi tikiraoina ao aia maroro ae a kaotia ikai I nang nanokawaki irouia bwa aki kamatebwai raoi ao ngkana akea am kamatebwai raoi ao ngkana ko nang kabubuaka aio ao e a kananokawaki ngkanne ao a rotongtong iai kain Kiribati. Madam Speaker moan te bongana te bwai aio ae na *control* naki ibukin te *consumer* bwa e na noraki raoi bwa e *consume* raoi *enough energy* man te *solar* e aki *wasted* moan te tikiraoi. Te kauoua naba e na *assist* Kiribati te *energy solar system* ma te *green climate* ae ti waaki inanona ngkai e na aki *wasted energy* ao e na riai naba n reke ana tai te *solar energy people to consider how much* ae ko kabongana ao *how much* ae ko *waste it* e nang kakawaki aio bwa ana *monitor* nna ngkana aki kona ni *monitor* nna ti kona naba n reke n te taeka bwa ti a nang kabubura *spoil* nakon *climate change* anne naba teuana Madam Speaker.

Te kauoua Madam Speaker e na *seek* te *consumers to avoid using unnecessary* kabongana te *solar energy unnecessary* moan te tikiraoi te bwai aio Madam Speaker. Ao te waaki ae karaoaki aio te kabanea n tamaroa ibukin rikiraken Kiribati aonga n ota kain buki ao nake a kabongana te *solar energy* bwa ana buokaki raoi irouia taian *technicians solar panel* bwa a na kona ni kangai ko a nang *under use* ao ngkana ko *under use* ana uruaki *panels* aikai ao taan *technicians* a na kona ni kangai ae kona uruaka te *panel* teuana aio bukina ae e aki rawata am *consumption* kataia riki kabongana ao ngkana ko a manga *over use* kona waekoa n uruaka taian *solar panel.* Ao aio bonganan tamaroana ao rereina. Ngaia are ngkana a bon aki kamatebwai naakai ao I taku bwa e rangi n tikiraoi riki ae ana karekea aia *idea* mai irouia nake taian *solar*

naake a bwabwaku iaon te *solar* ao a *train* nako iai.

Madam Speaker aio naba *is a win win* te *idea* bwa e na kabonganaki raoi te *energy* man te *solar panel efficiently* anne raoi tarana naba teuana. Te bae e nang kakawaki naba bwa e na *use* raoi te *energy* are kabonganaki ko a tia nora tamaroana Madam Speaker bwa are au reke ana kona n *develop* naakai kain te *solar panel* man te *solar* ao ana kona noriko bwa ana kona ni kanimwa te *sensor* n am auti ao ana kona n tuangko ni kangai. Aio mwaitin te *energy* ae ko kabongana ao ana kona ni kangai ko a nang kabanemwane e a kawa am mwane ngaia are a riai ni *control* nna a noria ao a kauarerekea riki ao ana kabongana ni kangai ko kona ni manga tangtang ngke te *consumer* e aera e a rangi ni bobuaka e aera ti a tiatinaaki n aki akaka te baei ao anne naba tamaroan te waaki aio bwa ana tuangko kain te *solar* ni kangai bwa man am *solar* ae 12 aio e a nako ao 2 ke 3 ae a uruaki iai. A uruaki a rotaki ngaia are ko nang *consume a lot* ao e a korakora am mwane ae ko kabanea ngaia are iai tamaroan te waaki aio iai tamaroana ao tikiraoina ao ti na aki biririmoa ni kangai e aera ti nang tuka korakoran taai ngkana e a nang mwaiti uringa bwa ngkana ko nang kabongana korakoran taai ae nang *over* ko na uruaka te *panel* ao e na okiraki am bwai ao anne ngkanne tikiraoina tamaroan rereina ae e a tia ni karaoaki.

Madam Speaker e nang kakawaki naba te bwai aio bwa are ngkai ti a birinako man te *fossil fuel* nakon te *green fossil maintenance is a must* ao te *panel solar is very expensive to repair* ao bon iai taian *special people* aika *properly train* bwa ana *maintain* am bwai ao anne tikiraoina teuana. Ngaia are karaoan aio moan te tamaroa ao I nang mimi irouia kain te Kaitara ngkai a tei naba ni kaburaburaia bwa e aki raoiraoi au reke aki karaoa raoi aia *research* tiaki ngai kain te *solar* tiaki ngai Te Minita ma I karaoa au *research* n tamaroan te *solar panel for now and future* ao ngkana ti atongi baikai ao ngkana tia tuangia iraua mwaitin korakoan te *solar* ae kona tangiria ibukin am bwai ane ana kangai bwa tiaki ataia bwa tiaki tabera ao anne ngkanne tamaroan te bwai aio ngaia are tai totokoia tai totokoia bwa moan te tamaroa. Aikai bwaai tabeua ae I kona noria iaon te *maintenance purposes* ngaia are bon iai tamaroana aika riai ae a noria kain te *solar panel* ngkai ngaia are a karaoa aio bwa. Bwa iai tikiraoina nakon taai aika nako ngkai ti nang bon kitana te *fossil fuel* nakon te *green light.*

Madam Speaker kabwara au bure bwa I a oki mai China ao I nako n te kambwana ae moan te bubura iaon China ae kabongana te *solar* ao

tamaroana naba a *detect* naba mai ikai boon am *meter* a kaman ata ami *meter* mai inanon aia aobiti ao a tareboniko naba, ko noria ko a kawa ane a nang korakora am *meter* ma an kauarerekea riki ao ata naba am *meter* ae ko kanna. Nora birimwakan am *meter* ko kanna ni kangai ao kangai ao are I kaokia riki a kona naba n tuangko bwa buokam bwa te *panel* are e ngaa ae raoiroi ao e nga ae buakaka ngaia are I nanokawaki n totokoan anne e bon raoiroi riki ae aki karina aia onono bwa are e na bon riai n taetae are e bon bane arona iaon te *solar* ao kai a tia ni karaoia kain te *solar panel* e tamaroa ae a karaoia ao kam na bon noria bwa are e na rikirake n tamaroa te *solar* ao kam na mimi n anne. Bwa are a nang tuangko arona kukureim ao te *advice* nakoim bwa ko aonga n tangira te *solar* nakon te *fossil fuel* ngaia are I nang totokoa aia onono a rawata au boki ae I uotia ngkai mai China iaon bongan te *solar panel* ao tararuana ngaia are ti aki nora riaina bwa e na totokoaki bwa e karaoaki aio bon ibukim ana *benefit* tei Kiribati ni kabongana te *solar* ao anne raoiraoi. Ma ngkana kam a tokoia naba ao kam na mimi bwa are ana tuangi ngkami kain te *solar* ana manga kanimwa aia *sensor* ma aia raa ao kona nang kakaitau ngaia bon te oi ni bwai te bae te *solar* aio.

Ao tai uneakinna ni kangai e aera ti nang tuka korakoran taai ae rangi ni mwaiti *No you are wasting energy* kam *waste the energy* e riai ni *control naki te energy* are kona kabongana *a wasting of energy e increase* naba te *climate change* ae ti uneakinna ngaia are iai tamaroana ao raoiroina ngaia are I nang karautaeka I totokoia aia kaoti kain te kaitara irou bwa aki kakaea raoi aia *research* ao aki kona ni waewaeai iai bwa are au boki ae rawata iaon katamaroan te *solar* ao N na tauraoi naba n aekan te *solar* ao aikai kairan kawaimi. Ni ikotaki naba ngkanne te *internet* ti a riai ni karekea ara *internet* ae moan te mwaka roiroi ao ngkana a reitaki naakai ma te *internet* raoi. E taku China ti nang nakon *Huawei* akea te kangaanga bwa e a oti naba man te *solar panel* ao tuangko ko bon aoriko n am auti n am kaa ko mena iaa ao a kona naba am *consumption* man am *solar panel* ngaia are e kairua te rongorongo ao ngkana I a nang tangira riki karawatan ai aiti ao e aera ti nang totokoaki e aki anne e nang tamaroa te bwai aei bwa buokam buokam bwa kona bon kabwaka raoi ami *meter* nakon are bon te koaua nakon are ko kabongana nakon are e *wasted* n rawata. Ko nang mimi ko nang manga kabuakaka te *solar* e a rangi ni bobuaka ngaia kam taku bwa e boraoi te *solar panel* ao ngaia e a nang bobuaka e kona kam na manga kabuakaka te Tautaeka, te Tautaeka an nora am kambwana ae te *solar* aio ti a nang konaki iai ao anne taian kangaanga tabeua ae noraki n tamaroan te Biira anne taraia ao

record au maroro ma ngkami anne bwa kam na nora tamaroana ao ane kam na okiria kain te *solar* kam kona n tuangai ikai bwa e aera ngkai e a nang aera arei ngaia are I taku bwa e kairua te iango ae kam tataeakinna. Kam na kanga n totokoa te *energy* ae te bwai n tangira *you have to use it properly wisely* i bon ibukin am *consumption* ao kona aki *spent much more than required* ao anne ngkanne raoi kanoan te Biira ae nang tamaroa aei kam oneia irou *it not necessary* e raoiroi riki ngke kam bon buta ami mena ao taraia inanon te ririki teuana ma ngkai bwa e uara ao tarai au maroro aio bwa e na buoki ngkami moan te tikiraoi ae karaoaki aio kaitiakan bitaki man te *fossil fuel* nakon te *solar green energy* man au maroro ae uarereke Madam Speaker ao I nang aki butimwaea te onono man te kaitara bwa I bon nora tikiraoina nakoia ao nakon tei Kiribati nakon taai aika na roko I tauraoi a tauraoi au boki n reirei ma N na anga riki ma ngkai nako ni buoka te botannaomata iaon kabonganan te *solar panel* ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I anganiko moa Te Minita n te MOJ bwa ko kanakoa ao I tia manga kaokia nakon Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker e koaua N na ti tibwa teutana otau iaon are ni kaineti ma te onono aio n aron are e a tia n tibwa ota naba te Tia Tei are Te Minita ae karineaki man te *Linnix.* Enag n otau I taku bwa aio e rekereke ma *section 10* riki e na aki rekereke ma te *outer island* bwa tao riki n taabo ake a mena ian *electricity supply areas* ao I taku bwa e a *covet under 10* ane ngaia ane iai te *demand* iai te *amount of in excess of the amount* are te *demand* are ngaia are tao e kainanoaki te *bracket* anne bwa e na *lead* ngkanne nakon 10 ngkana ti nanona riki taabo ake a bon, e aki *covet* ni kabane *islands* bwa are iai taabo ake bon *electricity supply areas* n aron *South Tarawa* Betio ao tao Kiritimati are iai aia *power* ngkanne tao mwina e na kona ni *connect* nakon te *grid* ao tao tera kanga anne otara n te itera aio I taku bwa kanoan naba te *workshop* are maroro are a maroroakinaki iaona ma e aki *apply* ngkane nako aon aba te *demand* ao e na bwarabwara n are *section* 10 rikaki ngkana e ibuobuoki aio Madam Speaker e rabwa.

Tibiika: E rabwa Tia Tei ao I a kanakoa nakon Tia Tei ae ko karineaki mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire bwa are bon tangira te kamataata iroun Te Minita bwa tera raoi ae nanonna bwa otara ti warekia ma akea raoi kanga ana kabwarabwara Te Minita bwa te aomata are kan *produce* ana *solar* e na waakinna e inaomata ao ngkana eti anne Tia Babaire ao ti aki ota ibukin te karaki ngkai ae ti a a tia

ni kaongoaki ai bon tea kea nanona e kabanebuaka te tai te Tia Babaire ao I nanokawaki n taekinna anne bwa aio ngkana I bon karekea au *solar* ngkana I kan karekea au *solar* ao I kan *waste* kanga tera ana bitineti iai te *solar company* bwa e na tuangai bwa N na aera kanga tera. Tia Babaire te aomata ae aki kamatebwaia ana bwai Te Minita ao e bane ara tai n ongongora n te bwai ae akea nanona Tia Babaire ao tiaki te moan tai aio Tia Babaire aika na Tua aikai otara Tia Babaire bwa ko kona ni karaoa am bwai ma am *system outside* te PUB ngkanne ae ti tuangaki bwa kona aki rangi ni kabubura ngkana e a manga riaon ae tangiraki ao bukin tera ao bukin tera bwa ngkana I bon kan *afford* ao I kan *waste my money* ao bukin tera kai ti tuangaki ikai Tia Babaire bwa e bure anne Tia Babaire.

Tia Babaire ti aki ota iai ao e aki ngkoa e bure otara ma tia butia Te Minita bwa e na kabwarabwara bwa n aron otara Tia Babaire aio e taekinaki bwa angkoa e aki *apply* nakon *outer islands* Tia Babaire ngkam tiaki ataia bwa te Tua aei e boou ma ngaira ake I maeka iaon *outer islands* ti kan karekea ara *solar* ae ibukin ara *need* ao te koraki riki tabeman ke tao antai riki ma ngkai ti karakaraka naba iaon ara *need* ao kanga antai ae na tuangira bwa ti na aki karakaa, tuangaki tera ae kona aki karakaa. Tia Babaire anne ae I kan tuangnga ma ngkana e bure otara ao ti a butia Te Minita bwa e na kaetia bwa ti aonga ni kona maroro ma ti atai otara bwa te *household* ao te bitineti ngkana a karaoa aia mena karaoia ma *I'll be surprise* bwa te *household* Tia Babaire e na *waste* ana mwane iaon ana *need* bwa akea am *extra money* ae kona kamena ko a bon ti karaoa naba anne, ngaia are ti aki nora kanga te aeka n taeka are manga rin are *in bracket* ma ngkana iai bukina raoi ao ti bubuti bwa e na kamataataki bwa ti aonga n ota raoi Tia Babaire ao ti aongoa n *exchange values* iaon otara ae titabo ao anne ngkanne ae I kan bubuti ma are au taeka mai imwaina Tia Babaire ae ngai temanna ae I taku bwa ai bon te akea nanon te karabau ao I aki mama n taekinna bwa bon anne raoi otana ao I taku bwa angia taan ongora bon anne naba otaia bwa a mimi bwa tera ae taekinaki.

Tibiika: I kanakoa nakoim Tia Tei ae ko karineaki mai Butaritari.

Hon. Tinian Reiher: Madam Speaker tao e koaua tao a kaokoro teutana aron ara ota iai ngai kanga titabo otau ma are kabwarabwara n tain te *workshop* kanga e kataia n taekinna Te Minita ngkai are aio kanga e bon ti rekereke ma ngkana ko tangiria n ikan katomako ma te PUB mena. Bwa te *workshop* ae nako aio e nang rawata ara titiraki bwa are a manga moan roko riki boki ana koraki Te Minita ao e manga kataia ni kaotaira riki mai iaon te Biira aio ao ti

karabwaia bwa a kataia ni katerea tenan itera tabeua aika ti taku bwa a rangi ni kakawaki bwa teuana te kantaninga ngkai e na bon riai naba n taraki kanga mwaitin are ko bon kainanoia bwa are ngkana arona bwa e aki karauaki raoi n taraki am *solar* te bwai ae na riki bwa kona manga urua aron ana *supply* te PUB n taai akeke e nang korakora te karau iai are aki mwakuri am *solar* ko nang manga *consume more* nakon are e a tia ni katauaki arei. Bwa te *point* are a kabwarabwara nakoira kain ana koraki Te Minita bwa ngkai bon te *supply of electricity* iaon *South* Tarawa e bon aki tau ao tao e koaua are iai aia taetae are angkoa iai tenan *project* aika a nang manga menaki are tenan *generator* riki tabeua are na manga *push* riki teutana ana kona te PUB ao bon au taratara ngai iai Madam Speaker I kakoaua bwa are ti bon titiraki ibukina bwa a tabetabe nanora irouia ara botannaomata ngkana arona bwa a nang tiatianaki n aekakin aio.

Ma te bwai ae rangi ni teretere bwa e kangai ngkana ko bon aki katomako ma te PUB aio aia kabwarabwara kain te *Ministry* akea totokoakim ko bon katoka nanom ni bon otana am mena ma ngkana arona bwa kona katomako nakon te PUB ao ngkanne ko tangira ngkanne are kona *license* ngkanne are ko nang kabongana ngkanne te *grid* are mai iroun te PUB are kanga e *alternat* are ngaia are anne te bwai ae I taku bwa kanga I aki I nora aron ana tabeaianga te Leader n te kaitara bwa bon titabo ara tabeaianga n te moan tai are kanga e rekereke ma ara botannaomata bwa e aera ngke e nang manga babaireaki aroia. Ma ngke e kabwarabwaraki n taint e *workshop* are te moan *workshop* ai manga te *workshop* ae nako n te wiiki are nako ao e a mataata ngkanne bwa kanga aio bon ti ibukin tiatianakin are ngkana ko katomako ma te *main grid* n ana mena te PUB bwa teuana naba raoiroina Madam Speaker bwa e aonga n ae ataki raoi naba am mena ao ngkana ko na kaboa ko *apply* ibukin katomakin am *solar* ao ti kaongoaki ngkanne bwa e ibuobuoki te *ministry* ngkane ni kona n anganiko korakoran te *solar* are kona kabongana n te aro ae taekinna e aonga n ae materaoi naba am mwane ae na aki nang *wasted* iaon bwa te *system* ae manga rangi ni bubura ao ko aki kona ni kabongana bwa are e tiatianaki are kona riai ni kabongana ian naba korakoran te mena. Ngaia kanga anne otau n *excessive* mena are mena n te *bracket* are e *refer* nako iai te Leader n te kaitara ao I nora ann ana tabeaianga ma ngkai e bon kabwarabwaraki bwa e bon ti rekereke ibukin tenan koraki aikeke ana katomaia ma tao ana buokia ni kauarerekea riki aia kabanemwane ke tao n aron akana e a tia n taekinaki Madam Speaker ao anne ngkanne te mena ao tao bon iai riaina bon iai riaina bwa ngai I

tabeka au titiraki n te tai arei nakoia kain te *ministry* ni kangai.

Ngkana kam a manga nang kariaia bwa e na rawata te aomata ae na katomaia ma te *solar* ao e kanga aron ngkanne are bon te PUB ngkanne e na kanga n *survive* ao ngaira akeke tao tiaki tangira te *solar* bwa ti bon tangiria ni bon tiku ma te *PUB* ao a kabwarabwara n te itera ae ngaia are I taekinna arei Madam Speaker e kangai bwa are n te tai aio ti kaungaiia moa tenan mena bwa are e rangi ni uarereke ana kona te PUB ni kona n *generate* te *power* ao n *distribute* nakoia te botannaomata iaon Tarawa Teinainano ma ngkana arona bwa ana katomaki ao iai ngkanne kanga aron te babaire ngkanne aika na karaoaki nakoia Madam Speaker ao I taku bwa anne ae kakawaki Madam Speaker ao I nora te kantaninga bwa eti ae bon tabetabe ara iango iai ngkana arona bwa a nang manga tiatianaki aroia ara botannaomata ma te kabwarabwara are kangai bwa ngkana ko bon aki katomako ma te PUB are nanona bwa ko bon mena iaon Tarawa ma ko bon aki kan toma ma te PUB ma ko bon tangira te *solar* ke ngkana ko bon mena iaon abamwakoro bon akea rekerekem ngkanne ma te kantaninga are e na babaireaki aron bwa mwaitira korakoan am *solar system* are kona kaboa Madam Speaker ao kanga anne ngai au mataata iai Madam Speaker e rabwa.

Tibiika : Ao I a kaokia nakoim kona taetae riki Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Ti kona ni karekea otara Tia Babaire bwa te taeka aio bwa ko *connected* ke ko aki *connected* nakon te *network* ao e aki *supply* nakon ae kona *connected* nakon te *network* ngkana ko aki *connected* ao ko inaomata otara ao ti aki *understand* ngkanne bukin tera ae na tiatianaki.

Tibiika: Are ko a bon tia n taetae ma tao anne ngkanne ko kona bwa manga te kaotaota n are ngkana I a kanakoa te maroro iaon rabwatan te Biira ane ngaia ti maroro iaona. Ma I a kaokia nakoim te Tia Tei ae ko karineaki te Leader n te kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua Te Minita are e a tia ni kaeka te onono are e aki butimwaia ibukin te kabwarabwara are e a tia ni kanakoa are titabo naba iai otan te Tia Tei mai Butaritari ao I taku bwa eti are iai te *workshop* te Tibiika ma te *workshop* e aki kona ni bita te Biira aei nnen bitakin te Biira ko nako ikekei ko kaotako iai ma te bwai ae mwakoro iaon te Tua anne ae na iraki bwa tiaki te kaotaotao are n te *workshop* ao ngkai te kabwarabwara aei e aki kangai bwa ti nakoia kain Tarawa ke nakeke a toma ma te PUB ke tao te ESA akea rongorongon anne e

tabangakai ngaia ao e mwakoro iai *of a household* ke *a business* te mwenga ke te bitineti e aki kangai *seen* te *network* bwa e kangai bwa kona toma n te *network* ke ko aki aei e a bon tabangaki ke tieuataake iaon Kiribati ao e aki kangai bwa te *solar power system* aei are ti ibukin are e na kabonakoaki ke e na nim ma te PUB ke tao antai are te *network* ngkana tiaki te PUB ae ngaia ae karekea te *network* anne. Ngaia aei tabeaiangara ao ti kakaitau n tenan kabwarabwara bwa eti anne te kabwarabwara ma te bwai e mwakoro imatara aei bon akea rekerekena ma te kabwarabwara anne bwa akea ikai taekan te ESA ke tao *Electricity Supply Area* n aron are e taekinna Te Minita n te MOJ tao anne e kabwarabwara.

Ma e aki rin ikai ao aei taina ni karinaki bwa e na kabwarabwaraki raoi bwa e aki kaineti te kabwarabwara ke te Tua aei ma are ian te *solar power system* aki rotaki iai ara botannaomata ao tao riki nanake iaon aba are akea iai te PUB ao I taku bwa iaon naba Tarawa ao bon iai naba aika a kabongana te *solar* ae aki nim nakon ana *system* te PUB ao I taku bwa e na kakoaua naba Te Minita bwa iai aomata ao ae tao ngkana iai te uneaki ibukin tekatekaia n te tabo teuana ao te PUB e aki kona ni kanimwa aia iti ibukin are e tuai matoa raoi tekatekaia ao naakai a kona ni karekea aia *solar system* ma aki toma nakon te PUB ao anne aikai ian ngkai te kabwarabwara aei ngkai ti tataetae iaon ae mwakoro n te Biira aei ao tiaki taetae iaon te kabwarabwara bwa are kabwarabwara arei ngkai ti a ongora bon akea naba taekana ikai te ESA ke kangai ti nanake a toma nakon te PUB ao ti karabwa Te Minita. Bwa e kangai aei kanga bon tiaki ibukia aomata ni kabane bwa ti ibukia nanake kain Tarawa Teinainano ake a toma ma te PUB tiaki anne ae taekinaki n te kabwarabwara aei ao ngaira aei tabera bwa ti na tarai itera are a tatamaroa ke ana rotaki iai ara botannaomata ao tao ibukira ngaira kain aon aba are ti nang kainanoa te *solar system* ti nang tukaki ian te Tua aei n tein te kabwarabwara ngkai ae n tein te kabwarabwara aei ao tao ti karabwai tena n maroro ana maroro n Te Minita n te *Linnix* . I taku bwa e kaokoro te bwai ae uneakinna Te Minita bwa Te Minita e taku bwa ti a riba te *solar system* ma tiaki anne te bwai ae ti uneakinna bwa ti na kauanga te *solar system* ma ngkana ko a tabuaki ian te Tua aei bwa kona karekea ae riaon are ko tangiria n te tai anne.

Anne ngkanne ti kaungaia ara botannaomata? Ao eti are e a tia n taekinna Tia Tei mai Nonouti are aei inaomatan te aomata bwa ngkana e bon kan karekea ana *solar* bwa tao e aki nang mataata Te Minita n te Aono n Raina ma Rawaki n au maroro au katoto are I kabongana bwa I kangai

ngkana ngai tao e bwaka au riti ngkai ao I a karekea naba au *solar system* ae na bubura kaei bwa N na kona ni karekei tao au aitibaoki imwina au mitin n uati ke tao au raa riki au kaombuita ae ana maiu man te *solar* are ana kona ni maiu n au *system* anne e aera bwa N na tukaki bwa N na karekea au *solar system* ae bubura riki nakon ae I kainanoia ngkai. Bwa anne ngkai nanon ngkai ae ti taraia aei n te kabwarabwara aei anne nanon ae mwakoro ngkai n te Biira bwa are ake tenan kabwarabwara ana kabwarabwara Te Minita ae karineaki are ana Biira te Biira aei anne e aki taekinaki ikai bwa aei ti ibukia kain Tarawa Teinainano ma Betio ake a kabongana te PUB e aki mwakoro ao aei ngaira tabera ao ti taku ngaira bwa anne e na, te kabwarabwara aei ae tabangaki e na kamanoia ara botannaomata ao e na kaunga riki kabonganan te *solar* ao ti aki uneakina ae na aki kabonganaki te *solar.*

E uneakinna naba Te Minita n te Linnix are e na riai n aki kataonabaki te korakora man taai bwa e na aki riai n raka iaon ae ko kainanoia bwa ti na kauringira bwa I taku bwa n aron kaongoakira ngkoa bwa iai aia *solar system* Minita n aia auti ae 5 *kilowatt* buburana ae nangi riaon are kainanoia te mwenga ae ti teuana ao iai ae 10 naba ao aikanne aikanne ngkanne aikai aika a riaon ae kainanoia te mwenga aei mwenga aikai. Anne e aki anne kabaneabuaka ngkana anne ana koaua Te Minita n te *Linnix* ao anne aki rekereke iai ao e a kabanemwane nanona e a bane mwanen te botannaomata ibukin kaboan tenan *system* ae bubura aei bwa are ngaia e a riaon are a kainanoia. Tao aikai tenan katoto bwa ngaira tiaki nora ngaira riaina bwa e na tianaki mwaitin te korakora ae na kona ni karekea te *system* ae na kaboa temanna ma temanna ni inaomataia ian mwengaia ke n aia bitineti ao anne te bwai ae ti uneakinna. Ti aki uneakinna bwa ti riba te *solar* ma ti aki ota iai bwa e aera kai e na tianaki ao tao te kabwarabwara bwa anne bon te kabwarabwara iaon tao Tarawa Teinainano ma Betio ma anne tiaki te kabwarabwara ae taekinaki ian te Biira aei ao anne ngaira tabeaiangara.

Ngkana e bati ara Tua aei ao aei ae na kabonganaki bwa ti na aki kangai a bon ti ibukia nakeke kain Tarawa ao Minita a mena naba iaon Tarawa a *connected* naba nakon te *network* ao ngkana ngaia anne ae uneakinaki ao kai a bon aki moa taraia I taku bwa e nang kairua aron te maroro tabeua ao kanga ti nanokawaki iai are ti aranaki bwa ti a bon karinii ara onono n aki akaka bwa ti aki kakaraoi tabera ma I taku bwa e bon ongora te botannaomata ao ataia bwa antai ae kakaraoa tabena ni karaua raoi ni kinouti tenan Tua aika ti na kabaeaki iai ngaira ni

kabane, ao anne kanga bukin te onono aei ao e nang I karabwa Te Minita bwa e mataata te bwai ae nanonna ma tiaki anne te bwai ae taekinna te kabwarabwara iaon te Biira aei iaon te *solar power system* e aki taekinaki ti ibukin Tarawa e aki taekinaki ibukin te ESA ke te *electricity supply area* ao ngke tao arona bwa a taekinaki ao tao e na iai riki te ota iai ae ian te Tua bwa are aei e na kabonganaki te botannaomata aki ira te *workshop* ao aki ataia bwa tera nanona ma ngkana e a kamatoaki te Tua aei ao aei nanona ngaira iroura ae ngaia ti tangiria bwa e na kanakoaki e na ti kanakoaki arei. Bwa are aoria n are bon uki aomata a kona ni karekea aia *solar* ae bon tau ibukin are a bon tangiria bwa ngkana a kan kabubura kabubura ngkana aki a bon aki ao anne.

Ao I taku bwa teuana naba tao te iango are e taekinaki bwa iai taan rabakau ae a kona n roko ni kangai aei mwaitin ae ko tangiria I taku bwa e nang kangaanga ae nang e aki kona ni katoai baia kain Kiribati taan rabakau. Ngaia are ngai ngkana I kan karekea ngkai au *solar system* bwa I kona ni karekea ma au iango are tiaki ti kainanou ngkai ma n taai aika na roko ao I taku bwa te Tua aei e na riai n aki tukai ao ngkana e taku Te Minita bwa e aki tukira ao ake kariaia kanakoan anne ke ni karaua ni kabwarabwara riki bwa aei te kabwarabwara aei e aki kaineti ma are e taku Te Minita ao a taku Minita ao te Tia Tei are ibuobuoki naba iaon aei ao ti karautaeka bwa anne ae kabwarabwaraki ma ngkana ti a mwakuri iaon te Biira ao ti na tarai taeka ke kanoan te Biira are e wene i matara n te tai aei ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: N na kanakoa te kaotinano iaon te onono anne ane mwakoro 2 ana onono te Leader n te kaitara.

Bwa te onono nakon te kibu 2 nakon ara Biira e na tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki, ao e totokoaki te onono.

Ao I nora naba am onono Te Minita iaon ane *section 2* ao I anganiko ngkane bwa ko a kanakoa am onono e nakoim Te Minita.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao N na onono naba n ane te mwakoro ane 2 anne ane te *interpretation* naba n ane iaon te *license facility* ao N na ti te bae moan te uarereke ae na kanakoaki bwa e na ti kanakoaki ane iaon te Biira ngkai ane ngkana ko wareka ngkai ane mwakoro n ae te Biira n te moan onono ao iai ae kanga kabanean ane *license facility* ao iai te taeka ane *petroleum storage facility is granted.* Ngkanne N na ti kanakoa te taeka ane *"facility"* anne man te *sentence* anne man rabwatan te Biira anne ao e na tiku ngkanne rabwatan te Biira

bwa e na kangai *license facility means a warehouse building tank with pipe line or other suitable facility for the storage of petroleum in the* ***spect*** *of which a petroleum storage license is granted* ane anne ngkanne I ti kanakoa I kanimwa *license* ikanne ao I kanakoa *facility* e na ti kanimwaki te taeka ane *license* ao e kanakoaki te taeka are *facility* ngkana kam *follow* ae I kataia ni karaoia.

Kanga anne kanga bon ti katamaroan aio bwa e aki *license* te *facility* are n ai aron titabo ma *license facility* ma *license* te *storage* nakon te aomata are na kabonganaki te *storage license* ngaia are anne ti bae e rangi uarereke ti kanakoaki te *facility* n oneaki mwina n *license* ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita ao I a kanakoa te maroro iaon te onono iai ami maroro iaona. E nakoim te Leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika I taku bwa e rangi n tamaroa ana onono Te Minita anne bwa are bon kanga e bon kaeta raoi te taeka anne nakon are etina ma e nang tikiraoi ti boutokaia ko rabwa.

Tibiika: Ngaia Te Minita n te MOJ e nakoim am maroro.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker N na ti karekea riki mataatau n aron te onono ao ti boutokaia ma n aron ae te *part* aio ao tao maroro ake ni kaineti ma te itera aio ao aio bon ti te *definition* ao e aki *restrict us* bwa ngkana e *mention* n aron tao te onono are mai imwaina ao e a *restrict us* bwa ti na aki kabonganaki ke ti nang aki kaboa iaon aba bwa are n aron are I taekinna tenan *section* bon rabwatan raoi te Tua are kabwaranakoa ao man 10 e kaotia taabo akanne tera e *define* n aron are I maroroakinna te *grid* ao tera *part of* rabwatan te Tua ni kabane aio ti *definition* ao e aki ae ko wareka te *definition* ao e a *restrict you* bwa are bon bwarabwara *may or may not connected to the grid* ke n aron anne. Ma e aki *restrict us* nakon are ti nang bon aki kona ni karekea ara bwai iaon aba n aron are tenan ESA are a kabonganaki riki te *grid* n aron e kabwarabwara te Tia Tei temanna mai Butaritari man otau aio ao bon ti *definitions* ao tiaki *part* te Tua are e aera bwa are bon iai mwakorona are e na kabwarabwara ma ti boutoka ana onono Te Minita n aron are *remover* naki tao te taeka anne e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I a kaokia nakoim Te Minita bwa ko a kanakoa ma *sum up* iaon am onono

Hon. Willie Tokataake: Tao are a bon ota n te bae ti kataia n nanonna Madam Speaker ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Te Minita n am maroro ao I kanakoa ngkanne te kaoti nano iaon ana onono Te Minita nakon naba te mwakoro ke te kibu ane 2 iaon te Biira ana onono bwa e na tei bwa mwakoron te Biira aei.

Ao ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki kangai Tiaki ao kam bonnanoia kam bane ni butimwaia.

Ao ti a tara ngkanne mwakoron ara Biira ngkanne ngkana nang kanakoa ake imwina ao nang bubuti nakoimi Taan Tei N na bubuti ao N na kauring riki bwa are te Biira ae te onono bon ti te onono iaon te Biira ae ti a tia ni karaoa te moan kauntaeka iaona iaon te moan wareware, e na bebete te maroro ngkai tiaki te maroro ibukina bwa ti manga moan tabeki ara kauntaeka ae ti na manga moan kaborabakau iai tera ti iango aika ti na kanakoi iango aika kanga ana boutoka aron katamaroan te onono are ko tabekia arei bwa e tamaroa ibukin oneakina ke aki. Iai angabuakana ke tera ngkana iai ngkana ko totokoia kona teirake kona ti taekinna bwa tera bukina ao ti nang aki reanau e a bon nang abwabwaki ai aron manga bon te kauntaeka teuana bwa titabo bwa manga te Biira ae boou ke ni bon arona te Biira aei a bane n tia ara katauntaeka iai ti te bwai ae ti karaoia ngkai ti na oneia bwa ti taku bwa iai ara katamaroa teutana ae ti kan karaoia nako iai bwa e aoria nakoraoi tao n tangiraoi raoi ara Biira aei ngkana e kabonganaki akea manga tiribureana irouia ara botannaomata.

Ngaia are aei au kauring nakoimi N na bubuti bwa ti na kauarerekea ra maroro n te aro bwa ti na ti *base* ara maroro iaon te onono are ti tabekia akea riki manga tabekan te bwai teuana irarikina ae ti na kauntaekaia. N na katoka ngkanne anne ngkana kam a manga moan kauntaeka naba ao ngai I a katoki naba ngkami ngkanne anne te bwai ae N na karaoia ao ti nang waaki ngkanne nakon are imwina.

Ngkane ti nang roko nang ikoti ngkanne N na ikota 3 imwin 3 ao I ataia bwa e abwabwaki n aron are I ataia n taekinna e rawata ana onono te Leader n te kaitara N na butiko ngkana I kanakoa 3 te mwakoro ko a kataia naba ni kariniko inanon tenan *clauses* ke tenan *sections* are N na kanakoi bwa ti na rinanoi inanon ana *part* te Biira aei aika kakaokoro ai titabo naba ma nakon Te Minita ae ko karineaki ngaia are nang kanako ngkanne are imwina.

Ngkanne ti a nako 3,4,ao 5 tiaki N na kanakoa 3 ao 4 ao N na toki N na ti nakon moa 3 ao 4 ao I a kanakoa ngkanne te maroro iaon kibu akanne ngkana iai te kan kaotaota iai ao e nakoimi Taan Tei. Ao ngkai bon akea ao N na kanakoa ngkanne bwa te kaoti nako.

Bwa kibu aika 3 ao 4 ana tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki, ao e nakoia ake a butimwaia.

Ti a tara ngkanne mwakoro 2 kibuna aika 5,6 ao 7 kabwara bure mwakorona 2 kibuna 5 ao 6 ngkanne nang kanakoa ngkane te maroro iaona ma I noria iai te onono iai ana onono te Leader n te kaitara nakon ane *clause* 5(3) ao ane 7 ao N na anganiko moa te Leader n te kaitara bwa kona kanakoa am onono e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ngkana ko kukurei moa bwa I kona n ti titiraki bwa ti a tia ni kaoti nano n ane mwakoro, kibu 2 ke ti tuai bwa kanga ti ti kaotinano iaon te nano ma ti tuai kaoti nano iaon raoi te mwakoro anne ibukin te kariai iai ngkana arona bwa e kairua otau ao I karautaeka ma kanga I ti kaotinano iaon te onono ko rabwa.

Tibiika: Ngaia tao mwina I aki kona n uringa bwa e a bon roko te aba te mwamwaninga ma mina I kangai e a tia ao ngaia e bon tuai ao mina e aki bwai ara Tua aei n tenan *interpretations* aika kainanoaki aikai ngaia N na bon riai ni kanakoa N na riai n kanakoa ao ko rabwa te Leader n te kaitara.

Bwa te kibu 2 n ara Biira aei e na tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki ngkanne e a bon tei te kibu 2 bwa mwakoron te Biira.

Ao ngkanne I a kaokia nakoim te Leader n te kaitara ko a kanakoa am onono iaon ane ti a tia ni kaotinako iaon 3, 4 kanakoa ngkanne am onono iaon are I a tia ni wareki iaon 5,6 ao ko a kanakoa ngkanne am onono iaon 5. E nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao e nang uarereke te onono iaon are 5 bwa ti onean te taeka are Minita nakon te Ministry ke te tabo ni mwakuri. Aei kanga ni kaineti ma tao kaoan nako te naan bwai ni mwakuri ake ana aki kabwaka mwane n te naan tiute ke te naan reke n tax ke te naan tiaati a kakabwakaaki ibukin te naan kao kaako mai tinaniku.
Ma kanga I kamena te Ministry bwa ngaia are e na aera ana kaako. Kanga anne ti te onono bwa iaon anne kanga te mena ae uarere ma e bwarabwara te Ministry ngaia are e kaoa te kaako. Ngaia are e na anganaki te exemption kanga ti aki te Minita ke te aomata are e mena n te nakoa anne. Kang ti aei ibukin te onono aei e nang uarereke ngkana arona bwa e matata anne te Tibiika ao anne ara onono nakon are 5. E rabwa.

Tibiika : Ao bon akea ae kan maroro iaon te onono anne kabwara au bure I a kanakoa nakoim te Minita are am Biira bwa kona anga am kaeka bwa ko butimwaia ke ko aki kabwara au bure te Minita e nakoim.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki n ana onono ao e koaua N na karautaeka naba Madam Speaker bwa kanga ti niko moa n aron aio kanga n aron kanga te advice ae ti mena ma ngaia, ao te Minita *on behalf of the Ministry* kanga anne te mena ae ti anganaki. Ngaia are tia mwengaraoi moa n aio ao ti aki moa butimwaea moa te onono. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao iai riki am maroro te Tia Tei ao bon akea riki ae kan maroro ao e nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita n ana kaeka. Ao ti na nang bubutia te Tibiika te Tautaeka bwa ngkana arona bwa a kaekai ara onono ke tao tera ao kanga e aki raoi nang bwarabwara tao tera te mwengaraoi. Tao aei e aki nang bwarabwara nakoira bwa tera te mwengaraoi. Ao anne tao ti kamenaan oneakin te aomata nakon te tabo ni mwakuri are ti aki te Minita bwa te Ministry bwa are anne ana bwai te Ministry. Ao aei e kona ni karaoaki ma are anne e bon nakon te Minita are ngaia tabena te itera aei.

Ngaia kanga ti tangiria bwa e na mena nakon te Ministry are akea te kanganga bwa e a mwengaraoi iai te Minita ao ti aki ataia bwa tera mwengabuakana are e na oneaki nakon te Ministry. Ma e rabwa bwa e a tia n nako ana kaeka iai I taku bwa ti na bubutia te Tautaeka bwa e na kakaea riki ana kabwarabwara ae ti aki ti te mwengaraoi. Bwa ngkana e kanga iti mwengaraoi e na kabwarabwara bwa bukin tera ngkai e mwengaraoi iai. E rabwa.

Tibiika : Ao e a bon tia ni kanakoa ana kabanea ni maroro te tia tabeka te onono ao e a tia ni kanakoaki te sum up te Minita ao N nang kanakoa ngkanne te kaoti nano. Ko a manga taetae naba mai inano antai manga taetae mai inano. Ko a bon aki inaomata ngkana I anganiko te floor ao ko a tibwa taetae ao tai manga taetae mai inano.

Ngkanne tia nakon ngkanne te onono anne, bwa te kibu 5 (3) n te onono n te Biira n onono e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. Ngaia e bon aki naba butimwaeaki naba te onono anne.

Ao ngkanne ti bon tiku naba ao ti a tia ngkanne ni kaoti nano iaon te mwakoro anne te kibu akanne. Ngkanne I a katikua ibukin te kan kaotaota iaon te kibu are 5 ao 6

ngkana iai riki ae kan titiraki ni kamatata iaona. Ngkana akea ao I a kanakoa ngkanne te kaoti nano. Bwa kibu aika 5 ao 6 ana tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai tiaki. E nakoia aika a butimwaia. E butimwaeaki mwakoron te Biira akana I a tia n taekinna.

Ngkanne tia taraa mwakoro 3 kibuna 7 ao 8. Ao ngkai I taraia ao iai naba te onono iaon te kibu 7 ao N na angan te Leader n te Kaitara bwa e na kanakoa ana onono anne ao e nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao te onono anne e kaineti nakon te kibu 7(7) aio kanga iaon kanga taben te tabo ni mwakuri mwakoron te tabo ni mwakuri ae te Ministry ke ana division are te Energy planning are ngaia are e na tararua aron te tua aei kammwakuran te tua aei, ao aei kanga kabwarabwaran tibwangana.

Ao ngkanne n are roki 7 ao tibwangana naba teuana bwa iai mwakana ni kona ni karekei rongorongo ma te naan ware ke te naan bwai aika a kainnanoi mai irouia tao a irekereke n te waaki ni karikirake are te iti ke te korakora, ke te *industry participant* anne kanoan tibwangana. Ao e kona ke iai mwakana ke korakorana bwa e na karekei rongorongo aikai ibukin karaoan tibwangana.

Ao ngkanne are imwin anne are e kangai, bwa e kona naba te division aei ke mwangan te tabo ni mwakuri aei ni karekei te naan rongorongo mai irouia naba naaka taan karikirake n te waaki iaon te iti ibukin ana kambwana nako te Tautaeka.

Ao aei ae ngaia ae ti tangiria n ara onono aei bwa e na kamaunaaki anne. E na kamaunaaki anne bwa ibukin are ngkana arona bwa te rongorongo ae e na kainnanoaki mai iroun te SOE ke tao ana kambwana te Tautaeka, ao I taku bwa anne ngkana arona bwa e na riki bwa tibwangan te division iaan tao te tua are te SOE ke tera.

Kanga ti tangiria bwa e na karaoa are bon ibukin karaoan tibwangana. Ao e na aki karekei rongorongo ibukin te rabwata teuana, e ngae ngke ana rabwata te Tautaeka bwa ana kambwana ao I taku bwa e na riai n aki katabeaki te division bwa ngaia ae e na karekei rongorongo ibukin rabwata aikai. Ma kanga titebo ma e na manga tei ni ukinako ngkanne anne bwa e aki ataaki bwa tera.

Ao aei tao bon kamanoaia naba taan karikirake n te itera aei bwa e a kona ni kabonganaaki tao n tera kainnanoia tao antai. Tao ngkana te kambwana ae tao e na iai tao te solar

tao n aekakin te katoto ao te solar ana kambwana te Tautaeka are e na kaiangatoa naba ma taan karikirake ae aranaki bwa te naan industry *participant*.

Ao ngkana arona bwa te solar e kangai bwa I tangira te rongorongo arei ibukin te kambwana arei ke ibukin te bitineti arei bwa N na ataia bwa e na kanga aron ana waaki ni bitineti.

Aei ngaira bukin te totoko aei bwa kanga ti noria bwa e kona ni manga reke bwa te waaki ae tao e na manga kanga e na manga raka riki aroia ana kambwana te Tautaeka nakoia ake nikirana. Ao tao n te katoto ngkai tao te solar ao tao antai riki are e na irekereke ma te waaki ni karikirake ibukin te iti n te solar anne ae tit araia bwa e anga buaka. Ao e na aki riai te Tautaeka ke rabwatan te Tautaeka are ngaia are ae te division ni irekereke ma anne ao tao e nang karaoa te mwakuri ibukin te rabwata teuana.

Bwa anne ngkanne e aki fair ke e aki riai ibukia nakeke tao a kaiangatoa ma ana kambwana te Tautaeka anne. Anne bukin ae ti tangiria bwa e na kamaunaaki bwa n te tua bon ti ibukin karaoan tibwangana. Tao tera tibwangana anne ao anne ae kakawaki ane te kibu 7(7). Ma manga karinan anne ae ngaia ae ti tangiria bwa e na kanakoaki bwa e aki eti kanga e aki fair nakoia ara private sector ke antai are a nang rinnako ngkai n te waaki ni karikirake aei bwa are e nang ukinako kanga anne bukin ae ti tangira anne bwa e na kamaunaaki ao e rabwa.

Tibiika : Te Minita I a kaokia nakoim bwa kona butimwaea te onono e nakoim.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki n ana onono. Ao e koaua te bwai ae moan te kakawaki Madam Speaker bwa ko ataa te tua aio bon teuana mai ibuakon te tua ae korakora te consultation iai. Taan mwakuri ni kabane n te SOE a tia ni *consulted*, te naan *private sector,* ao iai aia onono te naan *private sector* are a kaman karini are e a tia n oneaki.

Ngaia are kanga e titebo ma n aron ara taratara ngaira I taku bwa bon iai raoiroin are te *Ministry* e na kona n roko n te tai are e na riai n roko iai ngkana e kainnanoaki mai iroun ana rabwata teuana te Tautaeka are e na riai ni ibuobuoki nako iai.

Ngaia are kanga iroura ngaira ti bon tangiria bwa e na bon tiku n arona moa te tua n arona aio. E na bon riai n tiku n aekakin aio bwa aio aron tarana irouia ara koraki ao aio ae e na nakoraoi riki iai. Ao n aron are I taekinna a tia ni *consult* naba te naan private sector e a bati te bwai

ae kanakoaki man te Biira aio ae aki kukurei iai te naan private sector. Ma e a tia ni karaoaki anne.

Ngaia are kanga e titebo ma tao aio bwa tao inanon te consultation titebo ma tao ngkana aki noria te naan private sector tao e koaua. Ma titebo ma a tia n noria ao a tia kanga n agree bwa tao aio arona moa ae e na riai ni karaoaki n te tai aio. Ma ti na tiku moa arona aio n te tai aio. Ma n te tai aio Madam Speaker I a karautaeka moa bwa ti totokoa moa te onono n te tai aei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao I noora bain te MOJ te Minita ae ko karineaki e nakoim.

Hon.Tarakabu Tofinga : E rabwa Madam Speaker N na ti tibwa otau n aron are te onono aei ao e koaua I reita ana karautaeka te Minita n te MISE. Ao ti taku bwa ti noora te onono aio ao e koaua iai te raraoma iaon tibwaakin te naan rongorongo. I taku bwa e aki kabaebae bwa te tai are ko tuanga iai te Ministry aio ao e a bon karaoia naba. Ngkana e taku bwa e necessary ke e aki ke e na riai ni karaoia ke e aki.

Ao te kauoua ngkana ko taraa are seven ao nine ao e angan te kambwana aio te kabaeaki bwa e na karaoi tibwanga aika a nang tamaroa ao ibukin tibwaakin te rongorongo ao tera, e na karaoa tabena n te aro are e na baranti and reasonable manner n aron akanne are tao aongkoa e nang anai rongorongo ao ko kabeabeanna e nang riki bwa te bwai ni kabea. Ao ko kabeanna ao e na anai rongorongo ao e tibwaia nakoimi bukin tao te business raa kanga kan ataakin te business plan ke ana raa. Ao I taku bwa e na riai n aki karaoia n anne iaan are e matata n te naan sections ake iaana. Te moan e bon aki kabaeaki bwa ngkana e bon aki riai anakin te rongorongo anne e kona e aki karaoia. Ngkana e noria bwa e riai ke tao e kanga nanona ngkanne e aki ngkanne karaoa tibwangana iaan te naan tua iaan mwakoron riki te tua akana a subsections akana a teretere i nano ao I taku bwa te kambwana ke te rabwata are e noria bwa ke tao iai te rongorongo are tao more disclose tao sensitive information e kona ni katea ngkanne te planning unit bwa e a fail ke e aki mena nakon ana obligation iaan te tua are e teretere iaan subsections n te part are 7 ngkana eti otau. Ao I raona te Minita n totokoa te onono anne bwa e bon aki kabaeaki iaan te mwakoro are 7 ao ngkana ko taraa are 7,9 rikaaki e teretere tibwangan te unit aei ke te division aio e na riai ni mwakuri n aron kanga bon tuan te aroaro ae e na karaoia. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao I kaokia nakoim te Leader n te Kaitara ao e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minita n ana kaeka. Ao tao e aki nang bwarabwara ana kabwarabwara. Ngai I kabongana te katoto tao e nan ang ibuobuoki ngke iai te katoto bwa kanga tera kambwana, ke taai raa ae e na kona n riki aei ae ngaia e nang kakawaki bwa e na riai n rin n ara tua.

Ngai I kataia ni kabwarabwara ngkana arona bwa te bwai ae tangiria te solar ao ti aki kona n ataia bwa tera te rongorongo. Ma ngkana te rongorongo anne te bwai ae e nang kakawaki bwa e na aki riai ni kaotinakoaki ao tao e kona bwa are e mena iaan 7 are iai mwakana are iai ana authority ana requisite authority te division aei. Ao anne ngke arona bwa e bon katannanoaki aei bwa e aki karekeaki ma te mwakoro aei ao tao ngkanne tao anne e na kona ni mena are e kona ke e aki. Ma iai moan roki 7 are ana authority mwaakan te division.

Ngaia e aki rangi ni bwarabwara bwa kanga tera itera ae kanga e noria ngkai te Tautaeka bwa e nang kakawaki bwa e na iai naba te mwakoro aei. Bwa ngkana e na kainnanoaki te rongorongo mai iroun ana kambwana te Tautaeka ao e na kona ni ibuobuoki iai ke ni karekea te rongorongo aei te division mai irouia kaain te private sector.

Bwa are ngkai kai e a kangai bwa ibukin te SOE ti ataia bwa ake ti aki kaain te SOE nanona te private sector. Te naan industry participant ake tabeman. Ngaia anne ngkanne kanga te tabeaianga n aei. Ao tao e taku te Minita bwa are a bane ni kukurei iai akea aia kanganga iai kaain te *private sector* are taian *industry participant*.

Ngaia are e tuai ngkai n rangi n reke raoi bwa antai n aekakin tao ana kabonakoa te miita ke te power. Bwa are ngkai bon ti te PUB ae ngkai ae e na kanakoaki naba mai irouna te mwaaka aei ke te tabe aei.

Ma anne ngkanne kanga e aki nang bwarabwara bwa ngke tao e kabongana te katoto ao tao ngaira ti na matata, ngaia e bon riai n rin ikanne bwa ni itera aikanne. Ngaia ti na bubuti naba ngkana arona bwa e na kona naba ni ibuobuoki ao e na ibuobuoki te Minita ni kanakoa naba te katoto bwa ana ota naba ara botanaomata iai. Ao e rabwa.

Tibiika : Ao N na kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano. Iaon te onono are nakon te kibu 7 (7) ao N na kanakoa ngkanne nakoimi Taan Tei. Bwa te onono nakon te kibu 7(7) n te Biira n onono e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. Ao e totokoaki te onono anne.

Ao ngkanne n nang kauka nako te maroro iaon te kibu are 7 n te mwakoro 3 te kibu 7 ao 8 ao e nakoimi Taan Tei ngkana iai te kan kaotaota ke te kamatata. Ngaia e nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao ngkana N na bubuti bwa ngkana e kona iaon are au maroro arei ngkana e kona ni ibuobuoki te Minita ni kabwarabwara bwa kanga tera raoi aekakin rongorongo aika ana kainnanoaki mai iroun ana kambwana te Tautaeka are ngaia are e na kona naba iai, *man may e na kona naba ni ibuobuoki iai division.* Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ni buokan ana titiraki. Are a bon bati te naan rongorongo a rangi n rawata rongorongo aika a na bon kona ni kainnanoaki n te tai teuana ma te tai teuana. Ma I aki kona ni kabwarabwara n te tai aio bwa are a rangi n rawata.

Ngaia I kangai e na bon rangi ni ibuobuoki naba aio ngke arona bwa n tain te workshop ao ti bon bane ni kaotinakoi ara reke ni kabane are bon tan rabakau a bon mena ikekei ao te naan rooia, ao tera. Ao e na rangi ni bebete kanga kaekaekana ao tao otaia riki naake a kan ota.

Ngaia are anne kanga n aron ae kabwarabwaraaki nakoiu ao aio kanga e bon riai ngkana arona bwa e na bon kainnanoaki aio ao iai ana tai te division are e na kona n rinnako ni ibuobuoki iai. Ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao I a kanakoa riki nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minita ao I taku bwa te bwai ae e nang kakawaki bwa kanga ngkana iai kanoan ara tua ae ti karinna. Ao ngaira n ara koaua iai bukina. Ma ti aki n ae ti na karinna bwa mwiina e na kainnanoaki. I taku bwa e nang kakawaki bwa tera kanoan ara Biira ae ti karinna ke te tua are e nang riki bwa ara tua e na riai n rangi ni bwarabwara bwa bukin tera ngkai e karinaki anne.

Ao aei ngaira bon ara titiraki bwa tera raoi tao te kanganga ae e noria ngkai te Minita ae ngaia ae e a taraia bwa e a riai n rin aei. Ae e a riai n rin aei bwa e na kona naba te division ni kangai ngkoe antai, kona karekea te rongorongo aei bwa e kainnanoia te tiora. Ao tao I kakabongana te tiora bwa are bon ngaia te SOE ae irekereke ma te energy. Ae tao iaan moa aei.

Anne ngkanne ae I taku bwa kanga ti tabetabe ngkana arona bwa tia karin

bwaai ke te naan taeka ke kabaebae iaan ara tua ke te Biira are e rangi n riki bwa ara tua. Bwa ti aki ataa raoi bukina bwa bukin tera ngke ti karinna. Ma tia karinna bwa mwiina e na kainnanoaki n te tai teuana. Kanga anne ti aki oin kanga ann karaoan te tua.

Ma anne kanga ngkana akea te katoto ao ngkanne e a bon titebo e a bon kamenaaki ikai bwa mwiina e na kainnanoaki. Titebo ngaira ngkanne n ara kabwarabwara n aei ai bon te kamanomano nakoia ana kambwana te Tautaeka iaan te waaki ni karikirake aei. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita I kanakoa riki nakoim.

Hon.Willie Tokataake : Madam Speaker I taku bwa I a tia ni kanakoa kanga kabwarabwaraan arei ao I taku bwa ngaia are I kangai e na tia wene moa n arona aio bwa n aron karaoan naba te Biira aio Madam Speaker. Ao n aron are I taekinna e bon rangi n rawata naba te naan kauntaeka ngkana I warekia rooia naba aika a mwakuri naba n te mena aio, bon temanna mai tinaniku, ao niman ara rooia mai ikai ao ara tia rabakau naba tabeman mai ikai.

Ngaia are kanga titebo ma e a bon rangi n raa arei ngaira iroura kanga e niko moa arona aio n aron tarakina irouia ara koraki n te tai aio. Ao tao ngkana arona bwa tao manga iai n arona bwa tao e na manga bon noraki. Ao ti aki te bwai are e a toki te aonnaba ngkai Madam Speaker. Bwa are tao manga bon iai te tai teuana are e na manga bon noraki riaina bwa e na iai te katamaroa ke tera, akanne a kona ni manga karaoaki n taina are e na riai.

Ma n te tai moa aio kanga anne ngkai kanga aron tarakin arona aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao tao ai bon akea ae e na maroro iaon kibu akanne ngaia are N na kanakoa te kaoti nano iaona. Bwa mwakoro 3 ni kibuna ae 7 ao 8 ana tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimwaia ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai tiaki.

I a kanakoa te kaoti nano iaon are rabwatana te Biira are te mwakoro 3 e a tia n nako te kaoti nano iaon are te onono ngkanne I a kanakoa iaon are te mwakoro 3 ni kibuna ae 7 ao 8. Ngaia are N na kaoka riki bwa ibukina tao ka maki rangi n ota raoi n te bwai ae I taekinna e aoria n ae e bon oti raoi are kam bon boutoka te Biira ni kibuna akana I taekinna.

Bwa te mwakoro 3 kibuna 7 ao 8 ana tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia ake a butimwaia.

Ngkanne tia manga taraa mwakoro 4 te mwakoro 4 ni kibuna ae ti 9 tia

toki naba n 9. Ao I ataia naba bwa iai te onono n te kibu 9 (2) ao N na angan te Leader n te Kaitara bon ti ngkoe ae iai am onono n anne bwa e tuai roko ana onono te Minita. I anganiko te Leader n te Kaitara bwa ko kanakoa am onono.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao n te onono nakon te kibu 9 (2). Aei are katean te Komete are ana bubuoka te Minita ibukin karaoan tibwangana iaan te tua aei ao ane tabeia are kanga e nang bwarabwara n are (1). Ngkanne te (2) e taekinaki bwa te Komete aei kanga ti aki te Komete ae na teimaan ao e na kona ni kateia te Minita n te tai are e taku ibukin tao rinanoan te naan mwakuri ke tao waaki ke kanganga aika a irekereke ma Energy ke te korakora. Ao anne ngkanne ae te onono ae ara onono aei bwa e na kamaunaaki are 2 anne.

Bwa ngaira n ara koaua are e nang kakawaki ae iai te Komete. E kanga aron kabonganana iroun te Minita I taku bwa anne e a bon nakoina. Ao kanga tao ti aki mwengaraoi kai e aranaki bwa ti aki te permanent body ae ti aki te rabwata ae e na teimaan. Kanga ngaira iroura e nang kakawaki tibwangan te Komete aei are tabena riki are e nang kabwarabwaraaki n te tietura are nambwa 2.

Ma ngaira iroura aei te rabwata ae e nang kakawaki ao aei te tia buoka te Minita ibukin karaoan tibwangana. Ao ngaira anne kanga e aki riai bwa e na rin n te tua ae ti aki te permanent body. Ao aei ngkana e mauna ao e aki naba tuuka naba te Minita ibukin kabonganaan bwa ngkana n te tai are ngaia kam na nakomai bwa e na ataia bwa antai kaaina, ao ana ataia kaain te Komete bwa antai. Kanga ti anne bukin are kanakoan are 2 anne bwa e aoria n ae bon rangi ni korakora riki aron taraan ara Komete aei bwa te Komete ae e a bon rangi ni kakawaki bwa e nang tabena ae moan te kakawaki ibukin buokan kanakoraoan tibwangan te Minita iaan te tua. Ao anne ngkanne kanga te onono are kanakoan te kibu 9(2) n aron ae I kabwarabwara ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ao I kanakoa nakoim te Minita ae ko karineaki bwa ko a kaeka te onono e nakoim.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki n ana onono ao e koaua. Taraana iroura Madam Speaker I taku bwa n aron ae taekinaki ngkana n aekakina naba aio ao bon akea naba te kanganga iai. Ma iai raoiroina bwa are n te tai are e taku te Minita bwa e a kan katoka moa te Komete aio bwa iai bukina, ao e kona ni katokia. Ma ngkana e aki naba kan katokia e bon aki naba katokia. Iai aio te flexibility iroun te Minita bwa e kona ni kangai,

an bon tiku naba teniua te ririki. Ke tao e kona ni kangai tao tiku moa teuana te ririki.

Ngaia are kanga e aki naba noraki riain are kanga e na raa arei kanga n te onono aio. Ti aki naba noora bukina bwa tera raoi ae e na bon nang kabuakaka te Biira aio ke tao e nang aki kona ni mwakuri te Biira aio ngkana e nim aio. Bwa are e bon titebo nanona ngkana e kamaunaaki n aron ae taekinaki, tao e koaua e na kona ni bon iai rabwatan tera arana e na kanakoaki te taeka ae permanent are *not permanent* e na kanakoaki are *not permanent.* Ma ngaira iroura e na bon tangiraki are e na bon tiku te rabwata n teimatoa. Ma bon titebo naba ma aio ngkana bon aekakin naba aio e bon kona naba n tiku te rabwata aio n teimatoa n aekakina aio.

Ti aki te bwai are e na tuuka aki teimatoana, e kona naba n teimatoa. Ko rabwa Madam Speaker ngaia are tia bubuti tia totokoa moa te onono. Ko rabwa.

Tibiika : Akea riki ae na taetae e nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minita. Ma I taku bwa kanga ni kabanean ana maroro ao e titebo ma kanga e a manga boutoka bukin au onono. Bwa are e kangai bwa e taku bwa ngkana e na teimatoa e na teimatoa. Ma ti tuangaki n ara Biira aei bwa te rabwata ae e aki teimatoa. Ao anne raoi bon bukin ae e na kanakoaki aei bwa e aoria bwa are nanona bon iai te rabwata ae te Komete. Ni ngai are e na bowi iai, bon te bwai teuana, ni ngai are e na kainnanoia iai te Minita bon te bwai teuana ma e na iai te rabwata ae te Komete.

Ao ngkana arona bwa e na aki teimatoa ao nanona ana akea, ao e ni riki te rabwata aei n te tai ae kainnanoia te Minita. I a kainnanoa te Komete bwa e a tibwa kateaki. E tia, ao te bwai are e na kainnanoaki iai e a manga kamaunaaki. Anne nanon ae e aki permanent ao e na karaoaki *on odd places.* Are n te tai are e kainnanoaki iai. Ti ibukin aei kam na ti buokai n aei, e a manga mauna kam a manga kerikaaki ngkami kaain te Komete, e a manga kainnanoa ana ibuobuoki te Komete imwina ao anne ngkanne ae ngaia nanon ara onono.

Kanga titebo ma tokin ana maroro te Minita ao e titebo e bon boutoka are e na teimaan. Ma are ngkana e bwaati aei ao e na aki teimaan te rabwata ae te Komete aei. Ngaia anne kanga nanon ae te Komete *is not a permanent body.* Kanga ai aekakin ara *select committees* te Maneaba ni Maungatabu, ngkana ti kabotaua ma te *standing committee* are anne iaan te tua aei ngkana arona bwa te Komete aei e kona ni iai

ke e na akea. Ma are ngaira ti tangiria bwa e nang bon iai naba bwa e na iai te rabawta ae te Komete. N aekakin ae e na iai te rabwata ae te Board, e na iai ma ni ngai ana tai ni bowi ke n tera tibwangana ngaia aikanne. Ao anne ngkanne I taku bwa ti boraoi ni iango n tokin te tai ma e aki butimwaeaki are e na kanakoaki.

Bwa kanga ti aki anne ke *not a permanent body* bwa e na kateaki iaon *at on and off basis* anne ngkanne ngaira iroura kanga e aki rangi ni mimitong tein te aekaki ni Komete aei. Ao ti tangiria bwa e nang kakawaki tibwangana ngaira are ti tangiria bwa e na kanakoaki anne.

Ma tao e a bwarabwara kanoan te bwai ae ti kataia n oneia iaan ara Biira aei ao ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ao N nang kanakoa te kaoti nano iaon te onono anne ane nakon te mwakoro 4 te kibu 9 (2). Bwa te onono nakon te Biira ni kibuna 9(2) e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ao akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai tiaki. E nakoia akana aki butimwaia. Ngaia e aki butimwaeaki te onono anne.

Ao ngkanne ti bon tiku naba iaon te kibu are 9 mwakoron te Biira are 4 ao I kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai te kan kaotaota iai. Kai bon akea ao N na kanakoa te kaoti nano iai.

Bwa mwakoro 4 n te kibu 9 e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia. Ao e butimwaeaki te onono e a butimwaeaki mwakoron te Biira are 9.

Tia taraa ngkanne te mwakoro 5 ni kibuna aika 10,11 ao 12 ao I a katokia moa ikanne. Ao I a tia n noria bwa iai naba te onono. Iai ami onono ni kauoman iaon te kibu 12 ao iai naba te onono are iaon 10. Ngaia are N na kanakoa moa nakoim te Leader n te Kaitara bwa ko kanakoa am onono iaon te kibu are 10. Ao e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao au onono n are 10 anne. Anne are e kaineti ma 10(1) ao 10(2). Aikai a kaineti ma te naan aba ake a tia ni kinaaki iaan te tua ngkai. Bwa are iai tao te *net work* iai n aekakin Tarawa. Ao anne e kangai *existing laws* are tua are ngkai.

Ao I taku bwa ngkana ti manga titiraki bwa tera tua aikanne ae ngaia are a kamena are ngaia Tarawa e na karaoaki iai te karikirake ae ngaia ae karaoia te PUB ibukin te iti, Tarawateinainano ma Betio ao tao mwakoron Tarawateinaieta.

Ao anne ngkanne ae kanga ngaira iroura e aki kaineti ma are ngkana arona bwa e nang kamaunaaki

tibwangan te PUB ibukin te iti. Ao te tua raa ngkanne ae ti nanonna n aei ae tao anne ngaia. Ao ngkana arona bwa e tiku naba aei ao e na bon aki naba kona ni kabonganaaki bwa e nang mauna arei. Ma ngkana arona bwa e katukaki are te PUB are tibwangana are iaan te *Public Utilities Ordinance* ao ngkanne tao eti ngkanne aei.

Ao kanga anne ngkanne e irekereke naba ma are (2) kanga anne raoi aan te onono aei. Bwa n te mwakoro aei ao e kinaaki tibwangan te PUB iaan te tua are e bon kateaki ibukin, bwa ti anne te tua ae ti ataia iaon te electricity ae te *Public Utilities Ordinance.* Ao anne ae ngaia ae e a kinaaki naba te ESA n te tai aei.

Ngaia anne kanga ti kamena iai are 1 ao 2 ibukina ae ngkana arona bwa e nang kamaunaaki arei ao ngkanne tao aei e nang bon mauna naba ngkanne bwa ai akea te tua are ti na nakoina ibukin katean taabo aikai.

Kanga anne kanoan ara onono ae uarereke n anne te Tibiika ao ko rabwa. Kabwara au bure iai riki teuana are ngkana arona bwa a mauna aikai nanona arei bon ti ngaia ngkanne mwakoron te 10 are ngkai nambwa 3 ai bon ti anne ngkanne are e nang tiku bwa kanoan 10.

Tibiika : Ao I a kanakoa nakoim te Minita ae ko karineaki bwa kona anga am kaeka nakon te onono.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki n ana onono. Ao e koaua kanga I aki rangi n ota raoi n te bwai ae kataia ni maroroakinna te Tia Tei ae karineaki. Ma I taku bwa kanga e a ota nanou n aron ae taekinna.

Ma kanga iroura n aron are e na bon riai n tiku n aekakina aio te Biira aio bwa aio aron taraana ngkai ae e na raoiroi. Kanga aio taraana ae e na raoiroi iai bwa ibukina tao kabaeakina moa n te tai aio tao aio moa angana ae tamaroa kanga n aron te kaba n te tai aio. Ngaia are kanga anne bukina.

Eng ngaia are n aron te mena I taku bwa tia bon tikua moa n arona aio I a karautaeka moa nakon te Tia Tei ae karineaki bwa ti aki moa butimwaea naba ana onono.

Tibiika : Ao I noora bain te Minita n te Tua ao e nakoim te maroro.

Hon.Tarakabu Tofinga : Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua otara n te onono ao n aron are e kabwarabwara te Leader n te Kaitara. Ao e koaua n otau iai ma e titebo ma e aki diminished are ana mena te tua are te PUB Act ma e compliment bwa e *continue to recognize* te naan SAE te tua aio. Bwa are e na mwakuri ma te naan SAE te naan Solar *in cases* are ana

kanimwaki te nan solar project, solar panels nakon tera. Ao eng n aron are e *declared* iaan te PUB ao aio e *continue to recognize* kanga e aki kamauna n aron are ana kabwarabwara te Leader n te Kaitara.

Ngkana e *in acted part tao 10 ao ana sections* aikai ao e a kakea naba bonganan te *act* are e kinai te naan ESA ma e aki. Bwa n aron are e taekinaki ao e teimatoa e *continue to be electricity supply areas.* E aki kangai te *PUB act* e aki *recognize* ao *this act will be prevail* kanga tao aekakin anne. E aki *recognize* ao e aki *declared* te naan ESA ma e *continue to recognize* ao ana *continue to function under the act* ao te *act* ae boou aio are e na *promote te renewable energy* e na manga *compliment* ke e na manga *supplement* te *act* are *existing act* kanga anne otau iai ao e rabwa Madam Speaker ngkana e ibuobuoki.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao ai bon akea ae e na maroro riki ao I a kaokia nakon te Tia Tei ao te Leader n te Kaitara *Opposition* e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I kaitauia Minita ake uoman are a tia n taetae iaon te onono riki te Minita are ana Biira aei. Ao I taku bwa are e na manga bon nako iaan ara titiraki. Ma n te tai aei ngkai ti karaoa te Biira ae iti rinanona ao e taekini te naan tua ae ngkai.

Ao ngaia anne are ti te tua ae ngkai ae ti ataia ae e a ti ataia bwa e a tia ni kangai bwa aei Tarawa ngaia ae ti te PUB ae ngaia ae e na karekea te power nakon te tabo aei ae te ESA.

Ti aei te tua ae ti ataia n te tai aei ngkana iai riki ao e aki mwaneweia te Minita bwa tera riki tua aikanne. Ao ngkana e a taekini tua aika a tuai tei ao anne bon te bwai teuana. Ma ngkai ti taekini *existing laws.*

Ngaia are ti kakina nakon te Minita are ana Biira aei bwa e na kanga ngkanne aron aei ngkana e a mauna arei. Bwa are e kangai *existing laws* ngke e kangai *declared under* tao te naan *laws* ao tao anne e kona. Ma n te tai aei ke n te tai raa ngkanne ae ti na taraia ngkai kai ti a karaoia. Ao anne ngkanne te titiraki anne ngaira otara bwa aei e kaineti nakon te Public Utilities Ordinance are e nang kamaunaaki iai mai iai te electricity.

Ao ngkana e kamaunaaki taekan te bwai ae te electricity man te tua anne ao a bon bane naba ni mauna te ESA naba e a mauna naba. Anne ngaia bukin ara onono aei. Ma are e a tia nako ana mena iai te Minita bwa aei e mwengaraoi naba iai ao tao ngkanne ai manga kanoan te titiraki bwa e nang kanga ngkanne ni mwakuri te aekaki aei tao anne. Ao ko rabwa moa te Tibiika.

Tibiika : N nang kanakoa ngkanne te onono nkon te kibu 10. Bwa te Biira n onono nakon te kibu 10(1) (2) ao (3) ana tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. Ao e totokoaki moa te onono anne. Ao ti bon tiku naba iaon ara kibu akana 10,11 ao 12 ao I noria bwa iai am onono te Minita ae ko karineaki nakon te kibu 12(3). Ngaia are I anganiko bwa ko a kanakoa am onono iaon aio.

N na ti kanakoa te mwakoro are f are ngkai iaon are tera arei te onono are te onono ni kawai. N na ti kanakoa N na kakea are e na deleted anne man te mena ao e na manga nambwanaki are mai iaana e na nambwanaki bwa f. E na kakeaki aio ao e na nambwanaki arei bwa f.

Ti karaoa aio ibukin are n te tua aio ngkai ao e a kanakoaki mwakan te PUB ibukin te license nakoia taan iti ao e a mena iaan ngkai rabwatan te tua ae boou. Ngaia are akea nanon are e mena ikai ao ngaia te PUB naba e kona naba ni karaoa anne.

Ngaia are anne bukina are tia kamauna are rabwatana are ti anaia mai ikekei ao ti a kanimmwa iaan ara tua aio. Ngaia are anne bukina are tia kamauna iai man rabwatan te onono. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao I a kauka te maroro iaon te onono ao I a kanakoa nakoim te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika kanga e bon rangi n taraa ni make sense ke ni matata te bwai ae kan oneia te Minita. Ao bon te titiraki iroura bwa e aera ngkai te naan ESA right holder a nang karaoa a nang angania taan iti aia license. Tao anne ae noria ti boutoka anne ane e kanakoaki are f n aron are e oti n ana onono te Minita. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ao kai bon akea ae na maroro iaon te onono anne ao N na kanakoa bwa te kaoti nano. Bwa te Biira n onono nakon te kibu 12 (3)(f) e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao ti bon tiku naba iaon ara kibu akanne 10,11,12 ao iai riki te onono ae I noria nakon te kibu 12. Kabwara au bure ngaia e tia ni karaoia te Minita. Ao I taku bwa e a bon bane.

Ti nang kanakoa ngkanne te titiraki iaon kibu akana 10,11,12 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan titiraki. E nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I kan bubutia te Minita bwa iaan ane 10(1). E kona n

ti kaoti bwa tera te naan tua ngkai ae kabonganaaki ngkai are e a tia tao n declared ni katauaki te aba ke mwakoron te aba bwa e na reke bwa te electricity supply area ke te ESA iaan te tua ae boou aei ke te Biira aei.

Tao anne e na ibuobuoki ibukin kaotakira ao aomata iaon tera te naan *existing laws* aikanne te naan tua a mwaneweaki iaan 10. E rabwa tao n te tai aei ngkai.

Tibiika : Te Minita I a kanakoa nakoim.

Hon.Willie Tokataake : Ao bon ti teuana riki te tua ae a mena iaan bwa are a mena iaan te *PUB ordinance* n te tai aio. Ao n aron ae kam ataia e nang kamaunaaki rabwatan te tua are e ti irekereke ma te iti. Are kam ataia iaan te PUB iai te ran, iai te *sewerage* ao tera. Ma ti aio are e ti irekereke ma are te iti, ti are te iti. Ngaia are anne te tua ngkai are ngaia are ti taetae iaona n te tai aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao ngkana e a kamaunaaki are mwakoron te tua are e taekinna te Minita ni irekereke ma te iti. Ao ngkanne aei tera ngkanne nanon aei ana bon kinaaki naba aba aikai. Bwa are ngkai ngkana e mauna arei aikoa kinaaki ke e kanga raoi tera raoi ana kabwarabwara te Minita iaon aei. Ngaia aei kanga ti minotaki teutana iai. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa Madam Speaker ao n aron are e bon ataaki bwa ngkana akana a mena ngkai n te tai aio, a kinaaki iaan te tua are ngkai. Ao n te tai are e nako iai te tua aio ana bon tiku naba iaan manga te tua ae boou aio bwa ana manga kinaaki naba are bon te naan tabo naba aikai aika a bon kona naba ni kabongana te iti.

Anne kanga aron kanga te kamatata iai bwa are e na bon tiku naba te PUB ni bon supply naba te iti iaon South Tarawa e aki nako anne. E na bon tiku naba ma are e aki mena iaan ana tua arei bwa e a mena iaan te rabwata n tua te aekaki ni waaki teuana ae boou ae e a mena ngkai inanon te tua aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : I noora bain te Tia Tei mai Butaritari e nakoim.

Hon.Tinian Reiher : Madam Speaker ti te kan kamatata riki nakon te Minita ae ko karineaki. Bwa ngkana tao arona bwa tarakin ngkai aio a kaukaki kambwana riki tabeua akana a bon kona naba ni waakina karokoakin te iti. Tao n taabo are e na declared iroun te Minita are ana reke bwa te naan ESA.

Ma I kan bubutia te Minita ngkanne n te outer island n aekakin ae tao te Kauntira bwa e nang tibwatibwa te iti ae tao e generate nakoia kaain te kaawa are e mena iai te Kauntira, tao n ara reirei ae St.Leo e na tibwatibwaaki te iti nakoia tao kaain te kaawa are e mena iai i St.Leo. Anne ngkanne e kainnanoa naba te aekaki aio bwa te Minita e na declared him bwa te naan ESA. Ngaia anne te Minita kee.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake ; E rabwa te Tia Tei temanna mai Butaritari ao eng are ana mena bwa are ana manga apply aia license bwa ana karaoa te kaboaki nakon te iti n te area are a mena iai are kanga anne. Ngaia are eti are ko taekinna.

Tibiika : Ao tia kanakoa ngkanne te kaoti nano ngkai bon akea ae na titiraki iaon kibu akanne. Ao e kangai ngkanne te kaoti nano. Bwa te mwakoro 5 kibuna 10, 11,12 ana tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. Ngaia e nakoia ake a butimwaia.

Ao tia nakon ngkanne are imwin ate kibu 13,14,15,16,17. Ao iai te naan onono naba ae I noori ni kibu akanne 2 te onono. Ao N na kanakoa nakon te Tia Tei ao te Leader n te Kaitara ae karineaki bwa e na kanakoa ana onono iaon te kibu 14 ao te 15. Ao I a kanakoa nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao te onono nakon tao 14 moa kanga ti te iango ni katamaroa iaon te kibu anne. Ao aei ni irekereke ma te taeka are tao te kabwarabwara moa bwa are aei e irekereke ma kanga te kariaia. Ma ngkana arona bwa e kariaia te Minita ao nakeke a tia n anganaki tao taan iti ngkana tao aei ai araia ngkai. Taan iti are a kabonakoa te iti a kona n angan temanna mwakaia ke tibwangaia iaan te tua aei bwa ana karaoi mwakuri ake katabeaia iaan te tua aei are irekereke ma kibu 12. Kanga anne tao te iango iaon ke tao kabwarabwaraan 14 tao ibukin te ongora.

Ngkanne are e kangai e kona te tia iti ma ana kariaia moa e kona ni karaoa anne ma e na riai moa ni kariaia te Minita imwin ae e a tia te Minita ni maroro ke tao n ana aia iango kaain te division are te division are te Energy Planning Division are ngaia e nang korakora tibwangana iaan te tua aei.

Aongkoa are e na oneaki mwiin te taeka are following the Minister having consulted ma e a kangai naba *base on the advise of.* Ma are anne kanga te iango ni katamaroa iaon ae te mwakoro aei. Kanga ti na ti kawenea nakoim te Minita bwa tera ana iango iai. Ao kanga e aki naba

bita nanon te kibu aei. Ko rabwa te Tibiika ao ko tangiria bwa N na karaoa naba are e na mwanewea naba are 15.

Tibiika : Ngaia kanakoa bwa are bon ti kanakoan te taeka are ko taku.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ngaia bwa e nang bebete are 15 ao e kangai. Bwa ana aobitia ke ana toro are aei kanga te taeka ae servant, ana toro ke ana aomata te tia iti kanga aei a kona n roko n te tabo are ke n te aba ke n te tabo ibukin ngkana iai te kanganga.

Ma ngkanne ti tangiria ni kan kanakoa te taeka ae te toro ke *servant* bwa kanga e aki riai ni kabonganaan te taeka aei n taai aikai. Ao I taku bwa a bon bane naba ni bautaki iaan are te officer ke ana aomata ke ana agent te ESA right holder. Kanga ti anne te onono n are 35 ko rabwa.

Tibiika : Ngaia ao I a kanakoa ngkanne nakon te Minita bwa e a kanakoa ana kaeka nakon am onono akana uoua akanne. E nakoim te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki n ana onono. Ao e koaua bwa kanga n aron ae taekinna bwa anne kanga taraana. Bwa kanga te katamaroa are kanga e iangoia nakon ara mwakoro aio. Ma kanga n aron naba ae mwiin naba te maroro naba ma au koraki ao kanga bon titebo ma e bon raoiroi n aekakina aio. Kanga akea naba te bwai naba ae e na rangi ni uruaki naba ngkana e a bon tiku naba n arona aio. A taku bwa e a bon raoiroi naba n aekakina aio.

Ngaia are kanga I karautaeka nakon te onono are 15 bwa kanga ti aki butimwaia. Ao tia nakon are imwina are te taeka are servant. Bwa e koaua bwa aio bon kanoan te tua are te ordinance are e mena ngkai are e a bon anaaki naba ni kamwaingaki nako ikai. Tao e koaua bwa ngkana e kabwaranakoaki raoi nanona n aron ae taekinaki. I taku bwa ti aki anne raoi nanona.

N aron naba ngaira ngkai we are all public servant. Ngaira taan mwakuri ibukin te botanaomata kanga e a mena naba ngkai n te naan tua naba ngkai. Ngaira taan mwakuri n te Tautaeka we are all public servant. Ngaia are kanga ti aki naba te bwai naba ae e na rangi ni kamatauninga ikai bwa are bon te bwai ae e wene ngkai inanon tua aika ngkai ao ti karautaeka bwa e a bon tiku naba n aekakina aio. Tia bon katikua moa n aekakina aio bwa kanga ti rau moa n arona aio ao I a karautaeka iai. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao bon akea riki ae kan maroro iaon te naan onono kabwara

au bure. E nakoim te Tia Tei te Leader n te Kaitara am sum up.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao tao N na ti sum up iaon are te 15. Tao bon te bwai ae uarereke ma te 15 ti nanokawaki ngkai e aki butimwaea aei te Minita. Bwa are ngkana e taekina are anne kanoan te tua are ngaia ti a tangiria ni kabowi tua ake man te korone. Ao aei tao te taetae n tain te korone. Ao ngkai n taai aika iti aki kakabongana. Ti kabongana n *public servant* ae te taeka ae uoua ae a iriri akea ae e a tia ni kabongana ae ti servant. Ao ian te Biira aei. Aei *servant of and ESA right holder* ana toro te tia iti anne nanona ngkai bwa are e aki kabwarabwara te taeka ae *servant* ian te kabwarabwara n ara Biira aei ae tao e na ota riki ao ti aki ataia ngkana e mwengraoi Te Minita n aei e nang tiraua aekakin nako ana aomata te tia iti anne bwa iai bon ana aobitia ao iai bon ana toro tiaki ataia ae ti na manga titiraki bwa antai aekakin aomata aikai a kakaokoro ao antai ana *agent.*

E rangi n tiraua ngkana aei e anaki man te *ordinance* ke Tua are n tain te korone ao e aera bwa ti na butimwaia ngkai ao e kaokoro ae *public servant* ao ana *servant* te aomata temanna ma temanna e rangi ni kaokoro ngkana anne ae ngaia ae nanonna Te Minita. Tiaki anne ikai e aki aranaki tiaki aei taekan te *public servant* ao ti ota n anne bwa ngaira aia toro aomata bwa are aia tabonibai ngaira aomata ma kanga e aki kakabonganaki aei n taai aikai ae ana tabonibai te aomata temanna ma te botannaomata ngaira tabonibai irouia te botannaomata, ngaia *public servant* ma ae *servant* ke ae te toro kanga e aki riai n taai aikai ao ti a rangi n tangiri ni kan kaboui ara Tua ma ngaia ti kan kaboui ma ti kan katikui taeka aika aikoa a bane taia a bane taia akea ngkai tenan toro n taai aika e a bane n ti tetikinia aroia te botannaomata.

Ngaia are anne kanga ti nanokawaki iai bwa ti taku ngaira bwa tao aei e na riai n tarai Te Minita bwa eti bwa akea ngkai te toro n taai aikanne ti bane ni inaomata ngaira ni kabane kanga anne, ao te kabwarabwara kanga e aki raoi nang karau nano naba ti a mwengaraoi n aei ti a mwengaraoi n aei bwa ae bon aekakira ngaira taan tabonibai ibukin te botannaomata ao ti kariaia anne ae ngaira tabonibai ibukin te botannaomata ma aei ana toro te ESA *right holder* ma ti aki ataia ngkana iai ae bon kukurei bwa tenan toro ma ngaira ti aki tangira ae ara botannaomata ana aranaki bwa tenan toro ae taan mwakuri ibukia aomata tabeman ko rabwa.

Tibiika: Nang kanakoa te kaoti nano iaon tenan onono iaon kibu akanne.

Bwa te Biira n onono nakon kibu aika 14 ao 15 ana tei bwa mwakoron

te Biira aei akana a butimwaia ke a kangai Eang ao akana aki ke a kangai Tiaki. Ngaia e aki butimwaeaki te onono anne.

Ao ngkanne ti bon tiku naba iaon kibu ake I a tia n taekinna 11,12, tiaki e tia, 13,14,15,16 ao 17 ao ngkanne nang kanakoa te maroro iaona ngkana iai te kan titiraki ni kaotaota ao e nakoim Te Minita n te MOJ.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker iaon ane tao e koaua kanoan te onono n are nako ma aio ti a bon kanakoa bwa te *general comment* bwa are iai are mwanewean te *servant* ma tao e na rekereke ma te taeka ae kanga te toro ma eti are tao bon taeka ke kabwaran are te *servant* ma n au kabwarabwara *slave* kanga anne raoi nanon te taeka are nanona bwa are iai *slave* ao *servant* kanga te tabonibai te *messenger* kanga *equivalent* riki nakon are te mena ma eang ngkana ti nang taekina, anne ara nonori tao e koaua anne naba are e noria Te Minita ma ana raa ma kanga ti nanokawaki n ae e a tataekinaki kanga te taeka ae bon tabuaki

Hon. Tessie Eria Lambourne: point of order Te Tibiika

Hon. Tarakabu Tofinga: Anne otara iai n aron, I karautaeka Tibiika ngkana e na *point of order* bwa I bon *share* au *understanding* iaon te *clause* aei n aron are kanga *as a general* I aki *comment* iaon ana mena I bon ti *share* bwa iai naba te taeka ae *slave* ao tera riki e rabwa.

Tibiika: Ngaia N na bon kanakoa are I a tia ni kanakoa are te maroro iaon ao te titiraki ao ngkanne are ai bon te Komete ai bon te maroro iaona te komete ngaia are ngkana iai te kan titiraki iai te kan kaotaota riki bwa are ai bon te kaai ni maroro inanon te komete e rangi ni kakawaki bwa are e aoria n ae otinako raoi ami Tua aei e mataata ngkana iai aika aki bwa raoi n iteran ana itera te Tautaeka tabena bwa e na kabwarabwara.

Ngaia are I a kanaka nakoim, e tei moa bain te Tia Tei mai Butaritari ae karineaki e nakoim.

Hon. Tinian Reiher: Madam Speaker kanga I aki naba nora kanga tangibuakan te taeka ae *servant* bwa are a rawata nanon *servant* ma ngkana ko *confine* nanon te taeka ae *servant* nakon te *household* ao anne ngkanne are kanga ko beku ibukin temanna ma te *servant* iai naba nanona ae te *assistant* tera riki. Ngaia are kanga I taku bwa ao bon irarikina ngaira n ara taetae n te itera meang te toro am koraki ngaia are kanga tiaki nang nora ae te kangaanga iai Madam Speaker e rabwa.

Tibiika: Ngaia I kanakoa nakoim te Leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika kanga e a mangaongao ngkai bwa are e a tia nako te maroro iaon te onono arei ao anne taint e maroro ao ngkai te kaotaota ao ngkana ko nang kauka te maroro ao ngaia e nang manga moan boo te maroro iaon te onono are iaon te toro *servant* , ngkai ai te kaotaota ao titabo ngkai ma e a manga boo te maroro bwa akea naba tao te bwai ae kan kaota iai te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari bon ti anne ara *observation* bwa e nang kakawaki ae na ti tetikina naba bwa are ngkana ai te maroro ao e nang bane e a tia ni in tain te maroro iaon te taeka anne. Ma I ti kan titiraki ngkanne bwa I kan kaotai ao e rabwa naba te Tia Tei mai Butaritari bwa are eti i Meang ti ata nanon te taeka ae te toro ma anne tao ni imatang naba *servant* ngaia tao tiaki ataia ngkana anne ni imatang ma te taeka ae ni imatang ae ti nanonna ae *servant* ao ti na bubuti bwa ti na kaotaira.

Bwa are ngkai teniua aekakin te rabwata ae ti taraia ian 15 ao ti na bubutia Te Minita bwa e na ti kabwarabwara bwa antai te aobitia antai te toro ao antai te *agent* ke ana aomata are kanakoa bwa e na tei ibukina e kona ni kabwarabwara bwa antai bwa ai rawatara naba te aekaki n aomata aei e aera ke e a bon aki naba ti kamenaki ti *agent* ke te *officer* e aera ngke ti a manga bon tangiria bwa e na rin *servant.* Ao e kona ni kabwarabwara bwa antai aekakin aomata ae te *officer* ae te *servant* ao te *agent* te ESA *right holder* bwa tao a kakaokoro bwa are te kangaanga bwa are e aki kabwarabwaraki te taeka aei ae *servant* ao ngke tao e kabwarabwaraki ao ti ataia naba ngkana ti nora te taeka ae *servant* ao tiaki nanona ae te toro ma nanona are ngaia e kabwarabwaraki n te Biira. Ma ti na bubuti ngkana e kona n ti kabwarabwaraki ian 15 antai te aobitia antai te *servant* ao antai te *agent* ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: I a karautaeka Madam Speaker bwa are kanga ngkana ko bon tara te mena aio ao kanga bon nanona kanga e bon ota tiaki kona n ae ti na manga karaua ni kabwarabwara ae ko bon warekia ngke ae te nanoroo ko kona naba ni kona tao aobitia ao tao iai ana aobitia tao tera tao kanga e rietata riki nakoana teutana tao tera n aron are tao e *servant* ao tao teuaio tao kanga tao raoraona riki ae kanga e mena irarikia ao tao tera tao te *agent* ao tao teuaeio tao ana itoman ngaia kanga ngkana ko bon taraia ko a bon ataia naba kanga bon ata naba. I karautaeka iai ma kanga anne ngai otau iai bwa e koaua tao I nanoroo ma tao I aki ma ngkai I

taraia ao kanga titabo ma I a bon ota naba bwa are aio are ai bon nakon te aomata are te ESA bwa iai ana aomata tao tera e aranna bwa te aobitia ke tao e aranna bwa tera ai bon anne kanga kabwaranakoana irou Madam Speaker ko rabwa.

Tibiika: Iai riki ae tei baina, ngaia e nakoim riki te Leader n te kataira

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I rangi n nanokawaki n ana kaeka Te Minita ae karineaki bwa are aei tabena bwa e na kaotaira ao ngkana e aki naba ngaia ota ngaia tao e ota ae taku bwa e ota ma ngaira ti aki ota bwa tao ngaira tao ti a rangi n nanoroo ti aki ataia. Teniman aekakin aomata aikai ao e na riai ni iai bukina bwa e aera ngke ti na karina te taeka ae *servant* ngaia are ti kan ataia bwa tao e kakaokoro tibwangaia nakai bwa e kaokoro te aomata te aobitia e kaokoro te aomata ae te *servant* ao e kaokoro te aomata ae te *agent* tao bon ti te kabwarabwara bwa are aei ti na kona naba ni kabwarabwara nakoia ara aomata ngkana e kangai ao ai antai te toro ao ngaira ti kangai ngaia tiaki te toro ma antai ae te aobitia kai I taku ngaira ngkai e karinna Te Minita n ana Biira aei nanona bon iai nanona ae kaokoro ae tao e ota iai ma ngaira tiaki ota iai ao e na riai ni buokira ni kaotaira iai ko rabwa.

Tibiika: Ngaia I kanakoa nakoim Te Minita ae ko karineaki n te *communication* e nakoim

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker kanga ti aki tangiria ni maroro ma kanga ti kunnainga n te taeka ae te toro ae taekinna inanon ara Maneaba aei bwa are ti bon aki kakamanena te aeka n taeka aei inanon ara Tua Kiribati te *public servant civil servant* taan mwakuri ngaira ao kanga titabo ma ti a kunnainga ngkai e taekinaki ao e riai n *rule out* te aeka n taeka aei bwa akea ana *definition* inanon ara Tua ae e a tia n taekinaki ae te *servant* te toro ngkana ti tara *civil servant* kabwarabwarana n are taetae ni Kiribati ae mangori. Taan beku ngaira taan mwakuri ngaira n te Tautaeka ao ngaira ti a taekina aio kanga ti a kunnainga bwa ai antai tao ngaia ae kain te itera Maiaki akea te toro n au katei ngaia kanga tima ti kunnainga iai ti a bubuti bwa e na *rule out* te aeka n taeka aei bwa e kamatauninga bwa are bon iai nanona ae nanonaki taan mwakuri ngaira ao taan beku ngaira ibukin kabutan te Tautaeka *civil servant public servant household servant* taan mwakuri ngaira ngkana ti mena n te auti taan mwakuri akea te taeka ae te toro te toro n ana tai *colonial times* ao tao n ana *war* Buritan ao tao antai riki. I karautaeka Madam Speaker bwa I rangi kunnainga ngkai e taekinna aei ko rabwa.

Tibiika: I kanakoa nakoim te Tia Tei mai Betio am titiraki.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa Tia Babaire ao I bon ti kan maroro naba iaon maroro iaon te *servant* te tabo ae moan otinako iai te taeka ae *servant* te *public servant* inanon ara Tua ao ara *document* ni kabane ibukia taan mwakuri ae ti kinaki iai bwa tenan *public servant* ke ana toro te botannaomata ao e kakan anne bwa anne are e tiku iai te mwiokoaki iai te tia beku n te Tautaeka bwa te Tia Tei ke te tia mwakuri n te aobiti ma tiaki kabongana riki te taeka anne n taabo nako riki tabeua. Ngkana ko norii taabo riki aika e kabonganaki iai te taeka ae *servant* ao e kabonganaki bwa te aomata ae te tia katio inanon te mwenga teuana ao ngkana ko taraia n rairana n taetae ni matang irouia te koraki ni kabane kanga aomata ake e a toki are *slavery* ma iai ngkanne tenan *servant* ao a kabonganaki bwa naakenna tenan toro ma e koaua are tao e kananoaki ngkana e kananoaki iai te *civil servant* ngkana ana tia mwakuri te aomata ae man te *private sector* ao nang aranna bwa ana *servant* titabo ngkane bwa e aranna ngai n otau e aranaki bwa te toro.

Ma are tao N na ti bubuti ngkana e kona ni karekeaki te bubuti nakon Te Minita ao te Tautaeka ngkana e kona ni karekeaki n aron are kanga e taekinna te Leader n te kaitara e na karekeaki te *description* ngkai e kabonganaki te taeka ae te *servant* ao ngkana tiaki tao e bon oneaki te taeka anne nakon tao te *assistant* ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Ao I angan Te Minita iai N na kaokia moa nakon Te Minita are bon ana bon ana Biira iai am kaeka nakon are kanga te kan bubuti ibukin bitakin ane *servant* iai ae kona ke terana kona bon ti kanakoa am maroro iaona ngkana akea e nakoim N na kanako moa nakon te Beretitenti, I a kanakoa nakoim te Beretitenti bwa koa kanakoa.

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa ngkai ko angai, ti a manga rangi ni bae n tae te *English* aei te kabo rabakau iaon te taetae ni imatang kanga otara ma kakimototoan te taeka ae *servant* kona *serve* anne bebetena kona *provide* te *service* ma ngkana bon ota nanona ma ko bon kan kaboitina raom ke tao tera e aki tararaoi anne. Bwa are bon otara e rangi n konabwai te Leader n te kaitara ao ngke e a kauarerekea naba ni kangai ti tangira ma e a kareanau nako e tatakarua nakon Kiribati tiaki kukurei n te toro bwa bon antai ae toronaki n te mwakuri ao te mwakuri ao are te mwakuri ibukin te botannaomata ngaia are uarerekena kain Kiribati e nako te taeka ae man *servant* ma bon ti taeka ni matanga ae ko *serve* ao *serve* ko katio akea nanona ae buakaka.

Ma ti nanokawaki bwa are bon tao aei anuan te Leader n te kaitara aei anuana e taraia are e na kataia ni kakangabuaka tao raona n Tia Tei mai Abemama anne ae kanga ti a taraia ngkai e aera e a bon nang katuruturua nakon raona n Tia Tei ao are bon raona n ana abamwakoro ngkana e a tau naba teuana kabwarabwarana ti aki kukurei n te taeka aei kakaea riki taekana ae raoiroi e a tia naba. E a kaokiokia nakon Kiribati ma e a kaokiokia bwa kanga e na kabwairanga raona n Tia Tei kanga anne au taratara e aki raoiroi anne kona bati naba raom. Ngaia are kain Kiribati akea buakakan te taeka ae *servant* ngkana tao e oti bwa e aki nang bwaranako irouia taan karaoa te Tua nanona ae bebete kona *serve* tabera ni kabane ti na *serve* ara botannaomata ao e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I kaokia nakoim te Leader n te kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti aki ataia ngkai bwa ti a mena n tera kanga e a manga boo te maroro ao are ti are bon tuai kaboaki au titiraki ma te maroro ae e a manga kanga I nanokawaki ngkai ko kariaia bwa te Beretitenti e nang taetae n arona arei bwa I taku bwa te bwai ae I karaoia I karaoa tibwangau ae te Tia Tei bwa I titiraki ao ngkana bon iai te taeka ae ti taku bwa e aki riai ao aei ti uneakinna ao tiaki ae raka arou aei nakon Te Minita ae ana Biira aei bwa bon nakoia ni kabane Minita ao are aei te taeka ae ngaia. Ma e tuai kaboaki au titiraki ma are tao e a bon I aki ataia bwa tera ana kangaanga te Tautaeka ngkana e a kamauna naba te taeka aei. E a bon toki naba te karongoa tiaki ataia ngaia anne ae bon karika te karongoa ao ngkana a kaunnainga iai ao e aera ke a kariaia bwa e na rin kanga ti anne ngaia tao e aki reke kaekan au titiraki ni kan ataia bwa antai te aobitia antai te *servant* antai ma tao e nang tiku anne bwa ai bon kanoan *air* n te tai aei ko rabwa.

Tibiika: Ao tao nang kanakoa te kaoti nano iaon mwakoro aikai bwa e a bon bongata ao e a bon boo atin te kaotaota iaona ma baika titiraki ake a tabekaki ao kaboaia nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iai.

Bwa te kibu ae 13,14, 15, 16 ao 17 ana tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake a aki kangai Tiaki ao e nakoia ake a butimwaia e a butimwaeaki mwakoron Biira akana I a tia n taekinna.

Ngkanne ti a tara 18,19,20,21,22,23,24, ao ngkai I taraia ao akea te onono nakon kibu akanne N na kanakoa ngkanne te titiraki ni kaotaota iaon kibu akana I a tia n taekinna nakoimi Taan Tei 18,19,20,21,22,23,24 kai akea ao N

na kanakoa ngkane bwa te kaoti nano.

Bwa kibu aika 18,19,20,21,22,23,24 ana tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eanga ao ake aki ke kangai Tiaki. E nakoia aika butimwaia.

Ao ti a nako ngkanne n tara ane 25 ai bon ti ngaia ao I kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan titiraki ni kan kaotaota iaona kai bon akea N na kanakoa te kaotinano iaona.

Bwa te kibu 25 e na tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki. Te kibu 25 aei are bon ami onono bon mwakoron te onono mwakoron te Biira n onono mwakoron te Biira ae ti a kometenna ngkai. Te kibu 25 e na tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ake aki ke kangai Tiaki. E nakoia ake a butimwaia.

Ti a tara ngkanne te mwakoro 6 n te kibu 26,27,28 ao I a kanakoa ngkanne te maroro ma akea naba te onono iaon kibu akanne I a kanakoa ngkanne nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan kaotaota iaon kibu akanne ian te mwakoro 6.

Kai bon akea ao N na kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona. Bwa te mwakoro 6 ni kibuna aika 26,27,28 ana tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki ao e nakoia ake a butimwaia.

Ngkanne ti a tara 29,30 ao 31 ao I noria iai te onono nakon 29 ana onono te Leader n te kaitara ao I a kanakoa nakoim ngkanne bwa ko a tabeka am onono iaon ane te kibu 29 ao e nakoim

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao te onono n ane 29 kanga e rangi ni uarereke ao kanga e ti onea te taeka ae *determine* nakon te taeka ae *approve* are aei e kaineti ma aron tao boon te iti are ana anga taan iti ao aei n are n teina aei ao aei e baireaki iroun te *division* ma I taku bwa aei e kanakoira naba nakon te kibu 32:2 ao ngkana ti tara 35:2 ao e kaotia bwa e taekinaki bwa e na kariaiakaki iroun te *division* tenan boo ke boon te iti are ana bwainaki a kantaningaki bwa ana riai n tia ni kariaiakaki n *approve* iroun te *division* ngaia ti ti onea te taeka anne bwa e na kaineti raoi ma aron te kibu ae ti kairaki nakon ae 35(2). Ngaia are e na kanakoaki are *determine* nakon *approve* kanga I taku bwa anne ma ngkana e mataata ao anne ti nakon 35(2) ao akea iai ae taekinna bwa te *division* e na *determine* ke e na baireia ma e na ti kariaia ao anne ngaia ti ti kan katitaboa ane 35(2) ma are 29 ko rabwa.

Tibiika: Ao I angainiko Te Minita bwa ko a kanakoa am kaeka nakon te onono anne.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki n ana onono ao e koaua kanga titabo ma kanga tein ae ti na bon tiku iaon ane e na *determine* tenan ***types*** mai iroun te *ministry* ngaia kanga anne kanga bon tao aron anne nikona moa ae kanga e taraki n te tai aei kanga e na bon riai n tiku ane *determine* e na bon riai n tiku te taeka ae *determine* ae na bon riai n tiku te taeka ae *determine* bwa e na aki butimwaeaki are *approve.* Kanga tao anne riki tao tarana irouia nake a kabaia bwa aio riki angana ae tamaroa n aekakina aei ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I kanakoa nakoim Te Minita ae ko karineaki ma te MOJ

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua n aron otara n te onono ao e karekerekeaki ma are 35 kabwara au bure te *section* are te onono anne te onono e mwanewea naba te kibu aio e mwanewea 35:2 n otau n 29 ngkana ti tara moa are 35:2 ao aio e *subject* nakon 29 ngaia are 29 e *determine* ao e a *decide* te *rate* ngaia are 29 e *approve* bwa are *approve* man 29 nanona n aron are e bon oti e *subject* nakon te *clause* anne otau iai Madam Speaker n aron tein te Tua aio.

Tibiika: Ngaia akea riki ae na maroro I a kaokia nakoim te Leader n te kaitara e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa Te Minita n ana kaeka are e bon mwengaraoi n are *determined* e ngae ngke e kaokoro ma are n 35(2) are ngaia are kanga e bon anaaki iai anne ao e rabwa naba Te Minita n te MOJ bwa kanga e karina te taeka ae akea n ane 35:2 ae kangai bwa anne e *subject* nakon 29 ma tao anne ae ngaiara aei ara taratara ti taku bwa e kaokoro ma are tao ane e na bon tiku n arona anne ngkana ngkai titabo ma e nang anganaki ai uoua ngkai tibwangan te *division* bwa teuana ian 29 e na baireia ae ngaia te *regulator* ao tabena iana 35:2 e na kariaia ao ngkana e kariaia nanona iai te kantaninga bwa taan iti naakai ana bon katea boon aia iti ao titabo ngkai ma e nang akea bwa e nang karaoaki iroun te *division* ian ane 29 ane e a bon katukaki naba bwa e na *determine* bwa e na baireia bwa e a kaokoro nanona ma are e a *approve* are e na kariaia. Ma I taku bwa kanga aei ngaira iroura e a kamangaongaoa ngkanne aron tibwangan te *division* aei ao titabo ma tera ngkanne aroia tenan *private sector* ke naake taan iti bwa ngaia a nang aki kona n raa e nang karaoaki boon aia iti iroun te *division* ae anne ngkai ae taekinna ian 29 anne nanona ngkana e tiku n arona anne ngaira are ngaira iroura bon tabeia taan iti bwa ana katea boo

aia iti ma e na riai ni kariaiakaki iroun te *division* ao aei ngkai ae e aki bwa e nang karaoia te *division* ao e aki kaineti ma kanoan nikiran te Tua aei te Biira aei ni kaineti ma taben te *division* ao tabeia tenan taan iti ngaia anne ae kanga ti nori itera ae kanga tao a manga kurati n taabo tabeua ngaia aei tabera bwa ti na kotokotoi itera akanne.

Ma ngkana aei e aki kariaiakaki ngkanne tera ngkanne nanon ara Tua aei kanga e na rangi n rawata ngkanne te mangaongao ngkana aroa bwa e nang kabonganaki ao te *division* e kona ni kangai tiaki anne tein am boon ami iti ngke te tia iti bwa ngai ian mwakau ian 29 ao ngai N na katea am boo anne ao ian 35:2 ngai naba N na manga kariaia kanga tera ngkanne taran anne ngaia aei ngaira ti noria bwa e angabuaka bwa iroura tao e bon nanonaki are e *approve* bwa are bon manga kairaki te iango nakon 35:2 kanga ti anne ko rabwa.

Tibiika: Ngaia I taku bwa e a tia ni karaoaki te *sum up* iaon are te onono ane kataia e tabekia te Leader n te kaitara ao I a bon kan karekea moa otau bwa kanga I moanna n raraoma bwa ngkana ti nang kaboanga ti nang kakabongana te taeka ngaia I raraoma bwa ti karao Tua ikai. Eti ngkai te Tua ae ti karaoia ngkai ti a taetaekina ae ti kangai bwa I raraoma n te onono aei bwa ngkana e tiku n arona aei ao e aki eti ara Tua iai te angabuaka inanona tabera ikai te karao Tua ao ngkana ngai nang kariaia bwa N na kabwata ngaia ae ti na kaeti raoi otara bwa eti te taeka ae bure iai.

Iai te kairua nakon te Tua aei bwa are ngaira naba man ara aobiti iai ara *Parliament counsel* ao e na rinanon Tua aikai ao e na rinanon te Biira aei bon te tai are kunea iai bwa iai itera ake a na kona n rotaki iai Tua tabeua ao mwaiti naba Biira aika ti a tia n taoni. I tabe n raraomakina te taeka bwa kanga I a moanna ni maroa bwa I a tekateka ikai ao I a raraoma bwa e mena ao ti a bon taekini ti a bon kabwatii Tua aika tao a bon buretata ao ngaira tia bon kangai Eang tiaki ngaia are ti a kaekaetia riki ti na kaekaetia riki tao aikai bon ara iango n ikan karinna n te aro bwa e na kangaraoa riki aron nanon te Tua ae ti mwakuria n te tai aei ke ti bon karinna n te aro bwa e na aki kauntaba ke e na aki manga kaitara ma te Tua teuana ae ti taku ngaira bwa e a bure ngkanne iai aron ara Tua aei.

Ngaia are I tabe n ongongora te maroro ao N na tabe naba n raraoma ngai bwa are I tekateka ikai ao N na kabwati Biira aikai ngkana ti kabwatia ngkai ao kam uringa bwa e n ariki bwa ana Tua Kiribati ao I aki tangiria bwa e na aranaki te Maneaba ni Maungatabu bwa e a karaoi Tua aika a bon aki eti ngaia are I tabe n raraoma naba n aron ami

maroro au kantaninga bwa ami katamaro ami onono are kam tabeki nakon rabwatan te Biira ana aki kona n taraki bwa onono ae a bon nang ni kona n taekinna bwa e a bure te bwai are ti rinanona ngkai kanga bon au iango I a tabe n tekateka ao I rangi n raraoma ngai naba akea au atatai n te Tua iai au *parliament counsel* ae ngaia I mwamwakuri ma ngaia n taainako n tenan Biira 29 te bong a kaman roko inanon baira ngaia are N na bubuti riki ngkami ngkana bon iai kibu akana kam taku bwa ana bon aki kaeta aron kabwatakin te Biira ae imatau aei ao e riai raoi ni mataotao ao n te aro ane iai au babaire ae N na karaoia ma ngkana ti na kakabongai taeka aika ana kakaraoma ao ana kona ni kangtabuaka aron rinanoan Tua ao N na bubuti ti a kabonganai riki taeka ae kanga ana kona n nangi *inline* ma aron rinanoan ke karaon te onono nakon te Biira aei ibukin kakaean riki katamaroana kanga bon ti aikai au iango ni ibuobuoki mai ikai.

Ma e aoria bwa are nang kanakoa te kaoti nano iaona aei ni mwakoro akana I a tia ni kibu akana I a tia n taekin akana teniua ao I ataia bwa ai akea riki ae kan maroro iaona ao iai ae kan I taku bwa I a tia ni kanakoa te *sum up* I a tia ni kaoka te *sum up* nakon te Leader n te kaitara are ngaia are tabeka te onono aei ngaia are N na riai ni kanakoa te kaoti nano kam a kai manga maroro kam a kai manga kaekai titiraki ni kaineti ma kibu akana 29,30,31 ngkana I ti a ni kanakoa te kaoti nano iaona ao N na kanakoa ngkanne te kaoti nano iaon 29,30 ao 31.

Ao kibu aika 29,30 ao 31 ana tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke kangai Tiaki. I a tia ngkoa ni kanakoa te kaoti nano ibukin te onono ke I tuai? I tuai ao eti bwa are ibukina bwa are bwa I tabe n raraoma e rabwa bwa e a tia n anganai I a tia n anganaki te *advise* bwa akea te kangaanga N na bon reitanako aron te komete iaon te Biira akanne bon kanoan ami maroro ma ti na reita nako te komete. Bwa te Biira n onono nakon te kibu 29 e na tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ao akana aki ke a kangai Tiaki. E aki butimwaeaki te onono anne.

Ao ngkanne nang kanakoa ngkanne te maroro iaon kibu akana 29,30,31 ao I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaon, kai bon akea ao N na kanakoa ngkane bwa te kaoti nano. Bwa kibu aika 29,30,31 ana tei bwa mwakoron te Biira aei akana a butimwaia ke a kangai Eang akana aki ke a kangai Tiaki e nakoia akana a butimwaia.

Ti a tara ngkanne te mwakoro 7 ni kibuna aika 32,33,34,35 ao 36 I ataia bwa iai onono iai a rangi n

uarereke ao I a kanakoa ngkanne imwain ae I kanakoa te maroro iaon kibu akanne N na kanakoa moa te onono n aron ane oti iaon ara Biira n onono aei ana onono te Leader n te kaitara iaon te kibu 33 (1) 33(2) ao iai naba am onono Te Minita ao I a manga kanakoa nakoim bwa ko mena n ane 35 I a kanakoa moa nakoim te Leader n te kaitara e nakoim.

Tibiika: Ko rabwa te Tibiika ao e rangi n uarereke te onono anne bwa are kanga kanakoan te taeka ae *'s'* are imwin *sectors* ane oti n aran te mwakoro anne ao ane n (1) (2) n aron ane ko a tia n aron are oti ikanne. Kanga ti kamena bwa are te *private sector* ae te *sector* ae ti teuana kanga ti kaetan anne ko rabwa.

Tibiika: Te Minita I kanakoa nakoim ibukin kaekan te onono

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki n ana onono ao kangai ae kanga bon te bwai ae uarereke bwa kanga a bon bati naba aikana inanon te Biira aio ane e na manga bon katamaroai ana aobiti te AG imwain are e na bon tiainaaki raoi te Biira aio ngaia are kanga aikai kanga baika uarereke I taku bwa ngkana ti oneia ke tiaki ane e na bon karaoia ana aobiti te AG ngaia are kanga tiaki te bae ti nang turaki iaon tera arei ke tao ti nang kabanea ara tai iai bwa bon te bwai ae kona ni karaoaki anne iroun ana aobiti te AG. Ngaia are kanga bon titabo nanona bwa e na bon karaoaki te bwai aio ao tao e bon aki naba nang mena iai te Tia Tei bwa bon te bwai ae na kaetaki e na bon karaoaki are bon iai mwakan te Tia kaeti Tua ni karaoa aio inanon ana tai are na manga karaua raoi n tuoa iai te Biira aio ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Eang tao ibukina e okioki iai ao N na kataia naba ni kamataata bwa are ngkana Biira aika a bwati mai ikai ke a kariaiakaki iroun te auti ao ngkanne anne ngkanne teuana taben ara *Parliament Counsel* e rinanoi ni kabane ngkana iai tenan *typing error* ma kanga kairua aika a kona kanga ni kateiraoa raoi te Biira aei ae a na aki onea nanon te Biira are e a tia ni kabwataki ikai ke ni kariaiakaki inanon te auti aei ao ngkanne e karaoia te *Parliament Counsel* man te Auti n Tei ao imwina ao e reitaki iai ma te AG. Akanne kanga aron mwakuriana ae ti taneiai ni kakaraoia ngkai imwain are e a bon *ascended* iroun te Beretitenti ao anne ngkanne kanga aron rinanoana.

Tiaki te kantaninga bwa ana karaoa te onono nakon are e na kona ni bita iai nanon Tua ake a tia ni maroroakinaki ikai e na aki bita nanon te bwai are e a tia n uotaki ao ni kabwataki iai anne raoi aron mwakuriana ae ti mena inanona n te tai aei, ngaia are ko rabwa Te Minita

ao I kanakoa riki nakoim iai riki ae kan maroro ke akea iaon te onono ao I a kanakoa ngkanne nakoim te Leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I karabwa Te Minita ni butimwaean aei tao e nang kakawaki bwa are ngaira taan karao Tua te Tibiika ngaira taan karao Tua ao tera are ngaira te *instruction* e na nako mai iroura bwa ngkana ti kanga e na oneaki aei e oneaki kanga ti aki ataia ae iai riki ae na mwaka nakon te Maneaba ni Maungatabu. Ma ti kona naba ni kangai ko taraia te *Parliamentary Counsel* ae na nako mai iroura bwa ngkana iai tao tenan *comma* kanga ti tenan aikanne ma aekakin aikai ao tao anne ma ngkana tao aei te *typing error* ao anne ma e kakawaki ae mwakoro bwa ngaira ti na anga te *instruction* anne ma e rabwa butimwaen aei iroun Te Minita ko rabwa.

Tibiika: Ao nang kanakoa te kaoti nano iaon te onono bwa te onono nakon kabwara au bure. Bwa te Biira n onono nakon te kibu 33 ao 33(1) ao (2) e na tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki ao e a bon aki butimwaeaki te onono anne.
I a tia ni kanakoa te kaoti nano iaona n aron are e taekinna Te Minita ao bon iai bukina ngke e mwakoro 's' ian *sectors* e tiku n arona ao ngkanne I a kanakoa ngkanne nakon ana onono Te Minita. Te Minita am onono ngkanne nakon te kibu 35(3) ao I a kanakoa nakoim Te Minita.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker e rangi n uarereke naba te onono n ane N na karaoia n ane 3 anne ma N na ti kanakoa te taeka ane ESA man te kibu ane 3 , 35(3) n te kabanea raoi n rain ao e na ti kanakoaki te taeka ane ESA ao e a tiku naba ane imwina ane te *division* ao e na warekaki ngkanne e na warekaki ane 35(3) n aekakin aio:-
"Any modification or charge propose or plan to be made to an exciting RE project there is more than people in score or effect is subject to provision of this act including this part in respect of permit and must first before the assisting RE project that modified or change commences operation or its place into service be approve by the division" e a kanakoaki ngkanne are ES ao e a kanimwaki ti *division* ngaia are anne ti te onono e ti kanakoaki arei ao e naki naba mwina bwa kanga e aonga n are bon tonu raoi bwa are te *division* aio ae ngaia e na babairea aron te Biira aio ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia I kanakoa nakon te Leader n te kaitara kanakoa am maroro iaona.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti nang butimwaia bwa eti bon aei e kaeta raoi aron te kantaninga bwa are tao bon te kairua ni karinnan anne

ikanne ma ti butimwaia te Tibiika ao ko rabwa.

Tibiika: Ao kai bon akea ae na maroro ao I a kanakoa te kaoti nano iaon kibu akanne ian te mwakoro 7 kabwara bure N na kanakoa moa te kaotinano iaon te onono. Bwa te onono te Biira n onono nakon te kibu 35(3) e na tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ake aki ke a kangai Tiaki, ao e nakoia ake a butimwaia

Ao ngkanne I a katuka ngkanne te maroro iaon te mwakoro 7 kibuna aika 32,33,34,35,36 e nakoimi te maroro te kaotaota akea, ngaia ti a kanakoa te kaotinano bwa te mwakoro 7 ni kibuna aika 32,33,34,35,36 e na tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki. Ngaia e butimwaeaki mwakoro akanne nakon te Biira aei ti bon tiku naba ni mwakoro 7.

Te mwakoro 7 kibuna 37,38,39 ao 40

Hon. Tessie Eria Lambourne: point of order Te Tibiika taiaoka

Tibiika: Ngaia tera am *point of order*
Hon. Tessie Eria Lambourne: Ti a bubuti ngkana ti kona ni *break* tao 1 te miniti ko rabwa.

Tibiika: Ngaia

Hon. Mikarite Temari: point of order

Tibiika: Ngaia akea te kangaanga I ataia bwa are iai te kangaanga iroura ngaira aine ma are ngkana tao iai kainanoan te kan mwawa teutana ko nako ni mwawa bwa are bon iai am onono I kona n tataningaiko nakon te itera anne e kakawaki ngkai, bon te bubuti ma ti na waaki ti na bon waaki bwa ti kona n okira te onono. E bon uki te uki te kan nako otinako ao ngai naba ngkana I kan otinako I a manga bon tuangi ngkami ma ti na bon waaki ni karokoa e bane ara Biira ara Komete aei.

Ao ngkanne n aron are I taekinna ti bon tiku naba ni mwakoro te mwakoro 7 kibuna aika 37,38,39,40 ao ngkana I taraia ao akea iai te onono ae ti riai ni kanakoa ni maroroakinna ngaia are N na anga ngkanne te maroro N na kauka te maroro ke te kaotaota iaon kibu akana 37,38,39 ao 40 ao e nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan kaotaota ke titiraki ao bon akea ti a kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona. Bwa te mwakoro 7 kibuna aika 37,38,39 ao 40 e na tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki, e butimwaeaki mwakoron Biira akanne.

Ti a nakon ngkanne ti bon tiku naba n te mwakoro 7 e nang abwabwaki kanoana te kibu 41,42,43,44,45, ao I a toki naba ikanne moa ao n te kibu

aikai ao I noria bwa iai am onono te Tia Tei ae ko karineaki ao bon te Leader n te kaitara nakon te kibu 45 mwakoro (c) ao I a kanakoa nakoim e nakoim te Leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao te onono ane 45 (C) ao e nang uarereke te onono anne bwa ti onean mwin te taeka ae *"ministry"* nakon *'division'* ao aei e kaineti ma tao kanga tararuan kanga tenan *license* ao *permit* kanga rongorongona riki ma aei e kaineti ma aron te Tua are e katabuaki anganaki temanna am *license* ke am *permit* ke bitakin tao te tia bwaibwai n akean ana kariaia te *ministry* aei ngkai e mwakoro ma ti kan oneia nakon te *division.* Bwa te *division* ngaia tabena ane e na kariaia aikai ao ngkana arona bwa ti nakon tietura are 1(2) (C) ao e nang mataata iai taben te *division* anne akea taben iai te *ministry* ngaia ti kan kaetia ti kan kaetia bwa tiaki te *ministry* bwa te *division* anne kanga kanakoraoan raoi ara Tua aei n aron ae ko tataekinna te Tibiika bwa ana kaineti raoi ma mwakorona akana tabeua ao anne teuana ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Leader n te kaitara I a kanakoa nakoim Te Minita ae ko karineaki e nakoim.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki n ana onono ao e koaua kanga tarana iroura ane te *ministry* e aki mena n te rabwata teuana kabwara au bure te *division* e aki mena n te rabwata teuana bwa e mena inanon te *ministry* ngaia are kanga titabo ma e na bon tiku n aekakin aei ao te *ministry* kanga n aron teina ae bon teina ae ngkai. Bwa are e koaua bwa are te *division* e mena inanon te *ministry* e aki n are e mena itinaniku te *ministry* bwa are e *go within the ministry* ma tao e koaua kanga anne ngkai kanga aron teina ae ti bon tangiria bwa e nang tiku moa n aekakina aei ko rabwa.

Tibiika: Ngaia akea riki ae kan maroro I a kanakoa nakoim I kaokia nakoim te Leader n te kaitara

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua Te Minita tao I taku bwa n te Biira aei ao e nang kaokoro te *ministry* ao te *division* bwa are a kakaokoro tibwangaia ao ngai I mwanewea tibwangan te *division* n aron ane kabwarabwaraki n te tietura ane teuana (2) (C) ae bon kaineti raoi ma taekan aei. Ae ngaia ti kan oneia iai ao ngkana e tangiria Te Minita bwa e na oneaki nakon *ministry* e nang kaokoro taben te *ministry* ao anne e nang teretere ian kibu 6 ao akea naba ibuakon taben te *ministry* ian kibu 6 n ara Biira aei ae i rekereke ma aei ngaia ngai irou e nang kakawaki bwa e na eti raoi ara Tua bwa akea taben te *ministry* ae ngaia ae na karaoa te tibwanga ae ngaia ae ti kan kaetia bwa ngaira iroura tao iai

tao kiban tao te taibi ao e a kamenaki te *ministry* ao e na riai ni mena te *division.*

Bwa ngkana e karauaki raoi n rinanoaki taben te *ministry* ao bon akea tabena ae i rekereke ma aei ma ngaia are I kaira te taratara nakon tietura nambwa No.1(2) (C) ae anne ae ngaia tabena te *licensing* ao te *permit* akea taben iai te *ministry* ao ngkana e karaua n taraia Te Minita kibu 6 anne tabena te *ministry* ian te Tua aei ao ti ataia bwa te *division* mwakoron te *ministry* ma te tibwanga ian te Tua a kakaokoro ngaia e nang kakawaki bwa e na eti te tibwanga ae nanonaki n ae bwa ane ngaia anne kanoan bukin ara onono anne ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao e a bon tia n tabeka ana *sum up* te Leader n te kaitara iaon ana onono N na kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona. Bwa te Biira n onono ibukin te kibu 45(C) e na tei bwa kanoan te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki, e manga totokoaki naba te onono anne.

Iai ae meow mai inano iai ae bwana, tao kam a bon bwanaa ni kua bwa are e a bwakanako te tai ao ngkanne ti a nakon I taku bwa e a tia nako te onono akea riki te onono e a bane mai iaon ara kibu akana I a tia ni mwanewei. Te kibu 41,42,43,44,45 ao ngkanne nang kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ami titiraki ni kamataata ni kibu akanne taiaoka ao e nakoim te Leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao iaon are e rekereke ma are 45 (C) bwa tao tera taben te *ministry* ni kaineti ma te *permit* ao te *licensing* tao ngkana e kona ni buokira Te Minita ni kairira nako iai ko rabwa.

Tibiika: Ngaia Te Minita e nakoim

Hon. Willie Tokataake: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki Tia Tei n ana titiraki ao I taku bwa are kanga I a bon tia ni kabwaranakoa ngke I moan taekina te bwai aio are te *division* e mena inanon te *ministry* anne aron kanga aron te *advise* are ae ti mena inanona n te tai aio ngaia are kanga a bon *propose* bwa are e na bon riai n tiku. Ngaia are kanga bon nanona *whatever* are e karaoaki inanon te *ministry* bwa e karaoia te *division* tao n arona ao tao anne e na bon riai ni butimwaeki n aekakin aio ngaia are anne kanga aron kabwaranakoana riki ae I kona ni kabwaranako iai ao ae koaua ao e koaua are tiaki naba ngai te *lawyer* ngaia I kangai naba nakon te Tia Tei raou n Tia Tei ae karineaki ngke tao arona bwa ko bon roko naba n te tai arei n te *workshop* ao tao am titiraki naba akanne ao ana kona naba ni kabwaranakoa nakoim naake taan rabakau ao tao ngke naba ko na kona naba n angania ake iroum ao tao kam na kona ni kaman tia ao tao

e na bebete riki aron aio. Ngaia are anne kanga aron tarana irouia au koraki are ti a katikua moa n aekakin aio bwa are aio e raoiroi moa n aekakin aio n aron te *advise* ao te babaire moa ae wene ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ai bon akea te titiraki nang kanakoa te kaoti nano iaona, ko katea baim te Tia Tei mai Nonouti kabwara au bure ao I kanakoa nakoim te Tia Tei mai Nonouti ae ko karineaki.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire eang ma ngaira ake ti kakauongo ao ti bon kaota nanokawakira bwa are ai boon ngkai tenan titiraki ti mwengaraoi iai ao a taku kain te *ministry* aki kaeka raoi te titiraki bwa n aron ae taekinaki ngkai ao are bon aki *make sense* e bon aki *appropriate* bwa a taekina te bwai teuana ao a manga taekinna te bwai teuana I taku ao iraua te *example* ae tia n riki n te tai aio ao ngaia ngaira ao e bon eti am *concern* bwa tera ngkai ae ti a karaoia ao ti taku ngaira Tia Babaire bwa I taku bwa ti takakaro anne au *view.* Bwa are aki kona ni butimwaea bwaai aika bon riai bwa are ngkana aki kona ni kaekai ao nanona a riai bwa are ngkana aki kona ni kaekai ao nanona a riai *make changes* ma ngkana anne te Tia Babaire ao ti taku ngaira bwa e aki raoiroi te waaki ngaia are *I'm sorry* ma anne aron au *observation* ngai ngkai I tataraia ao I taku bwa ara Tua aio I taku bwa e na aki maan ao e na manga okiraki ao e na manga oki ngkana arona bwa e tia ikai e aoria ma ngaira ake ti nano uoua ao tao tia bon tiku ma nano uouara ma ngaia ngaira ngkai ara *observation* n te bwai ae riki n te tai aio ko rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa ngaia I a kanakoa moa nakoim te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: E rabwa tao ngkana otau ko kanakoi maroro tao imwin e a tia ngkai ni maroroakinaki te Tua e a bane te komete bwa ngkana I aki kaboa ana maroro te Tia Tei mai Nonouti ngkana e aki aitara ma kanoan te komete bwa ti na ti kaitiakia kanga N na ti kaitiaka are kanga otara ma n anganiko moa te taibora ngkana ko taku.

Tibiika: Eang I taku bwa ti bon komete naba ngkai ti tuai ti bon rinanon naba ara Biira aei nanona ti maroro iaon te kaotaota iaon ara Biira aei.

H.E Taneti Maamau: N na ti kanakoa otau e aoria bwa ea tia ni kanakoa otana te tao te tia Tei mai Nonouti iaon ara Tua aikai are kanga te iai te koua are a kanganga ni boraoi rooia aika uoman ngaia are tao ngaira te tautaeka n ara itera iai are e buokira n anganiira te *advise* ao a *draft* ana bon kona ni koteaki kairuaia ke tao katamaroaia man te itera aei tabera ngaira ngkana ti taku bwa e riai bwa ti na kaekai ao ti na

kaekai. Bwa ngkana te kaekaeka ae kimototo ae kangai n aron are tao tein ae tei imatami ngkai ann te kabanea n tamaroa ae ti taku bwa ti mengaraoi iai ni waaki bwa anne ngkanne akea burena bwa are bn eti n taekina are kanga ara koaua ao aia koaua ara taan rabakau n aron te *drafting* ke te onono are ti uotia nako matami tao kabanea te tai ngkanne antai are ena tuoa etin te Tua aei tia katikua nakon te rabwata are ea manga Tia tia ni karaoa te Tua ai antai ngkanne are ena manga kabwaranakoa bwa antai ae eti ao anne ngkanne tia kona n ataia tao iai katamaroa aika ana manga kona ni karaoaki ao are e taekinna naba te Minita bon ngkai ti kona n aki noori raoiroia a kona n tara kaain te kaitara aio ara kabanea n tamaroa ao ngaira ti kangai tiaki noora raoiroi anne bwa aei naba ae ti tamaroa ma n taai rimwi a kona ni kakaeaki bureia ke tao ngaia e bon tamaroa aei e kona ni manga uotaki nakon te auti ni manga kakaeaki katamaroakina ke te onoono ae ena wene n rau te Tua iai ao e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao I taku bwa ti bon tiku naba iaon te komete are ti rinanon naba kibu are I tia ni kanakoi nakoimi ao I aki tangiria bwa N na rinnako n ami maroro tao bon ami kaotaota i bon iroumi bwa are ngaira ti tekateka ikai ao ti karaoa tabera n aron are ti kantaningaki iaan ara *rules of procedures* ao bon iaan naba te Tua ae ti kabaeaki iai. Ao rinanoan te Biira are e bon eti a rawata Rooia tao tera aia *advise* are anganira ngai naba iai au *lawyer* iai naba te tia *advise me* au *legal adviser* are ngkana a roko bwaai tabeua ao ti kona n noori kairuaia ti kona kaoki nakon ana aobiti te A.G n te tai are ti nooria bwa iai iai te kanganga ao tia kaokia naba. Ti kona n reitaki iaon te kibu aei ngkana tao tiaki te kairua ma a ti kakaea angana bwa e raoiroi aei ke aki a kataia ni maroro akana *agree* bwa e bon akea te kanganga e nakoraoi ngkana iai tao te bitaki a bitia nb ngkekei kaain te A. G's *office on the spot* ngaia are I taku bwa anne te bwai ae e kakawaki. Are bon aei tibwangara ti na kabwata te biira ao ti na rinanonna ao ti na kometenna.

Hon. Ieremia Tabai: Taiaoka te Tibiika

Tibiika: Ngaia iai riki am taeka te tia tei mai Nonouti

Hon. Ieremia Tabai: Kanga I *worry* n am karaki ae ngkana a nakon te A.G ao tao ana kakaea angana ni kaetia akea te bwai ae ena kaetia ngkana bn te *word ae specific* ao *clear* aki manga kaetia ti te bwai aika a uarereke ma ngkana kam nanonna bwa ena manga mwaan tiakaaki itinaniku ao tiaki te waaki anne ti kantaningaia.

Tibiika: I aki taekina te Biira ae ti kabwatia e tuai roko inanon bain te Mwaneaba ni Maungatabu. Te bwai

ae kakawaki iroun te Maneaba ni Maungatabu ke te *Parliament* ao are anne iai ara *Parliament council* ke ara *legal counsel* ena anga naba ana *opinion* ana kona n rinanon Biira ake a *submitted* bwa tiaki kona are tia bon kanakoi naba n taiboranii ti na bon riai naba n rinanon. Bwaai ni kabane ake a roko inanon bain te *parliament* imwain are e uotaki te Maneaba ni Maungatabu bwa ana rinanoaki a bae naba n *screening* ma ikekei ke e karaoaki te kakae iaona ao baikara a mwaiti naba mwakuri naba mai iai ngaia are kanga ngai irou e bon kona n aekakin ae iai ami maroro ae ea bure aei ke tera ma akanne au iango are a mwaiti Roia a mwaiti ake a tia n *seek advice* tao bon aia *expert* kaain te tautaeka a tia n anga aia ibuobuoki nakon karaoan te naan Biira aikai. Ngkami naba iai naba tao bon ami *lawyer* ane kamakuri ma ngaia ngaira naba.

Ngaia are I taku bwa e ti kakawaki ae na tia tabera kanga tiaki te kauntaeka ti te kamataata te kan raa ngkana iai ke ti kan katamaroa aei ngkana aei ngkana e aki e tiku n arona ngaia are ti na reitanako ara Komete ao I taku bwa akea te maroro riki iaon kibu akana 41,42,43,44,45 ao nang kanakoa te kaoti nano iai.

Bwa te kibu 41,42,42,43,44,45 e na tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ake aki ke a kangai Tiaki, e nakoia ake a butimwaia. Ti a tara ngkanne 46,47,48,49 ao aron ae I noria akea te onono iaon kibu akanne ma I kaukia nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan kaotaotao iaon kibu akanne . Kai bon akea ao tia kanakoa te kaoti nano. Bwa te kibu 46,47,48,49 ana bon tei bwa mwakoron te Biira aei. Ake a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao tia taraa ngkanne te mwakoro 8 te kibu ae 50,51,52,53,54,55 ao I a katokia ikanne. Ao iai te onono ae I noria ae e na tabekia te Leader n te Kaitara nakon te kibu 51 ao te kibu 55. Ao I anganiko ngkanne te Leader n te Kaitara bwa ko kanakoa am onono. E nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao te onono nakon te kibu moa 51. E kaineti ma 51(1) ao te onono aei kanga iaon te naan tao te naan mitin ake a maeu man te iti ke te naan electrical product. Ao 51(1) e kangai bwa ni kabane aekakin nako product aikai ke bwaai aika a maeu man te iti ake a roko i Kiribati ana riai n tauaki mwiia ao ana riai ni ira te katei ke tera are e na baireaki iaan te tua ke te EPLT regulations.

Anne ngkai ae tei ao te bwai ae ara onono bwa ti kan karina te taeka ae *after the commencement of the EPLT regulations* are te naan tua anne are e tuai ngkai karaoaki rabwatana. Ma are ti tangiria bwa ni kabane te naan tao kako ake ana roko are a maeu

man te iti *electrical product* ake a roki imwin tian te *regulations* anne ae ti kan karinna bwa e na oti bwa ti aki ngkai ae tao n te bongi aei. Bwa ngkana e a tia ke ngkana e a bwaati te tua aei ma ti ngkana e a tia ni bwaati ao ni kabonganaaki te naan tua are e na karaoaki ao ngkanne ai tibwa te tai anne ae na waaki iai karaoan are e iaan teuana.

Ma ngkanne ti kan kanakoa naba te taeka are ana tauaki mwiia ana *registered.* Ao ni kabane ngkana tao ko oki ni mwanangam ao ko roko ao ko uota bwa am ketero ae maeu man te iti ao anne e na riai n tauaki mwiina.

Ao ti kan kamauna te taeka ae e na tauaki mwiin tao te naan kaako ke te naan *product* ake a maeu bwaai ake a maeu man te iti. Ake ana roko i Kiribati tao kona uotia bwa te kaako ke tera ma ana riai n tauaki mwiia. Ngaira ti kan kamauna kainnanoan ae na tauaki mwiia bwaai aikai. Ma ana ti riai ni ira te kaetieti iaon bwa te aekakin tein ke tao ana roko mai ia, ke tera aron te naan *electrical product* aikai. Bwa are aikai a nang riai n taraaki bwa ana riai n akin ang kabane miita.

Ao ngkanne ti na kanakoa are e na aki tauaki mwiia. Ma te bwai ae kakawaki bwa ana tuoaki bwa ana ira te tua anne ke te kaetieti anne.

Te bwai ae ti kamena bwa ngkana e na tauaki mwiina bwa are nanona ni kabane bwaai ake ana roko i Kiribati. Ni kabane bwaai are ngkana ngkoe ngkana bon te aomata ko nako ao oki ma am ketero, e na tauaki mwiina ao tao e na tauaki mwiina tao irouia kaain te *customs*. Ngaira iroura aei e a manga nang karawata tera tao te kakumekume ke kanga te mwakuri riki.

Ma ti te bwai ae kakawaki ngkana ko aki ira te kaetieti are e na karaoaki ao ngkanne anne ngkanne ae ngaira iroura e kakawaki riki nakon are a nang bane n tauaki mwiia. Kanga anne ara onono bwa ana kanakoaki te kantaninga ae tauan mwiin bwaai aika ana roko i Kiribati. Ao kabonganaan raoi aei ngkana e a tia te regulations. Kanga anne te onono n 51 te Tibiika ko rabwa.

Tibiika : Ao I a kanakoa nakoim te Minita bwa ko a maroro iaon te onono.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki n ana onono. Ao I a karautaeka naba nakon te Tia Tei ae karineaki bwa I aki moa butimwaea ana onono aikai. Ao n aron are I taekinna kanga e titebo bwa e a niko moa ngkai aron aio irouia taan rabakau. Kanga I aki mena bwa are ti a tia n rinanon aio ma taan rabakau ao a taku bwa e raoiroi ae aekakina aio.

Ngaia are tia bon tiku moa n aekakina aio bwa aio arona ae kanga e tamaroa iai aron tein ara Biira. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao I kanakoa nakoim te Tia Tei mai Nonouti ae ko karineaki ao e nakoim.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire eng ngaira I taku bwa ngaira ake ti kakauongo ao kaain te Tautaeka I nang nanokawaki bwa aki kona n *justify* bwa bon tera ae ti kauntaeka a *registered*. Ao ngkana e na *comply* te aba n te bwai aio bwaai ni kabane ae a roko mai tinaniku ao ko register. E aki make sense ao ti aki tabe ma taan rabakau aika kam taekini ikai bwa ti aki te oi n taan rabakau ngkana ngaia bwa a kaira te aekaki ni waaki ae ai aekana aio te Tia Babaire.

Ao ti nang bane n taua mwiin bwaai ake ti uoti mai tinaniku aika a kakaokoro. E kakawaki n aron ae taekinaki bwa ana nora ana standard bwa anne e *make sense*. Ma a kona n register bwaai ni kabane ake ko uotia mai Tiaban, mai Korea ke mai Singapore. Te Tia Babaire ti aki ota iai bwa tera ae riki.

Te Tia Babaire ao I nanokawaki bwa ana kaekaeka te Minita aio te Tia Babaire ti bon ataia bwa e aki raoiroi ao ngkana e aki raoiroi ao e riai n resign te Tia Babaire.

Tibiika : I aki ataia bwa are te Komete ngkai te Tia Tei ae ko karineaki mai Nonouti ngkana tao te maroro iaon te Biira are ti maroro iaon te Komete, kanga bon ti te maroro ni iraorao ibukin ngkana tao iai aki nakoraoin te kaekaeka. Ti kataia naba n taekinna n aron ae kanga te reitaki, ma are tao arei ana kabane ani maroro te Minita are e a bon tia ni kaeka iai ami titiraki are tao e bon mwengaraoi n arona aei.

Ma are N na bubuti riki ti na aki riki raa tia keiaki riki n aki kauntaeka n ara maroro. Tia iraorao riki n ara maroro iaon ara Biira aei. Ao N na kanakoa nakoim te Minita ti aki N na kanakoa moa nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Marakei.

Hon.Moannata Ientaake : Kabwara au bure ngkai I teirake Madam Speaker ma e koaua te Biira aio ti a tia ni matata ao ti karabwa te *workshop* are e karaoaki n 1 bongin te namwakaina ae Ritembwa ao 2, bwa ti bane n roko ngaira ma kaain te Kaitara iai. Titebo rokora, titebo te mena are kanga ko karaoia n te Auti ni Maungatabu ikai. Ao ti nang nanokawaki ngkai e nang manga karaoaki te onono nakon te Auti n Tei aio ke bon raora ngaia ni karaoa te Biira aei.

A bon roko ni karaoa te *workshop* taan karao tua ao aki kaeta te tua n te tai arei. Ao bwa ti na kanga ngaira

ngkanne ni karaoa riki te tua teuana ngke a manga karaoia bwa aia point itinanikun are ti bon karaoia ngaira ma ngaia.

I aki ngai ataia bwa tera raoi ae ti karaoia ngkai, ti kakaea bukina bwa ti na kateirakea ara aomata bwa ibukina bwa e aonga n rangi ni bati n taetae. I taku ngai bwa tia kabanea ana mwane te botanaomata. Ae tia bon tia ni bane ni *workshop* tia bane n tia n tekateka ma ara tiim ni kauoua aikai ao tia manga bane ni uoti ara nano uoua ikai. Tera nanon are uoua te bong are 1 ni bongin namwakaina n *December* n te Kaabong ao n te Kanimabong are ko karaoia ibukira.

Ao ngkai ti nakomai ni mang katei ara titiraki aika a boou ao e aera ngke ti bon karaoia ma te AG ma naake bon aia tua ao ngkai tia manga rinanona riki te kauoua. Akea burena ngke arona bwa ti aki raora ikekei bwa tao aki roko. Ao ngkai ti karaoia ngkai ana ongo kaain Kiribati bwa ti bon kabanea naba aia mwane kaain Kiribati ikai. Bon akea nanon are ti moan rin ao ti bane n sitting allowance ao tia manga bane naba ngkai ni kabanea ana mwane Kiribati.

Au kantaninga bwa tao e a raoiroi ae e na akea te workshop imwain te bwai aio. Bwa are a taui ngaia aia onono a taua ni karokoa te tai aio ao ana ongo kaain Kiribati bwa ana kabane ariki aia mwane kaain Kiribati, 1 te miniti $40 tabun te taara I aki ataia bwa e a tia ni bitaki ngkai boon te bwai anne ke e tuai.

Au kantaninga bwa ti na karaoa te tua n te nano ae itiaki bwa are te tua. Ao ti nang kanga n *accept* bwa are bon raora ikekei ni *workshop* ao imwina a manga nakomai ni manga tibwa tabeki aia titiraki. Ao aki kona ni boraraoi n te iango ae raoiroi. N na bubuti bwa tia karaoa are te kabanemwane ao te tua ae raoiroi ibukia kaain Kiribati ao e bati n rabwa.

Tibiika : E aoria bwa are bon te kauring naba man au taibora te maroro naba te Komete ti na keiaki naba ni bon anga ara maroro ni iango ni ibuobuoki. Ao ti aki ibukina bwa e aera bwa are bon tabera naba iaan ara *Rules of Procedure* ti na tabeki ara raa. N na ti manga mena kanga teutana are iaan ara *Rules of Procedure* ti na bon konak e kam na kona ni uoti ami onono.

Ao te onono ti aki naba kanga tera bwa ngkana iai te kanganga ibukin te kaekaeka ke tera. I taku bwa te bwai ae kakawaki bon te kaotaota bon imarenara ni kabane bwa e raoiroi aei ke e aki. Ngkana tao anne ana kabane ani kaekaeka te Minita ao iai otara iai kai e rabwa anne. Ma e kakawaki bwa ti na bon keiaki ni katia tabera. Bwa are tabera aei

kabwatan te Biira aei bwa e n ariki bwa te tua.

Ao ti nang aki uneakina aron tao tera ma tera ma ti nang bubuti ngkami e a bon kan bane. Bwa ai bon ti iraua e a bane e nang roko are te toa abwakin te Biira aei.

Bwa are ibukina ae kam raraira baena ni karokoa tokina ngaia e a riki bwa te Kaitara. Tai rararia ni karokoa tokina bwa 96 ana section ao 97 plus te schedule e a tia arona ngaia are ti na aki rarairia. Ti na keiaki te maroro ao N na kanakoa nakoim te Minita n te *Commerce* e nakoim.

Hon.Booti Nauan : E rabwa te Tia Babaire ti aki kan maroro bwa e aonga n ae e baiti te Biira aei. Ma ti na ibuobuoki teutana iaon te clause ae 51 aio. Bwa e aonga na e ataia aomata bwa tera ngkai ae tia kauntaeka ao tera ae tia kauntaekaia ao tia mwangaingai iai ao e a boo 9 n te bong. E uneakinaki ikai bwaai aika a maeu man te iti ao e na uotaki nako n rinnako i Kiribati.

Ana riai bwaai akanne n tauaki mwiia bwa ana *comply* nakon are e a tia ni bwaati n te tua aio. Bwa ngkana e aki *comply* ao ngaia tabeua bwaai akanne ae a karekea te raran, ao a karekea te kabuanibwai nakon tao te iti ke tera are e na kabongana n te tabo are e na mena iai.

Ngaia anne bukina ae e na riai n recorded ao nakai ao Taan Tei man te Kaitara tao a nang *question* bwa akea te *practicality* n aron te *recording*. Ao ngaia ti na tuangia ara *customs officer* mai Betio ao mai ia mai Bonriki. Ko uota am fan e a taraaki naba e aki comply aio e *confiscated*, e *comply ai*o. Ao I taku bwa te bwai ae e nang easy ti ongo naba ngkai iroun te *Communication* bwa e nang install *te x-ray machine*. Ngkana ko karaba am bwai inanon te katibooti e na noria naba te *custom officer.*

Ao anne I taku bwa e a *defeated* naba iai ao e a konaaki naba iai aia boto ni iango nakai are a taku bwa are akea te *practicality* iaon te *recording of all imported* ke bwaai ake a kanakoaki man te marae ke tera, a kona ni karaoaki te *recording* iai. ao ngaia are e bon taekinna ara Minita are ti mwengaraoi n aei. Ma are ngkam bwa are a tangira riki nakai te kabwarabwara. Ma a tangira riki nakai te kabwarabwara ae kanga.

Ma e nang bebete bwa te aomata are e uota ana fan ko a bon noora naba baokina, te aomata are e uota ana TV ko a bon noora naba bwaokina. Ao ngkana e bwaati te tua aio e na *empowered* ara *custom officer* n *apply* te *clause* aio. Ake ate *simple* iaon am item aio ti anne ae I kan ibuobuoki iai bwa e aoria n ae ibuobuoki ao ko rabwa te Tibiika. Ao au katekeraoi nakoim ngkai ko a

nang maan n tekateka ikanne ao ngaira ti ngae n otinako ao tia manga rinnako, ngkoe ma am *legal counsel* aio ao am Kauoman ni Kiraaka aio.Kam a kaawa tao a otiotinako riki nakai ao ngaira ti otinako ao ngkoe ko rangi ni kaawa bwa ko tuai man otiotinako. Tia kekeiaki bwa are bon arona, e rabwa.

Tibiika : Ngaia I angan moa te Minita n te *Communication* e a nakoim.

Hon.Tekeeua Tarati : E rabwa Madam Speaker e koaua e a moanna ni korea waniua te iango ma ti na keiaki ni kakaokia. Ao I kan maroro naba are iaon are 51 anne are iaonte rongorongo are kanga a taekinna tarira man te Kaitara are a kangai. E aera kai ana *register* bwaai aikai a riai n aki *registered*.

Tia taraa aba aika irarikira Biiti ngkana ko otani am *appliances* aikai ao iai te *requirement*, ae kam nonoria n te naan aitibaoki, te mitini uaati te bwai are te 3 star, 3 star, te 4 star, 5 star. Bwa are ngkanne e kaota ana *consumption* te mitin anne ke te *appliance* anne nakon te iti. Bwa e aera kai e karaoa aio te aba teuana ma te aba teuana bwa ana taraia bwa e na bon karauaki raoi ni kawakinaki aia *energy* are anga. Bwa are angin bwaai ake a karaoaki mai Tiaina ke man te naan aba ake a karao bwai. A bon karaoi naba bwaai n akea aia mena bwa a bon karaoi naba bwaai ake kanga a *cheap* bwa e aonga n ae e *accepted*.

Ma are ngkana akea ara tua anne n aron ngkai iai ara tua Australia ma New Zealand ae aranna bwa ANZ *standard* are Biiti are e ana ana *standard* anne. Iai te *US standard* iai te *European Standard*, ngaira akea ara *standard*. Ngaira akea ara *standard* mai mwaaina bwa e a bon *dump* naba kaako ni kabane te naan *white good* ma te naan *appliances* nakon abara. Ao tera ae riki? tao e mwaiti ae ti na bon kabanea bwa tao iraua te *kilowatts*. E a rangi ni korakora riki bwa bukin ara mitin ake a roko a nang *consume a lot* nakon ara *energy* are e *limited*.

Ngaia are anne bukina ana registered bwaai aikai. Ao tao angana are e taekinna tao te Tia Tei mai Nonouti e nang kanganga karaoana. I taku bwa e a nang aki kanganga ngkai te *electronic* n taai aikai. Ngkana ko nako ni kaotinakoa am bwai n te *custom* ngkekei ko nako n nikira am beba, ao ngkai ai ti aki. Ai te *e-copy* ko a mwakuri n te *computer* ko a ti kanakoi naba am rongorongo. Ao tao ai aron naba aio are e na karaoi ate MISE ko a kanakoi naba. Tao imwain rokon am *container* ke am kaako akanne ko *pass on* naba am beba akanne nakon te MISE. Ao ngkana tao a *doubt* a kona ngkanne ni karaoa te *random inspection* nakon am kaako. Kauka am *container* bwa ti na bon *verify* bwa

bon am kaako ae ko declare nakoira bon ngaai raoi ake te naan 5 star ke te naan 3 *star*.

Ngaia are I taku bwa e aki matebuaka te mwakuri bwa are kanga tia mwakuri ngkai ke tao tia moanna n roroko n *E-Government*. Ao anne teuana ara *vision* inanon ara tabo ni mwakuri bwa ti nang kataia n *develop* bwa ngkai e a tei ara aobiti ae te *digital transformation office*, tia kataia n *upgrade* man te ICT nakon aio bwa ti nang bane ni *computerize* bwaai.
Ngkoe are ko na nakonako mai Betio nako Bikenibeu tao n ongora rongorongon am ataei n te reirei, ko aki manga rianna n nako ni kawara te *exam unit* ko a nakon naba am *computer* ao a bane n reke.

Ngaia are I taku bwa anne are I ti kataia n *defeat* te rongorongo are e kangai e kabane ate *registration*. E aki bwa are iai bukina ngkai ti move. Are tia kamanenai bwaai aikai. I taku bwa akea te auti teuana ae akea ana aiti baoki iaon Tarawa. Akea te auti teuana ae akea ana video ao akea ana mitin ni uaati. Tia bane n roko ni bwaai aikai.

Ngaia are e riai bukina bwa ti na *control* ara *energy* bwa e na akin ang bakataeaki korakorara ae *limited* ara *resource* n aikai ao ti riai ni kamanena raoi ara iti. Ao teuana kamanenana raoi ae ngaia ti na kamanenana man te bwai ae ana *registered machine* ake a roko iaon Kiribati bwa a nang aki riaon are e kantaningaaki n te rate. Ao ataa ikai ngkana ko taetae ma te *factory* i Tiaina ao ko kangai nakoia. I tangira N na otana te *product* ae ANZ *standard* ke tao te *US standard* ao a karokoa naba.

Ma ngkana akea te standard ao ngaia are a bon dump bwai nakon abara ae ti tataneiai ngkai n taai aika nako. Ae a bon roko mitin are tao ti iraua te tai are ana *lives* ti teutana.

Aikai kanga tao karikirakean arora bwa ti aonga ni kona n rikirake riki naba ni *catch up* ma ti na live ma aba aika ti uakaan ma ngaia. Ko rabwa te Tibiika au kantaninga e ibuobuoki au kabwarabwara aei.

Tibiika : Ngaia ti bon tiku naba n te onono e nakoim te Minita n te MOJ.

Hon.Tarakabu Tofinga : Ko rabwa Madam Speaker ao kanga e mino nanou n te onono aio are 50. E na ti onea 51(1) ao e na *remove* ke e na *delete* te taeka are *be registered at* anne e na kanakoaki. E materaoi riki ngke e a bon kamauna naba 51. Bwa are 51(2) e taekina te *registered*, tera ngkanne bonganan te *register* ke akea bongana *registered product*. Kanga ngai irou e aki *make sense* ae e nang ti kamaunaaki *registered* ao te naan *part* ake imwina ao te naan *sub part* akana imwina a form part of registration. Kanga anne otau iai

bwa kanga e aki nano raoi te onono aio ao kanga eng. Ao n otara 51 kanga e *relate* nakon 52.

Tao a taratara ao a taratara are *in isolation* aki taraa *the whole act the whole Bill* ma a bon ti wareka naba te *clause* ke tao ti *specific sentence* ke words. Ma aki taraa bwa e irekereke ma te *importation* tao riki naake a kaoi botaki ti aki te ketero ae uarereke bwa te naan *product* ake a bon nang *household names*, tera te Parasonic tera nako aran bwaai akanne. Ao ana bane n tauaki mwiia bwa ngkana iai ae kuneaki bwa aki rokoraoi aki *standard* n aron are e kabwarabwara te Minita. Ao I taku bwa akanne ana kona ni bae.
Anne kanga te kantaninga n te tua aio e na iai te *registration*, e na iai te *register*, e na iai te *publication* te ***cassetting*** n aekakin anne ibukin te naan *product* aikai. Ao e aki rokoraoi are e na ti *delete* 51(1) ke te *work in that particular section* bwa e na *delete the whole part ke section* e rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao I taku bwa ko a tia ni maroro ngkoa iaon te onono te Tia Tei mai Nonouti. Bwa ko a tia ni maroro kee ngkanne bwa are ti maroro iaon te onono ao ko a tia ni kanakoa iai am kaoti nano bwa ko boutokaia. Ngkanne ngkana ai bon akea ae kan maroro iaon ana onono te Leader n te Kaitara N nang kanakoa bwa te kaoti nano. Ao ngkanne imwina ngaia N na kaokia nakoim te Leader n te Kaitara bwa ko a kanakoa am *sum up* iaona.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minita ni kaekan te onono aei ao e koaua bwa tao ngaira aki rarau nanora n te kabwarabwara. Bwa are n ae tia bon tia n taekinna bwa te mwengaraoi kanga e aki raoi ira kanga n rau iai nanora. E rawata te maroro ao tao I taku bwa e nang kakawaki bwa e na matata. Bwa te bwai ae ti na oneia ti taekan ae e na *registered*. Ti aki taekan te standard ke te *compliance* e aki kamaunaaki mwakoron te roki 1 are e na riai ni ira nanon te *standard*, bwaai ni kabane ake a roko iaon Kiribati. ma ti na ti kamauna are ana aki tauaki mwia bwa are anne te bwai ae tit araia.

Ao tao ngkana I roko ngaia ao tao I kabongana te ketero ao I roko i Bonriki ao e noraki nnena ao e kangai te *custom*, ngaia e ira nanon ae te *standard* ko kona ni uotianako. E na aki ngaira ae ti totokoia are taninga moa bwa e na taua mwiina are e na manga koreaki moa ao aei arana. Ao anne ngaia ae ti tangiria bwa e na kanakoaki. Ti aki nanona bwa ti tangiria bwa e nang aki iraki nanon te *standard* n aron te naan maroro tabeua ae kanga a oti iai bwa ti nang aki tangira ae a nang aki bane ni karenakoaki te naan mange iabara ae Kiribati.

Ti aki anne e nang kaokoro ti bane ni boraoi ni iango bwa ana riai ni iai tein ma aekakin nako te naan *electrical product* aika ana roko i Kiribati ae a rangi n tamaroa. Anne ti aki uneakinna ao aei e nang matata naba n ara maroro ni moan warekan te Biira aei.

Ma ae tauan mwiina anne te aekaki ni waaki ae tit araia bwa ngaira iroura e na manga riki bwa teuana te katabetabe ae e na manga tao ko roko ao tataninga moa bwa ti na tauai moa mwiin am mitin aikai. Aei e kaokoro ma are te kaako are e roko mai irouia taan kao kaako. Bwa are te tua aei e aki kaokoroia ae teuana aei e aki kangai, bwa ti naake te naan *importers* ke taan kao kaako. Anne tao ti ota iai bwa are ana bon karauaki n rinanoaki.

Ma ngkana ngkoe te aomata ae ko uota tao te bwai teuana e na tauaki moa, taninga bwa ti na taraa moa ti na taua aram ao aran am mitin ae ko uotia aei. Anne ngaira te bwai ae ti uneakinna n te onono aei. Ti aki uneakina ae e na riai ni iraki te standard. Anne ti aki uneakinna ao ane e bon tiku n te mwakoro are n te roki are 1.

Anne I taku bwa e nang kakawaki bwa e na matata ao kanga e aki toki n okiokiraki taekan te *workshop*. Ma I taku bwa e riai ni matata bwa te *workshop* eng te kamatata iaon te tua. Ma ti aki kabaeaki ngaira Taan Tei bwa ti nang aki karongoa ikai ao ni uoti ara onono ae ti taku bwa a riai.

Anne bon te bwai teuana ao aei bon mwakara iaan te Tua ae Maungatabu ao n tibwangara ae e nang kakawaki. Ao I taku bwa ngkana ti ira te *workshop* ti aki kariaiakaki ngkai ni karin ara onono. I taku bwa e nang kairua te aekaki ni kantaninga anne. Ao ti aki ngaira ae ti karaoa te Biira ma ti bukinaki ma are bon raora ngkami ni karaoa te Biira. Ti aki aei ana Biira aei te Tautaeka ti aki ira ma e ti kabwarabwaraaki nakoira.

Ma I taku bwa e nang kakawaki ae e na rangi ni matata bwa ngkana ko ira te *workshop* ao ko a riai n akea te bwai ae kona taekinna ikai. Ao anne e nang kakawaki bwa e na matata bwa ti tauan mwiina ae ngaira ae kanga tit araia bwa e na kanga ni mwakuri aei ni bon ngkana e karaoaki nanona. Ao ngaira anne iroura.

E mwaneweia te Minita n te MOJ ao e aera ngkanne are uoua are e aki kanakoaki. Tao e kakaokoro otara bwa tao ngaira otara n are e mwaneweia te Minita aei te register ae ngaira iroura aei aran te naan brands ae ngaia ae ana kariaiakaki n roko i Kiribati. Anne ae otara iai ao anne ngaia ae e aki irekereke iai bwa are ti aei are teuana are ni kabane bwaai ake a roko i Kiribati are te naan *electrical product* ana riai n tauaki mwiia. Ngaia anne otara ae

ngaira ti tarai aekakin are ana uoti aomata are temanna tao ngkana e na mwananga.

Anne ae ti aki ti taraana bwa ira te standard ma e na manga tauaki moa mwiina. Anne ae ti uneakinna n aei ao ti aki uneakin akana nikirana anne.

Ngaia are e nang kakawaki bwa e na matata ara onono aei bwa ti aki tangiria ae kanga te onono aei kanga ti aki nanona bwa ana kariaiakaki aomata bwa ana uoti aia are bon oin nanoia ao ana aki tuoaki. Anne bon te bwai teuana ane tuoaki bwa ana taraaki bwa ana *comply* ma te *standard* ma ana aki tauaki mwiia.

Kanga ti anne ae ti uneakinna aei ao ngaia I kaitau n te naan maroro a ibuobuoki tao bon nakon otaia Minita ke taan taetae, ao tao aei ngaira tia manga karaua riki ni kabwarabwara anne bukin ara onono. Ao e rabwa te naan maroro.

Tibiika : Ao N na kanakoa ngkanne te kaoti nano iaon te onono iaon te kibu 51. Ao e kangai ngkanne bwa te Biira n onono nakon te kibu 51 e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

N na kanakoa te kaoti iaon te onono are ana onono te Leader n te Kaitara. Are te onono nakon te kibu 51. Ao ngkanne e kangai bwa te Biira n onono nakon te kibu 51 e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia ake aki butimwaia ao e aki butimwaeaki te onono anne e a totokoaki moa te onono anne.

Ti bon tiku naba iaon ara kibu akanne are 50,51,52,53,54,55. Ao I ataia bwa iai naba te onono iaon 55 (1)(b). Ao I a kanakoa nakoim te Leader n te Kaitara bwa ko a kanakoa am onono.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika I taku bwa aei e rekereke ma te onono are 51(1) are ti a tibwa tia ni maroroakinna ao e na nang bebete kabwarabwarana bwa are ti a tia n raa arei bwa are aei kanga kamaunaan naba te taeka are ibukin tuan mwiin bwaai aika a maeu man te iti iroun te *division*. Aei ngkanne are e oti riki iai te *division*.

Ti kan kamauna anne ao n onea mwiina ma te taeka ae *comply with the required standard*. Bwa e na kangai bwa te naan *brand* ao te naan *model* ana *comply with the required standard in accordance with section 51* kanga e a manga kaokira nakon arei.

Ngaia kanga ti kan manga kamauna are te taeka *has been registered*. Ko rabwa.

Tibiika : Ngaia ao I kanakoa moa nakoim te Minita bwa ko a kanakoa am kaeka iaon te onono.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki n ana onono. Ao e koaua are I bon tiku naba iaon ara mena ara koaua arei Madam Speaker. Are ti na bon tiku n aron aio bwa are aio ae I taku bwa e bon mwengaraoi iai te Biira. Aio arona ana riai n *registered* te naan bwai ni kabane ake a roko, ti aki *agree* nakon are ana aki *register* bwa are ni bon aron te onono. Tia ki bwa ngaira ti tangiria bwa e tangiraki iaan te tua bwa ana riai ni kabane ni *register* te naan bwai ake a roko i Kiribati.

Ngaia are anne kanga kauarerekean te mena aio Madam Speaker ao e koaua ti karautaeka ti aki moa butimwaea te onono. E rabwa.

Tibiika : Ngaia ao I a kaokia nakoim te Leader n te Kaitara ngaia kabwara au bure N na kanakoa moa nakon te Minita bwa ngaia e katea baina I aki bae n noria. Te Minita n te MOJ.

Hon.Tarakabu Tofinga : Ko rabwa Madam Speaker e koaua kai ti teimatoa ni boutoka are e taku te Minita bwa e titebo, a *conflict* te naan onono aikai bwa ana maroro te tia onono te Leader n te Kaitara ao e bon teimatoa n aki tangira ae *by e na registered.* Ana tauaki mwiia te brand ke te *product brands* ke te naan raa. Ma *in the end* e tangira ae e na iai te *register.* E na kanga n reke ana *register* ngkana e aki *registered* anne otara iai. Kanga tia minomino bwa n ana kabwarabwara are mai mwaaina e *support are part 2* bwa e na iai te *registered of the brands,* ngkana e aki *registered* te *product.*

Kona kanga ni karekea tao e a bon bwaka naba mai karawa bwa are ko *import* ko *registered.* Ao ngkai I a manga kanakoa naba te *registered product* ao tera. Kanga e titebo ma a minomino. Ngaia are I kangai e tikiraoi ae e a bon kamaunaaki naba te part aio, are e tao eti bwa iai te kanganga ao e a ti menaaki naba te *registry* ke te *register* e nang bon reke irouna e a bon come into being form ao tao e a bon roko ae e *automatic*.

Bwa are *registration* e na reke ngkanne e na *deliver te register*. E rabwa Madam Speaker ao ti aki boutoka bwa ai raona ana totoko te Minita n te MISE. E rabwa.

Tibiika : Ao I kaokia nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ngaia ko rabwa te Tibiika ao I kaitaui te naan maroro ao I taku bwa bon aekakin naba maroro ake mai mwaaina. Ao tao a tiku n otaia Minita ao ngaira ti tiku n otara man ara itera aei. Ma I taku bwa anne bon titebo naba te kabwarabwara ma are I a tia ni kanakoa iaona 51(1).

Ao anne I taku bwa te *brand* ke te *model* ae ngaia ana tauaki bwa are ana ataaki bwa tera te naan brand ao te naan *model* are ana mwakuri ma ngaia taan tutuo. Are ngke ko roko ao e na bon aekakin naba otara aei ae ngaia ti teimatoa ni kanakoa ara onono iaon are taekan te *registration*. Kanga e na aki kaokoro ma are ti taekinna naba mai mwaaina ma are te ota naba are ti taekinna mai mwaaina. Ko rabwa.

Tibiika : Ngaia N nang kanakoa ngkanne te kaoti iaon e a tia nako te sum up. N nang kanakoa ngkanne te kaoti nano te Minita. Ko a manga katea baim are te onono are imwina bwa I a manga anganiko. N na kanakoa moa te kaoti nano iaon te onono. Bwa te Biira n onono nakon te kibu 51 e na tei bwa mwakoron te Biira aei, akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. Ao e a totokoaki am onono anne ao tia nakon ngkanne tia tiku naba ngkanne ni kibu akanne iaan te mwakoro 8 ngkana iai te kan kamatata iaona te kan kaotaota n titiraki, akea.

Tia kanakoa bwa te kaoti nano. Bwa mwakoro 8 ni kibuna 50,51,52,53,54,55 ana tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. Ao e butimwaeaki mwakoron Biira akana I a tia n taekini.

Ao ngkanne tia nakon ngkanne te kibu 56,57,58,59,60,61,62,63. Ngaia ao ngkai I taraa kibu akanne ao iai naba te onono iai. Kam uaia te Minita ae ko karineaki ao te Tia Tei ae ko karineaki iai ami onono nakon te kibu 56. Ao I anganiko moa te Leader n te Kaitara bwa ko kanakoa am onono are nakon te kibu 56(b) e nakoim te Leader.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao te onono e nang uarereke bwa ti kamaunaan te taeka ae persons and taekan aomata iaan are (b) anne. Ao aei are irekereke ma aron taraan te naan *product* aikai ma are te *electrical product*. Taben te *division* iaon ni irekereke ma taraan te *standard* ke te *performance* ao te laboring standard. Ao anne ngkanne are ti kanakoan te taeka are *persons* and man are (b) anne. Ko rabwa.

Tibiika : Ao I kanakoa moa nakoim te Minita kanakoa am maroro iaon te onono.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua kanga n aron teina n aekakin aio. Ao e tangiraki te aomata are ana bwai are e na register bwa e na bon iai arana. Ngaia are kanga e a bon tangiraki ae e na katukaki are persons bwa are anne kanga ann te kantaninga n te Biira aio. Ko rabwa Madam Speaker ao tia totokoa moa anne.

Tibiika : Ngaia ao I angan te Minita n te *communication* bwa e na anga ana maroro.

Hon.Tekeeua Tarati : Madam Speaker kanga e koaua bwa kanga ngai naba I aki ataia bwa tera ae nanonaki n te *amendment* aei. Bwa are ngkana kona register te bwai ao e nang register iaan antai. Kanga te bwai ae e nang simple irou. Bwa ngkana kona nako ni kanakoi am invoice nakon te commerce ibukin te control prize e na nako am figures ma te aomata ke te business are ana bwai arei. Ao ngkanne nanona te *amendment* e tangiria bwa e na manga register te bwai ma te aomata manga akea aomatana. Kanga e a manga bon contradict ana amendment te Leader n te Kaitara.

Ngaia are I aki ataia bwa tao e a bon raa bwakanako te tai ma ti na kaekaetira bwa e aonga n ae kakawaki naba tabera ae ti maroroakinna. Ma kanga irou e aki boo ma aongina te *amendment* iaan are e bon taekinna iaan are 51 bwa e na akea te *registration.* Ao ngkai e a manga taekinna bwa e na iai te *registration* ma e na aki *registered* te aomata bwa ti te bwai. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ngaia I noora baim te Minita n te Aono n Raina e nakoim.

Hon.Mikarite Temari : Ko rabwa Madam Speaker taraan te onono ao boutokaan kanoan te tairiki aio Madam Speaker. Ti kan boutokai akea waean te nakomai ni maroro ikai Madam Speaker. Ma I kan katea kanga N na moan waaki iaon te Biira aikai, ao ko kataia ni kakaea te anga ae e na baiti iai rinanoan kanoan ara Biira aikai. Ao teuana am maroro ngkana ko taraia bwa e kanga ao ko a manga.

Ngkana I taraia irou ngai e a taboro are ke e a tia n tabeka ana men ate Leader ao e kabwarabwara ao ngkana e oti mai ikai bwa e totokoaki ngkana e raoiroi iroum ao te ongora. Ngai irou e aki manga okiria ni manga explain riki bwa are e a tia n explain man te moantai ngkana ko a kanakoa naba iai te kaoti nano, kanga irou kanga I taraia ma e a bon nakon am taratara. Riki taraakin ara tai inanon te tairiki aio. Ma are e a bon nakoim te mwaaka. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ngaia ko kataia ni kakaea riki te anga riki ni ibuobuoki ibukin kauarerekean te maroro. Eng are e na kanga are bon aei aron kawain rinanoan ara Biira ao rinanoan te naan onono. Ma are I a tia ni kakauring ngkana kam taku bwa kam kanakoi ami maroro bwa kam ataia bwa e a tia n rangi ni kabwarabwaraaki. Are I bon angani ngkami kanga karineami ibukin karaoan ami kamatata iaona mi onono. Ao tao iaona mi ibuobuoki nakon onono akana a tabekaki

akanne. Ngaia are e aoria bwa are ti bon waaki naba iaon te onono anne. Iai riki ae kan maroro ao e titebo ma akea ao e nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Beru.

Hon.England Iuta : Kabwara au bure te Tibiika ngkana e a biri tinaniku ao tao e bon koaua. Bwa te workshop n te iango bwa te bwai ni kamarauan te iango. Karekean te reitaki bwa aonga ni baiti bwaai. Ngkana ai ngaia aio ao e korakora te karinerine ao ngkana ti nang tauaki n arona aio. Bwa tia bon ataa te reke man te itera teuana e bane ara tai man te itera are teuana.

Ti nang kaokiokia n arona aio bwa bon akea nanon te bwai ae ti tekatekakinna ikai. E a tia aron te Biira e a tiku n arona aio e aki kona ni bitaki. Ngaia ti na kakaea angana ngkana ti nang tiku n arona aio ao manga te bong teuana ningabong. Ti na bubuti am babaire bwa ngkai ae ti nang bane ara tai ao e na bane buaka bwanaia nakekei, bon akea nanon te bwai ae ana tabetabekia n te tairiki aio n aron ae ti ataia.

Ao ti boutokaia ti na karineia bwa are anne ma ti na karineia ma taraana aki karineira nakai. A bon ngae n ataia bwa akea te mwaiti ao e bane buaka aia tai ni uoti aia tai ma I titiraki bwa aki karineia raora aika nikirana. A bon ti kan tabeka are a taku bwa eti n aia kantaninga. I a kabwara bure ngkana e a ritinakun te maroro te Tibiika ae ko karineaki ma ngai N na bubuti ti na kakaea angan ae e na reke te nanoraoi ikai. Ao ae e na bon bane ara tai n tekateka ikai ao ni maroro n te tabeka are imwina ao kaekakina e na tiku n arona te Biira, e a matata.

Ai anne e a tia n sum up arona ai bon ngaia nako naba. Ngaia are ti na bon bubuti bwa ti na karinea ae ko tangiria te Tibiika ma ngaira ake ti tiku n tataninga ti tangira naba karineakira. Kanga ai bon akea warewarekara inanon te bowi aio. ao e rabwa.

Hon.Mikarite Temari : Buokan riki te iango mai irou.

Tibiika : E a tau e a bati n tau I a tia n anganiko

Hon.Mikarite Temari : Iai n te rules ae ti teuana ara tai ni maroro.

Tibiika : Akea e a bati n tau I a tia n anganiko am taetae te Minita I a tia n ongo buokan te iango ao e a toki. Ti nang kanakoa ao e nang eti ami iango. I taku bwa te bwai ae kakawaki bon karinean ara rules ao ti ataia, iai ara rules ao iai aron tabekan te naan onono. Ngkanne teutana te kanganga n ara rules are ngai naba I kabanea naba au tai ni kamatebwai bwa mwiina kam taku bwa I aki kakaea. Bwa N na kakaea angan aron te maroro iaon te onono.

Ngke ingabong I a kaman uti naba bwa I matu tao te aoa 4 bwa are N na rinanon naba te naan onono aikai ni kataia ni karin inanon te Biira aei n te aro bwa e na akea te kanganga ngkana ti rinanona. Ao I matu tao te aoa 4 te aoa 5 te aekaki anne bwa are e a bon tibwa bwara naba mai ikai.

I a manga kaman uti naba nako ikekei I a nako n anai te naan miniti. Miniti n taai aika nako man ana tai te Tibiika are mai mwaaina ao I kakoaua bwa aei aron raoi rinanoan te Biira. I tia ao I a manga nako n taraa te rules ao I a kakaea ngkanne n te tua are e na kona ni kairira raoi nakon kairan te maroro iaon te onono nakon te Biira. Te Biira n onono iaon te Biira ke iaon te Biira n onono.

Ngaia are I kakoaua bwa anne teuana te kanganga. Ma e aoria bwa are tabera ae ti riai ni karaoia ao ti riai ni katia ngkai. Ngaia e nakoim te Tia Tei mai Butaritari.

Hon.Tinian Reiher : Madam Speaker ti bon ti kan ibuobuoki teutana bwa are I kan karekea naba otau n te mena. Bwa are akea naba buren ae e kataia ni kateitei te Leader n te Kaitara. Ma I ti kan karekea am ruling teutana iaon te mena. Bwa are ngkana ko moan tabeka am amendment n aekakin ana moan amendment te Leader e totokoa te bwai ae register ao e konaaki iroun te Tautaeka ao ngai n au koaua ana subsequent mena akana a rekereke ma registered a bon bane naba n totokoaki. Bwa ngke e totokoaki n te moantai arei ao ko a bon ataia naba bwa ana bane n totokoaki akana a bane n rekereke ma registered.

Ngaia are kanga ti kan kakaea te anga are with all due respect nakon te Leader n te Kaitara. Bwa are ngai au reading n ana amendment aikai. Ngke e moan tabeka are e kan kanakoa are te bwai ae registered bwa e aki kukurei iai bwa e taku bwa e nang awkward e na nang *cumbersome* nakon taan mwakuri. E na kabatia riki aron te mwakuri ngkana e nang registered am bwai n te tai are ko uotia mai tinaniku.

Ao ngke e totokoaki arei n te moantai n te mena ao ngai n au koaua ngke arona bwa te mena a redundant naba akana imwina ake a rekereke ma registered. Ngaia are e a okioki naba are bon te kabwarabwara are mai moana n are n te moantai are e kangai. Ma ti karabwa te Leader n te mena bwa e nang kamatebwai ni kataia ni uneaki ana mena. Ma iai tabeua akana sequence akana ko taku bwa e nang logical are ngke e totokoaki arei ao ko a withdraw naba am amendment akana nikirana ake a bon rekereke ma arei. Bwa are kanga ai bon akea nanona, ao ko a bon ataia naba bwa te Tautaeka e na bon aki kona ni kariaia bwa are ngke e totokoa te moantai arei ao ake a

sequence ngkanne imwina akekei ana bon bane n totokoaki.

Ma ti kan kakaea ngkanne te anga are kanga ana mena ao I karabwa te mena. Bwa are I aki kateitei iaon te koaua are aongkoa e kabanetai ana men ate Leader. I taku bwa e nang tamaroa bwa are e bon umakini te naan itera aikai. Ma are kanga iai norakin are ngkana e a totokoaki are teuana arei. Ao ai tera nanon ake tabeua bwa are ko a bon ataia naba.

Bwa n aekakin ngkai are *any person* bon *any person* are e na *registered* ao ngke e bon totokoaki are e *register* are aongkoa e na kanakoa n te moantai ko a bon ataia naba bwa akeke nikirana ngkanne are e na manga uneakinna are e na aki register te aomata, e a bon bane naba n totokoaki iroun te Tautaeka. Ngaia are kanga bon ti anne ngai au kan ibuobuoki e rabwa.

Tibiika : I taku bwa a rabwa iango ni ibuobuoki nakon kakaean angan katamaroan riki tabekan ao maroroakinan te onono inanon tain te Komete nakon te Biira. Ao I nang karabwai iango ni ibuobuoki akanne.

Ngke bon iai mwakau iaan te tua n taona te onono teuana imwin teuana ngkana e roko iai ao I taku bwa e a tia ni maroroakinaki mai mwaaina ao tao e a redundant naba iaan are e a tia n totokoaki n te moantai ao I a karaoa naba anne.

Ma are I bon katikua nakoimi n taai nako ngaia are I kaokiokia nakoimi n te maroro ni kangai. Bwa ngkana I angani ngkami n te maroro I kaokia nakoimi. Are kam a bon tia ni kanakoi ami maroro iaona mi onono manga tera ngkanne te maroro are kona kanakoa imwina I a katikua nakoim ma te karinerine.

Ngaia are e a bon nakoira ngkanne. Ngaia are ngkana tao iai bwaai bwa ti aki nanona bwa aei tabera ae e rangi ni kakawaki n aron are ti ataia iaan ara tua ma tera angan katamaroana ni bon tobwaaki iaan ara tua.

Ngaia are I taku bwa e bon karaoa tabena naba te Leader n te Kaitara ao ngaira naba ti bane ni karaoi tabera ni kakaai anga aika ana nakoraoi iai ara Komete.

Ngaia are e a bon kan bane a tiku akanne bwa iango ni ibuobuoki ao katamaroa. Ma ti na keiaki ni kanakoa nakon are ti maroro iai. Ao eti N na butia riki te Leader n te Kaitara ngkana arona bwa iai ae ko bon taraia bwa ko a tia ni kabanea raoi am maroro n aron are I anganiko, ma I taku bwa tao ko kakimototoa am sum up iaon are ti aki nanona bwa I tuangko bwa ti na ira nanoia Taan Tei. I ti anganiko ma te karinerine ma ngkana ko taku bwa iai are ko taraia ngkana I kaokia nakoim ma ko sum up ko taku bwa

ko a kabebetea naba am raa ko a kimototoa naba am sum up iaan are ko a tia ni raoi ni kanakoa raoi am maroro man te moantai are I anganiko iai e a bon nakoim anne.

Ngkana ko kakimototoa n te moantai ao ko a kabwabwakia n te sum up kanga anne au iango ni bubuti nakoim ni kakaea te anga ae e na baiti riki ke e na nakoraoi riki aron bwa ti aki te kabaiti. E a manga tangi buaka te kabaiti. Bwa e na nakoraoi iai ara raa ao ti na unga n tekateka ngkai n rinanon ara Biira aei. Ao ti na keiaki bwa e a bon kan bane. Tia roko n are 56

Hon.Ieremia Tabai : Te Tibiika.

Tibiika : Ngaia I anganiko te Tia Tei mai Nonouti ao imwina ao I waaki nako naba ni karokoa e bane ao ti aki manga maroro iaon bwa ti na katia. E nakoim te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai : Aio ae I kan *suggest* te Tia Babaire bwa are ngkana a taku Taan Tei bwa a mena ma ti na aki katibanakoa tibwana te Auti n Tei aio Taan Tei ibukin te bwai ae ana karaoia. Ma akea bukina kai e tuai man karaoaki mai mwaaina, kai ti aki kona n adjourn ngkai te Tia Babaire ni uaa ngkai bwa akea n te rules ae ti riai ni kona n adjourned, akea.

Ma ti ngkana arona bwa e bure au ururing ma akea burena, bwa are ngkana e aki bane ngkai ao kabanea ngkai. Ma are ngkana kam bon kan kabanea ngkai ao are kai akea te kanganga.

Tibiika : Ti na kabanea bwa are bon tabera ae kakawaki karaoan te tua ao ti na kabanea. Tao akekei iango ni katamaroa iango ni kakaea angana, ti karinea te Tia Tei ke te Leader n te Kaitara n aron karaoan tibwangana are e a tia ni mena imatara n te tai arei are te onono. Ngai ate Beretitenti e nakoim.

HE.Taneti Mamau : Ko rabwa Madam Speaker kanga ni bon aron te Tibiika n aekan ngkana e roko n te 60 e a bon kabanei naba ana men ate Leader 60 ni kabane. Ngkana e a manga roko n *section 70* e a kabanei naba ni kabane bwa tia kaai ni kaekaeka. Bwa antai ae e na ataia ao nakon are tao e a taonaki teuana imwin teuana. Ngaia are e bon kona naba te Leader n te Kaitara n reianau iaon ana sum up ngkana a kaai naba ni kairaki naba te 60 a kabaneaki kanakoana ao ngaira ti kaeka tao te Leader are tabena e a roko n te 70 section te mwakoro 70 ao tao antai ae e na ataia ao tao e kona ni biri te maroro iai. ao e rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti n am ibuobuoki anne. Ma I taku bwa bon bwaai ni kabane bon mai irou kee tao ngkana ngaia tao e drag naba aron rinanoan ara Biira aei bwa are ngke

tao I a kangai naba bwa tao man te kibu arei ni karokoa te kibu arei. Ma are te bwai ae I tangiria I bon tangiria bwa ti te bwai ae kakawaki ana bon tauaki mwiia, ana tauaki mwiin bwaai ake ti oneai. Ao ana tauaki kanoan te onono nakon te Biira ao kanoan te Biira ake ti kabwaati. Ngaia anne te bwai ae I rangi n taraia bwa e na riai n eti.

Ao ngkanne ti nang kaoti nano ngkoa iaon te onono, ko a tia n sum up? Ao bwa iai au bubuti nakoim ko kona ni kanakoa are mai iaana are 12 bwa e uarereke are 56 ko a tia naba ni kanakoa ngkai. E nako 56 ngaia kabwara au bure, bwa ngaia arei ana onono te Minita. Ao kanakoa am sum up te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I nang kaitaui te naan maroro. I taku bwa I kariaia ni iango tabeua are ngkana e aki butimwaeaki n aekakin are *register* ma I taku bwa e kakawaki bwa N na taekinna ao anne. Ao tao tia kanakoa naba n teuana ao I a kona naba ni kangai bwa aei naba e irekereke ma arei nanona ai bon titebo.

Ma I nang karabwai te naan maroro ao ti ataia bwa tia bon bane ni kua. Kai ngaira naba tia kua ma are aei kanoan tibwangara ao aei raoi bon tibwangara ao aei raoi bon tibwangara ae taan karao tua ngaira ai bon aei raoi oin tabera. Ao ti na bon kekeiaki ao I karautaeka ngkana arona bwa karaoan tabeu ae ngai ae te tia karao tua ae e a rangi ni karekea te kanganga irouia raou n Tia Tei tabeman. Ma I nang karabwaia n aron aia kekeiaki naba ti na bane ni kekeiaki. Ao kanga ti akea bwa I taku bwa kauarerekeana bon titebo naba ma are mwaaina bwa are bon otaia otara.

Ngaia kanga ti anne ma I tangiria ni kan kaekai tabeua te naan maroro ao ti ataia bwa are ngkana tao ko a kua ao aki kona ni mwemwe maroro aika bwa ko a rangi ni kainnano. Ao tia bane ni kua ma ae e rangi ni kakawaki bwa karaoan tibwangara ma kanga ti anne ae I kan taekinna te Tibiika iaon are 56. Ko rabwa.

Tibiika : Ao tia kanakoa te kaoti nano iaon te Biira n onono nakon te kibu 56(b) ao ngkanne N nang kanakoa te kaoti nakoimi n aron are e a tia n tabekia te Leader n te Kaitara. Bwa te Biira n onono nakon te kibu 56(b) e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. Ao e nakoia ake aki butimwaia ao e aki moa butimwaeaki te onono anne.

Ao ngkanne iai naba te onono ae I noria ao e na tabekia te Minita are bon ana Biira te Biira nakon 56(d) ao e nakoim ngkanne te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rangi ni uarereke naba te onono iaon aio. I ti kan onea are 56(d) ao N na ti kanakoa te taeka are *appoint* ao e na oneaki mwiina n te taeka ae *propose for appointment.* Onean mwiin *appoint to propose for appointment.* Ti anne te onono kanga e aonga na re e tonu raoi aron te tibwanga inanon te tua aio bwa are anne tibwangaia kaain te division kanga ana kaota nanoia tao nakon te aomata are e na rineaki ke tera, ao te rinerine e na bon tiku iroun teuare te ti na rinerine are te Minita n te itera aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao I a kanakoa nakoim te Leader n te Kaitara bwa ko a kanakoa am kaoti nano iaon are te onono.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao anne naba e bon rangi n taraa naba ni make sense akea ara kanganga iai ma tao ti iaon are kanoan ana onono te Minita, bwa are iai kiban te taeka are *as* are imwin te taeka are *appointment* bwa are akea ni bon rabwatan te Biira ma tao e aki nanonna bwa e na rin ikanne. Ane iaan ana onono anne ao e kangai *to propose for appointment as authorized officers to monitor and to enforce compliance in accordance with this part.* Ao I taku bwa ngkana e rin te taeka ae *as* ao e a manga kaokoro nanon te mena anne. ma tao n akea n are e oneia bwa e ti tangiria bwa e na oneaki te taeka are appoint ma e *propose to appointment.* Ma tao anne kiban te taibi ae rinin te taeka are *as.* Ko rabwa.

Tibiika : Ao ngkanne I a kanakoa nakoim te Minita man te Aono n Raina e nakoim.

Hon.Mikarite Temari : Ko rangi n rabwa Madam Speaker ae ko karineaki iaon am taibora. I boutoka te Biira aio n arona ao kateira ae ti ataa tabera bwa taan karao tua ngaira. Anne raoi oina ao ngkai ti tekateka ikai Madam Speaker ti bane ni karinei bibitaki bwa ngaira taan karao tua ti aki birinako man tabera anne. Ma N na boboa waem bwa ngaira ti teimatoa n aekan ana kaoti te Tia Tei mai Beru ti riai n nanoangaaki an bon taraia ake akea rabwataia a kaota te karinerine kea ki. Ngaira ti tiku n teimatoa n anga te karinerine ao ti ataa tabera bwa taan karao tua. E a bia noraki itera aikai ngkanne ao anne tabera ti aki kona ni birinako ae tabera te karao tua.

Ma e bia taraaki marurungin te botanaomata ao marurungira ikai ao tea ki kabanetai inanon te maroro. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : I taku bwa ti nang kanakoa te kaoti nano iaon te amendment N na ti kanakoa te kaoti nano ana amendment te Minita. N na kanakoa te kaoti nano iaon ana onono te

Minita. Iai naba am amendment iaon are 56(b) ao ko tuangai ni ngai anne? iai n am beba aei are ibukin te taeka are as.

Ngaia te Minita n aron kanga e tabeaianga iai tao ko ongo ke ko aki ngaia ko taraia am koraki bwa e na riai ni iai as ke e na akea. Anne are ngkana iai bitakin nanon te section anne are ko bon nanonna n am onono ngkana e na rin n te taeka are as. Ngaia are e nakoim te Minita.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua tao N na wareka eang I taku bwa n aron ane te onono ane e roko imatam Madam Speaker are ko a tia ni kariaia e kangai bwa onean ane *d* anne ao e na karinaki ai aron ae nang rin ngkanne te D bwa aio ngkanne *to propose for appointment as authorizes officers to monitor and enforce compliance in accordance with this part* kanga ai aron e na rin e bon eti are e na riai n rin *as* bwa are *to propose for appointment as authorized officers* tao anne tao manga nakon te taetae ni matang ma anne kanga aron kaweneana n te onono irouia nakeke tabeia karaoan te onono ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia nanona ngkanne au *understanding* am onono *propose for appointment as* e na nim *"as"* imwin *appointment* e na aki ti toki n *appointment* ma ti na kanimwa *'As'* ngaia anne.

Hon. Willie Tokataake: Kabwara au bure Madam Speaker

Tibiika: I kangai ti a kanimwa *as* ngkanne

Hon. Willie Tokataake: bwa are au onono are iaon are e roko iroum ngkana ko bon nora te onono ao e koaua I *miss out* n te moan tai ngke I tabe n tara arei ma ngkai I bon nora raoi te onono ao bon anne raoi are ti tangiria n te onono ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia nanona ngkanne e nim te taeka ane *'as'* e na *replace* te taeka are *appoint* ma te taeka ae *propose for appointment as* ngaia anne ngkanne ana onono Te Minita n aron ane e taekinna. I taku bwa e a tia ni kanakoa ana maroro Te Minita ao ti a kanakoa te kaoti nano iaona.

Bwa te Biira n onono ibukin te kibu 56 (d) e na tei bwa mwakoron te Biira aei, ake a butimwaia e a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki. E nakoia ake a butimwaia ao ngkanne e bon butimwaeaki te onono anne.

I taku bwa e a bane te onono iaon kibu akana I a tia, nang kanakoa ngkanne te maroro iaon kibu akana 56,57,58,59,60,61,62,63 ngkana iai ae kan maroro ni kaotaota iaona, iai am onono n 63 I a kanakoa nakoim te Leader n te kataira am onono iaon

ane 63(3) ao e nakoim te Leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao aei iaon kanakoan kanga te bebwa ibukin te katuua kanga te *notice* ao n 3 ao e taku bwa e kona ni kanakoaki e bon nikiraki iroun te aomata ke e kanakoaki inanon te kaombuita ke n te *post* ke are te *post office* aikai angan kanakoana ma I ti kan karinna ikanne bwa e na riai n iai ni kakoauaki bwa e bon reke raoi iroun te aomata ane e kaineti te *penalty notice* nakoina ke nakeke riki a nakoaki n te *computer* ao n te *post office* ke n te *post* e reke irouia raoi te *notice* anne. Ao aei bukin ae ti kan karinna bwa are n tabetai ao kanga ti a bon taneiai n tabetai tiaki nori tao te naan ke tao a nakon te *spam* ke tao te *post* n tabetai are tiaki n ae ti a bon katoa bong naba n nanako tao n tuoi ara baoki ngaira tao bitineti aika na kaineti nakoia aei.

Ma ngkanne bwa aei ngaira iroura e nang kakawaki bwa e bon taraki raoi bwa bon reke iroun te aomata te *notice* anne bwa are ian (4) ao iai te tai ae kona kabwaka iai tuuam bwa anne kanga taekan te tuua ao ngkana ko aki kabwaka n te tai anne ao ngkana e na rawata riki te kangaanga bwa ko a kona ngkanne nako ni kabowiaki ke ni kateaki n te bowi. Ngaia ti anne ngaira kakawaki ae na bon kamatoaki raoi bwa e bon reke inanon bain te aomata ke te kaetieti ibukin tuuana are e riai ni kabwaka n te tai are e tuangaki iai n te kaetieti anne e na riai n reke raoi irouna te meeri are e nako n te kaombiuta ke are e nako n te *post office* ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakon Te Minita are bon ana Biira te Biira e nakoim.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki Tia Tei ae karineaki n ana onono ao e koaua tao eang kanga ngaira n aron tarakina n te tai aio ao aio aikai are e na bane ni karaoaki n te *regulation* angkoa a kakaeaki raoi kanga tenan kanga tao baike ana karaoaki raoi n aron aio ana bane angkoa aika ngkanne are a nang karinaki n te *regulation* ngaia are angkoa e na katukaki n arona aio. Ma e na karaoaki te *regulation* are e nang manga bon karaua ni kakaea te *procedure* ibukin aio are e na karaoaki n te *regulation* bwa are iai naba n te Tua aio kanga aron karaoan tenan aan Tua ko rabwa Madam Speaker ngaia are kanga ti a katikua moa n aron aio bwa are e a karaoaki n te *regulation* ko rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa bon akea riki ae kan maroro I a kanakoa nakoim te Leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua Te Minita ma I taku bwa te bwai are e

mwaneweia iaon are te *regulation* anne iaon mwaitin te tuua ane ian (4) ma aei aron karokoan te *notice* nakoia aomata ao tao anne I taku bwa e nang mataata te bwai ae ti tangiria bwa e na aki reke ae a nang katuaeaki ke ni kabureaki aomata ibukin ae aki kabwaka tuaia n taina bwa e aki roko inanon baia. Ao ngkana ngai tao I aki nang tao n tutuoa au meeri ke tao e a nako n te *spam* ao I a kantaninga bwa e a tia n roko irou ao ngaia e aki roko ao I a kateaki n te kabowi bwa I aki kabwaka n taaina.

Kanga ti anne ae I taku bwa e nang kakawaki bwa kanga ti na tarai naba itera aika ana riai naba nakoia ara botannaomata ko rabwa.

Tibiika: Ao nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaon te onono nakon te kibu 63(3) ao te Biira n onono nakon te kibu 63(3) e na tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki. ao e aki butimwaeaki te onono anne

Ao ti nang kanakoa ngkanne te maroro ni kaotaota ke te titiraki iaon kibu akana I a tia n taekin 56,57,58,59,60,61,62,63 ao N na karina 64 bwa bon kanoan te mwakoro ane 8 ao e a bane naba ikanne kanoan te 60, 64 e toki n 64 I a kanakoa nakoimi ngkana iai ae kan titiraki ni kamataata iaon kibu akanne ao e nakoim Tia Tei ae ko karineaki mai Maiana.

Hon. Vincent Tong : Kanga ti te *comment* tao te nono ae uarereke Te Minita kanga tiaki te bwai ae rangi n abwabwaki ngkana ko tara ane 60 iaon te *annual return* ao ko kanga ko taraia ao e irekereke ma te aomata are e *import* titabo ma e a mena ibuakon te *complain* ao terana riki ngai au koaua kanga e na angaraoi riki ngkana arona bwa e aki kona ni karokoaki ni kaokaki nakon raona are tao bon imwin 55 aekakin 55(1) te aomata ae na aki kakaboanaki e na *hire* te *electrical product* are angkoa e aki *meet* te *standard* ao ane 60 kanga te *annual return* bwa are ngkana ko noria titabo ma e a manga kibara are te *division* kanga bon ti nono ao te *comment* ae uarereke ngkana tao a kona n *note* kain te A.G e rabwa.

Tibiika: Te Minita e nakoim am kaeka

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker e rabwa te Tia Tei ae karineaki ao e koaua are tao eang are tao a bon taraia taan *draft* bwa are ngaia aika kanga bon ngaiia riki taan rabakau iaon aio ao ma a kakaea angana ane ngkana arona bwa e koaua bwa iai angana ane e na mena ngaia tao a bon kangaiakinna ao ngkana tao arona bwa iai n aron are I bon taekinna naba ngkana arona bwa iai angabuakan te Tua aio ao are bon arona e na mang bon

okira naba te auti aio bwa e na manga kakaea angan katamaroana are bon iai angana. Ma are e aoria bwa are tao a bon *take note* au koraki iaon aio ao e rarabwa Madam Speaker.

Tibiika: Tao bon akea ae na titiraki ti a kanakoa te kaoti nano, ngaia e nakoim Te Minita n te MOJ

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker e koaua I ti kan kamatoa otau n are kanga bon te *general comment* iaon are 63(7) bwa aio e angan mwaakan Te Minita ian te *regulation* tiaki n ti rekereke ma te *fee* bwa e rekereke naba ma karaoakin tenan *proceedings* n aron are e oti *be taken respect of offenses that include servicing, serving* tenan *notices* tera raa kanga anne ngkanne te *section* are angan Te Minita mwaakan ni karaoi tenan *procedures* n aron are e taekinna ngkana eti otau ma ngaia bwa I taku bwa te *section* ane 63(7) kanga e *address* ngkanne tao ngkana iai te *amendment* n au ururing ao e *address* ngkanne bwa are tiaki ti iaon te *find the penalty* ma e anganna naba te *procedure* bwa ana kanga n *serve the notice if by post* n aekakin anne are e taekinna ma I taku bwa anne are anganna e na ti *confirm* Te Minita ngkana anne e anganna te mwakaa n aron are e taekinna e kona n *develop* e *procedure and follow in serving* tenan *notices to offenders* ke naake aki *comply* ngkana I a butia Te Minita.

Tibiika: Ngaia Te Minita

Hon. Willie Tokataake: I taku bwa kanga bon anne are kanga I taekinna are aikai aike ana karaoaki ian te *regulation* tenan *procedures* ibukin aikai ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia ao ai bon akea ae na kaotaota riki ao ti nang nakon ngkanne te kaoti nano iaon ara kibu akana 56 ao ti bon tiku naba iaon te kibu te mwakoro 8 ni kibuna aika 56,57,58,59,60,61,62,63 ao 64 ao bwa ana tei bwa mwakoron te Biira aei, ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki ao e nakoia ake a butimwaia.

Ao ti a nakon ngkanne te mwakoro 9 ni kibuna aika 65,66,67,68,69 ao I a katokia raoi n 69 bwa e bane iai te 60 ao I ataia bwa iai tenan onono akana e na tabeki te Leader n te kaitara iaon te kibu 66(1) ao iaon te kibu 69(1) ao akea naba ngaia are ngkana I bubutiko te Leader n te kaitara ko a kanakoi naba am onono akana uoua akanne. Ngaia teniua, teuana uoua, teniua, a bane n tiku uoua iaon ane 1 66(1) ao teuana iaon arei I a kanakoa nakoim te Leader n te kaitara ko a kanakoi naba am onono ni kateinua iaon ane 66 ngaia 65 ao e nakoim te Leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika N na kanakoa 65,60,ao 70 ao 65 anne e nang

uarereke bwa ti karinan te taeka ae 'to' ane n 65(C)(ii) are te *roman numeral ii* ae n te kabanea raoi n te kabanea raoi n rain ao iai ae kangai. *Propose to be charge consumers* ma I taku bwa e bua te taeka ae *'to'* ngaia anne kanga ti te onono ae uarereke nakon 65.

66 kanga kanakoan ane (1) (B) are e na kainanoaki ana kariaia Te Minita imwain ae kanakoaki te *license* bukin tera ngkai aei ae ti tangiria bwa e na kanakoaki bwa are ian tibwangan te *division* aei ae a tia n anganaki ian te Tua are n tietura 1 ao anne teuana tabena bwa kanakoan te *license* ao te *permit* ao ngkanne aei e aera ngke e nang manga tuoaki moa iroun Te Minita kanga aei kanga bukin ae ti na kanakoa bwa kanga tiaki tangiria bwa tao e nang manga riki tao e na *politicize* te aeka ni babaire aei bwa ngkai akea tao akea ngkai tibwangan Te Minita ian ara Tua ngkana ti nora tabena ane e mwakoro ian ane mai moan te Tua aei ane 5 ao I taku bwa anne ae e aki. Ngaia kanga e nang mataata tibwan te *division* ane ian ane tietura 1 ngaia ti anne ti ti kan kanakoa aei bwa kanga titabo ma kanga te bwai ae boou ae manga karinaki ao ti ataia bwa are ni bon karaoan te mwakuri tao ane e na bon bae.

Ma e aera ngkai ibukin aei e manga tibwa karinaki ae Te Minita ngke akea ian tibwangan te *division* ae na riai moa n anaa ana kariaia Te Minita imwain anne kanga ti anne ao tiaki tangiria bwa e na tao e na manga riki bwa tao ke tao e na *politicize* ngkann te *process* aei bwa kanga n are te tietura ao e bon tiku iroun te *division* ko rabwa.

Tibiika: Ao ngkana ko kukurei te Leader ao ti a kanakoi ni kabane am onono ni kabane akanne ni kabane 65,66, ao 70 ma ko a kanakoa.

Hon. Tessie Eria Lambourne: 70 au onono ane imwina ane 70(1) ao anne kanga tao aei are kanga a kantaningaki iai tao tenan kaben n tenan kaibuke bwa ngaia iai katabeaia ian te roki anne ma ibukin aia kaako kanoan aia kaibuke ae te bwaa ma tera ngkanne taekan are ke tao taran are bon bwaan te kaibuke a reke naba ian aei ke ti a ti nanonaki iai ti are kaako are a uoti. Ngaia kanga te bwai ae ti na karinna bwa e na kamataata bwa aei e aki irekereke ma are te bwaa ibukin te kaibuke anne inanon kanoan ane 70.

74 taina nakon 74 te Tibiika, 74 anne kanga

Tibiika: Ti a katokia moa ikanne ti a katokia

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa

Tibiika: Ti a katokia n 70, ao I a kanakoa nakoim Te Minita are Biira te Biira e nakoim.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker e koaua ana onono ane 63 ngkoa ke 65, ngaia are e na karinaki te taeka are *'to'* ngaia. Eang ma kanga n aron tarana ao kanga tao e koaua tao e koaua ae kanga tao te *grammar* ke tao te *typal* ke tera ma are I taku bwa n aron are I taekinna naba aekakin naba aikai I taku bwa e kona naba ni mena tia kaeti Tua e kona naban rinanon aio ma are e bon aki urua nanon te Biira.

Ane imwina ngkanne ae ngaia are kanga tiaki butimwaea naba anne, ane imwina ngkanne 66 ngaia are e na kanakoa Te Minita man Te Minita e na aki karaoa te *approval* eang I taku bwa ke tao te bwai ae I ti kan taekinna bwa titabo kanga n aron ae iai mwaakan ake tabeua ae nang tibwa karinaki aio e aki, aio bon kanoan te *draft* kanoana ngkeke a moan karaoia naakai ao aio bon aron te Biira aio akea ae manga karina riki aio inanon te bwai aio bwa bo kaman arona ngke e *draft* naki te Biira ao e bon tiku n aekakin aio ni karokoa te tai aio. Tao bon iai bukina irouia naake a karaoa aio ngaia are are ti a bon katikua moa bwa e na riai n tiku n aekakina aio n te tai aio.

Eang n aron tarana ao e bon e mataata ao e taekinaki te kaako e aki taekinaki bwaan te kaibuke e bon taekinaki te kaako are ana kaako te kaibuke ao ti taetae ikai iaon kaibuke ni bwaa ake ana roko ikai ngaia are e bon ti taekinaki te kaako are a uotia are te bwaa. Ngaia are ti karautaeka naba bwa tiaki naba butimwaea te onono ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao akea riki ae na maroro iaon te onono ao I a kaokia nakoim te Leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao I kaitaua Te Minita I taku bwa are te onono nakon 65 kanga n otau aei e butimwaia ma ngkana arona bwa e aki butimwaeia ao e na aki kanimwaki te taeka aei te Tibiika. I taku bwa e na mataata bwa are aei nnena ao ngkana e aki butimwaia ngkai ao akea te kariaia mai iroura bwa antai are e na rinanon ara Biira aei imwain ae kanakoaki nakon te Beretitenti e na aki kona n rin te taeka aei aei nanon te onono aei ngkai ngkana e aki butimwaia ao e na aki rin ma I taku bwa aei kanga bon te bwai ae bon rangi n uarereke ao tiaki nora riain ae manga totokoaki ae aei tao bon buren te taibi ao e na riai ni karinaki ma ngkana e totokoia ao e na tiku n arona ae teina ngkai ana Biira aei anne nanon te totoko anne.

Ian ane teuana ane iaon tao anne are e a tiku, ane 70 ane ibukin bwaan te kaibuke ao e taku Te Minita bwa tao aei kaibuke ni bwaa ma I taku bwa e aki kanga e aki nang mataata te

mwakoro aei ae ti ibukin kaibuke ni bwaa bwa nanona kaibuke ake a uota te bwaa ao kaibuke ake kaibuken Kiribati ao tao te *barge* ma te *tug* are ana uota te bwaa. Aikai ian ara Tua aei a irekereke naba ma ngaia ma tao ngaia anne tao e a mataata bwa are e a tia ni kamataata bwa e aki irekereke ae 70(1) ma ake bon bwaan te kaibuke ma ti ngkana e uota te kaako ae te bwaa ao anne e raoiroi bwa e nang mataata ao e rabwa.

Tibiika: Ngaia e a tia ni kanakoa ana maroro te Tia Tei ae karineaki iaon ana onono akana te Biira n onono ibukin te kibu 65(C)(2) ao 66 ao 70 ao ngkanne nang kanakoa te kaoti nano iaon ma ngkana N na kaeta otau iroum Te Minita imwain ae I kanakoa te kaoti nano iaona. Iaona ane 65 are te taeka are *'to'* ti butimwaia tia karinnaki, tiaki ngaia ngai ngkanne nang kanakoa te kaoti nano iaona.

Te Biira n onono ibukin kibu aika 65,66 ao 70 ana tei bwa mwakoron te Biira aei, ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki, iai am kan titiraki

Hon. Tinian Reiher: I ti kan karekea am mena Madam Speaker bwa te Biira ae ngkai ma ngkai ti bon *quorum* naba kee

Tibiika: Tiaki *quorum*

Hon. Tinian Reiher: Bwa are ngaia ao ti a kanga ni kabwata te mena ngkana tiaki *quorum*

Tibiika: Ngaia ti a *call the quorum, call* te *quorum* taiaoka.

E a koro e a *quorum* ti a kona ni waaki ti nang waaki e a bon bane, ti nang kaotinano iaon kibu mwakoro 9 kibu akana 65,66,67,68,69,70 bwa kibu aikai ana tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki ke kangai Tiaki. ao e nakoia akana a butimwaia ao a butimwaeaki ngkanne mwakoro kibu ake I a tia n taekin bwa mwakoron te Biira aei.

Ao ti bon tiku naba ni mwakoro 9 ni kibuna aika 71,72,73,74,75,76,77,78,79 ao I nora te onono ana onono te Leader n te kaitara iaon 74(3) (B) ao e nakoim ngkanne te Leader n te kaitara am onono tabekia.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao te onono anne e kaineti ma te *license* ibukin kawakinan te bwaa ao e kangai bwa are ni B bwa e na riai n oti n te *license* anne tain te *license* anne ao e manga reitaki n tokin te mwakoro anne ao e manga kangai ma e na aki raka iaon 2 te ririki. Te onono ae ti kan karinna bwa ti tangiria bwa e na nako are e na aki raka iaon 2 te ririki bwa are e kaokaokoro tein te *storage* aekakin te tabo ae kawakinaki iai te bwaa bwa

iai are n aekakin te *KOIL* are e a bon nang bubura kaei mwaitin te bwaa are tao e a riaon 1,000 te *liter* n aron are kanga te kabotau ikai n aron kakaokorona ao iai ake a uarereke. Iai tenan tabo ni bwaa ake ko nako ni bwaana iai am kaa ke am rebwerebwe ke ko kaboa iai bwaan am booti ao iai naba ake a uarereke riki are tao iaon abamwakoro are tao ti kakateaina aia turam a kakaokoro tein tenan tabo aikai

Iai naba taabo tao a nang kakamaku riki tein te bwaa are a kawakin tao te *dangerous* ngaia anne ae ngkana e kangai bwa e na aki riaon 2 te ririki ao ngaira ti taraia bwa are e na bon iai e na bon tutuoaki n taainako taabo aikai ao ngkana aki bwati ana bon aki anganaki te *license* ngaia are kanga e manga menaki taina bwa e na aki riaon 2 te ririki bwa I taku bwa tao iai ane e na bon taraki bwa e a bon nang tikiraoi ao ane e na bon tutuoaki ni katoa tai iroun te *inspector* taabo aikai te tai are e aki iai ira te tai te kaetieti e a kainaki naba. Ngaia are kanga tiaki naba tangiria bwa are e nang manga okioki naba te kabanemwane irouia aomata ao aei are kanga ti a tia ni mwaneweia are e manga iai te *license* ibukin kawakinan tenan bwaa ae tao ngke te tia bitineti n te bwaa iaon abamwakoro aei naba teuana ama kabanemwane ae kona kaboa am *license* ibukin kawakinan te bwaa bwa tao te bentin ke te karatin ma are e a reke ian te *petroleum* , ao anne ae ti na taraia bwa e na aki katukaki iaon ae na aki raka iaon 2 te ririki bwa e na kaukaki bwa e nakon taran te tabo teuana ma teuana bwa ngkana e taku te *inspector* bwa aei e a bon nang ira raoi te Tua e anganaki naba te *license* ae tao e na maan riki nakon ae 2 te ririki.

Bwa are nanona ngkana ko nang manga kaboua ngkanne ko na manga kaboa riki ngaia anne bukin ae ti tangiria bwa e na mauna arei bwa tao ai bon nakon taran tein te tabo ni bwaa are e kawakina te bwaa n tarana iroun te *inspector* are ngaia tabena aei kanga ti ngaia anne te Tibiika ko rabwa.

Tibiika: I kanakoa nakoim Te Minita kaekan te onono e nakoim.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki n ana onono ao e koaua anne tao anne tarana iroun te Tia Tei ae karineaki ma tarana ngaira iroura e na riai ni iai te tai are e na anganaki iai te *license* te rabwata e na riai ni iai. Ngkana arona bwa e na manga karakaaki e na manga bon moan karakaaki ma e na riai ni iai ana tai e na riai n toki n 2 te ririki n aron moa ngkai te babaire ian aio bwa are bon iai riaina bwa e na riai a na riai n toki ni kabane tenan *license* tiaki te baere a nang anganaki bon anganaki nako naba ao nang bon waaki nako naba ni karokoa tokin aonnaba.

E na riai ni iai tokia ngaia are kangai n toki n te tai aio 2 te ririki ae ti kataia ni iangoia moa n te tai aio ko rabwa Madam Speaker ngaia are ti totokoa te onono.

Tibiika: Ao I a kaokia nakoim te Leader n te kaitara kanakoa am *sum up* iaon am onono akanne.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa ao I kaitaua Te Minita ao I taku bwa te onono aei e aki kanakoa manin te *license* bwa are bon kangai *must specify the period of time for which the license is granted* ma tiaki tangiria bwa e na kauarerekeaki nakon 2 te ririki. Ma I taku bwa anne kanga I ti kan kaeta anne bwa tiaki e na iai tokina ma e na bon taraki bwa n ningai ao e na aki tauaki n are 2 ma e rabwa Te Minita bwa I ti kan kamataata anne n aron ana kaeka ko rabwa.

Tibiika: Ao nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona te onono ane 74 ao e kangai ngkanne. Bwa te Biira n onono ibukin te kibu 74(3) (B) e na tei bwa mwakoron te Biira aei akana a butimwaia ke a kangai Eang ao akana aki ke a kangai Tiaki, ngaia e aki butimwaeaki te onono.

Ngkanne ti bon tiku naba iaon ara kibu akanne are 71,72,73 ni karokoa 79 ngkana iai te kan kamataata titiraki ni kaotaota, akea ti a nako. Tia kanakoa ngkanne

Hon. Tessie Eria Lambourne: point of order

Tibiika: Ngaia I kanakoa nakoim te Leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao N na ti bubuti te kaotaota teutana iaon ane 78 bwa e aoria naba n ae e mataata naba nakoia ara botannaomata are tera raoi mitiin aikana a kananonaaki ikanne mitin are a na karaoa te *gas* man te bwaa ngkana a kona ae tiaki te rebwerebwe ke te kaa ngkana e kona n ti kabwarabwara Te Minita ao e na rangi ni ibuobuoki aei ko rabwa.

Tibiika : Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker N na ti ongora irouia au koraki aikai bwa e aonga n ae eti ara kabwarabwara ane 78 tera tenan mitin ae nanonaki ngaia anne ae nanonaki iroun

Tibiika: 78 ngkoa are ko titiraki iai te Tia Tei? ngaia te kibu 78 ane titiraki te aba iai.

Hon. Willie Tokataake: Kabwara au bure Madam Speaker ma I taku bwa ngkana ko bon wareka ko bon wareka te bwai aio ao kanga ko bon kona n ota iai bwa are ngkana ko bon kangai *no person may use any machine for the manufacture of gas from petroleum or any machine other*

than the motor vehicle that uses petroleum as fuel I taku bwa e bon ota ikanne imwin *it where house factory where house shop store the large or other building of facilities without have first the license to do so from the petroleum inspector.* I taku bwa aio are e irekereke are e na riai ngkana kona kawakina te bwaa kona riai ni kawakina te bwaa n te tabo are kona bon riai ni kawakina te bwaa iai. I taku bwa ngaia anne kanga aron tarana Madam Speaker

Tibiika: Ko titiraki ngkoa iaon ane 78(1) ngaia ao e a tia ni kanakoa kaekana Te Minita e nakoim te Tia Tei

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I taku bwa au titiraki bwa e aoria n ae ti ataia raoi ao ota naba ara botannaomata bwa aei teuana te mitin ae kainanoa te *license* ao e aki kona ni kabonganaki te aeka ni mitin aei ni karokoa e a reke te *license* ngaia ti kan kaotaira bwa tera raoi ae nanonaki kanga tera tao te katoto ae te mitin ibukin karaoan te *gas* ae aikai ae na kona ni kabonganaki n te mwenga. Ngaia tao aei ae nang kakawaki bwa ti na ana ongora naba ara koraki bwa tera raoi aekakin mitin aikanne tao bon iai mitin ae kananonaki ngaia e koreaki ikai ma n aekakin tao tera tao ngaira ake tiaki taan rabakau n te itera ti kan ongora tao te katoto ngkana arona bwa e na kona n reke te katoto. Ae tao karaoan te *gas* aekakin te mitin tera ti a karautaeka ngkana arona bwa e a rangi ni kangaanga reken aei bwa are iai taan rabakau ae a kona ni ibuobuoki nakon Te Minita ko rabwa.

Tibiika: Ngaia Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ngaia n aron aia *note* au koraki ao tenan mitin ake ana *process petroleum* are e na kona ni *produce other products* kanga tao bon iai tenan mitin aikanne ma are tiaki kona I aki kona naba ngai ni kabwarabwara bwa are tiaki I akia ta raoi aron bwa tera te mitin are e na kona ni karaoa tao te *petroleum product* ke tao te bentin ao N na manga kaotinakoa ni karikia bwa te *gas* kanga aekakin kanga anne kanga aron kabwarabwarana ao tao bon iai te aekaki ni mitin aikai ae tao a bon waaki ngkai n te aonnaba aio ae tiaki naba ataia bwa are tao akea naba i abara ikai ma anne kanga nanon raoi te bae e nanonaki n te kibu aio ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia iai riki te kan titiraki e nakoim tiaki te titiraki ngaia ao I taku bwa ai bon akea nang kanakoa te kaoti nano iaon kibu akanne.

Bwa te kibu 71, 72, 73,74,75 ,75,76,77,78, 79 ana tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Tia tara ngkanne ara kibu ane 80 , 82, 83, ao ngkana iai ae kan maroro ni kibu akanne bwa akea te onono iai ao nang kanakoa ngkanne te kaoti nano. Bwa te kibu aika 80 , 81,82,83 ana tei bwa mwakoron te Biira aei akana a butimwaia ke a kangai Eang ao akana aki ke kangai Tiaki, e nakoia akana a butimwaia.

Ti a tara ngkanne ara kibu akana 84, 85, 86, 87 ,88, 89, ao 90 91,92 imwai ae I kanakoa te kaotaota iaona ke te maroro iaon te kan titiraki ni kaotaota ao iai tenan onono akana a oti iaon kibu akanne mai iroun te Leader n te kaitara iaon ane 88 (3) ao 90 (A)&(B) ao akea naba ao I a kanakoa ngkanne nakoim te Leader n te kaitara bwa ko tabeki am onono akana oti iaon am *amendment bill* e nakoim

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika te onono ane 88 nakon 88 e kaineti ma (3) aei te 88 are kanga rineaia ao tabeia tenan *electrical inspectors* ke taan tutuo ibukin te iti ao (3) ao e taekinaki iai bwa te tia koroboki e kona ni kanakoa ana iango ibukin nakon Te Minita ibukin rineaia aomata mai tinanikun te tabo ni mwakuri te *ministry* ke man tenan *ministry* tabeua aika na riki bwa kanga *assistant inspector* ao tao te *assistant inspector* ae na buokia tenan *electrical inspector* ni karaoa tibwangaia ane e makoro n te (1) anne taekan te (3) ao ara onono bwa e na kamaunaki aei. Aikai bukina bwa te *division* ngaia are ian teuana ao ngaia tabena anne bwa tao aei e noraki bwa anne e bon anganaki bwa tabena bwa bon ngaia te *technical arm* ke te tia rabakau iaon itera aikane ao ngkana e na iai tao kainanoan riki are tao antai riki aika na kainanoaki ma ti tenan *inspector* moa ae ngkai ae iai araia ian te Tua.

Are ian (3) naba kanga e na tiku aei bwa bon taben te *division* ma ian (3) ao e manga iai te nakoa ae boou ke te *assistant inspector* ae anne akea rongorongona n rabwatan te Biira aei mai moana ni karokoa tokina bwa antai tenan *assistant inspector* ao tera tibwangaia ngaia are kanga ti a tara anne bwa ngkana e nako ao bon akea naba te kangaanga bwa are kanga ti a taraia bwa are tao ai aei naba tao ai bon ngkana iai te nakoa n te *ministry* ae kona ni ibuobuoki ao tao anne bon kona ni karaoia te tia koroboki ae tao tiaki araia bwa tao tenan *assistant inspector* ma a kona ni ibuobuoki ni karaoan taben te *inspector* ngaia kanga bwa ngaira iroura aei ai te *administrative matter* kanga ngkana aki mena ian te Tua bwa are 1 taben te *division* bwa ngaia e na *propose* ngaia e na anga aara ao aei e manga karinaki ai manga te tia koroboki ikai. Kanga e a nang tiraua itera aika taben te *division* ao manga iai riki ae na anganaki ao te kauoua bwa ibukin are manga iai te nakoa ae boou ae te *assistant inspector* ae a manga mwaneweaki n anne ae akea

kabwarabwarana bwa antai ao tera tabena irarikin e na kanga ni buoka te *electrical inspector* kanga ti anne. anne bukin ane ian 88(3)

Ian 90 ngkanne te Tibiika ao kanga ti kamenan te taeka ae te *electrical code of practice* bwa are e aki kabwarabwaraki aei ian ara kabwarabwara ao e rawata aekakin taeka ane iai are te *draft code* ao iai *code of practice* n are mwakorona aikanne ma tao te tabo are e reke iai ke e oti iai te taeka aei ao tao e na oti bwa anne te *electrical* e na karinaki iai are *electrical code of practice* kanga anne tao te kabwarabwara ni kanoan ane 90 anne. Anne ane ian 90 ngkana arona bwa tao aei e a bon tabangaki naba kanga n aron are e a tia ni iai tenan iango ni ibuobuoki ao aei e a bon tabangaki naba inanon te mwakoro ae te kibu ae 90 ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim Te Minita are am Biira te Biira bwa ko a kaeka te onono e nakoim.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker eang ao n aron te moan onono ane n 88(3) ao are e taekinaki te *assistant inspector* ao aikai riki e nang rekereke riki ma te mwakuri itinanikun Tarawa tenan *outer islands* ke tao Kiritimati n aekakin te *case* aei tao Kiritimati naba are e aki kona n raa arei, ti kona naba n reitaki ma Kiritimati nakon te tia koroboki are i Kiritimati ao te tia koroboki arei e na kona n *propose* temanna te aomata are e kona n riki bwa te *assistant inspector* i Kiritimati. Ngaia are kanga tarana e na bon riai n tiku aio bwa iai bonganana naba n te Tua aio ngaia are tiaki kariaia naba te onono.

N ane 90 ao n aron otara n te mena aio are bon *electrical code* are nanona ngkana e taekinaki te *electrical code* are bon te Biira aio ibukin te iti ngaia are kanga e a bon *obvious* bwa ane te *electrical code* are nanona bwa bon anne ae nanonaki n te Biira aio ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao tao akea riki ae kan maroro ao I a kaokia nakoim te Leader n te kaitara bwa ko a kanakoa am *sum up*

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua Te Minita n ana kaeka ma I tabeaianga iai ao bon te taeka ae N na bon kabongana te Tibiika bon te tabeaianga n aron ana kabwarabwara bwa ngkana arona bwa e taku bwa aei ae ti kona ni karekeia tenan *inspector assistant electrical inspector* tao ibukin Kiritimati e aera ngkane bwa e na bon aki bon karekeaki te *electrical inspector* ibukin Kiritimati ao e na karekeaki te *assistant inspector electrical inspector* bwa akea rongorongon ao mwakan te aomata ae arana te *assistant electrical inspector* ian te Tua aei bwa ti te

electrical inspector . Ngaia anne teuana bukin ae ti tabeaianga iai ni karinan te ara anne bwa are tera ngkanne mwakan te aomata anne are e nang karekeaki tao i Kiritimati n aron te katoto ae e taekinna Te Minita tera ngkanne ae na kona ni karaoia bwa akea mwakana ngkanne ian te Tua.

Ma ti aomata ae bon tenan *electrical inspector* ae ngkana ibukin Kiritimati e bon riai ni karekeaki ae bon te *inspector* ae tiaki te *assistant* anne I taku bwa e kamataata raoi aron ara tabeaianga ibukin rin anne ai manga te nakoa ae boou ao e ngaa tabena ke anne tao ti kinaki ian te Tua te *electrical inspector* I taku bwa e rangi ni mataata kanoan aei te Tibiika ao arei are e a tia nako ana mena Te Minita kanga ti kabonganan te taeka ae na ti tetikina inanon ara Biira aei bwa are ibukin are e aki kabwarabwaraki bwa tera te *electrical code of conduct* ao ngkana tao e kangai ma kauarerekea te *code of practice* anne naba. Ti aei kanga ti menan te *drafting* te katamaroa ibukin e na *consistent* aron kabonganan te *term* ao ti anne ae ngaia ane e a tia ni kanakoa iai ana reke Te Minita ao e rabwa.

Tibiika: Ao ti nang kanakoa te kaoti nano iaon ara onono ara Biira n onono akanne. Te Biira n onono iaon 88, 90 ngaia ti uoua ngkanne N na kanakoa te kaotinano iaon te onono. Bwa te Biira n onono iaon te kibu 88(3) ao te kibu 90 (A) (B) e na tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke a kangai Eang ao ake aki kangai Tiaki. Ao e totokoaki te onono n aron are e a tia n tabekaki.

Ao ngkanne ti bon tiku naba iaon ara kibu akana 84 ni karokoa 92 ao ngkanne I a kanakoa nakoimi ngkana iai te kan kaotaota iaon kibu akanne. I taku bwa bon akea ti a kanakoa bwa te kaoti nano, bwa kibu aika 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91 ao 92 ana tei bwa mwakoron te Biira aei ake a butimwaia ke kangai Eang ao ake aki ke a kangai Tiaki. E butimwaeaki mwakoron ke kibun te Biira aei.

Ti a nakon ngkanne kibu aika 93, 94, 95, 96, ao I a kanakoa ngkanne nakon te Leader bwa e na kanakoa ana onono iaon te kibu 95, 96 tiaki ti 95 ao e nakoim te Leader bwa ko a kanakoa naba am onono anne.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao 95(4) aei are kanga taben te *division* ni irekereke ma ana aobiti te tia kaeti Tua ao aei kanga ni irekereke ma tenan tangitang ke tao tenan uneaki ao A e kangai ibukin ae kanga e irekereke ma kakoroan nanon te Tua aei ma e kangai kakoroan nanon ao kabwarabwaran te Tua anne ae ti na kanakoa te taeka are *'kabwarabwaran' or interpretation of laws'* ao bukin tera? Bwa aei taben te rabwata ae te kabowi bwa e na

interpret the law ma tao te *application* ae ngaia anne ae taben te A.G ni irekereke ma tenan Tua bwa tera raoi aron te *application* n te *law* anne ma e aoria n ae e aki nang mangaongao naba bwa are aei tabena te rabwata are teuana are te *judiciary* ke te kabowi anne bukin ane kanakoa ane te taeka ane *or interpretation.*
Tao ti tabeia riki te *application* bwa are ibukin kakoroan nanon te Tua aei.

Are imwina kanga ti karinan teuana ae te *'F'* tao tera riki itera ake tao a kaineti ma te Tua aei are ngaia e na riai naba n taraki ibukin tenan tangitang bwa are ngkai ti aikai itera aika kona n tangitang iai aomata ao ngkana iai riki ao ngkanne e aki ngkana e aki reke ian aei. Ngaia are e na kaukaki bwa mina iai riki ae ni irekereke ma kanoan te Tua aei ae ngaia e na riai ni kaukaki iai aomata bwa ana kona naba n tangitang kanga anne tao nanon raoi te onono aei ao ngkanne akana aikane ai te *drafting* ngkanne akana nikirana ma anne raoi te onono bwa e kanakoaki arei *'or interpretation'* ao e karinaki riki teuana are *'any other matter'* ma tao ane ngaia e kaineti ma aron te Tua aei ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim Te Minita bwa ko a kanakoa am maroro iaon te onono.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki n ana onono ao e koaua are te moan onono ane ana onono te Tia Tei ae karineaki ao e tangiria bwa kanga e na kanakoaki te taeka ae *interpretation* ma aio Madam Speaker kanga aio imarean ara aobiti ma ana aobiti te tia karao Tua ngkana iai aron kaetan tenan Tua aron kaetan ao tao kamataatan Tua inanon Te Biira aio. Aron bon uneakinan bon kaetan raoi te Tua are e bon eti ae taekinna te Tia Tei ae karineaki are anne bon te bowi ae bon tabena ma aio moa n aron kanga kamatatakina bwa e na bon riai ni iai kanga ana anga naba te *division* ma ana aobiti te tia karao Tua ni bon kona naba ni kabwaranakoa te Tua arei bwa e aonga n are a ota naba iai te botannaomata moarara riki bon aomata ake kanga a irekereke ma tao ana *client* te Tautaeka ke tao kanga te koraki ake kanga a tangira te kamataata.

Ma ngkana e bon kabwaranakoan te Tua bwa e na kanga aron kabwaranakoana e bon ataki anne bwa are anne bon te bowi ae rietata ngaia are tiaki kona n roko n anne ma ti anne ae e karaoaki te Tua aio ibukin anne ngaia are kanga ti bon tangiria bwa e na bon tiku moa n aekakin aio.

Ao ngkanne akana imwina ane e na karinaki ane *'F'* kanga tiaki naba kariaia anne Madam Speaker bwa are nanona ngkana ai *any other matter* nanona ai bon tera tenan

matters akana a nang manga karinaki bwa ti na manga kanga e a *open ended* anne ngaia are tiaki butimwaia naba Madam Speaker ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I taku bwa akea riki ae kan maroro iaon te onono ao I a kaokia nakoim te Leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao I taku bwa are e a mataata ana kabwarabwara Te Minita I taku bwa ngkana arona bwa e na katukaki te taeka ane *interpretation* ao tao te taeka ae na kabonganaki tao *explanation* bwa are bon te taeka raoi te *interpretation* aei raoi ae kabwarabwaran taben te kabowi ao ngkana arona bwa ngaia anne ae nanonna ae na kabwarabwaraki bwa e na aki tao n ara taetae ni Kiribati tao ai anne te taeka ae te kabwarabwara ma are ni imatang are e kaokoro are ko *explain* ao *interpret* kanga ti ara kangaanga kabongana ane *interpretation* ma ti ota n ane e nanonna Te Minita are taben te A.G bwa are ngkana e nang karaoa tibwangana tao te *division* aei ibukin kakoroan nanon te Tua ao e na riai ni mataata bwa tera nanon anne aekakin ngkai ae ti kamataataira iaona tera te bwai aei. Ma ngkana ai te uneaki ngkanne anne te *interpretation* ao tao anne ane I taku bwa e nang mataata ara onono aei.

Ma ane ian ane are te karinrin anne ao tao ane ti a butimwaea ane e taku Te Minita bwa tao e kona ni manga kauki itera tabeua ma tao ti e na riai n taraki bwa tao ni kakoroan nanon te Tua aei bwa e na aki ti tiku tenan tangitang ti kaineti nakon aikai bwa ngkana iai riki iteran te Tua anne. Anne ae ngaia kanga ti karinna n aei ma are e a ti a nako ana kaeka Te Minita I taku bwa are ti a tia noria bwa e aki kona ni manga rinanon riki are tao e na manga tara are onean are *interpretation* tao nakon, ngaira iroura *application* e nang mataata ikanne ao anne taben ana aobiti te A.G bwa te *application how is the law going to be applied* ke e na kanga ni kabonganaki te Tua ma are anne tao e a tiku bwa are e a tia nako ana kaeka Te Minita iai ko rabwa.

Tibiika: Ao nang kanakoa te kaoti nano iaon te onono anne te onono iaon te kibu 95. Te Biira n onono nakon te kibu 95 (A, B, C, D) e na tei bwa mwakoron te Biira aei akana a butimwaia ke a kangai Eang ao akana aki ke a kangai Tiaki. Ngaia e totokoaki moa te onono anne.

Ngkanne nang kanakoa ngkanne te maroro iaon kibu akana I a tia n taekin akanne n aron are 97, 98 tiaki kabwara au bure 93, 94, 95, 96 ngkana iai aika kan maroro ni kaotaota iaona ao bon akea ao ti a kanakoa te kaoti nano iai. Bwa kibu aika 93, 94, 95, 96 a na tei bwa mwakoron te Biira aei akana a

butimwaia ke a kangai Eang ao akana ke a kangai Tiaki, e nakoia akana a butimwaia.

Ti a tara ngkanne te kibu 97, 98 , 99, 100 ao 101 ao e bane raoi ao bon iai naba tenan onono iaon kibu akanne nakon te kibu 100 ao te kibu 101 ngaia are I a kanakoa nakoim te Leader n te kaitara ko a kanakoi naba am onono akana uoua e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao te moan onono ane iaon 100 (2A) kanga irekereke ma are kanoan te onono are ni irekereke ma te *register* te Tibiika. 101 aei are kanga anaakin taben te PUB are ian te *public utilities ordinance* ibukin te iti bwa e na kamaunaki man te Tua anne te *ordinance* anne bwaai ni kabane are taben te PUB ke ian te *ordinance* anne are irekereke ma te iti bwa are a rin ngkai iai.

Ti tiku taben te PUB ngkai n te ran ao tao te kaitiaki ibukin te kamarurung man aia maenge aomata ma anne aei bukin ae ti na kamauna aei bwa bukin are tao te titiraki ngkai bwa ngkana e mauna aei ao antai ngkanne tabena bwa e na kabuta te iti iaon Kiribati bwa are ngkana e a kanakoaki mai ian te *public utilities ordinance* ao antai ngkanne ae nang kabutia bwa ai tiaki ngkanne taben te PUB ao ai antai tabena anne te titiraki. Ngaia ae ti tangiria bwa e na kanakoaki bwa tao e na karauaki raoi moa n taraki aei tiaki ataia ngkana tao bon iai bukin ae nang kanakoaki ao ngkana e nako nanona te PUB ai tiaki ngaia ae nang kabuta te iti tenan *generator* aikai ngkana iai te uruaki iai ai tiaki taben te PUB e aki mena irouna ao ai antai ngkanne te rabwata ae na tabe ma te iti ngkana e a waaki ara Tua bwa are e waaki te Tua aei ao e mauna taben te PUB ao akea ikai tao te kabwarabwara are e a iai te rabwata ae na anganaki bwa are ai tiaki te PUB bwa are ai tiaki ngaia e a nako mai ian tabena aei are ngaia are e katabeaki ian te Tua ane e nang kamaunaki ma iai taekan te iti.

Ke ao anne ngkanne kanga bukin ara onono anne ngaira ti taku bwa aei e na rangi ni bubura kaei mwina ao ngkana e kangai te Tautaeka e bon kona ni kamaunaki ao e bon karaoia naba te PUB akea ngkanne mwakana ian ke tao tabena ian te Tua bwa e na karaoa anne e a nang anaaki ngkanne bwa are e aki tabe ma te iti bwa ai ti te ran ao are teuana arei. Anne ngaia bukin ae tao 101 ae kanga aikai kanga bwaai ae ti taku bwa tao e na karauaki riki n taraia te Tautaeka ma ngkana bon aei ae e iangoia ao tera ngkanne antai ae nang kabuta ngkanne te iti tao anne ara onono n ane 101 kanga e mena riki bwa are arei e a irekereke naba nakon are mai imwaina ae I taku bwa ane a bon mataata naba n aron ake I

a tia n tabeki ma aei riki ae kanga ti nang katuruturua riki tao te kabwarabwara iaona bwa aei ngaira ara nonori iai ao ngkana e kamaunaki aikai ao anne ngaira te kangaanga ngaira iroura e na riki iaon tao Tarawa riki ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kaokia nakoim Te Minita are am Biira te Biira e nakoim.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei n ana titiraki bwa kanga ti aki boraoi ni iango ma aio. Bwa are eng ngkana e anaaki aio ao ngkana e tei te rabwata aio te PUB e na apply naba bwa e na reke bwa te Supplier iaon Tarawa. Ti aki te bwai are ngkana e a tia te tua aio ao e a katabuaki te PUB bwa e na manga kabuta te iti iaon Tarawa. Bwa are e na manga bon kona naba ngkana arona bwa e kona ni manga apply. Kanga I taku bwa e bon raoiroi n aron anne, bwa e bon kona ni manga apply te PUB bwa e aonga n ae e kona ni manga anganaki te license bwa e na supply te iti iaon south Tarawa.

Ti aki n are e tabuaki iaan te tua aio bwa e bon uki naba bwa e na apply. Ngaia are kanga ti aki noora riaina bwa e nang kamaunaaki mai ikai ao ngkanne kanga ai akea nanon ara tua aio ngkana e a kamaunaaki mai ikai.

Ngaia are e na bon tiku n arona aio ao e na through te PUB ao e na manga bon kona ni waaki n apply. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao I noora bain te Minita n te MOJ Hon.Tarakabu Tofinga e nakoim.

Hon.Tarakabu Tofinga : Ko rabwa te Tibiika kabwara au bure e uarere bwa kanga I ti raona are kanga I ti kan kanakoa otara n te onono aio. I taku bwa N na raona are e taekinna te Minita bwa te tua are e boou aio e a bwaati, ao e kammwakuraki te Energy Division tera te rabwata arei kanga ai te regulator, bwa arei ai te iti kanga anne. E aki kamauna te rabwata arei ma e ti regulate ao te operator te tia kabonakoa te iti kanga e a moanna ni bwakanako te tai. Ma anne otara iai ao I taku bwa e ibuobuoki ma are e taekinna e aki kamauna te rabwata aio. E aki kanakoa tibwangana ae e na produce te iti kanga e nang riki ngkanne bwa te kambwana ao e na regulate. E rabwa.

Tibiika : Ao I taku bwa N nang kaokia nakoim te tia tabeka te onono e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I taku bwa e nang kaokoro otara. Bwa are titebo ma e kangai te Minita, e na bon tiku iroun te PUB te tibwanga aei ma e na riai ni karekea ana license bwa e na karikakaki bwa te ESA right holder are kanga taekan.

Ngkanne tao te titiraki, ao ngkanne tera kaokoron e aera e bon aki katukaki iroun te PUB ma e tuangaki bwa kona riai ni kareke am license. Kanga anne bwa are n otara ngaira ngkana e a kamaunaaki aei man te ordinance arei ao akea riki ao e aki oti ikai, are e kangai te PUB e na anganaki. Ma kanga e titebo ma ngkai n otara ngkai ngkana e kamaunaaki bwa ai ti aki tibwangan te PUB e nang kaukaki bwa antai are e nang roko bwa e nang kabuta te iti iaon Tarawa. Ao e kona n ae ti aki te PUB bwa are ai ti aki tabena ngkai ae kabaeaki iai iaan te ordinance. Bwa e nang matata bwa aei taben ae tia n anganaki te PUB bwa tabena.

Ao ngkana e a nako te iti mai irouna ao ngaia bon kona ni manga tiku irouna te iti ma e na karekea ana license bwa ngaia naba temanna are te tia iti are e na kabonakoa te iti. Anne otara ngkai ao ngaia titebo ma ngaira iroura e aki nang make sense ke tao n rangi n riai kamaunaan aei. Bwa are nanona e na bon tiku taben te PUB bwa bon ngaia naba ae e na kabuta te iti iaon Tarawa. Ma e nang aki kinaaki tao e nang kinaaki n arana ae teuana bwa e nang ira ngkanne nanon te tua aei.

Bwa I taku bwa te tua aei e aki kamauna tibwangan te PUB ma e katea te tua bwa antai ae e na kabonakoa te iti, ke tao te iti ae riki man te tianaraita ke tao korakoran taai ke tao tera riki, e na riai ni iai ana license. Are nanona te PUB ngaia naba temanna te rabwata ke teuana te rabwata ae e kona naba n riki bwa te tia kabonakoa te iti nanona ngkai bon te tia kabonakoa te iti.

Ma aei ngaira nanon ae ngkana e a kamaunaaki aei bwa anne are nanon teuana are 101. Anne ngaia ae ti tangiria iai bwa e na kanakoaki aei are 101(2) ao (3) bwa titebo ma e bon tiku iroun te PUB n ana kabwarabwara ngkai te Minita e titebo ma e bon tiku iroun te PUB anne, ma e nang riai ngkanne n reke ana license. Ao anne kai e aki tuuka karaoan tabena ae te iti.

Bwa tao e aki bwa ngkai tao e a bon aki raa e aki exclusive ngkai ti aki ti ngaia te tia karekea te iti iaon Tarawa. Bwa are te solar e a bon waaki iaon Tarawa. Ao ngaia ngkanne ngkana tao anne bwa e nanonaki bwa ai ti aki ti ngaia ao anne bon te bwai teuana. Ma te grid ngkai ke te network ke te iti ngaia ana bwai te PUB ao ngaia ane e kabutia ao e a tiraua te buoka nakoina n te aro ae ngaia te rabwata ae e na kabutia. Ao aei te iti ae kanga anne tao e a nang bwarabwara ara kanganga n ae rin aei ikai. Ao ngkana arona bwa e na bon tiku iroun te PUB ao kanga tera ngkanne nanon aei.

Ma ngaira otara iai bwa e nang karaoaki ke e nang kabonakoaki ke e nang tender bwa antai te tia karikirake ae e nang kabuta ngkai te iti ae taben ngkoa te PUB. Anne ngaira otara n aei bwa are e nang nako mai iroumi.

Ngaia I taku bwa tao e a rangi n teretere kanoan ara onono aei. Ma ngkana e nang tiku ao anne ngaira e a kanga ngkanne arona kanga ti anne tabeaiangara ngkanne iai. Ko rabwa.

Tibiika : Are e a tia n sum up te tia onono ma N na manga bon kaoka te kibu akanne. Kam kona ni manga kanakoi ami iango ni ibuobuoki iaona riki ni kamatata. Ao ngkanne n nang kanakoa te kaoti nano iaon te onono ane 100(2)(a) ao 101(2)(3). Ao e kangai ngkanne bwa te Biira n onono te kibu 100(2) ao 101 (2)(3) ana tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. Ao ngkanne e a totoaki te onono anne.

Ao ti bon tiku naba iaon ara kibu akanne ane te kibu 97,98,99,100,101 ngkana iai titiraki ni kan kamatata ke ni kan ota iaon kibu akanne ao I a katikua nakoimi ngkanne Taan Tei ngkana iai te kan titiraki. Ao iai mai iroum te Minita n te MOJ e nakoim.

Hon.Tarakabu Tofinga : E koaua ko bati n rabwa Madam Speaker kanga n rekereke ma te general comment iaon are 100,101 kanga a moanna n nako nanora ni kanoan ara tua ae boou bwa e nang kakea te kambwana ae e nang supply te iti. Ao tao rabwata naba ake iai aia kona n operate bwaai aikai ake a kakauongo ao tao a nang tauraoi tender n aron are e taekinna te Leader n Kaitara.

Inanon warewareu ao I ti kan kaokia nakon 10(2) te kibu 10(2) are mai ieta riki kanga rabwatan riki te tua are mai ieta. Ae kangai mwanewen te tua aio N na titirakina te Minita bwa e na kaeta otau. Bwa te kibu aio ngaia aio are angan te PUB bwa e kangai taekana '*existing electricity supply area right holder continues to hold existing right and take duties in relation to their respective electricity supply area and electricity of conscience'* anne taekana kee. Anne ngkanne ma N na kaotaai bwa ngkana ngaia anne are e bon angan ngkanne te PUB bwa are te existing right holder. Ma ngkana e na ti kaeka bwa are eti a nako nanora bwa e nang akea te PUB a nang kaboaki nako bwaina. Ao tao e bwaati te tua aio ao ai bon te uota arona te tia mwakuri. E uotanako ana tianaraita anne iraua te mena.

Ma e na ti kaotaai bwa ngkana te tua aio e address ngkanne te raraoma anne. Bwa ngai I a raraoma n anne ma e na ti kaeka te Minita ngkana te clause anne ke te 10 ae 10(2) ao ngkana a okira aia tua 10(2) e kaeka

ngkanne anne. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao I a kanakoa nakoim te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa ngaia are kanga I katea iai baiu iai nakoim bwa N na kaeka ngkoa te mena arei. Tao a bon tarourou ara iango bwa are e a bon taira. Ma eti raoi anne ngaia are aongkoa N na kairia nakon te kibu are e nanonna te Minita n te MOJ. Bon anne raoi kanga kaekan anne are e mena ni 2 anne are e na bon naake ngkai ana bon continue naba ni waaki. Ko rabwa.

Tibiika : Ngaia te Tia Tei mai Butaritari e nakoim.

Hon.Tinian Reiher : Madam Speaker e uarereke ma kanga iai te point ae tabekia te Leader n te Kaitara ao e rabwa te Minita n te MOJ tao a kaitiaka te itera anne. Ma kanga bon ti te kan ota mai iroun te Minita. Bwa are nanona ngkai te PUB e nang *restructured* kee. E nang kanakoaki ake menana ao e nang bon reke bwa bon ti te *generator*. Kanga e na ti *generate* te mena ao e *supply* te iti nakon te naan areas akeke e bon mena iai ngkai.

Nanona kanga te kantaninga bwa e nang aki *cooperation* te PUB kanga e nang bon *turn* nakon te kambwana ke tao tera. Bwa are ngkana e bon tiku ngkai bwa te *cooperation* nanona e bon mena naba iaan te Ministry kanga te taratara iai. Ma N na ti karekea otara raoi bwa kanga iai te *point* ae I taku bwa e kakawaki bwa kinikinia teutana te Leader n te Kaitara ma e aonga n ae ti matata raoi. Bwa nanona ngkai kanga iai te kantaninga bwa e nang bon katannakoaki te PUB tao e nang bon reke ni kambwana. Bwa are ngkana arona bwa e anaaki are te regulatory functions mai irouna are e nang mena iroun te Ministry. Ao ngkanne nanona kanga e nang bon tiku n operate bwa kanga ai te kambwana. Kanga ti te kan matata Madam Speaker ao e rabwa.

Tibiika : Ngaia e nakoim te Minita.

Hon.Willie Tokataake : E rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki. Eng bon anne raoi ngkai te kantaninga. Aio kanga te mwaneka nakon anne e na restricted te PUB e nang aki reke bwa te Board e nang modernize te PUB. E na karekeaki bwa tera ma e tuai raoi n tia te babaire ma e a tia n approved Cabinet bwa e nang restructure te PUB. Ao ngkai te tua ae a tabe kaain ana aobiti te Tia Kaeti Tua ma ara koraki ma kaain bon te PUB ae a tabe ni mwakuria te Biira teuana ke tao te tua teuana are e na manga uotaki tao nakon te ririki ae na roko.

Ao au kantaninga ngkana arona bwa e birimwaka ao ngkanne e nang roko

ikai ao e nang bon bitaki raoi te PUB. Ngaia are kanga bon iai naba kanga bwaai ake kanga ti bon tangiri bwa a nang bitaki man te PUB bwa are e nang bon bitaki naba te PUB. Ngaia are anne bukina kanga eng eti are e taekinna te Tia Tei ae karineaki. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao I taku bwa akea riki ae kan maroro iaon kibu ake I a tia n taekin. Ao tia kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona bwa te kibu aika 97,98,99,100,101 ana tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. Ao e butimwaeaki mwakoron Biira akanne kibun Biira akanne bwa e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ao tia nakon ngkanne ara tietura are nambwana 1. Ao iai naba I a booti naba. I a kanakoa moa Tietura 1 ao I a kanakoa nakoim te Leader n te Kaitara bwa I ataia bwa iai am onono schedule 1 ao e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao uoua au onono ao teuana e kaineti ma kibu 1(e) ae ti kanakoan te taeka ae *when required* are n tokin kanga imwain are *and.* Aei are e kaineti ma taben te division. Ao tabena are e na riai ni karaoa te ukeuke, te kamatebwai iaon nako te mwakuri ni irekereke ma te energy ke te korakora. Ao kaotinakoan te naan beba ma te naan rongorongo ake ana kainnanoaki mai irouna ni ikotaki ma tao tera aron taraan tein te iti ke te korakora iaon Kiribati ni katoa ririki, kanga n te ririki te annual national energy outlaw ao tera riki are e na kainnanoaki.

Ma aei e kangai *when required* bukin ae ti tangiria bwa e na nako te taeka aei, bwa are e nang bon tiku bwa tabena. Bwa n aekakin are te boki are e na kaotinakoa ni katoa ririki ai anne ti aki ke kanga e aki kantaningaaki bwa ti ngkana e kainnanoaki ao e na kaotinakoa kanga anne bukin are te moan anne.

Te kauoua, e irekereke ma mwakoro 2(1) ao ngkana ti nakon te kabanea iaan kanga te naan te barakirabu are imwina are g are n te iteraniba are 59 kanga te kabanea anne. Kanga tera raoi kanga e beibeti ngkai kanga te paragraph aei. Kanga e irekereke ma tera ao iraua nambwana.

Bwa ngkai tit araia ao ara onono bwa e na kanakoaki ao bukin tera bwa e na kanakoaki. Bwa teuana bukina bwa aei e kaineti nakon tao te PUB are te Board. Ao te Board ikai ana Board te PUB ao aei ni irekereke ma te iti. Ao tao aei are e a tia ni kabwarabwara te Minita. Ngaia are ai bon tera riki taben te Board e a tia n anaaki tabena iaan te onono are 101, ao ai manga aei ai manga tera tabena ae e na manga raa kanga anne te mwakoro aei.

Ngaia are tera raoi tao tibwangan te mwakoro aei ni kaineti ma te tietura

aei ao riki tao te mwakoro are 2. Ngaia ngaira iroura tao aia mena taan karaoa ara Biira aei bwa kanga te note te foot note kanga akea raoi te bwai ae e aera, bwa e a ti taekinna bwa te network code e na kona ni buokaki ke ni moan karaoaki moa mai iroun te Board. Ao kanga titebo ma ti karaoan te mwakuri bwa aei kanga iroura e aki rekereke ma te tua.

Ao anne kanga ara onono nakon te tietura are te moan tietura ni mwakoro 1(e) ao 2(1) are ti aki te mwakoro aei ma te paragraph are mai inano anne. Ngaia anne kanoan ara onono n te tietura are te moan tietura te Tibiika. Ko rabwa.

Tibiika : I kaokia nakon te Minita am kaeka iaon te onono.

Hon.Willie Tokataake : Madam Speaker, e koaua e aitara ma a moanna ni bure ara iango. Ma te moan onono are e nanonna are iaon *e* kanga n aron kabwarabwarakina ao irouia naba ara koraki ao kanga aki butimwaia te onono anne. Bwa e raoiroi ngkana e a bon tiku n arona aio n aron kanga tarakina irouia n te tai aio.

Ngaia are N na karautaeka naba nakon te Tia Tei ae karineaki bwa ti aki moa butimwaea moa anne iaan are I taku arei are kanga bon anne tein ae a draft te bwai aio nako iai, ao tia bon tiku nako iai n aron aio. Ngkana tao arona bwa e na iai te kanganga ke tera e aoria bwa are e a manga bon noraki n taina teuana.

Ma n te tai moa aio ao kanga ti bon tangiria bwa e na bon tiku moa n aekakina aio bwa e na kan iai ao e na nakoraoi iai aron butin ara tietaura n ara Biira aio.

Are te kauoua are kanakoakin ane imwina are paragraph are *G* anne. Eng kanga bon aekana naba arei kanga e bon tangiraki naba bwa e na bon tiku naba ikai. Bwa ngke arona naba bwa aki noora bonganana tao naake a karaoa te mena aio ao ana bon kanakoa naba.

Ngaia e titebo ma taraana irouia bon iai bonganan aio bwa e na tiku iaan aron kanga taekinana te Board. Kai iai te naan technical tao document ke tao te naan raa are ana bon kainnanoia ke tao tera ao ana bon riai n tiku aio n aekakina ae karaoaki aio.

I taku bwa ngaia anne ae kanga tao I a kauarerekea naba ni kanganne. Bwa e titebo ma tia totokoa moa te onono aio. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ngaia ao N nang kanakoa ngkanne. I a kaokia nakoim te Leader n te Kaitara kai akea ae e na kan maroro aon te onono.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita

ae te moan onono ao e matata ane e kamatata anne.

Te kauoua are iaon are kanga e aki raoi bwa teuana are e tabeaianga are ibukin tera rinin te taeka are e Board bwa e nang akea ana Board te PUB ae tabe bwa e nang akea tabeia ibukin te iti. Ma anne nanon ara onono anne ae tit araia bwa tao anne. Bwa ngkana e a waaki te tua aei akea taben ngkanne te Board n te PUB iaon te iti. Ma ngaia e katabeaki ikai bwa e na karaoa kanga e na ibuobuoki ibukin karaoan te network code anne. Anne iaon are tietura 1 te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Ngaia tia kanakoa ara kaoti nano iaon te Biira n onono iaon te tietura are nambwa 1 iaan kibuna akana 1(e) ao te kibu 2(i) ao ngkanne I a kanakoa bwa te kaoti nano. Bwa te Biira n onono nakon schedule 1 e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E totokoaki te onono anne.

Ao ngkanne I katikua naba ikanne ibukin Schedule 1 ngkana bon iai naba ae kan maroro iaona ke ni kaotaota. Ao bon akea ao tia kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano bwa schedule 1 ma kibuna ni kabane akana a tei iaana e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. Ao ngaia e nakoia akana a butimwaia. Ao tia taraa ngkanne schedule 2 ao 3. Ao I a kanakoa ngkanne nakon moa te Leader n te Kaitara iai am onono n are schedule 2 ao ko a kanakoi naba ni kabane am onono akana a bane n oti iaon am Biira n onono aei. Ao e nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao iaon te tietura nambwa 2. Te moan are teuana kanga te onono ae tabangaki n te tietura bwa te taeka are imwain te taeka ae committee ae te reta ae *a* e na oneaki nakon *the* bwa are e a tia n ataaki ae iai te Komete ae e na kateaki iaan are mwakoro 9 arei.

Ngaia are ngkoa e nang aki kangai *a committee* bwa are te *the committee.* Bwa are anne ti ataia bwa tera.

Te kauoua are iaan are 1(a) ae aei ibukin kanga imwin te taeka ae Tia Koroboki ae Secretary, ao e na karinaki *in consultation with the division.* Ao aei bukina bwa are te Energy steering committee n aron are kanga I a tia ni kabwarabwara n au onono n are mwakoro 9. Kanga tao te division ngaia riki ae e na kona n anga ana ibuobuoki ibukin kaainakin te Komete aei bwa antai taan rabakau ake ana kaaina.

Ngaia are ti karinia bwa e na advice te Tia Koroboki imwin kanga tao te maroro ma te division anne are 1(a). N ane mwakoro 2 ao e kangai ara onono n are aran te mwakoro anne

are n te terms of reference. Ao e na oneaki nakon te functions of the committee. Bwa are anne n roki n te mwakoro 9 ao e oti iai 9(1) ao e oti iai bwa tera taben te Komete anne.

Ma e na kamenaaki iaana are ana functions ao iaan ngkanne te onono are imwina bwa are 2(a) e na kamaunaaki ao e na oneaki mwiina n ae te Committees Function's are as provided in section 9 ke taben te Komete aei are e a bwarabwara iaan mwakoro 9.

Ao ngkanne te onono are imwina are e irekereke ma mwakoro 2(b) are e kangai bwa te Komete aei e na riai ni kairaki ao e na riai n ribooti nakon te Tia Koroboki. Ao e na oneaki nakon ae te Komete e na chaired by the Secretary are e na Tia Babaire iai te Tia Koroboki. Ao tia kanakoa are te ribooti arei bwa bukin are e nang matata ni kibu 9. Bwa te Komete aei e na ribooti nakon te Minita. Ngkana kam taraa mwakoro 9 (1) ao eti iai are kanga n tokin te kibu anne ao e kangai *reporting to the Minister.*

Ngaia are ngaira iroura e a kurati aei ngkanne bwa antai ae e na ribooti nakai nakoina, nakon te Tia Koroboki ke nakon te Minita. Ao I taku bwa te Minita ngaia tao e na men ariki tia katikua are e na let by ke tao e na Tia Babaire iai te Tia Koroboki. Anne ara onono are teuana.

Ara onono are imwina I taku bwa e na irekereke ma ara onono are e aki butimwaia te Minita are ni kibu 9. Ao ngkanne are n ti oneia n arei ao ti oneia naba ikai.

Ao te kabanea ngkanne n onono n te tietura are te kauoua anne e irekereke ma kibu 4(a). Ae anne imwin te taeka are Minita aei ibukin tao babairean kanuangaia kaain te Komete ao e na riai ni baireia te Minita acting in accordance with the advice of Cabinet ke te Minita mwiin kanga n ana maroro ke ana babaire te Kabineti. Ao anne kanga e kabwanina iai ara onono iaon te tietura are te kauoua te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Ngaia I a kaokia nakoim te Minita bwa ko a kanakoa am maroro iaon te onono.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao titebo ma tao e nang ananau te onono kanga I a moanna n aki rangi raa arei bwa tao e raoiroi ae bon teuana imwin teuana ke bwa e tiku riki iai te ururing. Ao ngkai kanga e titebo ma e a rangi n rawata.

Ma are kanga ngkana I kauarerekea Madam Speaker kanga tia bon karautaeka nakon te naan onono ni kabane bwa kanga tia totokoia moa n te tai aio bwa e titebo n aron are I bon taekinna naba mai mwaaina kanga tia bon tia naba n taraaki aio

ao taraana kanga irouia naba ara tia rabakau a taku bwa e na bon raoiroi n aekakina aio. E raoiroi ngkana e a bon tiku moa n aekakina aio n te tai aio.

Ngaia are anne te bwai ae I taku bwa tia bon katikua moa n aron aio ni karokoa te tai are tao e na manga iai anga buaka ke tera e a kona ni manga rinanoaki. Ma n te tai aio kanga tia karautaeka nako iai. Ti taku bwa kanga taraana irouia naake a korea te Biira aio a taku bwa aio ae bon aia kabanea n tamaroa ae a karaua ni karaoia. Ao a tia ni karaua n rinanona ni kabane ao a taku bwa e a bon raoiroi n tiku n aekakina aio.

Ngaia are I a karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki I aki kona ni uringa ni kabane ma I a karautaeka moa bwa ti aki moa butimwaea ana onono n te tai aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao ko rabwa te Minita ao e a tia n nako am kaeka ao I taku bwa ai bon akea ae e na maroro iaon te onono. Ao N nang kanakoa te kaoti nano iaona kabwara au bure are e a bon roko te mata n nuka ni karangaina. Ao e nakoim te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao e rabwa naba te Minita ao tao eng e nang tiraua kanoan au onono anne. Ma tao te bwai ae N na katuruturua riki are iaon te onono are irekereke ma kabaean te Komete aei bwa e na ribooti nakon te Tia Koroboki. Ao anne I taku bwa e nang matata are I taekinna bwa iaan te kibu 9(1) ao e nang matata bwa ana ribooti nakon te Minita.

Ngkanne tao are ai bon imarenan te Tia Koroboki ma te Minita bwa are tao anne ngaira ae ti tangiria bwa e na aki reke te minotaki irouia kaain te Komete, bwa antai raoi ae ana ribooti nakoina te Minita ke te Tia Koroboki. Ao anne a bane ni iai mwakaia ke tao tibwangaia iaan te tietura anne are ngkana a ribooti nakon te Tia Koroboki ai ngaia naba, ngkana a ribooti nakon te Minita ai ngaia naba. Ao ngkana a ribooti nakon te Tia Koroboki ae e aki kukurei te Minita iai ao are anne e nang kukurei iai bwa are ai anne ngkai kanon ara tietura aei are ana ribooti nakon te Tia Koroboki. Kanga ti ngaia anne ae I kan taekinna iaon te onono aei. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao I a tia kanakoa ngkanne te kaoti nano iaon am onono nakon te tietura nambwa 2 ni kaoti nano iaona. Bwa te Biira n onono nakon schedule 2 n aron are e oti ane a,b,c,d,e,f,g e na tei bwa mwakoron te tietura aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. Ngaia ao ngkanne e a totokoaki moa te onono

nakon te tietura anne are nambwa 2 ao ni kibuna akanne.

Ngkanne ti nang kanakoa ngkanne ao iai are ana onono te Minita ae karineaki iaon ane schedule 3 ao N na kanakoa nakoim bwa ko kanakoa am onono anne. E nakoim te Minita.

Hon.Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e uarereke te onono. Bwa ngkana ti noora te tietura are 3 ao ni bon te kabane raoi ao iai kanga te bwai are aranaki bwa te unit year prize ao e nang bon titiku naba ao e na kamaunaaki are imwin te taeka ae wholesale. Imwin te taeka ae wholesale e a kamaunaaki naba ni kabane.

Are nanona e nang ti tiku ni kangai *unit prize per litre from the wholesale* ao e a kanakoaki ngkanne are *on diesel, benzine and kerosene* a kanakoaki ngkanne are *diesel, benzine and kerosene* ao e a ti tiku naba are *from the wholesale.* Anne te onono kanga katamaroan aio bwa e aonga n are tao e niko riki n arona ae e na kanakoaki aikai. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao I a kanakoa nakon te Leader n te Kaitara bwa ko a kanakoa am maroro iaon te onono. E nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao tao te maroro ae uarereke e kanga ti noora anne e make sense naba ana onono te Minita anne bwa kanga e aki kainnanoaki akana e kamaunai aikanne e aki naba onea nanon te taeka anne n aron ae e a tia ni kabwarabwara. Ma ti noora riaina. E rabwa.

Tibiika : Ao kai bon akea ae kan maroro ao N nang kanakoa ngkanne te kaoti nano iaon ana onono te Minita. Bwa te Minita n onono iaon schedule 3 e na tei bwa kanoan te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia. Ao te onono ngkanne anne nakon schedule 3 e a tei bwa kanoana.

Ngkanne N nang kanakoa te kan kaotaota iaon are schedule 2 ao 3 ngkana iai ao ngkana akea ao I a kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano. Ngaia I a kanakoa moa nakoim te Tia Tei mai Makin.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa Madam Speaker ao ti na manga bon kamaurira moa inanon te tai ae e a kaan te nukanibong te Tia Babaire moa nakoim te Tibiika, ao bon nakoira ni kabane ao te Beretitenti ao te Kauoman ni Beretitenti, Minita ao ngaira Taan Tei aika ti teimatoa ni kekeiaki inanon te Maneaba ni Maungatabu ao bon taan ongora ao bon taan rabakau aika a roko naba irarikira n te tairiki aio. Ti na bane ni kamaurira kam na bane ni Mauri.

Ko rabwa Madam Speaker kanga ti te kan kamatata riki iaon te formula ke tao aongkoa te kawai are ti na kona ni iria are ibukin te license kanga te naan license fees nakon ibukin kabonganakina ke ibukin te bwaa te Tia Babaire.

I ti kan butia riki te Minita kawakinan te bwaa te Tia Babaire. I ti kan butia riki te Minita bwa n aron ae ti noria inanon te tietura aio ao e nang teretere bwa ti $90 te taara te license fees nakon te naan titoa ke tao taabo ake ana kawakini bwaa ake e kee iaan 1 te ngaa te riita. Ngkanne akana iaon teuana te ngaa te riita ngkanne ao aongkoa ngkanne tia kabongana ngkanne kanga te ware ke tao aongkoa kanga te formula are e tei imatara n te tietura aio te Tia Babaire. Te titiraki ngkanne te Tia Babaire bwa ngkana arona bwa e mwaiti riki mwaitin am riita are ko tangiria bwa kona kawakini ao aongkoa ngkanne am license fees e na rangi ni buburakaei naba. Ti te titiraki ngkanne bwa tera raoi bukin te kaokoro n aikai te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Kanga I karautaeka nakon te Tia Tei bwa I aki raoi nang ota n te bwai ae kataia n taekinna ma N na butia bwa e na taekinna riki bwa kanga I aki rang ota raoi bwa tera raoi ae nanonna n te bwai ae titirakinai.

Tibiika : Te Tia Tei kan kabwarabwara raoi te bwai ao ko koteia bwa e ngaa iai are ko maroro iaona iaon schedule 3 ao ko a kotea naba te tabo are ko maroroakinna. E nakoim.

Hon.Pinto Katia : Kabwara au bure te Tia Babaire ao eng n aron are kanga ti te kan kamatata riki bwa n aron te formula ke tao aongkoa tao te ware are e na kona n anganiira n te kabanea n tai, ngkana ko kabongana te formula aio ao aongkoa ngkana mwaitin rawatan am bwaa ae kona kawakinna ao rawatan naba mwaitin am fees. Ke tao aongkoa tera arei te license fees are kona kabwaka nakon ibukin kawakinakin te bwaa te Tia Babaire. Kanga anne te titiraki bwa tera okorona ma are te $20 n taara te Tia Babaire e aera ngkai a kaokoroaki kambwana aikai ke tao naake a na kawakina te bwaa ae buburakaei bwa e na buburakaei naba te fees nakoia ao e aera ngkai e uarereke te fee nakoia naake a kee iaan $1 te ngaa are a tangiria ni kawakinna te bwaa. Ko rabwa te Tia Babaire ao au kantaninga bwa e matata anne te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Te Minita I kanakoa moa nakoim.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa ao tao anne kanga bon te babaire n te tai aio

bwa ana bon riai ni kaokoro te naan storage ke te naan fees ibukin kawakinakin te bwaa. Bwa are e bon koaua tao ngkana ko bon karaua naba ni iangoia e bon korakora riki te kanganga ae e na reke ngkana e rawata te bwaa ae kona kawakinna nakon are ngkana e uarereke te bwaa ae ko kawakinna. Ngaia are tao anne bon bukina bwa ngkana e a bon rangi n rawata te bwaa iroum e na bon riai riki n rawata kanga tao aron kanga am license ibukin kawakinakin te bwaa anne.

Ngkana e uarereke te bwaa iroum ao tao te risk naba ke tao te kabuanibwai are e na kona n reke nakon are e uarereke te bwaa irouna e aki boraoi ma are e rangi ni bubura are e kawakinna. Ngaia are tao anne raoi bukina are e karaoaki tao te formula nakon te aekaki anne.

Tibiika : Ao ko katea ngkoa bain te Minita n te Transport e nakoim.

Hon.Tekeeua Tarati : Ao tao ti na ibuobuoki naba Madam Speaker nakon aio bwa are e koaua e a tia n taekinna te Minita ibukin te risk. Ao irarikin naba te risk ao bon te environmental issue naba. Bwa are ngkana ko kawakina te bwaa ae uarereke ao e na uarereke naba ana impact nakon te environment tao ngkana te spillage ao aron naba te bwaa are e bubura ngkana ko kawakina te bwaa are e bubura ao e na iai naba te risk naba imwin te environment ngkana arona bwa e timtim te bwaa n te tabo are e bubura anne. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ngai ate Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao tao e kakawaki bwa ti na rangi ni matata iaon aei bwa are ai kanoan ngkanne ara kabwarabwara nakoia ara botanaomata. Ngkana ti taraa are te 1 ni ngaa arei te riita te 1 ni ngaa anne kanga nimaai te turam ni beentin ngkana ti na taraa te bentin. Ngkana nimaai am turam ni bentiin ao $20 te taara ae kona kabwaka. Ao ngkana arona bwa oneai am turam bwa e raka teaina ao tao $50 tabun te tara ae kona kabwaka anne n te formula aei. Ae tao anne ti teiana rakan am turam bwa oneai 1,200 te riita ao ko kamwaitia ma te riita ae boon te riita ngkai ae $2.20 ao e na anganiko te ware ae $50 tabun te taara ae ti ibukin teaina te turam.

Ngkanne anne I taku ae e nanonna te Tia Tei bwa e a kanga raoi aron tao karekean te formula ae ti teaina te turam te kaokoro ma e taboroboro te mwane ae kona kabwaka. Anne kanga kabonganaan aei ae kanga ngaia te titiraki bwa tera raoi te kabwarabwara iaon ae kaokoroaki. Bwa ti aki n are manga 1 riki te ngaa $20 riki te taara. Ngkana tao nimaai am turam bwa 1 te ngaa te riita $20 te taara ao manga nimaai riki $20 te taara.

Ao ngkana tengaun am turam ao ai mwaitina ngkanne ai 100 tabun te taara. Kanga anne ti te kabwarabwara bwa e kanga n reke te aekaki ni formula aei ae titebo ma e aki rangi fair nakoia taan bitineti. Ko rabwa.

Tibiika : Ngaia I a kanakoa nakoim te Minita bwa ko a kaeka.

Hon.Willie Tokataake : E rabwa Madam Speaker ao tao eng ma are tao aio moa ngkai aron kanga aia numera naake a karaoa te mena aio. tao e koaua e kona n are e kona ni kakaokoro ao e kona n aera. Ma n aron ae I taku are tia katikua moa n aekakina aio ngkana iai te rangi n tangitang ae na rangi ni korakora iai ke tera ao I taku bwaai akanne aika ana manga bon kona n taraaki n taina. Ma e kakawaki bwa a reke moa te naan ware are ana mwakuri moa te aba ma ngaia n te tai aio. Ao I taku bwa anne ae e rangi ni kakawaki. Ao karauakin raon tibwatibwaakina bwa e na bon eti ae e na bon kangai ao e a rangi ao tao anne ngkanne e na manga bon kona ni manga taraaki imwina.

Ma te bwai ae kakawaki e a reke moa te ware ae ti na wene ma ngaia ao tao akana imwina ngkana arona bwa e na iai e a manga karauaki n taraaki inanon taina. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao I a kanakoa nakoim te Beretitenti ngkana iai am kan ibuobuoki.

HE.Taneti Mamau : E koaua e rabwa tao ti te kan ibuobuoki teutana bwa e kona n taraaki aei bwa aei kanga te *prizing strategy* are iai te aekan prizing are average kanga ko anana te nuka ni ware, ao tao iai tao n aia prizing naaka tao te naan economist a kona n taraa te marginal approach. Are tao at least tao 5 ao a kataia ngkanne n discourage. Ngaia are a charge are teuana te turam a kataia bwa aongkoa ai arei ae e na save n te *environment* ao e na *save* n te *risk* ao a start ngkanne te *extra drum*.

Ngaia are eti are e kona n taraa bwa e a rangi ni bobuaka ma are ai anne ngkana ko a *charge by extra* ke *additional* ke *addition* nakon kanga te *benchmark* are e a tia ni karaoaki bwa kanga ai te *safety margin* ngkana e na ibuobuoki anne e aonga n ae e matata irouia kaain Kiribati. Bwa aongkoa ai nimaua te turam n aron are 1 te ngaa anne ngkoa ngkanne e taraaki bwa e na tikiraoi ibukin te *storage* ao te *environment* ke te *risk* ao ngkanne ngkana a kataia n aki kaunga are kona manga karaka bwa iai ngkanne te *risk* are kanga n te kabuanibwai ae na kona n reke nakon te *environment* ke tao te urarake ke tera.

Ao akanne kanga inanon kanga anga ni katei boo ma are e aoria bwa are

tao aei ngkana e taraaki tao e moanaki moa te tua aei ma te katei boo aei, ao e na manga taraaki imwina ngkana tao iai anga buakana aoria ni manga katamaroaki. Ao e rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Makin.

Hon.Pinto Katia : Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua I kaitaua riki te Minita ao te Beretitenti n aron aia kamatata. Ma kanga ngaira ti tara iterana are kanga ti na kataia ni kaungaia riki bitineti bwa ana karawata riki aia bwaa. Bwa e aonga n ae kona riki ni ibuobuoki aongkoa ngkai tataren te bwaa te Tia Babaire.

Ma n te *formula* ae ti anganaki ngkai n te tai aio ao titebo ma kanga e na tutuka riki kamwaitan te bwaa are kona kawakinna te Tia Babaire. ngaia are kanga ti bubuti bwa tera ngke e a noraki riki riain aio bwa e na kona riki ni ibuobuoki riki aekakin te *formula* aio ke tao e na reke riki bwa kanga te mena nakoia bitineti ake a tangiria ni bon karawata kanga bon kawakinakin te bwaa irouia te Tia Babaire.

Ma tao iai iterana tabeua are ti taku ngaira bwa ti noori bwa e na rangi ni ibuobuoki riki nakon te botanaomata te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : E uara tao ti nang kanakoa te kaoti nano iaona bwa ai bon ae kan maroro ao ngaia tia mena ngkoa iaon schedule 2 ao 3. Ngaia ao N nang kanakoa te kaoti nano bwa te Biira n onono ibukin Tietura 2 ao 3, tietura 2 ma kibuna ni kabane ao tietura 3 ma kibuna ni kabane ana tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. Akea ae e kan butimwaea I a manga tounako iroumi I a bon bora ni kakabwanaraoai nakoimi ibukin ae kam na butimwaea ae bon te tietura 2 ao 3 ao kam aki kan butimwaia. Kam a tia ni bonnanoia e raoiroi riki ae ti na break. N na kabanea tietura 2,3,4 ao I kabanea te Biira are imwina ao tia break naba tao ti 10 te miniti ke 5 te miniti ao tia nakon naba ara Auti ao tia kaoka naba ara Komete, titebo ma kam a bon kua.

Ngaia N na kanakoa riki te kaoti nano. Bwa te Biira n onono iaon tietura 2 ma kibuna ni kabane ao tietura 3 ma kibuna ni kabane ana tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. Ngaia e bane ni butimwaeaki mwakoron ke kanoan te tietura are 2 ao 3 ao e na tei bwa mwakoron te Biira.

Ao ngkanne tia roko n schedule 4 ma kibuna ni kabane. Ao iai te onono ae na tabekia naba te Leader n te Kaitara. Ao I a kanakoa nakoim te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika tao I a karautaeka n au onono anne bwa inanona are 2(b)(3) bwa aei e irekereke are kanga ara onono n te moantai are rakan karikirakean te *solar system* ae raka iaon am *demand*. Ma tao aei e kona ni butia bwa are bon kairua au taibi anne bwa teniua ae inanonna ao ane e mwakoro iai 2. Ma 3 are ngaia ae irekereke ma are kanoan ngkoa are e na kamaunaaki kabwarabwaran te taeka ae te solar power system are e na aki riaon are ko kainnanoia ao anne ngaia mwakoron arei are e a tia naba n nako iai ana kaeka te Minita. Ko rabwa.

Tibiika : Ao ngaia ai akea te onono nakon tietura 4 ao ngkanne I a katikua ibukin te kan kaotaota n titiraki iaon te tietura anne. Ao e nakoimi ao kai titebo ma akea. Ao N nang kanakoa bwa te kaoti nano. Bwa tietura nambwa 4 ma kibuna ni kabane ana tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. Ao e bon butimwaeaki te schedule 4 bwa e na tei bwa mwakoron te Biira aei.

Ao ngkanne tia manga nakon ngkanne aran ara Biira are uarereke ke ana short title te Biira. Ao ngkana iai ae kan maroro iaon anne kai bon akea ao N na kanakoa nkganne bwa te kaoti nano bwa e aoria raoi n tabwanin te Komete iaon ara Biira aei. Bwa te short title e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki.

Tia manga taraa aran te Biira ae nang abwabwaki kaei aei ke te Long title of the Bill. Ao N na kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano. Bwa aran te Biira ae abwabwaki ke te long title of the Bill e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia. Ao e a katabwanina raoi ara Komete iaon ara Biira ae te Energy Bill 2022.

Ao ngkanne tia manga nakon ara Biira are imwina au kantaninga bwa kai bon akea te onono titebo ma bon iai te nakoraoi ao tao buitmwaean te Biira. Ao ti na Kometena ara Biira are te Kiribati Tourism Amendment Bill 2022.

KIRIBATI TOURIM AMENDMENT BILL 2022(committee stage)

Tibiika : Ao ngkanne N na kanakoa naba n aekakin anne bwa bon ti uoua 1,2,3,4 ao I a kabanea naba n teuana te tai. Bwa are e a bon uarereke I a kanakoa naba nambwa 2 te kibu 2,3,4. I a kanakoa nakoimi Taan Tei ngkana iai ae kan maroro iaon kibu akanne ni kaotaota. Ao kai bon akea ao N na kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano.

Bwa te kibu 2,3,4 ana tei bwa mwakoron te Biira aei. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana

aki ke a kangai Tiaki. Ao a butimwaeaki kibu akanne bwa ana tei bwa mwakoron te Biira n onono aei. Ao ngkanne tia manga taraa atun te Biira ane e uarereke ke ana short title te Bill ao N na kanakoa ngkanne te kaoti nano iaona.

Bwa te short title kea tun te Biira ae uarereke n aron are kam noria e na tei bwa mwakoron te Biira aei. Ane a butimwaia ke a kangai eng ao akana aki ke a kangai tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao ngkanne tia manga taraa ana long title te Biira ke atuna ae abwabwaki ao N na kanakoa bwa te kaoti nano. Akana a butimwaia atun te Biira ae abwabwaki ke ana long title te Biira bwa e na tei bwa mwakoron te Biira aei ke a kangai eng ao akana aki e a kangai tiaki. E nakoia akana a butimwaia. E a katabwanina ngkanne ara maroro ke ara Komete iaon ara Biira ae te Kiribati Tourism Amendment Bill 2022.

Ao ngkanne e a bon bane te Komete ao tia riai ni kaoka ara Auti. Ao N na butiko te Sargent ko a kaoka ara Auti.

Ao I a manga bita au babaire manga akea te break bwa I ataia bwa e a rangi ni uarereke bwa ai ti ara kaoti akana imwina. Ngaia are tia nakon ara bwai akana imwina.

Kiraaka : Kauoun Warekan taian Biira.

Kauouan Warekan Taian Biira

Tibiika : Ao te moan Biira are ti na kanakoa ibukin kauouan warekana ao kabwatakina. N na kanakoa nakon te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau bwa ko a tabeka Minita Biira anne ao e nakoim.

CITIZENSHIP(amendment) BILL 2022(committee stage)

HE.Taneti Mamau : Ko rabwa Madam Speaker ao I a bubuti bwa te onono nakon Tuan n rikia ni Kiribati 2022 e na warekaki te kauoua n tai ao ni kabwataki. E rabwa.

Tibiika : Ao kai e a bon tia n tabeka ana Biira te Beretitenti iaon te Tuan rikia ni Kiribati ibukin 2022 ao N na kanakoa te kaoti nano iaona. Akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.
Ao tia manga nakon naba ara are imwina ae te Kiribati Immigration (amendment) Bill 2022 ao I a kanakoa nakoim te Beretitenti HE.Taneti Mamau bwa ko a tabeka am Biira anne ibukin kauouan warekana. E nakoim.

KIRIBATI IMMIGRATION (amendment) BILL 2022(committee stage)

HE.Taneti Mamau : Ko rabwa Madam Speaker ao te onono nakon

te tua ni boborau ibukin 2022 e na warekaki te kauoua n tai ao ni kabwataki. Ao e rabwa.

Tibiika : Ao ibukin ngkanne ami kaoti nano bwa te tua ke tuan te boborau 2022 kam na kanakoa ami kaoti nano iai. akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia. Ao e butimwaeaki kauouan warekan Biira akana uoua akanne.

Ao tia nakon riki ara Biira are teuana ibukin kauouan warekana te Biira ibukin Korakora 2022 ao N na angan te Minita ibukin Korakora Hon.Willie Tokataake bwa ko a tabeka kauouan warekan am Biira. E nakoim.

ENERGY BILL 2022(committee stage)

Hon.Willie Tokataake : E rabwa Madam Speaker. Bwa te Biira ibukin Korakora 2022 e na warekaki n te kauoua n tai ao ni kariaiakaki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ngaia kai ko a tia n tabeka am Biira te Minita ane ibukin Korakora 2022. Ao akana a butimwaia ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia. Ao tia nakon ngkanne ara kabanea ni Biira are e tangira naba ana kariaia ke kabwatakina n te Auti aei ae te Kiribati Tourism(amendment) Bill 2022 ke te Tua ibukin te Kaneweaba 2022 I angan te Minita ae ibukin Tourism ae Hon.Booti Nauan bwa ko a tabeka am kaoti anne ao e nakoim.

KIRIBATI TOURIM (amendment) Bill 2022

Hon.Booti Nauan : E koaua te Tia Babaire e rarabwa te tairiki aei e a bon roko n tokina. Ao e abwabwaki au kan maroro iaon te Biira aio ma N na kauarerekea. Bwa te onono nakon te tua ni kaneweaba 2022 e na warekaki te kauoua n tai ao ni kariaiakaki te Tibiika ae ko karineaki. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao te tua ibukin kaneweaba 2022 ae e a tia n tabekaki. Akana a nano iai ke a kangai Eng ao akana aki ke a kangai Tiaki. E nakoia akana a butimwaia.

Ao e a kabwanina raoi kabwatakin kauouan warekan ara Biira aika a wene imatara n ara Ota Beba aikai. Ao tia nakon nakon ngkanne ara kaoti are imwina.

Kiraaka : Te kaoti ibukin te Bwara.

Tibiika : Ao te kaoti ibukin te Bwara n te nukanibong aei e na tabekaki iroun te Minita ae karineaki ao bon te Tia Tei mai Marakei Hon.Ruateki Tekaiara ao e nakoim te Minita.

Hon.Ruateki Tekaiara : Ko rabwa Madam Speaker ao tao bon te kakaitau ao te karabwarabwa imwain tabekan te kaoti aio nakoira ni kabane mai iroum te Tibiika,

nakon te Beretitenti ma te Kauoman ni Beretitenti, ao ngaira ti teimatoa ni kekeiaki n tekateka man te moaningabong ni karokoa ae e a bon nukanibong ngkai.

Ao iai naba aika akea rabwataia a bon aki tabe te tua taan karao tua. Ao ngkana ko kariaia te Tibiika bwa N na wareka araia aika aki roko. Ma e ngae n anne te Tibiika ao ibukin katabeau n te nukanibong aio ao I kukurei n tabeka te kaoti ae kangai:-

Bwa te Maneaba aei e nang motirawa moa ngkai. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao I ataia te tai ngkai e nakoraoi tabekan am kaoti bwa e a bon kuata raoi nakon 12. Ao kai e a bon bwakanako te tai ao I a reita te bwana ni kakaitau nakoira ni kabane ao te kakaitau nakon Uean te maeu ibukin teimatoan marurungira ngkai ti kona n tekateka man iteran 5 ni karokoa te tai ae ti nang bwaranako iai ao tia manga kaitiboaki naba ikai nakon te aoa 10 nakon te ingabong. Ao tia motirawa moa.

Waying115403
Treasure120620
Geosigns Division-121923
Fraught32926
Spect73132
Types85904

Kiraaka: Te tataro

Tibiika: Ti a tataro.

Kiraaka: Titiraki ao kaekaia

TITIRAKI AO KAEKAIA

H.E Taneti Maamau: point of order
Tibiika: Ngai ate Beretitenti ti am point of order, e nakoim.

H.E Taneti Maamau: E rabwa Madam Speaker are kanga bon ti te maroro ni iraorao tao e bon kaineti riki nakon am taibora ma ko a manga iaongoia ma am taan mwakuri. I mwaain anne ao ti a kamaurira n raoiroin te ingabong aei, kam na bane ni mauri. Ao e koaua *with all respect* naba nakon te leader n te kaitara kanga mwiin te maroro ngkebong ma kanga a kaota aia iango ara koraki kanga a bon kan titiraki bwa ai tera ngkanne bonganan te *bills workshop* ibukina bwa are a bon nooria n tenan onono. Bwa are tao bon 5 te aoa ao ngkana 5 te aoa ngkebong ai bon ana aoa te leader n te kaitara ao kanga ti kaitaua ana kekeiaki ma are angiin ana onono a bon rangi ni uarereke tabeua are a kona ni kaitiakaki n te *workshop.*

Ngaia are a titiraki ara koraki bwa ai bon tera bonganan te *workshop,* tera raoi bon ana *purpose.* Bwa ngkana e na kaitiaki bwaai aika a uarereke bwa a ti nakomai ni uotaki nakomai ake kanga a bubura riki bwa are a bon kona ni uoti maikai. Kanga ti aki tukaki bwa ana taetae ikai ma kanga tera raoi nanon te *workshop* are e na buoka ni kabebetea n aron are e otioti irouia ara koraki are e bon aki rangi n roroko te leader n te kaitara n tenan *workshop* tao ngkana iai ae e roko iai ma angiina e bon aki roroko. Ma ngaia are tao e karika te aki rau n nano irouia tabeman Taan Tei bwa e kangai ke tao e roko n te *workshop* ao tao ana bane ni kaitiakaki bwaai aika a uarereke ake e karini bwa ana onono.

Ngaia are bon ti te taeka ni iraorao bwa e aonga n ae e na manena ara workshop ao n tabetai e a roko te iango are tao e aki bongana te workshop bwa are ti a bon bane ni uotimai arar aa, bwa are ngaia a rangi ni mwaiti naba kanga aia kamataroa ma are a tia ni kaitiaki n tain te maroro ke workshop n aron are e kakaraoaki imwaain te auti n tei. Ma e aonga n ae, are bon iai inaomataia, ti karinea inaomataia Taan Tei ma tera ara anga bwa e aonga ni manena naba ara workshop bwa are te workshop e bon kabanemwane naba ao angin ara koraki a bane ni irira ibukin te katamaroa bwa e aonga ni bebete te maroro ikai ao e aki kana te tai ae rangi n abwabwaki.
Bwa are ngke e tairiki ae ngaia I taku aei, e bon kan boo 12 ao e bwara te

auti, ao kanga ai akea ae e tataetae, ai bon ti temanna ae te main actor. Ma are e rabwa bwa are tao e kaotia nakon Kiribati bwa e rangi ni kamatebwai ma are angin ana mena kanga bon bwaai aika a bon uarereke. E aoria bwa are kanga ti akanne ma kanga te karinerine nakon te leader n te kaitara, ti aki kan, ti noora ana kekeiakimwaaka. Ma kanga ti a kakaea riki angan katamaroan te workshop ao te maroro iaon te Biira inanon te auti bwa are kanga a link, a reitaki ma tera riki angana ma are ti a katikua nakon am taibora bwa ko a iangoia. Ao e rarabwa.

Tibiika: Ao I tia ao I a kanakoa au maroro bwa N na angan moa te leader n te kaitara, e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao tao e kakawaki ae ti na naba ara maroro bwa are ti mweneweaki n te point of order, ao tao te bwai ae e kakawaki tao ti na kakauringiira ngaira Taan Tei bwa are ngaira taan karao Tua ao aei raoi tabera, ao ti aki karao Tua n te workshop bwa ti karao Tua inanon te Maneaba ni Maungatabu. E rangi ni manena te workshop bwa are e kaotaota iaon bwaai aika ti aki oota iai, ma te workshop ti aki kona ni bita te Biira n taint e workshop ao akea naba mwakaia Taan Mwakuri bwa ana bita te Biira ngkana tiaki mwemwekia ikai.

Anne e na matata ao ana riai naba ni matata te botanaomata bwa ngaia te leader e aki nanako n te workshop, ngaia e rangi n rawata iai ana kabwararia n taian te bowi. E na matata bwa e aki kona ni bitaki rabwatan te Biira ngkana ea tia n taiboranaki, ti maikai. Mairoura ngaira Taan Tei ae n te Maneaba ni Maungatabu ae n ara bowi ikai. Ti aki kona ni bitia n te workshop, ao ngkana iai tenan tao te kairua ae ti noori ao ti tuatua n te workshop, e aki kona ni bitaki ni karokoa e uotaki ikai.

Aei tuan te karao Tua ae e rangi ni kakawaki bwa ti na matata iai ao ana matata kaain Kiribati. Ngaia I karautaeka ngkana arona bwa are e koaua bwa tao ngai temanna te Tia Tei I kakabanebuaka au tai ni kamatebwaia tenan Biira ake a wene imatara bwa are anne tabera, ngaira taan karao Tua. Ao I taku bwa e aonikai te maroro are ai te main actor temanna, kanga titabo bwa I taekinna bwa I a rangi ni kakan actor. Kai I karaoa tabeu, anne bukin ae a rineai kaain abau ae Abemama bwa N na riki bwa te Tia karao Tua ao anne ngaia ae ngai temanna ae I bon kabanea au tai n rinanon tenan Biira.

Ao tao ti karautaeka bwa are te Biira ngkebong are te Biira ibukin te energy bon te Biira ae boou bwa te Tua ae boou, ngaia are e bon rawata e bon matenten ao ngai e bon bane

au tai n rinanona mai moana ni karokoa toki ao anne katamaroa. Ae katamaroa aikai ngke arona bwa I roko n te workshop ao I taekin naba, tiaki n are a tamaroa naba bwa N na manga bon tabeki naba n tain naba te Komete n aron ae I karaoia n ae nako. Ngaia I taku bwa e kakawaki anne, ao ti na karautaeka nakoia Taan Tei ngkana tao a kua ma are aei tabera. Ngkana ko a kua bwa ko aki kan ongongo bwanaan temanna are e kakaraoa tabena ao kai ko inaomata naba ma aei ae bon bukin raoi ae ti karokoaki n te Maneaba ni Maungatabu bwa taan karao Tua ngaira.

Ngai I ti kan kamatata anne bwa mwiina ea bure te ongora bwa a taku bwa ai tekakan kantiabwai ke te kan raa riki anne kanga tein te. Eang are bon ara Tua are e rangi ni matata ao te Tua ae Maungatabu ibukin tibwangara ngaira Taan Tei, ko rabwa.

Tibiika: Ngaia I kaokia riki nakoim te Beretitenti, e nakoim.

H.E Taneti Maamau: Ao e koaua e rabwa, n aron are I taku ae ti Karinea te Tia Tei temanna mai Abemama ae te leader n te kaitara ao ana mwakuri korakora ti aki titiraki n anne ma kanga ti kawenea bwa tera te anga. Ma kanga ibuakon ana maroro ao N na ti kaetia e taku bwa e aki kona ni bitaki te Tua n te workshop, a rawata aika a bitaki bwa are man te workshop ao e roko te second reading, ti a bitia naba. Bwa are anne bukin te workshop, are a kaoti aia iango ao ti kangai ngaia a raoiroi iango akanne ma katamaroa, ti a nooria n te kauoua ni wareware.

Aoi ai Tua aika ti a tia ngkai ni biti mai imwiin te workshop, ngaia are e kairua are e kan ongo Kiribati bwa aongkoa aikoa kona ni bitaki ikekei. Te iango bwa ko na kaoti am iango ao ngaira ngkanne te Tautaeka ti a kawenei ngkanne ni ibiti nakon te kauoua ni wareware ma are ngkana ko aki roroko n te workshop ke te maroro n am iango, e bon aki atai te Tautaeka ao ngke a roko ikai bwaai aika a rangi ni uarereke. Ngaia are ti a kangai, n tabetai a rangi ni uarereke, e a rangi ni kabanebuaka te tai. Ao bwaai aika aki kona ni boraraoaki ikekei, te ooi n onono ti a bitia, ti a noora te kauoua ni wareware bwa ti a karini am onono akann. Ma e kairua are aongkoa akea nneia ni bitaki, iai nneia ngkanne ni bitaki are e uotakimai ao ti a kona ngkanne n iraorao iai. E rabwa.

Tibiika: Ngaia N na anganiko te Minita man te Aono n Raina tera am point of order.

Hon. Mikarite Temari: Ko rangi n rabwa te Tibiika ae ko Karineaki ngkai ko anganai naba ana tai te Minita ao te Tia Tei mai Kiritimati bwa e na iraorao iaon tera raoi

bonganan te *bill workshop, would you respect* ao ti karinea te leader ao ti bane ni karineira ni kabane. I taku bwa e kakawaki naba bwa ti na tara naba ana kabanemwane te botanaomata. Tera raoi bonganan te bill workshop ae e karioaki? Ngkana ko taku bwa e aki necessary ao ti na boboa waem bwa an kamauna ao ngkana iai bonganana iroum te Tibiika ae ko Karineaki ao ngai I kainanoia bwa e na matata raoi ikai. E aonga n nakoraoi babaire aika a tamaroa ao n nakoraoi naba maroro.

Ti kakoaua ngkebong Madam Speaker are ko rotaki naba iai bwa e kangai te maroro man te kaitara, kanga e a kararaoma te Biira te Tua aio ngkana e bwainaki imwiina. Anne naba teuana ngai naba ae I raraoma iai bwa a riai naba ni kaman oti inanon te bill workshop bwa tera aia kabwarabwara iai taian lawyers. Ao ti a noori maroro ngkebong, ngaia ngkana e tokoaki ana bwai e aki kona n taetae ni kangai, e a rangi ni kararaoma te Biira aio ngkana e riki bwa te Tua. Ma are I taku bwa iai bonganan te bill workshop ae kam bon karioa ao I taku bwa iai kakannatona ao bonganana nakon te Tautaeka ni Kiribati ao nakoira ngaira Taan Tei.

I taku naba bwa e rangi ni kakawaki naba, taraan au reke ngai teuana Madam Speaker e na tuka *unnecessary expense*, te kabanemwane ae tao e a bon aki riai ni barongaia te parliament ao I taku bwa bonganana naba teuana ma ngkana tiaki kanga ngai naba I rangi ni kainanoa am ururing iaona. Bwa ngkana ko tarai naba taian onono ngkebong ae a rangi n taua te tai iai te comma, iai *to* iai tao te *spelling*. Ti tara anne, e koaua anne bwa e na taua ara tai? Ao e aera ngkana ko aki naba kanakoa te *workshop* ikekei. An biti naba, kaeta te comma, kaeta te *wording to* ke tera, e pronoun ke e past tense. Aikai aika a nako naba ngkebong ao ngaira n ara namakin ti taku ngaira bwa tao e riai n nako inanon te *bill workshop.*

Ao ti kakoaua tabera ti karao Tua, e na aki taku te leader ae e karekea irouna bwa ti aki kan karaoa, ti bane n ata nakora. Tabera te karaoa Tua ao ti aki kua ao ti aki bwerengaki iai, ti na tei ni karokoa ngkana e ngaina ke aera ngkana e bon riai te onono. Iai te onono ae ti kona n taraia ae bon te *bill*, oneia bwa awarei tao iraua te *wording* te *sentence*, te *sentence* n anne *is a must*. E aki bure uotakimaina nakomai ma ngkana ti na ti bit ate comma, to the ke tera, I taku ngaira ngkanne bwa e a kana ara tai. Ko noora naba bwanaan te Tia Tei mai Beru ngkebong are ti a taraia naba ngaira, ti aki karineaki ngaira Taan Tei bwa are te tabo aio te tabo ni karinerine ao e aki rangi n riai bwa te auti ni Maungatabu, ti a kaawa. Ti a tekateka ma ti a tekateka, ti matu ti aera. Ngaia are I taku bwa ti na uaia ni karinerine ao

n tara raoi bonganan raoi tekatekara ikai.

Ngkana ko taraia ngkebong ai bon akea kaaina ao e a manga bubuti te aba bwa an Katanga te *alarm* bwa ana weteaki bwa e a bon aki manena karaoan te Tua ao akea kaaina. Ngkana ai bon akea ngkanne kaaina ao ko na Katanga te *alarm,* e a *determine* ngkanne nakon Kiribati bwa e aki manena te karao Tua inanon te tai ae e a nukanibong, e aki ngkanne. Au onimaki naba bwa ana kangai kaain Kiribati, e aera ae e a reitianako ao e a mamara te iango. Ao e koaua are e taku te Beretitenti ae bon ti temanna ae e maroro ao are ngkana te karao Tua, *everybody* ni kabane, ni kabane akea ae e na tiku ma ngkana ai ti temanna naba ao ngkanne taraan naba ngkanne ae e aki *proper* n ana kakaungo te nati ni Kiribati.

Ngaia are aio naba au bubuti nakoim Madam Speaker ao ti Karinea te Tia Tei ae Karineaki, te *opposition leader* mai Abemama ao ti boboa waena bwa ti a ataa tabera bwa taan karao Tua ngaira. E a okioki ana taetae n taainako ae titabo bwa e kamangorira bwa ti aki ataa tabera ae taan karao Tua ngaira. Ti ataia ma engaa ae e riai n tabekaki, kanga a riai n oneaki inanon te auti ni *parliament.* Ngkana arei, te *bill workshop* ana riai *small word* ke aera, e bia noora riaina te Tia Tei ae Karineaki mai Abemama ae e mena n te kaitara. Ti rangi ni karineko ao ti bubutiko naba ko bia noora naba ara itera ae ti tangira naba karineakin te auti ni Maungatabu aio ao tobwaan ana kabanemwane te auti ni Maungatabu ae ti taraia bwa e aki *necessary* ngkana e a nukanibong ao ai bon akea raoi kaain te auti ni Maungatabu. Ko rabwa Madam Speaker ao I kabwara au bure n au maroro ngkana iai.

Tibiika: Ao kam rabwa ibukin kakaean angan ke te bwai ae e tabekaki ibukin kakaean angan riki kanakoraoan aron waakinan ara Maneaba ni Maungatabu ao a *with all due respect* nakon te Tia Tei ao te leader n te kaitara ao I bon ti kan *share* kanga bon te bwai ae ko bon tia naba n namakinna. Bwa are kanga bukin raoi te kantaninga iroumi Taan Tei bwa kam na karinna n te *rules* bwa ana iai ae kam bonnanoia n taai aika a nako. Bwa e na riai ni iai te *bill workshop* ibukina bwa a mwaiti bwaai aika kam a tia n namakin inanon ara waaki inanon te Maneaba ni Maungatabu aei naba ngke I Tia Tei ae kanga a ko na iai ni karika te kanganga, te untaba, ao n taai tabetai tao te Tibiika are e tekateka n te tai anne e ko na naba ni mwengabuaka iaan kanga raraoma n aron karaoan Tua ke kabwaatakiia inanon te auti aei bwa a nakoraoi ke aki.

Ao ngkana a riki n Tua ana iai Tua tabeua ake ana kona tao ni manga

kaitarai ke ana kona iai ni karika te raraoma. Ngaia are tao ibukina ae iai te kakauntaeka inanon taai aikanne ao e na bonnanoaki bwa e na iai te *workshop.* E a manga bonnanoaki riki bwa e aki tau are e mena iroun te Ministries, e a bon anganaki raoi taben te Maneaba ni Maungatabu n te tai ae e nako bwa e na bon waakina te *workshop.* Ae e na bon tabeakinna, e na kaoi ngkami, e na anga te kakao nakoia Ministries concern are aia Biira bwa ana karaua ni kabwarabwara ao n te tai naba anne are kam na kona iai n anga ami iango ni ibuobuoki, ami iango ni katamaroa ao kam na nanoraoi.

Ibukina bwa ngai irou te Tua, tiaki ana bwai temanna ma temanna, ana bwai Kiribati ao ti na uaia ni inanoi iai, ti na uaia n reitaki iai ao ti na uaia ni kaotinakoa man te Maneaba ni Maungatabu aei ae te kabanea n tamaroa n Tua. Ngaia anne naba bukina are e moanna n raraoma nanou ngkoananoa n tenan kakauntaeka, kanga I moanna n raraoma bwa e bon eti te Tua are ti kaotinakoa, e na eti ke e aki. Iai bwaai aika a bure iai ngaia are I kataia ni kakaoki au maroro nakon ami maroro naba bwa e na aki anga te kantaninga nakon te botanaomata are e ongora bwa e tia te tua arei ao e aki nakoraoi, anne bukina.

Ao ngkai ti tekateka ikai bwa ti na ang ate babaire iaon kairiri ao anne te bwai ae I tatabeaianga iai. Au kantaninga bwa n te *workshop* ae nako ao I rangi ni karabwa n te Minita, aei N na bon taekinna bwa I mimi iroun te Kiraaka e okirai au Kiraaka ao e a manga kangai, Tibiika ko kukurei ngkana ti a manga moan karina te *workshop* iaon te *energy bill?* Ao ngai I mimi. Ae e a tia ni waakinaki bwa iai riki bwaai aika, ao ngai I rangi ni kakaitau n anne ibukin abwa I taku bwa I noora riaina. Karinna e rangi ni kakawaki bwa ana kamatataia riki Taan Tei ao e rangi ni bongana, kaokia riki bwa ana rinanona.

Kanga aikai au namakin I bon irou ae kanga bon anne au namakin ibukin ae kanga imwiin bwaai aika a tia n riki inanon te Maneaba ni Maungatabu bon man te tai are ti Tia Tei iai ao ni karokoa ngkai ao eti. Tao akanne bwa are ti bon karinei ngkami, ti karineia raora ni kabane, ti karinea tibwangara iaan te Tua ao baikara riki ma eti bwa are katamaroana e aoria e wene inanon bain te aobiti ao e a tiku irou bwa I a kakaea angan ma au Taan Mwakuri ao N na bon reitaki naba iai nakoimi bwa baikara bwaai aika ti taku bwa te kabanea n tamaroa ibukin karaoan riki tibwangara inanon te Maneaba ni Maungatabu ao I a manga bon reitaki iai nakoimi ngkana e tia ara iango ma ara babaire iaon katamaroa akanne.

Ngaia are I taku bwa ti a katoka ara maroro iaon aei bwa a tiku bwa

katabetabean ara kantaninga ao ti na waaki nakon ara bwai iaon ara oota beebwa.

Ao ngkai e a bon tia ni kanakoaki are ti na waaki ma ara titiraki ao ti na nakon ara moan titiraki are e wene imatara n te tai aei bon te titiraki ae e na tabekaki iroun te Tia Tei ae Karineaki mai Tarawa Teinaieta ae Hon. Terieta Mwemwenikeaki ao e na kaekaaki iroun te Minita ae Karineaki ibukin mwakurian karikirake ao kateimatoan korakora ae Hon. Willie Tokataake, e nakoim te Tia Tei.

IBUKIN KATAMAROAN KAWAI IAON BUOTA

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao imwaain ae I tabeka au moan titiraki ao I anga bwanaia kaain Tarawaieta mai Buariki nako Buota, te bwana ani kamauri nakoim moa te Tibiika, te Beretitenti, te kauoman, Minita ao ai bon Taan Tei ao kaain Kiribati ake a ongora, kam na bane ni mauri. Aio ngkanne taekan au titiraki:-

A rangi ni mwaiti aika a kainanoa katamaroan te kawai ae I buota n aroia Taan Mwakuri n te Tautaeka, kambwana ao Aro ao botaki riki tabeua, taan mwakete, ataein te reirei man kaawa aika Tabiteuea, Abatao ao ai Buota. Bon iai au titiraki ae I a kaman tabekia ni moan te term inanon te auti n tei aei iaon te bubuti ae e onoti ibukin katamaroan ao karaoiroan riki te kawai are i Buota. I kan manga butia riki te Tautaeka bwa e kona ni kibara aei bwa te bubuti ae e onoti? E rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae Karineaki mai Tarawa Teinaieta n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

Madam Speaker e tauraoi au botaki ni mwakuri rinanon te bubuti ngkana e rinanoaki man te MIA, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao I karabwa riki te Minita ae Karineaki n ana kaeka tao e bon ti kamatata n te titiraki ao I kaokioka te taeka ni Kiribati ae te bubuti ae e onoti ke ni I-Matang are te *special case* iaan bukina are bon iai ngkoa ana kaeka te Tautaeka tao nakon naba ana titiraki Tarawaieta are tao Buota e na tei te buoka are karaoan te kawai are kawaia kaain aon aba ma I taku bwa bon te titiraki ae bon rangi n raa.

I kan kaoka teuatana kanga ana kaeka te Tautaeka n aron are e taekinna ngkoa bwa kanga e kangai kanga bon iai te *plan* bwa ngkana e karaoaki are i Anraei n aron are

temanna te Tia Tei mai TUC are e a tia ni uotiarake ao kanga te kawai ae boou ao a karoko naba i Buota. Ao I kan kamatata ngkanne, I kan manga titiraki te Minita, nanona bon akea te *plan* bwa kanga taran ngkai ti ngkana ti a manga moan bubuti inanon te MIA ao e a tibwa rinanoaki, e kona n ti kaekai te Minita n anne taiaoka.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ko rabwa Madam Speaker eang ao n aron are I a bon tia naba ni kaeka te titiraki teuana iai are e irekereke naba ma Buota, eang bon iai anne ma I nanonna n te kaeka aio are tao ngkana arona bwa e iangoaki manga te katamaroa ngkai ao ai anne are e a riai ni uotaki man te kauntira rinanon te MIA bwa e aonga n are e katotongaki naba ae kakaraoaki ma n aron ae I taekinna e tauraoi ara botaki ni mwakuri ngkana e karaoaki aio ao ti rangi n tauraoi ni ibuobuoki iaona. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan riki am titiraki te Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ao e rarabwa ana taeka te Tautaeka are uotia te Minita tao bon iai te *plan,* tao bon ti kawaina ma nanona ngkana e bowi te kauntira tao n Tianuare, a kabwaata aio bwa teuana ana bubuti Tarawaieta rinanon te MIA, aongkoa e a kona naba tao n rinanoaki e aonga raoi n ae I kamatoa raoi ma te Minita, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Willie Tokataake: Ngaia anne Madam Speaker ngkana e rinanoaki ni kawaina anne ao I taku bwa ea nakoraoi naba iai, kanga ti kataia ni kaunga ngkai are bon karikirake mai iaon aba, a bon riai n rinanon te kauntira tao nakon te MIA bwa e aonga n are e a bon *coordinated* raoi tenan mwakuri akana ana karaoaki nakon aban Kiribati aika a rawata. Bwa are n te MIA bon iai te tabo ae e aranaki bwa te *rural planning division* are nanona bwa bon tabeia nakanne kanga ana karaoa te *planning* ibukin kanga katitaboan tenan babaire nako abamwakoro. Ngaia are eang ngaia raoi anne, e tauraoi ara botaki ni mwakuri ni karaoa te ibuobuoki n aron kawaina are I taekinna, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa Tibiika ao I a karabwa te Minita ao e raoiroi bwa tao are a kakauongo te Mayor ao riki bon kauntira man te kaawa aio are a kona ni uotarake aio tao n reken te bowi n te ririki ae boou ao I a kabaebaea naba te Minita n te MIA are bon te Tia Tei naba mai

Tarawaieta bwa are ngkana e kona n roko inanon baina n taraia bwa aio naba bon te kainanon teuana ae a bon rangi ni kainanoia kaain ara abamwakoro ake i Tarawaieta, e rabwa Tibiika.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon nanoraoi te Tia Tei ni kaekan te titiraki, ti a nakon are imwiina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae Karineaki mai Beru Hon.Batoromaio Kiritian ao e na kaekaaki iroun te Minita ibukia aine, te roronrikirake, takakaro ao kamweraoi Hon. Martin Moreti, e nakoim te Tia Tei.

Hon.Batoromaio Kiritian: Te Tibiika n te ingabong aei, I a manga anga naba au kamauri nakoim ma kaain am *executive* ao te Beretitenti, kauoman ni Beretitenti ao bon Minita ni kabane, Taan Tei ni kabane ao ai bon taan ongora ni kabane n te ingabong aei, ni bwanaan te maeu kam na bane ni mauri. I a kukurei n tabeka au kaoti nambwana 6 iaon te oota beebwa ae e kangai:-

E kona te Minita are tabena ni kabwakai mwane ake aki anaaki n taint e bwakamwane teuana ma teuana ni manga ira taint e bwakamwane n te namwakaina are imwiina ni katoka te kanganga ae aki atakina bwa ana manga bwaka ningai mwaane ake aki anaaki. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia Tei temanna ae Karineaki mai Beru n ana titiraki ao aio kaekana:-

I kukurei n taekinna bwa au botaki ni mwakuri ae ana waaki ni karaoi bwakamwane ake aki anaaki imwiin nooran ke kakoauan beebwa ni bwakamwane n namwakaina aika a nako, Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Minita n am kaeka ao I taku bwa kanga e kakukurei ao e na karaoaki. Kanga bon bukin tabekan te kaoti aio te Tibiika bwa tabera teuana ngkai ae e rangi ni korakora bon ririmwian aia mwane ara aomata ake aki bwaka bwa tao a kaibibiti mangaia ke tao a bon aki nako n taia ke tao baikara riki, ke tao a manga mwaewe nakon te aba teuana.

Ngaia are I taku bwa aikai tao bon kanganga aika a bon ririki are kanga, te kanganga ti a ririmwia bwa e na manga bwaka ningai ao okiokiran te aobiti ae e na bwaka n taiana ae e na manga katanoataki. Ngaia are ai aron te kanganga ngkanne bwa a na tekateka, ngkana a miss te katanoata ao a manga aki ataia naba ao e a manga tiku naba. Ngaia are kanga bon aio kanga te bubuti ae a bon tabekia bwa tera ngke e aki

bwaka ngkai ao e a manga ira naba are e na roko n te aro bwa ataia bwa arei. Ngkana a bon aki anaana aia mwane ao tao ai bon te Tua nakoia, ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki mairoun te Tia Tei ae Karineaki ao e koaua ti noora naba te kanganga aio n au botaki mwakuri ae e kataia ni babaronga aio ao ni kakaraoia. Tao te bwai naba ae e kakawaki ae ti aonga n ataia are kanga ma ti karaoia n te ririki aio ao n te ririki ae nako are ngkana ti karaoa te bwakamwane tao n te namwakaina are e karaoaki iai ao ngkana iai aki aki anaaki ti a manga kanakoa tao tabeua te wiiki imwiina ma tao e koaua n tabetai are bon te mwainging e mwaiti ao I kakoaua ngkanne bwa namwakaina are aki anaaki n te tai akanne e a kona ni manga tikunako iaan kiona are e bon aki mena iroura te mwane bwa are e mena n te tabo teuana.

Ngaia are ti a manga kataia ni manga kakaea naba te anga are ti a manga boraoi ni iango ma ti karautaeka n aio n aron are e rangi ni matata ngkai are iai ara system are ti waakinna are ara kantaninga ngkanne bwa tao e nako tao kanoan te namwakaina ae boou aio bwa are e kan manga nako te backpay ke te last quarter. Ao ara kantaninga ngkanne bwa a kona naba n iri tabeua akana a tia n reke kakoauan mwiin taian returns ma tao n abamwakoro ke tao namwakaina aika a nako irouia nake a tuai n anai aia mwane, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Minita I taku bwa te kakaitau bwa I taku bwa e na rangi ni uarereke ngkai tao tabera ngkai Taan Tei, are bon te tabe teuana aio are kanga a rangi n namakina te kainano iai ara koraki ngkana e aki bwabwaka aia mwane ao ti rangi ni kakaitaua n aio te Minita, ko rabwa.
Tibiika: Te Minita.

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao ti a reitaki ma te Tia Tei ao ti bon karautaeka naba nakoia ake tao a teimatoa n tataninga, e koaua ti a kawenea bwa tao te karautaeka n te tai ao ara kantaninga bwa iaon kawaina n tamaroa tao inanon riki te ririki ae boou ngkai e a tia ni waaki ngkai te katamaroa inanon ara aobiti ibukin te bwakamwane iaon aikai te Tia Babaire ao ko bati n rabwa riki.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ao ngaia tao I angan tariu mai Marakei.

Tibiika: Ao ngaia I angan te Tia Tei ae Karineaki mai Marakei Hon. Moannata Ientaake, e nakoim.

Hon. Moannata Ientaake: E koaua te Tia Babaire iai naba au titiraki are e toka iaon te oota beebwa ma tao e a kakawaki ngkai e a oreaki naba n teuana te tai bwa aonga naba kaain Marakei ao e koro naba ana titiraki te mwaane arei raon naba are au bubuti are I uotia are bon titabo naba ma anne ma a kaawa n ae e manga okioki ma I a uotia naba bwa N na buuta au titiraki anne. Bwa e aonga n ae ataia te Tia Tei bwa titabo naba kainanora ma arei ngkana e kona ni buokaki au abamwakoro ae Marakei, ko bati n rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: Ao e rabwa riki te Tia Tei temann ae Karineaki mai Marakei ni manga buokan te titiraki aio ao I taku bwa are e bon tieuataake te kanganga aio. I taku bwa tiaki ti Beru ao Marakei bwa bon ni kabane ma I taku bwa ti a nanon teuana naba ni kataia ni katamaroa aio ao a bon ongo au koraki, I taku bwa ngkana iai returns akana a rangi n rimwi ma tao a mangao ke tera ma I bwa a riai moa ni kanakoaki ake a tia n reke inanon baia n te tai ae e waekoa e aonga n are a clear imwaain tokin te ririki aio te Tia Babaire ao ko bati n rabwa.

Tibiika: Ao e a bon bane buokan te titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwiina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae Karineaki mai Tarawa Teinaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki ao e na kaekaaki iroun te Minita ae Karineaki ibukin rongorongo, itoman ao mwamwananga Hon. Tekeeua Tarati, e nakoim te Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao aio ngkann au kauoua n titiraki:-

Te mwane ae e kaboaki iai te wanikiba ae te embrear bon mwanen Kiribati ae kania $60 te mirion mwaitina. Te mwaiti ae e kaania $60 te mirion bon te mwane ae e rangi ni bubura man ana mwane te botanaomata. E kona te Tautaeka ni kaotia nakon te auti aei bwa iai ngkai te mwane ae e a tia n reke man te wanikiba aei? e rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao I mwaain ae I kanakoa kaekan ana titiraki te Tia Tei ae Karineaki ao I a moanna ma taeka ni kamauri nakoim, kaain am aobiti, te Beretitenti, te kauoman, raora ni Minita, te leader n te kaitara ao Taan Tei ni kabane ao I reitai ma kaain au abamwakoro ao kaain au tabo ni mwakuri are I tei mai iai. Kam na bane ni mauri n aran ara Uea. Ao

aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae Karineaki:-

I kukurei n taekinna bwa inanon te namwakaina aio ao e na tauraoi ni wakina kibakibana ana wanika Kiribati ae te Embrear E192 iaon Australia. Ni waakin te kiba ao e na tauraoi ni kakabwaaki te mwaiti ae $140, 000 ni katoa namwakaina, Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao e rabwa ana kaeka te Tautaeka are e a tia n taekinna te Minita are tabena. E kakoauaki bwa are kanga kaboan te wanikiba aei bon man ana term te Tautaeka ae e nako ao e a kania ngkai tao 3 te ririki ma aoria bwa are ngaia iai te mwane ae iaon kawaina n reke ae $140,000 tao n te namwakaina. Bon te titiraki n ikan oota e aonga ni kamatata riki nakoira ao kaain Kiribati n tarakin te mwane are $60 te mirion ao ae e na karekea $140,000 n te namwakaina tao ni moa man te namwakaina aio, anne e bon rangi n tau ni kaineti ma are bon kabanea te mwane are $60 te mirion ke iai riki angana n irekereke ma te karikirake ae te wanikiba ae e na kona ni karaka riki ana karekemwane Kiribati. E rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae Karineaki, I taku bwa e koaua e rabwa tao e a manga maon bunraki naba kaua te rongorongo aei I a tia n rangi ni kabwarabwara n taai aika nako aron ara waaki nakon ara wanikiba aei. Aio kanga te babaire ae e uarereke inanon te tai ae e uarereke are ti na angan te kambwana teuana i Australia bwa e na riitinna ni karokoa te tai are ti na manga moan kamaeua iai kibakibana are bon te moan kantaninga.
Ao aio ngkai ti na tiku moa mangaia. N aron ae e bon ataaki e koaua e bon maan te tai, tao N na manga bunrii naba ara rongorongo ake ti a tia n taekin n taai aika a nako. E bon maan ara karikirake aei bwa are e a kauiaki naba ma te Aoraki are te *pandemic* ao ti aki tangiria bwa e na bon tiku n *idol* ke n aki kakamwakuri iaon Australia n aron are kanga e kauiaki naba bwa bane n rootaki bwaai ni kabane n aron are e bon riki n te aonnaba n ana urubwai te *pandemic.*

Ao ti a tia ni kakaea ara anga ngaia ngkai te anga teuana are e a reke iai ae ngaia e a waaki moa ni kibakiba nakon are e na reke ara mwane, n aron are I taekinna $140,000 e moa raoi man Nobembwa ara karekemwane iai bwa e toki raoi iai kanoan te boraraoi are te *ramp-up,* kanga te 4 n namwakaina are e anganaki bwa e na karaoa moa te

tryout ni karokoa Nobembwa raoi ao e moa ngkanne te $140,000 are ti na waaki iai.

Tao e koaua ngkana e aki rangi n tau nako are e kantaningaki bwa are bon aron te bwai aei, te *investment* tiaki te bwai are ko kantaningaia bwa ko kabwaka am mwane ngkai ao e a reke naba bonimwiina ningabong. Te *long-term investment* are e na kona n anga, e na kaoka boona n te tai ae maan ao e na iai naba ana *spill over benefit* nakon te botanaomata n te tai teuana Madam Speaker ae e aki koro bukina n te tai are e rangi ni baiti n te moantai bwa are e koaua n aron are I taekinna e a kauiaki naba n te *pandemic,* ma aio te *long-term investment.* Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Boukan riki am titiraki te Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao I karabwa riki te Minita ao eang ti karautaeka ma ti na kaokioka aio bwa te mwaiti ae $60 te mirion e rangi ni buburakaei ao I taku bwa a rangi n tataningaia naba kaain Kiribati bwa ai iraua ae e a tia n reke. Ao e koaua e a tia ni matata bwa are e a bon tia n taekinaki are te Covid-19 ao are ngkai ti ataia bwa a bon kiba wanikiba ao bon te titiraki riki, are ngaia tao bon iai ana kantaninga bwa ana manga bon karaoa te karikirake are n aron are e taekinna are awarei ana *benefit* te I-Kiribati bwa tiaki ti te mwane.

Bwa ngkana ti a bon *operate* te *international flight* tao e na moa riki taan mwakuri akana ana mwakuria bon I-Kiribati, nakon ae ngkai ae tia karekea aia *opportunity* Taan Mwakuri kaain Australia man ara mwane ae ti kabanea ae $60 te mirion. Ngai ate kan titiraki, tera raoi te *plan?* Tao ningai ae e na teke nanona n te ririki aio ke tao e na aki bwa are ti kakoaua ae a bon kiba wanikiba bwa ti aoria n ataia bwa e na riai ni karokoa ni bon te takete are Kiribati e na bon iai ana wanikiba ke e na tiku n arona aio ae e na karekea $140,000 te mirion ao akea riki bwa ai bon ti te mwane naba aio ao akea te mwakuri ae e kona n *create* nakoia ara botanaomata, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua n aron are I taekinna, iai raoiroin te kantaninga, I taku bwa ti bon bane n ata moan rongorongon ana karikirake te Tautaeka aei n te moantai. Ngke arona bwa e aki kauiaki n te *pandemic* are e bon kaan 2 tabun te ririki n nako manna ao e na kaman kiba ara wanikiba ma are n aron te *pandemic* a manga bane n toki aia mwakuri Bwairati, e a manga toki te mwainging ni kakangai bon iaon Australia.

Ngaia ngke ti nooria bwa ara wanikiba aio e a *stuck-up* n akea te bwai ae kona ni karaoaki ao ti a kakaea angana bwa e na karekemwane. Ao ngke arona bwa e aki reke angana ao e na bon tiku nab ani kakabanemwane aio are e ununeakinna ngkoa kaain te kaitara, are kam a bon kabwabwaroa te mwane ibukin ana *maintenance* te Embrear i Australia, arei e a manga bwaka naba te namwakaina are imwiina. N aron are I taekinna n taai aika a nako, e a toki ao ngkai ti a karekemwane, ngkanne tao ai manga te mwane are teuana ngkai e a manga kaoti bwa are e a toki te mwane are mai imwaaina are aongkoa e a *train-out* te mwane ni bwabwaka.

Ngkai e a toki bwa ea rereke te mwane ao te *mission* te *business cladism.* Te Fiji airways e lease ana wanikiba mai France, kambwana ni wanikiba tabeua n te aonnaba a bane n lease, ngaira ngkai ti a riki bwa te leaser, ti anga ara wanikiba bwa e na karekemwane ao ara babaire aio n aron are I taekinna *is not a long-term plan,* ti te *short-term plan* are ti na kakorokoa bwa ti aika ara mwakuri ao tao inanon te tai ae e aki maan ao e na manga okira arona te Embraer ni manga kona ni kibakiba nakon are te moan *objective* are e kantaningaki iai.

Te kamwakuri, ti a tia ni maroro, I a oki mai Australia ni mwanangau teuana ao I a kareketai naba ni maroro ma te owner n te kambwana aei. Ao ti rangi ni kakaitau, e tauraoi ni butimwaeia kaain Kiribati ngkana ana mwakuri ma ngkai e karaoaki te babaronga, iai ara mwakuri ae ti na karaoi ibukin ae ti aki kona ni katokaia tao ara ataeinaine ke tao ara bwairati naba ake tao a kona n roko n te mwaneka are iaona riki. Ngaia are I taku arei e rawata te bwaai aika ana kona n reke tenan *benefit* tabeua nakoia ara botanaomata ma aikai kanoan te mwakuri, tao ana kona ni manga kaoti rongorongo aikai nakon auti aika imwaira ngkana arona bwa e nakoraoi tenan babaire ake ti mwakuri mangaai n te tai aei, ao korabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa ana kamatata te Minita ao eang kanga I kataia ni karekea are kanga kaekan are bon au kauoua n titiraki ao ti kaekana ae I ataia man ana maroro ae kangai, tao te tai ae e aki maan ao e taekinna naba bwa tao tiaki raoi te kantaninga bwa e na tiku n arona te leasing ma teuana naba te titiraki nakon te Minita bwa are ti bon rangi ni kainanoa ana bon ti taekinna bwa are ti ataia ae e a kan bane naba te term ae ti mena inanona ma e na bon koro nanon raoi are a taketenna are te wanikiba arei

bon buokaia kaain Kiribati ke e na tiku n arona ngkai.

Tao ngaia bon iai buren kairuan tao kaboan te wanikiba aio bwa tao e bon aki kona ni buti mai ikai nako Fiji ke tao nako Kiritimati bwa e na kona n ataaki raoi. Bwa tik aria are e na teimatoa n tataekina aio ni karokoa e bon bane te term aio bwa e aoria n ae e bon anganira naba karauan nanora ni kangai, te wanikiba aio e bon kona ni kiba nako Fiji ao nako Kiritimati ma iaon kawaina n tia tao bwaai akana a kainanoaki, e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua, teuana maibuakon ara kakatauraoi Madam Speaker karaoan Kanton bwa are ti na ataia Kanton e mena i nuukan Tarawa ma Kiritimati ao e na kona iaan tuan te kibakiba e na riai ni iai te *alternate airport* are e na kona, ngkana arona bwa iai te *emergency* e a kona naba n tiku i Kanton. Anne bukina teuana ibuakon te katamaroa ae ti mwakuria ngkai, n aron ongorami ae a kiba ngkai tenan donors bwa e a boo te ikekebutu bwa antai ae e kan karaoa Kanton.

Te rongorongo ae abwabwaki ma ti kauarerekea ikai, iai ara donors aika ana tauraoi ni karaoa Kanton ngkai ao aei kanoan te mwakuri ngkai, e na mena n te path moa anne. Ngaia are ara kantaninga, anne teuana maibuakona ae e tuai kona ni waaki bwa e rangi ni kakawaki te bwai ae te *safety* Madam Speaker, ti aki tangiria n *take the risk* ma ti anaia naba ni kakiba nako Kiritimati. Ti na karaua, ngkana iai a kiba mai Tarawa nako Kiritimati ma e a ti kuba naba ni iai tao te *emergency* ao e a tiku naba i Kanton. Ao n aron ae kam ataia Kanton e tuai tauraoi ni butimwaea te *international flight*, ao anne teuana maibuakon ara raa.

N na kaokia riki nakon te Tia Tei ae Karineaki, iai ara plan e teimatoa ao anne bukina ngkai ti lease, e aki n are e offended ara lease n are tao ti a lease naba ni karokoa *forever, no* iai te *certain time* te *period* ngkana ti anga bwa e na toki iai ara lease anne. Ao tao imwaain tokin ara lease are kam ataia iai riki ara kauoua ni wanikiba are e na manga oki are e na mwanenna Tiaina, ao anne ngkanne are e mwakuriaki naba bwa ti na kataia ni kangaraoia are tao e uki Kanton ao e a roko naba arei n teuana te tai.

Aikai kanoan te mwakuri ma mwina tao I a kabunrerei naba kanoan ara taibora ae ti mwakuri iai ma ti boraoi ma te kantaninga are ko mena iai te Tia Tei are ara wanikiba aio ti mwakuria ao e ngae ngke ti mwakuria, e aki banebuaka ara tai n tataninga bwa ea kawawa te mwane mairoun te Embrear mairoun te kambwana are ti lease nakoina nakoira, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I taku bwa e a bon bane buokan ara titiraki anne, ao ti a nakon ara titiraki are imwiina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae Karineaki mai Beru Hon.Batoromaio Kiritian ao e na kaekaaki iroun te Minita ae Karineaki ibukia aine, te roronrikirake, takakaro ao kamweraoi Hon. Martin Moreti, e nakoim te Tia Tei.

NORAN RIAIN KABWAKN ANA MWANE TE MATE NAKOIA ANA UTU MA E NA UOTAKI BEBAN TE MATE MAN TE OO N AORAKI

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika ni manga tabekan au titiraki are imwiina ma imwaain ae I tabekia ao N na ti karina te karinrin ngkan e kukurei te Minita ae ma e na uota beebwan maten te aomata ma e na iai uotaki beebwan te mate man te oo n Aoraki, kanga ti anne ngkana e kukurei te Minita.

Tibiika: Ngaia ao taekina am titiraki te Tia Tei.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ngaia ao ngkanne I a kukurei n tabeka au kaoti are nambwana 7 ae kangai taekana:-

E kona te Minita are tabena n noora riain kabwakan ana mwane te mate man kanoan te moan bwakamwane imwiin te mate nakoia ana utu ao ke taan tabeakinna ma e na iai beebwan kaotan maten are beebwan te mate man te oo n Aoraki nakon te tia mwane, kabwara au bure ngkana ma kanga anne ti au onono iaon au titiraki, ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia Tei temanna ae Karineaki mai Beru ao aio kaekana:-

E rabwa te Tia Tei temanna ae Karineaki n ana titiraki ao e tauraoi te Tautaeka ni kamatebwaia te tabeka aio, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Minita n am kaeka ao I taku bwa e oioi tabekan au titiraki aio iaon kanga te, mairouia aomata aika a tia ni mate aia aomata ao e bon teimatoa ni bwabwaka aia mwane ao te bwai ae e a riki bwa kanga te ngure irouia aomata bwa e bon bwaka te mwane ao aki anganaki. Ao a winnati ao a taua ao ana bon kaokia ao are e a tia n nako te mwane, kanga ata naba aron te kataumwane bwa ngkana e a tia n nako ao e a riai n nako.

Ngaia are kanga aio ngkanne kaitiakana ao e na aki manga reke are kanga te mena bwa ngkana e mate te aomata ao e bwaka te mwane imwiina ao a roko bwa ana anaa ana

mwane bwa are bon iai arana n te mwane ma au kaoti ngkanne aio ngkana a *produce* ke a uota te beebwa ni mate ao tao e aki manga oki ngkanne bwakan te mwane are imwiina ana mwane te mate bwa e a bon toki naba bwa are e a roko te beebwa are I taku bwa aio ti te beebwa ae e kariaiakaki ni kona ni katoka te bwakamwane bwa e kakoauaki bwa e a bon mate.

Ngaia are kanga aio kanga katamaroan ao totokoan te kanganga ae tao e na ibuobuoki naba nakon te Tautaeka, ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki ao I taku bwa I kataia ni kakaea otau ao e teretere bwa kanga tao e kakawaki te kamatata teuatana iaoia riki tao kaara n aron are e mwaneweaki bwa n aron ae ti taneiai ngkai ni karaoia ao ti kabwaka aia mwane kaara ni moan te namwakaina. Are nanona bwa kanga aongkoa n te tai are e nako ao bukin ngkoa are ti tangiria bwa e na riai ni 2 ni wiiki ao ngkanne ti a anganna naba n te namwakaina n *advance* are te kabanea ni wiiki.

Ao ara kantaninga ngkanne bwa kanga iai rakan aron te kara n te tai anne ngkana arona bwa e a tia n reke ana mwane inanon te moan wiiki ao e bure tao ni motirawa ke ni kabuanibwai, e aki kona n oki are te $100 are aongkoa $100 n 2 te wiiki bwa e a bon nakoina naba are $200 te namwakaina arei. Ao bon ngkanne te *policy,* ngkana e mate te kara inanona te namwakaina are ma e tuai reke ana mwane, e na riai n reke ngkanne ana mwane bwa are e tuai nako kanoan te namwakaina arei.

Ao tao te titiraki ae kataia n tabekia te Tia Tei ae Karineaki ao tao ngkana e a mate ngkanne, tao e riai n tuai n reke ana mwane n te namwakaina arei tao e riai n *produce* ngkanne tao te beeba ni mate e aonga n ataia te tia mwane ao e aonga n riboti nakon tao ara aobiti bwa e aonga ni katokaki ngkanne tao manga karinan aran tao te mate are tao e a tia ngkanne ni motirawa, e aki riai n rin arana n te list. Anne kanga te iango ni katamaroa n aron otau iroun te Tia Tei ae Karineaki ao I taku bwa te iango ae e tamaroa te Tia Babaire, e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Minita ao I taku bwa bon aio oin tabekan aio bwa bon teuana te kanganga ngkai, ae iai tabeman ae e a maan ni mate ao e nim naba arana, e maan ni mate ao e bon nim ai ana kateniua ni mena. Ngaia are kanga ai bon kakaea naba teutana iaona bwa tera te *instrument* ae e na katoka te bwakamwane nakon te *finance,*

ngaia are I taku bwa te beeba ni mate tao bon ngaia ngkanne ae e kantaningaki. Ngai are kanga I a tabekia ikai ngkanne bwa tao e mate ao e bwak n te moantai tao iaan te advance payment bwa are tao e nako te bwakamwane ae ngkai ao e a manga bwaka naba ao e aki ataaki bwa e a mate. Ngaia are I taku bwa ngke a roko ma te beeba arei ao I taku bwa e aki manga okioki te ara ao e aki banebuaka ana mwane te Tautaeka, ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki kanga te kamatata iaon aio ao I taku bwa e riai ni matata ngkanne irouia ara koraki ke tao irouia riki taan mwane mai iaon aba bwa are n aron te system ngkanne are e aki kona n ataa te mate, ngaia anne bukina are a bon kona naba aran tao te kara ngkana e a tia ni motirawa ao are e bon kona naba n rin arana nakon te bwakamwane are imwiina ibukina bwa e aki ataaki bwa ea kabuanibwai.

Ngaia are ti kantaningaia bwa taan bwakamwane iaon aba ke tao a ibuobuoki ma aia ASWO bwa a riai n riboti nakon te aobiti bwa e aonga n toki ngkanne karinan aran te aomata aio bwa ngaia e a tia ni motirawa ao are kanga e na ibuobuoki ma aron ana katamaroa te Tia Tei are tao aei i buki tao a ti kona naba ni kaotia nakoia taan mwane n te kauntira bwa akea ara kara ngkai bwa e a tia ni motirawa.

Tao kanga bon aio tao bon te kaai ni ibuobuoki ni ikarekebai iaon te kanganga aio bwa are eti n tabetai ngkana e a bon ririn arana n te mwane ao ngaira ti a boo ananaia bwa ti bon kona naba ngaira ni manga bon manibuaka. Taben a bon kona n roroko n anaa aia mwane aia kara e a ngae e a motirawa ao are a bon roroko naba n ananaia. Ngaia are tao ti a bon kaai ni ibuobuoki iaon aio, kam riboti nakon te aobiti nakon te MWYSA ao ngaia ngkanne e a kona ni katokia ngkanne, e a katoka naba aran tao te kara are tao e a tia ni motirawa n te tai aio.

Ao tao iai naba ae e kaongoai te Tia Tei bwa n tabetai ara taan mwane a kona n angania tao tabeman are a onimakinia ao ngaia ngkanne nake anganganaki, a bon kona ai tatabeia n ninikiri mwane nakoia kara ao ngaia tabeman e kona n reke te nanobwi are e a bon anana te mwane tao *for example* tao nakoia ana kauntira bwa are ngkai ti a manga ongo bwa tao te kareke bwii naba irouia ara kauntira a kona n roko n ibuobuoki ibukia aia kara ao a bane naba n rikorikoi mwane ao a nako naba n nikiri kanga iaan auti.

It is good bwa are kanga a ibuobuoki ma tao te onimaki ae bubura nakoia ara kauntira bwa a riai ni karaoaki

ara ngkana ana bon *work* ma ara taan mwane ke tao ara ASW ake iaon aba are e bon kabuanibwai anne, e a bon riai n aki manga reke arana. E aoria ngke iai arana n te list ma e na bon riai ni katoki ke e na aki anaaki ana mwane bwa e a manga oki nakon te finance te Tia Babaire, ao e rabwa.

Tibiika: Kabnean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Minita ao I taku bwa nake aia tabeka te tabeka aio are I tabekia ibukia tao n aron unueakinan aia mwane aia kara bwa e aki reke irouia ao e a tiku n te tabo ni mwane ao ngke e a bon tia ni bwaka. Tao e a bon riai ni kamanenaki irarikin are tao bon iai ongom man botaki te mate ae e riai n nakoia ao e rangi n rabwa te Tautaeka ngkai e kona ni butimwaeia aei ao ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire ao I taku bwa e a *clear* anne ao I taku bwa e a rau nanon te Tia Tei ao ai aio naba ae bon tieuataake naba te ibuobuoki aio ke ti a kaai ni ikarekebai ao ti a kaai ni bonnanoia. E na riai n teretere ngkana ko mate te kara n te namwakaina aio, ti a karautaeka e aki reke ngkanne te namwakaina are imwiina kanga te *act* ae e a tia ni wene ngkai ae e a tia ni kamatoaki naba inanon te auti aio. Naake aki reke a kona ni kakaeaki te anga n anganaki ma e aki kona ni bwaka inanon te namwakaina are imwiina n aron tao te *act* are e a tia ni kabwaataki n te auti aio. Ao e rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki, ti a nakon are imwiina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae Karineaki mai Tarawa Teinaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki ao e na kaekaaki iroun te Minita ae Karineaki ibukin rongorongo, itoman ao mwamwananga Hon. Tekeeua Tarati, e nakoim te Tia Tei.

KAREKEAN TAURAN TAIAN RAWA N RORORAKE N ARIMWAKORON TARAWAIETA ARE KAINABA AO NABEINA

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao aio taekan au titiraki:-

I kona ni butia te Minita are tabena ngkana e kona riain karekean tauran taian rawa n rororake n atimwakoron Tarawaieta are Kainaba ao Nabeina, e rabwa Tibiika.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne au kaeka:-

E koaua au tabo ni mwakuri ae tabena te itera aio n rinanoa te bubuti aio ngkai bon iai naba ana iango ni

katoamaeui kaawa n rororake iaon abamwakoron Kiribati ma aia biikan ma tauraia nakon taai aika imwaira n angaraoin taina ae riai, ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ao I karabwa te Minita n ana kaeka ao e koaua kanga bon reitan ana kaeka n teuana au *intend question* ae I a tia n *raise* are a taku bwa bon iai te plan ae e buburakaei ibukin kaain Kiribati ni kabane iaon tenan rawa. Tao bon te bubuti ae e mangori bwa tao e moa riki au bubuti aio tao ibukia Aoraki n te bong bwa are ngkana bon iai Aoraki ae a tangira te oo n Aoraki i Nawerewere ao bon akea aia anga, ana taninga te ngaina ao a tibwa kona n nikiraki tao i Nawerewere ma are tao ngkana a rikakina kan mena raoi are te biikan bwa mwiina tao e rangi ni bobuaka ma ngkana tao bon iai te taura ae ti ibukin te *safety* ma are a kona ni bon nikiraki ni buti n te booti tao riki ibukia Aoraki.

Tao a ti kanimwaki moa imwaain are e na kakoroaki nanon are bon ana plan riki te Tautaeka ibukin tenan raw ani kabane ngkan I kona riki ni butia te Minita ao bon tenan interm mena n ti buokaia ngkai. Bwa are e kona n ae ti taetae ngkai ao e Aoraki naba temanna n tairiki ao e abon tangira naba te oo n Aoraki, e kona ni kabuanibwai ngkana e aki nikiraki n te oo n Aoraki naba n te tairiki arei, tao ti ngaia anne. E rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua n te tai aei ao e koaua a tuai n nim tenan biikan taura are tao e nanonna te Tia Tei ae Karineaki ma iai tenan *reflector* ngkana e ataaki ao iai ngkai tenan *reflector* are a nim n tenan *channels* akekei ke tenan rawa aikai are kanga e buokia naba taan rororake n te ngaina ao n te bong. Bwa n te bong ngkanne a kona n totooti ao e a teke naba kanga te bwai arei, te *reflector* arei are e kaotia bwa anne te main, te board ao arei te angatai are ana kona iai n tuangia bwa a mena iaa n taian n auan te tairiki.

Ma e koaua iai ngkanne ara iango tao ibukin te taura bwa ti a mwakuria, aio kanoan ara plan n te ririki aei ao ti a nooria bwa angaa ngkanne akana a kona ni kanimwaki moa iaon ara plan are ti a tia ni karaoia ma kaain ara tabo ni mwakuri ao tao ti a kona ngkanne ni mwakurii nakon te ririki aei. Ma e koaua N na butia naba te Tia Tei ae Karineaki ao kaain Tarawaieta, tao e koaua tao iai tenan *cases* aika a karina *emergency cases* n te tairiki ibukin karaiaia Aoraki ma ti na bon kaungaia ara botanaomata bwa ana aki rangi ni mwamwanga n te bong bwa are kanga e bon aki

rangi ni kaungaki te mwamwananga n te bong i taari ibukin tenan *safety reasons* ngkai tao bon akea naba tenant aura aika *in place* moa n te tai aei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan riki am titiraki.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: I karabwa te Minita ao I karabwa n ana tao n are iai are e taekinna tao tera nako, bon anne raoi are kanga au takete are tera ngkana e a kona ni karaoaki teuatana. Tao ti te taura e kainanoaki ao e rangi ni ibuobuoki ao ti na karabwa are bon te plan are karokoan te rawa ma tenan biikan. N na bon ti butia te Minita n are te mwananga n te bong, ao tao e koaua are e kona n aki safe tera arei, e bon rangi ni kaan.

Ngkana tao bon iai angana bwa are te Aoraki e aki kona n tangina te ngaina ao te Tua naba e na tei n tiringia ara botanaomata ma ngkana iai ang ani katamaroan anne ao are I a kinaia ara botanaomata bwa ana bon kona ni buti ao a safe ao I taku bwa kanga e kakawaki te maeu bwa ko aki kona n taninga iraua te aoa ngkana ko a bon tangira buokam n te tai ae e waekoa, e rabwa ngkana e kona n ti kanga ni kaeka teutana are au bubuti are kanga n aron are ana kaeka. E rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua ti noora kainanon Tarawaieta ao ti a kibaria ma au taan mwakuri, ti a noori tao tenan raa *option* moa aika a baiti, tao tenan solar light n aron ngkai ae kanga e nooraki ea rawata ngkai te *technology* iaon te bwai ae te *solar,* ko buti riaana ke koa kaan mangaia e a urumwaka naba ao e a bon manga *idol* tauran urana n aron ae e a kamanenaki ngkai kanga e a rawata n te mwakete iaon Tarawa ao ti kona naba ni bon ibuobuoki ngaira ake Taan Tei. Taan Tei ngkana arona bwa ti kona n rinnako n aei ke tao ti na kabeabeania ara Taan Mwakuri ngkana ana *explore* ana noori bwaai aikai.

Tao e koaua aki rangi n *last long* i taari ma *at least* tao e kona *serve* tao iraua namwakaina i taari imwaain are e na manga rara, e na manga kanimwaki teuana imwaain ae e na bon roko tao tenan *permanent.* Ao are bwaai aikai a bon bebete naba bwa tiaki bwaai aika a rangi ni bobuaka booia ma e aoria bwa ti a noora anne Madam Speaker ao are a bon ongo au taan rabakau ngkai, ti a kataia n *explore* tenan *option* aikai ibukia tao tenan *temporary interim Macias* imwaain are ti kona n roko n are e a bon *permanent* tenan *materials* akekei. Ko rabwa Madam Speaker ao ti a ibuobuoki ma te Tia Tei ae Karineaki, e rabwa.

Tibiika: Ao e bon bane buokan te titiraki anne, I taku bwa teuana riki kee. Ngaia kabwara au bure te Tia Tei teuana riki buokan am titiraki.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika, eang I bon karabwa te Minita e rangi ni ibuobuoki ana kaeka ao e aoria n are e bon kokoro nanon te bwai are ti tabekia ibukia ara botanaomata ao riki are e bon tabekakirake ibukin tobwakia ara botanaomata bwa e aoria moa ni *consistence* aron otara ao tera ana *procedure* ngkai te Tautaeka n aron tenan bubuti.

Bwa are e koaua aio ti tangiria bwa ti na rinanon naba te kauntira nakon te MIA ke kanga ti a taku naba ikai bwa ai kaekan are kanga ai bon ti kaotia bwa ngkana ti ota raoi bwa e kanga aron uotakin tenan bubuti ngkai bwa are iai te kaeka are teuana ti na riai n rinanon te MIA ao ngkanne kanga ngkanne aio bwa ti aoria ni bon kaoroa nanona ni manga mwakuri ma kauntira bwa ana manga mena naba te kauntira bwa e aonga naba n roko inanon bain te MIA ke kanga, e rabwa.

Tibiika: Te Minita
Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua bon iai kawain bwaai ma are bwai aikai bon bwaai aika a uarereke n arona are I taekinna bon bwaai aika a uarereke ti kona ni bon ngkana iai ara mena iai mana ara marine ao ti a kona naba n *address*. Ao e kakawaki Madam Speaker bwa N na *share* naba kanga bon au *experience*, ngai iaon abau ae Tamana I katei tenan solar light heater are e na kona ni buti iaon waa ao e taraia mai i eta ao I kamanena man au mwane te mwane ni buoka.

Ngaia are ikai iai te *livelihood* ae e waaki, ngkana a kona ni katei naba ni buokia naba aia botanaomata irarikin are ai bon te Tautaeka naba. Ngaia are I taku bwa iai naba ara *commitment* ibukia ara botanaomata, ti kona ni karaoi naba aikai ao tiaki baika booia aika a bubura, e bane $500 ao a reke naba 2 am taura aikai ma te *livelihood program* are e kona n reke ao a kona ni kanimwaki taura aikai.

Tao e koaua iai are mai i taari ao ngkanne are e na rangi ni ibuobuoki naba bwa are e buti n te nama ao a tataraia naba, a ngaia te taura arei tauran ara kaawa. A nako naba ni kaea ao a reke naba tenan biikan are iai te *reflector* iai, I taku bwa e na rangi ni ibuobuoki naba nakon arei. E a kakawaki, kanga ti aio bon au *sharing* Madam Speaker, I aki kangai aio kawaina ma kanga I kan *share* naba bwa ti aonga n *address* te kanganga are ara botanaomata a mena inanona n te tai aei. Ao Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I taku bwa e abon bane buokan ara titiraki anne, ao ti a

nakon ara titiraki are imwiina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae Karineaki mai Makin Hon. Pinto Katia ao e na kaeka te Beretitenti ae Karineaki H.E Taneti Maamau, ao e nakoim te Tia Tei.

KABIRIMWAKAAN RIKI TAIAN BUBUTI AKE A TIA N REKE IROUIA TAAN MWAKURI NI IREKEREKE MA TE SMALL GRANT

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa honorable Tibiika ao aio ngkanne imwain ae I tabeka au titiraki aio ao tao e kakawaki bwa ti na manga bon kamaurira inanon te ingabong aio ni moa nakoim Tibiika ma kaain am aobiti, te Beretitenti ma ana kauoman ao Minita, te leader n te kaitara ao ngaira Taan Tei ni kabane ao ai bon nakoira ngaira ake ti ongora inanon te ingabong aio. Kam na bane ni mauri. Ao e kangai ngkanne au titiraki nambwana 14:-

N na buti a te Beretitenti ae Karineaki bwa e kona n reke ana ang ani ibuobuoki ibukin kabirimwakan riki taian bubuti ake a tia n reke irouia ana Taan Mwakuri n irekereke ma te small grant imwain tokin te ririki aio 2022 taiaoka, ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka.

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa Madam Speaker:-

Ao I kan kaongoa te Tia Tei temanna ae rine mai Makin bwa e tauraoi ni ibuobuoki au aobiti n rinanoa ana bubuti aio, ao e rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa honorable Tibiika ao I rangi ni kaitaua te Beretitenti ae Karineaki n aron ana kaeka ae e a tauraoi ana Taan Mwakuri ni ibuobuoki nakon ara bubuti aio te Tia Babaire. Ao tao N na bon kaitaua riki te Beretitenti bwa tao I a bon tia ni maror mangaia ma raou n Tia Tei kanga inanon ara tai n oki man aia bowi mayor iaon abara ae Makin te Tia Babaire ao e bon anga naba bwanaana ae e na kataia naba n ibuobuoki inanon te tai arei. Ma au titiraki aio e a bon kaman rin imwaain are ti maroro mangaia honorable Tibiika ma I rangi ni kaitaua ao I kaitaua riki ana Taan Mwakuri n aron aia ibuobuoki bwa ti ataia e rangi n rawata te ibuobuoki te Tia Babaire, te beeba ni ibuobuoki ke tao te kan buokaki are e wene imatan ana aobiti ao ti rangi ni kaitaua riki ana Taan Mwakuri bwa a rangi ni kekeiaki ao a tataonakinano, e ngae ngke tao n tabetai ti a rangi ni aki rangi n raoiroi ara taetae nakoia ma ti anga bwanara naba ni kakaitau nakoia.

Ma inanon te tai aio te Tia Babaire ao N na ti butia riki te Beretitenti ae

Karineaki bwa kanga iai ara bubuti riki teuana are kanga e bae ngkai ibukin kanga aongkoa ibukin are te mwane are kanga boon aia booti unimwane. Are kanga n ongongorara iai ara Taan Mwakuri, am Taan Mwakuri te Tia Babaire ao a taku bwa te unimwaane e tangiraki te beeba ibukin are kanga e na kakoauaki raoi bwa bon te rabwata n unimwaane ma kanga ti te kan bubuti, kanga bon tera raoi te babaire ibukia ara unimwane te Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Ao imwaain ae ko kanakoa am kaeka te Beretitenti, I kaongoaki bwa e aki manga tang bwanami n te rerio ma ngkana tao ti na bon waaki ke tera ami iango iai?

H.E Taneti Maamau: E rabwa Madam Speaker tao ti a ti maroro iaon anne, ngkana ko taku bwa e raoiroi aia rawerawe am koraki ke ngkana e aki raoiroi, e kakawaki ae e na bon ongo Kiribati te maroro ma e a nakoim anne Madam Speaker, e rabwa.

Tibiika: Ao I aki kaongoaki irouia kaain au aobiti ma a bon kaongoai ngkai Taan Tei ngkai tao iai ae a kaongoia ae aki tang te rerio. Ao I kan ongora irouia kaain te aobiti, iai ara kanganga n te rawerawe ke akea?

Ngaia I taku bwa bon akea te kanganga bwa are e bon tekateka ara IT n tainako irarikira ao e nakoraoi te rawerawe, tao bon ti te rerio ae iai te kanganga ngkai iai ma ngkana tao ti na bon waaki bwa are tao ngkana arona bwa, ma e aki koaua ae tao ti teutana te tai ao e a manga moan maeu. Ma e aoria bwa ngkana ngaia ti a bon replay naba kanoan te bong aei bwa e aki raoiroi ae aekakina aei. Ngaia am point of order te leader n te kaitara, e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ai bon te bubuti bwa e a manga tata aron te kanganga ao kanga e kona ni kakaeaki angan ae e na aki manga oki n riki, tao ti na bubutia naba te Minita ao bon ngkoe te Tibiika bwa tera te kanganga. Eang aei kanga bon aia mena ara botanaomata bwa ti bubuti anne taioaka.

Tibiika: Eang I kakoaua ami *concern* Taan Tei ao bon te Tautaeka ao ti a bon nanokawaki ngkana ai arona aei, titebo bwa e rangi n *timing* ma te *installment* iaon ara system ae e boou ao ai aron e a ti riki naba ae e a okioki te bwai aei ma are e a bon anganai aia taeka au IT aikai a bon taku bwa akea te kanganga man aia itera, anne a bon tuangai, a bon katei baia nakoiu bwa a bon taku bwa akea aia kanganga n aia itera, e rangi nakoraoi. Ngaia N na bubuti ngkana arona bwa tera raoi ae te kabanea n tamaroa bwa akea te kanganga n ara record, te recording e nakoraoi. Ngkanne are e bon tang naba, ngaia N na anganiko te Minita n te

communication bwa e kakawaki ae ko kanakoa am maroro, e nakoim.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua ngkai ti rangi n nanokawaki naba n te bwai ae e riki ma ara intinia ae a bon *ledge* n tainako inanon te tain te *session* ngkai ao iai ae are e *standby* n te bwai aei ma ngkana kam ongora irouia ami koraki ao te *reception* n te rerio e rangi n tamaroa ma ti ngkana e a *connect* ma te auti ni Maungatabu ao ngkanne e a kona ni *problematic*.

Ti aki ataia bwa e a mena iaa te *connection* are a kataia ni mwakuria ngkai ni manga nooria riki ma kanga e koaua ngkana iai irekerekena ma tenan *missionary* tenan *equipment* aika a kanimwaki, tao ngkana *somehow* e kona ni mena ma ngkai are a kataia naba ni mena. Bwa are e koaua bwa are e bon tibwa *install* naba te *very first day* imwaain te auti, ke tao e a kaman *tryout* tao teuana ke uoua te wiiki imwaina tao e na kaman reke tain norakina ma ngaia are e bon rangi n *sudden* naba te change aei ae ngaia, ma are a mwakuria naba ara koraki ngkai. Are a *standby* ngkai ai bon *aound* ngkai te mena ara *chief engineer* ao ara intinia n te PBA, ko rabwa.

Tibiika: Eang I taku bwa bon te *advise* mairoun teuare e roko n *install* ara *system* e bon kangai te *advise* bwa e raoiroi riki are e bon *on* te auti, ao ti taku bwa ti a bon *detect* naba tenan kanganga ake ti kona ni kunei inanon te tai are e waaki iai. Ao ngaira iroura ibukina bwa are a taku bwa bon akea te kanganga bwa bon te *system* arei e bon titebo ma are mai imwaina ma e aoria bwa ti na aki uneaki bwa antai ae e aera, n ara itera ke tao bon iai.

Are ti a bon aki roko iai bwa ai bon akea rabakaura iai ao e abon biribiri inanon te air ao tao bon iai kanganga n tabo tabeua. Ma ngkana kam taku bwa ti na waaki, ti a bon waakinako naba ao au iango ngai iai ti na *replay* kanoan te bong aei, e a kanakoaki naba n tairiki. Akea ae e na kangai, ti ti *replay* ae maikai ni kangai bwa are nanona ngkanne e na tokitoki. Nanona tamaroana raoi ti a bon anga naba ni kabane are kanoan te bonga aei ae e a bon katangaki naba, e aoria ngkana e a tia n nako *part of it* tao n te rawerawe e bon nako n te rerio ma ngai irou anne kabanean tamaroana, ana manga ongora are bon mai moana ni karokoa tokina. Tao ti na waaki ngkana kam kukurei iai. Ngaia tera am katamaroa te Minita n Aono n Raina.

Hon. Mikarite Temari: Ko rabwa Madam Speaker, n au nonori irouia kaain Kiritimati, a tangira are e bon maeu, kanga aki tangira are e a manga katangaki imwiina. Ngkai are a bane n *on* aia rerio bwa bon anne ao I taku naba bwa nanon Kiribati ni kabuta, aki taninga te tairiki ke ningabong bwa ana manga kamaeua

bwa are e bon kamaeu naba ngkekei ao a bon kan ongora naba. Ngaia anne kanga te tangi n nano ao e riai n iraki nanon te botanaomata, kanga tiaki nanora ao tiaki nanon ti te tabo n *parliament* ae kanga e na tara ana itera.

Madam Speaker n te itera iaon taian rekereke ma te mwakuri iaon te *technician mechanical fault,* ngkana iai te bwai ae e boou ae e nim ao anne te *fault.* Tiaki te tabo ni kanako bwanaa ngkai te kanganga, ke te bwai ae e tibwa riki ao bon karina am bwai ae boou ma ngkana iai ao anne, ao bon manga katokia ao e a manga raoiroi. Bon anne raoi te *solution* nako iai ao n ama maroro ko anganira te *indication* ae ko Karineaki te Tibiika bwa e taku teuare e *install* am bwai anne bwa e na *experience* te *experiment* n taian te auti ni Maungatabu. Ngai irou e aki *necessary* ao e kamangora ara Auti n Tei. Ti bane n tara te auti ni maungatabu aio bwa te kabanea ni kakawaki ao a bane n tauraoi ara aomata ni kakauongo kanoan ara maroro ma ngkana e nang kanimwaki te bwai bwa e na *experience* ni kamauan tain te Auti n Tei ae nang kakawaki ao ngkanne ngai ae I nang nanokawaki iai ao ti na manga *point figures* bon iroura ni kakangai ke ngai irou bon te riki te bae e boou bon arona bwa bon te bae e boou ngkai ti ongora irouia kain te tabo ni kanako bwana e raoiroi te rerio ane a bane n ongo kain Kiribati e nang raoiroi ma ngkana e a nakomai ikai e a bon kamwara naba. Ai uabong ara bong ngkai ao e kamwara te rongorongo e aki raoiroi e karakara ma ngkana e toki aio ao e nakoraoi te rerio irouia kain Kiritimati ngaia are ngai irou te buki aio ae boou.

Tai bukina te Tautaeka ti na aki bukina te kaitara te bae e *install* naki ae boou reirei ngaia e kamangao ana auti ni Maungatabu ae rine ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia ko rabwa Te Minita I aki kona ni kangai bwa tao ti bukintaeka ke te BPA e kangaanga irou ae N na taekina anne ibukina bwa a bon matoatoa naba ngkai au IT n aia taeka ae akea aia kangaanga n aia *system* ae boou e nang nakoraoi ngkai a bon kanakoa aia taeka nakoiu ao a nanokawaki a bon taekinna bwa akea te *problem* mai ikai te *problem* bon te *transmitter* anne aia taeka nakoiu.

Bwa ngkekei ngkoa iai kain te BPA iai iai ngkai rabwataia irarikira ke akea I aki ataia aki toki ni memena ikai bwa ngkana iai te kangaanga n are e na *transmitted* ao a kibaria ma ti a kamotirawa moa ara ti a motirawa moa ni karokoa 11:45 am ao ti manga oki nako ikai ao ti a motirawa moa.

BREAK 30 MINUTE

Tibiika: Ao imwain ae ti waaki ao e bon kakawaki bwa I tabeaianga n ana taeka Te Minita n te *Line and Phoenix* n aron are kanga ti kaminibae te Maneaba ni Maungatabu ngke ti karaoa ara kakatai n tain te Maneaba ni Maungatabu ibukin ae rokon ara bwai aikai ao e bon rangi ni maan ara maroro iaona ao ti kakaea te tai ae na rang angaraoi n te aro bwa ngkana are ti aki kona n tauia ara taan rabakau aikai ni karokoa tao 1 namwakaina ke 2 namwakaina e nang uarereke naba te mwane ni buoka ibukia. Ngaia are kakaean raoi angana ae *the right time* ao ibukina bwa a bon anganira raoi aia *assurance* bwa 100% e na akea te kangaanga ngkana a *install* ara bwai ngkana e na iai te *faulty* ti teutana ao ngaia e na bon *sit* irarikira n nori bwaai aika na riki ao a bon kataia naba ni karaoia naba ngkekei ngaia are ti onimakina aia taeka ao ti ataia ibukina bwa tenan *system* aikai tiaki naba *statement* aika tiaki oi n *system* bwa bwaai aika kabonganaki n Auti n Tei tabeua itinaniku ngaia anne bukina.

Ngaia are au kantaninga bwa ana rau nanomi Taan Tei ao bon kain Kiribati bwa tiaki nanona bwa ti kaminibaea te Maneaba ni Maungatabu ti kataia naba ni kakaea te kabanea n tamaroa iaon ara bwai aika na kona n roko ao ana ibuobuoki naba ni karokoa te rongorongo irouia ara botannaomata ao a na akea manga te kangaanga ao bon ibukimi naba. Kam na tekateka ao kam na mwengaraoi ngaia are ti akanne au maroro ao I taku bwa I bon kan kanakoa nakon Te Minita n te *communication* ibukina bwa e bon riai ni maroro iaon te kangaanga ae riki ao I kanakoa nakoim Te Minita ae ko karineaki.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua e kakawaki bwa ti na reita te kabwara bure nakon te ongora nakoia kain Kiribati ao riki nakoia kain te Auti ni Maungatabu ni kabane ibukin te kangaanga are e rekereke ma te rerio are e mena ian au tabo ni mwakuri, ao e koaua tao n te moan *understanding* n aron are I taekinna tao e aki naba n rangi n eti are I taekinna ngke imwain bwaran te auti are angkoa ti katuka naba ara bukibuki iaon mitin aikai tao e a tia n *solve* anne.

Anne te moan kangaanga are moan kaitara ma ngaia tao irabong nako tao n taai aika nako n aron are moan mate iai te rerio ma tao n te ingabong aio ngkanne ai manga kaokoro tao e koaua tao e aki waekoa n roko te *information* ma ti a bon otinako ni kakaea I a bon otinako ni kakaea bwa I a kakaea bwa antai bwa are I a tia n anga au *instruction* bwa a nang bon tekateka iaon Ambo ana *Chief engineer* te BPA ngaia are I a otinako ngkanne bwa nang bon nako ni kakaea N na ruamwin au *instruction*

are I anga. Ma I kakaitau bwa ngke I nako ao ngaia e bon tekateka ana *Chief Engineer* te BPA ao e a bon kabwarabwara raoi te bwai ae riki ngaia tao te *faulty* n te *transmitter* are e a ti *down* naba e a bon bua naba ana *power* n te tai e nang waekoa ma are a bon mena ikekei.

Ngaia are I taku tao ngkana ka maki ataia inanon are kanga imwain bwaran te auti ao e maiu ma tao e aki waekoa n ataki ma e rabwa bwa bon iai aia *backup* ane e tatauraoi n taainako ngaia are ngke e mate arei ao a *switch* naba nakon are teuana ao a manga nako ngkanne ni karaoa e manga karaoaki naba ngkanne are kanga e uruaki arei ngaia anne raoi oin te kangaanga ma te *transmitter* ane reke arei ma ti kakaitau bwa a bon mena *onside* n te tai are e riki iai te kabuanibwai ao a *fix* naba n aron ae ngkai ao e koaua ti karautaeka n aei bwa tao bon aikai baika kona n riki n te taina tao tenan mitin aikai tabetai a bon riaon ara kona ma ti a tia nora ana kangaanga te *engineer* ao I kataia ni butia bwa e nang bon tiku ikekei n aki manga nakonako inanon aoan ami Auti ni Maungatabu aio ni karokoa e bwara. Ti bwara ao ngaia a motirawa naba ma e rabwa bwa are a tekateka ngkanne ma ana *assistant* akana a mena irarikin kanga irarikin te *restaurant* ni kawai ma e rabwa te Tibiika ao ti a reitia riki ma te kabwara bure nakoira ni kabane ao riki kain Kiribati ake a teimatoa ni kan ongongora te *live radio* ko rabwa.

Tibiika: Ao ko bati n rabwa Te Minita ao I taku bwa ti a bane nanoraoi ao ti a kabwarai ni kabane aia bure ake kanga tao ti na bukinia I taku bwa bon bwaai aika riiriki inanon te waaki.

Ao ti a waaki nakon are ara titiraki are mena iai ao I taku bwa e nang nako te Beretitenti ae ko karineaki bwa kona kanakoa am kaeka ngkana ko uringa ana *supplementary* te Tia Tei are karineaki e nakoim te Beretitenti.

H.E Taneti Maamau: E rabwa Madam Speaker eang I uringa ma kanga tiaki kona raoi ni koaua bwa ana toma raoi ara kaekaeka ma titiraki ke e aki ma e aki raoiroi ae manga bon kaoka ana titiraki te Tia Tei ibukin naba ongoraia kain ana abamwakoro I uringa arei ae kanga kabanean ana titiraki e kangai ibukia aia unimwane ngkai e aki reke buokaia are iai tao n te kainibaire a bon tangiraki bwa ana *register* anne kanga ana kabanea n titiraki ao e rabwa.

Tibiika: E koaua I a kaokia nakoin te Tia Tei ae ko karineaki kanakoa riki am titiraki arei.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua I a ti nakon naba

au titiraki are kanga buokan au titiraki te Tibiika.

E kangai ngkanne bwa are iai ana bubuti naba ni ibuobuoki te botaki ni unimwane mai Kiebu ibukin naba boon aia booti te Tia Babaire ma tao ibukin ana rongorongo te Beretitenti are inanon aio inanon Maati te ririki aei ma ibukin aia bubuti ae nang karina ao ti a ibuobuoki naba ngkanne kanga ni karekea inanon te tai ae tawe ngai ma bon raou n Tia Tei ao ian te kantaninga are angkoa e na manga kaboaki mwin ara kabanemwane arei ngkanne man te *small grant* ma te kabuanibwai ngkanne bwa ngke ti a karini ngkanne kanga ara bebwa aio ao ti a kaongoaki bwa ngaia e manga tangiraki te bebwa ibukin kanga kinaakin riki te botaki n unimwane Tia Babaire.

Ngaia are N na bubutia te Beretitenti bwa n taai nako ke n taai aika tia nako ao ti bon ataia bwa Unimwane teuana te rabwata ae rangi ni kinaaki ngaia ti na bubuti ngkana e bon kona ni bon ti manga nora riain aio riki te Beretitenti bwa tao ana bubuti te unimwane ao e a kona n akea ana kangaanga Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: Ao e rabwa e koaua are e reke aia tai ni maroro Taan Tei aika uoman mai Makin ibukin aia kangaanga aei ao I karautaeka bwa n okira mai Makin n aron are ti oki n te Moanibong ae nako ao e aki reke au tai ma taan mwakuri ma are e a tiku bwa ai tabeu e aoria bwa I a karekea ngkanne au tai ma taan mwakuri n nora te bubuti ni kaineti ma te kainibaire ma kanga n ara ururing kanga akea te kainibaire irouia Unimwane ma e aoria bwa I a manga bon ongora riki irouia ma ti a Kaitaia ni kakaea angan buokan te bubuti ao e rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki Tia Tei

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa *Honorable* Tibiika ao I nang kaitaua riki te Beretitenti bwa are kanga n are I mwaneweia au titiraki aio e a kaman toka imwain are kanga kaitiboakira ma te Beretitenti inanon ara tai n okirikaki mai Makin Tia Babaire ma I kaitaua n aron noran riain ara bubuti aio ibukia ara Unimwane Tia Babaire.

Tao raonakin te titiraki Tia Babaire tera ngkai te babaire ae tao ngkana arona bwa iai te babaire ae boou ibukin te *small grant* bwa ti ataia bwa n reitakira ma ara abamwakoro inanon rorokora ngai ma bon raou n Tia Tei ao kanga te babaire n rimoa ngkoa angkoa e nang tiku iroun te Kauntira babairean te *small grant* te Tia Babaire ao angkoa ara boraraoi bon imarenara ngaira ma te kauntira ti na kabanei moa bubuti akana a

mena iroura anne n aron ara boraraoi ma kain Makin. Ma ngaia I kan ti bubutia riki te Beretitenti bwa iai te bitaki nakon te babaire ibukin te *small grant* ke akea iai tibwan te abamwakoro ke tao e a bon tangaina nako te Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa buokan te titiraki are ngkai e tangaina nako nakoia abamwakoro ao iai tibwaia abamwakoro n te kainibaire ngkai ae boou n reitaki ma are kanga bon ti katamaroan kainibaire bwa are e koaua e bibitaki kanoan te kainibaire ma n te kainibaire ae boou are ai bon te aobiti ana aobiti te Beretitenti are e *manage* ke e tararua te kainibaire n reitaki ma ai bon te botannaomata. Kanga akea n te kainibaire ae na reitaki ma te kauntira ti iai ngkanne are tao ake a tangiri bebwaia bwa are iai bebwaia ae a kinaki bwa a *register* ma te kauntira ti akanne ngkane aika e kona ni ibuobuoki iai te kauntira ma tiaki te kauntira ai bon te botannaomata ae kantaningaki ngkanne ae a kona ni karokoi aia bubuti nakon ana aobiti te Beretitenti.

Ma are ibukin are bon aki tau te kona e na taraki ngkanne bwa e nang aki okioki ae tao teuana te *community* ke teuana te mwakoro ngaia are ngkana a bane n roko ma are ti bon bane n tau mwia ngkana titabo bubuti man mwakoro ngkanne ti kanakoa teuana ao ngkana e mwaiti aia bubuti a manga taninga te raun are imwina bwa are e na butanako te ibuobuoki aei nakoia Aaro aika kakaokoro, nakoia *communities* ao nakoia botaki ake a kinaki n aron teuana tao te botaki ni unimwane anne ngkane kanga te kainibaire ngkai ngkoa ngkeke e taneiai are tibwan te Tia Tei kanga ai akea ngkane tibwan te Tia Tei n te kainibaire ae boou ao e rabwa.

Tibiika: Ao e nakoim te Tia Tei buokan riki am titiraki.

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Tia Babaire ao ngkana e na bon kona n reke ana ibuobuoki te Beretitenti tao bon moara riki man ana aobiti ti kaitau bwa e a mataata ngkai aron kabonganakin ke tao te babaire ibukin te *small grant* ngkana tao ti na butia te Beretitenti ma tao kain ana aobiti ngkana e bon kona n reke tao bon ti ibukin ara rongorongo. Bwa iraua tao tibwara ngaira tao kain Makin iraua tibwaia kain Butaritari kanga tao bon ti nakoia ngaira Taan Tei bwa e aonga n ae kanga ti kona riki n reitaki ma ara botannaomata bwa ti a katautaua naba ae ngkana iai aia bubuti ti na kangai tao e toki moa korakorara moa inanon te tai aio ke tao tera Tia Babaire nakon are kanga ti a bon kariaia naba tenan bubuti ao ti aki ataia bwa angaa aika na reke ao enga aika na aki te Tia Babaire ngkana e na angaraoi anne

nakon te Beretitenti ko rabwa Honorable Speaker.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa are akanne a bon kona n reke n te aobiti ma are n te tai aei tao are bon te titiraki ae boou ma ti a kai iraorao ma te Tia Tei ngkana e bon kainanoa tibwan tao ana abamwakoro ao e rabwa.

Tibiika: Tao e a bon bane buokan te titiraki anne ao ti a nakon are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Beru Hon.Batoromaio Kiritian ao e na kaekaki iroun Te Minita ibukin akawa ao karikirakean kaubwaira mai marawa ae Hon.Ribanataake Tiwau ao e nakoim te Tia Tei.

E A MAAN MWIIN ANA KAKAE TE MFMRD IAON TAORO MAN NNEI N TAORO IAON BERU

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa te Tibiika n reken manga tabekan au titiraki ae imwina nambwa 8 iaon te ota bebwa ae kangai taekana:-

"E a maan mwin ana kakae te MFMRD ke te botaki n akawa ao kaubwain taari iaon te taoro man nnei n taoro iaon Beru. Tera ana karikirake te Tautaeka ae na waakinna ngkana e kona ni kamataata ao e na waaki n ningai" ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ao I kanakoa nakoim Te Minita ae ko karineaki ibukin te kawa ao e nakoim Hon.Ribanataake Tiwau

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker ao I karabwa ana tabeka te Tia Tei temanna ae karineaki mai Beru n ana titiraki ao aio kaekana mai iroun te Tautaeka Madam Speaker:-

" I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Beru bwa e bon waaki naba au botaki ni mwakuri ni karaoa te kakae iaon katamaroa aika kakainanoaki ao te kauoua kakaeakin mwanenakin te karikirake" ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon.Batoromaio Kiritian: E rabwa Te Minita n ana kaeka I taku bwa iai te waaki ae na rimwin are e a tia ni waakinna bon te titiraki aio e tabekaki bwa kanga e kan ataki iroun kain te abamwakoro bwa tera ae na waakinaki imwina kanga e a bon maan imwina ao a kan ataia bwa a rangi ni ingainga naba n ikan karekea naba kanga te mabiao man ana waaki te Tautaeka ngkana e koaua bwa e bwai aron kamanenaan ara nnei iroun te Tautaeka ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker buokan te titiraki ao e koaua te waaki ae te taoro bon te bwai ae ti kataia ni kataratara bwa teuana kanga te karikirake ae ti na manga taraia bwa teuana e na buoka kakerikakakin te *import substitute* iaon te taoro mai itinaniku ao e na karekea naba kanga te anga teuana ni karekemwane ibukia ara botannaomata akana a mena i buki Madam Speaker. E koaua te karautaeka ngkai e ireme tao te waaki aio I taku bwa bon ian bukina ae ti bane n ataia Madam Speaker taian kangaanga ae ti a tia n aitara ma ngaia inanon 2 te ririki nako ni kaitara te Aoraki are buti ngaia are e kamemerei waaki tabeua ao e koaua naba ae kanga e bon karaoaki aio bwa kanga taian kakatai Madam Speaker ao a tia ni kanakoaki kanga taian *samples* ke taian taoro ake a tia ni karaoaki mai iaon Beru ao riki n reitaki ma aaba ake karaoaki te kakatai aio nakon taabo n reirei te USP ke e karaua raoi ni karaoaki te ukeuke iaona.

A tia n otinako imwin aikai Madam Speaker ma te *result* ke mwina ae nang tamaroa ngaia are ngkane e kona n anga ngkanne te unga n nano riki bwa aio teuana te karikirake ae na riai ni waaki karaoakina ao e koaua bon te karautaeka riki nakon te iremwe anne ao te kantaninga bwa mai imwin taian kakaei aikai ao e nang waaki karaoan aikai Madam Speaker ao ko rabwa.

Tibiika: Buokan riki am titiraki Tia Tei

Hon.Batoromaio Kiritian: E rabwa Te Minita n ana kaeka I taku bwa aikai kanga taian rongorongo aika kakukurei ao a taraki bwa kabwaia nakon taai aika na roko ngaia are ai bon te titiraki ni kan reita kanga aron te kakamwakuri iaon aei. Ngkane e kona ni waakinaki te kakawakin ke rikoakin te taoro riki tao n te itera Maiaki are kanga e aki rang *experiment* iaona bwa kanga e katikua bwa e bon *natural* aron rikin te taoro man taai ao are te itera are teuana are mai Meang kanga e karaoa ana *nursery* ana bera iaona are kanga e na kabebea te taoro man te tangke are e bwamia te taari man te nnei nakon te tangke ao e a kawawaea nakon tenan bera ake ana kabwebweaki iai.

Ngaia are tera kanga ara katautau bwa tao I taku bwa ngkai kanga ongorau irouia kain Beru n te itera Maiaki ke Beru are Maiaki are te taoro are teuana te nnei n taoro e a waaki ngkai e a nang korakora te taoro e rangi ni korakora te taoro ao e a waaki te anai taoro ai te mwakuri teuana ngkane kakawakina ngkana e koaua bwa tao e na manena aio ao tao a nang waakinna ma ngkai ni kakaikoikoa te taoro ibukin kanakoraoan ana iango te Tautaeka

are e na iangoia ao are mai Meang ngkanne e na tiku bwa kanga bon te bwai ni kakatai ao ni katamaroa e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker kanga rongorongo riki tabeua ake I taku bwa ana kaunga riki te nano ibukin waakinan te kantaninga aio ao e koaua are uoua iteran te titiraki ae kaekan te titiraki bwa teuana are karaoakin te kakae e a tia anne e a tia n otinako mwina ae tamaroa. Te kauoua kakaeakin mwanena I kukurei n taekinna Madam Speaker bwa e a tia n tauraoi te karikirake teuana ma ian te *world bank* ae te *prob* ni mwanena te waaki aio ngaia are ibukin kakaeakin mwanenana Madam Speaker e a tia n reke mwanena Madam Speaker. E nang tauraoi n roko temanna ana tia ibuobuoki temanna man te *prob* ane e na roko ni biriakina ao man kaunga ao man kabirimwaka riki karaoakin te bwai aio bwa e aonga ni waaki ao n aron are I taekinna kanga inanon taai aika nako Madam Speaker.

Aio teuana te karikirake ae ti kataratara bwa ngkana arona bwa e kona ni kaitara kainanoana bon mai inanona te *domestic need* ibukin kaitaraan kainanoan te taoro ao tao n te *long term* ke n te tai ae maan ti na kona ni manga taraia bwa e na kona ni kaitara kainanon naba te taoro ibukia kaibuke n akawa ake a akawa inanon ara marawa ma anne imwina riki. Ma te moan bwai ae kakawaki Madam Speaker bon kaitaraan moa kainanoan te taoro inanonaa n te aro bwa e na toki ao e na kauarerekeaki aron kaoakin te taoro mai itinaniku ao n aron are I taekinna ao I karabwa te Tia Tei Madam Speaker ma kain ana abamwakoro ngkana e kona ni waaki ao ni karawata riki mwaiti aio bwa e aonga e a waaki moa bon mai iaon te abamwakoro ao ti a reitia naba ni buokia ni karababaa nako aio nakon are iaona nakon te mwaneka are iaona riki ao au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne Madam Speaker ao I a karabwa riki te Tia Tei n tabekan aio ao n anganira te rongorongo ae kanga I taku bwa e ibuobuoki man aia itera ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon.Batoromaio Kiritian: Ko rabwa Te Minita n am kaunga nano n te karikirake aei I taku bwa a rangi ni kukurei kain ara abamwakoro ngke te kaubwai aio bon te kaubwai ae bon kaubwain aon te aba ae ana karikibwai tao teuare ana bai baai are e a tia ni kawenea ni karikia iaon abara ao akea riki ngkai aia iango ngkai kain abara bwa bon ti kan kamanenaan kaubwai ake a mena iaon abaia. Ngaia are ibukin am rongorongo ao e na rangi ni kaungaki aron ae na buoka aron are e na

tauraoi riki te taoro are man te itera Maiaki are bon te aomata e bon roko n rikoa ana taoro nakon te baeki ao ngkana e koaua bwa e bwai are te itera Meang are e a nakoraoi te kakaea iaona bwa e a waaki ao I taku bwa e na rangi ni buokaki ngkanne e a iko te taoro irouia kain are a tauraoi ao a marurung ni karaoa nanon aei ae e rangi n rabwa te kaongora man ana itera te botaki n akawa ko rabwa Te Minita ao te Tibiika.

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker aio ao I taku bwa n aron are I tia taekinna I taku bwa ti bon aki kona e aki kona n tiku te taoro man ara kuuka ao bwai riki tabeua ti kainanoia n taainako. Ngaia are aio teuana te bwai ao iai te rongorongo teuana are kangai bwa aekakira tangiran kabotauan tangiran te karo iroun te natina, te nati temanna e kabotaua tangiran tamana n aiaron tangiran te taoro ngaia are e na aki raraoma te Tia Tei ae karineaki mai Beru bwa aio teuana te karikirake ae ti na kataia ni iangoia kabirimwakana bwa e aonga riki n reita aron ana waaki ni karekemwane ara botannaomata Madam Speaker ake a mena n aia abamwakoro nako irarikin te ben te ika ao terana riki.

Ao I taku bwa e rabwa te rongorongo are e a tia n anganira ibukin kabirimwakan aio man aia abamwakoro ao I taku bwa te rongorongo are I a tia naba ni kaokia nakoia e na kaungaia riki kain ana abamwakoro ibukin kabirimwakan te karikirake aio ko rabwa Madam Speaker ti na bane n tekeraoi n taainako.

Tibiika: E rabwa Te Minita ao ti a nakon ara titiraki are imwina.

Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Betio Hon. Tebao Awerika ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki ibuki aine te roronrikirake takakaro ao kamweraoi Hon. Martin Moreti e nakoim Tia Tei.

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa Tia Babaire ae ko karineaki ao imwain ae I tabeka au titiraki ao ngkana I kona n ti karini taeka uoua ngkana e kona ni butimwaeaki n are imwin Mauku taeka aika teniua “ni ikotaki ma mataki’ ngkana e warekaki te titiraki ao e nang rin ngkanne te taeka are ‘ni ikotaki ma mataki’ ma I kona moa n ongora mai iroun te Tautaeka taiaoka.

Tibiika: E kariaia Te Minita ao ko a kanakoa am titiraki n aron are ko a tia ni karinrin iai ao e nakoim Tia Tei.

KAINNANOAN KAREKEAN TE MWANE NI BUOKA NAKOIA AKE A KAINNANOIA N AROIA MAUKU,MATAKI AO AI KAARA AO AKE AKI MWAKURI

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa Tia Babaire ao aio:-

"E kona te Tautaeka n nora riain kakerakean te mane ni buoka are kakabwaka nakoia ake a kainanoa te ibuobuoki n aroia Mauku ni ikotaki ma mataki, kaara ao ake aki mwakuri" ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Martin Moreti: E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio n ana titiraki ao aio kaekana:-

"E tauraoi te Tautaeka ni kamatebwaia te tabeka aio" ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio buokan te titiraki tao e bon bane n ataki e tabangaki atakin ao namakinan te kainano iaon Tarawa ao iaon Betio aron rakan boon bwaai ao te mwane are kanga e a tia ni katauaki ngkoa iroun te Tautaeka tao e na tau ibukin buokaki te koraki ake a buokaki ngkai te mwane ni buoka man te Tautaeka kanga ti korakorana e kerikaaki nakon ti te itera. E ti kona ngkai ni kaboaki n aron are kanga I bon taekinna naba ngkoa n au titiraki ngkoananoa ibukia taan mwakuri ngaia are tera ngkana te kamatebai ae na karaoaki e kona ni kabaitiaki taiaoka bwa te kainano aio ae e a tabangaki ngkai ao ao rotaki ngkai te koraki ake kanga iai ana iango ae abwabwaki te Tautaeka bwa e na buokia, buokan te titiraki anne e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: E rabwa Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki ao n aron ae ti waakinna ngkai are ti bon katamaroai moa riki bwakamwane aikai bwa ti kakoaua bwa a bon boou bwa are bon tibwa kanoan te *term* aio ao ti kataia ngkai ni barongai ni kaitiai raoi ao tao ngkana a bane ni bobonga aikai ao nakoraoi n akea te manga ngurengure n nakoraoin bwaai ni kabane ao a ti a manga tara ngkanne te tabeka aio ni manga kamatebwaia n aron are e tabekia te Tia Tei ae karineaki mai Betio ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Buokan riki am titiraki Tia Tei

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa Tia Babaire ao e koaua I ongo raoi bwanan Te Minita ae karineaki ao tao e koaua ane e uota ane e uota aia rongorongo ana taan mwakuri n

aron te kangaanga n aron barongan raoi te bwakamwane ae kanga e bon ataki bwa e korakora iai te kangaanga ae tao te kaboware ao terana n aron are a tia n riiriki. Aio ngkai tao e koaua ai manga bon kanga ae taekinaki aio tiaki aron te bwakamwane ae taekinaki bwa mwaitin te mwane ngaia are tao ngkana arona te baronga ibukin kabwakakin te mwane anne bon te itera teuana ao aio mwaitin te mwane are e na kabwakaaki ngkai e bon noraki bwa e a rangi ni uarereke korakoran te mwane are e reke nakoia te koraki ae tangiria te Tautaeka bwa ana buokaki ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki ao ti nora ae kataia n taekinna Te Tia Tei ae karineaki ae na karakaaki tao taian *social benefit* ke tao tenan bwakamwane ni ibuobuoki aika karaoaki n te tai aio ma are a bon bane ni rekereke Tia Babaire bwa are ngkana karakaakina ma barongakina a bon bane ni kaai n irekereke ngaia are ti nora ae tangiria te Tia Tei tao bwanaia kain Betio ma ara kantaninga bwa nakoraoin te mwakuri ni kabane ao tiana raoi ao a kona ni manga kakerakeaki bwa ti kakoaua ngkana e a nang tamaroa aron kabwakakina ao kanakoana. I taku bwa au kaeka ae te kamatebwai I taku bwa e rangi ni ibuobuoki ao ara kantaninga bwa tao e taraki riki tao nakon taai aika imwaira Tia Babaire ao e rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa Tia Babaire I a kakaitau nakoim Te Minita ma am taan mwakuri ao e a tiku inanon baim aron karaoana ao te bubuti n aron te taeka are I tiba karinna arei ngaia I a tiba ongo a tibwa kaongoai mauku bwa ngaia a tuai n rin ngkai mwauku n te mwane ni buoka ma tera ngkana e a nora riana am botaki ni mwakuri bwa a rin naba mataki n te buoka nakoia mwauku ko bati n rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Martin Moreti: Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki n are manga karinan are mwauku ao otau a bon bane ngkai n rin mwauku ara kantaninga bwa n aron te kainibaire ae ngkai bon te *assessment* are bon nakon te Taokita ao e na nakon ngkanne ara aobiti ao ana kona ni bwaka n te *category* are ngkana a riai n reke irouia ao I taku bwa anne a bane ni *included* ake a bane ni karinan mauku ma ngkana tao bon iai riki aikai tuai n rin ao ti tauraoi ni ibuobuoki naba te Tia Babaire ni buokia akana a tuai n rin ao tao ni kakaea riki te anga bwa tera

aron buokaia te Tia Babaire ma ana kantaninga te Tautaeka aio bwa a bon bane ni mwaneaki ni kabane ake kanga ti kananonaia bwa mwauku ao ake tao a tuai moa n reke tao aia mwakuri n reitaki ma kara te Tia Babaire n aron ae bon ataia naba te Tia Tei ae karineaki mai Betio ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki ti a nakon are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari Hon. Tinian Reiher ao e na kaekaki iroun Te Minita e karineaki ibukin kaneweaba bitineti karaobwai ao boboti Hon. Bootii Nauan e nakoim te Tia Tei.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker N na ti bubuti am kariaia ao ngkana akea ana kangaanga Te Minita ae karineaki iai ti te bitaki ae uarereke ngkana I kona ni kanakoa ao tao ngkana e noria Te Minita ngkana e angaraoi ma ana kaeka ke ngkana e aki. N na ti kanakoa te ware ane $1.00 ao n onea mwina n 1 kilo ao iai ngkanne te taeka ane imwin ibukin ae boon ni kanakoa naba te taeka ae boon ao n rairana n taetae ni matang akea te bitaki bon ti te ware ane $1.00 n onea mwina n te 1 kilo ngkana e kukurei iai Te Minita Madam Speaker .

Tibiika: Te Minita e uara iai te kangaanga, ngaia e tei bain Te Minita ao e kariaia e nakoim te Tia Tei.

BUBUTI BWA E NA AKI TIAATI BOON RARAWATAN TE BAEKI N TAKATAKA IAON ABAMWAKORO

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa Madam Speaker ao e rangi n rarabwa Te Minita ngkai e butimwaea te bitaki aio bwa tao e bon kaea riki nanon are kanga a tabekia kain abara ae Butaritari ao e kangai taekan au titiraki Madam Speaker:-

"A mwaiti taan oroben iaon Butaritari aika kabongana baeki n raiti ma tioka ibukin aia katine n taai akeke a tare iai baeki n takataka iaon te abamwakoro ma a bon tiatianaki naba n 1 te kilo ibukin rawawatan te baeki. E kona Te Minita n te MCIC ae karineaki n reitaki ma te KCCL n te kantaninga are e na aki tiati boon rawawatan te baeki n taai are e bon tare iai baeki n takataka iaon te abamwakoro" e rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Bootii Nauan: Ao ko rabwa te Tibiika ao ngkai moan au tai ni maroro n te auti ae moan baen te mimitong aio ao I a reitai ma kain abau ae Tabiteuea Maiaki mai Taku nako Tewai unimwanen te ueanikai ao kauntira ni kamauriko te Tibiika am kauoman Kiraaka ma am *legal* Kauntira, te Beretitenti Te Kauoman ao ai ngaira aikai ni kabane kam na bane ni mauri.

Aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari.

"N ana kainibaire KCDL ao bon ti rawawatan takataka aika na bon ti riai ni kaboaki mai irouia taan oroben e ngae ngkana a tare baeki ake taian tanga ke te baeki te rii" ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Tinian Reiher: E rabwa Madam Speaker ana kaeka Te Minita ae karineaki ao N na ti kataia ni kaeta otau raoi n te kaeka ngkana arona bwa eti otau Madam Speaker nanona bon e na bon riai n aki tauaki rawawatan te baeki n takataka ke te rii ngkana ko aki kabongana te baeki n takataka ma ko kabongana tao te baeki ae baekin te raiti ma baekin te tioka. I ti kan kaeta moa otau iroun Te Minita bon ngaia raoi anne ae kananoaki n te kaeka Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita

Hon. Bootii Nauan: Eang ngaia raoi anne te Tia Babaire ma are e kananonaki are kanga te baeki te rii are kanga baeki ake a rawawata riki baeki are te rii are kanga te baeki are ti kakabongana ngaira kain tao kain buki bwa ti karaoa iai ara ano n oreana anne e rawawata ngkanne ao kanga rawawatan te baeki anne e *equivalent* nakon 1 te kilo ngaia are ngkana a noriko kain nake *copra coordinators* bwa ko katinea iai am takataka ao ngkana rawatam am Kilo tao 15 e a bon *automatic* naba ni *minus 1 kilo* are nanona tiaki rawawatam am takataka are *plus 1 kilo* ke 1 te kilo man anne bwa rawatan te baeki te rii are ko kabongana.

Eang te baeki n raiti ngaia I maroro ma te KCDL imwain rorokon te titiraki aio ao te baeki n raiti ao te baeki n tioka kanga bon akea naba rawataia ao I taku bwa bon akea ai bon te Kamanga ae taian *copra coordinators* e katine te unaine ke tao te unimwane n te baeki n tioka n te baeki n raiti ao e nang manga *minus* 1 kilo ngkanne e a bon kawa iai te kawa ma ngaia eti are ana kamataata te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tinian Reiher: Madam Speaker e rangi n rabwa Te Minita ao e bon rangi n teretere bwa e koaua e rangi ni mataata are kabwarabwara bwa aio kanga te kangaanga ngkai ae tao a kaitibo ma ngaia ara taan oroben are ngkana akea te baeki n takataka ao a katine ao a katine tao n te baeki n raiti eang kanga iai ngkanne are bon tauaki mai iai bwa angkoa rawawatan te baeki n takataka ma ngkana tao arona bwa e a bon kaokoro aio ma are ana kainibaire te kambwana ae te KCDL ao ai tera angana tao e kona ni ibuobuoki Te

Minita bwa ngkana tao ai bon aia kario kain ara taan katine n ara abamwakoro ao tera ngkana arona bwa e kanakoaki tao te reitaki ma ngaia man te kambwana n tuangaki bwa tao ana katoka aio bwa are e koaua ae kanga bon iai ngkanne ngkana arona bwa ko a bon kabongana te baeki n tioka ke te baeki n raiti ao e manga bon tauaki naba $4.00 mai iai ke tao iraua are e tauaki mai iai Madam Speaker.

Kanga N na ti bubutia Te Minita ngkana arona bwa e kona ni ibuobuoki tao n reitaki ma te kambwana bwa tao a kanakoa aia kaetieti nakoia taan katine iaon te abamwakoro bwa ao tao tiaki ti bon Butaritari bwa kanga I ongora irouia Taan Tei tabeman bwa e reke naba n aia abamwakoro ma tao e aonga n ae ti tetikina aron te bwai ae waakinaki tao tiaki te mwakuri n aonikai ma tao te aki ota irouia taan katine are ibukina bwa are tao aio are angkoa e na ti tauaki ibukin rawawatan te baeki ao a bon taua naba ni kabane. Ma e aoria bwa are eang I a bubutia Te Minita ngkana e kona ni ibuobuoki n te itera aio e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita

Hon. Bootii Nauan: E koaua e rarabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Butaritar.

E bon rota nanou te rawawata te Tibiika n te bwai ae riki ao I bon maroro naba ngkai ma te KCDL ao I tarebon ma ngaia ao kanga e taona nanou te rawawata e taona nanou te rawawata ian te kantaninga ao te koaua are ai tiaki te kauoua n tai n tabekaki te titiraki aio ao kanga eang e raoiroi. Ma I bon maroro ma te KCDL ao I tuangnga e aera ngkai ai te kauoua n tai nanona kam a kakaraoa aio nakoia te botannaomata a kawa aomata tai manga oki ni karaoa aio ao e matairiki te Tia Tei bwa aio ae I bon tuanga naba te KCDL kam a riai ni kanako ngkanne ami reta nakoia ami tia katine ni kabane iaon aba ami *copra coordinators* bwa e nang aki manga oki n reke te aekaki aei. Are ngkana a bon noria bwa te baeki n raiti ae e a bebete ao a bon tiatina naba te aomata 1 te kilo ti ngkana tao baekin raitin Butaritari tao ai bon te baeki n raiti teuana tao te baeki n raiti ae tao a tia ni karaua ni kamara n te nei ao e rangi n rawawata inanon te maan ae bon kareke 1 ririkina.

Ngaia I tuangia an korea ami reta nakoia *copra coordinators* ni kabane mai ikai ni karokoa Tabuaeran naba ao Teraina bwa ngkana a katine n te aekaki aio ao e na riai n aki tauaki 1 te kilo bwa ngaia e a okioki te mena aio ao ngkana a teimatoa ni karaoia ami *copra coordinators* bwa kam bon riai naba ni manga boaia teutana bwa tiaki nanona bwa kanga akawa iai te botannaomata ae na karaoaki

aio ao te bwai ae *is a very simple common sense* tiaki ngke tao e mena. Ngaia I nang nanokawaki ngkai e manga tabeka aei ai te kauoua ngkai n tai I taku bwa te kairaua n auti ae tabekia iai naba ae tabekiarake tao I taku bwa Onotoa ke Nikunau ngaia e manga tabekiarake ngkai Butaritari ao e koaua eang e matairiki te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari tao bukina ae bon Butaritari te aba ae kanga e mwamwaimwai aona e maiu reirei ngaia ti na kanakoa te reta nakoia *Coordinators* man te KCDL bwa ana kauringaki iaon te itera aio Tia Babaire ao tiaki ti iaon Butaritari ni kabane aban Kiribati ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Tinian Reiher: E koaua akea riki buokan te titiraki ao I rangi ni karabwa Te Minita ae karineaki I taku bwa e rangi ni kakukurei te ongora ao are a bon ongora ni kabane ngkanne ara botannaomata ao tiaki bon ti kain ngkanne abara ae Butaritari bwa bon abamwakoro nako ake tao e reke naba aio. Kanga I bon ti kan kaongoa Te Minita bwa eang ara baeki i Butaritari kanga tiaki kabongana te baeki are karaoaki man te buane are kanga are katineabua ma bon te baeki n raiti are bon kakabonganaki naba n taabo ni kabane ao e koaua e rabwa bwa are eang bon mamaiu reirei abara ae Butaritari bwa are bon te karau iai eang ao I rangi ni karabwa Te Minita e rangi n rabwa are ieta ana kaekaeka are e rangi ni kakukurei aron te ongora iai are ieta e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Bootii Nauan: E rabwa ana kaeka eang ao teuana naba ngkanne are I kataia naba n tuanga KCDL are bon kaan Butaritari ao riki aban te itera Nuka ao Meang kanga ai bon te Kamanga ngkana a na rotaki naba n te baeki n takataka a rotaki aban te itera Maiaki ao ngaia Butaritari ae katoka wiiki Tekinati a katoka naba tao iraua te bwantoro te baeki n takataka arei. A na kataia naba ni kakoaua bwa ana aki tatare aia baeki ni katine nakoia aia CC iaon aba ao e rabwa te titiraki te Tia Babaire ao ai bon au katekeraoi nakoia kain Butaritari ni kabane mai Kuma nako Ukiangang ao nako Utiruru e rabwa.

Tibiika: E a bon bane buokan ara titiraki anne ti a nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti Hon. Ieremia Tabai ao e na kaekaki iroun te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau e nakoim Tia Tei.

TE KANGANGA IAON TE SMALL GRANT NGKAI E A BIBITAKI BABAIRE IAON KABONGANAKINA

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire ko rabwa ao aio au titiraki.

"Te small grant bon teuana te waaki ae waekoa ibukin buokaia ara aomata inanon aia botaki ma te kangaanga ae namakinaki ngkai bwa aki toki bibitakin babaire iaon kabonganakina n te aro ae e aki tabwanin raoi te ota iaon kabonganakina. I kan titiraki bwa e na tibwatibwaki te mwane aio nakon te abamwakoro teuana ma teuana n aron ae kakaraoaki n ririki aika nako ke e aki"

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa Madam Speaker

"I kan kaongoa te Tia Tei temanna mai Nonouti ae karineaki bwa akea ngkai te Small grant project ma iai ana karikirake te Tautaeka ae booou ae aranaki bwa ana buoka te Tautaeka ibukin te maiuraoi ke Government Support for improving livelihood ke ai kakimototoana ai te livelihood project ao iai tibwaia abamwakoro nako" ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Ieremia Tabai: Tibiika e rabwa te kamataata iaon aran te *project* aomata ngkai a rangi n taneiai n ararana ae te *small grant* ao a babanga riki arana teuana ma ti taku bwa otara ngkai bwa ti taetae ma te mwane ae ti teuana are kakaraoaki n taai aika nako.

Au kauoua n titiraki Tia Babaire ni buokan te titiraki e kangai bwa I kakaea raoi bwa iraua tibwan Nonouti n ana kaeka te Beretitenti ni kaekaen ana Tia Tei Makin bwa a taku bwa n aron ongo bwa e aki tauraoi te ware anne ngkana ngaia anne ao I kan bubuti bwa e kona ni kawenea ana bebwa te Beretitenti ni kaotia bwa tera tibwaia kain abamwakoro ni kabane man te bota ni mwane aio taiaoka ao e rabwa.

Tibiika: Te Beretitenti

H.E Taneti Maamau: E rabwa buokan te titiraki ao N na bon kaungaia ngkana a bon kona n roko n te aobiti are kanga te mwane aei ai tiaki imarenan te Tautaeka ma Taan Tei bwa are ai bon te Tautaeka ma te botannaomata ngaia are ngkana e kona n roko te Tia Tei bwa e kan ongora bwa iraua tibwan Nonouti ke tao ni maroro iaon ibuobuoki tabeua aika kona n reke e tauraoi naba te aobiti ni butimwaia ao e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire ti taku ngaira bwa ti taetae ibukin ara abamwakoro ibukin ara abamwakoro ao e rawa te Beretitenti n anganira bwa iraua tibwaia kain Nonouti ao ti na bon nako ni bubuti n tuanga. Tia Babaire tiaki ota ibukina bwa bukin tera ngkai aki

kona n anganaki Taan Tei te *information* ibukin onoia ibukin tibwaia iai te kangaanga ae na riki ngkana anganaki.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: E rabwa buokan te titiraki ao e rabwa buokan ana titiraki Tia Tei ma kanga ti bon tounako bwa are kanga e na bon aki rimwin tibwan Nonouti bwa are bon aki nano n ana mwane China e aera ngkai kai e a manga rangi ni kaau n ana mwane China ao are ngaia te Tia Tei ae rangi ni kabuakaka China ao e bon taku bwa e na bon aki ngaia bon akekea buokaia kain ana Nonouti ngkoa n tibwan te Tia Tei ao ngkai ti a bon mwakuri ma te botannaomata iaon Nonouti e a mwaiti aia buoka ane a tia naba n roko n te aobiti ae ti a tia ni kataia ni buokia. Ngaia are ngkana e bon kan ongora kanga e bon tamaroa ae bon roko n ongora bwa are kanga ai te buoka aei imarenan te Tautaeka ma te botannaomata ao e rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki Tia Tei.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire a ongo kain Nonouti bwa ngaia ibukin au kakaraki iaon China N na taekinna riki Tia Babaire bwa akea kona n tuka wiiu bwa N na taetae ibukin te bwai ae I taku bwa N na taetae iaona te titiraki te Tia Babaire bwa ti ata ngkai boona Tia Babaire bwa e rawa n angania kain Nonouti ni kaotia bwa iraua tibwaingaia. I a tia n taetae nakon te aobiti ao moan te kangaanga reken te *submission* I butia bwa ana koreia n te *email* nakoiu bwa tera bwain Nonouti ae tia n roko e tuai man roko ai iraua namwakainana ke iraua wiikina Tia Babaire ao anne bukin te titiraki bwa ngke ti kakaea ao e matoatoa ma tiaki ota ibukin ae a kan ataia kain Nonouti ke antai riki bwa iraua tibwaia ao ngaia e tabuaki bwa e taku te Tautaeka bwa ibukina bwa I taetae ibukin China.

N na kaotia riki nakoia Tia Babaire nakon China naba bwa N na teimatoa ni karaoa are I kakaraoia n taai aika nako ao akea ae kona n tuka wiiu Tia Babaire ngkai I titirakina te Beretitenti bon anne raoi bukina bwa are ngkai Tia Babaire te mwane aio imarenan te Tautaeka ma te botannaomata ao Taan Tei ibukia te botannaomata ibukin tera ae a na aki anganaki Taan Tei te *information* aio Tia Babaire tera bukina.

Tibiika: Te Beretitenti am kaeka

H.E Taneti Maamau: E rabwa ao I a tia ni kamataata kanga ti raraoma iroun Tia Tei temanna mai Nonouti bwa are ana mwane ni buoka China ma ti anganna te rongorongo e manga bon kabuakaka riki China ke e kanga ngaia are kanga angin ngkai te rongorongo ti a bon reitaki ma ana botannaomata e a kan buta aon

Nonouti a mwati buoka akana a roko n te aobiti bwa are tao ti a bon buokia kain Nonouti bwa are kanga aia Taan Tei ke tao te Tia Tei riki ae taetae ae a Unimwane aei are bon rawa e rawa n tiainaa ngkoa te boraraoi ma China n ana mwane are nanona ti ataia bwa ngaia e aki kan buokia kain abana n te mwane ni buoka aei.
Ngaia are ti a bon kakaea ara ibuobuoki ma kain Nonouti ao e rabwa.

Tibiika: E a bane buokan te titiraki anne ao ti a nakon ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Betio Hon. Tebao Awerika ao e na kaekaki bon iroun naba te Tia Tei mai Betio ae Te Minita ibukin te mauri ao katoki Aoraki Hon. Dr. Tinte Itinteang e nakoim Tia Tei.

TATAREN BWAIN AORAKI

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae karineaki ao aio te titiraki:-

"E butiaki te Tautaeka e kona ni kabwarabwara bukin tataren te bwainaoraki" ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Dr. Tinte Itinteang : Ko rabwa Madam Speaker ao tao imwain moa ae ti waaki ao ti aorori moa bwanaia kain Betio ni kamauri ngkami Madam Speaker ni kamauriko kamauriko kamaura ara Beretitenti Kauoman Minita Taan Tei ao taan ongora kam na bane moa ni mauri.

Aio Madam Speaker ana kaeka te Tautaeka nakon ana titiraki raou n Tia Tei ae karineaki mai Betio:-

"Tibiika ae ko rine te botaki ni mwakuri ibukin te mauri ao katoki Aoraki e teimatoa ni mwakuria ana katamaroa ibukin teimatoan rorokon bwainaoraki ibukia Aoraki" Ko rabwa Madam Speaker

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ao aio buokan te titiraki. A rangi n tekeraoi kain Betio bwa are iai temanna naba aia Tia Tei ae te Taokita ae tibwa tia naba ni kaeka te titiraki aio ao n otaia are a rereke mai irouna ao iai bwatin are kanga a katoka tao te maneka ke tao terana are a tiringi manaoraki ake a mena i rabwataia ao iai ngkanne bwatin are kanga ti kakatoka te kabuebue te maraki ma aki ringa te Aoraki.

Are a bon rabakau bwa are iai ara Taokita ae karineaki are e mena naba irarikia. A maan ngkai Aoraki akana iaon Betio tao e bon roroko naba Te Minita irarikia a ti anganganaki naba te bwatin ni maraki ke tao ni katokan te kabuebue ma akea te bwainaoraki are e rereke irouia ao te baronga are

karaoaki kanga a bubuti ngkana e kona riki ni katamaroaki riki bwa a ota ngke e tatare ngkoa te bwainaoraki ngke kanga e tabuaki te kibakiba ibukin te *covid19* ma ngkai kai e a toki ao ataia bwa e rawata te wanikiba ni kiba ao te tare ni bwainaoraki e bon waaki. Kanga a bon bubuti buokaia bwa a kainanoa are bon te bwatin ibukin katokan Aoraki ao tiaki are e nang kakatokaki naba te maraki ao e aki ringaki te Aoraki ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Dr. Tinte Itinteang : Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua e rabwa riki buokan ana Tia Tei ae karineaki mai Betio ao e koaua Madam Speaker n aron ane mwaneweia te Tia Tei ae karineaki ao e koaua tao a bon rawata nako aekakin bwainaoraki Madam Speaker tabeua tao e koaua tao n te tai aio Madam Speaker ao a rawata aika tao ti aranna bwa tao tabeua a bon tau ma a tiatianaki bwa tao n aron bwatin tioka bwatin n rietata n rara ao bwatin ni katoka te kabuebue tao n aron te *Panadol* n aron are mwaneweaki. Ao e koaua Madam Speaker iai naba bwainaoraki aika tao aranaki bwa tao a reke ian te mena are uarereke mwaitia ke tao aia *stock* inanon baira ao tabeua e koaua n aron are mwanewei te Tia Tei ae karineaki n aron bainaorakin tenan maninaoraki.

N aron kaongoakiu Madam Speaker ao e koaua tao bon aio e a bon moanna n totoki bukin kangaanga ake a rekereke ma te Aoraki ae te *covid19* ma e koaua n te tai aio ao ti kakoaua mwin aia warebwai ara koraki ao e tabe ni kekerake e koaua e bon tuai n tau tabeua ane tabe ni kekerake aia *stock* ao ara kantaninga Madam Speaker bwa iai riki naba aia *stock* aika na roko n te namwakaina aio ao ibukin ara kantaninga bwa te kangaanga aio e nang memere ibukin te ririki ae boou ko rabwa Madam Speaker .

Tibiika: Buokan riki am titiraki Tia Tei

Hon. Tebao Awerika: Tia Babaire te bwana ni kakaitau nakon Te Minita ae karineaki bwa ngaia tao n tokin te namwakaina aio ao e nang toki kainanoakin te bwainaoraki bwa a roko ao tera ngkanne ngkana ti a bubutia Te Minita ae karineaki bwa e a kateimatoa anne bwa e aonga n are e teimatoa te marurung irouia ara botannaomata ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Betio ao e koaua Madam Speaker tao bon aio te kakaewenako nakon te Tautaeka ibukia ana botannaomata ao e raoiroi Madam Speaker bwa ae ti

kekeiaki ibuakon nako tenan kangaanga ake ti a tia ni boo ma ngaia n te ririki aio tao n aron te covid19 are I mwaneweia mai imwaina ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei kabanean am titiraki, tao e a bon rauaki nanon te Tia Tei man kaekaan te titiraki ao I a nakon te titiraki are imwina.

Te titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei mai Abaiang ma n aron kaongoau ao e a tia ni mwemwe te titiraki aei ngaia are ti na taonna tao iai aron buren tauan mwin titiraki ake a tia n toka ao ti a nakon ngkanne ara titiraki are imwina.

E na tabekaki iroun Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki ao e na kaekaki naba iroun Te Minita ae karineaki ibukin te mauri ao katoki Aoraki Hon. Dr. Tinte Itinteang e nakoim Tia Tei.

RINANOAKIN BOON TANGOAKIN BOOTI I TARAWAIETA AKE A TATANGOAKI IROUIA ANA BOTAKI NI MWAKURITE TAUTAEKA

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao aio au titiraki:-

" Ngkai e a kerake boon te bwaa e kona Te Minita are tabena ni manga rinanoa boon tangoakin taian booti i Tarawaieta ake tatangoaki irouia ana botaki ni mwakuri te Tautaeka n aron te botaki ni kuakua ibukin baonakia Aoraki nakon te onaoraki i Nawerewere" e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : Ko rabwa Madam Speaker ao aio ana kaeka te Tautaeka ibukin ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinaieta:-

"Madam Speaker e tauraoi au tabo ni mwakuri n rinanoa te bubuti aio" ko rabwa

Tibiika: Tia Tei buokan am titiraki

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa Tibiika ao I karabwa Te Minita n ana ao e koaua e rangi n okioki naba au titiraki iaoia kanga ibukia baonakia Aoraki bwa te kangaanga ngkoa n taai aika nako are bon akea aron baonakia Aoraki bwa bon ti te booti riki ma are bon mai Buariki nako tao ti Buota are e angaraoi te amburanti iai ao are bon akea naba aron katokaakia n te wanikiba. Ma iai ngkoa tenan kangaanga ake a riki are e a bon tia naba ni bua maiu iai ke a rawa aomata n tangoaki aia booti ao are bon akea naba ana booti te onaoraki ae kona n nako n anaia Aoraki ao te kangaanga ngkoa ngkekei ibukin are e a rangi ni iremwe rorokon te mwane.

Ngkai kanga ti ataia bwa e a manga raka boon te bwaa tera ngkana arona

bwa ni kataia ni bon kibara aio bwa mwina e a rangi n ewa riki tenan kangaanga ao tao a na manga rawa naba aomata n anga ao riki aomata ao tao botaki ake aia booti ni manga anga aia booti bwa ana katokaaki iai Aoraki ngkana iai kawa aika nang raroa e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tarawa Teinaieta ao e koaua Madam Speaker e rabwa buokan ana titiraki te Tia Tei ao e koaua n aron kaongoakiu mai irouia au taan mwakuri Madam Speaker ao tao e koaua tao te *rate* are ti bwaina ngkai ibukin tangoakin te booti tao e bon boboto ian ana *rate* te kauntira are roko man te MIA.

Kanga ni kaongoakiu ao n aron are e mwaneweia te Tia Tei tao uoua aekain tenan *rate* aikai bwa te *rate* mai Buota nako Abaokoro uotakin te Aoraki nako South Tarawa te aekaki ae $150 n te tai aio ao mai Taratai nako Buariki uotakin te Aoraki nako Tarawa Teinainano ke Nawerewere n te tai aio $200 ao e koaua Madam Speaker e koaua bwa are tao iai tenan kangaanga ma bibitaki aika riki ao e koaua e rabwa bwa ti tauraoi a tauraoi n tara aio au taan mwakuri ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan riki am titiraki Tia Tei

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: E rabwa Te Minita ao e koaua tao bon te riboti nakoia ana taan mwakuri bwa ngaia anne ae I bon ataia bwa iai te *rate* ae kanga e a tia n raka ae tima ae tima bon iai akana a bon teimatoa n anganaki ma e aoria bwa I a bon karekea au tai ni manga reitaki ma am tia koroboki. Ma tao I a raona naba aio bwa are ngkana e kona riki ni bon kaokaki te boraraoi te *arrangement* are kanga e a kaweneaki naba te mwane inanon bain te kauntira tao te DW ibukin tao are kam a bon katautaua naba kanga e baiti riki bwa are ngkana a nakomai nikira te Aoraki ao a kona n roroko iraua aia tai e manga bon bane iraua te kabanemwane ma ngkana e kona ni manga kaokaki are ngkana iai ae a katikua naba iroun te kauntira ao e a bon *certify* te M.A e tabe ni kangai te Aoraki e a bwaka naba mwanena ti ngaia anne ao e rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Dr. Tinte Itinteang : E koaua e rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan ana titiraki te Tia Tei temanna mai Tarawa Teinaieta ao e koaua bon aikai tenan kangaanga ana kangaanga te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinaieta ao I taku bwa bon aio naba reitan tenan kangaanga ibukin kantokaia Aoraki

mai aon abamwakoro ibukin karokoakia i Nawerewere n aron are e a mwamwaneweaki naba n taai aika nako ao e koaua Madam Speaker ane a tia n tara aio au taan mwakuri ao au kantaninga bwa e na iai tenan katamaroa n taai aika na roko ibukin waekoan rokoia Aoraki ao aki bairemen te kabwakamwane n rokoia i Nawerewere ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki ao I taku bwa e a bon bane buokan am titiraki ao I tara te tai ao e nang bon boo iteran 12 are ara tai ni katawanou I a kamotirawa te auti ibukin ara kawatanou nikiran titiraki a bane n toka bwa moan ara titiraki nakon reken te ingabong ti a motirawa ti a manga katiboaki ikai te aoa 2 ti a *break* moa.

KATAWANOU

Tibiika : Tia nakon ara bwai iaon ara Ota Beba.

Kiraaka : Moan Warekan te Biira.

MOAN WAREKAN TE BIIRA

Tibiika : Ao te Biira ae e wene imatara n te ingabong aei iaon ara Ota Beba bon te Biira iaon Onekan te Tua ae Maungatabu 2022 ke te onono nakon te Tua ae Maungatabu ao I a kanakoa nakon te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton Hon.Bakaia Kiabo e nakoim.

Constitution (amendment) Bill 2022 (Moan Wareware)

Hon.Bakaia Kiabo : Ko rabwa Madam Speaker I a kan bubuti am babaire iaon te quorum mwaitia kaain ara Auti n Tei n te ai moa.

Tibiika : Ko a call te quorum taiaoka clerk at the Table. Ngaia ao ngkai tia bon quorum ao ti nang waaki ao I a kaokia nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Kiritimati ao Kanton Hon.Bakaia Kiabo e nakoim.

Hon.Bakaia Kiabo :E koaua Madam Speaker N na nang kukurei nanou n te bwakantaai aei n tabeka au Biira n onono nakon ara Tua ae Maungatabu. Ao e koaua Madam Speaker imwain ae I tabeka au onono ao I bon karimoa bwanaan te kamauri, are I a reitai naba ma kaain au abamwakoro ae Kiritimati ao Kanton ao n tabeka bwanaan te kamauri nakoim, Madam Speaker ma kaain am aobiti, te Beretitenti ae karineaki, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara, Taan Tei, kaain Kiribati ake a reke ongoraia kam na bane ni Mauri.

E koaua Madam Speaker n aron tein te Biira are e a tia ni buti imatami Taan Tei. Ao I kan maroro iaon te bitaki ma tao aikai te naan oversight aika tao ti aki noori ao ti te bitaki ae uarereke Madam Speaker. Ma tao aio e a kai noraki ngkana arona bwa e rinanoaki au Biira aio n aron te

taeka are e mena n rabwatan te Biira are ti onikia ane e kangai taekana ' *subject to the provision of these section the office the Judge of the High Court shall become vacant when he attend the age of 65'.*

E na kanakoaki ngkana arona bwa iai te boutokaaki ke te nakoraoi n au Biira ao tao e na kanakoaki are 'he' imwin 'when' ao e onikaki n te taeka ae '*the person working that office attend the age of 65 years'* tao e kona riki n tei nakon te mwaane ao te aine n aron tein te Biira anne. Ao anne ngkanne kanga onean mwiin te taeka are 'he' imwin 'when'.

Ao e koaua Madam Speaker te amendment are I karaoia iaon te Tua ae Maungatabu iaon te section are 83(1). Ao te onono are I karaoia I bon bita rabwatana ni kabane tera I kamauna n aron are e a tia n nim mai mwaaina n aron are e oti n are n ikawai n are e bwainaki ngkai, ao I a karaoa te onono nako iai n aron taekana are e kangai '*subject to the provision of these section the office of a judge of the High Court shall become vacant when the person holding that office attend the age of 65 years'.*

Ao e koaua Madam Speaker e na uringaki aron tea ki rau n nano n taai aika nako ma te uneaki, iaon rinean temanna bwa e na taua nakoana bwa te judge n te High Court.

Madam Speaker, e bon aki kaotaki manna n taua nakoana n tia moti n te beba are e kamatoaki iai rineana iroun te Beretitenti.

Te Tia Babaire, n te tai aio n tokin te tai ao e kaoti te uneaki ae moan te kakawaki imarenan te Tautaeka ao te tia moti. E kakoauaki naba irouia kaain Kiribati bwa te uneaki anne e a roko imatan Madam Speaker te kabowi are e rietata.

HE.Taneti Mamau : Point of Order.

Hon.Bakaia Kiabo : Ao e koaua Madam Speaker.

Tibiika : Ngaia e nakoim te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ara rule are 42 2 (B).

Tibiika : Ngaia ao ko kanakoa am tua are ko taku te Beretitenti bwa ti na noria.

HE.Taneti Mamau : 44 mwakoro 6 n aron ae anaaki te Biira n ana keiti te Judge are e mena iroun te Tarabunae ao kanga tia raraoma ngkanne bwa ti nang tabe ngkanne ni uneakina ao akea rabwatan naba te Judge anne. Ngaia are e nang clear bwa e na akea te maroro ni irekereke ma te naan Judges. Bwa kanga taraana ngkana I a ongora naba iaan ana onono ao e a moanna ma te uneaki.

Ngaia are I taku bwa e aki kaineti ma kanoan ana ma are 44 mwakoro 6 ao tao e a riai n aki tabekaki te Biira. Ao e rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Beretitenti I taku bwa ngkana ti taraa am onono te Tia Tei ae ko karineaki ao ko taekinna bwa kona onea te kibu ane 83(1) ao aei are irekereke iai ma aron rinean te High Court Judge ao te ririki are e riai ni mena inanon te tai anne.

Ma ngkana ko nang taetae iaon bwaai aika a tia n riki are iai rekerekena ma ana ribooti tao te Tribunal ke tao irekereke ma te Tribunal are e tuai n nako naba ana babaire ngkai bwa e bon iai naba te kakae are e karaoaki n te itera are teuana are e bon *on* naba ngkai ao iai are e a tauraoi ma e a tia n taiboranaki e tuai kona ni maroroakinaki kanoana. Ao ngkanne N na bubutiko kona kataia n restrict am maroro bon iaon bukin onean te Biira aei, bwa iai aana ae raoiroi ae tamaroa N na ti bubutiko n anne ao akea ae e na ngare mai inano.
Ngkana I anga au babaire ao anne au babaire. E nakoim te Tia Tei ao te Leader n te Kaitara e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I taku bwa ngkana ti taraa te tua ane e mwaneweia te Beretitenti ao e taekina ae e na aki taekinaki ana *character* ao ana *conduct* te *Chief Justice* ao tao aei e irekereke ma te Chief Justice ao te Judges bwa are aei te Biira ibukia taan moti.

Anne ao I taku bwa aei riki ae tao e kona riai n tataraia bwa are e a nang kakabonganaaki iroun te Beretitenti ao kaain te Tautaeka ae taetaekinaia aomata aikai. Ao anne ae e na riai n aki karaoaki. Ma ae kanoan te Biira aei a bon ota bwa bon mwiin te maroro ae nako ae bon ngaia anne. Ao e na kanga ni kabwaranakoa ana Biira te Tia Tei ngkana e aki kona n justify ke ni kabwarabwara ao anne kanoana. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Leader n te Kaitara ao ngkana kam na kariaia ao kam na kariaia au babaire bwa e a tibwa bon moan waaki te Tia Tei N na anganna ana tai bwa e na kabwaranakoa ana Biira. Ma n te tai are I ongo iai bwa iai bwaai aika ao n aron are ko taekinna te Beretitenti. i rangi n aware ni kanoan te tua are ko koteia are 44(6) ana akea mwaneweaia ma te karinerine te koraki aika a mwaneweaki iaan ara tua aikai, ma ti ngkana iai bwaai aika a riai n taekinaki ibukin ekanakoia man karaoan mwakuri inanon tauan nakoaia.

Ngaia are N na ti butiko ao N na taraia naba bwa I tabe n raraoma n aron te maroro ae na nako ao N na ti anganiko am tai te Tia Tei ao N na katokiko n taabo ake I taku bwa ko riai n aki roko iai. Ao N na bubutiko

kaineta raoi am maroro nakon kanoan am Biira bwa iai bonganana bwa ibukina bwa iai te bwai ae e a tia ni ununeakinaki ikai ibukin riki bon ibukin kateirakeaia ara taan moti.

Ma N na tuangko kainetia raoi nakon am onono aei. Ao ngkana iai bwaai aika ko tibanako iai ao I a katoka naba te maroro. E nakoim te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Bakaia Kiabo : Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua N na reitanako au maroro iaon au Biira are I a tia ni kabwarabwara Madam Speaker. Ae I taku bwa iai taabo tabeua ae kanga iai aki botauana ma aron am babaire iaon am kain tekateka ao ko a katokai naba ikanne.

Tibiika : Ao kaania riki wiim nakon te mic n te aro bwa e na takarua raoi bwanaam ao ti na ongo.

Hon.Bakaia Kiabo : Ao e koaua Madam Speaker ti na reitanako ara maroro ao I taku bwa aika kanga bon au kabwarabwara ibukin aron tera kai e n ariki aron tangiran kainnanoan te bitaki iaon te tua are e a tia ni kabwarabwara n te moantai Madam Speaker.

Ao I taku bwa e nang kakawaki anne bwa ti na kabwarabwara bwa tera kanoan bukin ke baikara kanoan ara bitaki nakon te tua are I a tia n taekinna Madam Speaker.

Ao e koaua N na reitanako te maroro Madam Speaker iaon te uneaki are kanga e a tia ni waaki ke e a tia n noraki. Ao I taku bwa aika kanganga ni irekereke ma aron ara tua are n aron are mai mwaaina are bon akea tokin ana tai te tia moti Madam Speaker. Ao e koaua Madam Speaker e roko te uneaki aio imatan te kabowi ae Rietata ao e motikia te kabowi ae rietata bwa rinean te tia moti n te maan ae e aki kaotaki ke te indefinite e bon eti iaan te Tua ae Maungatabu.

Tibiika : Te Tia Tei N na katokiko moa ao tekateka. Ia bubuti nakoimi N na kabureika te Auti aei inanon 10 te miniti ao tiao ki naba. Ao ti na oki nakomai te kuata nakon I kainnanoa te motirawa bwa I tangiria bwa N na noora riki aei ao ti na oki nakomai 20 nakon teniua ao tia break.

Break for 10 minutes

Tibiika : Ngaia tia waaki imwin are ti motirawa are I anga iai te break tao ibukin bwaai tabeua ae I tangiria bwa N na kamatataai raoi iai imwain ae ti waaki nakon ara Biira ae e wene imatara n te tai aei.

Ngkanne N na kanakoa te maroro nakoim te Tia Tei ae ko karineaki ao I tiku n au babaire are mai mwaaina are ngkana iai kanoan am maroro ae na irekereke ma kanoan ara tua aei are ti aki kariaiakaki bwa ti na taekin kanoan ara Rules of Procedure ao I a

katokiko naba ao I tuangko bwa kona manga reitanako am maroro. N na katokitokiko n te tai are I taku bwa iai bwaai ae ko taekin aki kaineti ma nanon ara tua aei.

Ngaia are ni kabane bwaai ae N na karaoi n te tai aei I aki karaoi ma nanou ma ti na kairira man ara *Rules of Procedure* n aron ae ti bon taneiai iai ni waakin ara Auti. Ngaia are a mwaiti kanoan te tua aei ae ana kona ni irekereke iai ma bwaai aika ana limited iai aron ara maroro bwa ti riai n aki taekin.

Hon.Banuera Berina : Point of Order te Tia Babaire.

Tibiika : E nakoim ke tao I kabanea au maroro ao I tia ao I anganiko te Tia Tei mai Kuria. Ngaia are I tia ni maroro ao I anganiko. Ngaia are anne otau ao au babaire ngkai ti a tia ni break inanon te maan ae 10 te miniti. Imwain ae N na kanakoa ao N na kanakoa moa nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Kuria e nakoim.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te Tia Babaire, te Tia Babaire e koaua ae e mena imatara te tua aio ma imwain ae kamatoaki te tua aio te Tia Babaire n aron ae kona kamatoaki te tua aio te Tia Babaire n aron ae kona kamatoa. Tera ngkai te keiti imatang te Tribunal te Tia Babaire? Ao tera rekerekena ma te kaoti ae e mena imatan te Auti n Tei aio te Tia Babaire? Te keiti are imatang te Tribunal e kona ni kabwarabwaraki nakon te Auti aio te Tia Babaire iai rekerekena ma aron kabwaranakoan te kibu 81 ae e mena ngkai imatan te Auti aio te Tia Babaire. Iai rekerekena ma kabwaranakoan maanin te tia moti n taua nakoana. Bwa ngkana iai te Tia Babaire ao ti na ataia bwa e aonga naba n ataia te Tia Tei ao ngaira naba ti na ataia.

Bwa tera bwaai aika ti na aki taekin bwa ngai te Tia Babaire n otau arei bon ana bure bwaai ake a bon bukinaki te tia moti ae a karineaki ae David Lambourne bwa aongkoa e a tia ni karaoia. Tia ki ataia te Tia Babaire bwa e tuai ni kaweneaki bwa tera raoi bure akanne te Tia Babaire n te aro bwa ti aonga n aki kona n taekin ikai.

Bwa te onono ae imatan te bowi are imatan te Auti aio te Tia Babaire oneakin maanin ana tai te tia moti n taua nakoana. Iai rekereken te keiti are imatang te tribunal te Tia Babaire ma maanin te tia moti n taua nakoana. Bwa ngai n otau bon ti ibukin ana bure te tia moti. Ma are ngai n otau te Tia Babaire I rawa ni kairua ma ti na maroro naba n te Biira aio. E aki mena bwa ngkana arona bwa e kabwaranakoaki nakoira taekan ara bure David Lambourne ae ngaia ae tao e bukinaki te Tia Babaire ti na ataia ngkanne bwa ngaia ti na aki taekina te bure aei. Ti na taekinna bwa e bure, bwa e aonga n ataia te Tia Tei

are e na tabeka te Biira aio te Tia Babaire nakon ti nang tekateka ao ti maroro ao ko toki e bure anne.

Te Tia Babaire ti riai moa n ataia bwa tera mai moana bwa tera maroro aika ti na aki taekin iai, ao ti na ti kona n atai bwaai aika ti na taekin ngkana arona bwa e kabwaranakoaki nakoira bwa tera te issue ae na uneakinaki imatan te *Tribunal*. Ti bia tuangaki ngkai te Tia Babaire bwa ti aonga n ataia ngkanne bwa ti na ti confine ke ni katikui ara maroro ti aki n te bwai are e uneakinaki imatang te Tribunal ma ngaia te Tia Babaire iaon te onono aei.

Bwa bon te onono te Tia Babaire are N na manga bon kaokia riki n otau bon ti ibukin maanin te tia moti n taua nakoana. Ngaia are ngkana arona bwa ti nang maroro iaon are e kangai e kairua katean te tribunal ngaia te Tia Babaire eti ngkanne. Ma ti aki ataia bwa tera ae uneakin te Tribunal bwaai akana a kaitiakaki. Ao ngkana arona bwa ti kona n tuangaki ikai te Tia Babaire ke tao ti tuai man kakantaninga ti maroro e bure, ngaia e bure aei. Te Tia Babaire kaitiaka raoi kawaira ngkai te Tia Babaire, e bia katereaki ngkai bwa ti aonga n atai kawaira ao ti aonga n aki katokataokaki te Tia Babaire. E kaawa naba te Tia Tei mai Kiritimati ma Kanton are e na tabeka te Biira aio bwa e aonga naba n ataia ao ngaira naba ti aonga n ataia. Bon au bubuti anne te Tia Babaire.

HE.Taneti Mamau : *Point of Order.*

Tibiika : Ngaia ko rabwa ao I angan te Beretitenti bwa e na maroro moa. E nakoim.

HE.Taneti Mamau : Ko rabwa Madam Speaker ao bon anne are kanga I kataia ni moantaai n anganiko kanga am ruling. Bwa ngkana e ongora te Tia Tei mai Kuria uoua bwaai ake I tabeki. Bwa teuana ni kaineti ma kanoan ana rules are 44 mwakoro 6. Ao teuana I karekereka ma te Tribunal, bwa e aera? bwa te kibu ke te constitution ke te Tua ae Maungatabu are e na oneia te Tia Tei, n taekana ae raoiroi ma ngaia tao bon iai aana bwa e nang kitekitea ngkanne ke e nang okira ara onono nakon te Salaries and allowances are e koteia ae a nang karekerekea.

Ngaia are I kangai ae e nang oti ngkanne bwa ti nang kanga ni kanakoa te maroro bwa are keiti aikai a rekereke ma te Judge. Ti na kanga ngkanne ni kanakoa ara maroro iai bwa are ti nang karekerekea. Ngaia are I a kangai e a matauninga te Judge are iaan 44(6). Bwa ti aki kona ni birinako mai iai ao ngkai kai ti bon maroro ma ara koraki ao ae a nang bon katokitokia naba.

Ma are anne e na karekerekea ma te onono are e taku te tia moti are e

rietata are e a tia ngkai n resign, e a maaka are e nang kabaneaki man te Auti n Tei e a resign. Ti aki kona n ataia bwa e aera ngkai e resign e a roko retana bwa e resign bwa are ngkanne ai tera manenan ae ngaia tao e buretata ana moti. Bwa ti nang kaokiokia ngkai bwa are ngkanne ngaia ae e na onono te Tia Tei ma anne n rekereke ma 44 bukina anne.

Ngaia ti kangai e nang bon karekerekea ma ara onono are e taku te tia moti ngkoa bwa e bure nnena arei. Ao ana judgement ae imatau ao N na warekia ' *e bure nnena ma nnena ae angaraoi e na aki mena n te onono n te tua arei bwa e na mena n te constitution.* Ae ngaia ae a tabekia bwa ngkoa ngkekei ti te period of appointment iai manna bwa te period, ma are e aki specific mwakoro 88 te constitution 83m bwa ti te period. Ao ngaira ti a tia ni karaoia n ara tua bwa tia karekea te period arei bwa e nang retire n te ririki arei.

Ao ngkanne tao ibukin are e kangai te tia moti ti aki nnena anne bwa te constitution a tabe ngkanne aia onono nakai. Ma au titiraki ko nang kanga ni kauamaea am maroro ma te onono arei bwa konang karekerekea ana moti te tia moti ao tera ngkanne ara kaeka nako iai.

Ngaia are I kangai ae e na matauninga te judge, e nang matauninga te judge bwa are ti nang kaea ngkanne ao are ko a bon moana naba am maroro ao I taui am taeka. Are ko a kangai naba, iai te uneaki ao te uneaki tao te uneaki n te aki ota are e a kaitiakia te tia moti ae rietata are ti aki te oi ni moti ana moti iroura ngaira ai ti aki te oi ni moti ara moti. Ao te kauoua are te Tribunal.

Ao te kauoua are te tribunal are e rekereke ma te tia moti ae taekana naba are e na bon oti mai ikanne. Ngaia anne bwa te keiti are e uotaki nako matan te Tribunal e rekereke ma ana moti bwa are ti nang kanga ni kaumaea, bwa are ti nang taekina ngkanne kanoan te Tarabunare are e roko te reta mai irouia tao boutoka ke te botanaomata bwa e *misbehave*. Antai ae e misbehave te anti? Ao ti na misbehave te judge aei ti na kaota arana nakoia kaain Kiribati.

Ngkanne ngkana e a otioti arana Madam Speaker e aki matauninga. Bwa ngkana e aki matauninga akea ara kanganga bwa bon nanora riki ngkanne bwa ti na kaotaa Kiribati n tatakarua anne. Ma iroura are iai ara rule aei ao e koaua I kabwara bure ngke e taetae te Leader aongkoa e a tatakarua taekan te aomata akea ikai. Ma are e bon eti bwa are te Leader n ana titiraki ibukin te High Commissioner are i Biiti kai e bon aki taraia naba, akea rabwatana te aomata ikai ao e tatakarua taekana, te criminal ma tera. A eti ngkanne aikanne.

Ngaia are I ti kangai bwa ngkai ara koraki ngkai aikai aikoa kona bwa ngkai bon te tai naba are a bon *Point of Order* naba. ao irou ngaie na aki rau riki am Auti. Bwa ko nang kanga ni kauamaea am maroro te Tia Tei temanna mai Kiritimati bwa are ko karekerekea ma te onono, are ti bon tabeka ngkoa te onono ae ti bon tabeka ngkoa te onono anne n te Auti n Tei.

Ao te tia moti ae rietata e koteia bwa e taku bwa ti aki te oi n onono bwa e bure nnena ikekei bwa e na mena n te constitution. Ao ko a kataia ngkai ni karaoiroia n am onono anne. Bwa ko nang kanga ni kamena bwa are am kabwarabwara ko nang karekerekei bwaai ake a tia n roko imatan te Court.

Hon.Tessie Eria Lambourne : *Point of Order* te Tibiika.

HE.Taneti Mamau : Ao e rabwa bwa are e tangira te kabwarabwara te Tia Tei mai Kuria ae matata. Ngaia ao akanne ngkanne ao au kantaninga bwa ko a matata bwa uoua bukin bwa teuana ni kaineti ma te tua are 44(6) are kamatauningaaia aomata aika a kakawaki i abara ae Kiribati. Ao te kauoua iaon are te Tarabunare. Ao e rabwa.

Tibiika : Ngaia e nang tiraua te bai ae tei ao tia bon riai ni waaki ao kam katikua nakoiu babaire ni kabane bwa N na karaoi man au taibora. Ao n aron are I a kauring naba ngkanne bwa te tua are 44(6) bwa ngkana kam na taekina araia te koraki aikai aika n aron are e taekinaki ikanne, ni kaokioki tao e na bon riai n general te maroro iaon te itera aei. E na katuruturu iaon temanna. Ngkana kam na taekina aran temanna ae akea rabwatana ikai te kauring nakoimi kam riai n aki taekin.

Anne au bubuti ma N na noora N na kanakoa nakon ko katea baim te Leader n te Kaitara ao kanakoa tera am maroro.

Hon.Tarakabu Tofinga : Point of Order Madam Speaker.

Tibiika : Kabwara au bure I tia ao I anganiko.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I ti kan bubutiko riki bwa te Point of Order are e tabekia te Beretitenti e kaineti ma ane 44(6) ao ngkana ko taraia eti bwa te kamatauninga. Te Moti I ti kan ota bwa are ngke e taekina te moti te Tia Tei ao anne bon te bwai ae tabangaki bwa ti aki te kamatauninga bwa are anne bon te bwai ae riki. Ma bwaai aika a kamatauninga are n aekakin te kaoti are e uneakinaki n te bowi ae nako ae e a bon oti iai araia aomata aika a kamatauningaaki. Ao e aera bwa kona kariaia arei ao aei kona aki kariaia. Ae aei bon akea bwaai aika riki bwa are ana kabwaranakoa bwa irekerekena bwa te moti. Ake ate

Beretitenti e ataekini bwaai ae tuai ataia bwa e na taekin te Tia Tei ke e na aki. Ao e titebo ngkai bwa e a bon aki in order naba te Point of Order arei te Tibiika. Ao anne are kanga I tabekia ngkoa bwa ibukin te kamatauninga. Ao kona taraia raoi te Tibiika bwa ngkana ko bon noria raoi bwa te kamatauninga, ke a kamatauningaaki taan moti n te maroro ao ko a katekateka te Tia Tei.

Ma ngaira iroura kaotan are te moti are ana moti te rabwata ae te kabowi e aera bwa e na riki anne bwa te kamatauninga. Kanga I ti kan kaotaira iai bwa e aoria are bwa are e a tibwa taekina te moti arei ao ko a katokai naba. Ao ti na bon bubuti naba bwa e aoria n ae e nang waaki kanoan te Biira ae e nang kakawaki aei. Ko rabwa.

Tibiika : I taku bwa a bon bane n tia taetae te Beretitenti e a tia n taetae man te itera aei. Te Tia Tei mai Kuria e a tia n taetae ao man te itera aei a tia n taetae, a manga bane n tei baimi kam nang taetae n nang kanakoa au babaire ti nang waaki. Ao katuka babairean te maroro nakoiu bwa ti aki tabemi. Tabeu mai ikai ao N na kotekotea te rules ane ko bwaka iai, ngkana iai am maroro ae tibanako.

Ao N na karautaeka nakoimibwa kam na aki atonga bwa e na tokitoki iai te maroro ti na kaeti raoi ara maroro. Ao n aron are I a tia n taekinna mai mwaaina. Te Biira aei bon ti kakaean angan tao kateimatoan, tao maanin ana tai ni mwakuria te tia moti. Ma an tai karikia bwa kam nang okira bwaai aika a tia n riki ni karini inanon maroro. Kam kona n anga te katoto ma kanga ngai irou ngkana e na oki bwa manga bwaai aika ana karika te kauntaeka ae e buburakaei ao ana kona ni manga otinako iai araia tabeman ma tabeman ao I a katokia naba ngkanne.

E aoria bwa Ia bon katikua inanon baiu ao kam na butimwaea au babaire are I karaoia. N na anganiko te Tia Tei ae ko karineaki ao waaki n am Biira.

Hon.Bakaia Kiabo : Ko rabwa Madam Speaker ao ko rabwa riki ngkai ko a manga anganai au tai n reita aron au maroro iaon au Biira n onono iaon ara Tua ae Maungatabu. Ao e koaua Madam Speaker I taku bwa n aron are e taekinaki are e te kamatauninga ao I taku bwa bon kanoan are I a tia ni maroroakinna kanga akea ae atonga arana ke tao eti ngkana a nanonna bwa kaain te Tautaeka bwa kanoan taai aika nako. Ma I taku bwa aikai bon bwaai aika a tia n riki ao a nano uoua iai te botanaomata bwa e ngaa ae eti raoi iaan te moti are e kanakoaki. Anne e irekereke ma te tua are I a oneia n te tai aei Madam Speaker.

Ao e koaua Madam Speaker te bwai N na kaineti riki au maroro riki iaon

te tua are I oneia. Ao e koaua Madam Speaker te bwai are I kan karaoia n au onono aio, bwa kabebetean ara mwakuria ara kabowi ngkai ao n taai aika ana roko ni baireia bwa e na maan raa te tia moti n taua nakoana bwa te tia moti ngaia.

N au onono Madam Speaker ao I kamaunai ni kabane te kibu are 81(1) ao n onea mwiina n te kibu n onono n te kibu n taeka ae boou nakon 83(1). N au onono aio ao I katerea iai bwa te aomata are e na taua te nakoa n tia moti e na ritaea n nakoana ngkana e koro ana ririki 65.

Au onono Madam Speaker naba aio e na katoka te nano uoua iaon maanin te judge n taua nakoana. Au onono akana imwina Madam Speaker ke te Tia Babaire e bon ti rekereke ma kanauan riki maanin ana tai te tia moti n taua nakoana nakon te ririki 70.

Te bwai ae kakawaki bwa ngkana ana kamaunaaki e na kanauaki maanin aomata aikai n taua nakoaia tao nakon te ririki i 70 ao ana kanauaki aia tai ni kaineti naba ma aron rineia nakon nakoaia aikai n te moantai.

Madam Speaker, ti aki te bowi ae boou. Ti aki te bwai ae boou katerean te ririki n ritaea n te Tua ae Maungatabu. Aio e bon karaoia naba Madam Speaker e bon karaoaki naba nakoia Kamitina ni Bureitiman ao Auditor General. Bon iai naba te ririki are a tia n anganaki, aio e kona n riki n te kibu are n ara Tua ae Maungatabu ae 101.

Ngaia aio Madam Speaker kanga ti aki te bwai ae boou aron ara karinrin te ririki ma e nang kakawaki riki boutokaan kanganga ke bwaai aika a tia n riki n aron te uneaki are e a tia n riki mai mwaaina Madam Speaker. Imarenan ana babaire ke ana moti te kabowi ao te Tautaeka. Are e aki iai kukurei n ana moti te kabowi are bon kanoan ara constitution.

Ao aio ngkanne kanga e a katamaroa aron te babaire iaon maanin te Judge are e na taua nakoana bwa e anganaki te ririki ae 65 are ti a katerea n ara onono n te tai aio.

Ao e koaua Madam Speaker e koaua are ti na nang karautaeka nakoia kaain te Tautaeka ngkana arona bwa iai rekerekena ma aki raoiroin are ti moan tabekia kanga arona kabwarabwarana bwa tera bukina ngkai ti waaki ni karaoa ara onono iaon te Tua ae Maungatabu aio. Ao tao irouia tao eti ae ngkana n aia mena ao tao irouia ti nang karaoa te kamatauninga nakon ana men ate tia moti.

Ma I taku Madam Speaker e koaua ngkana I kaoka kanoan au maroro are I moan kanakoa ao bon akea irekerekena Madam Speaker ma

temanna ma temanna ke ni kumea temanna ma temanna.

Ma I taku bwa te bwai are I nang kamataata iaon au kabwarabwara n te moantai Madam Speaker iaon au onono are I karaoia n te tai aio ibukin karekean te ririki. I taku bwa e nang kakawaki bwa aio ae e bon kainnanoia te botanaomata. Ao I taku bwa aio naba te Tautaeka bon anne naba ao riki Taan Tei naba.

I taku bwa aio kanganga aika ti a tia ni bane ni kaekaaki irouia ara botanaomata. Ao te uneaki naba e aki reke etina n aron are e teimatoa naba ngkai te Tautaeka n aki kukurei n ana moti te tia moti n aron are e a tia n taekinna te Beretitenti ai manga iai te Tribunal ae e na manga kateaki ao tao anne ae ngaia are aki kariaia aron kanga boutokaakin ara kabwarabwara iaon ara Biira, ke ara Biira n onono iaon te Tua ae Maungatabu ae ti taku bwa e nang kakawaki naba aio ao riki kai ngaira taan karao tua are ti a tia ni mwiokoaki irouia arabotanaomatat ao I taku bwa n tekatekara ikai ao katabeara.

I taku bwa man ara itera aio ao I taku bwa e a rangi ni mwaiti ara Biira ao angin ara Biira a rangi ni boboto iaon kanganga aika ti a tia n noori, ao aika a bon riki. Ao I taku bwa aikanne kai ti a tia n anganaki tibwangara irouia ara botanaomata ao I taku bwa e bon riai naba. Bwa e ngae ngke akea ara konabwai iaon te tua ke baikara riki are a kainnanoaki bwa ti na karaoa te katamaroa nakon are e kantaningaia te botanaomata ma bon iai naba aika a kona ni ibuobuoki n aron aio.

N aekakin te Tautaeka ngkana e karaoa ana Biira bon iai naba akana ibuobuoki iaona. Ao I taku bwa Madam Speaker are te onono are I a kataia ni uotia n te tai aio I taku bwa e na rangi ni buoka aron te kanganga ke te uneaki are e a tia n noraki ao ni kakoauaki n taai aika nako. Ao e bon teimatoa naba ngkai te botanaomata ke kaain Kiribati n aki ataia bwa e ngaa raoi ae eti.

Ma n ara Tua ae Maungatabu n aron are I a tia ni mwaneweia kanoan te waaki ke kanoan te constitution are I mwakuri ma ngaia ke a mwakuria ma ngaia taan moti ake mai mwaaina ake a tia ni kanakoaki. Ao I taku bwa ngaia are ti bon maroro iai Madam Speaker iaon taian moti akekei bwa bwaai aika a tia aroia ao akea au kantaninga bwa ngaia e na iai ana kanganga iai te Tautaeka. Bwa bwaai aika aki pending inanon bain te kabowi bwa e a tia. Ao ti a nang mimi Madam Speaker riki iroun te Beretitenti ao antai bwa a bon aki ongora kanoan te bwai are e na kataaki ni maroroaki bwa tera raoi kanoana.

Ma eti are e a waakinaki naba ma kanoan te moti are e bon teimatoa n aki rau nanona iai te Tautaeka. Ao tao anne bukina te kanganga are e a katokitokaki kanoan au Biira aio e rangi ni bebete aron te bwai aio ao I karaoa te onono nako iai Madam Speaker. Ao I a rangi ni mimi.

HE.Taneti Mamau: Point of Order.

Hon.Bakaia Kiabo : Ao ngke eng Madam Speaker e koaua,

Tibiika: Ngaia N na ongora moa te interruption.

HE.Taneti Mamau : Te *rule* are 42(2a)

Tibiika : Tera te tua are ko taku.

HE.Taneti Mamau : Kabwara au bure N na kaeta te tia uota te Biira. Akea ana uneaki te Tautaeka ma te moti. Ma are e kairua bwa are e tuanga Kiribati te bwai ae kairua. Bwa te tarabunare arei e kateaki,

Hon.Tessie Eria Lambourne : Point of Order.

Tibiika : Te Beretitenti ao I tuai

HE.Taneti Mamau : Ao e a taekinna ngkai bwa ai aron

Tibiika: Te Beretitenti I a butiko. Reita am maroro te Tia Tei an tai taetae mai inano. I aki tangira ae e na kangai ngaia anne ke ti aki anne ke tera akea ae e na kairai mai inano. N na bon anga au babaire are I taku bwa te kabanea n tamaroa. Ngaia are tai ngongo mai inano katikua nakon ami taibora bwa e na karaoa te babaire. Uotiko te Tia Tei.

Hon.Bakaia Kiabo : Ko rabwa Madam Speaker kanga tia bon rangi n totounako n aron te Point of Order. Ao e koaua Madam Speaker I taku bwa e a bon rangi ni matata aron te onono ao baikara te ririki are ti karinna I taku bwa iai naba aika a kaman karaoaki inanon ara boki are ara Tua ae Maungatabu n aron are I a tia ni kabwarabwara Madam Speaker te Oteta Tienera ao te Kamitina ni Bureitiman.

Ao ngaia anne are aia ririki ni maeu are ti karinna 65 ao iai katamaroana ngkana e na karokoaki ni 70 ao I taku bwa anne bon iai naba inanon are ti karinna inanon ara onono n te tai anne.

E koaua Madam Speaker e koaua ti na rangi ni karautaeka nakoia kain te Tautaeka ngkana arona bwa iai rekereke ma tao aki raoiroin are ti moan tabekia kanga aron kabwarabwaran bwa tera bukina ngkai ti waaki ni karaoa ara onono iaon te Tua ae Maungatabu aio ao tao irouia ae tao eti ae ngkana n aia mena ao tao irouia ti nang karaoa te kamatauninga nakon ana mena te tia moti.

Ma I taku Madam Speaker e koaua ngkana I kaoka aron au maroro are I moan kanakoa ao bon akea rekereke Madam Speaker ma temanna ma temanna ke ni kumea temanna ma temanna ma I taku bwa te bwai are I rangi ni kamataata iaon au kabwarabwara n te moan tai Madam Speaker iaon au onono are I karaoia n te tai aio ibukin karekean te ririki I taku bwa e rangi ni kakawaki bwa aio ae bon kainanoia te botannaomata ao I taku bwa aio naba te Tautaeka bon anne naba ao riki Taan Tei naba. I taku bwa aio kangaanga ae ti a tia ni bane ni kaekaki irouia ara botannaomata ao te uneaki naba e aki reke etina n aron are e teimatoa naba ngkai te Tautaeka n aki kukurei n ana moti te tia moti n aron are e tia n taekinna te Beretitenti e mang iai *Tribunal* are e manga kateaki ao tao anne ae tao ngaia ane aki kariaia aron kanga boutokakin ara kabwarabwara iaon ara Biira ke ara Biira n onono iaon te Tua ae Maungatabu ae ti taku bwa e rangi ni kakawaki naba aio ao riki kai ngaira taan karao Tua ake ti a tia mwiokoaki irouia ara botannaomata ao I taku bwa n tekatekara ikai ao iai katabeara.

I taku bwa man ara itera aio ao I taku bwa e a rangi ni mwaiti ara Biira ao angin ara Biira a rangi ni boboto iaon kangaanga aika ti a tia n nori aika bon riki ao I taku bwa aikanne kai ti a tia n anganaki tibwangara irouia ara botannaomata ao I taku bwa e bon riai naba bwa ti na e ngae ngke akea ara konabwai iaon te Tua ke baikara riki ake a kainanoaki bwa ti na karaoa te katamaroa nakon are e kantaningaia te botannaomata ma bon iai naba aika kona ni ibuobuoki n aron aio n aekakin te Tautaeka ngkana e karaoa ana Biira bon iai naba aikana ibuobuoki iaona. Ao I taku bwa Madam Speaker te onono are I a kataia n uotia n te tai aio I taku bwa e na rangi ni buoka aron te kangaanga ke te uneaki are e a tia noraki ao ni kakoaua n taai aika nako ao e bon teimatoa naba ngkai te botannaomata ke kain Kiribati n aki ataia bwa enga raoi ae eti ma n ara Tua ae maungatabu n aron are I a tia ni mwaneweia e bon eti kanoan te waaki ke kanoan te *constitution* are e mwakuri ma ngaia ke a mwakuri ma ngaia taan moti ake mai imwaina ake a tia ni kanakoaki.

I taku bwa ngaia are ti bon maroro iai Madam Speaker iaon taian moti aikekei bwa baika a tia aroia ao akea au kantaninga ae ngaia e na iai ana kangaanga iai te Tautaeka bwa baika aki *pending* inanon bain te kabowi bwa e a tia ao ti a rangi ni mimi Madam Speaker riki iroun te Beretitenti ke tao antai bwa a bon aki ongora kanoan te baere e na kataki ni maroroaki bwa tera raoi kanoan ma tao eti are e a waakinaki naba ma kanoan te moti are e bon teimatoa n aki rau nanona iai te Tautaeka ao tao anne bukin te kangaanga are katokitokaki te kanoan au Biira aio

ao ngai bon tarakin au Biira aio e rangi ni bebete aron te bwai ae onekia iai ao I karaoa te onono nako iai Madam Speaker ao I a rangi ni mimi ko a bon kakatekatekai n aki akaka

H.E Taneti Maamau: point of order

Tibiika: ngaia N na ongora moa te *interruption*

H.E Taneti Maamau: te *rule* ane 42: 2A

Tibiika : tera te Tua ane ko taku bwa

H.E Taneti Maamau: I kabwara bure ma N na kaeta te tia uota te Biira akea ana uneaki te Tautaeka ma te moti, ma are e kairua e a tuanga Kiribati te bae e kairua bwa te tarabunare arei e kateaki ibukin te bwai teuana

Hon. Tessie Eria Lambourne : point of order

Tibiika: Te Beretitenti ao I tuai anganiko

H.E Taneti Maamau: Ao e a taekinna ngkai bwa ai aron iai

Tibiika: Te Beretitenti I a butiko, reita am maroro te Tia Tei, an tai taetae mai inano ao I aki tangira ae na kangai ngaia anne ke tiaki anne ke tera akea ae na kairai mai inano N na bon anga au babaire are I taku bwa te kabanea n tamaroa ibukimi ngaia are tai ngongo mai inano katikua nakon ami taibora bwa e na karaoa te babaire, uotiko te Tia Tei

Hon. Bakaia Kiabo: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua kanga ti a bon nang toutounako n aron te *point of order* ao e koaua Madam Speaker I taku bwa e bon nang mataata aron te onono ao baikara akana ke te ririki ane ti karinna I taku bwa a kaman tia naba iai naba aika kaman karaoaki inanon ara boki ke ara Tua ae Maungatabu n aron are I a tia ni kabwarabwara Madam Speaker irouia te Oteta Tienera ao te kamitina ni bureitiman ao ngaia anne are ana ririki ni maiu are ti karinna ae 65 ao iai katamaroana ngkana e na karokoaki n 70 ao I taku bwa anne bon iai naba inanon ane ti karinna inanon ara onono n te tai anne.

E koaua Madam Speaker e mwaiti riki kan reitan au maroro iaon au Biira aio ma kanga I ataia tao ngkana N na manga reitia riki I a manga katekatekaki naba ao tao e na manga iai naba te *point of order* ao I taku bwa e a rangi ni mataata te bae I kataia ni kamataata nakoia kain Kiribati riki au maroro aio nakoia Kiribati bwa ana bon mataata raoi ngaia are I bon kataia ni kamataata raio bwa imwain ae I roko raoi n rabwatan te baere N na kataia ni kabwarabwara ao ana bwarabwara raoi baike ma are e aikoa raoi nang mataata naba tei Kiribati bwa tera

bukin te onono aio ao are a bon tia n ataia tabeman ke I taku bwa bon angina ane a bon ataia bwa tera te kangaanga ae e a tia n riki ao I taku bwa tiaki te kangaanga ae uarereke Madam Speaker e a tia n riki n taai aika nako iaon te uneaki iaon kanoan ara *constitution* are onekia n te tai aio Madam Speaker ao I taku bwa au kabwarabwara n te tai aio ao I taku bwa ane a bon kakauongo kain Kiribati ae bwanin I taku bwa te onono aio e nang uarereke n aron are I a tia ni maroroakinna n te moan tai iaon te onono aio ao kabwarabwarakina bwa e kanga n riki te kangaanga aio ngkai ti a onekia naba.

A nang mwaiti Tua n te *constitution* ma a bon aki kona ni kumekumeaki bon akea te *constitution* ae kona ni kumeaki ngkana iai te kangaanga ao ngaia anne aekakin naba kain te Tautaeka a roko naba n tenan Biira ni katamaroai ngkana ataia bwa iai te nakobuaka ke baikara ane a kaitibo ma ngaia inanon aia waaki ni mwakuri ao aio naba ae ti noria ao ti kataia n onikia naba nakon kabanean tamaroana Madam Speaker bwa e aonga naba ni bebete ma au kantaninga bwa ngkana e bati au Biira aio Madam Speaker e na aki okiraki aron babaire ke aia babaire taan moti ake imwina I aki ataia bwa e na bati ke e na aki e na boutokaki ke e na aki ma are ngkana arona bwa e boutokaki ao te onono aio e na aki *refer back* nakon taian babaire ake a tia ni karaoia taan moti n taai aika nako ma ana katamaroa riki aron babaire iaon te kabowi are e na rangi ni kona ni mataata iai tei Kiribati n aron are e a bon mataata bwa iai te ririki ane ti a karinna. E koaua Madam Speaker man au maroro aikai ao I a kukurei n tabeka moan warekan au Biira are I a tia ni kabwarabwara Madam Speaker nakon te Maneaba aio ao I a bon reitia ma bwanan te raraoma ngkana iai tibanakon taian maroro ake tao ana kona iai nangi n aki tamaroa nakon te ongora I a kawenea bwa bwanan te raraoma ao te kabwara bure ngkana iai tibanakon te maroro ao man aikai Madam Speaker ao I a kukurei n tabeka moan warekan au Biira ko rabwa Madam Speaker.

H.E Taneti Maamau: point of order

Tibiika: Ngaia kona *point of order* bwa are ko tuai maroro ma antai ae na kaeka, kona *point of order* are kona anganai te *rules,* ngaia Te Minita ae ko karineaki man Te MOJ Hon. Tarakabu Tofinga e nakoim am maroro.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker ao kai kanga ara moan maroro n te tai naba aio ao ti a kukurei n reitai ma kain abamwakoro ae Tabiteuea Meang ao kain ara aobiti ae te MOJ ni kamauriko Madam Speaker ma am *officials* ao n reita te kamauri nakoia kain Maneabam n te bwakantaai aio

ao kain Kiribati akana ongora ao bon ngaira ni kabane n te tai aio kam na mauri.

E koaua Madam Speaker ao ti kaitaua te Tia Tei ae karineaki temanna n aron tabekakin ana onono nakon te Tua ae Maungatabu ao e koaua n aron are e teretere n te onono bwa e oti iai bwa e na oneaki teuana kibuna are e rekereke ma tao aron kateirakeaia ke rineaia taan moti bwa tera aron manin mwakuri ke tao aia ririki n aron are e oti ane 65 e nang karinaki te ririki ane 65 ke e na kona riki n raka ana kona ni mwakuri ni karokoa aia ririki ae 65 ngkana e na noraki riaina e kona naba n roko n te ririki ae 70. Madam Speaker n aron ana kabwarabwara ana maroro te Tia Tei ae karineaki n aron tabekan ana Biira kabwaranakoan ana tabeka aio ao e koaua iai tao 3 ke 4 oin bukin uotakirakean te onono aio.

Teuana n aron are e taekinna tao bon kabebetean ana mwakuri te kabowi ae rietata kanga teuana anne kanga ti bon titiraki bwa e na kanga ni kabebetea ana mwakuri te kabowi ae rietata. Te kauoua e tara katamaroan te babaire ma te babaire raa ngkanne anne tao iai babaire aikanga a tia noraki bwa tao a tia n riki tao riki tao iaon taian kangaanga n aron are e taekinna naba te onono aio n rekereke ma katamaroan te babaire n rekereke ma tao kangaanga aika riki tao baika ae a tia n riki n rekereke ma ana itera riki tao ana itera te kabowi tao ana ikatikitiki ma te Tautaeka te *Executive* ao iai naba n rekereke ma tao bon tarakin bon te *age* bwa tao eti tao 65 tao e na koaua bwa e aki nang tau ngkana a nang moantai naba n *retire* te roro anne ke taan moti ngkana ana roko n te ririki ane 65.

E koaua Madam Speaker imwain ae I kanakoa riki au maroro iaona ao I a karautaeka man ana itera te Tautaeka ao I a karautaeka n taekinna bwa e totokoaki te onono ian bukina aikai. Teuana e koaua bon iai te iango iai ana iango te Tautaeka ao I taku bwa aio are e a bon tia naba ni mamaroakinaki ao n tabetabekaki n taai aika nako bwa bon iai te iango ao te kantaninga bwa e nang bon manga rinanoaki te Tua ae Maungatabu ian tao noran riaina ao I taku bwa bon kanoan naba mamaroro ao taian kaoti ao tao titiraki ao taai aika nako n ara Auti n Tei aio are e a bon noraki te tai are e na manga bon rinanoaki ao ni katamaroaki riki ara Tua ae Maungatabu kai bon iai naba iterana n aron ae e a oti n te tai aio bwa iai katamaroa ae a bon riai. N aron ane e a mwemwe n te tai aio ao iai riki ake a bon tia naba ni mwamwaneweaki n taai aika nako ngaia anne bukin kanga moan bukina e noria te Tautaeka bwa e kakawaki ae e a karaoaki naba kanga te onono ae e a tabwanin nakon rabwatan te Tua ae

Maungatabu ian bukina ane nakon ae na manga oneaki teuana teuana teuana nakon are e a bon taraki naba kangaanga ni kabane ake tao kabwakan ara Tua ae Maungatabu n teina ae ngkai ao e manga katamaroaki naba nakon are ai teuana imwin teuana.

Kauouan bukina e irekereke naba ma aio kanga totokoan te totoko aio Madam Speaker bon ke e koaua e rekereke ma te bowi teuana ae I a bon tibwa oki naba ni karairaki mai iai ni wiiki aika nako. Aia bowi Minita n te Tua n te kaomanwareta *The common wealth law ministers meeting* are e a bon tibwa karaoaki n te wiiki ae nako ao te maroro aio bon kanga te maroro aio ke te *topic* ke *issue* aio bon kanoan naba raoi te *issue* ae maroroakinaki n te bowi arei. Te bowi arei ao iai naba aia *presentation* ke aia *presentation* aia maroro kain ana itera te *Common wealth secretariat* iaon aia kamatebwai ae a tia ni karaoi n aban nako te kaomanwareta n rekereke ma te bwai ae aranaki bwa *tenure* ke manin aia mwakuri taan moti ao aio e riki bwa teuana te titiraki ae bubura naba n aban te kaomanwareta bwa tera raoi e tuai reke raoi. Iai te kantaninga ae taan moti ke tenan *Judges* ke tao riki *Judges* ana anganaki te *appointment* ae kanga tao e na kona n aranaki bwa e *permanent* e na *permanent* ni karokoa ngkanne tera aia ririki ao e boboto te titiraki aio bwa tera aroia ngkanne ngkana riki taan moti ake a roko n te ririki ae 65 ke tao ngkana e a kabwakaki riki nakon 70 bwa ian noran aia mwakuri ae kakawaki ibukin kanakoakin riki te moti te moti ae na n aron taekana teuana ae tao te moti ae *sound* ao e *just* ke n aron anne bwa e kona n ae ngkana a roko n te ririki ae 65 ao 70 kanga e a bon kakoauaki bwa e a moanna ni kerikaaki aron te iango ke tao tarakia naba rekereke riki ma tera aron aia *physical and mentally fit how physical and mentally fit they are to deliver* ke aia *function* ke tao karaoakin tabeia aron karaoakin tabeia.

Anne te bwai ae riki teuana te maroro naba kanoan te kamatebwai are a kawenea taan kamatebwai nakon te bowi arei ao kanga eang kanga bon *question* te *big question mark* bwa are n angin aban te Kaomanwareta a bon tiku n te ririki ae 60, 65 iai te kantaninga ae na anganaki kanga te *tenure* ae *secure* , *secure tenure* ma ngkanne te ririki e *question* e *question* ke e rawata te titiraki iai bwa tera tokin te ririki riki ian te kangaanga tao aron ae ti bon ataia n aron kanga bon aia kona ni iango ao ni bon marurungin rabwataia ao aia iango ni kanakoa te moti ae na rangi nakoraoi. Madam Speaker e koaua te onono naba aio n aron are tao e a bon tia ni mwaneweaki ao aio bon kanoan naba teuana te onono are e a tia n tabekia te Tautaeka n taai aika nako nakon ana Tua are aranaki bwa

te *Justices Act 2017 Justices Salaries and Allowances Act 2017* ao aio are e uotaki n ririki 2021 ao e bon oti e oti naba raoi iai te kantaninga are ngaia ane e a manga uotaki mai n te tai aio ao n te maroro ae nako ao e koaua kanga e noraki totokoana kanga e bati naba te kauntaeka n aron anne. Ao a bon totoko naba kain te itera arei n arona arei n aron tao uotakirakeana n te tai arei ngkanne te titiraki bwa eaera e a manga angaraoi n te tai aei uotakimaina kanga anne te titiraki ma n aron irekereken ara Tua are ti uotirake arei kanga eang n aron are ti uotiarake e bati ao te koraki arei kabwara au bure kain te itera ake a uota ngkai te onono aio a totokoia a bon totokoia naba ngke ti uotiarake ma tao e koaua iai te karautaeka teuana bwa ngke a roko n te *Court* n te tabo ni kabowi ao eang kanga e a manga titiraki kanga iai teutana ana titiraki te tia moti ae rietata ni kinakin te onono aio. Tao e koaua e tangiria riki bwa e na kamanenaki ke e na uotaki bwa kanoan te onono nako te *constitution.*

Ngaia are tao ngaia tao ngaia aio ane a mwakuria ma eang kanga bon te titiraki bwa e aera ngkoa ngke e totokoaki e a bon tia ni mamaroroakinaki bwa kanoan raoi aio raoi kanoan te Tua are e na roko n te ririki ae 65 ao ngkana e noraki 65 ao e na manga noraki te tutuo nanona kanga bon te bwai ae *copy and paste* man te Tua arei ao arei ao e manga kaokoro ngkanne uotakina bwa e manga boutokaki nanona kanga e kaota eang kanga bon te titiraki man ara itera bwa tera okoro uotakina n te tai arei ao uotakina n te tai aei ao are e a tia n rin n te *Justice Act* ma tao e koaua iai te titiraki n rekereke ma kanoan te moti n te tai aei nako. Anne tabeua maroro Madam Speaker ao e koaua ngkana ti tara ana maroro te Tia Tei ae karineaki n aron tabekaki tera naba oin tera uotakirakean te onono aio bwa iai te kangaanga ao I taku bwa e na aki rangi n rekereke ngaia anne bukina Madam Speaker kam na maroro iaona ao kanga ti teimatoa ni *point of order* bwa te *age* ke te *appointment* ke ana *age* te *Judge* are ana ririki te tia moti ibukin ana mwakuri e aki rekereke kanga e aki rangi n rekereke ma te *issue* are e bon riki n te tai arei bwa bon te *issue* raoi ae riki kanga oin raoi te kangaanga te *absence of a contract* eang kanga e aki rekereke bwa aongkoa e a *retire* te *Concern Judge* ke te *Judge* are te *initial issue* ke te bwai raoi ae riki e aki ae e a *retire* te *Judge* arei ao e a bubuti ke tao e a koro 65 ana ririki ke 60 tiaki anne te kangaanga.

N aron are mwaneweia bwa iai te kangaanga e mwaneweia te tia maroro bwa iai te kangaanga n te bwai are e riki bwa tao e a *retire* temanna ara tia moti n te tai ae nako e aki *retire* Madam Speaker ao e bon rangi n raroa e raroanako ma are e

mwaneweia te Tia Tei ae karineaki bwa bon te bwai raoi ae riki e a bane ana *contract* ke tao akea ana *contract* are bon akea ana *contract* are bon akea ana *contract* te tia moti are e rekereke ma te *case* are e mwaneweia te Tia Tei ae karineaki akea ana *contract* ma ana *employer* eti ae iai ana *instrument* ke rineakina bwa e na tia moti ma ngkanne te kangaanga akea ana *contract* nanona e a bon mwakuri ao akea *contract* ke aron ana mwakuri ma ana *employer* are te *Court* ke te *Judiciary* anne raoi te kangaanga. Ngaia are kanga e a *questionable* anne ma *in the end* ke n tokin te tai ao e a karokoira ngkanne ni kanoan te bowi ao te *Judgement* are e a roko are ngkoa e a rekereke ma ai tao ai te *appointment* ai tokin te tai bwa tao e na rekereke ma ana ara tai e na toki n ningai ana tai ao bon akea naba tokin te ririki ae na taekinna ae 65,70.

Ma ngkanne n ara nonori ni motin te bowi Madam Speaker ao eang titabo ma te kaoti naba aio titabo bwa e aki rangi n *relevant* bwa are iai te *precedence* ae e a tei ngkai ao titabo ma ai akea te *retirement age* irouia ara taan moti ao te *precedence is a law* anne otara are ana *decision* ngkai te *High court* are e a kanakoa bwa te *appointment can be a lifetime appointment* ke *can until once time* anne raoi ae mwakoro n te *Judgement* ao te *precedence is a law* nanona kanga e aki rekereke aio te onono aio ma kanoan te onono bwa are *anyone can become a Judge* aomata ni kabane ke Taan Tei a kona ae a bon *Judge* naba ni karokoa tokin mauia are anne ae kanoan te moti ngkai ae ti kona n *acquire* e kona n *acquire* temanna te tia moti are e a katokaki ana *contract* n aron anne akea e aki rekereke 65,70 kanga anne bon ara nonori ae memere aio e a kona ni maroroakinaki riki tao ni bon te kabowi ma n otara te *precedence* ke kanoan ana moti te bowi ai anne ai te Tua ao e a mwaka.

Ngaia are e aki nang ngkana ti nang karekerekea ti nang okira ana maroro te tia tabeka te kaoti bwa e okira te kangaanga are e rekereke ma te *age* ae ngaia e na katamaroa aio te moan bwai e bon aki rekereke ma te katamaroa anne bwa bon te kangaanga raoi n te *contract* bwa akea te *contract* ma inanon te *process* ke inanon waakin tao te ikatikitiki ao e waaki te bowi ao e waaki tera ao e a otinako bwa ngaia ai akea te *age* akea te ririki n *retire.* Ko kona ni mwakuri bwa te tia moti ae rietata ngke ni karokoa tokin maium ngkanne tera ngkanne nanon te onono aio bwa are e a tei ara Tua e a tei ngkai ara Tua ae ko kona n tia moti ngkana ko rineaki bwa te tia moti Madam Speaker ao kona naba n riki bwa te tia ni karokoa tokin maium

Tibiika: Te Minita N na ti ongora moa te *point of order,* ko angai am *section* anne taiaoka

Hon. Pinto Katia: Ko rabwa Madam Speaker N na ti kairiko nakon *rule 44 section 6* te Tia Babaire bwa are bon aio are ko a bon tia n tuangira bwa ti na aki manga maroroakini tenan *Judges* ke tao antai are imwain te tai aei inanon te tai ae ko a tia n taekinna te Tia Babaire. Ngaia ti na bubuti bwa titabo ma ngkai e a manga kabwaranakoaki bwa tera baika a tia n riki inanon te tai aika nako te Tia Babaire ko rabwa are ko bon tuatua ngkoa bwa ti na aki manga maroroakini ko rabwa.

Tibiika: Ngaia ao Te Minita I a butiko kaokiko riki nakon te maroro are ko riai ni maroro iaona iaon te Biira.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua N na karautaeka ngkana tao e koaua I a manga nang kumekumeia tenan *Judges* ke tera ma I okira ana maroro te Tia Tei ae karineaki iaon te kangaanga nanona tera te kangaanga te ikatikitiki ngaia tao e koaua I karautaeka ngkana I a manga nang kabwaranakoa riki ma anne raoi oin te kangaanga ae na riai n ataia te botannaomata bwa tera te kangaanga n aron ae a taku bwa iai te kangaanga ao ngaia angkoa te botannaomata e a tangira te onono aio are ai anne ngkane kanoan te onono aio ti taraia ao eang kanga ian bukina are kanga au kabanea ni kabwarabwara. Te moan kanga bon iai te onono nakon ara Tua ae Maungatabu ae iangoaki tao e na waakinaki kanoan te ririki ae boou ao I taku bwa tao e na bon bane n rekereke naba ma ara Taan Tei ara botannaomata n aron kanga bon te taneiai.

Te kauoua kanga bon teuana naba te *question* teuana te titiraki ae bubura n aban te Kaomanwareta aia tai n *retire* aia ririki n *retire* ke ni motirawa taan moti ngkana e rekereke ko roko n te ririki ae 65 ni waerake n rekereke ma tao bon kanoan aron karaoakin te tibwanga ao te mwakuri. Ao te kateniua ian are e a bon tia ni karaoaki aio bwa kanoan te *Judges Act* are kanga a bon tao a taraia n te tai arei bwa e nang angabuaka ao tao a taraia n te tai aio aio e a manga rangi n angaraoi ngaia are tao te kaaua tao ngkana e n rekereke ma te kangaanga are I a tia ni kabwaranakoa eang kanga ti noria ao e aki nang kaea naba rekereke ma te kangaanga. Bwa bon te kangaanga arei are bon te kangaanga teuana ao te onono aio bon te onono naba teuana akea rekereke n aron are karekerekeaki.

Ngaia are e koaua Madam Speaker man kabwarabwara akanne e aoria ae uarereke ao e aki manga nang kotokotea itera akana ana aki manga mwaneweaki ao N na katoka au maroro ao e koaua ti kaitau ngkana iai tibanakon taian maroro ao I a katoka au maroro ao ti katerea riki are man ana itera te Tautaeka ao e

totokoa e totokoa moa te onono nakon te Tua ae Maungatabu n te tai aio ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: I anganiko moa te Tia Tei mai Kuria Hon.Banuera Berina e nakoim.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, Tia Babaire I rimoa n anga te kakaitau nakon te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kiritimati n noran riain tabekan ana onono aei kabwarabwara au bure te Tia Tei temanna mai Kiritimati ao Kanton te Tia Babaire.

Tia Babaire ti karabwa bwa I taku ngai bwa ana onono ae tabekia n te tai aio e kabaka nanon te nano uoua te Tia Babaire te nano uoua ae taona aban Kiribati ni kabane e na kaitiaka te Tia Babaire te nano uoua bwa e kona n rineaki te tia moti bwa e na mwakuri n akea ana tai ke e na aki? E nang toki ikai te Tia Babaire te nano uoua anne bwa e a katereaki n te tai aio ae tokin am tai ni mwakuri 65 ngaia are imwain ae I waaki nako riki te Tia Babaire irarikin au kakaitau anne I a manga arora bwanaia kain abau Kuria te Tia Babaire ni kamauriko ni kamaura ara Beretitenti ma kain ana kaebineti ara Leader n te kaitara, raora n Tia Tei ni kabane taan ongora te Tia Babaire ni kabane kam na bane moa ni mauri.

Tia Babaire e koaua ae ti bon kubanako bwa ti taku ngaira bwa te onono aei e na butimwaeaki ti taku ngaira bwa e na butimwaeaki bukina bwa ti taku ngaira bwa aio te kangaanga ae rota Kiribati ngkai. E kanga n riki bwa te kangaanga Tia Babaire ibukina te Tia Babaire bwa iai tabeman ae a ngureakina ana moti te bowi are te kabanea n rietata ngke kangai ko kona n rineaki bwa kona mwakuri n tia moti n akea am tai. Ao iai tabeman ake a kangai ko aki riai e bure te moti aei kona riai n rineaki bwa te tia moti nakon te tai ma te titiraki ngkanne te Tia Babaire te kangaanga n ningai mannara taben te tia moti tabeia taan moti kabwaranakoan te Tua ma e ngaa inanon te Tua ae Maungatabu ngkai te Tia Babaire, e ngaa inanon te Tua ae maungatabu ae teretere iai bwa ngkana kona taua te nakoa n tia moti kona taua te nakoa n tia moti nakon ti 3 te ririki. Iai anne? ma iai tabeman ae a kaminoia te botannaomata a taku bwa e na ti riai n tia moti teuaei 3 te ririki bwa anne ae kakaraoaki mai imwaina nakoia taan moti ake mai imwaina.

Iai n te Tua ae maungatabu ae teretere iai bwa ngkana ko rineaki bwa te tia moti ngkana ko rineaki n te maan are aekakin rineaia taan moti mai imwaina, iai akea ngke e roko te Tua aio imatan te tia moti imataia taan moti ake a karineaki ake a kara inanon te mwakuri aei a kabaeaki n te Tua are a mena

imataia ao te Tua are mena imataia e ti kangai e na mwawa te nakoa n tia moti n te tai are toki iai am tai are ko rineaki nako iai. Ma e aki kabwaranakoaki bwa mannra te tai ae kona rineaki nako iai, antai ngkanne tabena bwa e na kaota te ririki anne taan moti bon iai mwakaia taan moti ni manga karina te ware inanon ara Tua ae Maungatabu. Kona kanga ngkanne ni kangai ai kangaanga taan moti aikai e aera aki kangai 3 te ririki bwa mai iaa anne e mena iaa mwakaia taan moti ni karao Tua te Tia Babaire e mena iaa te Tia Babaire te mwaaka anne.

A nang kanga naba ni karina 3 te ririki 6 te ririki ke tao nakon 50 am ririki ke 60 am ririki maia anne te Tia Babaire ngaia are te Tia Babaire e kabaeaki baia taan moti n are rietata ao te bowi are te kabanea n rietata ni kabwaranakoan te Tua ae mena imataia ngaia are ko kua ngkoa ae ko mena itinaniku ko riai ni kangai e na riai ni katokaki ana mwakuri teuaeio 3 te ririki bwa ngkana e aki katokaki ana mwakuri 3 te ririki kanga ai te uea. E nga anne e nga n ara Tua ae maungatabu ae ti angania taan moti te mwaka ni katea tokin aia tai taan moti ni mwakuri iai, akea te Tia Babaire bon akea ngaia ko nang kanga naba ni ngaia te Tia Babaire ko nano uoua bwa tabeman a kangai e bon eti are a karaoia taan moti akea ai ang ani kangai ti 3 am ririki bwa anne ae kakaraoaki mai imwaina bwa akea n te Tua ae Maungatabu ngkai te Tia Babaire ae kangai. Ngkana kona baireia bwa mannara taan moti n taua nakoia kona motikia n aron ae e a tia ni kakaraoaki mai imwaina akea.

Tia Babaire N na kaekai moa ana totoko te Tautaeka, a karautaeka te Tia Babaire kain te Tautaeka aei tiaki kubanako aoria n raoiroi baika a tabekaki iroun te kaitara ma ana bon totokoaki akea teuana ana Biira te kaitara ae tia n tabekia ae e a tia ni butimwaeaki e raoiroi Tia Babaire ae ti tanrikaki n uring Tautaeka aika nako tiaki aio ara moan tai ngaira ni mena n te kaitara te Tia Babaire a noria ngke ti kaitara ni Maurin Kiribati ao e Tautaeka Boutokan te koaua a rawata Biira aika bati aika tabekaki iroun te kaitara. Ngkai ngkana ko tangomwane ngke te tia aababa ao ko anga abam bwa e na riki bwa te *security* antai ae tabeka te Biira anne. Te kaitara n ana tai Boutokan Te Koaua ao e kabwataki, ritin abami taan ababa ngkana e bwaka ngkai e aera ai tiaki 5 te ririki bwa ai te 3 te ririki antai ae tabeka te Biira n onono te Kaitara ma ara Tautaeka ngkai te Tia Babaire tiaki kubanako e bon ataia Kiribati e ataia Kiribati ae bwanin ma e korakora te uneaki n ana moti te bowi ae nako aei.

Ti na kantaninga bwa ara Tautaeka aio ngaia e na kibara te kangaanga aio ni katoka te kangaanga aei ma I

taku ngai bwa a wareka ana moti te *Court of appeal* ke aki nakai titabo ma a bon aki a bon baire naba n aia koaua bwa e bure te moti arei ao aio te kangaanga te Tia Babaire. Ae ti tabeka te bwai ae ti taku ngaira bwa e raoiroi ibukin Kiribati ami boutoka ake a kangai e kona ni mwakuri te aomata nakon akea taina ai bon burera te moti aei e na kaekaki anne ngkai te Tia Babaire e na kaekaki n te onono aei ngaia te Tia Babaire aio bukin aia totoko.

Te moan bon iai ana iango te Tautaeka n rinanoa te Tua ae Maungatabu ai maningaira te Tia Babaire kaongoakira aei ai maningaira e tuai man tia ana mwakuri te Tautaeka aei, ao n ningai te tai ae kona katikuia iai am botannaomata n nano uoua. N ningai am tai ae kona tiku n ekanako ana moti te bowi n taekinna bwa e bure ngkana e a manga kangai naba imwina ko kona ni mwakuri n akea am tai mannra riki te kakantaninga te Tia Babaire e na tia n ningai am onono ke am katamaroa nakon te Tua ae maungatabu te Tia Babaire.

Ti a manga tuangaki te Tia Babaire iai ngkai te maroro irouia Minita n aban te Kaomanwareta ma e kanga te Tia Babaire ti nang taninga tian aia babaire Minita n te kaomanware ao ara Tua ae Maungatabu aio e na taninga te babaire ke te moti mai ikekei tiaki kona ngaira Taan Tei n ana Maneaba ni Maungatabu Kiribati ni karaoa te katamaroa nakon ara Tua ngkana ti a noria bwa e a riai ni katamaroaki. A bon aki anaki Tia Babaire nanora n taian totoko aikai te Tia Babaire.

Tia Babaire a manga tabekia bwa iai aia onono are mai imwaina ma tera aia onono are mai imwaina te Tia Babaire are bon totokoaki iai te Tia Babaire a tangiria bwa e na rineaki te tia moti n te *contract* n te boraraoi ao anne Tia Babaire are bon aki karau nano e taetae Te Minita n te *Justice* Tia Babaire e taekinna te *security of tenure* te *Security of tenure* Tia Babaire kamanoan te tia moti n tauan nakoana bwa mannra ngaia n taua nakoana. Anne raoi bukin ana totoko n te aekaki n Tua are a karaoia naakai e na rineaki te tia moti n te *contract* nanon aio kona kamena te tia moti inanon baim n ana *contract* ao ngkana e aki karaoa te moti are ko tangiria kona kamotirawa n aron ae ti a noria ngkai te Tia Babaire ko tangiria bwa aia moti taan moti e na boraoi ma nanona e na aitara ma am kabwara Tua anne Tia Babaire are anne bukin ae kaotinakoaki iai te bwai are aranaki bwa te *security of tenure* ao ngke ko tangiria taan moti bwa ana rineaki n te *contract* manin te *contract* e aki ataki bwa mannra e bon nakoim 1 te ririk, 2 te ririki anne Tia Babaire are bon aki karau nano anne bukina are totokoaki iai are kamaunaki iai mwakoron am Tua

anne iroun te *High court* bwa e bon ekanako te Tua ae Maungatabu.

Tia Babaire ti ongo te rongorongo te Tia Babaire ti kubanako iai ti a tuangaki ngkai te Tia Babaire bwa ana moti te bowi are e anga ibukin ae ko kona n taua nakoam n tia moti n akea am tai e a riki bwa ai ana Tua Kiribati I aki ota iai te Tia Babaire e taekinaki te taeka ae te *precedence* ao e taekinna te Tia Babaire bwa angkoa te *precedence* ai te Tua bon te koaua aio? ngkana ko wareka ana Tua Kiribati are *The Laws of Kiribati Act* iai te *precedence* iai akea, te moan Tua te *Constitution* te kauoua n Tua te *Legislation* te kateniua n Tua *Subetre legislation* te kaua n Tua te *Common law* te kanimaua n Tua te *Customary law* akea te *precedence* iai, akea ngaia Tia Babaire tiaki te Tua te *precedence* ma tao ibukin buokakin Te Minita bwa e aonga n ataia ao naake tabeua aio te *precedence* e aranaki bwa te *guidance* ke te bwai ae na kairiko nakon kabwaranakoan te Tua te *Guidance* te Tia Babaire ngaia are tiaki aio te Tua te Tia Babaire te *precedence* aio kairakin te bowi nakon taai aika na roko n aron kabwarakin ara Tua ae Maungatabu ngkai anne te Tia Babaire anne te Tia Babaire.

E aki mena n ana karinan n Tua Kiribati *precedence* akea aomata nako a kataneiaki n ana Tua Kiribati ana kakoaua bwa akea *precedence* ibuakon ana Tua Kiribati te Tia Babaire ma e aoria te Tia Babaire ti na butimwaea ae angkoa ai ana Tua Kiribati aei ti na butimwaia bwa angkoa ai ana Tua Kiribati te *precedence* aio ae ana kabwaranako te *Court of appeal* ma antai te Tia Babaire ae mwaka n te karao Tua ara *court of appeal* n ana kabwarabwara tiaki te Maneaba ni Maungatabu aei ao bon aio tibwangan te Maneaba ni Maungatabu te Tia Babaire ngkana iai ana moti te bowi ae kabwaranakoa te bwai teuana ao ko noria ngke te Tia Tei ke te tia kairiri bwa ana kabwaranako te tia moti e kaokoro ma are e kantaningaia Kiribati tera ko a karaoia ko *criticize* ko taekinna bwa e bure te moti aei ko aki. Ko nakomai n uota am Tua nakon te Maneaba ni Maungatabu aio ni kaeta te moti arei aio aron te waaki ngaia are ngkai ti a tuangaki ngkai te Tia Babaire e bon taku Te Minita ae karineaki n te *Justice* iai ara *constitutional review* ti na manga rinanon Tua aikai ma bon manga ana taeka imwina tiaki kona ngkai n rinanon aio bwa ai te *precedence* ai ana Tua Kiribati te aeka ni maroro tera te Tia Babaire ae ti anganaki ngkai. Ngkana ko taku bwa ti a kabaeaki n ana moti te *court of appeal* tera te *Constitutional Review* are kona karaoia ae ko taku bwa kona rinanoa am Tua ae Maungatabu ao ngaia ti a kabaeaki n te moti aei.

Tia Babaire n otau ma te karinerine e kairua anne ti a manga mwaninga are ngaira reitan te Maneaba ni Maungatabu aio tibwangara karaon te Tua ao iai te bwai ae e aki rau nanora iai, iai te bwai ae ti tangiria bwa e na katokaki te Tia Babaire karaoaki ti uotiamai akea riki tiaki nako ni katanoatai n te *post* te *facebook post* ni kangai e bure e bure e bure. Tiaki aio nnena te Tia Babaire kabwaranakoan ana Tua Kiribati ao kaetakin ana Tua Kiribati ikai te Tia Babaire ngaia are I a manga kaokia riki ngkana e bure ana kabwarabwara te bowi ao ko taku bwa kona kaeta te kabwarabwara anne ao aio nnem aio nnem ni kaetia ko aki kaetia n anne iaon te Facebook bwa ngkana ko kaetia iaon te Facebook te Tia Babaire ko a kona n aranaki bwa ko ekanako ke ko kamatauninga ana moti te kabowi anne te Tia Babaire. Ngaia are te Tia Babaire ti na karau nanora ngaira kain Kiribati e kairua ae ti tuangaki ngkai e kairua ae angkoa e a kabaeaki Kiribati n ana moti te kabowi te kabowi arei ngkami are kam taku bwa e bure te moti e bure te moti are ngkana ana rineaki taan moti n akea aia tai ke ni uaamateia aio angana ni kaetaki e na kona ni kaetaki te Maneaba ni Maungatabu ko katamaroa am Tua ao ko karaoia n te aro bwa e na mataata nakon taai aika na roko. E taku te Tia Tei ae karineaki are tabeka te Biira aei aio e na buoka aia mwakuri taan moti e bon eti te Tia Babaire ngkana e moti ao ngaia a kukurei naba te tia kairiri bwa ngke are ko kairiri ngkai ngkana e na motirawa am tia moti n te ririki 65 akea am kangaanga ko ataia naba ngke ko rineia e na motirawa n 65 ana ririki e toki te manga nano uoua.

Ngaia are e buoka te kairiri ngkana arona bwa iai te mangaongao te Tia Babaire e na buoka naba te bowi ni kabwaranakoa te Tua ae ara Tua ae Maungatabu te Tia Babaire. Ngaia are te Tia Babaire ti a riai n atai tibwangara ngaia anne bukina Tia Babaire ae ko aki tataninga ngke te tia kairiri ae ko tabeakinia am botannaomata ao a tangiria bwa ana tobwaki kainanoia ma nano uouaia n te tai teuana ma teuana ko aki katuka te kangaanga nakon am tai are ko bon baireia ngke ko a noria bwa e a unraa Kiribati a nano uoua a rawata koraki ake a boutokaiko ke airaniko ae a bane ni kabure ana moti te bowi terana arona kona katikuia n te nano uoua aei bwa ana tiku n riba te kabowi n ana moti ko aki. Aio te Tia Babaire nnena ko katoka te nano uoua ke e bure ae I taekinna te Tia Babaire kaota kairuana ngkana kam na maroro imwina ngaira otara te Tia Babaire aio.

Ngkana ko taku bwa e bure *precedence* are ko aranna bwa te Tua ngkana ko taku bwa e bure te moti are ana rineaki taan moti nakon te ririki ae akea a kona n rineaki bwa taan moti n te tai ae e aki baireaki ke

akea taina ko kai kukurei n te moti anne n aron are ti kakoaua bwa e aki kukurei ara Tautaeka ao koraki ake a boutoka te Tautaeka aei terana arona te *Facebook* ti na ekanako te moti aio n te Facebook? tiaki nnena aio te Tia Babaire. Ngaia te Tia Babaire ti a bure bwa ti riai n raa n anga te kakaitau ti na anga te kakaitau nakon te Tia Tei are karineaki ma ti bon nanokawaki aoria aoria n raoiroi ke n tamaroa ara Biira ke ara kaoti aika ti tabekirakei te Tia Babaire ti ata te anua ae ti kairiaki iai ngkai te Tia Babaire n te tai aei ti ataia bwa e tuai mwemwe e tuai kan tabeka kabwaranakoa ana kaoti te Tia Tei ae karineaki ao e a *point of order* naba te aba bwa a taku bwa ti nang taetae raea te tia moti a taku bwa ti nang kamatauningaia taan moti ao nakeke ataua te nakoa aei ma ngke kabwaranakoa ana *point of order* te Tia Babaire te Beretitenti ngaia bon ngaiia aika na kamatauninga te tia moti. Ma e aoria te Tia Babaire ti karabwa am babaire ae ko nora riaina bwa ti na tabeki ara Biira aikai riki nakon te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati bwa ti taku ngaira bwa te Biira aei moan te bebete ti taku bwa e na butimwaeaki n aron naba ara Biira n taai aika nako are ibukia naake taan kairiri ae ti taku ngaira bwa e na butimwaeaki bwa aio te Biira are mai imwain arei are ngkana iai taan kairiri aika a urua tuan nakoia ni kairiri ao a aonikaia te botannaomata ti taku ngaira bwa ana riai ni kabureaki ara Tautaeka aio e totokoia. Ao bon bukin tera ngaia are te Tia Babaire bwa au kanamakin Tia Babaire a taku naakai bwa ngkana a butimwaeaki ara kaoti ma ara Biira aika raoiroi ao a taku bwa ana *bad mark* iai ao ngaira ana uotakirakeaki ara bui ao ngaia e buta rikaki aia bui.

Ma tiaki anne te Tia Babaire ngkana ko bon karaoa raoi tibwangam te tia kairiri ao ko aki tara te Biira ma te kaoti are mwemwe bwa e mwemwe mai iroun antai ma ko tara raoiroin ao tamaroan te kaoti ma te Biira are tabekaki ibukin Kiribati iaon te bare aranaki n taetae ni imatang bwa ana *merit* ngkana e kairaki am iango ma am babaire iaon aio te Tia Babaire ao ana mwaiti ana Biira te kaitara aika na bwati ao tiaki ara Biira bwa ngke e bwati ara Biira ma ngkami ao e na taraki iai te anua ni kairiri bwa e aki kairiri man te anua ae kanga te karekekai te kairiribai ma e kairiri ma nanona ae tamaroa ibukin Kiribati ngaia are ti a kan ongora Tia Babaire I a kaekai ngkai am totoko Te Minita are ko karineaki are tao bon ana totoko te Tautaeka. I a kaekai am totoko ko taku bwa ti totokoa te onono are mai imwaina ti bon totokoia bwa ko karaoa te Tua ae tiaki te Tua ae Maungatabu ko nako n onea te Tua ae ibukin booia taan moti ao ko nako ni karina iai te bwai are kotokoteaki n ara Tua ae Maungatabu ae te kibu 83(1) te Tia Babaire. Ao ko nako ni koteia n te aro bwa kona kauarerekea aia tai taan

moti n rineaki kona rineaki n te *Contract*

I a tia ni kamataata ikai te Tia Babaire akea nnen te *contract* te *contract* ke te boraraoi imarenan te tia moti ma te Tautaeka ni Kiribati akana a mena n te *high court Justice salaries and allowance* akanne akana a bane ni mena inanona baike e tangiri aika ana riai n reke imarenan te tia moti ao te Tautaeka. Ngaia are te bare ko tangiroaia bwa akea te tai ao ti kubanako bwa Te Minita ae karineaki ana kaeka e taku bwa te bare e uneakinaki taekan te *contract* ngaia anne te Tia Babaire teuana ana kaeka te bwai are uneakinaki n te tai arei te *contract* Tia Babaire tao e koaua anne ma te bwai ae uneakinna Kiribati ao e takaruaeaki iaon Kiribati a kona n rineaki te tia moti bwa e na tia moti ni uaa matena ke e na aki, tiaki ongo te *contract.* Tao anne moan bwebwerakena ma te bwai ae katabetabea ana iango Kiribati bon aio a kona n rineaki taan moti bwa ana tia moti ni uaa mateia ke ana aki.

Te *court of appeal* e taku a kona ian ara Tua ae Maungatabu ngkai kain te Tautaeka aki kukurei iai ngaira naba ti nanokawaki iai ti raraoma iai ao tera ae ti karaoia tiaki uneaki ma ana moti te bowi tiaki kangai e bure te moti aei e inanonano ke tao e kamanoia raona ni imatang ke tao tera tiaki ma ti kangai kaetakina oneakin te Tua ae Maungatabu. Katerea te ririki ao n aron are e na mataata te Tia Babaire n aron ae bon taekinna te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati katerean ana ririki te tia beku n te Tua ae Maungatabu tiaki te bwai ae boou bwa uoman riki aomata aika riai ni karaoi tibwangaia ni *independence* ana inaomata n aki burebureaki iroun te Tautaeka antai te kamitina ni buretiman ao te oteta tienera. Te *Auditor General* e na kona n taua n *auditor* na ana akaunti te Tautaeka ao e na aki burebureaki e na aki maku. E kinaki inaomatara aio n te Tua ae Maungatabu ao tera ae karaoaki e anganaki te bwai are aranaki bwa te *security of tenure* aron naba te kamitina ni bureitiman te kamitina ni bureitiman te aomata naba ae ian te Tua ae Maungatabu e kinaki naba bwa te tibwanga ae moan te kakawaki ao tera ae karaoi ara Tua ae Maungatabu e aki tangiria bwa e na kabaneaki te kamitina ni buretiman n aki akaka ngkana e aki ongo ana babaire te Tautaeka. Ngaia tera ae karaoia e anganna naba te *security of tenure* ngkana te ririki ae ti anganaki ngkai te Tia Babaire n ara Tua ae Maungatabu 55 are ae a tia n raka te Tia Babaire akea burena anne ma te bwai ae kakawaki e na mataata nakon Kiribati bwa te bwai ae karaoia te Tia Tei mai Kiritimati ao Kanton bon tiaki te bwai ae boou e bon karaoaki naba n ara ae Tua ae Maungatabu ae ngkai te Tia Babaire.

Ngaia are ti a uaia te Tia Babaire ni bubutia ara Tautaeka aei tera buren ae kabwataki moa te onono aio ngkai tera burena ao ngkana e roko am tai ni karaoa am *Constitutional review* are ko a kaman tuangira tera burena ngkana e manga karinaki naba iai. Iai te kangaanga nakon Kiribati ke nakoimi ngai irou te Tia Babaire ao bon ngaira man te itera aei akea bon akea tera burena ngkana arona bwa n te tai aio ti a katerea n ara Tua ae Mauntabu bwa tokin ana ririki ni mwakuri te tia moti 65 ao tiaki taua. N otau te Tia Babaire te Tia Tei ae karineaki e aki taua te ririki aio bon irouna ngkana kam taku bwa kam kan katamaroa nakon 55 ke 60 akanne kanoan te boraraoakinaki kanoan te boraraoakina tera burena ngkana ngkai ti a katerea ana ririki ni motirawa ke *retire* te tia moti. Iai ami kangaanga iai bwa n otau te Tia Babaire akea n ana kaeka Te Minita ae karineaki n te *Justice* bon akea ma anganira rongorongo aika Tia Babaire a bon aki anaki nanora iai ko rabwa te Tia Babaire e a kan bane au tai ma I kan manga kaokia riki I taku ngai bwa bon te oi ni Biira te Biira aei aio ae kainanoia Kiribati ngkai e kan katokaki te nano uoua ibukin manin te tia moti n taua nakoana e toki te nano uoua anne n aio te Tia Babaire ao man au maroro aikanne te Tia Babaire I karabwa riki te Tia Tei are karineaki I karautaeka nakon te Tautaeka ngkana arona bwa ma N na bon manga kakantaninga te Tia Babaire kakantaninga bwa a bure baika I taekinna ke aki te Tia Babaire I boutoka moan warekan te Biira te Tia Babaire ao ko rabwa.

Hon. Tarakabu Tofinga: point of order

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* Te Minita ao e nakoim

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker e koaua ti teniua te *point of order* iaon n aron are tao reitan au maroro iroun te Tia Tei ae karineaki temanna mai Kuria. Te moan are n rekereke ma te bowi are aia bowi Minita n te Tua kanga akea mwaneweana n au maroro ae na taningaki tao tian te babaire ma kanga bon ti iai te titiraki iaon te ririki n *retire* ae 65 ao 70 kanga anne ae I mwaneweia ao rekereke ma ara totokoa ao ti noria n rekereke ma kanoan te bowi arei anne ae I mwaneweia ao I aki kangai bwa e na taningaki tao Kiribati e na taningaa kanoan te bowi anne ma e rinanonaki naba te maroro aio.

Te kauoua e koaua iai te onono n ae nako eang akea ae I mwaneweia ae na kabaeaki ke tao te 3 te ririki kanga bon akea ae ti mwaneweia kanoan naba te onono arei ae ti mwaneweia ae na kabaeaki n te *contract* ma te Tautaeka e na bon *contract* ma ana *employer* ao akea mwanewean ae 3 te ririki bwa are iai te *period* ao *any period* e kona n aron anne. Te kateniua e koaua tao n

rekereke ma te *precedence* I kataia ni kabwaranakoa ao tao bon otau eang te ongo ni kaimoa ma eti are I *apply* naba are te *precedence is a law* eang n aron anne ma eang n otau kabwaranakoana I kaitaua te tia maroro te Tia Tei ae karineaki mai Kuria bwa ngaia e kabwaranakoa ma n otau are I kataia ni kabwaranakoa e kabaebae. Ko kona ni manga *apply* ngaia are I bon kangai ko kona n titiraki ni kanoan au maroro ma I aki kangai *is one of the law* eang tao e koaua koron memeren otau ma kabaebae te *precedence* tenan *similar case* ngkana tao iai te kauntaeka iaon teniua n aron anne ko kona ni *consult* ngkanne te *precedence decision* e rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao I angan ngkanne te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati ao te Aono n Raina Hon. Mikarite Temari e nakoim. Te Minita an bon kakabwara au bure N na angan Te Minita ae karineaki mai Kiritimati ao te Aono n Raina Hon. Mikarite Temari e nakoim Te Minita.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitokamauea Madam Speaker ma e ura au tai I a *continue* imwina.

Tibiika: Te Minita are e a bon boo 4 kee ao ngkana ko kukurei ti a motirawa moa bwa ko oki ao are I a bon anganiko naba ao ti a motirawaia moa ao ti a manga oki ikai nakon iteran 4.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Tibiika : I a kanakoa nakoim te Minita ae ko karineaki man te Aono n Raina ao Rawaki Hon.Mikarite Temari e nakoim.

Hon.Mikarite Temari : Ko aitau Madam Speaker kai ko anganai au tai bwa N na maroro naba iaon bitakin te Tua ae Maungatabu iaon te Biira iaon taraan ana onono te Tia Tei temanna ae karineaki mai Kiritimati. Are e a bon tia n oti bwanaan te Tautaeka n aki butimwaea.

E bon riai n totokoaki ao n aki butimwaeaki te bitaki aio Madam Speaker. Bwa ngkana kona onea te constitution ko aki ti oneia inanon 10 te miniti ao e a tia naba. Te Tua ae Maungatabu e nano ao e bongana ibukin tei Kiribati ao te tua. Kanga e kankan riki ae bon bane am tai ae 30 te miniti ae ko anganaki bwa kona bita te tua. Bwa aonga ni bwaranako raoi ao ko aonga ni kotekotei tua bwa e ngaa ae kona riai nib iti inanon te constitution.

I nanokawaki n ana maroro te Tia Tei are e kataia ni bita te tua. Bwa e akea naba ana tua ae kotekotei ao rarangai raoi bwa e na rauaki nanora ao ti na noria bwa e bon riai n oneaki te tua aio nakon are e kantaningaia.

N au kakauongo ao I mengomengo ao e roo au kantaninga ao e bon eti man te moantai are ngke e moan tabeka ana maroro Madam Speaker. Bwa e a kiriwe naba te nano iaon te Point of Order ao ko a manga kamotirawa te Auti, irabwi te miniti bwa kona oki ni kamatebwaia moa ao n taraa raoi am babaire are kona karaoia nakon ana maroro te Tia Tei ae karineaki iaon bitakin te tua aio.

Ngaia are ngke I taraia ngai ao e takakaro e manikangarea oneakin te constitution. Ao e aki riai anne ni karaoaki ngkana ko roko inanon te Maneaba ae te Auti ni Maungatabu ae ko riai ni karinea ao ni katauraoa raoi am maroro bwa e aonga n ota raoi nanom bwa ko bon kakoaua raoi raoi. Ko bon nanoraoi ao ko noria raoi bwa bon iai tabekan am bitaki anne n am constitution bwa ibukin maeuraoin tei Kiribati.

N ana maroro ao e tangiria bwa e na oneaki te tua n ritaea man 65 nakon 70, akea n te constitution. Akea 65 nakon 70 akea te 65 ae mwakuri iai te tia moti ae rietata. Ti a kua ni kauka te constitution n taraia bwa e na bitia. Ma nambwana teuana 83.1 bon ti te appointment. Te appointment, ti aki te ririki. I ngae ni kakaea 65 ma bon akea. E mino te kantaninga ao e noria bwa e takakaro karaoan te Biira aei ao N na bubuti bwa e na aki riai ni manga karaoaki te aekaki aei. Bwa e aki karineaki ngkanne ara Auti ni Maungatabu iai. Ao tia tia taninaki naba ngaira Taan Tei ao bane naba te ongora i aban Kiribati.

E a mwaneweia bwa te kanganga ao tia kakaea bukina bwa tera bukin te kanganga. E taku bwa e ngure Kiribati ao tia kakaea ngurena akea kabwaranakoana inanon te maroro ae bon akea ae bon akea.

I a manga chats nakon au Mayor i Kiritimati bwa iai ni kanoan ana miniti te Kauntira ni Kiritimati ae ti na bit ate tua aio. Bwa are te Tia Tei mai Kiritimati e taku bwa e tia ni maroro ma aomata aika a mwaiti I kakoaua bwa akea n ana miniti te Kauntira ni Kiritimati ae raraoma Kiritimati iaon te retire 65 bwa e na bitaki nakon 70.

N okiu naba n ae nako ao I maroro ma unimwane n taai nako ao unimwanen Kiritimati ao akea naba te iango ae a raraoma. Ao akea naba aia maroro nakoiu ae iai te kanganga ngkai ae a riki iaon Kiribati ibukin te retire ae e riai ni karakaaki ana reke te tia moti ae rietata man 65 nakon 70 akea.

Ao kai akea n te constitution ae mwaneweaki te 65 ae tangiria bwa e na nakon te 70 e a tia n anga te rongorongo ae kairua nakon Kiribati.

Ngaia are e bon riai totokoana bwa irou ngai e man kangarea kanoan te maroro n te Maneaba. E

kananokawaki Madam Speaker are e bon kaukia noora te constitution are 83(1) ao bon ti te appointment.

Ao ngkana ti taraa kaiterakean te tia moti ae rietata e a kaman karaoia te Tautaeka are mai ngkoa man te 1979 ni karekeia ana tia moti aika ti aki i Kiribati. Ao anne te tua ae karinna ae te appointment are te i abatera ti aki tei Kiribati.

Ngaia are e rin iai te tua anne ao e na taraaki bwa e uara te i abatera anne n te nakoa anne ao ngkana ko a iria rikaaki iaon te constitution ane 83 1,2,3 ao iai ngkanne manga aron kakerikakana. Te tia moti ae rietata bon akea naba te ririki ae mwaneweaki. Tia mino ao ti aki ataa aron bitakin kanoan te constitution.

Ngaia are ti nanokawaki n te waaki aei.

Hon.Banuera Berina : Point of Order te Tia Babaire.

Tibiika : Ngai ate Tia Tei mai Kuria am Point of Order anganai te Rules.

Hon.Banuera Berina : Te Tia Babaire N na kaira ana taratara te Maneaba aei ao te Tibiika ae karineaki nakon 44(1). Te Tia Babaire e irrelevant ana maroro te Minita ae karineaki bwa akea inanon te Biira bwa e na karakaaki te ririki 65 nakon 70. Ti aki aio kanoan te Biira te Tia Babaire. E na maroro te Minita ae karineaki ti aki iaon te Biira ae e onea ae te onono n te Biira aio te Tia Babaire. Ma e a maroro bwa e taku bwa kanoan te Biira aio e na oneaki te ririki n ritaea man 65 nakon 70. Ti aki anne kanoan te Biira te Tia Babaire.

Ngaia are I taku ngai bwa e irrelevant ana maroro ni kaineti ma rule 44(1) te Tia Babaire. Ngaia are I kaetaki te Minita nakon te maroro bwa akea te onono anne imatara. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei mai Kuria ao te Minita I a kan kaokiko nakon te Biira. Ngkana ko taraa te Biira onean te constitution ti aki tao te salaries and allowances ke tao tera. Ko riai n ti katuruturuko iaon are te onono anne I a butiko.

Hon.Mikarite Temari : Madam Speaker ai bon te bwana ae mangori nakon te Tia Tei mai Kuria bwa are ti aki ana Biira. Ao e a bon tee ni bwana n roko nanona ni un nakoiu. I a kabwara au bure nakoina. Te constitution I maroro iaona ma iaon ana maroro te Tia Tei mai Kiritimati are elaborate ni kabwarabwara kanoan te bitaki. Ao aio ae I bon taua ana maroro te Tia Tei mai Kiritimati e tangira bitakin te ririki man 65 nakon 70. E aki kairua ami maroro Madam Speaker ti na kanga ni maroro ikai ma are ti na maroro man te bwai are e a tia n taekinaki. N aekana naba ngaia e challenge

nakoiu te Tia Tei mai Kuria are e taku bwa e kabureai ao ke e teirake n au maroro.

Hon.Banuera Berina : Te Tia Babaire Point of Order.

Hon.Mikarite Temari : Ngaia I a nanga mimi n ana Point of Order te Tia Tei mai Kuria I maroro iaan ana maroro te Tia Tei mai Kiritimati.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Ko a ira nanon te Tia Tei mai Kuria I nanokawaki.

Tibiika : I aki te Minita ti iai ti iai te bwai ae N na ti kaokiko nako iai bwa are e a tia ni kotea te tua anne. E kakawaki kanoan ara rules bwa ti na iria ao ngkana ko karaua raoi ni wareka te onono anne ane 83(1) ane 65 years old are bon te age are e taekinaki e na vacant ngkana e a koro 65 te ririki. Akana imwina ngkanne akana te naan provisions akana imwina ngkanne e kona ni manga extended ngkana e noraki riaina ao kawaina ngkanne akanne nakon te Beretitenti ngkana te Chief Justice te Beretitenti ao antai akana raona akanne ao ai aekakin naba arei.

Nanona ngkana e kona n anganaki te extension iaan te kibu akana a manga kabwaranakoaki akanne. Ngaia anne kanoan te maroro ma I a bubutiko kaoka riki am maroro nakon am Biira. Ko rabwa e nako.

Hon.Mikarite Temari : Madam Speaker I a nang karineko ao I aki birinako man au maroro bwa are e mwaneweaki inanon te maroro. Ngke e aki mwaneweia ao ti na aki naba maroro iaona. Bwa are e mwaneweia Madam Speaker kanga I a nang mino iai. Ngaia are ti ataia naba bwa e a bure ana kabwaranako nakon are bon kanoan te Biira. I taku bwa e tangi nanou iai Madam Speaker bwa ngke e aki mwaneweia.

Tibiika : Ngaia te Minita ngkai ko taekinna bwa e bon mwaneweia ngkanne I aki kona bwa I aki bae n ongo ana maroro. Ma ngkana ko taku bwa anne ae bon kabwaranakoa ao I a katikua nakon te Tia Tei n tokin te tai ma e a nang bwarabwara am point an tai kaokiokia are e a mwanewea anne, bwa I taku bwa ko tia n taekinna teuana te tai tao man ana maroro te Tia Tei ao ngkanne ko a reita nako am maroro an tai manga okiria I a bubutiko. Ao e nakoim te Minita.

Hon.Mikarite Temari : I karineko Madam Speaker ao I aki okiokiria ma are e point of order te Tia Tei mai Kuria I a kitana te point ngkanne ao I a kaman tia ni kitanna. Ao I a maroro ngkanne iaon te *constitution*.

Ngaia are e na teimatoa au kabwara bure nakon te Tia Tei mai Kuria bwa

are I tuai maroro iaon ana point bwa I bon maroro nakon te Tia Tei mai Kiritimati. Ma ngkana tao iai buraraana nakoiu I a kabwara au bure nakoina. Ma are aio te tabo ni maroro are iai inaomatan te Tia Tei temanna ma temanna ni kaota ana koaua, iaana are e bon rineaki mai abana e onimakinaki man ana abamwakoro bwa e riai ni inaomata n taetae inanon te Auti n Tei aei.

Ao anne ngkanne naba inaomatau Madam Speaker. E rabwa ti na kitana kanoan te onono ae minotaki iai tei Kiribati ae e aki matata ngaia ara Tautaeka e tobwaia.

Madam Speaker, ngkana ko noora ana maroro te Tia Tei ae karineaki mai Kuria n taai nako ao bon noori ana maroro. Bwa e kakaewenako ao e challenge nakon te Tautaeka. E kakaewenako n taai nako. Ao antai are e na teirake imwiu kabureai e bure ke e aki bwa I tataningai ngkami. E rabwa bwa ti aki kaburea bwa inaomata anne ao e kakan anne. Madam Speaker, I nang kamoamoa te Tia Tei mai Kuria ao ngai temanna ae I nang mataaiakinna ngkana e maroro ikai iaon te tua. Bwa bon akea ae kona ni uaia ikai. Bwa e bon kankan ao bon tonuna anne, ngke e kakaonakoa te Minita n te MOJ bon kanna ao akea waeana, ngai naba temanna ae I maakua bwa e bon tonu. Ao ngke e tatanako te *constitution* e bae wiiu naba ngai bwa are I aki atai kanoana.

Ao I nang kakamoamoa ao ti kakaitau nakon te aekaki n rabakau aio te tarena ae akea iroura.

Madam Speaker, e taku antai ae e na taetae imwiu ni kaotia bwa e bure I a taningai ngkami. Ko rabwa ngkai ko rineiai Madam Speaker bwa N na tei n rabwatana te Tautaeka ao N na kangai nakon te Tia Tei ae karineaki mai Kuria, ko bure, ko kairua, ao ko mwamwana Kiribati n am maroro. Anne kaekana raoi man te Tautaeka. E bure e taku I bure ko bure. E kairua am maroro ao ko mwamwana Kiribati n am maroro n te ngaina aio.

Madam Speaker, tia karaua n taraa karinean te Auti ni Maungatabu ao karaoan te Biira uabong n nako e kan nukanibong ara bong ngkoananoa e a kan karangaina. E ngaa rabwataia e ngaa rabwatana te Tia Tei mai Kuria te Tia Tei mai Kiritimati a bane n akea rabwataia n te Maneaba, akea. Ao a nakomai ngkai n nakomai ni kamoamoa aia Biira ni uneakinna kanga e aki fair enough. Ti karineko ao ti karinea ti tiku e a tiku te mwaiti nakon ti niman akea ngaaia. Ko a manga Katanga am beero ni wewete akea naba ngaia. E karinea te Tua ae Maungatabu ao e karinei ononon Biira akekei e a nakomai ngkai e a takutaku ao e kakaewenako.

Are e taku bwa I bure n ana Biira arei ao ke e kaetai ai kamimira. Ao e taku

te rongorongo do unto others ae ko tangiria n ikan karaoia nakoim, karaoa ae ko tangiria bwa e na karaoaki nakoim. Ngkana ko tangiria bwa e na iraki am Biira ae ngkai te Tia Tei mai Kuria roko naba n taian naba karaoan ana Biira te Tautaeka ao te Kaitara. Ma ngkana ko aki roko ao ko a nakomai ngkai ni mwanewei karaki aika riai imatan te botanaomata ni kabuakaka te Tautaeka e kananokawaki anne Madam Speaker.

N na anganiko naba te katoto teuana Madam Speaker. E taku ana maroro nakoira tia bon ataia naba ngkai bwa ngkana e tabeka ana kaoti te Kaitara, *no, no* ana karaki. Te Biira *no* ma kam aki noora te metric tao imwina. Madam Speaker e a tia n riki teuaio bwa ara tia kairiri n ara Party ao ai bon anuana aio ae anganiira e reireiniira ae e a birinako naba mai ikekei ao e a totoko naba. Ao a nang tikiraoi taian Biira teuana te Biira te Red Cross are bon raora ma ngaia n te moantai. Are tia nako naba n tekateka ikekei ni kaboria ni kaburabura ao ti nang tabekia e aki maroroakinaki *no* ai bon *no* naba ao wi ngare. E a kanga ngkanne ana karaki nakoira ngkai.

Tibiika : Te Minita kaokiko nakon te Biira I a butiko.

Hon.Banuera Berina : N na riai n taetae

Hon.Mikarite Temari : Ma kaokia ao kona kabwarabwara e kakawaki bwa kona kabwarabwara e challenge tekateka.

Tibiika : Kaokiko

Hon.Mikarite Temari : Otinako ngkana ko aki kan taetae ao otinako e uara ko ngare ngkanne. Bon aiau N na boo ma ngkoe.

Tibiika : Te Minita taraai kaokiko nakon te Biira ao antai kuaia raom n Tia Tei I a butiko karineia. Ao e nakoim.

Hon.Mikarite Temari : Are e kuaai naba are e kuaai. Ao ngke e kangare Madam Speaker kanga ti bon ngare ngaira kaain te Tautaeka bwa are a kakaewenakoira bwa ti na kaburea ti aki ara bwai te kaburebure ara bwai ngaira te nano rinano. Ti aki tangiria bwa ti na kaitara ma ai kamimiira ana challenge te Tia Tei n taai nako mai Kuria tao ibukina ngke te Rooia ngaia are e ngkana e matoa. Antai ae e na teirake imwiu ngkoe kabureai. Kanga e aki professional anne ao e aki tara raoi ngkana te tia kairiri ngkoe ao kona kaewenakoa antai bwa e na kaetiko ao e na kabureko.

Ma e rabwa bwa ti bon kakioa kanoanana kakaewenako ngaia are ti kaburea iai n ana waaki. Ma ngaia anne ngkoe ti kakoaua n taai nako bwa are te Auti ni Maungatabu aio e Party system ao ngke e bon akia o

bon anne naba. Ko noori ara Biira aika a mwaiti ngkoa ao ngke a mwaing te koraki akekei ao a bane naba n totokoia. Ao n tokin te tai e nooraaba teuare e noori bwaai e kaoka ara Tautaeka ao e a manga kabwaati Biira ni karokoa ngkai. Ae bon Biira ngkoe aika a bongana ibukin te onono ao n tarakin naba Biira England are e a bon riai ni bane taina.

Ngaia are ti na aki kona ni kauni nanora iai ma ti na kaeta ana maroro bwa anne raoi etina. E anganiira te anua ae ti na totokoi bwaai aika a bon raoiroi ti aki anne, ti aki anaia ngaira. Ti bon taku bwa ngkana e aki raoiroi n ara taratara n aekan ngkai e bon aki bwaranako ngkai te Biira e bon aki bwaranako n ara maroro n ana maroro te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati ao n ongorara. Ao ngkana ti te 10 te miniti kanga tit araia naba kanga e a manrea.

Ngaia are Madam Speaker tia totokoa riki te onono te constitution are 83.1 e aonga ni matata tei Kiribati ti te appointment. Ngaia e na matata iai.

Madam Speaker, e na matata riki bwa te nakoa ae te Tia Moti ae Rietata bon te i abatera ni koaua angin te tai. Ao e kakoaua te Tautaeka n ikawai ni karokoa ngkai bwa bon anne ao akea burena ao akea waewaeana ao akea tikiraoina, akea buakakana.

Ngaia are e na uarereke au maroro Madam Speaker ma I kan katerea nakon te Auti ni Maungatabu bwa te Biira onono e aki tara raoi nakon tei Kiribati ao e aki kaungai nanora bwa ti na boutokaia. Man au maroro ae uarereke aio Madam Speaker ao e teimatoa n aki butimwaea bitakin te Biira moa aio. Ngkana iai burena ti kawenea bwa te kabwara bure Madam Speaker ko rabwa.

Tibiika : Ngai ate Tia Tei mai Kuria am Point of Order.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te Tia Babaire ao te Tia Babaire N na bubuti te Tia Babaire bwa e na kabwara ana bure te Minita ae karineaki. E kona ni katerea ikai bwa ni ngai ae totokoa iai te Red Cross Bill. Bwa e bukinai bwa I totokoa te Red Cross Bill.

Ngkana arona bwa e aki kona te Tia Babaire ni katerea nakon te Auti aio e riai ni kabwara ana bure. Bwa ko aki riai ni bukina raom n rongorongo aika akea koauaia te Tia Babaire.

Ngaia are te Tia Babaire ngkana arona bwa e kona ni kakoaua te Minita ae karineaki bwa I a tia n totokoa te Red Cross Bill ngkanne ngai N na butimwaea ana bukibuki. Ma ngkana e aki te Tia Babaire ao e riai ni kabwara ana bure te Minita ae karineaki. Bwa ko aki riai ni waewaea raom n Tia Tei ae karineaki

n rongorongo aika akea aaia ao akea koauaia te Tia Babaire.

Ao te Tia Babaire N na bubutia te taibora ae karineaki Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita ngkana ko taku bwa e aki koaua am rongorongo iaon are te Red Cross Bill ao I a butiko bwa ko a kabwara am bure ao ngkana ko taku bwa e koaua ngkana ko taku bwa e koaua ao ko a kangoa te taibora bwa I a butiko.

Hon.Mikarite Temari: E aki maeu au mic Madam Speaker e a maeu ngkanne. Ao ngaia e boutokaia ni ngai te Red Cross Bill aio e kona n tuangai bwa e boutokaia ni ngai. I aki tauraoi ni kabwara au bure bwa e bon koaua au ururing bwa e bon kakaitaraai ngke e mwaing nako ikekei ao e totokoa te Biira anne. Ko rabwa Madam Speaker.

Hon.Banuera Berina : Point of Order te Tia Babaire.

Tibiika : Ngaia N na manga kaokia nakoimte Tia Tei.

Hon.Banuera Berina : Te Tia Babaire N na bon bubuti karauan nanou ti aki ngaia ae I kataeka buaka ngaia ae kataekabuakaai. Ngaia ae bukinai bwa I totokoa te Red Cross Bill, ni ngai? E kona ni katerea koauan anne. Ngkana ti aki ngkai te Tia Babaire ke e kaotia ningabong ke tao imwina bwa ae N na rimwina nako ao e na kabwara ana bure ngkana akea ana bwai ni koaua. Ngkana ti aki ngkai tao imwin ariki N na angan te Minita ma anne au bubuti te Minita ao ko rabwa.

Tibiika : Ngaia I taku bwa ko a ongora te Minita tia kakaea mwiin anne kona kakaea mwiin te tai are ko taku bwa e a tia iai ni boutoka te koaua ao I a kanakoa nakoim te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Eng ao ngaia are I kaokia naba nakoina ao ngaia e boutokaia ni ngai e na anganai naba ana reke bwa e boutokaia ni ngai. Bwa ngai I ataia e totokoia ao ngaia e boutokaia ni ngai, e na anganai naba taina are e boutokaia iai. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao e a wene anne ngkanne imwin ae kama tia ni uaia ni katikui ami kaewenako ao tia katuka anne ngkanne nakon are imwina. Tia nakon ara maroro are imwina ara titiraki maroro are imwina ao N na angan te Tia Tei ae karineaki.

Hon.Banuera Berina : Point of Order te Tia Babaire,te Tia Babaire N na bon bubutiko.

Tibiika : Ngaia.

Hon.Banuera Berina : Te Tia Babaire ngai ae I bukinaki, ngai ae I bukinaki bwa I totokoa tera ao I a tangira ngkai kakoauakina. Ao ngkana ko katikua n arona aio ao akea au

bukibuki nakon te Minita ae karineaki ma ngaia e bukinai n ana maroro. Kanoan totokoan ana maroro bwa ibukina bwa I a tia n totokoa te Red Cross Bill. Ngaia ae bukibuki te Tia Babaire ngkana ko taku bwa ko nang katikua naba ikai n aki tuanga bwa e na kabwara ana bure ke n aki tuanga bwa e na produce kakoauan ae I totokoa iai te Biira ae te Red Cross Bill ngai irou e na tiku n aki rau nanou te Tia Babaire.

Ao anne bukina ae I kangai te Tia Babaire ngkana ko aki kona ni kaotia ngkai. Karekea am tai ni kaota te tai are I totokoa iai te Red Cross Bill. Anne te Tia Babaire ae e na rau nanou iai bwa N na aki katokia ikai. Bwa ibukinaki te Tia Babaire n aron anne ao ngkana e bon eti bukinau te Tia Babaire ao I kaina bwaabu.

Ma ngai I taku bwa te Minita aio e nang moanna n reke n anuana ae atoatoangakin bukibuki aika akea koauaia te Tia Babaire ao aio teuana, I tangira ana kakoaua ke e na kabwara bure.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei e a teretere ibukina bwa ko bukina te Tia Tei mai Kuria ngke ko maroro bwa ko taku bwa e totokoa te Biira are te Red Cross ngaia are e butiko bwa kona kabwara am bure ngkana arona bwa e kairua. Ao akea ana taeka ibukim ke tao ni kaewenakoko ibukina bwa tao ni ngai, bwa tao ko totokoa n aekakin are ko taekinna. Ngaia are ko a karekea mwiina ao tia ongora iai.

Ao tia nakon ngkanne are imwin ate tia maroro are imwina N na angan te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai e nakoim.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire ko rabwa ao I kukurei n reita te maroro iaon te Biira aio te Tia Babaire. E teretere man ara wareware te Tia Babaire bwa te Biira aio e taekinna bwa e na vacant te post anne iroun te aomata arei ngkana e koro 65 ana ririki. Ao e kona ni manga karakaaki nakon te i 70 nggkana arona bwa e noraki riaina n aron are e koreaki ikanne te Tia Babaire. Ao n ongorara te Tia Babaire aio kataan kaekan bwaai ake a riki bwa e aonga n aki kona ni manga riki ao ti aonga ni wene n rau bwa e na maan raa aia tai taan moti.

Te Tia Babaire ai uoman ngkai ana tia taetae te Tautaeka ao te kabanea n tia taetae te Tia Babaire tao tia kabooi nanora te Tia Babaire bwa e a bane buaka ara tai ni kataia ni kaeka are e a tia n taekinna.

Bwa are angin te tai e aki taetae iaon te Biira te Tia Babaire ao ni kaota bukina bwa bukin tera ngkai ti totokoia. Bwa anne ae kantaningaaki n te Auti n Tei aio bwa ti aonga ni kariaoi ara iango bwa eti e ongorara ke e aki te Tia Babaire.

Ngkana e moan tia taetae te Tibiika te Tautaeka e rawata bukina bwa aua ke tao iraua te Tia Babaire bwa tao teniua ke aua te Tia Babaire. E taekina kanga te bowi are e kaea te Tia Babaire, e taekina ana waaki ae iangoia te Tautaeka bwa e na review te constitution ao tera riki.

Ma te bwai ae kamimi te Tia Babaire bwa ngke e a manga teirake riki te Tia Babaire ni kaeka te Tia Tei mai Kuria ao e taku. Are e taekinna bon te ongo ni kaimoa. Te Tia Babaire a bwara naba nanora ngke e bon taekinna bwa te Minita bwa ngaia bon te ongo ni kaimoa.
Ko ataa nanon te taeka ae te ongo ni kaimoa te Tia Babaire? Ti aki te oi n rongorongo bwa e karioaki n aki akaka ao ti aki kantaninga te Tautaeka bwa e na karioi ana karaki n aki akaka. Bwa e na karioi ae bon te oi n rongorongo ma ti ataa bukina te Tia Babaire bwa ngkai akea te bwai ae na taekinna.

Te Tia Babaire teuana bukin are e taekinna e kaewenakoira iai. Ao e aera kam totokoa ngkoa te Biira ibukina oneakin te High Court Judges Salaries and Allowances ngke e karaoaki. E tia n taekinaki bukina te Tia Babaire teuana ao e a tangiria te kauoua te Tia Babaire. Bwa n taian te break te Tia Babaire ao I kakaea raoi te Biira arei te Tia Babaire, bwa I uringa bwa tera bukina ngke e aera. Ao oin bukina bwa e aki karaoaki raoi te tua n angana e kakaeaki aia takete bwa antai ae ana taketenaki bwa e na kabaneaki. Tera nanon anne te Tia Babaire. Bwa e taku te bwai aio te tua aio e apply nakon aika a boou ao ake a tia moti ngkai. Antai aika a tia moti ngkai te Tia Babaire ti ataa nanona. Te aomata are e ununeakina taekana n taai aika nako te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, ti bon mimi naba bwa n te aekaki ni karao tua aio bwa tua n angin te tai te Tia Babaire e aki oki rikaaki ma e waerake nako mooa. Ma aio e okirikaaki bwa e iangoia bwa e na bon reke ao e na target.

Te Tia Babaire ni warekan ana moti te High Court ao te court of appeal, ao te tua are e karaoaki n te tai arei e aki constitutional. Ti ataa bukina ngkai bwa bukin tera te Tia Babaire? Bwa are e rineaki teuarei iaan te Tua ae Maungatabu ae rineia te Beretitenti ao e angan ana tai ae e na moana iai ana mwakuria, ma e aki anganna ana tai ae na motirawa iai. Antai ae ti na bukinna te Tia Babaire?

Tibiika : Te Tia Tei I taku bwa e a rangi ni bongata te maroro iaon te issue te Tia Tei mai Nonouti au ururinga rikaaki e a bon tia ni karauaki ni maroroakinaki te kanganga anne. Ngaia anne bukina are I aki tangiria bwa e nang manga okiraki naba te case are ibukin te

itera anne are kam a tia iai n nang ni bongata ami kauntaeka ae bon bong naba te bong naba iai ngkai. An okira riki am tua are e men ate onono nakon te constitution ma antai maroro moa iaon bukina bwa tera bukina rei. E a teretere am kabwarabwara te Tia Tei iaon bukin totokoan te Biira are e uotaki n te tai arei ao e a teretere. Tia kaokira nakon te Biira are imatam I a butiko.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire ko rabwa ao akea au kanganga iai. Bwa te rongorongo te Tia Babaire e teretere bwa aio te waaki ae kataaki kaitiakan aroia te koraki aikai. Bwa te kanganga te Tia Babaire ao I kan kaokia riki ao e na ongo te ongora bwa te kanganga e moanaki mai iroun te Tautaeka bwa e rawa ni butimwaea ana moti te bowi.

Tibiika : Te Tia Tei mai Nonouti N na butiko ao tai taetae bwa I taetae ngke I a butiko te Minita ae ko karineaki ngkoe e maroroakinaki mai moana mai iroun te tia tabekia ni karokoa ake imwina ao e rangi n nakoraoi te imwina. N na butiko te Tia Tei mai Nonouti kaoka am maroro nakon te Biira. Taiaoka, tekateka te Tia Tei mai Nonouti.

Hon.Ieremia Tabai : Kai akea te bwai ae I karaoia.

Tibiika : Ao ko ti tekateka bwa N na taetae.

Hon.Ieremia Tabai : Tao a ribaai te koraki aio.

Tibiika : Ao tekateka moa taiaoka I a buti ngkami.

Hon.Ieremia Tabai : Ao ngkana a kakiriwea ao kaotinakoia te Tia Babaire.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei mai Nonouti I a bubuti ngkami are I bon kaira an tai karaoia bwa te bono n nano ke tera I a buti ngkami. Ma are bon aron te kauntaeka ma te kaetieti inanon te Auti n Tei e matoatoa. Ma keiaki. Ao ngai N na keiaki naba ni karaoia mai ikai ngaia are N na kakauring n taai nako. N na butiko te Tia Tei mai Nonouti ae ko karineaki tai manga okira aron bwaai ake a tia ni kauntaekaaki a bongata inanon te Auti aei kaoka am maroro nakon tamaroan te Biira aei oina n aron are e a tia ni kamatataaki mai iroun te Tia Tei are e a tia n tabeka te Biira ao bon te itera are e a tia naba n tabeka te Biira aei bwa tera raoi bukina. Akea manga taekan taan moti akekei ao manga tera e a tia e a bongata te kauntaeka iai inanon te Auti aei kaoka am maroro te Tia Tei ae ko karineaki mai Nonouti I a butiko.

Hon.Ieremia Tabai : Te Biira aio te Tia Babaire e bon kamatoa inaomatan te bowi. Te security of …**174248** aio moan te kakawaki te Tia Babaire n ara Tua ae

Maungatabu ao e aki riai ni kariaiakaki te Tautaeka te Tia Babaire bwa e na baireia n te aro are bon naake a taua te nakoa ana raraoma bwa aki ataia bwa tera te baire are imwina. E kakawaki n ara Tua ae Maungatabu te Tia Babaire bwa n ara tua n te Tautaeka ni inaomata te Tia Babaire te independence of the judiciary.

Bon reitan raoi te waaki ao te kantaninga are ti kateitei iai n 1979. E nang tonu raoi te Tia Babaire bwa are ngkai iai kanga te aekaki raoi ni waakinan te bwai aio ao ti na kakaea angan kaetana te Tia Babaire. Bwa n aron ae taekinna te Tia Tei mai Kuria te Tia Babaire angan kaetana ikai te Tia Babaire. Ao N na kaokia riki ana taeka te Tia Tei ti aki n te Facebook te Tia Babaire, ikai.

Ao I taku bwa aio te waaki ae moan te raoiroi te Tia Babaire bwa e bon kaea raoi angana ao nikona ae Taan Tei ngkana iai te bwai ae a noria bwa e kona ni karaoaki riki ni kakaeaki angana ao aio nnena.

Ma totokoana iroun te Tautaeka bon anga ami kakauongo rikaaki bwa e a kan roko te transcript te Tia Babaire bwa I a tia ni bubuti. Bwa N na kaota naba tibanakon ana karaki te Minita are e moan taetae. Bwa are e taku bwa e bure ana bukibuki te Tia Tei mai Kuria are aongkoa e aki taekinna ae te President te tua.

Ngaia are e na bon warekia bwa are bon titebo raoi ongoraau ma te Tia Tei mai Kuria, titebo raoi ongorara. Ma tao kabwara au bure te Minita te Tia Babaire bwa are e aki taetae raoi bwa are e taetae ni kaimoa n aron are e taekinna. Ao n aron ae I kaokia riki te Tia Babaire te taetae ni kaimoa ti aki nnen te taetae ni kaimoa te Auti n Tei aio te Tia Babaire. Ao eti au taeka te Tia Babaire ngkai bon te issue ae important ao ana riai n tuangira bwa bukin tera ae a totokoia. Bwa aki anaaki nanora ni bwaai ake a taekin akekei. Akea te bwai ae ana taekinna te Tia Babaire ao ngkana ai akea ao butimwaia bwa anne ana mwakuri te Tautaeka ae tabe ibukina ma ti aki te aomata ao te Tautaeka ae karekekai.

Ai aekan are ngke ingabong te Tia Babaire ngke I titirakina anganiira tibwara. Ti aki anganiko bwa ngaia ko ririba Tiaina. Te aekaki n Tautaeka tera te Tautaeka aei te Tia Babaire e aki karaoa tibwangana te Tautaeka ao e a riribai.

Tibiika : N na ongora moa te Point of Order te Tia Tei mai Nonouti. E nakoim te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ane mwakoro 42 kibu 2b

Tibiika : Ngaia ao terana am tua are kona koteia nakoiu.

HE.Taneti Mamau : Ane 44(1) e aki kaineti ana maroro ma te Biira ko a bon noria Madam Speaker.

Tibiika : N na butiko te Tia Tei mai Nonouti kaokiko nakon te Biira antai manga mwanewei bwaai ake aki rekereke ma kanoan te Biira aei. Kai e a tia n nako te kauring iaon te Point of Order kaokiko nakon te Biira I a butiko.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire I bon kabwarabwara bwa tera raoi te bwai ae ti taekinna ngkai, bwa aron anuan te Tautaeka ae ti noria bwa ai bon akea bukina ao e bon oppose naba. E a bon taraa ni kangare te Tia Babaire ao ti aki anne nakoan te Tautaeka ni inaomata te Tia Babaire. Bwa te Tautaeka ni inaomata e na explain bwa e accountable bwa e aki maaku ni babairea are e taku bwa e na baireia. E aki inaomata ao e aki karioa mwakana te Tia Babaire.

Tibiika : Te Tia Tei kaokiko riki nakon am Biira I a butiko.

Hon.Mikarite Temari : Point of Order.

Tibiika : Kaokiko nakon te Biira e a tau taekan te Tautaeka ni inaomata tia kaokira nakon aron maanin aia appoint ma aron maanin aia mwakuria am tia moti iaan te Biira.

Hon.Ieremia Tabai : Bwa te penal te Tia Babaire bon reitan raoi ara waaki n Tautaeka ni inaomata, bon reitan raoi te waaki n Tautaeka. Ao te koraki ake aki buokia bon akea nanoia ni kateimatoa ao ni boutoka te aekaki ni waaki ni inaomata ae ti mena iai. E maroaka a karaoa aia babaire ae a kamangao.

HE.Taneti Mamau : Point of Order ngkana ko aki katokia ao ti nang teirake.

Hon.Ieremia Tabai : I a tia n taekinna.

Tibiika : An tai taetae mai inano.

Hon.Ieremia Tabai : I a tia n taekinna N na kaokia riki nakoia te Tibiika ngkana aki ataia.

HE.Taneti Mamau : Point of Order te Tibiika.

Tibiika : Te Tia Tei kaeti riki am taeka an tai taekina te taeka ae te kamangao ma tera kakaea riki am taeka ae raoiroi I a butiko.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire e a bati

Tibiika : An tai taetae mai inano I a bubuti ngkami.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire e bati te bwai ae I taekinna ao ti bon kaota nanokawakira te Tia Babaire bwa e bon takakaro te Tautaeka ma totokoan te kaoti aio. Ti bon nanokawaki bwa ai bon akea bukina

ae riai. Ngaia ti bon ngare te Tia Babaire bwa tera ae e a riki iroun te Tautaeka ae ai aekana aio te Tia Babaire.

Hon.Mikarite Temari : Point of Order.

Tibiika : Kotea am tua ao ko anganai bwa kona Point of Order.

Hon.Mikarite Temari : Ti na kaokiokia Madam Speaker 44(1) ti na teimatoa iaon 44(1).

Tibiika : Ngaia 44(1) ao I a tia ni kauringa iai te Tia Babaire e na aki taetae iakuun te Biira itinanikuna. Te Tia Tei waakina am maroro.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire ko rabwa te Minita are e taekina aio are e Point of Order aio bon ngaia bon te worst case riki. Ae bon aki taetae iaon te Biira n taai nako ao e kataia n raa anne te ongora te Tia Babaire.

Hon.Mikarite Temari : Point of Order ko riai n anganai au Point of Order Madam Speaker e a kamatauninga I aki kuaia ao e a kamatauninga.

Tibiika : I tuai anganiko te Minita e a tau I a butiko n anga te maroro bwa e aoria n ae toki te maroro ao e a waaki nako ao N na kaetieti ngai N na kakaetia mai ikai n taai nako. Ao I a bubutiko ngaia ao ko rabwa. N na butiko riki te Tia Tei kaokiko nakon te Biira ao e nakoim. Te Minita I a bubutiko

Hon.Ieremia Tabai : A baewa nanoia te koraki aikai te Tia Babaire n aia kabeku aikanne te Tia Babaire.

Tibiika : E a toki am maroro te Tia Tei.

Hon.Mikarite Temari : Point of Order.

Hon.Tarakabu Tofinga : Point of Order.

Tibiika : N na buti ngkami ao n nang taetae ngkanne bwa N nang kaoki bwaai aika a riki. Bwa kam na ti kaoki ami ururing. Te Minita man te Aono n Raina N na kauringa am maroro bwa are I ongora ngkai I tekateka a mwaiti bwaai aika ko otinako iai man te maroro ao I kaokiokiko naba nakon te Biira n taai nako ao are ko reia nako naba tao taekan naba are tera. Ai aron ngkai ae I karaoia naba te Tia Tei mai Nonouti ma kam na aki beroro mai inano. Bwa are ngai I karaoa naba au babaire n taai nako ti aki nanona bwa ngke e teirake temanna ao kam nang bon arei ao arei ao arei, kanga e aki nakoraoi iai te Auti ao ngkana e a nang aki nakoraoi ao I kona naba ni katoka te Auti iaan te tua are I kona n angani ngkami ngkanne te rules are ngkana I taraia bwa e a nang mangao te Auti I a kamotirawa. Ma anne I aki tangiria bwa N na kabongana mwakan te Tibiika anne.

Ngaia are N na bubuti ngkami angan te tia taetae ana tai n taetae ami kauring ma take note n te tai are ko kauringai iai N na kaokia nakon tera ngkana I taraia bwa bon te Point of Order ae na riai ni kauring iai N na kauring, ma antai taetae mai inano ni kamangaoa te maroro.

Ngaia are N na bubuti ngkami karaua riki ara auti e a moanna ni mangaongao bwa N nang moanna n ongongo taetae mai inano kanga I aki kukurei n anne ao N na bubuti ngkami.

Hon.Mikarite Temari : Point of Order

Tibiika : Ngaia e a toki am maroro te Tia Tei mai Nonouti e a toki akea. Ko rabwa te Tia Tei mai Nonouti ao etara ngkanne am Point of Order te Tia Tei Minita man te Aono n Raina e nakoim.

Hon.Mikarite Temari : I a nang karinea am ururing Madam Speaker ao ko noria ngke I quote 44.1 ao e a bon kabuakakaai naba n takaruaeai bwa ngaia are I kangai Madam Speaker e a kamatauningaai. Ti anne au Point ao I aki karongoa mai inano. Ko bon noora am taetae te Minita man te Aono n Raina e a kamatauninga te Tia Tei mai Kiritimati ae iai naba inaomatau n taetae inanon te Auti n Tei aio ti aki ti ngaia.

Tibiika : Ao bon iai inaomatami ni kabane n taetae e nang eti am taeka te Minita ma iai te taibora are e na anganganiko am tai n taetae. Ngkana ko tangiria bwa kona kaota bwanaam ko katea baim ao ngai N na anganiko. Ao akea ae e na tuuka temanna ma temanna ni inaomatana n taetae inanon te Auti aei bwa anne bon tabemi ae kakawaki.

Ngaia are N na bubuti riki man te taibora kabebetea riki aron te uneaki mai inano keiaki butimwaea aron te tibwanga ae kam mena inanona, bwa aei kamaeun te tabo aei ae kam rineaki nako iai bwa kam na bon uaia ni kaoti ami koaua bwa ana bon ongora ami botanaomata. Iai bwaai ake kam tibanako iai taben te taibora bwa e na kaetia.

Ao ngkami naba tabemi te Point of Order ni kauringa te taibora bwa tera te bwai ae na riai ni karaoia ngkana arona bwa e a mwaninga nako bwa tao I a karauai n ongongora ni mate nako n ongora ao ngaia I aki karaoa tibwangau mai ikai ao anne ngkanne I a butimwaea ami katei bai ao ami Point of Order. N na bubuti keiaki riki tai kakarongoa mai inano ao angan te taibora bwa e na bon karaoa ana babaire. Am Point of Order te Minita ae ko karineaki man MOJ.

Hon.Tarakabu Tofinga ; Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua eng kanga I nanokawaki eti bwa e a okiokiraki te taeka are I maroroakinna ao I a tia n

acknowledge. Ao eti bwa iai teuana mwaneweana ae bure ma I kaitau bwa e n ana te transcript kabwaranakoana I ti taekinna ae President is law. Anne I a tia n acknowledge which is e bure kee. Ma kabwaranakoa ngke I kabwaranakoa I ataa nanona bwa I kabwaranakoa kanga e arguable n te law kanga e back binding akanne I a tia n taekinna. Nanona otau iai I ota ma tao eti bwa taekinana n te tai arei e kairua bwa tibanakon au maroro, tao rokon nanou ma I a tia n acknowledge ae bure bwa te president is not a law ma tao equivalent to a law aekakin anne. Te bwai are e binding n aron are I a tia ni kabwaranakoa n aron kabwaranakoana.

Ngaia are I kukurei ngkana e na anaaki te transcript bwa kabwaranakoa I bon kabwarabwara n aron are is a president ao I a tia naba ni kaitaua tera Tia Tei ma tao e kunea ao e kaetia ao ngaia I a realize ae ngaia ngke I maroro bwa are e bon bwakanako te tai ao ti katauraoi n ara kaeka ngkebong. Ngaia are tao bon korakora are ko under stressed teutana under tera mwiin te aoi.

Ma kanga bwerengaki naba are tera are kanga e a kaokioka are te ongo ni kaimoa taekinan are arei otau n te tai arei, I ota n te president ma taekinana I taekinna n te tai are inanona are kanga I taekinna ti aki n are I ongo ni kaimoa ma I taekinna ni kaimoa. Kanga ko a taekinna naba n aron President is a law in a quick mena.

Ngaia are I taekinna ma I aki tabe ngkana e kaokiokaki ma I karabwa te Point of Order ngaia I acknowledge au mistake. Ma titebo ma a take credit ao a take advantage ao a kamena kanga aekakin anne which is a manga kataorikaaka. Ma I acknowledge au kairua are president is a law I a tia n acknowledge ma kabwaranakoana ni bon kanoan au maroro e bon kaea nanon ana kabwarabwara te president. E rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ae ko karineaki ni kabwaranakoan am tabeaianga are e a nang repetitive aron kabonganaan n tabetai bwa n tabetai ko a manga nang kaokiokia e a manga nang offending nakon raom n Tia Tei. Ngaia are one is enough more than once, twice ao I taku bwa e a offended iai raom n Tia Tei. Ngaia are e kakawaki naba te karinerine ikai iai naba iaan ara tua anne are karineaia raora ni bon aia maroro. Ngaia are ko a tia n admit am mistake anne ao I taku bwa e nang riai bwa e a katokaki ngkanne manga kaokiokana bwa are ko ataia bwa e kairua te bwai are ko tia n taekinna ao tao by mistake inanon am tai n taetae ni kataia ni kakaea angan am kaekaeka. Ao I taku bwa e a bon bane te Point of Order ao tia nakon ngkanne te tia maroro are imwina. I a nganiko te Minita ao bon te Tia Tei

mai Butaritari ao bon te Minita ibukin te Education Hon.Alexander Teabo e nakoim.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa Madam Speaker I kan maroro naba iaon te onono nakon ara Tua ae Maungatabu te Tia Babaire. Ao e koaua te Tia Babaire ti tuangaki n te maroro bwa ti aio nnen bitakin te Tua ae Maungatabu ae te Tia Babaire.

Tao e koaua ma iroura iai naba are ti bon kona ni maroro bon inanona te botanaomata kanga te keiti aio te Tia Babaire kanga te issue ae kanga e nanonaki n aio te Tia Babaire. Teuaei ti ataia bwa e rangi sensitive ao te bwai ae e a tia ni politicize te Tia Babaire te bwai aei te Tia Babaire.

Ti ataia bwa ngaira aikai ni kabane ti bon bane ni iai ara position iaon te issue ae kataaki ni kaetaki nanona n te constitution te Tia Babaire.

Ao e taku te Biira aei bwa e na katoka te nano uoua, ma noorana irou ngke I kaninganinga ngke e a kabwaranakoaki ngaia e na bon katoka naba nano uouaia n te moti are e karaoaki te Tia Babaire are e iai ae e na akea tokina ni mwakuria. Anne teuana ae I noria ae I taku bwa e tabekaki bwa aongkoa e na katoka te nano uoua ma taraana naba e na bon iai naba te nano uoua inanon te bwai ae tia n riki n te moti are iai ae e nang akea tokina.

Ngaia are e nang kateaki te toki ao anne kanga norana ao I kangai bwa ngaira iroura bon te issue ae e a tia ni mena e a nang political te bwai aei e nang virus. Te botanaomata e rangi n ota iai ao ti riai n okira te botanaomata ti riai n review te constitution ao ti na okira te botanaomata ma ti na karaoia ikai ngaira aikai ngkai. Bwa ngaira aikai bane ni iai rekerekera ma te bwai aei.

Anne ana itiaki ara kantaninga ao e na itiaki te reke ae e na otinako ngkana e okiraki te botanaomata ao anne ae totokoia iai te Tautaeka bwa iai te constitutional review ae ti na karaoia. Bwa ana Tua ae Maungatabu Kiribati e bon riai moa n taakinaki nakon te botanaomata riki tao n te issue aio te Tia Babaire.

Ngaia are I kanga I taraa te issue aio te Tia Babaire te onono ae na karaoaki aei te Tia Babaire e riai n ti aki nnena ikai n te tai aei. Aio irou ti aki te right time e riai n okiraki te botanaomata n te issue aio bwa e a bon nang korakora ana impact ao te rongorongo ae tia ni kabutinako nakoia ara botanaomata te Tia Babaire.

Te Tia Babaire e taetaekinaki tao e koaua ti bon titiraki ngaira n tabetai bwa kanga te security ao nakai e na nang taraaki. Kanga why? Ngke uotaki te babaire bwa a nang contract taan koroboki n te Tautaeka

anne naba teuana ae ti taraia. E aera ngkanne e nang easy aio ibukina bwa te formalize man aia kakamwakuri nakai are ana karaoi.

Bwa e aera ngkanne aei? E koaua three years e aki maan ao kanga tia bon ti kataunaari. Tera raoi te okoro ikai n taabo ni mwakuria ni kabane nakoa aika a ririeta te Beretitenti. Ngaia are ikai a nang taraaki aia security bwa tao ibukina bwa ana karaoa te moti, ke tao iai riki rakaia are a nang raka iaoia aomata. Aikai tiriai n okira te botanaomata te Tia Babaire bwa ngaira abara ae Kiribati te kaboraoi. N aron ae I a tia n taekinna te Tia Babaire ti tatangira te kaboraoi te Tia Babaire, te Biira ke te onono ae ti karaoia aei te Tia Babaire n ara Tua ae Maungatabu aei te Tia Babaire. Aio te nakoa ae ti ataia bwa e tatauaki irouia ianena ae ti nang onea ngkai te babaire aei.

Ao ngaia ti nang angania te aekaki aei ae te ririki are e na toki iai kananauana. Ma are ana aki anganaki bwa a nang secure. Ao ngkai n taai aikai te Tia Babaire e a kaokoro aron te management te Tia Babaire ngkana kona karaua n ongora n aron te bwai ae I taekinna. A bane ni contract ngkai taabo. Ao ngkana ko noraki bwa ngkoe te tia moti ae ko raoiroi bwa ko karaoa raoi tibwangam bwa ko rekereke ma te botanaomata ke tera ko kona n anganaki naba, ko kona ni kananauaki riki. Ma ngkana ko noraki bwa iai te bwa ae ko karaoia ae kanga ko aki naba nang baranti ko riai naba n teirake ae waekoa.

E uara ngkana ko nang katanaki kanga bon ti te kataunaari bwa e aera ti kauaia tabeman n akea aia security aika iai nakoaia aika a bubura aika a rangi ni bongana naba ae a bongana ibukin te botanaomata ao ti a taraa aio n te aekaki n taratara teuana ni kaokoroia.

Anne irou e bon riai n ongoraeaki irouia te botanaomata bwa taekan te nakoa aio taekaia ianena ae ana roko i abara ikai ao ti na angania aio ae te security ae bon te aekaki anne ti nang karoia ni 70. Ao ngaira ake nikirana eng.

Ngaia are I taku bwa te point ae I kataia ni katerea bwa e na riai n teretere bwa te Tua ae Maungatabu aron oneakina ke raa ni kabane eti aikai ma e kakawaki nanon te botanaomata te Tia Babaire. Ao tera are te constitutional review ao iai convention are e kakaraoaki te bwabwaro iaon te Tua ae Maungatabu. Aikai kawai aika ti taku bwa are bon aia tua kaain Kiribati.

Ngaia are I taku bwa te Biira aio te Tia Babaire ti aki totokoia ibukin tera. Ma ti totokoia bwa te issue te bwai ae ti ngureakinna aio te Tia Babaire ti noora aron uneakinana iroura ngaira aikai ni kabane e aki

kona n reke etina. Ti angania te botanaomata n ara constitutional review bwa ana rinanoi ao tia karaoa naba ara tua ae kaea raoi nanon te botanaomata.

Ma ngkana ti nang karaoi aikai n te tai aei ao ngai temanna ae I raraoma bwa I a moanna naba n ataia bwa antai aika a rangi n tei ibukin arei ao antai arei, ao I ataia naba ae iai te conflict of interest. Ao anne e aki raoiroi te karao tua anne e raoiroi n te karao tua. Etina ni koaua aia Tua ae Maungatabu kaain Kiribati a bon riai n okiraki iai iaon te onono aei ao ti na aki aonikaia ni karaoi aikai te Tia Babaire.

Ti na aki aoniaki ni karaoi aikai ni kabanea n te tai aei te Tia Babaire. Ao aikanne bon ti au nano uoua te Tia Babaire N na kauarerekei bwaai ni kabane bwa e rawata naba ae a kan taetae ma e aonga n reke aia tai. Ma I bon ti kan kaetia bwa te totoko ae ti karaoia iai bukina ae riai. Bwa ti a taraa ana security te bwai aei ao ti taraa te bwai ae ti taku bwa te kawai ae ti taku bwa e na tamaroa riki ao anne ae na karaua riki te nano. Ma ti aki nanora ae na rimoa nakon te aekaki n onono ae ti karaoia aio te Tia Babaire.

Ao ti karautaeka te Tia Babaire ngkai I taekina aio ma anne bon bukin teirakeu. Bwa e titebo ma ti a tuangaki bwa ti ikai ae ti na kaetia iai. Anne te kawai teuana ae ti kan katerea bwa ti bon riai n okira te botanaomata n aia Tua ae Maungatabu aei te Tia Babaire riki iaon te nakoa aei te Tia Babaire. Ao I totokoa te onono aei te Tia Babaire ao ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao I angan te Minita ae karineaki man te Communication Hon.Tekeeua Tarati e nakoim.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa Madam Speaker e na akin ang abwabwaki naba au maroro bwa are e mwaiti aika a kan taetae ao e a kan bobo te tai ma I a moanna ma kaotan naba nanou bwa I totokoa naba te onono aei. Bwa aera Madam Speaker? Ao N na kabwarabwarai ngkanne ikai. Ao e koaua ti a tia ni kakaewenakoaki mai mwaaina kaoti bwaai aika kam na totoko iai.

E koaua teuana Madam Speaker te tua aio e kabaei baira tao e aki rangi n nori ate tia karao tua te tia uotarake te onono e kabaei baira bwa akea riki ae ti na kona ni kateirakea ae riaon ana ririki 65, ke tao akea naba ae ti kona ni kateirakea ngkana e a roko ana ririki n 64 bwa are ai ti teuana ana ririki ao e a ritaea naba. E a kabaei baira te Tautaeka kona aki kona ni kateirakea te aomata mai tinaniku ke tao mai Kiribati ae 65 ana ririki.

Bwa are ngaia e a vacant te position anne ngkana e a roko n 65. Ao tao e

kona n reitinako ni karokoa 70. Ngaia are I taku bwa ngkana ti tanrikaaki n taraia ara taan moti aika nako Madam Speaker. Ai iraman taan moti ae a tia n tia moti iaon Kiribati te naan CJ ke te naan Chief Justice.

Tia taraia nakai mwaitira aia ririki iaan 65? Ti aki bwa angiina i 70 ni waerake are e kan bubua ana ririki e a kara tingotingo ao e nakomai n tia moti. Ao ngkai n te tua aio bwa e tuangira te tia onono akea riki ami aomata bwa kam na ti kateirakea ae kee ana ririki iaan 65.

Te binding te tua aei ao e rokana te Executive are ngaia te tia tararua aron ana mwakuria te Tautaeka n te tai teuaa ma te tai teuana.

Te mwakuri aio Madam Speaker te mwakuria ae moan te rine n ara constitution. Bwa ngaia ae tararua ana Arm te Tautaeka are teuana are te Judiciary. Tia taraia ngkanne n rekerekena nakai man ana karinna aika uoua bwa are teniua ana arms te Tautaeka.

Teuana te Beretitenti are ngaia ae mataniwina te Tautaeka ao te aba iai ana ririki te Beretitenti ae specified iaan te constitution. Akea, bwa are te elected position aei. Tia manga taraia te Tibiika bwa are ngkoe naba nakoam te Tibiika teuana naba te Arm ae kakawaki ibuakon ake teniua. Iai am ririki ae specified iaan te constitution, akea. Mwakuria aikai a nang rine, a rine riki nakon te Kamitina ni Bureitiman n aron are e taekinaki ke te Oteta Tienera. A kaokoro te tia moti ae rietata bwa nakoa aika a mimitong aika ngaia te naan heads n te naan arms bane n te Tautaeka are teniua.

Ao ngkai ti a recreate tia tuangaki ngkai te Executive kona aki kakateirakea am tia moti ae ana ririki ni maeu e raka iaon 65. Bwa ngaia iai naba ana retiring age.

Te tua aio e binding e kabaei bain te Tautaeka bwa ti na aki ti taraa te roro ae ngkai bwa ti na taraa naba te roro ae imwina. Bwa antai ara tia moti are e na manga roko tao manga mai Kiribati ti na rinea tei Kiribati ae tao e a rangi ni mwatai bwa are ngkana ko a roko n te roro ae 65 e a rangi ni mwaiti riki kanam te ben. Tao tia taraa are 65 ti aki kona iaan te tua aei bwa are e a kabaebae. Ao e a kamangora naba te Judiciary position, e kamangoria ni kabotauaki ma toana are 6 are te Tibiika are e aki dictated ana ririki raon naba te Beretitenti.

E kamangoria ao e karuorikaaki ana iango te tia moti ae rietata ni kabotaua ma te Bureitiman, te kamitina ni Bureitiman ao ni kabotaua man te Oteta Tienera ai kaokorora anne. I taku bwa ngkana ko ataa te constitution kaain te Kaitara ao ko bon ataia bwa e nang

rine nakoa aika teniua bwa ngaia aika a tararuai ana branches te Democracy Government aika Judiciary, te Legislative, ao te Executive are ngaia aika a tararuaki. Ngkana ti kakerikaka ana ririki aio ti nang determine ana ririki iaan te constitution ti kamangoria.

Ngaia are ngai irou I nano buaka ao i aki kukurei n aio. Ao anne bukina teuana te Tia Tei mai Kuria are ko a tangiria bwa tera bukina. Ti aki totoko n aki akaka bwa ti karaoi naba ara kakaea ao aio teuana te basis ae ti noria.

Te kauoua ae I noria I nanokawaki iroun te Tia Tei mai Kiritimati ao I karabwa n ana effort ngkai e a tia ni keiaki ni karaoa ana tua. Ma I taku bwa ngke ngai ao N na titiraki bwa are ngkana I uotarake au Biira aei e na bwai? Mwaitira te vote e a tia ni karaoa te consultation teuaei? Kabwara au bure te Tia Tei aei? E aera e aki karaoia n te workshop bwa ti na kona ni kanakoi ara tua bwa ti na kona ni convince bwa e na kangai te titiraki e aki kakaraoaki irouia te naan private member.

Ngai ngke I uotarake au Biira n onono ngke I Tia Tei ao I bubuti bwa e na karinaki n te workshop. Ao iai te bwai are e bitaki n te tai arei, ao au onono n te tai arei I tuangaki ngkana ko karinia uoman n te board anne bwa te board are kanga I tangiria. Ko karinia uoman ao ti na totokoia. Tera ae I karaoia I a manga okirikaaki ao I a manga okirikaaki ao I a manga kateiraoa au mena ni kamena ti temanna.

Ngaia are akea ana consultation e manrerei te tia onono aei bwa e aki anaa raoi e aki kaomataira. E aki uotiarake nte Workshop bwa ti na maroroakinna. Ao ngke arona bwaa ti maroroakinna ikekei ao tao e na kaman nikoi riki ana tua. Tao e na kona ni kanga iti aki kamena 65 bwa tia open ended bwa tia kona ni kangai e na aki mwakuria n te maan arei.

Ngaia are I taku bwa ngai aio teuana te point ae I taku bwa e manrerei bwa e bon ataia bwa e na bon aki roronako ana Biira. Ao e rabwa I maroro ngkai ma kaain au BPA n te tawanou aei ao I confirm bwa iraua ae kababaneaki n teuana te miniti $35 tabun te taara $30 tabun te taara n 1 te miniti. N te tai aei ti na kaman predetermine bwa ara kaoti ke ara Biira aei e na bon aki bwaati n tokin te tai. E aoria bwa are tao bon anne.

Ngaia are ngke arona bwa ko karaoa am consultation ao ti na anganiko te naan rongorongo ao tao kona taonna bwa kona uotia n ae na roko ke tao e na bon reitaki nakoira, ni bon kangai aio te Biira arei ao ngaira ti kona naba n tuangko ni kanga iti aki kona ni kangai bwa aio bukina akea ae ko

kona ni manga kakaea riki am anga teuana.

Ngaia are ngai irou e manrerei naba te Biira aei ma ko rabwa n am kekeiaki te Tia Tei ae ko karineaki.

E koaua ti tarai naba mwakuria aika a boou tia kataia ngkai ni kamangora te bwai ae te contract are aongkoa e karaoaki te bwai ae kakaraoaki nakoia taan moti ae rietata iaan aia act are e tabe ibukia. Ao e bon kaotaki bwa iai te contract are ana mwakuria inanona.

Ao n aron ae ti taneiai mai mwaaina Madam Speaker e aki boou ni karakin Kiribati mwaitira taan moti aika a nako aika a tia ni kabaeaki iaan te contract. Tera kanganga aika a tia n riki n taai aika nako n te contract. Madam Speaker am tai ae ko anganai iroun Kiribati 4 te ririki. Ngkana ko a manga rineaki kaua ai manga 4 riki. Ngaira aika ti tekateka mai ikai te Beretitenti 4 ana ririki, ngkana ko tangiraki ai manga 4 riki manga 4 riki 12 te ririki.

Ngaira Minita aekakira naba tibwangara mai irouia ara botanaomata ti na manga kaokaki ke ti na aki. Iai ara limit ao nakai ngkai e titebo ma e a bon anganiira naba te reke ae kona mwakuri ngkana ai tibwa 40 tabun am ririki ko a bon mwakuria naba 20 tabun te ririki ni karokoa ai 70.

Ngaia are I taku bwa aio e na base naba ti na riai ni kakamanena te bwai ae te performance are tia bon kateirakea naba ni karokoa e a ngae n rangi ni buakaka bwa e a rangi ni moti buaka ao ngaira are ti kateirakea naba are ti bon reitianako bwa are tataninga ana retirement.

Ao aio bukina Madam Speaker ae ngai temanna I aki toki ni kakaumakia, I aki toki ni iaiangoia bwa tera ngke te taina n te Tautaeka ana bane ni contract kaain Kiribati ni kabane. Iai ngkai taabo ni mwakuria ake ana bane ni contract teuana ana kambwana te Tautaeka ae te Kiribati Housing Company te Kiribati Housing Cooperation ana bane ni contract. Ao ko ataia bwa tera ae riki n te contract e bubura riki te output iai ao te performance e nang high. E quality riki te output are e reke mai iai ao anne teuana are I aki toki ni ununeakinna naba.

Bwa are ti taraia ma mwakuri itinaniku itinanikun Kiribati angina a bane ni *contract* ao *why not* bwa aio ti nang *allow* te tai ae maan ke tao ti nang kabaeaki baira bwa ti nang aki kona n anaa ane ian 65 ke ian 70 ngaia aikai au *point Madam Speaker* ae I taku bwa ian bukina ae I totokoa iai te Biira aei bwa teuana bukina n aron ae I taekinna e baei baira tiaki ti baira bwa bain naba te Tautaeka ae na roko ngkana arona bwa e manga roko. Kam aki kona n rinea ami tia moti bwa e a bae baimi bwa

ti kam na rinea ae ian 65 bwa ko bon aki kona n rinea ae 64 kona bae n rinea tao 60 ke 50 bwa are tao e abwabwaki riki ana tai ni mwakuri.

Ngaia are I taku bwa aio teuana bukina Madam Speaker ae N na kauarereke bwa are e koaua e rawata taan maroro ma anne bukina ae I totokoa ao I bon teimatoa n totokoa te kaoti aei ko rabwa Madam Speaker te Biira.

Tibiika: Ngaia te Tia Tei mai Kuria tera am *point of order*

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire, Tia Babaire e mwaneweai Te Minita ae karineaki ibukin kabwaranakoan ana totoko are ibukin are angkoa ti kabaeaki baira n te ririki aei. Tia Babaire tao e aki kakauongo ana kabwarabwara te tia tabeka te Biira ao bon au kabwarabwara naba are I kangai te ririki ae 65 aio bon te iango ni ibuobuoki ao e kona ti kona ni uaia ni boraraoakina bitakina nakon are kam taku bwa e angaraoi. Ngkai ko a ongo anne ngkai Te Minita ko nang boutoka te Biira bwa anne are I taekinna te Tia Babaire.

Tia Babaire e taekinna te *contract* ngai I taekinna Tia Babaire I taku bwa ti a kakea bonganan te *contract* tao e aki kakauongo au maroro te *contract* ane e mena inanon te Tua ane te *High court Justice Salaries and Allowances* a mena inanona te *contract* tiaki kaeka bonganan te Tia Babaire anne au *point of order* te Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa Tia Tei ao I a kanakoa ngkanne te maroro nakon te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau e nakoim.

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua e rabwa ngkai e reke te tai aei ni maroro N na kakimototo naba bwa e aonga n ae reitinako te maroro.

Ma I a moana te maroro n tabeka te kaitau nakon te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati n te Aono n Raina ao n reitaki ma Kanton n ana kekeiaki ae rangi n tamaroa iaon uotakirakean ana Biira ma onono nakon te Tua ae Maungatabu ao e rabwa bwa are e a tia ni kabwarabwara aron ann ana Biira. Ma I a ti kan kaitiakia bwa are ngke e tabeka ana Biira ao e a moanna naba n ana maroro ao te moan maroro e a taekinna naba are e na toka te uneakina teuana bukina anne.

Te kauoua e taekinna naba bwa e karekerekea ma kanga te *appointment* are akea tokin ana mwakuri ao e aki moti ana mena bwa are I a *point of order* ngaia anne bukin are I taku bwa kona rekereke iai ma are ngke ko a oki kaua ni manga uotarake imwin te motirawa ko aki okira ngkanne aei bwa are tao kam a nako ni maroroakinna ao tai

manga kaoka am taeka are e na aki manga rekereke bwa n aekan are e tabekia te Tia Tei mai Nonouti ao ae ngaia ae ti kotoia bwa are e na manga kauekea te maroro n aron are tabekia te Tibiika ao e koaua.

Tao uoua ke teniua kanga kain te Biira aei ae ti taku bwa e a rangi ni kakawaki ao teuana are e taku bwa te *security of tenure* ke tao aron kamanoaia taan moti ma e rabwa Te Minita n te *Education* are e a tia ni kaeka tiaki ti inanon te auti aei bwa e kona ni karaoaki te bwabwaro are e na anganaki Kiribati am babaire. Ma I a kan katerea ngkanne bwa n aron are e taekinna te Tia Tei mai Kuria n ana maroro ao kanga e taekinna bwa e ngae ngke e rangi ni kakawaki aei ao ti aki kibaria tiaki kibaria ni moantaai ma N na kaira ana iango bwa ngke ti karaoa te onono nako te Tua ibukin booia ao aia *allowance* tenan *High court Judges* n 2021 ao bon anne ngkanne ae karaoaki ae karaoaki are e a kabwarabwaraki riki ke ni kabwaranakoaki riki te taeka are n te *constitution* are te kibu are 83(1) ae kam kataia n oneia ngkai are ngkana I warekia ao e kangai *subject to the provision of this section the office of the Judge of the high court shall become vacant upon the expiration of the period of his appointment.* Eti are ko kakaea bwa enga 3 te ririki ma are ko aki kaotia bwa ti a tia ni kamataata ngkanne anne ngkanne n ara onono nakon aia *allowance* ao booia ao aia *allowance* taan moti n 2021 are ti a karina ngkanne 3 te ririki ti a karina 3 ao ti a karina te ririki are 65 te ririki ke e kona ni *beyond.*

Ngkai ko a kamena 65 ao e kona naba n raka nakon 70 ma are arei ti a tia ni mwakuria e a kawa n taku te botannaomata bwa akea te bae ti karaoia ao are ti karaoia n ara onono anne ma are tera te bae e riki e a tia n taekinna te tia moti ae rietata e aki angaraoi anne raoi ana taeka te tia moti are e rietata are N na kaeta ana mena te Tia Tei mai Nonouti bwa are e taku bwa e *unconstitutional.* E aki eti ma te Tua ao aei ana moti te tia moti ae rietata ni kaineti ma ara kibu n Tua are n onono ian ara onono nakon Tuan booia taan moti aika rietata are te mwakoro are 52 *section 5 : 2B* ao C are karekerekea ma ngaia bwa anne ngkanne te onono are e manga anaia ngkai te Tia Tei mai Kiritimati e anaia bwa e taku bwa e a ira are e taekinna te tia moti are rietata bwa tiaki nnena arei e aki angaraoi ma e na kakaki n te Tua ae Maungatabu ae a karaoia ngkanne ngkai ma ana moti te tia moti iai e kairua are e taku te Tia Tei mai Nonouti. Aei te moti ae imatau aei ao N na warekia bwa ana ongo kain Kiribati ao e kangai *"I am not prepared at this state to find section 5:2B and C unconstitutional, unconstitutional* e aki kunea te tia moti are rietata ma e ti kangai e aki angaraoi nnena arei e riai ni mena n

te Tua ae Maungatabu, ao e a toromwanaeaki te ongora bwa kaotan bwa ara onono n te Tua are oneakin booia taan moti n te *high court* angkoa e *unconstitutional* e kairua. Aio ae n te moti ko a bon taetae naba bwa tao ko taku bwa tao ti na aki wareka te moti.

E teretere iroun te tia moti are rietata bwa e kotea 5:2A ao e kangai aei ngkanne e *unconstitutional* e *inconsistent* ma ane 2B ae ngaia e manga uotakirake ngkai bwa te onono ae bon titabo taekana ma e a kaokoroaki bwa are ai tiaki 65 ao ngaira 65 *and beyond* ke e kona n raka ma iai raoiroin are te onono n are ti karaoia n te Auti ni Maungatabu n 2021 bwa e rin iai ngkana a taraki bwa a uara a marurung ke e aki n te onono ngkai akea anne. Ngaia are kanga ti bon kangai ao ngkana tao e a nimaoraki tao e na bon reitinako naba bwa are akea n am onono aei ngaia are akanne baika I kan katerei. E taekinna naba te Tia Tei mai Kuria bwa e taekinna bwa angkoa iaon riki tao te *contract* kanga e rang katereterea are ngke e maroro e a kataia ni kaetia ngkai ma ngke e maroro ao e taekinna bwa e aki *secure* n te *contract* tenan *Judges* ao anne are ti a kan katerea ngkanne nakon Kiribati bwa mai imwaina mangkoa imwain ae roko naba te Tautaeka aei n Tautaeka aika nako a teirake taan moti aika rietata ian te *contract* a bane n anganaki te *contract* ao ngke I a manga roko ngke e a roko te Tautaeka aei ao ti kauia ma banen ana tai te tia moti are rietata ngkai are ai akea ngkai are *Sir John Muria* ao ngke I roko ao e a bane ana *contract* ao ti a manga anganna ti karaaka moa 1 te ririki ao ti a manga karaaka riki ngke ti ataia bwa e angabuaka banen ana tai arei ma te rinerine ao are iai tabena ae kakawaki ibukin karaoan tibwangana ni kaineti ma te rinerine ngaia are ti a manga kabwakakia.

Ngaia are e na kawa n taku te ongora bwa angkoa ai bon ti te Tua ae Maungatabu naba ae a rangi n *secure* iai taan moti inanon ririki ma ririki aika bwakanako a kaman *secure* ian naba te *contract* ma tera ae e a bon riki bwa e a ti roko naba temanna ao e a bon taku naba bwa akea ana *contract* ao e manga taku bwa ai manga ana *contract* kanga e a biriaitua te ongora ao ngaia are ti a kangai ngkana e koaua bwa ai akea ana *contract* bwa e arana are te *warrant* are te bebwa ni kateirake bwa ai anne ana tai ni mwakuri ae na mwakuri ni karokoa tokin maiuna ao tera burena ngkana tia karaoa te onono bwa e aonga naba n ae teretere raoi ane te *constitution* anne ae kam a manga katerea raoi iai are te *term of appointment.* Bwa mai imwaina taan moti mai imwaina te tia moti ae rietata ngkana e kateirakeia ana *Judges* e angania ni kaineti ma anne eti bwa akea te *term of appointment* e rangi n *general* ma

e a kabwaranakoa ngkanne n anga te *contract* ae ti karaoia naba n ara Tua ma are te titiraki ae enga riki ae a mano iai taan moti.

A mano n te *constitution* ke te *contract* ngaira iroura a kona ni mano ni kauoua e aera ke te *contract* tao e bebete riki arona bwa e kona ni bibitaki ngkana a manga bon reke taan moti aika aki tao a roko ao tao aki rangi ni karaoi raoi tabeia ao anne raoiroi ma ngkana e a mena n te *constitution* e kona riki n rangi ni maan ngaia are man taeka tabeua akanne Madam Speaker aonga naba n reke aia tai taan maroro I a karautaeka nakon tabekan te Biira aei te Tia Tei temanna mai Kiritimati ao Kanton bwa ti a totokoa moa ana onono aei ao e rarabwa.

Tibiika: Ngaia Tia Tei mai Kuria tera am *point of order*

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire e taekinna te Beretitenti bwa au taeka aki kibara te kangaanga aio ao I bon tiku n au taeka anne Tia Babaire bwa ngke e a kabwaranakoa te Beretitenti a taku bwa a kibaria a taekina te bwai are riki imwain te kangaanga ao te bwai ae te kangaanga te Tia Babaire imwina e a tabekaki te uneaki iaon te Tua ae Maungatabu ao manin te tia moti imwin am onono arei. Ngaia are ngke e a riki te kangaanga aio ao ngaia I kangai e aera ko aki kibaria ao e a bati ngkai te uneaki aio ae I taekinna ma nanona te Tia Babaire ngke I taekinna ko aki kibaria ao ngaia e taekinna ngaia e kibaria imwain ae riki ma are a kaokoro otara ngaia anne ae I kan kaetia ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Iai am *point of order* te Tia Tei mai Nonouti

Hon. Ieremia Tabai: Iai te Tia Babaire bwa e a kabureaki au karaki are I taku ngai bwa e *declared constitutional part of the law* ao N na kaetia te Tia Babaire. N ana *Judgment* te *high court* te Tia Babaire ae *confirm* te *Court of appeal* ao e kangai ao N na *quote* N na taekinna *section 5:2 of the High court Judges Salaries and allowance Act 2017 as submitted by signature address 2021 is inconsistent or the constitution and is therefore voided to assistant of the inconsistency* anne au karaki anne ae I warekia ma e aki bure are I taekinna te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia akea riki te *point of order* nang kanakoa n te maroro ngkanne. I a kanakoa nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Tarawa Teinaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki e nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao e koaua e na uarereke au maroro bwa are e a boo atin te maroro iaon aio ma I kaotia bwa I nang boutoka te kaoti ao I karabwa te Tia Tei ibukin ana

katauraoi ibukin te onono nakon te *constitution.* Ma I kan moan maroro ni kangai ngkana ti kai rekerekea tao te onono aio ma te bwai ae e a tia n riki bwa kaetana anne bon angaraoina naba bwa are ngkana a wene raoi ara Tua ao a bane ni karaoaki raoi tibwangan rabwata akana 3 tao riki te *Executive* ao tabo ni bowi. Ngkana arona bwa ti aki karekerekea te onono aio ma baika e a tia n riki bon nakoraoina naba bwa tao te waakirake bwa are ti taraia bwa baika a tia tao ni karaoaki n aban Tebetebeke ma tao te *common wealth* kanga tiaki te bwai ae ti nang tibanako.

Tao ti uoua ae na boboto au maroro iaona bwa ni irekereke ma tao katanan te Tautaeka are *Democracy* ni inaomata ao I taku bwa e rangi ni kakawaki ae a rawata anga aika ti na kona ni kakorakora ana *independence* te tabo ni bowi bwa are anne teuana te *arm* ae bon riai ni *independent* ao ti ataia ngkanne bwa ngaia ti bon mena n te Tautaeka ae karinei rabwata akana teniua ao a kinaki ni mwakaia aika kakaokoro. Ma teuana aio mai buakona ane ti aranna bwa kamanoaia taan moti ao e koaua iai te maroro are kangai e a kaokoro ma te Beretitenti are kautun te aba, ane e bon taekinaki naba 12 ana ririki anne tokin ana kona n taua te nakoa tao ni Beretitenti ngkana tao ti kairekerekea ma tao mwakaia te Tibiika ni kairiri are e taekinna ma tao anne bon kuri n okoro aron rineakia naba koraki aikai. Bwa are taan moti a bon rineaki naba n aia konabwai aika bon kaokoro ao e onoti aron rineakia aia konabwai ao tao n te mwakete ngkana ti bon taraia naba n te aonnaba e bon rangi ni karako naba taan moti ao ti tara Tebetebeke tao bon ti Fiji ao tao PNG ngkana tao eti ao tao Samoa ao tao e koaua are angkoa bwa tao e a bon rangi ni mwaiti tenan *lawyer* iai ae bon kain te aba ae a bon tia n rinanon te mwatai ngaia tao e bon kai reke naba taan moti ao tao tiaki te *issues* naba kanga are aia *protection* taan moti.

Ma I taku bwa te bwai ae kakawaki are kangai bwa ngkana ti taraia bwa aio te kawai nakon te waakirake ngaia are I boutoka anne ao kanga I kataia ngkanne ni kamatebwaia naba ana maroro te Tautaeka bwa bukin tera e aki boutoka aio ao tao e koaua bwa are e tataekinaki are tao iai rekerekera ma tao te bwai ae e a tia n riki ma ngkana arona bwa e bati ao e aki n ae tao e anganira te *favor* are e a buoka ara kauntaeka iroun tao teuare are tao e kotokoteaki bon akea rekerekena. Ngkana e bati tiaki n ae e a tuangia te botannaomata bwa ngaia e bon eti are a taekinna ngkoa kain te Kaitara ae bon bure ae tao e nang eti ana moti te bowi ao e rabwa anne bwa tenan *implication* a bon taua ae a kona n anganira kanga te waaki ae boou nakoia ara taan moti ke naake ana riki bwa taan moti

bwa e a bon *secure* aia mwakuri. Ao e koaua are ti kakoaua ae tao te waaki ae te *contract* bwa e aonga ni bon *perform* te tia moti ma are e bon aki kuakuaki ao ni kamaunaki are bon kamwawan te tia moti ngkana bon iai ana kairua.

Ao ngkana e a bon aki naba konabwai tao e a mamara ane e bon tiku ma e ti kaweneaki bwa kanga ai te katamaroa bwa taan moti ngaia a bon kona n abwabwaki aia tai ni mwakuri ao akea rekerekeia bwa tao a kona n arangi n irira n irantangaia kain te Tautaeka bwa aoria ni manga anganaki aia *contract* bwa e na mang *extended* naba I taku bwa anne ara *bases* ngke ti totokoa ngkoa te onono arei bwa ti taku kanga ni bon te taneiai ao tao bon ngaira n ara *assessment* ti taku bwa ngkana ti na rangi ni *progress* ngkana riki bwa te aba ae ti nang karinea a taku bwa akanne baika ti na riai kanga *embrace* inanon ara waaki bwa e aoria ni bon *confirm* raoi bwa ngaia bon te rabwata ae tao te *Judiciary* ke te *high court* ke tao te tabo ni bowi kanga a bon *protected* iai taan moti ao e aki n ti nanonaki n are ana *protected* ni maanin aia mwakuri ma a bon *protected* moa bwa ana aki kona ni iai rekerekeia ma tao te Beretitenti ke tao Te Minita bwa are ti bon bane n *subject* ian te Tua ti bane ni kona n tei n te bowi. Te Beretitenti naba e bon kona naba n tei imatan te tia moti ae rietata ngkana iai ana kairua ae kateaki.

Ngaia tao anne te kantaninga are ti a boutoka iai te onono ao au kantaninga bwa n aron are I rangi n reita are e taku te Tia Tei mai Kuria are ngkana arona bwa kam butimwaia ao kam ti karina ami katamaroa ao kai e a wene raoi naba kanga bon akea kanga tiaki te bae e na kabuanibwai Kiribati ngkana kam buotokaia ngkai akea te bwai ae na kamangaongao tao ana waaki te bowi ma I taku bwa kanga e kanakoraoi riki tenan waaki ao riki irouia taan moti ae koraki ae kuri kangaanga rekeia ngkai ao e bon rine naba aron n aron are I kangai a beku ibukin te botannaomata, ao tao ti ngaia anne I a kauarerekea bwa aroia ni bane n taetae naba ara koraki ao e rabwa I a boutoka te kaoti.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Kauoman Beretitenti ae ko karineaki Hon. Dr. Teuea Toatu e nakoim.

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa Madam Speaker e koaua tao are e a bon boo atin te maroro ao imwain ae I waaki ao I bon karabwa te tia tabeka te Biira aio ao ngke e tabeka ana Biira I bon nang kakauongo ma te nano ae rangi ni ingainga *with great interest* kee ma I bon kamoamoa bwa te Biira aio tiaki te Biira ae baekekete tabeka bwa are te Biira ae ringa te Tua ae Maungatabu ke te Tua ae taburoroko ae bon ataki bwa kabwatana e bon kangaanga bwa are e tangira te *majority* ao I

rangi ni karabwa riki bwa e moamoa riki ngkai iai te ninikoria irouna ngkai ti ataia bwa tao e koaua tao bon tiaki ana itera te itera arei ae te karao Tua te *lawyer* ke tera ao I rangi ni I rangi ni kamoamoa aron ninikoriana ngkai e kona n tabeka te Biira ae I taku irou ngai te Biira ae kangaanga arona.

Ma e ngae n anne ao I bon nang kakauongo ma *with great interest* ao I kataia n ongora raoi bwa tera raoi an te Biira n au wareware ao bon te bae kauarerekeana kanga bon ti bitakin ke tao katean tian aia ririki CJ ao te *Judge.* Te nambwa ae anganira ae 65 ao tao e kona ni manga karakaaki nakon 70 I kataia n titirakinna bwa e kanga n reke nambwana akanne e a kanga naba n reke ana ware ae 65 ao 75 tao te koaua tao te kanoa ni mii ke tao te bae bon te ruo mai iaa ke are a tuangaki bwa aikai ririki ae kona riai ngkai n uotia nakon te Maneaba ni Maungatabu bwa ana ririki te tia moti ae rietata ao te tia moti. I kataia naba ni kakauongo ma te ingainga n nano bwa I kan kataia n noria bwa bon bukin raoi tera ngkai te bitaki aio e karaoaki ae na iai taian ririki ibukin te CJ ao te *Judge* I kataia ni kakauongo bwa tera ana *contribution* bwa e na *strengthen rule of law* ke tao e na *inline democracy values* I kataia naba n tara te *explanatory memorandum* bon akea naba kabwarabwaran teutana aekakin akanne bwa aio bukina bwa ngkana ti karaoa aio ao e na *strengthen the rule of law* ke tao te *democratic values*.

Kanga ai bon taian ware naba ao ngke arona bwa e kataia riki ni kangai bwa ngkana ti karaoa aio ao te *rule of law* e na manga kangai ao arei tao te *independent* ao te *Judiciary* tao e koaua tao e kona n anne ni kangai te *security of tenure* tao ngkana ti karaka te mena ma aio e *equable* n aron taan tia maroro aika tia ni karaoia bwa are n tabetai ngkana ko nang kananaua te ririki ao tao e manga reke te iango are *absolute power corrupt absolutely* ma ngkana ko tianna ao ko anga n te *contract* n aron ae e a tia n taekinaki ao e na iai riki *they sent to the form* ao *to do good things* bwa ko ataia bwa iai am tai ae ko anganaki ma n te tai are ko katia n aekakina anne ao e kona ni *compromise* tao e koaua tao tao n tabetai tao am *integrity* ao n tabetai tao am *performance* bwa are ko ataia bwa am *position e assured* e *secure security of tenure.* Tao ti na kauringa ara tai Madam Speaker ngke ti mena n te *primary school* ngkoa ae tiaki toki n tuangaki bwa akea te nambwana ae te kabanea ni bubura ao akea te nambwa ae te kabanea ni uarereke bwa ngkana ko kangai bwa te kabanea ni bubura ae te nambwa ae 5 iai 6 are iaona ao ngkana ko kangai ituai are iaona ao ngkana ko kangai bwa te kabanea n uarereke n nambwana *minus 3* iai *minus 4* . ngaia are *this are relative*

question ae kona kataia n katea am tia n te *age* bwa angkoa ngaia are e na *currently security of tenure and therefore the effectiveness* ke tao *the rule of law* aikai baika aki ngke arona bwa a kamatataki riki ao tao e koaua tao e na anaaki nanou ao N na boutoka te Biira ma are e aki.

Tao e koaua eti are e taekinna temanna te tia taetae man ara itera are kangai ngke arona bwa iai te *consultation* ae karaoaki ao tao ti na buoka ni iango ao tao e na materaoi riki te maroro inanon te auti aio n aron bitaki te Tua te Tua ae nang kakawaki e bon nang taburoroko bwa ana Tua Kiribati ae Maungatabu. Madam Speaker e taetae te Tia Tei ae karineaki mai Kuria ao e taku kam kona n tuangai bwa e nga n te *constitution* bwa e na ti mwakuri te *Judge 3* te ririki tao e koaua tao akea ma ngkana e *silent the law* a tuangira e nga te Tua ae kangai e na aki mwakuri ni karokoa 3 te ririki ti na manga kaokia ngkanne ngkana e *silent the law* n anne bwa ngkana e *indefinite the law* bwa e *silent* ko kona ni kabanea naba te *Judge* ni ingabong bwa are e *indefinite the word indefinite* akea te mena ko a bon kangai naba *okay tomorrow you out* ao anne te mena. Ma e koaua bwa are tao e nako n te *interpretation* te mena ma *sometime e logistic* e nang mena ngaia are I kanga e taku bwa enga te Tua n te *Constitution* ae taekinaki bwa e na aki kona ni mwakuri iaon 3 te ririki ao ke tuangira ngkanne enga ngkanne ae taku bwa e na aki mwakuri n arei manga kaitarana anne. I taku bwa anne kanga taian raa ao are bon te *lawyer* ngaia te bae e nang mataata Madam Speaker n te onono aio bwa naakai kain te Kaitara a nora riain ae nang aki *indefinite* ana *tenure* te tia moti ae rietata ke te tia moti a nora ngkai riaina bwa are a ongo te kakaraki mai iroun te botannaomata ao a ongo ngkai ao a *response* a nang *integrate* naba bwa a ataia bwa a bon ataia bwa te botannaomata e bon aki kukurei a bon aki kukurei ao a ongo te maningongo ae a bon aki kukurei n te aomata ae nang *indefinite* ana *appointment* bwa e koaua bwa antai te aomata ae nang bon *indefinite* ao e koaua tao bon ti te *King* ma te *Queen* ma e koaua ngkana tao e bon rang raka arona ngke ti karikaki nakon te maiu aei nakon Kiribati bwa ti nang tekateka iaon te kain tekateka n akea tokina ao anne ngkanne.

Ngaia are kanga e koaua I karabwa aron tabekan te Biira ma ngke arona bwa e noraki raoi ao ti anganaki I aki ataia bwa antai ae *draft* na ana *Bill* ngkana ko a manga tara *explanatory memorandum* bon akea naba kabwarabwaran teuana te mena ae aio bukina ae raoiroi ao arei irou ngai *is only a bill of numbers* bon te Biira *of number* akea bon ti taekan te nambwa ao akea kabwarabwara ni kangai aio bwa e na *strengthen the rule of law* ni kangai *democratic*

values e na rangi te *human right* akea. Ao tao e koaua ae ti bon taekinna ae kangai bwa te *constitution* ke tao n taetae ni Kiribati te Tua ae Maungatabu bon te Tua ae taburoroko ko aki kona ni kumekumeia ni karokoa ko bon taku bwa ti na uringnga bwa e aranaki bwa te Tua ae Maungatabu bwa bukina bwa ana Tua Kiribati ae bwanin ao bon ti Kiribati ae kona ni bitia ao e koaua tao ian te Maneaba ni Maungatabu ngaia e bon nang matoatoa bwa *too much majority* ae tangira bitakina ma e bon nang riai n aron te bitaki ao e koaua are manga titiraki te Tia Tei mai Kuria ae kangai e aera kam aki butimwaea aio ngkana e koaua bwa tao iai ami *Constitution reform* ane kam na karaoia e aera kam aki butimwaia moa ngkai ao kam a manga karinna are kam taku.

I taku bwa aikai Madam Speaker anne e aranaki te bae *fragmentary approach the holistic approach* are e a bon karaoaki naba n teuana te tai bwa are a rekereke naba bwaai ni kabane n teuana ao e bon riai moa ae kona okira Kiribati ae bwanin bwa aio ana Tua ae bon ngaia ae na baireia tiaki ti ngaia Taan Tei ae ti na baireia bwa ngkana ti babaire n te Tua ae Maungatabu ao e bon ataia te moan Beretitenti te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti temanna ngke e karaoa te *constitution* ao e karaoa te *National Convention* e anai aia *views* ni kabane kain Kiribati ae bwanin te roronrikirake unimwane uninaine te Ekaretia taian raa riki. Bwa bon aron anne bobouakinan te Tua ae na rota Kiribati tei Kiribati ae bwanin tiaki ti ngaira Taan Tei ngaia are I bon taku bwa irou ngai e raoiroi ae bon taningaki moa te bwai anne bwa e waa baika na irekereke ma ngaia ao te bae e na *cost effective* riki ngkana ti nang karaoia ibukin *this meal in bases* I taku bwa e na bon ***facmentary*** te mena anne ae kona n reke ae nang *costly* ngaia are akanne Madam Speaker bon au maroro tabeua iaon te kaoti I karabwa riki te tia tabeka te Biira. Ma I nanokawaki ni bukina ae I a tia n taekina aikai bwa I totokoa te Biira e rabwa.

Hon. Taabeta Teakai: *point of order*

Tibiika: Ao I angan

Hon. Taabeta Teakai: *Point of order Madam Speaker*

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* moa Te Minita ae ko karineaki

Hon. Taabeta Teakai: Ko rabwa Madam Speaker I taku bwa e boo 6 ao ian katabeau ao I a bubuti bwa e a motirawa moa te auti n te tai aio ko rabwa.

Tibiika: Ngaia ko rabwa Te Minita ao I ti angan Tia Tei mai Kuria bwa e na kanakoa ana *point of order*

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire ao uoua au *point of order* te Tia Babaire ni bon kaekai ana tabeka Te Minita Te Kauoman Beretitenti ae karineaki. E reke mai iaa te ware ae 65, Tia Babaire tao e na bon kaekaki ma are tao imwin aio ao tao ko bon baireia Tia Babaire a manga Tibiika raora aikai Tia Babaire ko a tia n anganai te *floor* ao a manga Tibiika antai ae nang iria nang tekateka ngkai man bwanaia te Tia Babaire ke N na kanakoi am *point of order* taiaoka.

Tibiika: Te Tia Tei ngaia kona kabwarabwara ngkoa tera am *point of order* are iaon are te 65 n ririki

Hon.Banuera Berina: Eang Tia Babaire bwa aio bon kanoan naba ara Biira ae bon maroro naba iai ma e na bon kona naba ni kaeka ma iai riki teuana are e titirakinai N na bon titiraki te kauoman tao e a kan mwaninga are e titirakinai bwa enga ngkanne n te Tua are e na kona ni mwakuri n akea aia tai anne ana titiraki ao I kan kaekai naba te Tia Babaire e bure anne. nang aki kaeka e nang nako te titiraki n akea kaekana I taku aio te Tia Babaire terana kanoan bwaai bwa e aonga naba n rau nanon Kiribati bwa te nano uoua ae tabekia e nano uoua naba iai Kiribati ngaia are e kanga te Tia Babaire N na kanakoi au *point of order* ke N na aki e aoria Tia Babaire tao a tia n iango ngkanne ao nang kanakoi au *point of order* te Tia Babaire.

Tia Babaire te *age* ane 65 bon ane n ami Tua ane n te *High court Judges and salaries allowances act* e mwakoro n 65 iai te ririki ae bon taekinna naba te Tia Tei ngke e tabeka ana Biira ko aki ataia kee ao bon wareka ngkane am *rule Salaries and allowances Act* anne ae ti bon taekinna naba n ara kabwarabwara ao ngaia e a manga titirakina ao e a reke naba mai iaa ara ware ae 65 bwa anne ami ware. Tia Babaire te kauoua ngkane Tia Babaire are engaa te *constitution* ae na kona ni mwakuri n akea aia tai Tia Babaire ao ane e bon taekinaki n te kibu 101 ao are iroun te kamitina ni bureitiman ao tenan *director of audit* ana mwakuri ni karokoa 55 te ririki ibukia taan moti akea te ririki ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia e a tia am *point of order* ao e nang mwaiti aika kan taetae ao I ataia are e a tia ni karaoa tibwangana Te Minita are e kabaeaki n te bwakantaai aei bwa e a riai ni bwara te auti ao e mwaiti aika kan taetae aika imwina aika mai e aoria bwa iai te Tia Tei mai Butaritari ngaia are e na taetae imwina Hon. Tinian Reiher, iai Tia Tei mai Beru Hon.England Iuta, Tia Tei mai Maiana Hon. Vincent Tong , Tia Tei mai Tabiteuea Meang Hon. Taberannang Timeon Te Minita ae karineaki Hon. Bootii Nauan Tia Tei

mai Abaiang are temanna Hon.Betero Atanibora Tia Tei mai Marakei Hon. Moannata Ientaake ao Tia Tei mai Tarawaieta Hon. Harry Tekaiti te Tia Tei mai Tarawa Teinainano Hon. Taoaba Kaiea ao I ataia bwa are a bon roko n tokina bwa e a tia ni bubuti Te Minita are ian ara *rules* ngkana e a tia ni bubuti te bwara ti a riai ni bwara ma N na kaokia nakoim te tia tabeka te Biira are Tia Tei ae ko karineaki mai Kiritimati ao Kanton bwa ko a kanakoa am *sum up* iaon am Biira e nakoim.

Hon. Bakaia Kiabo: Ko rabwa Madam Speaker ao ti a nang kaitau riki ibukin taian maroro iaon te Biira are I a tia n tabekia n te tai aio Madam Speaker ao e koaua Madam Speaker tao bon ti tabeua naba ae I kona ni kaekai iai aia maroro tao Minita ao tao antai riki ake ao tao I taku bwa tabeua naba aia maroro Minita a bon tia ni kaekaki bon inanon naba tain te maroro.

E koaua Madam Speaker n aron are ana maroro Te Minita n te MOJ I taku bwa a bon bane n tia ni kaekaki aikanne ma I taku bwa iai riki ae I bon nang kan kaekai n aron kanga baike a tia ni mwaneweaki Madam Speaker n aron katauraoan te Biira aio ao e koaua n tabetai Madam Speaker ti kona n aranaki bwa n aron maroro ake a tia ni maroro n taekinaki bwa tao ti takakaro ma tao Madam Speaker I taku bwa kanga akea te takakaro ngke ti rineaki nakon te Auti n Tei aio ao I taku bwa ti aki kamwanangaki mai irouia kain ara abamwakoro bwa ti na nakomai n takakaro ikai bwa ngkana ti a nakomai n takakaro ikai ao ti a bwainikiria. Ngaia I taku bwa N na karaui nanoia Minita are a taku bwa tao I manrerei I aki manrerei I nang taua ma nanou tao irabong au bong e bon kan namwakaina e bon namwakaina tabun eang ao ibukin ngkanne teuana naba ana mena Te Minita ae karineaki man te Aono n Raina ni rekereke ma tao te onono are I karaoia n te tai aio ao tao e reitaki ma tao te Major mai Kiritimati ao I taku bwa tao kaekana man au itera anne ngkai bon tibwangau ngai bwa te Tia Tei ao tiaki te major ae na babairea te baere N na karaoia inanon te Auti n Tei aio. tiaki te major mai Kiritimati ae ngaia ae na tuangai bwa tera ae N na karaoia inanon te Auti n Tei aio Madam Speaker .

I aki ataia ngkana bon te *major* ma titabo ngkai ao aio I taku bwa Madam Speaker kona kaman riai noria inanon te maroro bwa kanga titabo ma ngkai titabo bwa tao ti nang manga kaunaki ma ara botannaomata titabo ngkai tao nang unraa ma te major bwa e taku bwa bon akea kanoan aia kauntira I taku bwa n te kauntira kanga bon akea rekerekena ma karaoakin naba ara Tua n te tai aio Madam Speaker ao I taku Madam Speaker bwa n aron are

a tabekia naba Minita tabeman bwa kanga a taku bwa ti na okiria naba ara botannaomata ao I taku bwa bon iai n te Tua Madam Speaker ane 69 n te *constitution* n aron te Tua ae Maungatabu. Bwa bon iai n te Maneaba ni Maungatabu aio ae ti te onono nakon mwakoro tabeua are ti na kona n okira te botannaomata ao iai ake ti na bon kona ni waaki ni karaoi onono iai Madam Speaker ngaia are I taku Madam Speaker bwa tao tabeua te maroro kanga a bon aki kaineta nanon au onono ke te Biira are I karaoia n te tai aio.

Ma I taku bwa e nang mataata n aron are e taekinna naba Te Minita ae karineaki man te Aono n Raina titabo bwa au onono arei akea rabwatana n te *constitution* ma I taku bwa bon akea rabwatana bwa I oneka te *constitution* are 83:1 e aonga n ae a mataata naba mina tao a bon aranai kain Kiritimati bwa I a bon onono n aki akaka ao kanga ai te rangirangi ngai ae I onono n aki akaka. E koaua Madam Speaker ane I taku bwa anne kaetan ane bon bwarabwara iaon au onono ane I a tia ni kabwarabwara Madam Speaker ao I taku bwa tabeua Madam Speaker ae I taku bwa e nang koro tirauan aki boutokan au Biira aio iai ane tao te nano uoua ma I taku bwa e bon eti ane te nano uoua n aron are I a tia ni maroroakinna n te moan tai ma ni moan kanakoan au tabekan au Biira aio ao I taku bwa baikara riki ane a tia n taekini Minita aika karineaki ao taan maroro ao I taku bwa aikanne are I kangai bwa iai kangaanga tabeua inanon karaoakin au onono aio ao ngkana arona bwa kam kabwatia ao ngkanne ti a bane ni katamaroai ane kam bane ni iango ma are tarana e aikoa bwati ke ngkai I aki e aki bwati I aki naba kabanebuaka au tai ni kaekaeka teuana imwin teuana bwa rare ai bon akea nanon ae nang kaekaekai ao are e a bon aki bwati bwa are tarana e totokoaki ao are te mwaiti man te itera arei.

Ngaia are N na karaua nanou n te tai aio Madam Speaker ao I nang kakaitau ao I taku riki Madam Speaker bwa aio tabeua au kan maroro n *sum up* iaon au Biira n onono iaon te Tua ane te Tua ae Maungatabu ane 83(1) ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ngkai ko tia n tabekarake am *sum up* iaon am onono nakon te Tua ae Maungatabu ao nang kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano.

Ake a butimwaea ke a boutoka te onono nakon ara Tua ae Maungatabu 2022 ake a kangai Eang ao ake a totokoia ke a kangai Tiaki. E nakoia ake aki butimwaia ao e totokoaki moan warekan te Biira ibukin te Tua ae Maungatabu.

Kiraaka: Te tataro

Tibiika: Tia tataro

Kiraaka: Katanoata mai iroun Hon Speaker

Tibiika: Ao n te ingabong aei ao imwain ae ti waaki nakon kanoan ara bowi inanon te ingabong aei ao e bon riai bwa ti na anga moa tabeua te miniti ni kainbabu ibukin uringan temanna ae e a tia ni beku ke e a tia n riki naba ngaia bwa te Tia Tei n ana Maneaba ni Maungatabu ibukin abana ae Teraina. Te Tia Tei ae te aine ae Rereao Tetaake ti kakoaua bwa e a tia ni mena irarikira inanon te tai ae maan ao ara kantaninga bwa te Atua ae mwaka e na bon kabebetei nanoia ana utu ake a taonaki n te rarawata n te tai aei ao ti reitaki ma ngaiia inanon te tai aei ti anga ara kakaitau nakoina ibukin tibwangana are e a tia naba ni karaoia ibukia kain Teraina ao ni ikotaki ma Kiribati ae bwanin ao ti anga tabeua te miniti ibukin ara ururing.

Kam rabwa Taan Tei ao ti a nakon kanoan ara Ota bebwa n te ingabong aei.

Kiraaka: Moan warekan Te Biira iaon Te Kataumwane 2022

MOAN WAREKAN TE BIIRA NI KATAUMWANE 2022

Tibiika: Te Biira ni Kataumwane ibukin 2022 ke te *Appropriation Bill Budget Speech* ao N na angan Te Kauoman ae karineaki ao bon Te Minita naba ngaia ibukin te mwane Hon. Dr. Teuea Toatu bwa e kanakoa ana maroro iaon ana Kataumwane e nakoim Te Kauoman Beretitenti.

APPROPRIATION BILL 2022 (BUDGET SPEECH)

Hon. Dr. Teuea Toatu: Ko bati n rabwa Madam Speaker ao ngkai bon te tai ae tibwa kaukan te ingabong aio ao e bon kakawaki Madam Speaker ae ti na bane ni kamaurira ni kabane ni moa mai iroum, Madam Speaker ma am tia mwakuri am Clerk am *Legal Counsel* Te Beretitenti ae karineaki Minita aika karineaki Te Leader n te Kaitara ae karineaki Taan Tei ni kabane aika karineaki kain Kiribati taan ongora ao ni ikotaki ma kain au abamwakoro ae Abaiang bwanan te Atua ae maka are ngaia moara ao tokira ao ngaia ae katekatekaira inanon te auti aio ti na bane ni mauri.

Madam Speaker I nang kukurei n taibora imatan te auti aio ana kataumwane te Tautaeka ibukin 2023 au kantaninga bwa e a bon tia n reke aia tai Taan Tei aika karineaki n tara te boki ni kataumwane ao te Biira are tibwatibwaki n te Moanbong n te wiiki aio. Madam Speaker te kataumwane ae 2023 e bon raka arona ao e nang kakaongora bwa

ngkana ti tanrikaki man te moan tai are e Tautaeka iai Tobwan Kiribati Party ian ana kairiri ara Beretitenti ae Taneti Maamau 2016 ao aio ai te kawaniua n kataumwane ae e a tia ni wene imatan te auti ao. Ma tao e na uringaki Madam Speaker bwa ngke ti moan roko 2016 e a kaman tia aron te kataumwane imwaira are nanona bwa aio ai bon tibwa ana katiua ni kataumwane te Tautaeka raoi aei e a tia ni kawenea imatan te auti aio ao e koaua bwa are ai bon ti 1 riki te ririki ae imwaira ao anne ngkane tao ai bon te kabanea ni kataumwane naba anne.

N aron ae I taekinna Madam Speaker e bon raka arona ao e kakaongora te kataumwane aio bwa aio ai tibwa te moan kataumwane n rongorongon te Tautaeka ni Kiribati man te moan inaomata ni karokoa ngkai ae e a tia n roko n te aeka ni mwaiti aekakin ae raka iaon $300 te mirion.

I taku bwa bon akea n te Tautaeka aika nako ae e a tia n roko n te aeka ni mwaiti ni kataumwane ae kaan $320 te mirion. Irarikina te kataumwane aio ao iai nanona taian motinnano aika bubura aika nako naba ngkai ao tao e kakawaki imwain ae I raranga nako te kataumwane bwa N na moan taekinna n taina aio bwa I taku bwa e bon riai. Bwa 1 te motinnano ae bubura ae nako ngkai n te aio aia *leave grant* taian *private sectors* taan mwakuri n te *private sector* , taan mwakuri n te Aro ao n te kauntira. Aio n te tai aio e na bwaka ngkai aia *leave grant.*

Te kauoua naba ni motinnano ae nako naba ngkai booia *mayors* ao kauntira bwa n te kataumwane aio ao e na bwaka naba ma e nang taboro e nang taboro nakon are e reke irouia n te tai aio. Ao tao te kateniua naba iai Madam Speaker tao kona kukurei naba iai bwa e a raka booia taian *statutory post holders* ni moan man te ririki ae boou aio.

E koaua Madam Speaker aikai motinnano aika boou ma irarikin anne ao motinnano ake a bon tia ni waaki ngkai ana bon teimatoa ni waaki naba ngkai ngaia akanne I taku bwa e kakawaki Madam Speaker ibukin te ongora ibukin ongora Kiribati bwa N na bae ni moantaai n taekin kanoan te kataumwane aio aika boou ae I taku bwa e na kan ongora iroun Kiribati.

Te kibu ni kora ibukin ara kataumwane n te ririki ae 2023 n taetae ni matang e kangai "*Building that better and stronger"* ke tao n taetae ni Kiribati "*Karikiraken te maiuraoi ma te marurung rinanon te babaronga raoi"* ara kibu ni kora aio e kaotia bwa ti waakirake ngkai inanon te taneiai ae boou ni warokoira nakon te rikirake ao te maiuraoi are e boboto iaon ara kekeiaki man 2 te ririki nako.

N aron tein biribirin kaubwain te aonnaba ao iai rotakin te kataunari ibukin te rikirake n te aonnaba ni rekereke ma te bobuaka ao kangaanga riki tabeua aika reke n te aonnaba ngkai, n te ririki ae nako ao iai te katautau bwa e na iai te kerake te rikirake iaon Kiribati n te mwaiti ae 2.5% ibukin te ririki aio 2022.

E ngae n anne ao manga iai te katautau ae boou bwa e na kerikaki te rikirake anne nakon ti 1. nakon 1% ibukin te ririki naba aio. Iai naba taian katauta bwa e na rokoroko n 2.6% te rikirake iaon Kiribati nakon 2023 e ngae n anne ao e na kona n rotaki te katautau aio ni rekereke ma te kangaanga n te aonnaba ae bon reitinako naba ngkai n aron te bobuaka ao rotakin te waaki n Tautaeka iaon te aono n Europe ao Tebetebeke. Iai naba rotaki biribirin ana mwane n Tania Kiribati n te tai aio ni rekereke ma te kangaanga ae riki n te aonnaba.

Ibukin aio ao e aki kona n reke uotakin rakan te mwane n Tania ni kaitarai ana motinnano aika kakawaki te Tautaeka e ngae n anne ao e kakawaki te babaronga, babarongan ao tikotikon raoi ana mwane tei Kiribati bwa e na kona n teimatoa ni kabuta ana waaki ae kakawaki riki inanon taai ni kangaanga. E noraki bwa e na iai keraken te rikirake iaon abara inanon taai rake aikai ni rekereke ma raoiroin te karekemwane n te akawa ao ukin te iokinibai nakon te aonnaba ngkai e a moanna n toki bukin te Aoraki ae te Covid19 i Kiribati ao n te aonnaba. E kakawaki bwa ti na kabongana raoi n te tai aio ni uarokoira nakon te rikirake ao ni kakorakora ara karekemwane ibukin ririki aika imwaira, ti aki ataia bwa e na mannara tikun te Aoraki ae te Covid19 ibuakora.

Ma te kantaninga bwa e na bon tikunako ni maan nako taai aika na roko ti kakaitau ao ni karabwaia te koraki ake a tia n anga aia ibuobuoki ibukin karokoan te iti ao totoko nakoia ara botannaomata, a nang mwaiti aika kamauaki man te waaki n tutuaraoi aio.

Bon iai te nakoraoi ibukin tein te rikirake n te ririki aio ma e kantaninga bwa e na iai te tamaroa ae na noraki ngkana e korakora te babaronga ao te tikotiko raoi iroun te Tautaeka. Ni rekereke ma aikai ao e na bon iai babaire aika na matoa aron kangaraoakia ma te bwai ae kakawaki bwa ti na karaoi ara babaire aikai bwa ana aki rotaki iai botannaomata moarara riki koraki ake a kainanoa te ibuobuoki.

Tia Babaire ae karineaki te kataumwane ae I uotirake imatami n te bong aio e kaota nanon ao taben te Tautaeka ibukin tikotikonakin ao tibwatibwan te kabwaia nakoia ara botannaomata ibukin karikirakean te maiuraoi ao te marurung, te

kataumwane aio e kaota naba bannan ao onimakinan te Tautaeka irouia kain Kiribati rinanon babaire aika raraoi ibukin tibwatibwakin ao kabongan raoi mwanen ma kaubwain Kiribati. Tao nang tanrikaki ngkai nakon te kataumwane ibukin te 4 n ririki.

Te Tibiika ae ko karineaki ibukin totoakoan te kangaanga aika aki kantaningaki n aron butin te Covid19 ke tabeua riki ao e rangi ni kakawaki bwa e na katei ana kainibaire te Tautaeka aika na kona ni buotoka butiraoi ana waaki ao biribirin kaubwain Kiribati.

Te kataumwane ibukin te ririki aio 2023 e bon kaea nanon ana kainibaire te Tautaeka ibukin uarokoara nakon te tabo are ti kan roko iai n taai aika na roko, kainibaire aikai ana bon kateimatoa butiraoi biribirin kaubwain ao rikiraken abara inanon te tai aio ao n ririki aikai imwaira rinanon ana waaki Tautaeka aikai n aron karakaan ana karekemwane ke ana raka man te mwane n Tania ke te RERF. Tikotikonakin te kataumwane bwa e na aki riaon ana karekemwane ke korakoran te Tautaeka n te Tautaeka n te ririki teuana ma teuana. Boutokan ke mwanenakin karikirake aika rangi ni bongana ibukin te rikirake ke riin te waaki ao ai waakinan mwakuri ni katamaroa nakon ana waaki te Tautaeka ibukin karabaaban ana karekemwane ao boutokaan rikirakeia bitineti ma kambwana ibukin karekean riki mwakuri ibukia ara botannaomata.

Te kataumwane ibukin 2023 e kaota ana waaki ma ana babaire te Tautaeka ibukin kaean ana kouru n te ririki ae na roko, biribirin kaubwain Kiribati. Te Tibiika ae ko karineaki e noraki bwa iai ngkai te rikirake irouia aban nako te aonnaba imwin ana urubwai te Aoraki ae te Covid19 n ana kataunari te IMF ao e oti bwa e na iai te kerake n te rikirake n te aonnaba n te ware ae 3.2% inanon 2022 ao ni manga karaurau riki ao ni karaurau ni kerikaki nakon 2.7% n 2023. N te ririki ae nako te katautau bwa te kerake ibukin 2022 bon 4.9% te bitaki nakon ware aikai e bon irekereke ma te bobuaka are waaki ngkai iaon te aono n Europe are karika biriraken boon te bwaa ma aaba nako n te aonnaba. Ni rekereke ma aio ao e teimatoa te Tautaeka n taratarai aron butin ma waakin ana kambwana nako bwa ana aki rotaki.

E katauaki bwa iai 1 bwakan te rikirake iaon Kiribati n te mwaiti ae 1% man ana GPP ke kaubwaina n te ririki aio 2022 man te mwaiti ae 2.5% n aron are katautauaki n te ririki ae nako. E ngae n anne ao iai te kerake ae na namakinaki inanon 2023 n te mwaiti ae 2.8% te kataunari aio e kaotia bwa e aki nang rotaki Kiribati n ana urubwai te covid19 ma e noraki bwa e korakora riki rotakin te aonnaba riki aaba aika a bubura

man korakora te bobuaka n te aono n Europe. E noraki bwa iai ngkai mwaingingin te karikirake aikai bubura te *investment* ao e okira arona te waaki ni karikirake aio are ti kona noria man rakan te karekemwane man te *tax* n te ririki aio te kantaninga bwa man raoiroin ao nakoraoi te rikirake n te aonnaba n te ririki aio ae na roko 2023 ao e na iai te kerake nakon ara mwane n Tania ao nakon te karekemwane n te akawa kakoauaki bwa e nang kai rotaki Kiribati ni kangaanga aika riiriki n te aonnaba n aron te covid19 ngkai angin bwaai are kainanoi a bane ni kaoaki mai aban tinaniku riki te amwarake ao te bwaa.

Nang kabwarabwara ngkai aron tein raoi te kataumwane ibukin 2023, ni rekereke ma keraken te rikirake n te aonnaba ao iai naba te kerake n ana katautau te Tautaeka ibukin ana karekemwane n te ririki ae na roko 2023 n te mwaiti ae $319.1 te mirion ao aio e kaitaraki ma te ikotaki ni kabanemwane ae $318.1 te mirion iai te nikira ke tao te raka ae e na aki kabonganaki ae mwaitina $1 te mirion ae tiabo ma .3% man botan kataubwain Kiribati ke tao ti ataia n taetae ni imatang bwa GPP. Man te ikota ni kabanemwane ae I taekinna ao iai te mwaiti ae $304.3 te mirion ke 96% man ikotan te kataumwane ae kainanoa kabwatana n te auti aio, nikiran te mwaiti ae $13.8 te mirion ke 4% man te ikota ni kataumwane e bon aki kainanoa kabwatakina n aron ae a bon taneiai Taan Tei kanga aranaki akanne bwa taian *statutory expenditures* ae aki tangira te *appropriation.*

Tao ti na ti tara moa Madam Speaker tao ti te karekemwane moa n te tai aio, te ikota ni karekemwane ae katautauaki ibukin 2023 bon $319.1 te mirion ke 4.6% kerakena iaon te karekemwane n 2022 e ngae ngke e aki rin te kataumwane ibukin te mwane n Tania ni rekereke ma rotakin te mwakete n te aonnaba. Te karekemwane man te ika ibukin 2023 e kantaningaki bwa e na tiku n arona n te ririki aio n te mwaiti are n te mwaiti ae $200 te mirion. Te mwaiti are kantaningaki bwa e na reke man kabonakoakin te raitietin n akawa bon $191.4 te mirion ke 9% man te ikota ni karekemwane man te akawa.

E katautauaki bwa e na iai teutana bwakan te karekemwane man te akawa ni rekereke ma mwaingingin te ika ma e kona n taobaraki aio n rakan buburan te marawa are e na kona n ngkai n akawaki ian kainibaire aika boou iaon te PIPA ke te *Phoenix Island and Protected Area.*

Kakerakean te kataunari ae eti iaon te karekemwane n te raitienti n te akawa n te ririki teuana ma teuana e kona n boutoka riki ana waaki te Tautaeka ibukin kakoroan ana kainibaire aika kakawaki. Te karekewane man te *tax* e

kantaningaki bwa e a roko n te mwaiti ae $79.4 te mirion ke 46% rakana iaon te kataumwane n te ririki aio 2022, te karekemwane man rakan ana karin mwane ke man marurungin ana kambwana te Tautaeka e katautauaki n te mwaiti ae $6.4 te mirion aio te mwane are ngaia ngkoa aranaki bwa taian *dividend* man ana kambwana nako te Tautaeka ibukin te ririki 2023 ke 77% kerikakina man te mwaiti are katauaki ibukin 2022 e riki aio Madam Speaker man kerikakin te karekemwane man te mwane n Tania ni rekereke ma kangaanga ae riki n te aonnaba ian ana kainibaire te Tautaeka n aron ae bon ataia te auti aio ibukin butakin rakan te mwane n Tania ao e aki kona n reke n te tai aio butakina kioina ngke e kee te raka ian 5% ni kabotauaki ma mwaitin te mwane n Tania n tokin te ririki ae nako 2021.

Iai naba angamwane mai irouia ara *Development partners* ke aaba rabwata aika kakarokoa aia mwane ni buoka nakon Kiribati n te mwaiti ae $21.1 te mirion ibukin 2023 ke titabo ma 38.6% rakana iaon te mwaiti n te ririki aio te raka aio e irekereke ma rakan ana buoka Aotiteria man $1 te mirion nakon $5 te mirion ao ana raka ni buoka naba Bangke n te aonnaba ke te *World Bank* n te mwaiti ae $1.5 mirion iaon ara taneiai n anganga are $7.5 te mirion. Tao e kakawaki Madam Speaker aei bwa tao ti na kauringa aron ara iango n taai aika nako are ti taku bwa ngkana arona bwa e a roko China ao a nang bane ni birinako ara taan buoka mai abatera ma ti kakoaua n te tai aio bwa ngaia aki bwa ngaia a karakai riki aia mwane ni buoka. Te anga mwane aio e bon ti kona n reke ngkana e koro raoi nanon kainibaire ni rekereke ma katamaroa nakon ana waaki te Tautaeka ke tao *Economical form actions,* e katautauaki naba bwa e na reke te mwaiti ae $9.1 te mirion ke 67% rakana iaon te kataumwane n te ririki man ana karekemwane te Tautaeka ake tabeua n aron te *fees* ao a bati riki.

Madam Speaker tao ti nang tara ngkai te kabanemwane, e korakora te babaronga ao te tikotiko raoi n ara kataumwane ibukin te ririki ae 2023 bwa e aonga te Tautaeka ni kona ni boutoka rikiraken te maiuraoi ao te marurung iaon Kiribati ni rekereke ma te kangaanga ae rotaki iai te aonnaba, ibukin kakoroan nanon ara kibu ni kora te Tautaeka n te kataumwane n te ririki ae na roko ao e kakawaki bwa e na boutokaki te utu teuana ma teuana bwa e na rikirake aron maiuraoia ma marurungia aio e reke rinanon te *social protection scheme* ke te mwane ni buoka nakoia taan aki mwakuri, boon te takataka aia mwane Kaara ao mwauku n te ikota ni mwaiti ae $80.8 te mirion ke 25% man te ikota ni kataumwane iai te kerikaki nakon te kataumwane aio ni kabotauaki n

te ririki 2022 n te ware 16% te kerikaki aio e rekereke ma aron tein te bwakamwane ke mwaitin te mwane ae kabaneaki ibukin te ririki aio ao n ririki aika nako.
Tao N na ti kamataata raoi riki aei Madam Speaker tiaki nanona bwa e bua ngkai te kataumwane ibukin te takataka te mwane n aki mwakuri te mwane n mauku ma te mwane ae kataumwaneaki n te tai aio te mwane are *take into account* nikiran te mwane ngkai ae inanon baira e kona ni manga kabonganaki are nanona bon akea te bitaki nakon mwane aikai, mwane ni buoka aika n aekakin mwanen te takataka te mwane n aki mwakuri te mwane ni Kara , tera riki ti te ware ae angkoa ngkai e kerikaki ma e kerikaki bwa bon iai ngkai te baranti inanon baira ae nang tau bwa e nang manga karokoira naba n tokin te ririki ae na roko.

Aikai tein te kabanemwane ibukin 2023, $28 te mirion ibukin mwanen te takataka, e kee te kataumwane aio n te mwaiti 30% ni kabotauaki ma te mwaiti are kataumwane n te ririki aio 2022 te kerikaki aio e boboto iaon te mwaiti are kabaneaki raoi n te ririki ao ririki aika na roko aio are I a tia ni kabwarabwara. $30.1 te mirion ibukin te buoka nakoia naake aki mwakuri iai te kerikaki ae 7% aio ae boboto naba iaon te mwaiti are kabaneaki n te ririki aio ao ririki aika na roko n rekereke ma rikiraken te kamwananga ni kamwakuri ritinaniku, $20.3 te mirion ibukin aia mwane kaara iai naba te kerikaki n te mwaiti aio ae 2% ni kabotauaki ma 2022 aio ae n aron ae I kabwarabwara e rekereke naba ma aron te baranti ni mwane ke te nikira ni mwane ae mena ngkai inanon baira are ngaia are e na karokoira nakon te mwaiti are tataneiai n te ririki ae boou, $2.4 te mirion ibukia mwauku iai 15% te kerikaki ae noraki ae boboto iaon aio man te mwaiti ae kabwabwaki n te ririki aio ao n ririki aika mai imwaina. E noraki bwa e korakora te kabanemwane nakon te itera aio ma e kakawaki bwa n te ririki ae na roko 2023 ao te Tautaeka e na kawenei ana kainibaire aika na buoka kabaitian ana karekemwane ibukin mwanenakin ana karikirake aika tabeua.

Te Tibiika ae ko karineaki aikai atun kabanemwane ibukin te kataumwane 2023 bwa e kakawaki bwa e na noraki aron tibwatibwakin te kabanemwane aio imarenan taian *ministries* aika kakaokoro. Te kataumwane ibukin kabutan ana waaki ana tabo ni mwakuri nako te Tautaeka ke taian *ministries* bon $144.1 te mirion aio are e na kaitara booia taan mwakuri ma te kabanemwane ibukin aia kakamwakuri n te ririki ae na raka iai te raka ae 1% nakon te kabanemwane aio ni kabotauaki ma 2022 ao aio are e oioi man rakan booia taan mwakuri n te ririki ke tao

e aranaki n taetae ni matang bwa te *incremental* ao nakoia *post* aika boou ibukin 2023. Iai te mwaiti ae $9.4 te mirion te kataumwane ibukin booia ao aia *allowance* taan mwakuri n nakoa ake aranaki bwa *Constitutional* ao *Statutory Position* n aron Taan Tei te Tibiika te Tia Kaeti Tua te Oteta Tienera Te Tia Babaire n te Public Service Commission ao te Tia Babaire n te *Leadership commission* te mwaiti aio ao e rin naba iai rakan booia taan Statutory post n aron are I taekinna n au moan kaukuki. Iai naba te mwaiti ae katauaki ae $4.1 te mirion ibukin kaitaran ana tarau te Tautaeka aio are e bon i rekereke ma tarau n Tautaeka aika nako I kan katurua ikai bwa te Tautaeka aio e teimatoa n akea ana tarau ao aio e bon kaineti ma ana kainibaire are e na aki manga karekei ana taura aika boou. Iai naba te mwaiti ae $63.6 te mirion ae katauki ibukin kabanemwane iaon te *grant, subsidies* ao tabeua riki, te kataumwane aio e kerikaki n te mwaiti 1.9% nakon are 2022.

Te Tibiika ae ko karineaki n te ririki aio ao iai te mwaiti ae $106.3 te mirion ae kataumwaneaki ibukin ana boutoka te Tautaeka nakon ana karikirake ke tao e aranaki bwa te *development budget* te mwaiti aio e raka 0.8% iaon te kataumwane n te ririki aio man te mwaiti anne ao iai $28 te mirion ae katauaki ibukin karikirake ibukin iaon riin te waaki ao karikirakean te rabakau, kabwara au bure N na kaeta aio, aio kanga I ti taekinna aio iaon te baere aranaki ngkana kam tara te kataumwane LCDF *local contribution development fund* te mwaiti anne ao iai $28 te mirion ae katauaki ibukin karikirake iaon riin te waaki ao karikirakean te rabakau aio e kabwaranakoaki n aron aio, $18.4 te mirion ibukin mwanenakia ataein te reirei n te kuura ae rietata itinaniku aio bon titabo ma te mwaiti ae kataumwaneaki n te ririki ae 2022, $4 te mirion ibukin te onobwai, $2.6 te mirion ibukin kateakin taua n abamwakoro ibukin katamaroan te itoman, $1.5 te mirion ibukin te waaki ni katamaroa nakon ana *system* te botaki ni mwane ae ataki n arana ae te *intercreditor financial management information system* ke te IFMIS, $1.5 te mirion ibukin buokaia.

Te Tibiika ae ko rine n aron taran te kataumwane ian te atu ni mwane ae te *department of expenditures* ke kataumwane ibukin booia taan mwakuri ma kabutan ana waaki te Tautaeka ae noraki bwa iai 3 botaki ni mwakuri ae nang bubura aia kataumwane n aron aikai. Te botaki n reirei n te mwaiti ae $38.6 te mirion ke 28% iaon te ikota ni kataumwane, te botaki ibukin te mauri ao katoki Aoraki $28.3 te mirion ke 20% ao te ikotaki ni bureitiman ae $15.5 te mirion ke 8% ao ake nikirana ngkanne $11.5 te mirion ke 8% anne ibukin te *police.* Iai naba te raka ae

noraki ni mwaitia taan mwakuri n te Tautaeka nakon te ririki ae na roko 2023 n te mwaiti ae Uangaun ma Aman, mwaitia taan mwakuri n 2022 bon 5631 ao e na kerake nakon 5655 n 2023 ke 0.4% te kerake man te mwaiti aio ao iai 31% taan mwakuri man te botaki n reirei, 17% man te botaki ibukin te mauri ao katoki Aoraki ao 11% man te botaki ni bureitiman. Ti tatara ngkanne te kataumwane ibukin te karikirake ke tao taian *development budget* n aron ae na manga bon taiboranaki bwa te *motion.*

Tia Babaire ae ko rine n au maroro ao I aki mwaninga kakawakin te kataumwane ibukin karikirake ike e katabwanina iai ana kataumwane ni mwakuri te Tautaeka ae bwanin ibukin te ririki 2023 ikotan te kataumwane ibukin te karikirake n te ririki ae na roko 2023 bon $277.6 te mirion ao man te mwaiti anne ao $106.3 te mirion e mwanenaki iroun te Tautaeka ni Kiribati ke tao iroun te Tautaeka nikirana are $171.2 te mirion e mwanenaki irouia taan buoka mai itinaniku ke tao n aron ae ti ataia ara *development partners.* Angin te kataumwane ibukin ana karikirake Kiribati n te ririki aio te ririki ae na roko e katautauaki ibukin te *social protection scheme* n aron boon takataka boutokaia taan aki mwakuri te mwane ni motirawa ibukia rabwatan tinanikun te Tautaeka n aron bitineti Aro ma Kauntira ikotan te kataumwane iaon aio bon $67.6 te mirion ke 24% man te ikota ni kataumwane iaon te karikirake. Ngkana a katukaki bwakamwane aikai ao te mwaiti ae kataumwaneaki ibukin karikirake iaon riin te waaki ma tabeua riki bon $210 te mirion ke 66% man kaubwain abara GPP, imwin te kataumwane ae bubura ibukin te *social protection* ao iai 4 karikirake are a tebenako ibukin 2023 n aron aikai.

Karikirake iaon katamaroan te toma ma te iti ao te kainakotari ao te ran rinanon te botaki ni mwakuri ibukin riin te waaki ao te korakora ke te MISE n te mwaiti ae $53.8 te mirion ke 19% man te ikota ni kabanemwane ibukin karikirake. Karikirake ni rekereke ma te botaki ni mwane ao te rikirake ke te *ministry of Finance and Economic development* n te mwaiti ae $36.2 te mirion ke 13% man te ikota ni kataumwane ibukin karikirake, karikirake ibukin te reirei rinanon te botaki n reirei n te mwaiti ae $25.8 te mirion ke 9% te ikota ni mwane ibukin te karikirake, karikirake ibukin te botaki ni kuakua ma katoki Aoraki n te mwaiti ae $24.1 te mirion ke 9% man te ikota ni kataumwane ibukin karikirake. N aron tibwatibwan te ikota ni kataumwane ibukin te karikirake nakon aban Kiribati aika kakaokoro ao iai te mwaiti ae $207.4 te mirion ke 75% man te ikota ni kataumwane ibukin aban Kiribati ae bwanin ibukin abamwakoron

Kiribati mai Makin nako Arorae ao e kataumwaneaki te mwaiti ae $64.5 te mirion ke 21% iaon te ikota. Ibukin te itera mainiku ke te *line and phoenix* ao iai te mwaiti ae $5.6 te mirion ae katautauaki ke 2% man te ikotaki ni mwane ibukin te karikirake. Man te kautamwane n te karikirake ibukin 2023 ao e tebenako 3 aban tinaniku ke *development partners* ake a korakora ke a rinnako aia angamwane ni ibuobuoki nakon Kiribati bwa te Tautaeka n China man ana mwaiti ae $35.9 te mirion, te Tautaeka n Aotiteria man ana mwaiti $35.6 te mirion ao te Tautaeka n Nutiran n ana mwaiti ae $26.6 te mirion n aron ae I taekinna iaon te moan karikirake bon ami Tautaeka te Tautaeka aio ae raka riki ana angamwane nakon te karikirake iaoia ara buoka taian *development partners* e a bon anaa naba iteran aika nako riki te mwane ni karikirake.

Ti na tara ngkanne Madam Speaker te mwane ao ara mwane n Tania ae inanon baira bwa I taku bwa e kakawaki naba anne ibukin ana rongorongo Kiribati ao te auti aio bwa ana ataia bwa iraua ngkai te mwane inanon baira ao aekakira korakoran te mwane n Tania. Te Tautaeka aio e teimatoa ni buotokai mwakurian katamaroa nakon tararuan te mwane n te aro are e na mano marurung ao n rikirake ao ni kona ni boutokai taian karikirake ibukin abara e kakawaki bwa e na mataata te auti aio ao te nati ni Kiribati bwa iai ana mwane te Tautaeka ae tauraoi n taainako e ngae ngke iai bwakan te mwane n Tania n te tai aio are e rotaki ni bwabwakan te mwakete n te aonnaba. I kukurei n taekinna bwa te mwane ae rabwata ae tauraoi ke tao te *free cash* iroun te Tautaeka ni karokoa tokin Okitobwa n te ririki aio bon $325.4 te mirion $325.4 te mirion te mwaiti ni mwane ae kona ni kabongana te Tautaeka ni kaitarai ana katabetabe bon $185.6 te mirion ke aikai mwane aika a bon tauraoi ma a tia iai a tia ni kabaeaki n aron tao iai taian *project* ke taian raa riki. E teretere bwa inanon 2022 ao tarakin te mwane n Tania ao iai te kerikaki ao aio are i rekereke ma bwakan kaubwain te aonnaba n tokin Okitobwa 2022 ao mwaitin te mwane n Tania bon $1.22 te birion tiaki te mirion ma te birion te bwaka man $1.34 te birion man te ririki ae nako ke 8.5% te bwaka n aron are I tia ni kabwarabwara Madam Speaker te bwaka aio tiaki ti te bwaka ae rota te mwane n Tania ma te bwaka ae rekereke iaon te aonnaba ae bwanin ae bane n rota ae mwakete ae bwanin te rota te aonnaba tiaki ti te mwane n Tania a bane ni kerikaki ni kabane taian raa, ma te bae e kakawaki Madam Speaker bwa ngkana ti kabotaua te bwaka aio ma bwakan te mwakete ae bwanin ke tao e aranaki bwa te MSCI *Democracy international Capital Index* are ngaia kanga ti kakabongana bwa ara *index* ao bwakan te mwane ae te *Global MSCI*

index aio e raka iaon 9% are nanona bwa ti bon *we being much better* nakon te *global market* bwa e ngae ngke e bon bwaka te mwakete n aron ae bon rota te aonnaba e rotaki naba ara mwane n Tania ma bwakana e uarereke riki bwakana nakon bwakan te mwane ae te *global* n aron te *index* are kakabonganaki bwa angkoa ara ***bench market*** ao I taku bwa e nang kakukurei anne Madam Speaker .

Te Tibiika ko rine n aron ae mwaneweaki n au moan maroro ao ara buki ni kora ae karikirakean te maiuraoi ma te marurung rinanon te babaronga raoi ni katerea bwa ti tauraoi ni waaki nakon te kantaninga aio, ni katauraoan te kataumwane aio ao te Tautaeka e a tia ni katauraoi kawai ke anga are e na kona n tauraoi ni kaitarai kangaanga are ti na kona ni kaitibo ma ngaia inanon ara tai ni waakirake inanon te ririki ae boou. Te oi ni kangaanga ae na kona n reke nakon te kataumwane ibukin te ririki ae 2023 ni rekereke ma bibitakin kaubwain te aonnaba n aron bobuakan iaon Ukraine ao e na kona n rota ara takete n aron kataumwane ngkana e aki koro ara karekemwane ke n aki tikotikonaki raoi aron te kabanemwane. Ni kaitara te kangaanga ake a tia ni kataunareaki ibukin te kataumwane 2023 ao iai te mwane ae na riai n tauraoi ke aranaki bwa te *cash and non* ke *free cash* n te mwaiti ae na kona ni kabonganaki ibukin 3 namwakaina, tao kam na uringnga Taan Tei aika karineaki n taai nako n au *budget speech* ao I toki n taetaekina te bae ti aranna bwa te *buffer reserve* ke tao te *liquidity buffer* aio ae te mwane ae na riai n tauraoi n taainako ngkana arona bwa iai te kangaanga bwa tao e a tib waka naba te karekemwane man te ika iai te mwane ae tauraoi ae ti kona n nangoa iai te kangaanga ae ti kona ni mwanena te Tautaeka inanon te mwaiti ae ti kantaninga bwa e na aki kee ian 3 te namwakaina. Ma n aron ae I a tia ni kabwarabwara te *free cash* ae inanon baira ngkai e kona n anganira 6 te namwakaina te *buffer* are ti kona ngkana iai te kangaanga nakon mwanen te ika ao iai te mwane ae tauraoi ae na bonota te kangaanga anne inanon 6 te namwakaina ma te kantaninga ngkanne bwa e na kona n tuki taian kangaanga anne are I aki kona n taetaekinna n taainako bwa te *buffer reserve* ae I taku bwa kam a bon taneiai ma te aeka n *term* anne.

I kukurei n taekinna n te auti aio bwa tein ana kataumwane ibukin 2023 ao ti kona ni biri inanon 6 te namwakaina ngkana iai te kangaanga n ara karekemwane te Tautaeka e na teimatoa n tararua ao ni kamwaitara ana karekemwane ao e na riai naba tikotikona raoi ana kabanemwane. Ibukin kabutan te waaki aio ao iai ana tabeua anga ke kawai ae ti kona ni karaoi ke ni

karokoira raoi ti kona ni kakoroa raoi nanon ara kataumwane nakon are ti kantaningaia ni kaineti ma ana kainibaire ibukin kabonganan te mwane. E na kona nanon aio ngkana te kabanemwane ibukin kabutan te waaki te *departmental expenditure* e kee ian 50% ma te ikota ni mwane, tao e na uringaki naba irouia kain te auti aio bwa are n taainako inanon tain au maroro ao iai te bae I aranna are te *Physical responsibility ratio* , *physical responsibility ratio* aio te kainibaire ae ti na kataia ni mwakuri inanona bwa e aonga n aki kona ni kabuanibwai ana mwane Kiribati ao teuana mai buakona are I a tia n taekinna te *buffer reserve, liquidity buffer* e na riai n tauraoi ao te kauoua e na aki raka te kabanemwane iaon te *departmental* ke tao e aranaki n te *accounting term* bwa taian *account* ake a i rekereke ma booia te mwamwananga ao tera e na aki raka te ikota ni kabanemwane anne iaon 50% iaon te ikota ni kabanemwane iaon te kataumwane anne e aranaki ngkanne bwa teuana taian *physical responsibility* ao akanne ae ngaia a kaira kawaira n taainako ngkana ti karaoa te kataumwana. Bwa e kakawaki bwa ti na ira nanona bwa e na aki kabuanibwai ana mwane Kiribati ao e na aki kabuanibwai te botannaomata.

I kukurei n taekinna nakon te auti aio bwa n te kataumwane ibukin 2023 ao e kantaningaki bwa e na reke te ware ae 45% aio are ni kaitara ma ti taian kabanemwane ake aranaki bwa taian *department expenditure* ao aio ngkanne are kakukurei bwa ti bon mwakuri iaon ara kainibaire are e na aki raka iaon 50% ao n te ririki ae na roko ti ataia bwa 45% ae na bane iaon te itera anne. N reitaki ma aio ao e na bon teimatoa te mwakuri ni katamaroa ao ni babarona iaon ana mwane ni boutoka nakoia naake aki mwakuri, kaara ao mwauku ke te *social protection program* e na teimatoa naba te mwakuri ni katamaroa nakon ana waaki ana kambwana nako te Tautaeka ke SOEs nakon te ririki ae boou. Madam Speaker tao e abwabwaki au *speech* ma iaon kawaina ni bane.

Ma I taku bwa e kakawaki naba ibukin ongora te auti aio ao Kiribati bwa tao ti na manga tara ngkanne te ririki aio bwa tera raoi te bae riki n te ririki aio ao I taku bwa anne e aki toki n titirakinaki inanon taai aika nako ngaia are n te tai aio N na kabotoa ngkanne au maroro iaon kanoan te ririki aio ao tao e koaua tao te ririki riki are mai imwaina. Te kataumwane ibukin 2023 e karaoaki man tarakin tein ara kabanemwane inanon 2021 ao ara kataunari ibukin 2022 inanon 2021 ao iai nikiran te kataumwane ae e aki kabonganaki ae $3.9 te mirion ke 1.3% iaon kaubwain Kiribati. Aio e kaokoro ma tein te katautau ibukin 2021 are iai rakan te kabanemwane nakon te

karekemwane ke tao kam na uringa n te tai arei bwa angkoa e *deficit* ma e koaua bwa n tokin te tai n aron ae I taekinna ngkai n au mararo aio e aki *deficit* bwa e a *surplus* ao te *deficit* ngkoa ti anga ara mwaiti iaon 2021 iai te *deficit* ae $25.4 te mirion ma n aron ae I taekinna ngkai te ware ane ngkai imwin manga tarakin taian *actual figures* ke ware aika a bon tia n riki ae ai tiaki te *deficit* bwa ai $3.9 te *surplus* ke te raka. Ao e koaua are n taainako te kataumwane bon te kataumwane tiaki te baere e nang bon teke naba raoi ma e kakukurei bwa n 2021 ao ti aki *deficit* n aron ae ti ribotinna nakon nanon te auti ae $39 ke e bon kaan $40 te mirion ma ngaia tia *surplus* nakon te mwaiti ae $3.9 mirion. Te ikota ni kabanemwane ibukin 2021 bon $293 te mirion bwa $244.3 te mirion ikotakina $48.1 te mirion man te mwane ni karikirake ke te *development fund* aio e titabo ma 96% man ana kataumwane te ikota ni karekemwane bon $248 te mirion aio e aki ikotaki ma te mwane n Tania ao te mwane ni buoka mai itinaku bwa te *support* ke 3% man are e a tia ni kataumwaneaki ibukin 2021.

Tenan karekemwane aio e koata marurungin te karekemwane man te *tax* n te mwaiti ae 32% te kerake iaon are kataumwane ibukin 2021 te nikira ni kataumwane ae aki kabonganaki aio ke tao te *surplus* e a tia ni manga riki bwa kanoan te Tania ni mwane ke tao e aranaki bwa te *cash reserve*. Bukin 2022 ao te ikota ni kabanemwane man Tianuare nakon Okitobwa bon 54% man te ikotaki ni karekemwane aio e kaota teutana te mwarara nakon ara karekemwane are e a tia ni katautauaki ibukin Okitobwa 2022 ae 83% te karekemwane man te akawa ibukin te ririki aio ae a tia n reke ni karokoa mwanen Okitobwa bon $109.2 te mirion ke 55% man are e a tia ni katauaki ae $200 te mirion man te mwaiti aio ao $102.8 te mirion e reke man te akawa $6.9 te mirion te kannanna te karekemwane te botaki n akawa ake tabeua riki. E noraki bwa iai rotakin te karekemwane man te akawa ma iai te kantaninga bwa e na kona ni iai te kerake ni banen te ririki aio tao ti bon ata aron te *trend* n taainako bwa n aron ae ti bon ataia kanga n tokin te ririki e a bon *pick up* naba te *fishing revenue* aio ara kantaninga bwa e na bon *pick up* n aron are ti a bon tia n tataneiai iai ma uringnga bwa taian ware aika I anga aikai bon ti nakon tokin Okitobwa.

Eti bwa e korakora te karekemwane man te *tax* e oti bwa e korakora te karekemwane man te *tax* ao aio are i rekereke ma biriraken taian bitineti ma karikirake ni kaitara keraken te bwakamwane ae karaoia te Tautaeka nakoia taan aki mwakuri, kaara mwauku ao ai te takataka. Te ikota ni kabanemwane ni karokoa Okitobwa bukin 2022 bon 59% aio

are e bwaka ian ara kataunareaki riki ian atu ni kabanemwane ibukin kabutan ana waaki tenan taabo ni mwakuri tenan *departmental expenditure* ao mwane ni ibuobuoki man te Tautaeka ke tao n aron arana ae ti ataia *subsidies grant other commitment* ao LCDF *local contribution to development fund* e kantaningaki bwa e na iai te raka n aron aia kabanemwane imwain banen te ririki ma aio e na bon bae n aki roko n aron ae e moan kataumwaneaki.

Madam Speaker I a roko iaon au kainini ngkanne ao e rabwa e rabwa e koaua e abwabwaki te maroro kanga e a moanna naba n rotaki bwanau ma N na keiaki bwa ai bon te kabane aio. te Tibiika ae ko rine aio ana kataumwane te Tautaeka ni Kiribati ke tao ara Tautaeka aio ibukin 2023 te kataumwane aio e kantaningaki bwa e na buoka karikirakean maiuraoi ma marurungin tei Kiribati ni kaitarai kangaanga nakon taai aika na roko n aron are I a tia n taekinna taian motinnano are I a tia n taekinna ake a bubura ake ti taku bwa e na bon kaitara raoi ana kangaanga tei Kiribati ai moarara riki tarira ma mwanera ake iaon abamwakoro ma karinan riki motinnano aika boou akannne bon kakoroan nanon ana waaki ma ana iango te Tautaeka aio ae nang korakora ni kan buoka aron rikiraken tei Kiribati. N te tai aio ao I kawenea te bwana ni kakaitau ao ni karabwarabwa nakoia te koraki ake a tia n anga baia ma aia tai ibukin karaoakin te kataumwane aio I a karabwaia raoi n te kaebineti te Beretitenti ma taian Minita ma aia taan mwakuri man taabo ni mwakuri aika kakaokoro ma ai moarara riki nakon au *ministry* ao riki kain te NEPO ke *National Economic Planning Office* are a tia ni kabanea aia tai ma korakoraia ni karaoa nanon tibwangaia ae ngaia ae otinako iai te kataumwane ibukin 2023. I ang ariki bwanan te Tautaeka ni kakaitau nakoia taan ibuobuoki mai itinaniku ke *development partners* ibukin teimatoan nanoia ni ibuobuoki nakon te Tautaeka n ana karikirake aika mwaiti riki ana ibuobuoki ibukin kauarerekean butinakon te covid19 man korakoran iti n totoko nakoia ara botannaomata ao aia buoka ibukin taobaran ara kangaanga ma te maiutakataka aio. I anga bwanana I a tei ibukin te Tautaeka ao kain Kiribati n anga bwanara ni karabwarabwa nakoimi ni kabane kam bati n rabwa Tia Babaire ae rine tao e riai bwa nang motika au maroro n te tai aio kabwara buren ananau te maroro ao I taku bwa e kakawaki bwa e na bon bwarabwara raoi te kataumwane ao I a motika te maroro ma ana bau abara ae tangira ae Kiribati are Te Mauri Te raoi ao Te Tabomoa ti na bane n tekeraoi.

Tibiika: Ko rabwa te kauoman Beretitenti n am maroro iaon am

Budget are ko a tia ni kanakoa n te tai aei ao N na ongora moa ana *point of order* te Leader n te kaitara bwa e katea baina ao e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao e ti e rangi n uarereke bwa ti na bubuti ngkana e kona te Tautaeka n tibwatibwa ana kataumwane ibukin te karikirake ngkai ngaia naba teuana kanoana ana maroro te kauoman Beretitenti ao Te Minita n ana kataunaari n te ingabong aei I taku e kakawaki bwa e ngaira e tuai n reke iroura anne ngkana e kona naba n tibwaki n te bong aei ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te kauoman Beretitenti

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana mena te Leader n te Kaitara ao tao e bon ataia bwa are bon aki kona n otinako ni karokoa e kabwataki te moan kataumwane aio bwa are iai *part of the Development Budget* iai *part* are e na *approve* moa n te moan kataumwane ae te LCDF ma e na aki raraoma bwa e na otinako te boki anne inanon tao ngkana tiaki ningabong n te Moanibong e rabwa.

Tibiika: Ao n aron are I taekinna bwa n aron te taneiai are kam bon taneiai Taan Tei e a tia te maroro iaon te kataumwane ao ti a katikua ni karokoa te tai are e manga maroroakinaki iai te moan wareware kam a kanakoi iai ami maroro iaon ana kataumwane Kiribati ae bwanin.

Tia nakon ngkane ara bwai are imwina.

Kiraaka: Taian titiraki ao kaekaia

TITIRAKI AO KAEKAIA

Tibiika: Te moan titiraki ae mena imatara n te ingabong aei iaon ara Ota bebwa.

Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Betio Hon. Tebao Awerika ao e na kaekaki iroun Te Minita ae karineaki ibukin otabwain aaba ao karikirakean te ununiki ae Hon. Ruateki Tekaiara e nakoim Tia Tei.

E A BWAKA IAA KAOKAN ABAIA TAAN ABABA AKE AKI KABONGANAKI IROUN TE TAUTAEKA

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao I a moana au maroro ma te kamauri nakoia ara karineaki inanon te Maneaba ni Maungatabu aio nakoim te Tia Babaire te Beretitenti te kauoman Beretitenti kain te Kabineti ao nakoira ni kabane Taan Tei ao ai bon nakoia te botannaomata are ti beku ibukia ao ai moarara riki nakoia kain ara tabo ae Betio kam na bane ni mauri.

Tia Babaire ao aio te titiraki:-

"E a bwaka iaa kaokan abaia taan ababa ake aki kabonganaki iroun te Tautaeka" Ko rabwa Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kanakoa ana kaeka te Tautaeka ao bon te bwana moa ni kamauri nakoim Tibiika ae ko botonnaine am *Legal counsel* ae botonaine am Kiraaka ae botonimwane te Beretitenti ma te kauoman ao Minita te Leader n te kaitara ae ko bontonaine ao ngaira ni kabane ake a tia koro bwa kain te Auti n Tei n te bong aio, bwanaia kain Marakei n reitaki ma te MELAD ao tariu ae Tia Tei kam na bane ni mauri.

Aio ana kaeka te Tautaeka:-

"Tibiika ae ko karineaki n ana tabwanin ana babaire te Tautaeka iaon aio imwin rinanoakin te ribooti iaon taabo ake a mwawa n ana riiti te Tautaeka" ko rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ao te kakaitau nakon Te Minita ae karineaki ma ana taan mwakuri bwa ngaia e a tia te ribooti ma ai ti rinanoakia. Tia Babaire tao N na bon ti taekina te kangaanga teutana ae ngaia I a manga tabeka iai te titiraki aio ao tao taran ae I aki nang taotaona nanou ni kan taninga mwin otinakona mai iroun te Tautaeka. Tao e bon ataia Te Minita I a tia ni mamaro ma ngaia e a rawata ngkai te aomata ae te tia ababa ae a mena ngkai iaon taabo ane a kanakoaki ae e a moanaki te kananako nakoia mai iaon Betio ao ngkana ti bon nora aron te bubuti are moan tabeka ngkoa tao iraua te ririki nako bon ibukin naba raoi ae rekereke ma ae e a reke te kananako iai ngaia are te bubuti ao te kaoriori nakon Te Minita ao nakon te Kabineti n aron ngkai ae taekinaki bwa e a tia te riboti tao nakon te kaebineti ngkana e kona ni waekoa n rinanon aio e aonga are antai are antai ake tao ana kanakoaki tao aikoa kanakoaki ma te bubuti ngkana e kona ni kawaekoa ni karaoaki aio taiaoka.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ae karineaki mai Betio ma buokan ana titiraki ao eang I taku bwa e na baiti ni karaoaki aio bwa e a tia aia riboti kain au botaki ni mwakuri ai ti kawaerakeana ngkanne nakon te kaebineti tao bon inanon tao moan te ririki aio te ririki ae boou ao ti a waaki naba ngkanne ma taabo ake ti na kamwawai iai ti nang angania taan ababa. Ma ibukin aio tiaki nanona bwa ti nang kaoka abaia ni bon angania bwa a nang bwara ni kaue iaon abaia, e aki ti na

bon karaoia n arona are ti na moanibwaia moa taan ababa bwa ana riiti iaon abaia ana bon kabongana naba te riti ian te kantaninga are tiaki ti ngaiia ni bwaibwai iaon te aba ane bwa are iai naba raoia n ababa are bon aia utu ni kabane aonga ni mabiao n te mwane naba are bwabwaka nakoia ni katoa ririki e rabwa.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao I kakaitau riki nakon ara Minita ae karineaki man te MELAD n aron ana iango ao ti reitaki ma ngaia n aron kakawakin ae na karaoaki raoi aron tekateka iaon tano bwa tiaki ake tao a mena naba iaon te aba ao a bon taua naba bwa a nang mena ikekei. A na bon rinanon raoi aron are karaoaki ao bon anne naba ae I a tia naba ni bubutia taan ababa bwa ana karaoa raoi eti te waaki n aron ae ana bubuti te *sublease* mai iroun te Tautaeka.

Tia Babaire tao I a reita naba te bubuti aio ngkana e kona naba te Tautaeka nora riain noran tiaia tenan auti ake ana auti te Tautaeka I a bon tia naba ni iraorao ni maroro ma Te Minita iaon aio ao ngkana ti nora ngkai aon ara tabo ae Betio ao bon tao TUC e nang mwaiti ngkai tenan auti ae ti bon ataia bwa tao bon aron mwaken tenan auti ngkoa ma rimoa n aia tai kain Buritan n taian te korone ae e a tekateka n aekakin. N na anga te katoto teuana te Tia Babaire, te auti are autin te Tautaeka ae ti maeka iai ngkai ti ngaira iraman e aki ngaun kain ara utu ae ti mena iai ao te tabo are ti mena iai are mwakena ni kabane iaon Betio e kona ni mena te auti ae tao uabui (20) te auti ke tenibui (30) te auti ma tera ngkana e taratara naba te itera aio Te Minita ae karineaki ao te Tautaeka ngkana e kona ni manga nori raoi tian tenan auti aikai bwa e na noraki bwa aron tein ngkai kainanoan te aba ngkai nakon are n taai ake rimoa e bon karakako te aomata iaon Betio ao e karako naba te aomata iaon Bairiki ao TUC n aron tiatianakin te mwainging n ana tai te korone.

Ngkai e a rangi ni mwaiti te aomata are a bon okiri abaia ao tera ngkana a nora naba are tian naba tenan auti akanne taiaoka ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei mai Betio ibukin buokan ana titiraki ao eang ti kakoaua man ara itera bwa akanne ngkoa tenan mwake kanga ana mwake teuae Buritan tao e kakamauraoaia teuae Buritan n ana mwake ma ae ti tabe ngkai ti na rinanoia ma ara koraki ni mwakuri kain te *Lands* ma te *Housing* ti na kataia ni manga

rinanon aikai ma mwaken te *Housing* ngkai bon te tia moa ngkai ae n aron are n te *housing* ti 5 te *meter.* Ngaia ti na kataia n rinanoa aio tao ti kona ni kangai nakon 3 te *meter* ke tera ana iango te *housing* iai bwa ngkana tao bwa are ti ataia bwa marenan auti nakon marenan auti ti ataia bwa 100 *meter* a nang maranga marenan auti nakon te auti.

E kona riki n tei te auti teuana iai ngaia are aio ti na rinanona ma kain te *housing* bwa tera ti na kona ni manga rinanoia ma aio nikiran aaba akanne bwa ti kakoaua tangiran te aba irouia taan ababa e rabwa.

Tibiika*:* Te Tia Tei kabanean buokan am titiraki

Hon. Tebao Awerika: Ko rabwa te Tia Babaire ae ko karineaki ao tao bon kabanen naba buokan te titiraki aio. N na moanna moa man te kakaitau n aron tatauraoin Te Minita ae karineaki ni ibuobuoki nakoia taan ababa iaon Betio ai bon te kabanea ngkanne te bubuti.

E kona tao n aron ae e a tia ni kakaraoia ao I rangi ni kakaitaua nanon Te Minita aio n tatauraoi ni ibuobuoki e a tia nora riain ae tao e na manga moan tara riki aron tenan kananako ake a karaoaki te bubuti ngkana e kona tao n taoni moa akanne ke tautaui moa kananako mia iaon taabo ake a karaoaki ngkai iaon Betio ao tao tian te riboti aio n otinako ao tao e a waaki ngkanne ngkana a bon aki naba muti taan ababa ake a tekateka ngkai iaon abaia ni karaoa te *sublease* n aron angana ao kawaina ian te Tua te bubuti ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Te Minita

Hon. Ruateki Tekaiara: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei aio ma buokan te titiraki ibukia kain ana abamwakoro ae Betio ao tao I a rimoa naba ni Kaitauia kain au tabo ni mwakuri n aron tian kanoan te motinnano aio tiaki te mwakuri ae bebete ma bon te mwakuri ae bon nang bubura kaei aron tarakin aban te Tautaeka iaon TUC ma BTC ma e rabwa ngkai e a tia ai ti rinanoakina man te kabineti ao tao kanga ana taratara te Tia Tei ibukin ana bubuti te kananako tao ti a taraia. E koaua tao ti na taua moa te kananako bwa aonga ni uaa e aonga n unga n ara tabo ni mwakuri kawaekoan kawaerakean te riboti bwa e aonga n tia te babaire man te kaebineti ao tao ti a waakina ara kananako imwin tian aio ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ao e a bon bane buokan ara titiraki.

Ti a nakon ara titiraki are imwina e na tabekia te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang Hon. Dr Kautu Tenaua ao e na kaeka iroun te kauoman Beretitenti ae karineaki ao bon Te Minita ibukin te mwane ae Hon. Dr. Teuea Toatu ao e nakoim Tia Tei.

E BUTAKI ANA MWANE N TANIA TE KAUNTIRA IBUKIN KATEAN TE KARABUTI.

Hon. Dr Kautu Tenaua: E rabwa te Tibiika ao aio te titiraki:-

"E bubura mwaitin te mwane ae butaki iroun ana kauntira Abaiang man ana mwane n Tania Abaiang ibukin katean te karabuti. E kona Te Minita ni kabwarabwara bwa n rekereke ma te Tua ibukin te mwane n Tania e kona te Mayor ni bumwane man te mwane n Tania ibukin ana karikirake" ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te kauoman Beretitenti

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa ana titiraki temanna rauou n Tia Tei ae karineaki ao aio kaekana:-

"I kukurei n taekinna bwa e aki butaki ke ni kabonganaki mwanen Abaiang Trust Fund ibukin karaoakin ana prison cell Abaiang bon iai mwanen te karikirake aio ae tauraoi mai iroun China" e rabwa.

Tibiika: Buokan am titiraki Tia Tei

Hon. Dr Kautu Tenaua: E bati n rabwa te kauoman Beretitenti ae karineaki are bon raou naba n Tia Tei ao tao I kan bubuti bwa are iai te rongorongo are e a tia ni bon kaweneaki imatan te kauntira e a tia naba n ataia te Unimwane ke Teboutabun Abaiang ngaia are kanga I kan katerea ikai. Te titiraki ngkanne e kangai ao tao ti nang nakon te titiraki are imwina e aoria bwa bon iai kanoan te bwai anne ma are tao te *implication* n aron am kaekaeka te kauoman Beretitenti are bon raou n Tia Tei tao e na bon manga okira naba ngkanne are kanga te aomata are tabeka te rongorongo ni karokoa inanon bain te kauntira ao tao bon Unimwane.

Ma au kan titiraki n reita aio bwa e kanga aron te mwane n Tania are kaweneaki tao ibukia Kauntira ni kabane antai ae iai mwakana nib uta te bwai anne e bati n rabwa.

Tibiika: Te Kauoman Beretitenti

Hon. Dr. Teuea Toatu: E rabwa buokan te titiraki Madam Speaker ma tao e koaua I aki ataia bwa are aio bon ana titiraki ae toka ibukin angkoa e a tia ni butaki kanga tein ana titiraki aei e a tia ni butaki te mwane n Tania ngaia are I kaeka ni kangai akea naba 1 te tianti akea ana mwane n Tania Abaiang ae e a tia ni butaki ibukin te *prison cell* tiaki ataia bwa e reke mai iaa te rongorongo anne.

Ma aron kaekana ngkai e na bon riai n ataia naba raou n Tia Tei bwa are te mwane n Tania ibukin abamwakoro ke tao e aranaki bwa te *Island Council Trust Fund* are tibwa kabwataki n auti aika nako e tuai

naba ngkai n uki bwa are iai ngkai te babaronga ae karaoaki iaon kaukan te *account* ae na kaukaki ma kanga ian te Tua te ANZ ao tao e na ataia naba raou n Tia Tei bwa iai te *motion* ae N na tabekia n te wiiki ae na roko iaon kaukakin te bwai anne. Ma kaekana ngkanne ngkai kanga tiaki kona moa ngkai n taetae bwa antai ae nang buta te mena bwa are butakina ian te Tua ae te ICTF te *act* ngkai iaon tao aia mwane n Tania e aki kona ni butaki te mwane ni karokoa 10 te ririki imwin teina ngaia are kanga I taku bwa kanga e bane te tai ae ti na taekina ngkai butakin te mwane bwa are e aki kona ni karaoaki te bumwane ni karokoa. Ma n tein te Tua ae ngkai butakin te mwane e na bon riai n roko mai iroun te Kauntira nakon te komete ao te komete ngkanne e na manga kanakoa nakon Te Minita ibukin are bon kawain butakin te mwane, nanona anne ngkanne tein aron butakina ma are koaua bwa are e tuai moa bwai te bwai anne ma e raoiroi tao e na ibuobuoki anne.

Tibiika: Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. Dr Kautu Tenaua: Ao e bati n rabwa Te Minita te kauoman Beretitenti n ana kaeka ao tao bon manga bon te bwai teuana bwa ibukina ae tarakin te mwane n Tania ibukin Abaiang e noria Unimwanen Abaiang bwa e na riai ni iai kanga tao aia *say* n aron te babaire ibukin te mwane n Tania bwa are n aron otaia ao tao bon otau naba ngkana ana mwane n Tania te aba tao e na bon okira atun te aba ma tao bon te bwai teuana ma tao anne tera ngkana iai angana ni karinaki tao te *amendment.*

Bwa imwain ae I tekateka ao I rawa ni mwaninga tao I a reitaki naba ma ngke te Kauoman Beretitenti bwa I taku bwa ko bon tia naba ni karabwarabwa nakon China e rabwa naba ngkai e kona ni karekea te ibuobuoki ibukin aio ao tao iai riki ibuobuoki tabeua akana tao e a tia ni kawenei te Kauntira nakoina, e reke naba ara tai aio ni n tabeka te karabwarabwa nakon China n aron nanona ni kan ibuobuoki ana akoi nakon te kainano ae wene ngkai. Bwa e aoria bwa are a bon ongora te Unimwane Tia Babaire ao Unimwane bwa ngaia tao te rongorongo are a tia ni kaongoaki e bure bwa are te taeka are otinako ibukin taekan te mwane ae $150 tengaa bon te taeka ae e otinako mai iroun te aomata ae onimakinaki bwa e taekinaki te koaua nakon te kauntira ao nakoia naba Unimwane.

Ma te bwai ae kanga e raraoma iai te unimwane ao bon kauntira naba bwa te taetae ni kawai ae kangai bwa bon mwakau ni buta te mwane anne ngaia are e aoria bwa are tao ti a manga bon kaitiaka aio I a manga bon reitaki ma te kauoman Beretitenti iaon ana iango te

Unimwane ni katamaroa ngkana arona bwa e na kona ni butimwaeaki tao n taai aika na roko ao e bati n rabwa.

Tibiika: Te kauoman ni Beretitenti.

Hon. Dr Kautu Tenaua: E rabwa riki buokan te titirakiao e koaua, eti e raraoi ana iango ni katamaroa raou n Tia Tei temanna ae e karineaki ma e koaua bwa are aikanne babaronga aika ana karaoki bwa n aron ae I taekinna ngkai, te bumwane moa ngkai kanga titabo ma akea nanora n taekinna ikai bwa are tebwina te ririki mangkai ao ea tibwa kona ni butaki iaan te Tua ae ngkai.

Ma tao e koaua bwa ngkana tao e roko te tai anne ao e na bo te titiraki bwa antai aika ana butia ao e rabwa ngkanne bwa akanne tain ngkanne katamaroa aika ana karaoaki tao e na bon kateaki te Komete teuana n te abamwakoro teuana ma teuana. Tao e na iai taian *rep* mairouia unimwaane, mairouia kaawa, mairouia antai riki aika ana rineaki bwa aongkoa ngaia. Ma ngkanne are tao aikai are ti a manga karaoa kanga te maroro ma abamwakoro nako iaon te mena ma e koaua antai ae bwaina te mwane anne.

Kanga te titiraki, are kanga bon iaan te Tua ngkai are tao ngkana arona bwa eti ma otau ae e memere iaon te Tua, tao bon n taina moa aio tao bon te *island council.* Ao tao bon ngaia ae aranaki tenan *island council trust.* Ma butakina tiaki ngaia te mwaaka ae e na butia n taainako bwa bon iai ngkanne te babaronga ae karaoki iaon taian rikirake ma tao e bon ataia naba raou n Tia Tei bwa are a tia n roko unimwane bwa tao e koaua bwa are iai aia raraoma are a taku bwa ea butaki te mwane ann ma are ti a bon tia ni kawenei taian ware nakoia, ti a tia n raa, I a tia ni *produce* te mena ao bon akea te mwane ae ea tia ni butaki ibukina.

Ao e kuri n angaraoi bwa are bon te wiiki are imwaain rokoia ao i *China* ea tiainaa te mena bwa e na mwanena *Christmas sell* i Abaiang. Ma e koaua e rabwa anne ao tao bon teuana te katamaroa ngkanne ae iai aia iango unimwane aika a roko naba mangaia ae a taekinna bwa tera ngke ea bon karekeaki ibukia unimwane ae kanga e okoro bwa ena kairaki mwaakai. Ao I taku tooi ni iango ami iango anne ma e koaua bwa akanne bwaai aika ana *considered* ma aika ana roko, ngkana a kariaiakaki bwa bon totoko bwa tao e koaua a na kairaki unimwane bwa are koaua iaan ara katei aomata aika a kakanato bon unimwane. Ma e koaua bwa ngkana bon iai te Tua ae kanga ae bon *assured* iai kanga bwanaia ke tao mwakaia inanon te babaire n te mwakoro, I taku bwa e na, ma e raoiroi bwa I a bon katikua nakon te *ministry* ae tabena tao nakon te *cabinet* bwa e a iangoaki

anne inanon taai rake aikai. E rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki ngkana iai riki te Tia Tei.

Hon. Dr Kautu Tenaua: E aoria bon ti te kakaitau, te kakaitau n aron ae noraki, ana noraba te kauoman ni Beretitenti bwa e noora aron ana iango te unimwane ni katamaroa ao tao te katamaroa naba ibukin tararuakin te mwane aei. E bati n rabwa.

Tibiika: Ao I taku bwa ea bon rauaki nanom te Tia Tei ni kaekan am titiraki, ti a nakon ara titiraki are imwiina, ena tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinaieta Hon. Harry Tekaiti ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin rongorongo, itoman ao mwamwananga ae Hon. Tekeeua Tarati. E a nakoim te Tia Tei.

BUKIN KATEAN TE ANTENA IAON KAINABA, NABEINA AO TABITEUEA

Hon. Harry Tekaiti: Ko rabwa, ko aitau Madam Speaker ao I kukurei naba n te ingabong aei ao imwaain ae I kanakoa au titiraki ao I tao ia kauataoi bwana ni kamauri ao I a reitai naba ma au abamwakoro ae Tarawa Teinaieta nakon Madam Speaker, Beretitenti, kauoman ao kaain te *cabinet,* te *leader* n te kaitara ao bon raou, taan tei ni kabane ao kaai Kiribati ake a ongora n te tawanou aio. Kam na bane ni mauri.

Ao e koaua, aio au titiraki ae nambwana onbwi ma uoua iaon te *oder paper* e kangai taekana, I kan butia te Minita ae rine n te *communication* ngkana e kona n reitaki ma te *Vodafone* ao ni butia bwa e na katea teuana ana aentena are e na kona n tobwa aia kainano kaawa aika Kainaba, Nabeina ao Tabiteuea ni buakakan te *signal* n te tareboon ao n te *internet.* Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao imwaain ae I kaeka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawaieta ao I a moanna ma taeka ni kamauri n raonai ma kaain au abamwakoro ae Tamana n ikotaki ma kaain au botaki ni mwakuri ae te MICT ni kamauriko te Tibiika n te ingabong aei ma taan mwakuri, te Beretitenti, te kauoman, raou ni Minita, te *leader* n te kaitara ao taan tei ni kabane ao taan ongora. Kam na bane ni mauri n aran ara Uea.

Ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki, I kukurei n taekinna ae ea tia Vodafone ni karaoa ana bobwai ibukin taian *repeaters* ake ana kanimwi ni kawan Tarawaieta ibuin katamaroan te

tareboon ao te *internet.* Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Harry Tekaiti: I a kaitaua te Minita n ana kaeka ao e koaua kanga ea bon toroba naba kanga te kantaninga n tabekan te bubuti aio ao e koaua tao bon ti buokan te titiraki ao tao e aera ngke tia mwemwekia naba bwa katean te aentena. Ao e koaua are e bon teimatoa n aki raoiroi n aron are I tia n tataekina te kakanga ni kaawa aikai ao tao aio are kanga are a bon iangoia naba bwa a taku bwa e na tobwaki aia kanganga iai ao tao e koaua are bon tiaki intinia ngaia ma ti taku bwa tao te aentena bon ngaia te kabanea ae e na tobwa te kanganga ngkana e tei te aentena anne kanga te *best solution* nakon te kanganga.

Ngaia are tao anne ma e rabwa ngkai iai mwanewean te *device* anne ao tao N na ti bubutia riki te Minita ae karineaki, nanona bwai aikai ngkanne ngkana a kateaki, e na iai ke tera nnena ae ena kona n tei iai? I kan bubuti tao e kona riki ni kamatata tao e na bon kainanoaki naba te tabo ae rietata ibukin katean ana ke tao te *repeaters* aikai ke kanga te Minita taiaoka.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua are n te tai aio n aron are e tao e taekinna te Tia Tei, te kanganga bon are i marenan te kauntira i Abaokoro ni karokoa i Buota. Kaawa akana a mena iaan te marena anne ngaia ngkanne are a rangi n rotaki riki ni buakakan te *signal* ao n aki rorokon te tareboon. Ao e koaua are I taekinna, iai ngkai te *tower* are e mena teuana i Abaokoro ao teuana are i Buota ao ngkanne e kangai, iai aia kataratara naba bwa ana kanimwa teuana i marenana, ao ngkanne tao mai ikanne ngkanne ana kanimwii tenan *repeater* n taabo akana teniua akanne bwa aonga ni katamaroa te *signal* nakon taabo akanne.

Ma e koaua aikai a tataningai ngkai aia aentena, aia bwai ni mwakuri akana tenan *repeaters* n aron kaongoakiu are iaon kawaia n roko ao ngkana arona bwa a roko ao ea waaki naba te mwakuri. Te kantaninga ao te katautau n aron are a kaongoai bwa ngkoa ni moan te ririki ae boou ao ana kona n roko aia bwai akanne ao a kanimwi naba.

Ao e koaua, I nanokawaki ngkai ea okioki naba te titiraki aio ao kanga ti bon kakoaua bwa e aki rangi ni waekoa aron kibarakin te kanganga aei ngkai ti bon kakoaua bwa are tenan *operator* ikai akea ae kanga ana tarai te kan mena ma te Tautaeka are tao ti a kona naba ni

kangai karaoia bwa are aikai tenan *private cell* ma iai bwanara ni kakaaungaunga nakoia ngkana arona bwa a teimatoa n aki kakaonimaki nakai.

Iai naba te mwakuri ae ti na manga karaoia imwiina, ngaia are I rereitaki naba ma kambwana aikai ao au kantaninga bwa ti na manga maroro naba imwiina bwa are ti na kakoaua tao riki ngkana ti a roko ni moan te ririki ngkana arona bwa aki koaua nanon aia kaeka ae anganganira ao anne e rangi ni kananokawaki.

Ngaia are I rangi n nanokawaki ngkana arona bwa aikai bwai aika ana taetaekin naba. I a tia n tuangia au botaki ni mwkauri, I aki tatangiria bwa N na *copy and paste* au kaeka are I anganna te auti ae nako ao N na manga karaoia naba. A ongo bwanau ngkai te Vodafone ao ana kibara aei, ngkana e aki ao tao tia manga kaitibo mangaia ni moan te ririki bwa tera.

Iai te auti *solution* are imwiina ngkana bwa arona bwa e bon aki kona ni waaki aei, iai ara *operator* teuana ae manga waaki ngkai ngkana ti kona ni karokoa naba n te atai. Aikai ara nonori n te tai ae e abwabwaki ngkana arona bwa e teimatoa n aki karaoaki nanon bwai ake a tataekinaki irouia ara taan Tei are bon ana tabeaianga te botanaomata ao kainanon te botanaomata ao korabwa Madam Speaker.

Tibiika: Buokan riki am titiraki Tia Tei.

Hon. Harry Tekaiti: Ao I a kaitaua riki te Minita ao e koaua I kakoaua te Minita aio bwa bon temanna ae e rangi ni kakamwakuri naba nakon kanga tabeka ake ti tatabeki n te auti aio. Ao e koaua are bon iai toki naba te konaa ao e koaua tao ti teutana Madam Speaker bwa are e koaua ti tabeki naba ngkoa, I tabeka naba te titiraki ibukin kaawa ake i meang riki ao e koaua ao I kaitaua ao e reke naba au tai ni kaitaua te Minita bwa ea kibaraki naba n te tai ae waekoa ma e koaua e aki naba n rangi n raoiroi te *signal* ao te tareboon n ara kaawa naba akekei.

Ma e rabwa bwa tao au kantaninga, eti anne bwa tao ti na kantaninga te *operator* are teuana n te tai are, tiaki tao te kambwana teuana are ena kona ni manga roko ni ibuobuoki nakon ke ni buoka Vodafone ngkana arona bwa ea bon aki tao kona ni katoka ara kainano Vodafone n ara abamwakoro aio. Ao ti bon teimatoa, te kanganga bon tangiran aio ao ti na teimatoa ao e koaua ara botanaomata ana bon teimatoa n okioki ao n tuangira bwa aio te kainano ae ena riai n tobwaki ngaia are tao e koaua e bon namakinna te Minita. E aoria bwa I rangi ni kukurei n rereitaki naba mangaia ibukin tao n taai ake ko taku te Minita bwa ko tauraoi iai, ti na manga bon maroro

riki iaon kainano aikai Madam Speaker. Ao e rabwa riki am ibuobuoki ao am iango ni katamaroa are koa tia n taekini ao au kantaninga bwa a bon ongo kaain Tarawa Teinaieta ao a bon rauaki naba nanoia n aron te mwakuri ao kibarakin bwaai ake tao ana kantaningaia nakon taai aika imwaira. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: E koaua Madam Speaker, ao e rabwa riki te Tia Tei ao e koaua kanga ti bon rangi n nanokawaki n aio bwa are e koaua bwa Tarawaieta bon ae irarikin naba te *south* ikai ao ara kantaninga bwa e na rangi n tamaroa riki ana *reception* ke ana *connection* nakon te *internet* nakon aba ake a rangi n raroa. Ao ngkai I ongo ana kanganga Tarawaieta kanga e bon *awkward* anne bwa are ngaira n te itera maiaki iaon abau ae Tamana ea rangi n tamaroa te *internet* imwiin te *rollout* are e karaoaki n taai aika a nako, ao ai raroara ma Tarawa. Ao naakai ae a bon rangi n tena bwairia ma Tarawa ao a rangi n tionako n te bwai n reitaki ae tareboon ma te intanete.

Ao e aoria a bon ongo bwanau kaain Vodafone ao N na karawawata bwanau. E a tia n roko, ea tia n anga bwanana te *ocean link,* ao e tuangai te Minita tia tauraoi n *rollout* nakon aba akana a buakaka te intanete iai ma au kaeka nakon te *ocean link* katiai moa tabem akana i Kuria ao i Aranuka bwa are ngaia ngkai ae a mwakuri iai, ngkana e tia tabem anne ao tia manga noora are imwiina.

Bwa tao e koaua, ti kona ni *controll* ke ti kona ni kairaki n te bwai ae te *monopoly,* awanne ae I aki tangiria n au *ministry* bwa ana iai ae *play* te *monopoly* inanon ara industry ke ara *center* ao ti na riai ni kakaea bwain aorakiana. Tin a riai ni karokoa, ngai irou katokana ngkana ea rangi n *slow* te *service,* ti na karokoa ana *arrival* bwa ana *play* te *competition* n te aba anne bwa e aonga n rikirake te tamaroa. Ao ko rabwa Madam Speaker a bon ongo bwanau kaain te Vodafone ae matoatoa bwa ana riai ni kibara aio n aki manga tangiria bwa ti na kaokioka te aekaki n titiraki aio manga n te auti naba ae ena roko. E na riai n tia mangai nakon te auti ae ena roko.

Tibiika: Kabanean Buokan am titiraki Tia Tei.

Hon. Harry Tekaiti: E rabwa, ao I rangi ni kaitaua te Minita a e koaua ti noora nanona ao e koaua e rangi ni korakora nanona ngkai e kabwaka bwanana ngkai. Ao e koaua, eang ngaira naba kanga e bon koaua are ti bon rangi ni kaan ao kanga n aron ngkoa kaekaeka ngkoa n taai aika a nako, kanga tao te kambwana aio, kanga n aron taraan ara abamwakoro ao kanga ngai irou n

taran te *business* ao e rangi ni *viable.* Ngaia are ngai irou ma tein ara botanaomata ao mwaitia ara koraki n ara abamwakoro, kanga irou bon akea ana kanganga ngkana arona bwa e katamaroai ana *service* iaon ara abamwakoro, ao I taku bwa ena bon karekemwane.

I taku n aron are kanga I bon kamatebwaia ma aron mwaitia naba ana *customer* iaon ara abamwakoro ao I taku bwa e bon rangi ni karekemwane iai te kambwana aei ma e aroia bwa are tera are ngkai I bon teimatoa n taekinna bwa bon akea te tamaroa ae ti na kona n namakinna bwa ana tobwaki ara kanganga ake ti a tia n tabetabeki inanon te auti. Ao e koaua ae a kakai naba nanoia ara botanaomata bwa are te rikirake ngkai bwa te reitaki, ngkana akea reitakim ke e rangi ni butimwere te waaki n reitaki n te abamwakoro bon te birimwere naba aron rikiraken te abamwakoro anne.

Ngaia are I taku bwa ti a tia bon kawenea ara bubuti nakon te Minita ao e koaua tao kona tarai *options* tabeua akana I taku bwa ana kona n tobwa ara kanganga. Ma eang are ea bon tiku iroum ao I rangi n teimatoa n ikan mamaroro mangkoe n ongongora bwa tera aron buokan ara kanganga aio bwa e aonga n ae ea bon toki ao tao ea toki naba kaberororа ao manga uotakin titiraki ae aekakin aikai nakon tao auti aika imwaira Madam Speaker. Ko rabwa riki te Minita ao I taku bwa e rabwa te kaeka.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei. Ao e koaua Tia Tei mena irarikim n tainako ma am botanaomata ibukin te tabeaianga ao te kanganga are a taonaki iai n tainako ao e koaua e aki riai bwa ana kakaingaingaki ngkana iai angana ao e kona ni montaai riki n roko te *service* anne.

I boraoi ni iango ma te Tia Tei ao e koaua, are te Vodafone ibukin te ongora ao ngke e moan te Vodafone ao e anganaki aba aika Abaiang, Maiana ao Onotoa bwa ana tabo are ena karikirake iai bwa e *viable* te karikirake anne bwa e bubura te mwakete ikanne. Ao iaan te kantaning are te *requirement* are ena kantaningaki iai Vodafone, bwa ena karokoa, ena uarokoa te aba anne te *governance* nakon te mwaiti ae 75% nakon ana *total population* aba aikai.

Ni karokoa ngkai ao e tuai man reke 75% anne ngaia are I taku bwa I a moanna n rangi ni *frustrated* ngai ae te Minita iai. Ao ngkana arona bwa e teimatoa aio, N na reitaki ma au botaki ni mwakuri ae te CCK, ngkana e kona ni karaoi ara babaire tabeua aika a rangi n tena, ngkana aikoa kona ni kakoroaki nanon ake ti kantaningai iaan te boraraoi n te moan tai. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao tao ea bon bane buokan am titiraki ao ti a nakon ara titiraki are imwiina ae e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton Hon. Bakaia Kiabo ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin karikirakean tea ono raina ao rawaki Hon. Mikarite Temari. Ao ea nakoim te Tia Tei.

BUKIN KARAOAN KAWAI NAKON RIITI AIKA BOOU IAON KIRITIMATI

Hon. Bakaia Kiabo: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I tabeka au moan titiraki ibukia kaain au abamwakoro ae Kiritimati ao Kanton ao I a bon anga moa te bwana ni kamauri nakoim Madam Speaker, kaain am aobiti, te Beretitenti, te kauoman, Minita, te *leader* n te kaitara, kaain Kiribati are a ongora. Kam na bane ni mauri. Ao aio Madam Speaker au titiraki.

Moan te kanganga te roko irouia aomata n aia riiti aika a boou ibukin abwa akea kawai nako iai ao iai naba kai aika a korakora n aroia burukam aika mena iaon riiti aikai. E kona te Minita ae karineaki are e tabena aio ni ibuobuoki iaon karaoan te kawai ao kaitiakan aroka aikai? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitokamauea Madam Speaker ngkai ko kona n angai au tai bwa N na kaeka ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki man te aba ae Kiritimati ao Kanton. Ao aio kaekana man rabwatan te Tautaeka man te aono n raina. Bon taben au botaki ni mwakuri karaon te kawai ke *access roads* nakon riiti aika a boou. Ibukin ngkanne kaitiakan te aroka inanon te riiti ao I karautaeka n taekinna bwa n aron ae e ataaki ao man tabangaki iaon Kiritimati ni kabuta ao bon taben te tia riiti kaitiakan nanon abana. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Bakaia Kiabo: Ao e rabwa Madam Speaker ana kaeka te Minita ae karineaki ao e koaua iaon kawai ake tenan *access road* nakon taian riiti aikai ao e bon korakora kainanoakina irouia nakeke ana roko ni karaoa aia riiti ke n tekateka n aia maeka ao n te tai aio ao bon aia bubuti n te tai aio tao nakon ningai ae e na kona iai ni kawaekoaki bwa e aonga ae a waekoa naba n roko n tekateka n aia riiti. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Mikarite Temari: Madam Speaker aio riki buokan te kamatata iaon ana titiraki te Tia Tei ae

karineaki mai Kiritimati. Ngkana ti katamneia Kiritimati iaon taian riiti ao I aki noori abwa kanga taabo aika a tutuki iaon taian burukam. Ngkana ko tara *Poland* taian riiti, akea te burakam iai, ngkana ko tara Tabwakeauea aua akea naba burukam iai. Ko tara Banana ae boou n te *main camp,* akea naba taian riiti ni maeka ae tira iai te burukam.

Madam Speaker kai Kiritimati bon aban te Tautaeka, te *state land* ao riki ena kaman ataia te Tia Tei ae karineaki bwa are ea kaman kibaria ngkai te *lands,* ea kaman mwakeni aba ao are e bon tabena ngkai te *lands* ngkai n ana bwai ni kataratara n *plot* raoi te aba. Taian *spot* akeke ao e katanei kawai ao ai taben ngkanne te *Linnix* man te HMMD ni ibuobuoki ma te *lands* n barongai raoi te kawai.

Ngkai ti nako, ngkai ti kitana Kiritimati ao e bitaki Kiritimati, e tira aika a tia n roko n aia riiti, e aki reke arona. E aki reke aron ae a roko n aia riiti, a kakaitau iai Madam Speaker. Ngke e nako naba te kauntira ae I kakaea naba imwain nakomaiu ao ti kakoaua bwa iai kauntira man taian kaawa aika a kakaokoro. I tuai man noora aia tabeka kauntira aikai man aia *ward* ae a kainanoaki kamwaingan burukam ke karaoan kawai mairouia aia botanaomata.

E namakinaki naba Madam Speaker bwa are bon taben te tia ababa, bwa e nako n te *lands* ao ngkana e bobonga raoi ana *application form* ao e nako ni karaoaki ana *plot*. Ao ngkai I nakomai, ao ea bon tira aika a roko n aia riiti ao I kakoaua bwa iai tabeman aika a roko ti man te mwi ni keang. A bon roko n ara aobiti n te *main camp* ni kawarai ao I nooria aia bubuti ao I a kaman tia n tuangia are e roko te moan kataratara man te *lands* ao ea waaki naba ao ea karaoaki naba.

Ma angina akan a bon roko ma e aoria ngkana iai tabemwang ae a mwaneweia te Tia Tei ae karineaki, I teimatoa ni butia bwa ana kawara au aobiti. Ana kawara te kautira, ana kawaria aia Tia Tei n aia kauntira aika a kakaokoro man aia kaawa e aonga ni uotaki aia kanganga ao ti aonga ni bon nooria raoi bwa bon tooi ni kanganga. Ma tiaki ana kanganga te maroro tao riaan boti. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan riki am titiraki.

Hon. Bakaia Kiabo: E rabwa Madam Speaker ana kaeka te Minita ae karineaki ao I taku bwa, eang kanga titiraki aika ti anganaki n te tai aio bon aia titiraki kauntira aika a karokoa ao a taku naba bwa a tia n tabetabekia inanon aia botaki ni kauntira. Tangiran te kawai nakon tabo ake ana kona n roko iai n riti.

Ma e koaua Madam Speaker eti are e taekinna te Minita ae karineaki, iai aika a tia n roko n aia maeka ma bon angina ane e roko n aia maeka akana a mena mai moan te kawai.

Ngaia are iai ngkanne tenan kauatao nako buki, ae ngaia I taku bwa a karokoa ngkanne aia bubuti are tin a tabekia n te tai aio Madam Speaker. I taku bwa a bon kakauongo nakon aia titiraki ibukin karokoan te kawai n aia tabo. E koaua Madam Speaker ngkana kona kaea te tabo are kona mena iai tao te kateniua ni kauatao man are te kawai, are i moan te kawai ao n tabetai te kabikebike ao I taku bwa bon aio n aron are e taekinna te Minita, tenan riiti ni kabane iaon Kiritimati, a kaman tia ni koro mwabeaki ma te kawai ni karoroko iaona bwa ana kona ni bane n roko botanaomata akeke a mena n aia riiti n aia tabo.

Ao ti kaitau ao n aron are I titiraki iai Madam Speaker ao e aki kaeka raoi au titiraki te Minita bwa ana roko ningai are ana mwakuriaki kawai aikai. Ao nanon te kantaninga ngke e tia te kataratara ao a kanakoaki riiti nakoia te botanaomata bwa e na riai naba n tia te kawai Madam Speaker. Ao anne are ti a tabeka iai kanga aia kainano ara botanaomata are a bon karokoa inanon baira ao I taku bwa are a bon kakauongo naba bwa tera aron kaekan are ti a tia tabeka aia kainano iai.

E koaua Madam Speaker, ti na reita buokan te titiraki iaon are aroka akana burukam ao ti kakoaua n aron are e taekinna te Minita, eti iai tabo akana bon akea iai tenan burakam ao n aron aio ao bon iai naba tabo ake a rangi n totoa kaei tenan burakam n aron are e kaitara ma te uteero ke te CCH ao iai ngkanne maeka akana, ma a bon ti karokoa aia bubuti ma ngkana ana kona n rinanoaki bwa te aoraka ngkanne te tabo anne ke te maeka are ea tia n anga naba te Tautaeka nakoia taan maeka ea bon onrake te burakam nako buki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Mikarite Temari: Madam Speaker ao I karabwa riki te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati iaon ana kaoti ao ibukin riki buokan ana kamatata nakon are ana tangira karaoan kawaia, ea kaman kibaria te *lands* ni mwakeni ao n reitaki ma au aobit ae te HMMD ni barongai karaoan kawai. N na bubutia riki ngkana bon iai riki aika a bon rangi ni kainanoia ao a waekoa n roko n ara aobiti ti aonga n ata raoi bwa engaa raoi te moan kanganga e aonga n ae ti kibaria. Ngkai e aki teretere bwa iaa, n te *main camp, Poland* ke Tabwakeauea. E kakawaki ae N na butia naba te Tia Tei ma akana a bon ongo aia kanganga, a nako ni kawara te *ministry of lands and Phoenix* n tuangia raoi aia

kanganga iaon kawaia bwa e aonga ni waekoa n nooraki.

E buakaka tao e a bon tia, ao I at ate kanganga ngkai n tabo akanne bwa are angina a bon roko i buki, ake ai te kateniua ni mwaake irarikin te kawai. Tabeman a bon ma are a bon karaoi oin kawaia. I ataia N na bon roko ni kabane ni bon karaoi oin kawaia ma iai aika a bubuti bwa e bia bon reke raoi bwa tabeman a toka iaon aia riiti tabemwang. Are ngkana a roko ngkai kaain te riiti arei, akea ngkanne kawaia nakon aia riiti are mai i buki bwa are a bon karaoa kawaia nakai nako buki. Kanga bon akea te kanganga n rokom n aia tabo ma I noora ngkai te kanganga are ti maroro mangaia are a karaoi kawai, nakeke a moan roko ni katiaki aroia akana a mena mai buki, are a bon riaon naba are a bon karika kawaia. Ao tia noora ngkai te kanganga bwa are angina a roko ao a manga bon katei iaon aia riiti nanona ana akea kawaia nake mai buki nakon aia tabo.

Ma are e bon tamaroa ana mwakuri te *lands* nako iai, ma ti ana bwai ni kataratara ngkanne ao I taku bwa are ea tia ni waaki te mwakuri ao ngkana iai tabo tabeua are e bon nanonna, tia bubuti riki bwa ea reitaki nakon au aobiti, ti aonga ni kibara te kanganga aei.

Ma ti bon teimatoa ni karautaeka nakon are ngkana ko bon tangira katiakan am riiti. Ti aki birinako man te, e tauraoi ana bwai ni mwakuri te *linnix* ni kaitiaki ma kona bon hire. Tia ki kan kaokoroa aio bwa are bon te Tua. Kona *hire* te bwai ni mwakuri ao anne naba buokam naba man te Tautaeka iaon Kiritimati e aonga ni waekoa n itiaki am tabo ngkana koa bon kainanoia. Kona bon kaboa, kanga akea ae *free* bwa ti bon aki kakaraoa anne bwa are bon te kaitiaki ana tabo te aomata.

Au kabanea ni maroro iaon ngkana ea nanonna iaon Banana, are bon ti teutana te burakam iaon Banana are ngkana ko na bwake nakon *captain cook* ni kawai. I aki ataia bwa ngkana te riiti ni maeka anne ke te riiti ni *business* bwa are angin ngkai te riiti ni *business* are i nooria iaon Banana n te *main camp,* kanga riiti ni *business* akana a mena riki iai te burukam.

Ara kantaninga ngkanne are kona bon *pay* ngkoe te *businessman* ngkana am tabo anne are bon te riiti ni *business* e bon kakan naba ngkanne ae kona kaboa boon te *hire.* Ko rabwa Madam Speaker ao are i eta.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Bakaia Kiabo: Ao e rabwa Madam Speaker bwanan te Minita ae karineaki ao I taku bwa e koaua ae taekinna n tabetai taan roko n aia

riiti a bon karaoi kawaia ao tokin te tai ea bono kawaia. Ao I taku bwa aio, ao e rabwa are e a tia n taekinna te Minita ao kanga bon te kantaninga ngke e tia ana waaki ni kataratara te *lands* ao e na riai n tia te kawai ao e aonga n are akea naba te kanganga bwa koa bon kona naba n roko n am riiti.

Ao I taku bwa aio bon te bwai ae e na riai ni karaoaki n te moan tai iroun te Tautaeka ngke e kanakoa te riiti, ao e tia ni kataratataraki ao ea tia n nako te *plot* ibukin tenan tabo ao I taku bwa te kawai ngkanne e na riai naba n tia bwa are e aonga n ake te kanganga nakon taai aika ana roko n aron are e taekinna te Minita, ngkana a tekateka ao n tabetai akea kawaia bwa ngaia te riiti naba, iai naba te maeka are i moaia. Ti a bubuti nakon te Tautaeka ibukin karaoan aio bwa e aonga n are e bon aoria aia mwakuri n tia ao te roko e bon aoria e bon aoria irouia te botanaomata bwa are ana bon tabe n roroko bwa are ai akea aia kanganga bwa are ea bon reke kawaia nakon aia tabo ke aia riiti.

Ao ibukin ngkanne are te burukam, ao I taku bwa are a bon ongo ao I taku bwa eti anne ao ngkana te bubuti nakon te Minita, ngkana iai ana kona ni ibuobuoki ni boon ana bwai ni mwakuri nakoia te koraki ake tao tiaki bitineti ake bon aomata ake ana *hire* ana bwai ni mwakuri ibukin kaitiakan aia tabo ngkana iai ana *special rate* ke te tao te boo ae e na rangi ni kona ni kataira te aomata are ena kaitaka ana riiti. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita

Hon. Mikarite Temari: ko aitokamaeuea riki Madam Speaker ao buokan riki ana kan kamatata te Tia Tei ae karineaki, ti rangi n tauraoi n reitaki ma ngaia, ni itamwaomwao ao ni iraorao iaon tobwan ana kainano te nati ni Kiritimati e aonga n tonu raoi kanoan tabera ae ti kabaeaki iai inanon te aua n ririki. Ngaia are te ikareke bai ae e tamaroa, te maroro ae tikiraoi, e na angan tei Kiritimati te mwengaraoi ni koaua ni koaua. I a boboa naba waen tariu are n te *lands* bwa are I kakoaua ea bon kaman waaki, a kaman roko ana bwai ni kataratara. E bia kibaria riki ngkana e taku bwa e tia ao riki are a kaman tia ni waaki ma tia taona tabon inaia riki e aonga ni waekoa ni kaekaki ana bubuti te Tia Tei ibukin riki tabeman kaain Kiritimati ake a kan kamwengaraoaki ao ni waekoa ni kan roko n aia riiti.

Iaon ngkanne te *hire* are ti a, tao I a karautaeaka iai ngkanne, bwa are bon bwaai ni kabane ni kaboaki. Akea ngkanne mwaakan ngai ngkanne te Minita n tuatua bwa e na *free* ke ena aera. Ai bon taben au tia koroboki ma ana kambwana, ana *ministry,* au *ministry* te *linnix* ni

barongaia. Tao ai bon rokon te tia bubuti, antai ae ena ataia ao e kona n angaraoi inanon taina are a bon kai reitaki mangaia iaon buokan ana riiti. Ko rabwa riki Madam Speaker.

Tibiika: Ngaia ea bon bane buokan aara titiraki anne, ti a nakon are imwiina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang Hon.Betero Atanibora ao ena kaekaki iroun te Minita ibukin rongorongo, itoman ao mwamwananga Hon. Tekeeua Tarati. Ao ea nakoim te Tia Tei.

OKIOKIN TE TABEKA IAON AKI RAOIROIN TE TAREBOON MA INTANETE N TE AONO AE TANIMAIAKI NAKO TABON TE BIKE

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ao I bon kan tabeka bwanau ni kamauri n te moaningabong aio, ai tibwa au moan tai naba n taetae n te bong aio, I kan anga bwanaia kaain abau ae Abaiang ni kamauriko ao ni kamaura te Beretitenti, te kauoman, Minita ao ai bon ngaira ni kabane. Kam na bane ni mauri.

N na butia te Minita are tabe ma bwaai n reitaki n aron tareboon ma intenete bwa e bon tuai man raoiroi kabonganakin te tareboon ma te intenete n te aono aika Tanimaiaki nako Tabon te bike. E kona ni ibuobuoki n te itera aio ngkai ea rangi ni maan n tabetabekaki n te auti aio, n te auti aika a nako?

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao aio au kaeka nakon ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abaiang. E a tauraoi au botaki ni mwakuri n rinanoa te bubuti aio ma e kakawaki naba ae e na matata bwa n aron au kaeka nakon te titiraki aio ni bowin te auti aika a nako, ao e mwakoro iai te katamaroa nakon ana *mobile* Abaiang ea bwaka iaan mwakoro teniua n te *mobile rollout project.* E katautauaki bwa e na waaki mwakoro teniua ngkana e tau bobonga raoi mwakoro uoua ao ko rabwa Madam Speaker.
Tibiika: Te Tia Tei buokan am Titiraki.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ao tao e koaua, ti a kan bubuti nakon te Minita ae karineaki bwa te koaua I bon tabeka naba aio n te auti ae nako tao bon taai naba aika a nako ma I kabwarabure ngkana tao ea manga rangi n okioki, tiaki ara kantaninga bwa e na okioki ma are a bon tangiria kaain Abaiang bwa are ngke ti oki ni kaongora ao a manga bon tuangira nab, a manga bon tuangira naba. Ngaia are ti kataia naba n tuangia bwa aio naba te kaeka ae ti anganaki ibukin te *rollout* are teniua, ti taninga te mwakoro anne.

Ao aia titiraki ae kangai ao n ningai? Ngai ngkanne I manga kangai bwa ti a manga aki ataia, ngaia ae ti kan katabwanina ngkanne ara titiraki n ae ti kona ni manga buokan ara kaongora ni kangai, ao tao n te tai arei n taint e *rollout* anne. Bwa are eti, e koaua tao N na ana nakon naba te Tia Tei are i Tarawaieta, I rangi ni matai naba n tein te kaeka anne bwa I noora aron te kaumaki ao baikara riki ao I kakoaua bwa eti are e taekinna, abaia are Taman ao e koaua e rangi n raroa ao e rangi n raoiroi bwai n reitaki n te tareboon ao te itenete ao ngaira ngkanne n abaara ae Abaiang ea bon rangi ni kaan roaroa. Ti uoua te aoa kakioana n te *speed boat* ao koa bon teke roko. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua bon au kaeka are I taekinna naba nakon te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinaieta, ao e koaua kanga e bon rangi ni kabwainrang te aekaki aei bwa are e rangi ni kaan aba aikai ao kanga ti nanoangaia naba iaan te kantaninga are ea bon rangi ni kaan ao ana riai n rangi n tamaroa riki aron aia waaki, aia anga n reitaki.

Ao e koaua n aron are e ataaki n aron are I taekinna mai imwaaina ao aba aika teniua, Maiana, Tarawaieta ao Abaiang, aba ake ngaia a moan anganaki, tao N na karakina kanga ana *background information* n te aeka ni karikirake aeibwa ni moan rokon te Vodafone ao te Ocean link, ao anganaki aba aika ana *tested* ana *try out* bwa aongkoa a nooraki aba aikai bwa a rangi ni karekemwane. Kanga e bubura te mwakete iai ao e kaan ma Tarawa. Ao ngkanne e anganaki teVodafone, Abaiang, North Tarawa ao Maiana. E anganaki te Ocean link, Makin ao Butaritari.

A tia ni karaoaki ngkanne, ao ngke a waaki nakai ao anganaki naba ma te *application,* iai naba katabeaia iaan te boraraoi bwa aba aika ana waaki iai ao ana karokoa n 75% te *coverage* iaon mwaitin ana botanaomata. Ma te kanganga ni karokoa ngkai ao a roko aia *query* kaain kambwana aikai n aron teuana te Vodafone. Tarawaieta kanga ti noori abwa e kona riki n *adjust* te *repeater* bwa are kanga e uarereke riki ana *range* ma Abaiang e koaua bwa bon aba ae rangi ni bubura kaei ngaia are a manga roko aia bubuti kaain kambwana aikai bwa ea bon rangi ni bubura ao e tangiraki te taua bwa e na manga kateaki ikekei ae te taua tiaki te bwai ae uarereke boona bwa e rangi ni bubura.

Ngaia are a butia ngkanne te Tautaeka bwa tera ngke ti kona n rinnako iai. Ngaia are ngkanne a kaotia inanon aia maroro au taan rabakau ao noora riain anne, aongkoa ti a karinna ngkanne n ara karikirake, N na *project* are te

kateniua ni mwakoro ma aongkoa ngkana tiaki mwakoro uoua are ai bon ti nikiran ngkai mwakoro uoua, Kuria ao Aranuka ao imwiina ngkanne Tabuaeran, Teraina are ngkai e waaki naba te *tender* iai.

Ao e koaua bwa are n ara ngkana kam noora tao e na waaki te Kataumwane ibukin te ririki ae boou ao iai naba mwanewean anne ibukin ara *first three project,* ara kantaninga ngkana arona bwa tao tiaki mwakoro uoua ma tia kona ni *go in parallel* are tao ea waaki, e bon waaki arei ao waaki naba arei. Ngaia tao ti a kataia n noora ngkanne anne ni kataia ni kabirimwaaka naba te *process* iaon mwakurian ana *project* ae mwakoro teniua.

Ti aki tangiria naba bwa tin a tau ani kabane te bwai aio ngkai bon iai naba ana *obligation* te *operator* n te Vodafone ae e na karaoia naba ni *commit* naba bwa e na bon, kanoan te *agreement* are e moan anganaki tao ngkana e kona ni ibuobuoki te Tautaeka ma bon iai tabeia ae kakawaki ae te *agreement* bwa ana bon riai naba ni karaoi bwaai ake a bon kona ni karaoi. Ao ti aki kantaningaia bwa ana *ignore* aba ake a bon tia n anganaki n te moantai bwa kanoana aia *application* n aia *agreement.* Anne moa au kaeka Madam Speaker. Ko rabwa.

Tibiika: Te Tia Tei buokan riki am titiraki.

Hon.Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua, ao tao e bon tuai raoi tia raoi bwa ningai taint e *rollout* n aron are I ti tuangaki are ngkana a tia akekei ma are ti riai naba n ataia bwa ana tia n ningai. Ma n aron ae I tabekia ngkai Madam Speaker bwa ti ataia bwa ni menau i Abaiang ikekei ao I karabwa ana tiim te *education* bwa a roko ni karaoa te *survey* ibukin kaekan naba tein au titiraki n taai aika a nako ibukin katean te kauoua n *JSS.* Ao a roko ni karaoa anne ao manga karaoa te *full council* ao aio e rangi n irekereke au titiraki aio Madam Speaker ma katean te *JSS* are e na karaoaki i Tanimaiaki. Bwa tera bukin Madam Speaker? Ti a tangiria are e na waaki te reirei ao e maeu naba te bwai n reitaki anne. Ti aki tangiria are ea waaki te reirei ao taan reirei a nako n *download* ai bwai tao i Taburao ke tao n ra ao ataei te reirei a kona ni karaoi aia bwai i Taburao ke baikara riki, e a manga aki rangi n rokoraoi ma aron te *assessment* are ti kataia ni karaoia n te tai ae nako.

Ao ti kakoaua bwa n nakou n te tai ae nako aio ao I bon kabanea au tai n te kaawa aika teniua aikai. I nako ni mena iai ao I tatareboon, I kataia n rangi ni kakoaua tein aia koaua arei ma aia taeka ao bon anne ngkanne te bubuti ngkanne are a taekinna ngkanne are e kangai ao tao iai riki te anga ae kona tao ni baiti bwa ngkai te kanganga teuana, ni

bon moan tein, tokin te kanganga ngkoa are man te meang are ti moan tabekia are ea tia n tei are i Tebunginako, are a buokaki iai kaain te itera meang.

Ao maikanne ao titabo ea kerikaki teutana korakoran are te itera maiaki, aron ana karereke te itera maiaki ao tao e koaua tao ena irekereke ma uruakin tera are ti a tia ngkoa n taekinna n te tai ae nako? Ma tin a kakaea raoi bukina raoi n te tai aio ao ni bubutia te Minita ngkana e kona ni ibuobuoki iai bwa e aonga naba ae kona n reke naba buokaia ara koraki. Bwa ngkai anne bon teuana ngkai aia kanganga kaain kaawa aikai ao ti taetae ibukia aomata tao nakon tao onobubua tabun te aomata.
Ao ngkana ti taetae ibukia akanne Madam Speaker bwa a rangi ni kainanoa aron kabonganan bwai n reitaki aikai kiona bwa bon teuana aia kabenmwane ngkai ni kangai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: E koaua Madam Speaker ao e koaua tao n aron are e moan taekinna riki te Tia Tei ao tera ngke e kona ana *concern* ao ana bubuti, tera ngke e kona waekoa karaoan mwakoro, kibaran mwakoro teniua bwa e aonga n ae e aki tataninga mwakoro uoua. Anne ngkanne kanga n aron are I taekinna tin a kataia ni kakaea angana ngkana a kona ni *go in parallel* aikai tao e bon karaoaki *first three* ao *first two* ao imwiina ngkanne ao tao n te tai naba anne tao iai naba are tiim are ti na *deploy* nakon taabo ake a buakaka aia *signal.*

N aron ae e ataaki ao aba ngkanne ake kanga a teimatoa ni buakaka aia *coverage* ao aia *signal,* a tuai n roko n te *requirement* are 90% are kanga ti a tia ni kataua ao aba akanne bon Tabiteuea meang, Abemama, Onotoa ao tao Maiana ma Abaiang. Ngaia akanne ake kanga ngkoa tin a kibara iai kanoan mwakoro teniua n ara *first three* n ara *rollout program.* Ma e aoria bwa tin a mwakuri ma te Tia Tei ao I kaungaia naba ara *private operators* n anga bwana bwa e kakawaki I teitei n te tai aei N na anga bwanau ni kakaitau nakoia ara *ISP Operators* ke tenan *internet service providers* ake ngaia aika a karokoi, ti nooria ngkai tao ngkana kam noora te kakamwakuri ara taan tei ao e rangi n rawata ngkai ae a bane, a rawata kaawa iaon Kiribati akana a roko iai.

Ane a kanimwi aia *disk* ao karaoa aia reitaki ma tena *community* are a *provide* te *service* ao a kabwaka te *fee* nakoia nakai ao te *same time* e karekea naba te *connectivity* nakoia kaain kaawa akanne. Ma N na kaungai ngkami naba taan tei, kawaria ara taan *business* ao N na kaungaia naba ara taan *business* ake tabeia aio, ana kibara aba te

kanganga aio bwa bon ngaia ma ngkami taan karikirake n aron are ti aki toki n tataekinna ngaira ma ngkami ibukin *drive* ke kabutan ara *economy forward.*

Ao e kakawaki tabemi anne, ti rangi n *recognize* naba tabemi anne ngaia are kiberi aikai n aron ae n te tai aio ao te riboti ae ti karekea ao Abaiang nimaua ngkai tenan *saterllites* akana a nim i Abaiang. E tuai tau bwa are e koaua Abaiang te aba ae buburakaei ma kam kona ni waaki ao te Tautaeka e nanona are e kona ni waakinna, e kona naba ni karaoia n aron ara *project,* bwa are bon *project* aika a buburakeai Madam Speaker. Tiaki baika a uarereke bwa ngkana ti taekina teuana te *tower,* ea bon iraua mana te mirion. Ngaia are ti na kataia ni ibuobuoki ma aikai, ti a kataia ani kabirimwakai ara mwakuri nakon ake ti kona inanon te tai teuana ma teuana. Ma e koaua Abaiang, ti teimatoa n aron naba are I taekinna.

Ngkana arona bwa n aron ana *option* teuana ae ti tataraia, are e bon memere ana kona Madam Speaker bwa are kambwana aikai a bon *fully prioritize* naba. Ngkekei ngkoa te TSKL, kanga iai riki ara *control* teutana man te Tautaeka, ngkai akea bwa are ai bon ana bwai. Ngaia are ngkana e kangai nakoira te *operator* aei, ti a taning ara bwai n te wiiki ae ena roko, ai anne naba ngkanne kanga ara onimaki. Ngkana ea manga kangai nakoira, ti a taninga te ririki ae boou, tia manga tataninga naba ana kaeka anne.

Ibukina bwa e rangi n *limited* ara konaa n rinako irouia rabwata aikai, ngaia are tao are bon au *solution* ae kanga e na *more possible* riki nakon taain aika ana roko, bon ti karokoan uoua te *operator,* bwa e na roko n aba akanne bwa e aonga n *play* te game ke te *competition.* Ao ngkana a kona ni karaoi akanne ao I taku bwa ngkanne ai te kakae ni uaiakinan ngkanne te tamaroa. Ngaia are anne *solution,* ngkana bwa a teimatoa n aki ao n aron are I taekinna. Te kambwana teuana ngkai e tuangai, te Minita, kariaia bwa tin a roko n aba akana tabeua akana a buakaka iai tenan *connection* ma au kakaewenako nakoina, katiai moa tabem akana ko anganaki ngkai iaan te boraraoi ao imwiina ao tia manga noora are imwiina. Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ma kaain Abaiang.

Tibiika: Te Tia Tei buokan riki am titiraki te kabanea n tai.

Hon.Betero Atanibora : E rabwa Madam Speaker ao e koaua. E rabwa nanon te Minita n aron ana anga ni kaumaki ao ni keiaki ni kamatebwaia aron te kanganga aio bwa e na toki. Ao e koaua bwa e na aki bobotu bwa are bon arona bwa aio ngkanne tao ti kabiria ngkai ao ti manga oki, ae ngaira naba n tabetai ti a manga, tia

bon tuangia ni kangai ae ti abon tia n tabekia ao a manga bon tuangira riki, tabekia riki. E aka ai kairauan tabekana, ao ngaia e raoiroi bwa ti bon tangiria bwa kona manga tabekia riki bwa ti bon tangiria n ongo.

Ngaia are tao e koaua tao ti a manga butia ngkanne imwiina ngkana e kona n reitaki ma kambwana akana a uarereke ke tao ti bukin tao karokoan te intenete are kanga bwaai ake tenan *satellite disk* ake a uarekeke akekei tao antai kambwana ake a kinai akanne, ni karokoia moa ni kaawa akana a bon taketenaki moa n te tai aio bwa aio ngkanne bon aia kainano ngkanne nakai. Bwa I uringnga inanon aia karaki tabeman karo ao a taku, taraia ngaira natira, ti bon aki kakamenakia irouia ara koraki akana a mena n te itera meang ibukin tain te ukeuke, ti bon kakarekea nimaia. Ngkekei ngkoa kanga e kuri n raoiroi ngkoa te intenete ma ngke ea buakaka, ao a tangiria ni karaoi aia bwai ataei ni kakaea aia mena, ti a kanakoia.

Ao anne ngkanne raoi teuana naba te anga ma ngkana arona bwa e reke te aekaki anne, a kai nako ni kabooa ai mena man te kambwana akanne bwa are a bon tei man kaawa akanne bwa tao n te tai moa anne ao a kona n tataninga ni karokoa are tao e raoiroi te reitaki, bwa are ngkai ea bon kanganga aron te nimabuabua, koa bon tibwa buti ni kangai ma koa roko raoi i Tanimaiaki, ao kanga ea moanna naba ni kaka ni karokoa ko roko ao e anganiko are *no service.*

Ao kai are koa rau naba, bwa are *no servive means* are kanga koa karauko,ko aki rangi ni katabetabeaki ngaia are ngai au mwaan ngkana N na aki rangi ni katabetabeaki, I a nakon naba are *no service.* Ma ngkana ko tangiria bwa kona katabetabeaki ngkanne koa nakon are *yes service.* Ma ngaia anne kanga au bubuti Madam Speaker bwa tao ngkana a bon bane ni kona ni *yes service* bwa are a rangi ni bakantang kaain te itera maiaki irouia taria akana n te itera meang bwa are titabo bwa, akekei N na bon kaotia.

Takarano ni kangai nako Koinawa ni kangai a raroa kaei riki nakon Tarawa ao are Tabon te bike nako kekei, bon te rangi ni kanroaroa nakon Tarawa ao ngkai taraana ea manga reuare. A manga raroa riki kaain Tabon te bike ni kangai nakon Tarawa ngaia are tao bon taeka ni manikangare Madam Speaker nakon te Minita are e karineaki ao I rangi ni karabwa n ana kekeiaki ao I a bubuti n nim mangaia bwa ea kakaea te anga ae raon ni buokaki aio tao moantaia imwaain te *rollout* n te kateniua n tai. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: E koaua Madam Speaker e rangi ni koaua are e taekinna te Tia Tei. Are e iai ngkai baika uoua aika e rangi n ataaki irouia taan Tei bwa 2G ao te 3G. Te 2G n aron ae kaongoakiu n te riboti ao mai Tuarabu ni kangai nako Tabon te bike e rangi n raoiroi n te bwai ae te 2G. Te 2G are kanga ko kona n ti tareboon ma e buakaka te *reception* n te intenete ao manga te 3G e a rangi n tamaroa te intenete ao te tareboon.

Ngaia are e koaua, iai tabo tabeua akana a bon teimatoa ni buakaka iai te 3G ma te *wifi* n aron are I taekinna are kanga tenan *internet satellite* ake aia bwai tenan *private,* anne anga te *service* ae te *wifi* ao te 3G. Ngaia are I taku bwa I rangi ni kaungai ara *business* aikai bwa ana roko, ana waaki ao ti kakoaua ngkai tao iaon naba ngkai tabeua akana I aki mwanewei aba ma are a rawata are a nako n nikiri aia *wifi* bwa I ataia bwa e bon reke naba tao aia mwane n *return* iai. Ngaia are aio kabaitian naba te *service* aei imwaain are e bon rinnako te Tautaeka n aron are I taekinna ao imwaain naba are a rinnako kambwana ake a kona ni *provide* te 3G ao te 2G *at the same time.*

Ao e koaua I rereitaki ma Tia Tei ao I rangi ni butimwaea kaain Abaiang ngkana e manga kaoti naba n wiikin te auti ae ena roko. Are anne tabera, ngai naba bwanau ao au *message* ae I aki toki n tataekinna nakoia kaain au *ministry* ni kabane, a bane n ata au *message* aei. I aki tatangiria ni *copy and paste* te kaeka are I anga ngkai ao N na manga *copy* naba ibukin au kaeka n te tai ae ena roko bwa I tatangira te *action.* I aki tangira te koroboki ae ti na tataetae iaon te taetae iaon te koroboki bwa ti na riai n *walk the dough.*

Ngaia e koaua, bwanau aikai ana matoatoa nakoia au taan mwakuri ao Abaiang. E koaua, kaotaokin akanne ngkana koa manga kaoti naba n te tai ae ena reke, e bon kaotia ngkanne bwa aki tau naba aron ara *delivery* nakon ara *service.* Ngaia are ikai ngkai e ariki aikai, N na iria naba au *support letter* ke ngaia ake taan kakoroa nanon aei. Ma are I ataia bwa e bon memere bwanara ma ti bwanara ni bubuti ao ni kaumakia ara kambwana aikai bwa ana kataia ni karaoa are a kona ni kabanea ibukin ara tamaroa.

E koaua are e bon memere ara kona, ti taratarai ngkai ao ti taku, ti taraia aba aika irarikira, Biiti are bon iai naba ana kambwana ae e *maintain* e ngae ngke a mwaiti are tenan *service operator's* ma bon iai naba ana kambwana te Tautaeka, ana SOE Biiti are e bon tara anne. Bwa are e koaua ngkana tao e bon *fully prioritize* te bwai aei ao aikanne ngkanne te kanganga aika ana riki. Ma are e koaua bwa are a tia n riki, ti na kataia ni katamaroa ao ti na

kataia ni waaki ma ara *private sector* aika waaki ngkai bwa iai tabeia ae kakawaki ibukin te botanaomata.

Te Tautaeka iai naba tabena ae e kakawaki ibukin te botanaomata, ti na aki rangi n tatabe ma te *benefit* ae ti na bon karerekea naba ao ara *service* nakon te botanaomata e aki rangi n *high quality.* Tina riai ni katamaroa bwa e aonga n ae ti a *will in situation.* Ao e reke nakoia te botanaomata te bwai ae tamaroa ao e reke naba nakoira *in return* te bwai ae tamaroa are ena buokira nakon taai aika ana roko. Ko rabwa Madam Speaker ao ti reitaki ma te Tia Tei n ana *concern* ao ana tabeaianga. Ko rabwa.

Tibiika: Ao tao e abon bane buokan te titiraki anne, ti a nakon ara titiraki are imwiina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki ao Kanton Hon. Bakaia Kiabo ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin karikirakean te aono n Raina ao Rawaki Hon. Mikarite Temari. E a nakoim te Tia Tei.

IBUKIN KATEAN TABO N TAKAKARO IAON KIRITIMATI NI KAWANA AIKA 3

Hon. Bakaia Kiabo: Ko rabwa Madam Speaker ao aio au titiraki nambwana 73. Ni kaekan au titiraki n taai aika a nako iaon kainanoan tabo n takakaro iaon Kiritimati ibukin te teneti ao te *volleyball* iroun te Minita ae karineaki ibukin karikirakean tea ono Raina ma Rawaki, ao e mwaneweaki bwa e na kakaeaki angan karekean mwanenakina. E bon kakoauaki kainanoan aio ibukia te roronrikirake iaon Kiritimati ibukin kaawana aika 3. E kona te Minita are tabena n noora riain te bubuti aio ao man kawaekoa karekea mwanenaki? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Mikarite Temari: Ko aitatarika riki Madam Speaker ngkai ko anganai au tai bwa N na kaeka ana kauoua n titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton. Aio kaekana Madam Speaker, e matoatoa karekean mwanenakin taabo n takakaro ma e ngae n anne ao e teimatoa ni karaoi ana anga au botaki ni mwakuri ae te linnix n te aro bwa aonga n reke angan katean taabo n takakaro iaon Kiritimati. Ko aitau Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Bakaia Kiabo: E rabwa Madam Speaker ana kaeka te Minita ae karineaki ao I taku bwa e bon kakoaua naba te Minita bwa n taabo ake ti mwaneweia n ane teniua kaawa aikanne n aron Banana, Borana ao tao manga iai te kaawa are e boou are ea manga tei are a manga tibwa maekanaki ao I taku bwa te

kanganga bon aia tabo n takakaro n aron aikai.

Ngaia are a bon okioki naba aia bubuti aio aia roronrikirake bwa e kakoauaki kaawa akana uoua imwiina, Ronton ma Tabwakea, a teimatoa n tamaroa aia tabo n takakaro ao kanga aio bon aia irekereke te roronrikirake bwa n tain waakin kabo a na moanna n tiku kaawa aikai bwa aikoa ira nanon te waaki ni kabo aio ke bon akea aia tabo n takakaro n aia kaawa.

E koaua n te kaawa ae Banana bon iai te tabo n takakaro ma aio are bwain kawai, kanga te, ao ngakana arona bwa tera aron matoatoan karekean mwanena, ao tao ana kona ni ibuobuoki te Minita ni karekea boona. E koaua te mwane e kainanoaki ao I taku bwa aio naba kanga kanoan ana men ate Tautaeka Madam Speaker, kanga kanoan ana motinnano bwa karikirakean te takakaro irouia te roro ae tabe n rikirake.

Ao I taku bwa aikai naba kanga ngaia ane a tabe naba n iangoia ara roro n rikirake iaon Kiritimati bwa ana aki tio i buki inanon te waaki ibukin karikirakean te takakaro. Ngkana e noora aio te Minita, ngkana e na kona ni kawaekoa riki ni kakaea angan mwanenakina ngkana arona bwa tao e rangi ni matoatoa. Tera ana anga ana *ministry* ni ibuobuoki nakon te itera aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Mikarite Temari: Tabo n takakaro, kanga a bane ni kateaki iaon abamwakoron Kiribati. Ao bon anne e rangi ni bongana ibukin marurungin te nati ni Kiribati ibukin taai aika ana roko. Ao anne naba kanoan ana motinnano, tobwan Kiribati *party* are e kabuta te Tautaeka ngkai n aua te ririki ae nako ao ni manga kanakoan naba te aua n ririki ae te kauoua n *term* aio.

Kanoan te motinnano ao e a tia n taraki Kiritimati bwa te rabo ae ena karikirakeaki. E na aki raraoma te Tia Tei ae karineaki ao au reke I bon namakina te bitaki iaon Kiritimati ni karaoan tabo n takakaro. Iai ae ti a tia ni kaman kibari naba n ririki aika a nako. Banana ti a tia ni katea ana tabo ni *basketball* ni katamaroa Banana *primary school,* a kona ni *basketball* iai kaain *center,* ti a tia n tuanga te *teacher* n Banana *primary school* bwa e na *open* ana tabo ni *basketball.*

Anne tiaki ti bukia ataein te *primary school* ma bon ibukia naba kaain Banana n te roro n rikirake. Tabwakeauea, ai uoua te rawarawa naba ae kakukurei bwa ti reitaki naba ma aro ake a bo kona ni katei aia tabo n takakaro aia roro n rikirake. Iaon Tabwakeauea, ao ea tia

ana bwai LDS, ana tabo naba ni *basketball* kanga ana *multi-purpose role* ae boo iai ngkai te *basketball* irouia kaain Tabwakeauea. Ni ikotaki ma iai anne ke ti kataia Tabwakeauea *primary school* ao te *basketball court* naba anne ea rangi n tikiraoi ao are a kona naba n takakaro naba iai ataein te roro n rikirake iaon Tabwakeauea.

Madam Speaker are e a kateaki ngkanne te SSS, ana kauarinan te aono n Raina ae boureirei man tamaroa ane i Batoa ke n te *main camp*. Ao ane ea kan tia naba ngkanne iai nanona te tabo n takakaro ae e na rangi n tikiraoi, are ena *multi-purpose role* ibukin te *basket,* te nete ao tera riki, te teneti. E na aki raraoma te Tia Tei ae karineaki, ane ti kibari tabo aikai ao ana waekoa n noraki mataia n tamaroaia, antai ae e na ataia ao a nooraki raoi naba tikiraoia n te ririki ae boou.

Ma bon iai ana kataratara riki te Tautaeka n taran naba Kiritimati kai bon abana ae rangi ni bubura. Te *land area* e tuai man bongana ae ea tia ni kataratara te Tautaeka bwa e na katei tabo n takakaro aika a tamaroa iai. Madam Speaker au reke bwa N na boraoi ni iango ma te Tia Tei ae karineaki iaon te teneti bwa are te teneti kanga bon angin ngkai ti taraia, ai bon aia takakaro kara iaon Kiritimati.

Ni katoa kainaomata ao e tuai man boaki te takakaro ae te teneti bwa angina riki a tara te nete ao te *basketball.* Ngaia are ngkana e karaoaki tabo n takakaro ao are ena bon kona naba n rinako iai te teneti ma I taku bwa ti moanbwaia riki aika a mwaiti iaon te *basketball* ao te teneti. E aki raraoma, ngkana te motinano ao e kibaraki ao e na waakinaki Madam Speaker. Ko rabwa.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei. Kabwara au bure ngaia am kauoua n titiraki te Tia Tei ae ko karineaki. Kabwara au bure.

Hon. Bakaia Kiabo: Ngaia ko rabwa. E koaua Madam Speaker e rabwa riki ana kaeka te Minita nakon are te kainano are aia tabo n takakaro ataei. Ao e koaua are e mwaneweia te *basket,* ao I taku bwa eti anne bwa are tao anne are e rangi ni kainanoaki ma tao I mwaninga inanon au titiraki aio ao e rabwa ngkai e kauringa kanga te *court* are ti a nanonna naba ngkana e na kona ni ibuobuoki iai te Minita are te *multi-purpose* are e a kona naba n teneti ao tao n ra.

Ao e rabwa ana kaeka te Minita iaon are tabo n takakaro akana a tia n tauraoi n aron are i Banana are n te *primary* ao I taku bwa are n te *primary,* I taku bwa ti te *half court* ao are e bon kainanoia taan takakaro ke te roro n rikirake are e na *full court*

are e bon bwanin raoi te takakaro bwa tiaki ti te iterana te *court.* Ti kaitau n anne bwa a kona ni ibuobuoki iai ma n tabetai ao iai naba irouia taan reirei bwa n tabetai iai te kanganga, ao anne naba ti te arona ma are i Tabwakea. E mena naba inanon ana *compound* te reirei, ao aikanne bon ana bwai te botanaomata ma are ngke e kateaki te *primary* i Tabwakea ao e a rin naba anne inanona.

Ngaia are a kanga, tao ao kona ngkai ni kamanena ma ngkana e na kona n reke are bon ana bwai te kaawa teuana ma te kaawa teuana irarikin are ea tauraoi moa ngkai aio, bwa tao a kona moa ni kamanena. Ma are n taai tabetai ao bon iai te katokitoki n tabo a tei naba. Bwain aro, ti kaitau naba nakon te Momon i Tabwakea ngkai e kona naba n ibuobuoki n anne ma are bon n tabetai a bon manga inaomata tabo n reirei ao botaki n aro.

Tabetai a manga nakoraoi aia babaire ni kona ni karinia taan takakaro ao n tabetai a manga bon aki ma I taku bwa n te kantaninga iaan te titiraki aio are bon aia kan buokaki iaon tabo akana ti a tia ni mwanewei, I taku bwa ngkana e bon kona n reke teuana te *multi-purpose court* are e na kona naba ni buoka te kanganga aio. Ti a kaitikua nako nanon bain te Minita ae karineaki ma kaain ana tabo ni mwakuri. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Mikarite Temari: Ngkana e na uringnga te Tia Tei ae karineaki ao iai ngkoa are ti a kaman bubuti nakon te MWYSA. Tao 6 te ririki n nako, ngke ti moan tei n Tautaeka ibukin ana *multi-purpose court* Banana. E tuai man reke mwanena bwa are e tabe ni kakakaeaki n taainako ao ea tia te tamnei, ngaia are e bon bubura te kabanemwane iaon. Ma ana aki raraoma ngkanne are I kaunga iaon te Batua are e kaan ma Banana, are e na tia te tabo n takakaro ae *multi* ae moan te tamaroa ao uringnga bwa e na tia inanon te ririki ae boou.

Ma tiaki birinako iaon te kantaninga anne, ae ti na teimatoa n reitaki mangaia. E na aki raraoma, ae ti bon mwakuria naba man te Linnix, iangoan tabo n takakaro ni kaawa aika a mwaneweaki iaon Kiritimati bwa ana waekoa n tia. A tauraoi ara *pro doc* naba iai. Ai bon ti arora n reitaki ngkai ma taan ang ate buoka. Ara *developing partners*, ti kaitau nakoia bwa angina aika a tauraoi ma ti tauraoi naba ngkai ni bon mamaroro mangaia ao ngkana e reke, e na tai tounako. Bwa ngkana e reke ana tai ao ea manga nako n takakaro inanona ni kamarurungnga ao ni kukurei ma ana botanaomata. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon. Bakaia Kiabo: Ao e rabwa Madam Speaker ana kaeka te Minita nakon te kainanon ake ibukia ara roro n rikirake ao tao ai bon te botanaomata iaon Kiritimati are kan kateimatoa aron marurungia. Ao e koaua anne ti a reita ana bubuti, kanga ana kabaebae te Minita man te aono n Raina nakon ara Tautaeka ae karineaki are ngkana arona bwa e na kona n reke anne ke ni buokaki te titiraki aio nakon tao bon te ririki ae boou bwa e aonga n ae e a toki naba kanoan te titiraki are ti tabe n tabetabekia ibukin kainanoan te tabo n takakaro ni kaawa akana ti mwaneweia akana 3 aika Boran, Banana ao Banana ae boou. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Minita am kaeka

Hon. Mikarite Temari: Ko aitau riki Madam Speaker, ea bon bong ao Ronton, Tabwakeauea ao teutana Banana ma are I nanonna ngkanne are ngkana ea tia te reirei ane Tabwakea are SSS. Tei Batua are e kaan ma Banana, ti na kona n namakinna ngkanne inanon tao bon nukan te ririki ae e na roko ke ra banena ao I taku bwa ana tauraoi tabo n takakaro anne ngaia are e aki toki karaoan taian iango anne. E rabwa Madam Speaker tao aikanne raoi buokan ana iango te Tia Tei ae karineaki ao ae e bon rin inanon te tamnei karaoan tabon n takakaro riki ngke bukina bwa bon Kiritimati bon aban te Tautaeka ao ana *plan* ea kaman tia ni wene inanon te 4 n ririki aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: E a bon bane buokan te titiraki ao ti a nakon are imwiina, e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti Hon. Ieremia Tabai ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin rongorongo, itoman ao mwamwanga Hon. Tekeeua Tarati ao e nakoim te Tia Tei.

TE TABO NI KANAKO BWANA E AKI KANAOKOA RONGORONGON AIA TABEAIANGA TAAN TIA MOTI IBUKIN TE TIA MOTI AE RIETATA

Hon. Ieremia Tabai: Te tia babaire, ko rabwa ao aio au titiraki. N tian katoatoakin taekan te tia kaeti Tua ngkoa bwa e na riki bwa te bonomwi n tia moti ae rietata ao a mwaiti taeka n tabeaianga mairouia botaki n rooia mai itinaniku n ikotaki ma Tautaeka New Zealand, n Australia ao a taku bwa te babaire aio, e kauarerekea inaomatan te rabwata ae te bowi, te koaua ae e anaki iai ara waaki n Tautaeka ni inaomata. E ngae n anne ao tabeaianga akanne aki taekina iaon BPA ibukin ongoraia kaain Kiribati. I kan titiraki bwa bukin tera te tabo ni kanako bwana ao te kareke rongorongo e aki karaoa tabena ni kaongoraia kaain Kiribati iaon te bwai ae moan te kakawaki ae kaineti ma ana waaki te Tautaeka?

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao aio ngkanne kaekan ana titiraki te Tia Tei ae moan te karineaki mai Nonouti temanna. I kukurei n taekinna bwa iai rongorongon katuean ao rinean ana bonomwi tia moti Kiribati nakon te bowi ae rietata ae nako, n rongorongon bwanan Kiribati n raonaki ma bwanan aia botaki rooia iaon Kiribati ni boutoka te rinerine are e karaoia te Tautaeka ibukin te bonomwi n tia moti nakon te kabowi ae rietata. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei boukan am titiraki.

Hon. Ieremia Tabai: Te tia babaire, ko rabwa ao I aki ataia bwa e na kanga ni kukurei te Minita ngkai e birinako man au titiraki ao e aki kaeka. Te tia babaire au titiraki are imwiina e kangai, tera ae a makua kaai te BPA ngkai aki karaoa tibwangaia ni katanoatai bwai ae taekinaki ibukin abara aio man aba bwa botaki aika raoraora ae ti ataia te tia babaire. Bukin tera? Tera ae a makua?
Tibiika: Te Minita

Hon. Tekeeua Tarati: Ko rabwa Madam Speaker ao aio raoi kaekan raoi ana titiraki ae moan te karineaki. Tia ki kakanakoi rongorongo man te BPA aika ana kona ni karekea te kauntaba bwa are ngkana ti kanakoa man te BPA bukin te rongorongo ae e *one-sided* bwa are iroura ti te rongorongo ae *one-sided.* Tera bukina aia rongorongo nakai, ti na manga moan kanakoa naba te rongorongo man te Tautaeka ngkanne ni kaitara aio ao e na manga roko naba ana rongorongo New Zealand, Australia, tenan rooia.

Ti na manga kanakoa, ti aki tangira te BPA bwa te tabo ni kakauntaeka ae e na karekea te kanganga nakon Kiribati. Awanne bukina ae I a katurua raoi n au koaua n titiraki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti.

Hon. Ieremia Tabai: Te tia babaire, ao e rabwa bwa ti a ata ana koaua te Tautaeka. Bwa n te waaki n Tautaeka are e aanna te tia babaire ae ti mena iai, tin a riai ni kaongoraeaki bwai aika a riki ma ti ataia te Tia Babaire bwa te bwai ae riki ngkai a maku taan mwakuri bwa ata anuan te Tautaeka aio bwa te karekekai ngkana aki karaoa ae kaineti ma nanona. Ao e rabwa te kaeka te Tia Babaire bwa ti a ota iai ao I kan katurua riki bwa te waaki aio e riai ni bitaki te Tia Babaire. A riai n anganaki inaomataia kaain Kiribati n ongora te bwai ae riki ae kaineti ma abaia.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Tekeeua Tarati: E koaua Madam Speaker, e rabwa. I taku bwa ana rongorongo te Tia Tei aio ae bon ngaia ae uneakina kanakoana bwa are bon ngaia te *extra source* are e kanakoa maikai nako New Zealand nakon radio New Zealand ao e ariki bwa aia rongorongo nakekei ao ea tangiria ngkanne bwa ti na manga kanakoa.

Ngaia are I taku are e *one-sided* te rongorongo bwa te BPA e aki tangiria bwa e na anai aika a *one-side,* ao a *political motivated.* E aki tangira anne, ti aki te BPA tabena bwa e na kaunun inanon te, a kanakoa aia koaua nakai ao ngaira ti na manga kanakoa ara koaua. Aio tabeia taan mwakuri, aki maku taan mwakuri bwa a *respect* nakon te babaire. Bwa ngai irou bwa ngkana ti kanakoa ara rongorongo ae e na kinikinikia nakai ao nakai ana manga kanakoa naba aia rongorongo.

E na bot e kauntaeka ni bwanan Kiribati, ao ti aki tangira anne bwa te BPA e karaoaki bwa e na kaongoraia kaain Kiribati ma e na aki karaoaki bwa te bwai ni kaunun nakoia kaain Kiribati n ae ea kona ni karekea te un. Ao e koaua tao tiaki tit okina anne, ao ae e bon nako n ana *Newstar e* Tia Tei, e nako n ana beba ni kaongora te niutita. Ao ngkanne aki ongo kaain Kiribati? A kanakoa n te facebook. Ai mwaitira ae a kanakoa nakoia kaain Kiribati ao e aera bwa e rangi n tangira te BPA bwa ti na ongo te baere e taku ngkai bon akea n ara babaire?

Ngaia are tin a teimatoa, bwa rongorongo ake a *one-sided* ao aki n rangi n *reliable source* ao ti riaki n aki kanakoi n te BPA, ao kam rabwa kaainte BPA ngkai kam ongotaeka. Kam aki maku bwa kam *loyal* nako ami mwakuri ibukin tibwangami ake kam a tia ni kateaki iai ao ni kateirakeaki ibukin te botanaomata. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei mai Nonouti kabanean am titiraki.

Hon. Ieremia Tabai: Tia Babaire kai kanga te bwai ae ti na taekinna bwa te Tautaeka aio e ribai rongorongo ae a kaitara. Maroaka Tia Babaire ae bwai ake ti taekini ikai aki tataekinaki. Ngkoananoa ke tao ningai ao e taekinaki bwa $140,000 ni katoa namwakaina. E bati te rongorongo n te Auti n Tei aio ma a rinei rongorongo ake a taku bwa e raoiroi te ongora ibukin te Tautaeka aio.

Tiaki te Tautaeka n inaomata aio Tia Babaire bwa e rokoroko i Australia ao i New Zealand, ko bon namakina te inaomata n ongora. Ongora irouia kaain New Zealand ao Australia ao n te PPC. Aio are tiaki, a Komaki aomata ao a makaki bwa are a ti taekina ae kewe te Tautaeka. Aio raoi otana n te waaki n Tautaeka ni inaomata ae ti mena iai?

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon. Tekeeua Tarati: I aki ataia ae ti mena n te Tautaeka tao n tiaki te inaomata bwa e mena iaau te *registry of* tenan Newspaper ma tenan rongorongo iaon Kiribati. Ngke te *communist* ngai,ke te aomata ae I *dictate,* I a kaina naba ara Newstar ningabong ngke ngkai iaan mwakau ae te Minita ngai. Ma I kaukia ikai ni kateimatoa ana Newstar, ni kanakoi rongorongo aika a ngae ni kaitara te Tautaeka. Ngkana kam a ongongo ni moan bwana, angin naba rongorongo aki rangi ni *favor* nakon te Tautaeka ma ti bon katangaina, waakinako, kabutinakoi ami rongorongo n te facebook.

Ngke arona bwa ngai temanna ae I mena ao I a kanakoa naba au rongorongo nakon teuare te *owner* n te facebook bwa e na kainaki te facebook iaon Kiribati, ke tao I uotarake au beba nakon *cabinet* bwa e na kainaki. Ao ti bon *let* bwa e na bon waaki te facebook, kam ngae ni kabuakakaira n ami *clip* aika a riki bwa ara bwai ni kakaongora n te facebook, kam aera riki inanon te facebook. Kam kanakoi ami rongorongo, kam nako ni kaongoa te *commonwealth* bwa e buakaka te bwai ae karaoaki i Kiribati.

Ao tera riki iroun te *commonwealth,* e na roko are e na *remove,* e na kanakoaki Kiribati man te kaomon uareta ma e rabwa te Minita man te MOJ bwa e nako ni kaota te rongorongo ae koaua. Ao ti a mimi bwa a roko mai iaa rongorongo aikai nakon te *commonwealth,* ao ea tibwa taku te *commonwealth,* ko rabwa te Minita n te MOJ bwa ti a tibwa atai raoi rongorongo akanne. Ngaia rongorongo ae a bon kaoti naba n te *media* ao ngaia aio buakakana te *media* Madam Speaker.

Kaain Kiribati aion buakakan te *media* n taai tabetai bwa e aki baeranti. Ao ngaia aio ti na kariaia bwa ara BP, ara rabwata ae te BPA e na kanakoi rongorongo aika aki baeranti? E kairua anne, ao anne tabera. Ti na kateimatoa ni *control* te BPA, bwa e na baeranti tainako. Kanakoa am rongorongo n te BPA ngkana ko taku bwa akea ae e aki *political motivated* ao e itiaki, kanakoa ma te *press release* ae akea boona n aron ae ti kakaraoia naba.

Ma ngkana ko ataia bwa kanga e kinikinika te utu teuana ke e kinikinika te *community* teuana ke e kinikinika te abamwakoro teuana ke te onimaki teuana ke te aro teuana ke te *party* teuana. Te BPA mwakana ngkanne, ti na taua am rongorongo aei bwa e kona ni manga karekea te, bwa are ngkana ko kanakoa am rongorongo ao ngkanne te PBA e na manga anaa kaitarana n are teuana. Ao ti teimatoa ni mena n te inaomata, akea ngkai ae ea ti n anaki inaomatana iaon Kiribati ibukina

bwa e aki tatangira ara *party* ae tobwan Kiribati.

Ane e a bon waaki te karongoa n te facebook ni kabuakakaira bwa are e aki ma a rawa n ara *personality.* Ti ngae ni kakimoaki, ti ngae n iranaki riki n te facebook Madam Speaker. Aikai kanoan te *social media* ma are ti aki tabeu bwa are bon kanoan te *democracy, expression of interest* ke tao tera riki tao am *opinion, expression of your opinion.* Anne ti *rested?* Akea te *communist* ikai. A *communist* riki aomata are koa bon tibwa ruo man te wanikiba ao a tauaki naba baim i bukim ao koa katokaki naba ni kaokaki, bon akea am bure ao ko katiaki. Anne ngkanne te kominiti anne.

Ao ngaira I-Kiribati, e teimatoa n rau Kiribati ao e teimatoa ni mena inanon te *democreacy* ae a bon *enjoy* aia *right,* aia *freedom.* Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ea bon bane buokan te titiraki anne ao ti nakon are imwiina. E a tau te karongoa mai inano I a bubuti ngkami. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon. Tekiau Aretateta ao e na kaekaki iroun te Minita ae karineaki ibukin akawa, karikirakean kaubwaira mai i taari Hon.Ribanataake Tiwau. Ao ea nakoim te Tia Tei.

IBUKIN AKAWAN TE IKA AE TE ANAA

Hon. Tekiau Aretateta: Ko rabwa Tibiika, ao tao au titiraki tao e na kamwaitoroa te auti aio n te tai aei. Au titiraki ae kangai, e kona te Minita are tabena ni kaongoa te auti aio bwa e uki akawan te ika ae te anaa n te karaun ke e tabuaki. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita am kaeka.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker ao e koaua I a reita riki te bwana ni kamauri nakoim Madam Speaker, te Beretitenti, te kauoman, Minita ao ai bon taan tei ni kabane mai irouia kaain ara abamwakoro n reitaki ma raou n tia tei mai Nikunau, te bwana ni kamauri nakoim Madam Speaker, kam na bane ni mauri.

E koaua e rabwa tabekan te titiraki ao aio kamwaitoroan kaekana, te kaeka ae kamwaitoro nakon te Tia Tei temanna ae rine mai Tabuaeran temanna. I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran bwa e uki akawan te ika ae te anaa n te karaun ae te 2.5 n inti.

Tibiika: Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon. Tekiau Aretateta: E rabwa ana kaekaeka te Minita ae karineaki ao e koaua ao I taku ngkoa bwa e na

kamwaitoroaki te auti aio ngaia tao e na manga roko ni kabuebuena. I karauataeka nakon te Minita ae rangi ni karineaki irou ae te Minita man te tabo n akawa bwa e aki taraoia raoi ke e kanga, ke tao e bon bwainikirina ana tia tei Tabuaeran ma kaain abana ae Tabuaeran n ana kaeka aio bwa e taku bwa uki ni matan te bakoa, tin a karaunia ni matan te awatai. Tera nanon te taeka ae e uki, N na karaunia n te uaai ao te itera. Tera, ko kona ni kabwarabwara te uaai ao te itera? Te Minita ae ko karineaki, uaai ao te itera.

I taku bwa ti ota iai, otara n aron ae kakanakoa te tabo n akawa e na tuka anaki te ika are e uarereke bwa e na roko n ikawaina. Te ikari, e na aki naaki n uarerekena, te baneawa, ika akana akea aika a ikawai ake a bung ao ake, ma te anaa, ke bon rorona are e moan bung iai ao ai rorona nako naba. Ai bon tokina abwabwakina naba anne. Matan te anaa, teuana ao teiterana, teuana ao te mwaawa teutana ae bae raoi iai, ma uoua ao te itera, e birinako. E a kanga ngkanne am kaeka aio, tin a karaunia n tera? I a ongora moa boon au karaki ao kabwara te bure.

Tibiika: Te Minita

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa tabekan te kauoua n titiraki ao bubuokana, e koaua aio iaan ara Tua ae mwakoro, te kabanea ni uarereke ae ti kariaia, uoua ao te itera te inti ao anne ngkanne are e kabaeaki moa iai ma e koaua aikai ti kakoaua are e taekinna te Tia Tei ae rine bwa e aki kona ni bae iai te anaa ao te anaa e aki reke iaan te, e uki anakina bwa ti aki teuana mai ibuakon ika aika a tabuaki anakia ma ana koaua aio teuana bwa are iaan ara Tua are te *regulation* are ngkai, ana kabanea ni mata ae ti kariaia te uoua ao te itera.

Ngaia are anne bukina ae ti bon kataia n tiku moa iaon ara *regulation* aikai ma iai babaire Madam Speaker ae ti na karaoia bwa ti na karaua n tarai raoi itera aikai ao n nikoi. Ngaia are n te tai moa aio iaan ara Tua are ti a tia ni kamatoa, te kabanea ni uarereke ni mata ni karaun ae ti kariaia ngkai ti te uoua ao te itera ma eti are e taekinna te Tia Tei ae rine bwa e aki kona ni bae iai te anaa.

Ma iaan karinan ika ake aki reke iaan te Tua are a tikotikonaki aroia, teuana maibuakon ika akanne te anaa. Ma ti te kanganga ngkanne bwa tin a manga kanakoraoa ao ni kanikoa ara Tua are e matoatoa, are e a tia ni kabwataki ngkai bwa ti tokin ara Tua mai inano matana te karaun ae ti kariaia, uoua ao te itera te inti.

Ma e rabwa bwa bon anne naba ae ti na kataia ni manga nikoia inanon bong ma wiiki ao namwakaina aika imwaaira Madam Speaker. Au

kantaninga bwa e na ibuobuoki anne. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Te Tia Tei buokan riki am titiraki

Hon. Tekiau Aretateta: Ko rarabwa te Minita ae ko karineaki ma am kabwarabwara ae rangi ni matata, ao e koaua te ika ae te anaa, I taku bwa bon eti ae ko kabwarabwara, e aki kona ni bae n te uoua ao teitera. I mimi bwa iaon Betio, tabon Bairiki ao e karauniaki te barii ae e uarereke riki iaan te anaa. Ao a bon nakonako inanon te kawai ma konaia te baeki ae rangi n taka bubura. E bono mai tabona, e bwi n roko i tabon Betio te karaun ae uarereke, Ko mena iaa te tabo n akawa? Ko mena iaa n te tai aei? E aera ko kariaia aei i Tarawa? Ao ko anai ara karaun ngaira kaain Tabuaeran ae ti karaunia riki te anaa ae e aki ikaikawai.

Te barii e na ikawai, e mena iaa am tabo ni mwakuri? E aki noora aio? Bwa are e ngaia bwa e na kamatoaki te Tua. I taku bwa ngkai I taetae ngkai ao nake a raraun, a buti iaon Bairiki ma Betio, a noora anne. Ti a kaboi kanara mai iai ao ti nooria, ti teniua te inti abwakina te barii. Ngaia anne te bwai ae kanganga, te tabeka nanora ngaira kaain buki, bwa te *spot* ae bon mena iaon Tarawa ikai are bon taan mwakuri ake a karaoa te Tua aio, a tekateka rabwataia iaon Tarawa ao a kamaki mataia, kabwara au bure kam un ngkoa n taeka are e kamakia mataia. Are a bwake mataia, aki nooria ao a noora buki.

Kanga aio bon tangin nanora ngaira bwa are ami tia are i buki, ti karabwa bwa e rangi n *strict.* E anai karaun, ko teitei ma am karaun, e anaia naba. Am karaun are irarikin am auti, e anaia ao e urui. E a manga riki n tia moti bwa ea urui tenan karaun. Anne ea bon aki raoiroi nakon te katei ni Kiribati ae ko aki karaun bwa e teke am karaun irarikin am auti ao ngkana e riaan te uaai ni bai ao ea uotia nako naba.

Anne bon aia tabeka kaain Tabuaeran ae a rangi ni *concern* iai bwa a taku e aki ikawai te ika ao e aera ngkai ti ongo bwa e na kariaiakaki bwa e aki tangira, ti kukurei riki ngke te ikari ke te baneawa n aron are ko taekinna. E koaua ai bon te bwana ni kabwarabure ngkana e matoatoa te taetae ma tera ngke ko katawea anne. Bwa iai ika aika aki ikawai a kona n anaki ni kauarerekea riki te tiatian. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita.

Hon.Ribanataake Tiwau: E rabwa Madam Speaker, e koaua ao aikai are I taku arei bwai aika ana manga karaoaki n rinanoaki ni manga karaoaki riki ni kakaeaki nikoia bwa e aonga ni kaitarai raoi itera ake I taku bwa, kanganga ake a tabetabeki

te Tia Tei ae rine temanna mai Tabuaeran n reitaki naba ma taan tei tabeman ake a tia n tabetabeki ni kaoti titiraki aikai mai imwaaina. E na nikoaki aikai Madam Speaker ao inanon taina ti a manga karaua raoi ni katanoata nakoia ara botanaomata. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei, ao I anganna raom n Tia Tei are temanna mai Tabuaeran Hon. Tewaaki Kobae. E nakoim.

Hon. Tewaaki Kobae: Ko rabwa te Tibiika, ao imwaain ae I kanakoa buokan te titiraki ao ia rimoa ni kaitaua raou n Tia Tei are ana tabeka aio, bwa aio teuana e riki bwa kanga aia tangi n nano iai kaain ara abamwakoro. Aia koaua e tinetine aia karaun, aki kabongana n akawa iai bwa e bon tinetine. E a roko n anaki, e mena n te booti, e roko n anaki. Ti a bubuti bwa e bia tao karekea ami ibuobuoki tao nakoia nakeke ana taan mwakuri n te aro bwa ana kona tao n nako n tei n taraia bwa ea oki te bwaka ao ana tuoia bwa ngaia a karaun nakai. Nanona e aki bwa e a bon rikoi taian, bwain akawa, karaun iaan auti anne I taku ngai bwa ea bon rangi n riao.

Ti a bubuti bwa e bi ani karauaki n taraki aio ao irarikin anne, e koaua bwa n ara are i Tabuaeran, te anaa e ririnrake, e ririnrake inanon ara rawa ao aia mwaan ara koraki akea a ti kaibebeta naba te karaun ibukin te anaa, n ti taina te anaa. E bia kona naba ni kariaia aio. Ko rabwa.

Tibiika: Te Minita, am kaeka.

Hon.Ribanataake Tiwau: E koaua kanga bon titabo naba ma kaekan arei are e koaua are bon bwai aika n norakin ngkai n aki nakoraoin aikai ao ti na manga karaua n nikoia ao ni kakaea angana ae e na kaekai titiraki ma kainano ake a tabeki ara botanaomata ai moarara riki iaon tikonan te ika aikai. E koaua bon iai matan karaun aika a bon riai ni katokaki ibukin itera tabeua ao bon iai naba ake a riai naba ni kariaiakaki ibukin amanga anakin ngkanne ika ake a urarereke riki n aron are I a tia ni kabwarabwara mai imwaaina. Ao e rabwa Madam Speaker, ti na kekeiaki ni kanakoraoa riki aio bwa e aonga n toki taian kanganga ake a tabetabeki ara botanaomata mai iaon abamwakoro nako Kiribati. Ko rabwa Madam Speaker ao au kantaninga bwa e na ibuobuoki anne.

Tibiika: Ao I taku bwa e abon abane buokan te titiraki ao ngkai ti a tara ara tai ao e na bon itera raoi tebwi ma uoua, ara tai ibukin ara katawanou ngaia are ti a motirawa moa ibukin ara katawanou, ti a manga kaitiboaki ikai n te aoa uoua n te bwakantaai ao ti a motirawa moa.

KATAWANOU

2-3000

Tibiika: Ti a nakon ara bwai are iaon ara Ota bebwa

Kiraaka: Moan warekan te Biira

MOAN WAREKAN TE BIIRA

Tibiika: Te Biira ae mena imatara iaon ara Ota bebwa n te bwakantaai aei bon te Biira ae na tabekaki iroun te Beretitenti ae karineaki H.E Taneti Maamau ae *National Administration Bill 2022* ao I angan te Beretitenti ae karineaki bwa e na tabekarake ana Biira e nakoim te Beretitenti.

NATIONAL ADMINISTRATION BILL 2022(1ST READING)

H.E Taneti Maamau: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I tabeka au Biira ao imwain ae I tabeka au Biira n te tanemaeaon taai aio ao I a bon tabeka moa bwanan ami Tautaeka ni kamauri nakoimi ni kabane ni moa mai iroun Madam Speaker , te kauoman Beretitenti ao Minita te Leader n te Kaitara ao ai bon nakoimi Taan Tei ni kabane aika kam rine ni ikotaki ma kain Kiribati ni kabane ake a reke ongoraia iaon te rerio n te tai aio ao n reitaki ma kain au aobiti ao ake a roko man ana aobiti te tia kaeti Tua ao n arana ae Tabu ao kam na bane moa ni mauri.

I kukurei n tabeka au Biira ae atunaki *National Research Administration Bill 2022* ke te Biira ibukin tararuan ukeuke kamatebwai ma kakaei aika boou ibukin warekana n te moan tai. N aron are kamataataki nakoimi Taan Tei n tain te kaongora ke te *bill consultation workshop* n te wiiki ae nako ao e noraki kakawakin te Tua ae onoti ibukin tararuan ao barongan ukeuke kamatebwai ao kakaei aika boou iaon abara ngkai e kakoauaki bwa e tuai n reke ana Tua Kiribati ae onoti iaon te itera aio ibukin te ongora ao n taai aika nako ao tararuan te itera aio e bon mena inanon bain te botaki ni mwakuri ibukin Tautaeka inanoaa ke te *ministry of Internal and social affairs* n taai akekei ngkai angina bubuti ibukin waaki ni kamatebwai ao kakaei aika boou a bon oioi ma kamatebwaian ara katei ni Kiribati iaon abamwakoro. N te ririki 2000 ao e a tabe n rikirake tangiran te roko iaon abara aio irouia botaki ma rabwata aika kakaokoro mai itinanikun Kiribati ibukin karaoan aia waaki ni kamatebwai ao karaoan ukeuke aika boou are aki ti boboto iaon katein ao karakin abara ma ai karaoan te kamatebwai iaon itera aika mwaiti.

N aron kangaanga ni kaneti ma bibitakin kanoan bong ke te *climate change* ao a mwaiti riki noran aio iroun te Tautaeka ao e a baireia bwa e na manga kamwaingaki tararuan bubuti ibukin ukeuke kamatebwai

ao kakae aika boou iroun ana aobiti te Beretitenti ni karokoa bong aikai. N reitaki ma aio ao tabeua ana botaki ni mwakuri te Tautaeka a bon katei ao ni karin inanon aia Tua aika kakaokoro barongan bubuti ni kaineti ma waaki ni kamatebwai ao ukeuke aika boou ake irekereke ma aia botaki ni mwakuri aio are e noria riaina ami Tautaeka n te tai aio bwa e a riai ni kateaki te Tua ae onoti ibukin tobwan te itera aio ao n riai naba bwa e na katabeaki ana aobiti te Beretitenti bwa ai ngaia e na tararua te Tua aio.

Iai teniua mwakoron te Tua aio ao 18 te kibu n te Biira aio mwakoro 1 iai 5 kibuna aika te kibu 1 – 5 are katerea iai aran te Tua aio kabwaranakoan taeka tabeua ke te *terms* aika kabonganaki inanon te Tua aron kabonganakina ao ai aron katean te Tua aio kabonganakina ao ai oin katean te Tua aio. Te mwakoro 2 iai 10 kibuna man te kibu 6-15 are a kabwaranakoa aron tararuan te Tua aio n raonaki ma katean te komete ae onoti ibukin tararuan te itera aio are e na tararuaki iroun ana aobiti te Beretitenti ao ni kainaki irouia ana botaki ni mwakuri te Tautaeka n aron ane oti n te kibu 7.

Te mwakoro aio are katerea naba aron karekean te kariaia irouia koraki ake a kan roko i Kiribati ni karaoa aia kamatebwai tera kabaeakia ana botaki ni mwakuri ni nako te Tautaeka ni boutoka te Tua aio, kamataata iaon kabaeaki koraki ake anganaki te kariai iroun te Tautaeka imwain rokoia ao imwain ae a kitana Kiribati ni banen aia kamatebwai. Aron naba tewean bowin te komete are e na tararua te itera aio ma katabean te tia koroboki ke te *secretariat* ao n reitaki ma kamanoaia kain te Komete ao ai te reke ni kai nakoia taan kamatebwai ake a kuneaki ni kanakoi rongorongo aika akea etia ma koauaia.

Iaon te mwakoro 3 ao iai 3 kibuna man te kibu 16-18 ake e boboto iai rekenikai nakoia koraki ake a kuneaki n aki ira nanon te Tua aio ke a kuneaki n roko i Kiribati ni karaoa aia kamatebwai n akea te kariai ao ai mwakan Te Minita are tabena ni kamwakura te aa n Tua ke te *regulation* ibukin katamaroan iran nanon te Tua aio. Ao ai te kabanea ngkanne ai bon onono nakon Tua tabeua ake a na riai n oneaki ni kaineti ma katean te Tua ae boou aio n aron ane e teretere n te kibu 18 n rabwatan te Tua.

Madam Speaker ao Taan Tei aika kam rine bon te Tua ae boou ao man rangi ni kainanoa ami katamaroa ao akea au raraoma bwa ngkai ai bon tibwa te moan wareware n te tai aio ao e na bon reke naba ami tai ni kabane n anga ami ibuobuoki ibukin katamaroan te Tua aio imwain kauouan warekana. Man au kabwarabwara akanne Madam Speaker ao Taan Tei ni kabane aika

kam karineaki ao I a kukurei ni uotarake au Biira aio ae e atunaki *National Research Administration Bill* ke te Biira ibukin tararuan ukeuke kamatebwai ma kakaei aika boou 2022 ibukin warekana te moan tai ko raba Madam Speaker ao Taan Tei aika kam karineaki ao ai bon Taan Tei ongora ni kabane ao I a bubuti moan warekan te Biira ao e rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Beretitenti ao I angan ngkanne te Leader n te kaitara bwa e a kanakoa ana kaeka iaon moan warekan te Biira ao e nakoim te Leader n te kaitara Hon. Tessie Eria Lambourne e nakoim.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika ao ti a reiti kamauri n tamaroan te bwakantaai aei nakoira ni kabane ngaira aika ti tekateka inanon te Maneaba ni Maungatabu aei ao kain Kiribati ake a ongora ao nakeke a tia ni mwakuria aron karaoan te Biira aei ti na bane moa ni mauri.

Ao I kaitaua te Beretitenti te Tibiika n aron uotakirakean ana Biira are bon te Tua ae boou are nang kateaki ibukin karauan raoi barongan ke botakin aron te mwakuri ni ukeuke ke ni kakae ke ni kamatebwai iaon abara ae Kiribati ao tao imwain ae I reitanako au maroro ao ngkai te moan wareware ao ngkai kanoan te maroro kaotakin nako tenan koaua ae anaki iai te Biira ae boou aei are e nang katea te Tua ae boou ao ti karautaeka nakon te Beretitenti ao te Tautaeka bwa e kaokoro moa ara koaua ma ngaia iaon rabwatan te Biira ae wene imatara ngkai.

Teuana bukina bwa te kabwarabwara ian te Biira aei are e nang tei bwa te Tua bwa tera te bwai ae aranaki bwa te ukeuke ke te kakae ke te *research* ao te bwai ae ti tabeaianga iai ngaia anne teuana bukin ae ti tiaki boraoi ni iango ma te koaua ae kateaki iai rabwatan te Tua aei bwa e rin ibuakon te kabwarabwara tenan mwakuri ni kakaei ibukin te reirei tenan mwakuri ni kakaei ibukin te reirei ao aei ngkanne ae ngaira kanga tiaki boraoi ni iango ma ngaia. E koaua bwa e kangai te Beretitenti ao kam kona ni karini ami onono I taku bwa e a bon ataia Kiribati ao te Maneaba ni Maungatabu aei bwa onono ni katamaroa are ti bane ni kawenei imatan te Maneaba aei ni butimwaean tenan Biira n taai ake a nako ana Biira te Tautaeka ao ti kangai bwa ti a katamaroa iai itera aika na katamaroaki ao ti ataia bwa bon akea nanon anne.

Ngaia are e nang kakawaki bwa are n ara koaua ao tiaki ataia bwa tao e na manga bon okiraki ti na okira te Tautaeka bwa tao bon ngaia ae nang manga bon onei ana Biira aikai bwa aikoa bubutimwae ara onono ni katamaroa ngaira ian tibwangara ni karao Tua. Ao anne teuana te tabeaianga ae ti raraoma n te Biira

aei bwa are a rinnako iai tenan waaki n reirei a tiraua ara ataei ngkai aika reirei itianiku n tenan kuura ake a rietata ao tao ti na kaungaia ao aei teuana kanoan tao ana kanoa ni mii te Tautaeka bwa are a nang bon kabonganaki ara ataei ke a nako ni karaoa tao te ukeuke a roko n te karinan are aei te bebwa are kanga te *master* ke tao are iaona riki are Taokita bwa a nang kaungaki bwa a nang bon karaoi aia ukeuke ni rekereke ma abaia bwa a nang buoka aron karawatan tenan rongorongo aika karaoaki rinanon te waaki n reirei ae e a bon karaoia tei Kiribati ao anne te koaua ngaira ae ti nang boutokaia. Ma ngkana ti tataekina anne ao ti katea ara Tua ae nang manga totokoa ke ni kamamara te waaki aei ao anne ngaia ae teuana bukin ae ti totokoa moan warekan te Biira aei ian te koaua anne bwa are ngkai e tei bwa teuana te kabwarabwara bwa antai aomata aika na rekereke n te Tua aei ao aomata nanona ataein te reirei ake a na karaoa aia kakaei ibukin aia reirei aia *report disease* aia *dissertation* ae aikanne bwa ngkana ti tarai bwa tera te *disease* tera te *dissertation.*

Aikai tenan bebwa ake kanga a kakaraoi ataei ake a karaoa aia reirei n te kuura ae rietata are a karaoa te karinan ni bebwa are te *master* are kanga ai te kauoua ni bebwa ke ai te kateniua e nakon are tera moa am bebwa are ko anaia. Ao anne ngkanne aei a rin naba ataei aikai ian te Tua aei ngkana e bwati ao ake iaona riki ake a na karaoa aia taokita are nanona bwa e na kona n aki kaunga aron kakaean tao tenan ukeuke are ana tangiria ara ataei ae bon ataein Kiribati aika na karaoia bon iaon Kiribati. Bwa tao kaubwain marawa aei teuana naba ae e aki toki n taetaekinna te Tautaeka ti nang bon kanakoia ara Ataei bwa ana nako n reirei ibukin kaubwain marawa ma bon ngaiia ae nang bon karaoa te ukeuke te kakaei te kamatebwai ae bon ara aomata ae ti bon onimakina. I taku bwa anne ngkanne te koaua ae moan te tamaroa are ngaia are ti boutoka iai te onono iaon te Tua ibukin te akawa bwa are aikai are e a kaokoro bwa are ian tenan Tua aikai ao e nang teretere bwa kanga e nang mataata aika taketenaki ian Tua aikanne ao aei ngkai e a rangi n rababa nako ao a rekereke iai Ataein te reirei ao anne bukin ae ti noria bwa te Tua ae boou ngaira n ara koaua.

Ngkana ti na katea ara Tua ae boou ao e na katamaroa riki are ngkai te kantaninga bwa e na tamaroa riki are ngkai ao tao e noria te Beretitenti ao te Tautaeka bwa bukin ae kateaki aei bwa e na katamaroaki aron tao mamaenakon moa ngkai aron tao te kariai ae na kona riai ni karekea ibukin am ukeuke ae kona karaoia. Bwa tao iaon kaubwain marawa kona nakon Te Minita n te akawa bwa ngaia mwakana ian te Tua are ana Tua are te Tua are mena iana ae

i rekereke ma anne, ao tao te otabwainin ibukin tenan ukeuke ake a i rekereke ma marin abara ke tao bon ara otabwanin ke tera, aroka te reita ni maiu mai i taari ke tao taari are e a roko iroun Te Minita n te akawa ma tao mai iaon te aba ao aikanne naba a bon bane ni bwarabwara ian tenan Tua aika kakaokoro ma tao e taraia ngkai te Tautaeka bwa a nang riai ni bane te Beretitenti ngaia ngkai ae nang riai ni bane ni kanakoi tenan kariaia ai tiaki Minita ke ai tiaki tia koroboki ke antai ake tibwangaia ian Tua akana a kakaokoro bwa a nang bane ni botaki ian ana aobiti te Beretitenti bwa anne ngkanne e nang bane ni mena ian te Beretitenti bwa ai ngaia ae nang kanakoa te kariaia anne. Ngaia ti taraia bwa ibukia ataein te reirei ao aei ti katuruturua Ataein te reirei ae Ataein Kiribati bwa are tao iai tabeaianga n tain te kabwarabwara iaon te Biira aei ao ti noria naba n te kabwarabwara n te Biira are te onono iaon Tuan tea kawa ao te tabeaianga are anakin ke te kamatebwai iaon kaubwaira ake i marawa ao tao are i kabin marawa ao tao tera tenan kukune are a reke mai iai.

Aei ae ti uneakinna ao te koaua aei ngaira ti boutokaia bwa ana aki reke kabwaia iai tabeman bwa e riai n okira Kiribati e riai n reke ara *royalty* ke te kabwaia naba nakoira man mwin te kakae anne ke tao tera te kabwaia ane e reke mai imwin te kakaei anne. Ngaia anne ae ti taraia bwa ngkana e a rababa ao a rekereke iai ataein te reirei ao tao aei tao e a taraia te Beretitenti bwa nang bane n taui bwa e nang mena ian ana kariai bwa akea ae kona ni karaoa anne ni karokoa e a tia ni kariaia te komete are e mena ian ngkai te Beretitenti. Ao anne te bwai naba ae ti noria bwa kanga ngkai ti totokoa te Biira ao ngkana arona bwa akea te Biira aei bwa e aki tao tiaki kabwata te Tua aei ao tiaki nanona bwa a nang akea te waaki are ana raumeaki iai taan roko ni kan roko ni karaoa aia ukeuke ma aia kamatebwai iaon Kiribati aikanne are a bon tatannako ian tibwaia Minita aika kakaokoro ian ara Tua aika kakaokoro ane e bon mwaneweaki naba ian te Biira kanga Tua ake a na rotaki ngkana e tei te Tua aei ao nang bane, te kariaia ni kabane a nang bane n roko nakon te komete are e na kateaki ian te Biira aei.

Ao anne te kangaanga ngaira ti taraia bwa aei ngaira ara koaua ni karaoan ara Tua ao te Tua ae na riai ni katamaroa aei ngkai e aki bwarabwara raoi bwa tera te kangaanga ngkai ae noria te Tautaeka ian ngkai tibwangaia Minita aika kakaokoro ian Tua akana a mena ian tibwangaia aikanne ni rekereke ma te ukeuke ao te kakaei. Tera te kangaanga ngkai ae riki ngkai ae noraki ae ngaia nang bane ni mena ian te Beretitenti bwa tao aikoa karaoa tabeia Minita ake a

mena ian tibwangaia tenan ukeuke n aia Tua aika kakaokoro tao anne tiaki ataia bwa tera, ti teuana te kangaanga ke tao bukin aei ae kabwarabwaraki bwa ngaia e a karaoaki te Biira aei ke e nang kateaki te Tua ae boou bwa ti ibukin irantangaean kaubwain Kiribati ke tao tera are a kabonganaki irouia taan roko mai itinaniku ni karaoi aia ukeuke ao a nako ao tao tera ane a kunea ao a koraki naba a titiraki bwa are aei e aki naba kabwarabwara te Beretitenti ao aki naba kona ni kabwarabwara taan rabakau ake a roko ni kabwarabwara te Biira bwa tera kangaanga tera ae ti a tia noria. Tao ana kangai n te ririki arei ao a roko nakekei ao a kangai ao e reke aia mwane ae mwaitina arei kanga anne ae e nang kakawaki bwa a na bane n rarangaki ian bukin tangiran te Tua ae boou ngaia are e ti tangiria bwa e na mataata bwa ngkai ti totokoa aei ao tiaki nanona bwa ae a nang bon uki ngkai kain Kiribati n roko i Kiribati ni karaoi aia ukeuke aki bwa bon iai Tua ngkai a kaman wene ibukin te itera anne.

Ma ian te Biira aei ti kataia ni kakaea bwa tera te bwai ae kanga e raka ae tao taben te komete e aki bwarabwara raoi bwa tera taben te komete e ti nang bwarabwara taben te *secretariat* ke antai ane kanga ngaia ane e na bubutimwai tenan bubuti. Ma e aki nang bwarabwara ao e bwarabwara naba bwa tabeia *Ministries* ke taabo ni mwakuri ake iai rekereke ma te ukeuke ke te kakae anne ao aikai e bon teretere ian Tua ae ngkai ae bwainaki ngkai anne naba ae ti kataia ni kakaea tera raoi aan te Tua aei ae kanga e okoro ae nang kanakoraoa riki aron te tararua ao tao ngaia kanga arar eke ae tao te Beretitenti ngkai bon ti tao ngaia e nang tararuaia bwa tao aikoa nang korakora te tararua man itera ke taabo ni mwakuri akana iai tibwangaia iaon tararuan te itera aei ian aia Tua akana a mwakuri ma ngaia.

Ngaia anne ma aei teuana ibukia Ataein te reirei *how where off* aikoa ngkai ataein ara reirei a bon aki ngkai rotaki ngkana a karaoi aia ukeuke aki bwa are kanga ti rabwata riki ake a na roko mai itinaniku ma ataein te reirei kanga n aron ae ti taneiai n ara tai ni mwakuri n te Tautaeka kanga akea te *permit* ke te kariaia ae a kainanoia bwa are a mwakuri rinanon tao aia reirei ao tao nakon te *education* . Ma e aki noraki bwa are tiaki te karekemwane bwa ti te bwai ae nang kakawaki bwa tera te ukeuke ae na karaoaki ngkana iai te karekemwane mai iai ao aei ngaira aei te koaua ae nang kakawaki e na iai kabwaian iai Kiribati taan bwaibwai tao n tera kaubwain Kiribati ane kabonganaki n te ukeuke anne, ngaia anne teuana ae ti nang ti karautaeka nakon te Beretitenti ao nakon te Tautaeka bwa ti taku bwa kanga bon oin raoi te Biira aei ngkai ti taraia bon ti botakin

tao te mwaka ibukin kanakoan te kariaia n tenan waaki ni ukeuke ke aikai ke kamatebwai aikai a nang bane ni botaki ian ana aobiti te Beretitenti are aranaki bwa te *one stop shop* kanga bon ti barongakina bwa ai akea nneia a bane nakon ana aobiti te Beretitenti.

Teuana ngkanne tao ni rekereke ma ara tabeaianga ibukia are kanga kaungakia bon ara ataei ake a nako ni karaoi aia reirei ni kuura ake a rietata itinaniku bwa ngkana arona bwa iai ae e a kuba naba n roko ao e a karaoa naba ana kamatebwai ao e a mwaninga ni karekea te kariaia ao ian te Biira ngkai aei ao te katuua e a bon nang aki reke arona $5 te mirion ao $10 te mirion. Antai ae nang kona ni kabwaka te aeka n Tuua ane te Tibiika ao ngkana ara Ataein te reirei ao ngkana a reke ian te Tua aei bwa are ngkana arona bwa e bwati teina aei ao anne ngkanne te kangaanga ngaira ae ti noria bwa n taai aika na roko ngkana ataein te reirei ao ti ataia bwa antai aika taketenaki ikai ma a rekereke riki tabeman ae tao bon tiaki te kantaninga anne ma ian ngkai ae e a mwakoro aei n ara Biira aei ao a rekereke iai ao te katuua anne e a bon nang bubura kaei aei naba teuana. Ae ti nang tabeaianga iai bwa ngkai ai te katuua e a rangi ni boou ngkai katuua n ara Tua n taai aikai ae a otinako man ara Maneaba ni Maungatabu aei bwa a roko n tenan mirion kanga e rangi ni kangaanga anne n nonoraki n taai aika nako ai te mirion ao anne te bwai ae ngkana arona bwa tiaki tarai antai riki ane tao a taketenaki bwa are naakai bon ian Tua ngkai ae wene ane a bon tararuaki ian Tua aikanne.

Iai naba katuua naba ian Tua aikanne iai naba are bubura are rin naba are te $5 ni mirion are ian te *Minerals Act* ma tera aikanne a tia n rin ma e ataki bwa antai ae taketenaki iai ma aei ao anne ibukin kaubwaira bwa e bon nang are e nang turuturu bon ti iaon kaubwaira mai marawa ao anne ae ti bon riai ni kamanoa bwa are anne ai bon oin kaubwaira man te marawa ae nang bubura kaei ae katomimia abara ae Kiribati. Ao anne ngkanne te katuua ae e a bon rangi ni bubura kaei ngaia kanga n taai aika nako ti a tia ni iraorao ao ti bubutimwai ana Biira te Tautaeka n aron are ti butimwaea ana Biira iaon are tera n taai aika nako ao ti karin ara onono bwa are ti ataia eang ti butimwaia ma ti a kakai katamaroai ake nikirana ma te bwai ae riki bon akea nanona ngaia are ti nang bon karaua raoi ni kamataata bwa are e aki kan iraorao naba te Tautaeka ao ti na kauringira bwa are aei ana Tua Kiribati ao iai tabera ian te karao Tua bwa aei tabera.

Ngaia are ngkai ti na bon kamataata bwa are ngkana bon iai tabeaiangara ae ngaira iroura n tokin te tai e na kanga ana karawawataki riki ara botannaomata bwa ana aki

kabebeteaki iai ke e na aki *better off* bwa e nang *worse off* te *situation* ao anne ara kangaanga ngkanne ngaia ae ti a bon katereterea ikai n aron are ti a tia ni katereterea naba ian are te Biira are e na katea te Tua ae boou ian te tia ni boo bwa aei tabeaiangara. Ngkana e bwati n teina aei ao a kona n reke iai ataei akana a tiraua bwa are ti a tangiria bwa nang rawata aika ti nang kanakoia bwa te *investment* ao te *investment* bwa anai rabakau ao ana oki ao e na iai mwina nakon Kiribati ma ngkana a nako n anai rabakau ke tao a nang karaoa te kakaei tao ataein te reirei ae kanga tao a roko riki n ake mai ieta ao anne ngkanne ara kangaanga bwa e aki kona n rababa nako aron tao te rabakau iaon Kiribati ngkana ara Tua ti a manga bon tutukia ae bon oin ara Ataei ma ara aomata bwa ana aki kona ni karaoa aia kakaei ikai ni karokoa a ira nanon te Tua aei, ao anne ngkanne ao are a bon tia ngkana a roko ni kakaei iaon te kaubwai mai taari e a wene te Tua iaon te akawa ngkana e na rekereke ma kaubwain kabin marawa e a tia ni wene naba te Tua iaon anne. ngaia aei kanga e nang kakawaki bwa e na mataata bwa bukin tera ngkai tiaki butimwaea aei n te tai aei.

Kanga ni bon aron raoi bwa tera moa e aera ngkai aba bwa e rawata aaba itinaniku ae iai aia Tua ibukin te *National research* ke tenan kakaei ae na karaoaki iaon abaia ma te bwai ae aika taraki ian tenan Tua aikanne bwa teuana ana aki kamanenaki tenan ukeuke iaoia aomata iaoia aomata ngaia e na taraki bwa e na akea te ukeuke bwa e na kabongana te aomata n akean iran tao tera irakin Tua are iaon tao inaomatan te aomata ke tera aikanne aika kakawaki ae ti taku bwa e nang kakawaki n ara Tua aei ngkana ti a kateia ao ana oti tenan *principles* aikai. Ke bwaai aika na riai n taraia kain te komete are a kateaki bwa ngkana arona tenan bubuti ke tao tera are a roko aia iango *ministries* ke taabo ni mwakuri are taan rabakau iaon tao te itera ane e na karaoaki iai te kakae ao ana taraia moa bwa iai tao e irekereke ma tao te kakaea tao te bwainaoraki bwa anne naba iai naba ian are te Tua ane ni rekereke ma anne bwa tera ngkane aei ngaira ti kantaningaia bwa ara Tua aei e na aki ti botii tenan mwaka akekei n anai mai irouia Minita tao nakon te Beretitenti ma e na riai ni iai naba taben te Beretitenti ae ngaia e katabeaki ian te Tua aei ngkana e bwati bwa e na taraia. Bwa ngkami akana kam mena n te onaoraki n te otabwainin te akawa kam na taraia bwa ana aki kabonganaki kabonganaki ara botannaomata n tenan kakaei ae na karaoaki ikai.

Te kauoua kam na taraia bwa ngkana e kabonganaki tao kain tao arokan Kiribati are e na reke mai i taari ke tao iaon te aaba tenan *genetic resource* ae tiaki ti ake i taari bwa iaon naba te aba ao aikai taraia

bwa e na iai e na riai ni iai tibwangan iai Kiribati ke are tao te *benefit sharing* nakoia kain Kiribati. E na taraki naba bwa n aron ae na kainanoaki te riboti mai irouia naakai ngkana kam roko Kiribati ao aei bwaai ae kam na riai n tarai aikai naba a bon bane n tia ni mataata n Tua ake a bon wene ngkai bwa are ngkana iai te riboti ana roko riboti nako nakon bain te tabo ni mwakuri ma tera riki kanoan ao tabera bwa ti na kamatoai ma anne ngkanne ae ti a taraia n aei bwa antai ae na bwaibwai e aki nang mataata bwa are aei e a boti ni kabane tenan kakaei iaon Kiribati tera *principles* tera bwaai ae ti na tarai ao e nang a riai ni iri nanon tenan kaetieti akana man tenan botaki ni mwakuri ake a rekereke ma te waaki aei. Ma e aera e aki ngkai bwa e a reke te tai ni kateaki rabwatan te Tua ae boou bwa ngaia aikai bwaai aika na taraki ke tao tenan kakaei ae aki kariaiakaki iaon Kiribati aikai bwaai are ngkana ana kabonganaki ara botannaomata bwa tenan bwai ni kakatai e aki kariaiaki kanga ikai ana katea tao te kainibaire ke te *standard* iaon aekakin kakaei ae ana karaoaki i Kiribati anne teuana.

Ao te kauoua ngaia are ngkana iai tao tera kaubwain Kiribati ke kabonganaki ao e na riai n oki ao e na riai ni iai e na bwaibwai iai naba Kiribati n te riboti anne ao tera te kukune te *intellectual property* aei e nang kakawaki naba ian te Tua ibukin te *National research* bwa e na iai e na mataata bwa nake kam bwaibwai iai ma ngaira naba ti na bwaibwai naba iai ao e aki kona n reke anne ngkana akea kaubwaira ae kam kabongana ibukin ami kakaei anne. Aikai kanga bwaai ae ti tarai bwa ti tarai aron tenan Tua iaon te aonnaba iaon te aeka ni bwai ae te *National Research* tera raoi kanga te aeka n Tua raa te aeka n Tua aei ao aikanne bwaai ae a taraki bwa are iai tenan *ethics* ke tao tera ngkai kabwarabwarana ni Kiribati kanga tenan bwaai ae nang kakawaki are ana riai ni ira nanona taan roko ni kakaei ke ni ukeuke ae ngaia are teuana aki kabongan te aomata bwa te bwai ni kakatai. Ao aei e reke n aekakin tao tenan bwainaoraki te *clinical trials* are tao e na karaoaki i Kiribati aikanne bwaai ae taraki ae kona taraia bwa anaaki rotaki am botannaomata ana aki kabuanibwai man waaki aikanne ngaia anne ti kantaninga iai te aeka n Tua aei bwa ana bane n rin iai aikanne ao ngkai akea ao e tia manga a ti manga rin naba tao tiaki te kantaninga anne ma are ngkai n te wareware ngkai n te Biira aei n te kabwarabwara ao a rekereke iai Ataein te reirei.

Ae ara *investment* ae ngaia ngkai ti a kabanea te mwane ae rawata ibukin kanakoaia bwa ana reirei ma te kantaninga bwa ana kabongana naba nakekei i eta riki ao ni kabongana aia tai ni kakaei iaon bwaai ae kakawaki ibukin Kiribati

ibukin rikirakera ao anne I taku bwa teuana te bwai ae nang kakaturuturua Te Minita n te akawa bwa are anne. Naakai bwa antai naakai bwa a nang roko ni karaoa aia kakaei ao are akea moa ara tia rabakau ae na kanga n reke ara tia rabakau ngkana tiaki kabebetei aron kawaia ao teuana naba ngkanne te kangaanga bwa are nanona e a bon tiku n arona ngkai tenan tao tenan *processes* ke aron waaki ian tenan tabo ni mwakuri akana a bon tannako ma aia Tua iaon te ukeuke ao nanona ngkai aei ngkai e manga tei e manga tei te komete teuana e a manga taboro riki iaon anne teuana e manga iai riki iaona. I taku bwa ti na riai naba n tara ti na aki naba riai n tara tao tenan waaki ni ukeukeu bwa ai bwaai ae a buakaka e rangi n tamaroa ma ana riai n tararuaki raoi ao tao anne te kangaanga ngkai ma e nang kakawaki ae na tararuaki raoi, ao ti na kaungaia taan rabakau bwa are e tuai moa tau te rabakau i Kiribati ti na kaungaia bwa ana roko i Kiribati ni karaoi kakaei aika e na kona ni bongana ibukira bwa are ara babaire ni kabane ae ti na karaoi ana riai n *evidence phase* ke e na iai tao tenan kukune ke ware ke *scientific information* ke aia kukune taan rabakau ae na buokira ni karaoi aron ara kainibaire ma ara Tua aika ana tamaroa ibukia ara botannaomata.

Ao anne ae kanoan ae ti rinanon te Biira aei ao ti ongora te kabwarabwara n tain te *workshop* ao I taku bwa e nang boboto riki iaon irantangaean kaubwaira ngkana e a kabongaki irouia kain tinaniku ao a nako ao e nang tiraua aia mirion *dollar* ngaia are e nang riai raoi n tararuaki ao tararuakia a nang bane ni botaki ian ana aobiti te Beretitenti e aoria n are e bane n ataki n ana aobiti te Beretitenti bwa tera ngkai ae e a karaoaki i Kiribati n te itera n tao n te akawa n te *mineral biodiversity* ke tao ian are menan te onaoraki.

Kanga aikai itera ae ti tarai ti kataia n rinanon te Biira aei ao kanga e ti katea te rabwata e katea riki teuana kanga te kawai riki teuana iaon are e bwainaki ngkai n tenan Tua aikanne ao e a rangi ni kakamaku riki ngkanne te katuua. Ngaia ae tao aikai ara totoko n te tai aei ma te totoko aei te totoko ibukin te katamaroa bwa ti na kawenei imatan te Tautaeka bwa te aeka n Tua ae *National Research* ngaira n ara koaua a na riai riki ni iai kanoana ao riki tera tenan *principles* n tenan *ethics* aika na riai ni iraki irouia naake ana roko ni karaoa aia ukeuke ao ti kan katuruturua naba bwa akea buakakan te roko ni kamatebwai ao ni ukeuke iaon Kiribati akea buakaka. Bwa aei e na ibuobuoki nakoira bwa aki kona n reke tenan *information* ke te *data* ke tenan rongorongo aika bon oioi man mwin tao aia mwakuri taan rabakau e na aki kona n reke iroura ni karokoa a karaoaki tenan ukeuke aikai.

Ngaia anne ti taku bwa e na riai riki n rangi ni karauaki ni katuruturuaki raoi tera raoi aan irarikin are ti teuana kawaina bwa ai ti ana aobiti naba te Beretitenti tao anne kanga ti a taraia bwa e *more administrative* ma ae n te Tua tera raoi tenan koaua *values principle* ti tangiria n ikan *protect* ke ti na kamanoi ian te Tua aei bwa ana bane ni iraki irouia ake a na karaoi aia ukeuke. Anne ngaia naba tao teuana ara iango ni katamaroa iaon te Biira aei ao ti taku bwa e nang kakawaki ao ti boutoka ae na iai tao teuana te Tua ae na bane ni barongai aron ukeuke ni itera ni kabane ma taran aei e aki e aki barongai bwa akea kanga, e ti katea te komete teuana ngaia ngkami ana roko moa aikai ao ti na angani ngkami kam na rinanona kam na manga okira te rabwata aei bwa ngaia tabena e na kariaia. Ma e aki kangai aikai bwaai ae na riai n taraki ao aikai tenan ukeuke ae na riai n taraki bwa ana riai n aki karaoaki ngkana arona bwa urui aekaki aikai.

Kanga aikanne bwa e aki nang bwarabwara taben te komete bwa ai ti rinanon naba tenan, ma e na kanga n rinanona tera bwaai ae na taratarai bwa are a tia taan rabakau ni karaoa tabeia tera ngkanne taben te komete aei are kanga e na *add value* ke e na katamaroa riki are ngkai bwa ngkana tao e aki tau are a karaoia taan rabakau n tenan tabo ni mwakuri akana a tatannako ian tibwangaia n te Tua ane a mena ian aia tararua ao tera ngkanne ae a katamaroaki riki. Anne ae tiaki nora anne ikai ma ti noria ae manga kateaki riki teuana te rabwata ao kanga te *process* riki teuana ke teuana riki te mwaneka riki iaon are ngkai ao anne ti na titiraki bwa e na kaunga te waaki ni ukeuke ke ni kakaei iaon abara ke e na aki ao ngkana arona bwa e aki ao ti na kanga ni katamaroa ao anne bwa ti ota n nanon n te bwai ae tangiria te Tautaeka e a kan tararuai raoi tenan kakaei bwa ana aki aonikaia iai kain Kiribati ao anne tiaki tangiria naba ngaira ma e aki oti te katamaroa ae na karaoaki ian te Biira ae boou aei ngkana e a riki bwa te Tua. Ao anne ngaia kanoan ara maroro iaon aei te Tibiika I taku bwa ngke arona bwa te Tautaeka e bane ni butimwaei ara onono aika kanga bon nang tara n riai ao ti na kona ni butimwai, te Tibiika e a kanga ngkai e a boo te taetae mai inano, ti na kona ni butimwai aia Biira.

Tibiika: I a bubuti an tai kakarongoa ngkana iai aika taetae I a buti ngkami

Hon. Tessie Eria Lambourne: Aikai bukin ae ti totokoa ngkai aei bwa are ngke arona bwa a bane ni butimwaeaki ake kanga ti taku ngaira bwa a bon riai ao ngkane ti na kangai ti butimwaia ma iai itera aika na katamaroaki ao ane ara tai ni katamaroa n tain ngkana e a roko n

tain te katamaroa n te Biira ma are ti a tia noria ae kanga ti a bon nang toutounako bwa akea riki te kabwarabwara ti a mwengaraoi n aei ti a mwengaraoi n aei ao ngaia a mwengaraoi ma ngaira tiaki mwengaraoi ao e aera ngaira e na aki naba taraki ara itera ngkana tiaki mwengaraoi ao anne bukin ae ngkai ngkana ti taraia bwa iai tao te karawawata riki nakon te Tua ae boou ke te onono ae na karaoaki ao ngaira ti nang bon totokoia ma ngkana arona bwa te bwai ae uarereke ma tao ti kona ni manga katamaroa. Ma aei ngaira iroura e bubura kaei naba ao aei e aki *add value* nakon te *current environment* ke *process* ngkai ao N na ti kamataata riki ma ngkai ti totokoia ao tiaki nanona bwa a nang roko n aki akaka taan roko a bon iai Tua ngkai n te tai aei ngkana e aki bwati aei akea te kangaanga bwa bon iai Tua ngkai n te tai aika wene aika rangi ni mataata iaon tibwangaia ao tao man taeka aikanne te Tibiika ao I karautaeka n te tai aei bwa e aki boraoi ara koaua ma te Tautaeka ian bukina ane I a tia ni maroro iaona ao ti totokoa moan warekan te Biira n te tai aei ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I angan Te Minita ae karineaki n te *Cooperatives* ae Hon. Bootii Nauan e nakoim.

Hon. Bootii Nauan: Ko rabwa te Tibiika ngkai e a reke au tai, I bon moantaai ni katea baiu te Tibiika bwa I aki tangiria bwa N na taetae imwia taan taetae tao N na taraki bwa tao I anai aia rongorongo ke I kareke iango man aia rongorongo.

Tia Babaire katean te rabwata aio kanga e bon bebete aron iangoana ko aki kainanoa te aomata ngkoe ae kanga e na rangi ni bubura am reirei bwa kona ataa kakawakin te aekaki n rabwata aio, katean te rabwata aio e kamanoa Kiribati e kawakina kaubwain Kiribati e katea riarian Kiribati bwa ngkana kona roko ni karaoa am kamatebwai iaon Kiribati tiaki n are ko a bon roko naba ni karaoia ao boonako ma ngaia kona rinanon te komete kona anga am iango tao am raana tera are araranna kain te *research* kona anga am *hypothesis* ke tao taian raa bwa tera kona karaoia ao e na ataia Kiribati ke e na ataia te rabwata aio bwa ko roko tao e roko antai tei abatera bwa e na nakomai ni karaoa ana kakaei ao n tokin ana kakaei ao e na kunea te rongorongo aekakina arei. Ao ara bwai te bwai anne ngkana e a kunea Tia Babaire ngaia are I taku bwa e bon riai ni kaboaki Tia Babaire I taku bwa e bon riai ni kaboaki n ara katei ni Kiribati ngkana kona karekea rabakaun temanna ke kona nako ni kakaea ongom n rabakauia kain teuana te kainga tao i Abemama ke tao ngkana tiaki Abemama tao ko nako iaa Tamana ke Arorae taian takakaro ke tera bon iai naba uotam ae kona uotia nakoia kain te utu

anne ao annne ti a kataia ni uarokoa kanga te boto ni iango aio nakon te boto ni iango are maroroakinaki ngkai.

Teekeua ko rarabwa kai akea bukin rokou bwa kanga I ongongo te kai are kanga te baerei ma ai tera ngke e kona n reke ongou, e aoria ma ti a mooi koobe ke tera manga te bong are imwina ni karokoa e na bon nako. Kanga bon aekakin raoi te iango te aekaki aei eang tao e aki momoi koobe teuaei bwa are te Mormon ma tao ti uota tao te milo. Ma I taekinna ikai Tia Babaire tiaki n are I manrerei ma I kataia n *simply* ke ni kauarerekea aron iangoan ao tarakin te bwai aio tao e koaua e mwaneweaki Ataein te reirei ma n taabo ni kabane ngke ko reirei iai ao kona karaoa am *study* ao kona bon bae ni iai te bwai ae kona kabwaka ngkana arona bwa kona karaoa am *study* n te tabo teuana ngkana ko aki kabwaka te Tia Babaire ao te reirei ke te *university* are kaboa am reirei e na kabwaka ibukim ao ngkana ko karaoi am kamatebwai Tia Babaire ao tiaki ti te aekakina te komete bwa a kakaokoro komete ni kaineti ma taian *topic* ke taian boto ni iango aika kakaokoro. Ngkana kona karaoia tao ibukin tera te Aoraki ma tera iai te komete iaon anne ngkana ko na karaoia ibukin aron tao bwaai ni buoka ke tera e bon bae naba ni iai te komete n aekakina anne.

Ngaia are aikai kanga au maroro Tia Babaire ngaia are e taekinaki te maroro ae kangai ti totokoia bwa ai aron ti nang totokoa aron aia kamatebwai Ataei ti na bon ataia Tia Babaire bwa ataei aikai ana bon *sponsor* naki ao tao e na kona n reke bwa teuana te *additional* nakon ana *chosen fee* ana *book allowance* te *donor* are e mwanenia Ataei aikai tao e na reke te *research* bwa ngkana e tia ana *research* ke ana kakaei te teei aio ao tiaki ana bwai te te teei anne bwa ana bwai te aaba ke ana bwai te komete are anga te kariaia nakon te teei aei ao e na kona ni manga tinetineaki riki te kukune anne n aki bwainataeki n aki akaka ni bwara ni kauea, e *publish* ikanne ao e reke tera e *publish* ikanne e reke tera ana iai kanga tinetinen te bwai anne.

Aio kanga e nang bebete te Tia Babaire aron iangoana tiaki te bwai ae na rangi kabetanga ao e na karekea aron te totoko ao te bwai ae uarereke ma ngkoa te Tia Babaire ni karokoa ngkai te bwara ni kaue abara aio ti a mimi a roko naba tabeman ao a nako ao a *publish* taian bwai tabeua ao ko kakoaua naba te tia Babaire ao ko mimi ao ko roko n tenaan *museum* n taabo tabeua ao koa noori bwai ni Kiribati. Ao a kanga n reke bwaai aikai are nanona bwa a nakomai n angan te unaine temanna bwa ena karaoia ao anganna tao ti teaina te baake ao tao ana bwaiti ao a uotanako nb te bwai arei n nako ni kaboa nako tao i rabeen maugan

Nutiiran ke Aotiteria ma te mwaiti ae iraua riki okiokina.

Ao ngke arona bwa a tararuaki bwaai aikai te Tia Babaire tia kaman kabwaia. Te Tua ae kateaki aio n aron are I taku ena aki tii katea riarian Kiribati ao ena kamanoa Kiribati man rabakauna ke bwaai aika ana kumeaki iao Kiribati ma ena kona naba ni karekea te mwane nakon Kiribati. Nakomai karaoa am kakae ao ngkana ko kunea am kakae ae ena nang *glossy* e na rangi ni kakamataku nakoia taian *supervisors* ma *universities* aika kakaokoro ao ane e na bwaka te mwane tao iraua te *percentage* mai iai ke tera kanga te aekaki nako anne Tia Babaire.

Tia Babaire e koaua e mwaneweaki naba te taeka, tiaki I kan kaoka riki au koaua te Tia Babaire are ngkai e bwara ni kaue Kiribati ao ane e kan karaoa ana kamatebwai eang tao e ti *apply* ibukin ana *immigration* mena e reke teutana te mena ma ngkana ti a manga karina aio te *research* ao te komete iai burena ngkana ti a manga karinna riki tao nako karaoa am *study* ao kabwaka arei ao kabwaka arei ao ko a manga kabwaka tao $150 ibukin am *research* ke tao iraua. Ai raoiroira riki anne bwa ngkai Kiribati e bebekan kanga kabwarabwarana ngai irou ao tarana irou titabo ma ti bebekan are a bon roko naba aomata anaa te bwai teuana a nako anaa te bwai teuana a nako anaa te bwai teuana ko tannako a nora boran bukim ko a manga rarikiriki a manga nora raam.

Ngaia I taku bwa aio te Tua ae na kamanoa ana bwai tei Kiribati ao e nang bon katea riarian abara aio bwa ai tiaki abaia tenan rirouaki ke tao taian tangina ni kababa, n aron ae I taekinna te Tia Babaire ao angina aaba n Tebetebeke ao n te aonnaba iai taian *fees* ae kona kabwaka ngkana kona karaoa te *research* iaon abaia ao tao e koaua ngkana aki ataia tabeman bwa are aio e kabwaka am *school* are ko reirei iai n te tai are ko karaoa am bebwa ngkana arona bwa kona karaoa am *research* ae nang *dollar* ke e na rangi ni mena.

Tia Babaire e mwaneweaki naba taian *offenses* n te Tua aio ao e koaua eti e mwaneweaki ae nang bubura kaei ngai I nang boutokai tuua aikai Tia Babaire I boutokai tuua aikai Tia Babaire ma aki kona n reke tuua aikai nakoim te Tia Babaire ngkana iai am *permit* bwa ko ira nanon *step 1* nakon *step* iraua tiaki ae nang *impose* naba te *penalty* aio nakoim n aki akaka ngkana ko bon urua te Tua bwa ko aki *apply* am *permit* ao ngaia kona *face* te *penalty* ke tao tera te *fine* are *no permit.* Ngkana arona bwa ko a manga karaoa am *study* te Tia Babaire ao ko *preach* bwa are *once* ko roko aio te boraraoi ma ko *preach* kona manga tuua naba tiaki nanona are ko a roko n *study* ao e nang manga akea bwaai aikai I taku bwa e

bon *necessary* naba ke na bon riai ni iai te tuua nakon te aomata are karaoa ana kamatebwai ngkana teuana e aki rinanon karekean te *permit* ke te kauoua ngkana e urua te Tua.

Tia Babaire iai ngkai Tua ngaia ane ti a tia ni kabwati tabeua n aekakin teuana *Patent* ngkana ko tarai Tua aikai Tia Babaire kanga a bon n te Tua ae tia maroroakinna ngkai aio e na *compliment* taian Tua aika ti a tia ni kabwati aikai ke tera ngkai taekana ni Kiribati te Tua ae ti na kabwatia aio e na rangi ni boutoka e na rangi ni iraorao ao e na inga e na ikokon ma Tua ake ti a tia ni kabwati mai imwaina. N aekakin te *Patent* ngkana iai rabakaun temanna tei Kiribati ao e a katanna e roko temanna te *researcher* bwa e na mena e a bon *pay* naba *straight away* eang e a tia ni *protected* anne iai te rabakau anne ao e a *protected* ao are e bon taekinna naba te tia maroro te Tia Babaire te *intellectual property* te IP.

Tia Babaire I ti kan kaoka au maroro rikaki nakon ana maroro temanna te tia maroro ae e a tia n tabekia n te Auti n Tei aio ae kangai ana taeka te riboti aio e kaotia bwa 40% ke 40 tengaa te aomata ae akea kanaia e aki tau kanaia *poverty.* E koaua bwa ti bon kakoaua ngkai n te aonnaba ngkai bwa iai abara bwa ngai akea ngai iaon Tabiteuea Maiaki te aomata ae e a wene ni baki n akea kanana a bane ni iai kanaia kain abau ma ngke e taekina te riboti te tia maroro aio e kaminibaea abara ae Kiribati n tara te riboti aio man te anga teuana ao ni manga *reverify* te ribooti ena manga rinanoaki te ribooti aio bwa te ribooti n aron are taekinna te tia maroro ai abwi te katebubua ke abwi tengaa te aomata ae a baki bwa akea kanaia. Tiaki ataia ngkana tao iai i abaia taan tei aika a bane n ongora ngkai au maroro ma ngai akea i Tabiteua maiaki n abau i Tabiteuea maiaki iai te koaua are te raurau bwa te maibi n ara e reke bwa te takataka ao te mara n taai n teutana ao kai ea tau naba ann te koaua te raurau bwa te maibi n ara. Te koro tangana ao kona kabubura tibwam ao kanam nakon tera ena bwakara teutana teutana.

Ann ngaira ara koaua iai tia bn aki kakaoaua ae ena iai aomata aika a wene n akea kanaia ke a bora ni baki ngkai a wenewene inanon aia auti ao a moanna ni baereau mataia ao iaon kawaia n tang beeroia bwa a kauka te kabwate e bwatakataka, a kauka te bwaata e bwatakataka a kauka tera riki e bwatakataka ma koauan raoi te riiboti te Tia Babaire ai te *RDI* Te *Recommended dietary Intake* e aki raoiroi bwa tera ae ko karaoia ko uti n te ingabong ko kabuki akea ma koa kabuki ma koa kabuki ko tibutaua ko nako koa manga oki n te tawanou ko roko ko kauka te taman ao teuana am boora n raiti ao koa manga kaboboa ao koa kanna ma koa kanna

ao te tioka ko nako ea manga tairiki koa manga kabuki.

Ngkana ko *study* ana *nutritional value* te amwarake ann ma ngke ingabong ni karokoa e bong iroun temann te aomata tao eang tao ngaia naba e *lack* Ike akea taian *nutrition's* tabeua man am *dietary intake* ann ma ngke ko anaa am *breakfast,* te *lunch, ao* te *dinner* e aki baraenti. Te *Recommended dietary intake* ao te *recommended dietary intake* e karaoia te botaki ni kuakua n te aonnaba are aio te koaua iai ma tia bon aki kakoaua ae mwiin te kamatebwai aio ngkai ae tia karauira n tekateka ikai ao ti katawanou ao ti aera ti *launch* ara *activities* ao tera ao ngaia tia bon *neglect* aomata ae abwii tengaa ae a *poverty* akea kanaia.

N na kaoka au maroro teuana te Tia Babaire I kaea teuana te boowi i Biiti ao ea *present* ana ribooti neiere n te *SPC* mai Biiti n ara *workshop* arei ao ngkann ea kaoti taian kanga te ribooti n aekakin aio *PNG* te *poverty line* iai e *above* te *poverty line* irouia I-Kiribati naba n te tai ann ea bon un naba teuare i *PNG* ao e taku kam kanga n taku bwa e *poverty PNG. When you sleep in your house in PNG a banana and mangoes is hanging in the corner.*

E rawata te uanikai ao kam kanga n taku bwa iai te *poverty* are koa bon *defend* abamwakoro bwa are ko aki kukurei n te aekaki ni mena aei mangaia te Tia Babaire aikai aekaki ni koaua ae a tabetabekaki ao ae iroun ae ngaira tia nangi, a takaremwaremwa kanoan matara bwa e kanga n riki ae ngaira ti kantaningaia bwa ena maeuraoi te aba mangaia te *poverty* abwii te betienti mangaia akea bwa a *below* te *RDI* te *recommended dietary intake* bwa te aomata ngkana e auti i Kiribati ngkai ngai N na bon kakoaua te Tia Babaire n au auti ngkoa ke i uarereke iaan ana kairiri tamau are bon te matoatoa e aki kona ni mona te raiti, e aki kona ni bwebwe te kariki ao kuri kona n akea kanoan te kabwate.

Ngkana e ingabong iraua te bwan nako kabooa uabwii e anaaki te bwan tia tekateka naba ao e katuaaki te ben ao ti tekateka ni kaitara tinara angan teuann uoua ti anganaki uoua ao angan teuanne ao e tia anne ao katoka ao e tataraira. Tia ki ngae n are uoua arei ngaia are anganiia riki kaka teuana. Are imwiina ngkana ko aki ngae ao ko na batiboaki, e kanga? Kam tuai man ngae? Ao ngaia eang, kakaea te kai, ana kakerua aonteaba nakai. E kanga? Nako karaoa tabem, ao nako.

Ngai n au auti Tia Babaire, ea mona te raiti, e rangi ni maraki nanou irouia natiu. E bwebwe te kariki, ea uanao kanoan te aiti bwaoki. Bwa are iai okoron te maeu ngkai, ao I taku bwa aio ngkai ti namakinna, e bane n namakinna te I-Kiribati n

tabo ni kabane. Ngkekei ngkoa ngkana ti kakaboa te ika ngke ti uarereke, ti teuana au tabo n rianna are te tabo ni kabo ika bwa ana auti Ekueta are buun nei Korinako are e auti *meet* ngkoa iroun te tia reirei n te EBS.

Ao I uarereke bwa I a tibwa *class 5* n te tai anne ke *class 6*. Nako kaboa te ati, I a manga rianna naba, Korinako, e tuai oki. Ti teuana te tabo ni kabo ika aongkai ea bon ana arona te tabo ni kabo ika. Ao ea kanga n reke te taeka ae 40% ae ai akea kanaia, ngaia are aikai kanga koaua tabeua Tia Babaire aika ti riai n taratarai. Tia Babaire, e tanaki ni waaki te maroro ao ngai I korea au *mapping,* I kamronronna ao I korea ae *no research committee,* ao taian ra bwai aika ana riki? *Freedom* tao eti, *freedom,* e bwara ni kaue. E roko anne e karaoa ana *research* e nako.

Tia ki ataia ma Tia Babaire ko a tia n ataia ngkana a roko ni karaoi aia kakae tabeman aomata? Kona bon kakaea raoi bwa terana ae ana kakaea bwa are ana karaoia i abam, bwa ana roko ao ana koroi aia *findings* ae ana katereterea bwa arei te bwai ae a kunea i Kiribati. Ao ngkana ea roko temanna ao e kangai, atun au kakae ngkai, N na kakaea kaain bwa antai. Te koaua bwa taian tabaua kaain Kiribati? Bwa ngkana a kakaraoa aio 2 ao ngkana ea karaoa ana *research* ao ea *bias* ana *research* bwa are e bon nako ni kaekaia aomata aika a bon tabaua aika ana bon kaeka ana titiraki nako are kantaningaia.

I a tia ni *collect* au *data* iai ao I karaoa au *qualitative research,* te *focus discussion* kaaina n te abamwakoro arei ao I a manga karaoa au *in depth interview,* aikai kaaina. E *representable* au *data* aio bwa *about* tao 40 ke 50%, ao ea korea ana riboti, eang ti bon kakoaua bwa kaain Kiribati ngaia bon taian tabaua. A kangaraoa te aekaki ni mwaan aei ao ti uara ia Tia Babaire? Ti na kakiokioa mwiina? Ngkana a *published* ao aio angana ae ti na taua iai. Nakomai kona *study? Okay* tera am *topic? What you want to study?* Karaua nanon bwa e rangi n *against* ae ti kantaningaia, ko raw ani kakaea riki am mena?

Ma ngkana no *research committee,* ao ai te *freedom,* e na *uncontrolled,* ea bon roko naba te aomata ao ngkana tao ea bon aki karaoa ana *study?* Ea roko naba n ti bua, e rerebaua, e nako n te marina ao ea manga oki e nako Temwaiku ni mooi kaokioki, E tia ao ea manga nako tao ni wiken i Tarawaieta, e bon mena raoi are e mena teuana te wiiki ao ea nako naba nakon ana *supervisor.* I a tia ni karaoa au riboti ao aio au *findings,* e aera a kabaneaki naba n taibinna.

Ti na kakaoaua naba ngaira bwa e bon maroro ma aine, ao antai aine? N te kaawa ra? Aio bukina ae ena bon

riai ni iai te Komete aio. Ao ngkana ti totokoia n aron ae ti taekinna n arona ae ngkai, kanga ko bon bakaburea iai Kiribati ao ko tangiria bwa e na bebekan Kiribati. Mangaia bon iai riki bukina riki te Tia Babaire, bwa are kam a tototokoi naba ara onono akekei ao kam na nooria ngkai bwa tin a totokoa aio.

Ma e aoria bwa e bon ongora Kiribati, bwa ngkana aio aron am totoko n te auti aio, bwa kona totokoia ibukin ae e totokoaki am onono akekei, kanga ai bon tiaki te waaki anne te Tia Babaire. Ao are I taku mai imwaina te Tia Babaire, aia waaki ataei ae a uarereke. E ririki ngkoa irouia ngke ti uarereke, ti biribiri ma tabon berora ni bebekan ao ngkana ngkoa iai am kanre, ao ko a manga nako ni kanre ao ko ti angania tabeman ma ea manga reke ana kanre temanna are ko aki anganna? Ao ea manga aki anganiko. Anne te waaki raoi n ataei. Ao tao ngaia anne ngkanne ae tia nooria ngkai.

Ma e aoria te tia babaire, ti na reitanako ara maroro, te bwai teuana Tia Babaire ae I mena n au *mapping* aio, *no revenue,* ae nanona ngkana akea te Komete ae e na reke ae ti na kateia n aekakin aio ao a ana akea te *revenue* naba. I taku bwa e a bon riai n tei te Komete bwa e na karekea teutana te mwane are e na reke mai iai bwa ana bwai Kiribati. Te *data* ke te *information* are e reke iroum, Te rabakau ao ea kaboa te Tia Babaire. Ao ngkana ea bon rangi ni kakamataku am *topic* ao am *findings* ae ea bon rangi ni kakamataku riki, e na kuriaki irouia ake a kan wareware iai.

Te Tia Babaire, iai taian maroro ae a ti ani mwemwe ae a karaoaki kamatebwai n aban te PIPA ao ti tekeraoi bwa ti ongo irouia tabeman kaain Kiribati aika a tia ni karaoi ke tao a nooria. Tao iraua riki te kamatebwai ae tia ni karaoaki ae ti akai ataia. Ao ngke arona bwa ea kaman tei te Komete aio, ao akea te PIPA, ao roko ni karaoa aia kamatebwai nakekei ao e na rawata riki te mwane ae e na reke nakon Kiribati.

Ao te kukune are ko nooria tao iaon kunean aron karaoan te bwai n Aoraki teuana, man ana *on use seabed,* ana *on use* are e karaoaki mai iai, a ena ngkai a koreia ao a koreia ma aki , aio ti karoia i Kiribati. Ti a tia ni kakoaua ae ti karaoia n te *zone* aio ao arei n te GPS *coordinates* aio, ao akekei ara findings iai. Ao antai ae e na ataia tao bon bwain Kiribati ni kabane. Ma e aori te Tia Babaire.

Ngkanne au kabanea ni *point* aika I korei te Tia Babaire iaan au koro tamnei aio, *development,* te rikirake. Te Tia Babaire ea bon roko naba te tai, ea maan n tiku n arona n ae akea Komete n aekakin aikai ao tararuan ma kawakinan abara bwa e na tei

riariana. Bwa are e kan roko ni karaoa ana kamatebwai, e na riai n rinanon teuana te rabwata ae kaain Kiribati kaaina ao e na riai n tiatianaki ao n tarataraki aron ana kakae ao n tokin te tai e na karekea te mwane nakon Kiribati, ena karekea te rikirake.

Te bwai riki teuana ae rangi ni kakawaki te Tia Babaire, te *ownership.* Ai bon ara bwai anne, bwa ngke e tia te study ao ti nooria, ao ti kangai e rangi n tikiraoi ara bwai aio, *ok* tia *published* ma ngkoe ke kona *publish* ao reitaki mangaira bwa iraua te *university* ke te *institution* ae e na anaa am mena ao iraua am *fee* iai. Te *ownership* ara bwai, tiaki ti ana bwai te aomata ke te taian botanaomata ke tao iraman taian *scientist* ao ngkana a karaoia bwa e na reke bwa aia bwai, ana bwai Kiribati.

Teuana riki tei *point* ae I koreia te Tia Babaire, te *revenue* n aron are I taku. Ngkana arona bwa e reke ara *revenue* mairoun tei abatera ae e roko n nakomai bwa e kaboa ana *visa* ao ea manga kaboa tikuna n te *hotel,* ao ea manga kaboa boon kibana nako tao iaa, Tabiteuea Maiaki bwa e na nako ni karaoa te *research* n te tabo teuana ao ea manga karaoa ana *fee, pay* ana *fee* nakon te *research committee.* Ai raoiroira anne te Tia Babaire, ai raoiroira anne te Tia Babaire.

Ao te kabane raoi te Tia Babaire ae I taku bwa e na bon kaeka raoi nanon te mena aio bwa n te *study* are e karaoaki, e *quality,* ao e kona ni manga ni *back dated* bwa bon te koaua. N aron are I taku te Tia Babaire are kangai, ao ngkana ti a bon karaura ao a roko ni karaoi aia kamatebwai, ae ana nakomai ni karaoi aia kamatebwai. Ae ana nakomai ni kataekana buaka Kiribati n tokin te tai n aia riboti ma aia *findings,* aia *recommendations*. Ti uara iai ngkanne? Ti aki kona ni kakiokioa mwiina. Ngkai te Tia Babaire, a mino nab atura n ana riboti te FAO ao e koaua tao n te *statistics* a anai ana *households* ana *data* te *statistics* ao te SPC, a mino naba atura iai.

Aki ti mino atura n aio, a mino naba ara kantaninga n taian facebook ma *fake account*. A bon karika kaain te *fake account* tabeua, ko bon ataia ae bon ataei aika a uarereke ke aomata ae bon akea aia reirei. Ao ngkana a taetae, a taekini bwai tabeua aika ko taku bwa aomata aika a tia ni karaoa aia PHD iaon *topics* ke boto ni iango ake a katokai n te facebook. Ko a bon ataia naba man moan aia *first three sentence,* ko warekia ao koa bon ataia naba.

Te tabaua te aomata aio, ko na kanga ni kabanea am tai ni manga kan *reply* ana mena ao ngaia tao bon teteei ae e uarereke ae tao ngke e wenewene tao i Butaritari ke tao iaa

tao i Tabiteuea ao ea reke ana iango. Ae N na kamena iaon te kataumwane. Eang ea bwaroro nako te mwane ao iaan te bumwane, ko bon warewareki ana mena aki koaua. Ma aikai te Tia Babaire ae e na kona naba n riki ngkana arona bwa e aki reke te rabwata aio. Ao ti na rangi n nakowaki te Tia Babaire, tiaki kona ni kakiokioa mwiin te aomata are e roko ni karaoa ana kamatebwai ikai.

Bwa akea ana *mechanism in place* ae ti na karaoia aekakina aio, ao ngkana arona bwa ea *set up* te Komete aio, ena kona ni kanakoaraoa riki itera tabeua ae e na kona n tara abara aio. E na taraia nake a roroko bwa angina naba ngkai n aron ae ti a tia n ongongo te Tia Babaire, aomata ake a roko, a bon kaman roko ma aia iango ae aio au *findings* ae N na karaoia. N na bon *make sure* bwa au *recommendations* ana kaira au maroro ma au kukune nakon aio, e *reconceived.*

Aikai itera tabeua te Tia Babaire ae ngaia I taku bwa e kararaoma ao e na ataia tei Kiribati ngkai bwa katean te Tua aio, ai bon kawakinan ana bwai ke abara ae Kiribati. Bwa e na aki bwara ni kaue te nakomai ni karaoa te *research.* Ao e koaua, e taekinaki, N na kaoka riki au maroro imwaain ae ea babane bwa e a kan boo au tai. E taekinaki bwa e kangai, eang ao ara ataei ake a reirei, e na reke aio bwa te *additional cost and package cost* nakon aia *donour.* N tokin am *three years* mena ao kona karaoa am *research. Donour* ena *fund* tao iraua, tao $1500.

I taku bwa aikai bwai aika rangi ni mena, ana rangi ni kabaebae aron reirein tei Kiribati ma I taku bwa te bwai ae ti na taraia riki, aron te kaubwai, aron kawakinan abara ngaira ake ti bon tekateka ni kakbuburai atura iai. Ao ngaia ti na wareki *article*s tabeua ngkana tao ti a kuba ni kangai, ai bon bwai tabeua. Mwane antai ae e karaoa te *study* aio? Ko a manga roko n te aba teuana, ko kaukia, ea manga *refer* naba te *article* arei nakon te *study* arei n aron are e karaoia kaain Kiribati ngaia bon taian rirouaki bwa a kakaraoa aei ao aei.

E aki raoiroi ao e aki eti aei, bwa aki kona ni kakiokioaki ao ngkana e tei te rabwata aio te Tia Babaire, e na moantai n totokoia. N na kaoka riki au maroro te Tia Babaire are kangai, e kaokaki bwa e rangi ni bobuaka te Tua, e bon riai ni bobuaka, bwa tiaki te takakaro are kona karabako ni kamatebwai bwa ko na kantaninga ko na birinako ao ngakana ko kuneaki, ao aio ngkanne tuam.

Ma ngkana ko karaoia te Tia Babaire, bwa ko *pay* am *permit,* ai bon te Kamanga ae ti na manga kakioko naba n anganiko te Tua ae buburakaei arei ngkana tia kuneko ao iai am *permit, ok* e tikiraoi. Ngkana koa manga *violence* ke ko

breach kanoan am kakae are ko karaoia ma te boraraoi ma te Komete arei, kona bon riai naba n tuua bwa tiaki bwai aika a uarereke bwai aikai bwa bwai aika a buburakaei. Ngaia are e na bon riai naba ni kariaiakaki aron te tuua aika a mwaneweaki ikai.

Tao man au maroro aikai te Tia Babaire ao I kukurei n taekinna bwa I boutoka te Biira ae moan baan te tamaroa aio ibukin katean riarian ao kaotan raoi abara ae Kiribati bwa e na riai n tiatianaki aron te kakae iai, e na aki bwara ni kaue. Ara bau n aki toki te Tia Babaire, te mauri, te raoi ao te tabemoa. Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te *leader* n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, bon ti teuana bwa e aki, tao e *misunderstand* te bwai are I taekinna are e taku te Minita bwa e bwara ni kaue ngkai Kiribati ngkana akea te Tua aei ao ngai I kaotia bwa are iai tenan Tua ake a bon kaman wene, ane a bon barongaki iai. Ao tao e aki reke ana tai n tarai tenan Tua aikanne ao iai are te Tua n tea kawa ae te kibu 16 ngkana e kan nooria bwa e rangi ni matata iai ma te karekemwane. Ko rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei mai Kuria Hon.Banuera Berina.

Hon.Banuera Berina: Ko rabwa te Tia Babaire. Te Tia Babaire kanga e na bon uarereke au maroro ma iai bwai tabeua aika e tabeki, e taekin te Minita ae tibwa tia n taetae imwaaiu ao a riai ni kaekaki te Tia Babaire. Aki riai ni katukaki te Tia Babaire bwa rooia te botanaomata. Ao kakaouongo raoi, ngaia kanimwi ami bwai ni kakauongo. Ma N na kaeta ana ongora te Tia Babaire.

Te Tia Babaire, e taekinna te Minita ae karineaki, imwaain ae I nakon au maroro te Tia Babaire, e taekinna te Minita ae karineaki bwa ai iraua ngkai, iraua tao taan kakae aika a tia ni karaoa te kakae ao aki kuneaki. Tera nanon aio te Tia Babaire? Nanona bwa aongkoa te Biira aio, ana kuneaki iai taan kakae ake aki ataaki taekaia. Ma are tiaki anne bukin te Biira aei, ao tiaki naba anne are e maroroakinna te Beretitenti.

Te Tia Babaire, I rangi n nanokawaki bwa tao ko bon kataua bwa e na maroro iai ma e maroro iaon te riboti are e mwaneia *sir* Ieremia Tabwai. Are 40% kaain Kiribati n are n ana taeka te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti, akea kanaia. Ao ngaia e maroro iaon te Tia Babaire, ao I mimi n ana maroro ao e kaota ana kanganga Kiribati iai te Tia Babaire bwa ti riai ni kaekai maroro aikai te Tia Babaire bwa are e a mwemwe. E kaota ana kanganga Kiribati iai.

Ao ngke I ongora te Tia Babaire ao I taku bwa e na kabwaranakoa bwa tera ae e karaoia ngkanne te

Tautaeka. Bwa e kataia n tuangia kaain Kiribati, bwa n te riboti are taekina are 40% kaain Kiribati, e taku bwa e aki baeranti kanaia. Bon ana taeka te Tia Babaire ao I a kubanako ngke e taekinna n te maroro iaon te Biira ae ngkai ao I a kan ongora te Tia Babaire, bwa anne ana kanganga Kiribati ae kaotia te riboti arei. Ao ti a kukurei n ongora bwa ti kan ataia bwa ngkai ea nooria te Tautaeka aio bwa iai ana kanganga Kiribati bwa tao e koaua n aron are e taekinna e aki baeranti kanaia. Te maroro ae I kan ongora irouna te Tia Babaire, ao tera ae e karaoia ngkai te Tautaeka iai?

Akea, akea te Tia Babaire? Ao ko kanga n taekina te bwai aio ao ko aki kabwaranakoa ni kangai, ma te riboti arei e aki taekina te *poverty* ke tea kea n amwarake ma e taekina tea ki baeranti n te amwarake. Ma are e karaua nanona Kiribati bwa aio are e a tia ni karaoia te Tautaeka aio iai. Ake ate Tia Babaire ao e aera ngke koa taekinna ikai ibuakon maroroakinan te Biira ibukin te *national research?* Ngai irou, aekan maroro aikai te Tia Babaire, e aki uotarake te Tautaeka, e bon kamangora riki te Tautaeka.

Bwa ko katurua te kanganga ae e taekinaki n te riboti maroroakinan te Biira ae tiaki taina ni maroroakinaki ikai ao aki kabwaranakoa naba ana waaki te Tautaeka are e karaoia. Ao bon anne ae ti kan ongora ma ko aki karaoia, e riai n ataia naba Kiribati bwa e katuruaki iai ana kanganga Kiribati bwa e aki baeranti amwarakeia ke kanaia 40% kaain Kiribati. E a katuruaki ngkai ma tiaki ongo kabwaranakoana.

Te Tia Babaire, I kubanako n ana maroro ae kaukuki iai te Minita ae karineaki ao e taku, te Tia Babaire katean te rabwata aei, e bebete iangoana. Bwa e aera ngkai e bebete iangoana? Te Biira aei, e kamanoa Kiribati, e katea riarian Kiribati. Maia aio te Tia Babaire, e reke mai iaa aio n ana maroro te Minita ae karineaki? E kanga n taekina aio te Tia Babaire nakon te mwaneaba aei? Bwa aongkoa aio bukin katean te Biira aei? E bon wareka te Biira aio te Tia Babaire te Minita ae karineaki ke e taraia, ngke e wareka ana Biira ao tia tara ana *objectives,* bwa te *obejective* te Tia Babaire ngaia are e kabwarabwara bukin karaoan te Biira.

Iai ibuakona taekan kamanoan Kiribati? Akea, ao akea naba anne ibuakon ana maroro te Beretitenti, akea. Ao e aera ngkai ti a tuanga Kiribati te bwai ae tiaki kanoan te Biira te Tia Babaire? E aera ti a bon akai wareka raoi moa te Biira ao ti a maroro iaona. Ao ti ana 30 te miniti ni kaboaki ara maroro iai te Tia Babaire ao tiaki tara raoi moa te bwai ae ti warewarekia te Tia Babaire. Ana *objectives* te Tia Babaire te Biira aio n aron ae kabwarabakoaki nakoira,

tiaki ibukin kamanoan Kiribati, tiaki bukin katean riarian Kiribati, ma ana *objectives* e na karekeaki bwa te *one stop.* Te tabo ae ti teuana ae ana bane n roko iai taan kan karaoa te kakaea iaon Kiribati.

Ao anne ana *objective* te Tia Babaire te Biira aei. I kua ni kakaea ikai ni kangai ao e na katea riarian Kiribati. Tao e kaokoro ara wareware te Tia Babaire ma te Minita ae karineaki, bwa akea ngai ae I nooria iai. Ao tia kaongoia kaain Kiribati te bwai ae aki mena inanon ara Biira, ti bon warekia ke ti bon ti kamena i matara bwa ara bwai ni katamaroa te Tia Babaire ao ti a maroro iaon bwai aika tiaki kanaoan te Biira te Tia Babaire.

Ao ngaia I a manga bon kan ongora, bwa I taku, kona kanga n taku bwa e kamanoaki Kiribati n te Biira aio? Enga mwakorona ae *say* bwa e na kamanoa Kiribati? Ao ko taekinna bwa te Biira aio ena karekemwane Kiribati iai. Maia? Maia te Tia Babaire? Bwa e rangi ni matata te Tia Babaire bukin totokoan te Biira aio iroun naba te *leader* ao e matata naba kabwaranakoan te Biira aio iroun te Beretitenti.

I a manga bon *wonder* te Tia Babaire, I bon manga taku i bon irou, ti ongora n taian maroro ake a tia n nako imwaain ae ti taetae iaon te Biira aio ke tiaki? Akea te Tia Babaire ngai ae I ongora n ana maroro te Beretitenti ae karineaki ae aio te Biira ibukin te karekemwane ke katean riarian Kiribati, bon akea. Ao ngke ea maroro te Tia Babaire te *leader* n te kaitara, e rangi n teretere naba bukin totokoan te Biira, e noora raoiroina n aron naba ae ti bane n noora raoiroina. Ma e riki n totokoia te Tia Babaire bwa e bane buaka aia tai ae e na ibuobuoki te aba n te Biira aio nakon te Tautaeka. Ngkai e nooraki kabwakana, ti a totokoia ibukin kabwakana te Tia Babaire.
E babane buaka ae ti na anga ara iangoa ao ti na boutokaia ao ti na anga ara iango ni katamaroa bwa na ron ae e ataaki te Tia Babaire, ea tia te *leader* n te kaitara n anga taian iango ni katamaroa n ara onono n taai aika a nako, ao bon akea naba te bwai teuana ae butimwaeaki. Ngaia are bukin totokoan te Biira aio, e raoiroi ma iai boto ni iango iai akana aki raoiroi ae ti totokoia iai.

Awanne bukina te Tia Babaire. e rangi ni bebete, terea bukin totokoana ao ngaia te Tia Babaire anne naba bukin totokoana mairoura. I a kona ngkai te Tia Babaire ae I bon roko n au maroro, kanga bon te maroro ae uarereke. Te Tia Babaire aio bukin katean et Biira aei? N aron ae taekinna te *leader* n te kaitara ao bon anne bukin ae taekinna te Beretitenti. Tiaki bukin te kamanomano, tiaki bukin kamanoan Kiribati. Bwa n aron ae taekinna te *leader* ao I a manga taekinna ngai, ngkana akea te Biira aei, tiaki nanona bwa aongkoa e aki

mano Kiribati irouia koraki ake a kan karaoa aia *research* iaon Kiribati bwa bon iai riki Tua aika a wene ngkai. Ma te bwai ae ena karaoaki ngkai, ko na aki bubuti am *permit* ibukin te *research* nakon tao te oo n Aoraki, botaki n akawa, anne nanon te Tua anne, anne otara iai.

Ma te bwai ae e karaoaki te Tia Babaire, e aki ti boti taian n te tabo ae ti teuana bwa ibukin karekean te kariaiakaki, ea manga karaoa bwai aika a kamimi te Tia Babaire. Ngaia te Tia Babaire ti raraoma iai. Ngkana ko tar ate Tua aio te Tia Babaire, ko na taku bwa e bon ti nanonaki te Tua aio ibukia ianena. Ao I tarataraia, I nooria n te kibu 8, ao e taku, *any person who wishes to enter* Kiribati, te aomata nako are e tangiria bwa e na roko iaon Kiribati. Ngke are ko ware aio, wareka 8 rikaki, ko na taku bwa aio e nanonaki iai, bn ti taan *research* mai itinaniku.

Ma tia manga reitianako te Tia Babaire ao e tabetabe nanora bwa ngaia a bon rotaki naba iai ataei te reirei ake a kan karaoa aia *research* bn mai Kiribati. Ao e reke mai iaa anne te Tia Babaire? A reke mai iaan te kibu 18, te roki 10 te Tia Babaire. Karaoan te *research* iaon te umwa ni bong. Ai titabo bwa a manga rinako I-Kiribati n te *research* aio te Tia Babaire.

Ao ngkana arona bwa ngkoe te I-Kiribati ae ko taku bwa koa roko i abam, ao karaoa am *research* n te umwa ni bong ke I aki ao koa kuba ni kuneaki ni bure, $10 te mirion are kona kabwaka. Anne te Tia Babaire te bwai ae ti raraoma iai, bwa antai ara koraki aika atai Tua? Ao n aron ae ti kakoaua, aki atakin te Tua, tiaki anne te bwai ae e na kamaeuko ngkana ko kateaki n te bowi bwa ko urua te Tua. Ngaia are ngkana arona bwa te Tua aio te Tia Babaire e nanonaki iai te *research* ibukia taan *commercial researchers,* katerea, katerea. Nake a nakomai ni karaoa aia *research* ibukin karekean kaubwaia ma karakakin aroia, katerea bwa ngkanne ti na ataia bwa e aki rotaki iai ataein te reirei.

Ma ngkai te Tia Babaire a bon nako nanora ao ti raraoma n aron ae katurua te *leader* n te kaitara ao I manga katurua naba ngai man ara itera. Ngkana akea te Tua aio ngkai, tiaki nanona bwa aongkoa e aki mano Kiribati. E mano naba Kiribati ngkai. Tiaki nanona bwa aongkoa ngkana akea te Tua, ao ana aki karekea aia *permit* koraki aika a tangiria bwa ana karekea aia *permit.* Ana bon karekei naba aia *permit* ao ngkana a urua tuan aia *permit,* bon ngaia naba reken kaia n aron ae wene ngkai te Tia Babaire.

Ngaia are I a manga katurua riki te Tia Babaire, e bon riai te totoko ao eti te Tia Babaire ibukin raraomara. Kam kona ngkai n teirake ni ngure ni kangai, ao kam raraoma ao ti kai

bitia n tera ke tao aio. Aingkam, e a tia n noraki anne te Tia Babaire, e a tia n noraki aromi ni butimwaei iango ni ibuobuoki mairoun te kaitara. Ngaia are e kakawaki ngkai te Tia Babaire bwa e na ongo Kiribati ao e na ataia. A raoiroi kantaninga, tao bukin ae ti taku bwa teuana bukin katean te Biira aio, karaoan te Biira aei. Tiaki ibukin ana karekemwane Kiribati, tiaki ibukin kamanoan Kiribati, tiaki ibukin karekeaia koraki ake a karaoa aia kakae ao aki ataaki, tiaki. Ti na aki mwamwanaia te botanaomata, bon ti te *one stop* aio, *one stop.*

Ko aki manga nako riki nakon te tabo teuana ni karaoa am *application* ibukin te *research.* Anne bukin ao e rangi n tamaroa anne te Tia Babaire bwa e aonga naba ara Tautaeka n ataia, ti teuana te rabwata ae e anaki iai taian bwai ni kakae aika a karaoki bwa koa manga karin bwai tabeua aika ti a raraoma iai. Eang, ti kabi, ao Tua aika a bane i karawa te Tia Babaire. Bon anne bukin totokoana te Tia Babaire, ao bon te bwai ae moan te uarereke. Ma ibukina bwa a manga rio karaki te Tia Babaire, aika ti aki kangantaningai bwa ana rio aikai, ae kabwarabwaraki iai te Biira aei, ae e okoro ma ara wareware te Tia Babaire, ao I taku bwa bon baera ngaira aika ti mena n te auti n tei aio, kaetakin otan te botanaomata.

Ana aki burebureaki ara botanaomata te Tia Babaire n aron Tua aikai ti karaoi maikai. I a manga kaokia riki te Tia Babaire, e koaua moan te bebete te Tua aio, bwa ana *nationalize* taian *research applications.* Ti teuana te tabo ae e na baketekeaki ibukin te bubuti, katauakin karaoan te kakae n ana tabo nako Kiribati. Ngana ti taekinna bwa aio ibukin kamanoan Kiribati, e kairua aio kaain Kiribati. Tiaki aio bukin te Tua aei, ngkana ti taekinna bwa aio bukin ana karekemwane Kiribati, e kairua naba aio te botanaomata, tiaki aio bukin karaoan te Tua aei.

Ao ngkana arona bwa ti taekinna bwa aongkoa a na reke koraki akeke a karaoa aia *research* man te Tua aio, kanga a karaoia n aki ataaki, e kairua naba anne. Akea naba anne inanon te Tua anne, eang? Ao ia manga katurua riki, e totokoaki te Biira aio n onono ke kabwara au bure, te Biira aio te Tia Babaire, ae te Biira ae boou reirei man te kaitara, bon bukina bwa iai bwa inanona akana a kanako nano, riki ibukia ara botanaomata.

Man au maroro akanne te Tia Babaire, ao I karabwa aron katauraoakin te Biira aio, aia katauraoi nake a tia ni ibuobuoki ni karaoia. Ao ara kantaninga bwa e matata man ara itera te Tia Babaire. Ao ngkana te Tia Babaire bwa a tang buaka au maroro, I kabwara bure iai, ma ti na bon riai n aki maroa, ao ti na riai n un, ti na uneakina n tainako

te Tia Babaire kaetakin otaia te botanaomata. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika: Ngaia te Minita, tera am *point of order,* ea nakoim.

Hon. Bootii Nauan: Ao e koaua, I karabwa te Tia Tei ae karineaki mai Kuria n ana maroro. Ao e koaua, I taku bwa te boto ni iango, tao e bon aki raoi naba n ongora n au maroro te Tia Tei. Tao I a rangi ni bwanabuaka n ana kantaninga ke tao i reben taningana, bwa I taekina te *revenue* ao e na kona ni karekea te *revenue,* e na kona ni karekea te *revenue.* E na kona ni kaunga riki karekean te *revenue,* ngaia ngkai ae e kabotaua, e tangiria bwa e na koreaki n te riboti aei.

Te bwai teuana riki te Tia Babaire ae I kataia n ikan mena, ngkana ti wareka *objectives of the act B,* e na *centralize and harmonize* te *research applications procedure and processes required for national clearance. You won't have any national clearance* ngkana ko aki rinanon aei. Kanga anne ngai ae I kabotoa ngai iai, ao ngaia. Eang ti au mena anne are nambwa 2 ngaia are I kangai, I taku bwa ngkana *objective b* anne, I taku bwa e na kaea raoi nanon are kona *seek* ana *clearance* te Komete aio. E ngae ngke e na *leave* ao eti bwa te *one stop shop,* ngaia anne ngai naba are kanga I kabotoa au iango iai.

Are teuana ngkanne are ana riboti te FAO ao te *statistics* ma te SPC, ea tangiria bwa N na taekina te bwai are e karaoia te Tautaeka bwa ti na *meet* RDI, anne ana taeka. Ma ngai I taeka bwa *only 40%* ae bure te *information* ann. *It should be an* RDI, anne raoi eti. E ikeike buroon te *leader* n te kaitara.

Tibiika: Ao tai taetae te Minita, I a butiko. Ngaia te *leader* n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Te Tibiika, bwa are ea *inter-debate* arei, te *rules 42* roki 2 roki A, ea *inter-debate* ao taiaoka te Tibiika bwa e akea te karinerine irouia te Minita.

Tibiika: Ao tai taetae mai inano, taraia ngkana iai ae taetae te Tia Tei ao katoka ana taetae ao ko a manga katea baim bwa ko na taetae, ngaia.

Hon. Tessie Eria Lambourne: N na bubutiko te Tibiika bwa tao aio ai bon ara bubuti nakoim, bwa ngkana ti maroro ao a *point of order* kaain te Tautaeka ao koa bon katekatekaira naba bwa ko na ongora aia *point of order.* Ngai ai 3 au tai n tatakurua au *point of order* ma ti a bubuti riki am ibuobuoki. Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia, ko rabwa te *leader* n te kaitara, ao I a kauring riki anne. Te *misquotation* are ke te *misinterpretation,* I a tia ni karaua ni warewareka te Tua ane abwi ma teuana itua. Ngkana kam bon

karaua ni warekia ao tao I bon kona ti, tao eti are ti te *misquotation* arei are ngkana iai te bwai *interpreted* iai am ra ke tao e aki raoi ke e kabwaranakoaki buaka ao ngkanne I kona n angani ngkami ti teutana te tai are e bon mwakoro.
Ngkana kam wareka are 7 anne, N na ti ko na n *allow you* bwa kam na manga anga teutana ami kamatata iaon te maroro are ko taku bwa e tia n aki, kabwaranakoaki buaka ao ngkanne I a katokia naba. Tiaki are ko na manga *raise matters* ake ana manga moan kauka te *debate,* te *new,* tera, ngaia are anne ngkanne au kauring ngkanne taan tei. Ngkana I kanakoa nakoimi, ti atonga arei, tera ae ko taku bwa e a tia ni kabwaraki buaka iai am maroro, ko kabwarabwara ti teutana ao ea toki.

Akea are, an tai manga iangoia bwa ko na manga kauntaeka ngaia are i bubuti ngkami, ti a kataia riki ni kaokiokira nakon are bon *point of order* ngkana, are uoua iai ara *rules,* teuana are 41(7) ao teuana are 42 (2AB). Akanne ara *rules* ae ti a kamatenikuna bwa ti aoria raoi n ataia bwa tera arora ngkana tin a *point of order.* I a bubuti ngkami, ti bon bane ni kona n ata nanona ao ti kona n ata aron karaoakin naba nanona, ao e bebete naba iai te uota mai ikai. Ngaia are au bubuti anne, ti a taraia riki. Ao I taku bwa e a bon bane am *point of order* te Minita ao I a kanakoa ngkanne nakon te Minita ae ko karineaki man te reirei, Hon.Alexander Teabo, e nakoim.

Hon.Alexander Teabo: Ko rabwa Madam Speaker, ao I kan anga naba au maroro iaon te Biira ae moan te tamaroa aio te Tia Babaire. Ao N na moanna man te taeka ae uoua taeka ae kangai, te barongaki ao te uamaenako. Te Biira aio te Tia Babaire, e kaota te bwai ae riki n te bwai ae taian kamtaebwai, ukeuke ke kakae ake a karaoaki iaon abara ke ibukin abara ae Kiribati te Tia Babaire. Ngaira ao abara, anne te bwai ae I kan katerea. Ukeuke ma bwai ni kabane ake a karaoaki ibukira ma abara, ti nooria ngkai, a uamaenako aron karekean kariaia ke taian raa Tia Babaire.

Te Biira aei e katerea bwa a riai ni botaki n teuana, aio iroura e kaota aron babaronga ao nanora ni kan baronga raoi aron bwai aika, ukeuke ke kaka wake ana karaoki ibukira ma abara. Bwa tiaki tangiria bwa e na rabanako n taabo tabeua ma e na bon kaea te tabo are ti taku bwa e na barongaki raoi iai, e na nooraki raoi iai ni kabane te Komete are e kateaki aei, ngaia are e katereaki iai te Tia Babaire bwa tabena anne. Te mwaneka ra ae ti taku bwa e tamaroa ibukira, tao e koaua ae e katanginano are ko a ongo mwiin te kamatebwai, te rongorongo ao iai baika a kona n aki rangi ni boraoi ma ara kantaninga iai te Tia Babaire.

Ngaia are I ti kan katerea te *point* aei bwa te Biira aei bon oina raoi anne, bwa ti kunea bwai aika a riki te Tia Babaire. Ngke iai ikai am kakae aika a karaoaki man itera tabeua ni mwakan te Tautaeka te Tia Babaire, ao ti kunea bwa iai baika a riki iai te Tia Babaire. Anne te bwai ae ti kan katerea iai bwa iai bwai aika ti babaire iai, ae ti a taraia bwa e aki raoiroi ibukin Kiribati te Tia Babaire. Ao ti bon kangai, tao ibukina e aki barongaki raoi bwa e koaua tao e barongaki te tabo arei ma are e kona ni iai te memere te Tia Babaire.

Ngkana ko boboti bwa aikai ni kabane, ao ana bota te korakora te Tia Babaire, ao te matairiki riki bwa e a rabab ariki te bwai ae e nooraki inanon te waaki ibukin abara ae Kiribati. Ma ngkana ko katukua n te tabo teuana, e kona ni iai bwai aika riki are e a matenako iai te Tia Babaire. Anne nanon te bwai ae karaoaki aei te Tia Babaire, ti tangiri abwa tin a taraki ao e na taraki abara ae Kiribati bwa karekean rongorongona ma te ukeuke ao te kamatebwai iaona, e barongaki raoi. Ao e aki manrereaki te Tia Babaire, tiaki angan temanna n tabor a aika a kakaokoro bwa ana karaoia.

Ngaia are ti karaoia ngkai, te moan wareware aei te Tia Babaire, ti riai ni kaboi nanora bwa ti na baronga raoi te bwai aei, te Tua aio bwa e na bane ni kotei itera ni kabane ake ti taku bwa e na katamaroa riki. Ma ngkana ti totokoia n te tai aei, ao anne ngai irou I nano uoua iai te Tia Babaire, I taku bwa I aki boraoi ma anne. Bwa moan te tamaroa aan aio, bwa e aki karaoaki te Tua aio bukina bwa tao tera, ma e karaoaki bwa iai te bwai ae riki, ao iai tangiran te barongaki raoi bwa e na karauaki raoi ni bobotaki bwai aikai ni kabane bwa ana nooraki, e na karababaki riki te taratara, bwa e na nooraki man teuana te *lens,* teuana te rabwata are e na taraia. Ao ana bane n rikorikoaki man tabo ni kabane ao ana bwariko ikai, bwa *it all about* abara ao ngaira te Tia Babaire.

Eang, iai riboti aika a roko te Tia Babaire. E koaua n tabetai e bon raoiroi te riboti, bwa e rangi n raoiroi te riboti are e otinako te Tia Babaire iaon kanga iaon te *nutritution issue* Tia Babaire, ibukia tao riki te karinan amwarake ae ti kakanna ngaira kaain Kiribati. E rangi n raoiroi ngkana ko karaua n taraia bwa iai kanara, ma ti rangi ni *keen* n amwarake n te raiti ao te ika. E tuangira te riboti arei bwa ti kai kakana mwaitin te amwarake ae tao nimaua *type.* Are 8 mwaitin te rinan amwarake are kam karin n te riboti arei, ti riai ni karaka kanara ni karina te karinan amwarake teuana, te karainan amwarake teuana ni kabaeranta raoi kanara.

Ngaira ngkai kaain Kiribati, tin a ongo ngkai te riboti aei e taku bwa ngaira kaain Kiribati ti a *keen* naba

ni kanara ae tao ti uoua aekakina. Akea te baeranti n anne ao e aki kangai bwa akea kanara. E rangi n tamaroa te riboti ae te Tia Babaire, ao iai te bwai ae ti karaoia iai te Tia Babaire, are e aki nako te kaoti ibukia ataei te Tia Babaire. Ao antai ae e na ataia tao aio bukin ae noraki. Ti karaoa te *wash in school* mai imwaina te Tia Babaire, a rabakau ataei inanon te *hygiene* ma tera, ti na manga karaoa te *balance diet* ae ti na bane ni uarokoira nako iai te Tia Babaire inanon naba te aekaki anne te Tia Babaire.

Ngaia are aikai kanoan taian mwakuri te Tia Babaire, ti a kamwakuri ngkai n are ara *partners* te Tia Babaire, ao tiaki n ae akea te bwai ae karaoaki iaon te bwai aei te Tia Babaire. Ti karabwa te riboti arei, ti kona n taraia n te *positive side* te Tia Babaire. Ti kona n taraia n ae e tamaroa, bwa e na anganira te konaa ni buakana te bwai aei ao e na anganira naba aia konaa taan tar ate ang ate buoka bwa ana buakana naba te bwai aei.

Te Tia Babaire, ngkana I tei ao I aki kona ni kabaea te tai te Tia Babaire, ma I bon ti rangi n tangiria ni katerea te *point* ae kateia raoi te Tua aio, ae e kataki naba ni barongaki ngkai te Tia Babaire bwa titabo ma iai te maroa iai, iai tera. Ngaira iroura tiaki maroa bwa ti maroa riki n are a uamaenako, a uamaenako bwai aikai ni kabane, te kariaia n tabo aika a mwaiti. Ao ngkai ngkana ti botia iaan teuana, tiaki maroa bwa ti barongaia raoi ao tiaki maroa. Ao ti katea te kawai n te aekaki aei te Tia Babaire bwa e na touaki raoi te kawai n *research* ao ni kakae ao n ukeuke.

Aio kawaina, ngkana ko na kawara Kiribati ni kakaea? Aio te kawai, teuana te kawai. Rinnako moa n te kawai aei bwa e na tauaki mwiim, ao ea tia naba. Ao tia taua naba mwiim, e tauaki mwiin am kakae. Ko aki ongo taeka aikai te Tia Babaire ngkana ti karaua n tara mwiin aia kakae ara botanaomata aika a tia ni karaoi kamatebwai ma ukeuke ni kabane ake a tia ni karaoi? A tangtang ataein te USP, ataein te reirei n te kura ae rietata. A kanga aron aia kakae? e aera? Kam aki kona ni baronga raoi aio? Bwa anga mwiin kakae mairouia bon kaain Kiribati ake a tia ni karaoa aia beba aia *thesis* ao aia raa riki te Tia Babaire. Angaa? E bobotaki iaa? Bwa ti na bane nako iai ni kakioa, ti na kakioa bwa ti na kamena are ti nako ni kakioa ni karekea ara iango mai iai.

Anne teuana raoiroina te Tia Babaire ngkana e barongaki naba aio, e na kona naba n reke te barongaki aekakin naba anne te Tia Babaire, iaon te itera aei te Tia Babaire. Ngkana arona bwa ngkoe ko aki toua te kawai, tao e a otinako naba te riboti teuana ae ko aki toua te kawa iai, koa *spotted* naba, ko ataki naba.

Kan noora moa te kukune are e koreaki anne, e abon karaoaki naba ibukin Kiribati. E *apply* nakoina ke aki? Iai ana *application* ke akea? Bwa are ti teuana te kawai, nakon are ngkana a uamaenako tenan tabo, anne tia un arei, tao ana kamena nakekei, tao a kamena antai. Ao aei, ti teuana , ngaia are ti na bubutia raora ake a tar ate Biira aei bwa tao iai te maroa iai, ti na taraia bwa aio akea te maroa iai te Tia Babaire. Te Biira ae moan te tamaroa te Tia Babaire ibukin abara ae Kiribati bwa kamatebwai ma ukeuke ake ana karaoaki nako iai, a riai ni barongaki inanon teuana te tabo. Ngaia are anne te *point* ae I ti kan katerea te Tia Babaire ao I aki kan kauntaeka tao n tera ma tera ma I ti kan katerea bwa te Biira aei e rangi n tamaroa ibukin abara ae Kiribati bwa e baraongaki raoi iai aron te kamatebwai ao te ukeuke ibukin abara ae Kiribati ao ngaira kaain Kiribati. Ao I boutoka te Biira aei te Tia Babaire, ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao I angan te Tia Tei ae karineaki mai Tarawa Teinaieta Hon. Terieta Mwemwenikeaki, ao e nakoim.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika, ao reitan te kamauri nakoira n te tane maeao n te bwakantaai aio nakoim Tibiika, te Beretitenti, te kauoman, Minita ao taan tei ni kabane ao nake a ongora, kam na bane ni mauri. Ngaia I kan maroro teutana iaon te Biira aio ao I taku bwa te Biira ae rangi ni kakawaki ao ara rongorongo ke ara koaua mai ikai, tiaki bukin kaitaran te bwai ae e kakawaki ma ara koaua naba bwa bukin tera ngkai ti totokoia bwa a kakawaki ara totoko.

Te *research* ti kakoaua, ao tao bon Kiribati teuana te aba ae e bon *under research.* Ngkana ti taraia ma aba ake a bon korakora te *research* iaoia.

Ao te *research* ti kakoaua bwa e bon *inform* tenan *development policies* aika a otinako mwiina ao a bon birimwaka aba akana a bon, a rangi *research,* a tia ni karaoaki tenan *research* iaoia. Te titiraki ngkanne bwa bukin tera ngke tao bon iai ara Tua ake a tia n tei, are a bon ota bwa e na kanga ni karaoaki te *research?* E na kanga ni karekemwane iai tao Kiribati n aron are te ***business act*** bon iai te karekemwane. Ma te titiraki bwa bukin tera ngkai ea uotia te Tautaeka bwa tia riai n *centralize* bwai ni kabane iaan te *research* ae te *under-taking* ae te *research* ke te *activity* ae te *research.*

Ao e koaua, ti karaua n taratara are taben te Komete ao tao aana *objective* te *act.* Ao I karaua n ibon kamatebwaia naba ngai bwa I ataia e rangi ni kakawaki te *research* ma ngkana a bon *evidence based* ara onono te Tautaeka ao I taku bwa bon anne raoi te kawai nakon te rikirake raoi. Ngaia are I bon tarai abwa e raoiroi n taina bwa ti na *centralize* ao

I taku bwa, ao *principle* I bon taraia ao I taku. Tao e bon kona riki n raoiroi ae ti na katukua n arona are ti na bon onimakia ara *Ministries* ara Minita n ara Taan koroboki n tenan *Ministries* e aoria n ae a bon tara ana *merit* ae bon kaineti ma te *sector.* Bwa are kanga ea manga rinnako ibuakon te iango aika a rangi ni kakaokoro bwa are te Komete aio, e na roko iai tao te *mind set* man te *commerce,* e na roko te *mind set* man te *health,* e na roko te *mind set* tao man te *tourism.* Ao n tabetai te *research,* te *proposal* are e tabekaki, e bon rangi n *specific* nakon te *sector* are e taketenaki n te *research.*

Ao tao n tabetai e a kona, e a *diluted* tera arei, kanga bon bonganan raoi te *research* ao e a totokoaki bwa are e a mwaiti riki aika a totokoia n te Komete aio. Ao e aki otinako n *outcome* raoi te *research* are e tangiria Kiribati. Teuana te *example* ae I kan taekinna, ao I karabwa te *opportunity* ngke I mwakuri teutana n te *finance* n 2008. Akea ara Tia koroboki n te tai aio bwa e a mwakuri ngkai n te *forum,* ara Minita e akea. Ao ti karaoa te *assessment* ae te HTP *assessments* ae te PEFA *assessments* ae te *public expenditure and financial accountability assessment.* Ao a rangi n un kaain te *treasuring,* kaain te *account* n te tai arei.

I rangi n uringnga, a rangi n un bwa e a kaotaki kanga bwai ake a tauaki aia bure iai ae rangi ni buakaka ana *system* te *accountant* n te tai arei. Ma n tokin te tai, ao e a ewaa tenan *reforms* ake a karaoaki imwiina, tia kitana ikekei ma I teimatoa ni kakoaua bwa te *purpose* anne e tei bwa kanga te *foundation* ao te *bases* iaon te *economic reform* ane a karaoaki ae e rangi n tamaroa bwa a manga reitianako ngkai nake a manga mena ngkai ma aia rabakau aika a boou.

Ma anne te moan tai, ao ngkana iai te *record* iai are te *reduction mate* are e karaoia te *consultant,* ana *consultant* te AAP ae te aine, kaain Engiran neiei, Dr Ieete ngkana e ongo bwanau. Ngaia ngkanne te *local counter part* ao ngai ngkanne te *staff* man te *finance* are ti raonia ni karaoa te bwai aei, ao I rangi n ataia ea rangi n un iai teuare te *current general,* I aki taekinna, e a bua maeuna, ngaia ea tai ni kitana te maeu aei. Tao e a rangi n *defend* bwa e bon raoiroi ae ti tia are angin tenan *ranking* e *poor,* e *poor.* Ma n tabetai kanga ti kona ni makui tenan *research* bwa ti aki kan kaoti bwai ake a riai ni buokaki.

Ao ti bon riai ni kakoaua bwa ti bon tuai n roko n are ea bon *perfect* ni kabane ara mena ao I taku bwa bon tenan *donors* naba, a bon tangira naba tera aio. Ti maroro ngkai n te *budget* ngke e moaningabong, ao e taekinaki bwa iai teuana tao ana *area* ibuakon tenan, ana *regression* te Tautaeka bwa e na kanga ni

kabatia te karekemwane ao e tara naba te *budget support* bwa teuana naba *area* ae *contribute* nakon ana *overall* tao karekemwane te Tautaeka ni kaitarai ana kabanemwane.

Ao n tabetai tenan *donors* a rangi kona naba n anga te mwane ngkana bon iai tenan *researches* moa aika a karaoaki n tenan *sectors* ake ana buoki, a tangira n are a bon *jump* naba, titabo bwa e aki *base* iaon te *research.* Ngaia are *on that bases* ao *on that principle* ao I taku bwa kanga taku bwa e bon nakoraoi riki n teina aio. Ao tao e koaua n te maroro are a tia n taekinaki are tao ti na rangi ni kamanoaki iai ti man tenan riboti aika a buakaka, tao iai riki angana ae kona ni bon karaoaki.

Ma I aki katibanakoa te *opportunity* bwa ti a *say no* n ara Komete ao tao te *research proposal it very technical* ao tao ngke arona bwa e bon karaoaki ni barongaki irouia nake a tekateka ni bon te *sector* ao tao iraman taan rabakau ake a *consider, review* ao *brew* ke tao tera, ao tao e na otinako bwa te *research* ae e na *inform* ara waaki aika a rangi n raraoi, n *areas* ake tao a bon tuai karaoaki te *research* iaona. Ao I taku bwa anne ti aki kona ni kakewea ae aba ake a waaki ngkai a n rangi ni *base* aia waaki iaon tenan *researches.*

Ao I kan reita are e taekinna te Minita n te *education* ao bon anne naba ae I tarataraia, bwa ngke arona bwa e karinaki naba riki n te Tua aio are e kangai, bwa e rangi n rawata naba ara I-Kiribati aika a tia n *research* mai Kiribati. Ao ngke e karinaki bwa kanga e na iai mwakan te Komete aio ke tao n anai bwai ake a tia, bwa bon a ngkai, ti aki ataia bwa tao iai ae e kabongana aia *research* kaain Kiribati ake are a *research* iaon tera, tera tao ea kan abwi ke kan bubua tera arei, tao e tuai roko bwa tao abwi tenan *researches* ke tenan *thesis* ara I-Kiribati. Tia ki ataia bwa a kabongaki kea ki, ao a rangi ni bongana ao ngaia kam rangi ni uneakina kanoan te *research* ao e aera ngkanne ka maki bon kaunga nake a reke aia rabakau naba ake a tuai karaoaki ma a tia ni karaoaki.

Ao I taku bwa e rangi n rawata, eang e *base* iaon kanga te taratara ao I taku bwa, eang are akea ae kona n raa arei, ana bon kaokoro ara taratara. Ngkoananoa, ti taku bwa e rangi n *simple* te onono are e uatakirakeaki ao ti boutokaia ma are bon iai naba ami taratara ae kam taku bwa e bon riai n totokoaki. N te tai naba aio ao ti taku bwa ti na aki taraia bwa tera arei, ara taratara are tao ea memere bwa ti iraman kaaina, te taratara ae ti iraman man te itera aio, ma are ti taku bwai aio. Bwa e na mwaiti riki te bwai ae ti na kona ni katibanakoa ngkana ti bwaina aio, ae te *research* e rangi ni bongana ao I taku bwa ana kabwaia iai kaain Kiribati. Ao tao ti ngaia anne, ngkana

iai tibanakon te mena ao I a kukurei n aki boutoka te Biira n te tai aio ni bukina are I a tia n taekinna ao e rabwa.

Tibiika: Ao I a kanakoa nakoim te Minita ae ko karineaki n te MOJ, Hon. Tarakabu Tofinga, e nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker, ao I kukurei naba n te bwakantaai aio ni kanakoi maroro tabeua ao tao ara koaua ao ara rongorongo riki tabeua iaon te Tua n te Biira ae e boureirei aio. Ao e koaua, imwaain ae ti waaki Madam Speaker ao I a kukurei ni kamauriko n te bwakantaai aei ma kaain am aobiti ao ni bon kamaurira, ngaira ni kabane ae kaain mwaneabam ae mimitong n te tai aio. Ao I a reita naba te kamauri nakoia kaain ara abamwakoro ae Tabiteuea Meang, ao n reitaki ma raou n Tia Tei temanna ae karineaki ao I kamauria, I uringia naba kaain ara aobiti , te MOJ ao ai bon taan ongora ao ai bon kaain Kiribati ni kabane. N ara ae e maeu ao ti na bane ni mauri.

Ao e koaua Madam Speaker, tia kakaitaua te Beretitenti n aron uotakirakean ana Biira n te tai aio ao I taku bwa te Biira ae kanga e uarereke ma ti kona n taraia bwa e *straight forward* ke tao e uarereke ao e rangi ni kaineti kanoana ma teuana kanoan te mwakuri ae kakawaki ao tao ibukia ara botanaomata ao tao bukin naba rokoia taan kamatebwai mai itinaniku ni kamatebwaian abara. Ao e koaua I kaitaua ao I kaitauia ana aobitia riki kaain ana aobiti te tia kaeti Tua n aron aia mwakuri ao aia iango ni ibuobuoki ake a tia ni kateiraoa te Biira tao n arona moa bwa ea wene bwa e na warekaki n te moan wareware n te tai aio.

Ti kaitaua naba aia nonori kaain te kaitara n te tai aio, ibukin tera, n aron are e a tia n oti n aia maroro, ao e koaua ti kaitaui tao n te tai aio tao e koaua e aki kaineti moa ma aia iango ke tao bon nanoia naba ma are tao eti, iai bukina n aron are e uotaki te totoko ao tao ai bon tanginanoia iaan are tao aki bubutimwaean aia onono n taai aika a nako, ngaia ngkoa tao ana bon totoko bwa are tao anne tabeia n totoko bwa are tao ibukina ae e mena n te kaitara, kanga anne te bwai ae ti *pick up* n te tai aio.

Ao e koaua, ti kaitaua aia maroro ao aia nonori nakon te Biira aio ap I taku bwa akanne naba, a rangi n ibuobuoki nakon iango ao e koaua tao n aron are a tia ni mwanewei n taint e *workshop* ao tera, ma ti kaitaua n aron are a tia n tabekia ao eang aia totoko aikai I taku bwa a bon anga kanga oin tao iango tabeua are ana kona n taraki te katamaroa. Ngaia are kanga I bon raraoma bwa a totoko ao a kawenei aia koaua ma eang iango akanne a kona ni bon uotirake, ana bon kona ni bon

manga maroroakinaki n iraorao mangaia ni maroroakini ibukin katamaroan te Biira aio.

Bwa are bon te, e koaua te Biira ae manga tibwa uotakimai. Moan rokona aio, moan warekakina ao iai te kona ni katamaroa riki tao nakon aia nonori ma are a bon raw ani uotia n aron aia koaua are ana butimwaea bwa tao buki are tao bon tera, tao ana bon teimatoa n tabeia ae te kaitara tao a manga birnako man araia ngkoa taan bweena te Tautaeka tao ngkai a manga, ana bon kaitara te Tautaeka tao ana Biira nako ke tao ana kaoti ke ana raa, ma I karautaeka tao e na rangi n raa, ma eti, ti karinei nanoia n te tai aio ni kaineti ma te Biira n aron ae tarakina.

Ao e koaua Madam Speaker e na boboto au maroro kanga bon oin te Biira ke tera ana *objectives* te Biira aio bwa e bon rangi n teretere, e rangi n anainano ao e koaua iai onoua are e oti ikanne ao I taku bwa a rangi n teretere ao e oti ae te Biira aio, tera raoi oina? Tiaki tao e na kangai ke ena kangai ma n aron ae e oti ao teuana n aron te maroro ao te Biira aio e na *centralize* tao aron karaoakin te babaire ke rinanoakin tenant e bubuti. E kona tao tera raoi kabwaranakoana ngkana e *centralize* nanona kanga e na riki bwa te, e na kateaki te rabwata teuana, te aobiti teuana are e na kona n riki bwa te tabo are ko na kona iai ni bubuti, ni karokoa am bubuti.

Ao e koaua aio I taku bwa e boboto ma Biira ke tao tenan Biira, tenan Tua ake a karaoaki, a karoaki bwa iai bukina ao I taku bwa n aron naba te Biira aio ngkai e uotakimai, iai bukina. N aron are e katereaki n oin ana *objective* te Biira aio. Ao n aron are I mwaneweia mai imwaaina tao te tabo ae kona n riki kateakin te rabwata teuana ae e na mena n te aobiti teuana, tao n te tai aio, tao e na mena n ana aobiti te Beretitenti ao I taku bwa anne te kantaninga ae e na rangi n tamaroa bwa aio e na kataia n taobara te kanganga ae ti kakoaua ao e riki ao ti nooria iaon abara ae Kiribati n irekereke ma taian kakae, taian bubuti ake a tia n roroko tao bon mai itinaniku ma ti anga te kabotau ao iai tenan kakae, *researches* n taai aika a nako ao tao n rekereke ma te.

Tao ti kona ni kangai tao ibukin ara marawa, e roko te bubuti anne nakon tao te *fisherieis* n te tai moa aio bwa are nnena te *fisheries,* e nanakon te *fisheries.* Inanon kaieiean te bubuti anne ao taran ae iai te ikatikitiki, bwa are ngkana e kamatebwaia marawa ao e aki ti rekereke ma te *fisheries,* e irekereke naba ma te enwaromenta ao e irekereke naba ma ana aobiti te AG ao tera ae e na tei imarenan rabwata akanne bwa a na kaieiei aron rinanoakin tenan bubuti akanne.

Ao anne teuana kanga te totoko ke tao kabaeakin tenan bubuti bwa e na bae, e tiku iroun te *fisheries,* e a tiku ni maan bwa are tao te rabwata are teuana, e a tangiria naba bwa e na rinanon naba ana Tua. Kanga e a riki bwa te ikatikitiki i marenan rabwata aika a kaokoro ake irekereke ma te *research* arei. Anne ae ti kakoaua ao ngkana tiaki uoua rabwata, ke teniua, bwa tao e irekereke ma tera, a bane, e a boo te ikaitikitiki, arei e na anga ao arei e na aki ao arei e na *imposed* te *condition* ae aekakin aio, kanga ea boo tera. Ao te *research* are e kakoauaki bwa e na rangi ni manena tao ibukin Kiribati, ea tiku n tataninga n tataninga tera te kabanea ni babaire.

Ngaia are I noora tamaroan te Tua aio n aron are e oti, kanga e na kananoraoi tenan Tua ake a irekereke ma tenan kamatebwai ake ana kona ni wakinaki i Kiribati, ana bon ti nakon te tabo ae ana aobiti te Beretitenti n te tai moa aio n aron are e oti n te Tua. E nakoina, taben ngkanne te aobiti aio e na teweia rabwata aikai ao ana bon tekateka ao a maroro, a kakaitara ao bon karaua n rinanona, nakon are koa tekateka n am aobiti ngkekei, ao e a bo te *exchange* tao n te meeri ke tao n te reta, ke tao n aron anne.

Ao anne e na karika te kanganga nakon te *research* ake ana wakinaki ao a rangi ni kua n tataninga, ao ana kona naba ni bwara nanoia ao tao rabwata ake ana rangi n ikan nakomai ni karaoi aia kamatebwai bwa are ngkana a roko i Kiribati ao inanon te ikatikitiki aio, ao e na kona n reke ae ai te itera, ai onoua namwakaina, e a kan ririki, anne ngkanne, ma ti kaitaua te Tua aio bwa n aron ae e oti iai, ao e oti ae e na kona n raa, are e oti n te mwakoro are 5F are kanga kanoan te *objective* ao tenan *insure,* are te *timely efficient effective decision making on all research applications.*

Ao anne ae e rangi ni bwaka nanou iai, ao I taku bwa e rangi ni kakawaki, ao te kantaninga, au kakaewenako naba nakon te rabwata are e na kateaki, tao te Komete ke tera, te *research committee* bwa e na kakoroi raoi nanon oin te kantainga aio. Ngkana e anganaki te mwaka ngkana tao bwati ao e anganaki ni kateaki te rabwata aio, e na aki manga riki bwa tao e a roko irouna te *application* ao tao e na manga tekatekani, a roko, ko a manga tataninga, e a manga bon roko naba n te period are tao *6 years* ke tao *6 months* n aron are e na kona n tataninga iai.

Ma I rangi n noora ana kantaninga te Biira aio bwa e na kabiramwakai, e na kabirimwakai tenan *application* n aron are e bon teretere bwa teuana naba kanoan tabena. Iai tabena are tabeua riki akana ana kona naba n tarai tao kanoan aikai, ana *regulation*

e na taraia bwa tera aekakin te *research* ae e na karaoaki, e na kona ni karaoa ana *regulation* iaon te *research,* tera te *fee,* iai tao e koaua e a maekaki naba tarakin te *fee* ao ngai naba kanga I bon raraoma bwa ai tera te mwaiti ni mwane ae kona kabwaka ni kaineti ma te *research* ke te kakae are ko na karaoia.

Ao e koaua aio tao e na kona ni manga bon taraia te Komete aio ke tao antai te Minita are tabena bwa tera ngkanne mwaitina. Bwa tao ngkana te *research* irouia ataei te reirei e na kona tao te mwaiti aio tao te mwait ae uarerek. Ao tao te *research* n te kakae tao kona karekemwane kona manga karaoa am ang ani karekemwane ae ana kona ni irekereke mangai ao ana manga non kabuburaki. E na bon raa, n aron are e oti n te, tao kanoan te *regulation* e anganaki mwakan te Minita bwa e na kona ni manga bon tarai aekakin tenan *research,* tera te *fee,* ao tao tera te *application* ae e na *identify* te *application* are e na karaoaki iai.

Kanga anne Madam Speaker ae kanga a bwaka nanora n oin te Tua aio, kanga e na kona ni kabirimwaka, e n ariki bwa nneia ni iango ao ana botaki rabwata ake a irekereke riki ma tao riki te *research* ke tao tenan rabakau, iai nneia teuana ae ana kona ni maroro iai n tarai bubuti. Ao e koaua ti na kona n taraia bwa tao, ngkana a manga roko n te rabwata aio, iai te maroro are e taraki te Komete are e na rinanoi tenan bubuti bwa e na manga, tao ngkana bon te *application,* te kamatebwai ae e na rangi n tamaroa ma ngke e roko ao a tao inanon ao a totokoia naba.

Ma tera ngkana a manga katamaroa riki, anne ngkanne itera are teuana, tao e roko ibukin tera ao a manga, ao ngkana koa manga kangaiakinna teutana bwa tao ngkana e manga kariaia, ao tao te *research* are e na irekereke ma tao iaon te bwai teuana, e a manga irekereke ma te aekaki teuana ni, kanga *part* ana *sub component* tera anne, kanga akanne itera ae e kona n taraki. Are e koaua iai iterana, tao iai ae akana ana bon taraki bwa are bon taan rabakau kaain te Komete aio man rabwata aika a kaokoro.

A bon kona naba n tara te *application* ae kanga, ke te bubuti ae e bon kanga ko taraia ao e a bon, ae e na akea manena ke tao e a tia ni karaoaki ke tao n aron anne ao are ko bon kona totokoia. Ao ngkana bon te manga bubuti ae roko ibukin te kamatebwai ae tao e tamaroa ao e kona ni tao ni manga bon katamaroa riki. Ao ngkana koa manga karekerekea ma te itera aio, kanga ngkanne naba kanga iterant e karaki are e mwaneweaki, ae e na kona n totokoa te bubuti ae kanga te Komete aei e totokoia naba. Ma tera ngkana a manga katamaroa ao ea waaki te kamatebwai aio ao tao bon iai oina,

oin te kamatebwai ao e a manga karekerekeaki ma te itera teuana, ao titabo, ke kanga aekakin akanne bwa are te rabwata aio ngkana e tekateka, e aki ti tekateka bwa teuana te *Ministry,* tao te *fisheries* ma tao e a tekateka naba raona te *environment,* e tekateka riki itera riki aika a rawata n aia Komete are ngaia ngkoa are e n ariki bwa te rabwata are e na rinanoi tenan bubuti.

Ao e koaua n te maroro Madam Speaker ao kanga I ongo naba kanoana te raraoma, e aera kam a bon aki ti karekei tenan kamatebwai, tarai kamatebwai ake ana irekereke iaon te, tao kumeakin te bwai n Aoraki ke tera, ae ana kona ni bon irekereke ma abara, tao tenan *clinical trials.* I taku bwa akanne ai kanoan te Tua aio, iai kanoan te Tua aio are a bane, a tia n *improve,* ke a katamaroaki mwakoro tabeua n Tua ake a bwainaki ngkai ao are a bon bane n oti ngkanne bwa are manga, iai katamaroan mwanewen Tua ake a bwainaki ngkai ao ni karinaki iaan te Tua aio.

Madam Speaker e koaua, iai tarakin te tuua bwa tao ea bon rangi ni kakamaku bwa e aonga ni mirion, ea tebwina te mirioin, ao nimaua te mirion n aron anne, kanga e koaua ae ti taraia ao tao e a bon kabaebae naba. Ngkana ko bon reke naba ni bure bwa tao e bure aran am kambwana ke tao am rabwata are ena karaoa te kakae, ao tao ko apply n arei ao ko roko ao ea manga nim *s* iai, nanona kanga ea bure, a kaokoro aran kambwana, nanona ngkanne koa tia ni kekewea te Komete, koa katuaeaki naba nimaua te mirion. I taku bwa anne kanga e na kuri n aki rangi n ira nanon te kantaninga ae te eti ao I taku bwa te kantaninga anne n arona e I mwaneweia, I taku bwa aio te tai ae ti kona ni kawenea iai ara iango ao ni kona naba ni katamaroa bwa e aera ngkai e na bon ti kabaebae naba, ao tao n ti karinaki te makoro n taeka tao *up to* bwa are ko kona ni katuaeaki man teuana tianti ni karokoa tao nimaua te mirion, kanga e na uki.

Tibiika: Te Minita, ngkai I tar ate tai, e abo 4 ao ngkana ko kukurei ao ti a motirawa moa ibukin ara *afternoon tea* ao ti oki, ao ko a manga reita am maroro bwa tao a manga boou am iango ngkana ko oki. Ao e bon rawata am tai ane iaon ara tai anne. Ao tia motirawa moa ibukin ara kabwakantaai ao tia manga oki nakon te aoa 2, tiaki iteran 4 ikai. Tia motirawa moa.

AFTERNOON TEA

Tibiika: Ao I anganiko te minita ae ko karineaki bwa koa kabanea am maroro man te MOJ ea nakoim.

Hon. Tarakabu Tofinga: Ko rabwa Madam Speaker e koaua ti kaitaua te kabwakantaai a manga reke angin nanora ao ti kona n reiti nako ara

maroro iaon te Biira ae kakawaki aio ao ea bon moanna n roroko n banen ara maroro ma I tii kanakoi riki itera tabeua. E koaua n aron are i mwaneweia mai imwaaina iai taraakin te katuua ao I taku bwa ann are kona ni bon iai iai te konaa ni manga bon katamaroaki ao n te koaua ngakana bon te moan wareware ao I taku bwa ea bon tia naba aio ni maroroakinaki kanoan naba te *bill flex shop* are waaki ni kaineti ma te Biira aio ao bon iai te boraraoi bwa ena manga taraaki riki aio ao e kona ni bon karokoaki n aron tao ngkana ena roko nimaua te mirion ke iraua te mirion ao awanne tokin te tuua mai ieta tiaki tao moana te tuaa ao ai tokina naba bwa e kona tao n tii kakoroaki tao kona ni moa man iraua ke irabwii iraua te tianti irabwii te taara ao n toki n te mwaiti ane a oti iaan te Tua aio kanga te reke ni kai.

E koaua Madam Speaker iai taraakin naba te Tua naba aio n aron are e oti iai angaa kanga ena kona n reke iai maroroakinana irouia te minita ao taan tei kanga manga uneakinana bwa ena kona n riki ke ena aki bwa te anga ni karekemwane ma n aron are e oti ena kona naba n riki bwa te anga teuana ni karekemwane ngkana arona bwa bon iai rabwata mai itinaniku akana ana roko rabwata aika a bubura ae ana karaoi naba aia kamatebwai ae a bubura ao aia kukune are anang bongana naba ibukin Kiribati are a kona naba n urakina te mwane bwa tao manga mwiin aia kamatebwai arei tao ana manga kabonakoa ao ena kona naba n reke iai kabwaian Kiribati tao te mabiao teutana nakon ana karekemwane Kiribati ao riki kamatebwai aikai a tauaki mwiia ao a karauaki raoi naba ni barongaaki ke n taraaki waakina ma te Tua ke tao ana mwakuri te Komete are e tabe ma kamwakuran te Tua ke rinanoakin tenaan bubuti ibukin te kamatebwai are ena waakinaki ao I taku bwa iai naba ann nnena tera kanga ena kona naba ni iai te uneaki bwa ea uneakinaki, iai aika a maroro ao titabo bwa a ti kabotoa aia maroro iaon tao maroro tabeua ake a irekereke ma karemwane ao tera. Ma ngai I nooria bwa iai mwakoron te Tua ane e oti are ena kona naba n te anga teuana ni karekemwane ao koaua ao tao tiaki te mwane ae ena nang mwaiti ae ena roko ni mwaitin are e karekeaki man te akawa ma iai te mwaiti ae ena reke ngkana teuana tianti, uoua tianti rakan ana karekemwane te Tautaeka iaon are kanoan ana boki ni kataumwane ann te raka ao I taku iai naba ngkana ena reke man te itera aio ngaia are ti nooria bwa te ang ani karekemwane teuana ae ena kona ni ibuobuoki nakon te Tautaeka ao Kiribati.

Madam Speaker e koaua iai are e mwaneweaki are kamanoakin ke tararuaan taruaaia taan kamatebwai ake ana roko ao aio ngkann I taku are e kaineti naba ma te Tua aio n

irereke ma mwakoro ke *part three* ao *sixteen* n irekereke naba ma te katuua are ngkana akea mwanewean te tuua ao taraan ae ena bon akea te mouti irouia koraki ake ana roko ni karaoia aia kamatebwai bwa ana riananon te rabwata aio ke a bon roko naba n uoti oin nanoia. Ngaia are ti nooria bwa iai ao ngkana tiaki oin te kantaninga bwa ena *protect* ke ena katana Kiribati maiai iai maeran nako te Tua aio ae ena katanna bwa aree tei riarian Kiribati man tenaan katuua ngaia are a rokoroko n te mirion ao aki kona ngkann are a bon roko naba ma aia kaibuke ao a kabwakai aia bwai ni kataratara i taari bwa ena tei riarian te katuua aio ngaia are iai iai naba nako iteran te Tua ae nooraki ae kona ni katana kaubwain ke ana bwai Kiribati marin abana ao ana kamatebwai iaon ke bn tera nako ngaia are ti noora riain te Tua aio Madam Speaker.

Ao e koaua iai naba te maroro ao e koaua bwa Kiribati e *under research* ke tao n aron akann ao I taku bwa tina kona ni kakoaua, tao ti na kona naba ni bon aki bwa iai ribooti tabeua bwa a rawata kamatebwai ae a kaman wawaaki n te wanibwi tabun, itibwii tabun are tao a bon bane taia ma are a teimatoa n tiku iaon te *shelve* ao naba tabeua ae a *valid* ao ko kona naba n *reference* nako iai ngaia are ti kona ni kangai e *under research* ke aki ma te Tua aio ena kaunga bwa are tao taani kamatebwai ena kona ni kaunga kan rokoia ni karaoa aia kamatebwai bwa ataia bwa te kamatebwai mai imwaaina ko nakon te ministry teuana e bae am *application* ao kona ea bwara nanom ngkai ataia bwa n tein te Tua ae e onoti ibukin te *research* e kona n anganiko te kantaninga bwa are iai te *avenue* ke te kawai ibukin karokoan te *application* ao te kantaninga bwa ko karokoa am *application* ena karauaki n rinanoaki, ena baiti ao ena anga naba te babaire n aron ana kantaninga te Tua aio.

Madam Speaker ngaia are kanga anne iteran nako te Tua ae ti taraia bwa ana kona n tamaroa n aron are ti mwaneweia n au moan maroro ao bon oin raoi katean te Tua aio ena *address* kanganga tabeua are a nooraki bwa a ririki n aron are ko kabwarabwara n te moan, e bon nang *flow* n ae nako ma tao korakoran ae ea manga nang bati kanara te meron ao te aorati ao ea uotai ngkanne Madam Speaker nakon te ribooti are I taku bwa e maroroakina bwa kanoana naba te *research* teuana n irekereke ma kanoan naba te *poverty report* bwa anne kanoan te *research* ae kanga ti taraia ao bon aia ribooti kaain te kamatebwai te rabwata teuana mai itinaniku ae mwakuri naba ma ara rabwata naba ikai ma e koaua ti nooria ao kanga ti kakoaua ae iai teutana ena rang irekereke ma te maeu ni kainano bwa akea kanaia ara bota n aomata kanga e aki

karaoaki raoi. Kana ena boboto riki ma te kantaninga are kanga bon akea te kabaerati ke aki tau te baeranti ni katoa bong I taku bwa ena eti riki n aron are te maroro Madam Speaker are ea tia ni waaki imwaaiu ao I taku bwa I kakoaua kanoan te kantaninga anne bwa anne naba bon te bwai ae riki ngke ti uarereke kanga ti aki naba kang aboro, kang aoranti ao ti aki kang raa. Ti urinngnga ngkana e karekeaki te taman ao e korokoreaki baan te non ni kabwaaki ibuakona ao te kabwaaki ma te beneka.

Anne ngkanne kanga ti ara ang ani kabaeranti ngaia are kanga bon te ribooti naba ae kanga te *research* te kamatebwai ae kanga ea manga bon *questionable* ti titiraki iai bwa nanona kaain te wanibwii tabun ke te itibwii tabun a kakang kureebe n aron are ti amwarake iai ngkai ke a kang aboro ke a kang meron, anne kanoan ara afternoon tea n te bwakantaai aio Madam Speaker ao ngkana ti kabotaua ke n taraa te ribooti aio ma kanoan taai aika a nako te wanibwii tabun ao I taku bwa e bon nang kaokoro tein ae tia nooria ngkai bwa ara ataei a nakonako ao uouota te aorati bwa are abamwakoro are ti mena iai akea te aiti bwaoki. Ngkai koa roko n ara abamwakoro iai te aiti bwaoki, ko kaukia e kona ni mena inanona ke ni kawakinii kanam, am uanikai am kabaeranti a tei maan riki ao ngkekei ngke ti uarereke bon akea, ko kuri kanganga n noori kabaeranti aika aekakin akanne. E koaua tao e irekereke ma tao tein abara ma tein tanon abara ae bon akea ngaia are i taekinna ko nakonako ao ko riko maange, ko rikoa uaan te non ao koa tenatenaia naba bwa kanga am kabaeranti ma tao te kamatebwai ae karaoaki aio ngaia are e kakawaki karaoakin kamatebwai aikai ana rinanon rabwata aikai bwa ana bon barongaaki raoi bwa tera kanoan aia ribooti ao tera raoi oin aia kamatebwai ao ena kanga aron aia *methodology* aekakin akanne ao ana tiribaeaki kanoan aia waaki ngaia are ti kaokiokia nakon te ribooti are maroroakina iaon te maeu ni kainano bwa ea akea kanaia ao ngai I taku bwa ena kuri n aki kaea teutana te kantaninga anne naba kai ti nooria tao ena koaua ena kaineti riki ma te *nutrition* ke te kabaeranti ao tao ena kona n eti ma kai akea naba te kanganga kai n rorora aio ao ti aki kakang baeranti bwa are akea te kaabiti ti aki boo ma te kaabiti mangke ti uarereke ni karokoa te roro aei bwa ngaia arei kanara baan te non, marewen te non ao baana ao tao iraua iaana nako kinikia ao awanne ngkanne atuun ara kabaeranti. E koaua Madam Speaker ngaia are kanoan riboti aekakin aikai tenan kakaei aekakin aikai ana kona ni bon taraki ao ni barongaki raoi ao e koaua tao ai bon kanoan te riboti anne bwa te kukune ai bon akea kanaia 40 tengaa kain Kiribati e kan iteran ana botannaomata Kiribati ae

akea kanana kanga e koaua e aki nang raa kanga tiaki kona ni kakoaua raoi.

Ngaia are I taku bwa te Tua aio e na kona n tarai raoi e na kona naba n raa tarai raoi tenan kakaei aika ane a karauaki ni karaoaki ana barongai ao aia riboti ake ana kaotinakoi e na bon etiruru n aron ae ti kakoaua Madam Speaker, akanne tabeua maroro Madam Speaker e koaua e a bon kan boo naba au tai iai naba aika na maroro ao imwina ma I taku bwa kantaninga ake ti mwanewei riki oi n oioi ke ni boboto iaon oin ke ana *objective* te Biira aio a rangi kanga a nakoraoi ao a kaea raoi te kantaninga are e na iai te katamaroa nakon waakinan te kamatebwai iaon abara ae Kiribati ae barongaki ao e karauaki raoi n taraki waakina ma tao ribotina naba ngkana e na otinako ao e na kona ni bon manga reke ana tai te komete n taraia bwa tera mwina n aron akanne tao n aron tao te bwaibwai ke tera ao akanne manga bon bwaai tabeua ma tao ana kona n rekereke naba ma iteran aio ko rabwa Madam Speaker ao e rarabwa riki ti a kaitauia ake a tia n anga baia ibukin karaoakin te Biira n teina moa aio te kantaninga bwa tao ni manga uotakirakeana te kauoua tao e na manga iai te katamaroa riki ngkana e na bon iai noran riaina ao ti na manga tauraoi ni butimwai. Ma e rarabwa ti kaitau baai ni kabane ao tenan *contribution* ake a tia ni karaoaki ao ibukin te riboti aio ao bon nakoia naba ara koraki ake a tia naba n anga aia iango n tain te *bills workshop* n te tai ae nako ngaia kanga ngkoa ngaia ti roko n te tai aei iai iango tabeua iakun ara kantaninga bwa e na katamaroaki iai katamaroa tabeua ae kanga e na bon raa ma tiaki nneia arei bwa are tiaki te tabo n onono arei ma te *bills workshop* te tabo teuana ae na kona n anga te ibuobuoki e na buokira ni karaoi ara iango ao ara mwakuri ibukin tao te onono ao katamaroan te Biira n aron are e wawaki te aba inanona kanga kanoan naba maroro n taai aika n rekereke ma tao te karao Biira ke rinanoakin tenan Biira, man maroro tabeua akanne Madam Speaker I a kawenea riki bwa te raraoma ngkana iai maroro aika na tangi buaka tao n aki kaea nanon te kantaninga ao I a kawenea bwa te kabwara bure ara bau n taainako Te Mauri Te raoi ao te Tabomoa ko rabwa.

Hon. Tessie Eria Lambourne: *point of order*

Tibiika: Ngaia tera am *point of order* te Leader n te kaitara.

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika tao au moan *point of order* ti ibukin ana taeka Te Minita I ti kan kaetia bwa tao e aki nang mataata ke tao e bure otana n aron ara totoko are I tabekia are I taku bwa ti a totoko bwa bukin ae ngaira kain te Kaitara ke I taku bwa akea ae

ti kangai ti totokoi ngkami ibukina bwa ae ngaira kain te kaitara bwa bon iai bukin te totoko n aron are I a tia n rarangaia n au maroro ao anne ao anne angan bwenakin te Tautaeka are ngaia I ti kan kaeta ana taeka bwa mwina I taku bwa a bon ataia ae ti bon boboutokai aia Biira ae akea te kangaanga iai ao aei ti bon aki boutokaia ibukin bukina ake ti kawenei ma tiaki ae ngaira kain te kaitara.

Te kauoua are ti ibukin are ngai n au maroro ao teuana bukin te totoko bwa te katuua are $5 te mirion ao $10 te mirion ma e taku Te Minita bwa anne mai ieta ma ngkana e karaua raoi ni wareka te Biira aei e aki kangai mai eta bwa e a bon kangai naba ao te tuua *a fine off* e aki kangai *a maximum fine off* ao ngke arona bwa tao anne bwa te katamaroa e kona ni karaoaki ma n teina aei ae ngaia anne bon ara kangaanga n teina aei ai bon anne naba akea riki ae tao e kangai 5cent man 5cent nakon $10 te mirion ao ti ngaia anne ko rabwa.

Tibiika: Ao I angan Te Minita ae karineaki n te MIA Hon. Boutu Bateriki ao e nakoim.

Hon. Boutu Bateriki: Ko rabwa te Tia Babaire Madam Speaker ao e koaua ao I kukurei naba n te bwakantaai aei Madam Speaker n anga au maroro iaon te Biira ae moan te kakawaki aei te Tia Babaire ao e koaua ae aio teuana te Biira ao I rimoa ni karabwa te Beretitenti ma ana koraki ao tao kain te AGs ake a tia naba ni ibuobuoki iaon moan waboboan aron katean te Biira aei te Tia Babaire are e a uotaki bwa moan warekana n te tai aei Tia Babaire.

E koaua norakin te Biira aei ao e nang kakawaki te Tia Babaire bwa e kateia ni kaotia n te moan tai Tia Babaire bwa e aki rangi n roko raoi n aron kanga moan waakinan aron butimwaean tenan tao n aron ae oin raoi te Biira aei kanga kateana ibukin te *research* ke taan ukeuke are ngaia e a karekea aron katean te Biira aei bwa e na katerea riki oin tabeia nakeke ana waakina aron ke ana *coordinate* aron tenan *research* ake a karaoaki riki i abara ae Kiribati. E koaua te Tia Babaire ti kona n tara aron katean te komete aei te Tia Babaire I taku bwa e bon rangi ni bongana ao ti kona n taraia bwa aron katean te rabwata aei e rangi ni kakawaki bwa e noria ao e ikotia taan rabakau aika mwaiti te Tia Babaire man rabwata aika kakaokoro n ana botaki nako te Tautaeka ao I taku bwa aio teuana mai buakon aron katean te komete aio ae rangi ni kakawaki te Tia Babaire bwa e kataia n anaia taan rabakau aika mwati man *ministries* aika kakaokoro bwa ana kataia n rinanon ao nori tenan *interest* ke te koraki ake iai nanoia ni roko ni

karaoa aia kakaei iaon abara ae Kiribati.

Tao e koaua ae ti kona n taai aika nako te Tia Babaire iai aika bon rin naba ao iai ae a bon karaoi naba aia *research* n akea tao bwaai aika karaoia nakon tao te Tautaeka ni Kiribati ao anne te bae ti kona n rangi n noria n te tai aei, ti kakoaua bwa n taai aika nako te Tia Babaire ao ti kona n nori tenan *research* aika kakaraoaki naba e koaua e mwaneweaki are te Umwanibong *act* te Tia Babaire ao I taku bwa aio teuana mai buakon naba te Biira ae e a tia n riki bwa ai te *act* ngkai e Tia Babaire are te Umwanibong te *Museum Act* ao I taku bwa aio teuana mai buokan are ngkana ti kona n taraia n taai aika nako te Tia Babaire ao iai taan te koraki ake tenan keniken. I taku bwa aio teuana mai buakon naba ae ngkai te Tia Babaire ae ti kona noria n taai aika bwa n aron taai aika nako ao a bon roroko naba ni karaoi aia keniken ni karaoi aia mwakuri iaon abara ae Kiribati n akea tao te *permit* akea tao tenan *fees* ake a *pay* nakon te Tautaeka ni Kiribati. Te koraki aikai a mwananga man rabwata aika bubura mai iaon aban tinaniku ao I taku bwa aio teuana are ngaia e kataia n taraki naba n aron tobwakina naba n ara *act* ae aranaki bwa te *Museum Act* tenan *archeologist* ake a bon roko naba ni karaoi aia kenikeni.

Ngkai ea tobwaaki iaan ara *Act* ae tia ni bwaati n te auti ae nako awanne kakawakin raoi tenan rabwata aika a karaoaki n aron aei. Ma e koaua te Tia Babaire aron karoakin te roko n taai aika a nako e bon aki rangi ni barongaaki raoi ao ngaia n te tai aei ao n aron karaoakin tabekan ara Tua ae manga tabekaki n te *first reading* ngkai n te tai aei ao I taku bwa aio e kataia riki n tobwa itera aikai te Tia Babaire. I taku bwa aio teuana kakawaki ao I taku bwa ngkana ti tara aron kateain te rabwata ke te Biira aio te Tia Babaire n aron warekana ngkai ao iai kakawakina. Te koraki ake bon iai rabakauia n itera aika a mwaiti ao e kona n nooria man tenan *angles* aika a kakaokoro bwa are e kona n nooraki tenan kanganga ke baikara bwaai aika ana roko ni karaoaki tenan kakaea ke tenan *research* i abara ao anne ngkanne are e na karauaki n tobwaaki te aekaki ni kanganga aei, ena karauaki n taraaki ao ena manga rikoaki ao ni karauaki raoi ni barongaki aron tenan kakaea aei te Tia Babaire. I taku bwa anne te bwai ae nang kakawaki ngkana a ikotaki taan rabakau aika a kakaokoro ma aia *different field* aika a kakaokoro ao e na bon otinako naba te reke ae te kabanea n tamaroa te Tia Babaire ngaia are I taku bwa anne te bwai ae rangi n kakawaki te Tia Babaire.

Te bwai ae nang kakawaki naba bwa e nagn teretere kanga oin raoi te komete aei bwa e na *coordinates* e

nang *manage* ao I taku bwai aio te bwai ae nang kakawaki. I taku bwa ngkai ti nooria ngaira man, kai I noora te Biira aio te Tia Babaire ao ena nang bongana, e nang bongana nakoia kaain Kiribati bwa aio e nang akea te aonikai n aron anakin rabakaura riki ngai man ara itera, katei ma rabakaun ke rabakaura ni Kiribati ake ana karaoaki te *research* iai akea tenan *fee* ae a kakabwakaki. Ngkai naba n ara *act* ae ti waaki iai ngkai n te tai aei ao ea tobwaaki te aekaki ni kantaninga ae ngaia ti na katea te rabwata ae e na tei i nuuka ae e na *centralize* ao e na bane n roko baike a kainanoaki mairoun te Tautaeka ke te koraki ake a tiku aia *interest* bwa ana karaoi aia kakaea iaon Kiribati n aia *research* n itera aika a mwaiti ao e na kona n kaea te rabwata aio ao I taku bwa aio oin raoi bukin katean te rabwata ke te Biira ae tabekia n te tai aei te Beretitenti.

Ngaia are I taku bwa noorakin ke tabekakin te Biira aei te Tia Babaire e rangi ni bongana ao e rangi ni kakawaki. Aio e rangi ni kakawaki i boni ibukira ngaira kaain Kiribati bwa ti na aki aonikaia ao n aki kona, ti na atai baika a riki. Ao I taku bwa iai naba taben teuare ena karaoa ana *research* e nang teretere naba, tiaki are e a bon karaoa naba ara *research* n taonnako. Iai bwaai, iai tenan *procedures,* iai kawai aika ana karaoi ao iai bwaai aika, e nang teretere. I taku bwa aikai bwaai aika a nang kakawaki te Tia Babaire bwa are nanona iai kawain bwaai ake e na karaoi, iai baika ana ribootini nakon te *ministry* are tera ana *findings* ane e kunei inanon ana tai ni waaki inanon ana kakaea ae ea tia ni kunea ao e na manga bon okira te *ministry* are ngaia tabena are e mwakuri mangaia. Ao I taku bwa e nang kakawaki te tai aei te Tia Babaire bwa ti a nooria bwa ngkana iai te rabwata ae *show* ana *interest* ao e na nakon te rabwa aei ao I taku aio bwa ea nang matata riki ao ea nang teretere riki bwa ena kaea te rabwata aei ao te rabwata aei are e na manga karaoa noorakina bwa engaa te *ministry* ae e na kaea ao I taku bwa mai ikanne are ena nakon te *ministry* teuana ma teuana ao awanne are I taku bwa e na karaoa naba ana kabanea n tamaroa te *ministry* teuana inanon ana tai ni waaki.

Ao I taku bwa tiaki ti ngaia bwa e rawata bwaai aika a mwaneweaki ikai, iai bwaai aika ana *pay,* iai te *fee* iai tenan *permit* are e na tangiraki ao iai tenan *fee* akana ana kabwaka naba n aron ae tia ni mwaneweaki ae ti nooria n te tai aei. Ao I taku bwa anne e na buoka naba aron ana karekemwane te Tautaeka te Tia Babaire, I taku bwa te bwai ae nang kakawaki bwa are bon iai n taai tabetai man ara itera ngaira man te umwanibong ke te *museum* ao bon iai itera tabeua ae bon bobuaka naba aron karaoakin tenan *research* iai ao I taku bwa anne te bwai ae e nang kakawaki. Iai tenan rabakau ao e

koaua ngaira man te *museum* ti roko i eta ao ti roko i taari, kanga e tieutaake, tieua ni kabuta aron ara rabakau n te umwanibong ngaia are I taku bwa e nang kakawaki naba aron noorakin tera bwa e irekereke naba ma te *culture* te katei ngaia are I taku bwa anne te bwai ae nang kakawaki ti na riai n ataia bwa te *culture* bon teuana mai ibuakon kateira ma rikiara ae nang kakawaki ngaira kaain Kiribati. Aio kanga e tieri itera aika a mwaiti ngaia are I taku bwa anne te bwai ae e rangi ni kakawaki n te tai aei, noorakin te Biira aio bwa kateakina are n noorakin kateakin te rabwata are ngaia ena rinanoi tenan *interest* ni kabane ibukin tenan *research,* tenan kakaea tao itera riki tabeua n aron ae I tia ni mwanewei ai ngaia are ena ibuobuoki nakon te Biira aio te Tia Babaire.

Ao e koaua te Tia Babaire e koaua ae ea bon rawata bwaai, iai taben teuare te tia *research* n aron ae tia ni mwaneweia, iai bwaai are taben naba te *ministry* are ngaia ana kaai ni waaki te *ministry* ao teuare ngaia te kakae inanon te tai teuana ma teuana ao I taku bwa ngaia au ibuobuoki n te tai aei te Tibiika kanga noorakin aron kakawakin katean te komete are e na *centralize* ke e nang *coordinates* bwaai ni kabane tenan bubuti ake ana roko inanon kanga noorakina bwa iai te kan roko ni kakae i abara iaon Kiribati ao ara kantaninga bwa ena iai naba tenan *benefits* iai tenan kabwaia aika ana reke nakon Kiribati. E aki kona ni karaoaki bwaai akea bukia, iai bukin bwaai ni kabane te Tia Babaire ao teuana bukia ena riai naba tenan kabwaia ae ana kona naba n reke man tenan *fee* are I taku bwa ena kaineti ma aron te kakaea bwa are a bon kakaokoro aron rawawatan tenan *research,* tenan kakaea tenan *research* iaon te reirei ao itera riki tabeua are ti taku bwa e na nang kakawaki ibukin te Biira aei te Tia Babaire ngaia are I taku bwa e rangi ni bongana aron noorakina n te tai ao I nang boutoka te Biira aei te Tia Babaire ao ko bati n rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te minita ao I a kanakoa nakon te tia tei ae karineaki mai Butaritari Hon. Tinian Reiher ao ea nakoim.

Hon. Tinian Reiher: Ko rabwa madam speaker, I kan moana au maroro kanga n au koaua ao I taku bwa aio te Biira teuana ae iai tamaroana ao e koaua I rangi ni karabwarabwa nakon te Beretitenti ma ana taan mwakuri ake a tia n keiaki ni kaotinakoa te Biira ae I taku ao ni bon au taratara ngai ao au namakin I taku bwa aio teuana ae ena kanakoraoa riki ana waaki te Tautaeka riki tao tenan *ministry* ake a bon kakaokoro n aron aia babaire ke tao taian Tua ake a mena inanon baia ibukin taian waaki ni kaineti ma te *research* ke te mwakuri ni

kakae ke n reirei are e kona ni waakinaki i abara ae Kiribati. Ao I rangi ni karabwarabwa bwa e koaua e reke ara tai ni maroro n tain te *workshop* ao ti kaotinakoi ara iango ni ibuobuoki ake ti taku bwa e na kona n nooria te Tautaeka tao ngkana arona bwa aikai aika a kona ni karinaki inanon te kauoua ni wareware ma te bwai ae rangi ni kakawaki madam speaker bwa bon ngai naba n au koaua madam speaker aio te Biira e ngae ngke arona bwa aongkoa ti te *one stop shop* te Biira aio madam speaker ni kataia ni *coordinates* ni kabane tenan waaki aikeke a rekereke ma te kakaea ke taian waaki n reirei inanon abara aio n ara marawa riki madam speaker ao I taku bwa e ngae ngke arona bwa e aki nang *specific* ke tao *stated* raoi te kantaninga are tao ena *protect* naba ara *resources* ma ara raa nako ake a kona n reke iaan taian kabuanibwai tao n aron te, tao n tabetai e kona n reke n aron are te *overside* irouia taan mwakuri ke tao te *neglection* ke tao taia raa nako ake a kona n anga naba te *license* ao ea waaki naba te *research* ao kanga akea raoi taian kabaebae ake ana bon riai ni kabaeaki iai nake a waakina taian ukeuke.

Ngaia are I taku bwa tao e koaua e akin ang teretere n te mena are aongkoa n ana *obejectives* te Biira aio ae akea raoi ae kangai bwa e *protect* ana *interest* Kiribati ke tao ana *resources* ke tao tera riki ma te kantaninga iai ae ngkai e waaki aio madam speaker bwa e na bon tatarai taian waaki n aonokai ake ana kona n reke. Madam speaker I ti kan maroro riki man au taratara ngke i kaaina te komete are kateakin te *university* bwa e koaua e bon rangi n reke ara tai n maroro ma tenan *university* ao riki tao ibukina are kanga tao iai taian raraoma tabeua aika a tabekaki are tao ena kona n manga totokoa aron te waaki n reirei tao riki irouia ara I-Kiribati ma eang ngai temanna ae I kakoaua naba bwa are kanga ngkana ko noora te Biira aio kanga I taku bwa bon te Tua ae ti kaineti riki ma tenan *foreigners* nakeke ana *enter* Kiribati ni karaoi aia *research* ma tao e koaua ngkanne te *point* are e tabekia te tia tei mai Kuria ma e aoria bwa are tao e bon ongora te Beretitenti ma kaain ana Tautaeka tao a kona ni manga nooria riki n are e kaineti riki ma te umwanibong bwa tao e koaua ngkanne n are iai teutana bwaai aika a kona ni manga kamangaoa te kantaninga are aio te Tua raoi are e kaineti ma tenan I-abatera ake ana waakina aia *research* i abara ae Kiribati ma are ea bon tiku anne bwa are ea bon tia ni matata n aron maroro te mena ane kanga e kataia ni kotokoteia te tia tei mai Kuria.

Madam speaker eang n aron ae I taekinna, ngke ti waakina ara maroro ma tenan *university* ao bon te bwai moa teuana ae kanga ti rangi ni mimi iai bwa are e nang rawata te

maroro ae taekinaki bwa ea nang rawata te *research* ae karaoaki inanon ara marawa n te PIPA ao tia kakaea bwa engaa te *benefit* ae reke nakon Kiribati man te waaki anne. Inanon ara tai ni maroro ao ti kataia n nooria bwa baikara raoi tenan *resources* aika ae ngaia ae are kanga ena kona n rangi n *attractive* nakoia tenan ao ti kaongoaki n aron te maroro ma nakeke a irekereke ma aikai bwa iai kaubwaira are ea bon tia ni maroroakinna naba teutana te *leader* n te kaitara are tenan *genetic resources.* Ao aio are ngaia kanga titebo ma e nang korakora te kakamwakuri nako iai ao I aki kangai bwa tao e rangi ni buakaka aron aia taratara nakeke a tararua te *PIPA* ma are ti ataia bwa are te *PIPA* iai kaaina ae tiaki kaain Kiribati ao e bon rangi n eti *Madam Speaker* bon ngai naba temanna ae kanga I rangi n rararaoma ngke I minita naba ngkekei ngke kanga I noora ana *structure* te *PIPA* ao kanga I a bon kaman raraoma iai. Ma e ngae n anne Madam Speaker ao I taku bwa aio te Biira ae ena kataia n aki ti *protect* ara resources man tenan waaki ake a kona ni karaoaki tenan kukune iai ake aki tauaki mwiia raoi ao a kona n reke bwa a kaboaki nako nakoia taan kambwana aika a bubura.

Bwa te bwai ae ti kunea inanon ara tai ni kaeari tenan *university Madam Speaker,* ko ataia bwa tera aia mwane ae e rangi n *support* aia waaki tenan *university* man tenan *research* ae a karaoia ibukin tenan *commercial companies* tenan kambwana. Anne ae ngaia e *provide* te *bulk* ao aia *revenue* ae ngaia e *sustain* aia *existence most of* tenan *universities*. Ngkana ko maroro ma te *university* i Tiaban, ko maroro ma i Korea, ko maroro i Biribin *even Australia* ngke ti maroro ma tenan *university* i *Australia,* e rangi ni korakora mwangan aia *university* ae ibukin te *research* ibukia tenan *industry people* ke tenan kambwana. E rangi ni korakora ao a kabonganaia tenan *research fellows* ke tao tenan *students* akeke a karaoi aia beeba aika a bubura bwa ana karaoi tenan *study* akanne. Ao aika tena itera akeke e kona reke bwa te aonikai nakoira ngkana arona bwa e aki nang taraki raoi tenan *research* aikai Madam Speaker. Ngkana arona bwa ea bon ti *due* naba mangaia teuana te *ministry* ao e kona n ae ti nanona bwa tao akea aia *technical capacity* kaain te *ministry* arei ni kona tao n *evaluate* raoi tamaroan te *research* ke tera ma a kona ni iai tenan *oversides,* ao I kakoaua ana taeka te minita n te MIA are kangai bwa te komete aio ena ibuobuoki ni manga kona n tarai itera tabeua ake a kona ni memere ana itera te *ministry* are tao te *responsible ministry* are tao n aron te *fisheries,* ke tao te MELAD bwa are iai ana itera iaon iteran te kanga karikirake n aron are taekinna te MIA.

Ngaia are I taku bwa aio teuana kanga te Biira ae e na katea te rabwata ae e na bon ti *coordinate* ao e na rinanon tenan mena, kanga I taku bwa kanga I aki nooria bwa tera raoi ae e na kanganga iai bwa kanga irou e na katamaroa riki aron aia taratara tenan *ministries* akeke a kona n taratara n te tai ao are a ibuobuoki naba ni kangai bwa eang tao iai itera aika a kabwaka ke tao tera. Tiaki nanona bwa aongkoa e na anaa te *authority* are e mena inanon bain te *ministry* bwa ena bon ti *issue* te *penance* ao karaoakin ngkanne te *license* e bon nakon te *ministry* are te *relevant ministry* ke tao te *responsible ministry* ngaia ngkanne are a nang bon riai ngkanne ni karaoi ngkanne te *license,* e *issue* te *license* ao e karini raoi tenan *conditions* ake e kaineti raoi ma te Tua are e mena inanon baina bwa ngkana te *fisheries act* ke tao te *minerals* ke tao tera tao te *seabed mining* ke tao tera Madam Speaker ngaia are irou I taku bwa e na ibuobuoki riki ao I taku bwa ngkana e tei te rabwata aio Madam Speaker ngkana aron bwa te raoraoma ibukia bon ara ataei ni Kiribati akeke ana karaoi aia *research* I taku bwa tiaki te kantaninga are aongkoa ana katukaki bwa are bon te komete e kona n manga bon tara tera te aekaki ni waaki are ana karaoaki ao ngakana bwa tao te I-Kiribati ao tao e koaua tao n te tai aio ao ngkana arona bwa are e mwaneweaki n te umwa ni bong tao ana karaoa aii mena iaon te *culture* ke tao tera, ao I taku bwa bon te komete e aki kona ae e na ma tao bon iai inanon tao tenan mena are a kona ni kangai ngkanne ni mwaakan te Minita ni bon kona ni *wave* tenan *fees* akeke a bon nooraki ngkana bon te *private* are bon ataein Kiribati are a karaoia bwa are ngkai ko ataia ngkai bwa bon angiia ataein te reirei aika a karaoi aia *research* a *funded.* N aron are ea tia n takinaki naba tao bon te *sponsor* ngkanne e bon kona ni *pay* aia *fees.*

Teuana naba ae I kan nooria *will hold you aspect Madam Speaker* bwa I aki kangai bwaai aika a riki ma a bon kona riki ao kona naba n rangi ni kamemerea aron ara, kanga te *confident* iron te minita are e irekereke, te aekaki ni mena aio are e na kona ni ibuobuoki kanga ni kauarekekea te bwai ae kona n riki ae *corruptions* ae e kairaki ana babaire te Minita ke tao antai n te *ministry* bwa ena anga te *license* ao aio ngkanne are ea ibuobuoki riki te Komete aei ma tiaki nanona bwa I kangai e reke anne Madam Speaker ma akanne bwaai bwa are ngaira ngkai n te tai aio ae tia kakaea tenan mena ae e nang bon totokoa te bwai ae te *corruption* ao tao teuana ngkanne te Komete aio are e na kona ngkanne n nang totokoi taian waaki akeke a kona n reke inanon tenan *ministries* akeke kabwakara n aomata are ti kona ni kaririakaki. E a kaweneaki naba tao nimabwi

tengaa iaan te taibora ao ko kona ngkanne, tao ea bwaka naba nanom iai ke tao tera, ngaia are aio te bwai ae I taku bwa ena ibuobuoki naba iai te Komete aio ni kona ni kauarerekea taian bwai aika a kona n reke ni bon arora ni mamataiakina aron te *material things* n te maeu aio bwa are ngkai ti bon ataia bwa are tia bon mena n te *life* are te maeu n te tianti te maeu n tera ngaia are tiaki arora ni kawai are ko tara riki am rua ma abamwakoro mwaitin abam ma tera Madam Speaker ngaia are aio kanga teuana naba te mena ae I taku bwa irarikin kabebeateakin bon tibwangaia tenan *ministry* ao e na kona naba ngkanne kanga ni bon taraia bwa e na aki reke tenan itera akeke e kona ni kabuanibwai iai aron ana anga *license* te *ministry* teuana ke teuana are e kona n rekereke ma aio. E koaua Madam Speaker are bon au taratara naba n te Biira aio bwa ena bon *make revenue* aio te Biira ae I taku bwa ena bon *make revenue in terms of* tenan *fees* akeke e na bon kabwakaki ao a bon kona naba ni mena bwa are e koaua e tuai n otinako te *regulations* bwa ana kanga aron taian *fee* ma are tao anne ngkanne ai bon te bwai ae e na taraia iai ngkanne ana aobiti te Beretitenti.

Ao ngkana ko ataia bwa tenan *research* aika a karaoaki ibukin te kambwana ko bon naba n *levy* iai te *fee* tao uabubua niabwii tengaa ke tao tebubua tengaa ke tao iaana riki ke tao e kanga nako are ea bon nakon noorakina bwa tera te *research* ae e na karaoaki ao iaon tera te aekaki n *resource* tera ae e na waakinaki iai bwa n aron ae I taekinna nakoim Madam Speaker, eang ti kunea inanon ara tai ni mena bwa bon tena *university* ikai a *survive* iaon te *research* ae a karaoia *for* tenan *commercial* kambwana. Bon anne te bwai ae riki ao bon ann *honestly* kaongoira ae anne ae rangi ni kakawaki irouia. Aki nang ni maeu n te *fee* are irouia tenan ataei ma bon angin riki aia karekemwane mai iaon tenan *research* ae a karaoia. Ngaia are aio teuana ae I taku bwa ngkana e bon karaoaki raoi aio Madam Speaker ao ena bon rangi n nakoraoi. Ngke e boo te *workshop* ao I katea teuana au iango ma I ataia bwa tao ena bon iai angabuakana mairoun te Komete ma irou I taku bwa ngkana tao e kona n reke bwa teuana naba tibwangan te Komete aio are aongkoa ena *promote* kanga waakinan tenan *research* i abara ae Kiribati bwa te kabuanibwai ngkanne teuana Madam Speaker, inanon ara tai ni mamamaroro ma tenan *university* ao kanga titabo ma a bon kananokawaki bwa aki *show interest* bwa ana karaoi tenan *research* i abara. Bon te bwai anne ae e rangi ni kamimi bwa are e rangi ni korakora te rongorongo ae ti taku bwa ea rangi n rawata te *resources* riki n tea ono n raina ao tao tea ono n rawaki ma ngke tia maroro mangaia ao bon akea teuana te *study* ae a tia ni karaoia, tena *university* ni kabane

ake ti maroro mangaia iaon Aotiteria bon akea, i Tiaban bon akea, i Korea bon akea. Ao ae ngaia tia kataia ni kaungaia, tia kataia n anaa nanoia bwa ana katei rabwataia are ngaia aongkoa ana reke bwa kanga te reitaki ibukin katean te *national university* are a nang roko riki ni karaoia aia mena i abara Madam Speaker. Ngke tia manga maroro ma te USP ao tia bon tuanga te *deputy vice chancellor* are te Minita ngkoa n te *fisheries* i Tonga, te *deputy prime minister* ngkoa i Tonga ea manga mena ngkai n te *university* i Biiti, N na bon tuangnga ni kangai e aera kam aki kakaraoa te *study* i Kiribati bwa are ti kataia naba ni mena naba te mena iaon are kanga buokakin te *ministry* n te *fisheries* iaon te bwai are kanga te *access* iaon te *stock* bwa are ngkai te *ministry of fisheries* I aki ataia ngkana arona bwa tao ea tia ni manga bitaki, a nang *rely so much* iaon ana mena ti te *SPC.*

Noora aron maeuraoin te ika ae te *Tuna* inanon ara marawa, ao ngke tia ongora ngke ti mena n te *university of Oregon* ao e kaongoira bwa ngaia iai te *project* ma te *EU* ae ea waakinaki ma tiaki naba reke iai, ao iai naba ae waakina naba irouia kaain Amerika ao tia bon mimi ao ti taku, ma ngaira ae e nang bubura kaei ara marawa ao e rangi n rawata te *tuna resource* inanon ara marawa. E aera ka maki *interested* ni karaoa te mena iaon te *Bio mass* n noora aron marurungin te *tuna* bwa are aio bwaai aika tao e bon kumeaki naba ngkai te Minita n te *fisheries* ao ngai ngke i mena te *fisheries* I rangi ni kumeaki naba iai. Aron te *sustainability of the tuna resources* n ara marawa ao ti kona ni kumeaki n ae kam a rangi n anga te *license,* kam rangi ni kangai. Kam aki tara aron buburan anakin te ika, ngaia aika tenan mena ao ti te anga ae ti kona ni katoka te aekaki ni mena aika ngkana ti bon kona n ata raoi bwa mwaitira raoi te ika ae mena inanon ara marawa. Tera marurungin te *skipjack* ma te *yellow fin* ao te *big eye* Madam Speaker ma are ngkai tia bon *rely* naba iaon te *SPC.* Ao ngaia aio teuana ae I taku bwa e rangi ni kakawaki Madam Speaker, e aoria bwa are ea bon kakarekeira moa iaana, tera angan are aongkoa ti na kona riki n kaungaia riki tenan *universities* bwa ana karaoi aia *research* akeke e na kona n rangi n *generate more revenue* nakon te Tautaeka bwa are eti ae ngkana a reke tenan kakamwakuri aekakin aikai Madam Speaker ao e na rangi ni buoka ana waaki te Tautaeka.

> Te waaki aikai kanga I ti tarai n tenan itera aikai Madam Speaker ao eang iai ngkanne itera tabeua aika I taku bwa e kakawaki naba bwa ea tia kanga n rinako ikai, kanga ti kataia ni bubutia te Beretitenti ma ana *officials* n tain te *workshop* are ana bon kabaeaki naba tenan mena

bwa ana *submit* aia *findings* mwiin aia mena n te aro ae e na bon kona n te Tautaeka n noori ao e na *reserve* ana *right* te Tautaeka ni kangai ea rangi ni buakaka n aron are ea bon tataekinaki tao ni kaineti ma te riboti iaon te baeranti n te amwarake i abara ae Kiribati ma tao tera nako, ao akanne a kona, ao a rawata tenan itera aika a kona ao riki te *culture* e kona naba n reke are a ribotinaki naba bwaai ni bon aia taratara ao aki okira moa ni karekei tena mena man te Tautaeka ngaia are I taku bwa e rangi ni kakawaki teuana ane kanga iaon anne Madam Speaker.

Madam Speaker I ti kan noori ngkanne tao bon ti uoua te mena ae kanga, tao ngkana arona bwa e kukurei te Tautaeka n taraia bwa iaan are *section 8* ao 4 are te *permit issue by the committee is for research permit only,* te *permit* are ko anganaki e aki naba *automatic* n mena bwa e anganiko naba te *immigration* kanga te kariaiakaki.

Ma I ti kan bubuti ngai bwa I taku bwa e na ti *feeds* te *purpose of* te mena aio ngkana arona bwa te *permit* are ko anganaki e aki naba anganiko te kariaiakaki ni kona n roko. Bwa ngkana arona bwa e a bane am tai n *submit* am mena ao ea tia te Komete n *agree* imwiin norakin tenan *informations* ni kabane bwa te aekakira arona, te aomata ngkoe ae tao te *criminal* ke tao tiaki ke tao tera, akanne I taku bwa ana rinnako inanon te *informations* are e na maroroia te Komete.

Ao ngkana arona bwa ti te mwaaka ngkai aio ea bon ti kangai naba ma tera ngke arona bwa e kairekerekeaki are kangai te *permit* are e na mena, bwa are e kona naba n manga *allow you* bwa kona roko nakon are ea manga bon nakon te *immigration* ao te *immigration* ea manga bon, ao ea bon rangi ni, bwa teuana te mena are kanga ngke ti maroro ma kaain Tiaban ao kaain Korea, aki rangi n tangira are e na rangi n *prolong* te *process.*

Ngke ti maroroakina taekan te *research* ao a tangiria are tenan Tua akeke anang *face,* ana kataia ni kabirimwaaka n te aro are ea waaki naba te mena ma ngkana ea rangi ni *prolong* bwa e nako moa nakon te Komete aio, ao imwiina ea manga nako n te *immigration* ao tao tera riki Madam Speaker ao ngaia akanne ake I a kona ngkanne n *frustrate* te

kantaninga ke tao te *interest* irouia tenan *researchers* akeke a tangiria ni karaoi aia *research* ngaia are aongkoa I kan kamena nakon te Beretitenti ma ana *officials* ngkana iai riki tarakina teutana are tao e na kabirimwaaka aron te mena aio Madam Speaker.

Ao te kauoua Madam Speaker are iaon te mena, kanga iai are ibukin te *obligation* te *ministry,* ko noora are *section 9* e ti kamena bwa ena ti *ensure* te *ministry shall ensure that all relevant documents for the application is submitted to the committee,* ma ngai N na bubuti bwa ngkana tao arona bwa aio e *imply* naba are e na karina naba *views* ma ana *recommendations* te *ministry* iaon te *aaplications* ao ngkanne akea au kanganga ma ngkana e aki ao e na reke ngkanne bwa au tabetabe ni iango n aekakin are e *raised* te tia tei temanna ae karineaki mai Tarawaieta.

Ma ngkana arona bwa e kona ni karinaki ikanne, ena *submit all* tenan *relevant informations* ao e na anga naba ana *views* ao ana *recommendations* te *ministry* are te *responsible ministry* ao I taku bwa ea tamaroa ngkanne bwa are a bon tia n rinanoa te mena aio kaain te *ministry* are a tabe ma te *research* are e na karaoaki ao a tia n nooria aia *technical people* ao kaotinakoa aia *views* ao aia *recommendations* ao I taku bwa ea bebete naba nakon te Komete bwa are ngkaia ngkana i nooria ngkai, ena karaoia n te *secretariat* ae nnen ana aobiti te Beretitenti.

Ao ai antai te tia rabakau n ana aobiti te Beretitenti ae rabakau te *fisheries,* ao e rabakau tao te *seabed mining* ao te *genetic resources* ke tao tera bwa are n aron ae i wareware ngkai te secretary nakon ana aobiti te Beretitenti ngaia are ena *appoint* te *secretariat* ao ana *functions* te *secretariat one of the responsibility of the secretariat* e na *review* ke e na *evaluate* e na *analyze* te *applications* ma ngai irou kanga I taku bwa ngkana akea te *technical person* are bon man te *ministry.*

Ao I taku bwa e na iai teutana te mwarara ngkanne iai ma ngkana arona bwa e roko te *applications* ao te *applications* e kanakoaki moa nakon te *ministry of responsible* ao e riananoia te *ministry of responsible* irouia ana *technical people* ao imwiina e

kaokaki te *information* ni kabane akekei *plus* ana *view* ao ana *recommendations* te *ministry concern* ao tao ena mena riki ma ngkana arona bwa aikai a nanonaki inanon ae te *information* ae *provided* aio ao e aoria bwa are kanga bon ti anne au taratara iai bwa kanga akea riki kabaeakin te *ministry* are *concern* bwa ena ti *provide* tenan *documents* ake a irekereke ma te mena.

Ao teuana riki are bon iaon naba ana *responsibility* te *ministry* ngkana tao arona bwa iai norakin riaina iroun te Beretitenti ma kaain aobiti te *AG* ao ana *officials* ane iaan ane teniua ane *brackt three* kanga e bon *talk about* te *issue of license* ao manga te *permit* riki are ngkana te *license* ai bon te *permit* ma ngkana e kananonaki te *permit* aio ao nanona e a *double permit* ngkanne n ane ana *issue* te Komete ke aingkam tera raoi ae e a manga kananonaki ngkanne n ane te *permit* n ane iaon ane nambwa teniua.

Ao e aoria bwa are ti a bon katikua bwa are bon tiaki ngaira tenan roia Madam Speaker ma ti kataia ni bon wawareware n aron otara n te taetae ni I-matang ao tabetai tao e bon koaua a manga rangi ni buakaka ara taetae ni I-matang ao kona ae a manga *confuse* iai ma akanne ae kanga I noori Madam Speaker, eang kanga ngai irou n aron ae I taekinna mai imwaaina, ao tao bon aio raoiroin ara waaki n Tautaeka ao riki te *parliament* bwa are tia bon uneakini naba tenan bwai ao man te uneaki aekakin aikai ao e kona n otinako tamaroan riki te iango ao ngai irou I taku bwa aio te Biira ae rangi n tamaroa I bon ti kan kaoka riki au koaua iai, I a bon tia n taekinna n te *workshop* ao I taku bwa akea au kanganga n te Biira aio bwa bon au koaua raoi Madam Speaker e na bon rangi ni ibuobuoki riki.

Ao e koaua te taeka are ngkana ko noora kain te Komete aio kanga bon iai ni kabane tenan *technical people* ake man tenan *ministry* ma are e kona n ae tao n te *ministry* teuana e kamwanangaaki te *DS* ke tao *senior assistance secretary* ao n tabetai a kona n *handicap* ngkana ea kainanoaki riki tenan *technical* akeke a kabwarabwara iaon te mena arei ngaia are I taku ngai bwa e bon raoiroi riki are e bon *submit* ana *view* te *ministry* ao ana *recommendations* bwa tera, iai tamaroana ke tao akea ngkanne e a bon nakon ana

taratara te Komete ngkana e a tia n rinanoia. Kanga aio bon ti au mena iaona Madam Speaker ao I karabwarabwa n reken te maroro ao I kabwarabure ngkana tao arona bwa iai tibanakon taian maroro kanga riki tao iaon te itera are tao te *corruptions.*

I kan kaitiakia nakoim Madam Speaker ao te auti aio bwa akea au taratara bwa iai ae e *corrupt* ma iai aikai bwaai aika a bon kona n riki ao ibukina bwa are aongkoa ngkai tia bon waaki ni kataia n totokoa te bwai ae te *corruptions* ao I taku ngai bwa te Biira aio e na ibobuoki n totokoa te waaki anne Madam Speaker ao e rabwa, I boutoka te Biira.

Tibiika: Ao e rabwa te tia tei ao I angan te Minita ae karineaki ibuki te akawa Hon.Ribanataake Tiwau ea nakoim.

Hon.Ribanataake Tiwau: Ko rabwa Madam Speaker ni karekea naba au tai n ana ate maroro teutana iaon te Biira ae e rangi ni kakawaki aio. E koaua te bwana ni karabwarabwa nakoia kaain ana aobiti te Beretitenti ngkai a tia ni karaua ni baronga te Biira aio n reitaki ma ana aobiti te *AG* ni kataia ni uotia rake ao N na noora kakawakin aio bwa te bwai ae bon riai ni karaoaki.

Madam Speaker e rawata *point* ake a tia n tabekaki ao I aki kan manga okiri riki ao n taekini bwa a tia ni bane ni bwaranako raoi mai irouia nake a tia n taetae mai imwaaiu Madam Speaker ao I taku bwa bwaai tabeua ake a taekinaki kainakin te Komete, naba taekinan te *harmonizing of* tenan *different act* ake a *due* ma te *research* Madam Speaker n aron te *fisheries,* te *environment,* te umwa ni bong ao antai riki ao I taku bwa a tia n rangi n terenako ke n teretere raoi kabwarabwaran akanne Madam Speaker ma N na ti katurua raoi te maroro Madam Speaker iaon kakawakin taben teuana te Komete aio ae e kakawaki ao I taku bwa e riai n taraki ao tao e a tia n rangi ni memere te taratara iai inanon taai aika a nako ao I taku bwa ea tia n tabekaki akanne man ana itera Biira ao nake a tia n taetae imwaaiu Madam Speaker n aron teuana tauan mwiin *research* ma *samples* ake a karaoaki n ara aono.

E a tia n rangi ni memere aron tauan mwiin akanne Madam Speaker n te aro are ti aki kona

n ririmwiin nako te *research agrees* n te aro bwa tin a manga kaoka te kabwaia anne nakon Kiribati ngkana arona bwa mwiin te kukune anne ke te kakaea anne ngaia e kaotinakoi kabwaia aika a mwaiti. Ao eti e rangi ni memere ara tararua Madam Speaker n *track, keep track, record* ao *trace* tenan *research activities* aikai ni karokoa te tai are ea tia ni *published* te mena iai ao iai tenan *industrial usage* ae a tia ni kabonganaki iai.

E a tia ni memere ara taratara Madam Speaker n itera akanne n taai aika a nako ngaia are te Biira aio ea kateaki ma te Komete aio bwa e nang bon karaua raoi n rinanon taian *research, research proposal* akana ana roko ao te kantaninga naba bwa e na kona n *take record of* tenan *research activites* akanne bwa ngkana ea wawaki aio Madam Speaker ao ena manga kona n manga *trace* aia *progress* ni karokoa te tabo are *analyze* iai ao ni karokoa are e otinako kanoana bwa tera, bwa ngkana tao iai kanoana aika iai ana *commercial use* Madam Speaker ao ti na riai naba ni *claim* ara *right,* ara *ownership* iaon bwaai akanne, ara *intellectual property right* iaon bwaai akanne.

Ao I taku bwa ana ota katoto ae a tia n takinaki Madam Speaker bwa a rawata bwai aika a tia ni uotakinakoaki mai inanon ara marawa ao eti te rongorongo are kangai bwa ngke arona bwa akea ara aomata aika a mena i *universities* i tinaniku ae ngaia aika a takaruai bwai aikai ao a kaurea matan ara Tautaeka bwa ti na riai n tarai raoi ao n *keep track* tenan bwai akekei ao tao ti na aki ataia bwa tera ngkai bwai aika a tia ni uotakinako ao tera ngkai ae tia ni kabongana iai.

Ma ti karabwa aia *contribution* te nati ni Kiribati ake a mena ngkai n tenan *research institution* i tinaniku, i Amerika iaa riki bwa ngaia aika ira n tangaea te bwai aio ao a kaokia rikaki nakon te Tautaeka ma a bon riai raoi n *take record* ao te bwai ae e karaoaki ao e uotakinakoaki inanon marawa. Ngaia te Biira aio Madam Speaker e nang kamatoa raoi te kona ao n ira nanon te bwai are e ngureakinaki are ti ira n tangaeaki taekana Madam Speaker bwa ti nang kona n *track of everything.*

Te Komete aio ae kainaki ao e rabwatanaki n tenan *Act*

akana a kateaki ane e mena iaan te *research* n aron te *fisheries* bon kain naba te Komete aio Madam Speaker, ea tia n rangi n terenako anne Madam Speaker, ma tera te bwai ae kakawaki n te Komete aio ena *centralize everything* e nang boti ni kabane kakae ake a karaoaki bwa n tabetai ao ko kona n roko iroun te *ministry* teuana ae e a bon *approved* naba n ang ate *permit* ao ea tia naba ikanne n aki manga rimwiaki nako mwiina.

Te Komete aio ae e na kateaki ma iaan te Tua ae te Biira aio e nang iai mwaakana ni kona n *trace record, keep track* ni karokoa are e tia te *research* anne ao e otinako kanoana bwa tera. Teuana te katoto Madam Speaker ae ti kona n noria iaon te *bacteria* are e kuneaki ni marawan te *Phoenix,* ti a tia n tataekinna n taai aika a nako tera ana *potential use* te bwai aio *immune silent* te *bacteria* aio tera nanon anne Madam Speaker e kona ni kabonganaki bwa te bwai n Aoraki ni kaitara te *cancer* ma iai riki kabonganakina tabeua, e kona ni manga *webize* te bwai aio Madam Speaker bwa ngkana te bacteria ae *immune silence* nanona am *anti-bodies* ke tautian rabwatam ake ana kaitara te *bacteria* aio.

Ao aikai ngkanne bwai aika a rangi ni kakaaki ae tin a ria ni *keep track of* Madam Speaker bwa ti nang riai n *take record* bwa tera ae e anaaki mai inanon ara marawa ke mai i abara ke mai iaa riki. Katean te Komete aio iaan te Biira aio e nang kona anganira te kona n iai te rabwata ae ti nang onimakinna bwa ena *keep track of all the set of activities* ake a karaoki inanon ara marawa. Ngaia are aio kakawakin te Biira aio Madam Speaker bwa e aonga n kona n anganiira te kona ao ni *complement* ni kabane tenan Tua ke *fisheries act* are iai tenan *research activities* ma te *environment* ao te Tua.

Aio ngkanne te rabwata ae e nang *civilize* bwai aika, akea te raraoma ao e aki kaitarai Tua aikai bwa are antai aika ana kaina Madam Speaker, e a tia n teretere inanon rabwatan te Komete bwa e nang bon kainaki naba irouia nakai ma e ti kakawaki bwa e nang riai ni iai te tabo teuana ae nang kona ni *coordinates* ao ni *keep track of everything* bwa a mwaiti bwai aika a tia ni uotakinakoaki mai inanon ara marawa Madam Speaker, ea

rawata te tangi n nano. Ao ti riai n *take record of everything* bwa ti aki kona n ataia bwa tera ae e a tia ni uotakinakoaki ao tera ae e otinako mai iai, ma ngkana e na iai bonganana ao ti na riai naba ni ngureakina kabwaian Kiribati mai iai nakon are ti a bon *allow* ti ang ate *permit* ao terana riki a uotakinakoaki bwai ao ti aki ataia bwa tera ae karaoaki.

Ngaia are aio te Biira Madam Speaker ae rangi ni kakawaki bwa e nang boboti raoi *coordicates* raoi bwai ni kabane n te aro bwa ti na tau mwiia bwa ti na kona ni manga *follow up* ririmwiina nako nakon tabo n reirei ake a karaoi kakaea aikai ke te *universities* ke *research institution* ake a karaoi *analyze* tenan bwai aikai. Anne raoi bukin te kantaninga Madam Speaker ibukin katean te Biira aio, ena *centralize* aron kanakoan te *permit,* ena *centralize* naba te *coordination* ibukin ririmwiakinan bwai aikai ao ti na *keep track* ao ti na *record everything* bwa n taai aika a nako ngkana ti oki rikaki n tuatua enga mwiin te *research* are karaoaki, akea te *record* ae e *available* irouia tabo ake a ang ate *permit* iaon te *research* aikai. Ngaia are karaoakin aio Madam Speaker e nang kanakoraoa riki aron babarongann kakaea akea ana roko mai i itinaniku ao eti te maroro are kangai bwa ena ira n tangaea naba Kiribati bwa ena reke tibwana man bwai ake a uoataki nakoaki ao bon *still use* ke a kabonganaki ngkai bwa bwai ni karikirake i aban tinaniku, moarara riki ni karaoakin bwai n Aoraki ao karaoakin riki bwaai tabeua.

Ngaia are bongana te Biira aio Madam Speaker ao akanne tenan *point* tabeua ake I taku bwa a kakawaki bwa ti na riai n kakororaoira bwa ti nang riai ni boutoka te Biira aio iaan bukina akanne Madam Speaker ma e aki kateaki te Biira aio bwa e na manga kaitarai Tua ake a tia ni mwaneweaki bwa ngaia te Biira aio e na manga kaitara, e aki ma e *complement* ke e boutokai ni kabane Tua akekei bwa ana kamatoaki riki bwa ti aonga ni iai te rabwata teuana ae kona ni *follow up* iaon bwai ao n ririmwin nako mwiin kakaea ake a karaoaki. Ao awanne bukina Madam Speaker ao N na aron are I taekinna, anne teuana te *point* ae I taku bwa e kakawaki bwa ti riai ni katerea bwa aonga ae ti kanano raoira ni kabane bwa ngaia te Biira aio te Biira ae kakawaki ma ti aki nanona

bwa e kateaki te Biira aio bwa e nang manga kaitarai Biira ake a tia ni mwaneweaki ake iai te *research section* iaan aia Tua.

Ngaia are aikai tabeua rongorongo Madam Speaker ae I taku bwa e ibuobuoki ni kaota riki te ota nakoia ake a kaitara te Biira aio ao I ti katerea bwa te Biira aio e rangi ni bongana bwa ena ibuobuoki ao e na kamatoai Tua ao n ira n tangaea aron ana bwaibwai tei I-Kiribati iaon kakaea ake a tia ni karaoki ni marawan Kiribati i aban Kiribati n te aro ae e na okiria te kabwaia anne nakon Kiribati. Ao man maroro akanne Madam Speaker ao I kukurei n taekinna bwa I boutoka te Biira ao ti na bane n tekeraoi. Korabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ko rabwa te Minita ao I anganiko te Minita ae ko karineaki man te Oo n Aoraki Hon. Dr. Tinte Itinteang.

Hon. Dr. Tinte Itinteang: Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa naba ngkai e reke teutana ara tai n anga ara maroro iaon te Biira ae rangi n tamaroa aio Madam Speaker. Kanga i mwaain ae ti waaki ao tia bon anga moa bwanara ni kakaitau nakon te Beretitenti ma kaain ana aobiti n ikotaki ma kaain aia aobiti taan karao Tua ibukin aia baronga are ngaia ti a roko ngkai n te tai aio ni maroroakinna iaan te taubuki aio. Madam Speaker imwaain ae i reitanako au maroro ao I kan taekinna ae I boutoka te Biira aio.

Ao e kakawaki te Biira aio Madam Speaker bwa ngkana ti taratara teutana tao ti tarataranako bwa e boou te Biira aio ao tao ai bon ti ngaira ngkai n te aba n te aonnaba ae iai ara Biira aio ke ti aki bwa I taku e kakawaki n tainako bwa ngaira tao moa riki Kiribati bwa are e uarereke ti na kekeiaki ao ti na taratara nakoia aba aika irarikira ke tao aba n aron Biiti, Niutiran ao Aotiteria bwa iai naba te aekaki n Tua aio inanon aia kai ni baire ke akea. Ao ngkana ti tarai aba aikai Madam Speaker Biiti, Niutiran, Aotiteria ao ti kakoaua bwa iai te Tua aio inanon aia *legislation.*

Ngaia are I taku Madam Speaker bwa te moan bwai moa ae I kan taekinna te Tua are anaki n te Biira aio Madam Speaker tiaki te Tua ae boou, tiaki te Tua ae tibwa kateaki ke tao te Tua ae tibwa karauaki ni kabwebweaki man te Tautaeka

n te tai aio Madam Speaker bwa bon te Tua ae tabangaki n aba aika irarikira.

Ao I taku bwa anakin te Tua aio Madam Speaker ae e rangi ni kakawaki bwa n aron are e mwaneweaki n te *purpose* ao te *objectives of the bill* are e uotaki aio ao tao n aron naba aia maroro raou ni Minita ake a tia n kawenea ni ikotaki ma te Beretitenti ao tao te bwai ae e rangi ni kakawaki ikai Madam Speaker ae ngaia I kan teirake naba ikai n anga bwanau bwa te bwai are e aranaki bwa te *centralization* ao te *coordination,* I taku bwa aikai taeka uoua Madam Speaker aika a rangi ni kakawaki bwa ti ataia ae n tainako ti aki ti Kiribati bwa e reke naba n aba aika a bubura, n tainako a rawata tenant abo ni mwakuri tao n abara ae e uarereke Madam Speaker ao n tai tabetai e rangi ni kanganga bwa ti na ukeuke rikaki n aron are a tia ni mwaneweaki ae e a tia ni mwaneweia te Minita n te *fisheries,* a bua e a mwaninga te aba taekaia. Ngaia are e rangi ni kakawaki Madam Speaker bwa e na iai te rabwata ae e na *centralize* bwai aikai, e bane ni kawakini tenan *records* ao e *coordinates* naba.

Ao tao ibukin ngkanne te *coordication* Madam Speaker kanoan au maroro are imwiina ngkana ti taratarai aekakin tao tenan *regulations* n aba i tinaniku Madam Speaker ake a irekereke ma te *act* aio are tao e a riki bwa te *act* n abaia tao n aron tao teuana tao ti taratara nako Niutiran Madam Speaker tenan *regulations* ake a kabwaranakoaki iaan te *act* aio Madam Speaker a irekereke iai tao tenan rabwata ake aranaki bwa tenan *ethics,* rabwata ibukin te *research* are ngaia are a kariaia te *research* teuana ma teuana bwa e na karaoaki, e na karaoia te ataei temanna ke te *fellow,* te ataei temanna are e karaoa ana beeba tao ana *masters* ke ana *PHD* ke tao te *fellow* are e karaoa ana research.

Irou aio temoan bwai Madam Speaker ae e rangi ni kakawaki n tainako imwain ae e na waakinaki te *research,* e aki kona ni waaki te *research* ao e aki kona ni kariaia te *university* teuana ke tao te rabwata teuana, te *institute* bwa ena waakina ana *research* ni karokoa e reke te *approval* aio. Ngaia are e nang kakawaki e na reke moa te *approval* aio imwaain ae waaki te kakae.

Kanoan te *approval* aio Madam Speaker karekean te *approval* man te aba are e na karaoaki iai te kakae moa riki ngkana te kakae anne tao e na karaoaki i tinanikun te aba are e mena iai te rabwata ni kakae are e reirei iai te teei arei ke tao e mwakuri iai te *fellow* arei. Ngaia are ikai Madam Speaker tao ti na kaeta te ongora bwa aikai bon kanoan te *process* ao bwai aikai aki totokoa te kakae ma a boutoka te kakaea Madam Speaker bwa a karaua raoi ni barongaki bwai aikai bwa ngakana ko taraia kaain tena *ethics committee* Madam Speaker are e mena n tenan *universities* aikai.

Ngkana iai te *project* teuana tao e na karaoaki iaon te *education* ke e na karaoaki iaon te *health* ma nake a tekateka n te *ethics* n te taibora n babaire ke n te *ethics committee* arei tiaki man ti te *education* ke tiaki man te *health* bwa a bane n roko kaain nako aia *faculties* ake a kakaokoro, a roko kaain te *engineering,* a roko kaain te *architecture,* a roko kaain te *science.*

Bwa te bwai are anganaki n aio Madam Speaker ti ataia ae tenan rabakau n tenan *departments,* tenan rabakau iaan tenan *faculties* ke tenan *ministries* e nang onoti. Te rabakau n te botaki ibukin te mauri ao katoki Aoraki e onoti ti ibukin tararuakin mauri ate botanaomata Madam Speaker.

Te rabakau ibukin te reirei e onoti iroun te *ministry of education* ngaia are I boutoka te Biira aio Madam Speaker n aron teina aio bwa e mwaneweia tena rabwata aika a kakaokoro aikai n aron ae e a tia naba n taekinna tao te Minita n te MIA ao te Tia Tei ae karineaaki temanna mai Butaritari.

Bwa ngkana arona bwa e rababa riki te taratara Madam Speaker, e tabwananin riki te taratara ibukin te *research proposal* teuana ma teuana ao te bwai ae e na kaotinakoa Madam Speaker bon te *proposal* ae rangi n tamaroa ao e rangi n nakoraoi ibukin te tei are e karaoa ana *research project,* te kambwana are e tangiria ni karaoa ana kakae ni ikotaki ma kaain Kiribati are e karaoaki te kakae i abaia ao n rabakauia.

Tao N na katea teutana au tamnei Madam Speaker tao au kataunari ao I aki kamatauninga ke tera ma tao iai te aomata ae kan karaoa

ana *research* iaon karaoan te uu ao tao e nakon te Minita n te *commerce* are mai Tabiteuea maiaki, e nakoina ao e rawea te rabakau ao e karaoa ana *research* iaon karaoan te uu ma ti na ataia Madam Speaker bwa karaoan te uu ti ngaia e aki tii onoti bwa ena bae naba ni kabwaka i taari ni karekea kanoana.

Ao tao ngkanne n aekakin anne Madam Speaker e na bane naba ni karekea naba te reitaki ma te *ministry of fisheries* bwa e na ataia bwa ngkana arona bwa tao iai ana Tua ae ngaia tao n te tai aio ao tao n te namwakaina aio, te abamwakoro aio ao e tabuaki anakin te rabono ke tao e tabuaki ae kona kawenea am uu n taain aikanne.

Ngaia are aio Madam Speaker teuana te katoto ae kakawaki ae ngaia e tobwaki n te Biira ao te Tua are e anaki iai te Biira aio bwa ngkana a rawata taan tekateka aika a kakaokoro rabakauiia ao a kakaoroko otaia ao te waaki are e na karaoaki ibukin te *research proposal* aio e na bon rangi korakora riki te baronga ao e na rangi n tamaroa riki taian *result* are ana otinako mai iai.

Te kauoua ngkanne Madam Speaker ae I kan maroro iaona tao e irekereke riki ma te oo n Aoraki, te *research* iaoia aomata iaon te *health* ngaira naba n te *health* Madam Speaker e ngae ngke e rawata rabakaura iaon marurungin te aomata, e memere rabakaura n bwaai ake tabeua ao I taku bwa aio bon te anua n aonteaba, bon anuara ngaira aika aomata tiaki kona n rabakau ni bwaai ni kabane.

N na kaoka te ururing Madam Speaker nakon te aekaki ae itibwi ma teuana te ririki n nako, ao iai temanna te aine ae te ibwatabwata ae arana *Henrica* ngkana eti au ururing, te aine aio e anaaki ana *cell* iroun temanna te taokita, e anaaki ana *cell* bwa iai irouna kanga te Aoraki are te *cancer* n te riri ni man.

Ao e anaaki ana cell n akea ana kariaiakaki, ao ana *cell* arei e aki ti anaaki ao e karaoaki iai te kakae ao e a kaotaki are iai aorakina ae e *cancer* ana riri ni man bwa ea manga anaaki ao e a manga kakabonganaki ana *cell* bwa ngkai ai kanoan te rabakau ae e kabonganaki n taai aikai, ae kanoan te *science.*

Te bwai ae e a riki ngkai Madam Speaker bwa teniua, aua te ririki n nako ao iai tena rabwata n te aonnaba, tenan *universities* ae a karaua ni kabwaranakoa kanoan ana *DNA* te *cell* arei ao e a oti bwa ngaia te aine aio tao e *prone* nakon te *heart attack, prone* nakon te *cancer* ao te kanganga ngkanne Madam Speaker e aki rotaki neiei bwa are e a tia ni motirawa, a rotaki kanoana, ana *decentant* bwa are te *gene* are a *carried* akekei e a rootia bwa ngkana ana nako n *apply* ibukin aia *health insurance,* a rawa ni kan anganaki te *health insurance* bwa are a kangai e bubura kaei ami *risk* bwa ami bakatibu neierei are e rangi n *high* ana *risk of* te *cancer* aio, e na toki burona.

Ngaia are aikai Madam Speaker bwaai ae ti na riai ni *conscious* iai, bwaai aika ti na riai n ururing ngkana ti karaoi ara *research* moa riki iaoia te botanaomata bwa e na aki ti rootia nake a karaoaki te kukune irouia n te tai aio ma ti na riai n *make sure* bwa ena aki rootia kanoaia tibuia, tibutoruia ao anne naba Madam Speaker.

Ngaia are e rangi ni kakawaki bwa n taai tabetai ti anai *samples* ti nang baititi ngaira taokita, e anaki naba ana *sample* temanna ao e kanakoaki bwa e na kabonganaki iaa, e na tuoaki i tinaniku ma te kanganga ngkanne Madam Speaker bwa antai ae e bwaina te *sample* arei ngke e a roko i Aotiteria ao anne te bwai ae kakamaku Madam Speaker. Anne te bwai ae ti riai ni mwamwaneweia ao ti riai n ururingnga ni katoa tai ae ti kakanakoi tenan *samples,* ngke naba te I-Kiribati are e na anaaki am *sample* e nang baiti, ti na kanakoa nako *New Zealand* bwa e na tuoaki ibukin te bwai aio. Ti ataia n taainako te *sample* e a riki ni bubura kaei nakon are e na kainanoaki ibukin te tutuo bwa bon anne e taneiai te aba ni kakaraoki.

Ao ngkana arona bwa iai ana *implications* ibukia te botanaomata are imwiina, ngkana arona bwa te *sample* arei a manga *apply* te kambwana teuana ibukin tao karaoan te *research equipment* teuana ke ibukin te kakae iaon tenan Aoraki aika a boou, tenan *scientist,* taan kabongana aia mitiin n tuoi tenan *samples* akekei, ea mena i tinanikun ana *realm* te oo n Aoraki, ea roko n ana *realm* te *research.* Ngaia are a

manga karokoa aia *proposal* ae boou Madam Speaker ma a karokoa n te oo n Aoraki, ngaira man te oo n Aoraki e na uarereke ara *contribution* ke ara mena nako iai ngaia are e riai ni kaokaki bwaai aika aekakin aikanne nakon te rabwa ke te Komete are e ngaia e anaki n te Biira aio. Bwa te Komete aio ngaia are e na karaua ni katinei e na karaua ni kawenea ana babaire ibukia ana botanaomata ake kaain Kiribati Madam Speaker.

Ao I taku bwa aio te bwai ae e rangi ni kakawaki te *ownership,* bwa ngkana ti mwaninga bwa antai ae e *own* te bwai, ti a mwaninga e a nako bwain rabwatan tao ara bakatibu, tibura ao ea roko n te tabo teuana ao ea karaoaki te kakaea iaon ao ea otinako kukune ae a rangi ni kamimi, kukune ae ana kona n rooti maeura, ti na riai n tauraoi n titiraki ao ti kangai bwa antai ae e *own* te bwai aio ao te rabwata are ngaia e anaki n te Biira ae e uotaki aio Madam Speaker te rabwata ae ngaia e tararua ana *interest* te botanaomata ni Kiribati. Tiaki ti ngkai, tiaki n ti n te kakae ke n te *research* n taai aika Madam Speaker ma te kakae naba ao te *research* nakon taai ao ririki aika imwaaira.

E rabwa riki Madam Speaker, e rabwa bwa e reke au tai teutana n anga au maroro iaon aikai ao au kantaninga Madam Speaker bwa e matata ao e teretere kanoan tena maroro ake a tia n nako imwaaiu ao kanoan naba au maroro are I tia ni kanakoa ngkai ibukia te nati ni Kiribati ake a ongora. Tao n au taeka aikai tabeua Madam Speaker ti ang ariki bwana ni kakatekeraoi ao I boutoka te Biira ae ni moan warekana n te tai aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: ko rabwa te Minita ao I angan te tia tei ae karineaki mai Beru Hon.England Iuta, e a nakoim.

Hon.England Iuta: Ko rabwa naba te Tibiika ngkai ko karekea au tai ni maroro teutana n te Biira aio. Imwaain ae I waaki ao ai bon te bwana ni kamauri nakoira ngaira ni kabane ni manga kamarurungira riki n te auan te bwakantaai aio ao ni manga reitaki ma raora tabeman aika a tibwa manga kaoti raora n Tia Tei aika a tibwa manga kaoti n te bwakantaai aio, kam na bane ni mauri.

E koaua ngai temanna te Tibiika ae I aki totoki n nako ni kaea te *workshop* tao e bon memere otau ni bwaai ni kabane, ngaia are N na bon okiria taan mwakuri n tainako bwa N na kakaea raoi oin te Tua bwa tera, e aera ngke e karaoaki n arona arei bwa are ngkana ti bon kan rabakau naba ao tao bon akea otara, kanga e bon aki koaua ae ti nang tataetae n aron baika ti akia tai. Ma tao e koaua

n aron ae e taekinaki iroun te Beretitenti ngke e mwemweka te Biira ao bon ti a ikotaki ni kabane bwaai ni kabane ma n tabetai e amanga mino te kantaninga bwa are tao titabo ma e teretere ikai bwa e taketenaki riki baika a tia n riki ni kaubwaira n te ika, kanga tiaki anne oin te Biira bwa te Biira e tieuetaake nakon ukeuke ni kabane iaon te reirei ni kabane ma bukin tao iai baika a tia n riki ao a bua mwiia ao mwaitira riki aika a bua.

Bwa te reire ae anakin te *masters* ngkai ai bon te bwai n ataei ngkai, anai mitinare, anai taama, ea bon anai te ataei n aki akaka ngaia are angaa mwiin bwai aikanne ao a kariaiakaki bwai aikanne, a taua mwiia ke aki, ao a kanga ni bwaati aia beeba n te moan tai, n arona. Ai aikanne ngkanne mwiina bwai aikanne, ao ngaira ti taku bwa ai akea rabakaura bwa a bua ao iai tabo tabeua ae tiaki atai mwiia ao I taku bwa e mwaiti i Aotiteria iroun Mwauta, mwiin ana ukeuke Mwauta. E a rawata ngkai ae e a manga moanna n nano kokoraki iroun Mwauta bwa bon tera raoi ae e karaoia Mwauta, e bon iangoa arona ke e karikorikoa kaubwain, ke e ikoikota kaubwai Kiribati.

Akanne kanoan kantaninga ngkai bwa are ngkai te roro ae e tabe n rikirake, ao ana kantaninga te roro teuana ma teuana ngke kanga n aron are I taekinna n te *workshop* ana kataia n aki ex*clude* ana reirei temanna, ao e na tabe n rikirake n arona anne ao anne ngai ae I raraoma iai bwa are I bon mwamwakuri naba n te *workshop* bwa are tao e koaua ea bane aron koreakin te Tua aio ao e rangi n tikiraoi bwa te katamaroa nakon te taratara n aron baika a tia n riki ao ngai naba temanna ae I kakoaua bwa ngkana a ikotaki bwaai ni kabane ao ko rikorikoi man tabo tabeua ae koa tia n noori kairua, anne te katamaroa.

Ao tao e na bon tamaroa n arona anne ao tao e na kona naba n aki bwa are ai tibwa te moan, inanon taina ao e na manga nooraki bwa are ngai raraomau bwa are e koaua ngkai e aki karauaki n raumeaki imwaain rinim n aron ae taekinna taan taetae e na riai ni kariaiakaki aron rinim ma baike ko na karaoi.

Ma n tokin te tai ngkana ea bon karaoa ana ukeuke te ataei ao e a bane n anga ana bwai nakon te Komete, ea bane ni iai bwai ni kabane, kan anganira am bwai, e reke mai iaa am kukune arei ao arei ngaia tokin te tai, e aki botau ma ana iango te Komete bwa are tao e a ekanako te katei ke tao tera. Ma tiaki nanon te ataei are e karaoa te reirei bwa e na ekanako te katei ke e na aerea ke e na aera, ma arei tokin ana kukune n tokin te tai bwa e na uotia rikaki bwa e na kabwaatia ao ngkana ea totokoia te Komete, ai tera ae e a

riki ngkanne nakon te ataei anne bwa are anne teira teuana. Tao e kona n riki, e na kanganga n riki bwa tao ena kona n riki.

Aikai iterana tabeua aika I taratarai ao I taku bwa e na bon riai n tataraki inanon taina, tiaki kona ni kangai a nang riki naba ngkai. Au kaunganano bwa are ngke ea mwemwekaki te kaoti ao e kaekaki ao e totokoaki n taekana tabeua aika a katang nanona taekan te totoko ke tabeua bwa are kam butimwaea ara kaoti ma ara onono mai ikai ao ti na manga aki ngkannae butimwaea ami itera. Ngaia are ngaia anne ngkanne kanga irou n aron are I taku bwa I nanako ni *workshop* bwa I karekea otau, ao I aki koaua bwa ngkana I taetae ikai n totoko e bon eti otau arei, ti ngkana bon te bae I bon taneiai iai bwa kanoan au mwakuri.

Ao ngkanne I aki kona n taetae n onimaki n anne, ma ni koauan te tai n taainako ao bon te kaai ni iraorao ni kanoan tabekakin te Biira ao te Biira aio n aron are I aki toki n tutuangia kaain au abamwakoro, I aki kona ni waea te Biira ngkana katamaroakin te mwakuri bukin te mwakuri. Ane e na bon kuneaki kairuana inanon te tai ao e na manga kaetaki bwa anne tabera, ngaia are ibukin te waaki aio are a bon bane n tia n taekinaki bwaai ni kabane ao e rangi ni matata, tao bon ti arei ngai raraomau.

Tera ngke e aki totoko te Komete ke tao ana babaire te Komete e na aki rotaki iai mwiin ana ukeuke te ataei ke te aomata are e bon karaoia raoi, ao tokin te tai e aki kona ni uota rikaaki mwiin ana ukeuke bwa e aki bwaati, e aki iai kabwatia rimoa te Komete ma I-Kiribati n are itinanikun are e kantaningaki n aron baike a kaweneaki bwa kainibaire ake a ana karaoi. Bon ti anne ngai au bubuti ngkana e kona ni kakaeaki angan aio bwa e na kauarerekeaki te kona, bwanan e Komete bwa e nang totoko n te itera anne ngkana ea roko n arona anne. Ao tao n arona ae e matata irouia, ke ngkana iai nikoana n te Tua, anne bon ti au bubuti ao nikiran te Tua ti angan ataina ao ti angan noorana inanon te tai ngaia are I a boutoka moa warekakin te Tua aio n te moan tai ao e rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te Tia Tei ao I angan te Tia Tei ae karineaki mai Beru are temanna Hon.Batoromaio Kiritian ao e nakoim.

Hon.Batoromaio Kiritian: Te Tibiika ko rabwa ngkai e kona naba n reke au tai n reita naba te maroro iaon te *topic* ae taku bwa e rangi n manena ibukin Kiribati ao I kaota aron boutokakina ae mwaiti n aron ae I nooria inanon te beeba ke te Biira aio riki te bwai ae I rangi ni kakaitau iai nakon te Tautaeka bwa I taku bwa e a bon boo taina.

Tia bon roko n te *stage* ae tia bon riai n *research.* Ti a okioki naba ni mwanekara, ti a okioki naba ni kanara, te *recipe* ai bon ngangaia naba te tintin, tera riki ma ti na *add* te *flavour,* ti na *add more nutritients* nakon te *food,* kanga akea ngara ni kona n reitanako te rikirake aei riki iaon te amwarake, riki iaon te karikirake, e rangi ni mwaiti naba ngaia are I rangi ni kakaitau iaon te Biira aio bwa e *facilitate* te taeka ae rangi ni kakawaki aio bwa e *facilitates all the ideas* tera are ao ngaia ngkanne, bon akea ara anga ni *facilitate* te bwai ae ti tangiria ni kakaraoia ngkana akea aio, ngaia are I taku bwa e rangi ni kakawaki bwa ti kona n *review* ao bwaai riki tabeua ake ti na *improve* iaona ao ti na kabwaia iai.

I aki rangi n ikan taetae iaon kanga katean te Biira aio bwa I taku bwa e rangi ni matata ao n rangi n ota ma te bwai ae rangi ni bwaka nanou iai bwa I kan kaoti naba itera tabeua ae tin a kabwaia iai man te Biira aio. Te moan bwai, te *research interest* e bon nakon te Tautaeka ao te aomata bwa kabwaiana, e tabekaki te titiraki teuana ae kangai, bukin tera bwa aikoa kona n *research* ni kainanora *univerisities* tabeua bwa ti na buokaki iai. I taku bwa bon anne, bwa ngkana a *research* iaon kaubwaira ni karao bwai ao I taku bwa ti na mabiao iai ao ti aki manga otani bwaai mai i tinaniku tao aron teuana tao kamenan te tioka ae ti kaubwai iai. Aki kan kamanenai, aki kan karaoi riki bwaai tabeua ae e na bebete maeura iai man te tioka ao e rangi n rawata n te rabakau n taai aikai n te *science* ao n te *technology* e rangi n rawata te kaubwai ae ti a bon aki kona ni manga otanna mai i tinaniku mai i Tiaina bwa ti a bon karaoi.

Ngaia are I taku bwa aio te Biira teuana ae e *research* bon ngaia te *key to development, fast development* n te aonnaba bwa bwaai ni kabane bane n research. Imwaain ae kakibaki te wanikiba ao a karaoa te *research* bwa e na kanga n bureiki, e na kanga ni kiba, e roko n ana *speed* are kanga e nang kiba iai ao katika naba ao ea kabwaouai naba baina ao ea biririake naba.

Akanne taian *research* ao a kaungaki taan rabakau, tenan *scientist* bwa ana *invent*, ana *invent* tenan *ideas* are ana kakiba te wanikiba, e roko temanna ma ana mena, awaio te *design* teuana, roko temanna ma ana iango awaio te *design* teuana bwa e kakakeaki n taainako ao tokina n tokin te tai ao e a tauaki ao e a bwainaki n taai aikai te *most successful* ae ngaia e uarereke iai te kabuanibwai. Te bwai teuana te *risk* anne naba are kanoan naba te *research* n taainako bwa raona n taainako bwa e na uarereke te *risk* man te *design* are a karaoia.

Eang I rangi ni kakaitau bwa akanne ibukin kabwaiara bwa I taku bwa bon akea ae kona ni kabanebuaka ana tai n nakomai ni kakaea te kaubwai n ara marawa bwa a toka borara ngkana e reke te kaubwai aei, ngaia are I taku bwa ngkana e a tei aei ao ti a bon kona n *initiate* man te *research center* ke te *administrations* bwa e a reke, a botaki taan rabakau iai ao a kaoaki taan rabakau ao a ibuobuoki iaon Kiribati n ana iango ni karikirake. Ngaia are I taku bwa kanga te iango ae e rangi n tamaroa, ngkoangkoa I uringnga ae ti Komete iaon te *climate change* ao teuana te *recommendation* ae ti rangi ni iangoia ngkana e kona n reke n te *research center* bwa ti na ota n ana *impact* te *climate change* bwa e na karauaki ni kabwarabwaraki ao e na karauaki ni kakaeaki bwa iaa aba aika a rangi ni *vulnerable* nakon te *climate change* ao baikara kanoan te *climate change.*

I taku bwa aikai baika a riai ni kaotaki inanon te *research* ao ana bane n otinako ao e na matata ao tin a ata tibwangara ngaira aomata bwa ti na kona n *get rid of this* ni kabebetea aron rotakira man te *climate change.* Ngaia are ikai te *research* e rangi ni kakawaki riki ara *interest* ibukin te *research* e rangi n rawata bwa e rangi n rawata kaubwain abara. Teuana mai iai tena bwai n Aoraki ngaia I kan kaokiokia ikai ao ti na kaunga te bwai ae e kakawaki riki ti na kaungaia ara ataei aika a bane aia tai n te reirei ao tin a kaunga ae ana anaa riki kanga te *science and technology* bwa ngaia aikai ngkanne ana kona ni *make use of the risk product* are ti taku bwa akea manena ao ngaia iai manena.

Ngaia are I taku bwa akai ngkana a reke n te *research center* ke e teiraoi te Biira aio ni waakinaki ao I taku bwa ti na rangi ni kaubwai iai, ti na rangi ni birimwaaka iai ni baika ti iangoi bwa tera kanakoraoan te kibakiba, tera aron karekean te *part* aika a bebete ao tera aron ae ti kona ni bon karaoi iaon Kiribati, I taku bwa aikai ngkanne a bane n *show* te *research* ao I taku bwa ti rangi ni kabebeteaki iai nakon are ti a bon *dependent* naba iaon aia iango aomata mai i tinaniku ao bon aomata mai i tinaniku aki kona n anganira kanga te ibuobuoki ae ti na maeuraoi iai bwa e ti tangiria n tainako bwa ti na kabanea ara mwane iaon kaboan bwaai mai i itinaniku aika a bon *research* naba iaoia ao a karaoi ao a *sellout,* a kabonakoi riki n te commercial.

Ngaia are I aki rangi n kan kabwabwaki bwa are I taku aikai akeke I a tia n ongongora iai n te maroro ao a tuai n rinnako ao I rangi n tangiria n taekini naba bwa boutokan naba te Biira aio.

Kaubwaira naba teuana ae teimatoa ae bon te *solar energy* a tataku naba bwa ti kona ni karaoa te *electric* ti ko na ni *make* ara *experience* man te

wind energy, te *hydro power* ma are ti tuai kona n *identify place* ke tenan *location* ae iai te *potential* iai bwaai aikai. Ngaia are I taku bwa a rawata ara *researchers* aika bon mai Kiribati, kanga ti aki rangi ni kaunga are te roko mai i tinaniku bwa aio itera teuana ngkana ti na kaubwai ke ti na kabwaia iai ao I taku bwa ti na kaungaia bon kaain abara bwa ana bon kakae, riki n aron tao te titiraki ae kangai te *air condition,* bukin tera bwa e aki rereke te *air condition* ae maeu man te *solar?*

Bwa bon anne bon kabwaiara bwa e rangi n rawata kaubwaira man taai, ao e riringa taai ao ti mwaitorotor ao e bwaka te karau ao e mwaitoro te ruu ao ti aki iai kainano. Aio kamanenan te *solar,* ngaia are I taku bwa kanga bon akea naba kanga te *research* ae e a tia ni karaoaki iaon aei ao ngkana iai ao e nang moanna n nooraki kanga rokona ngkai ae ti kakoaua bwa iai tenan *DE freezer* ao I taku bwa aikai ngkanne bon kaubwaira ae ti kona ni manga kamanenai ao e bebete aron te maeu iai.

Ngaia are aikai itera tabeua aika I kan tabeki n reita boutokan te Biira aio. Teuana naba te rabakau ni Kiribati, te rabakau ni Kiribati ngkai ti a bora bwa ngkai a bua rabakau ni Kiribati, ti kataia n ririmwi n rawei irouia ara ikawai ma e rawa, tao te rabakau n te koro karewe, atakin butin te ika. Bwaai aikai ngkana a *research* ao a bane n *related* ma te *science* bwa e buti te ika ni kangai bwa iai te aira ni kangai.

Te karewe ko ooia n te oti n namwakaina bwa ngaia te *water level* ke te *sea level* e *rise* ao e bait bwakan tarina, kanga aikai itera tabeua aika ana buoki aron maeura ao ti kua ni karabai ma ngkana a kakaeaki rongorongon rabakau ni Kiribati, a bane n *related* ma te *science* ma are te *science* e rimwin bwaai aika a riki. Ngaia are ngkana ti karaoi aikai bwa kanoan ara *research* ao I taku bwa a bane naba.

Te kaba waa e karaba aron tein ara kaba n te waa ae e buti ma te *science* te *shape,* e *stream lining* ao tera riki kanga tenan itiniati. Ngaia are I taku bwa aikai ni kabane a bane naba n oti ao a bane n eti ao I taku bwa ti kaungaia ara ataei nakon te reirei iaon aikai ao I taku bwa e na rangi ni buoka te rikirake ao te ataibwai ao e teimatoa aron rabakaura bwa baikara riki rabakaura, tera tao te rabakau n te bwai n Aoraki man te aroka ao a *study* bwa tera te bwai n Aoraki ae reke man te kai teuana ma te kai teuana ao I taku bwa akea manga karabana are ngkoa bwain are uoua te moimoito ao e na tara taai.

I taku bwa aikai ngkanne ai bon te, tia kona ngkanne ni katukui ake kanga a bon aki *make sense* bwa tao ai bon karakan are kanga anne ngaia

are I taku bwa aikai ana rangi ni ibuobuoki bwa tera kanga korakorana ngkana e kaitara taai tao te anti ngkanne tao ti a katikua ma tera te *result* ngkana ko bon karaoa are ake aki kaitara taai. Ao I taku bwai aikai koaua tabeua ae ti kona ni *compare* mwiin ara rabakau ni Kiribati ma te rabakau ae te *science* bwa ti kona ni bouka iai aron maeura ao karaoan bwaai ake ti kainanoi ao

I taku bwa e na rangi ni ibuobuoki. Ngaia are I taku bwa te *research centre* ke te *administration* te *national* I taku bwa aio ae ti a bon inaomata iai. Baike e iangoi te Tautaeka, baike ti iangoi, ti a kona ni bon karin. Ngkana ti iangoia bwa ti tangiria bwa ti tangira kakaea te *deep mining,* ti na nakea? tera kawaira?

Aio ngkai te titiraki bwa tera kawaira bwa ti tangiria ngkai bwa e na kakaeaki kaubwaira ae a tataku bwa iai te *mercury* i kabin marawa. Tera kawaina? E na *through* te *research center* ke te *research administration?* Ao e kona te Tautaeka ni kangai, ti tangira te mwane ni buoka bwa e na kakaeaki aron te bwai aei ke e na kakaeaki te kaubwai arei.

I taku bwa taan buoka naba ana rangi n anga naba baia bwa antai ake a kan *apply* akeke kanga ao I taku bwa e na reke naba ao a kona naba n anga te mwane ni buoka ae e na kona naba ni bwaro nakon te itera naba anne bwa are ti a barongai ke ti a *create* ana *needs* are ti tangira iai te mwane ni buoka ao aio ngkanne te Tua are I taku bwa ti kona ni kamanena ibukin karikirake. Eang aikai taeka tabeua te Tibiika ae I taku bwa a tuai ni maroroakinaki, kanga ana ibuobuoki nakon boutokan te Biira aio ao ko rabwa.

Tibiika: Ngaia ao tera am *point of order* te minita ae ko karineaki?

Hon. Tarakabu Tofinga: Ao e koaua ao iaan mwiokoau are I a tia n anganaki man am aobiti ao I a kukurei ni kauringngko Madam Speaker bwa te mwaneaba aio e nang mostirawa moa ngkai. Ko rabwa.

Tibiika: Ngaia ko rabwa te Minita n am kauring bwa e a bon boo onoua tao aua te miniti imwiin ao bon ti iai riki uoman ma e aoria bwa are ea tia ni bubuti te bwara Hon. Tekeeua Tarati ao Hon.Betero Atanibora. E tikiraoi bwa I kaokia nakoim te Beretitenti ae ko karineaki bwa koa karaoa am *sum up* iaon am Biira. Ao ea nakoim.

H.E Taneti Maamau: Ao ko rabwa Madam Speaker kai ea okirai bukin te kanga kanakoan te *sum up* iaon te Biira aei. Ti taku bwa anne kanga te bobou, te Biira ae te bobou ma ara kantaninga bwa ngkana te bobou ao e na buoka katamaroa ao ti taku ngaira bwa e na bebete aron iangoakina n aron naba Biira aika a

bobou n taai aika a nako a bon butimwaeaki naba.

Ao e koaua te kananokawaki bwa e aki butimwaea te kaitara n reitaki ma te *party* naba are i nuka are bon te kaitara naba te kauoua. Ma e ngae n anne Madam Speaker are aikai bon inaomataia, a tia n anga bukin aia totoko ae I kakauongo ao iai aika a bon kateitei iaon te bwai ae I aranna bwa taon te *substance* ke tao e bon oioi iaon koaua ake a taku bwa aki kabwarabwaraki ke aki karinaki inanon te Tua ma iai tabeua kanga e aki rangi n teretere irou bwa e rangi n rekereke ma te Tua ma kanga tao e a kaokiokaki ibukin iran tangaeakin e aonga n ongo te botanaomata ao e na ira n tanga.

Manga au titiraki ngkanne ao ai aei aron tangiran te ira n tanga iaon te Tua ae kakawaki? Ngkana ko taku bwa anne ao are e bon tiku te botanaomata n ongora. Ao e koaua iai koaua ae kangai, kanga ko aki kona ni kaoti aekan akanne ma ko bon karabai inanom. Kanga tiaki bwaai aika ana kaotaki bwa are kanga n tabetai aki kona n anga te anua ae kanga anuaia ataei aika a uarereke, ngaia are tao te baere te bobiroto ibukin kanga karekean te rauaki n nano ma e aoria bwa are bon anne naba inaomatam ma are ngke koa rangi ni kaokiokia ao ngaia kanga ea bon aki kaotia ibukin ae bon tang nanona bwa are ea bane koarakorau ni karaoi tao au totoko, au onono ma ngaia N na ti irantangaeki bwa aio naba te kawai ae e na ongo Kiribati ao e na ira n tanga.

Bwa kanga I aki noora kanga e rangi n *substantial* te taeka n totoko anne ngaia are I noori are itera ao I taku bwa a kakawaki. Te bae e kakawaki n te Tua aei ngke i kabwaranakoa aron kabwarabwarana nakon te *workshop* ao anne are I bon manga taekinna n aron au moan maroro, e na bon kanga e na katamaroa aron te kakae. Ao ea kaawa n ae e a taku te ongora bwa katamaroa akanne ti teuana bukina bwa kona ti karekea te *one stop shop* ke tao kona ti karekea ae ana bane n *centralize.* Akanne a bongana ma ngkana ko tarai iaan te kibu aua ao nimaua iaon te Tua ao ane ea bon oti. Iaon aua, e katea raoi oin te Tua. Tera aana raoi ae e kateaki te Tua aei.

Ao e bon rangi n teretere raoi bwa ibuakon naba akanne a kona n tebenako iai baika tenan *principles* aika a kakawaki. Ao are nambwa nimaua are ana *objectives of the act,* tao N na okira moa are te *purpose of the act* ke tera raoi ke kanga tera raoi te oi? Bwa ena rin inanona, e na kona n iai tiribaean tenan kanga *applications* ke waaki ni kakaea, waaki ni ukeuke ni kamatebwai aika iaon bwaai aika a boou. E na iai naba aron karaoan babaire raoi ke e na *manage* raoi. Ngkana e rin te bwai ae n te koroboki ae e na kanakoraoaki

te *management* anne ngkanne ea tara naba kanga te tabwanin.

N tabetai waaki n taai aikai a kataki n kanakoaki are te babaire n onoti ke te babaire are a uamwae ma arin ngkai taeka ae ea bwainaki n te aonaba ae te *whole of island approach,* te *whole of country approach* ke kona kataia te *integrated approach.* A kanakoaki baike kanga tenan kamatebwai aika a onoti ke karaoan babaire aika a onoti. A tangiraki bwa ana karaoaki babaire ae kanga te tabwanin n aron ae a bati naba taan maroro aika a taekinna.

Ma I kubanako iroun te kaitara bwa ea manga bon kangai, kanga ti mwengaraoi ngkana a bon tiku n aroia aikai ao I taku ea manga kaoka ara taeka are ti mwengaraoi. Kanga ti mwengaraoi ngkana a bon tiku ni kakaokoroaki, teuana ikanne, teuana ikanne, teuana ikanne. Ao koa kanga ngkanne ma aron te waaki ngkai ae e a kataaki ibukin te *efficiency* ao te *effectiveness.*

Tera te *efficiency* ao te *effectiveness?* Kanakoraoan riki te tamaroa bwa bon akea tokin te tamaroa ma te aonnaba ae ngkai ea kaunga ngkai te waaki anne. Ae ana bane ni karaoaki bwaai bwa tera ae e rangi n okioki n taetaekinaki, ao e koaua bwa are e bon taekinna naba te kauomana ni Beretitenti, a bane ni mwaiti aika a taekinna. Te bwai ae e aranaki bwa te *opportunity cost.*

E rangi ni bobuaka te *opportunity cost* riki n te bwai ae te kakae bwa e aera Madam Speaker? Ko at ate rongorongo e rangi ni bobuaka kakaeakina, te *information, millions, and billions of dollars.* Bwa e aera? E tangira te *effort,* korakoram ao te marurung. Ngkana ko nang kakae baika a uamaenako bwa are e mena n te *fisheries,* are mena n te *MELAD,* are e mena n te oo n Aoraki, are e mena n te *commerce,* are e mena n te umea ni bong n te *MIA.* Ko nang kanga ngkanne ngkana a uauamaenako? E kabanea am tai, e kabanea am mwane ao e kabanea marurungim. Ao ngkana ko ikoikoti aikai irouia taan rabakau ni kakaea n te rongorongo, e rangi ni bobuaka.

Ao ti ataia naba ngkai, au tera ae e rangi ni bobuaka ae ti a nguareakinna? Boon te kanako bwana bwa boon teuana te miniti e kaan $40 ngkai ti kanako bwaana ngkai, e kaan $40 ke ea kan roko n $50 n teuana te miniti ao ngkoa ngkekei $30 tabun te taara. Ngaia are kanga ara kaunganano ao are ko nooria Madam Speaker anne bonganan te bwai ae te *workshop.* Bwa are te *workshop* a bane naba ni bobotaki iango akekei ao koa raumeai naba ake aia bwai tenan *technicians* ke taan rabakau. Ko a kaitiaki naba ikekei ao taan rabakau bwa are e koaua a mwaiti ae ngaira

tao tera naba am tarena are ko bon mena iai.

Ko aki roota ana tarena are iai irouna ma are ngkana e boo te *workshop* anne ara tai ngkanne. A tekateka taan rabakau are ana kona ni ibuobuoki ao e roko ngkanne ikai ao ti a kona ngkanne ni kanakoi baike tao a bon rangi n *substantial* ke a rangi n oioi ake ana kona n roota aron tao te kabuanibwai ke maurin te aomata. Ngaia are aikai ngkanne are a kona n totoka bwa awaei, ti noora anne ke te *principle* ngaia are e ngae ti tabekia n te *workshop.* Ngaia are iroura tao ti na katereterea bwa n tabetai ngkana e bon iai te tangi n nano bwa ea rangi ni korakora am kamatebwai ao am onono ma n tabetai am onono tia manga bon kangai ke tao a karaoki n te *workshop,* a tia bwa are baika ti taku bwa a rangi ni *cost Latic* ao ngkana ko bon tabeka am onono ko bon taekinna, ti katamaroa ma are katamaroa ae ea kaan uabwi.

Ngaia are n tabetai ngkana ai anne bukin ae koa tungnga Kiribati bwa e nang ira tangam, e aki rangi n raoiroi anne bwa are iai te kawai are ea tia ni katauraoia te auti n tei bwa ibukira ngaira taan tei. E koaua tiaki kabaeaki ao ti aki kona n onea te Tua n tain te *workshop* ma ti ibuobuoki. Katamaroa imwaain are a roko ikai ao ngkana ti bon tataetae e rabwa te *workshop* bwa a reke otara iai ao ea kabebetea te mwakuri.

Bwa are n tabetai e a tangiraki ara ibuobuoki ma are ti bon taui inaomatara, ti taui inaomatara bwa are ti bon ataia bwa N na kona ni bit ate Tua aikekei? Tiaki, e na bitaki riki te tua? Tiaki, akea bonganan bwanaau ma iai te iango are e bon are e kangai, tarataraia bwa kona aki iango n ti ngkoe, ma tarataraia naba raom n Tia Tei, angania naba karineaia. Bwa are kanga e reke te iango are ti kangai, ngaia ti nako ni *workshop* ao iai temanna ae ea ngangareakiniira. Kam a bon kabanei ami tai ni *workshop,* ao I aki nako ni *workshop* bwa are ngai I a bon ti nanako naba n te auti n tei, I a karaoi naba au onono aika a rangi n tiraua ma are koa mwaninga ngkanne are iai raom bwa tiaki ti ngkoe n te auti n tei aei.

Ma are bon aikai kanga ngkanne, N na nakon ngkanne tabeua te kaekaeka iaon te Biira. Ao te moan e oioi te totoko teuana ibukin karineaia ataei bwa e aki katereteraki ke aki katanginaoaki ataei ke tenan *students* ake ana karaoa aia *research* riki ake bon kaain Kiribati. Bwa aki kona ni manga reke ae ana kabwaka te *fee* ngkana e koaua bwa a ti taraaki kaakin tinaniku, anne e teretere.

Akea taekaia ataei ikai ma are e koaua, ko wareware n te *three other lines* ao e kona ngkanne are te *person* ngkana e aki kabwaranakoaki bwa

antai te *person* ao anne ngkanne ai bon kaain naba tinaniku ao kaain Kiribati ngkana e karaoi ana *research,* te aekaki n aomata anne are e aki kabwaranakoaki ma n aron are e oti iaan waniua, te mwakoro waniua , iaan te mwakoro itua aua ao e bon oti ngkanne bwa te Tua aei, taben te Komete e kona ni manga katea ngkanne ana kaetieti ibukin karaoan ana mwakuri ao aikanne ngkanne aika a kona n taraki ma are e koaua bwa tao e tuai n tei aei ke tea n Tua are te *regulations,* a taraki ngkanne ami anga aika a oti ngkai.

N aron are e tabekia naba tao te tia tei mai Butaritari, tera ngkana a taraki naba aron tao tenan Tua aika a rangi ni buburakaei ao tiaki ti anne bwa tao e mwaiti ae taraki naba, e tabeka naba kanga ana raraoma n ae ea bon rangi ni bubura bwa are anne naba aron te totoko teuana ao e rangi ni bubura bwa e aki teretere raoi. Ma are n otara n te maroro n te *workshop* are kanga anne bon te *drafting language* tao irouia *lawyer,* aongkoa kanga ngkana e tei n aron anne, anne ai bon te *maximum* naba.

Ao ti bon kangai ma are e aki teretere ikai, tera ngkana ea bon oti n te koroboki. Ao ngaia are a taku, are iai te kauoua ni wareware tao e koaua ea katamaroaki anne. Ngaia are e rangi n rabwa, akanne iango aika a tia ni kaotaki ao e kakawaki te ongora iroun te Tautaeka ngaia are ti bon bane n tau mwiin tenan iango ni katamaroa. Iai naba are tao I kawara iai tenan *universities* are kanga a iangoa aron kakawakin tenan *research,* kanakoaraon tenan *research* aikai bwa ana bon taraki, ana taraki raoi bwa ana bon manena. Ao anne naba ae e oti inanon te maroro.

Reitaki naba ma are tao tarakin are e nakki rangi ni kaunga naba te mwakuri n aonikai. Bwa are bon anne ngkanne bonganan are kanga a bobotaki ke a *centralize* bwa are kanga a bane n te tabo ae ti teuana ao te kantaninga ngkanne iai a rangi ni bebete ke a rangi n *trasparents* ao te *accountability* naba ea rangi ni uarereke ke ea kona n tararuaki raoi nako are ea rangi ni uauamaenako ao e kona ni karekea te kabuanibwai.

Ma e aoria bwa akanne tao bon te taratara ae e kaokoro, te taratara n reitaki ma te aonnaba n taai aikai a rangi ni kaungaki iteran akanne. Iai naba tarakia ara ataei ke ataei Kiribati ke kaain Kiribati bwa ana aki rangi ni kabongana te buaka bwa bwaai ni kakatai. I taku bwa iai are a tia n taetae n maroro iaon anne. Tao bon iai n kamatebwai ao ukeuke ake bon kanoan te kamatebwai. Akea burena bwa are bon anne te bwai ae kakaraoki n te *universities* n te reirei riki ake a ririeta. A kona tenan *lectures* tao ngkana iai ae bon aia *interest* tao n te *area,* a kona ni kabeabeania ke ni karekea nakoia aia *students* bwa are ngkoa anne

kanoan am *thesis* ke kanoan am kamatebwai.

Bwa are anne ai bon arona, e kabeabeana ke ea kamanena ana ataei ibukin karekean te bwai are e bon tangiria ma are tiaki kona n birinako n akanne bwa are anne bon ana men ate *academics.* Ma ngkana tao ai itinanikun te *academics* ao akanne a kona n taraaki bwa ana aki rangi ni bwainikirinaki ara botanaomta bwa ana kabonganaki bwa kanga bwaai ni kakatai ke bwaai ni kareke rongorongo n aron are kanga e oti.

Ao e taekinaki ngkanne bwa taben te Komete e aki rangi ni matata. Ngkana ko bon taraia ao ngkana ko tara taben te komete, e a bon oti naba man *sevtion eight* ke te mwakoro waniua, ruaiua ao tebwi ma teuana, tebwina ma tebwi ma teuana. A rangi n rawata taben te Komete, ena anga te *approval* iaon te *permit* n are oti n are mwakoro waniua. E na anga naba te katuua, e na anga naba te are e oti n are e taekinna te Tia Tei mai Butaritari.

Ngkana iai tao tenan *applications* ke reta bubuti nakon taabo ni mwakuri ao aika tao aki ataia are ea tia ni *coordinated,* taben ngkanne te tabo ni mwkauri anne e na kawaekoa ni karokoa iroun tao ana aobiti te Beretitenti are a taraua te itera arei.
Ao eti are n te katamaroa, tera ngkana e aki ti kawaerakei tenan *applications* ma e kairia naba ma kanga bon ana iango ke ana *recommendation,* tera ana taratara iaon akanne bwa e aonga ni ibuobuoki nakon te Komete.

Bwa are e koaua te Komete e rabwatanaki man taabo aika a kakaokoro ao angiin tabo akanne, akana bon iai aia *research instrument* ke tao tenan aia Tua ibukin karaoan tena kakae ao ukeuke ao kamatebwai. Ma are ngkai ana bane n anaki mai irouia ngkana ea tia ni bwaati ana kauoua ni wareware, ao a bane naba ni butaki nako tenan kakae akanne. Ma iaan tabo aika a kaokoro ao a bane ni wene iaan te Tua ae ti teuana aei.

Ao iai ngkanne te titiraki ae kangai ae kangai, iai ae aika, ngaira naba ti kan rin ikann. E tau mwaitin kaain te Komete anne bwa aki rin ana tabo ni mwakuri iai. Tao e aki rin tao te *communications* bwa are ibukin te *informations* e rangi ni kakawaki ao riki man rabakau aika a boou iaon kakae rongorongo, e riai n rin te rabwata ae te *communication,* e riai naba n rin te *MIA.* Ao ngaia are aikai ngkanne tao ai kanoan te kauoua ni wareware bwa e aonga ni katamaroaki kaain riki te Komete anne.

Iai te titiraki ae kangai, ti totoko naba bwa kanga e aki *add value,* oao ngaia n taetae ni Kiribati ni I-matang, e *add value* ao n taetae tera ae riki

man konana? Tera riki konana riki ae e na bongana? Ke te bwai ae e na karaka riki te tamaroa? Ao are I taku arei, ngkana te Tua ae boou bwa e na bobotaki bwaai n te tabo teuana, e na kauarerekea te kabanemwane, e kauarekekea kabane buakan am tai, a bane ni botaki.

Tiaki ti ngkoe ma ai bon irouia naba tenan *researchers* bwa n are n aron are taekinna naba te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari, n aia maroro ma tenan *univerisities* i Korea ao i Tiaban, aki tangira te *process* ae rangi n *long.* Ao iai Tua akana e kotei bwa tera ngkana ana manga taraki riki ao akanne aika a tia n roko te *comment* mairouia au aobiti ao bon ana aobiti te tia kaeti Tua bwa ana manga tarai akanne, ana manga taraki akanne bwa e na kataki te koaua bwa e na aki kabwabwakaki te kawai ao e na aki rangi ni kabanetai, ao e na aki kana marurungim.

Ngaia are aei ngkai kanga ti na kataia ni uaroko nakon koaua aikai. Ai bon tera bonganana naba ngkana ti a tangira te kan roko n te kawai ae ke n te toko ke te tia ae e na uota riki Kiribati nakon te mwengaraoi, ke karakan riki te kabwaia ma te marurung ao te rau ma te kukurei, ao ti a aki kona ni katamaroai ara *processes* ma ara *procedures* ao riki tao ara Tua. Ngaia are e kakawaki aekakin akanne, ngaia are ngkana e kangai te titiraki, katean te Komete aei e aki *add value,* ao ngai I kangai katean te Komete ae te *coordination,* te *national coordination committee* n aban te aonnaba ni kabane, akea ae ana akea ana *national coordination commission.*

Ao te Komete ae e kateaki aei, N na bon atonga raoi arana bwa e aonga n ataia Kiribati. Te *national research coordinating committee.* Aongkoa bwa e aki *add value* ngkanne taben te Komete anne? ae ana bane ni *coordinates,* e na bane ni boboti ni kabane rongorongo? E aonga n toki te mwakuri buaka, e aonga n *transparent* riki te waaki, e aonga riki ni katamaroa riki ibukin te *accountability.* Ngaia are I taku bwa n aron are I taku ea kauarekekea riki te bwai ae ti aranna bwa te *opportunity cost,* ae tera te *opportunity cost* are e kona n are iai riki tenan *better alternatives* aika a kona ni kauarerekea riki te kabane tai ao te kabane mwane.

Ao ngaia otara, ngaia are I aki ota raoi bwa tera ae e aki *add value,* I taku bwa te Tua ae karaoki, ao e boou, iai bukina. Ao teuana bukina ae e rangi ni kakawaki e na karaka riki te tamaroa n aron are e bon oti iaan ana *objective* are e bon kaotia e na *increase* ke e na karaka te *effectiveness* ao te *efficiency* iaon uouotakin tenan *research obligations.*

Ao e koaua tao akanne aika kanga kanoan au kantaninga bwa I tia ni bane ni kaekai tenan ra, tao tabeua ake I a ti katebenakoi bwa I taku bwa e rangi ni kakawaki riki tao n aekan are tao iai ana *commnet* te Tia Tei are mai Tarawa Teinaieta temanna are ngkana a manga rangi n rawata taan rabakau n tekateka ao e na kona n iai, e na rangi n *diluted* kanga I kabongana ana taeka ae taku bwa e na, kanga mauna nako e kona n are ea bua kanga bonganan tao te *application* are e bon rangi n *specific* ke e rangi ni kaitara raoi ma tao te *fisheries* bwa are e na boo te kaboo rabakau irouia nake tabeman ake bon akea aia kona iai ao I taku bwa tiaki anne te kantaninga. I taku bwa e kaeka te Minita n te *MIA* are e a bon kangai, iai raoiroin aei bwa kanga e a tabwanin te taratara.

Ao ngkana ea tabwanin te taratara, e a kona riki ni ibuobuoki nakon kanoan tenan *policies* nako are e a bon ti onoti te taratara e kona ngkanne n rangi n remwe ma te kantaninga bwa e na aki kona n riki anne bwa ara aomata ake a bon tekateka n te Komete kanga bon aomata aika a rangi ni konabwai. Ngkana ti na karekeia kaain te Komete aei bwa are eti bwa are ngkai tenan kakaea ao kukune ao ukeuke iaon rabakau aika a boou.

Teuana are e taekinaki naba te *ownership,* e kanga aron te bwai akanne? Ma are akanne a kona ni katereaki n te *regulation.* Ao e koaua ti na taraki bwa e na aki rangi n aonikai riki tao ake mai i tinaniku ake a roko bwa ana karaoa te kakae ikai imwaain uotinakoana. Tian aia kakae, e na iai naba te boraraoi bwa e na tiku aia rabakau ikai.

Ao e koaua ai te kabanea ngkanne, e koaua ngkana iai te kantaninga tao riki tao tiaki mai irouia taan rabakau mai i tinaniku ma tao e bon kona naba mai iruoia ara, e aki kona n ti reke mai irouia tao taan rabakau ake a roko ni karaoa aia kakae ma aia ukeuke ao aia kamatebwai ma e kona naba n reke bon ara aomta ni Kiribati.

Ma ngkana a manga rinanon tao ana koroboki Mwauta, ke ana koroboki antai, ao a manga kataia ni manga tiriburei ma te titiraki ngkanne ea manga kangai, ao ai antai ae e na kakoauai? Bwa are a mate kaain te roro ake kanga ana riai ni bon atai rongorongo akanne. Ao ngkana te bwai are ea otinako kanoan aia kukune ao e aki aitara ma are e tangiria te Tautaeka. E a kanga ngkanne arei, ao ngaia e a kuneaki bwa aia kukune arei bon te koaua ma e kona n reke are te Tautaeka ea rawa ni kan butimwaea te kukune arei bwa tao e aki angaraoi ma ana kainibaire tabeua.

Aikai raraoma ake a oti naba n taian te maroro, te *workshop* ao e a managa tabekaki naba ikai. Ma etina

raoi e kangai, aekakin itera akanne, e na kateaki ngkanne n te Komete ao e na karauaki raoi ni katereteaki bwa tabena anne. E na kataia ni bon karaoi ni kabanea, ngkana a reke aekan kanga itera aikai ae e na kanganga karekean te koaua bwa e na kona ni karekea te un taba iaan koaua are te taneiai. Ao a manga roko koaua aika a boou bwa ana kataia n urua te taneiai are ea wene ni maan, akanne ngkanne ai bon taben te Komete ni kakaea angana bwa e kakawaki te uaia n tekateka ni maroro, te bwai ae te *dialogue* imwaain are ea uotaki nakon te *cabinet,* bwa e aonga naba n nako te tia kakaea, ao e na nako ma raun nanona. Ma are akanne ana bon iai taai aika ana kona n iai te rau n nano ae tabwanin ao e na kona naba ni iai taai aika e na kona naba n aki tabwanin te rau n nano.

Tao e kona ni iai bukina, ea bon nakon te Tautaeka n te tai teuana ma te tai teuana. Ngaia are man taeka tabeua akanne Madam Speaker ao I a kukurei, ao ngkana aki babane ni kaboaki ao au kantaninga a tia naba Minita ake a tia n taetae ni ibuobuoki ni kamatatai tao nano uoua, ke raraoma ke aki rau n nano ake a tia n tabekaki, riki ake aana aron totokoan te Biira ae ti taku bwa e rangi n tamaroa ae te moan bobou aio. Ao man taeka tabeua akanne ao I a bubuti butimwaean moan warekan te Biira. Ao ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika: Ngkai e a bon tia n tabeka ana, ngaia *point of order* te Tia Tei ae ko karineaki mai Tarawa Teinaieta.

Hon. Terieta Mwemwenikeaki: Ko rabwa Tibiika ao I a karabwa riki te Beretitenti ae kakaongora ao e koaua bwa ti uoua au *point of order* bwa bon ti teuana ngkoa, ngaia are I a manga mwanea au *point* te kauoua ngaia are ai uoua au *point of order.* E kakawaki bwa e aera arei, are te Beretitenti e anganai naba kanga kibun ara taeka tao iraua te *sentence* ao iraua te *sentence.* Man ana taeka aika a bwanin ao kanga ea manga bure kabwaranakoa n aron are e kaokoro ngke ti taekina. N na kaeta moa are e kangai ti a mwengaraoi n aikai, bwa are nkge I taetae n au *context* n au *speech* mai moana ao I kangai, e rangi ni kakawaki te *research* ao Kiribati ea bon *under research* n te tai aio anne au moan *points* ae i tabekia.

Ai iraua au maroro ae I kabanea ao e bon *support* au kantaninga are kangai, ti maeuraoi n te tai aio, ao tao ngkana iai tenan *concern* n tenan *research* ae e aki katoa bong te *research* i abara bwa tao iraua te ririki ao tao a bon kona n *addressed* tenan Tua ake ngkai. Ao kanga ea manga kaewenakoai te kantaninga ngkanne te kantaninga are kanga ai te rabakau n taai aikai, ko aki kona n ngkanne te rabakau n taai aikai bwa kanga a *centralize* bwaai. Ao

ngaia are I ota naba n anne ma I kangai ai bon te *area* ae tibwa tabe n tatamwarake ti a *end power* moa kanga a bon raoiroi *ministries* n bon tiku n aroia ana bon kaungaki bwa te maeu naba n taai aikai ko kanakoi tabem, ko aki rangi n *centralize.*

Au kauoua n *point* are e a tia naba ni mwaneweia n au taeka are I bon taekinna ngkai are kanga e kangai, tera ana kauoua are e atonga arau iai, I a mwaninga bwa are bon ti arei au *point of order* ma ao eang tao I a mwaninga bwa are eang bon ti anne, kanga I ti kaetia ibukina bwa e a ananaki naba ti teuana te *sentence* ao e a manga bon kabwaranakoa n arona ana raa arei ma mwiina ana taku kaain Tarawaieta bwa I aki babaronga au maroro ngai ae te Tia Tei mai Tarawaieta. E rabwa.

Tibiika: Ngaia I kanakoa nakoim te *leader* n te kaitara am *point of order.*

Hon. Tessie Eria Lambourne: Ko rabwa te Tibiika, teniua au *point of order.* N na ti kaetan naba te *order* n aron kanoan au maroro. Te moan are kanga e kabwaranakoa te Beretitenti n teuana bukin au totoko e taku bwa I kan ira n tangaeaki ibukin ae tao ea rangi titiraua au mwakuri. I taku bwa tiaki anne te bwai ae I taekinna bwa tao e nanonna are e tara au maroro are iaon are ti a ngae ni boboutoka ana Biira te Tautaeka, ti karin ara katamaroa n aron ae e tutuangira ao bon akea nanona.

Ngaia are aei ai manga ara anga teuana ngkai tao e na ongo riki te Tautaeka ngkana ti karaoia n arona aei ae ti a bon kaotia ae ti a totokoia riki ngkana ti taraia bwa e na aki tamaroa riki ibukia ara botanaomata bwa e na iai riki tao te karawawata. Ao I katitaboa ma aron anne are ti karaoia naba n are te tia ni boo. Anne I ti kan, I aki tangiria bwa e na reke te kantaninga are I kan ira n tangaeaki. I aki kan ira n tangaeaki bwa bon anne tabeu n Tia Tei, akea au kanganga ni karaoan te mwakuri ae rawata ao e butimwaeaki e aki, tiaki anne te bwai ae e kakawaki. Ngaia I ti kan kamatata anne bwa are tiaki ngaia anne nanon au maroro ngke I taekinna.

Te kauoua ao I taku bwa e bon kaineti nakoiu are taetaekan te *workshop* bwa a taku bwa a bon tataua inaomataia ao imwiina a nakomai ni karawata aia kakarongoa ikai. Ao I taku bwa e ti kan kamatata raoi bwa are ngaira iai tabera ibukia ara botanaomata ao ngkana iai tabera ae ti biriakinna ae e angabuaka ma taint e *workshop,* ao tiaki nanona bwa e na tauaki arara bwa e aki iriri, ngaia tao ti na aki kakaraoa tabera ikai ngkana e aki reke ara tai n te *workshop,* tin a kaina wiira ikai.

I ti kan kamatata anne bwa kanga e aki eti te kantaninga anne ao I kan kaitiaka aron ana maroro te

Beretitenti ni kaineti ma tao I aki taua inaomatau ao bon nonoria bwa I bon iriria te *workshop*. Ma n taai aikai, e a bon rawata riki tabeu moa ibukia au botanaomata, ngaia are I karautaeka, I bon kakarokoi au karautaeka n te aobiti ngkana I aki ira te *workshop.*

Te kateniua ngkanne ti kaetan raoi te ota are au taeka are *add value* bwa e mwaneweia te Beretitenti bwa aei taekan te Komete. Ma ngai I nanona te Biira are rabwatana ae bwanin ao I taku bwa teuana te katoto are I kangai bwa e na riai naba n taraki te *ethics* bwa ana aki bwainikirinaki ara aomata tao ni kabonganaki bwa bwaai ni kakatai, anne ae I nanonna n are tin a tarai riki itera, tenan *principles* ae e na riai n taraki. Kanga ti anne ae I ti kan kaetia bwa tiaki ti ibukin te rabwata ae te Komete ma bon rabwatan te Biira ae bwanin. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika: Ko rabwa te *leader* n te kaitara ao N na kanakoa ngkanne te kaoti nano ngkai ea bon tia n tabeka ana Biira te Beretitenti te moan wareware. Ao N na kanakoa ngkanne bwa te kaoti nano bwa te Biira ae te *national administration bill 2022* e na warekaki n te moan tai. Ao ake a nano iai ke a kangai eang ao ke aki a kangai tiaki. Ake a nanon iai? Ao ake aki? Ao ea nakoia ake a nano iai. Ao ea bwaati moan warekan te Biira aio. ao ngkai ea bon tia ngkoa n tabekaki te kaoti ibukin te bwara ao I taku bwa e a bon tia naba ni boo ara tai ao tia riai ni bwara bwa ti aoria ni manga marurung nakon te ingabong. Tia kaitiboaki ikai te aoa tebwina ningabong ao tia bwara ma te mamauriaki.

Business act 34317

Kiraaka : Te Tataro.

Tibiika : Tia Tataro,

N aran te Tama, te Natia o te Tamnei ae Raoiroi Amen. Te Atua ae ko mwaaka ko aitau ao ko bati n rabwa ibukin teimatoan am tangira ma am kakawakin are tia ma namakinna naba n te ingabong aei kai ti uti inanon te marurung ao te korakora ibukin tauraoin nanora ni karaoi tibwangara ibukia ara botanaomata.

Ti teimatoa ni bubutiko bwa kona teimatoa n raonia n taai nako inanon waakinan ara bowi. Bwa ti kakoaua bwa ai bon ara kabanea ni bowi inanon ara Maneaba ni Maungatabu aei. Raonira n taai nako mena iroura, anganiira iango aika a tamaroa bwa ti na waaki inanona n te aro bwa ana kona ni uaana ao ni kakabwaia kaain abara ae Kiribati ao bon abara ae Kiribati. Ti butiko te Atua tamneim ae mwaaka bwa e na mena iroura ao ni mwakuri inanora ngaira aikai n tatabemaniira nako. Taan bure ngaira te Atua ti aki kona ni karaoa nanom bwa ti teimatoa ni karaoa ae bon nanora. Ma ti butiko kona kabwarai ara bure n taai nako iroun natim are Iesu Kristo ae ngaia kawaira ni kaaniko. Amen.

Ao tia booti bwanaara n ana ana tataro Tamana.

TAMARA ARE I KARAWA E NA TABUAKI ARAM, E NA ROKO UEAM E NA TAUAKI AM TAEKA IAON TE ABA N AI ARON TAUANA I KARAWA. ANGANIRA KANARA AE TI A TAU IAI N TE BONG AEI AO KABWARAI ARA BURE N AI ARORA NGKAI TI KABWARAI AIA BURE AKANA A BURE NAKOIRA AO TAI KAIRIRA NAKON TE KARIRIAKI MA KO NA KAMAEURA MAN TE BUAKAKA BWA AM BWAI TE UEA AO TE MWAKA AO TE NEBOAKI N AKI TOKI, AMEN!.

N aran te Tama ao te Nati ao te Tamnei ae Raoiroi Amen.

Ti a nakon ara bwai iaon ara Ota Beba.

Kiraaka : Titiraki ao Kaekaia.

Titiraki ao Kaekaia

Tibiika : Ao ara titiraki ae e wene imatara n te ingabong aei ao imwain ae I kanakoa nakon te Tia Tei are ana titiraki te titiraki ao tia bon kamaurira moa ngaira aikai ni kabane ao n reitaki ma taan ongora ao kaain Kiribati ae bwanin kam na bane ni Mauri.

Ao te titiraki N na kanakoa nakon te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton Hon.Bakaia Kiabo ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin te Line and Phoenix Hon.Mikarite Temari ao I a kanakoa nakoim te Tia Tei.

E KORAKORA KAINNANON TE ITI N TAABO AKE A TUAI ROKO IAI IAON KIRITIMATI

Hon.Bakaia Kiabo : Ko rabwa Madam Speaker imwain ae I kanakoa au titiraki ae te moan titiraki naba ibukin te bong aio ao I a rimoa n anga bwanaan te kamauri, nakoim Madam Speaker, kaain am aobiti, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, Minita, te Leader n te Kaitara ngaira Taan Tei ao ai taan ongora. Kam na bane ni Mauri.

Ao aio au titiraki Madam Speaker:-

E korakora kainanoan te iti n taabo ake e tuai roko iai ana baoki ni iti te rabwata are tabena aio. E kona te Minita ae karineaki are tabena aio ni ibuobuoki iaon te kainnano aio? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Ao kai ti anganaki naba te maeu mai iroun teuare are e teimatoa n anganiira te ikeike ni maeu. Ao N na anga naba aia katekeraoi te nati ni Kiritimati kaain te Aono n Raina ni kabane ni ikotaki ma aban tinau ae Nonouti. Madam Speaker aio ngkanne kaboan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati temanna:-

E na teimatoa te Linnix ni mwangana ae te electrical division ni karaoa ao ni katamaroa riki tabena ni irekereke ma katean baoki ni iti aika a boou n taabo ake a kainnanoaki iai iaon Kiritimati. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Bakaia Kiabo : Ao e rabwa Madam Speaker ana kaeka te Minita ae karineaki nakon te kanganga aio. Ao tao e bon kakoaua naba te Minita ao bon kaain ana Botaki ni Mwakuri bwa ao bon kaain Kiritimati. I taku bwa te bubuti aio tao n taabo ake e tuai n roko iai ana baoki ni iti te Linnix ke te tabo ni iti aio tao n taabo riki are Banana ae boou. Ao tao bon iaon Tabwakea naba n taabo tabeua ake a tia naba n roko kaaina e bon tuai naba roko tabeua n te tei te baoki ni iti iai.

Ngaia anne aia kanganga are a tuai kona ni karekea te iti ni karekea te ota ao tao baikara riki man ana mwakuri te iti.

Ngaia are bon te bubuti ngkana arona bwa e kona n noora aio te Minita ae karineaki ma ana Botaki ni Mwakuri nakon te ririki ae tao e boou ni ngai n riain taina man aia itera kai e bon rangi n noraki kainnanoan te itera aio Madam Speaker. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Mikarite Temari : Ko rabwa Madam Speaker ao iai riki

boutokaan te kamatata man ana itera te Tautaeka iaon kainnanoan te iti iaon Kiritimati mai iroun te Tia Tei ae karineaki. E na matata kai bon taben te Tautaeka man te Ministry of Line and Phoenix ao iai mwangana ae te Electrical Division. Ao bon taben te electrical division ni katoa ririki are a ririn nako naba inanon te kataumwane ao are ni katoa ririki ao e kona ni karaoa 15 nakon 20 te baoki ni katoa ririki iaan te kataumwane n taai nako ae barongaaki man te Linnix electrical ae $16,892. E na aki raraoma te Tia Tei ae karineaki n te ririki aio iai 20 te baoki ae a tia ni karaoaki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Bakaia Kiabo : E rabwa Madam Speaker ana kaeka te Minita ae kanga e rangi ni kakukurei. Ao I taku bwa buokan ngkanne te titiraki. Iai taabo ake a bon tia ni karaoaki baoki ni iti naba iai ao ana manga kateaki ngkana iai iangoan kateakina naba n te ririki ae boou. N te tai aio ao bon iai naba baoki aika a bon tia n tei ao a tuai naba karokoaki tao ana miita te tabo ni iti. Ao n tabeua naba a tei baoki ao a tuai roko kaaia.

Ma ngkana ana kona n taraaki iroun te botaki ni iti are ngaia tabena aio ana Botaki ni Mwakuri te Minita ngkana e bon noori moa taabo ake e kakae ao e a kona moa ni katei baoki akana a na tauraoi ni mwanenaki nakon te ririki ae boou aio Madam Speaker. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Mikarite Temari : Ma are ti bon teimatoa ni kamatata te botanaomata iaon Kiritimati bon taben ke ana service te electrical division ni katei baoki n taabo ake a kainnanoaki. E a bon tia naba n tabwanin ana koro tamnei iaon Kiritimati ao e ngaa nnen baoki ake ana katei. Anne taben te tabo ni iti ao ni karekea naba te miita are e na nim iaon te baoki ni iti.

E na matata iroun te Tia Tei ae karineaki ao kaain Kiritimati bwa aman kaain nanon te baoki anne ke te household. Nanona 4 te miita ae kona n rin ae e na kanimwa te electrical ni bon kanimwa miitana ao ai bon taben ngkanne te household ni karokoa ngkanne man ana auti nakon te miita. Anne raoi ngkanne katabean raoi te aomata are e na kaeta ana auti ao e na tomaia nakon te iti taben te *electrical* e na katauraoa te baoki, katauraoa te meter box inanona are e na noraki iai butin am miita aongkoa ngkanne ai bon karekean te uaea katomaana nakon am auti. Madam Speaker ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Bakaia Kiabo : E rabwa Madam Speaker ao I kan buoka riki au titiraki kanga ibukin are inanonna Madam Speaker tao ngkana e aki rang ota raoi iai te Minita. I a kamatata riki are e koaua are iai ake a maekanaki taabo ao iai naba baokiniti aika a tia ni kateaki ao iai naba baokiniti ake a kateaki ao akea kaaia. Ma te bubuti ngkana e kona n noria te Minita riaina ngkana e kona ni katei ana baoki ake a rang tauraoi ni bon taabo ake a kakaai.

Tao eti are iai ana plan te tabo ni iti ni kateitei baoki n tabetai a nako n tei ao a tuai roko taan maeka iai. ao iai ake a maekanaki ao akea aia baoki ni iti irarikia ao tao e na matata anne iroun te Minita. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Madam Speaker ae ko rine e rangi ni matata ae kabwarabwara te Tia Tei ae karineaki. Ao ae ti karaoia naba *first come first serve.* Ti aki kona n noora ana kainnano te botanaomata. Ti tabera ti na katei baoki ni iti nakon ara tamnei ao ara plan nakon are e nori ate iti bwa e riai. Ao ti moanibwaia naba are e moan roko ti aki birinako naba man anne.

Ao ngkana e taku bwa bon iai aika a rang *high demand* are ti a bon tia naba ni katanoata nakoia n taai aika nako. Bwa are te moan roko n roko n te tabo electrical division ngaia ngkanne ae e na moan karokoaki naba iai te baoki ni iti are ai bon tabena naba ngkanne karokoana man ana auti. E buakaka tia manga katea te baoki ni iti ao ngaia e a manga aki tauraoi ana iti.

Ma ti tauraoi ao ti kaeka n anne *first come first serve* karokoa am application ao ngkanne tia noora naba te need arises mai imwin anne. Ngkana akea te need arises ao ngkanne ti na bon mwakuri according nakon te plan. Ma ti na butimwaea anne ao uringa bwa e a bon kaman butimwaeaki naba ana bubuti te Tia Tei ibukia ana botanaomata. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei kabanean buokan am titiraki.

Hon.Bakaia Kiabo : E rabwa Madam Speaker ao e rabwa e a rangi ni matata ana kaeka te Minita ao I taku bwa e a kaekaaki are a kainnanoia kaain Kiritimati riki naake a roko n aia maeka n aia riiti. Buokan ngkanne te kabanea n titiraki Madam Speaker, manga iai baoki aika a tei ao manga akea te naan miita aika a tauraoi iai. Tia bon bubutia te Minita bwa aio naba te kanganga ae riki a nang kan katika aia iti te botanaomata ake a roko n aia tabo ao e tuai tauraoi te miita n taian baoki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Mikarite Temari : A bon bane n tauraoi bwaai man te tabo ni iti ma n tabetai ao kanga ti aki kainnanoa ae ti na moantaai ni kanimwi ao a tuai roko aomata bwa *otherwise* ao e na manga iai te tabaretua ao ana manga kaawa bwaai. Ma e rin inanon te kantaninga ao ngkana e karaoa ana ota te tabo ni iti ao I taku bwa e nikiraki naba ma otan miita.

Kanga bon iai ana plan ngkai te Linnix ae bubura te electrical division n aki kainnanoa te TA mai tinaniku. Are iai ana plan are e a tia ni karaoi ngkai ae tabangaki ibukin ana information te Tia Tei ae karineaki. Iai ngkai are e katauraoia ngkai au tabo ni mwakuri ni kabane bwa ana uotarake te tamnei aio nakon te planning bwa e aonga n tauraoi mwanena.

E a tia te kamatebwai a tia bwaai ni kabane ai bon ti kabwatana *for future reference* bwa e aonga n ae bon akea ana kainnano tei Kiritimati are e na roko iaon ana riiti ae boou. E a tia aron te kamatebwai ao ai akea naba ngkanne te kanganga.

E na matata naba iroun te Tia Tei ae boou e bon uarereke te kainnano iaon Kiritimati kai angiina ngkoa e a tia n roko ana buoka Tiaina iaon te solar, ti kakoaua naba ngkai bwa iai aika a boou aika a tibwa roko mai ikai ke mai iaa ao tao aki toabaia.

Ma bon buokan naba te botanaomata e na kataia n taraa naba te solar te taura te solar bwa bon buokana raoi. E a kona ni maeu iai te aitibaoki, e kona ni maeu am water pump, e a kona ni ibuobuoki ngkai te solar. Ngaia are ti kaungaia bwa are ana apply nakon te private sectors akana iaon Kiritimati, aonga naba ni kona ni buokaki ngkana a kawaria nakai.

I namakinna bwa kambwana ni private sectors akana iaon Kiritimati a bane n toa ngkai inanon aia titoa taian solar panel kit ibukin aia taura. A riai ni kukurei ao ana riai ni iangoia bwa are e a tia ni bwabwaka boon aia mwane n aki mwakuri aia mwane ni kara, boon te ben e a raka. Aonga n torobwai bwa naako kabooi aia solar panel aonga n aki ananaaki aia miita.

Bwa are ngkana ko a manga tangira te miita man te iti e a manga minus naba bwa are iraua am miita ko aki kabongana raoi ao ko tiatinaki. Ma ana ibuobuoki naba te Tautaeka ae boou iaon Kiritimati iai taian solar akana a roko taian private sectors ni bitineti are ana kona n angania iai te maeuraoi ao te mwengaraoi ni kainnanoan te taura ao tera riki are a kainnanoia. Ko rabwa Madam Speaker ao I a toki ikai.

Tibiika : Ao e a bon bane buokan ara titiraki ao tia nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Nonouti Hon.Ieremia Tabai ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin te Tua Hon.Tarakabu Tofinga e nakoim te Tia Tei.

AIA TANGITANG KAAIN NONOUTI IBUKIN WAREMWEN KARAOAN AIA TANGITANG

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire ao aio au titiraki ao e rabwa:-

E a kan koro ngkai teuana te ririki ao e tuai man boo te bowi n aba iaon Nonouti ibukin aki koron kaaina ao aomata a moanna n tangitang ibukin waeremwen karaoan aia tangitang. Ti ataia bwa aio e a bon aki raoiroi. I a kan titiraki bwa tera ae e a bon riki ngkai?

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Tarakabu Tofinga : Ko rabwa Madam Speaker ao aio kaekan ana titiraki te Tia Tei temanna ae karineaki mai Nonouti:-

I kukurei n taekinna bwa iai kawaran Nonouti ae e a tia ni karaoaki n Turai 2022 are e karaoaki naba iai te bowi inanon teuana te wiiki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Ieremia Tabai : I bon roko naba I Nonouti te Tia Babaire imwin te tai anne imwain te Auti n Tei aio. Ao e teimatoa tea ki kukurei n te itera aio.

Te Tia Babaire I kan titiraki bwa tera ae e tuuka kamatoaia taan moti ake a bon riai ni kamatoaki iaon Nonouti taiaoka bwa aonga ni bowi man te tai are e riai.

Tibiika ; Te Minita.

Hon.Tarakabu Tofinga : Madam Speaker, akea tuukan kamatoaia taan moti ao a tia naba n tiainaaki beban kateirakeaia taan moti aika a boo uke karokoan ana tia moti te abamwakoro ae Nonouti. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire I kan titiraki e kona n tuangira bwa ni ngai ae ana kamatoaaki iai taan moti iaon Nonouti. Bwa n aron ae I taekinna I bon roko imwain te Auti n Tei inanon Tebetembwa te Tia Babaire ao ikekei ao I maroro ma te court clerk ao e taekina te kanganga. Ao I kan titiraki bwa imwin te tai arei ae a tia ni kamatoaaki iai taan moti are mai Nonouti taiaoka.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Tarakabu Tofinga ; Ko rabwa Madam Speaker. Iai kakoroan ke

kakoroaia ana taan moti Nonouti ae a tia n rineaki ao a tia naba n tiainaaki beban rineakia bwa ngkana a na tuai kamoataaki ke tao ni katueaaki are anne ngkanne e a tiku inanon te bowi. Bwa are e na manga iai kawaina, e na manga iai te kataneiai ae na karaoaki riki ngkana bon taan moti aika a boou ngkana a tibwa manga rineaki.

Nanona tao bon inanon te namwakaina aio ao bon te kantaninga bwa e na kona ni waaki iai ke tao n toamau raoi waakin ana bowi te bowi iaon Nonouti. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika ; Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Ieremia Tabai : Te Tia Babaire e rabwa ao I kan titiraki. Bwa n ana kaeka te Minita n taai aika nako akea te kanganga ibukin rineakia te koraki arei. Bwa te CR e kona ni karaoi bwaai ni mwakuri ao bwaai ni kabane ake a tangiraki. Ao bukin tera te waremwe te Tia Babaire ae teimatoa ni uaa ae ai tibwa ni ngai n aron ae taekinna te Minita bwa aongkoa a tia aroia. Ma n aron au kakauongo a tuai bwanin te mwakuri iaon rineakia taan moti iaon Nonouti.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Tarakabu Tofinga ; E rabwa Madam Speaker ao ti teimatoa n taekinna are akea te kanganga ao e koaua. Ao e koaua n aron ae ataaki ao rineakia taan moti ao e rekereke manga tibwa reken te acting CJ. Anne raoi bukin tao te iremwe teutana n aki rekeia ke ibukin rineakia taan moti ke ana taan moti Nonouti. Ma te kanganga ibukin te bowi ti aki te kanganga bwa e a bon tia naba ni karaoaki ana bowi Nonouti n aron are I kanakoa te kaeka iai inanon Turai.

Ao te kantaninga bwa man te bowi anne ao cases ni kabane ake a ongoraeaki a bane n tia aroia. Ao iai naba te reitaki ke te boraraoi imarenan ana aobiti te kabowi ma te bowi te court clerk i Nonouti. Ao ngkana iai riki cases ke tao te naan tang aika ana manga kainnanoa ongoraeakia n te tai ae e na waekoa ao ana manga reitaki naba ma aobitin te kabowi i Betio.

Ngaia are I nanokawaki n taekinna are ngkana nakona nakon Tebetembwa ao iai tao taekinan te kanganga ibukin tuain waakin ke tao iai cases aika ana ongoraeaki. Ma e koaua n aron are I mwaneweia I taku bwa a na kaman tia naba aron cases n ongoraeaki aikai ngke arona bwa iai naba te reitaki ae tamaroa nakon te aobiti ni kabowi i Betio ibukin manga kamwanganaan naba taan moti n te naan single magistrate nako Nonouti. Tao aio tao eng Madam Speaker ti karautaeka ngkana iai te mwarara. Ma e koaua bwa iai kawaina ao e koaua e bon riai

ni iraki raoi kawain rineakia taan moti ibukin karekeakia naba taan moti aika ana kona ni bon karaoa te bowi ao kanakoraoan te motiraoi iaon ara abamwakoro. Ao ti aki ti iaon Nonouti ma bon abamwakoro naba tabeua akana iai aia kanganga n rekereke ma te itera aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao e rabwa te titiraki ao e a bon bane buokana ao tia nakon are imwina. Te titiraki e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati ao Kanton Hon.Bakaia Kiabo. Ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin rongorongo, itoman ao mwamwananga Hon.Tekeeua Tarati e nakoim te Tia Tei.

E BON TIKU N ARONA TE KATAUTAU IAON OKIN TE KIBAKIBA MAI TINANIKUN KIRIBATI NAKO KIRITIMATI

Hon.Bakaia Kiabo : Ko rabwa Madam Speaker ao aio au titiraki:-

Ni bowin te Maneaba ae nako ao I tabeka te titiraki iaon kainnanoan kawaeakoan kaokan te kiba mai tinanikun Kiribati nako Kiritimati. Ana kaeka te Minita ae karineaki ibukin te mwamwananga ma itoman bwa e na okira arona te kiba ni moan Ritembwa n te ririki aio. E kona te Minita ae karineaki ni kamatoa nakoia kaain Kiritimati ao Kiribati ae bwanin bwa e bon tiku arona te katautau aio? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kanakoa kaekan ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna ao e riai bwa N na anga taeka ni kamauri, I a raoniia au botanaomata iaon Tamana ao kaain au tabo ni mwakuri ae te MICTD ni kamauriko te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, raou ni Minita, te Leader n te Kaitara, ao Taan Tei ni kabane ao kaain Kiribati ake a bane n ongora n te tai aei kam na bane ni Mauri n aran ara Uea.

Ao aio ngkanne au kaeka nako iai:-

E teimatoa au Botaki ni Mwakuri n anga ake e kona n okira arona te kibakiba nako Kiritimati nakon kabanean angaraoin taina. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Bakaia Kiabo : Madam Speaker e rabwa ana kaeka te Minita ae karineaki nakon te titiraki ke te kainnano aio. E koaua Madam Speaker ti a kan butia te Minita bwa tera raoi te kanganga ngkai e a manga aki okira taina ni kiba ke are te katautau are e a tia ni katauaki are n Ritembwa. Tao iai ngkai

kanganga ke tera ae riki ngkai kai e aki ke e rangi ni mwaiti rongorongon kiba aika ana nako Kiritimati n taai aika nako ao ai te taotaonaki ni karokoa e a bon roko te rongorongo, bwa iai te kanganga nakon te marae are i Kiritimati. I kona ni bubuti ni ibuobuoki iai te kamatata aio te Minita taiaoka. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Tekeeua Tarati : E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ni boutokaan ana titiraki. E koaua anne are bon ara kaeka n te tai ae nako iaan naba ana kaeka naba te Fiji Airways are aongkoa e na okira kiba naba n Ritembwa. Ma e na ataaki irouia taan ongora bwa inanon Tebetembwa te ririki aio ao e mwananga te Fiji Airways ni karaoa a na proving flight ke ana flight are e a kakoaua bwa e a kona n nakoraoi te kiba are e na moanna man Ritembwa.

Ao ngke e mwananga ao e bon mwananga ma tabeman man au tabo ni mwakuri ake a tararua te Airport are a tararua naba aron te kibakiba te CAK. Ko a nako n noria ao iai ngkanne te naan comment tabeua ake e noori te Fiji Airways bwa ana riai moa ni karaoaki, commissioning of te naan te que tabeua ao tera riki aron mwakuri are ana karaoaki te calibration iaon te naan *equipment* aikai ao bwaai riki tabeua, bwaai ni borau ao tera riki te rerio ma tera.

A tia ni mwakuriaki ake a mwakuriaki ma iai ngkanne bwaai tabeua are a bon tangiria bwa ana karaoaki te naan *firm* aika a bon *certify* iai. Ao ngkanne kanoan te mwakuri ae ti mwakuri iaona ibukin te ongora are iai ngkanne te *firm* are ti na *engage* mai New Zealand ae ti karaoia ngkai ae ti ma mamaro ma ngaia ngkai. E a tia ara *agreement* tabeua riki te policy work are ti na karaoia. Ao ngkanne ngkana arona bwa e a tia aio ao ti na kataia riki n taketena naba ngkana arona bwa e na moantaai n tia aio ao tao tia kona n taketekenna.

Bwa are Fiji Airways e tataninga te certification anne. Ngkana arona bwa e tia ao ti kaongoa Fiji Airways ao tao e kona ngkanne ni manga okira kibana. E a tia n anga ana tai Fiji Airways bwa nakon Maati te ririki ae boou. Ma ngkana arona bwa e moantaai n tia ara mwakuri aikai ao tia manga reitaki ma te Fiji Airways ni kona n taraia ngkana e kona ni moantaai riki ngkana arona bwa e subject naba nakon te exercise are e na karaoaki n te tai aei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Bakaia Kiabo : E rabwa Madam Speaker ana kaeka te Minita ae

karineaki. Ao I taku bwa ti na butia te Minita ma kaain ana tabo ni mwakuri bwa ana rang kawaekoa riki. Bwa te kanganga aio ara kantaninga ana bane n aki riki bwa e bon tematoa ngkoa naba te kikiba n are Solomon ni karaoaki nako Kiritimati n taai aika nako. Ao e na manga bon karaoa naba kibana ma tao e na bon taraa ni kiba ma tao iai te kanganga ao te kabanea n tai ao e a roko te rongorongo bwa ai manga aia kanganga are e a kabwarabwarai te Minita n te tai aio.

A na rang bubuti kaain Kiribati bwa e rangi ni mwaiti kainnanoan bukin te kiba aio riki karikirake ake a rangi ni mwaiti n tataninga te waaki aio. Ao te katauraoi naba irouia kaain Kiritimati ibukina are kanga e nang manga kaokaki te kiba ao e rangi ni korakora te katauraoi, te kaitiaki iaon Kiritimati ao te katamaroa ai uarokoan naba ngkana e uki te kiba ao e na rang akea te kanganga, ao ana kukurei riki iruwa mai tinaniku tourist ke antai ni manga kan okiokira riki Kiritimati.

Ma ai te kanganga ngkai e a bae man te Tautaeka te kiba aio. ai bon ara bubuti nakon te Minita ao te Tautaeka ngkana e na kona n noora aio ao riaina ni kawaekoaki ao ni kabirimwaakaki te mwakuri aio. bwa I taku bwa e na riai ni kaman tia te mwakuri Madam Speaker. Tia kawenea riki bwanaan te bubuti nakon te Tautaeka ao te Minita ae karineaki. Ko rabwa.

Tibiika ; Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : E koaua Madam Speaker I boraoi ni iango ma te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati. Raora n Tia Tei are bon raora ni Minita e aki toki naba ni kauakina aio n te Kabineti ao iai ara maroro inanon wiikin te Auti n Tei aei ao iai naba ara bowi ae ti karaoia ana *official* te Minita ma bon ana official ao au *official* naba ni bon karaua n rarangai bwaai aika a riki ngkai n te tai aei. Ao ti boraoi iango ao ana *concern* naba raom n Tia Tei are bon te Minita e a rangi n tangiria bwa e na uki bwa e aonga ni manga okira arona te *tourism* iaon Kiritimati.

Ao e koaua n aron are e taekinaki ibukin te Solomon Air. Te bwai ae kakawaki Madam Speaker bwa are ngke e ataaki te rongorongo aio imwin ana *proving flight* te *Fiji Airways* bwa iai bwaai aika a riai ni katamaroaki, ao aikanne ao e noria ara CAK are ngaia e tararua aron te kibakiba bwa a riai moa ni karaoaki bwaai akanne ae akea moa te wanikiba ae e na riai n roko moa ni karokoa a tia anganna.

Ngaia are e *convey* te rongorongo bwa e na riai moa ni kainaki te *Airport* ni karokoa a tia bwaai aikai. Ao e koaua e kakawaki ti noori nanoia aomata, ngaira naba ti noora naba

nanoia aomata n nako Kiritimati kaain Kiritimati ni kanakomai a mwaiti ara anga ni kabaitiana. Ma tia bane ni boraoi ni iango n aio iaan te kantaninga are e bon moan baen te kakawaki te safety. Te Safety ngaia e na riai n riki n taai nako ao I taku bwa ngkana kam ira ana bong tao uabong n nako te *aviation day* are e boo n te Auti ni Maungatabu. Ao e katereterea temanna au aobitia are e tararua te itera aei bwa te *aviation* bon te bwai akea naba teuana te mistake ae riai ni kariaaki e na riai n 100% te *certification* iaon te bwai ae te *aviation.* Akea ae tao e na kangai 99.1 ke tao 99.9 ti aki , e tangiraki 100% te perfect nakon te aviation ni iterana aika te runway ana equipment te aomata te man power, te wanikiba. Bwaai ni kabane ana bane n 100%.

Ngaia are e rang kakawaki n taai nako bwa ti na ira nanon aei. Bwa ngkana arona bwa ti aki ira nanona ao e na kona n taraaki ngkanne abara bwa ti aki meet ana requirement te IKO. Te IKO te rabwata n te aonnaba are e tararua aron te kibakiba n te aonnaba. Ma ti kona ngkanne n *disqualified* bwa ti na aki kaainna. Ao ngkana ti *disqualified* man aio ao ai bon te kanganga ngkanne ae e rang reke bwa e rang kanakoa naba ana rongorongo te IKO ni kangai, Kiribati e aki tau ni butimwaai wanikiba mai tinaniku. Ao I taku bwa ai bon anne riki te *disaster* ae ti na kaitibo ma ngaia.

Ngaia are I taku bwa bwaai aika uarereke aika *noted* irouia ara rabwata aikai ao ti riai n *address.* Ao N na bubuti nakoia kaain Kiritimati ao kaain Kiribati bwa ti na *patient* teutana. Bwa e kakawaki bwa ti na *comply* nakon ana *requirement* te IKO te CAK te IKO 100% n aki katuka naba te itera ni percent. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Bakaia Kiabo : E rabwa Madam Speaker ana kamatata riki te Minita iaon te kanganga iaon kanga aki okin te kiba n taina are e a tia ni katautauaki iai are banen te ririki aei.

I taku bwa are e a bon rangi ni bwarabwara nakoia kaain Kiritimati Madam Speaker. Ao I kaitaua naba te Minita n te Linnix are raou naba n Tia Tei mai Kiritimati n noran te kainnano aio. Bwa I taku bwa bon te kainnano ae e rangi ni kainnanoaki tobwakina n te tai ae waekoa.

Ao e koaua buokan te titiraki tia manga bon kaoka naba te bubuti nakon te Tautaeka ao te Minita ae karineaki. Kanga bon kabirimwaakan riki aio bwa e aonga n ae e okira arona tao te kabwaia nakoia kaain ara abamwakoro ae

Kiritimati. Bwa te kabwaia ae bua ngkai iaon Kiritimati ni kainnanoan te kiba aio e rangi ni korakora, te utero a mwaiti aia staff ake a tuai man okira naba aroia ngkai.

Ao bon karikirake ake tabeua ika ake a iokinibwaiakaki. A rangi ni mwaiti karikirake aika e rekereke ma aikai ni buan te kiba aio. Ao buan te kiba aio ao e teimatoa naba buan naba kabwaiaia kaain Kiritimati ao bon kabwaian naba Kiribati ae bwanin. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Tekeeua Tarati : Ko rabwa Madam Speaker e koaua ti rangi ni boraoi ni iango ti aki raroanako ma are e taekinna te Tia Tei iaon aio ni kabaitian te mwakuri. E maraki naba atuura ni iangoia bwa e na baiti te bwai aei, ao au *official* are ti mwamwakuri ma ngaia n te ingabong aei ao ti a manga mwakuri naba ibukin norakin te *agreement* are I taku arei.

A mwaiti ara iango bwa ti aki ti te *Fiji Airways* n aron ae ataaki te *Solomon Air* naba ngkai ara maroro are N na uotiarake naba ngkai nakon te Kabineti ibukin naba kanga ara *regular flight* ae ti na karaoia mai Tarawa e na toma naba Kiritimati. E nang *regular* tao e na *charter basis* ao iai ngkanne are e na *regular* are e rang bon katoa uoua te wiiki ke e na katoa namwakaina.

Iai naba ara taratara ae abwabwaki ti kona n taraia ti tarataraia ti tuai mwakuria ma kanga ti tarataraia naba ngkai bwa kanga ti nonoria iaon te *social media* ao iai ana wanikiba Hawaii are e a kiba ngkai nakon te Aono ni Kuka. E riaoa Kiritimati nako Rarotonga. Ao anne naba tao e kona n tiku iaon Kiritimati ni manga kawaina nako ikekei tao ni kona ni manga oki. A mwaiti te naan kataratara ibukin Kiritimati. Bwa are te Tautaeka n aron ae kam ataia e a tia *designate* Kiritimati bwa ngaia teuana kanga te *development up.* Te tourism are e na develop ikekei te Fisheries terana riki.

Ngaia are anne ti na *concentrate* iaon Kiritimati ibukin ara development aika a mwaiti. Ngaia are teuana mai ibuakona ti na kanga n *develop* ao eti are e taekinna te Tia Tei ti na uarokoa Kiritimati nakon te kibakiba bwa e aonga n ae e toma ma te aonnaba ma te south, ao te north, iaara te West ao te East ni karokoia aomata iaon Kiritimati ao ni manga kanakoia ti aki ti aomata ma ana product naba Kiritimati n aron ae ataaki, te bet fish ao tera riki.

I aki raroa nako are e taekinaki ao baikara riki bwa te kabwaia e na uarrurung nako Kiritimati ma ti na patient. Ma e kakawaki te tai aio ni patient aia tai naba kaain Kiritimati ni manga uarokoa aron aia utero, ma aia services ma aia bwai ni Kiribati

ake a kona ni katauraoi bwa e uki te tai anne ao a kaman tauraoi a stock pile ma aia bwai aia services aika a rangi ni bane n tamaroa. Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei ao tia manga bon ongongora nakon taai aika imwaira n aron are ti mwakuria ngkai bwa kanoan te mwakuri. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao e a bane buokan ara titiraki ao tia nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abemama ao bon te Leader n te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake. E nakoim te Tia Tei.

KAINNANOAN MITIIN NI KARAO RAN IAON BETIO MA TARAWATEINAINANO NGKAI E BON AKI TAU TE RAN

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao ai bon reitan te bwana ni kamauri n tamaroan te ingabong aei nakoira ni kabane ao nakoia kaaina bara ae Kiribati.

Ti na bane moa ni Mauri.

Ao I a kukurei n tabeka au titiraki are n te Ota Beba ae kangai taekana:-

Imwin katanoatan te kanganga n te ran iaon Kiribati iroun te Tautaeka n te State of Emergency ao a roko buoka mai irouia raoraon Kiribati n aron taian mitin ni karao ran te naan desalination plant. E kakoauaki bwa Tarawateinainano ma Betio are a maeka iai te nati ni Kiribati mai Abemama ao abamwakoron nako Kiritimati e rangi ni korakora riki te kanganga n te ran. I kan titiraki bwa man mitiin ni karao ake a tia n roko ke ana roko ao iraua mwaitin botan te ran ae e na reke man mitiin aikai, ao te ran man taabo n ran, ao e na tau aei ni kaitara te kainnano ibukin te ran? Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ae raou n Tia Tei mai Abemama n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka :-

Madam Speaker, I kukurei n taekinna nakon te Auti aei bwa mwaitin te ran ae reke man te mitiin ni karao ran are e a tia n roko bon 200 te ngaa te riita n tebongina. Ao korakoran are iaon kawaina n roko bon 250 te ngaa te riita n tebongina. Te mwaiti aio e na bon kauarerekea te kanganga ni kainnanoan te ran. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minita n ana kaeka ao e aki rangi n

reke mwaitin te ran are e na reke mai Buota ao Bonriki. Ma aikanne rakana ake ana reke ao I kaitau.

I ataia ae taben te Minita ma ana koraki e rangi ni korakora bwa are bon aei te kanganga ae a bon tia n tabetabekia bon Taan Tei mai iaon Tarawateinainano ao Betio ao I a manga kauataoa bwanaia. Bwa e bon teimatoa ngkai tao e a korakora riki te kanganga. N taai aikai tia manga noora te kateirain n te ran kanga te uraki ran n te aenikaa man te naan tangke ran ake a bubura ake a tei inanon kaawa tabeua.

Ao n te tai ae nako ao e taekinna te Minita bwa are ana kateaki naba te naan tangke are n te naan communities tao iaon Betio ao tao ni mwakoron kaawa ni bon abamwakoro aika Betio ao Tarawateinainano.

Ao ngaia ti kan titiraki bwa kanga n te naan ke n aia ribooti taan rabakau n taai aika nako ao kanga 5 te riita ae rereke irouia aomata. Aei are kanga te 2 n te aoa ni katoa uabong. Ao ngkai mwaitin te botanaomata te iaon Tarawateinainano ma Betio e a roko n 63 te ngaa. Nanona kanga e na kainnanoaki ibukin temanna n te bongina 315,360 te riita aei kanga tein ngkoa ngkekei ngke e bon nakoraoi tiin te ran.
Ma ngkai are kanga taan rabakau ae I taku bwa e bon oti n ana karikirake te Minita are e waaki ngkai iaon Tarawa e rang waaki. Ao kanga tao e tarataraaki 50 te riita ae iti aki ti ibukin niman te aomata te ran ma bukin te kuka ao kainnanona aika a rangi ni kakawaki ibukin te ran 50 te riita. Ao ngkana ti taraa 50 te riita ao e na kainnanoaki 3 tabun te mirion te riita n te bongina ngkana arona bwa a rang bon nakoraoi raoi n anganaki kaain Kiribati mwaitin te ran ae tao kanga aia taan rabakau iaon te aonnaba ibukin te Mauri a taraia are anne bon kainnanon te aomata ibukin te ran ma ti aki ti te mooi.

Ngaia ti kan taraia bwa tera ana takete te Tautaeka man te naan mitin aikai ao tera riki te ibuobuoki ao tao te bwai ae e rangi ni kakawaki ana kanga ni karokoaki irouia aoamta bwa are anne te kanganga ibukin tiin te ran ngkai. A taku bwa n te moaningabong e a bon rangi ni uarereke tiin te ran n te moaningabong e aki reke n te itera n aoa ke tao e uarereke riki te tai ao e a mate naba.

Ngaia are anne tao bon te bwana ni bubuti bwa tera riki angan taraakin te kainnano aei irouia kaain Kiribati ao riki irouia kaain Tarawateinainano ma Betio. Ao anne I kan bubutia te Minita bwa are n taraan naba akana i Bonriki ao i Buota e a moanna naba n rangi ni uarereke. Ao ngkana tao tera riki ae kona ni ibuobuoki aoria n ota aomata bwa tao iaon kawaina naba n

roko tangke n aia tabo are a rang aki ti tabeakina tiin te ran, bwa ngkana e aki tii ao iai te tabo teuana ao a kona ni ibuobuoki iai. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki raou n Tia Tei ana titiraki. Ao e koaua n aron are I a bon tia n taetaekinna naba tao n titiraki aika a tia n nako ao are e bon waaki ngkai.

Ao e koaua ae ngkai e a bon uarereke mwaitin te ran ae e na riai n anaaki mai Bonriki nako ao Buota bwa e a bon moanna ngkai ni kerikaaki korakoran te mam. E rang moanna n tarika te ran akekei ngaia are anne bukina ae e a karaurauaki ngkai anakin te ran man taabo aikai. Ao ngaia anne bukina are iai te karikirake ae iaon kawaina ao te naan mitin are e nanoni te Tia Tei ae karineaki n ana titiraki are bwaai ni buoka. Aikai ti ibukin te tai ae uarereke ti aki ibukin te tai ae abwabwaki.

N te tai ae abwabwaki bon te karikirake ae bon rangi ni bubura ngkai ae e a waaki ngkai iaon Tarawa are ngaia are e karaoaki kaukan aon tano i Betio ni wiiki aika nako aikai. Are anne ngkanne are e rang karokoa te ran iaon Tarawa e na roko tokina i Banraeaba. Ao teuana are e na karaoaki n te Mackenzie point ngaia anne ngkanne are e rang kabwanina raoi aon Tarawa.

Te katautau mai ikanne e na reke 6 te mirion te riita n te bongina. Ngkana a tia bwaai aikai ao e na reke 6 te mirion te riita n tebongina.

Ngkanne kanga te katautau ngkai ngkana e taraaki ma aron kainnanoan te ran n aron ae taekinna naba te Tia Tei. Ao anne ae kanga taraan tao e na bon tau ibukin kainnanoia kaain Tarawateinainano.

Ngaia are anne te karikirake ao e na waaki ke e na tia te karikirake are i Betio kanga n raatokin te ririki ae na roko aio, ao are teuana are n te Mackenzie tao teutana riki imwina. Ma akanne te kantaninga ma tao nakon te ririki ae boou ao e rang bon raoiroi ngkanne te ran.

Ma inanon te tai aio ao iai te naan ibuobuoki aika ngaia ae I taku ae e na kauarerekea teutana te kanganga n tangiran te ran. Ti tekebuaka teutana bwa are ti taonaki moa ma te mwautakataka. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minita. Ao e koaua aei bon te mwakuri ae bon rangi n rawawata. Ao ti rangi n ataa te korakai iroun te

Minita ma ana koraki ibukin iangoan nimaia te botanaomata riki ngkai n rootakin mwaitin te ran iaon Tarawa.

E rabwa bwa are ngaia e na iai te karikirake are tao e na toki ni 2027 ao tao e rang toki te kanganga. Ma tao aei ni karekean te ran ma tao ngkana e kona ni ibuobuoki te Minita tao ti ngkai moa n te tai aei bwa ni ngai are a tia ni iangoia n aron are a tia ni kaekaekaia iai Taan Tei mai Tarawateinainano ma Betio. Are ibukin tao karokoan te ran riki ni kaniaki ma aomata. Bwa are ngkai te naan tangke are a bubura ake a mena ieta kanga ti iraua mwaitina ngkai iaon Tarawa ae a rawata naba ae a raroa ma ngaia.

Ma tao anne e a rangi n tikiraoi bwa e a reke te ibuobuoki iai n te kati ran. Ma ngkanne a kona n nikiraki te naan ran ke tao tera ana anga are e na kona ni ibuobuoki iai te Minita ma ana koraki ti buokaia aomata ake a raroa ma raan aikai. Ti ngkai moa n te tai aei ngkai imwain tian te karikirake are e rang bon reke raoi iroun te aomata tao te 100 te riita n aron tibwana n tein are e na manga reke nakon te naan mitiin akanne. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te titiraki. Ao e koaua n aron are I taku ae bon waaki ngkai te waaki n aron ae kaekakia te naan titiraki are a kaekaekai naba n taai aika nako are tao n te Auti n Tei ae nako. Ao eng iai te naan tangke are a waakinna ngkai bwa a kamatebwaia bwa ana kateaki n te tabo raa ibukin kanga kauarerekean moa te kainnano, n tangiran te ran kanga tao ni mwakoro nako i Betio ao i Tarawateinainano iai ae a bon waaki ngkai. Are a bon waaki ara koraki ni maroro ma ngaia naba n te wiiki ae nako aio ao e a bon waaki anne ni kakaeaki taabo.

Ao n aron ngkai ae kam ataia Betio ngkai are e a moan kenaki te bwaibu n ran man te tabo ni karao are i Takoronga nakon te tangke are i Nuka are i nukan Betio. Are kanga irarikin te JSS are i Betio. Ao e a waaki ngkai kenakin anne bwa te kanganga ngkai bwa are te ran n aron are I taeinna 200 te ngaa te riita ae nako n teuana te bong. Ma e a rangi ni korakora te raran n te bwaibu arei.

Ngaia are anne bukina ae e a katamaroaki ngkai ngkana kam ataia ngkai e a waaki te mwakuri anne. Te katautau bwa e na tia aio imwain banen te ririki aio ao e rang manga raoiroi te bwaibu ao e a kona ngkanne ni kawakinaki raoi te ran ao e kona ngkanne n tibwaaki raoi te ran.

Ngaia are iai te mwakuri ae karaoaki, i Tarawateinainano ngaia naba anne

ae karaoaki naba ngkai n te aono n Teaoraereke ma ni kangai are a karaoa naba te kamatebwai iaon are ana karaua n onei moa bwaibu akana a rangi n raran. Bwa e aonga n are ngkana e tii te ran e rangi uarereke te ran ae bakataeaki. Bwa are angiina naba ngkai e bakataeaki te ran naba are e buti.

Ngaia are e na kataaki moa ni katokaki bakataeakin te ran ao a karaoaki naba te naan tangke ake ana kona ni mena. Ao iai naba te naan kaa n ran aika iaon kawaia n roko are ana manga katoka riki ke ana manga buoka riki tibwaan te ran. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei kabanean buokan am titiraki.

Hon.Tessie Eria Lambourne :E rabwa te Tibiika ao ti kaitaua te Minita ni manga kabwarabwaraan riki bwaai aika a karaoaki ibukia ara botanaomata iaon Tarawateinainano ma Betio. Ao tao are a bon tarataraia ana koraki, ma tao bon aia bubuti riki are kanga tao aikoa kona ngkai ni kabooa aia ran. Bwa are ngkai ngkana e bane am ran ao e aki tau tiin te ran ao ko kona naba ni kabooa am ran. E a rawata naba te tabo ae ko kona ni kabooa iai am ran irarikin te PUB.

Ma are a bon bubuti tao are ana bon bae n taraia riki ana koraki te Minita riki, taabo ake kanga a bon kainnanoa riki buokaia iai aomata are tao e na rang kanganga riki kaboan nimaia te ran ngkana arona bwa e teimatoa ngkai te kanganga n aki taun tiin te ran.

Ao bon te karabwarabwa ao I taku bwa e a bane buokan au titiraki ao ai bon te bubuti ibukin manga kaumakan riki aei ao kaungakia naba ana koraki te Minita ni iangoia aia koraki aika kanga a bon rangi ni kainnanoa te ran ae e a bon aki reke aia ran ao e a kanganga naba karekean aia ran ni kaboaki, n aron ngkai ae e a kakaraoaki are e a rarawata are e a nako ni kabo ran, iroun Taotin ao tao ia riki ao ni bon te PUB ao taabo riki ake a bon kakabonakoi ngkai te naan ran. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te titiraki. Ao e koaua eng n aron ae I taekinna ti tauraoi ni ibuobuoki n taai nako. Are bon iai kawain bwaai ni kabane are ngkana iai kainnano n aekakin akanne ao are bon iai angaia n raa arei. Ao ara kantaninga ti na bubuti naba nakoia naakana a bon rangi n rootaki n te kanganga bwa a bia bon kaei kawaia are kanga a kona ni waekoa buokaia iai. Bwa e aonga n toki aia kanganga. Ana aki tataninga ke tao n raa kee bwa are e kakawaki are a kainnano a karokoa naba aia kainnano n taabo are a bon

atai kawaia are ana riai n roko iai. are ngkana ai bon akea reken te ran irouia ke tera bon iai angana n aron ae bon ataaki.

Ngaia are ti tauraoi ni ibuobuoki n taai nako ara botaki ae te PUB a rangi n tauraoi ni butimwaai kanganga ngkana iai aika a roko irouia ao bon iai angan bwaai ni kabane n aron kawaia akana ana bon riai n toui inanon angaraoina. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao e a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon.Tekiau Aretateta ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin te Reirei Hon.Alexander Teabo. E nakoim te Tia Tei.

IAI TE LEAVE GRANT AE NA REKE NAKOIA MONITA AKE A TIA NI IBUOBUOKI INANON TEUANA TE NAMWAKAINA

Hon.Tekiau Aretateta : Ko rabwa te Tibiika ao aio au titiraki n te ingabong aio:-

Iai Monita aika a tia ni ibuobuoki n reirei n te Tautaeka aika a mwakuri ni maan inanon te maan ae onoua namwakaina. E reke te leave grant irouia taan reirei aikai ke e aki? ko rabwa.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa Madam Speaker ao I kaitaua te Tia Tei temanna ae karineaki mai Tabuaeran n ana titiraki:-

Ao imwin au tauanimwii ao ti kakoaua bwa iai Monita aika a tia n reke aia leave grant, iai tabeman ae a tabe ni mwakuriaki aia leave grant ni kaineti ma maniia ni mwakuri. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tekiau Aretateta : E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita ae karineaki n ana kaekaeka n te ingabong ae tamaroa aei. E koaua bwa kanga n otau n ana kaeka ao ngaia ana riai n reke aia leave grant taan Monita aikai. Ma e koaua tao iraua namwakaina ae e na reke nakoia bwa iai aika a mwakuri inanon teniua namwakaina ao a kerikaaki naba ngke e a roko onean mwiia. Iai onoua namwakaina kanga e *depend* iaon onean mwiia.

Ngkana e kona n anga raoi te tai are ngkana ko moan teirake ma teuana namwakaina e a reke naba ke e kanga arona bwa aonga n ataia naba n ataia kaain au ae Tabuaeran. Ko rabwa.

Tibiika :Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E rabwa te Tia Babaire ao I karabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao e koaua N na karaua raoi ni katerea te Tia Babaire. Bwa e kakoauaki bwa are ngkana tao te naan *relivers* naake a bonomwi te Tia Babaire. N na karaua raoi ni katerea aio te Tia Babaire.

Tao e kakoauaki bwa are naake te naan Relivers naake kanga a bonomwi te Tia Babaire. Ao ngkanne e kangai ngkana iaan te tua ni kammwakuri ao iai are te temporary are uoua namwakaina are e *offer* are ko kona ni kateirakeaki iai.

Anne e aki leave grant ngkana e raka iaon anne ngkanne ao e leave grant te *Pro rata* ngkanne are kanga teniua namwakaina. Ngaia ti kangai au kaeka ti anai maaniia te koraki aikai ao tia karaoa naba te leave grant iaoia ni kabane te Tia Babaire.

A karaoaki aia *submission* te Tia Babaire man koraki aikai te Tia Babaire ao au kantaninga e rang riai n reke imwin te Auti aei te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tekiau Aretateta : E rarabwa te Minita n ana kaeka ae rangi n tamaroa. Ao e koaua tao bon iai teutana te mwarara man ana Ministry te Minita. Ma I a bubuti bwa e kona n ae kaungaia ana staff ake ti rereitaki ma ngaia iaon te meeri. Bwa angin te tai aki rang kakaekaeka nakon te naan kainnano aikai. Ngaia e bon riki tabekan aio iroura ngaira Taan Tei.

A bon katikui naba ara meeri n aki kaekaekai, ao ngaia aio e a riki ni mwemwe n te tai aio. Ma e rabwa kanga ai bon akea buokan te titiraki ma ai bon au bubuti nakon te Minita. A kona ni karinaki ni KTC kaain Tabuaeran ake ai uoua te ririki, ai teniua ai aua ae a Monita ni karokoa ngkai. A kan retire naba n nakoaia ae te Monita. Ngkana e a maawa bain am tabo. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire. Ao e koaua bon te karautaeka n aron te mwarara are e taekinaki bwa kam ongora kaain te botaki ni mwakuri ae te reirei. Ao e koaua bwa e bon kakoauaki ae bon rangi ni burara te tabo aei. Ao ti a manga rang uaemanako ara reirei ao te communication te kanganga te Tia Babaire. Ma ti na keiaki te Tia Babaire ma I karabwa bwanaan te Tia Tei kai e taekina aio ao ti na kamarurungira riki kaain te Botaki n Reirei. Riki ngkoe are ana aomata Tabuaeran ti na bubutiko bwa kona reitaki ma ngaira ni itera aikai. Ao ngkana akea tabemi reirei iaon aba

ni kabane I a buti ngkami bwa tia karaoi tabera ni kabane te Tia Babaire. Ti karautaeka bwa are I bon maan ni wene n aoraki te Tia Babaire ao akea rabwatau naba irarikia au taan mwakuri. Ao e koaua ma ti na kekeiaki.

Ao ibukin are kanga tarakia te koraki aikai nakon te KTC are bon iai ara raa kanga te *policy* are a kona n rin ni *private* bwa kona sit ao ko kona n rin ni bon *private* ao ngkana e a manga raoiroi am kekeiaki ao ti kona ni manga *take you on board* bwa kona roonaki te Tia Babaire.

Ma au kantaninga bwa ko ongo anne te Tia Babaire ao ti na kaungaia ara botanaomata bwa aio ai te mataroa teuana ae e a uki te kawai aei e a uki nakoimi ake kanga kam tao kan tia reirei. Ti rang kainnanoi ngkami iai kawaina anne kam bon kona ni keiakina moa teutana are ibuakon anne. ngkana ko aki reke n te ukeuke ma ko kabaka room. Ma ngke ko a ira buakon te reirei ao ko a roro nako ni bwaati n am ririki are ko rooniko iai. ti kona ni manga take you on board te Tia Babaire ni manga sponsor you te Tia Babaire. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tekiau Aretateta : Ko rangi n rarabwa te Minita ae ko karineaki. Ao I taku ngkoa bwa e a tia ni bane au supplement. Ma e koaua ae iai teken nanou n ana karaki te Minita aio ao I a tibwa ongo naba ngkai. Ao I taku bwa kaain Tabuaeran ae a tibwa ongo naba. Are a bon kona n rin n private are nanona a kona n roko ao a bon kabwai rooia ao a kona ngkanne n rinnako inanon te KTC.

Ma e rangi n rarabwa aio ao are ieta aio ao I taku bwa kam a ongo kaain Tabuaeran. Iai te kaibuke are e rangi n nakoati tai tabwara. Ngkami are kam a rangi ni maan an nakomai bwa are e reke roomi bwa e rawata te ben ikanne kam rabwa te Minita.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E koaua te Tia Babaire are bon iai angan bwaai te Tia Babaire are ngkana a test te Tia Babaire ngkana a rinanon te ukeuke are e karaoaki arei te Tia Babaire. Are ngkana kona bon reirei kona ni manga keiaki ni karaoa te test ao kai are ko a karinaki naba ni kakoroa te mwaiti ao kona ni manga take it on board ngkana ko kakoauaki bwa ko kekeiaki mwaaka. Ko rabwa.

Tibiika : Ao e a bon bane buokan te titiraki ao tia nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abemama ao bon te Leader n te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne ao e na kaekaaki iroun te Minita ae bon te Tia Tei naba mai Abemama Hon.Willie Tokataake te

Minita ibukin Mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Korakora. E nakoim te Tia Tei.

BUBUTI KAOKAN BOON TE BWAA NAKON ARE MAI MWAAINA

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao aei au titiraki:-

E korakora te tangiroa irouia te botanaomata n rikiraken boon te bwaa iaon Kiribati n te mwaiti ae e a karawawata ao roota maeuia te botanaomata. E kona te Tautaeka ni kabebetea riki te rawawata riki irouia aomata ni kaoka boon te bwaa nakon are mai mwaaina? Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

Madam Speaker, n te tai aio ao bon iai ana buoka te Tautaeka ae 50% ni kauarerekean rakan boon te bwaa. Ao ae bon waaki naba ngkai te Tautaeka ni kakaae riki anga ni kauarerekea boon te bwaa. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao tao I taku bwa rikiraken boon te bwaa n te aonnaba n te ririki aei kanga ti aki te moantai naba ae riki aei n rikiraken boon te bwaa. Ao n aron ae ti noria ao 2008 te kabanea ngkai n raka ke te kabanea ni buburakaei boon te bwaa are tao te *barrel*. Ae te 135 te mwane n America iai n te tai anne ao boon te bwaa n te tai arei iaon Kiribati ao tao n aekakin te benzine $1.50. N te tai aei ao te kabanea ni buburakaei boon te bwaa iai n te ririki aei inanon Maati ao Eberi ae $120 te taara n America n te parole ngkai e kerikaaki nakon $72 te taara.

Ao anne ngkanne kanga te titiraki bwa iai riki ana kona te Tautaeka ni kauarerekea riki boon te bwaa are boona ngkai are tao te benzine riki $1.50 ao ngkai ai $2.20. Ao e na kona riki ni kauarerekea ao tao e taekinna 50% ngkai ana buoka te Tautaeka ae tao e a kaan tao $2 te mirion ke tao e bon nakon te $2 ni mirion.

Ma iai riki ana anga te Tautaeka ae kona ni buoka iai te KOIL bwa e na aki ke e na uarereke riki boon te benzine, te karatin ao te diesel bwa are bon te diesel naba e bon kauarerekeaki naba boona iaan te subsidy ke te buoka are man te Tautaeka.

Iai riki ana anga te Tautaeka ni buoka aei ao tao tera ana anga aikanne ae e a tataratarai ngkai. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te titiraki ao e koaua bwa n aron are I bon taekinna e aki toki ana waaki te Tautaeka bwa e bon waaki naba ngkai te Tautaeka ni kakaea te anga are e na bon kona n rangi ni manga buokaki te botanaomata ni boon te bwaa.

Ngaia are bon iai waaki ngkai ae a wene I aki kona n rangi ni moantaai n taekini ma bon iai ngkai waaki aika a wene aika a kaman tia. Bwa are ngke e bon raka boon te bwaa ao te Tautaeka e aki motirawa ni iangoia ni kakaea angan ae e na kataia n aki tangiria bwa ana rangi n rootaki te botanaomata n te raka ni boon te bwaa aio. ngaia are e a bon kaman kakamwakuri ni karokoa te tai arei. Bwa iai ngkai n aron ae I taekinna ae bon waaki naba ngkai ao tao bon te bwai ae e aki maan ao e na bon otinako ana reke te Tautaeka are e na bon manga rau nanoia te botanaomata iai.

Ngaia are tera ngke ti na karaua nanora bwa are bon iai ae mwakuri te Tautaeka ni kakaea angan ae na bon aki rangi n rootaki te botanaomata. Ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao I karautaeka bwa e aki kaeka au titiraki te Minita bwa are aei aia tai naba ni kabwarabwarai aia waaki nakon te botanaomata bwa aoria n ataia bwa ngaia bon iai te kakamwakuri ae karaoi ate Tautaeka. Bwa are e taku ngkai te Tautaeka ti 50% e aera e aki bwanin. Ao n ririki aika nako n aekakin imarenan 2011 ao 2015 ni bon te tai naba are 2008 tein ana buoka te Tautaeka nakon te KOIL ae ngaia ae ti tikotikona iai boon te bwaa bwa e na aki rangi n rootaki iai te botanaomata $7 tabun te mirion. Ao aikai te diesel, iai buokana naba e ngae ngke e aki tianaki boona ma iai te ibuobuoki iai.

N taai akekei e nakon $2 tabun te mirion te benzine $3 te mirion ao te karatin $1 tabun te mirion. Ao anne ae a karaoaki n taai akekei tera te kanganga ngkai e aki tau ana mwane te Tautaeka ni karokoan te 100% ana buoka nakon te KOIL. E kanga n ae na kona n taobaraaki mwaitin boon te bwaa nakoia aomata e ngae ngke e a bon rangi ni korakora boon te bwaa n te aonnaba ae e a korakora riki nakon ae riki n te ririki aei. Tera ana anga riki te Tautaeka.

Ao n taai naba aika nako ao iai naba te buoka naba mai Tiaban ae te *non-project grant aid $3* te mirion ae kakabonganaaki man te buoka anne ibukin naba buokan te bwaa. Bwa e kaboaki te bwaa e kabonganaaki ni kaboaki te bwaai ai are ngaia are e buoka naba te KOIL anne te $3 te mirion.

Te kabanea n tai ae kabonganaaki te mwane aei n 2017 e aki kabonganaaki ibukin te bwaa bwa e a kabonganaaki ibukin te kaa n ran ibukin Kiritimati. Ao anne ngkanne tera ana kataratara te Tautaeka iaon te aekaki ni buoka aikai bwa are iai taan anga te buoka n aron Tiaban ae kona ni ibuobuoki iaon aei. Ao tao e nak uarereke riki boon te bwaa nakon te botanaomata.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan te titiraki. Ao e koaua na ron ae I taekinna ao iai ana buoka te Tautaeka ae e a tia n anga. Ao ngkana ti tanrikaaki ngkana ti taara kaokoron te tai bwa are n te tai are e raka iai boon te bwaa n te tai arei, ao e karako ana buoka te Tautaeka nakoia kaain Kiribati. N aron ngkai ae kam ataia $30 te mirion ae bane ibukin tera? irabwii te mirion e bane ake aki mwakuri ao terana riki. Are e bon kaokoro te tai ma arona.

Ngaia are ti na aki kangai e aera ngkoa ma e koaua bwa are ngkai kam bon noria bwa e bon rangi ni bati te bwai ae karaoia te Tautaeka ibukin te botanaomata. E ngae ngke tia manga kakerikaka naba 50% man boon te bwaa ae ti angania te botanaomata.

Ao e tuai n toki n aron ae I taekinna e tuai toki ae bon tabe naba ni kakaeaki kanga riki are e na bon rangi ni kona n rangi ni ibuobuoki riki aio nakon te botanaomata.

Ngaia are ti na aki raraoma bwa ae kam na bon noria n tokin te tai ao kam na bon noria bwa iai te bwai ae karaoaki ae karaoi ate Tautaeka. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tessie Eria Lambourne : E rabwa te Tibiika ao e rabwa te Minita. Ao tao ngaia anne bukin ae e aki kabanea raoi ana buoka te Tautaeka ibukin boon te bwaa are e a rawata ana mwane te botanaomata. Ao e na kanga n tangitang te botanaomata ngkana e a rawata ana mwane.

Ma I taku bwa a bon ataia Taan Tei ni kabane bwa tao bon akea ae e aki tangitang n ana abamwakoro. Ao ngaira e rangi n rawata te tangitang ao tia noria bwa taan akawa. E a rangi ni bobuaka te ika ao a manga kaiangatoa ma ana kambwana te Tautaeka are a kabonakoi ika man te kaibuke ae $1 te taara aikoa oki riki aia kabanemwane taan karikirake bwa are e aki anaaki aia ika are te $3 n taara bwa are e a rangi ni bobuaka.

Ao aikai bwaai ae e a rootaki iai te botanaomata ae bwanin. A bane n rootaki iai te botanaomata ae bwanin

ae maeuia. Ao ti aki ti te bwaa are ti ibukia naake iai aia kaa. Ao ti bon ataia bwa te kaako e rangi ni korakora te rootaki iai. Ngkai ko a manga kabwaka moa boon am kaako ni karokoa iaon am abamwakoro ao tao ni ngai ae e na manga reke am mwane iai e a bon rangi ni korakora riki te kanganga irouia aomata bwa are e rang bobuaka ngkanne te kaako ibukin tao rikiraken boon te kaako are e na manga rikirake iai.

Ma e a uarereke ngkai boon te bwaa ngkai n te aonnaba e aera ngke e aki kona ngkanne ni uarereke boon te bwaa. Ao tao te mwaiti ni mwane are $2 te mirion e taku te Tautaeka bwa e tiraua te mwane. Ao e aera ngkanne ke e aki kabanea iaon naba aei. Ao aei riki tit araia bw te kabanemwane ae e rangi ni kakawaki bwa aei e bon roota maeun te botanaomata ni kabane. Ao akea aia mwane aomata e aki tau ao tao kam na onimakina te $50 n taara are n te namwakaina e aki tau ae anne ngaia ti aki kanakoa bwa iai aia mwane $50 te taara ao e a raka aia mwane kaara $200 te taara e aki tau. Bwa are boon te kaako e a rikirake boon te maeu ae kam bon ataia.

Ao anne tera ana anga te Tautaeka bwa e aonga n ae okira arona boon te bwaa ke uarereke riki nakon ae ngkai. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te titiraki. Ao n are I taekinna I tuai kangai e aki kona te Tautaeka n aki kakerikaka boon te bwaa. I aki, I kangai ae bon tabe naba ngkai te Tautaeka ni kakaea ana anga ae ana kakaea iai kerikaakin boon te bwaa.

Ngaia are I tuai kangai e aki kona te Tautaeka ni kakerikaka boon te bwaa I aki taekina anne. Ae I taekinna ae bon tabe naba ngkai te Tautaeka ni kakaea angan kakerikakan angan boon te bwaa.

Ao e koaua a rangi ni kainnano n raa, ao teuana mai ibuakon te bwai ae I maroroakinna ngkai I buti ni kaongora iaon Abemama n nakou ni kaongora iaon Abemama taekan rakan boon te bwaa. Ao I kabwarabwara nakoia kaain ara abamwakoro ao I rangi ni kukurei n taekinna bwa bon akea te kaawa teuana ae e kangai nakoiu. Tia rangi ni kainnano ni boon rakan te bwaa.

Tao a kona ni kakaokoro aomata ake a taetae nakoira. Ma ngai ngkai I buti akea. Ngaia ae I kangai nakon te Kabineti kanga ti aki te issue i Abemama rakan te boon te bwaa. Te issue i Abemama akean te bwaa bwa e aki roroko te bwaa. Ao anne ae I rawata iai bwa e aera ngkai e bane te bwaa, e aera ngkai e bane te bwaa? Ngaia are anne Madam Speaker.

Ma I tuai ni kangai bwa e aki kona te Tautaeka ni kakerikakia, I aki. Ae bon tabe ngkai te Tautaeka ni kakaea angan anne ao bon aron ae I taekinna boon te bwaa n te aonnaba ae bon tabe naba ni kekerikaaki. Ngaia are e bon titebo ae iai te bwi ae karaoaki ti aki te bwai ae akea ao n tokin te tai e na bon noraki bwa iai te bwai ae n ariki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : E a bon bane buokan ara titiraki tia nakon are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Harry Tekaiti ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake ao e nakoim te Tia Tei.

NORAN RIAIN TE KAN TOMA MA TE ITI NAKON MWENGA TABEUA IAON KAAWAN TARAWATEINAIETA

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa Madam Speaker ao imwain ae I kanakoa au titiraki ao I a bon tabeka te bwana ni kamauri nakoim ao nakoira ni kabane ao ai moarara riki kaain au abamwakoro ae Tarawateinaieta, te bwana ni kamauri kam na bane ni Mauri.

Ao aio taekan au titiraki:-

N na butia te Minita ae rine bwa e kona ni ibuobuoki nakon ana kambwana ae PUB n noora riain kainnanoan tangiran te kan toma ma te iti nakon mwenga tabeua ake a bon tuai man toma ma te iti ni kawan Tarawateinaieta aika Nabeina nako Buota? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

Madam Speaker, e tauraoi au Botaki ni Mwakuri n reitaki ma PUB ngkana e bwaati te tua iaon te korakora are 2022 ni kamatebwaia ao n rinanon te bubuti ae tabekia te Tia Tei temanna mai Tarawateinaieta. I kukurei naba n taekinna bwa e waaki ngkai kanimwan riki ana tianaraita PUB aika a boou ibukin keraken kainnanoan te iti. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Harry Tekaiti : Ao aitau te Minita n ana kaeka ao e koaua tao bon ti buokan riki au titiraki. Ma tao e koaua te iti n aron ae tao e bon ataia te Minita are e kamaeuaki te power house mai Bikenibeu e kamaeua te aono are mai Buota nako Nabeina. Ao tao e koaua e a bon tia n roko n te iti. Kanga bon ti tabekan ngkanne te bubuti bwa bon iai te naan auti ke household ake tabeua aika a bon men ani kaawa akanne. Ao tao n te tai naba aio Madam

Speaker n aron are I bon mwaneweia n au bubuti a bon tuai kanimwaki.

Iai aia bubuti ae a bon tia ni karokoa ma tao e koaua n aron are e a bon tia ni kabwarabwara te Minita n aron ana kaeka. Ao tao e koaua n te tai aio tao I kona ni kangai Madam Speaker tao I a butia riki te Minita bwa are tao e koaua e a tibwa bwaati te tua anne. E koaua e rangi n rokoraoi naba tabekan au titiraki bwa e a bon tibwa bwaati tao uabong n nako te tua anne. Ao tao iai riki ana mwakuri te Minita ibukin kanimwan karakaan te korakora.

Tao ni ngai ngkanne ngkana e a taubobonga ae e a tia n taekini te Minita ao nakon ni ngai raoi ngkanne ngkana a bon kaekaaki raoi te bubuti aei taiaoka Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ni buokan ana titiraki. Ao e koaua n aron are I taekinna iai ngkai te tianaraita are e a kanimwaki ngkai n te power housei Bikenibeu ao iaon kawaina ngkai n tia ke tao n toma. E a tia ma ti katomaana bwa ana maroro ma te naan tianaraita ake tabeua. Ngaia are iaon kawaina ngkai ni waaki anne ao te kantaninga bwa ngkana e a waaki anne ao bon imwain banen te ririki aio ao a kona n taraaki itera ngkanne are e a kona riki n reke teutana kanga rakan manga korakoran te iti ke tao korakoran te iti are e na tibwaia nakon te botanaomata ao ngkanne e a kona n taraaki aikai.

Ngaia are e aki raraoma te Tia Tei n aron te kaeka ma e taraaki aikai ngkana e raka teutana ao e tia raoi te babaire iaon te tua ae boou aio ao e a waaki naba.

Ao te katautau tao ni moan te ririki ae boou kanga n arona moana nako. Kanga eng ao ara kantaninga e na kona n tobwaaki ana bubuti te Tia Tei. Ko rabwa.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Harry Tekaiti : Ao I kaitaua riki te Minita ao e koaua kanga I bon onimakina ana kaeka te Minita ao ana Tautaeka bwa kanga angin te tai a bon koro bukia. Ma e aoria bwa I a bon katikua bwa are e na moanna kanga ni moan te ririki. Ma e aoria kanga bon ti buokan riki au titiraki bwa e aoria n ae bon reke riki tamnein te kantaninga iroun te Minita.

Bwa e koaua bwa kanga bon auti aikai ngkana ko toma nakon te household tao ana consumption te iti ae na tangiria kanga tao e aki rang overload te tianaraita iai ke tao tera bwa bon bwaai aika. Bwa ngkana e ti toma ti tera te naan *appliance* aika ana nim ti ibukin tangiran te taura

te ota. Ma e aoria bwa are ko a tia ni kanakoa bwanaam te Minita nakon te ririki ae boou ao e rangi n rau nanou n am kaeka. Ma e aoria bwa kanga bon ti oin te bubuti aio ae mwemwe nakoiu ni kaawa aikai ngkai I kaongora iaoia ngke I oki ni kaongora. Kanga bon ti tangiran te kan toma ma te iti bwa aonga ni kona n reke te ota, buokaia bwa ana aki tiku n rootongitong ao ana kona naba tao tera ana karaoi aia tarena n tairiki. Ao ana kona naba natia ma tibuia ibukin te reirei bwa are e na reke naba te ota. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao e koaua bwa n aron are i taekinna ti na keiaki ni kakaea angan buokan aio bwa n aron ae I taku e nim te tianaraita ae boou aio ao e tia te tua ke tera ao tia kataia naba ni kabirimwaka. Ao e na aki raraoma te Tia Tei au kantaninga bwa imwain te Auti n Tei ae na roko ao e na rau nanona bwa e na karaoaki nanona ke e na koro nanon te bwai aei. Bwa are bon anne bon PUB e roko n te tabo anne. Ngaia are bon ti te katamaroa ti aki te bwai ae e na manga tangira bwa e na manga bubuti te Kauntira ke tera. Bwa are te bwai ae e a bon waaki ngkai tera ngkai e a bon waaki bwa bon kanoan bwa e reke inanon ana mwaake PUB n te tai aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika ; Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa akea I a bon tabeka te kaitau nakoim te Minita ma te Tautaeka. Bwa e koaua I a ti karin raa teutana bwa tao are bon tabeu tao ngkana ko kukurei bwa I a reitaki ma te koraki aikai ao tao I a ibuobuoki ma am kambwana. I rangi n tauraoi n airi ma ngaia I a bubutiko bwa kariaia naba tao ngkana ti kaoti n taai tabetai tao n am kambwana ao tao e a butimwaeai ma au botanaomata ake tao N na airi ma ngaia tao ti na katauraoira naba ngkai bwa ti aonga n toma nakon te ririki ae boou. Tao a bon ongo kaain au abamwakoro are aia tabeka n te tai aio a reitaki nakoiu are bon aia tia beku ngai. I a manga kukurei naba n nakonako ibukimi ma ngkami n tauai baimi nakon te PUB bwa ti aonga ni kona n reke buokami imwain te ririki ae boou. Ko rabwa riki te Minita ao tao I a kawenea aio bwa te bubuti aikoa botuakiniira ao a bia norira ao a kairira naba ni karekea te buoka n te tai ae tawe Madam Speaker. Ko rabwa riki te Minita.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ni buokan ana titiraki ao e na aki

raraoma. Ti na uaia ni ibuobuoki n taua baia naba ana koraki ni karokoia ni nneia are ana riai n roko iai e na aki raraoma. Ti na ibuobuoki ao e uki ara mataroa n taai nako ana mataroa te PUB a tauraoi n taai nako ni buoka te kainnano ngkana iai kainnanoakia. E na aki raraoma te Tia Tei. E rabwa.

Tibiika ; E a bon bane buokan te titiraki anne ti a nakon are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati Hon.Bakaia Kiabo ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin karikirakean te Aono n Raina ao Rawaki Hon.Mikarite Temari e nakoim te Tia Tei.

KAINNANOAN TE RAN AE TAMAROA NAKON KAAWA AIKA BANANA, BANANA AE BOOU AO POLAND

Hon.Bakaia Kiabo : Ko rabwa Madam Speaker ao aio au titiraki:-

Iai kainnanoan te ran ae tamaroa ni kaawa aika Banana ao Banaba ae boou ao Poland. I kona ni butia te Minita ae rine are tabena aio bwa e kona ni kawaekoaki katokan te kanganga aio? Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Mikarite Temari : Ko aitau Madam Speaker ngkai ko anganai au tai bwa N na teirake ni kaeka ana titiraki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Kiritimati ibukia ana botanaomata:-

Au Botaki ni Mwakuri ae teimatoa ni mwakuri ma te karikirake ae waaki ngkai iaon Kiritimati ni katamaroa birin te ran bwa e aonga n reke buokan te kainnano aio. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika ; Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Bakaia Kiabo : E rabwa te Minita ae karineaki n ana kaeka ao I taku bwa e koaua bwa iai te karikirake ae waaki. Ao tao n ti te tai moa aio ao kanga kainnanoan te ran ae tamaroa. N aron Banana are e boou kanga bon akea moa te ran ae reke irouia ae tamaroa tao ngkana inanon te karikirake ao tao e a kona n reke.

Ao tao n te tai aio ngkana iai ana anga moa te Minita ke ana tabo ni mwakuri are ana kona ni buoka te kanganga iaon kainnanoakin te ran ae tamaroa. Ao ngkanne ibukin te kaawa ae Banana ao bon iai te ran are e titi i Banana. E rabwa ana tabo ni mwakuri bwa te kanganga ngkoa e bon teimatoa n tii ao n aki ao te bwam kanga a taku kaain Banana ba e a tamaroa n te wiiki ae nako ke inanon te namwakaina ae nako.

Ngkanne ti aia kanganga bon ti manga te ran mai Banana e rangi ni

korakora iai te mwata e a manga aki rangi n tamaroa te ran ngkana e a tii ao te buneinei, e rangi ni korakora naba te buneinei ngkana e na kona ni iai ana anga ana tabo ni mwakuri te Minita ni ibuobuoki ni katoka te kanganga aio e aonga n ae tamaroa te ran ae ana karekea naba kaain te kaawa mai Banaba.

Ao ibukin Poland Madam Speaker te kanganga bon akea aia bwaibu ma tao e a taninga naba te karikirake. Ma ngkana e na kona naba te Minita ni kakaea naba te anga ae e na kona ni karokoaki ao tao nakoia te koraki are iaon naba Poland. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Mikarite Temari : Ko rabwa Madam Speaker kanga I nanokawaki n ana kaeka te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati. Ngkana e atonga te ran bwa e kamwara bwa e buneinei ao e mwata, i Banana e bon teimatoa te ran ma ngkekei ni karokoa ngkai. Ao ngkana iai te ribooti anne ao I taku bwa e rangi n tikiraoi riki bwa ti tuai ataia ae e a tia n declared te bekanako iaon Banana man te Onaoraki ao i Poland naba. E bon teimatoa tiin te ran ma ngkanne bwaai akanne tao bon bwaai aika ana katamaroaki ma e na riai n ataia ae e a waaki ngkai ke e a tia ni waaki are e a roko ana mwane te European Union. E a roko riki katamaroan te ran ma katamaroan tiin te ran nakon taabo ake a tuai roko iai ao taabo naba ake a bon teimatoa iai.

Ma tao N na bubuti ngkana n au reke e aki kankan ae e na atongaki te ran bwa e a buakaka ngkai. Bwa n tekatekara ngkai ao ti tuai man ongo man te Onaoraki mai London ke mai iroun te OIC n te Onaoraki bwa e a reke irouia te bekanako. Ma I taku bwa tao e anaa ana wording riki ae raoiroi riki ao ngai irou, ti noria ngkai bon angiina a tuai roko raan n aia tabo ao e a tauraoi te Tautaeka ni mwanenna are ana buoka te European Union ni karokoi raan n taabo ake e a tia n roko iai.

Ma tao anne moa kaekana Madam Speaker ma I rangi n nanokawaki n te taetae ae a mwata ao aera bwa e tuai raoi reke te full report man te health ao n te water inspection. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Bakaia Kiabo : E rabwa Madam Speaker ao e koaua tao ngkana e na rangi n rawawata taekinakin aran maan bwa are tao bon anne aia tabeka kaain Banana n aia kanganga n aia ran ao I taku bwa e bon kakoauaki aio. ti a tia naba ni bon mena i Banana ao ao are ko bon moan katia am ran ao kanga e bon nako moa te rara nib iti bwa are e a bon maan bwaibu aikai bwa are bon bwaibun n ikawai.

E bon nako moa are e mena arei bwa kanga e rara ni biti ao ko kamanna ni kamena n am ran ao e a iri ma te naan man ake tao ngkana arona bwa te mwata ke tera ti aki ataa raoi aran maan ake bon manin te ran ae e a rawata. Ma I taku bwa aio e na karaua naba nanona te Minita bwa aio aia rongorongo kaain Banana ao a bon kakauongo kaain Banana. Bwa ngkana a taku bwa e kairua ae anganai ma I taku bwa I bon kakoauaia naba bwa I a bon tia naba n noora te kanganga aio iaon Banana n aron tiin te ran ao e bon teimatoa naba n riki te aekaki ni kanganga aio te bureinai e bon teimatoa naba Madam Speaker ao ti aki naba au kario Madam Speaker bwa bon te rongorongo ae I anganaki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Mikarite Temari : Ao anne bukina ae te Tautaeka aio e butia riki te European Union bwa e na mwanena riki katamaroan te ran iaon Kiritimati. Ao anne raoi bukina bwa ko mena iaa te Tautaeka n ikawai ko a kaman noori bwaibu aika a rara buabua a tii nako raan i Banana ae a rara ko mena iaa. Ao ai anne ngkanne kai ti a bubutia te European Union inanon ara KV-20 bwa e nang katamaroai bwaibu n ran ao are a bane n roko ao e na noria ngkanne bwa a rang bitaki bwaibu nakon ae tamaroa. Nakon ae e na kangai tia noora tiin te ran tia kaman noria ai tenibwi au ririki iaon Kiritimati ai iraua au tai ae I katiia au ran e barekareka moan man ara auti bwa e rara te biti i London ko noria moa ao ko kamanna e a manga raoiroi. Bwa are e kaotia bwa e a *rusted* n te bwaibu e a riai n oneaki ti aki ana kanganga te Tautaeka, ti aki.

Bwa are bon te bwaibu ngkana te biti e na rotten ao e na iai te kara e e na kaotinakoa ae te rara. Ma ngkana e a mwaneweaki te mwata ao ngkanne ngaia I nanokawaki iai bwa e riai ngkanne taekinaki mai iroun te health ao ti kona n declare moa e na kainaki te ran i Banana. Ma e aoria tao ibukin tibanakon te maroro. Ma ao anne bukin rokon te European Union ngkanne bwa e rang biti bwaibu akana i Banana. Ngaia are ti na bubutia kaain Banana keiaki.

Ao I bon teimatoa n nanokawaki bwa ngkai naba I bon ma maroro naba ma te Kauntira naba temanna i Banana ao are Banana ae boou ao akea naba ana kaoti ae tuangai bwa e kangai ko a ururinga Banana bwa e a buakaka ranna. Antai ngkanne ae ti rang onimakinna. Kanga I a rangi n nano uoua bwa au reke ti na onimakinna bwanaan te Kauntira nakon te full council. Ao te Kauntira e na *declare* nakon te Tautaeka te kanganga anne.

Ma e aoria tia kai bubutia te Tia Tei ae karineaki ti na uaia ni mwakuri ma ngaia ao are e a roko te mwane ni buoka mai iroun te European Union bwa e rang kanakoa ana bwaibu te Tautaeka ni kawai iaon Kiritimati e tuai man oneia ao e a rara buabua. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Bakaia Kiabo : Ao e rabwa Madam Speaker ao I taku bwa are e koaua are a bon ongo kaain Kiritimati ao tao kaawa are e rekereke riki ma te titiraki aio. Ao e koaua tao bon iaon kawaina ana katamaroa te Tautaeka aio iaon kawenean bwaibu aika a tamaroa. Ao e koaua ti ibukin ngkanne buokan te titiraki iaon te kaawa are Banana ae boou ao Poland.

I taku bwa aikai e bon tuai roko te kawene bwaibu iai Banana are e boou bon akea te bwaibu ae e a tia n roko iai ao kanga bon aia bubuti naba ao I taku bwa a tia naba ni kaoti bon aia rongorongo naba aia Kauntira ni bubuti ao bon aia titiraki. Au titiraki aikai aia titiraki Kauntira ao ngaia ae anganai bwa N na buokia bwa a bon tia naba n tabetabeki. Te ran ni Banana ae boou e bon tuai roko. Ngkana e na kona n reke naba ae e kona n deliver ana kaa n ran bwa a bon kabooa aia ran. Ao are Poland naba e bon tuai naba roko te kawene bwaibu iai.

A bubuti naba ngkana tera angana imwain te kawene bwaibu naba are e na karaoaki karokoan moa te ran. Iai te ran ae roko i Poland ma e rangi n raroa ma te tabo are a maeka iai te botanaomata a toki n autin te Tautaeka n ikawai.

Ao anne ae a kainnanoia kaain Poland ni bubuti naba bwa ana kona naba n reke te ran ae tamaroa. I a bubutia riki te Minita ae karineaki ao kaain ana tabo ni mwakuri ni ibuobuoki bwa e na kona ni iai te ibuobuoki moa imwain tian te karikirake are e waaki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Mikarite Temari : E rabwa Madam Speaker ti a butimwaea ana maroro te Tia Tei ae karineaki ibukin Poland ao Banana ae boou. Ae a bon take note au water engineers. Ma N na kabwara bure nakoina bwa tia kaman kibari kanganga aikai iaon Poland tia kaman katika naba te bwaibu ao iai naba ara tangke ran ae ti kateia ibukia a manga urua. A otouaia ao aki ira naba nanon te boraraoi are a tuangai. Ngkana ko katea ara tangke n ran ikai ao ti na buokia n tararuaia ao ti na tauraoi ni kakabwaka boon te ran. Bwa are e kaboaki te ran akea te bwai ae free. Ao Poland ti a tia ni kateia ma aia overhead tank ao e moanna. Ngaia are e na manga kainaki bwa aki

tararua te waaki. Ma ti na kaai ni iraorao n aio.

Ngaia are Banana ae boou N na bubutia te Tia Tei ae karineaki bwa are e bon ataa ngkai ana buoka Australia te European Union are e a waaki. Ao I kakoauai naba bwa angiina kaain a tuai tangiroa bwa e rawata te mam iaon Kiritimati ao are a bon kona n survive n anuan tei Kiribati ae te ewenako.

E bon ewenako tei Kiribati i Poland ao i Banana. Ma are e a waaki te karikirake *it a period of 5 years* ao I taku bwa e rangi ni noora tamaroana, are a bon kakauongo naba kaain te water engineer ao te karikirake are iaon Kiritimati. Ngaia are I taku bwa a note taian kanganga aikai ao are a kaman tauraoi aia tamnei ni kibara te kanganga. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Kai e a bon bane buokan ara titiraki tia nakon are imwina e na tabekaki mai Tarawateinaieta Hon.Harry Tekaiti ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake e nakoim te Tia Tei.

BUBUTI TOBWAAN TE KAINNANO IAON TE RAN NI KAAWA AIKA BUARIKI, TARATAI, ABAOKORO, KAINABA AO TABITEUEA

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa Madam Speaker ao aio au kauoua n titiraki n te ingabong aio ao e kangai taekana:-

Kaawa aika Buariki, Taratai, Abaokoro, Kainaba, Tabiteuea bon ngaai kaawa aika a rootaki raniia n te tarika ae korakora. I kan butia te Tautaeka bwa iai ana iango ni ibuobuoki nakon tobwaan te kanganga aio taiaoka? Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki n ana titiraki ao aio riki ana kaeka te Tautaeka:-

Madam Speaker, e kukurei au Botaki ni Mwakuri ni kamatebwaia te kanganga ae mwaneweia te Tia Tei n ana titiraki aei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Harry Tekaiti : Ao ko rabwa ao tao I a kaitaua te Minita n ana kaeka te Tautaeka ao bon ana kaeka ana Ministry ae rangi ni karau nano. Ao tao e koaua bon ti buokan te titiraki are n au kaongora are I oki ni kaongoa n au abamwakoro ao bon aikai kaawa aika a bon tabeka tein te titiraki aio bwa e na tabekaki bwa kanga a bon noria bwa bon kainnanoia ae a rootaki iai.

E aoria bwa iai te kamatebwai are ko mwaneweia te Minita ao tao I a taninga te kamatebwai anne ao au

kantaninga bwa e na rangi ni baiti n aron tao tera am iango iai te Minita ma am Ministry tao e na moantaai te kamatebwai ke tao nako ni ngai taiaoka.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Eng ma ara kantaninga ti na bon mena ma are ana bon bane ni kibaraki ni kabane te naan kanganga irouia ara taan rabakau n ara Botaki ni Mwakuri. Ma are tao e koaua e na bon uringaki naba bwa e a rawata aban Kiribati n aron ae ana kainnano te Tia Tei bon aekakin naba aia kainnano aba tabeua. Ma ti na kabanea korakorara ti na kataia ni butia ara koraki bwa ana keiaki ni kabirimwaka aia mwakuri ao kam na taraia. Bwa are iai kanga aia babaire ae a tia ni kawenea ao are a tia ni kataia n taraia kanga tao tera riki te model ke tera are a tia kanga aia tamnei ae a tia ni kawenea bwa ana tarai aba ni kabane iaon Kiribati, ao ana taraa are a bon rangi ni kainnanoa te ran ae bon akea te ran i abaia. Kanga ana kataia e ngaa are a rangi ni kainnano e ngaa are imwina e ngaa are imwina bwa are e rangi n rawata kainnanoan te ran.

Ma ti na aki mwaninga Tarawateinaieta kai e bon rangi ni kaan naba ma Tarawateinainano ao anne tao e na birimwaka naba bwa are e bon rangi ni kaan ao korakoran ae a birinako n te ingabong a oki n te bwakantaai. Ngaia are I taku bwa e na rau nanon te Tia Tei bwa are e a wene irouia ara koraki are a na kamatebwaia ao au kantaninga te Tia Tei kona manga mimi ao ko kubanako ao ko a nori ani kamwaewe imarenan kain abam. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa I kaitauko te Minita au kantaninga bwa eng e na baiti. Ao tao I anaa bwa are ko kaeka nakon au titiraki are ko mention bwa e kaan Tarawateinaieta. Ao e koaua I a butimwaea anne bwa are ti bon kaan. Ma e aoria I ataa te kanganga bwa are e rootaki aban Kiribati ni kabane ma te nanorinano. I kakoaua anne ma are kanga I bon tabekia bwa tao aio naba, bwa ngkana tao e na bon kona naba n reke au tai ni maroro ma am taan mwakuri bwa tao N na bon ti kabwarabwara naba. Bwa are bon iai taabo tabeua n aron kaawa aikai ae a bon rootaki.

Ma e koaua tao te islet ae Kainaba e a bon rootaki. Ao tao a bon kanganga naba ni kakaea aia ran bwa are a nako n te tabo ae e raroa ae tao e nakon 2 te kilometer kakioana ibukin kakaean te ran. Ao tao Tabiteuea kanga bon akea te kanganga teutana ma iai ngkanne

tao taabo tabeua are n te reirei nakon te meang arei ae I taku bwa a bon rootaki naba n te tai aio ae a rangi ni kanganga aron reken aia ran bwa a nako ni katikia n te tabo ae raroa naba.

Ao eng n aron ao bon kaawa ae Taratai ao tao e koaua Buariki te kaawa ma e aoria bwa are e na kanganga aron kabwarabwarana ikai. Ma ngkana arona bwa e na manga reke au tai ma ngkoe te Minita ke kaain am Botaki ni Mwakuri tera ngke imwain nakoia ao tao a manga bon karekea te reitaki nakoiu. Ao tao bon te Kauntira eng e rangi ni kakawaki naba ana rabwata te Kauntira bwa aonga ni kona ni bon kabwarabwarai riki kainnano n aron are ibuobuokia ikai. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ma n aron are I taekinna ti na keiaki ni kakaea buokan ana kanganga aio. Ao e koaua bwa iai te tamnei are e wene irouia ara koraki are ana taraia aekaki ni kanganga aikai. Ma ti aki totokoa te Tia Tei ngkana e tangiria n roko n anga ana ibuobuoki ti rangi n tauraoi ni butimwaia n taai nako. E uki ara mataroa n te ongora irouia ao ni buoka ao N na kaungaia naba bwa ana aki tataninga te Auti n Tei. Bwa ngkana a taku bwa e a bon rootaki a bon roko naba ni kaota aia kanganga n te aro are e na moantaai ni kibaraki. Tao e na manga tiku n taninga te Auti n Tei e a manga rangi ni maan ma ngkana tia bon roko naba n te tai are ti rootaki iai n te kainnano tia roko naba, iai te kanganga bwa arei ao arei.

Ngaia are N na kakaungaia naba raora bwa are e aonga n are e birimwaka aia iango bwa ana aki ti tataninga are te Auti n Tei ao e rangi ni buokaki aia iango. Ma ngkana a bon roko naba ni moantaai ti kona naba ni buokia imwain anne. N na kaunga nanoia Taan Tei. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa Madam Speaker ti aki teuana riki, e a koro kee. Ao e rabwa ao rabwa ana kaeka te Minita ao eng I kakoaua ti na aki ti taninga te Auti n Tei. Ma e koaua bwa are bon iai moa ana kanganga moa Tarawateinaieta ao e rabwa naba bwa e kibaria n te tai ae waekoa ngke I kaongoia naba, are e maan n akea ana water technician ara abamwakoro. Ao tao bon anne naba te mwarara n am Ministry te Minita ao are kam bon tuai ma e rabwa ngkai bwa e a reke. Ma I taku bwa kam a tia karekea imwain te Auti. Ma eng ngke arona bwa e a kaman iai am tia mwakuri ikekei ao tia

kaman reitaki ma ngaia bwa e na kaman karokoa rinanon am aobiti. Ma e aoria bwa ti na aki kauntaeka aia kainnano kaain ara abamwakoro bwa are bon aio bon te kainnano. E aoria bwa are ko a bon tia ni kaeka e rangi ni karau nano am kaeka I aki kan kauntaeka iaona bwa ti na nako ikai ke e ngaa kawaira.

Ma I taku bwa e rangi ni karau nano n aron are ko a tia ni mwaneweia ao e rabwa riki Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao e koaua n aron are e taekinna ti na bon kabanea korakorara ni kataia ni kabanea korakorara ni kabirimwaka ana bubuti te Tia Tei ae karineaki bwa e aonga n ae a rau nanoia ana botanaomata. Ao ai uaana naba ma kainnano ake irarikina are a bon kainnanoa naba te ibuobuoki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao I taku bwa e a bon bane buokan te titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon.Tekiau Aretateta ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Rongorongo, Itoman ao Mwamwananga Hon.Tekeeua Tarati. E nakoim te Tia Tei.

Hon.Tekiau Aretateta : Ko rabwa te Tibiika ao I kaitaua te Minita are e a tia ana kaeka n au titiraki aio. Ao e a rau nanou iai I aki tabeka au titiraki bwa e a rang kabanetai ae e a rau nanou ao boon te miniti ae kaan $40 te taara bwa e aonga ni manga teirake are imwina I a buuta au titiraki.

Tibiika : Ko rangi n rabwa te Tia Tei bwa ngaia e a bon rangi n rauaki raoi nanon am titiraki ao tia nakon ngkanne ara titiraki are imwina. E na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinainano Hon.Taoaba Kaiea ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake. E nakoim te Tia Tei.

BUBUTI KATAMAROAN BUTIN TE RAN MAN TE PUB N TE AONO AE TARUUTI BETEREEM, TEAORAEREKE

Hon.Taoaba Kaiea : Ko rabwa Madam Speaker ao ngkai te moantai n taetae n te moaningabong aio ao I a kukurei moa n tabekarake moa bwanaia kaain Tarawateinainano au unimwane ma au unaine, ao bon kaain Tarawateinainano ni kabane ni moa mai irouia ataei ni karokoa ake a ikawai nakoim ngkoe te Tibiika ma kaain am aobiti, te Beretitenti ae karineaki ma te Kauoman ni

Beretitenti, Minita ni kabane, Taan Tei ni kabane te Leader n te Kaitara ao ni ikotaki ma kaain Kiribati ni kabane. Bwanaia kaain Tarawateinainano mai Tanaea nako Bairiki ni kamauri ngkami n te ingabong ae tamaroa aio kam na bane moa ni mauri.
Te Tia Babaire I a bubuti kaekan au titiraki are iaon te Ota Beba nambwana 71 e kangai taekana:-

I kan butia te Minita are tabena e kona ni katamaroa butin te ran man te PUB n te aono ae te Taruuti Betereem n te kaawa ae Teaoraereke Maeao? Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake : E rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Tia Tei n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

Madam Speaker, te mwautakataka ae e roota ngkai Kiribati e karika te kanganga nakon uarereken mwaitin te ran iaon Tarawateinainano. I kukurei n taekinna ae PUB e mwakuria ngkai buokan te kanganga aio ni bonoti raran n taian bwaibu n aron te bwaibu n ran ao ni kamaetbwaia karokoan te ran n taabo ake e mwanewei te Tia Tei ae karineaki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taoaba Kaiea : Te Tia Babaire te bong aio tao bon bongin te ran ma te iti. E koaua e a mwaiti te maroro iaon te ran te Tia Babaire ao tao aio bon teuana te kanganga ngkai iaon Tarawateinainano. Ao tao ni kaineti riki nakon taabo tabeua riki te Tia Babaire ake a bon roko te koraki n ikan bubuti buokai ate Tia Babaire.

Te tabo aei te Tia Babaire ae te Taruuti are inanonna ikai te Tia Babaire teuana te tabo ae tarika. Ao e raoiroi bwa bon iai bwaibun te PUB iai te Tia Babaire ma ti te bubuti kanga te katamaroa nako iai. Bwa aia kanganga te koraki aikai a roko ni kawarai unimwane ma unainen te tabo aio teuana te community. Ao a bon taekinna bwa eng ti teuana te bwaketi ke tao e kan reke uoua te bwaketi ngkana e tii aia ran.

Ao eng te Tia Babaire ao tao ai bon aonon naba Teaoraereke n taabo akana ao tao bon taabo tabeua naba iaon Tarawateinainano te Tia Babaire. Ma tao te bubuti aio te Tia Babaire bwa aia kanganga aio tao ti tera kakaean angan ae e na roko raoi te ran irouia te Tia Babaire.

Bwa e aonga n reke nimaia te ran n te tai teuana ma te tai teuana te Tia Babaire. Ngaia are I kan bubutia te Minita bwa e kona ni waekoa ni kibarake aio tao n te tai moa ae waekoa ngkai bon ti te katamaroa nakon te tabo aio ao tao n taabo

tabeua naba iaon Tarawateinainano akana a rekereke ma te aekaki ni kanganga ae aron aio te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao n aron are e taekinna kanga te kanganga te bwaibu bwa are kanga e titebo ma a rangi n raran bwaibu ao tao iai tabeman ae a manga kataia ni kunimwani nako bwaibu ke tao tera kanga n aron te ribooti man te PUB.

Ma n aron are I taku bwa are a tauraoi ara koraki ao au kantaninga a tia ni mwainging ibukin te itera aio. Bwa ngke I rinanon te titiraki aio ma kaain PUB ao I kataia ni butia bwa a rang waaki ni kakaea angan buokan te kanganga aio. Ngaia are tao bon au kantaninga are a tuai ni waaki ao tao bon iaon kawaina ni waaki n te tai ae waekoa.

Ngaia are ti na karaua nanon te Tia Tei ti na keiaki ni buoka te kanganga. ti ataia bwa te kanganga ngkai n te ran ae e bon rangi ni korakora kainnanoana iaon Tarawateinainano ma Betio. Ngaia are te naan bwaibu akana ana karaoaki i Betio ngkai n aron are I taekinna are e a waaki ao are e na manga karaoaki naba nakon Tarawateinainano naba nakon taabo naba are a bon bobuaka iai ao e rawata naba iai kunimwaniakin te naan bwaibu aikai.

Ngaia are ti na ibuobuoki iai Madam Speaker ko rabwa.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taoaba Kaiea : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa te Minita ae karineaki n ana kaeka ao e koaua bwa are te ran bon te maeu ao tao te ran bon ngaia oin kainnanon te aomata e mooi iai, e kuka iai, e tebotebo iai n tabetai te Tia Babaire tao e aki bati ni kakawaki te tebotebo ma tao e koaua. Te bwai ae kakawaki te Tia Babaire ngkana ko bon aki tebotebo naba ao kona kanga n tebotebo naba n te ran ae tarika te Tia Babaire ko bon nako n tebotebo i taari ao ko a manga waerake n tautariko n te mwanibwa e a manga bon tarika naba e titebo ko a manga bon nako naba n tebotebo naba i taari te Tia Babaire. Ao a bon taekinna naba kaain te tabo aio bwa bon iai naba aia kanganga anne teuana.

E kona naba n tao bong aia bong n tebotebo te Tia Babaire. A karakinna naba bwa tao e a kan reke naba tebwina te ririki n aekakin titiin aia mena aio. Kanga e kona ma e a manga bon reke ae bon reke ao e a manga aki. Ma e raoiroi e rabwa ana kaeka te Minita te Tia Babaire bwa are e a mwakuriaki aio irouia kaain

ana tabo ni mwakuri ao I a butia te Minita bwa tera ngkana e noora aron te kanganga ae aron aio nakoia kaain te tabo aio te Tia Babaire. Ao I a bubutia naba ibukia kaain Tarawateinainano ni kabane te Tia Babaire tao e koaua tao bon aika a tuai n roko n ribootini aikai nakoira. Ma ti ataia te Tia Babaire bwa bon Tarawateinainano ao e na bon tabangaki naba aron te aekaki ni kanganga ae aekakin aio ngkana tao bon tangiran riki te ran n ana itera te PUB bwa e na karokoaki n taabo ake ana riai ni karokoaki.

Ma tao e koaua tao iai kanganga nakon tao bwaibu te Tia Babaire bon te bubuti nakon te Minita ma ana taan mwakuri bwa tera ngkana a kona ni kawaekoai mwakurian te naan bwaibu aikai bwa e aonga naba ni waekoa ni waaki kanga tao n reke riki ni maia te koraki aikai te Tia Babaire.

Ngaia are I a butia te Minita tera ngkana e kona ni ibuobuoki nakon aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake ; Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ni buokan ana titiraki ao e ti rangi n tauraoi n ikan ibuobuoki. I kukurei bwa n aron kaongoakiu iroun te Kauoman ni Beretitenti n te ingabong aio ao e a kaman tia n tiaina karekean te mitiin n ran are teuana ke tao te mitiin are iroun Tiaina iaon kawaina n roko. Te kantaninga bwa e na roko inanon Maati n te ririki ae boou. Ao ngkana e roko ikai e a waaki naba kanimwana ao aongkoa te kantaninga e na rangi ni korakora te ibuobuoki ngkanne ni buokan kanga kauarerekean te ran i Tarawateinainano. Bwa are nanona ngkanne teuana are i Betio are 200 tabun te ngaa te riita n tebongina ao are i Nanikaai are e na karaoaki i Nanikaai 250 te ngaa te riita n te bongina. Ao aikai ngkanne ao bwaibu ngkai ae a bane ni karaoaki ao I taku bwa Maati n te ririki ae boou ao titebo ma e na rangi ni uarereke te kanganga ngkanne. Tao e na bon aki toki te kanganga ma e na rangi ni uarereke.

E a kona riki n reke ae riai kanga nimaia ao tao tebokaia kaain taabo a bon aki konabwai a bon rangi ni uarereke n te tai aei. Ngaia are au kantaninga ti na kabirimwaka te karikirake aio bwa e aonga a waekoa n toki kainnanoia te koraki ake a kainnanoia. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taoaba Kaiea ; E rabwa Madam Speaker ao kanga akea buokan kabanean au titiraki. Ma I bon ti kan kaitaua te Minita ae karineaki ibukin ana kabwarabwara ao kanga ana

umaki nakon aia bubuti kaain Tarawateinainano aio. Ao e rabwa I kaitaua naba te Tautaeka bwa e koaua ti noria bwa te Tautaeka e mwaiti ngkai te bwai ae e kakamwakuri iai ao e bon mwaiti bwaai aika ti noria. Ao e rabwa are e a tia ni kabwarabwara te Minita are te naan desalination plant ake a rang tabe ngkai ni karaoaki. Ao e koaua anne ngaia are iaon Tarawateinainano ti noora are n te Mackenzie Point i abara ikai. Ao e mwaiti te titiraki iai ao aki ataia bwa tera te karikirake aio ao a kunea imwina ao ataa rongorongona bwa are tera te mitiin are e na onea taari nakon te ran. Ao aio anga bwanaaia ni kakaitau iai ngke ataa te karikirake ae rangi ni waaki aio.

Ngaia are ti kaitau nakon te Tautaeka ao nakon te Minita n ana kaeka. akea buokan au titiraki te Tia Babaire ma bon ti te karin raa bwa N na ti butia te Minita ngkana e kona n ti ibuobuoki bwa tao aonga naba n ongo tao ana koraki man te PUB. Bwa ni bon ngke e tairiki te Tia Babaire ao e matemate te power ma tao I ti kan karinraea bwa e aonga naba bwa tera ana ibuobuoki. Kaain tea ono are iaan mai te Tia Babaire a tareboniai ngkebong ao e mate te aono arei bwa tao iai bukina bwa ngkana taabo tabeua riki iaon Tarawateinainano, tao bon ti kawaia ara botanaomata iaon Tarawateinainano te Tia Babaire bwa are a matu te iriba ibukin, te auti iaon Tarawateinainano ae te buriki kona bon bae ni bueroro inanona.

Te kauoua, te aitibaoki ibukin kanaia ara botanaomata ake a kawakini naba te Tia Babaire. Ngaia are I ti kan karinraea aio te Tia Babaire irarikin au titiraki aio ao N na bubutia te Minita ngkana e kona naba ni kaeka ao tao tera buokana naba n te tai ae waekoa ngke I tareboniaki n aron aio. Ma N na bubutia bwa tao a ongora naba bwanaau bwa a rangi ni kainnanoa buokaia. Ngaia are N na bubutia te Minita bwa tao bon iai te kanganga nakon taabo aikai n te iti ao tao n te aono are i Animai anne ao tao bon iaon Tarawateinainano akana a matemate n te bong ae ngkoananoa bwa a na kona ni moantaai ni kamaeuaki bwa e aonga ni manga maeu tao aia aitibaoki ao a kona ni matu raoi n te tairiki te Tia Babaire bwa e aonga n reke mwengaraoia ara botanaomata man ana itera ke tao man tangiran te iti. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki. Ao iaon te ran eng e bon rangi n abwabwaki ngkai te kataratara ngkai n te tai aio ibukin te ran. Ti na bon kataia n nako n taraa te ran are aekakin ngkai ana bwai n tangira Australia are te distillation kee. Ao I taku bwa anne ngkai ae e a

manga taraaki ngkai ni kataaki ni karawataaki ni karokoaki ikai bwa e aonga ni kona ni manga ibuobuoki naba ibukin kainnanoan te ran.

Eng ao I a butimwaea ana bubuti te Tia Tei ae karineaki ibukin te iti, n taabo ake e taekini ao au kantaninga a bon kakauongo kaain te PUB I a reitaki ma te CEO n te PUB ni butia bwa e na noori taabo aikai bwa tera te kanganga nako iai ana keiaki ni kawaekoa ni kaokia nakon arona are ana rau iai te koraki aikai.

Ngaia are e aoria bwa I a manga bon reitaki ma te Tia Tei ni kataia ni kabirimwaka. Ko rabwa.

Tibiika : Ao e a bon bane buokan te titiraki tia nakon are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran Hon.Tekiau Aretateta ao e na kaeka te Kauoman ni Beretitenti ae karineaki bon te Minita ibukin te Mwane Hon.Dr Teuea Toatu e nakoim te Tia Tei.

BUOKAN TE KANGANGA N TATAREN TE MAIBIBI KE COINS IAON KIRIBATI

Hon.Tekiau Aretateta : E rabwa te Tibiika ao aio au titiraki n te ingabong aio:-

Tera ana babaire te Minita are tabena ni kaineti ma buokan te kanganga n tataren te maibibi ke te coins iaon Kiribati? ko rabwa.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa te titiraki mai iroun te temanna te Tia Tei ae karineaki mai Tabuaeran ao aio kaekana:-

I kukurei ni kaongoa te Tia Tei ae karineaki bwa a tia n roko maibibi ke coins iaon Kiribati. E rabwa.

Tibiika ; Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tekiau Aretateta ; E rabwa te Minita ae karineaki bwa ngaia a roko te naan coins ngkai iaon Kiribati. Ao e koaua bwa I taku bwa bon tabekan te titiraki aio bwa I bon namakinaki te kanganga n taai aika nako. Ao ni bong naba aikai. Ao tao e koaua n am kaeka tao e tuai otinako am maibibi anne ngkana ngaia. Ao ngkana tao e a tia ma tao e aki buoka naba te kanganga aio. Kanga e a bon riki bwa te kanganga ngkai nakoia te botanaomata ni kabane ni kabuta aon Kiribati. tao e raoiroi riki are ko kaan ma te titoa are ko mena irarikina bwa are e koreaki aram ao ko kona ana am nikira n te bong are imwina.

Ngkana ko buti inanon te kawai kaain Betio nako Bikenibeu ao ana kabooa aia bakete n tikareti n te $5 n taara ao a kangai, e aki reke am nikira ma ao anne am mwane bwa e aki reke am bwai. E bon kamimi te

bwai aio kanga buokan te titiraki, e bon kanga n reke te aekaki aei ae e a bua te maibibi akea e kanga n riki iai am atatai iai. Ko rabwa.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon.Dr Teuea Toatu : E rabwa buokan te titiraki ao e koaua eng kanga ti tuai raoi kanga te kantaninga bwa are taian coins aikai a roko kauouan wikin September ao e rangi ni bubura mwaitina bwa bon te itera ni mirion are nanona 10c,20c,50c, $1.00 ao $2.00, ao mwaitina ni kabane $500 te ngaa ae roko ae bon teuana te container are te 40 ni buuti container. Ngaia kanga ti kubanako ngkai iai naba te kanganga bwa I taku bwa e na riai n tia n toki te kanganga anne.

Ao tao ibukin Kiritimati e koaua e tuai nako tibwana Kiritimati ao te Aono n Raina ao iaon kawaina n nako ma ti aki kona n taekinna bwa ni ngai bwa are kanga e bon tabuaki ae ti na kaota tain mwanangana bwa are ti taetae ma te mwane ae e rangi ni mwaiti. Ma iaon Tarawa I kubanako ngkana tao e koaua ngkana e bon teimatoa naba te kanganga anne bwa I taku bwa e nang riai n tia n toki. Ao tao ni ikotaki.

Ao ibukin kaekan am titiraki anne e a kangaara ni bane te coins. Ao e koaua anne bon te titiraki teuana ae e a rangi ni kakaongora, bwa are bon angin ara katei are tao tia bon numwarooa te coins a taunna kanga iai te rongorongo tabeua bwa a manga kabuekia bwa e aonga n reke bwa te koora ke tao te tirewe. Ma ngkam bwa kanga akanne taian rongorongo ma ti a tia naba ni kataia n tuanga naba temanna ae e na karaoa ana investigation tao tia manga aki kakoaua ae aongkoa e na kabuekaki te coins bwa e na rairaki nakon te koora ke te tirewa.

Ao tao e bon koaua kanga taeka ae ibukin ae tare te coins tao e koaua ti bon tauna ara mwane ke tao iai tabeman are a bon taua. Ma te kantaninga bwa e nang riai n tia n toki te kanganga anne ao e moamoa riki iaon Tarawa. E rabwa ngkana e na ibuobuoki anne.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tekiau Aretateta : E rabwa ana kaekaeka te Minita ae e rangi n nakoraoi ao ngaia ngkana $500 te ngaa ngaia e a koro tirana e a rang tira anne. Ma kanga buokan ara titiraki ngkana e a manga bane $500 te ngaa anne ko a manga otanna naba tao ai $1 te mirion. Iai kerikaakin ana mwane te Tautaeka ni Kiribati ngkana e a kakaoa naba te koin mai tinaniku, e kaboaki te koin anne ke e aki. Kanga ti buokan te titiraki. Ko rabwa.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti.

Hon.Dr Teuea Toatu : Eng e raoiroi e rangi n tikiraoi te titiraki. Eng kanga aio ti tekeraoi bwa e ana aio ngkanne bwa ana kabanemwane te Bank. Kanga bon iai ngkoa ana charge ae anga iaon $5 te taara iaon $100 te taara ngkana $100 taraa ana value te coins ao e na tiatiniko $5 te taara. Ma imwin au maroro ma te CEO ao I bon tuanga bwa e na riai n aki karaoa anne bwa are kanga ngkai bon te Bank ae e na bon perform naba in a way ana function te central Bank e na riai naba ni ibuobuoki. Ao e rabwa bwa e reitaki ana headquarters i Australia ao a kukurei ngkanne bwaai akea te charge. Ao I taku bwa n taai aika ana roko ao ana bon bae n charge. Ngkanne tao e koaua tao e nang manga reke bwa teuana ngkanne tao n te kaoti sharing ke tao ti nang bon anaia bwa ara mena.

Ma are aio e rabwa bwa e kaota aron te birimwaka ibukin kabonganaan te mwanen a ra economy aio. E rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki te kabanea n tai.

Hon.Tekiau Aretateta ; E rarabwa ae taekinna te Minita ao e rangi ni matata. Ao e koaua tia boutoka are e na kakaeaki bukina bwa tera bukina bwa e a babane te maibibi. E koaua kanga e a tibwa reke n taai aikai ma e raoiroi bwa are e taekinna te Minita e na kakaea angana. Ao I a karinna naba ma raon te $100 te taara kanga ngkai ngkana ko a roko n te Post Office ke te Bank ai te $10 n taara ngkana ko buuta $5 te ngaa ai te $10 te taara ko a kaan ae ko rang karoaroa am mwane n otinako. E a bon aki nonoraki aio ngkoa, ao arei are ti te $100 n taara ti iraua ko a nako naba ko a karinna naba ko bobwai. Ao ngkai e tuai man noraki te $100 taara e kona naba ni kakaeaki naba rongorongon aio bwa e a bwanga iaa te $100 n taara. Ao e buakaka naba ao a manga kabuekia naba bwa e aonga ni manga riki ni koora. Kanga bon ti te titiraki ni ibuobuoki te Minita ae ko karineaki ko rabwa.

Tibiika : Te Kauoman ni Beretitenti e nakoim.

Hon.Dr Teuea Toatu : Eng e koaua naba kanga e rangi karau nano are te note are te $100 ao tao ai bon te $50 naba te $50 bon iai naba ma kanga e kuri naba n ti aki aekakina akekei ae kanga e na mena. Ae bon iai taian kanamakin ae ti bon aki toki n raa arei ma ti bon tabetabekia naba n te Kabineti. Ao kanga tia roko n are te taina ti rang bon karaua are ti rang break, ti a kanakoia Bureitiman bwa a rang bon nako ni break ana tabo temanna te aomata bwa e nang bon tuoaki moa bwa e koaua bwa are ti ongo bwa are te suitcase ae e a kaonrakeaki n $100 n taara ke te $50 n note ke taian raa.

Ma are kanga a tuangaki iroun ara legal adviser bwa ti aki kona ni karaoia e kanganga ae ti nang bon nako naba ni karaoa te break n akea kanga tao te koaua raoi. Ma ngkam bwa kanga anne tuangakira ma kanga tao e koaua tao aikanne taian kanamakin ma ti kaawa naba ni bure ngkana ti rang mwakuri iaon te kanamakin. Ma e koaua ngkana tao e a bon aki tatare te $100 n note ke $50 tao bon iai tabeman ae a bon karaua n numwarooia. Ao tao e na koaua ae ti mwakuri naba iaona ti karaoa naba taian mwakuri ni kakae iaona. E rabwa.

Tibiika : Ao e a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Abaiang Hon.Dr Kautu Tenaua ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin Mwakurian Karikirake ao Kateimatoan Korakora Hon.Willie Tokataake e nakoim te Tia Tei.

TERA BUKIN AE E A TOKI TE KARIKIRAKE IBUKIN MWAKURIAN TE RAN IAON KAAWA AIKA AONOBUAKA, TUARABU AO TANIAU I ABAIANG

Hon.Dr Kautu Tenaua : E rabwa te Tibiika ao aio te titiraki:-

Iai te karikirake n te ran i Abaiang ni kaawa aika Aonobuaka, Tuarabu ao Taniau. Ma e a maan ngkai n tia n toki te mwakuri. I kan butia te Minita are e rekereke ma te karikirake aei bwa tera bukina ae e a toki mwakurian te karikirake aio? ko bati n rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker e rabwa riki te Tia Tei n ana titiraki ao aio ana kaeka te Tautaeka:-

Madam Speaker, te karikirake n te ran iaon kaawa aikai bon kanoan te karikirake ae KIRIWATSAN are e a bon tia n roko n tokina ni 2019. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Dr Kautu Tenaua : E rabwa ao eng bon te bubuti nakon te Minita ao tao naake ana staff ake a rekereke ma aio. Tera ngke iai angan tao te reirei man te bwai ae e a tia n reke aio bwa tao 3 te ririki n nako. E kona n are e tararuaki raoi te naan karikirake bwa are ngkai e titebo ma e a katuaeakaki Abaiang bwa te karikirake are e a tia n roko ikekei are e a tia ni kabaneaki te mwane iai e aki roko n te tia ao teniua ni kaawa. Ao inanon te maroro n te ingabong aio ao e rangi ni korakora te tangiroa ibukin kainnanoakin te ran. Ao ti ataia bwa te ran te mauri ae bon akea te aomata ae e kona ni maeu ngkana e aki anganaki te ran ae raoiroi.

Karokoan te ran bon te bwai teuana ma itiakin te ran bon te bwai teuana.

Bwa e bon kaokoro ae te ran bon ti te supply n te ran bwa are te portable water. Ao ti tuai naba roko n anne. Ngaia are ti na bon bubuti nakon te Minita ae karineaki ma am koraki bwa riki ngkai e a rangi ni korakora te tarika iaon Abaiang ao iai angan manga tera aron karaoan te babaire ibukin karikirake aika aki tia aikai. Ao e bati n rabwa.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Abaiang ni buokan ana titiraki. Ao tao e na uringa te Tia Tei ae karineaki n ana kaeka ngkoa n ana titiraki n te Auti n Tei ae nako iaon kanga tangiran te ran iaon Abaiang. Ao au kaeka nakoina n te tai arei e a bon tia ni waaki ara tabo ni mwakuri ma ti na moanna moa man te kaawa are ubwanteman.

Ao I kukurei n taekinna bwa e a tia n tia ao ana bon manga taraaki naba nikiran karikirake. E a taraaki aio ibukina bwa te karikirake are e a karaoaki ni KIRIWATSAN n te tai ae nako ao tao ti bon kakoaua ni kabane I taku bwa ngaira ni kabane aka iti bon ataia bwa e bati te nikira ni mwakuri are tao aki tia n te tai arei e a bane naba korakoran te karikirake anne. ngaia are te Tautaeka e a tia ni motika ana babaire naba bwa e na manga rimwiaki kanga te karikirake aio are bwaai ake aki tia n te karikirake are KIRIWATSAN ngkai ara koraki ana manga keiaki n ririmwia ni kataia ni katiai n te aro are kanga e na koro nanon te kantaninga are iaan te karikirake arei. Ao te bwai ae e rangi ni kakawaki riki bwa bon kantokan kainnanoia te botanaomata aongkoa ana riai n tia ni mabiao n te karikirake are e aki koro nanona. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Dr Kautu Tenaua : Ao e rangi ni bati n rabwa te Minita n ana kaekaeka. Ao tera ngke e kona ni waekoa n tia aio bwa are n aron ae ko ataia ao ti bane n ataia bwa e rangi ni kainnano te ran ibukin marurungin te aomata. Ngaia are I karabwarabwa ao I reita naba te karabwarabwa ibukin te naan mwakuri aika a tia. Riki are i Nuotaea ao are i Ubwanteman e bati n rabwa te Minita ma ana koraki n aron butimwaean te naan bubuti n aron aikai. Tera ngke arona bwa e waekoa n tia naba aio ao e bati n rarabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake ; Ko rabwa Madam Speaker ao n aron ae I taku ae e wene inanon ara work program

ke tao aia beba ni mwakuri ara koraki ao are e na bon waakinaki ni kataaki ni kakaeaki angan kabirimwakakin te naan kanganga aikai. E moarara riki n taai aikai bwa e a bon rangi n noraki kainnanoakin tangirakin te ran. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Dr Kautu Tenaua : Akea bon ti te taeka ni karabwarabwa ao I kaunga te Minita ma ana koraki bwa tia bon bubuti tera ngke e kona n reke aron butimwaean te bubuti aei. Bwa e rangi n rarabwa aron ibuobuoki aika ti a tia n noori mai mwaaina. E bati n rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Willie Tokataake : Ko rabwa Madam Speaker ao n aron are I taku ti na keiaki ni kataia ni kakoroi nanon kainnano aikai. E rabwa.

Tibiika : E a bon bane buokan te titiraki ao tia nakon are imwina e na tabekaki te Tia Tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang Hon.Taberannang Timeon ao e na kaekaaki iroun te Beretitenti ae karineaki HE.Taneti Mamau e nakoim te Tia Tei.

TERA BUKINA TE TAUTAEKA E BUUTA KIRIBATI MA TE FORUM

Hon.Taberannang Timeon : Ko rabwa Madam Speaker ao aio taekan au titiraki ae nambwana 84 n te Ota Beba n te ingabong aei:-

E kona te Beretitenti ae karineaki ni kabwarabwara ibukin ongoraan te botanaomata bwa tera bukina ngke ana Tautaeka e buuta Kiribati man aia bootaki aban te betebeke ae te Forum.

Tibiika : Te Beretitenti am kaeka.

HE.Taneti Mamau : Madam Speaker ni kaekan ana titiraki temanna ae karineaki mai Tabiteuea Meang ao I kan taekinna:-

Bwa bukin otinakon Kiribati man aia botaki aban te betebeke ae te Pacific Island Forum bon kamwinibaeaia ao bwainikirinaia aba aika a uarereke inanon te Forum n aron aban te betebeke Meang ke Micronesia ke North Pacific, ni ikotaki ma Kiribati inanon ana babaire te Forum ibukin rinean te Tia Koroboki ni kabuta. Ao ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taberannang Timeon : Madam Speaker e rabwa te Beretitenti ni kabwarabwaran aio te Tia Babaire. Ao buokan te titiraki e kangai aio am kabanea n tamaroa ae ko a buuta Kiribati man te Forum bwa e na akea bwanaan Kiribati n te botaki ae moan te kakawaki ae te Forum ae bon kaain te botaki anne bon angiina aba

aika a uarereke te Tia Babaire. aio ana kabanea n tamaroa ara Tautaeka ae karineaki ni buuta Kiribati man te Forum. Nanona ti tuai man kaaina te Forum ni karokoa te tai aei imwin butakinakora anne te Tia Babaire.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E rabwa buokan te titiraki ao e koaua anne ana kabanea n tamaroa ao ni babaire te Kabineti are e na kateimatoa bwa ti aki te aba ae ana bwabwainikirinaki kaaina. E riai n ataia naba te betebeke bwa Kiribati te aba ae e na riai n anganaki naba karineana ao inaomatana ni karaoi ana babaire aika eti. Ao e rabwa anne kaekan ao au kantaninga bwa e matata e rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Taberannang Timeon : Ao e rabwa te Beretitenti Madam Speaker ao ti mimi n ana karaki bwa e memena iaa te Beretitenti nanona e aki kona ni karina bwanaan Kiribati man te tai are e inaomata iai Kiribati ao ti kaaina te Forum akea Kiribati ae e a tia ni kitana te forum bwa e rin bwanaan Kiribati. nanona e aki kona ni karina bwanaan Kiribati ao ibukin ana aki konabwai ao e a kitana te Forum n aki manga okiria kaain Kiribati. E kona ni kabwarabwara aio te Beretitenti.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : Ao e koaua te aki konabwai kanga boton te kantaninga ma boton te kantaninga bwa kona katea riarian abam ae Kiribati bwa ti aki te aba ae e na bwainikirinaki. Ao e na ataia te Tia Tei mai Tabiteuea Meang ae e a rurung te kan roko ni kabwara bure. N reitaki naba ma aba aika a bubura a uota aia kabwara bure bwa ataia ae Kiribati e kateitei iaon te koaua ao a namakina aia kairua ao a roko ngkai ni kabwara bure. Ae iaon kawaina ma temanna ae e tataninga ngkai ao tao e tia te Auti n Tei ao e na roko bwa anne aia babaire aban te betebeke ae a kairua. Ao ngkai e a kona ni kaota Kiribati te kairua ao e a reke kanga te mama irouia. Ao a bubuti bwa Kiribati I bon taetae ma te Prime Minister mai i Biiti ao e bubuti ko kona e reke am tai i Biiti ao ti na maroro. Ao ngaia I kangai are e a wene ana reta Kiribati imatami anne bwanaan Kiribati ao e uki ana mataroa Kiribati ngkana kam kan nakomai ni maroro ao ti tauraoi ni butimwaai ngkami.

Ao ae iaon kawaia iai ae e a tia roko ma are e anga buaka rokona bwa are I nako ni motirawa. Ao e rabwa.

Tibiika : Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon : Madam Speaker ao e rabwa te Beretitenti eng ma otara te Beretitenti bwa a rangi n raraoma kaain te betebeke n te botaki ae te Forum bwa te bwai ae karaoia Kiribati e nang karekea te maenako te split. Are ngaia tao antai kaain ngkanne te forum ae e na tiku ao tao Kiribati teuana tao North Pacific n te FSM ao antai riki te Tia Babaire. Ae te koraki aikai kanga a mena n ana itera America te Tia Babaire are e bon oti naba n ana kakao te Beretitenti n America are e aki roko iai Kiribati n takarere te Tia Babaire bwa are e aki mena n te Forum.

Ti nanokawaki te Tia Babaire bwa te bwai ae karaoia ngkai te koraki aikai a kataia ni kaoka nanon teuaio bwa e na oki bwa e bure te bwai ae karaoia te Tia Babaire. Bwa e nang split te forum e nang bwenauia ao iai te aba teuana are e rangi ni kukurei n noora aio te Tia Babaire. E ngare bwa bon kaotan ana aki konabwai ara Beretitenti aio ibukin abana ae Kiribati. E aki rin bwanana te Tia Babaire e aki rin bwanana ao ngaia e a babaka n ataei are titebo ma te teei, te Tia Babaire ae a manga kamangao naba te koraki aikai te Tia Babaire. Teuare e karaba matana arei.

Tibiika : Ao tai kakarongoa bwa are e taetae moa te Tia Tei karinerine bon iroumi e nakoim te Tia Tei.

Hon.Taberannang Timeon : Eng bon ana aki konabwai te taeka aio te Tia Babaire titebo ma te teei are e e aki anganaki ana kanre ao e a un, n nang kitani ngkami bwa ngaia ka maki anganai au kanre kam ira nanou. Nanona bon ana aki konabwai ni karina bwanaan Kiribati te Tia Babaire n te Forum are aba aika inaomata te Tia Babaire ao e kaainaki irouia te naan Prime Ministers ma Beretitenti te Tia Babaire. E aki rin bwanana ibuakoia tabon ana roro te Tia Babaire. Ao ngaia e a karekea Kiribati bwa kanga te aba ae kangare bwa e kamanga ti ibukin ti anne te Tia Babaire.

Ngaia are ti nanokawaki n te bwai ae karaoia ara Beretitenti ae karineaki ao e aki okira Kiribati ao e a bon karaoia naba ni bon oin nanona. Aio ae kananokawaki te Tia Babaire. Ngaia are ti nanokawaki n te bwai ae karaoi ate Beretitenti ao ti butia bwa e na waekoa ni kaoka Kiribati nakon te Forum te Tia Babaire ko rabwa.

Tibiika : Te Beretitenti.

HE.Taneti Mamau : E koaua e rabwa buokan ana titiraki tao I aki ataia bwa tao e korakora te bakantang bwa ai tibwa te tai aio ae Kiribati a roko aba aika a bubura ni bubutia. I aki ataia bwa ibukin tera? ao e bon eti bwa ti teimatoa n onimakina te Uea bwa ti na kakaraoa ae eti ibukia ara botanaomata. Ao kakaraoan ae eti ao are a bon namakinna taan kairiri

aika e ngae Australia ma New Zealand a bubuti naba. America e butiai naba America ao e karokoa ana tiim America ao ngkanne I aki koaua bwa tera ae akea bwanaan Kiribati iai.

Ma e na matata nakon Kiribati bwa te babaire aei e kuri kanga ni itikaokao bwa e bon reke n aron au kabwarabwara are e a birinako naba mai iai te tia titiraki bon rineakin te Tia Koroboki ni kabuta ae babakanikawaiaki aban Micronesia. Ao antai aban Micronesia? Ngaira, Matiare, Palau, Nauru ao FSM ao anne ae ti uneakinna bwa e a roko ana tai Micronesia ni katoka ana aomata n te kain tekateka. Bwa ana kabanea n aomata Micronesia bon ara aomata are Sir Ieremia Tabai 1995 ke 1996. Ao ai bon akea naba ana aomata Micronesia ana ongo kaain Kiribati ana ongo kaain Kiribati n tekateka n aban te betebeke n Tia Koroboki ni kabuta ni karokoa te tai aei. Are e rangi ni bane te raaun ao ngaira taan kairiri n aban Micronesia e a boo ara tai. Ma tera ae riki? a manga taku bwa akea te boraraoi anne ao tia taku e a tau tia kariaia bwa are akea te *Gentlemen agreement* are ai ana tai Micronesia tia kariaia. Ao manga tera ae riki? tia katanoata bwa e aoria n transparent ao e a manga katanoataki ao antai ae roko ana application ngke e katanoata te Forum ibukin mwawan te Tia Koroboki ni kabuta bon ti ana aomata Micronesia. Ao tera ae riki a manga taku. Tia kauka riki te tai bwa ana kangaraoa aia aomata ae tekateka iai ngkai ae te Prime Minister ngkoa n te Cook Islands ma are ngkana ko Beretitenti ko Prime Minister e aki rangi ni bebete te kerikaaki man te kain tekateka.

Ma are e a in te katanoata ao ti ana aomata Micronesia ao anne ngkanne are e a boraraoi Micronesia kam a bwainikiriniira ti rang buutaki man te Forum ao tia bon bane naba ni buutaki ngaira ake aba ake nimaua. Ma tera ae e a riki ti aki ataia bwa a manga oki raora ake 4 n aba ao Kiribati ti a tiku n taua te koaua are e rang katebenakoaki bwa e rang katokaki bwainikirinaia aba ake a uarereke. Ngkana aki kona n taetae aba ake aua Kiribati e ninikoria n teirake n taetae. Ao tera ngkai ae a roko ni kabwara bure bwa ae a bwai n rang ao aban Micronesia ake 4 ae a roko ngkai ni bubuti bwa a kabwara aia bure.

Ao I kaongoa te Kabineti ni mwanangau ngkai aei nako Aikubita ni kaea te COP e a bon roko temanna te tia kairiri mai Palau e a bubuti e a uota bwanaia naake teniman Nauru, FSM ao Matiare. I a bon roko ni uota bwanaaia ni kabwara bure nakoim ao tera ngkanne anne. E aki raoiroi ae e rangi ni katokaki bwainikirinaia aba aika a uarereke e rang katokaki bwainikirinan Kiribati. Ao e na ataia te aonnaba bwa Kiribati te aba ae iai

ana katei ao iai ana koaua. Ao e rabwa.

Tibiika : Ao e a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Butaritari Hon.Tinian Reiher ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukia Aine te Roronrikirake, takakaro ao Kamweraoi Hon.Martin Moreti e nakoim te Tia Tei.

NORAN RIAIN KARAKAAN AIA MWANE KAARA, TAAN AKI MWAKURI AO MWAUKU

Hon.Tinian Reiher : Ko rabwa Madam Speaker ao e kangai au titiraki n te tai aio:-

Te bubuti nakon te Tautaeka bwa e kona n noora riain teuana karakaan aia mwane kaara aia mwane taan aki mwakuri ao aia mwane mwauku. Ngkai e kakoauaki bwa iai keraken boon te maeu. Ao te kauoua bwa e na teimatoa ni bwaka ana mwane te mate ibukin teuana ke uoua namwakaina kabanemwane ake a rekereke ma barongaan aron te mate? E rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita am kaeka.

Hon.Martin Moreti : E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki temanna mai Butaritari ao aio ara kaeka:-

E tauraoi te Tautaeka ni kamatebwaia te tabeka aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tinian Reiher : Madam Speaker I rangi ni karabwa te Minita ngkai e butimwaia bwa e na kamatebwai. E koaua bwa te bwai ae te kamatebwai e bon kona n rangi n reianau Madam Speaker ao eng kanga I bon ti kan kaotia bwa e reke au tai n okirikaaki ni maroro ni kaongora. Ao aio kanga te tabeka teuana ae a bubuti bwa tao bon iai namakinan ae iai keraken boon te maeu. Ao eng tao ti bon kona ni kakoaua Madam Speaker bwa ngke e otinako te mwane are $4 te taara n te tine ae ti bon ataia bwa $4 te taara n te bwai ae te ben aio ngaira kaain Butaritari kanga ti aki rangi ni mabiao mai iai, bwa are e uarereke ara ben ao e bon uarereke naba mwaitia aika a benben. Ao ngke e a manga otinako naba aia mwane taan mwakuri ao e kerake aia mwane te naan kara. Ao tera ae riki Madam Speaker akea keraken boon te bwaa ma e kerake boon bwaai.

Ao e bon eti anne bwa are n aia koaua taan rabakau iaon kakamwakurin kaubwain te aba are ngkana e a rawata riki ana kona te aomata ni kabobwai bwa e a rawata riki te mwane inanon baina ao ko bon kantaningaia bwa e na kerake.

Ngaia are aongkoa N na bon kawenea bwa te bubuti bwa tera ngke arona bwa e butimwaia te Minita ae karineaki ao tera ngke e kona ni waekoa n noora te itera aio ni kabaitia ana kamatebwai Madam Speaker. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Martin Moreti : E rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki buokan te titiraki mai iroun te Tia Tei ae karineaki ao e koaua tao n aron are tao e aonga ni matata naba irouia ara botanaomata aron kanga biribirin rakan taian mwane ni ibuobuoki aikai. Ao I kan kukurei n ikan kaoka rikaaki aron taian bwaka mwane mai moana. N aron are tao e aonga ni ibuobuoki naba biribirin ao bibitakina n te tai teuana ma teuana.

Ao I taku bwa aikai a waaki te bwakamwane irouia kaara e waaki ni 2004 are aongkoa te ririki are i 70 ao ti $40 te taara. Inanon te tai ae e aki rangi ni maan ao e a manga kerake ni 2011 bwa ai manga ngkana ko 67 am ririki nakon 69 ao e a manga reke iroum $40 te taara ao ngkoe are 70 am ririki e na reke $50 te taara.

N te tai ae kanga e aki naba rangi ni maan n 2015 ao e a manga kerikaaki te ririki nakon 65 e a reke ngkanne iroum te $50 ao ngkoe tei 70 e reke iroum $60 te taara. Inanon te term aio ao tao aongkoa tao I a Minita n te tai aio 2020 ao e a birirake bwa ngkana e a koro 60 am ririki ao e nang reke ngkanne iroum are $100 n te uoua ni wiiki. Are ti a tia ngkai ni karaoia bwa ai $200 ni katoa namwakaina.

Ibukia mwauku ao n 2019 ao iai naba keraken aio bwa $30 te taara ibukia mwauku ae reke ngkai n te bwaka mwane irouia mwauku $50,$60,$70 ao $80 ni kabotauaki ma ngkoa are n te tai are mai mwaaina are ti $30,$40 ao $50. Ngkana tao e na ibuobuoki aio te Tia Babaire ibukin tao te kamatebwai ao tao imwina tia manga taraia. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Tinian Reiher : Madam Speaker e rangi n rarabwa te Minita ao e koaua kanga I aki uneakina kanga te kamatebwai ke tao tera ke taian raka ni mena. Ao ti karabwarabwa nakon te Tautaeka bwa e koaua are iai te kerake. Ma n aron ae I taekinna ngkana e kerake te *verging power* iroun te aomata Madam Speaker ao te *cost of living* e birirake bon anne aron butina. Ao ngkana ko noria n te tai anne bwa e kerake te $4 n taara ao e raka aia mwane kaara ao e bwaka aia mwane te naan aki mwakuri ao e kerake aia mwane mwauku, ao tera ae riki Madam Speaker. E a bon birirake naba akea te raka ni boon te bwaa ao ngkai e a

manga raka boon te bwaa ao tera ae riki Madam Speaker.

Tia roko n $3 tabun te taara boon te ika a bon bane ni biririake te Ox-palm ngkana ko kaboa i Butaritari Madam Speaker $10 te taara ao iai ae raka riki. Ao anne ae e a kaotia Madam Speaker ao ngkana tao arona bwa ni bubutia te mena bwa e na bon noora te trend n te cost of the consumer prize index. Bwa are ngkana ko noora aia filters kaain te statistics ao bon iai te kerake ae biririake 4% n te ririki ae nako ao ngkai 3% tabun. Ao e ngae ngke arona bwa iai te kerikaaki n te change man te base ma are man te pace e *increase* e ngae bwa bon ti te *change* ae aongkoa e aki rangi ni mena bwa are aongkoa e kerikaaki teutana n te ririki ae 2021.

Ngkanne ti tuai noria n te ririki aio Madam Speaker bwa are e tuai bane te ririki. Ma tia bon kakoaua naba bwa e biririake. Ma e aoria bwa I a katikua nakon te Minita bwa I a butimwaea bwanana. Ma N na ti bubuti ngkanne iaon are te kauoua raoi ni mwakoro bwa ngkana e a kona n riki ni kamatatai iaona Madam Speaker e rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Martin Moreti : E rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki buokan te titiraki ao e koaua ni mwakoron te titiraki naba are e tangiraki iaan kanga tarakia kaara ngkana a kabuanibwai ao e na kona n reke teuana ke uoua te namwakaina aia mwane imwin mateia bwa e aonga ni kona ni ibuobuoki ibukin tao te tarau ke tao imwin te kakumekume n taian tao. Ma N na butia te Tia Tei bwa aio e kona ni manga mwemwe bwa tao te onono bwa n aron are ara tua ngkai ibukia kara ae ibukin te tai ae ngkai ae e a tia ni wene, are section 8(1) are ngkana e koro 60 am ririki ao ai bon $200 naba flat n akea aongkoa ngkanne te namwakaina are imwina e aki kona e aki mwaneweaki tao n ara act ae ngkai ke tao n ara tua ae ngkai. Ma tao e kona ngkanne ni manga karaoaki te onono ae boo uke tao ni katamaroaki e aonga n tobwaaki te tabeka ae tabekia te Tia Tei ae karineaki n te tai aio. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tinian Reiher : E rabwa Madam Speaker ao kanga I aki rangi n ota raoi bwa kanga aio te bubuti nakon te Tautaeka Madam Speaker. Ma ngkana ngaia bwa anne kanga tao te bwai ae e riai ni karaoaki ao ngkanne tia bubutia te Tautaeka bwa tao e a karaoa te onono tao n te tai ae na roko ngkana e noora riaina. Ma I butimwaea bwanaan te Minita ae karineaki I taku bwa e rangi ni bwana raoi te Minita ao e rangi n tamaroa ana kaeka bwa ti taku bwa ti noora kanga matoan taian bwai ae ti tabekia. Ma ti bon katikua bwa

kanga bon te bubuti nakon te Tautaeka. Ao I ti kan okira riki are kanga te moan are te mwane are aongkoa e na karakaaki. Bwa ngkana tao arona bwa e mena bwa ti bon noria bwa aia mwane naake taan aki mwakuri bon ti $50 te taara n te namwakaina.

Ao ko a bon tia noria bwa tera aroia ara roro are kanga a mena n are te aki mwakuri. Bon te koraki ae taan kakariki iai ae bon te naan ataei aika a mena ao ko a noria teniman aman natia Madam Speaker. Ao ngaia are aongkoa tao ti na kataia riki ni manga katuruturua riki nakon te Minita bwa tera ngke arona bwa e noori naba itera aikai nakon are e a bon keraaken te maeu, boon te maeu. Ao ngkana tao e bon taraia ngkanne ma aron mwaiti ate koraki aikai akeke ngkana ko bon noria ao ko bon nanokawaki teutana bwa ko bon ataia bwa iai te rawawata bwa are bon te roro ae a rangi n ataei ao ngaia a kona n teniman aman niman natin temanna.

Ngaia are aongkoa I ti kan katurua nakon te Minita bwa ngkana e noora te kamatebwai ao e taraa naba te itera ngkanne are noran aron te kanganga irouia. Ao ngkai e a birirake boon te bwai ao $50 n taara ngkai bwaai ake ko kabooi n te ririki ae nako tao e roko nimaua ae reke, ao ngkai n te ririki ae ngkai e a kerake boon te bwaa ao bwaai ni kabane a bane ni kerake tao ti teniua te bwai ae reke.

Ngaia are e aoria bwa I a katikua nakon te Minita ao e rangi n rabwa te Minita ae karineaki. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Martin Moreti : Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia Tei ae karineaki ni buokan ana titiraki ni kaoti kanganga tabeua ake tao a na bane ni wene inanon ara kamatebwai n aron are e a tia ni kataia ni katereterea. Ao e koaua e aki raroa nako te Tautaeka ma te nano ae itiaki mai iroun te Tia Tei. I taku bwa aikai ngkai ae ti bon kataia ni babarongai. Kanga ara kakamatebwai ngkai ao e koaua rakan boon te maeu e rekereke ma te bwaa. Ma I aki raraoma bwa n aron ae tia n taekinna te Minita are tabena tao ngkana e na manga kerikaaki ara kantaninga ngkanne tao ana manga kerikaaki ngkanne aron boon bwaai bwa aonga ni manga kona n okiri aroia ao ibukia tao taanga. Kanga ara kantaninga bwa ngkana taanga ao iai tabeua utu ae kanga ti kakoaua bwa a teimatoa n akea aia kanganga n teina ae ngkai ma ti kakoaua bwa ngkana taanga a kaai n aki mwakuri ai $100 naba te taara. Ao ngkana tao teniman natia naba aika aki mwakuri ao a roko naba n te roro anne tao ai $150 naba tao nanona ikotana $250 tao n te namwakaina iroun te utu teuana ma

teuana ao tao ngkana a kau nati riki irouia akana a ikawai. Ao ngkana manga iai aia kara bwa are ai $200 kanga bon te kantaninga ae abwabwaki bwa te Tautaeka e kataia n tobwai kanganga aikai ao e kataia n angania ara botanaomata bwa ana rang akea tao te taeka ae aongkoa te kainnano ke tera, bwa are tia bon bane ni mwanemwane n aron ae kanga ti noria n taai aikai.

Tao a bon kareketai taan bitineti ma tao aio tia katikua nakon tao te Minita are tabe ma tao bitineti bwa tao e a manga kataia n taratarai aekakin boon bwaai ngkana a manga bon birirake. Iai aika a manga bon aki manena ao iai ake a manga riaon ngkana a tia ni boo. Tao aikai titiraki bubuti nakoia ara taan bitineti bwa tao a manga taratarai aikai bwa aonga ni kona n teke nanon ana kantaninga te Tautaeka ibukin tobwaan ao kamaeuraoan tei Kiribati. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Tinian Reiher : Madam Speaker e bon uarereke buokana bwa are e bon ataia te Minita ae karineaki bwa e ngae ngkana e bwaka boon te bwaa nakon te ingabong ao boon bwaai aki bwaka. Bon anne te trend n taai nako are ana bon tiku boon bwaai. Tao bon ti te naan bwai ae ana kerikaaki boon riki te naan bwai akana a mena n te price control. Are bon akea ana kona te Tautaeka n aio ni manga tuangia taan akawa bwa ana kauarerekea boon aia ika ke tao te naan bitineti Madam Speaker.

Ngaia are e aoria bwa are ti aki kan kaboo rabakau ma te Minita ma eng ma kanga manga tein ngkai ana kaeka te Minita kanga titebo ma e bon aki butimwaeaki. Ma e aoria bwa are tao e a bon tia n taku bwa e na kamatebwaia ma tia katikua n anne Madam Speaker ao kanga tia bon karekerekea bwa are I aki taekiniia akeke naake a ikawai riki. I taekinia te roro riki are kanga a iein ai tibwa 20, 21 te ririki akana a bon maeka bon irouia ao ko noria ae bon iai te kanganga ae a kaitibo ma ngaia Madam Speaker.

Ma e aoria bwa I a katikua nakon te Minita ae karineaki.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Martin Moreti : Ko rabwa te Tia Babaire ao e rabwa riki te Tia Tei ao tao N na kabwara bure au kaekaeka kanga e na biri n rang negative bwa e na boutoka te kantaninga. I taku bwa I mwaneweia ae na tobwa are e kataia n tabekia n te tai aio ao a bane note ngkanne ara koraki tao e aonga n ae ti kamatebwaia bwa tia uotia bwa te bubuti nakon te Tautaeka aio bwa tao e na manga tarai itera tabeua n aron are e a tia n tabekia te Tia Tei temanna ae karineaki mai Butaritari. Ti na taraa te mwaiti ni

mwane ae $50 ti na manga tarai rakan boon bwaai ao ti na taraa are tao oneakin te tua ibukia kaara. I taku bwa akanne ngkai ae I mwanewei n te tai aio ti a bane n tobwai bwa kanoan ara kamatebwai ao antai a e na ataia bwa are e a bon toki te term aio ao manga te ririki ae boou tao te term are imwina tao e na manga boo te compete ngkanne bwa are tao ai ti aki $50 te taara bwa tao ai manga iraua.

Te mwane ni kara are tao $200 tao ai manga iraua bwa are manga bon kanoan te motinnano aika a boou inanon taai aika imwaira. Ngaia are e na aki raraoma te Tia Tei ae karineaki ti mena irarikim n taai nako ti na tobwai am kanganga ma am botanaomata ma ti kakoaua bwa bon te kanganga ae tieuataake. Ko bati n rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : E a bon bane buokan ara titiraki anne ao tia nakon ara titiraki are imwina e na tabekaki iroun te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Harry Tekaiti ao e na kaekaaki iroun te Minita ae karineaki ibukin te Reirei Hon.Alexander Teabo e nakoim te Tia Tei.

KATEAN TEUANA TE JSS AE E NA TOBWA AIA KANGANGA KAAIN TE KAAWA AIKA KAINABA NAKO BUOTA

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa Madam Speaker ao aio au kateniua n titiraki n te tawanou aei:-

I kan butia te Minita ae rine n te Reirei bwa iai ana iango ma ana Tautaeka ni katea teuana te JSS are e na tobwa aia kanganga kaain kaawa aika Kaianaba nako Buota taiaoka?

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa Madam Speaker aio kaekana:-

I karabwa te Tia Tei ae karineaki temanna mai Tarawateinaieta ibukin ana titiraki. Aio kaekan te titiraki, kateakin riki teuana te kauarinan n reirei are mai inano JSS n abamwakoro ake abwabwaki bon kanoan ana motinnano te Tautaeka n te ririki 2020 ao e tauraoi au Botaki ni Mwakuri n rinanon te bubuti aei. Ko rabwa te Tia Babaire.

Tibiika : Te Tia Tei buokan am titiraki.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa ao I kaitaua te Minita n ana kaeka ao e koaua are kai a bon katerea bwa aio bon kanoan ana motinnano te Tautaeka n te tai aio ibukin kanga abamwakoro ake abwabwaki. Ao tao N na bubutia e bwaka naba Tarawateinaieta iaan tao te kainibaire anne Madam Speaker.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : E rabwa buokan te titiraki ao e koaua ti bon kakoaua bwa ngkana ko taraa naba Tarawateinaieta ao e bon rangi ni kau aomata bwa e rangi ni abwabwaki. Ao ti kakoaua te itera ae kanga nakon Tarawateinainano ana itera Tarawateinaieta e korakora te uamaenako iai te Tia Babaire.

Ao e koaua I taku bwa anne kaekana e bwaka iaan te motinnano aei Tarawateinaieta ma n aron au kaekaeka nakon Abaiang te Tia Babaire. Ao ti a tia ni mwakuria aron kanoan te motinnano aei te Tia Babaire bon ngaira ma te Botaki n Reirei. Ni kataia naba ni katinea ni warebwaia mwaitia ataei iaon abamwakoro aikai ma te distance te Tia Tei. Man taian kanganga ake ana riki ma te quality education te Tia Babaire are ti kataia naba n taraia bwa mwaitira ataein te tabo anne.

Ma e koaua bwa imwin ao ti a tia ni kawara Abaiang ti a tia nako ni kawenei kanga ara tamnei riki man te Botaki n Reirei are ti na kona n angania te tamnei are e kangai kam na tangira ae ngaa bwa ti na katea teuana ke tao ti na karaka riki te korakora n te tabo aei bwa e na rangi ni korakora riki. Ma e koaua aikai tamnei ae ti na uoti nakon te Tautaeka Tia Babaire ma are ngkanne tia uotiarikaaki imwin ate Tia Babaire imwin ara consultation te Tia Babaire ao ti na bon roko naba i Tarawateinaieta iaon aei te Tia Babaire imwin nako ara survey arena karaoia taan mwakuri aikai. Ti na manga bon kawari ngkami ao tia katebenakoa naba te Tia Babaire.

Tibiika : Buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa ao I kaitaua riki te Minita ao e koaua kanga e rangi ni karau naba are e a tia ni kabwarabwara ao e koaua tao buokan riki au titiraki. E koaua kanga ti katerean riki te kanganga. E koaua katean reirei aika kauarinan mai inano ngkana tit araia ao tao a bon waaki man 1998 ke tao nakon 1999. Ao ngkana tit araia ma te tai aio ao I taku bwa ai 20 tabun te ririki imwin kateakin te reirei ke te waaki ae katean ke e waakinaki katean reirei aika kauarinan mai inano.

Ngkana ti taraa 20 tabun te ririki kanga e a bon rangi ti aki te ririki ae kanga e uarereke bwa tit araia bwa kanga bon te ririki ae e a rangi ni maan. Ao I karaua kanga ni kamatebwaia naba ao n taraia naba bwa e a bon rangi ni korakora ana impact nakoia ataei aika a maeka n te aono aio. Ao tao e koaua tao ngaia teuana e bon rangi bwa ti taraa maanina ao katukakia ataei inanon te aekaki ni maan ae aekakina kanga titebo ma e bon karekea te nanokawaki ao kanga titebo ma ti nanoangaia ibukin, ti ataia bwa bon iai uruakin aia reirei bwa are ngkana

a waaki man te Primary akea aia kanganga bwa are bon mena iaon aia kaawa. Iai te naan primary inanon kawan Tarawateinaieta aika i mwaneweia n te titiraki.

Ma ngkana a rang eweka riki te mwaneka are iaona ngkanne I taku bwa bon iai te kanganga ae moan te abwabwaki Madam Speaker ao I taku bwa kanga ti bon nanokawaki bwa a rang nakea ngkanne ataei aikai imwina. Ma e aoria bwa ti kaitaua te Tautaeka ao aio tao e koaua tao bon Tobwaan Kiribati ao e a karinna n ana motinnano e titebo ma tia namakinna ngkanne bwa e rang tobwaaki ara kainnano ngkanne n te tai aio. Ao tao bon anne te bwana ni kaitau nakon te Minita ao tao I a bon boboa waem bwa tao e a kabirimwaaka aio nakon kanoan ana motinnano taiaoka. E rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo : Ti karabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao e koaua ti ota n te kanganga tao riki ataei ake tao a tabe ni n rikirake are a nako ni kaea te reirei ae tao e rangi n raroa nako ma ngaia. Eng e koaua are iai te taeka n rabakau are kanga tebonakin te rabakau ma te wanawana kona bon tebonna ibuakon te kanganga te Tia Babaire. Ao ngkana ko kona ni face te challenge aei te Tia Babaire ao I taku ngai bwa kona bon successful te Tia Babaire ko na moantaai n reireiniko kona kanga ni katairai kanganga te Tia Babaire.

Ma e koaua ibukin reireia ataei te Botaki n Reirei e na keiaki n taraia bwa ataei ana rangi ni kaan riki ma te reirei. Ma e kakawaki naba are te reirei are anganaki e na rangi ni quality te tabo are e mena inanona e na rangi n tamaroa naba te Tia Babaire. Ngaia are e na aki raraoma te Tia Tei mai Tarawateinaieta e aoria n aron ae I taekinna ti a tia n survey bwa ngke e otinako te motinnano aei kaain au Botaki ni Mwakuri a tia ni karaoi ni kabane kanoan te motinnano ni kabane. A tia ni kawenei bebaia ni kabane kanga imatan bon nakoira kanga ara bwai ni mwakuri kakoroan nanon motinnano aikai te Tia Babaire ma te cost ni kabane. Ao ngkanne n aron are I taekinna a kateia bwa aia tamnei ao ngkanne ai te consultation ngkanne te Tia Babaire imwain ae ti uotiarake nakon te Tautaeka Tia Babaire.

Ao e abwabwaki te mwakuri te Tia Babaire bwa are tiaki ti Tarawateinaieta naba n aron ae ti a tia ni karaoia Abaiang, Tarawateinaieta ao Tarawa ae ti na manga karaoia ngkai ao aba aika a bubura. Ngkana ko ataia bwa e abwabwaki abam nanona te motinnano aei ibukim naba te Tia Babaire. Ma te Botaki n Reirei e na keiaki ni kakoroa nanon te

motinnano aei ma te kantaninga bwa e na taraaki bwa tera are I a tia n taekinna arei te Tia Babaire are ara ataei ana bwebwerake bwa e na raoiroi aia reirei e na rangi n tamaroa aia kekeiaki ao ana riki ana bullet Kiribati ibuakon te betebeke nakon taai aika ana roko te Tia Babaire ao te aonnaba.

Tibiika : Kabanean buokan am titiraki te Tia Tei.

Hon.Harry Tekaiti ; E rabwa riki ana kaeka te Minita ao tao e koaua are kanga e a bon teretere n ana kaeka bwa iai te mwakuri ae e na karaoia nakon taai rake aika imwaira. E koaua I a butimwaea anne ma kanga e koaua n tein ana kabwarabwara te Minita ao tao bon iai naba kawaran ara abamwakoro aio tao ni kaineti ma kanoan te motinnano ae a mwakuri ma ngaia n te tai aei. E aoria akea te kanganga au kantaninga te Kauntira n Tarawateinaieta ma ana botanaomata kaain Tarawateinaieta ni kabane a rangi ni kariaria ao kanga ni kariaria nakon te tai are kam na roko iai. Ao I taku bwa rokomi ao e na bon karaoaki naba te kakai iruwa nakoimi n aron norakin aio.

I taku bwa kai bon te kainnano ibukia ara botanaomata e na bon kaota naba nanona te abamwakoro ni kaota ingaingan nanona ni kaotan am kakaitau am botumwaaka te Minita n te Education ma am Botaki ni Mwakuri. Tao I a tabeka naba te kaitau ao au kantaninga bwa e na tobwaaki aio. tao e tuai n rang tobwaaki ma tao e a tobwaaki moana inanon te tai aei. Ko rabwa.

Tibiika : Te Minita.

Hon.Alexander Teabo ; E rabwa buokan te titiraki te Tia Babaire ao E rabwa taeka ni ingainga. Ao e koaua ngaira naba ti ingainga te Tia Babaire. Ao e koaua ti bon karabwa te Tautaeka ma te Party are ngaia ana motinnano aei bwa I taku bwa ngaia aio te kanganga ae katebenakoa ao anganiira bwa ti na kakoroi nanona. I a butia kaain te Botaki n Reirei aio teuana te motinnano ae e rangi ni kakawaki ibukin ribanakia ataei kanakoraoan riki aia reirei ara ataei. Ngaia are N na buti ngkami bwa aio te kakaewenako nakoimi ti na kekeiaki ti na tabeka uotara ma ana kairiri tamara are moan te mwaka ao ti na bane n tekeraoi. E rabwa.

Tibiika : E tuai bane ara titiraki iai akana nikirana iaon ara Ota Beba a manga riki bwa ara titiraki nakon te ingabong. Ngaia are e a itera raoi ngkai tebwi ma uoua kabwara te bure, nakon te Kauabong akea ara bowi n te Moanibong bwa te Public Holiday ngkanne tia manga uotia nakon te kauabong. Tia motirawa ibukin ara katawanou ao tia manga kaitiboaki n te aoa 2 tia motirawa.

KATAWANOU

Tibiika: Ti a nakon ara bwai iaon ara Ota bebwa.

Kiraka: Taian Kaoti.

TAIAN KAOTI

Tibiika: Ngaia te kaoti ae e wene imatara n te tai aei iaon ara Ota bebwa n te bwakantai aei, bon te kaoti ae e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Kuria; Hon. Banuera Berina ao I anganiko bwa ko a tabeka am kaoti anne. E nakoim.

Hon. Banuera Berina: Ko rabwa te Tia babaire ao I kukurei n te bwakantai aei ni moana au marooro ma te kamauri nakoim te Tibiika ae ko karineaki. Te Beretitenti ao te Kauoman, kain ana Kabineti, te Leader n te Kaitara ao raora n Tia tei ni kabane. Taan ongora, kain abau ae Kuria te Tia babaire. Kam na bane moa ni mauri!.

Ko rabwa te Tia babaire. Te Tia babaire I noria bwa au kaoti aio te Tia babaire e a tia n taonaki nako ni bwaai aika a riki, ao I kakoaua bwa e a tia n rineaki te Bonomwi n Tia Moti n te kabowi ae Rietata te Tia babaire n te aro are au kaoti aio e aki rangi n uana tabekana.

I a kabonganai naba n reitia te Tia babaire ni kabongana te Bonowmi n Tia moti ae Rietata ni katekeraoia n tibwangana ae e matoatoa ao e tinebu ibukin abara ae Kiribati.

Ao maikanne te Tia babaire ao I a bubuti bwa N nang buta au kaoti aei. Ko rabwa te Tia babaire.

Tibiika: Ao ko bati n rabwa te Tia tei mai Kuria ngkai ko a buta am kaoti anne iaan bukina ae ko a tia ni mwanewei n am marooro.

Ao ngkanne ti nang manga nakon ara kaoti are imwina. Te kaoti are imwina e na tabekaki iroun te Tia tei ae karineaki mai Teraina ae Hon.Nantongo Timeon. Ao I a kanakoa nakoim te Tia tei bwa ko a kanakoa am kaoti.

KAKOROAN NANON ANA MOTINNANO TE TAEKA IAON AIA KATAWANOU ATAEIN TE REIREI

Hon.Nantongo Timeon: Ko bati n rabwa *Madam Speaker.*

Tao imwain naba ae I waaki n tabeka au kaoti, I a boni kanakoa naba te taeka ni kamauri n te bwakantai aio *Madam Speaker* nakoim ma kain am aobiti. Te Tautaeka, te Beretitenti ma ana Kabineti, Taan tei ni kabane, ara *Leader* n te Kaitara, ao n reitaki ma au abamwakoro ae Teraina. I a kamauri ngkami ni kabane ma kain Kiribati ni kabane n te bwakantai aio. Kam na bane ni mauri!

E rabwa *Madam Speaker.* Ao n au kaoti ae nambwa 2 iaon te Ota bebwa, ao I tauraoi n tabekia ae e

kangai taekana. *Bwa te Maneaba aio e butia te Tautaeka bwa e na nora riain kakoroan nanon ana Motinnano iaon aia Katawanou ataein te Reirei n te tai ae e riai.*

Ko rabwa *Madam Speaker.* Ao I taku bwa e boni mataata aron taekan te kaoti aio. I a butia te Tautaeka bwa e na nora kakoroan nanon te Motinnano aio n te tai ae riai.

E koaua *Madam Speaker*, I taku bwa te Motinnano aio bon teuana te Motinnano ae e bon anaki iai nanoia ara botannaomata bwa e bon ringa nanoia kaaro ao I taku bwa boni ngaia naba teuana are e riki naba iai rineakin ara Tautaeka aio ibuakon ana Motinnano ae teuana aio.

Are ngkana ti tara te Motinnano, e ringa Kiribati ni kabane.

E a maan te kariaria Madam Speaker. e a kani manga bane te ririki aio ao a bon ongora naba kain au abamwakoro ae Teraina are boni ngaia naba ae a bubuti naba bwa N na kauringa te Tautaeka. N na bubutia bwa n ningai ae e nang koro iai nanon te Motinnano ae a rangi ni kariaria aio.

Eng, ngkana I anga te katoto *Madam Speaker* tao n au abamwakoro ae Teraina, ti teuana te *primary* ao teuana te *JSS.* A mena n te tabo ae ti teuana ao kaean te reirei, a kaei mani kaawa ake mai tabona ao mai tabona. A raroa nako ao teuana te Motinnano ae e nang bwaka nanoia iai kain naba au abamwakoro ae Teraina ao bon Kiribati ni kabane, bon aia katawanou ataei.

E koaua tao N na bon reitia teutana *Madam Speaker* ao teuana naba ae a kauringa naba kain au abamwakoro, bwa te Motinnano naba aio kanga I kaongoaki naba bwa teuana te Motinnano ae e a tia naba ni katabuaki.

Ao a titiraki te botannaomata ni kangai. Kai iai Motinnano aika aki katabuaki ao a nako, ao aio ae ti nang kainanoia naba tao irarikin boon te ben are e aki katabuaki ma e a tia n nako. Ao aio ti nang kainanoia, bon ti tebo naba kainanoana ma boon te ben are e a tia ni kanakoa te Tautaeka.

E kaokoro bwa a noria bwa teuana ae I tabekia ngkai n te bwakantai aio *Madam Speaker,* bon teuana te Motinnano ae e katabuaki. Ngaia are I aki rangi n reanako *Madam Speaker* bwa tao I ataia ae e na rawata ae e na marooro iai ao ti na ongora moa ana kaeka te Tautaeka bwa tera ana kaeka iai.

Ma au kantaninga bwa e nang kaman nako au kaoti aio, ao I taku bwa e na akea ana kanganga te Tautaeka iai ngkai bon ana Motinnano teuana ae e tabu. Ao bon akea naba au nano uoua bwa e nang rawata naba Taan tei aika I a tia naba n marooro ma ngaia tao

man aia itera ao man ara itera, ao a bon rangi n kariaria naba aio ao I aki nano uoua bwa a na bon raonai naba kain te *party* arei n au motion aio.

Ngaia are N na kauarereke *Madam Speaker.* Ao man aikanne n au marooro aika a uarereke akanne ao I a bubuti tabekan au kaoti ae N na kaokia riki. *Bwa te Maneaba aio e butia te Tautaeka bwa e na nora riain kakoroan nanon ana Motinnano iaon aia Katawanou ataein te Reirei n te tai ae e riai.* Ko rabwa *Madam Speaker.*

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao N nang angan moa te Tautaeka bwa ti na ongora ana kaeka. Ao I angan te Minitita ae karineaki n te Reirei; *Hon. Alexander* Teabo. Ao e nakoim.

Hon. Alexander Teabo: Ko rabwa *Madam Speaker* ao I karabwa te Tia tei mai Teraina are ngaia ae e tabeka te kaoti aio te Tia babaire. Te kaoti are e mwaneweaki bwa e nang kariariaki, e nang kainanoaki ao e nang tangiraki ni karaoaki n te tai ae e tawe te Tia babaire.

Taekan te kaoti te Tia babaire, e taekina te katawanou ao e taekinia reirei. Ma te Motinnano te Tia babaire, e kuri kaokoro mwanewena ma ae e kaweneaki imatan te Auti te Tia babaire iroun te Tia tei ae karineaki.

E tangira te katawanou nakoia reirei te Tia babaire, ma te Motinnano e nang teretere bwa boon kanaia ke te *meal allowance* ao nakon te *primary ao te JSS.*

Ngaia are kanga e aki rangi n turu raoi kanga e aki kona n anga te tamnei ae birinako man are e kawenea Tobwan Kiribati te Tia babaire ke n are e kawenea te Beretitenti ao e takaruaia ikai n te Maneaba ni Maungatabu ngke e kawenea ana Motinnano te Tautaeka, ao I taku bwa ti a riai ni karautaeka te Tia babaire bwa ti na totokoia kioina bwa e aki rangi ni katurua raoi are e taekinna te Motinnano te Tia babaire.

Tiaki kanoan are ti nanonna te Tia babaire. E kaokoro te Motinnano ikai te Tia babaire, a boni kakoaua kain Kiribati bwa tiaki te Motinnano ae e na ienikuriaki te Tia babaire.

Ti a kuri kangara n ientaka te Tia babaire ni kanakoa ao e a otinako ana ribooti te *UNICEF* te Tia babaire ae ngaia iai te kanganga n te bwai ae kanaia ke te amwarake te Tia babaire riki roro aika a uarereke te Tia babaire.

E na teretere bwa te aekaki ni kantaninga ae anganakia kanaia te Tia babaire, e na riai naba n teretere bwa e riai naba n taraki te Tia babaire.

Iaon Kiribati e nang tokanikai te *NCD*s te Tia babaire ke aoraki aika aki ewewe te Tia babaire ao anne

teuana ae e nang teretere bwa ti nang katio buraeki ngaira kain Kiribati. Ngaia are e riai n rinnakoaki anne aron katuruan te *balance diet* te Tia babaire, ke aron katuruan te roro ma te roro bwa a na kona n nora kakawakin ao tamaroan te amwarake ae e baranti te Tia babaire.

E a tia au Botaki ni mwakuri ni moan tabekan te titiraki aei ngke e tabekaki, ao ti a tia ni karaua n rinanoia n te Motinnano aei ao teuana ae ti kunea e bon tangira te mwakuri korakora te Tia babaire ao e tangira naba aron te reitaki ma akeke ti taku bwa a tia ni karaoi aekaki aikai ke taabo ake a tia ni karaoi aekaki aikai te aekaki ni waaki aikai. Ao te reitaki naba ma rabwata naba ake a na kona n ibuobuoki iaon aei te Tia babaire bwa a na kona ni katerei nakoira bwaai aika ti taku bwa a na rangi n raoiroi ni karaoan aei te Tia babaire.

Ngaia are anne bon bukina te Tia babaire ae ti taku bwa e wene maan bwa e a bon tia ara tamnei iaona te Tia babaire. Ma inanon manga maroorora ma taan ang ate ibuobuoki te Tia babaire, nake kanga ngaia taan karaoa te ibuobuoki iaon aei ao nake a tia ni karaoi aikai ao ti a taraia bwa e riai ni karauaki raoi ni karaoaki te Tia babaire.

Te bwai ae e nang kakawaki irouia ataei, e riai n teretere n aron te ribooti are e taekinaki. Ataei a riai n taraki bwa a na kanoaki aia iango ke tao aia kantaninga n bwaai aika a raoiroi te Tia babaire. Ngkana e baranti kanan te tei ke e anganaki te amwarake are e na kona n ribana raoi kaburorona te Tia babaire, ao anne e na rangi n ibuobuoki nakon rikiraken te tei anne te Tia babaire.

Ngaia are e bon wene n arona anne ni wene maan te Tia babaire. Ti a kukurei ngkai bwa e na iai aron tao kibarakin aei ni kataweaki bwa e a reke ara boutoka man te ribooti are e a tia ni wene te Tia babaire.

Ao ti rangi n tara te ribooti arei bwa e aki *negative* nakoira, e *positive* nakon te aekaki ni Motinnano aio te Tia babaire.

E rabwa te Uea bwa ti bon taku bwa te kainano ae e bon riki bwa bon aron reiakinaia ataei aron reireiaia ke kanoakia te amwarake ae e na riai n raoiroi nakon aia kaburoro te Tia babaire.

Ngke ti karaoa te *wash in school* te Tia babaire kanga aron te tebo bai nakon te naan reirei ni kabane te Tia babaire ao iai te bwai ae ti kunea. Bwa ataei a rangi n ata aron te bae a na riai ni karaoia iaon te bae te tebo bai te Tia babaire. Anne te bae ti kakoaua.

Ngaia are ngke ti a magna marooro ma ara *donor partner* ao nake a tia ni karaoa baikai te Tia babaire bwa are e kairia nako ara kaeka ma ara marooro iaon aei ao ti kataia ni

katanea are e kangai: ngke ti karaoa te *wash in school* arei, are aron reiakinaia ataei aron *hygiene* ma aron tuan te itiaki ma tera ao e nang bongana ao a rabakau ataei. Ao ngkana ti manga *check in* ni manga kataia n angania aron amwarake aika a na raoiroi, amwarake aika a na aki raoiroi. Ao n aron ana Motinnano te Tautaeka aio ao ti taku bwa e na kona naba n angan te tei anne ke te roro anne te kantaninga bwa a kainanoa aron kabarantan kanaia ao te amwarake ae e raoiroi te Tia babaire.

Ngaia are ti kukurei n taekinna bwa a mwaiti ngkai rabwata aika ti reitaki ma ngaia te Tia babaire. Boni iaoni kawaina te bwai aei te Tia babaire. Bwa n aron are I taekinna, ti a kuri ni moantai n ienikuria ao ngaia e a otinako te ribooti n te tai aei bwa iai te bae ti riai ni karaoia. Te mauri bwa te tautau. Ti karabwa Uean te maeu te Tia babaire ao anne ngkanne ngaia ae I taku bwa e na taraki bwa te Motinnano aei te Tia babaire, inanon katan biriakinana te Tia babaire. ao e koaua ae e a tia ni wene ara tamnei.

Ti a tia n tauraoi, ti nang uotiarake nakon te Tautaeka. Ti a tia ni kawenei bebwana, ma ngke e a manga rinnako te aekaki n iango aei ao aron te ibuoka ni iango aikai te Tia babaire ao ngaia ae ti taku bwa ti riai ni karaua raoi n taraia bwa aio kanoan ana kantaninga te ataei n amwarake aika ti taku bwa a na kona n anga naba te bwai ae e tamaroa nakon aia kantaninga ataei ke aia kaburoro ataei te Tia babaire.

Eng, aikai baika ti taku bwa e nang kakawaki aron kanoakin kaburoroia ataei te Tia babaire ke kanoan aia iango ataei te Tia babaire.

Bwa n aron ae I taekinna, ngke ko moan uarereke ao ko bon memena n te environmenta are ko mena iai te Tia babaire ao ni karokoa ko na manga raa ao te bwai ae kakawaki naba aron kanoakin raoi naba am kantaninga are man te amwarake ae e baranti te Tia babaire ao ae e raoiroi bwa a na kona ni karaoiroa aron te iango ma aron tamwakain aron am kaburoro te Tia babaire.

Eng e taekinaki ke e kariariaki bwa aio te Motinnano ae e katabuaki te Tia babaire. Eng, ana Motinnano te Tobwan Kiribati ke te Tautaeka aio are e kaweneaki n te Auti n tei aei te Tia babaire. Bon anne bwaai aika ti riai n ataia bwa are e kaweneaki nakon Kiribati n te taubuki aei. Iaan te taubuki aei anne ara Motinnano te Tia babaire.

Ngaia are ara Motinnano ae ti kawenea nte tai aio te Tia babaire. aio ana ka-79 te Tia babaire.

Ao I taku bwa ngkana ti nora te Motinnano aei iroura, e nang okoro ma ae e taekinaki n te kaoti aei.

Ngaira ti ata nanon te kaoti aei te Tia babaire, ma ibukin ae ti totokoa am kaoti aei te tia tabeka te kaoti. Bwa n aron ae I taekinna, ko tibanako man are ti nanonna n ara Motinnano. Bwa ae ti boni nanonna raoi n ara Motinnano, ataei ake te *primary* ao ataei akana n te *JSS* te Tia babaire.

Ao ngaia anne bukina ae ti taku bwa ti aki boraoi ma taekan mwanewen te kaoti aei te Tia babaire.

Ao e koaua bwa I kan katurua bwa e aki raa, ngkana te bwai ae ko Motinnanoia nakon te botannaomata te Tia babaire. Aio ana Motinnano te botannaomata, ai tibwa 2 tabun te ririki te Tia babaire ngkai. Kanga e nang mwaiti te kaumaki iaon Motinnano te Tia babaire mai irouia tarira aikai te Tia babaire.

Eng e a manga roko n aei. Manga iai aika tia ni ngureakinaki n taai aika nako ikai te Tia babaire.

Ngkana ti bon nora ana Motinnano te Tautaeka aio te Tia babaire. Ti nora aron birin te Tautaeka aio ma biribirin Tautaeka aika nako te Tia babaire.

Tao N na ti katerea aio te Tia babaire. Bwa ngkoa n aron ae I katereterea. Ngkoa bon ti Kiribati. Ko ti taratara Kiribati, te Mwane n tania ibukin Kiribati. Kamanoa Kiribati. Kabanea am tai te *climate change* ibukin Kiribati, kamanoa.

Ti ataia te Tia babaire kanga ti bon nora te kataumwane te Tia babaire ae ana kataumwane te Tautaeka aio ma ana Motinnano aika wene te Tia babaire: Kiribati bwatein Kiribati.

E boraoi nanora n te tai aei, aki ongo ana kataumwane. A rangi n kan ongora te kataumwane ngkana e taekinaki n te Auti n tei te Tia babaire.

Anne ti taku bwa te bwai ae bitaki ae e karaoaki. Bwa are ngkana ko na karaoa an *policy* te Tia babaire ke ko na karaoa am Motinnano n aekakin aikai te Tia babaire; ko riai n tarai baika a kakawaki.

E nang kakawaki abara ae Kiribati ao e nang kakawaki naba ara botannaomata ae kain Kiribati te Tia babaire. Ngke e karikibwai teuare ngaia te tia karika aon te aba, e karika aon te aba ao e a manga karika te aomata imwina.

Aikai ana karikibwai ao e kaokoro aron te aomata ma ana karikibwai. E angan te aomata aron te kona n tararuai kaubwaina te Tia babaire.

Ngke e katikuia ara moan karo n te tabo are i Eten, e angania aia *limitation.* Aio iai tokim, iai tiam. Aikai kanga I kani katerei te Tia babaire.

E nang kakawaki te aomata. Te aomaa ae e na bita te aonnaba. Ao anne bukina ae ti taku bwa te *party* aio ke te Tautaeka n te tai aei ma

ana iango ma ana *party* te Tia babaire n aron are e kataia ni katurua, e nang kakawaki bwa ti na tara naba te botannaomata.

Ti na aki ti tara Kiribati bwa ngkana akea te I-Kiribati, akea Kiribati. Ngkana akea te botannaomata, akea bonganan te aba anne akea kaina.

Eng, a ngare taan ngare te Tia babaire. Ma aio te koaua, ko aki kona ni katibanakoa.

Ngke e reke iai am mwane te botannaomata, ko kona ni karaoi bitaki iaan mwengam. Tera riki te Tia babaire ae ko kona ni karaoi.

E rangi ni mwaiti te bae ae ti taku bwa ti kani katerea nakoia tarira aikai bwa ti kekeiaki.

Iai ara Motinnano nakoia kain Kiribati ae I aki tokin tataekinna; e na toki te tekateka iaon te inai. E na toki. E a toki, e a toki ngkai nakon te ririki ae na roko te Tia babaire. A bane n reke kai n tekateka ma taibora ngkai ibukia reirei ni kabane.

Ao anne te bwai ae ti taku bwa baika ti taraia te Tia babaire. Te Botaki n reirei e katinei aron ana Motinnano aika mwaiti, bwa iai aika ti kanakoi moa ao iai aika aera bwa ti barongaia raoi bwa e nga ae e na nako moa.

Anne te bwai ae ti taku bwa e riai n taraki, bwa ti aki n are ti a kangai naba ni karerenai bwaai ni kabane ae kam taraia n aekakina anne. Ti na riai n taraia raoi, ti na privatize bwa e nga ae riai n nako ao e nga are imwina n aekakin aikanne.

Ma ngkana ti nang karaoia n te kaumaki n aekakina aio, kaumaki, kaumaki, ao n tokina anne. Ko na tanrikaki ao ngaia ae iai te ribooti ae e a otinako ngkai te Tia babaire ae ngaia ae ti na kakioa nanona ngkai ma ara Motinnano aei te Tia babaire.

Ngaia are a na karaua nanoia ke tao karauan nanon te tia kaoti are ana kaoti aei bwa e aki rangi n turuturu raoi. E nang kaokoro nanon ae ko nanonna n am kaoti ma taekan ara Motinnano. Ao anne bon te kanganga ngkana kam kataia ni kabwaranakoa te Motinnano ae bon ara Motinnano ae boni ngaira taan kabwaranakoa bwa bon ara kario. Ao ngkana kam nang karioa, ai bon te aekaki ni karioi teutana.

E nang n okoro are kam na karioa ma ae ti karioa. E nang okoro are i nanomi ao ae i nanora, ma ara kantaninga ao are n ami kantaninga.

Eng, ao ti karautaeka bwa ti aki mwanuokina te Motinnano aei te Tia babaire, ma ti karaua raoi bwa are e nang mwaiti ana Motinnano te Reirei. A mwaiti baika ti na kanakoi

te Tia babaire. A tia n nako. A mwaiti baika a tia n nako, akea ae e kakewea anne. A mwaiti baika a tia n nako ao ti karabwaia ara *donor partners, ara development partners* aike raora n taainako bwa a teimatoa n tei irarikira n taainako te Tia babaire ni kakoroi nanon baikai bwa a kakoaua bwa te aomata te kabanea ni bongana ni karikibwai. Ao ti riai n *develop* te aomata, ti riai ni kamarurunga te aomata, ti riai n angann te marurung ao te rabakau bwa e na bita te aonnaba aei te Tia babaire ao e na bita abara ae Kiribati.

Te *KV-20* are ngaia are e moan katea te Tautaeka aio. Akea ngkoa kanoan miira aikekei, akea. Ai bon ti te kambein naba inanon iraua te ririki. Tera ae ti na karaoia, tera ae ti na karaoia. Kam maeu ni kangangai teutana. Te KV-20 e a tibwa katereaki ngkai n te tai aei te Tia babaire n te Tautaeka aio te Tia babaire. Ao anne ma te taratara ae e abwabwaki.

E ngae ngke tao ti nang aki totoko n te tai arei ma e kakawaki katean te kouru te Tia babaire. Ao e koaua ae ti totokoa te kaoti aei te Tia babaire n taekana ae I tia n taekinna, e aki rangi n kakioa raoi ara kario ao ara mwanewe te Tia babaire. Ti totokoa te kaoti aei te Tia babaire. E rabwa.

Tibiika: Ao I angan moa te Tia tei mai Abaiang; hon. Betero Atanibora bwa e a kaman tei baina. ‘

Hon. Betero Atanibora: Ko rabwa Madam Speaker. Ao imwain ae I waaki, ao bon au moan tai n taetae n te bong aio. I a bon tabeka te bwana ni kamauri moa nakoim ma kain am aobiti. Te Beretitenti, te Kauoman, Minitita, te *Leader* n te Kaitara ao raora Taan tei ao ai boni kain au abamwakoro ae Abaiang ao kain Kiribati ae bwanin. Kam na bane ni maur!

E koaua *Madam Speaker,* tao imwain ae I waakina au marooro ao I nanokawaki moa bwa I a totokoa te kaoti aio iaan bukina aika N na taekinna ao N na mwaneweia inanon au marooro n te tai aio.

E koaua Madam Speaker, (i) are aana raoi totokoan te kaoti aio; te kabwarabwara. Anne raoi, e nang raoiroi koreakin te kaoti ma ngke e a kabwarabwaraki ao e aki raoiroi.

Ngai irou tao e raoiroi riki ngke tao I bonoti taningau ao I ti wareka te kaoti ao I a tauraoi naba ni butimwaeia. Ma e a riki ni bitaki ngke I a ongo te kabwarabwara ao e a manrerea Tanara ae rine Tamara te Ebikobo te kaoti aio ma taekan te katabu. Bwa e ata teuarei nanon te katabu teuare e kaoti aio, bwa tiaki te katabu bwa te *blessing*. E kaokoro te katabu ao te karaoiroi.

Ko ata te katabu ke ko a bon arana te bwai n aki akaka. Anne te bwai ae I nanokawaki iai are ko na merea Tamara ae e a tia ni mate; te

Ebikobo ae karineaki iroura. Anne teuana ae I bon aki kukurei iai Madam Speaker n te kaoti aio ae e bon rangi n aana raoi nanou ae bubura. Bwa are e a manga kaokioka, ti kaongoaki irouia aomata bwa e katabuaki, ti kaongoaki irouia aomata bwa e katabuaki.

Ao ngaia e bon aki ataia bwa tera raoi, imwain ae ko taetae ao karaua raoi iangoia.

Eng, *Madam Speaker*. Te Motinnano are e karaoiroia te Ebikobo n te tai arei ibukin te Tama Koru are e karaoia n te tai arei ibukin te *Bishop,* kanikinaean te bwai ae e na mwakuriaki ibukin te botannaomata ae ngaira n ara *party* ae te Tobwan Kiribati ti na aki manrereia bwa tina karaua raoi n aron are e taekinna te Minitita n te *Education* n taraia bwa anga moa aika a riai n nako ao n nakonakoakinna bwa a na riai ni bane n nako. Bwa kanoan te berita ma te botannaomata. kanga aekakin te berita are e karaoia Mote ma te Atua n te maunga are Tinai. E aranaki bwa te *covenant* ke te *agreement* ke bon te *great promise.* Ao e karaoaki te *agreement* anne ma te botannaomata are e karaoiroia te Tama Koru n ana behalf te *Bishop* n te tai arei ibukina bwa iai kakawakina ibukin maeun te botannaomata.

Ngaia are te Motinnano n te tai aio ti na kakoaua, ti na tabeki titiraki aika a nang kaokoro nakon teuare te tia tabeka te kaoti. Bwa e aera ngkai e a rangi n karioa bwa e nang tabetabeka aio bwa ai ana kaoti. Tera raoi ae karika te tangitang irouia ataei aika a uarereke. Tera raoi ae e karika raoi te kanganga. Tao iai ataei aika aikoa amwarake n te reirei n te tai ae e nang waekoa n te tai aio bwa tao a nang karia arei. Ke tao tera ae e a rangi n ienikuriaki n taekinaki n te tai aio ke tao iai riki ana iango riki bwa tao e kani kabuakaka tein te Motinnano nakon te botannaomata bwa e kani karaoia bwa tao te kani ngare *Madam Speaker.*

Ngaia are e kakawaki karineakin ana Motinnano te *party* are e Tautaeka n te tai aio ibukina bwa bon aio ana berita ma te botannaomata. Aio kanoan ara *agreement* are ti bon tia ni baireia bwa aio ae ti tangiria bwa ti na karaoia ibukia ara botannaomata ni keiakinna inanon te 4 te ririki aio, ma e aki katabuaki *Madam Speaker* te Motinnano bwa tiaki te aomata ae e Katabuaki e ti annoin te Beretitenti. Ngaia are kanga I nanokawaki iai n aekana anne bwa ti tebo ma e kataia ni kamatauningaki aron te mwakuri are tamaroa are ti iangoia ngaira n te tai arei n akea iangoakina riki teuana ae e na kona ni manga taekinaki n te aro aio.

Ma ngkana ti tara ae kanaia ataei n te tai aio *Madam Speaker*, ao ti karabwa te Minitita are e a tia n taekinna. E boni wene bwa kanoan te baronga. Ao ti karabwarabwa iai bwa ngaia iai tobwakina bwa anne kanoan tobwakina iroun te *Education* ae e a taraia moa te *Education.*

Tao e taraia te *Education* aio bwa e na kataia ni kakibaia ataei man te inai nakon te desk. Ai tikiraoira anne *Madam Speaker.*

Ao I kan tabeka naba bwanau ni karabwarabwa nakon te reirei bwa Uakam tao iaon kawaina ngkai ni kaukaki, bwa e a tia teuana ana reirei teuana ae boou Abaiang ao tao raon naba are e a tia i Buota are ibukin Tarawa Ieta.

Ao anne teuana ae e kakukurei *Madam Speaker,* kanoan te rikirake bwa tiaki kanoan te tiku n are mai imwaina.

Madam Speaker, ngaira ngke ti uarereke ao ngkana ti kakioa ara reirei ao ti 20c boon kanara ae ti anganaki irouia ara karo. Ao ti ririanna mai Bangantebure nako Bikenibeu *West* ni kakaea ara reirei. Ti ririanna ni karokoa e roko te *school bus* ti a manga toka. Ma ti rianna naba n oki, ao ti nuai iaon are 20c arei bwa e reke ara aiti ao e reke naba kanara te bunabuna iai bwa are boona kaka 10c n teuana.

Ao e koaua tao e korakora te bitaki, bwa ngkai ti a kubanako bwa are boon kanaia ae I angania $2.00 te tei ae uarereke ai $2.00 ae e kabanea. Ao I a karaua naba n iangoia tao e koaua. Ngkanne boon kanan te tei aio tao $10.00 n te wiki ao ti temanna natiu. Ao ngkana arona bwa tao ai 10 natiu, tao $100.00 n te wiki ngkana teina ae $2.00 aio.

Iai ae ti $100.00 bwa tao $3.00 bwa are ti a manga kaboboa kanaia ao ataei n tabetai a tangira are bon te kamwarake.

Ma ti ataia bwa e kataia ni kakaeaki bwa tera raoi ana anga te Tautaeka ibukin kamwarake ake e na karaoi nakoia ataei ao a mwaiti iango ma kantaninga. Bwa tao a na kaboa aia kamwarake taan kamwarake bwa mwina e na aki *loose out* aia karikirake ke e na iai te tabo teuana ae e na bon ti katauraoa te amwarake ae ti te tikina nakoia ataei.

Ngaia are tao akanne iango tabeua ake e wene iai n te tai aio te Botaki n reirei n kakaei anga aika a na *loose out* naba aia karekemwane te botannaomata ake a raitienti ibukin te kamwarake.

Madam Speaker, ti ikawairake ngaira ao temanna ara tia kamwarake ae e teimatoa naba ni kamwarake ni karokoa ngkai ma tao I aki kona ni mwanewea arana ma

e a rangi n rikirake te kamwarake aio. E a boni kamwarake naba i Bikenibeu *West* ma ngke ti uarereke ni karokoa ngkai ao e nang kekeiaki aron ana kamwarake ao e aki bwabwara nanona.

Ao teuana raoi au marooro ma te tia kamwarake aio e kangai; *te Tia tei ngkana arona bwa tao e a nako are boon kanaia ataei; tao e na kaboaki iroura ke e na iai te tabo ae e na karekeaki iai?* Ao e tikkun te kantaninga anne ao ngai I kangai; tao e koaua tao iai ana baronga te *Education* iai. Ma iai te kantaninga teuana ae e nang raoiroi are a kona tao n anganaki tao te *card* are kanga onean mwin boon kanaia ara *card* akanne a na onimakinaki iai bitineti akanne bwa a na manga kona n *refund* aia mwane tao man te Botaki n reirei.

Tao akanne iango aika a tabe ni kaieiekai *Madam Speaker* ni kakaeaki te anga ae e na kona n tamaroa ibukin tobwakin naba itera aika uoua ae iroun te tia kamwarake ao taan kana te amwarake, ma ti aki tangiria ae ana ti kukurei ataei ma ti tangiria naba bwa a na *loose out* naba nake aia karikirake te karikirake aio ae a nang maan inanona.

Ko a karaua n iangoia *Madam Speaker* n aron are te aine are I taekinna n te tai aio. I karakina aio ngke I *primary* ao ngkai ae I a taetae ngkai nakoim *Madam Speaker* ao are e kawarake naba.

E a ia iraia ao e ia buau ao te tia kamwarake aio e aki bwara nanona n ana karikirake aei, bwa e bon noria bwa iai raoiroina bwa ti tebo bwa e namakinna kanga e tobwai raoi ataei iai. Ao ngkana a roko ataei ao e manga boni kamwarakeia ataei ake a uarereke.

Tao ngaira ngkekei ngkoa e uarereke ara kabanemwane, ma ataei ngkai ae a nora aron kabanemwanena bwa I bon n nako n rimwin naba au ataei n te reirei n te Bikenibeu *West* ao I bon nora naba te tia kamwarake are mai imwaina arei ao e a kara. Ao I taku: e kangangara te tia bitineti aio e reitinakoaki.

Ngaia anne te bwai are kanga I tei ni makua n te kantaninga are e kangai. Tera ngkanne ana kantaninga te *Education* ngkana arona bwa e nang kanakoa te Motinnano aio ao tobwakin itera aika uoua aikai.

Ma iango aika a raoiroi *Madam Speaker* bwa tera angana ake a na aki kona n *loose out* itera ake uoua. Te tia kamwarakeia te koraki aikai n aron are e a tia n tuangaki aron ana kamwarake bwa e na aki tao bekanako te tei ke tao e na aki raa. Ao baikara riki amwarake akana a bon tau ibukia ataei. Ao irouia ataei tera baike a bon tangiria raoi ao

baikara raoi are e boni katauaki bwa e na riai ni bane, ao e riai tauraoi te tei ibukin kawakinan ana iango te tei bwa e na teimatoa n raoiroi ibukin ana kamatebwai.

Bwa e taku naba te taeka: ngkana e baki e biroto ao akea naba kanoan te iango ma te kantaninga.

Ao bon anne raoi ngkana e nuai te aomata ao te aomata naba e nang kukurei naba ni karaoa are e tangiria ana kantaninga ma ana iango bwa e kai n airiri te bwai aio. Te indoor being ti tebo ma te physical being. Ko aki kona n rimwin am iango. Akea te aomata ae e rimwin am iango. Ko mwananga ngkoe ma am iango, bon ti teuana rabwatam. Ko airi ma am iango n taainako bwa e kakairiko te iango. E kairiko te iango bwa kanoan te iango e tuangko ma am kantaninga ngaia anne.

Ngaia are e bon riai n anganaki te kanuaiakaki ataei n ae e riai.

Ao e koaua tao te motirawa aio ti kantaningaia iroun te Tautaeka bwa n ningai are e na tabekia ao ti kukurei iai bwa are bon ara Motinnano. Ti na karaua raoi n taraia bwa n ningai ae e angaraoi taina. N ningai ae e angaraoi raoi taina.

Ao ngkana ti taraia *Madam Speaker,* n te ririki ae nako e a bon tibwa waaki raoi te reirei tao te kauoua n teem tiaki inanon te ririki aio bwa are e nang maan te lockdown ibukin te aoraki aio.

Ma ti ataia bwa ataei n te tai aio kanga bon akea irouia ataei ae ti namakinna ae e baki.

Ao teuana n ara katei ngaira, akea te karo temanna ae kariaia bwa e na baki natina. Akea te utu teuan ae e kariaia bwa e na tang natina n te reirei. Ao anne ngkana akea boon kanan natina, ao e raoiroi riki ae e aki kanakoa natina nakon te reirei. Anne kanga e a roko te iango n aekakina anne ibukin tangiran natina.

Ngaia are anne e riai naba n iangoia te Tautaeka bwa e na reirei te nati anne ao e na kakaea te anga bwa n ningai are e na bon angaraoi raoi tain te Motinnano aio. Ma tiaki nanona bwa ti nang tuangaki bwa ti nang kanakoa naba te Motinnano n te tai ae e nang waekoa *Madam Speaker.* Bwa anne I taku bwa e aki raoiroi n te waaki ni kairiri.

Ao I nanokawaki iroun te tia tabeka te kaoti, ao I bon kakauongo. Ao I bon nanokawaki bwa ngai temanna ae I uneakina aio bwa I tangira naba te ongora ma e tiku n arona aei. Ao ibukina bwa e un nanou n arei I a bon aki kukurei ngkanne iai. I aki kukurei iai ibukina bwa kanga e aki karaoa raoi nanon te Motinnano.

E nang raoiroi ana marooro ma ana raa, ma ngke e a ti raa. Bwa n tabetai naba te riaboro e kona n urubekea am iango. E a ti rinnakoia naba ao n tokina e a otinako ao e a kaokoro.

Ngaia are ngke e kaokoro ao ngai e a ure naba matau, bwa are I naba ao I kakauongo. Ngaia are I a karautaeka nakon te tia tabeka te kaoti aio ao I a kukurei moa n taekinna bwa I aki moa butimwaeia. Ko rabwa.

Tibiika: Ko rabwa te Tia tei ao I angan ngkanne te Tia tei ae karineaki are temanna mai Abaiang; Hon. Dr.Kautu Tenaua. E nakoim.

Hon. Dr.Kautu Tenaua: E rabwa te Tia babaire. I boni mimi iroun te Minitita are e tei ibukin te Tautaeka bwa are te bubuti aio e boboto iaon te Motinnano. Ao e kanga aron tabekan kaokan te ururing nakon te Motinnano arei te Tia babaire. Tiaki te bwai ae e rawawata, ti bane ni wanawana n ota ngkana Ikanakoa au berita ke au Motinnano, I ata nanona. Ao ngke e a manga tabekaki te bwai arei bwa kakoroan nanona, I ata nanona te Tia babaire.

Ma e bon ota naba mairoun te Minitita bwa e kaotia bwa e boni kaotia bwa e takaka. E takaka te iango n te tai arei, bwa n te tai arei ti iangoan rekem bwa ko na Beretitenti.

Ti aki kona ni birinako man anne.

Ma I boni manga mimi iroun te Minitita ngke e taetae bwa ngaia iai te rongorongo ae a tangiria moa n ataia bwa are bon akea moa te bwai ae ataia n te tai arei. Ao inanon te tai arei ni karokoa ngkai, a tuai man ataia ma a manga kubanako iroun te *UNICEF.*

Tao n na kaoka te ururing te Tia babaire. Ngke e moan riki te tei ao e mena inanon biroton tinana ao e kawarakeaki iroun tinana. Ngaia anne te Tia babaire ao ngke e a otinako ao I nang mimi iroun te Minitita bwa ngaia ko boni kona n tataninga bwa e taku bwa e kainanoa te rabakau bwa e na birirake iaon Kiribati ma e na tataninga. Kona tataninga tera?

Bwa am tai arei ngke e a bungiaki ao e a toki man te ran ni mmamma, ko na kamwarakea ngke e a mena n te reirei bwa e na rikirake marurungin te kaburoro arei bwa e aonga n otinako bwa e na reke ana *PASD* ke tao are iaona riki ke tera riki te Tia babaire.

Ma ngaia ko na tataninga, ngaia ko aki ataia ngke ko tataninga ao ko karekea te kanganga nakoia kain Kiribati ake ataei ake a na riai n anganaki te amwarake ae raoiroi ngkai. Ao ai kananoanga te aba n te tai aei.

Ao anne te kanganga te Tia babaire bwa are ngkana ko na taetae ni

ikawai ao ko taetae ni kawai ao ko aki ata mwin am taetae ni kawai.

Bwa ngke arona bwa ko ota ao e kangai; bwa e rabakau arei n te wanawana arei iroun te tei arei ngke e bungiaki ao ko na teimatoa.

Ko na kateimatoa n ningai? Ngke ko taku bwa ko taekinna, ao taekinna ao kakoroa nanona. Tiaki irabwi te ririki imwina te Tia babaire. Tiaki iraua te bong imwina, ma ko na manga tataninga te kamatebwai riki. Ko aki. Ao baka n tuangai ngkanne.

Ai tekebuakara ngaira te koraki ake akea kanara ae raoiroi n taai akekei. Tao tit e tonaki ao tera riki ngke ti nakon te reirei. Eng te Minitita, ao ae ngaira ae ngkai ae ngkai aei. Tera te amwarake ae ko nang angan te tei anne ae e nang karikia bwa e na okoro riki nakoira ngkai bwa e na riki bwa te *bionic man ke te woman.*

I nanokawaki te Tia babaire, ma te bwai ae e karakinna te Minitita ao tao nake a taetae ni ikawai ai bon ti karauan nanon te I-Kiribati bwa e kangai. Ti aki kona uotara. Bon anne te koaua. Ti aki kona uotara ao ae e manga bon reitia. Te mwane e a nang rawata ae ti kanakoa ni kangai. E taekinna naba te Minitita n te *MISE.* An tai tara te kanganga ae ngkai, kam na riai n tara are ngkekei ao ae ngkai bwa are e rawata te bwai ae ti a tia ni kanakoa ae e rawata te mwane ae ti kanakoa.

Bwa tera ae nanonaki? Ti kabwaroa te mwane n aki akaka ao e na roko te tai are ti nang karaua ni bonobonota te kanganga nakon te I-Kiribati, akea te mwane.

Ngaia are ngke e a tuangaki te Minitita n te *MISE* ni kangai; bwa ko a ti a n ataia n 2008 ao boon te
parreal of oil is only US$1.35 per barrow ao ngkai ai ti *US$*1.25 ke tao *US$*1.30 ao ko aki kona uotam n te tai aei ae te tai ni kaubwai n te tai arei are n 2008 te tai ni ngore. E mangori te tai arei bwa akea te uanikai ae e a tia n riki, ngke kam a roko ao e a uaa te kai.

Eng e korakora te mari. Ma e aera ngkai kam aki kona uotami? Bwa bukina bwa kam bakataea te kaubwai arei n aki akaka ibukin tera. Tiaki ibukin kabwaian te I-Kiribati, ibukin kan rineam.

Ao anne te kanganga ao ngkai kam a tuangira bwa e bure tain tabekana ngkai. Ao tai tuangira te bwai ae e aera. Ko a mwaninga te bwaa ae moan te kakawaki, ko na karikirakea te maeuraoi arei ma te wanawana nakon te tei ngkai. Tiaki n ingabong. Bwa ko kangai; tataninga bwa ngaia e aera bwa e nang karekea te mena. Bwa tera ae ko nang tuangai ngkanne? Tera ana *nutritional value* am amwarake ae ko nang anganai? Baka n tuangai, bwa are ko aki kabwaranakoa nakoiu. Ko na kabaranta am raa, am *vitamins,* ma

am *fat* ma am *proteins* ae e nga bwa are ko aki kabwaranakoa. Bwa ko aki ataia ma tao ko baka n ataia.

I kabwara bure n aei bwa ko a kataia n tuangira bwa ti aki wanawana bwa te naan nanoroo ngaira ngaia ae ko na tuangira n reireinira. Tataninga bwa iai te bwai ae kam aki ataia. E kananokawaki te Tia babaire.

E taku te taeka n rabakau. *More haste less speech but very hasty.* Aei te bwana ni Motinnano, okirikaki nakon ami Motinnano. Bon iai 18 nakon te 59 mai imwaina ae te mwane ae e kabwakaki; akea. Ma tera ae e riki? Bwa are ti bane n rinanon bwaai ni kabane. Ao ti ongora irouia nake a kambein n te tai arei.

E a tibwa rio ngke e tabekaki te taeka ae kangai; mwanen te mwenge. Ao kam aki ota n te kario are e karaoaki arei bwa mwanen te mwenga anne e bakatekeaki te tei are inanon te mwenge anne.

Ao ngkana ko baireia ae uoman taaga aikai ake aki mwakuri ae a mena n te mwenga. Ti ngaia uoman. Iraua te mwane ae e nab waka? $150.00 n te mwenga. Ao kai ienia ngkai nakanne. Iraua aia mwane ae na reke? Ti $100.00. Ma kam aki nora te kanganga n te maeu n te tai aei te Tia babaire. Kam aki ataia, kam nora te kanganga ae kam nang riai ni buoka te karo n te tai aio bwa e nang matoatoa te maeu. Ngaia e a bon riai riki ni waekoa ni karekeaki te mwane ibukia ataei bwa a nang riai n tobwakin aron aia kanganga. Ma ko a tataninga te *ideal diet nutrition* ae ko na angan te tei. *What is ideal then and how much are you talking about.*

Eng e boni kananokawaki ngaia ae tai anganira te *excuse*. Tai anganira kanga te mena bwa aongkoa ti a bon aki ata nanon te karaki.

Nanon te karaki e kangai; ti aki kona moa uotara ni kabanemwane n te tai aio. Eng, bwa are e a bane moa n arei.

Ma are ataei are kam a taekinna arei, akea aia X ma ti a kakioa moa 18 ni waerake.

Kaotaia kain Kiribati. Kain Kiribati aio te koaua ni koaua, 18 ni waerake tiaki ibukin kabwaiami ma ibukin te X arei bwa e aonga n reke ana kai n tekateka te aomata are e tangiria ni kan X n te tai arei. Ma e baiti karaoana.

Kakoroan nanona ke e kangai; 18 ni waerake e a koro naba nanona ma ngaia kamwarakean te tei ae e nang kakawaki e a kanganga kakoroan nanona.

E nga am *understanding* ae ko taku bwa ti na kaikawa te tei aio ma ana brain ae super brain n te nutrition ae nga ae ko na katikua ngkai bwa tao e tekebuaka ngkana e ti kakana

naba te tonaki ke tera. Ma ko taku bwa kona *improve it.*

N na tuangko, n na anganiko te *example* te Minitita ae ko karineaki ao tao te Minitita naba n te *Health.* Iai te amwarake ae karokoaki irouia ataei. Ngaia ae N na tuangkami bwa e mena iaa te *country raa.* E a kaman karaoaki te *diet* ibukia ataei aikai ao e *directed* te bwai ae e nang kainanoia ae e na aki tatangiria. Tera kanaia ataei aikai ae a tatangiria n aia reirei? Ao aei, okay. E na *band* te aekaki ni bwai anne ao e na karaoia te Tautaeka te aekaki n amwarake anne n aekakina anne ma e *nutritious.* Ko wareware n anne ko aki ao kam ataia iai te aekaki n *diet* anne ae e tia ni kaman karaoaki. E a kaman karaoaki ao ngkoe ko na tataninga te diet ae nga ae ko na karaoia.

Ko na renga tera, te mai. Ko na 45 nutrition nakon te bwai anne, tera te victim tera ke tao te *protein* raa ane ko *select.*

Ao ngke arona bwa e boni koaua am taeka te Minitita ao te Minitita naba n te *Health,* kam a tia ngkai *n subsidize* boon bwaai aika a nang kakawaki nakoia ataei bwa e na marurung raoi.

Ngkana kam karaoa raoi riki te *study* ke e rawata te tei i Kiribati ae standard ana approach. Ma ngkana e standard te tei anne ao ko a bon ataia naba bwa iai rotakin naba kaburorona bwa nanona e aki raoiroi te amwarake.

Ma ngke arona bwa kam roko ao kam a ti kangai naba. Bwa are ngaira taan tobwa Kiribati ao ti kibaria ao ti katia man 2016 ni karokoa ngkai. Kam tuai man ataia ao kam taku bwa akea. E aera te Tautaeka ae e nako e taekinna bwa akea te bae e karaoia.

Eng, e tia te naan Kiriniki i aon Kiribati ni kabane. E tia kawain Tarawa, e tia kawain te *Port* are i Betio, e tia te *Air port* are i Kiritimati. Tera ae kam taku bwa akea te bae e karaoaki.

Anne te kananokawaki, ngaia are i bubuti. Ngkana iai ami Motinnano ae kam kanakoa ao kam na riai n nora kakawakina ao aio ae kingin rikiraken Kiribati ataei aikai. Ae kam na katia n te tai ae waekoa. Tiaki n ingabong te Minitita ae kam na katia iangoana. Tiaki. Ngkana bon te koaua bwa ko bon ata raoi te koaua ngkoe ae te Minitita n te *Education* ao ngkoe n te *Health.* Kam ataia bwa aio rikiraken Kiribati ao te wanawana man kanaia ataei aikai. Ao e aera ngkai ko a tekateka ngkai ao e a rawata te bwai ae ko a tia ni kanakoi n am Motinnano. Kaara ao anne ami mwane. Kaara bwa are kam na karikirakea Kiribati n taai aika na roko.

Ao ngkami are 18 ni waerake are kam aoringkami ni wenewene n ami

auti, ao anne naba ami mwane bwa e na rikirake iroumi Kiribati. Ao ngkami ataei aikai tataninga moa. Bwa ngaia iai tao te rabakau teuana ae e a otinako.

Ae n ningai? E a kaman otinako te naan bwai man te *SPC*.

Ngkana ko noori ana *nutrition value* te banana, te bwabwaia, te pumpkin man iraua te ririki ngkai ao tera ae ko tataningaia.

Bwa I ataia bon akea ae ko kona ni karaoia ae e na kona n *support* ane am kantaninga anne ma ti ngkana ko anga tera, te *vitamin*. Ko na 45 te *vitamin* anne. Ma are uringa bwa iai naba te vitamin ae e aranaki bwa te kurubu ae tao ko ataia naba te Minitita ae *ADEK*. Ao anne, eng bwa are am bure bwa ko nako n riringa te bwai ae ko taku bwa ko ataia te *nutrition* ao ko tia ao ko a nanokawaki. Tera nanon anne.

Bwa ngaia are tai marooro n te bwai ae ko aki roko iai, bwa are ko na kataia ni keweira. E a kaman bane.

Ngkana bon te koaua am iango anne, kaboa iai te naan bills ibukia ataei ao a tuangko. E kanga aron kabonganakina ma kanaia bwa tao e na bebete riki anne.

Ma ngke e nakon te rokete nako karawa aki nakonako ma aia *lunch* ma aia *dinner* ni waerake. E aki. Ao ngkana ko *study* n te bwai anne ao ko a kangai. Ko a kona naba n *take up te concept* anne bwa ibukia riki te naan ataei.

Ngkana ko aki angania te mwane ma tao ko ti buokia ni karekea bwa e na kona n rereke irouia tenaan *nutritional supplement* aika a na buokia, ao I anganiko te ibuobuoki *may be that one way* bwa are kam rarawa n ongongora iroura bwa *all see now.* Ao anne ngkanne, ma I kabwara bure are kam a tia ni kaman taekinna bwa a expire aia iango aika a kara n ami taeka bwa are te 60 n ririki ao tera ma te aekaki ni mena ae e aki warekaki aia iango.

Ma uringa naba bwa te bwai ae e aranaki bwa te *wisdom, is about knowledge and experience. Is about knowledge and experience. Ti a witness, not just vanue more & more. Is about the time as well that you learn and that from the mistakes you get wisdom.* E rabwa.

I a toki ikai ao I kabwara bure bwa are e nang kakaeaki te anga ae kam na kawaeremwea bwaai aikai. Ti na bubuti. Ti na bubuti karekea te anga ae e na bebete iai aron kamwarakeaia iai ataei aikai.

Ao ti ata nanon ami karaki bwa ngkana e bure aron tataekinana, ko aki tabe ma te manewe ma ko na ata nanon te karaki are e kateaki iai te mwanewe arei. Ko bati n rabwa.

Hon. Alexander Teabo: *Point of order.*

Tibiika; Te Minitita tera am *point of order.*

Hon. Alexander Teabo: I ti kani kaeta ana rongorongo Kiribati e otan te Tia tei aio te Tia babaire. Te Tia tei aio te Tia babaire e ngae n Tautaeka n taai aika nako te Tia babaire. 8 ana ririki n Tautaeka.

Te Motinnano aio e a tibwa roko n ara tai ae ngaia e nora te bwai kakawakin te amwarake ibukia ataei te Tia babaire. Akea iroumi.

Kam buta te Tania ae e mwaiti akea iroumi. Akea te kabwaia nakon te botannaomata. A taku bwa ti aki kona uotara, ao aio kaekan ae ti aki kona uotara.

Tibiika: Te Minitita kaokiko nakon am *point of order.*

Hon. Alexander Teabo : Bwa au *point of order* e kangai, aki kona uotaia bwa ngaia ae ti a kawaeremwea te Motinnano aei, ao e kangai boona irou.

Ti tuai buta te Tania ae mwaiti n aekakin ae $200tabun te mirion bwa ti bon mwakuri naba.

Tibiika: Te Minitita akea taekan te Mwane n tania, I a butiko. Akea taekan te Minitita te Mwane n tania. Kakaea am taeka are e kabwara buaka.

Hon. Alexander Teabo: Ae e kabwaraki buaka ao I taku bwa ti aki kona uotara. Ngke I a kataia ni *privatize* aron bwaai aika ti na kanakoi ni katerea bwa baika ti na kanakoi moa ni kangai. Ao anne I katerea ma a kangai nakai, kam aki kona uotami. Ti kona. Ao te *evidence* ae ti kona uotara iai, bwa tiaki buta aia mwane kain Kiribati ni buokira iai.

Tibiika: E a *clear* anne te Minitita, kanakoa are imwina. Ko rabwa.

Ao ko rabwa te Minitita n am point of order. N na kaunga te point of order ma boni karaua raoi ni kotea te taeka are e kabwaraki buaka nakon am marooro. Kaitiaki raoi.

Ao ngkanne I a kanakoa nakon te Tia tei ae karineaki mai Tabiteuea Meang; Hon.Taberannang Timeon. E nakoim.

Hon.Taberannang Timeon: Ko rabwa *Madam Speaker.*

Madam Speaker e nang kananokawaki ana kakaeka te Tautaeka ao e ibennao ana kakaeka te Tautaeka bwa e eti are e taekinna Hon. Dr.Kautu Tenaua are aikoa kona uotaia ngaia ae a kakaea aron kaekan ke butimwaean te bwai ae a bon riai ni butimwaeia.

Bwa tera taekana ikai te Tia babaire, e taetae n Ratine ke e taetae n Erene te Tia babaire. E taetae ni Kiribati ao e ataki nanona.

Aio te issue ae ti a kaman tatabetabekia naba ngaira. Ti a kaman tatabetabekia naba ngaira *Madam Speaker* bwa ti nora raoiroina.

Ao ngke e tabekia te Tautaeka bwa ana Motinnano, ao ti taku: ai rabwara ao a taku kaaro. Ao n ningai?

Ao ngaia aio ngkai kakoroan nanon aio *Madam Speaker*. E a tabekaki man te abamwakoro teuana ae mai Mainiku ao e taku tera kaboana. Bwa ngke arona bwa kam bon tabekia n taekana are mai imwaina ao ti butimwaeia. Ao tera taekana are mai imwaina te Tia babaire. Ma are tao a boni kakaokoro ara taratara te Tia babaire. Ma ngaira iroura bon akea okoron are mai imwaina ma aio te Tia babaire.

Ma e kataia ni butia nako te Tautaeka man te bwai ae e aki kona uotana. Bon anne raoi kabitoitoi ana totoko te Tautaeka.

Ao e riai ni mataata iroun te botannaomata bwa a moanna ni kakararoaia te Tia babaire ma bwaaiake a tia n berita iai nakon te botannaomata bwa a na karaoi aoaio teuana.

Te Tia Babaire bong aika a nako ao ti ngureakina taekan rakan boon bwaai. Boon te maeu. E a raka boon te maeu te Tia Babaire. Boon te bwaa, boon kaako, ao ae e kekerake riki n tamwatamwarake riki te Tia Babaire. Aio teuana te Tia Babaire are ti taku bwa bwa e na rangi ni buokia kaaro ma tibu te Tia Babaire. Bwa a rang aki kona uotaia n reitanako kanuiaia aia ataei ngkana a na nako n te reirei te Tia Babaire.

Ngaia are e na rangi ni ibuobuoki aio nakoia te Tia Babaire. Ao ngaia are a rangi ni kaumakia bwa tera ngke e nano ni mmwaane te Tautaeka, ao e kakoroa bukin ana motinnano aio.

Ma tia mimi ngkai te Tia Babaire ao e a kataia te Minita n reianako, ma e a reianako ao e a reireinira bwaai aika ti na riai n atai. Bwa antai te Minita aio bwa e na tuangira. Ngkana e bon aki kona uotana te Tautaeka ao ke e kangai I a bon aki kona uotau ma an taon nanomi kaain Kiribati.

E aki, e kataia n anganiira kabwarabwara aika ti taku ngaira bwa a bon rangi n raroa nako ma te takete are e uaiakinaki n te kaoti aio te Tia Babaire.

Ngaia are ti rangi ni boutoka te kaoti aio te Tia Babaire. Ao ti boutoka te kaoti aio bwa e uotarake nanoia kaain Kiribati bwa e a roko taina ngkai ni karaoaki nanona iroun te Tautaeka. Ao te Tautaeka e manrerei ni kaeka bwa e taku bwa ngke arona bwa e bon tabekaki n taekana are e moan tabekaki iai ao e na butimwaia.

Ma ngkai e tabekaki n arona aio te Tia Babaire ao e aki butimwaia.

E a kanga taekana ngkai te Tia Babaire? e kangai bwa te Maneaba aio e butia te Tautaeka bwa e na noora riain kakoroan nanon ana motinnano iaon aia katawanou ataein te reirei n te tai ae riai.

Tera ae e nanoraa iai te Tautaeka n taekana aio te Tia Babaire? n aia katawanou? Ao e taku bwa ngke arona bwa te JSS ao te primary ao I butimwaia ma te reirei raa aika a nanonaki n aio te Tia Babaire? e kataia te Minita ni birinako man te bwai ae tuangaki bwa e na karaoia te Tautaeka.

Te bwai ae nanonna te kaoti aio te Tia Babaire bwa te reirei, reirei aika te Primary ao te JSS ake ataei ake kitan mwengaia n te moaningabong ao a oki n te bwakantaai te Tia Babaire.

Ngaira ara reirei ara JSS ti teuana iaon abau ae Tabiteuea Meang e mena kanga i Nuka n te kaawa ae Terikiai Madam Speaker. Ngkana ko riai n ataa mwaben Tabiteuea Meang Madam Speaker bwa are ko rikirake i Tabiteuea Meang ke te teeinaine ngkoe. E ang ao te kaawa aio neie Madam Speaker e mena i Nuka. Ngaia are ataei Kabuna, ataein te Kabwibwi te buki are i Meang ao te buki are i Maiaki e rangi n raroa nako ma mwengaia te Tia Babaire.

Ao te bao ni mwamwananga te Tia Babaire e mwananga man te aoa 7 n te moaningabong tao iteran 6 mai irouia ataein kabuna ao tao iteran onoua naba mai irouia ataein te Kabwibwi.

Ngaia are angin te tai e aki rangi n reke aia tai ataei aikai n amwarake raoi ni kanuaia imwain nakoia n te reirei tao teutana. Ngaia are e na rangi ni ibuobuoki aio te Tia Babaire ibukin kanuaiaia ataei bwa ana kona ni butimwaea te reirei ngkana a roko n aia tabo n reirei. Ao e aera e na aki butimwaia te Tautaeka e taku bwa e tuai boo taina te Tia Babaire bwa e na katikua riki nakon te tai teuana te Tia Babaire. ni ngai taina te Tia Babaire? ao are ngaia ae I a taekinna ngkai te Tia Babaire bwa e a roko taina n te tai aio bwa a bon moanna n rootaki kaaro ma tibu te Tia Babaire ibukin boon te maeu bwa e a kerake boon te maeu. E a uarereke aia kona riki, ni kakoroi bukinakia inanon mwengaia aika a kakaokoro, boon te bwaa ma tera riki te ika e a bobuaka te Tia Babaire.

Ngaia are e na rangi ni ibuobuoki aio te Tia Babaire ao ti taku ngaira bwa e na nikarearea aio iroun te Tautaeka te Tia Babaire, ni kangai e rabwa bwa ngaia tia kauringaaki ara motinnano aio ti na keiakina. Ao tao ngkana e aki nako ngkai ao e a nako namwakaina aika ana roko. E aki bon katikua nakon te tai teuana n akea riaina te Tia Babaire.

Ao aio are te Tia Babaire ti taku ngaira bwa ai bon te manrerei iroun te Tautaeka. Ao anne bukina are I aranna bwa e ibennao ana kaeka te Tautaeka. Bwa ibennao ibukina bwa a bon ataa nanona te Tia Babaire ao a kataia n tannako mai ikai ao a kataia n taekinna bwa ti aki aio bwa e na bon anganaki raoi taekana mai mwaaina are n te motinnano.

E ang manga teuare imwina e taekinna ibukina bwa ngaia tera, ao ngkana e a katabuaki aio tia riai ni uneakinna ngaira ao ni irantangaia te koraki ake e a tia ni katabuaki aio ibukira. Ma tera ae kataia n taekinna te Tia Tei mai Abaiang are temanna. Ao ti ngaia ae ataa nanon te katabuaki ao ngaira ti ataia ao ti irantangaia bwa ngkana e aki karineaki anne te Tia Babaire ao nanona ti ataa naba nanona ngaira ake ti uneakina nanon te taeka ae katabuaki iroun ara Ebikobo are e a tia ni motirawa. Bwa ti na Ebikobo ngaia teuarei, ti ngaia ae e na irantangaira. Ti irantangaa aio ao nanora iroura e a kamemereaki riki kakannaton te kaoti aio te Tia Babaire are e a tia n noraki raoiroina mai irouia ara taan kairiri ake tao a tia ni kitana te maeu aei te Tia Babaire.

Ngaia are ti taku ngaira bwa ti na riai ni bane ni bonnanoia ngaira Taan Tei, ti aki man ara itera ngaira man te itera aio ma Taan Tei naba man te itera arei. bwa a riai naba ni kauringa aia Tautaeka ni kangai eng ngkami e a bon roko tain aio, ti na riai ni butimwaia ao tia bon kangare ngkana ti rang aki butimwaea te tai aio.

Ao a okioki ngai ngke I uarereke 20c ae I uouotia ao ao 20c n taai akekei e rawata kanoana te Tia Babaire. Aon gai ngkana I taekina rikirakeu ngke I uarereke akea au tianti ae I anganaki iroun au karo ngkana I nako ni kaea te reirei, ti au katawanou ae tao tera, tao te maibina te ben ao tao te mwakoro n taari ni bwaitari ao tao nimau te karuoruo ae katean waeu n te tawanou ao ti ngaia naba anne.

Bwa ti maeu te Tia Babaire bwa are kanoan te tai. Ma ngkai te Tia Babaire e a kaokoro ngkai te tai te Tia Babaire. E bon kaokoro te tai bwa e bitaki maeura ao e bitaki kanara. Ngkana ko kabeti raiti n te moaningabong ngkai ao ko baki naba iraua te aoa imwina. Ai ti aki arona rimoa are ko uti te ingabong ao tao katoka te kabubu ma te ben ae kokoaki te Tia Tei, ke te karuoruo ke te karewe ae kangkang ao tao teutana temwakoro n tuae te Tia Babaire. Ko a manga katawanou n are I taku arei te Tia Babaire ao kai e a boo naba atim ni karokoa ko okira mwengam ni bwakantaai.

Ma are a kaokoro ngkai bwa are ai akea anne te Tia Babaire. Bwa ai kanara te raiti ae bon akea angin te

raiti te Tia Babaire. Ao ngkana e aki tauraoi te mwenga ao are angiina te kabeti raiti ngkai. Ao anne bukina are e a rangi ni kakawaki ae e a bitaki maeura te Tia Babaire.

Ngaia are ti na aki kabotaua are ngkekei ao ae ngkai ni kangai ngkai ngkekei ti 20c ao I kangai ao e kaokoro arei.

N aron are naba ngaira imwain are 20c ngaira bon akea ara tianti ae ti anganaki irouia karo bwa are bon akea te tianti n taai akanne. Ao ngkai are e bitaki kanoan te tai n aron are e taekinna Dr Kautu. E a uaa te unika te Tia Babaire are e unikaki man ana tai antai te moan Tautaeka ni karokoa ae ngkai te Tia Babaire e a karuonako te tai te Tia Babaire ae ngaia tia noora marina ngaira ngkai ao tia kakatonga iai. ao ti aki kan kubaria raora ake a kainnanoa buokai ate Tia Babaire.

Bwa are tia ebiebi te Tia Babaire ni mwaonoia te koraki aika a maan te Tia Babaire. E ang ao ti a taku bwa ai ngaia naba. Kam mena mai ia ka matai nanon koraki ke kam aki. Eng te Tia Babaire kabwara te bure ma are ti bon bwaebwaeti n te bwai ae ti taku ngaira bwa iai nanona ae moan te abwabwaki nakoia ara botanaomata. Ngaira ngkai n te itera maiaki te mwau takataka. Tera nanon te mwautakataka tera uotan te mwatakataka? E karako te ben, e karako te uaa ao e rootaki te ran ae ti uneakinna n te session te ingabong aio tangiran te ran. Uaan te ben akea, ao ngkai e a bitaki maeuia Madam Speaker ti aki bobwai n te tianti iai akana a bobwai n te tianti ma angiina a bobwai n te ben.

Ao ngkana akea te ben iaon tano ko a riinga are ieta are moan te katabuaki irouia ara ikawai. Tai kukua uaan te ben are ieta bwa ngkana ko kuaia ao e na aki bwaka are iaon tano tai ananaia bon taninga bwakana. E a boaki ae ieta, ao ngaia ngkana akea ae ieta ao ko a tataninga riki ao tera riki ko a manga kakaae nako. N tokin te tai tian abam Madam Speaker.

Ngaia are bon te bwai ae moan te bitaki ae moan te korakora bwa are te kaoti aio ti taku ngaira bwa e na rangi ni moanibwai iroun te Tautaeka ao ni kangai tia butimwaia, e ngae ngkai tao e aki rangi n tabeki ara kainikamaen ae ti tabeka iai te kaoti aio n te tai ae nako.

Are bon titebo nanona n aron ae taekinna Hon.Dr Kautu Tenaua ko ataa nanona, ma ko baka n aki ataia ao ko birinako mai iai, ao ko taraa te tabo teuana.

Ngaia are e bon ibennao ana kaekaeka te Tautaeka te Tia Babaire ao ti nanokawaki iai ao ti na manga kaokia riki. Kaea unin te ang ao kangai e koaua tia butimwaea aio bwa are ara tabeka ti aki ana tabeka

te Kaitara te Tia Babaire. Ana tabeka Kiribati bwa e tabekia te Tautaeka n ana motinnano ao e noraki raoiroina ao e kaungaaki bwa e na karaoaki nanona n te ti ae riai. Ao e ngaa ngkanne ana tai te Tautaeka? E ngaa? Imwain te rinerine. Are e bon koaua are ataei aika a uarereke aikai akea aia X. Ngaia are aikoa rangi n tabeakinaki moa bwa a tabeakinaki moa ake iai aia X 18 nakon 59 ngaia raoi anne kaekana.

Ae bon ongora te botanaomata kam ongora ibukia natimi ma tibumi aio aron tarakia ma buokaia iroun ami Tautaeka ae akea ana kona ao e a kataia ni birinako man bukinana are e bon tabekia n te moantai ao e noraki raoiroina ao e a rawata ao e a kataia ni kakaai angana te nutrition, te bwai teuana, te bwai teuana.

Are ai ti aki Kiribati ngkoa are ko taekina tera nanon te nutrition bwa a mwaiti aomata aika ataa nanon anne. Ao ngkoe a ongo aio ao a taku ai raroara aio ma ae tabekaki tera ae a kataia ni karaoia ngkai kaain te Tautaeka aio a kataia ni kababaira, ke a kataia ni kabo rabakau ma te bwai ae a bon riai ni kona ke aki kona ni kau n rabwata ma ngaia bwa tia konaaki n te kaoti aio bwa bon ara bwai bwa tia kaeka ni kaekana ae ti a tia ni kaeka iai.

Ngaia aikai bukin teirakera Madam Speaker, bwa ngai temanna ae I aki toki n tatabekia n taai aika nako tao iraua au titiraki iai ibukina bwa I bon ataia bwa e na rangi ni kainnanoaki ibukin au abamwakoro ae Tabiteuea Meang ao ibukin Kiribati ae bwanin. Ao n taai riki aikai a e a bubura riki kainnanoana te Tia Babaire ibukin rikiraken boon te maeu. Ko rabwa te Madam Speaker I boutoka te kaoti.

Hon.Betero Atanibora : Point of Order.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao I angan te Tia Tei mai Abaiang bwa e na kanakoa ana Point of Order. E nakoim te Tia Tei.

Hon.Betero Atanibora : Ko rabwa Madam Speaker. E koaua tao iai buren au kabwarabwara are I kabwarabwara Madam Speaker are I taekinna nakon te tia tabeka te kaoti ngkai e a karina kanga rurun bwanaan te Tia Tei mai Tabiteuea Meang ngke I taekina aron taekinan te katabutabu. Bwa ti aki te katabutabu ae e teke taningau iai ae ngaia I kaotia bwa e tangi buaka i taningau bwa ti aki te katabutabu bwa te karaoiroi.

Ke tao e iranibubu teutana?

Tibiika : Ngaia te Minita n te Reirei tera am Point of Order.

Hon.Alexander Teabo : Ko rabwa te Tia Babaire ao I kan Point of Order iaon te taeka are e bon kaokiokaki. Bwa akea au taeka ae I taekinna e

aki kona uotana te Tautaeka aei akea au taeka anne. Bwa I taekinna iai te bwai ae ti karaoia akea au taeka naba ae I kangai bwa tia katuka te bwai aei bwa e na aki karaoaki. Au taeka ae ti mwakuria ma naake ti riai ni mwakuria ma ngaia te Tia Babaire.

Ao e a kangai bwa antai teuaei bwa e na reireiniira? Ngai te Minita n te reirei, I kan ngkana I reireiniko bwa te Minita n te Reirei ngai. E ang anne raoi ae I kan Point of Order iai te Tia Babaire. E rabwa.

Tibiika : Ao I a kanakoa nakon te Minita ae karineaki Hon.Booti Nauan e nakoim.

Hon.Booti Nauan : Ngaia ko rabwa te Tia Babaire ao imwain ae I waaki ao ai bon tibwa au moantai ni maroro iaan te Auti ae moan te mimitong aio. I a reitai ma kaain abau ae mangori te Tia Babaire, kaain Tabiteuea Maiaki mai Takuu nako Tewai, unimwanen te uea ni kai, Kauntira, Mitinare, Pastor, Minita ao ai bon kaain Tabiteuea Maiaki ni kabane ni kamauriko te Tibiika, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, te Leader n te Kaitara ao ai ngaira aikai ni kabane kam na moa ni mauri.

E koaua te Tia Babaire tao N na kukurei moa n taekinna imwain ae I waaki bwa I nanokawaki bwa N na totokoa te kaoti. Ao e koaua e a tia ni mwemwe kabwarabwarana iroun te Minita are bon tabena. Bwa kai I taku bwa e bon koaua ao e bon riai bwa e na totokoaki iaan taekana ae mwemwe bwa e titebo ma e a tangaina ma te motinnano iai.

Ao ti kakoaua bwa ataein te reirei, nanona ataein te reirei i abau are i Tabiteuea Maiaki ke tao i abara are i Tabiteuea Meang ke tao iaa ake iai kauarinan a nang kantaningaia kanaia naba ngkanne. Bwa are bon ti taian primary school ao JSS. Ao ngkana ataein te reirei ni kabane ataei ake a reirei.

Primary schools, JSS, ao Junior Secondary Schools ao Senior Secondary Schools ao tao Preschools naba. Ngaia are ti bon riai kanga n totokoia te Tia Babaire bwa ti na kaeta raoi taekana. Ao ngkana tao te mwanewe n te kuna ae ko aneneia ao e bure mwanewena iroum ko kona ni bekaranako te raara ke tao kanga ko raaka ke ko aera.

Ngaia tia kaetia ao tia totokoia ao tia kangai tia totokoia moa. Te Tia Babaire tao eng a mwemwe ngkanne titiraki are a kangai. Kam totokoia bwa kam aki kona ni kakoroa nanona, auu? A tia n ongo mai wiira nakai bwa ti aki kona ni kakoroa nanona. Ke tao iai ae e a tia n taetae ikai bwa ana quote ni kangai, e a tia n taku te Minita anne ke tao ami Tia Tei akanne bwa kam aikoa kona ni kakoroa nanona.

Iraua riki te ririki teuana ae imwaina ao iai nako riki ni kangai. Ao antai ae e na ataia ao e a koro naba nanona imwina. Ngaia are anne te Tia Babaire are ti kangai bwa e aera tia manga meretuaki bwa e na koro nanona ngke e na aki? tao ibukin ngkai ae ti totokoia. Ma ti totokoia ao ti aki kanga iti totokoia ao ti aki kakoroa nanona. Ma e bure aron taekana bwa ai aron ae e a tieuataake nakoia ataein te reirei. Ataein te preschool are ana tauraoi ni claim aia lunch allowance. Tao Abemama iai Chevalier iai, iai SDA ana reirei te SDA, Teabike, Rongorongo.

Ngaia are tia totokoia iai te Tia Babaire bwa are e aki raoi eti raoi mwanewena. Bwa ngkana eti mwanewena ao tia kangai naba ti totokoia ao ti na kona ni manga totokoia ni kangai tao eng iai bukina. Ma are ngkai e a bon bure te bwai aio.

Ngaia anne ngai au taratara te Tia Babaire. Te Tia Babaire tao eng e mereakinaki bwa tao ibukina ataei aikai a uarereke ao tao aki rinerine. Ao ti a karinia aron amwarakeia. Te Tia Babaire ti a bon bane ni kaoka ara ururing ngaira ake ti a tia n reirei n te JSS *for the first three years* ke te primary school inanon ara tai n reirei. Bwa tia bane n tia n reirei. N ara tai n reirei n taai akekei ti ataia bwa e *hardship* ke te maeu ni kainnano e korakora riki nakon ae n taai aikai.

Ngaia I uarereke n te tai arei ngke tia n raaniwiaki mai Tabiteuea Maiaki ao I a mwaing nakoia tibuu i Tabiteuea Meang ao tia reirei i Roreta are St.Patrick ngkoa. A bwatika ataein Tabea ma Utiroa n nako n reirei ni kaea te reirei ni katoa bong. I ongora iroun raou are tei Butaritari arei e ririanna mai Tabonnuea nako Butaritari n taai nako are reireina te aro a rianna te Tia Babaire. Ao ngkana a oki ao a katangirooi aba ataei naba ake a oki a oki ao a tamwa moimoto ao aera.

Ngaira ngke ti reirei i Tabwiroa ao tao ni bon kabane aomata ake a tia n reirei i Tabwiroa ana kakoaua. Kai ti aki naba n rangi n rootaki n ara tai ngke akea te bwauna ae free. Ma ti ataia te Tia Babaire ae ngkai ti tekateka bwa aomata ngaira ma ti bane ni kakana ti kukuria te kii ni bwaata. Ngai temanna ae I bon own bwa I a tia ni kukuria te kii ni bwaata bwa ai bon akea riki kanara bwa ai bon akea riki kanara bwa tia rangi ni baki. Ao aba akana irarikin Tabwiroa tao irakai n aba nako Koinawa ao irakai n aba nako Tebwanga akea uaaia bwa ti katamwai n taai nako ti katamwaa ma are e raa bwa ti nimma bwa ti bon baki. Ao kai ti aki mate tao a kangai a mate ataein te reirei aio bwa a bane ni bora ni baki.

Ngaia are I kataia n taekina aio te Tia Babaire bwa n taai akekei ngkoa ngke ti reirei n te primary ao te JSS e rangi ni matoatoa arona. Ni katoa ingabong i Tabwiroa ngkoa ngkana akea te buraawa ngkana iai te buraawa ao ti teuana te bun kanam. Ao imagine ae ko ti uti ni kabuka teuana te bun ao bon kataia karaoia ngkai. Ao e a manga tawanou ao ko kana te raiti ae uarereke ae e tuubu ran e mwaiti ran ao te tuubu n taman ae akea irikona. Ao n tawanou ko kana te katiti ae ngkana ko bon ti tabeka am raurau ao e a bane naba. Ao ngkai ti maeu ni karokoa taai aikai te Tia Babaire.

Ma e aoria bwa are aikanne kanoan taai aika nako te Tia Babaire. Ma n taai aikai te Tia Babaire e a riki baoia ataein te JSS. Ao e koaua ti karabwai aron waaki ake mai mwaaina bwa a tia ni kauarerekea aron aia kanganga ataein te JSS ke tao a rianna mai iaa, mai Tabontebike nako Taburao. Ngaia ake a rianna mai Tewai nako Tebouria, ao mai Tebauria nako Tebouria e a reke baoia.

E aki ti reke baoia te Tia Babaire ma ti na taraa riki teuana riki te anga mwane are e na kona ni kabwarabwara ni kangai. E rangi ni kona ni buokaki teutana te ataei. Bwa ana karo te teei are e mwauku tia manga kabwaka ana mwane. Ao ngkana e a manga tia ni koro 60 ana ririki tia manga kabwaka riki ana mwane.

Are e a kakanoa ana bwauti ke ana buua te karo anne ni kona ni buoka natina are e reirei n te Primary ke te JSS n anganna teutana.

Ngkana tao eti bwa tao ana karo te teei aio tao aki mwakuri ma a taanga n ataei e a reke naba aia mwane n aki mwakuri. Ao ngkana a manga marurung n oroben e na manga reke aa tine ae bon tau ibukin buokan natia. Ma e ngae n anne te Tia Babaire ao e aki tau aio, e aki tau.

Ngaia ti na bon riai ni karekea ana katawanou te teei n te reirei ae te reirei ae ti aki te Preschool ao ti aki te Senior Secondary School bwa ti te Primary School ao te JSS te lunch. Ti na karekea ma e rangi n eti ana taeka te tia maroro mai ikekei are te taokita. Bwa te bwai ae ti na karaoia bwa ti kona ni kangai ao an angania naba te raiti ao te iriko ao te taoro bwa a bon tubuna naba te iriko ao te raiti. Ningabong a kan raiti ma te iriko, ningabong a kang raiti ao te iriko e a reke aia lunch.

Ma ngkanne e a okira ara maroro are e aki meet te RDI te *Recommended Dietary Intake.* Ngaia are e karaoaki raoi te kamatebwai bwa tera. Ana riai ni iai aio n ana kamwarake te reirei aio e na iai te uanikai, tera aio aia menu ao tera riki. Bwa ana amwarake ataei n aia reirei ao ana

kona ni moantaai n tangira kan kanakin te uanikai ao te baenikai.

Bwa ngkai ngkana ko kamwarakeia am ataei n am auti ao e katinanikua te baenikai ao te uanikai ao e kana te raiti ao te iriko. Kai ti maroro naba n aio te Tia Babaire ao a kataaki naba ni katoaki te naan reirei ma taian roki bwa e na kataneiaki naba te teei bwa ngkana arona bwa e na reirei akea riki te tabo ae e na beka iai e aki toro iaon te bike bwa e na nako ni beka n te boo raon naba te JSS.

Ma ngkana e roko n ana auti ao ti kaungai naba nanoia karo ma communities bwa ana katei aia toilet n te aro bwa te hygiene ao te water and sanitation e na maintain man te primary school ni karokoa te mwenga.

Te Tia Tei e na karauaki raoi ni karabinoaki te bwai aio bwa ana aekakira raoi kanaia ataei ngkana a rang kamwarakeaki. Bwa ti na bon ataia raoi n te koaua ni koaua bwa natira ngkana a nako n reirei. E raka iaon te itera ni bong aia bong ae a kabanea n te reirei.

Ngaia are e kakawaki bwa ana amwarake raoi ana itiaki nimaia ao ana raa riki bwa ana marurung. A oki nakon mwengara e a uarereke aia tai anne ti teutana a kamwarake beeki ao a ruru ibu, a tia n ruru ibu ao tebotebo i taari ao a matu naba ni manga katairiki ni matu.

Ngaia are aio bukina te Tia Babaire ae kanga I teirake iai ni maroro bwa ti totokoa te kaoti aio ibukina bwa e na karekea te kanganga mwanewena. Ke tao e na kona ni manga katangainai maroro aika ti na aki kantaningai nakon taai aika ana roko.

Ngaia are ti kangai kaeta raoi mwanewena. Ma ti bon mwakuria ao e rabwa te kauring bwa a rabwa naba maroro bwa tia kakoaua ngkai bwa ngaia bon te bwai ae e na riinga wakauean nanon tei Kiribati. Ti aki te bwai ae kanga ana akea nanona. Bwa iai te bwai ae kantaningaaki ao e a unga riki nanon te Education ngkai. Ma are ti na bon riai n ataia te Tia Babaire bwa ti aki te bwai ae kona n tabuaetia ni kabaitia ni karaoia.

Ao ni bon te koaua ni koaua raoi te Tia Tei n aron ae I a tia n taekinna e rangi ni bebete kamwarakean te aomata. Ngkana e boo te botaki kam tiringa te beeki anne, kouti bwabwai, kaburoa te raiti ao kauki bomwangko akanne, korekorea te kariki anne.

Quantity iroura, te quantity kanga akea te *nutritional value of* te amwarake are kona angan te aomata. E kakawaki bwa e na tibu ngaken te aomata. Ana roko taan tia kaea am botaki ao ana tibu ngakeia.

Ngkana ko a manga rerea mooi ao ko rerea am mooi ae ran, ao aera te koraki aikai a bon tauti a manga taua mwanen te botaki, kabura karewena ao mirikina. E ngae ngke e a tia n tuangira Tinte ma kaain ana public health bwa e mooi ran kaburanrana te mooi. Ko karaoa anne e reke taekam n te botaki, tia bon nako man te botaki arei bwa e a nenei te kan mim, auu? E kanganga te ranibue arei ngaia bon te buranran ao ai te tuubu ma te tuubu.

Ngkana ko roko n taian botaki tabeua itinaniku te Tia Babaire taian cocktail, ao taian amwarake a bon anai aroia ngkana ko nakon te cocktail. Te salad ai iraua aekakina taian finger food ae a rangi n healthy. Ao ngaira ae kaain te betebeke ake ti roko *' no akea te bwai ae e na kantaningaaki n raom aei ai manga te finger food naba ao a kamwarakeira kanga taian beeki te kabiti ma teraa tia nako n te Restraunt imwain ae in'.* Bon anne te bwai ae ti mena iai ngaira ma kaain Samoa ao Tonga ti aki rauaki iai.

Ao aio te Tia Babaire kanga bwaai aika e na tarai te *Education* bwa ti rang moanna ni kataneiaia ara ataei. Tao ti na kaea naba nanon te ribooti are kanga e a rangi ni kakaewenako nakon Kiribati. E karaoa ana ribooti imwina ao akea te kanganga iai.

Ngaia are I karautaeka te Tia Babaire n te tabeka ae tabekaki. Te tabeka ae e rangi n tikiraoi bwa are bon ara motinnano ma ti karautaeka ibukina bwa kanga ti omaraa ni mwanewena. Ao I kabwara bure n taian maroro ake mai mwaaina. Tao e kaoua e ibennao ara kaekaeka ma tera, ma e bon taoniira te omaraa bwa n tokina kam na manga anai kaobin ami Hansard ao kam kangai. Kam taku bwa e na bon karaoaki te amwarake nakoia ataein te reirei ni kabane ao e aera ngkai kam a manga rawa. Iai ami motinnano man ngke e kaekaira te Education n te tai arei ao eng e butimwaea te kaoti te Tautaeka.

Ngaia akekei te Tia Babaire ae kanga ti okoro ni iango iai bwa e na aki rangi karawawata nanona iai te tia uota te kaoti man te itera mainiku. Ao kanga bon iai rinen te kaoti aio ngkai e mwemwe man te itera mainiku. Bwa aio te tabo are e moan oti iai taai. Bwa e kaota ae e kabuebue aon te aonnaba. Ao ngkai e a manga uotiarake te Tia Tei mai itera Mainiku e rabwa am kauring. Ma tai raraoma kaain te itera mainiku Kiritimati, ao Makin nako Arorae Banaba. Ae ti bon tabe naba ngkai ni maroroakinna kaain ara private sector a rang bwaka aia leave grant n te ririki ae na roko.

Ma tai mwamwaninga are iai riki teuana ara Calendar Year ibukin te budget. Ao ngkana arona bwa aki naba rin iai bon akea te aomata n te

karo n te aonnaba ti antai te karo tao ai bon antai ngkai tao arei Betio teuare kanga ni Facebook ke tao antai, antai teuare kanga e *invent* karaoan te kaa ngkai Moon Mask ai bon te kaumwane raom anne. E roko ngkai e ingabong '*Daddy ko taku bwa am berita nakoira n te wiiki ae nako*' ti aki anne ae ngaia. Ngaia are I taku bwa bon akea naba ngaira ae ti kona ni karaoa anne ao aika iti a tia ni maroroakinna mai mwaaina. Ao ti aki nanona ae ingabong '*bane mai natiu tera ngkoa are I taku ngkoananoa e a roko te bwakabwai, bwa ko taku bwa kona kabooa ara bwai, eebu'.* Ko na *prioritize* ngkoe taona moa nanom e aki kakawaki te mobile phone. Ti na karekea moa ana laptop neiei bwa kam kona ni bane ni mena iai bwa e na reirei e na karaoi ana research ao tera ao ti na kabooa ara WIFI tia manga noria n te bwakabwai ae na roko.

Ti aki nanona ae a bon bane naba ni bwaka bwaai n teuana te tai. Ma kam bon ti kona ngaira naati ni kangai '*daddy ko uringa arei*' ngaia ao ngaia anne manenan aekakin bong ao auti aikai.

Kam uringa ami mwanewe ma kaetieti raoi ami mwanewe. Bwa ngkana e bure ami mwanewea ti aki te 125 ae N na kabooa bwa te scooter are e uarereke bwa e aonga n ae reke am scooter ae uarereke ao ko buti iaona ao enjoy ao ko maeu.

Ngaia are I taku bwa ti na kaoki ara kantaninga nakon aio te Tia Babaire, ao ti na aki rangi ni kaunia aomata karo ake iai tibuia, natia bwa e nang aki bwaka te bwai aio.

E na bwaka te Tia Babaire ma ngkana e bwaka ao e na karauaki raoi ni barongaaki. Ao ana aki naba katangi nanoia bwa e aera kai e a bwaka moa akekei ao akekei. Are ti bon *prioritize* n aroia naba kaaro ae a *prioritize* aron kaukan aia bwauti ao a kanakoan kanoana nakon temanna temanna natia. Aio moa ae kakawaki ae ti na karaoia.

Ti kaaro aika a bakatae ao araia n abau are i Tabiteuea Maiaki ae a umwantaninga ae a kona ni karaoa ae e aki akaka e a nako e a nako. Ao e a bwakantaai e a tia arona e a riokoaki boon te bwaabwa ao e a ngaa boon ara bwaabwa manga nako wetea naewa, e a tia n nako ni kabongana te mwane. Ngkana iai te planning ao inanon te planning kona prioritize ao ko mena imwina ko a karauko ni implement ao ko a coordinate ni karaua n taraia raoi bwa e ngaa N na manga katamaroa riki aio.

Ngaia are e na aki Katanga nanona te tia tabeka te kaoti e rarabwa ana tabeka. Ma e koaua bwa anne teuana bukina kanga mwanewena e na taraa ni karekea te kanganga ngaia anne bukina ae ti totokoia.

Ao bon tabeka riki teuana riki ami motinnano ae bon kaea raoi nanona. Ao irarikina ngkana kam a tatabeki ara motinnano e koaua ai bon akea ami tabeka ibukia kaain abami ae kam rang kabanei ami tai ibukin ara motinnano. Manga te Auti ae na roko e na manga onrake naba te motion iaon ara motinnano.

Ti rang manga bon kaunia kaain abami nakoimi bwa e a tia aio an taninga are I a tia naba ngkoa n taekinna n ae nako. An taninga are e a boo te rinerine ao e aki mena katikua nakoira bwa ti na bon onga kanara iai kabwara ara bure e aki bwaka arei ibukin arei ao arei, e bwaka arei ibukin arei ao arei. Ma ngkana kam a kabanei ami tai taraia ngkai e a bane buaka naba ami tai 15 te miniti manga antai riki 15 te miniti. E boo 6 ao e na iai te intervention ao akanne ngai bwaai aika I noori n taai nako.

Ma e aoria N na kabwara bure iai ngkana arona bwa e rangi ni matoatoa au bwabwarantiko ma ti na riai ni uringa bwa iai angan kanakoan bwaai n arona ae riai bwa ti aki te bwai ae e na ientakaaki. Man au maroro aikai te Tia Babaire ao I a katoka iaora ni kabane ana bau ae abara ae Kiribati ae te Mauri, te Raoi ao te Tabomoa n reitaki ma ana bau te teniman n temanna bwa e na anganiira te korakora, ao e na kataniira te katantan ae te Atua te tama, te nati ao te tamnei ae raoiroi ngaira ma ngkoe iai te Tibiika.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao I angan ngkanne te Tia Tei ae karineaki mai Tarawateinaieta Hon.Harry Tekaiti e nakoim.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa Madam Speaker ngkai ko anganai naba au tai bwa N na maroro iaon te kaoti aio. Ao e koaua bwa imwain ae I kanakoa riki au maroro n te maroro ao I a moantaai n nanokawaki nakon te tia tabeka te kaoti bwa I aki naba boutoka ana kaoti n te tai aio.

Madam Speaker, e kakawaki bwa ana oti bwanaara inanon tao te tai aio. Bwa I rangi ni uringa bwa e tabekaki naba te Biira n te tai ae ti katea naba baira are ana Biira naba te Tia Tei ae karineaki mai Kiritimati ibukin onean naba te Tua ae Maungatabu ao bon ngaira naba e koaua are tia kabane ni maroro ao aikoa oti bwanaara ao tia totoko ao e aki naba oti bwanara naba n te tai anne.

Ao I rangi ni uringa naba te kakaewenako irouia kaain te itera arei ae a taekinna bwa aomata ake aki boutoka ke Taan Tei ake aki boutoka nakon tao te Biira n te tai arei bon taan kamangao. Ngaia are anne e rangi n teke n tanigau iai ao e koaua ti bon taonaki n te nanokawaki ngke e aki reke ara tai ni maroro ao a bukibuki bwa ngaia

ngkana ti aki boutokai aia kaoti kaain te itera arei ao ngaia ti kona n riki bwa taan kamangao.

Manga n te tai naba aio tia manga tuangaki naba bwa ngaia ngkana ti na kabooi nanora bwa aio teuana ae e rangi ni kakawaki ibukin ara botanaomata. Tao e koaua Madam Speaker eti ma te bwai ae kakawaki Madam Speaker n ongorara iroun ana kaeka te Tautaeka. Ao ngai temanna ae I bon rangi ni kakauongo ngke e maroro te Minita n te Education. Ao te bwai are e maroroakinna ao e kabwaranakoa Madam Speaker kakawakin te rabwata ae I taku bwa e rangi ni irekereke ma ataei Madam Speaker ae te UNICEF.
Ao ngke e kabwaranakoa bwa e koaua n aron are e kabwaranakoa bwa iai bwa ngke arona bwa e moantaai tao ni kanakoaki kanoan te motinnano ae aio ao ngaia e na bon iai angabuakana ma tao kanga te waaki ni kaka eke te ribooti are tao e tabe ke te kakaae ae e wakinna ngkai UNICEF.

Ngaia I taku bwa tao n aron are e bon eti. Bwa ngkana arona bwa e kanakoaki ke e kanakoa te Tautaeka. E na tera te kanganga n aron are e a bon tia ni mwaneweia te Minita ae taetae ae imwaiu iai kanganga ibukin anganakia ataei ao tao e koaua te nutrition ma tera.

Ngaia are tao e bon e tangira te karaurau ao e na bon karauaki ni barongaaki raoi te motinnano aio bwa n te tai are e a tia te kamatebwai iai ao e a bon nakon ngkanne te Tautaeka n te tai teuana ma te tai teuana.

Madam Speaker, ngkana ti taraa te motinnano e a rangi ni mwaiti te motinnano ae e a tia n nako. Ao ngai temanna ae I karaoa naba au kaongora n au abamwakoro ae Tarawateinaieta. Ao kanga I aki tuangaki irouia kanga au botanaomata bwa aio te motinnano ae ti na tuanga ara Tautaeka bwa e na moantaai kanga ti na kaumaki nakoina bwa aio kainnanoia Madam Speaker.

Eng, tao bon ibukina Madam Speaker bwa a bon mwaiti motinnano aika a tia n nako aika e a tia ni booa manawan tao te Tarawateinaieta ke te botanaomata Madam Speaker. N aron ae ti taraia ngkai n te kataumwane Madam Speaker ti aki te manikangare aron te kataumwane n te tai aio bwa e a bon rokoroko $300 tabun te mirion te kataumwane ibukin te ririki aei.

Ao ngkana ti taraa te ware ae $300 tabun te mirion Madam Speaker ao I taku bwa e kanga n reke n aron ae kanakoa n ana budget speech. Kabwara au bure bwa bon iai tain maroroakinan anne. Ma I ti kan reference au maroro n aron te bwai

are e a tia n nako ao I taekinna bwa iai kanga ana kakammwakuri ara Tautaeka aei.

Ngaira aika ti tiku n raona te Tautaeka n te tai aio ti namakinna bwa e bon kakamwakuri te Beretitenti ma kaain ana Kabineti. Ngaia are ngaira iroura ae Taan Tei ae ti riki bwa raon te Tautaeka ao n ara Party ae Tobwaan Kiribati Party ti taku bwa akea te nano uoua. Ao ti taku bwa kai e totokaki moa aio ao ti aki te bwai ae e rang karekea te kiriwe ke e rang karekea te bwai ae e rang aki iai onimakinaki te Tautaeka ngkai e aki kanakoa aio.

Madam Speaker, tao e koaua e rawata te maroro ibukin tao aio te takete. Tao e aki kanakoaki aio bwa tao ataei aikai aki kare baoki I bon titiraki inanou Madam Speaker, bwa ataein USP aika a mwanenaki naba ngkai n te kataumwane ae e rangi ni buburakaei aio. au kantaninga bwa a nako n reirei i Biiti ana aki naba reke aia tai tao ni kare baoki tao ngkana a mena ikekei.

Ngaia are ti taku bwa ti noora nanon te Tautaeka bwa I taku bwa e aki taraa kanga akea te bwai ae e na taraia bwa aio ibukin rineakiu. Ma I taku bwa e kanakoa te bwai n angana ae I taku bwa n aron are e taetaekinaki e bon *prioritize* ao e plan te bwai n angana ao riaina Madam Speaker.

Ngaia are ti taku bwa e aki anaaki nanora n te koaua anne bwa ti taku bwa te Tautaeka n aron are I taekinna e mwakuri ao e kakamwakuri nakon te botanaomata Madam Speaker.

N te ingabong aio Madam Speaker I tabeka au titiraki ibukin te JSS au 20 tabun te ririki, ao noria ngaia e karinaki inanon te motinnano n te tai aio.

Ao tera te kantaninga iai Madam Speaker bwa te JSS e taraia te Minita n te reirei bwa e kakawaki riki te kauarinan mai inano. Tao eti iai kakawakin arei ma e na taraia ni barongaia bwa aio e na nako moa ao aio imwina.

Ngaia are I kaitauko te Minita ao te Tautaeka bwa I taku bwa kam bon noora moa kateakin moa aikai. Ao tao aio imwina ao imwina. Ngaia are I taku bwa ko bon noraaba te Tautaeka n aron ae kona karaoia n te tai aei.

Tao e koaua I nanokawaki naba Madam Speaker bwa are e koaua ti raonia kaain te Tautaeka ao ngkana anganaki te taeka ae te ibennako. Kanga ti taku bwa te ibennao n ara taeka n abara ae Tarawateinaieta, kanga ko aki ieien. Ngkana ko aki iein ao ai bon te ibenaororo te aomata aio. Ao kai ti bon bane n taraia kaain ara Tautaeka ni kabane a bane ni iai buia. I taku bwa kanga ti taku bwa

e bon toamau te waaki n te tai aio aki ibennao. E aoria bwa ti aki kan taekinna bwa tera raoi nanon te bwai ae te ibennao.

Ma I taku bwa e rangi ni kamatauninga ai ngkam. Ngaira aika ti raona te Tautaeka n te tai aio ti nanokawaki n ongo taekan ara Tautaeka ae ngaia iai te ibennao iai. Ao ngkana te ibennao ao tia manga taraia bwa kai e a rawata te kan nakomai ni katea aia Embassy iai. Noora America, Tiaban ae a bon tuai ma ngkoa ngkoa ni karakin tao te moan inaomata ni karokoa ngkai. Ao e aera ngkai a rangi n ikan nakomai n tangiria nakai bwa a nang reitaki ma ngaia.

Ngaia are ti bon manga ngaia anne teuana te bwai ae kanga e a manga tabetabe naba iai au iango Madam Speaker bwa I taku bwa iai riki kanga rakan aron botonimwanen ma botonainen te Tautaeka aio Madam Speaker.

Ngaia are ti taku bwa te reitaki ma aba itinaniku e a korakora. Ao ngke ti bon ongora naba kaekan ana titiraki te Tia Tei mai Tabiteuea Meang temanna ae karineaki ibukin butakinakoan ara Tautaeka man te Forum ao e kaeka ara Beretitenti ae karineaki. Tera ae taekinna ara Beretitenti e riai n oioi ao ti riai n tei iaon te koaua. Ao tao man anne ae ngaia ae e a rawata te kabwara bure ao te kan kai ioki nakon ara Tautaeka.

Ngaia I taku bwa ko bon tonu bwa ngaira aika mai ibukim mai ikai te Beretitenti ma am Kabineti. Tao ti na bon teimatoa ni buobuokiko ao ko bon tonu ao kam botonimwane ao kam botonaine iaon ami babaire. Bwa ti taku bwa bwaai ake kam iangoia ao kam karaoi a bon tonutonu ao e tikaua man rerei te Tautaeka.

Eng e koaua kanga e na akia o tao e koaua bwa e titebo bwa ngkana ko tuanga te Tautaeka aio ao aio ao aio ao ngai irou e roko naba te namakin are kangai, bwa ti na manibuakaia. Bwa ngkana e na karaoa aei ao e na karaoa aei ao ti a roko n te $300 te mirion ao are ti na tangiria bwa ti na tuanga bwa e na rokorokoro $400 te mirion. Ao ngkana tao e aki tau te karekemwane ao tia roko ngkanne mai kiraroa ao tia, e a reke n te kanganga tao e a kabuniabwai te Tautaeka.

Ngaia are I taku bwa I rang kakoaua ana taeka te Minita ae karineaki man te mwane. Ti riai n *live within our means.* Ao e a rangi n rabwa te aekaki ni maroro anne. I taku bwa e bon katea bwa iai te babaronga, ti aki ientaka bwa ti bon karaua ni barongaia raoi. Aio tara ara karekemwane e uara ngaia ao taraa are imwina, taraa te motinnano are imwina, taraa akana imwina.

Ngaia are e koaua kanga ti bon rangi ni mwengaraoi bwa ti aki namakinna. Ao e koaua naba ngkana ai bon ana motinnano te Tautaeka bwa ko bon koaua bwa iai naba inaomataia naba ni uneakinna. Ma are ngai I taku bwa bon ana motinnano te Tautaeka bon ana motinnano. Tera are e na bon kanakoa e na bon kanakoa.

Ngaia are e na taratara n aron are I taku bwa e kakawaki Madam Speaker. Ao tao ngkana ti taraa naba bwa eti anne bwa e rangi ni kakawaki. Bwa ngai irou kanakoan naba bwa ngaia are bon taraia naba te Minita n te Education e na riai naba tao bon kanoan ana mwakuri, e na riai ni katea ke e na *regulate* e na iai te *Act* ae na kaetaki bwa antai ae e na kabooa mwiin maeun te teei ngkana e anganaki te amwarake ao ngaia tao e a boitin te amwarake anne.

Ngaia are I taku bwa a mwaiti anga ke mwakuri aika a ana rang karaoaki moa imwain ae tao eti anne ti aki te bwai ae uarereke are ko rang kanakoa naba n te tai aio. Ma e na tangira te tai ma te kamatebwai ae e abwabwaki.

Eng tao teuana riki Madam Speaker kanga eng kanga tao bon ngai temanna ae I tatara naba te bwai ae te *support grant* nakon ana bwai te Tautaeka. Ao kai tao e koaua n te tai aio e a rawata riki ae e a manga anganaki i Kiribati. Ma I taku bwa anne e bon katea riban te Tautaeka ae iai te onimakinaki iai.

Ngaia are I taku bwa au kantaninga bwa I aki nano uoua bwa kai iai onimakinam ae e abwabwaki irouia am botanaomata, ao iai naba onimakinam ae bubura irouia aba itinaniku ao am Development Partners ao tao aikai naba bwanaa ae N na kaungako iai te Tautaeka bwa ko riai n aki tabe ma maroro ake a taekinaki. Kona bon waaki bwa taetae akekei kariki naba bwa taeka ni kaungaunga. E na kaungako ma ni bon tokin te tai bon ngkoe te Tautaeka ae ko karaoi bwaai ao e kabwaia Kiribati n aron ae ti noria ao kai ti boou naba n te tai aio ti namakina naba tao te maeuraoi ae tia rinnako inanon am motinnano te Tautaeka.

E rabwa Madam Speaker tao man taeka tabeua akanne Madam Speaker. Eng ao I nanokawaki bwa I aki moa boutoka moa te motion te tai aio ao I kabwara bure ngkana arona bwa tao iai tangi buakan te maroro. I taku bwa aikai bwanaara aika ti kaoti bwa iai nanora ao ara koaua aika ti taku bwa a oioi ibukin totokoan te motion aio. Ko rabwa Madam Speaker ao I a toki moa ikai. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao I a kaokia nakon te Tia Tei ae karineaki

mai Abemama ao bon te Leader n te Kaitara Hon.Tessie Eria Lambourne e nakoim.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika I a rimoa moa ni kaitaua te Tia Tei mai Teraina n ana kaoti ae moan te kakawaki aei.

Ao are e a tia ni matata iai ana kaeka te Tautaeka e aki butimwaia. Ao ti butimwaea ngaira te kaoti aei ti boutokaia. Ao ti aki rangi n ota n aron ana totoko te Tautaeka. Ngkana I wareka taekan te kaoti are e totokoia te Tautaeka ae kangai:-

Bwa te Maneaba aio e butia te Tautaeka bwa e na noora riain kakoroan nanon ana motinnano iaon aia katawanou ataein te reirei n te tai ae riai.

Ngkana e totokoia te Tautaeka ao ngkanne e a kangai '*bwa te Tautaeka e aki noora riain kakoroan nanon ana motinnano iaon aia katawanou ataein te reirei n te tai ae riai'.* Anne nanon ana totoko te Tautaeka e aki noora riaina. Ma are e rangi ni matata n ana maroro bwa e na bon kakoroa nanona.

Ao ni bon te tai naba ae riai tera kaokoron ana kaeka ma ae taekan te kaoti aei. Kanga e mino ngai au kantaninga iai, bwa I taku bwa aei raoi e rangi kaineti raoi aron tao nanon te Tautaeka e kakaotia n taai aika nako. Ao ti na okiokira aei n aron te naan kaoti n taai aika nako ao e kona ni kangai ana kaeka te Tautaeka. Bwa ti aki butimwaia bwa e bwana buaka te tia uota te kaoti ke ti aki butimwaia bwa e aki bubuti, ti aki butimwaia bwa e taumatoa. Ao ngkai e aki butimwaia bwa e aki ota anne raoi nanon ke bukin ae e aki butimwaia bwa e aki ota bwa e aki rangi ni bwarabwara raoi n taekan am kaoti aei.

I taku bwa ngkana ko ngkoe te aomata ae ko atai nanon bwa a bon bane ni wanawana ni kabane Taan Tei n te Maneaba ni Maungatabu aei. Ao I taku bwa ngkana a wareka te kaoti aei n taekana ao I taku bwa a bon bane n ota iai. Ngaia kanga a mino ara kantaninga iroun te Tautaeka tera raoi ae kataia n tuangira e aki ota n nanon te kaoti aei. Bwa e titebo ni ikawai are e tuai n atai nanon te naan taeka. Ao iai riki ana motinnano te Tautaeka ae ibukin kanaia ataein te reirei aia katawanou. Ngkai e a bon rangi ni kakawaki bwa ti aki ataia bwa e a ngaa anne bwa e a bon rangi n rababanako. Ngai irou e a bon rangi ni matata taekan te kaoti aei.

Ngaia are ti taku ngaira bwa e rang bon bae ni butimwaea aei bwa are e aki bwana buaka te tia tabeka te kaoti, e aki taumatoa bwa e a bubuti e a bon katikua n te tai ae riai. Ao ngaia e aki naba bwaati.

Ngaia tera riki te kantaninga ae ti na mena inanon te Tibiika. Tera riki te kantaninga? Bon kanoan aia motinnano, ti aki kanoan aei aia motinnano ? kanoan aia motinnano a bon bane n taekinna. Ao aia katawanou ataein te reirei. Ao ai antai ataein te reirei? Ai aei ngkanne ae a uneakinna. Bwa ti aki nanonia ake a mena n are te karinan are ieta.

Anne kanoan ara motinnano ma ti na ti kamatata bwa ti aki ni kabane ataei bwa ti ataei ake n te Primary ao n te JSS. Ngaira iroura e rangi ni bebete ma akea ae taekan te kaoti ae e na kario aki butimwaeana.

Ao a mena, bwa kam rang iraana ara motinnano. I taku bwa aikai te kaekaeka n taai nako nakon tabeka ngkana ti uoti n ara itera te titiraki ma te kaoti, ae irekereke ma te motinnano kam rang iraana ara motinnano ami motinnano. Bon ara motinnano ma ara botanaomata ara berita ma ara botanaomata, imarenara ma ara botanaomata ao imarenara ma te Atua. Ao ngaira antai ngaira? Antai ngaira ae Taan Tei ae ti mena inanon te Maneaba ni Maungatabu aei? Ti aki ngaira Taan Tei ibukia te botanaomata are kam berita ma ngaia, ti aki.

Ao anne tabera bwa are a kam a tia ni kaotinakoa kam a tia ni berita nakoia aomata ao aei te bwai ae ti na karaoia. Ngkana kam rineira ao ti na karaoa aei. Kam rineaki ni ngkoa te Tautaeka, bwa I aki kona ni uringa bwa te ririki iraua are e rineaki iai te Tautaeka aei.

Iraua ngkai te ririki ae e a roko tabun i nukan ana term te Tautaeka aei. Ao e ngaa te tai ao ni ngai ae ana kakoroa iai nanon aei. E taku bwa ngkana kam bon rineai ao I a bon kanakoi naba kanoan au motinnano. Ao anne bukina? Anne bukina ae ngaia ae ami botanaomata are ara botanaomata ni kabane aki toki n titirakiniira. Ao tao ngkana a titirakinia aia Tia Tei akana a mena irarikin te Tautaeka ao tao aki tatabekia bwa are tao a betanga n tabekia. Ao ngaira aei tibwangara. Ti aki kona ni kanga iti aki kona n tabekia tabera ngaira. Ao ti a kangai ao ko nang kanakoa ni kangai am motinnano. Ao tao a tutuangaki Taan Tei tabeman tai kakanakoa moa bwa e tuai moa kona e tuai moa tau korakorara.

Ao aei ngaira ti ota iai ngkana e a kangai te Tautaeka, ai n taina bwa ngkai moa ti taratara korakorara. Bwa kai anne bon te bwai ae bon taben te Tautaeka bwa are ti ataia ngkana ko rang roko n nano n te tai are ko berita iai ma am botanaomata ko mwaninga bwa tao korakorara ngkoe, ngke ko taku ngkoa bwa ko rang korakora bwa akea am kanganga bwa a bubura angan baim ao tao iai raoraom ae bubura angan baina.

Ao kai akea burena bwa ngkana ko a roko ao iai bwaai are a riki n te tai teuana ma teuana. Ngaia tao ti taku ngaira bwa e rang tiraua ara karekemwane bwa iai ara kukurei are uoua are ti taku bwa man te bar are te bunkering are i marawa ao te mwane man ara karawa. Aikai ti rang taetaekini man te tai ae nako bwa ara karekemwane aika a raka, ngaia ti taku ngaira bwa ngaia anne bukin ae ti angani ngkami ara berita ae rangi n tiraua. Bwa ti taku bwa ti na kona bwa e na rawata ara karekemwane.

Ao iai riki teuana ae tia manga taku bwa ngkana tia bwaibwai n te naan tabo ni karao ika itinaniku ao aei riki ae e rangi ni buburakaei ao ae na rang tawe te karekemwane mai iai. Ma are e rang kanga tao eti tao te Covid-19 anne iai irekerekena.

Hon.Mikarite Temari : Point of Order.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ma ae te bwai ae e rang ko tuai katokai te Tibiika kee.

Tibiika : Ao N na ongora moa ana Point of Order te Tia Tei Minita ae rine ao anganai am tua are e uruakaki.

Hon.Mikarite Temari : Ko rabwa Madam Speaker 44(1)

Tibiika : Ngaia ko kairai nakon te content of the speeches are kanoan ana maroro te Tia Tei are e na aki riai n otinako man kanoan te maroro are e maroroakinaki ke bwaai ke te motion are ti maroroakinna ngkai. Ana bane ni irekereke kanoan ana maroro ma te motion ke te kaoti ao n akea bwaai aika ana tinanikuna. Ma ngkai I ongora te Minita ao I taku bwa a bon irekereke ma kanoan te maroro ae a kam a tia ni waaki ma ngaia. Bwaai ni kabane ake a taekin ami koraki ao ngaia e a bon manga bon kataia ni kaoki ma n ana koaua are e taku ngkana e kaitara ami koaua, bwa are bon iai raomi are ana manga taetae a kona ni manga kaekai ngkanne akekei. Bwa are titebo bwa ngkai kam kaekaeka iaon ami maroro are a tia ni maroroakini ami koraki tabeua tabeman. Ngaia ngkanne a manga maroro iaona ao ngkanne kam a manga kataia ni kanakoi ami koaua iaona mi maroro akanne I taku bwa e nakoraoi reita am maroro te Leader n te Kaitara.

Hon.Tessie Eria Lambourne : Ko rabwa te Tibiika ao tao iai mwanewen au karaki ae tao e rootaki iai temanna. Ma aei are e bon kanoan te maroro bwa are e koaua anne are e a bon mwaneweaki bwa are ti rang iraana te motinnano, ti na kabwarabwara bwa bukin tera ti aki toki ni uouotia nako ikai. Ao anne tabera. Ao e aera kai kam, tera ae e na ienikuriaki iai. Ao anne are bwa are a kakantaninga te botanaomata. Ao tao e koaua bwa are e rang kaokoro te tai aei ao taai ake a nako.

Ao a bon kekeiaki kaaro ao e bon rawata naba te rawawata naba irouia te botanaomata. Bwa are te maeu e a bon rikirake bobuakana. Ao a kekeiaki kaaro ma ngke a tuangaki iroun te Tautaeka bwa aei kanoan ana motinnano ao ngaia ae a kakantaninga.

Ngaia a tutuangira e nang nako ni ngai e nang nako ni ngai. Ao e na riai n aki birinako te Tautaeka mai iai ao ti aki kariaia anne, ti aki butimwaia bwa arei. ngaia are I taku bwa a bon ataa nanon te maroro te botanaomata. Ao ataia ae anne ngaira iroura iai ana kanganga te Tautaeka ni kakoroa nanon n te tai aei.

Ao e taku naba te Minita are e kaeka te kaoti aei bwa ti na tataninga riki bwa iai riki te kamatebwai. Bwa tia kuri kanga i biri rimoa, bwa tera te kamatebwai. Te Tibiika n te ririki ae nako n Turai ao iai te maroro ae karaoaki ibukin taekan te amwarake iaon Kiribati. Anne are e wakinna te MELAD ma bon kaain te Tautaeka. Ao n te tai anne ao teuana mai ibuakon kanoan tao te babaire ke tao te boraraoi irouia taan maroro bwa e aranaki bwa te *National Pathways* bwaai ke tera angan ae e nang karikirakeaki te marurung man te amwarake.

Ao eti bwa te amwarake ae baranti ke e na karikirakea te marurung. Bwa are ngkai i 70% ngkai ara botanaomata iaon Kiribati a reke irouia te aoraki are te rietata n rara, te tioka are aranaki bwa aoraki ake aki ewewe i 70%. Ngaia are aei kanoan te maroro man Turai te ririki ae nako. Ao teuana mai ibuakon te Pathway ke te kawai are e maroroakinaki te botanaomata ae marurung, *heathy population.* Ao iaan te kawai anne ao teuana mai ibuakona ae ngaia ae kanoana ae aia katawanou ataei. Bwa are te koaua ana reireinaki man te roro ae uarereke aron te amwarake, kakawakin te amwarake ae e na baranti. Ao anne ngaia tera riki ae na taningaaki a rawata te naan rongorongo ake a tia ni wene n te naan kakae ma ukeuke a tia ni wene. Tera riki ae tangiraki? Tao a tangiraki riki Taan Tei bwa ana mwakuria bwa tao ngaia riki taan rabakau ae tao ngaia ae ana karaoia tao ngaia anne, ti aki ataia. Bwa are aikai a tataninga ami botanaomata ao aei kam bon tuangia bwa are ami berita ma ngaia ao a tataninga ao ai ni ngai.

Ao tao N na kataumwane te Tautaeka ibukin te ririki ae na roko ao e rangi ni matata inanon kabwarabwaraan te kataumwane aei bwa ngkai are e a bon moanna kanga tao ni wariki ikeiken ngkai te kataumwane. Ao e taekinaki bwa teuana mai ibuakon te bwai ae ngaia ae kanga e rangi ni korakora iai ngke e karika te wariki anne ke te constrain physical space bon buokaia ara botanaomata ke te

social protection measures are anganaki.

Ao nanona e bon oti bwa iai te kanganga, ao kai anne kai e aera ti aki kaota te koaua bwa ngaira ti ota naba ngkana iai te kanganga eti taraia ara botanaomata tataninga, bwa are iaon kawaina bwa are ngkai are e na taraa korakorana te Tautaeka. Bwa are anne bon arona, ko nako nakoia aomata ao aikai bwaai ae ti tangiri ao ko a roko ao e aki kona n reke.

Ao are ngaia I taekina are te karekemwane I taku bwa anne e a bon rangi ni matata bwa anne te bwaka ngkai kanoan te kanganga bwa e aki tau te karekemwane. Ao te kabanemwane e a rikirake ao anne ao ana aki kangai bwa ngkami ngkai ae kam tuangira bwa ti aoria n ae tao a rawata riki ara kabanemwane ao kam na manga ngareakiniira. Ti aki anne, ma are anne kanoan ami berita.

Ao a taku bwa are a rawata aia mwane aomata, aei teuana naba te kaekaeka ae ti aki toki n anganganaki. Ao eti bwa are iai riki te mwane ae anganaki aomata bwa buokaia. Ma tera nanon anne ngkana ko angania ao ni iterana are teuana ko aki tikona boon te bwaa ae ngaia ae e na karikirakea boon te amwarake, ao te nan riki, kantokan te naan kaako aikai bwaai aika a rootaki iai te botanaomata.

Ngaia are e na rootaki riki iai aron ana konabwai te utu teuana ma teuana ibukin kanan natina nakon te reirei. Ao aikanne bwaai aika ana riai n taraaki ao ngkana ngaia iai ikanne te kanganga ngkai e na kakaea angana te Tautaeka. Ao e na kangai tataninga bwa iaon kawaina. Ma I taku ngai bwa ai te kamatebwai ao te kamatebwai a kaman rawata te naan rabakau ribooti mai irouia taan rabakaua akana a wene. Ngaia tia kunea bwa ngaia iai are tao ni bong rake aikai ana manga katabeaki bwa ana manga rinanon ribooti aikai.

Ma are aikanne te household income, expenditure survey ke are kanga ibukin aikai are a karaoaki ni 2019 nakon 2020. A rawata ao bon te FAO are e bon taetaekinaki iai naba, a rawata ao ti ataia bwa tera te bwai ae ti na karaoia. Te naan ununiki n te reirei aikanne kanoan te waaki are a tia ni waaki ibukin aei. Ao tera riki ae ti na tangiria n ikan tuangaki bwa tera ae ti tangiria. Te rabakau ae iroun te Tautaeka, ao I taku bwa e ataa te bwai ae e riai ni karaoia.

Ao anne kanga nanokawakira kanga n ana kaeka te Tautaeka bwa ngaira iroura e aki kainnanoa riki te tai. Ao ngkana ko anga am motinnano ao te motinnano arei kona keiaki ni kakoroa nanona inanon am tai are ko a tia n anganaki iroun te botanaomata. Ao ngaia ae ngkai a moanna n titirakiniira aomata bwa

are ibukin are ao e na bane moa ni ngai ana tai ni ngai te rinerine. Ao e a tuai man nako te bwai arei. ao ngaira ti kangai tataninga bwa are ngkana e rin n te kataumwane ao ngkanne e na nako n aron ngkai ae ti a tia n ongo ao aika a rin te kataumwane aikanne ngkanne ti kona n tuangia ara botanaomata are a nang nako te naan mwane ni motirawa. Ao ngkanne are e a toki te karongoa mai ikanne.

Ma I taku bwa e rang kakawaki naba bwa are e na bon kabwarabwara te Tautaeka. Bwa are ti aki ngaira bwa iai tokin korakorara ao e rangi kakawaki ae ti na bon kaotia nakon ara botanaomata, tataninga bwa ngai ae ti bon tarataraia ma aron biribirin ara mwane. Akea buren anne, bwa I taku bwa ikai aomata a tangiria n ikan ongo nakon ae ti aki noora riain ae ti na kakoroa nanon ara motinnano anne n te tai ae riai. Anne ngkai ana kaeka te Tautaeka nakon te botanaomata.

Ao e na ururinga bwa e aki kakataetaeira bwa te bwana ika iti aki ngaira bwanaara ti aki ara kaoti bwa aia kaoti te botanaomata. Ao ngkana a kaekaaki n aron kaekaia ngaira iroura naba. Ngai naba I taku bwa e rang kananokawaki, bwa ti aki aekakin te kaeka ae ti kantaningaia mai iroun ara Tautaeka. Bwa e na bon karokoraoia bwa ibukin ae ti aki ota bwa tera bukin, kanga ti aki anne te aekaki n Tautaeka ae ti kantaningaia ae e na bon tobwa raoi nanona. Eti e koaua anne bwa are ti bon angani ngkami ma ngkai kam na ataia bwa are te kanganga kam a tia n ongo tein ara kataumwane ngkai ao e rang waeremwe, ke e uarereke ngkai aron moa birin ara karekemwane n te ririki aei ao ti na manga, ao ngai irou e rangi ni kakawaki riki ae kona bon kaota raoi te koaua nakon te botanaomata, taninga moa bwa iaon kawaina. Ao ngkai te bwai ae kam tuanga te botanaomata ti aki noora riaina.

Ti aki noora riain ae ti na kakoroa nanon ara motinnano ae aia katawanou ataein te reirei n te tai ae riai. Ao anne te taeka ae ngkai kam aki kairoroaki kam aki ienikuriaki bwa ni ngai te tai ae riai, are te tai are kam na kona iai ni kakoroa nanona. Ti anne kanoan te maroro ni boutoka te kaoti ae e rangi n tamaroa aei bwa bon bwanaan te botanaomata ao ti rangi n nanokawaki n aron ana kaeka te Tautaeka iaona. Ko rabwa te Tibiika.

Hon.Alexander Teabo : Point of Order.

Tibiika : Am Point of Order te Minita e nakoim man te reirei.

Hon.Alexander Teabo : I bon ti kan Point of Order iaon te taeka are ti a kataaki n tuangaki bwa e na titebo ma nanon are e tabekaki man te

kaoti aei ma are inanon ara motinnano te Tia Babaire. Ti teimatoa n ara koaua are e bon okoro bon te naan rooia nakai ngkana a bon kabwaranakoi bwaai aikai te Tia Babaire ao ana bon noora te okoro. I a tia ni katerea te okoro. Are e tabekaki arei Reirei ao te katawanou ae ti kataia ni kakaea ngaira boon kanaia ataei ke tao tera ao reirei aika a specific bwa reirei aika te primary ao te moan rinan ao are inano are te Junior Secondary School te Tia Babaire.

Te kauoua te Tia Babaire kanga ti taekinaki bwa ti te kamatebwai. E aera I taku bwa I taekina ae e a waaki ara mwakuri ngkai ma rabwata ake a tia ni katinakoi bwaai aikai te Tia Babaire. Bwa are iai bwaai aika a tebenako ngkai ao ngaia ti waaki ma ara Development Partners te Tia Babaire ao bwaai aika ti kona ni ibuobuoki iaon aei te Tia Babaire. Bwa are kanaia ataei ae ti taekinna ngaia e rangi ni kakawaki bwa e na riai ni baranti ao e na riai n raa te Tia Babaire. Ngaia are e kakawaki anne bwa mwakuriana n te aro bwa ngkana ti karaoia ti *implement* te bwai aio te Tia Babaire ao ti a tia n take on board te naan mena aikanne te Tia Babaire. E na nako n te motinnano aei te Tia Babaire ti aki n ae e na aki bwa e a tibwaaki nanona te Tia Babaire are I taku bwa e kairua are aongkoa ti aki butimwaia aio ao ti aki naba butimwaia. Ma ti aki butimwaia n taekana ma te mwakuri e waaki.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ngaia e a matata e a manga abwabwaki ma e raoiroi bwa e a matata. Ti rang motirawa ibukin ara afternoon tea ao tia manga kaitiboaki ikai ni iteran 4 ao ngkana ti oki ao I angan naba te Tia Tei ae karineaki mai Kuria Hon.Banuera Berina ao imwina I kaokia nakon te Minita man te Aono n Raina ao a bane ni mwakoro arami bwa I bane n taui mwiia. Ao tia motirawa moa.

MOTIRAWA NI KATOKITAKA

Tibiika : Ti rang waaki nakon ara bwai are imwina n aron are I a tia n taekinna imwain ae ti bwaranako are N na anganiko N na kaokia nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Kuria. Ao e nakoim.

Hon.Banuera Berina : Ko rabwa te Tia Babaire. Te Tia Babaire imwain ae I anga au maroro ao I a manga kauataoi riki taeka ni kamauri. Ma n te tai aio te Tia Babaire N na kaonota riki au kamauri riki nakoia raora n Tia Tei aika a tibwa reke rokoia n te bong aei ae ti a tibwa noria. Ao ti kukurei n nori ate Tia Babaire Hon.Shiu Fung Jong man TUC ao Hon.Jacob Teem mai Kiritimati. Ti kukurei te Tia Babaire n noria ao te kantaninga bwa ana kakabwaiaki n aia bong nako.

Te Tia Babaire, e koaua ae kanga ti bon mangaongao n ana kaeka te Tautaeka. Ao imwain ae I waaki nako riki te Tia Babaire I kan kaok aron ae te kaoti ae e mena imatan te Auti aei.

Ao ana kaeka te Minita nako iai te Tia Babaire ao N na butia Minita ao kaain te Tautaeka ake ana kaeka imwin ate Tia Babaire bwa ana buokira iaon bwaai aika N na tabeki naba te Tia Babaire bwa taian nano uoua. Aika a tia n reke nakoira man ana kaekaeka te Minita ao e na akeke a tia n taetae man ana itera te Tautaeka te Tia Babaire.

Te Tia Babaire akea au kanganga ngkai akea kaain te Auti n Tei ma bon taraia bwa are ngai ae I a tauraoi naba ni waaki te Tia Babaire.

Te bwai ae kakawaki te Tia Babaire n au taratara te Tia Babaire ao n otau n te kaoti aei ana motinnano te Tautaeka. Ma ti a mangao te Tia Babaire tia mangao man aia maroro kaain te Tautaeka n te tai aei bwa e ngaara aia motinnano ae e na iraki nanona te Tia Babaire. E ngaara?

Bwa tia matata n te bong aei te Tia Babaire. Bwa iai aia motinnano are e karaoiroaki, iai aika motinnano are e katamaroaki. Ao n aron ae taekinna te Minita are e kaeka te kaoti aio te Tia Babaire e na bwainaki are iaan te taubuki. Nanona e na bwainaki te taeka ni bau te Tia Babaire.

Ngaia are ai teniua karinakin te taeka ni motinnano aika a mena imatan Kiribati. Ao e taetae te Minita ae karineaki ao e taku, e kaokoro ami motinnano are kam kateitei iaona ma ae ti waaki inanona. A waaki ngkanne nakai te Tia Babaire ma te motinnano raa? Are iaan te taubuki are e taekinaki n te taeka ni bau ke are e karaoiroaki ke are e taekinaki n te rerio te Tia Babaire. bwa are a bon bane n okoro taeka ni bau aikai.

Ma ngaia naba iroura te Tia Babaire ana taeka ni bau te Beretitenti kabwara au bure ana anai nano te Beretitenti ngke e nang boo te kare baoki. Ao ngaira n otara te Tia Babaire taeka n anai nano ngke e a boo te karebaoki 2021 n Tuun te Tia Babaire akanne aika a bwainaki. Bwa ami motinnano ake a karaoiroaki aikoa bwainaki bwa a bane ni katamaroaki ngkai n aron are e taekin te Beretitenti.

Ngaia are e ngaa ngkai ae taekinna te Minita nakoia. Ma e aoria te Tia Babaire I taku bwa ti na bonnano iaon te koaua. Ae ana motinnano te Tautaeka e na karekeaki aia katawanou ataein te reirei. E na kaboaki ke ni karekeaki titebo nanoia te Tia Babaire.

Ao ae imatara ngkai te Tia Babaire kanoan naba ana maroro te

Beretitenti. Ma are tia manga bon taekin kam kona naba ni manga kakewei n aron are kam kakewea ami maroro ibukin booia Mayors, Kauntira te Tia Babaire ae kam na karaka 30%. Are aio naba mwiin am maroro are ko taekinna bwa aikai ami motinnano aika a katamaroaki riki aika kam karaoi ibukia kaain Kiribati ibukin te 4 n ririki are kam na tobwa iai. Ao aio Madam Speaker te Beretitenti are e katamaroaki riki. E na karekeaki boon kanaia ataein te reirei, ataein te moan rinan, te primary, te secondary schools ao ni katamaroaki te ibuobuoki nakon booia ke boon kanaia ataei ake a boarding. E rangi n rababa ae ko taekinna te Beretitenti ni bwanaam.

Ma e aoria te Tia Babaire tera ae e na iraki ngkai. Bwa n ana maroro te Minita ae karineaki are e kaeka te kaoti aio e bon taekinna te Tia Babaire bwa are I taui mwiin ana maroro. Bwa moan te kakawaki ana maroro te Minita arei bwa aio ana kaeka te Tautaeka ae ti anganaki.

Ao ti na aki manga bibirinako riki te Tia Babaire ni kangai e na iraki arei e na iraki arei. Bwa are ngkana ti rang biribirinako ti aki ataia bwa kaain Kiribati ana ira ae ngaa. Ma tia kaitia moa bwa e ngaa. Ngke ko moan katabwena am motinnano are iaan te itai i Bairiki are e karaoiroaki e mena iai kanaia ataei. Akea te nano uoua n anne.

Ngke ko katamaroa am motinnano bwa kona anai nanoia kaain Kiribati imwin are e otinako ara motinnano ke ara raanga ni kabwaia Boutokan Kiribati Moa. E rawata am onono nakon te motinnano are e karaoiroaki. N te aro ae e aki kabonganaaki te karaoiroi anne, e rang kabonganaaki ibukin ana ongora Kiribati are ko katanoata n te rerioa bwa bon anne are ko taekinna. Ao aikai ngkanne ara motinnano kaain Kiribati aika a katamaroaki riki.

Ngaia are e aki bwainaki ao ngkai te Tia Babaire n ana taeka te Minita ae karineaki e a manga tuangira n aron ara kaeka n te tai aio bwa e bwainaki riki are te taeka ni bau are e mwaneweaki iaan te taubuki aei.

Ma e aoria a bane n rin taekan aia katawanou ataei n te motinnano are e karaoiroaki, n te motinnano are e katamaroaki ao n te taeka ni Bau.

Ngaia are te Tia Babaire ti bonnano iaon aei ngkanne te Tia Babaire ti a manga aki bonnano n ana kaeka te Minita ae karineaki ao moan te raoiroi ana kaeka. E taku ti totokoa ami kaoti aei bwa e aki turuturu ma e aki boraoi raoi ma ara motinnano ae ti taekinna. Bwa ara motinnano are ti taekinna ao aio te *meal allowance.* Nakoia ataei n te JSS, ao te Primary. E tamaroa ao ti riki n totokoia bwa are kam katabangaka

te reirei ao kam taekina te amwarake ka maki taekina te meal allowance.

Te Tia Babaire ai kakaongorara n aron ae taekinna te Leader n te Kaitara. Ao a tia manga kauataoa riki ngkai. Ngkana bon nanom ni kan tobwaia kaain Kiribati ao n ikan taekina te koaua nakoia ai bebetera kaetakin anne. Ko a kangai naba te Tia Babaire I karautaeka bwa ti aki aio ara motinnano, aio ae bon ara motinnano raoi ao aio ae ti na karaoi ani kakoroan nanon ara motinnano are bon ara motinnano.

Ao tera te Tia Babaire aia motinnano are bon aia motinnano ana kabwaka te *meal allowance.* N aron ae taekinna te Minita ae ti rang butimwaia bwa aongkoa aia motinnano. Ti aki aranna bwa e karaoiroaki, ti aki aranna bwa e katamaroaki, ti aranna bwa ai bon aio aia motinnano ae a taekinna moa ngkai te Minita.

A ongora kaain te Tautaeka bwa n ana kabwarabwara te Minita ae karineaki ti a mino bwa e aera ngkai ti mino. Bwa karekea raoi otami n ana kaeka te Minita. E riki n aki kabwakaaki. E riki n totokoa te kaoti aei bwa teuana ibukina bwa akea n ami motinnano taekan te amwarake ae kam na kabwaka te *meal allowance*.

Ao te kauoua e tabangaki ngke e kaukaki nako taekan boon kanaia ke aia katawanou aio. Ma nanona te Tia Babaire ti a tiku moa n taekan te motinnano. Tera moan taekan te Tia Babaire te motinnano ti aki te amwarake? Te meal allowance. Tera nanon aio te Tia Babaire? ti aki te amwarake ataei bwa ana anganaki boon te amwarake. Ma an taraa ngkanne ana kaeka ami Minita ae karineaki are imwina. Bwa e aki naba boo ma aongina. Ao e taku, ti a tekeraoira ngke ti a taninga otinakon te ribooti man te UNICEF. Bwa ngke e a otinako te ribooti man te UNICEF ao e a taekinaki iai kakawakin iai te amwarake ae baranti.

Ti kuri kanga ni mwane, kam na mwane n teraa? I a titiraki ngkanne te Tia Babaire bwa kam na mwane n teraa. Kam kuri kanga n anga te mwane. Bwa te mwane are kam anga n aron am motinnano are ko taekinna nakoira te Minita ae ko karineaki. Ko na anga te mwane kam kuri kanga n raa tera rekereken te ribooti are e nako ibukin taekan te amwarake ae baranti. Ma am motinnano ae kam na kabwaka te mwane.

Tera? e tanoi te iango iai te Tia Babaire bwa e aki tomatoma raoi taian karaki. Ko a manga taekinna riki imwina n am Point of Order, ti na kabwaka boon te amwarake ma nakeke a taetae imwiim te amwarake. Ti na kabaranta te amwarake, e taku te IRD ke tera te

Tia Babaire a kuri kanga ao te maroro a kaawa ataei ngkana e aki baranti kanaia. Ma ti aki kanoan am motinnano ae ko taekinna nakoira te Tia Babaire te Minita te amwarake.

Am motinnano ae ko tuangira kona kabwaka boon te amwarake ao ngkanne ani bon taraia ngkanne tera ae ko baenikai iai. bwa e aki toma am karaki are ko kangai ti na bon kabwaka boon te amwarake ma tia kuri kanga ni kanakoa te amwarake ao e a roko te ribooti bwa ngaia e tangiraki te amwarake ae baranti. Tera rekereken te mwane ae kona kabwaka ma barantin te amwarake. E aki toma raoi te Tia Babaire e aki toma raoi.

Kona kabaranta te mwane ao kona anga kona kanimwa te Vitamin C ke tera inanon te mwane are kona anga. Aio te Tia Babaire bwaai aika ti karauira n ongora ao a mino ara iango iai.

Te Tia Babaire ngkana ko bon taekina te koaua ao ko boboto iaon te koaua n taai nako ao e na aki mangaongao am maroro. E na aki katanoi te ongora nako iai. bwa ko tuangira am motinnano te mwane ao ti aki te amwarake ao ngke ko a kabwaranakoa ai taekan te amwarake. Ao ko tuanga Kiribati ti kuri kanga ni mwane? Ngke arona bwa ti kakoroa nanon ara motinnano aei ao ti anga te amwarake ae e aki baranti. Ao aio te Tia Babaire bwaai aika ti tanoi iai e bia kamatataaki raoi ngkai te Tia Babaire. Bwa ngkana bon am motinnano te mwane e aera ko baenikai ni kanakoa.

Ao ngkana bon am motinnano te amwarake, ao e aera ko aki butimwaea taekan ae ni ngai ae kona karekea aia katawanou ataei. E aera ko aki butimwaea taekana aio ao ko kamatata ni kangai, eti ae ti na karekea ataei ma e bure taekana nakoira ni kabane. Ao ngkanne tia uota ma tai nanokawaki kaain Kiribati ae ti tabe ngkai ni mwakuria ti na karekea kanami ae baranti ami ataei.

Ngaia are te Tia Babaire ti aki aio a ti tuangaki bwa te motinnano te mwane ae e na kabwakaaki ao tia manga tuangaki imwina ai rabwara ti kuri kanga ni kanakoa te mwane aei. Te amwarake aei ae e aki baranti.

Ngaia are e kakauongo Kiribati te Tia Babaire e kakauongo Kiribati ao e kan ataia Kiribati bwa e ngaa raoi am motinnano e ngaa raoi are kona karekea te amwarake ke are kona kabwaka te mwane.

Bwa ngkana kona kabwaka te mwane ao e aki ngkanne toma raoi aki bwakan te mwane ma te ribooti ae e otinako ngkai. Bwa te ribooti ae e otinako ngkai bwa te ribooti ae otinako ngkai taekan kabarantakin te amwarake. Ao ami maroro ae kam taetae imwina kabarantakin te

amwarake ao n aron ae taekinna te Leader te Kaitara n tokin te tai titebo ma ami totoko nakon te kaoti aei e aki boo ma aongina. Bwa te bubuti ikai e kangai te kaoti bubutia te Tautaeka bwa e na kareke aia katawanou ataei n taina ae riai.
Ao ngkami ami taeka kam kangai, eng ti na karekea n taina ae riai. Bon anne raoi ami kaeka are ami tai ae riai ma kam kaokoro bwa e na baranti te Tia Babaire e rangi ni baranti.

Ngaia are te Tia Babaire e uarereke au tai ma N na bubuti bwa are e taetae imwina ke e kabwaranakoa raoi bwa e rawa n tanoi tei Kiribati. ao kabwaranakoa raoi naba bwa e ngaa am motinnano are e na bwainaki aree karaoiroaki ke are e katamaroaki n te rerio ke are ko taekinna iaan te Auti n Tei aei te Tia Babaire.

Bwa moan te kakawaki bwa e na ataia Kiribati bwa ngaira iroura te motinnano ae bwainaki te raanga ni kabwaia ae bwainaki are e ko taekinna imwain te karebaoki bwa anne ae katika nanon tei Kiribati bwa e na karebaoki iai.

E aki ataa te bwai are kona taekinna iaan te taubuki aei. Ngaia are tia kubanako n te rongorongo e na bwainaki are e taekinaki iaan te taubuki. Bwaau? A ongo kaain Kiribati are e na taekina arei ngkanne iaan te taubuki. E taekina aio ikai ma e are e taekinna ti aki ngaira aomata aika ti noori kanoan bong aika ana roko ma ti mwakuri ma te bwai are e ti tuangaki ao ti karaoi ara babaire ma te bwai are ko tuangira ao ngkana ko a manga tuangira ao e aki bwainaki arei bwa are e bwainaki are iaan te taubuki. Ko a kanga ni kaira Kiribati, ko a kaminominoa te ongora ao te ota bwa otara ngaira e bwainaki are ko taekinna. Ao e bwainaki are te kabanea n tai are ko taekinna e aki bwainaki are e karaoiroaki e aoria ni karaoiroaki ma e aki bwainaki. E a bwainaki are ko katamaroa.

Kaitiaka anne ngkai te Tia Babaire bwa e aonga naba n ataia Kiribati ao kaitiaka raoi am motinnano aika teuana te mwane ae kona anga ke te amwarake ae kona kamwarakeia ataei iai. Bwa ngkana te amwarake eti kukurei n ongora te baranti. Ma ngkana te mwane e aera ko aki kaman anga. Ao te motinnano kabwarabwara, e ngaa ae e na bwainaki are iaan te itai are kam katanoata bwa e karaoiroaki are e taekinna te Beretitenti n taian te karebaoki ke imwaina teutana ke are e taekinaki iaa te taubuki.

Man au maroro aikai te Tia Babaire I taku bwa bon te oi ni kaoti aei e kainnanoia Kiribati akea te karo ae e na aki tangira kan ana ataei bwa e na nuai ao e na baranti.

Ngaia are ti rangi ni boutoka te kaoti aio e rabwa te Tia Tei mai Teraina.

Hon.Alexander Teabo : Point of Order.

Tibiika : Ngaia te Minita n te Reirei.

Hon.Alexander Teabo : E koaua te Tia Babaire e taekinaki bwa e a kamangaongao au taeka are totokoan te kaoti aei te Tia Babaire iaon te taeka ae boon kanaia ao e na iraki bwa ti na karekea te amwarake ke tera te Tia Babaire. I kan katuruturua te Tia Babaire bwa te motinnano aei e taekina boon kanaia ataei. Kam kona n tuangai bwa antai ae na anganaki boon kanaia ataei, ataei ke te kamwarake. Taan kamwarake ao anne raoi I aki kangai bwa ana anganaki ataei boon kanaia.

Ma e na katauraoaki te mwane ae boon kanaia ataei anne raoi te Point of Order te Point of Order anne bwa ti aki nanona ae e na tuangia taan kabwaranakoa ara motinnano bwa ti na angania ataei. E na tauraoi boon kanaia ataei are te meal allowance ana anganaki taan karaoa te amwarake te Tia Babaire.

Tibiika : Te Minita e a clear am point are ko kabwarabwara anne are ibukin are.

Hon.Booti Nauan : Point of Order te Tia Babaire.

Tibiika : Ngaia tera am Point of Order e nakoim.

Hon.Booti Nauan ; E rabwa te Tibiika I ti kan kamatata te boto ni iango bwa I taku bwa e kabwara buaka te tia maroro ae karineaki mai Kuria ana Tia Tei Kuria bwa are I maroroakinna ti totokoa te kaoti aio. ti aki ibukina bwa ti ribaia ma ibukina bwa e aki raoi bwanin taekana ao n eti taekana bwa ataein te reirei anne teuana.

Ao te kauoua I aki kangai e bure are e taekinna te Minita n te Onaoraki. Ma I kangai e na karekeaki kanaia ataein te reirei aika uoua aikai Primary ao JSS ao e barongaaki bwa e na baireaki bwa e na kanga arona. Bwa ngkana arona bwa te amwarake e na riai ni baranti. Ngkana arona bwa ana anganaki n aron te meal allowance ae taekinna te Minita ao kai ngaia anne. N aekakin ara motinnano te Tibiika ae ko noria aia mwane kaara $100 a fortnight e change to be $200 dollars a month now. Ma *at the end of the year* e bane ko rabwa te Tibiika.

Tibiika : Ao I taku bwa akea riki ana point of order ao N na kaokia nakoim te Minita ae ko karineaki man te Aono n Raina Hon.Mikarite Temari e nakoim.

Hon.Mikarite Temari : Ko aitokamauea Madam Speaker n anganakiu au tai bwa N na maroro

naba iaon ana kaoti te Tia Tei mai Teraina are I rimoa naba n atonga Madam Speaker bwa I totokoia. Ao totokoana ni koaua ni koaua bwa are e aki ira raoi kanoan te motinnano. Ao ngkana e aki ira raoi kanoan te motinnano ko misspell te word ao e bure ngkanne irouia lawyers ngkana ko misspell te words.

Ngaia are ti tangira naba tarira mai Teraina ngkai ibukina e misspell ao ti riai raoi n totokoia bwa e kakawaki raoi bwa e na bon iraki kanoan te motinnano words by word. Ma ngkana kam a karioa ao ngkanne kam a karekea te mangaongao nakon te i Kiribati. Bwa are tia mwengabuaka ngkanne ma ami maroro iaona. Ao are a bon tia n taku te Minita n te Education ao te Minita n te Commerce. N na kaokia riki Madam Speaker ao aio kanoan ana motion te Tia Tei ae karineaki mai Teraina are e a tia ni kaokia naba te Tia Tei mai Kuria:-

Bwa te Maneaba aio e na butia te Tautaeka bwa e na noora riain kakoroan nanon ana motinnano iaon aia katawanou ataein te reirei n te tai ae riai taian te reirei. E ngaa ti na iria e taku te Tia Tei mai Kuria e ngaa ti na iria. Ai kamaeura ngke bon te Lawyer ao e a bon kaota te motinnano bwa aio te motinnano ngkai irou. Ao aio ae ti na taetae ma te motinnano ae 2020 to 2024. Tibwatibwaan te motinnano ibukin mwakuriana.

Te factual ngke te Tia Tei mai Teraina akea am factual naba ao ngke naba te Tia Tei mai Kuria ko aki naba kamatata nakon Kiribati. Bwa e challenged naba te Tia Tei mai Kuria e ngaa ngke e kaetira ao N na kaetia ngkai. Ao aio kanoan te motinnano tibwatibwaan te motinnano ibukin mwakuriana.

E kakawaki ae kona aki misspell don't misspell ana maroro te aomata ao I anganna te motinnano ae 79 are bon 79 raoi are e bon taekinna naba te Tia Tei mai Kuria. E na karekeaki boon kanaia ataei n te moan rinan Primary ao te Kauarinan JSS 79 I quote 79. Ao a quote mai iaa, iai aia quote? Akea. Ngkana akea am quote nanona e aki bongana ngkanne are iroumi bwa kam mwamwana Kiribati.

Ao anne ngkanne anne ngaia are eti ana totoko te Minita n te Reirei bwa are e okoro ma kanoan ae bon taibinaki ao ni motinnanoaki irouia Tobwaan Kiribati Party.

Nambwa 79 au reke bwa bon akea iroumi bwa are bon ti akia mi motinnano bwa ngkami ami raanga ni kabwaia. Ngaia are ti na tau iai ti karinea nanomi ao karineira naba. Ngaia are kam a maroro iaon ana motinnano te itera teuana ao kam aki ataa aroarona ao anne ngkanne ae karekea te kanganga ao kam a kamangaoa ngkanne Kiribati bwa

are kam a kona ni maroroakinna ao e minotata nakon te i Kiribati. Ao aio raoi ngkana akea iroumi te motinnano iai irou Madam Speaker.

Ae bon te koaua ni koaua ao te eti ni koaua ni koaua 79. Ao ngaia tera ae a taekinna aki ataia bwa nambwa iraua tao 69 ma aio 79 raoi aei akea burebureana bwa e bon taibinaki raoi for 2020 nakon 2024.

Te bwai ae kakawaki Madam Speaker te *respect* bon te karinerine. Ao ngaira ti teimatoa kaain Tobwaan Kiribati Party ni bon karineia kaain te Kaitara ma ngke ti moan waaki ao ti bon rangi ni karinerine nakoimi. Bwa are bon kanoan te boki ae tabu karinea raom n ai aron karineam *respect.* Ngkana ko aki *respect* ngaia are ko roko n ana bwai te aomata ae ti aki am bwai. Bwa ko a katiku ngkanne bwa kaain te Kaitara bwa ka maki anga te karinerine. Ngke e bon taraira Kiribati ti karinerine ngkai ti bon tuai naba ni kumea kanoan ami ran ni kamaeu. Te raanga ni kabwaia ti tuai naba man taetaekina te raanga ni kabwaia ni katoka n te facebook ao n takarauaia ikai. E ngaa ami raanga ni kabwaia ti bon tuai naba n atonga Madam Speaker *with due respect.* Bwa bon anne tibwangami n ami kario ao ngaira aio bon ara kario naba.

Ai kamimira ngkana e a rang ongora tei Kiribati ao tia bekuakinia nakai ae a kuaa te motinnano. Te katei iaon te tua naba ni maungatabu iaon aia tua taian rooia *respect.* Bwa ngkana ko aki *respect others* ao ai ngaia naba anne. Ko kumekume ngkana ko kumekumea ana bwai temanna kanga ko un ko mataai ao e rangi n tabuaki n te katei ni Kiribati moan te tabuaki. E rangi n tabuaki ae ko ngenge ao ko mataai ko kumekume. Ao n te katei e na un naba moana e aera ko kumea au bwai. Ao are bon iai am bwai I kumea am bwai e aera ko a manga kumea aia bwai tabeman ao anne ngkanne e bure n te katei ni Kiribati.

Ngaia are tokina ko a manga atonga e ibennao ke ibenting ao anne naba ngkanne aia maroro ae a bon katebenakoa bwa tao e bon ibenting am raanga ni kabwaia ke tera.

Ngaia are I taku bwa e kakawaki naba kabonganakin taeka aika aki kamtauninga naba. An bon noora ami taetae ni maroro nakoira ibeting e ibennao e aera riki. Ao ngaira ti kumei ngkami kai ti aki, ti bon aorira ti rau ma ara motinnano. E ngaa taina are ti na kanakoa iai ao kai are bon ara bwai Madam Speaker. Ao ngkana ti aki kan kanakoa tera burena, ao ngkana ti kan kanakoa rimwi tera burena Madam Speaker. E aera ngkai a rangi n okiokira nakai n ara motinnano. Ni kaburea rairana nakon te botanaomata akea te rooi ae ko n ani kakeweai ngkai bwa ngkana ko misspell ana word te aomata ma ko kateaki n te bowi ao

ko kuneaki bwa ko guilty ao kona katuaeaki. Anne raoi etina.

E aki manikangare te babaire ao anne raoi etina e ataia te Tia Tei mai Kuria bwa tai kabureburea ana taeka te aomata. Ao ngkana kam kauka ngkai te Facebook n te rongorongo ao iai te rooia are e reke n te bure mai Biiti. E reke ana bure are te rooi i Nadi te rooia teuaei e found guilty bwa are e misspell are *injunction* nakon *injection.*

E misspell e ti misspell injection *into injunction* katoka n te Facebook tera tokina e *find guilty* anne ae e boo i Biiti ngkai. Ngaia are te *warning* naba nakon tarira aikai e aki bure ngkana kam kabongana ara motinnano. Ma *making it* kabongana raoi *words by words.* Ma ngkana kam a katoka n te Facebook ao ngkana ti uotia nakon te bowi ao kona reke n te bure n te misspelling ae reke naba iai te rooia i Biiti bwa e *misspell* ao eti au warning kanga te tangira nakoimi. Bwa are tai bureurea ana bwai te aomata ae bon bwaati ao e bon karioa. Bwa ngkana e karioa ke ko karioa ao e a mangaongao Kiribati ngkai iai bwa ti aki kan kamwarakeia ataei ni kabane. Bwa te motinnano ae 79 ao anne ti te Primary ao JSS.

Ma kanakoana an bon katikua bwa ana bwai Tobwaan Kiribati Party. Bwa are bon eti anne tai kumekumea ae ti aki am bwai. Bwa e na reimarua te waaki iai ao e na mangaongao. Ao ngkana ko bon aki ataa aron karioana ma karaoana ao bon anne tokina.

Madam Speaker, e taku te Tia Tei mai Kuria ao e reke iaa am motinnano antai ae na kaeka anne aio te boki, aio te Tia Tei mai Kuria iai te boki. Ti taetae iaon te fact are anuaia lawyers aikai ao I karabwa ana advice am taibora bwa e tuangai ana te motinnano bwa kona taetae iaon te fact anne kaungaira n taai nako.

Madam Speaker, e kamino nano te birinako man te maroro ngaira are ti kaokioka 44.1 bwa e kakawaki anne Madam Speaker N na rangi ni boboa waem. Bwa are a tia n taetae iaon buokaia ataei ao ti na maroro iaona. Ao ngkana tia tibanako man maroro tabeua ao ngaia are ana manga kona ni kiriwe ara maroro. Ao ti na kona ni manga karioa ara maroro are ana un iai tarira ma mwanera man te itera arei. Are bon ti aki ara kantaninga bwa ti na kaunia ma are man otinakon aia maroro ni kabwara buaka ara motinnano ao anne ngkanne e na manga reke te unraa iai.

Ngaia are ti na bubuti te Tia Tei mai Abaiang e a bon kakaonakoira ao e a kateketekea te karineaki ae te Beretitenti. Bwa ti aki karaoa ara motinnano bwa ti kan riki bwa te Beretitenti ti aki. ti karaoa te

motinnano bwa kairan nanon tei Kiribati bwa ngkana anganiira te nako aio ni kairiri ao aikai ae ti na keiakini kakoroi bukin nanon taina. Ma ti aki kanga iti kan riki ni Beretitenti e a bure ngkanne. Bwa tiaki kabanea te Beretitenti ao e rawata kaain te Auti n Tei bwa 45 ao ngaira man ara tabo 26 ti karaoa te motinnano bwa kairan kawaira ma te botanaomata bwa ti aonga ni kibaria riki ni kibara riki te tamaroa bwa e aonga ni maeuraoi tei Kiribati.

Ao I karabwa te Tia Tei mai Abaiang e rangi n roko nanona n taetae n ana profession ae taokita. Ti taku ai kairuara ko a maan raa n Tautaeka. Tao eti tao ti na anganiko tao taokitan te kabung ngkoe. Ti anganiko am bwai taokitan te kabung tao eti kabwatiko ko mwatai n te kabung. Ngaira te *nutrition* iai ara taokita irarikira ae bwaati te nutrition tia taua tibwara anne ao ngkoe taua tibwam anne. Ko uara ko un iai ko aki, ko *offended* iai ke ko aki.

Ngaia are e rangi ni kakawaki kabongaan taeka aika a riai bwa karineara naba. Ti na iraorao bwa are ngai ngkana I a manga taua bwa tao *I diploma* te *mechanical engineer* ko kona ni kaekaai iaon te *mechanical engineer* ko aki konaa. Ao I aki kona ni kaekako naba iaon am *profession.*

Ngaia are e na aki taraaki nakoara bwa aongkoa ti karaoa te motinnano bwa ti kan Beretitenti, ti aki. Te motinnano ti committed ngaira iai ao are a bon nako a nako inanon taina. Ma ti kawenea bwa te iraorao nakoimi kaain te Kaitara. Ti a boboi waemi tia taona tabon inaimi an bon katuka ara motinnano bon iroura. Bwa e taku te rongorongo n te Baibara ngkana ko bwaina te kabuakaka ao ko a maai. Ngkana ko a bon nakonako n te kabuakaka raoraom ao are ana manga botu aomata e a maai ngkoe am kaembein. Ai te kabuakaka ma ai te kabuakaka e aki rin inanon te botanaomata te kabuakaka. Bwa tei Kiribati te nano ni kiritian irouna ao te nanon tangira ae korakora irouna. Ni irianaki ma te karinerina ma ngkana ko a rangi ni waakina anne te kabuakaka ma te motinnano nanona ko a kabuakaka Kiribati.

Ko a kabuakakaia naake aia bwai te motinnano aongkoa ngkai kam karaoiroa te motinnano, kam aki bwa kam kabuakaka. Ao kam karaoia bwa te bwai ni kaboitin nakon te i Kiribati a mwamwanai ngkami are a tuai man kanakoa boon kanaia ataei n te JSS ao te Primary. Are a bon kekewei ngkami a mwamwanai ngkami ai kawara te aba. Ao e na kanga ni koro bukina antai ae e na kakoroa bukina. Kam bon aki kona ni kakoroa bukina bon etina *no way* ae kam na kakoroa bukin te motinnano aio bwa kam bon ribaia.

Ao e aera kam a taetaekinna, e aera kam a taetaekinna ni kangai kam na karokoa ni ngai ao ti kaokia nakoimi ao ngkami kam na karokoa ni ngai. Ni ngai ae kam na karaoia iai ngkana ti angani ngkami, ni ngai? Ae kam na kabi boon aio kam na kabi bwa are bon ti aki ami motinnano. Bon ti aki am motinnano.

Ngaia are ngkana ti aki am motinnano ao ngaia ko bon raw ani kan karaoia tai otea te karaki ae okoro nakon tei Kiribati. Ngaia are tai kumekumea ae ti aki am bwai n aekan Tobwaan Kiribati Party e bon aki kumekumea ami ran ni kamaeu ke te raanga ni kabwaia bwa tabura, bon tabura ao bon tabun tei Kiribati.

Ti teuana au miniti e rabwa Madam Speaker ao ti na kainira iaon te iango ae kangai. E kakawaki riki mwakuriana nakon aki mwakuriana. Ae ti mwakuria ao ti mwakuria. Ma are e kaotia man 2016 rikaaki e bakitaia tei Kiribati e aki amwarake raoi man te Tautaeka are 2016 rikaaki are iai are ana kabwarabwara riki. E aki tau kanaia a bakitaia e nako man te bakitaia tera e aki tau te amwarake bwa are bon kanoan ami waaki ae kam aki katamaroa ao Tobwaan Kiribati Party ao ae kibaria ni karawata riki te mwane nakon te botanaomata bwa aonga ni kabooi kanaia ao ana marurung ao anne raoi te koaua ni koaua.

E na baranti te amwarake,e taku ana rongorongo temanna te Tia Tei ngke ti moan karaka boon te ben ao e taku ana karaki e takaruaia. Ae e nang nako New Zealand ao Australia ae a rangi ni birinako. Ao tabeman a kakoaua e a rangi ni kinaaki a birinako ngkai kaain Australia ao New Zealand. Iraua ngkai ana mwane ni buoka Australia ae e anga ngkai ti $1 te mirion ngkoa ao iraua ngkai riki ai $5 te mirion. N te budget ai $5 ae anga te mirion ao ti teuana ngkoa ae anga n ami tai ke tao e uarereke n ami tai akea, bon akea n ami tai. Ao ngkai ko taku bwa e na nako Australia ao kai e aki nako an bon noora te buoka ae e a taboro e a taboro taboro ko a tia ni mwamwana Kiribati ma e raoiroi te kerikaaki.

Kam aki roko n ana kakao ngkoananoa Australia n noori uanikai akekei te water melon, cabbage ao aron unikakin e aera ka maki kaoti bwa I kakaai ngkami kaain te Kaitara ao bon akea ngkami. Kam a rawa n noora ana buoka Australia ae rangi ni bongana ibukin ami noora maeuraoin tei Kiribati n ami tai ni karokoa 2015. Eng, ko rabwa tai kumekumea ae ti aki am bwai. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ao I a kanakoa nakoim te Minita ae ko karineaki n te MIA Hon.Boutu Bateriki e nakoim.

Hon.Boutu Bateriki : Ko rabwa Madam Speaker ao I kukurei naba n anga au maroro iaon te kaoti ae rangi

n tamaroa aio Madam Speaker. Ma e koaua imwain ae N na anga au maroro Madam Speaker ao tao N na karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki are e tabekia inanon te tai aei te Tia Babaire.

Ao e koaua Madam Speaker e koaua ti bon karauira n ongongora mai ikai ao e titebo tao e koaua e a bon rangi ni kaokoro aron te ota n te kabwarabwara Madam Speaker.

Ao e koaua ngaira naba inanon naba tain karaoan te motinnano aei te Tia Babaire ao e koaua ae ngaira naba ti nako n rokoroko iaon abamwakoron Kiribati inanon taian te kaembein ae nako. Ao tao e koaua te Tia Babaire ae kanga e rangi ni mwaneweaki ae e aki kanakoaki te aekaki ni motinnano aei e koaua ae kanaia ataei.

Ao e koaua ti roko n abamwakoro aika ti kaei te Tia Babaire ao kanga bon akea ae mwaneweaki. Kanga bon akea ae a taekinna ae a kangai naba tao Taan Tei ti a rangi ni kainnanoa aio ngkana arona bwa e a reke te Tautaeka ae Tobwaan Kiribati Party ae ngaia ae Tautaeka n te tai aei.

Bon akea n te tai arei Madam Speaker, ngaia kanga ti minotaki n aron te naan maroro ae titebo ma ti aki ataia bwa tera ae nanonaki irouia Taan Tei aika a karineaki. Ao I taku bwa e bon ragi n teretere inanon ara tai ni mwamwananga ao akea. Ma ti te bwai ae ti noria n te tai arei kanga titebo ma kaungaan te waaki. Kaungaan te waaki ao titebo ma kakorakoraa riki inanon tain ara kaembein are ti buti iai ngke a noria bwa teuana mai ibuakona naba ae ngaia ae tabekia te Tia Tei n te tai aei.

Ao tao te koaua n te tai aei Madam Speaker bwa te Tautaeka ngkana e roko ti aki n ae e rang bon karaoi naba bwaai ni kabane. Ao anne ae riai n teretere ke tao e koaua I karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki. Bwa e koaua ngke e a roko te Tautaeka ao e a manga bon prioritize moa kanoan ana motinnano.

Ikai e rangi n teretere aio bwa ti aki te bwai are e rangi bon roko naba ni karaoi naba ni kabane bwaai. I taku bwa anne te bwai ae e rangi n riai n taraaki ao e rangi ni barongaaki raoi aron ana waaki te Tautaeka aei Madam Speaker. Ao ngkai ti a noria ao e koaua e a mwaneweaki a rangi n rootaki ara botanaomata ke tao tera riki a nanonaki ni maroro ae titebo ma e a rootaki Kiribati ngkai. I taku bwa te bwai anne ae e na riai n teretere iai Madam Speaker akea te bwai ae rootaki iai te botanaomata a rangi ni kukurei kaain te botanaomata.

Ao tao e koaua tao bon angin abamwakoro aika ti a tia naba ni kakaraoi naba mwamwanangara iai

n taai aika nako Madam Speaker. Bwa e koaua e a kan buta Kiribati irou bwa ai bon ti Tamana Arorae ao ta oia riki. Ao e koaua bwa aikanne angin abamwakoro ae I a tia ni kaea ma kaain au tiim akea aia taeka nakon te waaki Madam Speaker. Ai bon te karabwarabwa naba nakon te Tautaeka aei, ai rabwara te Tautaeka aei. Ti rang kaitau nakon te Tautaeka aei bwa ti a namakina aron te maeuraoi riki. kanoan ami motinnano ae kam waaki iai n te tai ae iti rang bane n rootaki iai ao ti rangi ni kukurei ao anne te bwai ae ti kaitibo ma ngaia inanon mwamwanangara. Akea tao te *negative* ke tao bwaai aika ti na butimwaeaki iai irouia kaain abamwakoro bwa e a rangi ni kananokawaki a bane n rootaki ara botanaomata akea.

Ti te bwai ae karaoi ate botanaomata iaon abamwakoro ake ti roko iai e karabwaaki te Tautaeka tao n te tai ae nako. Ao ngkai ngkana arona bwa e a manga reke te Tautaeka aei e a manga reke inanon waakina inanon ana kauoua n term e a manga anganaki riki te kakorakoraaki. Te karabwarabwa, ao te kakaitau n aron te nan plan ao n aron ana nonori bwa e koaua ae tei Kiribati n te tai aei iai te maeuraoi irouia. E a kakanoa ana buua tei Kiribati n te tai aei. Ao anne te bwai ae e rangi ni kakawaki te Tia Babaire ao tao e koaua tao e a rangi ni mwaneweia naba au abamwakoro ae Tarawateinaieta Madam Speaker bwa are e koaua, ngkana I roko ni bongin tao te kaawa teuana tao n te Maneaba aron a teirake unimwane ao unaine a bon tabeka aia taeka ao a bon rangi n tabeka aia taeka ni karabwarabwa kaain au abamwakoro ae Tarawateinaieta. Ao a taku ko rangi n rabwa te Minita e rangi n rabwa ami Tautaeka ngaira kaain Tarawateinaieta e rangi ni matoatoa naba aron te waaki aron te maeu te kareke maeu n te tabo ae Tarawateinaieta. Ao aio ae a bon kakoaua kaain ara abamwakoro. Ngke I roko irouia ao I bon rangi ni kubanako naba bwa are I ataia ae ti aki aio aron aia waaki mai mwaaina. E koaua ngai temanna ae I bon rangi ni maan naba inanon te waaki n te Auti n Tei aei ao I kakoaua ae a tuai man roroko. Tao e koaua I Minita tao n taai naba akekei ao ti tuai roko n aekakina arei ae e na roko n taua baiu.

Ngaia are anne naba te moantai ae I kakoaua irouia kaain ara abamwakoro ae Tarawateinaieta bwa a rootaki. Ara unaine ae ngaia a bon bane n teirake n taua baiu ao a kakoaua ao a karabwarabwa ao a taku aia taeka. E rabwa te Tautaeka aei tia maeuraoi inanon te Tautaeka aei ao tia waaki ma te kukurei inanon te tai aei. Bwa tia bane n reke bwaai ake ti kainnanoi e ngae ngke e aki rangi n reke n te mwaiti are a kantaningaia ma aio e a kona n reke maeuia inanon te tai teuana ma te tai

teuana are a kona ni waaki iai kaain au abamwakoro ao tao bon taabo.

Bwa titebo ma e bon tieuataake aio arona ngkai I roko naba n abamwakoro n te itera maiaki, te itera meang aio aia taeka ara Kauntira. I taku bwa te rep man te botaki ni unimwane a tabekia ae e rangi n nakoraoi aron te waaki ao aron babaire ae karaoaki inanon te tai aei.

Ao tao e koaua Madam Speaker e koaua ae te motinnano ti aki te bwai ae bon karaoia naba te Tautaeka ni karaoi ao ni kabanei ni karaoi ani kabane. Bwa are e bon koaua are te Tautaeka e mwamwakuri, e koaua iai ana ceiling iai ana are e a mwakuri iai kaain te planning. Bwa ti aki te bwai are e bon roko ao e a karaoi naba ni kabane. E na bon *prioritize* moa n taai nako. E prioritize e karaua n taraia bwa tera moa ngkai bwaai aika ana moanibwai ibukia ara botanaomata ibukin kaitaraan aron te kareke maeu ao riki aron te aroaro irouia ara botanaomata te Tia Babaire.

Ngaia are I taku bwa anne te bwai ae e rangi ni kakawaki. Ao I taku bwa ti na bon riai ni karaurau naba ngaira riki ngaira kaain Kiribati ti na bon kataia naba n taraia ao n noria bwa I taku bwa te Tautaeka teuana ma teuana ngkana e roko ao e bon karaua ni baronga raoi ana waaki. Ti aki te bwai are e roko ao e a bon waaki ni karaoi bwaai ni kabane bwa e nang bon tia nakon te ingabong ke tao inanon te ririki aei teuana ke uoua.

Iai kawain bwaai te Tia Babaire iai kawaina, iai arona, iai aron barongaana ao iai naba aron kanakoan te naan motinnano are I taku bwa e na kaea nanon buokaia ara botanaomata inanon te tai teuana ma teuana. I taku bwa anne te bwai ae e rangi ni kakawaki Madam Speaker. Ngaia are e koaua n te tai aei n aron tabekana n te tai aei Madam Speaker ao I karautaeka moa n te tai aei bwa I aki boutoka te kaoti aei te Tia Babaire ao e bati n rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Minita ao I kaokia nakoim te Tia Tei ae ko karineaki mai Maiana Hon.Vincent Tong.

Hon.Vincent Tong : Ko rabwa Madam Speaker ngkai e reke au tai ni maroro ao kai e a uki moa au tai ni maroro n te tai aei ao e kakawaki bwa N na anga bwana ni kamauri. Ai bon te kamauri nakoim ma kaain am tabo ni mwakuri, te Beretitenti ma kaain am kabineti, raou n Taan Tei, ngaira ni kabane te Auti n Tei ao taan ongora ni kabane. Kam na bane moa ni Mauri.

E koaua te motion ke te kaoti ae tabekaki n te tai aio n aron ae ti bane n tai aio. N ai aron ae ti bane n ataia

ana kaoti temanna te Tia Tei ae karineaki mai Teraina. I rangi ni kaitaua Madam Speaker I kaitauia naba ma taan maroro ake a bon boutoka te kaoti aio ao naake a totokoia. Bwa are iai e rangi ni kakawaki bwa ana kaoti ni kauaitera. E koaua are n te tai aio ti aki mena n te Tautaeka ngaira ake kanga ti Kaitara te Tautaeka aio ti mena n te itera are teuana are kanga ti tirobaea te Tautaeka ma ana waaki.

Ti aki te kabuakaka bwa te kauring iai te bwai are ko taekinna te Tautaeka tabera ngaira bwa ti na kauringi ngkami. E aoria ngkana ti tuangaki irouia ara botanaomata ke ti aki ma are bon te nakoa.

Ma tao e kakawaki are n ai aron are I taekinna ngai I mena n te Kaitara te opposition ao I boutoka te kaoti aio, tera bukina. E na riai ni iai bukina n taai nako ngkana ko boutoka ke totokoa te kaoti. N te tai aio ao ibukin boutokakina teuana, bwa are teuana ana berita te Tautaeka ae e a tia ni kanakoa inanon ana tai ni kaembein. E aoria ngkana tao e na kanakoa tao ngkai ke tao rimwi ma e boutokaia bwa are e a bon tia n taekinna bwa anne te bwai naba ae e na karaoia.

Te kauoua te Tia Babaire, ngai au iango ngkana ko bon karaua ni iangoia I taku bwa bon te maroro ni kabane te oi ni iango. Bwa *it a good idea* te iango ae moan te tamaroa. Bwa e taekinaki irouia taan maroro e rangi ni kakawaki ibukia ara ataei iai tao ibukia karo te itera anne ke te itera anne. Kanga iai tabeua te naan *issue* bwa antai ataei aika a rekereke ma ngaia antai ake a mena. Ma oin raoi te koaua ti kakoaua bwa ibukia ara ataei ke te nati ni Kiribati e rangi ni kakawaki. Tao te maroro ae uarereke te Tia Babaire bwa aongkoa tao aio antai ana motinnano. Tao ana motinnano te Tautaeka bwa kanoan are kaitaraan te raanga ni kabwaia. Ma e a reke te Tautaeka arei inanon tain te kaembein e a toki arei e a toki te bokakano.

Ngkai ko a Tautaeka ngkoe ngkai ara Tautaeka ao ami motinnano aika ara motinnano naba ti na kakauringi ngkami. Ao n te tai are ko a tia ni kanakoa am berita I taku bwa kona riai ni kanakoa. I taku bwa iai bukina are e taekinaki iroun te Minita n te Education are te oi ni iango are kanga n te tai aei I boutoka are n ai aron are I taekinna anne naba ngai au iango te oi ni iango. Ma iai bukina are I taekinna are aongkoa ibukin ana kakae te UNICEF ke tao tera I taku bwa ti aki te totoko anne. I taku bwa anne boutokakin riki te koaua ae te reason ke bukina e na riai ni katabeaki riki.

N ai aron are kanga e taekinaki n te kaoti e kakawaki bwa ti na taekina te kaoti. Bwa kanga inanon te kaoti ao kanga e rangi n general e a bon

taekinaki naba ataei ni kabane. Ma ngaia e rabwa te Tautaeka bwa e a manga kauringiira bwa ngaia ti aki ataei ni kabane ma ngaia ti ataein te Primary ao te JSS. Ai tamaroara anne ngkana ngaia ti start moa man te mwaiti ae uarereke oreia rake.

I taku bwa a rawata bwaai aika a tia ni maroroakinaki ma kanga n taai nako ao ngai I kan kakauarerekei bwaai. Bwa I taku bwa I a bon tia ni mention mai mwaaina are ke I a tia n taekinna. Ae aio kanoan ana berita te Tautaeka ke ti akia o I taku bwa kaekana eng. Ao tabena bwa e na riai ni kakoroa nanona I taku bwa kaekana naba e ang. I taku bwa te titiraki ngkanne are imwina are ti na nako iai e na kanga ao ni ngai ae na karaoia.

I taku bwa aio bwaai ae e na kaekaira iai te Tautaeka bwa are e a tia n taekinna. Ngke arona bwa ngai te Tautaeka ngai N na ti kangai e ang aio te anga ae N na karaoia ao ngkana arona bwa tao I aki iangoia bwa N na karaoia ao tao e anga buaka moa n te tai aio ma tao tia noora te ririki ae na roko ke are imwina. Bwa e na iai te kabwarabwara n taai nako nakon te botanaomata te Tautaeka. Te respective bwa antai ae tabeka te kaoti.

Ngai n au koaua bwa kanga te Tautaeka e a tia kanga e kataia n aki kaekai te naan titiraki aikai ao aikai. Bwa are te public office ke te nakoa ngkoe e titebo ao ngaira ni kabane ana tabonibai te botanaomata. Ngkana iai te titiraki tao nakoia tao mai iroun antai tabera iaan nakoara nakon te botanaomata ti na kaeka ao ti na kaungaira. Bwa n aron are e taekinna te Leader ti akin gai ae Vincent ke tao antai te Tia Tei bwa ngai te Tia Tei mai Maiana I kan ataia, ke tao n te keiti aio te Tia Tei mai Teraina ti aki Nantongo ao I kabwara au bure ngkai I atonga arana. Ma ti aki per individual bwa te nakoa ke te public office ae kan ataia.

Anne ae e rangi ni kakawaki bwa ti na ururinga. Ao N na okira ngkanne te bwai are kanaia ataei bwa antai tao te tia rabakau tao n te nutrition ke tao I aki mena ikai bwa N na kaboo rabakau bwa are ti akin gai rabakau anne. N ai aron are I taekinna ti bane ni kakoaua bwa e kakawaki kanaia ataei.

Ma e uaekaki iai n aron are e taekinna tao temanna ae e a tia ni maroro imwaiu iai te amwarake are e on iai biritom ao iai are e aki ti on iai biritom ma e na uaanna nakon rabwatam. N na manga bon maroroakinna imwina te Tia Babaire.

Ma ngkanne tao N na manga nakon are imwina kanaia ataei n te tabo n reirei. I taku bwa aio ti aki te waaki ae boou kanga I uringa ae taetaekinaki nakoiu ao I a tia n noria

teuana, tao n taian ngkoa te korone ke tao imwaina ao I uringa naba ngke I primary I aki uringa aren taian te korone bwa I aki ooia. Ma I uringa ngkoa ke ti reirei ao kanga ti reirei n te Rurubao te Tia Babaire ao ti bane n line up ibukin te nutrition ai manga te miriki, iai ngkoa te miriki are e bubura are e kaboaki ti line up ao ti kamoaki iai.

Manga iai te oera are teuana te buun bwa are e rangi ni maai te buun oera arei. Ti a manga mena i Tabwiroa manga line ko a manga anganaki te bwatin. E aoria ngkana ti aki te amwarake ma e na boboto iaon are I maroroakinna are imwina ao are I a bon ti a ni maroroakinna mai mwaaina.

Te waaki aio e karaoaki naba I a tia ni wareware teutana iaona bwa I taku bwa te concept ae kakawaki ao ngai irou e rangi n tamaroa ana iango te Tautaeka aio. E koaua n tabetai iai ana iango te Tautaeka ae aki kanga ti bobuaka ni iango ma ngaia ti aki te oi ni iango anne. Ma ti uringa bwa *not everything* ae tabekia te Tautaeka bwa aio ngai irou e rangi n tikiraoi. Aio e karaoaki i Japan ao France ao I ti kotei te naan aba aikai te Tia Babaire bwa ngai irou kanga aba aikai a rangi n tikiraoi bwa a rangi ni *progressive* ngkana ko bon tarai maeuia aia botanaomata. Tiaban teuana te aba ae kanga a rangi ni maeureirei ana botanaomata nambwa 1 ao nambwa 2 kanga a rangi ni progressive kanga te aba ae e rangi n advance.

France naba aio ao kanga e karaoaki n te tua bwa n te naan reirei ao I aki kangai bwa te bwai ae karaoia Buranti ao Tiaban e nang iria naba te Tautaeka. Ma I anga te katoto bwa Buranti ao Tiaban a taekinna ma ti uringa bwa e aki tabangaki ni kabane bwa n taabo tabeua ma riki Tiabana ae boboto iai.

Kanga te naan reirei tabeia mai iroun te Tautaeka bwa ana provide te amwarake nakoia ataein te reirei, ao kanga teuana bwa are bon ibukin te nutrition are e irekereke naba ma te kauoua te nutrition are e na nuai birotoia ao e na uaana nakon rabwataia ao iai riki te kauoua ae ngaia I taku bwa e rangi n tikiraoi bwa te bwai are te *equality.* Bwa ti bane n ataia aomata are kanga tao a raka aroia nakoia ataei kea ki. Ngaia are n tabetai ngkoe ko amwarake n te kamwarake ao iai ake a uota kanaia tao te roast chicken ke tera.

Ngaia irou e rangi n tamaroa aio bwa ti bon namakinna n aron are iai ake a maroro mai mwaaina. Ma I a bon tia n taekinna N na aki riai n tiku iaona.

Ma I aki kan taekin bwa ti aki te bwai ae I kananona te Tia Babaire bwa tao iai aika a kaubwai ikai ao iai aika a rangi ni kainnano i Kiribati. Ma ti bon ataia bwa iai tabeman ae kanga aki rangi n tau aroia n te tai teuana

ma teuana ke tao bon akea te tianti ibukin te amwarake nakon te reirei. Te ataei e aki nuai e aki kona ni iango raoi n te reirei.

Ao tao ti te te karaki ae uarereke te Tia Babaire. I uringnga n te taina iai te kaoti bwii ae boo i Teaoraereke ao te teei temanna e a rianna n oki ao e a tekateka irarikin te kawaia o ngai I buti nako Bairiki. Ma natiu naba a reirei ao te ataei aei e rangi n rawata ana prize I a rangi ni mwaninga bwa aio. Ma e aki rimwiaki irouia ana karo ao e aki kona n rianna n oki bwa e a baki. Ao anne te example ae uarereke te Tia Babaire ma e na rangi ni kananokawaki ae e a tibwa primary ae ngaia e moamoanna ma ngaia e na rootaki later on ti ibukin anne.

Ti ongo ana kaeka te Tautaeka ao e aki butimwaia ma anne bon ana initiative te Tautaeka bwa are e bon kakauongo te botanaomata. Bwa are n ai aron ae ti aki kona ni kantaninga te Tautaeka bwa e na kona ni fulfil ni kabane ana motinnano. Ma I taku bwa e rangi ni kakawaki bwa e na aki tao kataia ni kakoroa tao 100% ena bwakara teutana teutana. Ma e ti kakawaki at least do something te bwai teutana. N ai aron are I taekinna e rarabwa ngkana ti ngaia e koaua bwa ti te JSS ao te Primary ao ngkana ngaia e start moa man te Primary ngkana ngaia.

Bwa are e rangi ni kakawaki bwa aio ti aki ibukira ke tao antai ma ti na uringa bwa ibukia ara ataei. A bane n nako ara ataei n reirei n te USP iraman e raoiroi naba anne. Ma ngkana ti uaantongaia ngke a uarereke ao I taku bwa e na korakora riki aia brain power ngkana a reirei n te USP. Ngai I kukurei n taekinna bwa n taai aikai wanawanan tei Kiribati ngai I kukurei bwa e rangi n tikiraoi. Ao kanga teuana naba ae e taekinaki bwa aia max e rangi n tamaroa. Ngai naba I reirei i Biiti ao I aki kamoai ma I roko ikekei ao e aki rangi n raoiroi aia math ke tia manga oki ma te *standard* arei ao I rangi n struggle raou n reirei ikai bwa e a rangi n raoiroi riki aia math nakoiu.

Ao eng te Tia Babaire N na aki rangi ni kabwabwaki bwa I taku bwa e a bon nako angin au point ao I boutoka te kaoti aio ao ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao I a kaokia nakoim te Minita n te Onaoraki Hon.Dr Tinte Itinteang e nakoim.

Hon.Dr Tinte Itinteang : Ko rabwa Madam Speaker ao e rabwa riki te tai aio bwa ko a manga anganiira ara tai teutana ni maroro iaon te kaoti aio Madam Speaker. Ao tao e koaua Madam Speaker imwain ae ti waaki ao tao ti bon tabek moa bwanara ni kaitaua te Tia Tei mai Teraina are e tabeka te kaoti aio. Aoi bukin kakoroan nanon ana motinnano te

Tautaeka n aron are e mwaneweaki ao tao I karautaeka moa nakon te Tia Tei ae karineaki aio bwa n te tai aio ao ti totokoa moa te kaoti aio.

Ao aio ngkanne tabeua Madam Speaker kanoan au maroro ibukin ke ni kaota bukin ae I totokoa tabekan te kaoti n te tai aio. Ao tao imwain ae ti waaki Madam Speaker ao e kakawaki bwa ti na taekinna nakon te nati ni Kiribati are e ongora bwa te motinnano aio e bon rangi ni kakawaki Madam Speaker. E kakawaki ibukina Madam Speaker bwa te kantaninga are anaaki iai te motinnano aio bon ibukin buokakia ataei, ataein te reirei ao tao e moarara riki ni irekereke ma kanaia te mwarake ae baranti ao te amwarake are e na boutokaia ataei aikai Madam Speaker ibukin kanakoraoan aia iango ibukin tangiran te reirei ibukin te kamatebwai.

Ao I taku bwa aio ae e rangi ni kakawaki Madam Speaker bwa aio te kanganga teuana ae a noraki ngkai n aban te aonnaba ni ikotaki ma Kiribati. Ngkana e aki rangi baranti kanam n aron are a tia ni mwaneweaki n te naan maroro ake mai mwaaina ao moarara riki irouia ataei ake iaan 5 te ririki bwa e na rangi n rootaki iai rabakauia ma aia konabwai ni kamatebwai.

Ngaia are aio teuana te kanganga ae ngaia e anaaki n te motinnano aio Madam Speaker. Ao ngkana ti taratara nakon aba aika irarikira Madam Speaker e a tia naba ni mwaneweia te Tia Tei naba temanna ae karineaki mai Maiana bwa ngkana ti taratara nakon aba aika irarikira aika tao a tibwa waakina riki aron te waaki aio Madam Speaker ae karekean kanaia ataei aia katawanou ao e moarara riki taian reirei aika moan rinan ao kauarinan, ao ngkana ti noora New Zealand Madam Speaker man te ririki ae 2019 ao e waakina ana kainibaire te Tautaeka n New Zealand bwa e na karekea kanaia ataei bwa ana kamwarakeaki ataein te moan rinan ao te kauarinan n aia tai ni katawanou.

Aio ae waakinna Madam Speaker te te Tautaeka n New Zealand man 2019 n te ririki ae nakoao e kaotinakoa ana ribooti te Tautaeka n New Zealand ae kaotia bwa te waaki aio ke te kainibaire e rangi ni kainnanoa te kamatebwai ae buburakaei. Bwa ti aki te kainibaire ke te motinnano ae bebete. Kanganga ae noria te Tautaeka n New Zealand ae a tia ni mwaenweaki inanon te naan ribooti.

Teuana, e kainnanoa te barongaaki Madam Speaker bwa a kainnanoa te kamatebwai ae buburakaei ibukin karekean kanaia ataei, katauraoakina, ma kukanakina irouia ake ana katauraoi bwa e aonga n ae baranti Madam Speaker. E baranti ao e na tauraoi ni kanua te

teei inanon te katawanou inanon ana tai n reirei.

Te kauoua Madam Speaker, e noria ke e kunea te Tautaeka n New Zealand bwa e korakora te bakatae. Bwa ngkana e aki barongaaki raoi aron te kamwarake aio ke kamwarakeakia ataei ao e na korakora te nikira n amwarake ao te nikira n amwarake aio ngaia are e rekereke ma te bakatae.

Ngaia are aikai tabeua te naan point Madam Speaker ae kaotia bwa ngkana ko na kawenea te kainibaire ngke ko na kakoroa bukin am motinnano ae karekean kanaia ataein te reirei ibukin te katawanou ibukin te moan rinan ke te kauarinan n aron are e a tia ni motikia te Tautaeka aio bwa ana motinnano ao e kainnanoa te kamatebwai ae buburakaei Madam Speaker.

Ao ngaira e a uarereke riki ara konabwai e a uarereke riki korakorara ao e kakawaki bwa ti na noori ao ti na reirei man aba aika a tia n rinanona Madam Speaker. Ao ngaira ngkana ti kawenea ara kainibaire ao ti na kawenea ma waaki ni katamaroa ao e kakawaki bwa ti na anai te naan mistakes man aba aikai ao ti na waakinna ni karinna bwa kanoan ara kainibaire.

Teuana riki Madam Speaker ae mwamwaneweaki ao e mwaneweia temanna te Tia Tei man te Kaitara bwa kanoan ana ribooti te UNICEF are e kaotinakoa n te ririki aio 2022 ao N na katerea aran te ribooti anne Madam Speaker. Are n te ribooti te Child Food Poverty and Nutritional crisis in early childhood.

Aio ana ribooti te UNICEF are e katerea iai bwa a rawata ataein Kiribati iaan te ririki ae 5 aia ririki aika e aki baranti kanaia. E abwabwaki te ribooti aio Madam Speaker ma ngkana I karaua ni kakimototoa ao anne anakin raoi te ribooti aio. Ma ti na aki mwamwaninga Madam Speaker bwa te ribooti aio e otinako ni banen te ririki aio man te UNICEF. Ma e aera kai e otinako te ribooti aio Madam Speaker? E otinako te ribooti aio Madam Speaker bwa te follow up report. E rimwia te ribooti are e kaotinakoa te UNICEF n te ririki 2017 bwa e kaota aron ana waaki te Tautaeka n te ririki 2016 rikaaki n ana tai ni Minita te Tia Tei mai Abaiang are e mwanewea kabwakan te Tautaeka aio.

Ao e kaotia te ribooti anne ae aranaki bwa te *situational analysis of children in Kiribati* e kaotia Madam Speaker te ribooti anne inanon ara tai ni Minita te Tia Tei mai Abaiang are e taku bwa e bwanga ni kewe te Tautaeka aio ao e taku bwa ti aki ataa te bwai ae ti karaoia. E kaotia n ana conclusion ae e rangi n teretere raoi e kangai '*e aki tau tobwakia*

ataei iroun te Tautaeka n te tai arei n ana tai te Minita te Tia Tei are e taetae ngkai' ao I kawenea bwa are ngaia are I bon mwanewea iai are n te ribooti anne bwa I kakaewenakoa bwa e na warekia ao I kabwara bure nakoina ngkana arona bwa e tangi buaka au taetae. Ma aio ti taetae iaon te fact te bwai ae koreaki ao te ribooti ae kaotinakoaki man rabwatan te aonnaba ae te UNICEF.

Te bwai naba ae taekinna ae mwaneweia te ribooti anne e taku '*e aki tau ana social protection measures te Tautaeka ibukia ana botanaomata' social protection measures.* Madam Speaker aikanne bwaai ae waakini te Tautaeka aio n aron are e a tia ni mwaneweia taan maroro imwaiu te Minita n te Education ao te Minita n te Linnix ao te Minita n te Commerce.

Tera te naan *social protection mechanism ke measures* Madam Speaker. Aikai are kanoan ana motinnano te Tautaeka karakaan aia mwane kaara, karekean aia mwane raora ni Kiribati ake akea aia mwakuri ao a mwaiti riki Madam Speaker. Aikai te naan social protection measures are e kainnanoia bwa e na waakinna te Tautaeka are kanoan ana ribooti te UNICEF n 2017.

E rangi ni kakawaki aio Madam Speaker bwa ngkana tia manga tanrikaaki riki nakon 2009 ao e otinako ana ribooti te UN are e kaotia bwa 86% mai irouia kaain Kiribati aki tau aia kataumwane ibukin karekean kanaia ae baranti anne n te ririki 2009 Madam Speaker.

I taku bwa a bon ataia bwa antai ae Tautaeka n te tai anne Madam Speaker I aki kan katerea n te tai aio. Ao man 2009 nakon 2017 Madam Speaker e teretere man te ribooti man ana rabwata te aonnaba ae te WHO ao te UNICEF bwa e a tia ni kaman kawenei ana ribooti e rangi ni kainnanoa te ibuobuoki te botanaomata ni Kiribati. E kainnanoa te social protection measure ibukin karekean kanaia ae baranti, ibukin karekean kanaia natia ae baranti.

Bwa e aonga na e boutokaia Madam Speaker, e aonga n ae rau raoi aia reirei ao a riki bwa kaain Kiribati aika taan kairiri aika a tamaroa nakon taai aika ana roko. Ao anne Madam Speaker boton ana motinnano te Tautaeka aio. anne Madam Speaker ae ngaia ae kainnanoa te baronga ao te kamatebwai ae buburakaei bwa ti na aki katotongi aia kairua ke aia *mistake* New Zealand, aba ake a tia ni waakini waaki n aron kanaia ke kamwarakeakia ao karekeakin aia katawanou ataein te reirei. Ao I taku bwa anne Madam Speaker e kakawaki te naan social protection measures.

Ti aki kona ni karaanga nakoi te naan motinnano ni kabane n aron are e a tia ni mwaneweia raou ni Minita ake a tia ni maroro imwaiu. Ma e kakawaki teutana imwin teutana a nako tabeua te naan social protection measures. Madam Speaker n aron are I a tia ni mwaneweia te Kauoman ni Beretitenti n ana maroro iaon te Budget Speech ni bong aika nako.

Aikai ni kabane Madam Speaker a kaitara te naan ribooti ake a tia ni kaotinakoaki ibukin buokaia te botanaomata, buokaia te nati ni Kiribati n taai aikai Madam Speaker ao e na rikirake bwa botanaomata aika a marurung, botanaomata aika a wanawana ao botanaomata aika ana tauraoi ni kaira Kiribati nakon te kabwaia nakon taai aika ana roko taai aika imwira Madam Speaker.

Ngaira tabera ngkai ti a tia n rineaki irouia ara botanaomata ti na karaoa te foundation ae boutokakin te nati ni Kiribati ibukin taai aika ana roko. A taku bwa aki rangi ni bati n tabeakina te motinnano aio Madam Speaker ibukina bwa aki karebaoki te koraki aikai. Ma ai kananokawakira Madam Speaker aekaki maroro aikanne bwa anne te maroro Madam Speaker ae e aki kaota te boutoka nakon te roro ni Kiribati ae uarereke, te roro ni Kiribati are e bwebwerake ao e na riki bwa te tia kairiri nakon taai aika ana roko. Ao te botanaomata aikanne Madam Speaker akana a mena ngkai inanon te Primary School, akana a mena ngkai inanon te kauarinan 10,20 te ririki ma ngkai Madam Speaker ngaia aika ana tekateka n te kain tekateka ae ti mena ngkai n te tai aio. Ao ara boutoka nakoia ibukin te katamaroa ibukin kairiran Kiribati tebwina 20 te ririki ma ngkai Madam Speaker e moa ma ngkai e aki moa man ningabong. E aki moa man te ririki ae na roko e moa ma ngkai. Ngaia anne Madam Speaker e kakawaki bwa ti aki kan kamwinibaei waaki ake mai mwaaina ma e rang kakawaki Madam Speaker bwa te naan maroro ake a kaweneaki iaan te taubuki aio e na kaekaetaki raoi Madam Speaker bwa ti aki nanona ana kamanrerea te waaki ae karaoaki.

A bwaka te naan taetae bwa a taku bwa ti aki te teronga ni bwanaa bwanaan te Minita n te Education ao I rangi ni mimi bwa I karauai n tekateka ao e mwamwaneweaki te Minita n te Onaoraki. Ma e mwaninga te Minita are e a tia ngkoa ni Minita n te onaoraki mai mwaaina bwa a kaman tia n otinako ribooti 2017, 2009. I taku bwa e bon ataia bwa antai ae Minita n te Onaoraki n taai akanne Madam Speaker.

Ngaia are I kabwara bure Madam Speaker ngkana iai tinebun teutana te maroro ma e kakawaki bwa ti na katerea ao e kakawaki bwa ti na kaetia raoi ao ti na karokoa ni nnena

Madam Speaker. Ngaia are tao man bwana aikai Madam Speaker man kanoan te naan maroro aikai ao I karautaeka nakon te Tia Tei ae karineaki mai Teraina bwa I totokoa moa te kaoti n arona n te tai aio Madam Speaker. Ko rabwa ao ti na bane n tekeraoi.

Hon.Banuera Berina : point of order te Tia Bababire.

Tibiika : Ngaia ao tera am Point of Order te Tia Tei mai Kuria.

Hon.Banuera Berina : N na Point of Order te Tia Babaire ma kaetai ngkana ti aki te Point of Order. Te Tia Babaire ongorara iroun te Minita n te Reirei te ribooti ae otinako ibukia ataein te Primary bwa e aki baranti kanaia. Te ribooti ngkai ae kabwarabwara te Minita ae karineaki te ribooti arei ibukia ataei ake 5 te ririki rikaaki. Nanona ti aki ibukin te ribooti ibukia ataein te Primary. E ngaa ae ti rang kakoaua te Tia Babaire bwa e taku te Minita n te Reirei bwa arei e tataningaaki kabarantan te amwarake. Ana taeka ngkai te Minita ae e a kaeti raoi ribooti nanona a kabureaki ongora n te moantai. Bwa ngaia te ribooti are ibukin te amwarake are e aki baranti ngaia ibukia ataei ake 5 te ririki rikaaki.

Ao ai tera ngkanne taekaia kaain te Primary ae te kaoti aio ibukia ae ko taua te mena kabwara au bure te Tia Babaire e kona ni bure ongou ao e kona ni bure au Point of Order ma are aikai ongora. Ko rabwa.

Tibiika : Ngaia e matata am Point of Order ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei ae karineaki Hon.Taiaki Irata e nakoim.

Hon.Dr Kautu Tenaua : Point of Order te Tibiika.

Tibiika : Kabwara au bure te Abaiang Hon.Dr Kautu Tenaua am Point of Order.

Hon.Dr Kautu Tenaua : Te Tibiika ae ko bon tataraai ao ko taku bwa kona anganai ao ko a ti taon nako naba. Eng tao e na ti kaetaki te rongorongo te Tia Babaire e ang iai te mwane ae ranganako nakon te botanaomata te *dispense income increase*. A ngare te koraki akekei ma a ota n te data bwa anne te bwai teuana ae kona riai n ataia. Iai te bitaki ni maeuia ataei ngkai aei are ngkekei ao ae ngkai ao te titiraki anne teuana N na katikua nakon te Minita.

Bwa te *dispensable income* arei are ko taekinna ngkoe te *social protection* are e nakea. Ngaia tao ko aki ataia *baby friendly hospital* e mena iaa. Ao anne ae taketenaki te teei are e bungiaki arei bwa e na aki kabuanibwai iai.

Tibiika : Te Tia Tei,

Hon.Dr Kautu Tenaua : E aki mate te teei iaon te taibora ma tinana te Tia Babaire e mate n am tai ngkai. Ko rabwa.

Tibiika : Te Tia Tei I a butiko ko a otinako man am point of order. Ao I a kanakoa ngkanne nakon te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa Hon.Taiaki Irata e nakoim te Tia Tei.

Hon.Taiaki Irata: Ko rabwa Madam Speaker ao imwain naba ae I anga au maroro iaon te kaoti man te itera arei ao I a rimoa n anga moa au kamauri ngkai ai tibwa au moantai n tei nakoia e moa mai iroun te kamauri nakoia kaain au mwakoro ae Onotoa are a ongongora ngkai n te rerio, n reitaki Madam Speaker ma am taan mwakuri, te Beretitenti ao te Kauoman ni Beretitenti ao kaain te kabineti, te Leader n te Kaitara ao ngaira Taan Tei ao taan ongora ake a reke aia tai n te tai aei kam na bane ni Mauri.

E koaua e na uarereke naba au maroro bwa a rawata naba tariu aika a tekateka naba ngkai n tataninga aia tai ao te tai e a uakaan naba. Ma I riki n teirake bwa kanga N na bon aki butimwaea te kaoti ae tabekaki aio. I karautaeka nakon temanna te Tia Tei ae karineaki mai Teraina. I riki n aki boutokaia bwa kanga titebo ma a tia n arania bwa kanga ti aki baronga ara motinnano.

E koaua tao N na karaki teutana bwa are aio kanoan ana kataratara te Tautaeka ae ae e a tekateka ngkai. Tao e abwabwaki ana kai ni kataratara bwa e a tia ni kataratara ana waaki inanon 20 te ririki. Are e aranna bwa te Kiribati Vision 20 KV-20. Ao I taku bwa aio ai tibwa te Tautaeka ae e kawenea ana kai ni kataratara n ana waaki 20 te ririki. Akea te Tautaeka mai mwaaina ae e a tia ni kawenea ana kai ni kataratara inanon te ririki ae 20.

Ngkana ti okirikaaki ara iango ara ururinga n te naan Tautaeka ake a nako ao e koaua bwa tao e bon mamara aron aia kai ni kataratara ngaia are e aki naba koro nanon ke e aki reitinako kanoan tao kanoan aia kora ni kaeti ke tao tera n taai akekei. Ma ti karabwa te Tautaeka aio e koaua ti noria ngkai bwa tao e taekinna bwa ti na roko irarikin Dubai ao Singapore ao ngaira naba ti ongora n taai akekei ke tuai kaaina te Auti ni Maungatabu ao ti bon kangai. Ao ti rang kanga n roko irarikin Singapore ma Dubai.

Ma e koaua te kantaninga ae ti kakoaua ngkai n ana mwakuri ni kakoroan nanon ana motinnano te Tautaeka. Ti kakoaua bwa n ririki aika nako e karako mwaitin te naan bao ni mwamwananga, te rebwerebwe. Ngkana kam bon uringa n taai aika nako akea rebwerebwe ngkana ko roko n te

marae e rawata riki te bwatika nakon te rebwerebwe.

Ma ngkai e a kamimi bwa ngke e a moan roko n Tautaeka Tobwaan Kiribati Party e korakora kanga te bitaki ti aki ti ibukin tao bitakin te maeuraoi ke tao ibukin are a mrara te naan kabwaia n aron te bwaka mwane are e a tia ni kakoroa bukin ana motinnano te Tautaeka. Ma ti noria naba bwa te naan bao ni mwamwananga ae ti noria ngkai e a bon rangi ni korakora. Te rebwerebwe ngkai e aki reke arona ngkana ko buti n tairiki ao te tabo n nangkona are ko rirakina e ibetutu te rebwerebwe. Ngkana ko a manga nakon tao te marae bwa kona kabwaka ibetutu naba te marae ni wanikiba.

Tao te akawa ngkana ti taraa tea kawa ngkai e a mwaiti te naan booti n akawa, te karaun kee a mwaiti bwaai aika a bitaki. Ao aio are ngkana ti kabotaua ma aron te maeu ngkoa n taai aika nako ao tao e koaua tao aio ngkanne are te kantaninga bwa tia roko riki irarikin Singapore ao Dubai. Ao a mwaiti riki a mwaiti bwaai tao e koaua ti aki kona n roko raoin tein tao te aba kee ma aron te mwengaraoi ma te kabwaia ti kakoaua naba bwa kanga e a moanna ni kerikaaki aron te maeu n taai aika nako are kanga aki reke bwaai aika ti kainnanoi n taai aikai.

I karabwa naba aron te mwakuri are e a tia ni kakoroa bukina te Tautaeka aio ngke e moan tekateka ao inanon are e moan waaki ao ti noria bwa e mwaiti ana motinnano are e kataia ni keiakina ni kakoroa nanona nakoia ana botanaomata. Ma are ngkana ti noria bwa mwaitin ana motinnano are kanga e anga nakoia ana botanaomata ngke e kaembein ao tao e kaan 200 tabun. Ao mwaitin naba are kanga e a tia ni kakoroa bukina e kaan 160 tabun. Are nanona bwa e rangi ni uarereke ana motinnano are kakoroa inanon ti te 4 n ririki anne.

Ao ti kakoaua naba bwa ti tuai naba n riki naba bwa ngaira Taan Tei ibukin ara abamwakoro. Ao ti karabwa bwa e mwaiti kanoan ana kai ni kataratara are e kakoroi bukina inanon te 4 n ririki ae nako. Ao ngkana tia manga tarai ana motinnano inanon te ririki aei ae te 4 n ririki aei ao ti noria naba bwa a rangi mwaiti naba aika a tia ni koro nanoia. Ao I taku bwa aio are a namakinna ao a kakoaua te botanaomata.

Ao aikai are kanga e aranaki bwa kanga ana ununiki te Tautaeka aio Tobwaan Kiribati Party nakoia ana botanaomata. Kanga e a tia ni katerea bwa are unikia ao e mwaiti ae e a tia ni kanaki uaana. Tao e koaua iai naba are ana ununiki are a tuai n roko n taia ma n te kantaninga naba ae imwaira n taai aikai ao ana

manga bon kana naba uaana inanon ana tai n tekateka Tobwaan Kiribati Party.

Eng, ti noora naba te kerake ni mwaitia ataein te reirei tao anne naba te kabwaia ibukin te nati ni Kiribati are e uarereke te mwaiti are a reke buokaia n te nako n reirei tao kuura riki ake a bubura tao USP, ao tera riki. ao ti noria naba bwa e korakora ngkai a tia n reke buokaia man ana motinnano naba te Tautaeka aio. Ngkana ti noora ngkai te mwaiti ae a reirei ngkai kaain Kiribati n te USP ao ngaia ngkai tao te kauoua ni mwaiti n ataein te reirei n te Kuura ae Rietata n te betebeke. Ao ngkekei ngkoa tao irabubua ao ngkai e a bon riaon te mwaiti are e a roko ngkai kanga korakoran mwaitia ana ataei n te reirei irarikia aba naba aika a bubura riki nakoira n aron Biiti ao ia riki.

E koaua bwa bon iai bwaai ao tao te naan kai ni kataratara ake a iangoaki kakoroan bukia ma iai taia. Bwa ti aki kona ni kangai tao te tai moa aio tao tia kanakoa aio bwa ti na kangaraoia ibukin tao rineara. Ti aki, ma are bon iai angaraoin bwaai are a tia ni kanga ni katarataraaki bwa bon iai taia. N aron naba tao te aroka are ko unikia ao tao kona kana uaana bon iai naba taina are ana tai iai ao kona kukurei iai ni manga kana uaana.

Madam Speaker, e koaua ae tao taraakin ngkai ana motinnano Tobwaan Kiribati Party irouia kaain te itera aio I taku bwa ana kataia ni kamemerea kanga aron aia ongora ara botanaomata. Bwa are e aki butimwaeaki te kaoti aio ana kaoti te Tia Tei mai Teraina bwa e bon bure aron tabekana. Titebo ma te tia ununiki ae e aki unika te aroka ao e a roko bwa a rang kamwarakea arokan te tia ununiki are e bon unika te aroka.

Ngaia are I taku bwa kanga e kananokawaki ae ko unika arokam ko ribana arokam ao e na manga roko temanna bwa e na ribanaia. Ngaia are kanga e kuri n ruanikai aron te iango aio. Bwa are ko aki kona n nako ni kanna kanga rabakau ae kanga e tuai raoi n rang mwatai iaon te ununiki anne.

Ngaia are I bon karautaeka iai bwa I bon totokoa te kaoti ae tabekaki aio iaan bukina naba anne kai bon ana motinnano Tobwaan Kiribati Party ao ti bon bwaati arona. Ti bon bwaai n ribanaia ao bon iai taina are ti na manga bon kana uaana ma ara botanaomata iai.

Ti aki ti ara botanaomata ma bon aia botanaomata naba kaain te Kaitara are tao a mwaneweia ngkai ibukin uneakinan tera. ma ana riai n nanorinano bwa bon ngaira taan kakoroa bukina ao bon ara botanaomata naba aika ana mabiao

man ana motinnano Tobwaan Kiribati Party.

Ao te kantaninga naba are tao e koaua tibwa iraua ngkai te ririki ao ngkana tit araia tao iraua riki nikiran te ririki ao ngai n au iango kanga n au koaua e na riaon riki ana kai ni kataratara Tobwaan Kiribati Party are 20 te ririki. Ngaia irou ti na riaon are 40 te ririki. Tao e koaua kaain te itera aikai tao n taai aikanne aikoa kona tao a roko n te ririki are aikoa kona n nakonako ma ngaira kaain Tobwaan Kiribati Party kanga bon angiina aika ti tabe n rikirake. Eng ti rikirake ao ti aki ibeting eng. Ma ngkana ti taraia kaain Tobwaan Kiribati Party kai a bane ni boboto ngkana ti bane n taraia. E moa mai iroun ara Beretitenti, ara Kauoman ni Beretitenti, Minita, ao bon ngaira kaain Tobwaan Kiribati Party. Ngkana ti bane n taraira ti bane ni botonimwane ao temanna mwanera e botonaine riki.

Ngaia are I taku bwa ti aki ibennao ti aki ibenting, ao ti nanokawaki ae tia taetaekinaki ngkai bwa ana ongo kaain Kiribati bwa tia ibennao ao tia ibenting. I karautaeka tao e koaua tao bon iai aika a ibennao ao a ibenting. Ao ti karautaeka bwa ngaira man ara itera ti boboto ao ti botonimwane ao ti botonaine.

Ngaia are I karabwa kanga ana kai ni kataratara Tobwaan Kiribati Party are inanon 20 te ririki. Bwa ngai irou n au koaua ae ti aki 20 te ririki ao te kantaninga ngkana arona bwa e boutokaaki n au iango aio ana riai ni bitia nakon KV-40.

Ao e na bon kona ni bitaki, ma are tao bon iai naba taina. Bwa are Tobwaan Kiribati Party e tobwaraoi ngke e moan waaki ni karokoa ngkai ao e bon reitinako naba te tobwa. Te tobwa ae e rianako arona kanga te teei ae tobwatobwaki ngke e uarereke ao e kamwarakeaki raoi ni karokoa e a reireiaki raoi ni karokoa e a roko n rorona are e a kona ni manga kana uaana ana utu n aron naba ana KV-20 Tobwaan Kiribati Party ana manga bon kana naba uaana ana botanaomata, ngkai ao 40 te ririki ae imwaira aio.

E koaua Madam Speaker tao e mwaiti aika ana maroro ao kai I noria bwa e a bon kan boo ara tai ao I katekeraoa ara Party ae Tobwaan Kiribati Party mai iroun ara tia kairiri Beretitenti ae karineaki ma ana Kauoman ni Beretitenti, kaain ana Kabineti bwa ti na teimatoa ni marurung. E koaua iai te naan anga buaka tao te naan kaitara a rinnako ae ana kona ni kamemerea ara waaki. Ti bane ni ikarekebai n ara motinnano aio bwa ana bane ni koro bukina.

E na teke 20 te ririki ma e na manga reitinako riki nakon te 20 n ririki. Ao te kantaninga bwa ngaira aika ti tekateka mai ikai ke ae ti Tautaeka mai ikai ti na reitinako. Bwa a noora

aron ana waaki Tobwaan Kiribati Party te botanaomata ao e bon kakoauaki naba n te rinerine are e nako.

Ngkana ti noora te kabane ani bubura n abamwakoro iaon Kiribati Tarawateinainano te kabanea ni buburakaei ana kare. E karea Tobwaan Kiribati Party te tia kaiangatoa n te tai anne bwa e kaota nanon TUC ae ngaia te kabanea ni bubura ni botanaomata bwa e tangira Tobwaan Kiribati Party bwa e na reitinako ana kai ni kataratara inanon 20 te ririki ao n aron te maningongo naba ae kanga I ongongo e na reiti nako riki imwin te 20 n ririki anne.

Ngaia are Madam Speaker e aki toki te nano ngaira ae ti bon kamoamoai ara motinnano, ngaira ae ti tekateka ti aki matuakinna. Ti ngae n aki amwarake ao e aera ti na amwarake ao iai tabeman ana aki amwarake. Aikanne kanga te nano ae kaotia bwa e oioi ana iango are inanon te 20 n ririki bwa e na kakoroi nanona. Kam rabwa kaain te Kaitara n reita naba kanga ana motinnano te Tautaeka ma ngke arona bwa kam bon kaeta aron ana motinnano te Tautaeka ao anne raoi te uaia ni ikarekebai ao ana koro bukin bwaai ni kabane ngkana arona bwa kam boutoka aron ni kaeta raoi nanon kanga ana motinnano Tobwaan Kiribati Party are iangoia bwa e na koro bukina inanon te 20 n ririki aio. Ao tao ti aki ti te 20 n ririki aio ma e na reitinako riki te 20 n ririki are imwina. Madam Speaker ao mai ikai ao I a karautaeka moa nakon te Tia Tei mai Teraina bwa I totokoa moa ana kaoti n te tai aei. Ko rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao I angan te Tia Tei mai Tarawateinainano Hon.Shiu Fung Jong e nakoim.

Hon.Shiu Fung Jong : E rarabwa te Tibiika ao imwain ae N na waaki ao ai bon te bwana moa ni kamauri nakoim n te bwakantaai aio ao riki ngkai ai ti bwa au moantai n taetae n te tai aei, ao I anga moa bwanaau ni kamauriko ma kaain am aobiti ni kabane, te Beretitenti, te Kauoman ni Beretitenti, ma ana Minita ao ai bon Taan Tei ni kabane. Bon bwanaau ni kamauri man au abamwakoro ae Tarawateinainano are I a tei ibukia naba n te tai aio.

Ao e rabwa n te tai aei e bon nako nanou bwa e na reke au tai ni maroro ke e na aki ma I kakaitau bwa e reke naba tau ni maroro n te tai aio. Ao I taku bwa ti rang kakoaua te kaoti aio are e na tabekaki n te tai aio ke are e maroroakinaki. N te tai aei e rangi ni kakawaki ao ngai temanna ae I taku bwa I noora kakawakin te motion are e tabekaki ke te kaoti are e tabekia te Tia Tei mai Teraina are I kakoaua iai bwa e na rang korakora iai kanga ana buoka kanoan te kaoti aio nakoia kaain ke nakoia ara

botanaomata iaon Tarawateinainano.

Ao e koaua I taku bwa e a tia ni kaota ana koaua te Tautaeka n te tai aei are e aki boutoka te kaoti tao iaan bukina are e a tia ni kabwarabwara bwa tao e aki kaineta raoi aron taekan ke kanoan te motinnano ke ana motinnano are e a tia ni kawenea.

Ma I taku bwa ngkana ti karaua n taraa kanoan taekan te kaoti ae tabekaki n te tai aei ao titebo raoi ma bon nanon raoi te bwai are e tabekaki n te tai aei e bon titebo raoi nanona ma kanoan naba te motinnano are e raa ke ana motinnano te Tautaeka are e a tia ni koreia inanon ana boki are kanoan ana berita are e na kakoroi bukia nakoia te botanaomata.

E ngae n anne te Tibiika ae ko karineaki ao n te tai aio ao aio bukina ngkai I rang boutoka te katoi ae tabekaki n te tai aio. bwa ti kakoaua bwa aio ana nonori te Tautaeka ke te Party ae Tobwaan Kiribati Party are e a tia n rineaki irouia te botanaomata. Ao ti kakoaua n aron are e a tibwa tia naba n taekinna te Tia Tei mai Onotoa are temanna are e a tibwa tia n taetae imwaiu, ao e kakoaua bwa e rineaki te Party ke te onimakinaki are e a tia n anganaki te Tautaeka n te tai aei bon te mwaiti angina e nako man ara tabo e nako mai irouia kaain Tarawateinainano.

Ao aio ngkanne teuana naba kanoan aia motinnano are ngaia e bon katika nanoia kaain ara abamwakoro te Tibiika ae ko karineaki. Bwa anne I taku bwa kam rangi ni matairiki ke kam noora kainnanoia ara botanaomata bwa iai teuana ae na rangi ni kabetetea aron te rawawata mai irouia ara botanaomata. Ao ti kakoaua bwa are anne te oi ni kainnano ao ngke e na rang ana te load mai iroun te utu bwa e rang kabebetea riki aron ana kabanemwane. Riki ibukin kaitarakin boon kanaia ataei ke tao bon kanaia natia.

Ngaia are aei te bwai ae I taku bwa n te tai arei ngke kam rineaki ao aei teuana te bwai ae e rang katika nanoia ara botanaomata. Bwa e noraki n te tai arei ao aio te bwai ae rangi ni kakawaki bwa e rang ibuobuoki ibukin kamaeuraoaia naba karikirakean te maeuraoi nakoia ara botanaomata.

Ma eti n aron are ngkana a kabwarabwara n te tai aio ao kam a taraia ao ngaia iai riki bwaai aika a noraki are ana riai ni kamatebwaiakaki. Ma te bwai ae rangi ni kakawaki ao te bwai ae e na taraaki ao imwin te kamatebwai ao e na otinako mwiina ae na rang tikiraoi. Bwa e na rangi ni ibuobuoki nakoia ataei ibukin karikirakean tao wanawanaia, maeuraoia ao tao terana riki ibukin taai aika ana roko.

Ao ti bane ni kakoaua anne bwa I taku bwa anne te bwai ae e kakawaki kee te *nutrition* ma terana riki. bwa ti kakoaua bwa te health te kabanea ke te moanibwai ae e rangi ni bongana moa nakoira ni kabane. Bwa n aron ae ti bane n ataia anne bon kaubwaira *our health is our wealth.*

Ngaia are aei I taku bwa e rangi ni kakawaki ngkana arona bwa ti bane iai te aoraki iroura ke terana ti a bon ataia naba bwa e na aki naba nakoraoi aron ara waaki.

Ngaia are I taku bwa aio kanoan ami motinnano ae rangi ni kakawaki bwa ngke kam noria n te tai arei ao kam karinna ao anne te bwai teuana ae ti taku. Bwa ngaira eti bwa ngke tit araia ao ti taku, titebo ma e na rangi ni kanganga aron mwakuriana ma aron kakoroan bukina. Bwa tit araia ao tia bon ataia naba bwa ngaira iroura e na rangi ni korakora te kabanemwane iaona. Bwa are ti kakoaua te reirei e katoa bong ao mwaitia ataein te reirei e rangi ni korakora mwaitia ao kam taekinna ti aki te moan rinan bwa te kauarinan naba.

Ngaia are tao irabwii te ngaa ae kam na boutokaia ibukin boon kanaia. Ngaia are tao anne teuana ngaira iroura bukina ae ti taku bwa tit araia. Ao ngai n au taratara e rangi n rarabwa ana nonori te Tautaeka n te tai aei kai e noora aio. Ao tao bon iai ana anga ngkanne are e na kona ni kaitara iai aron kakoroan bukin nanon ana motinnano aio.

Ma I kan kaoka rikaaki te ririki ma kanoana nakon taai aika nako ao ti kakoaua bwa term ke ana term te Tautaeka aei n ae nako are e moana iai ana waaki n tobwa inanon 2016. Ao teuana naba kanoan ami motinnano are e rang katika naba nanoia te botanaomata bwa aia mwane ataei are te allowance ke te child allowance are I taku bwa riki ma te ririki are kam taketenia iai te ririki are 0-5 ke 6 te ririki.

Ao I taku bwa anne naba teuana ae e rangi ni katika te nano ao e noraki irouia te botanaomata bwa kanoan te motinnano a rangi n tikiraoi bwa e na rangi ni ibuobuoki riki ibukia Tiina ke nakon naba te utu riki bwa ibukin kabebetean naba aron aia kabanemwane ibukin kaitarakin kanoan buokan maeuia natia man te roro are a tibwa bungiaki nakon te ririki are kam a tia n taekinna bwa kam na buokia iai.

Ma terana ae riki ni karokoa te tai aio ao ao e tuai man koro bukin anne. Ao n te tai aei ao ngkai aio ti aki ataia bwa e na manga koro bukina ni ngai.

Ngaia are anne teuana te tabeaianga are ngaia I taku bwa I kan taekinna naba n te tai aio bwa ti kakoauai bwa aikai kanoan ami motinnano aika a rang n tikiraoi. A rangi n tikiraoi bwa ti kakoaua raoi bwa aio raoi ae e na

rangi ni ibuobuoki nakon karikirakean te maeuraoi nakoia ara botanaomata a na rang angania riki kabebeteaia riki inanon rawatatan te utu teuana ma teuana.
Ao tao n te tai aei ao ti kakoaua bwa Tarawateinainano te kabanea n tiraua ana botanaomata ao ti kakoaua naba ae mwaitia aika aki mwakuri e bon rangi ni korakora naba n te tai aei iaon Tarawateinainano.

Ngaia are aio teuana e na rangi ni ibuobuoki nakoia karo ibukin kabebetean uotaia ao rawawataia ni kaitarai aia kabanemwane ibukin boon kanaia naba natia. Bwa ti kakoaua bwa teuana aia kabanemwane kantokaia natia nakon te reirei. Ao irarikin anne boon kanaia natia ngkana arona bwa a nako n reirei bwa are anne ti kakoaua bwa ngkana e nako n reirei n te teei ao akea boon kanana e na baki. Ao ti kakoaua bwa iai mai ibuakoia utu iaon Tarawateinainano ae angina naba a nako ao e aki tau aron tobwakia ke tao aron aia kabanemwane karo ibukia.

Ngaia are a kataia ni budget aron aia kabanemwane ibukia natia bwa are ibukin naba tangiran te wanawana nakoia natia bwa e na aki miss aia reirei. Ao e aonga naba n reke kabwaiaia ao teuana te kanganga are iai ataei aika a nako ao a kona ae amwarake irarikia raoia n reirei tao bon raoraoia a share nakoia bwa are e aonga n ae buoka naba aron baki akee ao ni karekea naba te nuai nakoia.

Ngaia are aio I taku bwa n au taratara ngai ao n au koaua ao I taku bwa aio teuana ae na bon kaman prioritize naba iroun te Tautaeka. Ao I karabwa te Tautaeka bwa aei ae kam noria ao tao e koaua iai ami anga ni kaitara aron te kataumwane ke tao te kabanemwane ibukin kanoan ami motinnano aio.

N te tai aei ao ti kakoaua bwa e aki boutokaaki iroun te Tautaeka tao ti ibukin taekana ke mwanewena are e koreaki are tao n aia koaua e aki kaeta raoi ke kaineta raoi are e mwakoro inanon aia boki.

Hon.Tekeeua Tarati : Point of Order.

Tibiika : Ngaia tia ongora iroum te Minita ae ko karineaki am Point of Order.

Hon.Tekeeua Tarati : Kabwara au bure ngkai *interrupt* ana maroro te Tia Tei mai Tarawateinainano ma iaan katabeau iaan te Ota Beba ao I kan kauringko Madam Speaker bwa e a boo 6. Ko rabwa.

Tibiika ; Ao I kaokia nakoim te Tia Tei ae ko karineaki bwa ko maroro ao I a kaokia naba nakon are ana kaoti te kaoti. E nakoim te Tia Tei kabanea am maroro.

Hon.Shiu Fung Jong ; E rabwa te kauring ao eng N na reita riki au maroro ao I taku bwa n te tai aei I taku bwa ti kaewenakoa te Tautaeka bwa ngkana arona bwa n aron are otara n ana kabwarabwara te Minita are tabena ke a tia naba ni maroro man ana itera te Tautaeka. Ao a taekinna bwa ae e a karaoki ngkai te kamatebwai bwa ngaia ti aki te bwai ae uarereke aron mwakuriana, e na kainnanoa te kamatebwai ae bubura ao e taraaki aron te bwai ae e na irekereke riki nakon marurungia ataei are ana kona ni boutoka aron marurungia ao reken naba aron wanawanaia ibukin karekean te rabakau inanon aia tai n reirei. Ao I taku bwa ti aki kaburea anne e koaua anne e rangi ni eti ma n otara ngaira ngke e a karaoaki ke tao e a tia n tabekaki ke tao ni karinaki kanoan te motinnano n aio ao e na rangi ni uarereke te kamatebwai bwa I taku bwa e a kaman karaoaki te kamatebwai imwain are kam rang katokai ke tao ni kanakoi kanoan ami motinnano nakoia te botanaomata, tao n te tai aei e na rangi ni uarereke mwakuriana ao e na riai ni kaman tia n nako tao inanon te moan ririki ke te kauoua n ririki inanon ana *term* aio.

Ma ti kakoaua n te tai aei ao I a kan roko n totokin manga te term naba aei ao ti aki koaua ngkanne bwa e na nako ni ngai kanoan te motinnano aio. Ma ara bubuti nakon te Tautaeka bwa tera ngke e kona n noora riaina bwa e rang bwa e ngae ngke tao e aki boutokaia n te tai aio ibukin taekana are ngaia tao bukina are e a tia ni kabwarabwara. Ma tera ngke e kona ni kabirimwaka aron ana kamatebwai iaon kanoan ana motinnano aio bwa e aonga n rangi ni ibuobuoki nakoia ara botanaomata iaon Tarawateinainano riki nakoia koraki ake are ti kakoauaia bwa aki mwakuri ao aio bon teuana te rawawata are a bon noria, bwa kanoan aia kabanemwane are ana bae ni iangoia ni katoa bong ni karokoa e bane te wiiki teuana ao e a bane te wiiki teuana.

Ao eng ti kakoaua bwa e taekinaki bwa kanoan taian maroro ae a manga mwaneweaki taian raa kanga tao kabotau te Tautaeka aei ao te Tautaeka ae nako ao te Tautaeka aika a tia ni bwakanako ke ni bane aia tai.

N au koaua ngai ao I taku bwa bon akea te Tautaeka ae kabwaka ke ti na bane ni kakaitau nakoia te Tautaeka ni kabane ke taan kairiri ake a tia ni kairiri imwaira ni karokoa te tai aio. Tia ki kona ni kangai arei e buakaka bwa arei ao arei. Ti kakoaua bwa n te tai aei ao iai rakan te maeuraoi bwa ngkekei ngkoa ko aki nonori taian rebwerebwe ni bubuti ke mwatin te rebwerebwe ae ko na kona n nori ani mwaitina n taai ae a rangi n raea ni buti inanon te kawai.

Akea ngkoa n Tautaeka aika nako ma te Tautaeka aei e a kona n noraki anne are ngaia ai anne kanikinaean te maeuraoi. I taku bwa aikai kanga ti aki aekakin maroro aika ti na riai n taekini ikai. Te bwai ae e rangi ni kakawaki ti na kakaitau nakon te Tautaeka teuana ma teuana ke Tautaeka ake a tia n nako ti na riai naba n anga te kakaitau nakoia. Bwa a tia naba ni karaoi tabeia ke tibwangaia are ti kakoauai bwa ngke arona bwa I taraa ngai n taraa te itera teuana, n te tai tao eti I tuai naba n Tia Tei n te tai anne. ma ti kakoaua bwa te kawai n taai aika tia n nako ke ririki aika a tia n nako bon anne raoi oin te kanganga teuana ae e rangi ni karika te rawawata naba nakoia te botanaomata.

Ao tao bon anne taina n te tai anne bwa e na riai ni karaoaki ao e na tia. Ao ngke e tia ao n te tai aei ao e a nako kanoan te ririki aio ngkanne ke te ririki aikai ae ngaia a mwaiti riki taian rebwerebwe ke raa. E a bebete ao aikoa kabanemwane te botanaomata ibukin te uruaki ma terana.

Ngaia are ti kaitaua kanoan aron aia kekeiaki kaain te Tautaeka ae nako ao ti kaitaua naba te Tautaeka aei ibukin kanoan ana motinnano aika a rangi n tikiraoi ae ngaia a namakinna te botanaomata bwa iai te maeuraoi ae a namakinna n te tai aio inanon ana tai n tobwa n te tai aei.

Ma aio ngkanne kanoana teuana ae I taku bwa ti na butia te Tautaeka bwa e na aki tataraia bwa te bwai ae kanga tao e na kanga ti aki kan boutokaia ibukin taekana aio ke tao e nang boo te kabo rabakau iaona ke tao terana.

N tokin te tai ao e bane ni kakioa raoi nanon kanoan raoi kainnanon te botanaomata are kanoan ami motinnano are kam bon nanonna raoi n te tai anne bwa kam na buoka te botanaomata ibukin boon kanaia, kebebeteaia karo riki ibukin boon kanaia natia.

Ngaia are e aoria bwa e aki boutokaia n te tai aei ao ti kakoaua bwa tao ara kantaninga bwa e na kabaitia aron mwakuriana aia kamatebwai iaona bwa e aonga ni kona ni moantaai n tia ao riki ti kakoaua bwa anne teuana ae e na rangi ni ibuobuoki nakoia ara botanaomata iaon Tarawateinainano riki ake aki mwakuri. Ao ngkana arona bwa e baiti tian aio ao ti na rangi ni kakaitau nakon te Tautaeka bwa e na rangi ni ibuobuoki nakoira nakoia ara botanaomata ni kabane. Ao ti aki ti iaon Tarawateinainano ma bon abamwakoro naba ni kabane. Ti ngaia anne te Tibiika ao e rarabwa riki ao I kakaitau riki nakon te Tia Tei are e a tia n tabeka te kaoti aio ma e aki moa boutokai iroun te Tautaeka n te tai aei. E rabwa.

Tibiika : Ko rabwa te Tia Tei ao I a kanakoa nakoim ao I ataia bwa e rawata aika a kan maroro ao e bon riai moa bwa N na atong araia bwa I a tia n taetaekin araia. Ao kam aoria naba na taia bwa mwaitira aika a kan maroro n te kaoti aei n aroia aikai:- Hon.Tekeeua Tarati, Hon.Terieta Mwemwenikeaki, Hon.Tekiau Aretateta, HE.Taneti Mamau, Hon.Dr Teuea Toatu, Hon.Tauanei Marea, Hon.Martin Moreti, Hon.Tewaaki Kobae, Hon.Koraubati Remuera, Hon.Ruateki Tekaiara, Hon.James Taom, Hon.Teima Onorio, Hon.Ieremia Tabai ao Hon.Moannata Ientaake. E bon rangi n tiraua te kan taetae. Ma are eng are e a bon boo te tai ngaia are I aki kona ni manga taua riki. Ao N nang kaokia nakoim te tia tabeka te kaoti bwa ko a kanakoa am sum up iaon am kaoti. E nakoim te Tia Tei ae ko karineaki.

Hon.Nantongo Timeon : Ko rabwa Madam Speaker. Ao e koaua Madam Speaker e a bon rangi n rawata te maroro iaon au kaoti aio ao kanga I aki kantaningaia bwa e na tiku ni maan arona aio ao e na rawata te uneaki iaona.

Te moani bwai moa Madam Speaker I kaitau nakoia naake a tia ni boutoka au motion aio. Tao riki kaain ara itera ni Kaitara ao I kaitaua naba te Tautaeka bwa tao bon iai bukina ae totokoia iai n te tai aio. Ma kanga I mino n te naan kaeka Madam Speaker. Kanga n otau e totokoaki ao n aron aia kabwarabwara n totoko a manga buokia. Kanga e a mangao bwa e a ngaa iai nanoia ae a tangiria. Ao kanga a nanobaba ma nanoia ke aera?

Ngaia are eng Madam Speaker e koaua ao boon te maroro n aron are e taetaekinaki $36 te taara n teuana te miniti ke iraua. Ao angin naba te maroro ae nako naba iaon au motion aio Madam Speaker e a bon eenako. Aikoa karaua nanou n anganai raoi bukina ao e a nako ma te bwai teuana ma te bwai teuana I aki ongo nanon ana taeka. Te rebwerebwe ma te kaa ao kanaia ataei aika a kua n tataningaia bwa e na nako a tabe moa ma aia rebwerebwe ao aia kaa.

Eng, Madam Speaker are a bon ngare kee ma e ng n aron ae N na kaitaua moa te Tautaeka te Minita are e moan kaeka au motion e kanakoa ana kaeka te Tautaeka are e taekinna te Minita n te Reirei bwa oin aki butimwaean au kaoti aio bwa e kaokoro taekana are e mwakoro n are bon aia motinnano. Tao kaain America te Minita aio ke kaain iaa? Bwa are I koreia n are mwakoro n au motion Madam Speaker bon titebo naba nanona ma are e mwakoro n aia motinnano a ti kaokoro taeka. Ao ngaia ngkanne e a manga reke iroun te Minita n te Aono n Raina misspelt.

E katanoi te aekaki ni waaki aei Madam Speaker ao are ngkana a bon totokoia ao ke a bon kanga iti totokoia. E rabwa Madam Speaker.

Ao e koaua n ana totoko naba te Minita n te Reirei ao e taekina te UNICEF. Bwa ngaia e a kauiaaki bwa iai moa tabena bwa ngaia e a bon roko te UNICEF bwa e na waakina moa kabarantan kanaia ataei. Ao ngai I taku tao e koaua, e a manga kabwarabwara te Minita n te onaoraki e a manga taekina te kabaranti irouia ataei ake nimaua te ririki nakon are e a tibwa bungiaki.

Ao au kaoti aio are a taku bwa e aki eti raoi taekana bon ibukia ataein te reirei are man te Kinder nakon te Secondary kee Senior. Ao n aron are e taekinna naba te Minita ae tariu ae karineaki te Minita man te Aono n Raina are e taku bwa akea naba ara motinnano ao aei Madam Speaker iai. Ma are a kakaokoro ngkanne ara motinnano.

Bwa ngaia ara motinnano aio Madam Speaker aio are e taekinaki n te rerio ao I taku bwa are e anganai te Minita n te Aono n Raina I taku bwa are kanoan ann te taubuki. Ma are aan te taubuki ai mwiin te maeuaa bwa aio are e moan kabonganaaki moa are aio n te rerio. Ao e anganai te Minita n te Aono n Raina ae mwiin te maeuaa ma I a kaman rongorongona I karenakoa n te rubbish.

Eng Madam Speaker, tao N na aki kananau ma n aron ae I taekinna e rangi ni bobuaka te tangitang aio. Ao eng n angin taian totoko tao n aron ana kauarereke antai te MIA e taekina naba ae e taku te Minita ae karineaki bwa kanga e aki rangi ni kainnanoaki aio e aki rangi ni kainnanoaki irouia abamwakoro ake tao a roko kanga akea ae taekina tao n tuangia ni kangai, ami motinnano arei e kanga ami motinnano ibukia ataei. Ngaia are au titiraki ngkanne kanga tao e a bon aki kainnanoaki ngkai kaain Tarawateinaieta aki kainnanoa naba te motinnano aio.
Ngai kaain au abamwakoro a kainnanoia ngaia ae I bon tabekiarake iai Madam Speaker ao ti aki ti kaain au abamwakoro bwa kaain naba abamwakoro raou n Tia Tei aio ae Tabuaeran a kainnanoia naba, kaain ana abamwakoro te Minita n te Aono n Raina a kainnanoia naba. Ma tao kaubwai ngkanne ake aki kainnanoa te buoka aio Madam Speaker. Tao iai raraon te Minita ae a kaubwai aki rangi ni kainnanoa anne ma ngaira a kainnanoia kaain ara abamwakoro.

Ao tao kaain naba ana abamwakoro te Minita n te MIA tao aki kainnanoia naba are e bon kai reke aia mwane bwa a kangai naba ni mwakete ikai Tarawateinainano e a reke naba buokaia. Eng I karabwa naba te Tia Tei ae karineaki mai Onotoa are e a tibwa tia naba n taetae. E koaua e

rangi ni kateke nano naba ana taeka ae taekinna. E aki naba rangi ni maroro iaon au kaoti ma ai te KV-20 ae e a taekinna 20 te ririki ma ngkai. Ao ti na kanga n roko iai ngkana ti aki tararuaia moa ataei ni buokia ni kabarantia n aron are e taekinna te Taokita. Ti na kanga n tararuaia n roko naba n te KV-20 ngkana ti aki ribanaia moa ataei ake a uarereke n aron aia motinnano ae rangi n tamaroa ae a manga rawa ngkai ke a manga aki kariaia ae I tabekia ngkai. Ao I taku bwa anne kingin naba te roko naba n ana kai ni kataratara te Tautaeka.

Ti na riai moa n ribanaia ara ataei ni kamwarakeia n te amwaraka ae baranti n aron ae a tia n taekinna raora ni Minita ke raora n Tia Tei ae te naan te Taokita, aoria ni uneaki iaon aia koaua ma tao ti teuana naba boton ae aia koaua te kabaranti ao ana marurung raoi ara ataei ao ti na kona ni kauia ngkanne ana kona n roko n te KV-20 n aron are iangoia te Tautaeka.

Eng I nanokawaki ngkana 40 te ririki I taku bwa angiia naba kaain te party aio tao a bane naba ni mena n taabo tabeua. Bwa ngkana 40 te ririki ngkai ao ni ikotia ma ririki raou n Tia Tei mai Onotoa tao e a okokoia ke tao e a mena n te wheel chair. I taku bwa tao bon ngaira ni kabane ti na aki bane n raa. Ma I karabwa te iango anne bwa I taku bwa ai karokoara ngkanne ni KV-20 ngkana arona bwa e butimwaea ana motinnano aio te Tautaeka. Ao I ataia e nang boo au tai Madam Speaker. I kakoaua bwa e bon butimwaia te Tautaeka ma tao bon iai bukina ae e a kareke nako bwa tao ibukin mwanewena ae bure. Ma I aki raraoma bwa n au kakauongo n te naan maroro ao I taku bwa n te ririki ae na moantaai n nako ana motinnano te Tautaeka aio. Ko rabwa te Tautaeka ao kam bati n rabwa ni kabane.

Hon.Alexander Teabo :Point of Order.

Tibiika : Ngaia tera am Point of Order te Minita te reirei e nakoim.

Hon.Alexander Teabo : E koaua te Tia Babaire au moan Point of Order te Tia Babaire iaon te taeka are tao a tanoi n ara totoko te Tia Babaire, ao tia manga boutokaia. E riki aei bwa te kaoti bwa kanga e bon kuri n taekan ara motinnano ma e kaokoro taekana ma nanona. Ao anne bukina ae ti taetae n totokoa are e taekinaki ma ti kabwaranakoa kanoan raoi ara motinnano. Anne te moan Point of Order te Tia Babaire.

E katereaki naba bwa tia manga kataaki n taraaki bwa e okoro are e taekinna te Minita n te health ao ngai ae I taekinna. Eti e taekinaki e aki totoko te UNICEF ma ti kakoaua bwa iai te ribooti ae kakoaua ae bwa ataei iai te kanganga irouia ibukin kanaia.

Tia katea te foundation ngkai bwa e aki kateaki irouia naake mai mwaaina. Bwa ataia taan Primary aikai ataei ake a tia ni koro raoi riki mai mwaaina. Anne te primary ngkai te Tia Tei.

Tibiika : Te Minita e a teretere am Point of Order.

Hon.Alexander Teabo: Ao anne au Point of Order mwanewea te ribooti aei bwa e kakawaki iroura bwa ataein te primary a tuai kanoaaki mai irouia naake mai mwaaina, a tuai kabarantaki aia diet. Ko rabwa.

Hon.Taiaki Irata : Point of Order Madam Speaker.

Tibiika : Ngaia te Tia Tei mai Onotoa tera am Point of Order e nakoim.

Hon.Taiaki Irata : Ti uoua au Point of Order ni kaineti ma are kanga e taekinna raou n Tia Tei ae karineaki are kanga ibukin te KV-20. I taku bwa te KV-20 are I maroro iaona kanoana ae tabekia ngkai ae ti aki moa butimwaia ngkai bwa bon iai taina are I taekinna.

Ao te kauoua ni Point of Order bwa ngke arona bwa a mena irarikia nakai bwa are ngaira ti a tibwa roko inanon te ririki aio kanoan te ririki ae nako are a bon tekateka ngkoa ngkai ao a manga kitaniira nakai.

Ngaia are ngke tia roko tia manga reita are 20 te ririki nakon riki 20 te ririki. Ko rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ngaia am Point of Order te Tia Tei mai Tarawateinaieta.

Hon.Harry Tekaiti : Ko rabwa ti teuana au Point of Order bwa kai e takaruaia bwa taan mwakete kaain abau ae Tarawateinaieta titebo ma e katerea ke *insulting* nakoia. Ma N na bon ti kaotia bwa are te bobiroto te bwai aei. Bwa are a nakomai ma e na aki taraia bwa ti totoko iaon te bwai ae bwa iaon ana kaoti. Ma e na aki taekinna bwa a mwamwakete iaon au abamwakoro ikai bwa are anne e kaota bwa are te bwai ae a karaoia, ma e kataia n takaruaia ikai bwa tera burena. I nanokawaki kaain au abamwakoro bwa a mwamwakete. E rabwa.

Tibiika : Ngaia tera am Point of Order te Minita man te Aono n Raina.

Hon.Mikarite Temari : Kanga ibuakon ana sum up ao e kananowaki ana maroro bwa e taekiniira bwa ti baba ao ngkana e tauraoi ao e kona ni butia taiaoka Madam Speaker.

Tibiika : Tera ae taekinna?kam kabi.

Hon.Mikarite Temari :Ti nanobaba ngkana e kona ni butia bwa are kanga e a bon *unparliamentary* ae ti nano baba. I a bubutiko.

Tibiika : Ngaia I aki ongo te taeka ae te nano baba ngkana iai ae taekinna te Tia Tei mai Teraina iai am taeka ae te nano baba e bubutiko te Minita man te Aono n Raina bwa ko a butia taiaoka.

Hon.Nantongo Timeon : Ko rabwa Madam Speaker ma kanga I aki uringa ae iai au taeka anne Madam Speaker ma ngkana e taku tariu ae karineaki bwa iai ao I a butia I a kabwara au bure ao I a reitia naba nakon raou n Tia Tei mai Tarawateinaieta. Eng are I taekinna I aki nanonna n are e buakaka ngai I nanonna a tangi nanora bwa ti aki kona n nako ni mwakete i Kiritimati bwa e rangi n raroa nako. Bwa are bon te tabo ni mwakete Tarawateinainano bwa are a kaan ma ngaia e rangi n angaraoi irouia. Ao I aki nanonna n ae tao N na kamamaia kaain Tarawateinaieta ma I taekinna bwa kanga I mataai irouia bwa a rangi ni kaan ma te mwakete ae tiraua iaon Tarawateinaieta. Ko bati n rabwa Madam Speaker.

Tibiika : Ko rangi n nano rinano te Tia Tei mai Teraina ko rangi n rabwa ngkai ko rangi ni butimwaai te naan maroro ake a tia n nako ibukin butimwaean are ko na buuti am taeka ao ko kabwarabwara ibukin teuana are kaain Tarawateinaieta. Ko rabwa te Tia Tei ao kai e a bon tia n nako te kaoti ibukin te bwara ao tia kabwaraira n te tai aei ao tia manga kaitiboaki. Ani kabwara te bure.

Kabwara te bure are e na riai ni iai te kaoti ti a kuri n nako ao e aki kaekaaki akea te *resolution* n am kaoti te Tia Tei ae ko karineaki an kabwara te bure.

Ngaia ti rang kanakoa te kaoti nano n aron taekana are e a tia n tabekia te Tia Tei mai Teraina ao N nang kanakoa ngkanne te kaoti nano nakoimi. Ake a butimwaia ke a kangai Eng ao ake aki ke a kangai Tiaki. E nakoia ake aki butimwaia ao e aki butimwaeaki te kaoti. Ao n aron are I taekinna e a tia ni mwemwekaki te kaoti ibukin te Bwara tia bon riai ni bwara e a rangi n abwabwaki kanoan ara wiiki aei ao ti kakaitau bwa e na abwabwaki naba ara motirawa. Bwa ti na manga teirake nakon te Kauabong are tia kaitiboaki naba ikai te aoa 10 ao ti a bane ni kakabwaiaki ngke ti rang maenako. Ao tia motirawa moa.

KAONGORA

Kaongora	Iroun	Iteraniba
Katanoata mai iroun te Tibiika	Tibiika	1
Ana Kaongora te Beretitenti	Beretitenti	2
Katanoata mai iroun te Tibiika	Tibiika	5

TITIRAKI	TABEKAKI IROUN	No.	Iteraniba
Te babaire ibukin korotanakin kawain Anraei, Tanaea, te kawai ae boou ao Temwaiku	Hon. Taoaba Kaiea	OQ1	9
Katean te waaki ibukin unikakin te tia iaon tano iwaain te toutia ioruia taan ababa	Hon. Taoaba Kaiea	OQ3	13
Biriraken boon te bwaa teuan te kanganga ae namakinaki iaon Maiana ao Kiribati ae bwanin.	Hon. Koraubati Remuera	OQ15	16
Boraraoi ibukia kaioan SPMS ake a tuai mani mwananga	Hon. Taoaba Kaiea	OQ4	20
Karaoakin aia staffroom kain Hon. Nantongo Timeon Teikao primary school iaon Makin	Hon. Pinto Katia	OQ12	25
Taan Mwakuri i Australia ake a bane ni kamotirawaki ao tuangaki bwa a boni karekei kantokaia	Hon. Pinto Katia	OQ13	27
Karakaan aia allowance Taan Mwakuri n te Meria Ward ao n te oo n Aoraki i Nawerewere	Hon. Taoaba Kaiea	OQ23	31
Te baronga ibukin te onobwai nakon Tewaiwai JSS iaon Maiana	Hon. Koraubati Remuera	OQ16	34
Katian aia bwam kain KUC Natareta iaon Tebwanga Maiana	Hon. Vincent Tong	OQ18	37
Kabwakn kantokai ataei ake a reirei USP i Biti n aki buokaki iroun te Tautaeka	Hon. Harry Tekaiti	OQ24	40
Taren te bwaa ae riaon 3 te wiiki manna iaon Maiana	Hon. Koraubati Remuera	OQ17	43

Tinetine ni bwaka mwnae man te botaki ni kuakua nakoia kaain Maiana	Hon. Vincent Tong	OQ19	49
Aia ni karao ran kaain te kawa aika Aiwa, Bangai ao Tenatorua iaon Tabiteuea Meang	Hon. Taberannang Timeon	OQ27	51
Taren te bwa iaon Maiana	Hon. Vincent Tong	OQ21	54
Aia karikirake tabeua primary school ibukin karaoan aia Maneaba	Hon.Batoromaio Kiritian	OQ9	208
Mwanen aia agency fee boboti n takataka iaon Nikunau	Hon. Tauanei Marea	OQ31	213
Katian kiriniki nakon te bwai ni imatang iaon Beru	Hon.Batoromaio Kiritian	OQ10	216
Ana babaire te Tautaeka iaon te oo n Aoraki are Kieia ataei i Tabiteuea Meang.	Hon. Taberannang Timeon	OQ28	218
Ana ibuobuoki te Tautaeka ibukin totokoan te kanaki nako n tabeua maeka iaon Beru	Hon.Batoromaio Kiritian	OQ11	222
Karekean kaniwangaa Taan katine ni boboti iaon Nikunau	Hon. Tauanei Marea	OQ29	224
Kakerakean booia taan mwauri n te Tautaeka ao taan mwakuri n ana kambwana te Tautaeka.	Hon. Tebao Awerika	OQ38	227
Karaoan te rawa ni booti i Tabomatang ao Nikuanu iaon Nikunau	Hon. Tauanei Marea	OQ32	229
Buokaia koraki ake a reirei ibukin te ununiki n ana tabo China i Temwaiku n aia meal allowance	Hon. Taoaba Kaiea	OQ2	231
Kawaekoan karaoan ana bono KUC Tabomatang	Hon. Tauanei Marea	OQ33	234
Kainanoan te bwam n te kaawa ae Tekaranga i Maiana	Hon. Vincent Tong	OQ22	235
Buokaia ake aki mwakuri ni katoa namwakaina	Hon. Tebao Awerika	OQ37	237
Antai tabena onobwaian rerein preschools	Hon. Taberannang Timeon	OQ25	240
Katean te multi-purpose ibukin te moan rinan iaon Muritoa Nikunau.	Hon. Tauanei Marea	OQ30	245
E aki tamaroa te kawai i Tabiteuea Meang	Hon. Taberannang Timeon	OQ26	247

Waakinan karikirake iaon te ununiki iaon Butaritari inanon 2023	Hon. Tinian Reiher	OQ44	248
Karaoan ana ran Tabomatang ngkai iai te uruaki nako iai	Hon. Tauanei Marea	OQ34	252
Tataren te bwaa iaon Butaritari	Hon. Tinian Reiher	OQ45	254
Ritinakin aba ake a karekeaki iai raan aika itiaki ibukin kainanon te botanaomata	Hon. Dr Kautu Tenaua	OQ48	258
Katean ana aobiti te Ambassy n Amerika iaon Tarawa	Hon. Taberannang Timeon	OQ51	260
Kataaroan kawai iaon Buota	Hon. Terieta Mwemwenikeaki	OQ40	414
Kabwakan ana mwane te mate nakoia ana utu	Hon.Batoromaio Kiritian	OQ7	423
Karekan tauran rawa n rororake i Kainaba ma Nabeina	Hon. Terieta Mwemwenikeaki	OQ43	426
Kabirimwakan riki taian bubuti ni irekereke ma te mall grant	Hon. Pinto Katia	OQ14	430
Ana kakae te MFMRD iaon taoro man nnei n taoro iaon Beru	Hon.Batoromaio Kiritian	OQ8	438
Karekean te mwane ni buoka nakoia mauku, mataki ao ai kaara ake aki mwakuri	Hon. Tebao Awerika	OQ35	441
Kanakoan te tiaati iaon rarawatan te baeki n takataka	Hon. Tinian Reiher	OQ46	444
Bibitakin babaire iaon te small grant	Hon. Ieremia Tabai	OQ57	447
Tera bukin tataren te bwai n Aoraki?	Hon. Tebao Awerika	OQ36	450
Tangoakin booti i Tarawaieta irouia ana botaki ni mwakuri te Tautaeka	Hon. Terieta Mwemwenikeaki	OQ39	452
Kaokan abaia taab ababa ake aki kabonganaki iroun te Tautaeka	Hon. Tebao Awerika	OQ53	530
Butan ana mwane n tania te kauntira ibukin katean te karabuti.	Hon. Dr Kautu Tenaua	OQ49	533
Katean antenna iaon Kainaba, Nabeina ao Tabiteuea	Hon. Harry Tekaiti	OQ62	537
Karaoan kawai nakon riiti aika boou iaon Kiritimati	Hon. Bakaia Kiabo	OQ72	542
Aki raoiroin te tareboon ma intanete n te Aono n Raina ae Tanimaiaki nako Tabontebike	Hon.Betero Atanibora	OQ66	547

Katean taabo n takakaro iaon Kiritimati ni Kawana aika 3	Hon. Bakaia Kiabo	OQ73	554
Aki kanakoan aia tabeaianga taan tia moti ibukin te tia moti ae reitata	Hon. Ieremia Tabai	OQ67	558
Akawan te ika ae te anaa	Hon. Tekiau Aretateta	OQ77	562
Kainanoan te iti n taabo ake a tuai n roko iai iaon Kiritimati	Hon. Bakaia Kiabo	OQ74	645
Aia tangitang kaain Nonouti ibukin waeremen karaoan aia tangitang	Hon. Ieremia Tabai	OQ56	649
Te kibakiba mai tinanikun Kiribati nako Kiritimati	Hon. Bakaia Kiabo	OQ75	651
Kainannoan mitiin ni karao ran iaon Betio ma Tarawa Teinainano	Hon. Tessie Eria Lambourne	OQ58	656
Iai te Iwave grant ibukia monita	Hon. Tekiau Aretateta	OQ79	661
Kaokan boon te bwaa nakon are mai mwaina	Hon. Tessie Eria Lambourne	OQ61	664
Katoman te iti naon kaawan Tarawa Teinaieta	Hon. Harry Tekaiti	OQ63	668
Kainnaoan te ran ae tamaroa nakon kaawa aika Banana ae boou ao Poland	Hon. Bakaia Kiabo	OQ76	671
Tobwan te kainano iaon te ran ni kaawa aika Buariki, taratai, Abaokoro, Kainaba ao Tabiteuea	Hon. Harry Tekaiti	OQ64	675
Katamaroan butin te ran man te PUB n te Aono n Raina ae Taruuti Betereem, Teaoraereke	Hon. Taoaba Kaiea	OQ71	679
Buokan te kanganga n tataren te maibibi ke te coin iaon Kiribati	Hon. Tekiau Aretateta	OQ81	683
Katokan mwakurian te iaon kaawa aika Aonobuaka, Tuarabu ao Taniau i Abaiang	Hon. Dr Kautu Tenaua	OQ83	686
Otinakon Kiribati man te forum	Hon. Taberannang Timeon	OQ84	688
Karakaan aia mwane kaara, taan aki mwakuri ao mwauku	Hon. Tinian Reiher	OQ85	692
Katean teuana te JSS ae e na tobwa aia kanganga kaain te kaawa aika Kainaba nako Buota	Hon. Harry Tekaiti	OQ87	697

TAIAN KAOTI

Subject	Mover	Motion No.	Page
Kakoroan nanon ana motinnano ioan aia katawanou ataei te reirei	Hon. Nantongo Timeon	No.2	701

TAIAN BIIRA

Mover	Short Title	First Reading	Committee Stage	Second Reading	Date Assented
Hon. Booti Nauan	Price control bill 2022	05/12/22			
	Public service performance management bill 2022 (Committee stage)		05/12/22		
	Citizenship Amendment Bill (Committee Stage)		06/12/22		
	Kiribati Immigration Amendment Bill (Committee Stage)		06/12/22		
	Energy Bill 2022 (Committee Stage)		06/12/22		
	Kiribati Tourism Amendment Bill 2022 (Committee Stage)		06/12/22		

HE. Taneti Mamau	Citizen Amendment Bill 2022 (2nd Reading)			06/12/22	
	Kiribati Immigration Amendment Bill 2022 (2nd Reading)			06/12/22	
	Energy Bill 2022 (2nd reading)			06/12/22	
	Kiribati Tourism Amendment Bill 2022 (2nd Reading)			06/12/22	
	Constitution Amendment Bill 2022 (1st Reading)	7/12/22			
	Approriation Bill 2022 (Budget Speech)	7/12/22			